

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

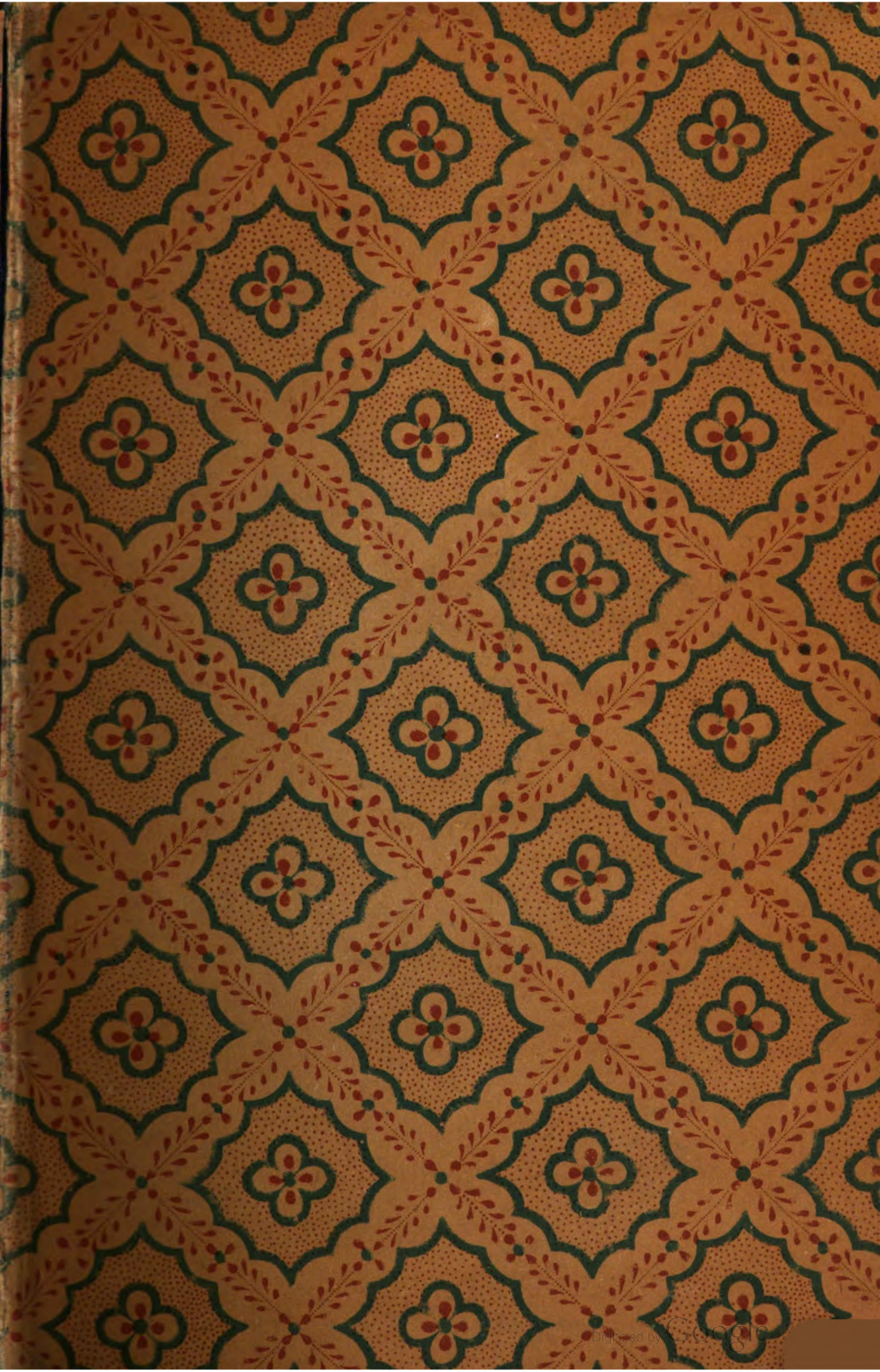
45761
3/56

OL 45711.12.10

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Տ Ի Ե Ջ Ե Բ Ե Կ Ե Ն

Պ Ե Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ՍԿՐՏԵՆԷ ԵՇԻԵՐՆԻ

ՄԻՆՉԵՒ

ՑՄԵՐ ԺԵՄԵՆԵԿՍ

Տ Ի Ե . Զ Ե Բ Ը Կ Ը Ն
Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

**Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԱՇԻԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ԾՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ**

ԱՇԻԱՑԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ . ՅՈՎԱՆՓԼՅ Վ . ԳԵԹՂՐՃԵԱՆՑ

Ի ՄԻԻԹ . ՈՒԻՏԷ

Ի ԻՆԴՐՈՑ

ՔԸԶԱՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԸԿԸՊ

Ք Շ Ք Ա Յ Ք

ՅՈՎ , ՀԸՆՆ ՈՒ ԸՄԻՐԸՅԻ

Տ Ը Տ Ե Ը Ն Ց

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻԻԲ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԸՏՈՐ Ի .

Քիջին պատմութիւն

Ի Վ Ի Է Ն Ն Ը

Ի ՎԱՆՍ ԳԱՇՏԳԱՆ Ս . ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՈՒՄՅԱՆ 1852

OL 45761.3.5 (2)

OL 45711.12.10 (2)

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ի Ե Ն

Ա՛ՆՍ վախճանի եւ վասն սկզբանց ինչ որովք յօրինեցանն եւ որովք յօրինեսցին մատուցք մատենիս՝ խօսեցաք ի յառաջարանի առաջնոյ տուամարին բաւականութեամբ :

Սի ինչ միայն է որ զընթացս այսր տուամարի՝ որ առաջիս կայ, այլակերպ քան զառաջինն ցուցանիցէ, այս ինքն՝ ներքին ընդարձակութիւն պատմութեանն, որպէս վաղ իսկ ի նմին յառաջարանի կանխեցաք ասել՝ հանդերձ պատճառաւն :

Բովանդակեալ ունի հատորս զպատմութիւն դարուց իբրեւ հնգից, զայնպիսի ինչ ժամանակաց՝ որ հոժ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ սոհմային իրօք : Օ՛երեսին զսոսայնպէս չէր դիպող զատեալ եւ ուրոյն ի միմեանց գրել ամբողջութեամբ եւ իմանալ ճշդութեամբ՝ որպէս չենն իսկ դիպեալ արդեամբք զատեալք եւ ուրոյնք ի միմեանց՝ առանց ազդեցութիւն յիրեարս գործելոյ : Ա՛թէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեանն ունել նկարեալ ի մտի, ապա այսց ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսոյն իբրեւ քաղաքացւոյ, իբրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իբրեւ արեւելեան առն : Աս եւ հանգամանք իսկ ժամանակացս, որպէս թուի, առաւելուն իմն զաստիճան կարեւորութեանն :

Ա՛ղբիւրք կամ օգնականք՝ զորս ի կիրն արկաք, մանաւանդ թէ խմբագրեցաք իսկ ի նոցանէ, են՝ ԽԻՅԼՄՆ, Ը ԹՈՎԿԵՐԿ, ՎԱԹԵՂԵՐԱՄԳ, ՌԻԹԹԷՐ, ԱՂՐՈԿ, ԱՓՈՐԶԵԼ, ՓԷՐՄԱՆԷՏԷՐ, ՄԷՊԷՐ, ՖԷՎԷՐ եւ այլք բազումք :

Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան առհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն : Այդ իսկ ածէր զմեզ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզերական : Այս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ

դիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի ճշմարիտ կայանն՝ ի դիրս կարգի տիեզերական պատմութեանն ղետեղել: Ի դոյն հարկ էր այնուհետեւ զըովանդակն եւ զմասունսն ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միարանել: Յետ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր զառանց աչառութեան բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ: Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենադրութեան Հայոց այլում ընդարձակագոյն տեղոյ եւ ժամանակի պահեմք:

Արպէս յայլում ամենայնի՝ նոյնպէս եւ ի սմին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մտի՝ բայց ջերմեռանդն սեր ճշմարտութեանն, այն՝ զի չճգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ ժամացուցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Ասկայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջն ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զման մի ի հիմանցն ղետեղեցաք:

Թողումք այսուհետեւ ընթերցանելեաց զայլն եւս ամենայն ընթացս մատենիս ինքնին առնուլ ի միտ եւ զտանել միանգամայն զօգուտն՝ որում ունիմք անվրէպ ակն, եթէ հաճեսցի ամենախնամն Տէր օրհնել զդոյզն վաստակ ձեռաց մերոց: Առաւել ինչ քան զայս՝ ոչ Բարերարն ազնուական պահանջէ եւ ոչ վատակաւորն:

ՏԻՆՔԵՐԸ ԳԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՑ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Պատկեր բաժանման պատմութեան յետ քրիստոսի: — Երկը միջոց պատմութեան յետ քրիստոսի եւ նոյն շրջանը եւ հասածը . . . 12 1

ՄԻՋԻՆ ԳԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԾՆԸՆԴԵՆԷ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑԳԻՒՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅ (1—1500)

Ա.

ՅԵ-Գոսպեայ միշտ ցլիսոսանդեանոս ցՄԵՃՆ (1—313 կամ 324, ժամանակ իբրեւ 300 ամայ):

Ե. Յիսուս Վրիստոս . Ծնունդ նորա եւ կեանք եւ վերացումն:

- Հած. 1 Պատրաստութիւն. վեճակ պետութեանն Հռոմայեցոց. կրօնք եւ տկնկալութիւն ազգաց 7
- 2 Հրեայք ի սփիւռս հեթանոսաց եւ ի Հրէաստանի. Փարիսեցիք, Սադուկեցիք, Նսենացիք. Գալիլեացիք եւ Սամարացիք 10
- 3 Մարգարէութիւնք գալտեան կենարարին, ծնունդ նորա եւ մանկութիւն 12
- 4 Յովհաննէս Մկրտիչ. յայտնութիւն քրիստոսի, վարդապետութիւնն եւ զբանջելիք 15
- 5 Վերջին ընթացիք, խորհուրդն գահութեան, չարչարանք, խառնելութիւնն, յարութիւն, գնել զՊետրոս փոխանակ իւր եւ վերացումն 18
- 6 Յեղ Հերովդի սքզայի, Պաղեստին նահանգ Հռոմայեցոց. Հերովդէս Ազրիպա 21

Բ. Եկեղեցի Վրիստոսի:

Ի Գալտեանէ Հոգւոյն սրբոյ մինչեւ զմահ Յովհաննու առաքելոյ (34—100, որ է Առաքելական ժամանակ):

- 7 Առաքումն Հոգւոյն սրբոյ, առաջին քարոզութիւն Պետրոսի, զբանջելիք առաքելոց. մահ Ստեփանոսի եւ հալածումն 23
- 8 Վարձ Սաւուղոյ (Պաւլոսի) եւ կուսնեղեայ հարկադրեալութեան. քրիստոնեայք յԱնտիոք. մահ Յակոբոյ Երեցու. առաջին ճանապարհորդութիւն Պաւլոսի, թուղթը նորա, առաքումն ի Հռոմ. Պետրոսի ճանապարհորդութիւնք, թուղթը եւ մահ 25
- 9 Պատմութիւն այլոց առաքելոց եւ երանելոյ կուսին 29
- 10 Կերբին հանգամանք Առաքելական եկեղեցւոյ — եւթն խորհուրդք. սարկաւազութիւն, երիցութիւն, եպիսկոպոսութիւն. զխառնութիւն Պետրոսի 33
- 11 Մոլորութիւնք յԱռաքելական ժամանակի — Երեմեանք եւ նազարացիք. Ամնն Մոզ. կերինթոս եւ կիկոզայիտեանք 36

Գ. Հոսանքական պետութիւն եւ եկեղեցի Վրիստասի:

Ա. Տօճաճ պետարեայ — Առաջին հալածում ըրիսանէից — Աւեր
Երուսաղեմի (1—70):

- 12 Տարածութիւն եւ նահանգը Հոսանքական պետութեան. սահմանակիցք. Պարթեւք եւ Գերմանացիք: — Կայր Աւգոստոս. վարչութիւն նորա. պատերազմուիչ ընդդէմ Գերմանաց. Արմինիոս. աղէտը եւ շխտիք ընդանեացն Աւգոստոսայ եւ մահ 39
- 13 Տիրերիս. ապստամբութիւնք. Գերմանիկոս. Սէրանոս. անազորունութիւնք, մահ եւ նկարագիր Տիրերի 49
- 14 Պաղկադա, մայեգնութիւն նորա. — Կղաւթոս. սահմանութիւնք Մեսաղիանայ եւ Ագրիպպինայ. յաղթութիւնք 58
- 15 Վերն, անազորունութիւնք նորա. Սենեկա. Պուլէա Սարինա. մահ Բրիտանիկոսայ. սեր նուագածութեան. հարցեացք Հրոմայ. առաջին հալածում ըրիստանէից. վախճան Ներսի. — Գաղբա. — Աթոն. — Ախեղեա 56
- 16 Սարգարեութիւնք Քրիստոսի ի վերայ Երուսաղեմի. երեւոյթք եւ նշանք յառաջացոյցք. ապստամբութիւն Հրէից. սիլղան պատերազմ. պատերազմուիչ ի Գալիլեա. յաղթութիւնք Հրոմայեցոց. կռիւք կառակցութեանց եւ անազորունութիւնք յերուսաղեմ. պաշարումն Երուսաղեմի ի Տրտոսէ. կարտաութիւն եւ թշուառութիւն. առումն քաղաքին, պրել ատմութիւն. աղէտը Հրէից. ապստամբութիւն Բար-Վղքեփայ. արգելումն մտանելոյ Հրէից յերուսաղեմ. շինութիւն Եղիայ 61

Բ. Հայք առ կայսերոց կեսարեան տանն (ըստ սահմանայն պատմագրաց): Առ հասարակ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ եւ արեւմտին աշխարհացն սահմանակցաց Հայոց: Առ հայաստան — Արշամ, Արգար, Անանուն, Սանատրուկ եւ Երուանդ (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեա Քր.):

- 17 Վահանք եւ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ 70
- 18 Տիրութիւնք սահմանակիցք Հայոց, Գամիքը, Պոնտոս, Փոքր Հայք, Կողքիս, Ախք, Ազուանք, Ադիաբենէ, Կամազենէ, Եմեսա եւ Քաղկիդենէ 72
- 19 Սիջակեայք. հանգամանք Առհայաստանի. Արշամ, Արգար, պատերազմ ընդ Հերովդի — Անանուն — Սանատրուկ — Երուանդ հրատարի ի թագաւորութենէն Առհայեցոց եւ շնեղ զԵրուանդաշատ 78

Գ. Հայաստան (եւ Պարթեւստան) առ կայսերոց կեսարեան տանն (ըստ արտաքին պատմագրաց): Արտաշէս (Բ.), Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրօնք, Արիոքարզան, Արտաւազդ (Բ.), Տիգրան (Դ.), Ոնոն, Արշակ (Բ.), Ռագամիդք, Տրգատ (Ա.) (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեա Քր.):

- 20 Համեմատութիւն արտաքին պատմագրութեան ընդ սահմանային պատմագրութեան ի սիլղանէ մինչեւ յվախճան երրորդ գարու 84
- 21 Վաղաքահանութիւն Հայոց. Պարթեւստան, վանապատանութիւն, առանին բարք, զնուարական հրահանգք, վարչութիւն, կարգ թագաւորացն Պարթեւայ 89
- 22 Արտաւազդ եւ պայտապար նորա. Արտաշէս, Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրօնք երրորդ, Արիոքարզան, Արտաւազդ Բ. Տիգրան (Դ.). արեւմտային Անիկոսայ. երրորդ միւսանգամ 93
- 23 Հրահատ թագաւոր Պարթեւայ. Հրահատակ, Արտ (Բ.), Ոնոն, Արտաւան (Գ.), Ոնոն ի Հայո թագաւոր. Գերմանիկոս թագաւորեցուցանէ զԱրտաշէս (Գ.) Հայոց 98
- 24 Արտակ որդի Արտաւանայ թագաւոր Հայոց. գաւ հակառակ Արտաւանայ. Տրգատէս առաջեալ ի կայսերէ ընդդէմ Արտաւան . . . . .

նայ. Մրհրդատ փոխանակ Արշակայ. դալ Արտաւանայ զորք ի
 Հայս. Գտարբը ընդգէմ Մրհրդատայ. վսնն (Բ.) վաղարշ Ա. 101

25 Լաւալմիդդ ի Հայս. Հռոնայեցիք. Տրդատ. Չենոբիա . . . 107

26 Կորբուզն, գծաութիւնք ընդ նա եւ ընդ Կուարբատոս. աւեր
 Արտաշատու, Յիզրանակերտ տուեալ ձեռս, Տիզրան Գամիր . 110

27 Վաղարշ ի Հայս. Հայք ինչեօրէն աղեկամի 115

28 Կորբուզն ի Հայս. Տրդատէս ի Հռոմ. աւանդ նորա թագ ի
 կայսերէ. պատերազմ Արտայ 120

Դ. Փղաւեանք — Տրայիանոս, Ադրիանոս, Անտոնինոսք, Սեպտի-
 միոս Սեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. Հալածուիւն (70—211):

29 Վ եպիֆանոս կայսր. պատերազմ, նկարագիր նորա, պատամ-
 բութիւնք. — Տիտոս շինութիւնք նորա. — Դամիտիանոս, պա-
 տերազմ ընդ Դակաց, Հալածուիւն քրիստոնէից 124

30 Կերոս, բարերարութիւնք նորա. Տրայիանոս. կարգաւորու-
 թիւնք, շինութիւնք, պատերազմ ընդ Դակաց, արշաւան ի
 Պարթեա եւ ի Հայս, նկարագիր նորա. Հալածուիւն. թուղթ
 Պղնեայ Կրտրոյ. Ս. Իգնատիոս Ատուածակիր 129

31 Լգրիանոս, Հոգարբաձութիւն վան տերութեանն եւ արուես-
 տից, պատերազմ ընդ Հրէից. Գրանիանոս Սերենոս. — Անտո-
 նինոս Պիոս, կարգաւորութիւնք նորա, աղատութիւն քրիստո-
 նէից. Յուստինոս. Հրաման կայսերն ի քաղաքս Աքայեցաց.
 Փարիոս Ալեքսան, բարձակից Ղուկիոս վերս. պատերազմ.
 Հալածուիւն յԱտիս եւ ի Գաղիս, վկայութիւն Պողիկարպոսի
 եւ Յուստինոսի. — Կամիլոս, սասհակութիւնք նորա. Պեր-
 սինպոս. Յուլիանոս. Կիզեր, Ալքինոս եւ Սեւերոս. փճակ
 քրիստոնէից ի Կոնստնայ ցՍեւերոս. վկայութիւն Ս. Իրենեայ . 134

Ե. կայսերք ի կարտեղոյայ մինչեւ ցԴիոկղեստիանոս. — Կուա-
 զուիւն տերութեանն, Չ. Է. Ը. Թ. Հալածուիւն (211—284):

32 Կարագիր Ժամանակիս. կարտեղոյայ եղբայրատան. Մակրինոս,
 որուսին Դիադուսնիանոս. Լեղիոյարաջոս. Աղէքսանդրոս
 Սեւերոս. ուղղութիւնք նորա. պատերազմ ընդ Արտաշի . . 148

33 Վ իճակ քրիստոնէիցն առ Աղէքսանդրոսն Սեւերոսի. Գոր-
 գիանոսք Ա. եւ Բ. Սփրիփէ. Պուպիանոս եւ Բաղդինոս եւ ըն-
 կեր նոցա Գորգիանոս Կրտր. ուղղութիւնք Գորգիանու Գ. Մի-
 սիթէոս. Փիղիպոս. 1000երորդ ամն շինութեան Հռոնայ.
 նորաւորութիւն քրիստոնէից. Դեկիոս. Հալածուիւն յա 38
 ամայ խաղապութեան. Գաղղոս Հանդերձ որուսին վոլոստի-
 նոսի. Եմիլիանոս. — Վաղերիանոս ըմբռնեալ ի Շապհոյ Ա.
 Գաղղիւնոս. երեսուն բանաորք. Հալածուիւն առ Գաղղոսի եւ
 Վաղերիանոսի. Ալեքիանոս. պատերազմ ընդ Չենոբիայ. Տա-
 կիտոս եւ Փարիանոս. Պրորոս, շինութիւն 70 քաղաքաց. Կարոս
 ընդ Կարինոսի եւ Կուստրիանեայ. արշաւան ի Պարսիկս . . . 153

Չ. Հայք առ մնացեալ Հեթանոս կայսերոք (ըստ առՏնային պատ-
 մագրաց): Արաաշէս Բ. Արաւապդ Բ. Տիրան Ա. Տիրան
 Բ. Վաղարշ. Խոսրով Ա. Տրդատ. սկիզբն թագաւորու-
 թեանն (յառէ իբրեւ 80—286):

34 Մանկութիւն Արտաշիսի. պատերազմ ընդ Երուանդայ. առուիւն
 Երուանդաշատայ. Հասուցուիւն երախտեայ առ Յիբոս Բա-
 գրատանի. սաղատակ Արտայ. Հարսնութիւն Սաթիւնկան.
 Հանդամանք ընտանեայ Արտաշիսի 162

35 Արաւապդ Բ. Տիրան Ա. Տրդատ Բագրատունի եւ Երա-
 նեակ. Տիրան Բ. Ռոսիի. Վաղարշ. տոն նաւասարդաց. պա-
 տերազմ ընդ Սարատուական աղլաց եւ մահ. Խոսրով Ա. պա-
 տերազմ ընդ Արտաշիսի. սպանուիւն յՄնակայ. Հոջատան մարդ-
 Պարսից. մանկութիւն Տրդատայ, սկիզբն թագաւորութեանն . 167

Ի. Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ Ճացեալ Հեթանոս կոչ- սերօք (ըստ արասքին պատմագրաց): Աշխազար, Պարթա- մասիր, դեսպան վերակացու հռոմայեցի, Պարթամաստաս, Աքեմենիդ, Սոյեմնա, Սանաարուկ, Վաղարշ, Յրգաս (Բ.), Արտաւազդ (Գ.), Յրդասա (Գ.), (80—287):

36 Աշխազար յաջորդ Յրգասայ Ա. Պարթամասիր եղբորդէ Խասրովայ արքայէ Պարթեւաց. Յրայիանոս ի Հոյո, Հոյոս- տան նահանգ Հռոմայեցւոց. Պարթամաստաս ի Հոյո թագաւ- ար. Աքեմենիդ. ի Ղուկիոնս Վերսէ աուեալ Հոյոց թագաւար Սոյեմնո. Սանաարուկ չմիտեալ ի Կիզեր. Վաղարշ միարանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեաց հակառակ Հռոմայեցւոց ըմբռնեալ ի Կարակաղղոյ. Թեոկրիտոս պարտեալ ի Հոյոց. աւարթ ի Մակրինեայ թագ առ Յրգասէս Բ. 172

37 Աքշաւանք Աղէքրանդրի Սեւերեայ ընդգէմ Արասըրի, Գորդի- անու Գ. ընդգէմ Էապհոյ Ա. արշաւան պղծ կոչսերաց մինչեւ ՅԳաղերիս, հանդամանք Հոյոց ի սկզբանէ Սասանեան պետա- թեանն ցամա 297 178

Ը. Բաժանմունք տերութեանն, ի Դիոկղետիանոսէ ցՄիսահե- ծան իշխանութիւնն Կոստանդիանոսի. Ժ. հալածումն եկե- ղեցւոյ (284—324):

38 Վ Խիման պինտարական բռնակալութեան. մահ Կուսմերիանու, ուլանումն Կարինոսի. Դիոկղետիանոս, Մաքրսիմիանոս. պատե- րազմունք Մաքրսիմիանեայ. օգնական Դիոկղետիանու՝ Գաղե- րիոս, Մաքրսիմիանու՝ Կոստանդիոս Քղորոս. բաժանումն սահ- մանայ 180

39 Հալածումն քրիստոնէից. օր սօնի Յերմիանոսի. հրովարակ հա- լածմանն, ըմպումն եկեղեցւոյ ի Կիկիմդեա. չորրորդ հրովար- ակ հալածման. ազգի ազգի ասնջանք 184

40 Հրածարել Դիոկղետիանու եւ Մաքրսիմիանու. Գաղերիոս փո- խանակ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիոս փոխանակ Մաքրսիմի- նեայ. կեսարք Սեւերոս եւ Մաքրսիմիոս. նկարագիր Գաղերեայ եւ Կոստանդեայ. Կոստանդիանու յաջորդել զհոյք իւր զԿոս- տանդիոս. Սեւերոս, Մաքրսիմիոս, Մաքրսիմիանոս միւսանգամ. Ղիկիմիոս փոխանակ Սեւերեայ. մահ Մաքրսիմիանու եւ Գաղե- րեայ. Կոստանդիանոս ի վերայ Մաքրսիմեայ. մուս Կոստան- գրիանու ի Հռոմ. Մաքրսիմիոս գաշնաւոր Մաքրսիմեայ. ծա- կաս առ Ադրիանուպոլեա. Կոստանդիանու եւ Ղիկիմիոս հրո- վարակ ազառութեան քրիստոնէից. պատերազմ ընդ միմեանս եւ ծակաս առ Ադրիանուպոլեա. Կոստանդիանոս միահեծան տէր համօրէն պետութեան 190

41 Վ Խիման հալածմանայ, յազմութիւն քրիստոնէութեան, Խա- փանիւք եւ նպաստաւորութիւնք առաջադիմութեան նորս 196

42. 43 Վ երջին հեթանոսական մասնազրութիւն, բռնատեղ- ծուութիւն, պատմազրութիւն, աշխարհազրութիւն, ճարտադ- խօտութիւն, օրէնադիտութիւն եւ փիլղասոփայութիւն 199

Գ. Կերբին հանդամանք եկեղեցւոյ:

Ա. Ըղանգք եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ:

44. 45. 46 Գէտք. Հելլենական գէտք, Կարպիտատէս, Բասի- ղիգէս, Վալենտինոս, Ոփիգք. Ասորական գէտք, Յասուսիֆ- նոս, Բաղդեծան, Տասիանոս, Մարկիոն. Մանիքեականութիւն, Մանանեանք 205

47 Միադետականք. ողջ հրէաբան խորհին երբնեանք, Արամնոն, Պաւլոս Սամաստացի. ժողովք Անտիոքոյ. Հորոյաբարձք՝ Պարսէտոս, Կոյետոս Ջմիւռնացի, Բերիղլոս եպիսկոպոս Բոս-

արացւոյ. Սարել Պաղտայիցայի. Գիտնիսիս Աղէքանդրացի ընդդէմ գաւանայ եւ զգացուցանէ Սիբասեայ Բ. Հռոմոյ քահանայապետի. ամբաստանութիւն զԴիոնիսեայ առ Գիտնիսիս Հռոմոյ եւ արգարանան . . . . .

211

48 Ս արգապետութիւն եկեղեցւոյ. Իրենէոս եւ Տերտուլիանոս վասն միութեան եկեղեցւոյ, Գաւազուլեան եւ Գրոց սրբոց. վարդապետութիւն եկեղեցւոյ վասն արարչութեան ի չգոյէ, առատութեան մարդոյն, աստուածութեանն քրիստոսի, մարդկութեանն քրիստոսի, վասն միոյ եւ երեքանձնեայ աստուածութեանն իբրեւ Երրորդութեան . . . . .

214

Բ. Երկրպետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:

49. 50 Եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւազունք. սյլ խոնարհագոյն պաշտօնեայք. ընտրութիւն, հասք, անկնութիւն կղերկականոց. միութիւն եւ գահերիցութիւն եկեղեցւոյ . . . . .

216

51 Պաշտամունք եւ խորհուրդք. միտութիւն եւ գոյժ, խոստովանութիւն կամ ապաշխարութիւն. հերձուածք Նովատեայ ի Կաղէզդան, Նովատիանեայ ի Հռոմ, Մեղեանեայ յԵգիպտոս. խորհուրդ հաղորդութեան եւ պատարագ . . . . .

223

52 Տօնք եւ պահք. ինգիր վասն Չասկին ածնի. ասածարք եւ նշանակք հոգեւոր իրաց. խորհուրդ ամուսնութեան. վերջին օժուածք . . . . .

229

Գ. Եկեղեցական մասնագրութիւն:

53 Աստուածաշունչ գիրք հնոց եւ նորոց կտակարանաց. հաջք առաքելականք Բառնարատ, Հերմաս, Կղեմէս, Իգնատիոս Աստուածակիր, Թուղթ առ Գիողնեսոս, Պապիաս, Կուադրատոս, Պողոնկարպոս. յերկուական կամ ստանուն գրութիւնք . . . . .

233

54 Կկարագիր մատենագրաց երկրորդ գարու. Յուստինոս, Տատիանոս, Աթենագորոս, Թէոփիլոս Անտիզացի, Հերմիաս, մասնագրէք ծանօթք անուամբ եւեթ կամ գոյժն նշեարգք զորոց իւրեանց. վկայարանութիւնք երկրորդ գարու հարազատք . . . . .

235

55 Կկարագիր մատենագրութեան երրորդ գարու. գպրոց Աղէքանդրիական՝ Պանանեսոս, Կղեմէս, Բրուգինէս, վարք, վեցօրինակք նորա եւ մեկնութիւնք. Հիպոպոլիտոս եպ. Պարտուացւոց. աշակերտք Բրուգինի՝ Գրիգոր Աբանջեւագործ, Գիտնիսիոս Աղէքանդրացւոց, Փիրմիդիանոս եպ. Կեսարեայ Գամբոց. Արքեղաւոս եպ. Բաշիար քաղաքի. Պամփիլոս վկայ, Մեթոգիոս. վկայարանութիւնք երրորդ գարու հարազատք . . . . .

239

56 Կկարագիր տրեւանեան - Հռոմէական եկեղեցական մատենագրութեան. Տերտուլիանոս, կեանք նորա եւ մատենայք. Միտակիոս Փեղիք. Կիպրիանոս, կեանք նորա եւ մատենայք. մանր ինչ մատենագրութիւնք. վաւերական վկայարանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ . . . . .

249

Բ.

Ի Առօրանդիանոսէ մինչեւ յԱրթամնոմօն արեւմտեան պէրուլեան Հրոմայեցւոց (313—480, Ժամանակ իբրեւ 170 տնայ) :

Լ. Աստանդիանոս, նորոգ յարդարումն տէրութեանն — Թիրել քրիստոնէութեան, հերձուած Պոնաստեանց, Լրիոս, Ժողով Կիկիայ Ը. Տիեզերական, Ս. Լթանաս (313—337) :

57 Առօրանդիանոս մահեծան տէր պետութեանն. օրէնք նորա քրիստոնէականք. շինութիւն եկեղեցեաց յերուսաղէմ, ի Կիւկամեդիա, յԱնտիզ եւ ի Մամբրէ . . . . .

258

58 Հերձուած Դանաստեանց — ընտրութիւն Կեկիլիանոս. Ղու

- կերպ, Գանասա. Ժողով Արեղասաց (314). բարձր առկասան-
գիանոս. Կրկումներենք. հրամանք կոչերաց վասն Գան-
սանց. վարդապետութիւն Գանասանց. Աւարտորմա. բա-
նակցութիւն ի կարքեդան (411). գարձ Գանասանց. 260
- 59 Վ արգապետութիւն հնոցն վասն Քրիստոսի աստուծու-
թեանն. Արիտ, բովանդակութիւն վարդապետութեան նորա.
Աղէքամեդրոս եպ. Աղէքամեդրոս. Եւսեբիոս Կիլիկեացի.
Թատրոսն Արիտի 260
- 60 Ոսրոս կորուստի աւարեալ ի կոչերէ յԱղէքամեդրոս.
Թուղթ կոչերն. սինհրոս յԱղէքամեդրոս. Ս. Ժողով Կի-
կիոց Տիեզերական (325). պարտ Արիտի եւ կուսակցացն. Ի
միասին էականն. քան կաննիք 273
- 61 Վասնամենին կոստանդիանու. կրիստոս կիսար. սպանութիւնք
կոստանդիանու ի Հռոմ. Ս. Հեղինէ. յինութիւն կոստանդի-
անաղէսոց (նորն Հռոմաց). բաժանումն, կարգաւորութիւն,
նալաւանիք եւ հարք աւերութեանն 277
- 62 Կարձ Արիտի յարարանաց. Ժողով Անտիոքոց (330). Ս. Ա-
թանաս, վարդապետութիւն նորա հակառակ Արիանոսաց. Մե-
ղեարանոսք, ամբաստանութիւն զԱթանասէ եւ արդարանալն. 283
- 63 Միւսանդամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. սինհրոս ի
Տիւրոս (335). նաւակառիք եկեղեցւոյն Յարութեան յերու-
սաղէմ. պարտել Աթանասի ի Տրեւիրս (336). մահ Արիտի 287
- 64 Ղրեմնամենին կոստանդիանու. բաժանումն աւերութեան ի մէջ
եղբարց եւ որդւոց նորա. հեշտակութիւնք աղղաց. հեան-
դութիւն կոստանդիանու եւ մահ. կասորած արդականաց նորա
ի կոստանդիոսէ 291

Բ. Կոստանդիանոս Բ., կոստաս, կոստանդիոս, Յուղինոս
Ուրացեալ (355—363) — Յուղինոս, Գիրեր, Աթանաս,
Հիղալիոս — Արիանսութիւն, Ժողով Սարգիկեայ (347),
Ժողովք Մեղիողանու (355) եւ Արիմենեայ (359):

- 65 կոստանդիանոս Բ. կոստաս եւ կոստանդիոս. գարձ պարտերոց
եպիսկոպոսացն. արդաութիւնք Արիանոսացն. ամբաստանութիւն
զԱթանասէ. Ժողով Անտիոք (330). հեշտակութիւն Արիանո-
սաց ի Հռոմ. Գրիգոր կապադոքիացի յԱղէքամեդրոս. գիմումն
Աթանասի ի Հռոմ. սինհրոս Հռոմաց (343). Թուղթ Յու-
ղինոսի քահանայապետի առ Եւսեբեանս 294
- 66 Ժողով Սարգիկեայ (347). փախուտ Արիանոսաց ի Սարգիկեայ,
արդարանալ եպիսկոպոսացն գասապարտերոց. կաննիք 21. Ժու-
ղով Արիանոսաց ի Փիղիպպոսքէս. հեշտակութիւն ի Հռոմաց
առ կոստանդիոս. գարձ Աթանասի յԱղէքամեդրոս (349) 298
- 67 Մաղնենտիոս ապոստամբ. մահ կոստասոց. վերանից ապու-
սամբ. ճակատ առ Մուրաու (351). մահ Մաղնենտեայ 302
- 68 Միւսանդամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. հեշտակութիւն
Արիանոսաց ի Հռոմ վասն Աթանասի. Ժողով Սերեղասոս (353).
Ժողով Մեղիղանու (355). գասապարտութիւն Աթանասի եւ
պարտ պղոց եպիսկոպոսաց, ըմբռնել Ղիրերեայ քահանայա-
պետի եւ պարտ նորա ի Բերիա Թրակացոց. 304
- 69 Իսկոսութիւնք յԱղէքամեդրոս. Գեորգ կապադոքիացի փոխա-
նակ Գրիգորի. Թագուտ Աթանասի. Ս. Հիգեբիոս. Թուղթք
Հիղալեայ եւ Ոսրոսի առ կոչոր համարձակախօսութեամբ 307
- 70 Չյաղողել իրաց Արիանոսացն ի Հռոմ. երթ կոստանդեայ ի
Հռոմ. ինդիք տիմոնացն եւ գարձ Ղիրերեայ 310
- 71 Այլ եւ այլ գաւանութիւնք եւ ապանք Արիանոսացն. Եման-
էականքն եւ Աննմանէականք կամ Օտարէականք 312
- 72 Գժտութիւնք Արիանոսացն եւ կէս Արիանոսաց. բարեղևոս

- Սնկիրաց. խորհուրդ երկուց ժողովոց յարեւերս եւ յարեւմուտս. ժողով արեւմտեանց յԱրիմնիան (359) 313
- 73 Ժողով Սեղեկիայ (359). Անտանիք եւ Ակոկեանք. մեւ եւս սինհչոզս ի կոստանդինուպոլիս (360). վերջին ժողով Հրամանաւ կոստանդեայ յԱնտիք (361). ընարութիւն Մեղեանայ. Արիւնտութիւն հասեալ ի ծոցս փոստուորութեան 317
- 74 Լնչք Գաղղոսի եւ Յուդիանու. կրթութիւն Յուդիանու ի Մակեդոնի. սէր փիղիսոփոյութեան ժամանակին, ապել նորս յանդից եղջօրն. երթ յԱթենս. կեսար ի Գաղես (355) 319
- 75 Պատերազմանք Յուդիանու ի Գաղես. գաղափարաբան. ննչութիւնք եւ նախան արշաւանայն. ազատափութիւն զօրաց ի Ղուսեանա Պարիսպոց. ընարութիւն Յուդիանու յազատասու. հրեշտակութիւն առ կոստանդիտոս. Հրամանութիւն կոստանդեայ, պատրաստութիւն պատերազմի եւ մահ (361). ընգանելութիւն Յուդիանու յանննջանց. Թաղուճ կոստանդեայ եւ նկարագիր 322
- 76 Գլան Յուդիանու նորոգել զհեթանոսութիւնն. Թելազրութիւն առ քրմապետ, ծակք զհէց. հնդնութիւն քրիստոնէից. փոյթ շինութեան սանձարին Երուսաղեմացոց 327
- 77 Գլանն զարձի եպիսկոպոսացն պարսերց. զարձ Աթանասի. սինհչոզս Սղեբանդրիայ (362). Մեղեանիք եւ Եւստատիանք. Ղուկիէր կաղարիտացի. խնդիր վասն երկցն անձանց. ջառուճ Յուդիանու ընդ Աթանաս. փախուտ Աթանասի 330
- 78 Պատրաստութիւն պատերազմի ընդ Պարսից. անցք մահինն Ապոլոնեայ ի Գափնիս Անտիքացոց. արշաւան Յուդիանու, լերգահար մահ (363) եւ նկարագիր 333

Գ. Յովհաննոս, Վաղենատիանոս Ա. եւ Վաղէս, Գրատիանոս, Վաղենատիանոս Բ., Խէնոզոս Ա. Մեծն (363—395) — Գամասոս, Բարսեղ, Ամբրոսիոս — Լերկորդ Տիեզերական Ժողով (381) — վախճան հեթանոսութեան եւ արիանոսութեան:

- 79 Վաղիք Յովնիանու ընդ Պարսից վասն հնդից նահանգաց. ջանն Արիանոսաց ձգել զնա յիւրեանս. տարածամ մահ (364). ընարութիւն Վաղենատիանու Ա. Վաղէս նորին եղջոյր ակոսակից. արտաքին նկարագիր երկոցանցն 335
- 80 Բաժանումն աերութեան. պղ եւ պղ օրէնք Վաղենատիանու. Արքանախոս արիանոս եպիսկոպոս Մեղիտոյանու. պատերազմանք. յանկարծ մահ կոյսերն (375) նկարագիր բարաց նորս. Գրատիանոս. Վաղենատիանոս Բ. ակոսակից, նկարագիր եւ գովութիւն Գրատիանու 337
- 81 Առաջնորդութիւն Վաղեոի. ազատափութիւն Պոկոպոյեց, ծակաս առ ոահմանք Գաղատիայ. ապառապ Գթաց ի Թրակիս, արշաւան կոյսերն եւ զաղիք 341
- 82 Հալածումն սղքափառաց. ժողով կէս Արիանոսաց ի Ղամփոպոս. գրեւէ սոցա առ Ղիրերիս. ընարութիւն Գամասոսի քահանայապետի, Արքեմոս հակառակաթոս. զարձ հրեշտակութեան կէս Արիանոսացն յարեւմտից. ժողով Տիանայ 342
- 83 Խաղախումն ժողովոյն Տարսոսի սահմանելոյ (367). Ս. Բատիկոս. հրեշտակութիւն առ Աթանաս եւ յարեւմուտս վասն փոստանութեան արեւելեան եպիսկոպոսաց. զարշաւ Վաղեոի ի կեսարիս Գամբաց. ստիպել Բարսղէ ի կոյսերէ յարիանոսութիւն. զիջումն կոյսեր. վախճան Բարսղէ 344
- 84 Արար եպիսկոպոսաց. մեկնել Աթանասի եւթներորդ անգամ Աղեբանդրիայ եւ գառնալ իսկ եւ իսկ. մահ Աթանասի. ըն-

- արութիւն Պետրոսի. Ղուկիս արիանոս հակառակութեա. անկարգութիւնք յեկեղեցւոյ արքայ Թեոֆանայ. պարս վանականաց յարկաւս 347
- 85 Արեւելեան եւ արեւմտեան Գութք. Ուղիփղոս. զազմել արեւմտեան Գթաց ի Միւսիա. ճակատ առ Ազրիանուպոզեա. մահ Վաղեսի եւ կոտորած զորավարաց (378) 349
- 86 Սեփականութիւն Գրատիանու. ընտրութիւն Թեոդոսի կոմիք ի կայսր արեւելից. ճակատք Թեոդոսի ընդ Գթաց 352
- 87 Հրաման Գրատիանու վտան գարձի եպիսկոպոսաց պարտելոյ. հռչակաւոր հրաման Թեոդոսի ի կոստանդինուպոզիս (380). անցք կրօնիցն իրաց ի կոստանդինուպոզիս. Գրիգոր Նազիանուցի. Մաքրիմոս փիղիսոփոս 353
- 88 Ա. Ժողով կոստանդինուպոզիայ Տիեզերական (381). մահ Մեղեսեոս եւ ընտրութիւն Փղաւիանու. հրատեալ Գրիգորի Նազիանու եւ ընտրութիւն Նիկաոսիայ. սահման վտան աստուածութեան Հրդեղն արքայ հակառակ Մակեդոնեանց. զաստապարտութիւն վարդապետութեան Փոտրիանայ եւ Ապոլինարեանց. սահման ժողովցն Հռոմոյ առ Գամաուսիւ. հակառակութիւնք արեւմտեայց եւ արեւելեայց վտան Փղաւիանեայց եւ Նիկաոսիոսի. վախճան հերձուածոյն Ամաթոզոյ 355
- 89 Զ. մե Գրատիանու ի ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմտոս. Մաքրիմոս զորավար ապստամբ. ճակատ առ Ղուսեմիոս Պարիսացոյ. մահ կայսերն ի Ղուգլուան (383). Մաքրիմոս կայսր ի Տրեւիքո. Վաղենտինոս Բ. հանգերձ մարն Յուստինու. զաշինք խաղաղութեան Մաքրիմեայ ընդ Թեոդոսի. զաստատան Պրիսկիլիանու 363
- 90 Վ արք Ս. Ամբրոսիոսի. զժտութիւն գշեպին Յուստինոյ ընդ Ամբրոսիոսի, Լան գշեպին ասարածանելոյ զաղանդ Արիանոսոցն յիսապիա 364
- 91 Ապուսանիք Մաքրիմոսի. պղ առնել Ամբրոսիոս վտան թրչնամութեան մասցն Մաքրիմեայ եւ թերահաւատութիւն արքունեացն. յարձակումն Մաքրիմեայ, փախուտ Վաղենտինու եւ Յուստինոյ ի Թեսաղոնիկ. արշաւան Թեոդոսի. ճակատ առ Սաւոս գետով. բռնանումն Մաքրիմեայ եւ մահ 366
- 92 Ապստամբութիւն ժողովրդեանն յԱմաթոզ. պատահոս քաղաքին. բարեխօսութիւն եպիսկոպոսին Փղաւիանու. թողութիւն կայսերն (387). խռովութիւն Թեսաղոնիկեացոցն. կոտորած 7000այն հրամանաւ կայսեր. կշտամբել Ամբրոսիոսի զկայսր եւ ապաշխարութիւնն. օրէնք ինչ Թեոդոսի 367
- 93 Ապանումն Վաղենտինու Բ. նկարագիր նորա. նոսել Եւզեմիոսի եւ նպատակ հեթանոսաց. մեւ եւս արշաւան Թեոդոսի. ճակատ առ Փրիգիլոս գետով եւ կոտորած զորուն Թեոդոսի. պանչեկեք իմն յաղթութիւն Թեոդոսի. ձերբակալ լինել եւ զենեայ. միաւորութիւն համօրէն տէրութեանն. հիւանդութիւն, մահ եւ նկարագիր Թեոդոսի Ա. ջնջումն հեթանոսութեան, կործանումն մահնից. Սերապիան յԱղեքսանդրիա. ի ոպաւ ջնջումն հեթանոսութեան յարեւելս եւ յարեւմտոս . 371

Գ. Արկադիոս եւ Սնորիոս, Թեոդոս Բ., Վաղենտինոս Գ. (395—450) — Ոսկերերան, Լպիլիան, Յերոնիմոս, Թեոփիլոս — առաջին Արոզինեան զժտութիւն — Ազոստինոս, Աիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղազեան եւ Նիւտորեան աղանդք — Լորրորդ Ժողով Տիեզերական (431)

94 Վ երջին բաժանումն տէրութեանն. Սնորիոս. Բուսիլիոս. ապստամբութիւն Գթաց առաջնորդութեամբ Ալարիկեայ. Ստի-

- գլխին զօրավար . յարձակումն Աղարկեաց յԽառնիս, արշաւան
Քաղաքացիաց . սարնուան Ստիղիքոնի . պաշարել Աղարկեաց եւ
աւանդ զՀուսոմ եւ մահ (410) . Արնք, Սուեք եւ Վանգալք թ
Սպանիա (411) . արեւմտեան Գուլթք թ Հարաւային Գաղիա .
Վաղղեա թագաւոր . Բրիտանիա ազատ (410) . Բուրգունդացիք
յԵրաս եւ Փրանկք թ Հելտային Գաղիա (420) . մահ Սնարեաց 377
95 Արկադիոս . Եւարուպիոս . Գայինաս . գշեցն Եւրոպիա . վաքք 384
Ռակեբրանի եւ Հայածումն . . . . .
96 Ատրծիք վանն Ռուգինեաց . վաքք Ս . Յերանիմեաց . զժառութիւնք 388
վանն Ռուգինեաց . . . . .
97 Թէոփիլոս Աղէքսանդրացի . ժողով առ Կազնեա . պարտ Ռու- 393
կեբրանի եւ մահ (407) . պատգամաւորութիւնք Հուսմայ . . . . .
98 Թէոփոս Բ . եւ նկարագիր նորա . Պուղքերիա . Արդարութիոս 398
զօրավար . . . . .
99 Պեղազիոս . վարդապետութիւն նորա վանն Հնորճաց . վաքք Աւ- 400
զասաինեաց . բովանդակութիւն վարդապետութեան նորա վանն
Հնորճաց . . . . .
100 Ժողով թ Կարբեղան (411) վանն Կեղեասեաց . սինհաղոս թ Դիոսպոլիս 404
վանն Պեղազեաց եւ Կեղեասիոսի . մեա եւս ժողով
բազմաբոխ թ Կարբեղան վանն նոցին (416) . խարէութիւն Կե-
ղեասեաց թ պատրել զՉոսիմոս քահանայապետ . ժողով կատա-
րեալ թ Կարբեղան (418) եւ ինն կանոնք Հակառակ Պեղազեան
ազանդոյն . Հաստատութիւն այսր ամենայնի թ Չոսիմեաց . վախ-
ճան Պեղազեան ազանդոյն . . . . .
101 Խնդիր Կէս Պեղազեանց . վարդապետութիւն Աւզասաինեաց 408
վանն յառաջադէմութեան . Պրոսպեր եւ Հիդարիոս . ժողով
Արաւսից եւ Վաղենաից եւ Հաստատութիւն նոցա թ Բանի-
փակեաց Բ . . . . .
102 Վ արդապետութիւն վանն միաւորութեան երկուցն բնութեանց . 411
կրկին դադոքք Աղէքսանդրիական եւ Անաիդեան . սերմանք կրք-
կին մոլորութեանցն (Նեստորականութեան եւ Եւտիքեականու-
թեան) . Ղեպորիոս . Նեստոր, վարդապետութիւն նորա վանն
բարդայական եւնթ միաւորութեան բնութեանցն . Կիրեղ Ա-
ղէքսանդրացի . երկուստան նզովք Կիրեղ եւ Նեստորի . սինհա-
ղոս Հուսմայ (430) . արեւելեայքն եւ Թէոդորեանս . . . . .
103 Ժողով Եփեսոսի Տիեզերական . յապազումն արեւելեայքն . յա- 419
մառութիւն Նեստորի եւ գառապարսութիւն . բանութիւն գոր-
ծապալաց կայսերի թ պաշտպանութիւն Նեստորի . Հրեշտակու-
թիւն երկուց կողմանց առ կայսր . Հերձուած յարեւելս . . . . .
104 Զ վան միաբանութեան . Թելազրութիւնք Աղէքսանդրի Գ . քահա- 424
նայապետի Հուսմայ . սինհաղոս յԱնաիդ . Հրեշտակութիւն
Պաղոսի Եմեսացւոյ առ Կիրեղ . Հաշտութիւն ընդ միմեանս
թ վերայ յայսնի դաւանութեան երկուց բնութեանց միաւորե-
լոց . Հաստատութիւն ամենայնի թ Աղէքսանդրի Գ . անքք Նեստու-
րականաց . դարոցն Ուււհայեցւոց . . . . .

Եւ . Վ Երջին ամբ Թէոդոսի Բ ., Վ աղենտիանոս Գ . մինչեւ ցՈւո-
մոլոս — Ատաիղա . Ողոսկեր — կործանումն արեւմտեան
պետութեան Հուսմայեցւոց — Պուղքերիա, Մարկիանոս
— Օ. Էնոն (445—480) Եւտիքականութիւն — Ս . Գ Ե-
ւոն Ե . Ս Ե Ծ ն, Ս . Փղաւխանոս, Վիտակորոս — Չորրորդ
Ժողով Տիեզերական (451) :

105 . 106 Հերձուած Միաբնեաց . Դիոսկորոս Աղէքսանդրացի .
Փղաւխանոս եպ . Կոստանդինուպոլեաց . Եւտիքեա եւ Բարսու-

- 107 ժողով Գլուխանու ի կոտանդիքնուարին . զատարար-
աութին Եւսիքեայ . բողբ առ Ղեւն Ս . ժողբ Ղեւնի . . . 427
- 108 ժողով Եփեսոսի աւագակական . բանութիւնք Գիտողի . մահ
Փլուխանեայ . մեռ եւս հերձուած կայսիկարացոց յարեւել .
բողբ Թէպարեայ ի Հրոմ . շան Ղեւնի վասն խաղաղութեան
եկեղեցւոյ . մահ Թէպարի Բ 432
- 109 Պուղբերից եւ Մարիանոս . Անտաղիոս հարապեա կոտան-
դիկոտարաց . ժողով Բաղիկեանի Յեղեբրանի (451) . զշուան
կայսիկարացոցն . դիւաւար մասն թղթոյն Ղեւնի . Պետրոս ի
բերանոյ Ղեւնի խօսեալ . սահման ժողովոյն . թուլթ հարցի
առ Ղեւն 438
- 110 Իրաւութիւնք Միաբնեայ ի Պաղեստին եւ յԱղէքանդրոս .
Ս . Պետրոսի , քաջաւերութիւն Ղեւնի . մահ Պուղբերից եւ
Մարիանոս . Ղեւն Ս . եւ Բ . , Չեան 446
- 111 Ղեղեւեւ աթուոյն յարեւմուտ . վաղեմաբանս Գ . ընդ մեր իւ-
րում Պղակիդեայ , Արզարուր զորավար Թէպարի Բ . բնիւնեալ
ի Յովհաննէ ապատարէ . Յովհաննէս մերթապալ . Այստեա
զորավար եւ Բանիփակիոս կուսակալ Ափրիկեցոց . վանդալք
Միքիկէ 450
- 112 Նմբ , Ատաղիոս . Ճակատ առ Մուրիակոնիս . արշաւան Ատաղ-
ից յիտաղիոս . հաւանեցուցանել Ղեւնի Ս . քահանայարեւմտի
դԱտաղիոս զառնալ յեսո (452) . մահ Ատաղից եւ քոյքոյել
թագաւորութեան Հոնաց . սարնուան վաղեմաբանս Գ 458
- 113 Պետրոսիոս Մաքսիմոս կոչոր . յարմախան Գնեսերիկեայ աղբոր
վանդալաց . աւեր Հրոմոյ (455) . Ափսոս , Մայրոբանոս կոչ-
անք . վախճան Ղեւնի Ս . քահանայարեւմտի (461) . Ռիքիմեր .
Անթեմիոս . Ողբերիոս . Յուդէոս Կեպոս եւ Ռոմանոս Մամիլոս
կոչորք . Ողբակեր պատրիկ . վախճան արեւմտեան պետութեան
Հրոմոյեցոց (480) 454

Օ . Հայաստան (եւ Պարսկաստան)

- Ս . Տրդատ (Բ .) Խաթրով Բ . Տրիդան Բ . — Զրիստանեութիւն .
Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ , Արիստակէս , Վրթանէս , Յուսիկ
(253—352)
- 113 Նոր հանդամանք պատմութեան Հայոց . Տրդատ Մեծն . ապրա-
տամբութիւն Սղկայ նահապետի Սղկունեայ . Ճակատ ի զարմին
Գարգարացոց ընդդէմ Յիւլիացոց . մահ Արտաւազդոյ Ման-
գակունւոյ . Մամբուն նահապետ Մամիկոնեանոց . բաժանուան
զորավարութեան ի չոր 458
- 114 Համեմատութիւն արապին եւ առհմային պատմազրութեանոց
115 Լուսին քարոզութիւնք քրիստոնէութեան ի Հայոց աշխար-
հին . պատճառք անազան մոխն քրիստոնէութեան 464
- 116 Կոտարեալ դարձ Հայոց աշխարհին . մանկութիւն եւ սնունդ
Ս . Գրիգորի Լուսաւորչի . խոստովանութիւն . տանջանք Գրիգորի
եւ արկանել ի վերապն . անցք Հռիփսիմեանոց . հարուածք ի
Տեառնէ . ելանել Գրիգորի ի վերապն . քարոզութիւն , դարձ եւ
բժկութիւն հարուածելոցն . քանդուան մահացոց . մեծապարա-
թիւն Գրիգորի շինութիւն վրդարանոց . զարոյք . երթ Գրիգ-
որի ի Հրոմ . զաշինք Տրդատոց ընդ Կոտանդիանու ի Հրոմ .
վախճան եւ նշխարք Գրիգորի . վախճան եւ նկարագիր Տրդատոց
117 Բովանդակութիւն վարդապետութեանն Գրիգորի վասն միու-
թեան եւ Երրորդութեան Ատուծոյ , վասն անկման մարդոցն ,
վասն փրկութեանն քրիստոսի , վասն եկեղեցւոյ եւ միութեան
Նորայ , վասն արդարացուցման եւ խորհրդոց 473
- 118 Բանադատութիւն վասն պատմութեան զարմին Հայոց . Գարձ

- ձրաց. կրօնական պատերազմ Լոյսց ընդ Մաքսիմիանոս Գայետայ (311) 476
- 119 Կիարազի բարձրացն Յրգատայ. ազերս նոցա ընդ նախարարաց. քաղաքականութիւն ընդ երկուց գրացի պետութեանց 491
- 120 Շանդամներ, ուսնանք եւ նկարագիր Սասանեան պետութեան. կարգ եւ ժամանակագրութիւն պոչպետութեան Սասանեանց (չառ սչ տահմին պատմագրաց) 482
- 121 Խոսրով Բ., Սանսորուկի Փայտակարան եւ Բաղուր յԱղձնիս տարածմանը. հրեշտակութիւն նախարարաց առ Կաստանդիոս. առաքումն Անտիոքայ. նուածել ապստամբացն. չորս զօրավորք ընդ չորս կոչ աշխարհին. Մանսիհ. յարձակումն Սկիւթական արգաց. ճակատ յԱշտիանի. Յիրան Բ. բանագատութիւն պատմութեան սրբա 484
- Բ. Արշակ Բ., Պայ († 374), Վարպառ. Մարզպանութիւն. Արշակ Գ. Բաժանումն Հայաստանի. մասամբ բարձունքն թագաւորութեան. նոր ցեղ արշակունի, Խոսրով Գ., Վրամշապուհ, Արտաշէս Գ. Բովանդակ բարձունքն թագաւորութեան (յամէ իբրեւ 350—428). Ս. Ներսէս († յամբի իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440):
- 122 Արշակ Բ. ազերս նորս ընդ Հռոմայեցաց տերութեան եւ ընդ Հապհայ Բ. պատերազմունք Կաստանդեայ վասն Լոյսց աշխարհին. պարարունք Յիզրանակերտի եւ առումն (390). երթ Արշակայ ի Կեսարիա Գամբաց առ Կաստանդիոս 489
- 123 Երեշտակութիւն Արշակայ առ կոյսր Յուզիանոս. արշաւան Յուզիանոս ի Պարսա. պարտութիւն եւ մահ. գործակցութիւն Արշակայ. գաղնիք Հռոմայեցացն վասն Լոյսց թագաւորին. յարձակումն Պարսից ի Հոյստասան. միարանութիւն տահմին պատմագրութեան ընդ առապնոցն 493
- 124 Կերքին անքը Լոյսց աշխարհին առ Արշակաւ. Տիրիթ եւ Գնել. Արշակաւան, Ներսէս Կամարական. միջնորդութիւն Ներսիսի կաթողիկոսի. Այնայսպան Պահլաւիկ առաքնու ի Հապհայ Բ. ի Լոյս. հրախիւղ Արշակայ ի Տիրքան. Արշակ յԱնուշն բերգի 498
- 125 Պայ եւ մայր նորս Փառանձեմ ի նեղութեան. պարարունք բերգին Արապերից, Վիզակ եւ Արատան. Պայ ի Նեոկեսարիա Պնտացուց. աւեր աշխարհին Լոյսց, առաքումն Արիւթեայ կամի ի Հոյս եւ թագաւորել Պայայ (369 կամ 370). ճակատ ի Չիրակական գաղտին 500
- 126 Անքը Վրաց աշխարհին. զօք Հռոմայեցաց ի պաշտպանութիւն Պայայ. հանդամներ պատերազմին Հռոմայեցաց ընդ Հապհայ Բ. (373) 504
- 127 Ամաստանութիւն զօրավարացն Հռոմայեցաց զՊայայ առ կոյսր Վաղէս. կռումն Պայայ եւ արգելու նորս ի Տարսոն Կիզիկեցուց. փախուտան սակաւաւորք. կասկած կոյսրն վասն Պայայ. ուղանումն Պայայ ի իրախանս հրամանալ Տրոպիանո կամի. բանագատութիւն պատմութեանցն զՊայայ. Ներսէս Մեծն. ուղղութիւն ժամանակագրութեան նորս. Ներսէս ի սինհազոսի ի Կեսարիա Գամբաց (371) 506
- 128 Վարպառ. առաջին կեանք Վարպառայ. պատմութեանը Հապհայ Բ. ընդ Հռոմայեցաց վասն Լոյսց աշխարհին. մեկնել զօրացն Հռոմայեցաց ի Լոյսց աշխարհէ. գրաւել Պարսից զՀոյստասան. բանագատութիւն պատմութեան ժամանակաց 511
- 129 Արշակ Գ. եւ Վազարշակ Բ. բաժանումն թագաւորութեան. մահ Արշակայ Գ. եւ մասամբ բարձունքն թագաւորութեան Ար-

- շահունեաց (398) . քննութիւն եւ բանադատութիւն ժամանակագրութեան պատմութեանցս 515
- 130** Խոսրով Գ. ի Պարսկոյն շարասանի . գալ առ նա նախարարացն միամտեւր ընդ Արշակոյ Գ. խորով յԱնուշ բերդի . Վաւարացուհ խաղաղաւոր եւ աշխարհաշէն . Սահակ եւ Մեղրապ 521
- 131** Խոսրով Գ. միւսանգամ . Հապուհ արքայորդի Պարսից թագաւոր Հայոց . երեքամեաց անտերընչութիւն . Արտաշէր կամ Արտաշէս Գ. միարանել նախարարացն հակառակ թագաւորին . դիմադարձութիւն Ս. Սահակոյ կաթողիկոսի . անկանել երկացունցն յաթոսոյ . վախճան թագաւորութեանն Արշակունեաց (428) եւ եպիսկոպոսպետութեան Գրիգորեան առհինի (440) 523
- Գ. Ալասակ Արևիկ մարզպան . Վարդան Մամիկոնեան, ջան Յազկերտի Բ. ածել զՀայս ի դէն Մազզեղանց, աշխարհաժողով յԱրտաշատ (450), դիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս, ճակատ յԱրտազեան դաշտին (451) . կապուած նախարարացն եւ արձակուրդ (452—464) : — Երկին ջան Պարսից ածելոյ զՀայս ի մոզութիւն, դիմադարձութիւն եւ պատերազմուիք Վաշանոյ . զեջումն արքունեացն Պարսից (յակե 482), մարզպանութիւն Վաշանոյ (484) : . . . . .
- 132** Հանգամանք Հայոց աշխարհին ի բառնալ թագաւորութեան Հայոց . քաղաքականութիւն արքունեացն Յիզանի վասն Հայոց աշխարհին . Յազկերտ Բ. Միհրեմեան հաղարարեա . առնն Արևնեաց . Վասակ նահապետ Արևնեաց եւ մարզպան . հանգամանք առհինի Բագրատունեաց եւ Մամիկոնեաց 526
- 133** Խորհրդ արքունեացն Պարսից վասն զարձուցանելոյ զՀայս ի մոզութիւն . կոչումն պրուճիոյն Հայոց (441) . ստիպումն յարացութիւն . յաղթութիւն 449 ամին ընդդէմ Քուշանոց . առաքումն Դենշապոյ . պատրաստել զմիտ մարզկանն . դիր զաշխարհական վարդապետութեան առեալ ի Հայո . աշխարհաժողով յԱրտաշատ . կոչումն նախարարաց յարքունիս եւ տիրանալ նոցա 530
- 134** Վիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս հակառակ մոզպետացն առաքելոց . Վարդան Մամիկոնեան . ուխտ միարանութեան հակառակ հրամանի թագաւորին . հրեշտակութիւն առ կոյսր վասն օգնականութեան . երթ Հայոց ի թիկունս օգնականութեան Վրացն դաշնաւորաց 535
- 135** Ուխտանելութիւն Վասակոյ . գարձ Վարդանոյ եւ միւսանգամ դրանել զմիջոյ աշխարհին . պատրաստութիւն պատերազմի վասն զարնոյնոյ 451 ամին . կուսակցութիւնք նախարարացն . ձեռնթափ լինել կոյսերն յօգնականութենէ . պատրաստութիւն արքունեացն նուանել զՀայաստան 539
- 136** Մօտել զօրուն Պարսից . առաքումն Առանձարեանց դիտել զգրութիւն Պարսից . ճակատն Աւարոյրի . անկումն Վարդանոյ . մանր կռիւք . վարանք արքունեացն . խոստումն թողութեան, նենգութիւնք Վասակոյ, կոչումն նախարարաց 542
- 137** Ատեան գատաստանի նախարարացն եւ տեառն Արևնեաց յարքունիս, դասապարտութիւն Վասակոյ, անկումն յիշխանութենէ եւ մահ . կապումն նախարարացն . մահ, շարքարանք եւ սքառկերականացն . ազատութիւն նախարարացն եւ գարձ ի Հայո 546
- 138** Հնարաւորութիւն արքունեացն մեզմով ածել զՀայո ի մոզութիւն . Վաշան Մամիկոնեան . Գրեա կաթողիկոս . հրեշտակութիւն առ կոյսր . ուխտ միարանութեան . գառնալ ընդդէմ հնարից արքունեացն զօրութեամբ զնուց . Սահակ ասպետ մարզպան . ճակատ առ Ակոսեա (481) . ճակատն շարձանոյնս ի Վիրո . (482) մանր կռիւք Վաշանոյ 550

139 Ղակաս ի գաշաավայրին Դրւնայ (483). Համբաւ մահան Պե-
րոպոյ. գաշինք ընդ աղբունեաց. Վահան մարդկան (484). 555

Լ. Ներքին հանգամանք եկեղեցւոյ:

Ա. Ընտրութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք:

140 Աղբրո եկեղեցւոյ ընդ անրութեան. կղերականք, ուսումն նոցա
եւ կրթութիւն, անկումութիւն, պէտք կենաց նոցա 559

141 Լայտնկարսն եւ վեճակ նորա. ընտրութիւն եպիսկոպոսին եւ
պատան. Մեարապողտք եւ հայրապետք 562

142 Ղահարիցութիւն կամ գլխաւորութիւն եպիսկոպոսին Հրամայ.
կանանք ժողովոյն Սարգիկեայ 565

143 Լիկեղեցիք եւ զարգք նոցա. սօնք եւ պահք 567

144 Խորհուրդք. միտութիւն եւ գրոյժ 571

145 Պատարագ եւ խորհուրդ գահութեան, հաղորդութիւն. վար-
դապետութիւն գլխապետութեան. պատարագամատոյցք 572

146 Խորհուրդք եւ կարգ ապաշխարութեան, ներողութիւն, պտակ,
վերջն օժան, Թաղումն մեռելոց 576

147 Լարդական կեննք քրիստոնէիցն. վանականութիւն, Ս. Ան-
տան, Ս. Պաղտիոս. հակառակորդք վանական եւ ժուժկալու-
թեան կենաց. Պրիսկիլեանոս, Այերիոս, Յովնիանոս, Վիգի-
լանտիոս եւ Հեղուկիոս 579

Բ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:

148 Պատմագրութիւն. Եւսերիս կենտրոցի, Սպիտա, Սողոմնոս,
Թէոդորեան, Փիղոստորգիոս, Եւագր, Ռուփինոս, Սուղպիկիոս
Սեւրոս, Պաւղոս Որոսիոս, կատարողորոս, Իրմնիոս Եքսի-
զաւոս: — Ընդդէմ հեթանոսաց եւ հրէից. Եւսերիս կենտրոցի,
Աթանաս, Գրիգոր Նազիանզացի, Թէոդորեան, կիրեղ Աղե-
քսանդրացի, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի, Ոսկերբան եւ այլք.
ի Հրամայեցւոց՝ Աւարիոս, Ղակամանտիոս, Պրուքնտիոս, Փիլ-
միկոս Մատենոս, Աւգոստինոս եւ այլք. 583

149 Հակառակ հերետիկոսաց առ հասարակ. Եպիփան, Աւ-
գոստինոս, Թէոդորեանոս Յովհաննէս Դամասկացի եւ այլք:
Հակառակ Արիանոսաց. Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազիան-
զացի, Եպիփան, Ոսկերբան, կիրեղ Աղեքսանդրացի. ի Հրամայ-
եցւոց՝ Հիլարիոս, Եւսերիս Վերկեղացի, Ամբրոսիոս, Աւ-
գոստինոս եւ այլք: Հակառակ Ապոլինարեանց. Աթանաս,
Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի, Դամասոս, Ոսկերբ-
ան: Հակառակ Պեղագեանց. Յերմիմոս, Աւգոստինոս, Մա-
րիոս Մերկատոր, Հիլարիոս, Պրոսպեր Ակոխաանացի եւ այլք. 586

150 Հակառակ Նեստորականաց եւ Եւտիքեանց. կիրեղ Աղեքսան-
դրացի, Պրոկղ, Թէոդորեանոս, Ղեւնդիոս Բիւզանդացի, Անաս-
տաս Սինայեցի, Եւզղիոս Աղեքսանդրացի, Յովհաննէս Դամաս-
կացի եւ այլք. ի Հրամայեցւոց՝ կատարանոս, Մարիոս Մերկատոր,
Ղեւն Մեծ, Գեղասիոց, Վիգիլիոս Տափացի եւ այլք. 590

151 Հակառակ Ոռոզինեանց. Յերմիմոս, Եպիփան, Անտաս
քահանայապետ, Աւգոստինոս. ի Հասարակութիւն երկնց՝ գլխաց՝
Փուղզենտիոս Փերրանզոս, Ռուստիկոս, Պրոտիանոս, Ղիլքե-
րասոս եւ այլք: Ընդդէմ Միակամականացն. Սոփրոնիոս, Մա-
քսիմոս Աբբայ, Անտաստիոս Աբբայ, Յովհան Դամասկացի եւ
այլք: Հակառակ պատկերամարտացն. Գերմանոս, Գրիգոր Բ.
քահանայապետ, Յովհաննէս Երուսաղեմացի, Նիկեփորոս եւ այլք
Եւսերիս կենտրոցական առիտակք 591
Աղգահամարական առիտակք 595
Աղգահամարական առիտակք 599

Տ Ի Ե Օ Ե Ր Ը Կ Ը Ն

Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յ Ե Տ Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

ՊԱՅՆԵՐ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՅՄՈՒԹԵԱՆ ՅԵՏ ԳՐԻՍՑՈՍԻ

ՍԱՆ Ժանուցեալ իմն առհասարակ է՝ թէ անպատեհ է կարգել զպատմութիւն ըստ բաժանման իւրաքանչիւր տարեաց, դարուց կամ ըստ իւրաքանչիւր ժամանակի թագաւորութեան անցնիւր թագաւորաց, այլ զհարգազոյն այժմ՝ յամենեցունց համարի՝ զետեղել զպատմութիւնն ըստ բաժանման Միջոց 1, Երջանաց կամ Յեղանակաց 2 ժամանակի:

Ըջանն կամ Յեղանակ անորիչ ինչ ընդարձակութիւն ժամանակի է որ ունիցի ինչ իւր սեպհական պատմական նկարագիր՝ որով յայսնի իսկ ընարիցի ի ժամանակաց անտի որ յառաջ եւ յետոյ քան զինքն իցեն՝ Նախ իրի՝ այսր բաժանման պատմութեան ըստ շրջանաց՝ հիմն եւ յառաջատիպ պատկեր է ինքն իսկ փոփոխումն աստիճանի կրթութեան մարդկան 1. ըստ քաղաքային եւ 2. ըստ եկեղեցական կենաց: Այսպիսի շրջանք անդ առնուն սկիզբն ուր նիւթն պատմութեան, այս ինքն մարդն՝ յայլ իմն հանգամանս կենաց մտեալ՝ այլակերպ իմն այնուհետեւ երեւի եւ գործէ: Այլ եթէ յոյժ իմն ընդհանրականագոյն եւ խորագոյն փոփոխումն հանգամանացն իցէ, շրջանն այն ընդհանրական՝ անուանի Միջոց կամ Անջրպետութիւն ժամանակի, եւ ընդ նովաւ կարգին բուն Երջանն մասնաւոր եւ մանր փոփոխմանց, որպէս եւ ընդ սոքիմք շրջանօք կարգին դարձեալ այլ եւս Հարո՞՞՛ եւս իմն մանրագոյնն փոփոխմանց:

ՍՀամորէն ընթացս պատմութեան յետ քրիստոսի՝ գրեթէ առհասարակ իմն սովորութիւն է այժմ՝ բաժանել յերիս Միջոցս այլ եւ այլ Երջանօք եւ Հատածիւք՝ այսպէս.

Ա. Միջոցն ժամանակի է յորում առկաւին շահեալ տիրեն հռոմէական տէրութիւնն եւ յունական - հռոմէական հրահանգք եւ կրթութիւն. ըստ քաղաքային տէրութեանն մինչեւ ցկատարած ճերբորդ դարու (1—480), իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ մինչեւ ցկատարած 7երորդ դարու (1—692): Ի սկիւն՝

1. Ըջանն. ՅԱզոսեայ մինչեւ ցկատանդիանոս ցԾԵԵՆ եւ ցՏրփարտակն նորա ի Մեղիոլանոն (1—313) կամ ցմիսհեծան տէրութիւն նորա (1—324): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ է ժամանակ հաս-

աստուծոյն եւ ասրածման քրիստոնէութեան, եւ պատերազմի եկեղեցւոյ՝ արտաքուստ ընդ հեթանոսաց՝ հայածանօք, եւ ի ներքուստ՝ ընդ Գիտաց կամ Գնոստիկեանց եւ ընդ Հակառակերորդականաց:

2. Շ ՐԷԱՆ. Ի զոստանդիանոսէ մինչեւ ցկործանումն Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց (324—480): — Այս շրջան ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ ընդարձակագոյն իմն է եւ հասանէ ցկատարած 7երորդ դարու, որպէս ասացաւ, այս ինքն ցժողովն Հինգվեցեան (—692): Ի սմին շրջանի երեւեցաւ շար իմն հերետիկոսութեանց որովք պայծառագոյն եկն ի մէջ ներքին էութիւն եկեղեցւոյ եւ վարդապետութիւն նորա վասն Երրորդութեանն Աստուծոյ եւ վասն անձինն Գրիստոսի եւ վասն շնորհաց. բովանդակեալ յորինեցան պոյման եկեղեցական առաջնորդութեան եւ գեղեցիկ իմն կարգք աստուածեղէն պաշտամանց. Ժաղկեցան հարք եկեղեցւոյ եւ վանականութիւն: Ջնջեցաւ ամենեւին հեթանոսութիւն ի Հռոմէական պետութեան, բայց եւ ի Մահմետականութենէ վնասեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի:

Բ. Ս ՍԻՍՏԻՆ Ժամանակի (480—1500) է՝ յորում կանգնեցան կացին Գերման եւ Ալաւ տէրութիւնք ի վերայ աւերակաց Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց եւ շրջեցին ի սեպհական տոհմային կերպարանս զլուսնական - հռոմէական հրահանգս: — Իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ գայեակ սնուցիչ եղեւ նոցա եկեղեցի եւ ստացաւ ճոխութիւն մեծ ի միջի նոցա, եւ անձկագոյնս ոգեխառնեցաւ նա ընդ տէրութեան մինչեւ ց16երորդ դար: — Այս միջոց ժամանակի կոչի բուն Միլն յատնակ: Ի սմին՝

1. Շ ՐԷԱՆ. Ի գաղթականութենէ Գերման եւ Ալաւ ազգաց կամ ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԳրիգոր Է. բահանայապետ (1073) կամ ցարշաւան Խաչակրաց Սըրենւլս (1095):

ա. Հոփա՜. Ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԿարողոս ցՄեծն կամ ցնոր արեւմտեան կայսերութիւն (480—768): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց է ժամանակ՝ երկրորդ յաղթութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ զոր յաղթեաց արիանոսութեան եւ հեթանոսութեան գերման ազգաց:

բ. Հոփա՜. Ի կարողոսէ Մեծէ մինչեւ ցԽաչակիրս կամ ցԳրիգոր Է. (768—1073 կամ 1095): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց նշանաւոր է բաժանումն Յունաց ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ:

2. Շ ՐԷԱՆ. Ի Խաչակրաց մինչեւ ցգիւս Ամբրիկայ (1095—1492) կամ ցսկիզբն Արեւմտեան հերձուածոյ (1073—1517):

ա. Հոփա՜. Ժամանակք Խաչակրաց եւ բուն ծաղկեալ ժամանակ Միջնոյն ժամանակի, բահանայապետք ի մեծի բարձրութեան, ասպետութիւն, վանական կարգք, դպրոցականութիւն եւ խորհրդականութիւն, գթացի շինուածք աանարաց, եւ պլլ եւ պլլ աղանդոց երեւել (1095—1300):

բ. Հոփա՜. Ժամանակն մինչեւ ցգիւս Ամբրիկայ եւ ցհերձուածն մեծ (1300—1492 կամ 1517): — Նուազումն աշխարհական ճոխու-

Թեան քահանայապետաց, եւ սովորութիւնք ինչ ժամանակին չարաւ չարք, անուան աղանդոց: Ժողովք Պիտայ, Աոսասնդիայ, Բասիլիայ, Փերրարայ, Փլորենտիայ եւ Վասերանու՝ մասամբ ինն միայն վճարեցին զբարւոյ կարգաւորութեանն նորոգումն:

Գ. Սիլվոց ժամանակի (1492 կամ 1517—1848), յորում սկիզբն առնու նոր քաղաքականութիւն, նոր օրինակ պատերազմի, ընդարձակութիւն վաճառականութեան յեա դիւտին Ամերիկայ եւ ճանապարհի Արեւելեան Հընդկաց. ազդեցութիւն արուեստի ապագութեան եւ ծաղկումն գիտութեանց եւ արուեստից: — Իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ լուծումն անձկագոյն կապոյ եկեղեցւոյ ընդ աւերութեան, եւ աղանդն Բողոքականութեան: — Նոր յաւանակ: Ի սմին՝

1. Շ շ շ շ շ. Ի դիւտայ անտի Ամերիկայ եւ ի սկսանելոյ Բողոքականութեան մինչեւ ցվեստիաղեան խաղաղութիւնն (1492—1648):

2. Շ շ շ շ շ. Ի վեստիաղեան խաղաղութենէ մինչեւ ցգաղիական յեղափոխութիւնն (1648—1789):

3. Շ շ շ շ շ. Ի գաղիական յեղափոխութենէ մինչեւ ցընդհանրական յեղափոխութիւնն Եւրոպայ (1789—1848): — Նորագոյն ժամանակ:

ա. Հարաձ. Բուն ժամանակ յեղափոխութեան մինչեւ ցխաղաղութիւնն Պարիսայ եւ ցժողովն վիէննայ (1815):

բ. Հարաձ. Ի ժողովոյն վիէննայ ցգաղիական յեղափոխութիւնն 1830 ամին:

գ. Հարաձ. Ի յեղափոխութենէ աստի մինչեւ ցհասարակաց յեղափոխութիւն Եւրոպայ (1848): — Ամենեւին նոր ժամանակ:

ሆ ተ ዲ ት ኔ

ግ ር ሰ ሆ በ ቱ ቡ ቱ ቱ ኔ

**ՅՕԴԵՏԷՔ ԵՐԿԻՆՔ Ի ՎԵՐՈՒՍՑ, ԵՒ ԱՄՊՔ ՅԵՂԱՍՑԻՆ ՋԱՐԴԱՐՆ, ԲԱՑՑԻ
ԵՐԿԻՐ ԵՒ ԲԻԵՍՑԷ ԶՓՐԿԻՉՆ, ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ԽԱԳԵՍՑԷ:**

ԵՍԱՑԻ ԽԵ. Ց (ԸՍՑ ԵՐԲ):

**ԱՇՆ ՀՕՐ ԻՆՔՆԻՆ Է ԵՒ ԲԱԶՈՒԿ՝ ՄԻԱԵՆԻՆՆ ԲՐԻՍՑՈՍ. ՆՈՎԱՒ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱՒ
ԱՄԵՆԱՑՆ ԻՆՉ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՐ, ՀԱՐԿ ԷՐ ՋԻ ՆՈՎԻՆ
ՍՐԲԵՍՑԻՆ ՈՐՈՎ ԵՂԵՆՆ ԵՒ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱՆ:**

Ս. ԳՐԻԳ. ԼՈՒՍԱՒ. ԱՌ ԱԳԱԹ. (ԸՍՑ ՉԵՌԱԳԻ):

Մ Ի Ք Ի Ն Պ Լ Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ԾՆԸՆԴԵՆԷ ՑԵԱԹՆ ՄԵՐՈՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ՄԻՆՉԵՒ 8ԳԻԻՑ ԱՄԵՐԻԿԱՑ

(1—1500)

Լ

ՅԱԻԳՈՍՑԵԱՑ ՄԻՆՉԵՒ 8ԿՈՍՏԱՆԴՒԱՆՈՍ ՑՄԵԾՆ
(1—313 ԿԱՄ 324, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԻԵՒ 300 ԱՄԱՑ)

Լ

ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

ՆՄՈՒՆԻԴ ԵՐԿ Է— ԿԵԱՆԻ Է— ՎԵՐԱԿՈՒՑՆ (1—34):

1

ԱՅՍԸՔ անցաք ընդ մեծատարած դաշտս չորեքհազարա-
մեայ պատմութեան՝ յորում նշմարեցաւ մարդկութիւնն ի միջէ
արեւնէ ի տոհմ, ի ցեղ, յազգ եւ առհասարակ իսկ ի մարդկեղէն
բազմաբեւր սերունդ եկեալ¹: Եւ յետ անկման առաջնոյ հօրն
իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ բնաւ ուստի կարէր ունել մարդկութիւնն՝ գոյ-
ութիւն կամ սերունդ կամ պատմութիւն, թէ ոչ յերկրորդ հօրէ
անտի իւրմէ ըստ հոգւոյ, որ խոստացեալ էր անդէն իսկ իսկրդ-
բանն²: Արպէս յառաջնոյ անտի Ադամայ եւ յետ փրկութեանն
դատապարտութիւն եւ մահ սերընդեամբ յերկարեալ ձգի յառաջ
կոյս, այսպէս յերկրորդն Ադամայ եւ յառաջ քան զփրկութիւնն՝
կանխեալ ընթանային փրկութիւն եւ կեանք՝ յետս կոյս³: Սա-
կայն հարկ էր լուսոյն՝ որ ի խաւարի անդ լուսաւոր էր⁴, իբրեւ
միջնորդաւ իմն՝ որպէս թէ լուսնով՝ (բնականն յայտնութեամբ ի
հեթանոսն եւ յաւելուածով օրինական յայտնութեան ի մէջ
եբրայական ազգին) անցանել միանգամ ի տիւ՝ զի տացէ ինքն
ինքեամբ առանց միջնորդի զլուսաւորութիւնն, եւ յայտնել մի-
անգամ պատարագան առ ի քաւութիւն ամենայն իսկ ժամանա-
կաց⁵: «Կմին իրի իբրեւ ի վախճանել իմն էր այն ժամանակ որ էր
սահմանեալ յատուածեղէն բարութենէ անտի եւ յիմաստու-

1 Գործ. յ. 26:

2 Դան. Գ. 15:

3 Համ. Ե. 12 եւ 17:

4 Յովհ. Ա. 4, 5:

5 Եբր. Բ. 26—28:

Թենէ յառաջել իրրեւ գիշեր՝նախ քան զտիւ՝ եւ իրրեւ զձմեռն՝ յառաջ քան զամառն, անդէն այգ իմն զհորիզոնաւ պատմու թեան երեւէր, եւ շնչէին հողմք ջերոսք: Եւ յնպէս զի զգերջին ժամանակս հեթանոսութեանն եւ հրէութեան յղի իմն տեսանեմք, եւ զանարդու թիւնն համօրէն ի մօտոյ կամ ի հեռուստ, ի ներքուստ կամ արասքուստ, գիտութեամբ կամ յանգէտս պատրաստեալ առ Փրկիչ անդր նշմարեմք:

2. Հռոմ կենդրոնն եւ միջազայր համօրէն սահմանաց յափրատայ մինչեւ ց՝ Կոնստանդինոս, եւ ի հաղորդութեան ընդ ամենայն կողմանց տէրութեանն՝ բովանդակեալ ունէր զամենայն մեծութիւն եւ զգերեցեցեցութիւն հնոյ աշխարհին: Ընտի առաքելին հրամանատարք ազգի ազգի անուամբք յիւրաքանչիւր նահանգսն. գունդք գունդք զօրականաց ունէին զնոսա ի հարկի եւ ի հնազանդութեան եւ ի կարգաւորութեան. եւ պրզարեւ չգոյր իրրեւ զհռոմայեցիս ի հնութեան՝ իրաւագիտութեամբն եւ աջողակութեամբ կամ արուեստիւն իշխելոյ: Ի գլուխ ամենայնի անցեալ կայր ինքնակալ Սկտաւիանոս Եւզոստոս (յամէ 30 նախ քան զՎրիտոս), առ որով տիրեալ էր ընդ տիեզերս խաղաղութիւն եւ աղևտեալ փակեալ մեհեանն Յաննայ: Եւ աղկէր համաշխարհական տուրեւառ վաճառաց, զի ընդ միով իշխանութեամբ մտեալ բարձեալ էին խափանիչք առանձինն, եւ ծով սրբեալ ի հինից: Երուեստք եւ գիտութիւնք (Յունաց որ առ Մակեդոնացւոզքն (յամէ 300 նախ քան զՎր.) տայածեալ էին յԵսիա, յԵզրիպոս, եւ վաղ քան զայն՝ յԽաաղեա եւ ի հարսաւային Վազիա, առ հռոմայեցւոզք՝ սիռեցաւ այն եւ յԵփրիկէ եւ յարեւմտեան Եւրոպէ: Հասարակաց դպրոցք ճարտարիտութեան եւ փիլիսոփայութեան ծաղկէին յԵղեքսանդրիա, յԸնտիոզք, ի Տարսոն, յԵփեսոս, յԵթէնս, ի Ապրեդոն, որպէս եւ ի Վաղեա, ի Սպանիա, ի Նուսիտանիա եւ ի վերին Իտաղիա: — Յարեւելս հռոմէական պետութեանն մինչեւ ցեղերս իոկ Տիգրիս գետոյ՝ հընչէր յունական լեզու, իսկ յարեւմուտո՝ հռոմայեցի լեզու. բայց ամենայն այր երեւելի հռոմայեցի՝ զերկոսին գիտէր:

3. Եւ յԵ “Հռոմ ի տիրելն իւրում համօրէն ազգաց՝ ծառայէր ամենայն ազգացն մոլորութեանց, (Ս. Վ եւ Ս Մ եծն): Խառնեցան ի պաշտամունս հռոմայեցւոցն եզրպատական պաշտոն անասնոցն, աստեղապաշտութիւն Վաղդեայցն եւ Փիւնիկեցւոց եւ մոզակրօնիկն պաշտոն: Բայց սակայն որպէս առ Յունաց՝ նոյնպէս եւ առ հռոմայեցւոց քայքայեալ էին հաւատք առ կրօնս բազմ աստուածութեան առասպելարկութեանն. “Չիք ոք պառու ի պառաւանց, ասէ Ափկերոն, որ հաւատապցէ առասպելին Տարսաւրոսի եւ վայելութեանցն Եզրիսիոնեայ”, եւ դարձեալ թէ “Չէ

1 Բ. Գեոր. Ա. 19: Հռոմ. ԺԳ. 13: 2 Տես Հոս. Ա. Ել 476—477:

մարթ երկուց հաւադիտաց միմեանց պատահել եւ չժպտել,, : Փիլիսոփայութիւն որ այնպէս գեղեցիկ զիւտութիւնը զկրօնս բազմաստուածութեանն կործանեաց՝ չխարէր կանգնել ինչ ընդ այնր . եւ բարոյական վարդապետութիւն զոր Ստոյիկիանըն մանաւանդ (Սենեկա, Գիոն Պրուսիացի եւ Նապիկոստոս) աւաւջանէին՝ զրգուէր քաջ զարմանս ինչ այլ ոչ նմանողութիւն . մանաւանդ վասն զի վարք վարդապետացն հակառակ վարդապետութեանն էին, եւ չգոյր ճոխութիւն որ յայնչափ այլ եւ այլ կարծեաց որոշէր զմիայնն ճշմարիտ¹ : Պղատոն իշխան փիլիսոփայիցն հեթանոսաց՝ «Վժուաւրին է, ասէր, գտանել զՄատուած, բայց անհնարին՝ յետ գտանելոյ՝ ասենեցուն ծանօթ զնա կոցուցանել,, :

Այսպէս վատթարել սկսան բարք . Հռոմայեցիք յետ անկմանն Արքեդոնի՝ ինքեանք յիւրեանց աղիւսն այնուհետեւ սկսան մոլեղնել քաղաքային խռովութեամբք, ասարգութեամբք, թունովք, հրով եւ սրով : Առիւ սուսերամարտկացն ինէր յուրախութիւն ժողովորեանն . իտի պատկերք Պրիսպեայ, Պանեայ, Մատղական կանգնեալ ասնոցն ուրեք, եւ անամօթ խաղք թէտարոնաց՝ ի բնակաւորացն ի չնակաւորոն զրգուէին² : Եւանձինն իմն (Յունաց էր մանաւանդ պղծութիւն հակառակ բնութեան եւ անխիղճն համարձակութիւն³ :

Ռազուլք եւ բազմազոյնք իսկ, քանզի չէր իսկ ջնջեալ պատկերն Եստուծոյ ի նոսա, լի էին դժկամակութեամբ ընդ իրան, եւ հաճարէին միխթարութիւնս ինչ գտանել եւ յոյս նորոգման ամենայնի՝ ոմանք ի խորհուրդան ծածուկս, ոմանք (որպէս Պրատոնականքն եւ Ստոյիկեանք) ի սկզբան դարու իրիք զոր մօտ իմն համարէին, եւ Վիլգիլ եկեալ հասեալ ցուցանէր զերանելի դարն զայն՝ զորմէ կարապետեալ էր կանխազոյն Առւմէացին Աիբիլլա⁴ : Գրգուէին իղձք եւ ցանկութիւնք եւ այլովք յուսալից համբաւովք թէ գալոց է իշխան ի Հրէաստանէ իշխել եւ փրկել⁵ :

1 Պղատոն ի Փեղանին ասէր «Զէ հարուստ սուսազոյնս ինչ եւ անկապաւորոյնս սահմանել հաստատել՝ թէ ոչ հաստատութիւն անսուցու ի բանէ իմեքեւտասանեղինէ,, :

2 Հռոմ. Ա. 21—23 : Յետ եւ Սենեկա վասն ցաման Բ. 8 :

3 Մինչեւ ասել Պաղիսայ ասն յունի՝ «Ի՞նչ յոյն այր հրապարտեալ ասան մարհակս ապցն ասան կերովք եւ առաջ քան վրայից՝ սովոյն եւ այնպէս ոչ զք յանձն ասուս ասղանք ք սովոյ հաւատալ նմա, որ գործակալք Հռոմայեցուցն վասն երգմանն՝ բազում իսկ յանտիութիւն զբամեց մեծաւ հաստատութեամբ արկանեն ի կիր,, :

4 Եհնա արք այն վերին զար Առւմական ըզն ըզնութեան,

5 Ենն ինարոյ ընծանի յաւիտեանց չար եւ սաղան,

Արգ իսկ եւ Պոյն ասէէ զարձ, գաւնան Պառնեան ժամանակք,

Արգ նոր յերկնուսս ի վերուստ առաքէ զարձ եւ զուսկ :

ՍԱԼԼԵՐ պարկեշտք Ղուկիոս, ծննլց մանկանն հովանի

Արով զարուս երկութեայ՝ նախ կատարան եղանի,

Եւ ընդ աշխարհ ամենայն կանգնի կոյ ալք սովեղին .

Քոյն աւարիկ Ապոլոն թագաւորէ իսկ արդէն :

Վերք . Անդերդեղակեր Գ. 4—10 :

5 «Յանտիեալ էին ընդ ամենայն արեւելս հին եւ հաստատուն կարծիք եթէ այսպէս հրամայք լիեալ իցեն զի ընդ այն ժամանակս ելեալքն ի Հրէաստանէ ասուցն են ի բուսն զպետութիւնն,, : Սուստոն ի վարս Պետրիան . 4 . — «Բազուլք այսպէս հաւա-

2

Ի տոյն նպատակն էին շրեայք. քանզի հազարաւորք ի նոցա-
 նէ ճնացեալ էին ի Բարիլոնի, ի Մարտատանի, ի Զայաստանի.
 առ Աղեքսանդրիւ երթեալ էին գաղթական յԱզգիպոսս եւ ա-
 ուեալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ընդ Յունաց, եւ
 յետոյ առ Վազոսն Պաղովեաւ անցին այլ եւս գաղթականք. յԱ-
 սորիս մեծարեաց զնոսա Անտիոքոս Վիկատոր, եւ իրաւունս քա-
 ղաքակից հաւասարութեան յԱնտիոք ընդ Մակեդոնացւոց. ի
 Փաբլգիտս եւ ի Վիւղիտս 2000 երդս առաքէր Անտիոքոս Մեծն,
 եւ անտի սփռեցան ընդ այլ եւ այլ կողմանս Փաքրն Ասիայ եւ ի
 Յունաց աշխարհ: Ի Հռոմ՝ առաքեցան նախ ի Պոմպէէ իբրեւ
 գերիք, այլ ապա ազատութիւն զտեալ կայան զմեծ ինչ կողմն
 քաղաքին ի բնակութիւն, եւ Յուղիոս Ղեոսար տայր հրամանն
 շինելոյ ժողովրդանոց, եւ առ Աւգոստեաւ (ըստ Փիլոնի) յամե-
 նայն իսկ աշխարհին Իտալիացւոց կային բազմամբոխ շրեայք:
 Վսին իրի եւ բազումք ի հեթանոսաց բարեբարոյից յարեցան ի
 նոսա կամ իբրեւ «եկամուաք դրան», (որք ի բաց կային ի հեթա-
 նոսական կարծեաց եւ ի բարոյից), եւ կամ իբրեւ «եկամուաք ի-
 բաւանց», (որք առնուին յանձն եւ թլիխտել եւ պահել զզրէնսն
 Մովսիսի):

Այս ամենայն շրեայք որք այնու զի արտաքոյ քան զՊա-
 զեատին էին՝ կոչէին «ի սփիւռս ազգաց», էին ի հազորդութեան
 ընդ քաղաքին Երուսաղեմացւոց եւ հնազանդէին եկեղեցական
 աւագացն որ անդ, եւ ամ ըստ ամէ տային զհարկ տաճարին
 «ղերկդրամանն», առաքէին ստէպ պատարագս ի տաճար անդր,
 եւ ինքնին գային անդր պանդխտութեամբ բազում անգամ:

Սակայն եւ հեթանոսք գործեցին ազդեցութիւն ի վերայ նոցա՝
 յունական բարուքն եւ զիտութեամբ եւ լեզուաւ: Բայց այս մա-
 նաւանդ ընդ այն շրեայս անցանէր որ յԱզգիպոսսն էին. որոց
 հարկ իսկ լինէր ունել զթարգմանութիւն գրոց սրբոց ի յոյն լե-
 զու՝ զԱւթանասնից՝ զոր եւ աստուածեղէն իմն ազդեցութեամբ
 թարգմանեալ համարեցան: Վա աւանիկ առ սկիզբն ի նոսա
 առանձինն իմն փիլիսոփայութիւն կրօնից ըստ օրինակի պիւթա-
 գորական - պղատոնական վարդապետութեանց. կատարեալ յօրի-
 նիչ այսր ճանաչի Փիլոն († 40 յետ Վր.): Ղամէին այլաբանական
 եւ խորհրդական մեկնութեամբք գրոց սրբոց միաբանել իմն զգիրս
 ընդ պղատոնական տեսլանց: Այնպէս իմն բարձրութիւն համա-
 ընդին Աստուածութեան՝ զի անհնարին իսկ իցէ նմա խառնել կամ
 հպել յիրս աշխարհիս, այլ թէ միջին ինչ էութիւնք (Λόγος,
 Բանն կամ Բանք) ելանիցեն յԱստուծոյ անտի ի յօրինուած աշ-

նեալ էին թէ ի հին մտածանո բահանպեց շրեաստանն առնլոց են ի բուս զտերու-
 կայցէ գրեալ թէ անգէն ի նմն ժամանակի թիւնն: Յակոբ. պատմ. Ե. 13:
 զբոնաւոց են արեւելք եւ ելեալքն ի 1 Յես Հատ. Ա. 62 473:

Խարհիս : Այլ իմն մասն չրէից յԵզրիպտոս նուիրեալ էր զանձն ի վարուց զբառասութիւն, որ խեղճագեղեցն կոչէին . հոչակաւոր էր մանաւանդ ընկերութիւն ինչ չրէից առ Մերիս լծիւ մօտ ի Մեմփիս, որք առանձինն յուրաքանչիւր խցկունս¹ բնակէին, կերակրեալ հացիւ եւ ջրով եւ կրթելով ի պահս :

2. Բայց եւ անդէն ի մէջ չրէիցն Պարիստինացւոց ի ժամանակի երկայնաձիգ քաղաքային գժտութեանցն՝ յօրինեալ էին կրօնական իմն կուսակցութիւնք : Փարիսեցիք օրինական կողմանն պաշտպանիչ էին եւ հնութեանց եւ աւանդութեանց նախանձաւորք՝ համարելով զոտա մասն ամբողջացուցիչ գրոց սրբոց, մինչեւ կապել եւս զանձն ի նշանագիրս նոցա եւ յարտաքին ինչ ձեւս, թէպէտ եւ բազումք ըստ լաւագոյն մասինն եւեթ զՏեա երթային վարդապետութեանն նոցա, որպէս Վիկտորեմոսն եւ Վաւաւորելլ եւ այլք : Իսկ կողմն Սաղուկեցւոց՝ հայեցեալ թէ կարօտ իմն է ժամանակն նորոգութեան իմիք՝ ձեռն արկին իւրեանց իշխանութեամբ զայն վճարել, եւ թէպէտ զայլ եւս գիրս իբրեւ միաբանս ընդ 5 գրոցն Մովսիսի ընդունէին, բայց զաւանդութիւնս եւ զտիրութիւնս օրինաց չգրէին ինչ մեծ : Աւրացան զանմահութիւն ոգւոյ եւ յայն սակս եւ զվարձս եւ զպատիժս յետ մահու եւ զյոյս յարութեանն . թուի թէ յուրաստ էին եւ ի հրեշտակաց եւ յոգւոց եւ մանաւանդ ի սատանայէ², եւ այսպէս ամենեւին յերկրաւորս ընկղմեալ : Այ ինչ հաղորդութիւն ունէր ընդ նոսա մեւս եւս կողմն Լասենացւոց կամ Լասէացւոց որ յարեւմտեայ եզերս Մեռեալ ծովուն բնակեալ էին միայնացեալ ի հրահանգս կրթութեան վարուց, պարսպեալ ի մշակութիւն, ի հովուութիւն, ի ձեռագործօ, մանաւանդ ի բժշկութիւն . (ըստ Փիլոնի) մտաւոր իմն պաշտամամբք կամեցեալ պաշտել զԱստուած՝ ամենեւին ի բաց թողին զպաշտամունս զոհից, ունէին զինչս հասարակաց, եւ էին բաժանեալ ի 4 կարգս : — Սակայն երեքին եւս ջոկքս չկարէին ինչ օգուտ ժողովրդեանն գործել՝ արտաքին սրբութեամբն, անխտիր կրօնիք եւ առանձնական մենութեամբ : — Գաւելեացիք (կամ Գաւղոնացիք) էին մոլեգին նախանձաւորք քաղաքային աղատութեան . նմին հակառակ շերովդիանոսքն սարուկք եւ ողբիչք այլազգւոյն շերովդի որ իբրեւ սիրելի եւ բարեկամ Աւգոստեայ տիրէր ի վերայ նոցա բռնաւորութեամբ (յամէ 37 նախ քան զԲր.) :

Իբրեւ պսակ ամենայնի էր ընդ միմեանս հակառակութիւնն չրէից եւ Սամարացւոց : Սղբա յետ մերժելոյ ի չրէից զարձելոց ի գերութենէ վասն կուսպաշտութեանն իւրեանց՝ յետուստ ուրեմն արարին նորոգութիւն պաշտամունցն իւրեանց ի ձեռն Սանասէի քահանայի պատրելոյ ի չրէից՝ որ ետ նոցա միւսանգամ

1 Σιναίτιον, μοναστήριον. 2 Գործ. ԻԳ. 8 :

զհինգ մովսիսեան գիրան, եւ հրամանաւ Վարեհի Ռ. Լարձ որդւոյ արքայի Պարսից (423—404 նախ քան զՎր.) շինեցաւ տաճար ի Վարիզին լերին, եւ կարգեցաւ քահանայութիւն ի ղեւտական ցեղէ¹: Բայց պաշտամունք նոցա բազում իւրք օտար ի Զրէիցն էին, զճ գիրան Մովսիսի եւեթ ընդունէին, միայն ղՎարիզին լեառն համարէին տեղի երկրպագութեան Աստուծոյ². Բայց ակն ունէին եւ նոքա Սեփային: Ազգքն երկոքին անհաշտը իրերաց տային միմեանց անուանս թշնամանաց³, չառնէին հաղորդութիւն, չտային վանս⁴, եւ ի ճանապարհորդելն իսկ իւրեանց խորշէին անցանել ընդ սահմանս իրերաց: (Այսմ ամենայնի ընդդէմ զազնաւ Վրիստոս եւ բանիւ⁵ եւ գործով⁶):

Յայսպիսի կրօնական շփոթութեանցն միջե, յորս եկն յարեցաւ քաղաքային հարստահարութիւն եւ երկեւզ ի Լուսնայեցոցն, զրգոտալ զարթեալ ի նոսա յոյս եւ ցանկութիւն լուսագունի իրիք ներքինն եւ արտաքին փոփոխման՝ զորոյ զժամանակն ամենեքին գիտէին թէ մօտ է յԱստուծոյ իսկ պատգամացն ուսեալ, սակայն բազումք իբրեւ երկրաւոր փառաւորութեան ունէին այնմ ակն:

3

Իբրեւ 4000 ամբ անցեալ էին յորմէ հեռէ առեալ էին աւետիք միեթարութեան առաջին հօրն եւ մօր մարդկութեան յորժամ անկանն⁷. յետ 2000 ամաց երկրորդեաց Աստուած զնոյն աւետիս Աբրահամն⁸, նոյնպէս եւ Սահակայ⁹ եւ Յակովբա¹⁰, որում եցոյց իսկ Աստուած թէ յորմէ որդւոյ յորդւոց անտի իւրոց զալոց իցէ “անկախութիւնն ազգաց”, (Յառաջ իսկ քան զմուտն ի Վանան՝ յիշեցօւցանէր Աստուած Մովսիսիւ անսալ մարգարէին զոր յարուցէ ի միջոյ նոցա¹¹: Բայց լուսաւորագոյն քան զնոյն նշմարէր Վաւիթ¹²: Այլ առաւել յաճախագոյն եւ յայտնագոյն բարբառէին մարգարէութիւնքն յորժամ երթայր եւ նուազէր ի փառաւորութենէ առնն Վաւիթի. միեթարէին զժողովորդն մարգարէքն յուսով բարութեանց՝ զոր բերիցէ Սեփայն, յիշատակեալ միանգամայն լուսաւորութեամբ զանցս եւս կենաց նորա, եւ զայս մանաւանդ յորժամ վտարանդեալ ի գերութեան էին Իսրայելացիք: Այսպէս ի յաճախել ժամանակեան ներդրութեանցն՝ պահէր եւ զորանայր եւս քան ղեւս անկախութիւն այնր

1 Յեւ. Հաւ. Ա. էլ. 360.
 2 Յեւ. Գ. 19...
 3 Սեփ. Ծ. 28: Յեւ. Ը. 48.
 4 Ղուկ. Բ. 53.
 5 Ղուկ. Ժ. 25—37.
 6 Յեւ. Գ. 4...: Ղուկ. Բ. 52.
 7 Մատթ. Գ. 15.
 8 Մատթ. ԺԲ. 3. ԺԸ. 18. ԻԲ. 18:

9 Մատթ. ԻԶ. 4. Ե. ԻԸ. 14:
 10 Մատթ. ԻԲ. 14.
 11 Սեփ. Գ. ԺԸ. 15: Յեւ. եւ Յեւ. Ե. 46.
 12 Սաղմ. Բ. ԻԴ — 8, 18. ՃԲ. Յեւ. եւ Մատթ. ԻԲ. 43 — 45: Գործ. Գ. 25, 26: Սեփ. Ա. 5. 13. Ե. 6. Բ. 13:

որ Փրկիչն ընկելոց էր¹: Այլ յետ Մաղաքեայ լռեալ դադարեալ էին մարգարէութիւնը իրրեւ ամս 400:

2. «Իբրեւ եհն եհաս լռումն ժամանակի՝ առաքեաց Աստուած զՂոգի իւր որ եղև ի կնօջէ եւ եմուտ ընդ օրինօք, զի որ ընդ օրինօքն իցեն զորդեգրութիւն ընկալցին», Այլ պարտ էր նմա ոչ ըստ սովորական ընթացից ընութեան ծնանել, այլ որպէս առաջին մարդն՝ նոյնպէս եւ սա անմիջնորդական խմն՝ արարչութեամբ ածեալ ի գոյութիւն ըստ մարմնոյն՝ ի մարմնոյ եւ յարեմէ՝ անարատ Աուսին ուստի սահմանեալ էր նմա յզանալ եւ ծնանել² ի Բեթղազէմ՝ Հրէաստանի³, յետ տալոյ աւետիս Աուսին Մարիամայ ի տանէ՝ Գաւթի ի Կաղարէթ ի ձեռն հրեշտակի թէ նա ընտրեցաւ յղանալ եւ ծնանել զՄիածինն Հօր Հոգւովն սրբով⁴: Ընդէն հեթանոսական իշխանութիւնն յանդէտս ընէր սպասաւոր խորհրդոյն Աստուծոյ՝ կոչելով ի սահմանեալ ժամանակին զՂոյսն ի Բեթղազէմ վասն աշխարհագրի ընդ աղքատ հիւսանն Առվանփայ ի տոհմի Գաւթի որ խօսեալն էր նմա⁵: Ընդ ծնաւ Այոսն ի գոմն ուրեք զՄանուկն զարմանալի զոր անուանեալ էր մարգարէն Աստուած, հօր, հայր հանդերձելոյ յաւիտենին եւ իշխան խաղաղութեան⁶: Իսկ Այոսն երանելի ոչ երբեք յղացաւ այնուհետեւ ի սուրբ արդանդին, ուստի եւ անդրանիկն անուն զոր վասն Վրիստոսի ասեն Մատթէոս եւ Ղուկաս, այսչափ միայն յայտ առնէ թէ չէր լեալ Մարիամու այլ որդի յառաջ քան զայն. իսկ անուանեալ եղբայրն Վրիստոսի⁷ ըստ երրայական բարբառոյ ազգականս նշանակեն:

Բնա նմին զարմանալի էր եւ որ ինչ առ ծնընդեամբն դիպեցաւ. երեւեցան հրեշտակք իրրեւ ի գոհութիւն փրկութեանն

1 Եսայի (750 նախ քան զԻր.). Թ. 2, 6, 7. ձԱ. — 10. ԽԲ. — 9. ԽԵ. 8... ԽԹ. — 13... Երեմիա (650). ԻԳ. 5, 6. 1Գ. 14 — 16. — Դանիէլ († 536) Թ. 24 — 27. Աբր. գառափ կանխազոյն թէ (Հրապարակու.) զալուստն քրիստոսի կամ Օւնելոյն լիցի յետ 69 եւթներորդոց, այս ինչ 463 ամաց, համարելով զամեն զայնոսիկ յիւց անոի հրամանին վասն շինութեանն Երուսաղեմ, որ չէ ապրելն ոչ հրամանն Կիւրոսի (Եզր Ա. 2. 8) ոչ Դարեհի մըլառասպեան (Եզր Զ. 6—12) եւ ոչ Երվանդաշաղկին Դարեհի յԵրբորդ ամբ Թազաւորութեան իւրոյ (Եզր Է. 12—26) որը ոչ վասն շինութեան Երուսաղեմ էին, այլ հրամանն զոր հան նոյն Դարեհի ի 20երորդ ամբ Թազաւորութեան իւրոյ: Աստի ի 20երորդ ամբ Թազաւորութեան ստոր որ է (ըստ օմնաց) 463 ամ յառաջ քան զԻր. ըստ հասարակաց Թաւականին եւ 299 ամ շինութեանն Հռոմոյ՝ ֆնչել 515երորդ ամ 8Իբերեայ կայսեր, այս ինչն ցառն Հռոմոյ 782, յորում եղև Հրապարական զալուստ կամ յայնմութիւնն Քրիստոսի (Ղուկ. Գ.) անցին Նչիւ 69

եւթներորդն կամ ամբն 463. եւ ի կէտ 70երորդ եւթներորդին (7 ամաց) այս ինչն յետ 3 կամ 4 ամաց ընկելոց էր սպանուին Օնելոյն: — Ղեթին ի մարգարէից անոի գերութեան ժամանակին էր Եզրիկէլ (590) 1Դ. 11 — 16, 28: Թեա գարնի գերութեանն Ջաբորիա (520) Թ. 9, 10. ձԲ. 10. ձԳ. 6. եւ Անգէ (520) Բ. 8. 10, որ փառաւորազոյն զերկրորդ զգորաբերեան տառարն քան զառաջին զտորմնեանն ցուցանէր՝ յայտ արարեալ թէ անգէն երեւելոց է «ցանկալին հեթանոսաց»: Մաղաքիա վերջին ի մարգարէից (412 — 408) զնոյն յայտ առնէր Գ. 1—2. Գ. 5, 6:
2 Եսայ. Է. 14:
3 Միքիա Ե. 2. զոր եւ ինքեանք իսկ շրջապէ հարցեալ է Լեբովդէ՝ ի նոյն առին.
4 աստ. Բ. 5, 6:
5 Ղուկ. Ա. 26... Թովհ. Ա. 18:
6 Ղուկ. Բ. — 5:
6 Եսայ. Թ. 6:
7 Մատթ. ԺԲ. 46. ձԳ. 55: Մարկ. Գ. 31. Զ. 3: Ղուկ. Ը. 19—21: Թովհ. Բ. 12. Գործ. Ա. 14:

զոր տակաւին չառնոյր ի միտ մարդկութիւնն մեղաւոր¹։ Իստուն նոցա զաւետիս խաղաղութեան որ նորոզն հաստատեցաւ եւ զհաղորդութեան երկնից ընդ երկրի²։ Հովիւք ոմանք ի Հրէից ընկալեալ զաւետիսն զայն՝ ձեպեալ հասանէին առ Փրկիչն նորածին³, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէին իմաստունք յարեւելից մատուցանել նմա երկրպագութիւն իրբեւ Լստուծոյ⁴։ Եւ յսպէս Հրեայք եւ հեթանոսք, այս ինքն համօրէն մարդկութիւնն որ զփրկութիւնն ընդունելոց էր՝ երեւէր հասեալ առ որոց անդր Արդւոյն Լստուծոյ։

Չի պարտ էր Վրիստոսի ամենայնիւ եղբարցն նմանել⁵ թշխաածցաւ նա յաւուրն ութերորդի եւ կոչեցաւ Ախուս (օգնութիւն Լստուծոյ)։ Միմէոն արդարն եւ երկիւղած յԼստուծոյ լուսաւորեալ ի Հոգւոյն՝ ընկալաւ ի տաճարին զմանուկն իրբեւ Փրկիչ Խարայելի եւ լոյս հեթանոսաց, յայտ արարեալ թէ կայ նա ի կանգնումն եւ ի գլորումն բազմաց ի մէջ Խարայելի, եւ Ըննա կին մի որ անդ էր, զրդեալ ի Հոգւոյն՝ խօսեցաւ օրհնութիւնս եւ մարգարէութեամբ բարբառէր զմանէ ընդ այնոսիկ որք ահն ունէին փրկութեանն Խարայելի⁶։

3. Իսկ վասն կենաց մանկութեան նորա այսչափ ինչ միայն գիտեմք թէ Մարիամ եւ Աննայի փախուցեալ զնացին առ ժամանակ մի յԱզիպտոս՝ ապրեցուցանել զնա ի մոլեգնութենէ Հերովդի զի սպանանել զնա կամէր, համարեալ եթէ նախանձորգ թագաւորութեան իւրոյ է, եւ արդեամբք իսկ կարծէր թէ սպան՝ յորժամ ետն կոտորել զմանկտին Ղեթղասեմի յերկեմենից եւ ի խոնարհ. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ դարձան նորա՝ ակնարկութեամբ հրեշտակին ի Նազարէթ⁷, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ովսեայ⁸ եթէ “յազիպտոսէ կոչեցից զԱրդի իմ”։ Աերկոտասաներորդ ամի հասակի իւրոյ ցոլացոյց մանուկն սակաւիկ ինչ զձառագայթս աստուածեղէն իմաստութեանն ի տաճարին առաջի դպրացն որ զարմացեալ ընդ նա էին⁹։ Եւ զի զամենայն իսկ հանգամանս կենաց մարդոցն սրբիցէ՝ կայր մնայր Արդին Լստուծոյ մօրն եւ հօրն հնազանդ եւ հպատակ¹⁰, եւ ըստ հին ինչ աւանդութեան՝ օգնական էր նա հօրն յարուեստ անդր Հիւսնութեան¹¹։ Բայց միանգամայն ըստ հասակին աճել աճէր իմաստութեամբ եւ շնորհօք, այս ինքն տակաւ առաւելլադոյն շողացուցանէր զձա-

1 Ղուկ. Բ. 9-12: Յեւ եբբ. Ա. 6: 2 Յովհ. Ա. 52: 3 Ղուկ. Բ. 16. . . . 4 Մատթ. Բ. — 11: — Գրիգոր Լուսու. առ Ագաթ. ԻԱ. “Աւետարանուք հրեշտակացն առ հովիւն՝ զաստուածեղէն փառացի զուշտիք, մաւրն եւ խանձարուրք զստարհտիք մարձոյն զազբասութիւնն ի մէջ բերէին, առաջնորդ տասեղան՝ մարուցն պատարագօք յայտնի ամենա- 5 եբբ. Բ. 17, 18: 6 Ղուկ. Բ. 21-38: 7 Մատթ. Բ. 19, 30: 8 Ովս. ԺԱ. 1: 9 Ղուկ. Բ. 46, 47: 10 Ղուկ. Բ. 50: 11 Մարկ. Զ. 3:

Ճանչ խնամաութեան, ճշմարտութեան եւ շնորհաց՝ ըստ չափու գարգանալոյ մարդկեղէն մարմնոյն¹ :

4

Այսպէս իմն առհասարակ հաւատացեալ էր ազգն հրէական ըստ մարգարէութեանն² թէ յառաջ քան զերեւել Մեսիային գալոց իցէ Նշխա մարգարէ պատրաստել զարքայութիւն նորա³. եւ արդեամբք իսկ երեւեցաւ Նշխա յանձին Յովհաննու որ կարապետն եղեւ Վրիստոսի: Արպէս սակաւիկ ինչ կանխազոյն քան զճնունդն Վրիստոսի աւետեցաւ ծնունդն Յովհաննու՝ հօր նորա Օւլքարիայ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն կենարարն յարգանդի մօրն չոգաւ առ Նշխարեթ մայր նորա՝ սրբել զկարապետն իւր նոյնպէս ի մօրն արգանդի⁴, այսպէս յետոյ՝ սակաւ ինչ յառաջ քան զերեւելն Վրիստոսի հրապարակաւ՝ կանխեաց ել Յովհաննէս ըստ հրէական սովորութեանն յՅերոզ ամի հասակի իւրոյ ի 15երորդ ամի թագաւորութեանն Տիրերեայ կայսեր իբրեւ վարդապետ ժողովրդեան, եւ ըստ մարգարէութեանն որ լեալ էր զնմանէ՝ ցուցանէր վարս խտամբերութեան յանապատ տեղոջ առ Յորդանանու, քարոզելով ապաշխարել ղի մերձեալ է, առէ, արքայութիւն երկնից, եւ ցուցանելով թէ կայ ի միջի ձերում՝ զոր դուքն ոչ զիտէք, եւ թէ գայ նա յետոյ քան զնա, բայց էր յառաջ եւ մեծ քան զնա: Արպէս ի դէպ էր կարապետին Վրիստոսի՝ արկանէր նա մկրտութիւն ինչ ապաշխարութեան ի կիր, եւ ջանայր ուղղել զազգն հրէական ի թեւր կարծեացն՝ թէ աշխարհական փառաւորութեամբ գալոց իցէ Վրիստոսն: Այս գայր ինքնին Ախուս առ նա մկրտել ի նմանէ, որ եւ ստուգութեամբ այնուհետեւ եցոյց եւ քարոզեաց զՄեսիա. եւ ի վերուստ եւս յերկնից Հայրն յաւիտենական բարբառեալ վկայէր զԱրդւոյն սիրելոյ, եւ Հոգին սուրբ ի զգօն կերպարանս աղանւոյ իջանէր ի վերայ Վրիստոսի. եւ այսպէս յայանէր անդ Նորրորդութիւն Աստուածութեանն⁵: Յայնմ հետէ յայտ առնէր Յովհաննէս զԱխուսէ թէ նմա պարտ է աճել եւ ինձ մեղմանալ՝ որպէս արուսեակն ի ծագել արեւուն ընի աներեւոյթ⁶: Նւ արդեամբք իսկ յետ սակաւ ինչ միոյ արկանէր զնա Հերովդէս Չորրորդապետ ի բանտ ի Մաքերա դղեակ, վասն զի չեա թոյլ նմա ունել զՀերովդիադա՝ զյափշտակեալ կին եղբօր իւրոյ Փիղիպեայ, եւ յետուստ ուրեմն ետ զլիսատել զնա Հերովդէս նենգութեամբ Հերովդիադայ⁷: Իծաղեցին զնա աշակերտքն նորա եւ գնացին ետուն զրոյց

1 Աւ. Բ. 40. 51: 2 Մաք. Գ. 5. 6: 3 Մաք. Ժ. 10: Մաք. Բ. 10: 4 Աւ. Բ. 17: Յովհ. Բ. 21: 5 Մաք. Բ. 5-25. 39-45: 6 Մաք. Գ. 13-17: Յովհ. Բ. 38: 7 Յովհ. Գ. 30: 8 Մաք. Ժ. 11: Մաք. Բ. 16-28:

Յիսուսի¹։ Բայց բազումք ի նոցանէ չեկին զՅես Յիսուսի, այլ կացին մնացին իբրեւ ուրոյն աղանդ՝ իբրեւ «աշակերտք Յովհաննու», զնա իմն համարելով Մեսիա։

2. Իսկ Յիսուս յետ մկրտութեանն չոգաւ մեկնեցաւ ի տեղի անապատ, ուր եկաց աւուրս 40 որպէս Մովսէս ի լերինն, եւ ըստ նմանութեան մարդկան՝ եղբարց իւրոց՝ փորձեցաւ ի հակառակորդէն Աստուծոյ ի սատանայէ, եւ յաղթեաց։ Ապա սկիզբն առնէր հրապարակաւ վարդապետելոյ ըստ օրինակի հրէական վարդապետացն։ Առաջին բանը նորա նման էին քարոզութեան մկրտչին, զի ասէր՝ ապաշխարեցէք²։ Բայց յետ այնորիկ յայտ արաք եւ եցոց շրէիցն երկայնաձիգ բանիւք թէ յինչ իրա եկեալ է³. այս ինքն՝ զի լցցէ զօրէնսն, զի յստակեցէ, զի լուսաւորագոյն գործիցէ եւ տարածեցէ⁴. եւ որպէս մկրտեաց Յովհաննէս՝ նոյնպէս եւ Յիսուս ի ձեռն աշակերտացն մկրտէր յապաշխարութիւնն⁵։

Ըստ վարդապետութեանն՝ ուսոց նա զԱստուծոյ թէ է հոգի, եւ պարտ է զի երկրպագուք նորա երկիր պագցն նմա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ⁶, եւ զի նա միայն բարի է⁷, պարտ է սիրել զնա յամենայն սրտէ, յամենայն անձնէ եւ յամենայն զօրութենէ⁸։ Ուսոց նա զԱստուծոյ շօրէ թէ աննաչէ զպիտոյս մարդկան, հոգայ զնոցանէ, լսէ զազօթս նոցա եւ թողու զմեզս նոցա⁹, եւ այնպէս սիրէ զնոս՝ մինչեւ եւ զՄիածինն իւր տալ նոցա¹⁰։ — Իսկ զՈրոշոյ, այս ինքն՝ զանձնէ ասէր թէ է ճշմարիտ Որդի Աստուծոյ, մի ընդ շօր¹¹, փառակից ընդ նմա, առաքեալ ի նմանէ յաշխարհ, եւ թէ բանք նորա բանք շօրն են. եւ զպատուէրս նորա ընու յերկրի ճշգրտութեամբ յօգուտ եւ ի բարութիւն մարդկան, եւ գայ միւսանգամ՝ յարուցանել զմեռեալս եւ տալ իւրաքանչիւր ըստ գործս¹², եւ միանգամայն իսկ ասել՝ է մեր կերակուր, լոյս, վարդապետ, հովիւ, ճանապարհ, ճշմարտութիւն, կեանք եւ բարեկամ մեր¹³։ — Իսկ զՀոգւոյն օրոք ուսուցանէր թէ է հոգի ճշմարտութեան զոր աշխարհս չկարէ ընդունել, բայց կացցէ մասցէ նա առ աշակերտսն իւր. նա լիցի թարգման վարդապետութեան իւրոյ, ուսուցիչ ամենայն ճշմարտութեան, փառաւորիչ նորա եւ կշտամբիչ աշխարհի¹⁴, եւ թէ առանց նորա չիք փոփոխուիլ ի լաւ անդր¹⁵։

Ուսուցանէր Յիսուս եւ ժամն մարդկեզէն ազգի, այս ինքն զնախաւօր հանգամանաց նորա, զանկմանէ, զվերստին կանգնելոյ, զվախճանէն եւ զպարտուց. զմոյրութեանց նորա եւ զակնկալութեանց՝ ասելովն թէ ազարակ է աշխարհս եւ ցանեալ ի նմա սերմն բարի եւ որոմն. իսկ տա նուտէրն (Աստուած) միայն զցորեանն բարի սերմանեալ է, իսկ չարն՝ սերմն սատանայի է. եւ թէ բարին եւ չարն աճելոց են խառն մինչեւ ցժամանակ հնձոցն (ցվախճան աշխարհի), յորժամ եկեալ հրեշտա-

1 Մատթ. ԺԴ. 12. Մարկ. Զ. 29.	11 Յովհ. Ժ. 39.
2 Մատթ. Դ. 17.	12 Յովհ. Ե. 19-30. Զ. 37-40. Ը. 40, 42. եւ այլուր.
3 Մատթ. Ե. 1.	13 Յովհ. Զ. 35, 36, 45, 49, 51. Ը. 12, 35, 51. Ժ. 11, 14. ԺԱ. 25. ԺԴ. 6. ԺԵ. 13, 14.
4 Մատթ. Ե. 17.	14 Յովհ. ԺԴ. 10-17, 26. ԺԵ. 26.
5 Յովհ. Գ. 22 եւ 26. Դ. 1, 2.	15 Ժ. 7-15.
6 Յովհ. Դ. 23, 24.	16 Յովհ. Գ. 5.
7 Մարկ. Ժ. 18.	
8 Մատթ. ԻԲ. 36-38.	
9 Մատթ. Զ. 7-14. 25-34.	
10 Յովհ. Գ. 16.	

կացն իբրև հնձողք, զորոմն՝ զլարսն ի հնոց (ի գժոխս), իսկ զգորեանն՝ զլարսին ի շատեմարանն Աստուծոյ (յերկինս) ժողովեցնցն 1 :

Ասպց դարձեալ թէ կատարելութիւն չօրն նորա յերկինս՝ է չափ կատարելութեան մարդկան, եւ թէ վախճան մեր այն է՝ զի իբրև պատկերք Աստուծոյ լինիցիմք պատկերք նմանութեան պլոց մարդկան 2. եւ թէ պարտ է անվրէպ՝ խոնարհ եւ անմեղական միտս մանկան եւ փոփոխումն բարուց ունել՝ վասն մտանելոյ յարքայութիւնն Աստուծոյ 3. եւ թէ ճանաչելն զանձին ակարութիւն՝ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան 4. եւ թէ ցանկութիւն եւ փափաքն արդարութեան է հրեշտակ աւետարեր՝ թէ լիցոց է երբեմն այն ցանկութիւն, եւ թէ սրբութիւն սրտի պահանջի վասն ընտանի Աստուծոյ իննելոյ, եւ թէ խաղաղասիրութիւն՝ նշանակ որդւոցն Աստուծոյ է, թէ ողորմութիւն առ ընկերն՝ անէ ի գութ գլխառած, եւ համբերութիւն հպածանաց առ սէր նորա՝ է գրաւական միխթարութեանն Աստուծոյ եւ երանութեան յերկինս 5 :

Վարձեալ թէ եղբայրսիրութիւն կնիք է աշակերտաց նորա, թէ ճշգրտիւ պահել զհրամանսն նորա՝ են ցելք սիրոյ առ նա 6, եւ թէ բարեարութիւնն ի բոլոր սրտէ է մի միայն գեղեցիկ հասուցումն զըրկանաց զոր ի մերոցն թշնամաց կրիցեմք 7, եւ թէ հրաման եղբայրսիրութեան հաւասար է մեծի հրամանին՝ զԱստուած սիրելոյ 8 : Գարձեալ թէ աուրք առաք առանց ցցոս առնելոյ, աղօթք անտես ի մարդկանէ, պահք զուարթ երեսօք՝ են մթերք վասն մեծի աւուրն հասուցմանց 9 :

Վսին հակառակ ուսուցանէր թէ եւ հոյեին իսկ առ ցանկանայց՝ շնութիւն է, յիսութիւնն՝ եղբայրսպանութիւն, այնպէս զի սիրտն իցէ աղքետի պղծութեանցն 10 : Իխտ դատաստան թերութեանցն պլոց ինի արժանի խիտ դատաստանաց ի վերայ մեր. ասել եւ չառնել, լսել եւ չածել ի գործ՝ յիմարութիւն է, իբրև այն որ ի վերայ աւազոյ առն շինիցէ 11 : Եւ թէ թերութեամբութիւն եւ ստատիկ հոգք վասն արծաթոյ եւ կերակրոյ՝ հեղձուցիչք ամենայն սերմանց առաքելութեան են 12. Թէ մեղք բուն ծառայութիւն գերութեան է, եւ ամենայն որ չար գործէ՝ է որդի հօրն, այնր՝ որ մարդասպանն է իսկզբանէ, սուս եւ հպրատութեան 13 :

Վարձեալ թէ վերջը զոր կրիցեմք իբրև աշակերտք քրիստոսի՝ երկունք մշտնջենաւոր ուրախութեանն են. եւ թէ աղօթիւք կարող եմք զամենայն ինչ ընդունել՝ զոր ինչ խնդրիցեմք համեմատ կամաց նորա եւ զստահ ի նորա անուն լինելով 14 : Նմանեցուցանէ նա զինքն ճշմարիտ որթոյ, եւ զքրիստոնեայս բարեբարս՝ պողաբեր բարունակաց, այնպէս զի որ զկամեն Յիսուսի առնիցեն՝ հասանիցեն ի մտերիմ բարեկամութիւն եւ յազգականութիւն նորա, եւ յորդիութիւն չօրն նորա, եւ յետոյ ապա յանտի կեանսն ընկալցին զվայելութիւնս մտերմութեանն այնորիկ 15 :

3. Ուրարձր եւ դարդարեւ աստուածեղէն վարդապետութիւնսս հաստատեաց Յիսուս մեծամեծ նշանօք : Մանէր զնոսս հրամանաւ չօր իւրոյ եւ նորա գործակցութեամբ 16 զի ի միտ

- 1 Մատթ. ԺԳ. 24-30, 36-43 :
- 2 Մատթ. Ե. 45, 49, 14-16 :
- 3 Մատթ. ԺԸ. 3 :
- 4 Մատթ. Ե. 3 :
- 5 Մատթ. Ե. 3-12 :
- 6 Յովհ. ԺԵ. 10-14, 17 :
- 7 Մատթ. Է. 43-44 :
- 8 Մատթ. ԻԲ. 37-40 :
- 9 Մատթ. Զ. 1-7, 16-21 :
- 10 Մատթ. Ե. 28, 29. ԺԵ. 19 :
- 11 Մատթ. Է. 1-5, 21, 26, 27 :
- 12 Մատթ. ԺԳ. 3-7, 19-22 :
- 13 Յովհ. Ը. 34, 44 :
- 14 Յովհ. ԺԶ. 20-27 :
- 15 Յովհ. ԺԵ. 1-10. ԺԳ. 21-23 :
- 16 Յովհ. Ժ. 33. ԺԸ. 41. ԺԳ. 10-12 :

առջէ աշխարհ թէ նա է Մեսիա՛: Առաջին ի նշանացն զոր ի բարեխօսանաց սրբոյ մօրն իւրոյ արար ի Ղանա ի հարսանիսն՝ էր փոխել զՉուր ի զինի՛: Յետոյ բազմացոյց նա միանգամ զհինգ եւ միւսանգամ զեւթն նկանակս մինչեւ 4—5000 արանց յագել, թող զկանայս եւ զմանկտի՛: — Բժշկեաց զամենայն հիւանդաւ թիւնս՝, դարմանելով եւ զհոգեւոր ախտս նոցա՛: Բայց եւ մահ ետ զաւար իւր ի դուրս ամենազօր ձայնիւն նորա՛: Հողմք եւ արեք հնազանդեցին նմս՛: Այս չարք լինէին հայաճական ի դիւահարաց՝ խտտովանելով զմանէ երկիւղել թէ Արդի Ատուծոյ է՛, եւ ինքն յայտ արար թէ Ատուծոյ ամենազօր զօրութեանն գործ է հանելն զնոսա՛: — Այստ արար Ախուս եւ զբարձրագոյն մարգարէական պատիւ իւր բազում մարգարէութեամբք, քանզի գիտէր նա եւ զխորհուրդս մարդկան՛: Այցոյց նա աշակերտացն թէ զինչ իցեն կրեւոյ վասն իւր եւ վասն վարդապետութեանն իւրոյ՛. մարգարէացաւ զանցից եւ զտարածելոյ եկեղեցւոյ իւրոյ՛, զխորժանմանէ հրէական տէրութեանն, Արուստղեմի եւ Թաւաթին, եւ միտնգամայն խառն ընդ նոսա եւ զվերջն դատատառնէն՛: Պատմեաց նա աշակերտացն որպէս եւ թշնամեացն իսկ՛ եւ զիւր անցս որ ի մօտոյ էին անցանելոց՛:

5

Ղանդե թէպէտ եւ վարք նորա համեմատ վարդապետութեան իւրում էին, մինչեւ համարձակել ասել զանձնէ թէ հեղեմ եւ խոնարհ սրտիւ, եւ դարձեալ թէ ո՛ կարի ի ձէնջ յանդիմանել զիս վասն մեղաց՛. թէպէտ եւ չգոյր վայր որ չընկալաւ պերախախտ նորա՛ ուր ինքեան չգոյր տեղի ուր զգլուխն դնիցէ՛. թէպէտ եւ ընդ մեղաւորս նստէր, ընդ նոսա ուտէր զեւծցէ զնոսա յուղղութիւն՛, Թափայն եւ այնպէս չհաւատային ի նա խտտաւիրաբն եւ անուպայ շրեպք՛, մանաւանդ թէ զկծեցան զրգոեցան փարիսեցիքն եւ Վպիրք զե կկեղծաւորութիւն նոցա ստեպ

1 ԹժՏ. Ե. 36 . . . Ժ. 25:	ՂԵԿ. ԺԱ. 14—26: ԶԵԵ ԵՒ ՄՈՒԹ. Ժ. 1: 8: ՂԵԿ. Ժ. 17—20. ԵՒ ՄՈՒԿ. Զ. 12—13:
2 ԹժՏ. Բ. 1—11:	10 ՄՈՒԹ. Բ. 4: ԹժՏ. ԺԶ. 30:
3 ՄՈՒԹ. ԺԴ. 15—21. ԺԵ. 29—39. Համեմատեա ընդ ՄՈՒԿ. Զ. 34—44. Ը. 1—9:	11 ՄՈՒԹ. Ժ. 16—25: ԹժՏ. ԺԵ. 18—21. ԺԶ. 1—4:
4 ՄՈՒԹ. Դ. 23, 24. Ը. 5—13. 3, 3, 14, 15. Բ. 20—22, 28—30. ԺԲ. 10, 13: ԹժՏ. Դ. 47—53. Ե. 5—9. Բ. 5 ՄՈՒԹ. Բ. 3—7:	12 ՄՈՒԹ. ԺԴ. 31—38. ԻԲ. 2—10: ՂԵԿ. ԺԴ. 27—30. ԺԴ. 16—24:
6 ՄՈՒԹ. Բ. 18, 19, 23—25: ՂԵԿ. Է. 11—17: ԹժՏ. ԺԱ. 11, 17, 43, 44: ԶԵԵ ԵՒ ՄՈՒԹ. ԺԱ. 5. Ը. 16, 17. Համեմատեա ընդ ԵՄՍ. ԼԵ. 5. . . .	13 ՄՈՒԹ. ԻԴ. 1, 2. . . 15—23, 29—36. . . : ԶԵԵ ՄՈՒԿ. ԺԴ:
7 ՄՈՒԹ. Ը. 23—27:	14 ԹժՏ. Բ. 19—22:
8 ՄՈՒԹ. Ը. 28—34: ՄՈՒԿ. Ա. 23—26. Ե. 1—7: ՂԵԿ. Բ. 38—43:	15 ՄՈՒԹ. ԺԵ. 21, 22:
9 ՄՈՒԹ. ԺԲ. 22—29. ԺԵ. 18—20:	16 ՄՈՒԹ. ԺԱ. 29: ԹժՏ. Ը. 46:
	17 ՄՈՒԹ. Ը. 20:
	18 ՄՈՒԹ. Բ. 11—13: ՂԵԿ. Է. 36—50. ԺԵ:
	19 ՄՈՒԹ. ԺԴ. 13—16, 57, 58:

Թշուաճանէր¹, մինչև զապան զործել նոցա նմա բազում անգամ, բայց ապա ուրեմն յորժամ զՂազարոս զգարեկամ իւր յարոց չարեքորեայ՝ սահմանեցին նոցա յիւրեանս՝ ապանանել զնա անգեղ²: Իսկ Յիսուս Թէպէտ եւ ոչ զրգռէր զնոսա ի պանու-
 Թիւն անձինն՝ բայց եւ ոչ կարճնաութեամբ խուսէր. այլ չոգա-
 նա յԵրուսաղէմ ըստ պարտուցն ի վերջն պատեքատունին, այժմ
 ուրեմն առաւել քան զառաջին նուագան յայտնագոյն զանհոտ-
 նէն բարբառելով, բայց միանգամայն եւ զերեքօրեայ յարութե-
 նէն³: Եւ զի ամենեւին ստոյգ գիտէր զմահն որպէս եւ զժշանջե-
 նաւոր տեւականութիւն զործոյն իւրոյ, յուսով անդ զզատինն
 ցուցանելով զառաւելութիւն սիրոյն եւ զխնարհութեանն, հաս-
 տատեաց զխորհուրդն Վահութեան՝ իբրեւ իւր յիշատակ եւ ի
 նշանակ նորոց կտակարանաց⁴, զի ի խորհրդեան անգ մինչև ցփախ-
 ծան կատարածի առւրց՝ ժողովեցին առ միևեան ամենայն աշա-
 կերորն եւ ինքն ամենայն անձամբն հարորդեացի նոցա ինչով զա-
 առջին բանն զոր ասացեալ էր կանխելով Թէ Մարմին իմ
 ծշնարիտ կերակուր է եւ արիւն իմ ճշնարիտ բնութիւն⁵:

Արդէս իսկզբան վարդապետութեանն նոյնպէս եւ ի կատա-
 բածին փորձեցաւ Յիսուս ի տկարութենէ մարմնոյր եւ ել յազ-
 Թող: Բայց անտուտ Փարիսեցիքն եւ խորհրդականութիւնն
 Հրէից հաւանեցուցին զժողովուրդն Թէ հայհոյէ է նա, անբա-
 տան եղեն առ Պիղատոս Պոնտացի գատաւոր ժամանակին՝ Թէ
 մնաստկար է նա ի կայր, այն որ ուսոյցն նոցա Թէ ասուք զկայսերն՝
 կայրեր, եւ զՆստուծոյն՝ Նստուծոյ: Եւ յայէս Յիսուս մնանեալ
 ի մեծէ յաշակերտացն (ի Յուդայէ), ուրացեալ երկցս ի միւսմէ
 (ի Պեղորսէ) եւ ի մնացելոցն աշակերտաց լքեալ Թողեալ՝ հարցաւ
 նա ի գատաւորէն Թէ նա՞ իցէ Վրիստոսն եւ Թադաւոր. յայտ
 արար եւ ոչ Թադոյց Թէ արդարեւ Վրիստոսն է եւ Թադաւոր
 ոմն: Եւտ բազում զիմադարձութեան եւ խոստովանելոյ զանմե-
 զութիւն նոցա ապա մնանեաց զնա գատաւորն ի ձեռս առ ահի
 ժողովորդեանն: Եւտ այնորիկ զանախոյ, բազմապատիկ նախատեալ
 եւ Թշուաճանեալ մեռանէր զմահ խաչի, մատուցանելով աղօթոս
 առ Հայր վասն հաշտութեան մարդկան ընդ Նստուծոյ. եւ սու-
 սանեալ շարժեցաւ բնութիւնն անմեռանչ, ետուն զժողոք զուար-
 իւրեանց ի գուրս. վարազոյրն որ զարբութիւն հնոց կտակարա-
 նացն ծածկէր՝ ցեղաւ վերուստ ի վայր. բերան առն հեթանոսի որ
 կայրն առ նմա ի պահու՝ օրհնեաց զՆստուած եւ խոստովան եղև
 Թէ արդարեւ այրս այս արդար էր եւ Արդի Նստուծոյ. եւ ի հե-

1 Մատթ. Ե. 20. ԺԲ. 34—43. ԺԵ. 1—20.
 2 Մատթ. ԺԲ. 14, 15. Ղուկ. ԺԵ. 53, 54. Եւս. Ի. 32, 45. ԺԵ. 40—56.
 3 Մատթ. ԺԵ. 21, 22. Ի. 18, 20. Մարկ. Ժ. 33, 34. Ղուկ. ԺԸ. 31, 32.
 4 Մատթ. ԻԶ. 26—28. Մարկ. ԺԳ. 29—34. Ղուկ. ԻԲ. 7—18, 10. 20. 8Ժ. Թուդ. Զ. 54—58. Եւ ԺԳ. 1. Համեմա-
 տեալ ընդ Մարկ. Ե. 11. Եւ Երբ. Է. — Բ. Ծնն. ԺԳ. 18. Թադ. ԶԲ. 4.
 5 Եւս. Զ. 56.

ուար ծովուն հնչեաց բարբառ խորհրդական ի լսելիս հեթանոսաց թէ «Մեռաւ մեծն Պան», եւ յետ այնորիկ հնչէր հեծութիւն խառն ընդ հիացման (ըստ Պղոտարքեայ † 120)¹: Օլերիս ժամս, ի միջօրէէ մինչեւ ցերրորդ ժամ, խաւար կալաւ զաշխարհ եւ անսովորական իմն կարգաւ խաւարեցաւ արեգակն՝ ի լուսն լուսնի: Փղեզոն եւ մեւս եւս յոյն մատենագիր (առ Լուսբեայ) յանգէտս վիպին զանտփորական իմն նուազութենէ արեգական, եւ թէ ի նմին ժամանակի սասանութեամբ ապականեցաւ Նիկիա: — Առփէփ Լըրեմսթացի համարձակեալ յաղթէր երկիւղին շրէից, խնդրեալ ի Պիղատոսէ զմարմինն (Յիսուսի) թաղեաց մեծաւ փառաւորութեամբ: Եւ այնպէս լըսաւ մարգարէութիւնն Եսայեայ² թէ «Յաց զարս փոխանակ գերեզմանի նորա եւ զմեծատունն փոխանակ մահու նորա»:

2. Յետ երկից առուրց յաղթեաց Յիսուս մահու ելեալ ի գերեզմանէն զոր կնքեալ էին մատանեաւ քահանայապետքն եւ պահէին զօրականաւ՝ որ եւ քարոզք յարութեանն ընկին առաջի շրէիցն: Երեւեցաւ նա նախ մօրն առանձինն (որպէս հաւանութեան թուի), եւ ապա յետ կանանցն՝ երեւեցաւ Պետրոսի յորժամ (երկրորդ անգամ) ընթացեալ էր նա ի գերեզման եւ դառնայր յՂըրուսաղէմ՝ զարնացեալ թէ զինչ եղև (յամի 24), եւ ապա երեւեցաւ եղբարց աւերի քան զ500 (որպէս հաւանութեան թուի ի Վարդիեա ուր ժամանդիրն լեալ էր³): Եւ յուհետեւ մերթ ընդ մերթ երեւէր նոցա Յիսուս՝ հաստատելով զհաւատս նոցա, մանաւանդ զթովմայի որ այնպէս պնդեալ էր չհաւատալ, «Արդէս զի եւ յետինքս առաւել վատահաղոյնք եւ հաստատագոյնք ի հաւատս յարութեանն ընկիմք», (Ս. Լեւոն): Այց մնաց նա ընդ նոսա յառուրս 40, արար բազում նշանս առաջի նոցա⁴, եւ ուսոյց նոցա զամենայն կարգս եւ խորհուրդս Եկեղեցւոյ իւրոյ, զքահանայութեան⁵, զխորհրդոց ապաշխարութեան⁶ եւ զմկրտութեան⁷: Ի միում նուագի՝ յերեւելն աշակերտացն առ ծովուն Յիրերեայ՝ Պետրոս հրամանաւն նորա արար զարմամաք ինչ որս ձկանց: Յետ խորհրդական որոյն՝ հարցանէր զՊետրոս թէ սիրիցն նա զնա առաւել քան զայլ աշակերտակիցան, զի ըստ առաւել սիրոյն զառաւելութիւն. հովուութեանն առնիցէ նմա յանձն. եւ յետ երկից պատասխանեացն թէ սիրեմ (իր ի բժըշկութիւն երկիցն ուրացութեանց) երկից առնէր նմա յանձն զամենայն հօտ իւր, յանձն արարեալ արածել ոչ միայն զգառինս սոյլ եւ զոչխարս իւր⁸ (այս ինքն զամենայն ժողովորականս եւ զկղեր-

1 Տես ի վարս Պղոտարքեայ (էջ 31 — 40) ի զլուփ հայերէն Թարգմանութեան Զուգակէցոց նորս էջ. Ելից 4. Քամու Կռի:

2 Եսայ. ԵԳ. 9:
3 Ա. կոր. ԺԵ. 6:

4 Յուդ. Ի. 20:
5 Յուդ. Ի. 21—23:
6 Մատթ. ԻԷ. 16—20:
7 Տես Գործ. Ա. 3:
8 Յուդ. ԻԱ:

բախանա) : Եւ այսպէս ընդր զխոստումն զոր յառաջ քան զմի ամ էր խոստացեալ՝ յորժամ ի հարցանել Ախուարի ցամենայն աշակերտան թէ զո՞ր զքառեցն զնմանէ թէ իցէ՝ յառաջ մատուցեալ Պետրոս զաւանդել զաստուածութիւն նորա : Եւ Վրիստոս վասն առաւել հաւատոցն զոր քան զայրն եցոյց, եւ զի Հայր նորա զնա եւեթ արժանի պար յայտութեան իւրում առաւել քան զայլ առաքեալան՝ ինքն եւս Վրիստոս ասել թէ «Վու ես զէմ, եւ ի վերայ այդ վեմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք զժողոջ զնա մի յազմահարեացն» :

Եւ այսպէս կատարեաց Վրիստոս զխոստումն՝ կացուցեալ զՊետրոս իշխան առաքելոց եւ զուրի Նիկեդեցոյ փոխանակ իւր, ի ժամանակի զի հասանէին առուրք մեկնելոյ նորա առ Հայր իւր : Եւ եալ ածէր զաշակերտան ի Բեթանիա եւ կրկնելով նոցա թէ «Դրթայք ընդ ամենայն աշխարհ, քարոզեցէք զաւետարանն աւանայն արարածոց, մկրտեցէք զնոսս յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ», աքարձեալ զձեռնն օրհնելի եւ վերանայր յաշխարհէ՝ այնպէս զբնակելի եւ անհաս իմն օրինակաւ՝ որպէս եկեալն էր յաշխարհ :

Վարձան յերուսաղէմ առաքեալքն զարմացեալք, սպասել աւետեացն (Հոգւոյն սրբոյ) ըստ բանի վարդապետին իւրեանց՝ թէ «Կատարուք յերուսաղէմ մինչեւ զգենուցուք զօրութիւն ի բարձանց» :

6

Բայց յառաջ իսկ քան զայն ի դէպ է զքաղաքային անցս աշխարհին Հրեասանեաց առ Հերովդեասիք նշմարել : Աստի իրրեւ 1 կամ 3 յետ Վր. մեռանելի Հերովդէս Սեծն բռնաւորեալ ամս իրրեւ 37—40՝ չարաչար պտտիւ որդնալից տրորեալ, որ էր յայտնի իսկ պատիժ պատուհասի Աստուծոյ արդարութեանն : Բայտ կտակին նորա զոր հաստատեաց իսկ Ազոստոս իւրիք իւրիք փոփոխմամբ՝ բաժանեցաւ թագաւորութիւն նորա երեցունց որդւոց իւրոց : Երիցագոյնն քան զամենեկին՝ Հերովդէս Փիլիպպոս չունէր ինչ ժառանգութիւն ի կտակին վասն զաւանանութեան իրիք զոր խորհեցաւ մայր նորա եւ կայր առանց իշխանութեան :

Երեքդայտ երկրորդ որդի ընկալաւ իրրեւ Ազգապետ՝ զՀրեաստան, զՍամարիա եւ զԵրզնով, զմեծ կէս թագաւորութեանն : Իշխէր նա չարաչար եւ մեծաւ բռնութեամբ, եւ յայն սակս իսկ անդէն յամի 6 (կամ 10) կուցցաւ նա ի Հոգով. սալ պատասխանի. ընկեցաւ եւ վտարեցաւ ի Ա իէնիկա Պարզիացոց : Թագաւորութիւն նորա եղեւ նահանգ Հոմոնիցոց եւ յաւելաւ յԵսորիս, եւ առաջնորդէր հաղարապետօք կամ դատաւորօք՝ որք նստէին

1 Մատթ. 23. 15—19. 2 Յես. 44. 11. 62. 666—3. 3 Փմնաբոյ. 4 Procurator.

ի կեանքիս (Պատերազմանացւոյ) սրահել զեազադութիւն երկրին, առնուլ զհարկս եւ տեսանել զդատատառնս իրրեւ իշխանու թեամբ կայսեր: Օգործ դատարարութեանն կարան մի ըստ միջէ կոպտմիտս, Մարկոս Ամգիւհոս, Աննիոս Ռուփոս, Ատորիոս Գրատոս, Պանտոս Պիզատոս, եւ յետ նորա Մարկելոս եւս եւ Յարուղղոս, (6—41): Էնծէին այնուհետեւ Զրեայք ընդ երկաթի լծով Զռոմայեցւոցն, բայց մանաւանդ առ Պանտացւոցն Պիզատոսիւ (26—36), որ դառնացոյց իսկ զնոսա, զկրօնիցն եւս իրս անարգելով: Ելլ յետ անիրաւ դատատառնին զոր եցոյց Պիզատոս ի վերայ կենդարարին մերոյ՝ Կոչեցաւ նա (յամբ իրրեւ 35) ի Ղուկիտեւ Ախտերղիտեւ հազարապետէ Ատրուց որ էր այր ընտիր, երթալ տալ համար վասն զործոց իւրոց ի Զռոմ: Եհաս անդր Պիզատոս յամի ուրեմն իրրեւ 37 եւ պատմի աքսորեալ ի Ալիքննա Վաղղիացւոց՝ ուր յուսածատեալ անմին ադար: Ինկէց Ախտերղիտոս ի պատուոյն եւ զկայիափա եւ ուրախ եղն Զրեայք:

Փիլիպպոս կրտսերազոյն յորդւոցն Զերովղի ընկալաւ իրրեւ 2որրորդապետ զհիւսիսային կողմն արեւելեց (Յորդանանու, այս ինքն զսահմանն Բատանէա, Տրաքոնիտիս, Վաւղանիտիս (Իտոււմէա) եւ զԱրամիտիս: Պատմի նա լեաղ զգօն, արդար եւ հանձարեղ, եւ նստէր նա ի Պանէաս զոր եւ ընդարձակեալ զարդարեաց եւ անուանեալ Կոչեաց կեսարիա Փիլիպպեաց: Մեռաւ նա յամի իրրեւ 34 անորդի, եւ սահմանք նորա յաւելան յԱտրիս:

Զերովղէս Անտիպաս նորին եղբայր, ընկալաւ իրրեւ 2որրորդապետ զսահման Վալիլեայ եւ Պերեայ, եւ ինքն նստէր ի Տիրերիս: Զատու նա յանպիտանութիւնս, թողեալ զկին իւր մուրեցոյց զԶերովղիտա զկին երիցու եղբոր իւրոյ Զերովղի Փիլիպպեայ: — (Յետուստ ուրեմն կամեցաւ առնուլ ինքն զանուն թագաւորութեան, բայց ընդ այնր ընկեցաւ նա եւ աքսորեցաւ ի Վիոն (յամբ 39), եւ Զերովղիտա չոգաւ զհետ նորա: Անտի փախուցեալ ի Սպանիա՝ վախճանեցաւ: Սա էր որ ի Յովհաննէ յանդիմանեցաւ եւ որոյ առաջի եկաց Վրիտանոս եւ անարգեցաւ:

Այդ քան զայն՝ Զերովղէս Ագրիպպա Ա. թառն Զերովղի Մեծի, որդի Արիստարուղեայ, այր անառակ, բայց սիրելի կայսերաց՝ առ զ2որրորդապետութիւն հօրեղբոր իւրոյ Փիլիպպեայ յամի իրրեւ 37. իսկ յամի իրրեւ 40 առ եւ զ2որրորդապետութիւնն Անտիպայ, եւ ի յաջորդ ամին եւ զազգապետութիւնն Ալքեկայ, այնպէս զն յամի անդ 41 իշխէր նա համբռն իսկ Պաղեստինեայ իրրեւ թագաւոր: Բառնայր նա զատէաս երկրին, նուազեցուցանէր զտուրան, շինէր զքաղաքսն, բայց հալածէր եւ զքրիստոնեայսն: Ելլ իրրեւ յաւուր մեռմ յորժամ ի կեսարիայն էր՝ մեծապայծառ զարդարեալ լւեր հրեշտակայն Տիրացւոց եւ Սիդոնացոց, զորս ի նեղ իսկ սպիեալ էր հասանելով զգաշար նոցա,

եւ ի խօսել նորա՝ ձայն բարձեալ գոչէր ժողովուրդն թէ՛ «Ղա-
տուծոյ բարբառ է եւ օչ մարգոյ», անդէն եհար զնա յանե-
րեւոյթս հրեշտակ Գեառն, քանզի չեա փառս Աստուծոյ, այս
ինքն զի չանդունեաց նա զամերկոյն զայն ողբանա եւ օչ մեր-
ժեաց յանձնէ: Հարաւ ի նմա որդն եւ մեռաւ յեա անհնարին
լիւնաց ծառերց՝ (44): — Ե. յոպէս միւսանդամ համօրէն Պաղես-
տին ընէր նահանգ Հռոմայեցւոց (թէպէտ եւ կայր նորա որդի
Եղբիպայ), եւ առաքէր ի կեսարիա գաստաւոր Ասապիոս Փարսոյ
(յամբ 44): Օ. տա յաջորդեցին ի գաստաւորութեան Պաղեստինա-
ցւոց աշխարհին կարգաւ Տիրերբաւ Եղեքսանդրաւ, Վ Ենտիգիոս
Աուսանաւ (յամբ 48 կամ 49), Աղաւղիոս կամ Ընտանիոս Փե-
զերս (յամբ 52), Պարտիոս Փետառս (60), Եղբինոս (յամբ 62 կամ
63), Գեւորոս Փղորոս (յամբ 65): — Բայց սակայն զիշխանու-
թիւն տեսութեան ի վերայ տաճարին Երուսաղեմի եւ զանձուց
նորա անդէն յամբ 44 յանձն արար կայսր (Աղաւղիոս) Հերովդի
եղբոր Եղբիպայ Ե. որ էր (յամբ 41) թագաւորեալ ի Վաղ-
կիս (ի մէջ Լիբանան եւ Ընտիլիբանան լերանց):

{Յետոյ սւրբնն տահմանք թագաւորութեանն Վաղկիսայ ե-
զեն յանձն եղբորորդւոյն նորա Եղբիպայ Բ. որդւոց Եղբիպայ
Ե. յամբ իբրեւ 49. այլ յետոյ յամբ 53 սու սա փոխանակ տահ-
մանացն Վաղկիսայ՝ գտահմանն յորոց կազմեալ էր երբեմն չոր-
բորդպետութիւնն Փիլիպպեայ, պատուով թագաւորութեան:
Անէր միանգամայն զլերակացութիւն տաճարին Երուսաղեմա-
ցւոց եւ պաշտանանցն նորա, զնէր եւ հանէր զքահանայապետն
որպէս ինչ կամէր, մինչեւ ցկործանուան տաճարին (70), եւ փախ-
ձանէր ինքն յամբ 90: — Ե. յոպէս պատշաճ թուեցաւ յայսմ վարքի
ամբողջել զանցս համօրէն տահմանն Հերովդի կամ Հրէական
իշխանութեանն մինչեւ ցկատարած:

Բ

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Գ Բ Ի Ս Ց Ո Ս Ի

Ի գալարենէ Հոգոյն արքոյ մինչ— ցմահ (Յովնաննա աստուկոյ
(34—100 որ է Աստուկուկան խամանալ):

Գ

Բոս Վրիտաստի պատուիրանին՝ կային մնային առաքեալքն եւ
աշակերտք Ախուսի հանդերձ մարքն նորա յԵրուսաղէմ՝ եւ սպա-
սին աղօթիւք՝ Հոգւոյն արքոյ որ խաւտացեալն էր նոցա, զի նոքա
զբառացին ի գործն որ եղբւ նոցա յանձն: Բայց զի Վրիտաստ
զթիւ երկոտասանն առաքելոցն առանց իրիք յերկուանոց յար-

1 Գործ. ճ. Բ. 20—23:

դարեալ իմն էր ըստ թուոյ ցեղիցն Իսրայելի, յայն սակս ել եկաց Պետրոս եւ խօսեցաւ թէ պարտ եւ պատշաճ է ընուլ զթիւն զայն՝ յետ անկմանն Յուդայի, համեմատ Գաւթի մարգարէութեան՝, եւ այնպէս անց Մատաթիոս ի կարգ առաքելոցն ։

(Յետ 10 աւուր վերանալոյն Քրիստոսի, իբրեւ սկիզբն եղև պենտակոստական տօնին շրէից (34 կամ 35), որ էր տօն յիշատակի օրէնսդրութեան հնոցն կտակարանաց ի Սինայի ի մէջ որոսմանցն եւ փայլատականց՝ իբրեւ օրինակ հանդերձելոց, ընէր աստէն նոյնպիսի հնչմամբ բարբառոյ աստեղութեան՝ լուսն նորոցն կտակարանաց։ Ի կերպարանս հրեղէն լեզուաց՝ իբրեւ նշանակաց կատարեալ յատեղութեան, զօրութեան եւ եռանդման զոր ի նոր լեզուս անդ իւրեանց էին ցուցանելոց առաքեալք, իջանէր ի վերայ նոցա եւ ի վերայ ամենայն աշակերտացն ժողովելոց՝ շողին. եւ յանկարծակի խօսէին նորա եւ իմանային զնոսա ամենայն ազգք ժողովեալք ի տօնին։ Սքանչելեօքն այնորիւք, մանաւանդ բանիւն Պետրոսի որ նախ յարուցեալ խօսեցաւ առ նոսա՝ դարձան արք 3000 հաւատալ զՅիսուս՝ Արդի Մատուծոյ, եւ ազաշխարեւ եւ մկրտեւ յԱրրորդութիւնն։ Այսպէս հեղմամբ շողւոյն սրբոյ առ զառաջինն հաստատութիւն Նկեղեցի եւ տեւականութիւն վասն ամենայն ժամանակաց։

Ինչ զքանչելիս բժշկութեան կազին մուրականի զոր առ դրան տաճարին յարոց Պետրոս զձեռանէն ունելով եւ ընդ համարձակութիւն քարոզութեան առաքելոցն ի տաճարին զայրանալ սկսան Փարիսեցիքն, եւ մանաւանդ Սաղուկեցիք վասն վարդապետութեան յարութեանն։ Ամին իրի իսկ ածան յատեան 71 արանց խորհրդեանն նոցա Պետրոս եւ Յովհաննէս, եւ հրաման տուաւ նոցա լուել այնուհետեւ զվարդապետութենէն, բայց նորա բարուք համարձակութեամբն տային պատասխանի թէ Մատուծոյ մանաւանդ հնազանդել պարտին քան մարդկան, եւ թէ չէ հնար նոցա զոր ինչ տեսինն եւ լուան՝ չխօսել։ Սակայն եւ այնպէս առ ժողովքագեանն ահի՛ հարկ համարեցան արձակել զնոսա լոկով սպառնալեօք։ Այլ իբրեւ ըստ բանիցն նոյնպէս ջերմութեամբ քարոզէին առաքեալքն՝ հաւանեցաւ եւ խորհուրդն շրէից թողուլ զնոսա ըստ խրատուն Գամաղիելի, որ չէր տակաւին որոշեալ զանձն ի քրիստոնէութիւն, եւ ասէր թէ թոյլ տալ պարտ է զի եթէ Մատուծոյ գործն իցէ՝ յարդեանց իրացն երեւեցի, եւ այսպէս իսկ ժամանակս ինչ լուեալ կայր Սաղուկեցւոցն մղեզնութիւն։

Այլ իբրեւ տակաւ յորդէր քրիստոնէութիւնն եւ որ յառաջն վարդապետք հրեութեանն էին՝ եղեն ուսուցիչք քրիստոնէութեան եւ վիճէին իսկ ընդ շրէիցն, միաբանեցին այնուհետեւ Փարիսեցիք եւ Սաղուկեցիք հալածել առ հասարակ զնկե-

զեցին՝ սկիզբն արարեալ քարկոծմամբն Ստեփանոսի սարկաւազի, որ հրապարակաբար եղև նոցա պատմական ինչ պատատիանաւ առւելթեամբ (յամբ իբրև 36): Բայց հալածմամբն տարածեցաւ անդէն քրիստոնէութիւնն ի Հրէաստան, ի Սամարիա (ուր զբազմաց սիրաս պատրաստեալ էր յառաջագոյն Վրիտոսս¹), յԱսորիա, ի Փիւնիկէ եւ ի Ափսոս, բայց տակաւին ի մէջ Հրէիցն միայն²:

8

Մի ոմն ի մելիզին հալածչացն եւ գործակից սպանմանն Ստեփանոսի՝ էր պատանեակն Սաւուղ, Փարիսեցի, ի Յարսնէ Աիլիկեցոց, ի ցեղէն Բենիամինի, ծնեալ իրաւամբը հռոմայական քաղաքացոց, կրթեալ յերեւել զպրոցի անդ Յարսնացոց յունական մատենադրութեամբ եւ գիտութեամբ, եւ յարուսողէմ առ ոսոս Պամաղեւել լիեալ միջամուխ բարձրագոյն ստատածիտութեան Հրէիցն: Մինչ զեռ յուղէ անկեալ երթայր նա ի Վաւապոս ի գործ հալածման քրիստոնէիցն՝ թղթովք հրամանաց ի քահանայապետացն, երևէր նմա Վրիտոսս եւ կշտտիէր զնա՝ թէ զի հալածես զիս. եւ ի հարցանել նորա դողութեամբ թէ Տէր զի՞նչ կամիս զի արարից, առաքէր ի Վաւապոս ուր յետ երից առուրց ոմն ի քրիստոնէից անտի Անանիա անուն՝ ըստ Աստուծոյ իսկ յայտնութեանն եկն առ նա բանալ զաչա նորա եւ մկրտել (37): Այսպէս յանկարծակի հալածիչն լինէր առաքեալ հեթանոսաց, քանզի եկեալ հատեալ էր եւ ժամանակ մաին նոցա յարաբարութիւնն Աստուծոյ:

Սակայն Պետրոսի պահեալ էր բանալ նոցա նախ զդուռնն: Սաղ իսկ վասն հալածանացն յարուսողէմ՝ եկեալ էր Պետրոս ի Սամարիա եւ ապա այց արարեալ քաղաքացն որ ի ծովեզերսն էին. ի Վիլդա զանդամաղլոյժն ողջացուցանէր եւ ի Ասպակէ զաղքատասէրն զՏարիթա կամ զՄ. յծեմիկն յարոցց ի մեռելոց: Աստուրեմն յայտնեցաւ նմա ի անսլեան ընդունելութիւն հեթանոսացն ի քրիստոնէութիւն հանգերձ բարբառով որ ասէր Օ. որ Աստուած սրբեաց դու մի համարիր պիղծ. անդէն երթեալ նորա ի Աեսարիա ի կոչ Առուներեայ հարիւրապետի՝ որ էր եկամուտ զբան՝ որպէն թուի, մկրտեաց զնա յետ լսելոյ ի նմանէ զտեսիլ հրեշտակին որ պատուէր տուեալ էր կոչել զառաքեալն: Օ. առաջինն չթուեցաւ այն հաճոյ Հրէիցն քրիստոնէից մանաւանդ յարուսողեմացոցն. բայց իբրև ուսոցց զնոսա Պետրոս՝ առ ժամն ընդելան ընդ սովորութիւնն՝ առանց թլփատութեան զհեթանոսան մկրտելոյ, սակայն պարտ էր նոցա տակաւին ըստ եկամտիցն զբան՝ պահել զայլ օրէնան մովսիսականա:

1 Յ-Կ. 7: 2 Գ-Բ. Բ - Ե:

Այսպիսի ստորութեամբ ընկալեալ լինելին բազմամբոխ հեթանոսք յԱնտիոք ի ժողով հաւատացելոցն, թէպէս եւ առ ուրեմն ուննք ի դարձերոցն Հրէից ի քահանայից անտի եւ ի Փարիսեցւոց՝ պահանջել իմն սկսան ի քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին՝ զպահանջութիւն եկամեացն իրաւանց՝ այս ինքն զԹլիստեղն եւս : Այսպէս եկեղեցին Անտիոքացւոց, որ էր ի հրէական եւ ի հեթանոսական քրիստոնէից, եղև երկրորդ իմն մայր եկեղեցի, եւ անդ զառաջինն կոչեցաւ Վրիստոնեայ անուն հաւատացելոցն, ուր յառաջագոյն կոչէր՝ Աստղարացի կամ Վալթլեացի. բայց էր եւ այն եկեղեցի կապեալ սեպտիւ ընդ մայր եկեղեցւոյն յԱրուստղէս՝ արովք սիրոց :

2. Իսկ Սաւուղ յետ դարմանալի դարձին չորս յԱրարիս՝ ուր ի մէջ բազմամբոխ Հրէիցն (զորոց Յովսեփոս պատմելեալ անդ՝ զառնայով Արարացւոց ի հրէութիւն) քարոզէր զքրիստոնէութիւնն : Անտի ել եկն յԱրուստղէս (3 ամօք յետոց քան զդարձն) բուն վասն զՊետրոս տեսանելոյ եւ զի ծանխիցի ի նմանէ իբրեւ Ճշմարիտ քարոզ աւետարանին¹ : Այսպէս աւետլ իւր ընկեր զՌառնարաս որ էր զիտուն զընւտացի ի Ախարատէ (արդէս հաւանութեան է՝ մի յՂԶ աշակերտացն) որոց եւ ամենալ իսկ էր զնա առ Պետրոս եւ առ Յակոբոս, արար ճանապարհ վասն քարոզութեան յԱտրիս եւ ի Ախիւիտ, եւ վճարեաց իսկ բազում ինչ յոյժ ի հաստատութիւն քրիստոնէութեանն յԱնտիոք, այլ եւ ի հեռատանէ օգնական էր եկեղեցւոյն Արուստղեմացւոց՝ զոր հաւածէր յայնժամ Հերովդէս Ազրիուպաս Ա. Թագաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց, եւ զի հաճոյ Հրէիցն լինիցի՝ սպանեալ էր զՅակոբոս զերէցն զեղբայրն Յովհաննու (44) եւ զՊետրոս ի բանս արկեալ, ուստի ազօթիւք հաւատացելոցն եւ ի ձեռն հրեշտակին պրծեալ ապրեցաւ առաքեալն, մինչև Ազրիուպայ սասակեալ առուածապատիժ՝ առնոց խաղաղութիւն եկեղեցի ընդ Հռոմացեացն իշխանութեամբ² (44) :

Յայնմ հետէ ակեղն ամենք Պաւղոս ընդ Ռառնարայ՝ առաջոց մեծի ճանապարհորդութեանն ի քարոզութիւն (45 եւ 46) ի Ալեքսիայ՝ ի Ախարաս, ուր զփոխանակ բռնչելին զԱերովոս Պաւղոս դարձոց, եւ թերեւս ի նշանակ բարեկամութեանն առ զնորին անուն. ապա ի Պամփիլիա, ի Պիտիդիա, ի Ախաւանիա՝ ուր ի Ալուարա քաղաքի ի բժշկել Պաւղոսի զկաղ մի ի ծնէ՝ առ սուածս զնոսա համարեցան քուրմքն (զՊաւղոս՝ Հերմէս եւ զՌառնարաս՝ Ղիս), մինչև հազիւ կարացին հաւանեցուցանել չքահել նոցա : Ամենայն ուրիք ընդունելին հեթանոսք զվարդապետութիւնն, բայց մասն մի Հրէիցն հակառակեալ հարածական հանէր զնոսա : Այս մտեալ առ Աստաղիաւ ի նաւ՝ դարձան յԱնտիոք³ :

1 Գալ. Ա. 17—19. Գործ. Բ. 19—27. 2 Յնա Հտոս 6. 3 Գործ. Ը — 26.

Իսկ այս աստ ուրեմն քանից որ ժամանակն էր վասն քրիստոնէիցն դարձելոց ի հեթանոսութենէ թէ պահելոց արգելք իցեն կատարեալ զմովսեանս օրէնսն, ժամն այնորիկ իսկ առաքելոցն Պաւղոս եւ Բառնաբաս յԱրուստղէմ, ուր յառաջն ժողովն (50—52) սահմանեցաւ յառաքելոցն միասն բարբառով՝ իբրեւ յանուն ևորոշին սրբոյ՝ թէ Չեն կապեալ հեթանոսքն պահել զօրէնսն Մովսեսի, այլ միայն զնոցեան արգելն (այս ինքն՝ ժամակապել յարենէ եւ ի հեղձուցելոց), եւ մանաւանդ ի բաց կալ ի զահելոց եւ ի պոռնիութենէ:

Պաւղոս յետ բերելոյ զվճիռ ժողովոյն յԱնտիոք՝ սկսաւ վերջորդ ճանապարհորդութիւնն (52 կամ 53) ընդ Ը իրայի, անցանելով ընդ Ըսորիս, ընդ Ալեքիիս եւ ընդ Լիկաւոնիս: Բառնաբաս բաժանեալ էր ի նմանէ եւ ընդ ազգականին իւրում ընդ Յովհաննու Մարիսի երթեալ ի Ախարա: Ի Լիւսարա սոս Պաւղոս ընդ իւր գօթիմութէնս, եւ այնպէս երեքին առնէին ճանապարհ ընդ Փոլսզիս, Ղազատիս եւ Միւսիս: Ի Տրոփազա յարեցաւ ի նոսա բժիշկն եւ աւետարանիչ Ղուկաս, եւ անտի անցեալ ի Մակեդոնիս հաստատեցին եկեղեցիս ի Փիղիպպիս, ի Թեսսալոնիկէ եւ ի Բերիս: Ի Բերիս թողեալ Պաւղոսի գօթիմութէնս եւ զԸ իրա՝ նաւարկէր յԱթէնս ի գլխուսոր կայան կուսպաշտութեանն (Յունաց, եւ քարոզէր փիլիսոփայիցն յԱրիստարքին զվիւստուածն անծանօթ. եւ յետ այնորիկ դէմ եղեալ հասանէր ի մեծառուն եւ ի բարեկեցիկ քաղաքն Աորընթացոց. անդ արար նմա ընդունելութիւն Նիկիւղաս ոմն հաւատացեալ, եւ աստուած գրէր զառաջին առաքելական թուղթն այս ինքն վերջոս Լուկոսն Թեսսալոնիկացոց: (Յետ 1½ ամեայ աշխատութեանն հաստատելոց անդ եկեղեցիս՝ զառնայր ընդ Լիփեսոս, ընդ Աետարիս եւ ընդ Երուստղէմ միասնեղամ յԱնտիոք):

Իսկ այս առաքելական եռանդն նորա դրդեաց գրգռեաց զնա ի մեւս եւս երրորդ ճանապարհորդութիւն ի Փոքրն Ըսիս (54 կամ 55): Յետ այց առնելոյ եկեղեցեացն ի Փոլսզիս եւ ի Ղազատիս՝ զնաց յԼիփեսոս, եւ յամէր անդ ամս երկուս անհանգիստ վաստակովք՝ հոգարով եւ զիրս մօտաւոր քաղաքացն, նա մտնուանց եւ վարի իսկ հեռաւոր եկեղեցեացն՝ ի Ղազատիս եւ ի Աորընթաս առաքելով թուղթս առաքելական՝ զԻստապոսոցն եւ զՆ. Աորընթացոց: Ըյլ իբրեւ ամբոխն՝ երկուցեալ թէ Չընկալաւոն Երուստղէս որով հռչակաւորն էր Լիփեսոս՝ մերժեաց զնա խոսովութեամբ, զնաց նա (յամի իբրեւ 57) ի Մակեդոնիս այց առնել եկեղեցեացն, եւ աստատին գրէր զՆ. Լուկոսն Աորընթացոցն: Ըյլ յետ սակաւ ինչ միայ ինքնին երթայր միւսանդամ ի Աորընթաս՝ զի զգժառութիւնսն ամենեւին լռեցուցէ: Ընդ նոյն

ժամանակս զրէր իրրեւ Հեթանոսաց Առաքեալ եւ առ զուխ քաղաքացն Հեթանոսաց՝ ի Հռոմ: Ան առիտս 3 ի Աորընթոս յամենայն՝ դառնայր այսրէն ընդ ճանապարհ Միլետեայ (յամի իրրեւ 58), ուր եւ հասին առ նա երիցունք յՂփեսոսէ եւ ի մեր ձաւոր քաղաքաց եւ խօսեցաւ առ նոսա զգեղեցիկ բանսն խղատու եւ զվերջին հրաժարման, եւ ընդ Պողոմայիս եւ ընդ Աեսարիա զարձաւ յՂրուսարէմ¹: Աստ ուրեմն ի ասձարին յարձակեցան ի վերայ նորա Հրեայք ի Փոքր Ասիացոց՝ իրրեւ ի վերայ առն որ զօրէնսն անարգիցէ. ըմբռնեցաւ Պաւղոս, բայց վասն զի հռոմէական քաղաքացի էր՝ զերծաւ յիշխանութենէ Արնեդրիոնի եւ ածաւ ի Աեսարիա առ Փելլքս դատաւոր հռոմէացի: Արդարացոյց Պաւղոս զանձն առաջի Փելլքսի եւ Փեստեայ նորին յաւջորդի եւ Ազրիպայի Ռ. արքայի՝ որ եկեալ էր ընդ քեռն իւրում Ռերենիկեայ տալ ողջոյն Փեստեայ. եւ յետ երկամեայ կարանացն ի Աեսարիա՝ առաքեցաւ նա ի Հռոմ վասն բողոքմանն առ կայսր՝ հանդերձ Պուկաւ եւ Արիտարքեաւ (61)²:

Ի թեթեւ կապանսն ի Հռոմ իրրեւ ամս երկու՝ զրեաց նա զԽաղլմն առ Ափետացիս, Փիլիպոյցիս եւ Աղոսոսոյս՝ որ առանձինն իմն զփառացն Վրիտանոսի, զփրկութենէ մարդկեղէն ազգի եւ զկոյմանէն Հեթանոսաց ճառնն եւ զզուշացուցանեն ի հերձուածոցն որ ծնանիցին, որպէս եւ զսիրոյ եւ զընծայութեանն Խաղլմն առ Փիլիպոս ի Աղոսոս վասն Անեսիմեայ ծառայի նորա փախուցելոյ: Հաւանութեան է թէ յայնժամ ուրեմն զրեցաւ եւ թուղթն առ Ալէքսանդրիոս³: Բայց եւ ի Հռոմ թուի թէ բազմացոյց նա հանդերձ ընկերօքն զթիւ հաւատացելոցն՝ զարձուցեալ եւ զոմնսն ի տանէ կայսեր⁴: Այսմ վայրի լռեալ դադարէ պատմութիւն Գործոց Առաքելոց վասն իրացն Պաւղոսի:

Այլ ըստ հին ինչ վկայութեանց եւ Պաւղոս միւսանգամ յաղասութիւն. եւ ըստ ցանկութեանն իւրում⁵ պատմի քարոզեալ եւ ի Ալեանիա: Առանց երկմտութեան է թէ եկն նա ի Արեւոտէ եւ եթող անդէն զՏիտոս, եւ ի Ղիկոպողեայ (Ալալիքացոց) զրեաց առ նա զԽաղլմն կապուական: Առաքէն իամին ժամանակի զրեաց եւ զԱ. Խաղլմն առ Տիմոթէոս յՂփեսոս: Ալեալ ի Ղիկոպողեայ՝ շրջեցաւ միւսանգամ ընդ եկեղեցիս Տրոլազայ, Միլետեայ եւ Աորընթոսի. եւ յետ այնորիկ, ըստ պատմելոյ Պիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աորընթացոց (առ Աւսերեայ), պատահեալ Պետրոսի՝ երկղբին միաբան փութացան ի Հռոմ վասն եղբարցն նեղելոց առ Աերոնիւ: Անդ արկաւ երկրորդ անգամ ի բանդ, ուստի զրեաց զԱ. Խաղլմն առ Տիմոթէոս յՂփեսոս. եւ ի բորբոքել միւսանգամ հալածանացն (67 կամ 68)՝ զլխատեցաւ

1 Գործ. 28 — 10:
 2 Գործ. 11 — 12:
 3 Երբ. 24.
 4 Փիլիպ. Ը. 13. Դ. 22.
 5 Հռոմ. 26. 24, 28.

տապալտաւ իրբեւ քաղաքակից Հռոմայեցւոց, ուրախութեամբ՝ ընդունելոց զպատանի արդարութեանս՝:

3. Իսկ Պետրոս յետ հաստատելոց զեկեղեցին Լըրուսաղեմացւոց եւ շրջելոց ընդ Պաղեստին եւ կարգելոց զերս եկեղեցեացն, եւ յետ այնորիկ յԱնտիոք առաջնորդելոց եկեղեցւոյն իրբեւ եւ պիսկոպոս ժամանակս ինչ՝ երթեալ քարոզէր ի Պոնտոս, ի Ասպաղազկիս, ի Վաղարտիս, յԱսիս եւ ի Սիւթանիս. եւ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ եկն նա յամի իրբեւ 52 ի Հռոմ փոխընտեաց յԼըրուսաղեմէ: Անտի դարձաւ նա յԼըրուսաղեմ ուր պանշեղեքն ապրեցաւ ի հալածմանէն Հերովդէ Ազրիպայս Ա.: Յետ սորա վախճանին (54) գտանեմք զնա դարձեալ յԼըրուսաղեմ՝ յամի իրբեւ 52, եւ յետոյ միւսանգամ յԱնտիոք. եւ որպէս վազազոյն ասացաք՝ եզեւ գործակից հաստատութեան եկեղեցւոյն Արարնթացւոց ընդ Պաւղոսի: Իշւ յետ այնորիկ վկայեաց նա ընդ նմա ի Հռոմ ի հալածանան՝ Երոնի (67 կամ 68) խաչեալ՝ ըստ անխաղիկոց վարդապետին իւրոց՝, առ Անտիոքանեան լերամբն ի վեճակի սահմանաց Հրէիցն, զիսկ վայր՝ որպէս ինքն խնդրեաց (ըստ Արիոքենեայ եւ Տերաուղիանեայ): Եպիսկոպոսութիւնն Պետրոսի ի Հռոմ առ հասարակ պատմի ի հնոց տեւեալ ամս իրբեւ 25, որ մեկնի գիւրաւ կրկին երթիւն նորա ի Հռոմ: Բայ զեղեցիկ Յղիմ խորոյ տառնոց որ առ հաւատացեալսն Լըրուսացիս (իսկիւսս հեթանոսաց) ի Պոնտոս, ի Վաղարտիս եւ յայլ եւս սահմանակից կողմանս՝ էր նա ի ժամանակի գրելոյն ի Լարիլոն, այս ինքն՝ ի Հռոմ: Իսկ Ս. Թադէմ նորա առ Լըրուսացիս՝ յոյժ իմն հաւանութեան է թէ իցէ գրեալ սակաւ ինչ յառաջ քան զմահնս:

Պատմութիւն գործոց Առաքելոցն մեծաւ մասամբ զՊետրոսէ (յառաջին գլուխն) եւ զՊաւղոսէ (ի վերջինսն) ճառէ, իրբեւ զառաքելոց՝ յորոց մին էր Առաքեալ Հրէից առաւելութեամբ իմն, եւ մեւան՝ Առաքեալ Հեթանոսաց. իսկ զազմաց այլոցն առաքելոց՝ չյիշէ ինչ այնչափ: Իմն իրի իսկ մնութ իմն զոչոցս եւ պատմութիւնս զսոցունց ունիմք:

9

Յակոբոս որդի Ալփեայ կամ Յակովղոս Արսերն, Լըրուսն, Ազգականն Բրիստոսի՝ եկաց առաջին եպիսկոպոս Լըրուսաղեմի. ամն ածէին ի նմանէ եւ Հրեայքն իսկ վասն արդարութեանն եւ զգոնութեան. բայց եւ զՀրեայն որ արտաքոյ քան զՊաղեստին՝ Առաքելական Յղիմ յորգորէր ի հաւատս որ հանդերձ գործովք

- 1 Բ. ՅԲԲ. Դ. 6:
- 2 Գործ. ԺԵ. 7:
- 3 ՅԲԶ. ԻԱ. 18, 19:
- 4 Ա. Պետր. Ե. 13:
- 5 Բ. Պետր. Ա. 13, 14:

իցեն: Բայտ Յովսէպատի Անանիա քահանայապետ սաղաւիցի գտեալ պարսպ յառաջ քան զգալուստ Աղբինեաց դատաւորի յաջորդին Փետտոսի՝ ճատոյց զնմանէ ամբաստանութիւն առաջի ասեկին կամ Անեղրրոնին թէ օրինազանց է, եւ ետ առնել զնա քարկոծ (63 կամ 63): Բայց Հեգեսիպոս (առ Ալեսեբեայ) պատմէ թէ դպիրքն եւ Փարիսեցիք արկին զնա ի տանեաց տաճարին ի Վայր, եւ թափիչ մի եհար զթակն ի գլուխ նորա եւ սարսն. քանզի յայն սակա հանեալ էին զնա անդր՝ զի տուեալ վկայութիւն հափառակ Ախտալի՝ շինեցէ զմիսս ժողովրդեանն: — 2. Անդրէտս եղբայր Պետրոսի երբեմն աշակերտ Յովհաննու Սկրտչի, քարոզեաց զաւետարանն ի Ափիւթիա (յայն կոչս Ապփատու եւ ծովուն Աստաղի), դարձաւ ի Իւրակիա, ի Մալեդոնիա, յԱլպիրոս եւ յԱլքացիա, եւ աստ ի Պարսիս քաղաքի հրամանաւ փախանակի բղեչելին խաչեցաւ, բայց անցայտ իմն է ծանանակն: — 3. Փիղիպպոս քարոզէր ի Փղքն եւ ի Մեծն Փոլսզիա, թերեւս եւ ի Վազապիս. եւ ի Ներապոլիս (Փոլսգացոց) խաչեցաւ: Պատմի զնմանէ թէ ունէր դատերս և յորոց երկուքն ընդ նմա չարչարեցան, եւ երկուքն եղին առն. զստա չէ պարտ շփոթել ընդ ևից դատերայն Փիղիպպեայ սարկաւազի ի Աետարիս Պաղեստինացոց: — 4. Բարթոլոմէոս քարոզեաց զաւետարանն ի Մեծ Հայս եւ յարեւմտեան Հընդիկս կամ ճանաւանդ թէ յԱրջանիկն Արարիա (զոր հինքն Հընդիկս եւս կոչեն), տարեալ անդր զաւետարանն Մատթէի՝ որպէս պատմեն: Ասի զնմանէ մարթաղերծ ըալ եւ ապա գլխատեալ: Բայտ Մոփսոսի Խորենացոյ՝ պատմի երթեալ եւ ի Խորասան եւ ապա ի Հայս՝ նախ ի կողմանս Անձաւացեաց եւ կատարեալ յԱրեբանոս կամ յԱրբանոս քաղաքի ի տեղւոյն որ ի նորա անուն կոչեցի Բարթոս: — 5. Թովմաս պապմի երթեալ ի Մարաստան, ի Պարսկաստան, ի Արմանս, ի Վլլիկանս եւ ի Բաղտրիացիս մինչեւ յարեւելեան կողմն Հընդկաց աշխարհին, ի Առշին, ի Մալաբար եւ ի Արոմանդէլ, եւ ի Աղղամինոս որ այժմ Մեթափոլոն կոչէ՝ պատմեն զեղարդեամբ հարեալ: Մարմին նորա ածաւ նախ յԱռհայ, ապա ի Վիտոս եւ յետուստ յԱրտոնա (յԱպրուցոցոյ նահանգի՝ Վեպալուսեցոց): — 6. Յուդա Թաղէոս որ եւ Ղերէոս հօրեղծօրորդի Տեառն եւ եղբայր Յակովբայ Արսերոյ կամ Փղքրկան եպիսկոպոսի Արուսագեանոյ՝ պատմի յԱդամ, յԱրարիա եւ ի Միջագետս քարոզեալ զաւետարանն, եւ ըստ ոմանց ի Պարսից աշխարհին վկայեալ՝ բայց յոյժ անստոյգ իմն է: Վորա գրեալ է զթուղթն որ անուանեալ կոչի Ասիո-դիէ: — 7. Աննն Անանացի որ եւ Վախանձայոյց, դարձեալ՝ եղբայր Յակովբայ, յիշե քարոզեալ ի Մաւրետանիա եւ ի Ախրիա: Սա ըստ ոմանց՝ ի Պարսից աշխարհին վկայեաց,

1 Խորեն. Թուղթ առ Սահակ Աբեր. 62 293 — 295:

իսկ ըստ այլոց՝ ի Բրիտանիա (°), իսկ ըստ կիսոց զարձնալ՝ յա-
 ջարդեաց զեղբայր իւր յեպիփոստութիւն Նորուստղեմացոց: —
 8. Մատաթիոս կարծի քարոզեալ յԱսիա եւ ասպ յԵթով-
 պիա, եւ յեա այնորիկ զարձնեալ յԱրուստղէմ եւ սպանեալ ընդ
 բազմաց որ հանդերձ (Յակորաւ նահատակեցան (63): — 9.
 Մատթէոս առաքեալ եւ աւետարանիչ գրեաց զՄարթեան ասե-
 փարանն 8 ամօք յետոյ քան զմահն Վրիտանի (41) (ըստ ոմանց՝
 արամացի լեզուաւ) յաղաչելոյ քրիստոնէից յԱրուստղէմ: Ասի
 գնաննէ նախ Նորայեցեացն քարոզեալ եւ ասպ երթեալ յԵ-
 թովպիա, ի Պարսկաստան, յԱսորիս եւ ի Պարթեւաստան, եւ
 վախճանեալ ճորտիրոսութեամբ: եւ մարմինն բերեալ ի Ղէսուր-
 լեւ. բայց ամենայն ընդ սարակուսանօք է: — 10. Մարիոս աւե-
 տարանիչ աշակերտ եւ զգրծակից Պետրոսի գրեաց ի պատմելոյ
 նորա եւ ըստ յառաջացոց օրինակի Մատթէի զՄարթեան յամի
 իրբեւ 45 ի Յունաց լեզու. եթէ ի խնդրոյ քրիստոնէիցն ի Հռոմ
 գրեալ իցէ՝ ապաքէն յամի իրբեւ 55 է գրեալ: Առաքեաց զնա
 գրուին առաքելոց յԱղեքսանդրիա, եւ նորա յանձնարարութեամբ
 արկ հիմն եկեղեցւոյն այնմիկ (յամին իրբեւ 40 եւ 49 եւ կամ թերեւս
 յետոյ եւս քան զամն 54): Սկայեաց նա յամի իրբեւ 64 կամ
 68 անդէն յԱղեքսանդրիա՝ ձգձգեալ ընդ խորաբորտ ակղեւ
 մինչեւ ցապաւել շնչոյն: Նրեւեղի եւ նշանաւոր էր ի Տերադոմ
 գարու գերեզման նորա. զնա յաջորդեաց Ս. Ընիւստոս: — 11.
 Ղաւկաս աւետարանիչ բժիշկ Ընտիրացի, աշակերտ եւ ընկեր
 Պաւղոսի զամն իրբեւ 20, գրեաց զՄարթեան արտաքոյ քան
 զՊաղեստին յամն իրբեւ 55—60 ի յոյն լեզու: Այի իմն ընդ
 պատմութեան աւետարանին պատմութիւն Վործոյն աստուծոց՝ որ
 հասանէ մինչեւ ցառաջին կապանն Պաւղոսի: Պատմի եթէ յա-
 մի իրբեւ 63 զաղաքեալ ի գրելոյ զայն՝ չորաւ ի Վարձնստիա,
 Մակեդոնիա, Վաղարիա եւ յետադեա քարոզել, եւ ի պարարտ
 ծերութեան (իրբեւ յ88երորդ ամի հասակին) վկայեաց յԱքայիա:
 — 12. Յովհաննէս առաքեալ եւ աւետարանիչ, եղբայր (Յակորայ
 Նրիցու զորմէ վաղ պատմեցաք, Ռոդին որոտման՝ օգնական էր
 Պետրոսի ի հաստատութիւն եկեղեցւոյն յԱրուստղէմ: Ապա
 զնոց նա ի Փոքրն Ասիա եւ եկաց մանուանդ յԵփեսոս (յամէ
 իրբեւ 66) յորժամ Տիմոթէոսն կաջր անդ եպիսկոպոս, եւ անտի
 արկ հիմն եկեղեցւոյն Օմիւռնացոց, Պերգամնացոց, Քիււսա-
 տիրացոց, Սարգիսացոց, Փիղադեղիացոց եւ Նաւոզիկեցոց որ
 ընդ Եփեսոսի համարին եւթն: Ըստ բանից ինչ աւանդութեանց
 քարոզեաց նա եւ ի Պարթեւս, եւ յայն սակս Առաջին Ռոմի
 նորա կուէր երբեմն եւ իսուղթ առ Պարթեւս. իսկ Նշիւրորն եւ
 Նշրորն են առ ծանօթս ոմանս: — Առ Վոմետիանեաւ (95)

կամ առ Աղաւթեալ եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ առ Վերոնիւ ի Պատմոս պարտեցաւ¹, (ըստ Տերաուղիանեայ՝ ել նա նախ որջանդամ ի կատարայէ ձիւթոյ եռացելոյ յոր արկեալ իցէ զնա Ղոսմեախանու) եւ ի Պատմոս գրեաց զՅայրնոս-Լեւան գիրան (ԻՎ գլուխ) որ նմանութեամբք եւ մարդարեւութեամբք ճառեն զանցից եկեղեցւոյ: Վարձաւ անտի յԱփետոս (յամի իրրեւ 97) եւ առաջնորդէր եկեղեցեացն Եսիացւոց նահանգին: Անդ յամի իրրեւ 98 գրեաց նա զՄեթարանն յաղաչելոյ եպիսկոպոսաց եկեղեցեացն այնոցիկ եւ քրիստոնէից, եւ ընծայութեամբն սիրոյ եւ աստուածութեանն Վրիտաոսի՝ Կիլիկաց զայլ երկու աւետարանս . եւ ինքն վախճանէր ծերութեան մահուամբ ըստ Վրիտաոսի բանին² (ամաց իրրեւ 90), յամի իրրեւ 100՝ յԱփետոս . եւ գերեզման նորա կայր տակաւին ի Տերորդ դարու: Այլք եւս գործակիցք քարոզութեան աւետարանին եւ որ յանուանէ ի գիրս սուրբս յիշատակիցին՝ են Տիմոթէոս Ա իկաւոնացի որդի առն հեթանոսի եւ Կնոջ հրէի³. Տիտոս Տնրնդեամբ հեթանոս, Տնեալ որպէս հաւանութեան թուի յԱնտիոք, Փիլիպպոս սարկաւազ որ թուի կուլեալ բնակութիւն ի Աեաարիա Պաղեստինացւոց⁴. Եպիղոս կամ Եպիղէս հրեայ աղէքսանդրացի որ գործէր զգործ աւետարանին մանաւանդ յԱփետոս ուր ուսաւ նա զքրիստոնէութիւն ի ձեռն Եկուիզայ եւ Պրիսկիղայ, եւ յետոյ ի Աորընթոս⁵. Աստեանէս որ յառաջն էր վերակացու ժողովրդանոցին ի Աորընթոս⁶. Բառնարաս, Ը իղա, Փիլեմոն, Աղբիպպոս, Եպիփրոզիտոս եւ այլք:

Իսկ վասն երանելոյ Աուսին՝ զոր ի խաչին յանձն արար Յիսուս սիրելի աշակերտին իւրում՝ ոչ ինչ յիշատակեն գիրք թէ պրկեւք յետ յարութեանն՝ երեւեալ իցէ նմա Վրիտաոս . բայց ո՞ է որ ընդ այս տարակուսեացի: Եւանց իրիք յերկուանաց է թէ ըստ Վրիտաոսի յանձնարարութեանն՝ էր առ Յովհաննու մինչեւ ցնահն: Բնտ ոմանց վախճանեցաւ նա յամի իրրեւ 45 (այս ինքն յամի ցրուելոյ աշակերտացն յԱրուսաղեմէ յետ 12 ամաց յարութեանն Վրիտաոսի, քանզի ըստ աւանդութեան իրիք այսպէս հրամանս տուեալ էր Վրիտաոս առաքելոցն՝ կալ անդէն մինչեւ ցնոյն ժամանակ) . իսկ ըստ այլոց վախճանէր յամի իրրեւ 47 ի նմին քաղաքի, եւ ցուցանի գերեզմանն նորա ի ձորին Յովսափատու մօտ ի Քեթսեմանի: Ա՛ եւս եւս երրորդ կարծիք այն է թէ առ տարադնա Յովհաննէս յԱփետոս եւ անդ վախճանեցաւ յամի իրրեւ 56: Եւսաւել քան զամենայն հաւանութեան է ամն 45:

1 Եպո՝ Ե. 9 :
 2 Ետ՝ ԻՍ. 21, 22 :
 3 Գոր՝ ԻՍ. 8 :
 4 Գոր՝ Ը. 5 :
 5 Գոր՝ ԺԸ. 24 . . եւ ԺԹ. 1 :
 6 Գոր՝ ԺԸ. 17 :

10

Ներքին հանձնարարութիւնս Առաքելական եկեղեցւոյ :

1. Իրպէս առ կենդանութեամբն Գրիստոսի կայր ընտրութիւն կամ խորք վարդապետի եւ աշակերտի, տեսնել եւ սպասաւորի, քահանայի եւ ժողովուրդականի¹, եւ ինքն Գրիստոս կարգեալ էր զայն ամենայն վասն եկեղեցւոյ՝ նոյն արդեամբք երեւէր ի կարգաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ: Զի թէպէտ եւ ամենայն իսկ Տառապնեալք Տամարէին ազգ ընտիր, թագաւորութիւն եւ քահանայութիւն² (վասն ընդհանրական իմն եւ ներքին քահանայութեան մեռուցմամբ, աղօթիւք եւ պղտվք նոյնպիսեօք), պլ ըսն տեղապահ Գրիստոսի էր նորիւրոյրոսիւնն՝ կամ քահանայապետութիւնն՝ երեքումբք էական աշտիճանազն :

Վ ասն երկուց բարձրագոյն աշտիճանաց նախարկութեան այս ինքն վասն Եթիօնիս եւ Եգիպտոսիս թէպէտ եւ չքան ուրոյն առ նուանք ի նոր կտակարանս (քանզի երկուքն եւս մերթ Եթից եւ մերթ Եգիպտոս անուանին³, մինչև առաքելոցն իսկ անուանել զանձինս եթիօնս⁴), բայց կայր կտրի քաջ խտիր անձանց եւ իշխանութեան :

Առաքելաքն զառաջնորդութիւն եկեղեցեաց կողմանց կողմանց միում ումիք առնէին յանձն, տուեալ նմա զամենայն լրումն իշխանութեան իւրեանց՝ լինել իւրեանց յաջորդ⁵ եւ իշխել ի վերայ քահանայից⁶ :

Իրպէս եպիսկոպոսուներս պարբիկ էին կտատրեալ յաջորդք առաքելոցն՝ սոյնպէտ եւ այն գլխաւորութիւն եպիսկոպոսութեանն Պետրոսի՝ անց պայազատութեամբ ի յաջորդսն Պետրոսի :

Թէպէտ եւ անկտատար իմն եւ անօր են պատմական զրոյքք զՊետրոսէ, սակայն ամենայն ուրեք մտաուցանեն վկայութիւն բաւական առ Տաստատել թէ որպէս կարգեացն Գրիստոսն նոյնպէս եւ արդեամբք նա ունէր զգահերէց գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենայն Տօսին : Իսկ եւ իսկ յետ վերամայցն Գրիստոսի տեսանեմք զՊետրոս ամենայն ուրեք ի գրուե երեւելի երեւելի ինչ գործոց . նա լինի առաջնորդ ընտրութեան Մատաթեայ՝ նորոյ առաքելոյ : Յետ Հոգւոյն սրբոյ իրաներոյ՝ նա նախ ի մէջ անցեալ խօսէր առ ժողովուրդն⁷, եւ յամենեցուն անուն՝ առաջի ատենին կամ Արնեգրիստին⁸, նա գործէ զառաջին պանչելիսն բժշկութեամբ⁹, նա ամէ զառաջին պատիժսն ի վերայ Անանիոյ եւ Սափիրայ¹⁰, նա բանաց նախ գառն Հելմանսաց՝ մտաներոյ յեկեղեցի¹¹ : Պաւղոս յետ գարձին գայ յԵրուսաղէմ՝ վասն ընդ Պետրոսի խօսելոյ¹², յառաջնում ժողովին յԵրուսաղէմ՝ Պետրոս նախ գահերէց¹³, եւ Աւետարանիչքն ի գրել անդ իւրեանց՝ ամենոցն ուրեք յառաջագոյն քան զամենայն առաքելայն զնա զնեն¹⁴, թէպէտ եւ կոչուած նորա յետնագոյն էր, որով յայտ իմն է թէ եւ պլք յառաքելոցն զնա ճանաչէին եւ մեծարէին յայնժամ իրեւ գլխաւոր :

1 ՅԷ. ԺԳ. 14, 16. ԺԵ. 15:	9 ՅԵ վերագոյն Հասած 5. ԹԻ. 2:
2 Մատթ. ԺԸ. 18-20: Մարկ. ԺԶ.	10 Գործ. Բ. 14:
15 ՅԷ. Ժ. 26, 27: Մատթ. ԻԶ. 26...	11 Գործ. Դ. 8:
3 Ա. Պետր. Բ. 9:	12 Գործ. Գ. 4...
4 Hierarchie.	13 Գործ. Ե. 1...
5 Գործ. Ի. 17, 28: ՅԷ. Ա. 5, 7:	14 Գործ. Ժ.
6 Ա. Պետր. Ե. 1. Բ. ՅԷ. Ա. 1. Գ.	15 Գաղատ. Ա. 18:
6ԷԿ. Ա. 1:	16 Գործ. ԺԵ...
7 Ա. ՅԷ. Ե. 17-19:	17 Մատթ. Ժ. 2: Մարկ. Ա. 36. Գ.
8 ՅԷ. Ա. 5: ՅԵ եւ Յոյս. Բ. Գ:	16: Ղուկ. Զ. 14. Բ. 33: Գործ. Ա.
Գաղատ. Գ. 14:	13. Բ. 14:

Ղուպբեյական հայրն Ս. Կղեմէս (որպէս առաւել հասանութեան է) երրորդ յաջորդ առաքելապետին՝ յաթոռն Հռոմայ (92—101) վարէր զնոյն իշխանութիւն՝ յորժամ յարեաւն գժառութիւն ժողովրդականաց ընդ կղերականաց՝ յեկեղեցւոյ Կորնթացւոյն. քանզի անտի գրեցին ի Հռոմ, ի Էպէպէս եւ վիճակն Կորնթացւոց չէր ընդ առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսին Հռոմայ, եւ մանաւանդ մտ էր Կորնթացւոց՝ Եփեսոս, ուր դեռ եւս Կենդանի էր սիրելի աշակերտն Քրիստոսի Յովհաննէս: Իսկ Կղեմէս գրեաց առ Նոսա թուղթս մեծաւ իշխանութեամբ եւ կշատմութեամբ եւ՝ համեմատ բանից վարդապետին իւրոյ Պաւղոսի:

Ք. Վասնայլքն կամ երիցունք կարգեալ լինէին յեպիսկոպոսաց անտի ի բազմանալ հօսին իբլեւ օգնականք Նոցա¹, եւ մատակարարէին խորհուրդս ընդ հրօսանաւ եպիսկոպոսին². բայց իշխանութիւն Նոցա չէր առժամանակեայ ինչ եւ անցաւոր, այնպէս զի մարթ իցէ զիշխանութիւն կարգի Նոցա առնուլ միւսանգամ ամենեւին ի բաց:

Է. Առսկ խոնարհագոյն աշտիճան նուիրապետութեան էր սարկաւազացն (կամ սպասաւորաց) ըստ օրինակին հրամայելոյ ի Քրիստոսէ. սորա էին յաջորդք 7 խնամակալաց աղքատացն որք ընտրեցան յառաքելոց, ոչ լոկ ի մատակարարութիւն արոց՝ այլ եւ ի բարձրագոյն պաշտամաննցն մատակարարութիւն, որպէս եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք զնոսա զի մկրտէին³: Յիշին եւ Սարկաւազուհիք (որ եւ այրիք, քորք, պառաւունք⁴) որք դարմանէին զՏիւանդան եւ ուսուցանէին զկանայան երախայացեալս. այրիք ընտրէին ի սոյն գործ, դուն ուրեք կոյրք⁵:

(այն երիտ աշտիճանս կարգէին միշտ աղթիւք առաքելոց կամ եպիսկոպոսաց եւ Խառնորդութեամբ⁶:

Զ. Ի՞նչ պատուիրանին Քրիստոսի 7 ընդունելութիւն ուրուք յեկեղեցի՝ լինէր ի ձեռն մկրտութեան՝ որ եւ կատարէր ընկղմամբ⁸:

Յ. (Նա մկրտութեանն զնէին առաքեալքն ձեռս ի վերայ իբրեւ կնիք պարգեւի Հոգւոյն սրբոյ (որ է ինքն խորհուրդն դրոշմի)⁹: Յեա այսպիսի սրբութեանց՝ կոչէին հաւատացեալքն սուրբ իբրեւ ընտրելով իմն ի հեթանոսաց: Կապն սիրոյ զոր առ միմեանս ունէին հաւատացեալքն՝ ած զնոսա ի կամաւոր հաղորդութիւն ընչից ի սկզբանս անդ¹⁰, թերեւս նմանող իմն ընելով ընկերութեանն Քրիստոսի ընդ առաքելոց: Թէպէտ եւ այս ժամանակեան իմն եւ վարդական սովորութիւն էր, սակայն այլն ամենայն եկեղեցիք զնոյն հաղորդութիւն սիրոյ առ միմեանս ցուցանէին կամաւոր արովք եւ հիւրընկալութեամբ եղբարց, զորոց յաճախ բանք կան ի թուղթս առաքելոցն:

Կ. Ի՞մուսնութիւնն՝ որով այնչափ զեղծանէին հեթանոսք, խորհուրդ էր քրիստոնէիցն իբրեւ Նշանակ սիրոյն Քրիստոսի առ Եկեղեցի¹¹, եւ չլուծանելի¹². եւ առ նմին ծանուցեալ էր առանձինն պատիւ փառաւորութեան կուսութեանն¹³:

1 Գործ. Ժ. 23:	7 Մատթ. ԻԸ. 20:
2 Ա. Յիմ. Ե. 17:	8 Հռոմ. Զ. 4:
3 Գործ. Զ. 1. Է. Ը. 18, 38: Յեա	9 Գործ. Ը. 14—17. ԺԹ. 5, 6: Եբր. Զ. 2:
Ա. Յիմ. Գ. 8:	10 Գործ. Բ. 44. Դ. 34:
4 Հռոմ. ԺԶ. 1: Տիմ. Բ. 3:	11 Եփես. Ե. 33:
5 Տեա Ա. Յիմ. Ե. 9—11:	12 Ա. Կոր. Է. 11 եւ 39:
6 Գործ. Զ. 6. ԺԳ. 3: Ա. Յիմ. Դ. 14:	13 Ա. Կոր. Է. 39, 34, 38:
Բ. Յիմ. Ա. 6:	

5. Բայց գտանելք եւ զբազումս յառաքելական եկեղեցիսն որ զնորոցս միրութեանն կորուսեալ՝ միւսանգամ գարձան ի Տաղբորութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ եկեղեցւոյ ի ձեռն խորհրդոյն ապաշխարութեան, խոստովանելով ՛ի ըստ Իոնի զմեզս իւրեանց 1:

6. Լիւանաք որ ի մահ էին՝ կոչէին զերկրունսն օծանել զի զորացին, եւ իբրեւ լրումն խորհրդոյ ապաշխարութեան՝ ջնջեսցին եւ մնացեալ ինչ մեղք, եւ եթէ Ցեառն կամք իցեն՝ եւ յախաէն իսկ բժշկեսցին 2:

7. Վրիստոնեայքն որ ի Լրէից անտի էին՝ յաճախէին միշտ ի առձարն. բայց ժողովէին միանգամայն ի առևն առևն ի պաշտօն Աստուծոյ 3. ի Ժողով անդ կային միաբան յողմ, յորս յիշէին զՏեոաւոր քրիստոնեայսն եւ զնջնցեալսն, ընթեռնոյին բարձրաձայն հատածս ի հնոց կտակարանաց եւ ի յետին ժամանակս զԹուղթս եւս առաքելականս 4. Երբէն սաղմ կամ թերեւս առանձինն իսկ քրիստոնեական երգս 5: Եւ խօսք եւս յետ ընթերցուածին լինէին՝ յեպիսկոպոսաց եւ յերիցանց 6, եւ ի սմին լինէր ընարութիւն այլ եւ այլ պարգեւաց Հոգւոյն 7, յորս էր եւ ի լեզուան խօսել (որ ըստ Ճշմարիտ մեկնութեան՝ էր պարգեւ խօսելոյ յասար լեզու, զոր շնորհէր յայնժամ Հոգին): Անն գրոն այս ժողովոց որ օր ըստ օրէ լինէին՝ էր խորհուրդն Հաղորդութեան՝ «Բեկանելն հացին», 8: Յառաջնումն կատարէր այն՝ ըստ օրինակին քրիստոսի ընդ երեկս, եւ լինէր ընդ նմին եւ սեղան ինչ սիրոյ (պգապ) զոր միաբանն ուտէին. բայց սկիզբն լիեալ էր սպրդելոյ եւ անկարգութեան 9: — Ի Ժողով անդ յողջոյնն սալ միմանց եւ յետ աղօթիցն՝ տային իրեարս «Ղջամբոյր սիրոյ», կամ «Ղջամբոյր սրբութեան», 10: Ընդ աղօթիցն խոռոնէին եւ պահս՝ յորժամ երեւելի ինչ գործ հասանէր վճարել 11:

Իսկ ըստ ժամանակի ժողովելոյ նոցա՝ ղոմնայն օր կամէր Առաքեալ զի սուրբ իցեն քրիստոնեայքն. բայց առանձինն իմն ասն խմբէին վասն երեւելի ինչ աւուրց գործոյ փրկութեանն: Յեկեղեցւոյ Երուսաղեմ մացաց ղառաջինն՝ օր շաբաթուն երեւելի էր. նմին հակառակ ի մեջ քրիստոնեիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին յԱնտիոք՝ նշանաւոր էր օր Միաշաբաթւոյն՝ վասն յիշատակի յարութեանն քրիստոսի, անուանեալ «օր Ցեառն», 12 (Ահրակէ, Տէրունական): Բայց եւ քրիստոնեայքն որ ի հրէութենէ էին՝ ասնէին զմիաշաբաթին հանդերձ շաբաթու, կամ թէ տակաւ անցեալ կայր այն փոխանակ սորա: Թէ յառաքելական ժամանակն կատարէր արգելք ասն ղատկի յարութեան՝ չմարթի ի բանից Ա. կորընթ. Ե. 7. ցուցանել, բայց յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ կատարէին:

Ս՝երժեալ լինէին ի ժողովոց անտի ի ձեռն աւագաց եկեղեցւոյ որ կարի ինչ մեծամեծս յանցուցեալ էին՝ մինչեւ ցկատարեալ զղջումն նոցա եւ ցուղղութիւն 13: Այս նղովումն կամ կտրումն ի հաղորդութենէ

1 Տեա Գործ. ձԹ. 18: Յգ. Ե. 16:	9 Ա. Կոր. ձԱ. 20-34: Գործ. 2. 2:
2 Յգ. Ե. 14 - 16: Տեա եւ Մարգ. 2. 13:	10 Համ. ձԶ. 16: Ա. Կոր. ձԶ. 20:
3 Համ. ձԶ. 4: Ա. Կոր. ձԶ. 19:	11 Ա. Կոր. Ե. 5: Տեա Մատթ. ձԷ:
4 Կոլ. Դ. 15:	12 Յայտ. Ա. 10: Տեա եւ Գործ. Ի. 7: Ա. Կոր. ձԶ. 2. ըստ Մատթ. ԻԸ. 1: Իդնաս. Թղթ. առ Մագն. ԳԼ. Թ:
5 Գործ. Բ. 47: Եփես. Ե. 19: Կոլ. Գ. 16:	Բառնար. Թղթ. ԳԼ. ձԵ: Ամենեկն յայտնի՝ Յուստ. Գառաթի. Ա. ԳԼ. ԿԷ:
6 Ա. Տեմ. Ե. 17:	13 Տեա Ա. Կոր. Ե. 4. . . . համամեալ ընդ Բ. Կոր. 6-11: Տեա եւ Մատթ. ձԸ. 17:
7 Ա. Կոր. ձԲ:	
8 Գործ. Բ. 42, 46. Ի. 7:	

էր սովորական եւ ի հրէութեան: Նոյն պատժք էին եւ որոց զմանն մի վարդապետութեանն ուրանային կամ աղաւաղէին¹. քանզի յոյժ իսկ վրեժխնդիրք էին առաքելք վասն միութեան վարդապետութեան², մինչեւ յայս առնել մեծի առաքելոյն Հեթանոսաց զի եթէ հրեշտակ յերկնից ռսուցանիցէ այլ ինչ վարդապետութիւն քան զոր քնքն ուսոյց՝ նոյնովալ լիցի. եւ թէ յառնէ հերետիկոսէ յետ կրկին խրատելոյ՝ պարտ է ի բաց կալ եւ չհաղորդել ընդ նմա³: Բայց սակայն քանզի ոչ առանց Աստուծոյ կամաց եւ թոյնն տալոյ այն մորթութիւնք կամ հերետիկոսութիւնք ելանէին⁴ էին ի լաւութիւն եւ ի բարիս եկեղեցւոյ, զի ընտիրքն յայտնի իցեն, եւ զի ցուցցի թէ ոչ ճշմարտի ի ներքուստ յեկեղեցւոջ էին որ այնպիսի միասն ունէին⁵:

11

Մարտիրոսի և յարապետի խոսակցին:

Ա. Իբրեւ իսննուսուս Հրէութեան ընդ Քրիստոսիսնննն Երիտնեանցն եւ Նազարացոցն աղանդք: — Բազումք ի Հրէիցն դարձելոց չկարէին յանձն առնուլ՝ թողուլ զմովսիսական օրէնսն, եւ բաց ի Քրիստոսէ եւ այլ իմէ ազգեւոր արդարութեանն իւրեանց՝ զօրէնսն (մովսիսականս) զնէին, (ընդ որոց համակ կուէր Առաքեալ⁶) մինչեւ յետուստ ի բազմանալ քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի՝ ինքեանք զատեալ որոշեցան ինել աղանդ, ոմանք մեղմագոյնք եւ ոմանք խստագոյնք ի կարծիս օրինական պահպանութեանն: Երիտնացիքն, որոց գլխաւոր լիեալ էր (ըստ Հեգեսիպպեայ) Թեբուսիս ոմն՝ էին խստագոյնք. ոչ ինչ հաղորդութիւն ընդ քրիստոնէութեան ունէին՝ բայց զի զՔրիստոս Մեսիս ճանաչէին. սակայն համարէին մարդ լոկ՝ ծնեալ ըստ բնութեան կարգի ի Յովնիսիայ եւ ի Մարիամայ: Ամենայն քրիստոնէից պարտ համարէին պահել զօրէնսն Մովսիսի. եւ յայն սակա զՊաւղոս յոյժ ատէին՝ իբրեւ ապստամբ յօրինաց անտի (ըստ Ս. Իրենեայ եւ Ս. Եպիփանեայ). միայն զաւետարանն Մատթէի յերբայեցի լեզու արկանէին ի կիր. կոչումն աւուան նոցա հաւանագոյն է թէ իցէ յերիտնէ ումեմնէ (ըստ Տերտուղիանեայ եւ Ս. Եպիփանեայ): — Իսկ Նազարացիքն կամ Նազովրեցիք (որ էր զառաջինն անուն ամենայն իսկ քրիստոնէից ի մէջ Հրէիցն⁷) զպահպանութիւն մովսիսեան օրինացն՝ համարէին լեալ պարտս, սակայն միայն վասն քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութեանէ. եւ ոչ զայն կարծէին թէ վասն փրկութեան պիտոյ եւ կարեւոր իցէ այն պահպանութիւն, նմին իրի եւ զՊաւղոս ընդունէին իբրեւ առաքեալ հեթանոսաց (ըստ Ս. Յերոնիմեայ) հաւատային թէ Քրիստոս Աստուած իցէ. աւետարան նոցա՝ էր աւետարան ինչ ասորի-քաղդէացի լեզուաւ, որոյ հատակոտորք, զոր այժմ՝ ունիմք՝ յոյժ այլակերպ են ի մատթեան

1 Ա. ՏԻՄ. Ա. 20:
 2 Ա. ՏԻՄ. 2. 3: Բ. ՏԻՄ. Ա. 12 — 14. Գ. 3: Ա. ԿՈՐ. Ա. 10: ԳՊՈՂ. Ա. 6—9: ԵՓԵՍ. Բ. 21. Գ. 11 — 16: ՏԻՄ. Գ. 10: Ա. ԿՈՐ. ԺԱ. 18, 19: Բ. ԹԻՄՈՂ. Բ. 14, 15: Բ. ՊԵՏՐ. Բ. 1:
 3 ՏԻՄ. Գ. 10: ՏԵՍ ՀՈՄԻ. ԺԶ. 17: Բ. ՅՈՎՇ. 10, 11. եւ պատմութիւնն առ Ս. Իրենեայ ընդդ. Աղանդ. Գ. 4. որ պատժէ (լեւեալ է Ս. Պօղոսիոսի) թէ Յովնանն աւետարանել իբրեւ լուսա

թէ Կերիմոս ի բազմիս ուրեք է՝ մեկնեալ իցէ անտի փութածով ի բաց, զի փանկի ընդ վլաուսիզը՝ ի պատժել անդ Աստուծոյ զամբարիշտն:
 4 Ա. ԿՈՐ. ԺԱ. 19: ՏԵՍ եւ Մատթ. ԺԼ. 7:
 5 Ա. ՅՈՎՇ. Բ. 19: ՏԵՍ եւ Բ. ՅՈՎՇ. 9: ՂԱԿ. Բ. 34, 35:
 6 Գաղատ. Ե. 4:
 7 Գործ. ԻԳ. 5:

աւետարանեն. եւ է այն թերեւս անուանեալ Աւետարանն ըստ Երբայ-
եցւոյ կամ Աւետարանն Պետրոսի կամ Երկրորդասան Առաքելոց :

Բ. Խառնուորդ Կնիմատոսիան՝ Երեմիան վարդապետութեանց ընդ Քրիս-
տոստոսիքս : առ Գրեւորք եւ տեսիլք յամենայն եւ արեւելեան փիլիսո-
փացութեանն 2, մտաւանդ Տրեականի աղիքամագրացի ինքատուութիւնն
Փիլոնի 2, որ ի Պաղեստին եւս տարանեալ էր. մանաւանդ ի մէջ Քարի-
սեցւոյն, խառնեմն իմն ընդ Ճշմարտութիւնս Տաւառոյ : Ամենեւին յայտ-
նի նշմարանք պարսիկ երեւին յերեսին Սամարացիսն որք ելին իբրեւ
Մեսիայք. յեա Ճշմարտն Մեսիայի :

1. Ղաթիթեոս քարոզեաց զաննն թէ իցէ Մեսիայն խոտացեալ 2,
եւ զըրեւնսն Մովսիսի չմբժէր՝ Տամարեալ զայն ի Բարսայ Աստուծոյ : —

2. Ղորին աշակերտ Սիմոն մոգ, ի Գիտանն գեղջէ Սամարացւոց, ա-
նուանի մագական արուեստիւ՝ քարոզէր զաղիքամագրեան իմաստութիւնն
ի Սամարիա փառաւորեալ յամենեցունց, զնեղով ըստ Փիլոնի մի անե-
րեւոյթն եւ չնանաչելի Աստուած, եւ բազում Յաւիտեանս բխանաք.
ինքն զաննն անուանէր «Չորութիւն մեծ Աստուծոյ 2, որ ի Հրեաստան՝
իբրեւ Արգի, ի Սամարիա՝ իբրեւ Հայր, եւ ի մէջ Հեթմանոսաց՝ իբրեւ
Հօգի սուրբ երեսեալ իցէ (ըստ Յուսափնեայ) . եւ կամեցեալ կարծե-
ցուցանել զինքն Մեսիոս՝ սուր զաննն թէ ի Հրեաստանի առ աջօր
չարսարեալ իցէ : Գտաով զմանն մագութեամբ զարմանցուցանել եւ
զՀռոմ՝ քաղաք : Ընկալեալ էր նա զքրիստոնէութիւնն ոչ ուրիշ ինչ
մաք. եւ յետոյ մեքժեցաւ ի Պետրոսէ՝ յորժամ արձակով զՆորՏնն
Աստուծոյ (ընչամագորութիւնն) կամեր գնել . մեռաւ նա որպէս Տաւա-
նութեան է՝ առ իզաւգեաւ : — 3. Մենանգրոս զառաքիւնն յարեցաւ ի
Սիմոն, այլ ապա յինքն սեպհականեաց զՄեսիայութեանն պատիւ . վար-
դապետութիւն նորա է ըստ վարդապետութեանն Սիմոնի : Սիմոն ինքն
միայն մկրտեալ էր, իսկ Մենանգրոս զանննսին եւս որ Տաւառային ի
նա՝ մկրտէր. ըստ քրիստոնէութեան օրինի :

Գ. Ղոյնսիսի իմն խառնուորդ վարդապետութեանց անէին՝ 1. Կե-
րինթոս որ (ըստ Երեմեայ) առ Յովհաննու Առաքելով՝ ուսուցանէր թէ
քանոք բարձրագոյն Աստուածն չունի ինչ ամենեւին Տաղորդութիւն ընդ
աշխարհի՝ ի ձեռն Տրեչտակի է աշխարհս անեալ ի գոյ . եւ թէ օ-
րեմքն Մովսիսի ի Տրեչտակէ ումերէ ստան, եւ յայն սակս Աստուածն
որ ի Հրեից պաշտի՝ է Տրեչտակ լոկ : ՁԵխաւս լոկ մարդ Տամարեր, բայց
երեսելի իմաստութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ. այլ ի մկրտութեան
Բանն (որ եւ Բրիտանս, Հօգի Աստուծոյ, Հօգի սուրբ) ի կերպարանս
ազանաւոյ, առէ, էլ եւ ընկզմեցաւ ի Հօգի անդր Յիսուսի . եւ սա այ-
նուհետեւ ուսոյց զանմանութն Հայր, եւ գործեաց զբանչեղիս : Զայս իսկ
Տամարի Կերինթոս բուն գործ փրկութեան : Ապա բանն մեկնեցաւ ի
Յիսուսէ, եւ մարդն Յիսուս չարարեցաւ եւ յարեաւ : Օրինական Յի-
սուսի ստիպէր պահել զմասն մի մովսիսեան օրինացն : Ի նորոցն կտա-
կարանաց ընդունէր միայն զմատեան աւետարանն . մանաւանդ ատելի
էին աշակերտելոց նորա թուղթք Պաւղոսի եւ Յովհաննու : Գրեաց Կե-
րինթոս գիրս Յայտնութեան իբրեւ Տակառակ Յովհաննու, ցուցանելով
իմն թէ ի յայտնութենէ ան զոր ուսոյցն : Ըստ Տրեչական իմն մտաց
զփառաւորութենէն Մեսիայի խորհելով՝ խոստանայր 1000ամեայ թա-

1 Կոլ. Բ. 8 : Ա. Յեմ. Ա. 4. 2.   3 Երկր. օր. ժ. 18 :
20 : Բ. Յեմ. Գ. 3-4 : Յեմ. Գ. 9 :   4 Գործ. Ը. 10 :
2 Յեմ էլ 10 :

գաւորել քրիստոսի յերկրի ի գալստեան իւրում՝ յես հասարակաց յա-
 րութեան, եւ արդարոց զեղիտութեամբ վայելել յայնժամ ընդ նմա ի
 ժամանակին յայնոփկ: Այս կարծիք՝ որ Հաղարականութիւնն¹ կոչի, զը-
 րացան յետոյ եւ ի մէջ քրիստոնէիցն յոչ ուղիղ իմանալոյ զբանս գրոցն
 Յայտնութեան՝ Ի. 2—6, (որպէս առ Պատգայ եպիսկոպոսի Յերա-
 պոլեայ Փոիւգացոց, Յուստինեայ, Թերեւս եւ առ Իրենեայ եւ առ
 պոլոց), բայց սորա ոչ զեղիտական իմն զվայելումն գնէին: 2. Մեւս եւս
 աղանդ ամենեւին հակառակ երիտնական կարծեաց, բայց համեմատ
 աղեքսանդրիական վարդապետութեան՝ որ զիւրիս իբրեւ բոյն իմն չա-
 րեաց գնէր, ուսուցանէր թէ մարմինն քրիստոսի առաջօր էր եւ ոչ նիւ-
 թական. որով ապաքէն համերէն քրիստոնէութիւնն դառնայ ի ցնորս.
 եւ յայն սակս իսկ՝ ընդդէմ բախտէին առաքեալք² եւ առաքելական
 հայրն Իգնատիոս³ (Աստուածազգեացն) ամենայն զօրութեամբ՝ կար-
 ծականացս պսոցիկ կամ Երեւութականաց: 3. Մասամբ իմն միաբան
 էին (ըստ Իրենեայ) ընդ Գիտաց՝ (զորոց պլուր պատմելոց ենք)՝ Նիկո-
 դայիտեանքն, զորոց յիշէ Յայտնութիւնն Յովհաննու⁴. եւ անուսս այս
 Թուի լինալ Թարգմանութիւն Բաղասմեանցն անուսան, նմին իրի եւ քն-
 քեանք Թուին նոյն լինալ ընդ յիշելոցն առ Բ. Պետր. Բ. 15, եւ առ
 Յուդայի՝ 4—19, մանաւանդ՝ 11: Ընծայի նոցա անխտիր իմն սակարու-
 թիւն ուսելոյ ի զոհելոյ կոց, եւ լինել համարձակ ի մարմնոց ցանկու-
 թիւնս:

Իսա բանից հնոցն՝ (Իրենեոսի եւ Եւսեբեայ) գրէր Յովհանն գաւե-
 արանն իւր ընդդէմ Երիտնացոցն եւ Կերինթոսի եւ Նիկոդայիտեանց՝
 պատմական իմն օրինակաւ կոռւելով ընդ մոլորութեանց նոցա. եւ ար-
 դարեւ իսկ ի սքանչելի յառաջաբանի անդ ակետարանին իւրոյ՝ ոչ ընդ
 նոցա միայն մոլորութեանցն, այլ եւ ընդ այլոցն բազմոց Թուի մարտել:

Իւանն (Աստուած, արարիչ եւ Փրկիչ) է, աօտ, արարիչ ամենայն իրաց
 (եւ ոչ եթէ այլ որ արարիչ բարւոյ եւ այլ որ չարի իցէ), ոչ խնար-
 հագոյն քան զբարձրագոյն աստուածն, այլ ի յաւիտենից էակից ընդ
 նման (ընդդէմ Կերինթոսի), նմին իրի եւ ոչ լոկ մարդկեղէն ինչ էու-
 թիւն (ընդդէմ Երիտնացոց), նա եւ ոչ ի մկրտութեանն ժամանակի
 իջեալ ի Յիսուս, այլ ինքն Բանն մարմին (մարգ) եղև (ընդդէմ Կե-
 րինթոսի եւ Կարծականացն): Ոչ եթէ Յովհաննէս, որ մարդն լոկ էր՝
 էր լցան ազգաց, այլ էր նա միայն վկայ լուսոյն՝ որ էր Բանն մարմին ե-
 ղեալ⁵ (ընդդէմ աշակերտացն Յովհաննու Մկրտչի). ոչ եթէ օրէնքն
 Մոսիսի կարեւոր են առ հաղորդութիւն նորա եւ առ ի լինելոյ որգիս
 Աստուծոյ (ընդդէմ քրիստոնէից եղելոց հրէաբար), այլ հաւառք յաս-
 տուածութիւն նորա⁷:

1 Χιλιόμορος.
 2 Ա. Յովհ. Ա. 1—3. Դ. 3. Բ. Յովհ. 7:
 3 Իգնատ. առ Եփես. Ի — ԺԸ. առ
 Ջ. Բ. Ե. Ե — Ը. առ Ցրաչ. Բ:
 4 Յայմ. Բ. 6. 14. 18:
 5 Յովհ. Ա. 1—3:
 6 Յովհ. Ա. 6—8:
 7 Յովհ. Ա. 19:

Տոհմ կեանքայ — Աստիճն հայաժողովի տրեւոյնէն — Ա-եր
Երոստղէի (1—70)։

ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՈՈՏՅԵՆԸ ԵՄ ԱՂԳՈՍԹԵԱՆ՝ ԿԱՐԱԾԵԱԼ ԷՐ
ԸՆԴ ԵՐԻՍ ՄԵՍՈՒՆՍ ԱՂԽԱՐՏԻ, յԱՄՂԱՆԿԱՆ ԾՈՂԷ ՄԻՆԷԼ ցԼ-
ժրատ. ի Հռենոսէ, ի Վանուբայ, ի Սեաւ ծողէ մինչեւ ցանապատսն
Ափրիկեայ եւ Արարիայ, եւ այսպէս յիրաւի կոչէր սահման տէ-
րութեան նոցա Տիեզերք¹։

1. Իսաղիա էր երկիրն գլխաւոր բաժանեալ ի Վերին, ի Միջին, եւ
ի Յարին Իսաղիա յաւելուածով կզգեացն Սիկիլիայ, Սարդինիայ եւ
Կորսիկայ։ — 2. Յարին² բաժանեալ Ա. ի Լուսիտանիա (Փորթու-
կալ, Իզդրէմուուրա) ի մէջ Գաւրիս եւ Անաս (Տուէրայ եւ Կուստի-
անա) գետոց, Բ. ի Բեափկա (Անապուզիա եւ Կանտոտա) մինչեւ ցլե-
րինսն Արապիգա, Գ. ի Ցառակոնական (Մնացեալ մասն Սպանիայ
ցՊիւրնենան լերինսն), Դ. ի կղզիսն Բալէարեանս՝ Մայոր եւ Մինոր
(Մեծագոյն եւ Փոքրագոյն)։ — 3. Գաղղիա ի Պիւրնենան լերանց
ցՀռենոս՝ բազանդակէր նահանգս Ա. գԳաղղիա Նարբոնական՝ ի Պիւ-
րնենանց մինչեւ ցՎարոս (Վար) եւ ցՍելիսենան լերինսն, Բ. գԳաղղիա
Լուզգուանական կամ գԿեղտեան ի մէջ Լիգեր (Լուար), Սեկուանա
(Սէն) եւ Արար (Յոն) գետոց, Գ. գԳաղղիա Ալուբանեան կամ զՎիուի-
անիա ի մէջ Պիւրնենանց եւ Լիգեր գետոց, Դ. գԳաղղիա Բեղգիա-
կան՝ ի մէջ Հռենոս, Արար եւ Հաոգանոս (Ռոն) գետոց, նմին իրի բու-
վանդակէր Գաղղիա եւ զՀեղուեափա (Չուիցցերի) եւ զԵրբոնիա
զՄուսիլինս եւ զԵրկրորդ (զայժմու Հռենեան գաւառսն), որք յեաջ
բաժանեցան ի Գաղղիայ։ — 4. Բրիտանական կղզիք (Անգլիա եւ Հա-
րաւային Սկոտիա) գրաւեցան ի Հռոմայեցւոց ի կէս առաջին դարու։
Բարբարիկն Բրիտանիա (Սկոտիա) եւ Հիբեռնիա (Իրլանդ) մնացին
ազառ ի լծոյ Հռոմայեցւոցն։ — 5. Հարաւային կողմանք Դանուբայ,
այս ինքն Ա. Ռեափա եւ Բ. Վինդեղիկիա՝ ի Լեպոնսեան եւ ի Տրիգեն-
անան Ալպից՝ ի մէջ Հռենոս եւ Ենոս (Ինն) գետոց՝ մինչեւ ցծովաքիճն
Բրիգանտեան (Պանսէէ) եւ ցԻտարոս (Դանուբ) գետ, ձգելով մինչեւ
ցծովական Վերին Իտալիայ (Թեսսիլն, Կուսպիւնաթէն, Թիրոլ, Հարաւ-
ային Սուաբիա եւ մասն Պաւիերայ), Գ. Նորիկոն՝ յԵնոս գետոց մինչեւ
ցՍաւոս եւ ցԵնափոս լեառն (Քաղենպերկ), ի Յուլեան Ալպից մինչեւ
ցԻտարոս գետ (Աւարիա, Սաիրիա, Կարինթիա, Կուսիա, Պաւիէրա
եւ Սպարտորգ), Դ. Պաննոնիա (Վերին եւ Ստորին) ի մէջ Իտարոս,
Արարոյ (Ռաւայ) գետոց եւ Կեափոս լերին (Աւարիա ի ԽոնարՏ քան
զԱնտառսն վեհնական, Ստորին Հունգարիա, Ալաւնիա, Պանիա եւ
Իբուադաստան), Ե. Միւսիա (Վերին եւ Ստորին) կոչեցեալ յեաջ
Գալիա գետափնեայ՝ ձգէր յԻտարոս գետոց ցլեառն Հեմոս եւ ցՊանոս

1 Orbis terrarum.

Եւքսինոս (Սերուհա, եւ Պուլկարիա): — 6. Աբայիա (Յունաստան) բովանդակէր՝ Ա. զՊեղորպոնեսոս (Մորա, 8 գաւառօք), Բ. զԵլեազա՝ զԲուն կամ զՄիջին Յունաստան (8 գաւառօք), Գ. զՀիւսիսային Յունաստան զԲեսաղիա եւ զԵպիրոս, զՎիզիան՝ զԵւբիա (Եւկրոսիոնդէ), զԵպիրոս, զՀուոդոս, զՅոնիական կղզիսն եւ զայլս բազումս: — 7. Մակեդոնիա ի մէջ Յփարգոս եւ Կամպանեան լեռանց եւ Եգէոս ծովուն: — Թրակիա ի մէջ Հեմոս լեռանց եւ ծովու: — Լիւրիկէ (անձուկ մաօք) երկիրն ծովեղերեայ ընդ երկայնութիւն Ադրիական ծովուն, յաւարիայ մինչեւ ցԻրինոս եւ ցՍաւոս (Տրինա եւ Սաւա) գեա, ունելով զՅապիգիա, զԻբուլոնիա եւ զԴաղմատիա հանդերձ բազում կղզեօք: — 8. Զբուն մեծն Գալիա չկայան ընդերկար Հռոմայեցիք. առ էր ի մէջ Դանուբ, Տրիբախոս (Թիաս կամ Թայս) եւ Հերպաս (Փրուժ) գետաց եւ Կարպաթեան լեռանց (Աերին Հունգարիա, Առաեալ, Մոլաւիա եւ Ալաբիա):

(3) Ասիա ունէին Հռոմայեցիք 1. զՀամօրէն Փոքրն Ասիա, բաժանեալ ի նահանգս Ա. Ասիա նահանգ՝ որ ունէր զՓոնտիկիա, զԴաղատիա, զԻսկաւանիա, զՄիւսիա, զԼիււիա, զՅոնիա եւ զԿարիա, այս ինքն՝ զՏին Թագաւորութիւնն Պերգամոնց, Բ. Բիւթանիա նահանգ հանդերձ Պափղագոնիա եւ Պոնտոսիւ, Գ. Կիլիկիա, Պամփիլիա (եւ Լիււիա) հանդերձ Պիսիդիա, Դ. Կապադովիա: — 2. զԱսորիս հանդերձ Փիւնիկեալ եւ Պաղեստինալ, ընդ մէջ Յարրոսի, Միջին ծովու, Արաբիայ եւ Եփրատայ՝ որ հասանէր զսահման պետութեանն Հռոմայեցոց: Հայաստան եւ Միջագետք յայնկայ Եփրատայ սակաւ ինչ եւ եթ ժամանակ կային ընդ Հռոմայեցւոյք:

(3) Փոքրիկէ էր ընդ իշխանութեամբ նոցա՝ Ա. Եգիպտոս, Բ. Կիւրեւանիան հանդերձ Մարմարիկալ, այս ինքն երկիրն մինչեւ ցՄիւսիոս մեծ (այժմուս արեւմտակողմն ծովեղերացն Եգիպտոսի եւ մասն մի Տրիպոլիայ Պարթս.) հանդերձ Կրետէ կղզւով, Գ. Ափրիկէ՝ այս ինքն սահմանքըն Կարթագոնի մինչեւ ցԵսպրան առ ծովեղերք (Բիւզակիոն, Չեզիաման եւ գաւառն Միւրոտան, այժմուս Թունիս եւ մասն մի Տրիպոլիայ.) Դ. Եւմփիդիա (այժմուս Ալճերի), եւ Մարիտանիա (այժմուս Փէս եւ Մարդքք) ի Յուսկայ գետայ մինչեւ ցԾովն Աալանեան: — Այս էր սարածութիւն Հռոմեական պետութեան:

2. Իսկ գլխաւոր կողմանք սահմանակիցք էին՝

(3) Ասիա, Ա. աերութիւնն Պարթեւաց յԵփրատ գետայ մինչեւ ցԻնգոս գեա, Բ. Հայաստան եւ Միջագետք ի մէջ Եփրատ եւ Տիգրիս գետաց, յորոց վերայ սակալ կռուէին Հռոմայեցիք եւ Պարթեւք, Գ. Հրնդկաց աշխարհ յայսկայս եւ յայնկայս Գանգէս գետայ՝ ծանօթ էր Հռոմայեցւոցն վաճառականութեամբ:

(3) Եւրոպէ՝ Գերմանիա ի հիւսիսայ պետութեանն Հռոմայեցոց, ի Դանուբ գետայ մինչեւ ցՀիւսիսացին եւ ցԱրեւելեան ծով, ի Հոննոս գետայ մինչեւ ցԱխաուլա եւ ցԿարպաթեան լեռինս. որ էր յայնժամ Խոպան եւ ի խոխոմովք, անտառօք, եղտիւրօք եւ ամենեւին անապատս եւ ցուրս. Հերկինեան անտառն ձգեալ սարածանէր (Յ) աւուրց գետց ճանապարհի յԱլպեան լեռանց անդր, բայց գտանէր ի նմա եւ արօս գեղեցիկ, իսկ յարմատեայ միայն գարի, վարսակ եւ միրգ վարդի: Բազմաբոխ ժողովուրդն Գերմանաց (Հէկրմանաց, այս ինքն զօրականաց) էին բարձրանձուք, հուժկուք, կապուտակ աչք եւ սակեգոյն խաբեալ գանգրահեր վարսիւք, գոռ պատերազմալ եւ սիրող ազատութեան:

Լրեր գլխաւոր ցեղք էին նոցա . Ա . Տոհմն Սաքսոնացիք՝ բնակեալք ի մէջ Եղբայ եւ Ռենոս գետոց եւ առ Ալլէր, Լայնէ, Վիզէր, Լիպպէ, Պաւր եւ Եմս գետովք : Սոքա ունէին հաստատան տեղիք բնակութեան եւ մշակութիւն երկրի եւ յայն սակո կոչեցան Սասսէն, այս ինքն նստեալք եւ կամ ուղղագոյն եւս ի Սաքս զինուց որ էր ազգինչ սլաքի : Եւ գլխաւոր տոհմք սոցա էին Փրիսք, Բրուկաերացիք, Սիկամբրացիք, Քաւկացիք, Փոսացիք, Մարսացիք եւ Ամիբարիացիք, Ուտպերացիք, Տեքսերացիք, Քերուակացիք, Վատացիք :

Փրանկք (կոչեցեալք ի Փրամուայ որ էր ազգ ինչ զինուց եւ կամ ի Փրանկ բանէ որ ազատն նշանակէ) էին գաշնաւորութիւն ինչ յորինեալ ի Սաքսոն տոհմից որպիսիինչ ի Բրուկաերացաց, ի Վատացաց, ի Սիկամբրացաց եւ յայլոց, եւ էին բնակեալ ի մէջ պատնիշացն Հռոմայեցոց եւ կողմանց Եղբայ ի հիւսիսային Գերմանիա . սոքա անկանէին տակալ ասպատակաւ ի վերայ սահմանացն Հռոմայեցոց, մանաւանդ ի Գաղիա (յառէ 287) :

Բ . Սուււերան ցեղք (Թափառականք) էին վաղ ուրեմն միաբանեալ ի մի պատերազմական գաշնաւորութիւն, էին առնմբեր Սաքսոնաց ի Ռենոս գետոց մինչեւ ցԱրեւելեան ծով, եւ բնակէին ընդ աջմէ արիանցն Եղբայ ի միջոցի աշխարհին Գերմանացաց մինչեւ ցԴանուբ : Ի մանր տոհմից սոցա՝ Լանգոբարդացիք բնակէին ի պողաբեր յընդարձակ գաշարն ընդ աջմէ արիանցն Եղբայ, մտ ի Մագդեբուրգ . Անգլիացիք առ եղբեր Արեւելեանն ծովուն . Մարչոմանք՝ նախ մտ ի կողմանս վերին Ռենոսի եւ սոցա ի Բահեմիա եւ ի Մորաւիա . իսկ Վոտաքք՝ առ ստորին Դանուբաւ :

Իսառնուրդ իմն Սուււերան տոհմից էին Ալեմանքն՝ որք յիշին անդրասին ի սկզբանէ երրորդ գարու, բնակեալ ի մէջ Մայն գետոյ եւ պատնիշացն Հռոմայեցոց եւ Դանուբայ : Սոքա էին պատերազմողք յյԺ, անցին նոքա (յառէ 211) ընդ պատնէան, ընդ գեան Հռենոս, նա ընդ Ալպս իսկ եւ մտին ի սահմանս Հռոմայեցոց՝ առնուլ աւար բազում . եւ ապա ուրեմն կալան բնակութիւն հաստատան ի կողմանս վերին Հռենոսի, եւ եղին սահմանակիցք Բուրգունդացաց :

Գ . Կլիթական կամ գոթացի ցեղքն բնակեալ էին ի հիւսիսոյ արեւելից Սուււաց առ Վիսգրոս (Օսէր) եւ Վիստուղա գետովք, ի Պրուսիա, ի Սիլեսիա եւ ի Պոլոնիա : Բաժանէին նոքա յարեւելեան եւ յարեւմտեան Գութս եւ ի Գեպիդս . ի սոցա համարի էին եւ Ռուգիացիք ի Պամբրոմիա, Հերուզացիք՝ առ նային երի, Վանդալք առ Արեւելեան ծովուն եւ Բուրգունդացիք յայժմու յարեւմտեան Պրուսիա, եւ այլք : Սոքա յարձակէին մանաւանդ ի վերայ արեւելեան տերութեան Հռոմոց :

Եւ անգր եւս իսկ քան զՌենոս բնակեալ էին ցեղք Գերմանացաց . Բատաւիացիք ի Հոլանդիա, Ներուիացիք ի մէջ Մոսայ (Մասս) եւ Աքաղդիա (Ենդէ) գետոց, Ուբիացիք՝ զԿողոնիաւ, Տրեւիրացիք՝ զՏրեւիրաւ, Նեմեացիք՝ զՄպիրաւ (Եփայէր), Վանդիոնացիք յԱլբատիա (Ելասս) : Բեզլիացիք նոյնպէս գրեթէ ամենեւին ի գերմանիացի առհմէ էին խառնեալք ընդ Գաղիացաց :

Վերսոսնեսոսն Ամբրական (Դանիա), Սկանդիա (Հարաւային Սուււգիա), Ներիգան (Նորուեգիա) եւ Փիննինգիա (Ֆիննլանս) համարեալ էին մասն Գերմանիայ :

Սարմատիա (Եւրոպական) կոչէր երկիրն ի Վիստուղա գետոյ մինչեւ ցՏանայիա (Տոն) գետ :

Սայր Աւգոստոս էր միահեծան տէր այսր Հռոմէական պետութեան (յամէ 30 յառաջ քան զԻւրիստոս — 14 յետ Վր․)։ Զնջեալ բարձեալ էր ի միջոյ ի քաղաքային պատերազմունսն ամենայն այր աջողակ եւ հին ազատութեանն կամ ընկերհաշտութեանն նախանձաւոր, եւ բազմութիւն ամբոխին մնացելոյ մտեալ կապեալ էր ի հաց անդր (ի ցորեանն որ բաժանէր ժողովրդեանն) եւ ի խաղա (կրկիսին)¹ եւ զբաղեալ յանարզ զբօսանա։ Յայն սակա դիւրաւ իմն եւ անջան աջողէր Աւգոստոսայ, որոյ էր իսկ իմաստութիւն եւ գիտութիւն առաջնորդութեան հանդերձ տեւական հաստատութեամբ եւ մեղմականութեամբ՝ այնուհետեւ զհռոմէական ընկերհաշտութիւնն ի Սիւսիէթան պիտոմիւս դարձուցանել, ունելով խորհրդական առ իւր զԱրիպպա եւ զՄեկենաս († 8 նախ քան զՎր․) զորս ամբարձ իսկ ի պատիւս։ Բայց ներելով իմն բազմաժամանակեայ կանխակալ կարծեաց՝ զգուշացաւ Բագաւոր կամ որչէր անուն անձին չտալ, նա աւանիկ խորշէր եւ ի Վիկտատորն անուանէ, եւ չառ իսկ յորժամ մատուցաւ այն նմա (22 նախ քան զՎր․), այլ պահեաց զընկերհաշտական անուանն եւ զձեւ պաշտամանց իւրաքանչիւր։ Արտաք կամ Սայր եւեթ գանձն անուանելով՝ զամենայն պաշտամունս տայր մի ըստ միոջէ մատուցանել անձինն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդեանէն, եւ մերթ ընդ մերթ տայր նորոգել (ի տասն ամէ ի տասն ամ)։ Իբրեւ Գրափաք² մշտջենաւոր՝ ունէր արձակ հրամանատարութիւն ի վերայ ամենայն զօրաց, եւ ընտրութիւն պատերազմի եւ խաղաղութեան։ Իբրեւ Իլիւս³ (յամէ 29) էր նա գահերէց ծերակուտին զոր նուագեցուցեալն էր հանելով անտի զանարժանսն (29), մինչեւ տոկոսիւ զթիւն ի 600 այր (18) ուր յառաջն էին իբրեւ 1000, եւ գլուխ՝ խորհրդականութեան իրիք զոր ընտրեաց կազմեաց յ13 արանց երեւելեաց ծերակուտին առեալ մէն մի եւ յիւրաքանչիւր կարգէ պաշտօնելոց, եւ էր վերազոյն առաջնորդ օրէնսդրութեան եւ դատաստանաց։ Սոցա ժողովով (որ գումարէր ի կապիտողոնին) վճարէր Ոկտաւիան զամենայն գործս որ արագն կատարելոց էին, քանզի ծերակոյտն երկիցս միայն ի տարւոյն գումարէր։ Իբրեւ Հապարապետ⁴ (յամէ 23 նախ քան զՎր․) հանդերձ իշխանութեամբ ընտրելոյ զայլ եւս պաշտօնակիցան՝ էր տեղապահ կամ երեւեցուցիչ ժողովրդեանն, եւ յայն սակա Ժողովք ժողովրդեանն երթալ եւ անօտրանալ եւ տկարանալ սկսան այնուհետեւ։ Իբրեւ Վինիլ Բարոյեց⁵ եւ Վրոպապետ⁶, (յամէ 13 նախ քան զՎր․) յետ վախճանի Լեպի-

1 Panis et circensae.

2 Imperator.

3 Princeps (senatus).

4 Tribunus, tribunitiae potestatis.

5 Censor.

6 Pontifex.

զատի քրմնապետի ընդ իւրով տեսչութեամբն ունէր զառանձին կեանս ժողովրդեանն եւ զկրօնս եւ զպաշտամունսս . զսոյն նուիրական պատիւ նորա նշանակէ եւ Աֆոսփոսն՝ այս ինքն Նուիրականն անուն (կոչեցեալ յամէ 27 նախ քան զԻր. 17 Յունու.), զոր Յոյնք թարգմանեցին Աբասփոս (Պաշտելի) : Ամիսն Աբասփոս կոչեցաւ ի նորա անուն՝ Աւգոստոս (27), որպէս երբեմն Յուդէոս ամիս յանուն Յուդէայ Աեսարեայ : Իբրեւ խանդաղապական իմն անուն եւ նշանակ տանուտերական իշխանութեան տուաւ նմա կոչել Հայր Կայրէնեաց¹ : Եւ իբրեւ մնայուն Հփոպար եւ մշտնջենաւոր Անիփոպար (արտաքոյ քան զՀռոմ²) իշխանութեամբ ընտրելոյ իւր տեղապահս եւ պաշտօնակիրս՝ առաջնորդէր նա իրացն Հռոմայ եւ 25 նահանգացն : Թէպէտ եւ կերպարանեցաւ եւս Ոկտաւիան հրաժարել յամենայնէ առաջի ծերակուտին, այլ ծերակոյտն միաբան ընդդէմ դառնայր խորհրդոյն այնմիկ, եւ միայն այսչափ ինչ յանձն առնոցք զի առաջնորդութիւն նահանգացն բաժանեցի ի մէջ կայսեր եւ ի մէջ ծերակուտին (27, 13 Յունու. նախ քան զԻր.) :

2. Այսպէս կէպք ի նահանգաց աստի առ Աւգոստեաւ՝ Աբասփոսն³ կամ Ապսերականք կոչէին (որ իբրեւ շխազաղեալ տակաւին էին ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ Ապսեր եւ կոյին ի նոսա յաճախագոյն զօրք) եւ կէպք Աբերափոփոսիան⁴ որոց առաջնորդէին Փոխանակք բղեշխի առանց զինուորական զօրութեան, յորս եւ գործակալքն առաքէին միաբան հաւանութեամբ իշխանին եւ Աբերակուտին եւ Դոդոլորեանն : Օ իրս առաջնորդութեան նահանգացն ած Աւգոստոս ի կարգ եւ յուղղութիւն այնու՝ զի վասն կարծելոյ զագահութիւն ժլատութեան գործակալացն՝ սահմանեաց նոցա հասս, իսկ զհարկս իւրաքանչիւր նահանգացն ինքն տայր հանել, ի Աեսարեան նահանգաց՝ վասն սեպհական զանձունն այբունի կամ պատերազմի⁵, իսկ ի Աերակուտական նահանգացն՝ վասն զանձունն տէրութեան կամ պաշտօնէից⁵. եւ իսկ եւ իսկ երեւէր օգուտն ծաղկելով ձեռագործաց, վաճառաց, մշակութեան եւ այլոց նոյնպիսեաց : Հատանել դահեկանս ոսկիս եւ արծաթիս կայսեր անկ էր, իսկ պղնձիս՝ ծերակուտին : Վիւրացաւ տուրեւառիկ փոփոխումն եւ հաղորդութիւն՝ բազում արքունական պողոտայիւք յորոց կէպք նոր յօրի-

1 Pater patriae.

2 Անիփոպար կամ Փոխանակք բղեշխի զիջանութիւն հրամանատարութեան ի վերայ նահանգին յոր առաքէին՝ յետ ելանելոյ ի Հռոմոյ կարող էին վարել, եւ ի մրանելնոցա ի Հռոմ՝ զագարեր իշխանութիւն նոցա :

3 Աբերակուտական նահանգքն էին 1. Բոսիկա (մասն Սպանիայ), 2. Նարբոնական նահանգն (Գաղիլոյ), 3. Գորսիկա, 4.

Սարգինիա, 5. Սիկիլեա, 6. Մակեդոնիա, 7. Թեսալեա, 8. Աքայեա, 9. Ատա, 10. Բիւթանիա, 11. Կրետե, 12. Ափրիկե, Նուփրիա : Մնացեալ կոչմանքն էին կայսերական նահանգք. բայց առ Յերբերու (15 յետ քր.) եւ Աքայեա եւ Մակեդոնիա եղին նահանգ կայսերական առ ժամանակ ք :

4 Fiscus.
5 Aerarium.

նեցան եւ կէզը նորոգեցան, եւ կապեցան նահանգը ընդ Հռոմեացի գնացիւք սուրհանդակաց: Յայս ամենայն մանաւանդ նորոտս ընէր մեծաւ փութով Ազրիպպա փեսայ Աւգոստեայ որպէս եւ ի շինուած ջրնդաց մեծամեծաց. թող զայլ եւս շինուածսն՝ զԱմենադիւց մեհեանն եւ զլակեղմնական բաղանին: Արկուս կոթողս ես ածել Աւգոստոս յԱզրիպոստէ, մին եղաւ ի գաւառին Սարտեայ, եւ այժմ չէ ի միջի, եւ մեւսն ի մեծի կրկիսին, որ գտեալ հանաւ ի հողոյ եւ հրածանաւ Աիքստեայ 17. քահանայապետի կանգնեցաւ առաջի եկեղեցւոյ Ս: Կուսին որ յորոգողքեանն կոչի: — Կատաւորութիւն Կալպուրիս Գրիպուսի եղև յանձնատենի իմիք ժողովելոյ յայլեւայլ կարգէ ժողովորեան, իսկ դատաւորութիւն յանդանաց կաց մնաց ի ձեռս Ծերակուտին, եւ վասն սարկիանուեան կարգեցաւ գործակալ նոր՝ որ Աերակացու քաղաքին՝ կոչի:

Ի պատասպարութիւն սահմանացն յերեսաց Պարթեւաց եւ Պերթեւացւոց՝ կացոյց Աւգոստոս զորս պատրաստակամ՝ իբրեւ 170,000 այր բաժանեալ ի բանակատեղս՝ ուստի տակաւ ելին կասին քաղաք: Յօրինեաց դարձեալ զունդս անձնապահս 10,000 արանց (9—10 վաշտս պրետորականս), որոց սահմանաց Ծերաւ-

1 Հետք ինչ կարգաց սուրհանդակաց նշմարին նախ յարեւելս առ տիրապետական թաղաւորք, որք նստեալ ի գլխաւոր սուրբ քաղաքի (որպէս ի Բարդան) կամին ընեւ տեղակ երեւելի ինչ անցից նահանգացն (քանի. յորստ Արեր.), եւ ի Յունաց *αγροειον*, ճարտարահարկէ կոչէին: Առ Յունաց որ ի կղզի ընտելին՝ չերեւի ինչ սյսպիսի, բայց միայն զի յերեւելի ինչ դէպս արձակէին զՕրաւնացսն (*ήμεροδρομοι*) անուանեալս: Եւ առ ընկերհարուստութեամբ Հռոմեացեաց չերեւի ինչ նոյնպիսի, բայց միայն ինուութիւն ճանապարհաց ինչ յորալիս, մին զի կուսակալք նահանգացն յերթալ ի բերանց ընդունէին թեւդարութիւն եւ ի գաւառային համար, բայց այլ ինչ հազորութիւն չգոյր ի միջի: Այլ առ Աւգոստեաւ յորժամ առաւելագոյնն կենդրոնանայր տերութիւնն՝ կարգեցան եւ սուրհանդակացն կարգք, այնպէս զի երիտասարդք արագագնացք կայցեն ի վերայ պողոտայից ի սահմանեալ ինչ անջրպետութեան, եւ ապա կառք եւս երան եւ կաշէր *cursus publicus*, ժրժոս ծղմոսից կամ ընդ ժրժոս: 1. Ի վերայ գլխաւոր պողոտայից էին կարգեալ տեղիք, կէսք՝ առ Փոփոխանք (*mutationes*) եւ կէսք՝ առ Հոմֆայս (*mansiones*), ազանէ գիշերի քանդի գիշերի վարել չէին սովոր: Հանգոյցքն էին հեռի ի միեանց իբրեւ աւուր միայ գնաց ճանապարհի եւ ի միջէ հանգուցէ առ մեւս հանգոյց 5—8 փոփոխունք էին: Որչափ էին մարթեր հանգոյցքն եւ փոփոխունքն միտ իսկ ի քաղաքս կամ ի գիւղս էին կարգեալք, որպիսի ինչ (առ Յունաստիանուս) ի վերայ ճանապարհին որ ի կոտանդիմուարեայ տանք յԱրեւ՝ էին հանգոյցք Ռուփիմեանն, Գալլիկանն, Դա-

կերիզա, Հեղեմոպոլիս, Նիկիա եւ Սասեմա: Առ իւրաբանիւր Փոփոխունք կային կազմ՝ ձիք (*veredi, βεραίδοι*), ջորիք, եւ զիւք եւ էչք (*զվերմիսս*) ի բաց եւս հանել Յուղիան): Սուրհանգակք (*veredarii*) որք յարքունուստն առաքելն փոխէին զերթմարս իւրեանց հանգոյց ի հանգուցէ եւ զոր ինչ տանելն ի պարկ մաշկեղէն (*averta*) արկեալ, ունէին ի թիկունս. եւ յառանձինն իսկ մարդկանէ աւունին թուղթս տանել: 2. Երեք ազգք էին կուսաց. Վաշք (*rhedae* բեռամբ 10 կէտք.) լծեալ ամարային 18 եւ անբային ի 10 ձիոց կամ ջուրոց, որ եւաներ միանգամ եւեթ յաւուրն: Երկանիւք (*birotae* բեռամբ 2 կէտք.) լծեալ յերթք: Դեսպակք (*carri* բեռամբ 6 կէտք.) թող զճանրաշարժ սայլսն (*cursus clabularis, clabularia, angariae*) վասն ծանր ծանր բեռանց որպիսի ինչ վասն տանելոյ առ ճիկ զորականին, լծեալ (թէ քաջ բազում) ջորիք եզամբ: 3. Վարել բուն սուրհանգակոր կայսեր միայն եւ մարդկան որ ի պաշտամունս տերութեան էին՝ էր համարձակ, սակայն կայսր յորպէս ձեռս էր վերագոյն տեսչութիւնն՝ սայր մարտակ կամ սակեր (*diploma, σύνθημα*) յորում կայր նշանակեալ ժամանակ երթին եւ հանգուս մանր անձինն որում առեալ ընէր հրամանն, սակայն բազում անգամ կողաաք եւ այլովք նոյնպիսի ինչ խարեութեամբ անհրաման եւս երթային գայլին բազումք: Ծախք իրացն յերաբանիւր նահանգաց աւունին, այլ յետոյ մեծա մասամբ յարքունի գանձուէ:

- 2 Praefectus urbi (Romae).
- 3 Casra stativa.
- 4 Cohortes praetorianae.

կայան (յամբ 27) ալ կրկին թոշակ վանն առաւել մտադիւրագոյնս զնոսա ի պահպանութիւն կայսեր յարդարելոյ, եւ զոր պահակական քաղաքին չուանայ (3 վաշտս քաղաքականս¹): Տորմիդ նաւաց կայր առաջի Սիսենոնի (ի Ամանյանիս), առաջի Աւաւեննայ, Փրէզուսայ (Վրեժիւս) եւ ի Պոնտոս Եւքսինոս, եւ էր զորն նաւական¹ 12,000: Այսպէս համօրէն զօրութիւնն էր 200,000, եւ հանդերձ օգնական զնորք՝ իրրեւ 450,000 այր: — Իւրաքանչիւր զինուոր ի զինուորաց յետ 12—16 ամնայն ծառայութեան առնոյր սահմանեալ չափ ինչ արծաթոյ փոխանակ բաժանման կալուածոց գրաւելոց որ յառաջն տուեալ ընէին նոցա:

Այս ամենայն էր ի պահպանութիւն սահմանաց եւեթ, քանզի չէր սիրեւել Ազոստեայ պատերազմ. «Վեղեցիկ են, ասէր, դափնիք այլ անպտղաբերք», եւ «Չարմանամ, ասէր, ընդ Ալեքսանդրոս զի երկնէր թէ յորժամ ամենայն ազգաց յաղթիցէ՝ չմնայցէ այնուհետեւ զի գործիցէ. որպէս եթէ առաջնորդել մեծատարած իմիք տէրութեան չեցէ մեծ ինչ գործ քան զառնուլն զայն՝ աշխարհակալութեամբ», և Այ վասն այլ ինչ իրիք էր եւ կատարեալ նուաճումն մնացելոց կողմանցն Վաղիայ եւ Ապանիայ, եւ հաբաւային կողմանցն Վանուբայ՝ յորս փոխեցան հռոմայեցի գաղթականութիւնք:

3. ԻՎերեւս վասն պատապարտութեան սահմանացն խորհեցաւ, եւ զարշաւանն Վերմանիայ՝ որ յետուսա ուրեմն ձախողեցաւ: Վանզի Վրուսոս ուրջու Ազոստեայ (յառաջնմէ ամուսնութենէ քնջ իւրոյ Ալիայ) խողաց ի վերայ Վերմանացոցն յայնկոյս Ռենոսի եւ ի չորս արշաւանն իւր եհաս միջամուխ ցլ խուրբոս (Վեղէր) եւ յԱղբիս (Ալբա) գետ, հար զբազումս ի ցեղեց նոցա եւ եդ գդեակս բազումս ի պահպանութիւն կողմանցն. եւ յետ վախճանելոյ նորա ի դարձին (12—9 նախ քան զՎր.) նորին պայազատք զօրավարութեանն եզբայր նորա Տիրերիոս (9—7), Անորարոս (7—2), Վինիկիոս (2 նախ քան զՎր. — 2 յետ Վր.), եւ դարձեալ Տիրերիոս (2—4), եւ յետուսա Աուինտիզիոս Վարոս (5—9) կամէին նոյնպէս հաստատել զիշխանութիւն չռոմայեցւոցն՝ փոփոխելով այսր անդր զցեղս նոցա, շինելով բերգս եւ կացուցանելով ի նոսա երիս լեզէոնս, մուծանելով զօրէնան չռոմայեցւոց փոխանակ սովորութեանցն նոցա, եւ ջանալով փոխել զլեզուն նոցա՝ զի այնպէս շրջեացի Վերմանիա ի նահանգ չռոմայեցւոց:

Այլ զայրացան իմն ընդ այն Վերմանքն, մանաւանդ սրբումեացոյց զնոսա տեսիլ տապարացն եւ զաւազանաց նուիրակացն յորս հայէին իրրեւ ի նշանակս ծառայութեան իւրեանց: Իսկ եւ իսկ գտաւ նոցա եւ առաջնորդ որ ազատութեան: Էրման կամ

1 Cohortes urbanae.

Լրմինիս իշխան ցեղին Վերուսկացւոց, որ էր կացեալ պատանդ ի Հռոմ, որպէս զբազումս ի պատանեկացն Վերմանացւոց, եւ լեալ երեւելի ի զօրուն: Սա ած ի միաբանութիւն զմեծամեծս ցեղիցն եւ խորամանկութեամբ ածին զՎարոս ի խորագոյն կողմանս Տեւտոբուրգեան անառիւն առ Վիսուրգոս գետով զուր խրատէին զՎարոս որք զնովան էին զգոյշ լինել ի դաւոյ: Ընտուստ մօտ ի կողմանս այժմու Պատերբոռնայ փակեցին զՀռոմայեցիսն ի մէջ լերանց ի լպիրծ տեղիս, եւ ի միրկի եւ յանձրեաց ժամանակի յարձակեցան ի վերայ նոցա ի բարձանց: Յետ սաստիկ կոտորածի յաւուրս բազումս լուծան լքան Հռոմայեցիք ի քաղցուէ եւ ի վերացն, հալածեալք ստէպ առանց յուսոյ փրկութեան: Վարոս եւ այլ եւս զօրափառք արարին անձանց. համօրէն զօրն գեղեցիկ (35,000 այր) կամ կոտորեցաւ կամ անկաւ ի գերութիւն: Բազումք ի նոցանէ նուիրեցան զից, եւ կէպք եւս վախճանեցան ի ծառայութեան բարբարոսացն, արք՝ որք ձեռնհաս էին արդեւք մտանել ի ծերակոյտն ի Հռոմ (9 յետ Վր.):

Եհաս գոյժ իրացն ի Հռոմ ի ժամանակի զի այն ինչ ի զլուխ ելեալ էր վշտագին պատերազմն Պաննոնիացւոց եւ Վաղմատիացւոց որ յանկարծօրէն սպասամբեալ խաղային ի վերայ Խաաղիայ բազմամբոխ բազմութեամբ, եւ Տիրեք հանդերձ Վերմանիկեաւ նուաճեալ էր զնոսա մեծաւ քաջութեամբ եւ ճարտարն զօրավարութեամբ յերիս ամն (6—9 յետ Վր.) եւ ըմբռնեալ կամ յանձն լեալ էին զլիաւորք Պաննոնիացւոցն՝ Բատոն եւ Պիննէս եւ մեւս Բատոն գլխաւոր Վաղմատացւոցն: Եյլ գոյժն որ ի Վերմանիայ եհաս՝ խռովեցոյց միւսանգամ զՀռոմ, եւ չեա զնել միտ ուրախութեանն, յամեցոյց Տիրեք զձաղանսն որ սահմանեալ էին նմա ի ծերակուտէն, որպէս եւ այլ ինչ պատիւք՝ Վերմանիկեայ եւ մանկան Վրուստայ որդւոյ Տիրեքեայ: Տրտմեալ տիրեալ էր Եգոստոս, հրաման տայր իսկ եւ իսկ զգուշութեան վասն՝ զամենայն պատանեակս Վերմանացւոց հանել մերժել յուտաղիայ եւ արձակէր փութանակի զՏիրեքիոս պահել զանցան Ռենոսի (10 յետ Վր. գարնայնի): Բայց չկամէին Վերմանքն տանել յառաջ զարշաւանն: Ինքն Տիրեքիոս անց ընդ Ռենոս եւ արշաւեաց հարուստ մի ի ներքս, եւ դարձաւ ի Հռոմ ուր զշքեղ ձաղանսն արար (12): Եորին եղբորորդի Վերմանիկոս որդի Վրուսեայ՝ զիմեաց բազում անգամ յաղթութեամբ ի Վերմանիա, բայց միշտ դառնայր յետս ամրանալ ի դղեակն Հռենոսի, եւ կոչեցաւ նա յետս ի ժամանակի յաղթութեանցն (14—16): Բայց եւ Հերման յիւրոց ազգականաց սպանաւ, զի առին կասկած թէ տիրել իմն կամի նոցա (21):—Ըննչան իմն էին պատերազմունքն որ ի ձեռն Եղիւսի Վաղդոսի նախ ընդ Երաբացւոց եւ ապա ընդ Վանդակայ թագուհւոյ Եթուովպացւոց մղեցան (24 նախ քան

զԲր.) եւ ի ձեռն Ազրիպպայ ընդ Կանդարաց (19): Բայ ի հրեշտակութեանցն Պարթեւաց եւ Հայոց¹ եկին առ Աւգոստոս եւ հրեշտակութիւնք ի Սկիւթացւոց, ի Սարմատաց եւ ի Հընդկաց (20):

4. Սակայն աղէաք եւ շփոթք էին ի մէջ ընտանեացն Աւգոստեայ: Չգոյր նորա որդի, որդի քեռն նորա Սկտաւիայ (†9 նախ քան զԲր. երբեմն կնոջ Անտոնեայ) սիրելին եւ աջողակն Սարկեղոս որ փեսայացեալ էր ի Յուդիա դուստր Աւգոստեայ՝ վախճանեցաւ տարածամ (23), եւ թոռունք նորա Վայիոս (Տն. 20) եւ Վուկիոս (Տն. 17) որդիք դասեր իւրոց Յուդիայ որ տուաւ կնութեան Ազրիպպայ (անդատին յամէ 21) վախճանեցան նոյնպէս ի ծաղկի² (2 եւ 4 Փետր. 21 յետ Վր.) յետ առնելոյ նոցա մի ըստ միջէ զհանդերձն արութեան եւ կոշելոյ Իշխանն մանկուոյ³ եւ սահմանելոյ ի ծերակուտէն ի հիւպատոսութիւն (5 եւ 2 նախ քան զԲր.): Սեւս եւս նոցին եղբայր Ազրիպպայ Պոստհուսմոս ծնեալ յետ հօրն մահու (12 նախ քան զԲր.) եւ որդեգիր Աւգոստեայ (4 յետ Վր.) սպանաւ դաւաճանութեամբ ի Պրանասիա կզզի (Փիանոզա՝ ի հարաւոյ Ելլա կզզոյ)՝ ուր պքսորեալ էր (4 յետ Վր.) վասն բիրտն եւ անսանձ բարուց, քանզի ոչ միայն արհամարհեալ անարգէր զլիւիա (զերրորդ կին Աւգոստեայ) իւրրեւ մօրու, այլ եւ ի վերայ Աւգոստեայ ճոխանայր թէ չարար նմա ըստ իրաւանց պայազատութեան իւրոց: Այսպէս այնուհետեւ եւ նորին մայր Յուդիա որ երրորդ անգամ լեալ էր առն՝ Տիրերեայ՝ պքսորեցաւ յԱւգոստեայ ի Պանդատարիա կզզի վասն անառակութեանն (2 նախ քան զԲր.) որպէս յետոյ եւ նորին դուստրը կրսերն Յուդիա (28 յետ Վր.) ի Տրեմիտ կզզի (յԱզրիական ծովուն) նոյնպէս վասն անառակութեանն (4 յետ Վր.): Յետ ամաց հնգից շնորհեաց նմա գալ ի Հուգիոն, բայց աւելի ինչ քան զայն չառ յանձն շնորհել՝ թէպէտ եւ աղաչեաց եւս զնա Տիրերիոս թղթով բազում անգամ: Այս Տիրեր՝ որ էր ուրջու նորա ի Վիւիայ յերրորդ կնոջէն եւ փեսայացեալ ի դուստր նորա ի Յուդիա (յետ մահուն Ազրիպպայ) վաղ խանտանօք իմն հայէր ընդ առաւել մեծարան թոռանցն Աւգոստեայ: Իբրեւ կամեցաւ իմն Աւգոստոս (յետ գառնայոյ նորա ի պատերազմէն Վերմանաց, 7 նախ քան զԲր.) հեռացուցանել զնա առ ժամն առաքելով ի գործ վասն Հայոց աշխարհին, ի միտ առ Տիրեր եւ ինքնակամ խնդրէր հրածեշա՝ մեկնել ի հասարակաց գործոց. յետ բազում դիմադարձութեան տրամութեամբ թոյլ ետ Աւգոստոս, եւ Տիրեր նաւարկեալ փութանակի եկն եկաց հեռացեալ յամենայն գործոց ի Հուդոս ամս իբրեւ 7 (6 նախ քան զԲր. — 2 յետ Վր.): Այլ յետ վախճանին Վայեայ (4 յետ Վր.) այնուհետեւ

1 Տես ի Խոմարհ էլ 96: 2 Տես ի Խոմարհ սեղ: 3 Principes juventutis.

զՏիրեր մատուցանէր Աւգոստոս յառաջ հայեցեալ ի յաջողակութիւն նորա ի պատերազմի եւ զրդեալ եւս ի ժօրէ նորա ի նենգաւորն Վիւիայ կացոց զնա իւր որդեգիր (4 յետ Վր.), հրահան տուեալ՝ եւ նմա առնուլ յորդեգիրս զՎերմանիկոս զորդի եղբոր իւրոյ Վրուսեայ, եւ յետուս կացոց զնա ժառանգ իշխանութեան իւրոյ (11 յետ Վր.) Թէպէտ եւ զժամդութիւնն նշմարէր: Ապա յետ չորից ամաց յՄերորդ ամի հասակին վախճանէր իՎրգա Առմայանիացոց (19 Աւգ. 14 յետ Վր.) ի դառնալ իւրում ի Հռոմ ի Բենեւենայ ուր երթեալ էր հիւանդագին ընդ Տիրերեայ յուղարկել զնա ի Վիւրիկէ. Թագաւորեաց նա ամս 44:

Պատարտեցան դաւաճանութիւնը վասն կենաց նորա յամանց ոմանց, ի Վաղղոսէ կուսակաղէ Նազիպացոց (27), ի Փաննիոսէ, ի Աեպիտանէ եւ ի Մուրենայ միաբանելոց (28) եւ յՆգնատիոսէ Ռուփայ (18): Ամենեքին սաքա գլխով իւրեանց լուծին զգրէժան: Միայն վերջին դաւաճանը որ միաբանեալ էին գլխաւորութեամբ Աիննայ (4 յետ Վր.) ապրեցան: Անէոս Առնեղիոս Աիննա էր Թոսն Պոմպէի ի դատերէ նորա, շնորհեալ էր նմա Աւգոստոս զկեանսն եւ էր ի պատուի եւ ի մեծութեան, սակայն եւ այնպէս միաբանեաց նա ընդ ազնուականաց ոմանց սպանանել զերախտաւորն ի ժամ մատուցանելոյ նորա զոհս առ բազնաւ: Ոմն ի միջոյ անտի դաւաճանութեանն զուշակ ընէր Աւգոստոսոյ: Ատրանէր իմն Աւգոստոս եւ չկամէր հեղուլ զարիւն այնչափ ազնուականացն եւ այնպէս զհետ երթեալ խրատուն Վիւիայ՝ շնորհեալ ներեաց Աիննայ եւ միաբանելոց ընդ նմս եւ սահմանեաց եւս զնա հիւպատ վասն միւսոյ ամին (5 յետ Վր.): Այն զԹութիւն շահեցաւ զսիրտս ամենեցուն ի նա: Աւգոստոս էր անհնարին քաջ յառաջնորդութիւն քաղաքային, նմին հակառակ անզօր եւ ասպտուկ ի քաջութիւնս պատերազմի, ամենայն իսկ յաղթութիւնը նորա զօրավարաց նորա էին մանաւանդ եւ ոչ նորա: Իստղադասէր էր յոյժ եւ շնոզ եւ սիրող հասարակաց շահու եւ բարութեան, մեղծ եւ արդար ի դատաստանս իւր, եւ պաշտպանիչ ուսմանց եւ մատենագրաց (Վիրգիլեայ, Ովտտեայ, Վիւեայ եւ այլոց¹): Այլ յամենայնի քաջ ի կերպարանել եւ արուեստաւոր բարուք, գարձեալ՝ Թէպէտ եւ սակաւապէտ՝ բայց անժուժկալ ի ցանկութիւնս: Սակայն եւ այնպէս հանին զնա Հռոմայեցիք յետ մահուն յաստուածութիւն:

Ապա եկին չորք բռնաւորք արիւնուուշաք արդարեւ արժանիք Թագաւորութեան Հռոմայեցւոցն անախտանացելոց, որ ոչ միայն որդեկին զնոսա՝ այլ եւ յաստուածութիւն եւս հանէին:

1 Տես վասն Աւգոստոսեան գրքւն՝ Հատոր Ա. էջ 373—376:

Տէրէրէս Աղաւղիոս Ներսն (14—37) (անուանեալ այսպէս ի հօրէ իւրմէ ի Աղաւղեայ Ներսնէ) իսկ եւ իսկ դարձաւ ի Նոզա ի կոչ մօր իւրոյ Նիւիայ, եւ այնպէս իմն երկիւղին զիրն յարդարեցին զի ի միասին հնչէր արատաք թէ Աւգոստոս վախճանեցաւ եւ թէ Տիրեր Թաղաւորէ (Տճասեայ)։ Թէպէտ եւ ալ զեւամբ առ վաղ-վաղակի Տիրեր ի բուռն ինքնին զկայսերական իշխանութիւնն եւ զրէր իրրեւ զօրավար առ զօրն եւ տայր նշանարան¹ առ գունդս անձնատարհացն եւ ամրացուցանէր զանձն եւ զապարանն զօրակածօք եւ անձնատարհօք, եւ առնէր ի զգուշէ զիշխանութիւնն տալով սպանանել ի ծածուկ զԱզրիպպա Պոստոստոս, որպէս եւ յես սահաւ ինչ միոյ զՆուղիա առնելով սովամահ (14), ոսկայն կեղծաւորէր առաջի ծերակուտին։ Իրրեւ արիբունական իշխանութեամբ միայն (զոր ունէր յամէ Յ նախ քան զՆր․) կոչէր զծերակոյտն, չկարէր ի հեծեծանացն ընթեռնուլ անդ զձառն եւ տայր կատարել զընթերցուածն՝ իւրում որդւոյն Գրուսեայ։ Քաջաւ կտակն Աւգոստոսեայ զոր բերեալ մատուցին կուսանքն Արտաշէսէր հանդերձ երկւք յիշատակարանօքն (վասն իւրոյ Թաղամանն, վասն գործոց իւրոց զոր գործեաց, եւ վասն հանգաւմանաց անթութեանն զոր թողոյր՝ ցուցանելով զհամար քաղաքացեաց, զդաշնաւորաց, զնաւուց, զնահանգաց եւ զհարկաց)։ Ետհանեցաւ կանգնել ասմար աստուածութեան Աւգոստոսեայ, Նիւիա եկաց քրմակին եւ ի գլուխ քրմացն՝ Տիրեր, Գրուսոս, Գերմանիկոս եւ Աղաւղիոս (յեսոյ կոչար)։ Ետնն յորում մեռաւ Աւգոստոս ի Նոզա՝ փոխեցաւ ի ասմար նորա, զդին սինկղիտիկոսք ամին ի մերայ ուսոց իւրեանց մինչեւ զխարոյին։ Ետանալք Աւգոստոսեայ ըստ կտակին էին Տիրեր եւ Նիւիա զոր ի դուստր ասանն կեսարեանց զրեալ՝ հրամայէր կոչել այնուհետեւ Յուզիա Աւգոստա։

Քաջ Տիրեր կեղծաւորեալ յամաւէր․ լուծան վատակարեկ եղին սինկղիտիկոսք աղաչել հաւանեցուցանել զնա՝ առնուլ զգլխաւորութիւն անթութեանն․ արդ զիջաւ իրրեւ ակամայ եւ յուսացեալ իմն թէ ի ծերութեանն տացեն նմա հանգիստ, բայց չառ յանձն զպատիւս ինչ ի պատուոց՝ որպէս կոչել “Նայր հայրենեաց, եւ կամ ունել պրակ քաղաքացեաց ի վերայ դրան ապարանից իւրոց, եւ ոչ մօրն կամեցաւ զի տացի անուն “Մայր հայրենեաց, եւ կամ զինքն իսկ կոչել ի նորա պատիւ” “Արդի Յուզիայ, (այս ինքն Նիւիայ)։ Սակայն եւ այնպէս իսկ եւ իսկ բարձ Տիրեր ամենեւին զժողովս ժողովողեանն եւ այնպէս հանտն ամենեւին ի քաղաքացեաց իրաւունք ընտրութեան աւազացն։

1 Քոտ.
2

Յայնմ հետէ ինքն կացուցանէր զհիւպատոսն եւ ինքն առաջի արկանէր ծերակուտին արս յընտրութիւն յայլ եւ այլ պաշտամունս :

2. Բայց լեզէնքն որ ի Պաննոնիա եւ ի Վերմանիա էին՝ միանգամայն ապստամբեալ հետեցին Տիրերեայ : Ար ի Պաննոնիա էին՝ իսկ եւ իսկ յետ մահուն Լւգոստեայ առին զժի ի քաղաքացն եւ աւարեցին, եւ զՅուսիոս Բղեսոս զուրեանց զօրավար ստիպէին կամ թողուլ զնոսա եւ կամ տալ մէն մի դէնար աւուրն թուշակ : Եւ արեցաւ Վրուսոս որդի կայսերն տուեալ նմա առնութեր զՍէիանոս անձնապահապետ : Ի վտանգ մեծ անկաւ Վրուսոս զի առփակեաց զնա զօրականն ի բանակին, այլ յանկարծ նուազութիւն լուսնին զարհուրեցոյց զխռովեալան եւ հանդարտեցին : Իսկ լեզէնքն Վերմանիայ քաղմամբովք յոյժ առ Հռենոս գետով նոյնպէս յարուցին խռով . ածապարեաց անդր Վերմանիկոս ի կողմանց Վաղիացւոց ուր առնոյր նա երգումն հաւատարմութեան առ Տիրեր ի Սեկուանացւոց եւ ի Բեղգիացւոց . եւ ընդ առաջ նորա զօրականն ապստամբ՝ ակնկոր, չկամէին զՏիրեր, այլ զնա իսկ կամէին մատուցանել ի գլխաւորութիւն տէրութեան . խռովեցաւ Վերմանիկոս, ի բեմէ անտի ուր խօսէր՝ մերժեաց զայրազին զհրապոյրսն եւ սպառնայր առնել անձին՝ սրովն : Եպա թուէին իմն ցածնուլ՝ յորժամ ետն նոցա իբրեւ հրամանաւ Տիրերեայ՝ կրկին զարծաթն սահմանեալ ի կաակին Լւգոստեայ վասն զօրականաց : Ինչպէտ եւ զբզուեցան միւսանգամ զի հանաւրեցան թէ չառ յանձն Տիրեր զոր ինչ Վերմանիկոսն արար, այլ յետ այնորիկ ի գութ դարձեալ ի վերայ փախտտեան կնոջն Վերմանիկեայ եւ մանկանն Վայեայ (Սաղիզուզայ) ինքեանք որոնեցին սպանին զգլխաւորս խռովեցուցացն : Եւ յուհեաւ ի դէպ համարեցաւ Վերմանիկոս խաղալ նպօք ի վերայ Վերմանաց ըստ գետ անդր, եւ կատարէր նա յաղթութիւնս քաղումս (14—16) :

Համբաւ ապստամբութեանն ցածուցելոյ եւ յաղթութեանցն՝ եւ ուրախութեան եւ տրտմութեան պատճառք լինէին Տիրերեայ : Ի ժամանակի զի նորոգ իսկ խորտակեալ էր զօրութիւն Վերմանացւոցն եւ այնուհետեւ մեծի իսկ աշխարհակալութեան կայր ակն՝ թուղթ զհետ թղթոյ առաքէր կայսր կոչել զՎերմանիկոս զալ եւ վայելել ի ձաղանան, եւ այսպէս ի կիսոյ անտի ասպարիզի փառացն դառնայր Վերմանիկոս յետո ի Հռոմ (16) : Բայց չկարաց ժուժկայել նմա նախանձարեկն Տիրեր, եւ ոչ մայր նորա ընդ առաքինին Եգրիպպինա դուստր Եգրիպպայ կին Վերմանիկեայ, զի սիրելի էին նքա եւ զօրացն եւ համօրէն իսկ քաղաքին : Յայն սակս յետ մեծապայծառ ձաղանացն Վերմանիկեայ (17) ի խռովել իրացն արեւելից առաքէր զնա կայսր յԱ-

սորիս: Ընդ՝ յեա զԱսպարդովիս եւ զԱմուսնեմէ կացուցանելոյ նահանգ Հռոմայեցւոց (17), Թագաւոր զը Հայոց տալոյ (18) եւ զԻգրիպոս հանդարտեցուցանելոյ, վախճանէր նա՛ յԱնտիոք (19, Նոյ.) դեղեալ ի Ան. Պիտեմէ դատաւորէ կամ կուսակալէ Եսորուց զոր դովին իմն խորհրդով առաքեալ էր Տիրեր հանդերձ Պղանկինաւ կանսամբն՝ որում պատուիրեալ էր ի Վիւիայ գնալ բրտագոյնս ընդ Ագրիպպինայ (17): Վարձաւ Ագրիպպինա ի Հռոմ առեալ զաճիւնն Վերմանիկեայ որ ի Բրոււնդուսիոնէ մինչեւ ի Հռոմ աժաւ պատուով եւ եղաւ ի շիրմին Աւգուստեայ, վարեաց դառ վասն առնն մահուան, եւ Պիտն մինչ չեւ ի զլուի ելեալ դատաստանին ի Տերակուտի անդ՝ խեղդեալ գտաւ ի սենեկին (20). Պղանկինա ապրեցաւ աղաչանօք Վիւիայ, բայց յեա սորա մահուն եւ նա եզիս զվրէժան՝ սպանեալ հրամանաւ Տիրերեայ (33):

3. Յեա Վերմանիկեայ մահուն աներկիւղագոյն եւ համարձակագոյն էր Տիրեր. վասն զգուշութեան անձին իւրոյ՝ անդստին յամէ 15 էր նորա կացուցեալ զամբաստանութիւնն կամ զդատաստանն մահու վասն այնոցիկ որ խօսիցին ինչ չարիս զկայսերէ կամ անարգիցեն. բազմացան յաճախեցին տակաւ քուլք եւ զրպարտիչք այնուհետեւ, եւ առնոյին վարձս առատութեամբ, իսկ որ զրպարտեայն էին կամ ընդ կասկածանօք՝ աղք երեւելիք եւ մեծատուեք՝ սպանանէին եւ հատանէին ինչք նոցա յաղքունիս: Յամենայն դատախազութիւնն յիրաւի եւ յանիրաւի խառնէին եւ այն յանցանք անարգելոյ զկայսր, եւ բազում անգամ լինէր այն յանցանք այնպիսեաց որ ազատ յամենայն յանցանաց էին:

4. Ի դոյն եւ յայլ եւս անկարգութիւնս Տիրերեայ խորհրդակից եւ խրատաւ եւ զրդիչ էր Նդիոս Ալեխանո անձնապահապետ որ նախ արկ հիմն զինուորական բռնաւորութեանն ի Հռոմ. զասան վաշտան անձնապահաց որ աստ անդ զրուեալ էին ի քաղաքին՝ արտաքոյ պարտպացն ի միում վայրի տայր բանակել, զի առ ամենայն ինչ պատրաստ կայցեն, եւ կամէր տակաւ հորդել իւր ճանապարհ յաթոռն: Նմին իրի խրատ ետ նա (24) Տիրերեայ հեռանալ ի Հռոմայ: Տիրեր ի բնէ միտագոյն ի նոյն խորհուրդ էր, քանզի ապրել իմն կամէր ի մօրն ճոխութենէ որ միջամուտ յիրս առաջնորդութեան լինէր, եւ դարձեալ զի վաղ ընդելեալ էր ի միայնութիւն յորժամ ի Հռոդոսն էր, եւ երրորդ անգամ զի զեղխել իմն անտես ի մարգկանէ խորհէր: Այլ եւ նա պատճառանօք նաւակատեաց տաճարացն Աւգուստեայ ի Վոդա ի Նէսպորիս եւ անտի անց ի գեղեցիկ կղզին Ապարէս (25), եւ չեմուտ երբեք յեա այնորիկ ի Հռոմ: — Այնուհետեւ նիւթեալ համարձակագոյնս Ալեիանու՝ որպէս էր սպանեալ զԻրուսոս

1 Յեա ի Խոնորէ էջ 100 — 101:

զորդի Տիրերեայ դեղով (28), նոյնպէս Զանայր կործանել եւ զտունն Վերաննիկեայ, եւ ի ձեռն Լիւիայ († 29) մօր Տիրերեայ եւ Լիւիլայ († 31) պրուոյ կնոջ Վրուսեայ՝ ազարտէր զՎզրիպպինս զանյրն Ներոնի եւ զՎրուսեայ եւ մանաւանդ զՎերոն կամէր խոտորեցուցանել յանպատեհս եւ ապա պահապանօք իոկ ետ պահել զնա եւ զանյրն, եւ ճշդիւ դիտել զամենայն գործս նոցա եւ զել եւ զմուտ նոցա (27)։ Յետուս ուրեմն գրելով Տիրերի երկիցս տո ծերակոյտն, դատապարտեցաւ Վզրիպպինս, եւ Վերոն յայտ արարաւ թշնամի հայրենեաց, նա արսարեցաւ ի Պանդատարիա կղզի եւ սա ի Պոնաիա կղզի, Վրուսոս եղև բանտարգել ի պալատանն (30)։ Զգոյր ինչ պնուհեաեւ խափան առաջի Սէրգիոս, ամենայն ուրեք խառն ընդ Տիրերեայ պատուէք, խաղք հասարակաց յառուր ճննդեան նորա լինէին, ծերակոյտն, ասպետք եւ առաջինք ի քաղաքացեաց պատկերս նմին կանգնէին, եւ զի պարգեւք եւ պատիժք ընդ նորա ձեռն ելանէին՝ ի նմանէ մանաւանդ ածէին անն եւ երկնէին՝ քան ի նորա տեսանէ։

Եւ լ մինչդեռ եւ ընդ վերջին աշտիճանն ի վեր կամեր ելանել եւ վաղ պատրաստեալ էր գաւաճանութիւնն ի վերայ կենաց Տիրերեայ, ազգ եղև սմա ի ձեռն գուշակի։ Տիրեր ըստ իւրում սոփրութեանն յանգէտս իմն լեալ՝ բդեաշի եւ ո զնա ընդ իւր սահմանեաց, եւ յեա սակաւ ինչ միոյ մինչ դեռ դգորէր քաղաքն ի պատիւ մեծարանաց Սէրգիոս՝ առաքեցաւ ի Տիրերեայ Վեւիոս Սերտորիոս Սակրոն տանել թուղթ զնմանէ առ մի ի բռեշխիցն. գուճարեցաւ ծերակոյտն եւ իջրեւ եմուտ Սէրգիոս մեծաւ ուրախութեամբ՝ քանզի կարծեցուցեալ էր նմա Սակրոն թէ իշխանութիւն արիբունական խնդրէ վասն նորա ի թղթի անդ կայսր ի ծերակուտէն, անգէն արգել Սակրոն զանձնապահսն ի բաց՝ ցուցեալ նոցա զհրաման անձնապահապետութեան իւրոյ ի Տիրերեայ։ Ընթերցաւ թուղթն, յիմարեցաւ ընդարմացաւ Սէրգիոս, սինկղիստիկոսք որ սակաւիկ մի յառաջադոյն խնդակից լինէին նմա վասն նորոյ իշխանութեանն, ետուն վճիռ եւ տարաւ ընդ հրապարակս ի բանտ նախատակօժ թշնամանակից ի ժողովորենէն։

Տիրեր որ ընդ աւետարերս իրացն նիւթերոց ի բարձաւանդակի ուրեք կղզւոյն հայեցեալ մնայր, պատրաստեալ միանդամն զնաւան առաջի կղզւոյն զի ապրեացի մաղապուր թէ ձախողանք ինչ դիպիցին, առաքէր զհրաման տպանման նորա եւ որդւոցն եւ բարեկամաց մի ըստ միօջէ, նա աւանիկ եւ բազմութեան իսկ անմեղաց զբոց ամբաստանութիւն էր՝ թէ ընդ Սէրգիոս միարանեալ իցեն։ Սակայն եւ ոչ արսարեալքն ինչ ազատեցան ի լկուսացն. մեռեալ էր Վերոն ի կղզւոյն (31) եւ Վզրիպպինս յեա բազում չարչարանաց եւ միոյ ականն ստոնչոյ ի հարուածոց եւ

րեսացն, մեռաւ սովաբեկ (33), եւ նորին կրօնը որդի Ղլուսոս նոյնպէս առ քաղցուն վախճանեցաւ (33):

Ե. (Յայտ՝ հետէ առաւել դատանագոյն եւ անագորոյն էր Տիրբեր, զեղևէր յոյժ ի զինիս յոր մէջ էր միշտ ի բնէ, եւ ողորէր անհնարին ի պղծութիւնս. ամենեքին ցանկային ապրել թ նմանէ : Գէպ եղեւ ի միում նուագի անկեալ դնել անդգայ մինչեւ հա- մարել թէ մեռեալ իցէ եւ լինէր իսկ առհասարակ ուրախու- թիւն, այլ նա զարթեաւ միւստնգամ. բայց Մակրոն որ անձնա- պահպան էր նորա յայտ՝ հետէ՝ հեղձոյց զնա իսկ եւ իսկ ի բարձի 78 ամաց ի Ղապրէա (37): Այսպէս համառօտիւ նկարէ զկեանս նորա Տակիտոս. «Այլ եւ այլ ժամանակք էին բարուց նորա. էր նա ընտիր եւ կենօք եւ համբաւաւ առանին եւ ի պաշ- տամունս առ Աւգոստեաւ. ծածուկ եւ նենգաւոր՝ յառաքինու- թիւնան կեղծաւորել, մինչ զեռ տակաւին կենդանի էր Գերմանի- կոս եւ Ղլուսոս. նոյն դարձեալ խառն իմն էր ի բարութենէ եւ ի շարութենէ առ մօրն կենդանեօք. անհնարին մոլեղութեամբ, այլ ծածուկ ցանկութեամբքն ի ժամանակի զի զեռ զՂէիանոս սիրէր կամ երկնչէր ի նմանէ. յետուսա ի զործ ժանտութեան եւ ի քարուականս միանգամայն կործանեցաւ, յորժամ ի բաց ել ա- մօթն եւ ահն, եւ ըստ իւրոց կամացն յօժարութեան ընթանայր»: Միայն առատաձեռն էր միշտ, եւ զփաղարջանս ատեայր միշտ եւ ձանձրացեալ իմն էր ի ծառայական ողորանաց ծերակուտին. ի կամել ծերակուտին զամիս ծննդեան նորա զՂոյեմբեր անուանել Տիրբերիտ՝ չառ յանձն ասելով. «Ո՛հ նչ յայնժամ առնիցէք յորժամ 13 կայտերս ունիցիք (17): — Ոչինչ կարի աննշան էր պատերազմն զոր ընդ Ղուսիդացոց եւ Մալբեանացոց առաջնորդելոց ի Տակիարինայ եւ ի Մազիպպոյ՝ մոլէին (բամէ 21) կու- տակալք Ափրիկեայ Փուրիոս Ղամբրոս եւ Ապրոնիոս. մանաւանդ եհար զնոսա Յունիոս Բղեսոս, բայց ի զրուխ հան Ղողա- բեղա (24):

14

Այլ այնուհետեւ յաթուռն պատանեակն ԶԾամեայ Գայիտոս Ղետար (37—41) որդի Գերմանիկեայ սիրեցելոց յամենեցունց որ կոչէր Կայիտոս որ թարգմանի Մուճակ, քանզի պատէս իսկ կոչեցին զնա զորականն յորժամ մանուկն էր եւ շրջէր նա ի բա- նակին ի Գերմանիա ագուցեալ մոյզս զնուորականս¹: Բերախ եղեն ամենեքին ընդ նորա թաղաւորել, մանաւանդ զորակոնն. եւ արդեամբք իսկ արոր բարեօք սկիզբն, մեծարեաց զծերակցան, ար- ձակեցան որ ի Տիրբերայ էին արկեալ ի բանս, կոչեցան արտո-

1 Callgae.

բեալքն յեռս, զամբաստանութիւնն վասն անարգութեան կայսեր՝ բարձ, այրեաց զկոյտս կոյտս մուրհակաց ամբաստանութեանց եւ վկայութեանց, զի եւ առ յապա եւս թէ կամիցի՝ չիցէ կարող պատժել զոր վասն նոցա, մինչ զի իբրեւ անկաւ նա յախտ յեռ իբրեւ Յ ամնոց, ի հոգս իմն եւ ի արամութեան էին քաղաքացիքն։ Բուժել բուժեցաւ յախտէն՝ այլ այլ ոմն էր նա այնուհետեւ, թերեւս խօթութիւնն ինչ գարձոյց զնա ի մելեգնութիւն։ Պատիտիոս եւ Ընտոնիոս Աեկունդոս ասպեա՝ յորոց մին ուխտ եղեալ էր յապաքինել նորա՝ նուիրել զանձն ի մահ եւ մեւան կռուել սուսերամարտիկ՝ ստիպեցան կատարել զոր խոստացանն, նա եղեւ գահավէժ եւ սա յաղթեաց հակառակորդին։ Այսպէս եկն յայտ առնն այլանդակութիւն որ զամենայն ախտ միարանեալ ունէր յանձին, մինչեւ տարակուսել իսկ թէ որ ախտ մանաւանդ զորագոյն իցէ ի նմա, անագորունութիւն արդեւք թէ անառակութիւն կամ անմտութիւն։ Ապանան մի ըստ միովէ Տիբերիոս Գեմելոզոս հօբեղորորդի նորա եւ ժառանգակից ըստ կտակին Տիբերեայ, հանին նորա Ընտոնիա Արսեր (գուտար Ակտաւիայ եւ Մ. Ընտոնեայ, կին Ղարուսեայ, մայր Գերմանիկեայ), այրն առաքինի Աիդանոս երբեմն աներ (37) եւ Սակրոն իսկ անձնապահապետ որ ամբարձեալ էր զնա յաթոռն (38)։ Ամբաստանութիւնք վասն անարգանաց կայսեր միւսանգամ հաստատեցան (39)։ Ի քերց անտի նորա Ազրիպայինա եւ Յուդիա որ ի մեծի պատուի էին յառաջագոյն՝ իբրեւ դաւաճանք ի Պոնա կղզի պսորեցան (39), եւ հան ի վաճառ զամենայն ինչս նոցա. նմին հակառակ զքոյր իւր եւ զամուսին զՂարուսիզոս յետ մահուն հանեալ էր յաստուածութիւն եւ կանգնեալ նմին բազին (38)։ Ընհնարին էր վատնութիւնն զոր առնէր ի ինճոյս եւ ի խազս, նմին իրի եւ յաճախէր ի յափշտակութիւնս՝ մանաւանդ ի մէջ մեծատուն քաղաքացեաց աշխարհին Վաղիացւոց յոր չոգաւ զնել զուտ եւ զծաղրակից արշաւանն ընդդէմ Գերմանաց (39)։ Ընդ ի Աուգուստոն ետ զնել եւ մրցութիւն յոյն եւ հռոմայեցի ճարտարիտութեան, յորում ճարտարախօզըն մրցէին ընդ միմեանս, եւ որ յաղթէր՝ առնոյր վարձս ի պարտելոյ անտի, իսկ ոյր ճառն կամ երգ որ ի նորա գովութիւն էր՝ ամենեւին յուր գտանէր, պարտ էր այնպիսոցն ասնգաւ կամ լեզուաւ ջնջել, ասպա թէ ոչ՝ անկանել ի Ռոդանոս։

Պահանջէր մելեգին իմն կատաղութեամբ պատիւ աստուածեղէն (յամէ 38), եւ երեւէր իսկ հրապարակաւ երբեմն շերմէս եւ երբեմն Բակքոս եւ կամ իբրեւ զայլ դք ի դից։ Ինքն իսկ զիւր կին Աեոնիա եւ զերիւար իւր Ինկիտաստոր (զոր սահմանեալ էր ի հիւպատոսութիւն) կացոյց քուրմն աստուածութեան իւրոյ, ստիպէր եւ զըրեայնն զնել զիւր պատկեր ի տաճարին Արուսա-

1 Crime de lèse-majesté.

ղեկացւոց (40): Ըպա ուրեմն իբրեւ տակաւին պատրաստէր նա մահունս արանց մեծամեծաց՝ Կասիոս Վերէա հարիւրապետ մի յանձնապահաց զնդէն՝ միարանութեամբ բազմաց ի մեծամեծաց խորհեալ դաւաճանութիւն՝ սպանաւ այրն մոլեգին յետ 4 աւանց 30 հարուածովք ի շՅերորդ ամի հասակին, յորժամ ելեալ ի թէպարոնէ երթայր ի բաղանիս (41): Կամեր իմն այնուհետեւ ծերակոյտն հաստատել միւսանգամ ընկերհաշտութիւն. այլ զօրականն անձնապահ որ միարան ընդ խառնաղանձ ռամկին ցատտցեալ էր անհնարին ընդ սպանումն կայսեր եւ զբազումն իսկ յառաջնորդաց սպանութեանն կոտորեալ՝ ընդդէմ դարձաւ:

2. Ըյսպէս 50ամեայ հօրեղբայր Աղղեգուղայ Տիրերիոս Աղաւղիոս Կեսար (41—54) որդի Գրուսեայ եւ Ընտոնիայ Արսերոյ, ամբարձաւ բռնաբար յաթոռն հակառակ կանաց ծերակուտին ի ձեռն անձնապահացն, եւ ընդ այնր ետ իւրաքանչիւր ի նոցանէ պարգեւս, եւ Վերէա սպանաւ: Չառաջինն եւ սա եցոյց չափաւորութիւն եւ եղեւ սիրելի ամբոխին, բարձ զամբաստանութիւնն: Բայց քանզի սպուշ էր մտօք Աղաւղիոս եւ մոռացող, զեղև յոյժ ի կերակուրս եւ հատեալ ի խղճ՝ չէր ատուի ինքնին իշխել՝ այլ տանէին եւ բերէին զնա կանայք նորա եւ ազատացեալք, այնպէս զի ժամանակ թագաւորութեան նորա էր՝ նախ թագաւորութիւն Մեսսաղինայ եւ սպա Ըգրիպպինայ Արսերոյ (գաստեր Գերմանիկեայ, քեռ Աղղեգուղայ) միարանելոց ընդ ազատացելոցն գերեաց՝ Նարկիսեայ (ատենադպրի նորա) եւ Պաղղասայ (գանձապահի նորա) եւ Աղղիստեայ (սենեկապանի նորա): Չգոյր չափ անամօթութեան եւ ժանդութեանն Մեսսաղինայ, մինչ զի յառակս իմն եղեւ անուն նորա՝ նշանակել նովին զկանայս ժպիրհս եւ անագորոյնս: Յօժարեցուցեալ հրապուրէր յանպիասնութիւնս զկանայս մեծամեծացն. արք երեւելիք ոլք դարձան ընդդէմ հրապուրանաց նորա՝ սպանան մի ըստ միոջէ (Սիզանոս կուսակալ Ապանիացւոց † 41, Վ ինիկիոս երբեմն հիւպատ † 46, Պոմպէոս Մագնոս եւ Վ աղերիոս Ըսիտոլիոս † 47, եւ այլք բազումք): Յուղիա դուստր Գերմանիկեայ պքորեցաւ եւ սպա սպանաւ (41), եւ էր այնուհետեւ ի վասնզի քոյր նորա Ըգրիպպինա հանդերձ մանկամբն իւրով Ներմիւ: Ըյլ յանկարծ զժտէր Մեսսաղինա ընդ ազատացելոցն երեցունց որ ցայն վայր գործակից էին նորա յամենայնի, զրդեաց զնոսա ահն աճապարել կորուսանել զնա: Վ աղվաղակի իսկ գտաւ նոցա ժամ զիպող. ի ժամանակի զի հեռացեալ էր Աղաւղիոս յԱսիա՝ ամուսնացաւ Մեսսաղինա ընդ Սիդիոսի միում ումեք յազնուականաց որ ի բղեշխութիւնն սահմանեալ էր: Փութացաւ Նարկիսոս, երաց զաչն Աղաւղեայ, իմացոյց զքարուականս արքունեացն եւ զվտանգն որ հասանէր աթոռոյ նորա ի հարսանեաց անտի: Սպանաւ Սիդիոս եւ բազումք ընդ նմա, եւ

իրբեւ ջանայր ասկաւին Մեսսաղինա հաճել միւտանգամ զմեա Սղաւդեայ՝ առաքելք Նարկիստոս անհրաման՝ ի կայսերէ հազարուպետ մի ի բուրաստանսն Ղալուղայ, ուր էր այնուհետեւ միայնացեալ Մեսսաղինա եւ անդ եղեւ սուսերահար (48):

Այնուհետեւ խորհրդակցութեամբ Պաղղասայ ընտրեցաւ ի տիկնութիւն Ազրիպպինա (49) որ ամբարտաւանութեամբ, ճակսիրութեամբ եւ ժլատութեամբ զլէք զՄեսսաղինա: Իսկ եւ իսկ խորհէր զՆրիտանիկոս զօրդի կայսերն ի Մեսսաղինայ ի բաց հեռացուցանել, նմին իրի իւրում որդւոյն Սղաւդեայ Ղալիստայ Ներոնի զօր ի Ղամիարիսէ Լնտարբայ (յորդւոյ Լնտանիայ երկրագասեր Սկտաւիայ եւ Մ. Լնտանիոսի) ունէր՝ խօսէր փութեան (49) զՍկտաւիա որ էր գուտար կայսերն յայլմէ կնոջէ, եւ էր վաղ խօսեալ Սիղանոսի ուսեմն առն երեւելոյ որ յառաջ հարսանեացն արար անձամբ անձին (53), եւ միանգամայն տայր կացուցանել զնա որդի եւ ժառանգ թագաւորութեանն (50): Սենեկա փիլիսոսփոս՝ զօր դարձոյց Ազրիպպինա ի Արոսիկայ ուր պքօրեալ էր զնա Մեսսաղինայ՝ կացուցաւ ուսուցիչ որդւոյն (49) եւ Բուսոս զօր ամբարձ Ազրիպպինա յանձնապահստութիւն, եկաց վարդապետ պատերազմական արուեստի (51): Յետուսա ուրեմն իրբեւ նշմարէր Ազրիպպինա թէ չկամի իմն Սղաւդիոս հրոժպել ի քաջն Բրիտանիկոսէ եւ թէ սկսաւ խեթիւ իմն հայել ընդ նա՝ հեռացուցեալ նորա զհաւատարիմն Նարկիստոս զիւր հակառակորդ ի Ամպանիա, բարձ թունաւոր կերակրով զՍղաւդիոս ի միջոյ՝ մեռանեալ ընդ Պաղղասայ եւ ընդ Բուսոսի (54, Հոկա): Այլ ամբոխն աստուածացոյց եւ զՍղաւդիոս:

Առ սովաւ հարաւային կողմանք ինչ Բրիտանիկայ նուաճեցան եւ տուաւ Սղաւդեայ եւ որդւոյ նորա անուն՝ Բրիտանիկոս, քանի ի եւ կայսր չօգաւ անդր տալ ճակատ ինչ (43—44). Մարտեանիա (42), Հրէաստան (44) եւ Թրակիա (47) նահանգ եղին Հռոմայեցոց: Մղեցաւ ճակատ ընդ Ղերմանայ ի ձեռն Փարթայ զօրավարի (41) եւ ի ձեռն Արորուզոնի (47): — Ռստիա քաղաք նաւահանգստի առ սովաւ շինեցաւ:

15

Օնա պոյսզատէր 17ամեայ Աղաւդիոս Ղամիսիոս Ներոն Աեսար (54—68) ուրջու, որդեգիր եւ փեսայ Սղաւդեայ: Չեհան Ազրիպպինա ի վեր զմահն Սղաւդեայ ժամն բազումն, մինչեւ ամենայն պատրաստեալ յարդարեցաւ եւ տպա ածաւ Ներոն ի բանակն անձնապահաց ի ձեռն Բուսոսի, կոչեաց զնա զօրականն կայսր մեծաւ ցնծութեամբ, նոյնպէս եւ ծերակոյտն ընկալաւ զնա: Հոյակապ փիլիսոսփոսն Սենեկա եւ Բուսոս կրթեալ

էին զնա խոստադոյն սկզբաւորք Մտոյթիկեանց եւ այնպէս էր ուսեալ կեղծաւորել : (Յայն սակա զառաջինն խարեաց նա զամենեւին բարւոյք իմն սկիզբն առաջնորութեանն արարեալ, եւ ցուցեալ եւ բախտիս ինչ հասարակաց յառաջին 5 ամն, մանաւանդ զի առաջնորութիւնն էր ի ձեռս Սենեկայ եւ Բուստի եւ մօրն նորա Մարթիպայնաց : Սակայն առանին կեանք նորա վաղ իսկ լի էին դարձութեամբք, մատնեալ յանամօթ ցանկութիւն՝ զոր մատամբ իմն ապր թոյլ եւ վարդապետն իւր Սենեկա, զի մի զայրացուցեալ առաւել եւս ի մոլեղնութիւն դարձցի պատանեալն, այլ չած փխտափոսն զմտաւ թէ թոյլ սոյ վիտի ի զիտոյ զառիվայրին գլորել : Անկաւ նա ի հաղթս գեղոյ Պուպէայ Սարթիւայ կնոջն փառասիրի, եւ նորա թելադրութեամբ եղև անինաց այնուհետեւ ի զործս անադարունութեան, այն օր յարկանել իւրում զառաջինն ձեռնադիր վճռոյ մահուան ուրուք, բղձանայր ատերով՝ Նրանի թէ չգիտէի իսկ գրել :

2. (Յառաջ քան զամենայն խոչ եւ խռթ էր նմա մայրն : Օչառաջինն քանզի ի նմանէ իսկ զԹագաւորութիւնն ընկալաւ՝ եցոյց ինչ սեր, եւ յառաջնում աւարն ի խնդրել զօրագլխի ուրուք ի նմանէ նշանարան՝ ետ նմա պոպէս՝ «Մ. ազնուագոյնն քան զամենայն մար», եւ ընկալաւ ի ծերակուտէն վասն նորա պատիւ՝ լինել քրակին Նրաւորեայ (զոր ինքն իսկ սպան) : Բայց Մարթիպայնա Զօթարութեամբն համարէր ունել առ ամենայն՝ իշխանութիւն, ետ նա ինքնին իւրով իշխանութեամբ սպանանել զՄարկիսոս, եւ գայր իսկ առ այլն կարգաւ՝ եթէ Սենեկա եւ Բուսոս չքանային նմա ընդդէմ՝ միարանութեամբ : Առ սատարի սիրոյն զոր առ զործ առաջնորութեան սնելը Մարթիպայնա, քանզի չէր համարձակ մտանել ինքնին ի ծերակոյտն՝ հարկ հատանէր այնուհետեւ բերել ժողովել զԾերակոյտն ի սրահի ուրեք պարատանն, զի յետոյ վարագարին անտես՝ զբանսն լուրցէ. եւ ի միւսմ նուազի ի յանդիւնան լինել հրեշտակաց Հայոց մեծաց առաջի Վերոնի՝ ելեալ գայր անառատ Մարթիպայնա նստել ընդ կայսեր ի միւսմ տախտի, իբրեւ իռովել իմն սկսան մօտակացք կայսերն՝ Սենեկա ազդ առնելը Վերոնի կլանել ընդ առաջ մօրն իբրեւ առ ի պատիւ մեծարանաց, եւ այնպէս խափանեցան թշնամանքն : Օչարանայր իմն ընդ այն ամենայն Վերոն, եւ տակաւ հեռացաւ ուծացաւ ի նմանէ : Իբրեւ զժողմեալ եւ մօրն՝ սպառնայր որդւոյն զմանուկն սիրելի զՔրիտանիկոս մատուցանել յառաջ ի թագաւորութիւն փոխանակ նորա, ամապարեաց Վերոն եւ սպան նախ զՔրիտանիկոս ի հացի դեղովն զոր ինքն էր յօրինեալ եւ փորձեալ եւս զգորութիւնն յանանոց վերայ (55) : Ապա ի մայրասպանութիւն եւս պատրաստէր՝ սաղրեալ եւ ի Պուպէայ : Անիկետոս հրամանատար նաւամարտիկ նաւաց Միսենոնի ուսոյց զհր-

նորան : Առէր Վերոն ի Բայիս Աստուածաբանացուց զմայրն որ էր յայն-
 ժամ յԱնտոնի Տոսկանացուց իբրեւ յարարոս, որպէս թէ հաշ-
 տել ընդ նմա կամիցի, եւ արդեամբք իսկ ընթրեօք մեծարեալ
 արձակէր զնա համբուրիւ եւ խանդաղատութեամբ յետօ : Եւ
 այն ինչ մտեալ Ազրիպպինայ ի նաւն պատրաստեալ ի Բայեան
 ծոցին եւ յառաջեալ սակաւ մի՝ քակէին ի ներքուստ տախտա-
 կամածք արուեստաւոր նաւուն եւ անկանէր դշտոյն ի ծովն . եղևն
 երկողին ընկերք նորա ծովակուր, բայց Ազրիպպինա ապրեցաւ ի
 լիւղ : Եւ յուհետեւ շէր ինչ պիտոյ արկանել քող ի վերայ չա-
 րեացն, առաքէր Վերոն գերի մի ի գերեաց եւ սպան սա սրով զԱ-
 զրիպպինա որ էր դուստր հօր սահմանելոյ ի կայսերութիւն, քոյր,
 կին եւ մայր կայսերաց (59) : Իժող նա զրով զանցս աղքատհոսին
 իւրոյ : Եւ յանհնարին իմն էին սազնապք եւ անձկութիւնք մայ-
 րասպանին զամենայն իսկ աւուրս կենացն, ստեպն առ ժամն ար-
 դարացոյց նա զանձն առաջի ծերակուտին թղթով յորինելով ի Աե-
 նեկայ եւ ընկաղան իսկ զնա շքով յորժամ ի շուքն դարձաւ : Միայն
 Պետոս ոմն Խորասէա այր սինկղիստիկոս առաքինի եւ ի բաց այն
 օր ի ծերակուտէն եւ ոչ չոգաւ իսկ ընդ առաջ նորա : Յետ ամաց
 ինչ եւ ընդ անմեղն եւ ընդ առաքինին Սկտուիա նոյնպիսի անցք
 անցին, եւ Պուպէա կայր այնուհետեւ արկին (62) : Բուռոս
 վախճանէր օրհասիւ կամ դեղով, եւ առնոյր զգործ անձնապա-
 հապետութեանն ժամոն Տիգրեղինոս (61), եւ Սենեկա ինքնակամ
 հեռանայր յարքունեացն (62) : Եւ յայէա բարձաւ ամենայն յորմէ
 մարթ էր նմա ան ածել կամ պատկառել : Հաստատեցան միւս-
 անգամ ամբաստանութիւնք վասն զկայր անարգելոյ (62), սպա-
 նութիւնք զմիմեանս յաջորդէին : Յօրինեցաւ դաւաճանութիւն
 ինչ ի մէջ արանց սինկղիստիկոսաց, սասպետաց եւ զօրականաց
 զխաւարութեամբ Պիտոնի ուրումն ազնուականի՝ զոր կամէին ամ-
 բառնալ յաթոռ կայսերացն : Յայտնեցաւ դաւն ի ձեռն միոյ ու-
 րուք ի գերեացն Սկեւինեայ որ զսպանութիւնն կատարելոց էր :
 Օւարհուրեցաւ Վերոն ընդ բազմութիւն դաւաճանացն յայտնելոց,
 սպանան երեւելիք ի նոցանէ մի ըստ միջէ եւ զուտերն Սկեւի-
 նեայ զպատրաստեալն ետ կախել ի Ասպիտողինին՝ նուէր Արա-
 մազայ Սրէժիսդրի : Առաքեաց հրաման եւ առ Սենեկա մեռա-
 նել, եւ թերեւս էր նա կցորդ դաւոյն . ետ սա հատանել գերական
 ըստ սովորութեան ժամանակին, կամեցաւ նորին կին Պաւղինոս
 երթալ զառնն զհետ եւ ետ իսկ հատանել գերական, այլ Վերոն
 հրամայէր արգելուլ զարիւնն եւ ապրեցաւ (65) : Ի յաջորդ ա-
 մին նոյն հրաման մահու առաքեցաւ եւ առ արան առաքինիս առ
 Պետոսն Խորասէա եւ առ Բարէայն Սարմոս (66) :

Սիրելի քան զամենայն էր Վերոնի՝ խաղալ ի թէատրոնի եւ
 ի կրկիսի վարել կառս, երգել եւ ընդ սրբնգահարաց եւ փան

գրանահարաց մրցել, անցեալ ի մէջ նոցա եւ մտեալ ընդ օրինօք նոցա: Եւր նորա կացուցեալ եւ զուկո մի զօրականաց Աւգոստեանս անուն օր յերգել նորա փանդուամբ՝ գովէին զնա կոչելով «Ղարտոն գեղեցիկ»: (Յեա ի Նէպոլիոն ի նոյն գործ երթալոյ (64), քաջալիրեալ ի գովութենէ ձայնին իւրոյ զոր լուաւ ի հրեշտակութենէ ինչ քաղաքացն Յունաց՝ Յոյնք միայն, ասէ, իմանտն զճարտարութիւն արուեստին իմոյ. այսպէս ել նա ի Յունաց աշխարհ, շջէր ընդ քաղաքս քաղաքս, ի խաղն Իսթմեանս, Պիւթեանս եւ Նեմէականս, առնէր գուսանութիւնս եւ երգէր, թէպէտ եւ յոյժ մեղմ իմն եւ կարծ էր ձայն նորա, եւ դառնայր մտանէր ձաղանօք ի Հոմար՝ ժողովեալ 1800 պսակս յաղթութեան յայլ եւ այլ մրցութիւնս:

(Յեա ամբաւ սպանութեանցն եւ գործոց գարշութեան մի ինչ տակաւին պակաս էր ի համբաւ պարծանաց նորա՝ ինեւ այրիչ քաղաքաց: Յանկարծակի ի միում աւուր 14 բաժինք քաղաքին Հոմոնյ բորբոքեալ այրէին յաւուրն յորում յառաջ քան զ150ամ Վաղիացիք հրձիգ արարին զքաղաքն. զ՛ տիւ եւ զ՛ գիշեր տոչորէր բոցն եւ ոչ դք իշխէր շիջուցանել, եւ Ներոն ի տանեաց ապարանից իւրոց հայեցեալ տեսանէր եւ քնտրիւ հարկանէր զերգս այրմանն Տրովայ (64, 18—24 Յուլ.): Ասմեցաւ միւսանգամ շինել զքաղաքն գեղեցիկ քան որչափ էրն, բայց սպառեցան զանձք տէրութեանն մանաւանդ վասն շինութեան շքեղ կայսերական պաղատանն: Իբրեւ ետես Ներոն թէ զայրագին իմն հայի ընդ նա ժողովուրդն վասն իրացն՝ յայլ իմն կամեցաւ զյանցանան կրթել, այս ինքն՝ ի քրիստոնեայսն:

3. Վրիստոնէութիւնն այնու զի ի Հրէաստանէ էր ելեալ՝ զառաջինն հրէական ինչ աղանդ համարեցաւ հեթանոսացն. այլ իբրեւ կրօնք տէրութեանն վաղվաղակի նուազել սկսան՝ ամենեցուն աչք ի քրիստոնեայս սկսան հայել: Վանզի ամենայն առողջ մասց եւ անարատ սրտից սիրելի եւ անձկալի թուեցաւ այն վարդապետութիւն, որ ամենեցուն առանց ընարութեան խոստանայր խաղաղութիւն ոգւոյ ընդ Աստուծոյ եւ կեանս յաւիտենականս այնոցիկ՝ օր հաւատացցեն ի Վրիստոս եւ ըստնորա պատուիրանացն զնայցեն: Վայց նմին հակառակ օր ի մոլորութիւնան ծնգեալ էր, եւ կապեալ ի հրէական կամ ի հեթանոսական կարծիս, կուրուութեամբ հարեալ հատեալ ի դիս, եւ համարէր թէ ընդ դիցն պաշտաման կործանի հռոմէական պետութիւնն, եւ կամ ունէր ինչ շահս արուեստի ի հեթանոսական խաբէութենէն՝ ինէր թշնամի եւ հալածիչ քրիստոնէութեանն: Վրիստոնէութիւնն կոչէր ի հեթանոսաց աւերորդ պաշտօն, ժանտ. եւ քրիստոնեայք յաչս աշխարհասիրացն համարեալ էին Ազգ խուսափող ի լուսոյ¹, եւ տմբաստանեալ ունել աստիւթիւն առ ազգ մարդկան:

1 Gens lucifuga.

Օ Տիրերեայ ոչ ինչ թշնամութիւն հակառակ քրիստոս նէից պատմի, այլ նմին հակառակ պատմի թէ ի լեւել նորա զանցարն Քրիստոսի ի Պիրատոսէ՜¹ եւ յետայ Մաքարէ ի Հայոց արքայէ՜² կամեցեալ եւս իցէ հանել զՎրիստոս ի կարգս աստուածոցն եւ ծերտկուտին շառեալ յանձն: Իսկ առ Աղաւղեառ (ըստ Սուեանի, աես եւ Գործ. ԺԿ՝. 2.) մերժեցան ի Հռոմայ Հրեայք՝ վասն զի «Թելագրութեամբք Վրեստոսի սերունն (Վրիստոսի՛) զոր տակաւին կենդանի համարի Սուեանիս») յազէին խաղութիւնս,, որպէս ստութեամբ համարի: Այլ Աերոն ընէր բուն առաջին հարածիչ ի կայսերացն: Սա կուտեալ բազմութիւն անհնարին քրիստոնէից՝ ոչ միայն վասն հրդեհին զպարտութեան այլ եւ վասն կարծեալ ասերութեան նոցա հակառակ մարդկեղէն ազգի՛³ սոցր սպանանել, զիէս զզեցուցեալ մերթս երէոց արկանէր շանց առաջի, զայլան ի խաչ հանէր, եւ զիէս զարձեալ արքեի նիւթովք օծեալ (զզեցուցանելով վերապիւսութեաւեալս ի ձիւթ եւ յայլ ինչ նոյնպիսի) լուցեալ այրէր ի լուսաւարութիւն գիշերոյ: Ինքն իսկ Աերոն զաւրատանան իւր բանայր վասն այնպիսի անազորոյն տեպեանց զոր սոցր առնել իւրեւ խաղս եւ կառօք եկեալ կայր ի մէջ Ժողովդեանն: Այրն ընտիր Տակիտոս՝ թէպէտ եւ Հեթանոսութեան կարծեք զրաւեալ է, եւ յանցաւորս իմն երեւցուցանէ զքրիստոնեայնս առանց զյանցանան ինչ յիշելոյ, սակայն անգոմնեալ պարսաւէ զգործ անպթութեան բռնաւորին եւ ասէ թէ ամենեղին ի զութ դարձան ի վերայ քրիստոնէիցն (64):

Այս առաջին հարածունն կամ մատուցաւ յառաջ առանց ընդ մէջ հատաներոյ եւ կամ նորոգեցաւ միւսանգամ՝ յամի իւրեւ 66— 67. քանզի ընդ նոյն ժամանակս նահատակեցան զլիաւորք առաքելոցն Պետրոս եւ Պաւղոս հրամանաւ Աերոնի:

4. Անդէն ի յաջորդ ամի սպրեցաւ աշխարհ ի բռնաւորէ անտի: Ժուժեցին կացին Հռոմեցեցիք ամս 14, մինչեւ ասպա տրեմն յարեան զօրքն ի Աեղտեանն Գաղիա եւ ի Սպանիա. անգեղաւ ի զօրացն կայր՝ Յուդիոս Վինդէքս եւ ասա Գաղլա ընդ որում միարանեաց Աթոն ի Ղաթիսանիա: Թէպէտ եւ Վինդէքս յաղթեցաւ եւ անկառ ի ճակատու, այլ անդէն ի Հռոմ առաջնորդութեամբ Ախիլիսիոսի յարեաւ արօտամբութիւն ի մէջ անձնապահայն: Աերոն յայտ արարաւ ի ծերտկուտէն թշնամի հայրենեաց, եւ Գաղլա եղև ընկալեալ ի կայսերութիւն: Այս նուհետեւ պակուցեալ փախստեայ գնայր բռնաւորն գիշերախառն ի Հռոմայ, թողեալ լքեալ յամենեցունց. ասպ տրեմն կամեցեալ ապրել ի ձեռաց այնոցիկ որ զհետն մտեալ էին եւ զի

1 Տերուզ. պատմի. եւ Մովս. Խորեն. 2 Մովս. Խորեն. էլ 226 — 230: 3 Oelium generis humani. Յովս.

Տի մեռցի գառառանաւ՝ առնէր անձամբ անձին՝ օգնականաւ թեամբ միոյ օւրուք յաղատելոց իւրոց : Եւ յապէս վճարէր Վերան յձնորդ ամի հասակի (68, (Յունի.) անդիկելով զանձն թէ «Որպիտք ճարտարս կորնչեմ»,¹ : Եւ յնշափ սաստիկ էր ահն վասն նորա՝ մինչեւ ժամանակս բազումն Նեռն համարել զնա քրիստոնէիցն : Եւ նախաւ Բրիտանիա եղել նահանգ Հռոմայեցւոց ի ձեռն Սուե. տանի Պաւղինեայ :

Եւ Եւստանիոս ի բառնալ տոհմին Սեպտիմիոս մեծամեծ յոյզք երկն ի Հռոմայեցւոց պետութեան, քանզի չգոյնին ինչ օրէնք վասն պայտազատութեան աթոռոյն, եւ զօրն զնէր եւ բառնապք զկայսերան : Թեպէտ եւ ծերունին Դիակաս Սեպտիմիոս Սուլպիանոս Վալէրա առ զՀուս, բայց հեռացան ի նմանէ անձնապահսքն վասն խառութեան նորա եւ օգնականութեամբ սոցա ընկէջ զնա յեա Յ ամսոց բարեկամն Վերանեայ Սաղուիոս Սթոն եւ արմաւ Վաղրա յանձնապահացն ի հրապարակամիջի քաղաքին (69, (Յունա.) : Իսկ կայսրն նոր Սթոն իսկ եւ իսկ յեա Յ ամսոց հարկ համարեցաւ խաղալ ի վերայ նախանձորդին իւրոց Ս Իստիպիոս զոր գերանական լեզէնքն անուանեցին կայսր, յաղթեցաւ զօրն Սթոնի առ Արեմոնա ի զօրափարացն Ս Իստիպիոս ի Ս աղեակ եւ ի Անիկինեայ, եւ Սթոն օր ի Բրիտանիոն էր՝ իբրեւ լուս զարտաութիւն զօրու իւրոց, արար անձին՝ զի բարձիցէ զքաղաքային կռիւն յոր յօժարեցուցանէին զնա զօրականք իւր քաջալերելով զնա (Եւրիլ) :

Ս Իստիպիոս այնուհետեւ ընկալեալ էր յամենեցունց ի կայսերութիւն, բայց ապա վասն զեղեութեան եւ անգթութեան եւ անասնն համարձակութեան իւրոցն զօրաց եղել առեղ ի Հուս : (Յարեան անտուտ լեզէնքն Եստրոց եւ կայսրցին զքորուար իւրեանց զՍ Եստիպիոս կայսր. յարեցան ի նոսա լեզէնքն Պաննոնիացւոց, եւ Արիմոս յաղթեայ զօրացն Ս Իստիպիոս առ Արեմոնա, եւ ինքն Ս Իստիպիոս սպանաւ ի ժողովրդենէ ի Հուս չարաչար, եւ զիսինն ընկեցաւ ի Յիբերիա (69, Գեկ.) :

16

Յայսմ վայրի խառորեցուք ի Հրէաստան նշմարել զկատարումն դատաւանանցն Եստրոց սպառնացելոց, մանաւանդ թէ զրգռելոց մեղեքին աղաղակաւ աստուածասպանացն թէ «Ղրիւն գորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց»,² : Քանզի զոր Աստու յաւար մասնելոց իւրոց շքով յերուսաղէմ պատմեալ էր աշակերտացն արտասուօք՝ ի նշմարելն զքաղաքն ի հեռաստանէ,³ եւ առաւել եւս նկարեալ մանր յեա երկուց աւուրց՝ ի ցուցանել

1 Proh, qualls artifex pereo ! 2 Մատ. Ի. 25. 3 Ղուկ. ԺԲ. 41-44.

նմա աշակերտացն զընտուած ասաճարին¹. այն ամենայն յետ 37 ամաց եկն ի կատարումն մինչեւ ի սողորայս ապաստան :

Նրեայք թէպէտ եւ չունէին այնուհետեւ պատճառս ինչ ամբառնալոյ զանձինս վերագոյն քան զայլ ազգն, քանզի հաւատար իմն լեալ էին նոցա, սակայն եւ այնպէս սաստիկ ատելութեամբ էին նոքա ընդ Նոռմայեցւոց՝ ամբարտաւանելով իմն եւ պարծելով յազգն իւրեանց : Այն ատելութիւն երթայր եւ յամախէր ոչ միայն ստէպ հարստահարութեամբ կուսակալացն Նոռմայեցւոց՝ այլ եւ վասն անմիտ եւ անիրաւ գործոց Նրեիցն եւ վասն մոլորեցուցչացն եւ խաբերայիցն որ քարոզէին նոցա ապաստանութիւն ընդդէմ Նոռմայեցւոցն, մինչեւ յիմարեալ եւ ոչ նշանացն բարկութեան որ յերկնից յայանէին՝ զնէին մտ :

Ի ժամանակի զի նեղէր զնոսա Աղբինոս դատաւոր (յամէ 62 կամ 63), եւ Ագրիպպա Ի. նորաձեւան առնելով եւ յարելով ի Նոռմայեցիան օտարանայր ի նոցանէ՝ երեւէր ի սօնի տաղաւարահարացն Յետու կամ Ախուս ոմն անուռն ի տաճարին որ աղաղակ եղեալ գոչէր, “Ձայն բարբառոյ յարեւելից, ձայն յարեւմտից, ձայն ի չորից հողմոց, բարբառ ի վերայ Արուսաղեմի եւ տաճարին, բարբառ ի վերայ արանց եւ կանանց, բարբառ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն”, . յայնմ հետէ գոչէր նա ստէպ զտիւ եւ զգիշեր . “վայ վայ Արուսաղեմի”, : Ողբեցին զնա, զան հարին, սակայն նա ոչ ինչ բարբառէր քան զվայն զայն զարհուրանաց, այսպէս ամս 7 ընդ ամենայն տեղիս . այլ ի վերջնում պաշարմանն եկն եմուտ ի քաղաքն, շրջէր անդադար ի վերայ պարսպաց նորա շուրջանակի՝ եղեալ ազաղակ թէ “վայ տաճարին, վայ քաղաքին, վայ ժողովրդեանն”, . եւ յետուստ ուրեմն ած զնովմբ թէ “վայ եւ ինձ, եւ անդէն հար ընկէց զնա վէմ մի ի քարնկէց մեկքենայից : — Ի սօնի զատկաց 65 ամին բացաւ ինքնին զհասարակ զիշերու պընձի դուռն տաճարին՝ յետ լինելոյ անհնարին պայծառութեան յօղս . յետ սակաւ ինչ միոյ երեւէին յարեւմտից կառք պատերազմի եւ գուռք գուռք պատերազմոցայ ընդ օղս . իսկ ի սօնի պենտակոստէից լուան քահանայքն զիշերի ի տաճարին ազմուկ եւ յետ այնորիկ բարբառ թէ “Պնամբ աստի, զնամբ”, : Իայց ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար² :

2. Վեսախոս Փղորոս (յամէ 65) յաջորդ Աղբինեայ անցոյց զանցոյց զառաջնովքն՝ ժլատութեամբն եւ անգթութեամբ . պաշտպանէր նա եւ բազմութեան աւազակաց՝ զի առցէ բաժին յուարէ նոցա : Իբրեւ ետես թէ պատասխանատուութիւն կայ նմա՝ սաստկացոյց զհարստահարութիւն ժողովրդեանն զի ապաստանութեամբն նոցա արդարացի . եւ հաս իսկ որում կամէրն, քանզի :

1 Ղուկ. ԻՈ, 5—4, 30—34 : Մատթ. 2 Յովսեփ. Հրեակ. գտեր : Յովսեփ. ԻԳ. 1—6, 5—33 : Պատմ. Ե. Գլ. 2Գ :

ընդունայն եղև ամենայն ջան Ազրիպայ արքայի եւ առաջնորդաց ժողովորեանն եւ լաւաց ի նոցանէ որք հաւանեցուցանել զնոսա կամէին :

Աղեազար որդի քահանայապետին Անանիայ իշխան տաճարին բարձ յամի 66 զամենայն պատարագան վասն օտարաց, եւ այնպէս բարձաւ եւ պատարագն վասն կայսերն : Միանգամայն յարձակեցաւ ամբոխ ինչ պատերազմաւ ի վերայ դղեկին Մասսադայ առ Մեռեալ ծովուն եւ կոտորեաց զամրականան հռոմայեցիս, եւ այնպէս եղև սկիզբն պատերազմին ապստամբութեան : Որ խաղաղասերքն էին աղաչէին զՓղորոս եւ զԱզրիպայ առնուլ զառաջս խռովութեանն. բայց Փղորոս չետ ինչ նոցա պատասխանի, իսկ 3000 հեծեալք որ թագաւորն առաքեաց՝ չկարացին լինել գիմակալ ապստամբացն որ երթային եւ աճէին : Վանզի սղբա զտիւ եւ զգիշեր յարձակէին ի վերայ արքունական դղեկին Արուսագեմի մինչեւ արկանել զՀռոմայեցիսն յերեսին աշտարակսն շինեալս ի Հերովդէէ. իսկ զորացն Ազրիպայ շնորհեցին երթալ ի բաց. եւ իրեւ յետուստ յանձն եղեն նոցա եւ Հռոմայեցիք՝ կոտորեցին զնոսա հակառակ խոստանան իւրեանց, եւ այն՝ յաւուր շարաթու :

Այնուհետեւ բարձաւ ամենայն յոյս խաղաղութեամբ զերսն վճարելոյ : Անտուատ Աեստիոս Գարդոս կուսակալ Ասորոց 25,000 արամբ խաղայր ի Հրէաստան. զճանապարհայն զգեզս եւ զքաղաքս հրձիգ առնէր եւ որ ոք անկանէր ի բուռն՝ կոտորէր : Ակն եհաս առաջի քաղաքին Արուսաղեմացւոց ի կատարած կոյս Հոկտեմբեր ամսոյ, եւ բանակ հարեալ նսսէր հեռի ի քաղաքէն մոռն մի : Հրեայք իսկ եւ իսկ յարձակէին ի վերայ նոցա մպեզին, եւ անկան իսկ ի Հռոմայեցւոց աւեր Քան զ500 սլր : Այլ Աեստիոս մօտազոյնս մերձեցաւ այնուհետեւ ի քաղաքն, եմուտ յաւուրն չորրորդի ի քաղաքն ստորին, եւ հարկանէր զքաղաքն վերին աւուրս հինգ, ի վեցերորդումն զտաճարն իսկ զլիտովն, եւ առնէր իսկ սրգեւք դիւրաւ վախճան պատերազմին՝ թէ տեւէր ի պաշարմանն, մանաւանդ զի երկպառակեալ եւ վհատեալ իմն էին խռովիքն :

Այլ բարձ նա յանկարծ զպաշարումնն զարմանալի ինչ օրինակաւ, այնպէս զի դարձն նորա նման իմն էր փախստեան, եւ զհետ մտեալ հալածէին իսկ զնա խռովիքն միւսանգամ քաջալերեալ մինչեւ գիշերայն ապրէր զօրավարն յետ անկանելոյ ի բանակէ նորա 4000 արանց, 400 երիվարաց եւ մեկքենայից : Այնուհետեւ յայտնի իմն էր թէ տեւեսցէ պատերազմն. յայն սակա բազումք յերեւելեաց եւ ի մտացեաց Հրէիցն մեկնեցան ի քաղաքէն իրբեւ ի նաւակէ որ մերձ յընկզմել իցէ : Ի դէպ է թէ յայնժամ ուրեմն եւ քրիստոնեայք, յուշ լեալ նոցա բանից Անապարին՝ մեկնեցան

ի Պերդա քաղաքիկ յայնիցս (Յորդանանու: Իսկ շրեայքն որ անգէն մնացին՝ առնէին յայնմ հետէ պատրաստութիւն պատերազմի: Վիպազրին Յովսէպայ յանձն եղել Վարիլեա, Լոդիազարու Լոդոփէ: Եւ մեւս եւս սին Յովսէպոս եւ Անանոս քահանայապետ կացին հրամանատարք յերուսաղէմ:

3. Մինչ շրեայք երկիցս յարձակէին Մակաղոն եւ մերժէին յետս՝ անկանելով ի նոցանէ 20,000 արանց, անտուտս Վեսպրանոս զօրավար ժողովէր զունդ հարուստ յԱսորիս, եւ ի սկանել յաջորդ ամին (67) հասանէր առաջն Յոտապատայ ի Վարիլեա 60,000 արամբ, քանզի եւ Տիտոս նորին որդի խառնեցաւ ի նա: Աւուրս 47 դիմակալ եղել պաշարման քաղաքին Յովսէպոս մեծաւ քաջութեամբ, բայց ասպա (Յուլ.) առաւ յարձակմամբ եւ ասպիանեցաւ հրով եւ սրով: Ինդ գերեալսն էր եւ Յովսէպոս՝ զոր կամէր զօրավարն առաքել առ կայսր: Բայց իբրեւ պատմեաց նմա Յովսէպոս թէ հասանիցէ յաթոռ կայսերութեան՝ պահեաց զնա առ իւր սիրով: Ընդ նոյն ժամանակս եւ այլ եւս քաղաքք Վարիլեացոցն մեծաւ աշխատութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ առան, եւ մինչեւ ցկատարած ամին՝ զբաւեալ էր ամենայն երկիրն յայնկոցս Յորդանանու:

Իսկ յերուսաղէմ ընդ նոյն ժամանակս կողմն Նախանձայու զացն բռնացեալ էր ի վերայ այրոց կողմանց, քանզի երկպառակեալ իմն էին: Նախանձայոյզք բարդանօք որպէս թէ զԱստուծոյ փառան խնդրիցեն՝ չկամէին ընդ ուրուք իշխանութեամբ մտանել, այլ զամենայն իշխանութիւն օտար՝ մերժել յանձանց: Ազբա նախ առարհարութեամբ եւ սպանութեամբ մտնգնէին ի վերայ հակառակորդացն ի մօտաւոր վայրան Երուսաղէմի, եւ յետ այնորիկ առաջնորդութեամբ Լոդիազարու ուրումն մտին յերուսաղէմ, զբաւեցին զառձարն եւ անտուտս յարձակէին ստեղ այսր անդր (68): Անանոս՝ որ երբեմն քահանայապետն էր, հաւանեցոցց զժողովուրդն մերժել զնոսա զնուք: Եւ մերժեալ փոկեցան իսկ ի ներքին կողմանս տաճարին, յետ սաստիկ կռուց: Այլ Յովհաննէս Վախագայի, որ ի Վախագայ դղեկէ Վարիլեայ ասարեալ եկեալ էր ամբոխել յերուսաղէմ, նենգութեամբ կեղծաւորէր որպէս թէ կամիցի երթալ խօսել ընդ նոսա անտու Անանոսի, բայց արգեամբք խրատ ետ նոցա պնդել կալ հաստատուն եւ զԼոդոնայեցիս կոչել ի թիկունս: Եկին իսկ վաղվադակի Լոդոնայեցիքն 20,000 արամբ: չեթող զնոսա Անանոս մտանել ի քաղաքն, բայց ի գիշերի միում՝ յորժամ մրրիկ էր, Նախանձայոյզք զազատ բացին նոցա զդուռն: Այնուհետեւ միաբանեալ սոցա ընդ նոսա սրարին կատարած անհնարին ի մէջ հակառակորդաց իւրեանց, եւ անկան սրով 12,000 արք երեւեքիք յորս եւ Անանոսն էր, մինչեւ զժողովել Լոդոնայեցոցն ընդ այն եւ դառնալ յետս:

4. Մախչն նախանձայրոջըն յեա ջնջելոյ զպան երեւելիս՝ ի վերայ անառաքացն սկանն մոլեղնել . մեծատունքն՝ քան զամենեւին արժանի պատժոց համարելին: Բազումք ի Հրէից կենաց իսկ ժտանգաւ անկան անձնապուր ի Աեաարիա՝ ապաստանել ի Աեա պիտոսս, որ կայր մնայր ի քաղաքի անդ անգործ, ապասեալ զի երկարառակութիւն Հրէիցն եւ առաջնորդայ նոցա դիւրացուացէ նմա զյաղթութիւնն: Եւ էր իսկ քաջ խորհուրդն: Քանզի Յովհաննէս Վիսկաղացի չկամէր զայլ ոք հրամանատար առ իւր, եւ այնպէս Վախանձայրոջը յերկուս իմն բաժանեցան եւ անգաղար մարտ պատերազմի էր նոցա ընդ միմեանս: Միանգամայն ի նմին ժամանակի եւ արտաքոյ իսկ քաղաքին յորինեցաւ զունդ ստապատակաւորաց եւ աւազակաց եւ առաջնորդ նոցա Սիմոն օմն առ նուն, որ խառմամբն իւրովք ստուարացոյց զզուան իբրեւ 20,000 այր: Ինք Սիմոնեանս միաբանեցին եւ յարոնցեցւոց 25,000 այր, եւ այնպէս պաշարեցին միարան զՆորուսողէմ: Յայնժամ յարեան ի քաղաքին հակառակ բռնաւորութեանն Յովհաննէս, եւ նա հարկ համարեցաւ այնուհետեւ ամբանալ ի բերդն տաճարին: Բայց քանզի երկնչէին իմն թէ խնդրեացէ նա քէն զիստոց՝ բնկարան զՍիմոն ի ներքս զի պաշտպանեացէ նոցա յերեսաց Յովհաննէս: Եւ այսպէս յաւելաւ ի քաղաքին մեւս եւս բռնաւոր յաճարել զընտելացն վիշտս:

Իսկ Վեապիտոս զամն 68 հանէր ի զբաւս սասպատակաւ յաշխարհն Եդոփոնցեացոյ՝ յարում կացուցանէր զօրս յամբանն եւ զառնայր ի Աեաարիա: Եւ յն ինչ կամէր ամենայն զօրութեամբն խաղալ ի վերայ Եդուսաղէմի՝ հասանէր զբոց թէ Վերոն ընկեցաւ եւ Վաղքաւ առ զաթոսն: Յայն սակս յամեցոց զարշաւանն՝ տեսանել զխառարած իրացն, եւ մանաւանդ յորժամ լուաւ թէ Վաղքաւ եւս ապանաւ եւ անց Սթոն (69): Եւրա ուրեմն յեա մահուն Սթոնի ինքն Վեապիտոս ընտրեցաւ կայսր յԵսորիս յարեւելեան լեզէնացն, եւ թողեալ զգօրն ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Յիստոփ մեկնէր ի Հոսմ:

5. Ինչ նոյն ժամանակս եւ յարուսողէմ Եդիսազար օմն ի քահանայական ասհմէ կացեալ զլիաւոր զնորի իբիք (2400) Վախանձայրազացն՝ գրաւեալ կարաւ զներքին սրահ քահանայիցն ի տաճարին, եւ զՅովհաննէս Վիսկաղացի արգել ի սրահի ժողովքըդեանն. եւ սա 6000 արամբ լինէր նմա անդէն զիմակալ՝ առ նելով միանգամայն յարձակումն ստէպ ի վերայ քաղաքին՝ զոր գրաւեալ ունէր Սիմոն 1000 Վախանձայրազացն եւ 5000 Եդուսաղէմցոք: Յովհաննէս Վիսկաղացի այրէր զամենայն որ ինչ ի բառն գայր, որով եւ բազում մթերք ցորենոյ որ բաւական էին ամաց բազմոց՝ այրեցան: Յայսպիսի վիշտս էր Եդուսաղէմ ի ժամանակի զի անտուտ Յիտոս (70) գայր մերձենայր իբրեւ ?

վտաւան բացառոյն ի պարսպացն: Աորք Հռոմայեցի լեզէոնք էին նորա (իրբեւ 7000 այր) եւ 5000 ընտիր ընտիր զօրաց, եւ բազմամբոխ գունդ օղնական յԱզրիպայ եւ յայլոց իշխանացն Աւիացոց, եւ սկսաւ պաշարել սորօք զքաղաքն Երուսաղեմացոց: Լըր սա շենեալ ի վերայ Ակրա բլրոյ՝ շուրջանակի 30 վտաւան (1½ ժամու գնաց ճանապարհի), փակեալ ուրեք անդնդովք, ուրեք ուրեք երեքկին պատուարաւ եւ բազում ամուր ամուր աշտարակօք, յորոց երեւեւ լի էին երեքինս՝ Հիպպիկոս, Փասայէլ եւ Մարիամնէ: Տաճարն ի Մորիա բլրին էր մեւս եւս առանձինն գրեթէ անառիկ իմն բերդ: Իսկ ամբոխ ժողովրդեանն որ ի բնէ բազում էր յոյժ՝ առաւել եւս էր ստուարացեալ վասն մօտաւոր պատեքատօնին, որպիսի բազմութիւն չէր լեալ յառաջն երբեք:

Տեսիլ զօրուն Հռոմայեցոց սթափեցոյց իմն զհակառակեալօրն ընդ միմեանս: Միաբանեցին նօքա ընդդէմ հասարակաց թշնամեղն. այլ չէր տեւական խաղաղութիւնն: Առհասննէս ի ժամանակի ատնին, քանզի բացեալ էր Եղիազար զմուտս տաճարին, առ զօրահ քահանայիցն մեծաւ կոտորածիւ. մնացորդք գնդին Եղիազարու եւ ինքն իսկ Եղիազար հնազանդեցին Առհասնու. եւ էին այնուհետեւ երկու եւեթ կողմնք (այս ինքն Առհասնուն եւ Սիմոնի) որ յարձակէին միւսանգամ ի միմեանս՝ յորժամ լինէր ինչ հանգիստ յարտաքնոցն: Տիտոս յեա երկիցս առաքելոյ առ նոսա պատգամաւորութիւն հաշտութեան եւ մերժելոյ ի նոցանէ՝ ապա սկսաւ սաստկագոյնս բախել զքաղաքն քարրնկէց մնըքնայիւք: Եւուրս 14 վաստակեալ՝ ապա մտին Հռոմայեցիք յառաջին պարիսպն: Անս 5 առուրց անկաւ պարիսպն երկրորդ եւ կացին մնացին անդ Հռոմայեցիք ի բաց ժգեալ զյարձակումն Սիմոնի եւ զգնդին նորա: Տիտոս իրբեւ պատրաստէր յարձակել ի վերայ երրորդ պարսպին՝ յղէր նոցա զԼուբանց աղբակից զԱռփնպոս խոստանալ նոցա միւսանգամ թողութիւն, բայց նօքա խոցեցին զնա նետիւ:

Տիտոս վասն կարելոյ արտաքուստ զպաշարն՝ ետ ատել որմ զքաղաքան փոխանակ խրամոյն զոր խորացուցեալ էին, մինչեւ չկարել ումեք մտանել կամ ելանել: Այնուհետեւ սաստկացաւ անհնարին սոյն մինչեւ եւ զգարչելի ինչ իրս ուտել բնակչացն. զգիտկունն որ կիսովն լուծեալ էին՝ փորէին հանէին ի կերակուր. նա եւ կին մի ի կանանց առհմկաց առ եփեաց զմանկիկն իւր եւ կերաւ առ քաղցուն վտանգի: Զարհուրեցաւ քաղաքն ամենայն եւ Տիտոս իրբեւ լուաւ՝ զժգմեցաւ եւ ասէր՝ թէ զանօրէնութիւնն զայն եւ զլարիսն թաղեցից ընդ աւերակօք քաղաքիդ: Այնր ամենայնի վերայ եւ ակօք ժանտք ի վերայ հասին, եւ ի 14որդ օրէ Ապրիլ ամսոյ մինչեւ ց1 օր Առլեայ ընդ մի եւեթ դուռն հանան դիակուչք իրբեւ 116,000 եւ ընկեցան ընդ պարիսպն 600,000

(բառ Յովսեփայ) : Իսկ զգիտութիցն բանային զօրականք ժլառք զգորս, քանզի տարածեալ էր համբաւ ի զօրականին թէ փախըստեայք կէտալ սանին ի բաց զոսկին իւրեանց :

6. (Յեա կատարելոյ Հռոմայեցւոցն զպատրաստութիւն մենքնայից յարձակման՝ առին զղղեակն Անտանիա մեծաւ աշխատութեամբ (5 Յուլ.), քակեցին զորմուշնս նորա զի արգելոյր այն հարկանել զտաճարն : Միւսանգամ առաքեցաւ Յովսեփոս հաւանեցուցանել զՀրեայն եւ խոստանալ Յովհաննու եթէ թողուն զնալ նմա համարձակ ի բաց : Իայց քանզի այնպէս մոլորեալ ունէին ի մտի թէ մարդկեղէն զօրութիւն չկարէ առնուլ զտաճարն, ոչ միայն զերսան նորա մերժեցին՝ այլ եւ զՏիտոսին որ ինքնին մատուցեալ յորդորէր զնոսա, քանզի զմեծանձնութիւն նորա համարէին երկեւղ :

Այա հարկ էր զինուք առնել զքաւ իրացն . ի ստէպ յարձակմանն՝ քայքայեցաւ հիւսիսային ճակատ տաճարին հրով, եւ այնպէս գրաւեցաւ արահն արտաքին : Այնուհետեւ հարկանէին զբուն սրմունսն տաճարին՝ այլ զուր ուրեմն աւուրս 6 կոծէին հզօր մենքնայիւք եւ փորէին զհիմունսն . յարձակեցան եւս միանգամ Հռոմայեցիք բայց մղեցան յետս : Յայնժամ ետ արկանել Տիտոս հուր ի դրունսն եւ յաջողեցաւ գործն . բայց հրաման ետ անդրէն շեջուցանել յորժամ ի բուն տաճար անդր բոցն հասանէր : Մինչդեռ զայնու էր զօրականն՝ սահմանեցաւ ի խորհրդեան պատերազմին առ հասարակ յարձակել ի վերայ, բայց զտաճարն պահել ողջ (10 Աւգոստ.) : Այլ իբրեւ այն ինչ յարձակեալ էին Հրեայք եւ մղեալ յետս՝ առ զօրական մի ի զօրականաց անհրաման լուցիկի ի ձեռն, ամբարձ զնա ի վեր ընկեր իւր, եւ արձակեաց զհուրն ի ներքս ի տաճարն : Այնպէս սաստկազոյնս սփռեցաւ հուրն զի անհնարին էր շեջուցանել : Չուր ձեպէր անդր Տիտոս, ազաչէր, հրաման տայր, սպառնայր՝ զի միայն զհուրն շեջուցանիցեն, այլ զօրականն որ յառ եւ յաւար էր դարձեալ չքներ նմա միտ : Յայնժամ մատուցեալ հայեցաւ նա ի տեղին սուրբ եւ ի սրբութիւնն սրբոց եւ ապրեցոյց զպասան սրբութեան, ապա ել արտաքս . բայց եւ այն տեղիք լուցեալ պրեցան՝ թէպէտ եւ կրկնէր եւ երեքկնէր զհրամանն Տիտոս . առ զօրականն յաւարի գոր ինչ միանգամ եզիտ եւ լցան իսկ գանձուք :

Ինք տեղւոյն սրբութեան անկաւ կործանեցաւ եւ ամենայն իսկ յոյս եւ քաջալերութիւն Հրեիցն . կրկնեալ հնէին ի լերանց բոչեւն եւ ազաղակ վայրն նոցա . վերջին յոյս եւ ապաւէն լեալ էր նոցա տաճարն : Սկսաւ այնուհետեւ կոտորած արոյն Հռոմայեցւոց ի մէջ նոցա՝ չինայեալ ծերոյ եւ երիտասարդի, արուի եւ իգի, աւագի եւ անաւագի : Հազարաւորք ի մէջ բոցոյն կամ գահավիժ դարահոս ի պարսպայն մեռանէին : Յայնժամ ուրեմն դադարեաց

Հուլիս եւ սուր՝ յորժամ երկու եւեթ դրամը մնացին սաճարին եւ մտնի մի դաւթին կանանց :

Իսկ յանդգնագրքը ի խռովացն անցեալ գործեցին պատնէշ ի քաղաքին ամրանալ անդէն . իբրեւ չառաւ նոցա թոյլ երթալ ի բաց աղառութեամբ՝ չորան ամբացան ի դղեակն Ախմէի ի վերին քաղաքի, եւ կոտորեցին անդ իսկ եւ իսկ 8000 ողի յաղ գակցաց իւրեանց որ անդէն ամրացեալ էին : Իսկ Արուստէ՛մ տուաւ յաւար զօրացն, եւ ապա լուցեալ այրեցաւ անթիւ եւ անհամար դիակամքն : Աետոյ ուրեմն կոտարեաց Յիտոս զպատրաստութիւն մնընկայիցն եւ սկաւ հարկանել զղղեակն Ախմ . վհատեցան խռովիքն, իբրեւ չկարացին փախել՝ մտնի ի գեանափոր տեղին եւ ընդ կամարօք . հեղան զեղան Հռոմայեցիք ի փողոցն եւ կոտորեցին մինչեւ ցերեկոյ, եւ զգիշերն ամենայն առտրէր հուր (7 եւ 8 Աեպտեմբ.) : Իբրեւ ետուա Յիտոս ի քաղաքն՝ զարմացաւ սիրացաւ ընդ ամբութիւն պարպացն, մանաւանդ երեջուց զլիաւոր աշտարակաց, եւ ասէր «Ատուծոյ օգնականութեամբ միեցաք զպատրազմն . Ատուած իսկ հան զբնայն յամրոցաց աստի . զի զի՛նչ ձեռնհաս էր ձեռն մարդոյ կամ գործի առ աշտարակս այստիկ» : Աետոյ նովին խորհրդով չառ յանձն ընդունել զպատկան յաղթութեան զոր առաքեցին նմա իշխանք Աթուցեոցն ըստ սոփրութեան ժամանակին՝ զի ոչ իմ ինչ էր, ասէր, յաղթութիւնն այլ Ատուծոյ :

Վերեալքն փախեցան ի գաւթին կանանց եւ անդէն ընտրեցան . զապատրասեցուցիչն եւ զաւազակն իսկ եւ իսկ ետ կոտորել Յիտոս, զերիտասարդան սահմանեաց ի շուք ձարանաց իւրոց, քիչ զայնոսիկ որ յ17ամենից եւ ի վեր էին՝ հրամայէր ստանել ի գործ աշխատութեան յԱզիպոսս, եւ առաւել եւս քան զնաս ապ ի խազս սպանութեան թատերց, եւ զկարի մանկազոյնն ստանել վաճառաւոր : (Յաւուրսն յորս բնորութիւնն այն լինէր՝ մեռան ի սուրջ 11,000, կէզր ինքնակամ եւ կէզր առ պահապանացն գաժանութեան : Առաւել քան զհարիւր բիւր մարդկան ի պաշարմանն մեռան, իսկ թիւ համարոյ զերեւոցն հասանէր յ97,000 : Ապհաննէս Պիսկազացի եւ Ախմն առ քաղաքն վաճառի ելին յորջուց իւրեանց՝ ի գեանափոր կամարացն . նա դատապարտեցաւ ի բանտ ցկեանս, եւ սա սահմանեցաւ ի ձարանն Յիտոսի եւ ապա սպանաւ իսկ :

Աետ ամենեւին զամենայն առնոյ, յորժամ չգոյր ինչ զի սպանցի կամ յախշտակեցի՝ հրաման ապր Յիտոս ամենեւին հարթ հաւասար կործանել զամենայն որ ինչ մնացեալ էր ի քաղաքէն եւ ի տաճարէն, նա աւանիկ եւ զվէմն հիմանցն ի բաց հանել ի գեանոյն եւ առնել արօրադիր զերկիրն ուր երբեմն

Իբրևսաղէմն էր, բայց կազին մնացին իբրեւ յիշատակարանք աշտարակքն Հիւսիսիկոս, Փատայէլ եւ Մարիամնէ :

Տոհուրն գրաւեալ ունէին Հրեայք ամբոցս երկու զՀերովդիան (ի հարաւստորման Իբրուսաղեմի), զՄաքեթօն (ի հիւսիսոց տրեւեղոց Մեռեալ ծոփուն) եւ զՄասսադա (յարեւմտից հիւսիսոց նորին ծափու) : Օտաւջինն առ պատերազմաւ Ղուկիղեա Ռասաոս կուտակալ : Այլ Մասսադա եղեւ գիտնակալ յարձակմանցն Փղաւեաց Սիզուպոյ : մինչեւ հարկ համարեցաւ զբրաւային հրեիք առնել գամուրն եւ բնակիչքն ի նմին ժամու սպանին զմիմեանս : Հինգ եւեթ մանկուս գտին Հռոմայեցիք կենդանի ի նմա (73) :

Այսպէս լուծաւ քայքայեցաւ հրեական տէրութիւնն, զիս լուծաւ երկրին նոցա վաճառեաց կայսրն՝ առեալ զգինան յարբունիս, յոր ապրոց էր այնուհետեւ ամենայն այր հրեայ ի Հռոմեակուն պետութեան զհարկոն զոր տային աստարին յառաջագոյն : Սահայն ինայելով իմն գնայր ընդ նոսա տէրութիւնն Հռոմեացեցոց : Ինչոյ տուաւ նոցա վարել կրօնիւք, օրինօք եւ ստորութեանք իւրեանց եւ գլխաւորն նոցա անուանեալ Հայրապետ կամ՝ Ահապետ նսաէր ի Տիրերիաս քաղաքի՝ ունել տեսչութիւն ի վերայ ժողովրդանոցաց նոցա եւ ուսուցչաց եւ սպասաւորացն ի նոսին կարգելոց :

7. Սակայն չհանգարտեցին Հրեայքն, եւ այնպէս՝ ինքեանք յանձանց վերայ ածին զվերջին զկատարեալ կործանումն յետ իբրեւ 70 ամաց, զոր աստէն իսկ ի սմին վայրի պատմեցողք : Այլ իսկ յամի 115, ի ժամանակի զն չէին անդ լեզէնք Հռոմայեցոցն՝ գտին պարապ խզելոյ զլուծն. ապստամբեցին եւ գործէին անազուրունութիւն բազում, մանաւանդ յԱփրիկէ եւ յԱզիպտոս : Մարկիոս Տուրայ նուաճեաց զնոսա յԱզիպտոս բազում պատերազմաւ եւ հատոյց նոցա զլարիս նոցա ասկոտօք :

Իսկ իբրեւ կայսր Ղդրիանոս ետ շինել զՂարուսաղէմ՝ անուն եւ զեալ Իդիա (բոս աւելի անուանն՝ զի անուանէր Իդիոս Ղդրիանոս) եւ ետ կանգնել անդէն մեհեան Ասպիտողեանն Ղքսմազդայ (132), իսկ եւ իսկ ի յաջորդ ամին յարեաւ առհասարակ սպստամբութիւն, որում կայր գլուխ Բար-Աղքերա յուղկահար որ ասէր զանձնէ թէ Վրիստոսն իցէ, ամէր կուտէր ի Հրեից զուեղ հարուստ որով զնէր ասպատակ եւ յԱսորիս եւ մանաւանդ զքրիստոնեայն կամեր ամէր տանջանօք յուրացութիւն : Նրանրացան մեծացան իրքն, ետ կոչել կայսրն զՆուղիոս Սեւերոս զորավար լեզէնօքն ի Բրիտանիայ եւ առաքէր ի Հրէաստան : Սա տեսեալ զբազմութիւն զօրութեան ապստամբացն՝ խորշէր պատերազմել ճակատ առ ճակատ, յանկարծօրէն անկանէր ի վերայ մանր մանր ինչ գնդից նոցա, արկանէր յամուրսն, եւ ապա առեալ քանդէր աւելի քան զ50 ի նոցանէ, եւ քաղաքս եւ գերս նայնպէս աւելի

քան զ900: Յետ առին Բեթորոնի (յայնկոյս Յորգանանու) ուր անկաւ Բար-Ողբեբ՝ որպէս հաւանութեան թուի, յանգ ել պատերազմն յամին երրորդի (135): Ըւերք քան զ580,000 այր ի Հրէից պատմի կոտորեալ եւ այլոց բազմաց այլ իմն ազգ վախճանեալ: Սեծ մասն մնացելոցն եղեւ վաճառակուր եւ ածաւ վտարանդի յերկիր օտար: Չէր իշխան այնուհետեւ այր հրեայ երթալ մօտ ի վայրսն Լըրուսաղեմի. այլ յետուստ ուրեմն առին զնոց հրաման՝ միանգամ ի տարւոջ երթալ աշխարհլ ի վերայ քաղաքին իւրեանց՝ յԵղիա, ուր այնուհետեւ պաշտօն հեթանոսութեան շահեալ տիրէր: Բայց եւ քրիստոնէից՝ զոր տակաւին ընդ Հրեայն շփոթէին հեթանոսք, չէր համարձակ մտանել անդր:

Ըստպէս բեկաւ զաւագանն Յուդայ, մնացորդք ազգին սփռեցան ընդ աշխարհ ամենայն մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Ուր չիք դք այժմ ի միջի յազգաց ազգաց հնոց՝ Բաբելացւոցն եւ Լսորեստանեաց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Հռոմայեցւոց՝ անդ կայ տակաւին արձանացեալ այր հրեայ, վկայ յաւիտենական՝ պատմութեան իւրոյ, յիշատակարան կենդանի՝ ճշմարտութեան կրօնից մերոց¹:

Բ.

Հայտ առ կայսերօ՛ր կէտարեան Գամն, (ըստ Գոնիմայն պատմագրաց):

Ահաւորո՛վ Իսրայէլ հովիտան, որի-որեան Աւիտ եւ սառնչնն աշխարհոյն սահմանոցոյ Հոյոց: Ուսկոյսօրան — Աբշո՛, Աբիթ, Անուան, Սանարոյն եւ Երուսաղեմ (34 նախ Էբր. — Էբրե- 80 յո- Բր.):

17

ՍԻՆ2 չեւ մատուցեալ ի Հայոցն պատմութիւնս՝ հարկ է նշմարել զհամօրէն պատկեր վերջին քաղաքային անցից արեւմտեան Լսիայ, որ եւ կախեալ կան զանցից թագաւորութեանն Սեղեւկեանց կամ Լսորուոց (յամէ 312—64 նախ քան զԲր.):

Յետ ի պարտութիւն մատնելոյ Լսորիքայ Գ. Սեծի (224 — 187) առ Մագնեսիաւ ի Սկիպիոնեայ՝ որ անուանեցաւ Լսիացի, եղան սահմանք տէրութեանն Լսորուոց՝ Տաւրոս լեռինք (190): Ըննուհետեւ մանուկն թագաւորութիւնք որ այսր քան զՏաւրոս էին յարեւմտեանն Լսիա՝ մտին ընդ ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոցն. սփռեցան ճոխութիւն եւ հրահանգք եւ կրթութիւն եւ օրէնք նոցա, որպէս ցայժմ յիշատակարանք ի կողմանն յայնոսիկ ցուցանեն: 1. Թագաւորութիւնն Պերգամնց (հաստատեալ յամէ իբրեւ 280 նախ քան զԲր. այս ինքն՝ Փառլագիա, Սիւսիա,

¹ Տես զԷպիֆանի եւ զԿորնի բանն ի Վիլհմ. էլ 285 — 295 եւ 310: Թարգմ. իստ էան Յիւզ. Կարմ. Թարգմ.

Սիբառնիա, Սիւրիա, (Յանիա եւ Սարիա)՝ եղել նախ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ Մսիա սնուն¹ (192 նախ քան զԼԲ.), իբրեւ թողեալ ժառանգութեամբ՝ Մատաղեայ Գ. արքայի Պերգամոնց։ 2. (Յետ այնորիկ երեքին պատերազմունքն Միհրդատեանիք (յաւմ 88—64) մղեցին տարան տակաւ յառաջ կոչա յարեւելս զգորա վարս Հռոմայեցւոցն զՍուղլա (88—85), զՍուկուղոս (74—68) եւ զՊոմպէոս (67—63) անցանել ըստ Տաւրոս եւ առնել զրաւ թագաւորութեան Սեղեւկեանց՝ զՍորիս զգլխաւոր վայր արքայութեանն արարեալ ընդ նահանգաւ (64)։ Ի ժամանակի պատերազմացս կամ փոքր ինչ յետոյ ընէին նահանգ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք որ փոքու կամ մեծաւ հազորդ անցիցն էին՝ հակեալք ի սորա կամ ի նորս կողմն։ 3. Թագաւորութիւնն Ռիւթանիայ՝ ուր թագաւորէին (յաւմ իբրեւ 280) թագաւորք Նիկոմեդէսք եւ Պրուսիաք, յետ վախճանին Նիկոմեդէայ Գ. եղել նահանգ Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ ժառանգութիւն յամի 75 նախ քան զԼԲ., 4. Թագաւորութիւնն Աիդիայ յամի 69, 5. Թագաւորութիւնն Պատիզոնիայ, եւ 6. Մեծ (արեւմտեան) մասն թագաւորութեանն Պոնասի ուր Միհրդատքն թագաւորէին՝ յամի 64, 7. Թագաւորութիւնն Աիպոսի յամի 57, 8. Թագաւորութիւնն Ղիւկիայ յամի 50, եւ 9. Թագաւորութիւնն Վաղատիայ կամ Վազդդրեկիայ (հաստատեալ յամի իբրեւ 280)՝ յամի 25 նախ քան զԼԲ.։

Ըստ մինչ չեւ Հռոմայեցւոց ընդ Տաւրոս անցեալ, այնչափ տկարացեալ էր Սեղեւկեանցն թագաւորութիւն՝ յապստամբութենէ Պարթեւաց (256), Ռակորիացւոց (254), Հայոց (190), Հրէից (130), եւ ցեղից ինչ Արարացւոց եւ Ստրաոց, եւ ի ներքուստ պառակտեալ ի գծտութեանց արքունական սոհմին եւ ի հազարագետացն բռնութենէ, զի վաղ իսկ գրեթէ քայքայեալ տէրութիւնն էր, եւ մանաւանդ կողմանք Լփրատայ, միջակայր թագաւորութեանն, ի բազում մանր մանր թագաւորութիւնս էր լուծեալ։

Սակայն Հռոմայեցւոց որ յետ այնորիկ ի ձեռն Անտոնեայ եւ Սկտաւիանեայ (40—30 նախ քան զԼԲ.) եւ ասոս առ կայսերօք գործ կալան յարեւելս՝ ոչ այն կամք էին, նա եւ ոչ զիրին իսկ զայնպիսի զմանք թագաւորս՝ միանգամայն ի միտօրն բառնալ իսկ եւ իսկ ի միջոյ, այլ ինքեանք իսկ զօրափառք Հռոմայեցւոցն՝ Պոմպէոս, Անտոնիոս, Սկտաւիանոս եւ յետ նոցա կայսերք կայսուցանէին զնոսա կամ հաստատէին իբրեւ թագաւորս կամ ցեղապետս՝ նիզովակիցս կամ դաշնաւորս², կախեալս զՀռոմայեցւոցն ձոխութենէ, զի մինչ չեւ հասեալ զիւրող ժամուն արկանելոյ զկողմանն զայնոսիկ ընդ նահանգաւ՝ արկցեն զթագաւորս նո-

1 Asia propria.   2 Reguli.   3 Φυλάγοι.   4 Socii.

ցա ի կիր ըստ հռոմէական քաղաքահանութեանն ի նուանուսն հայա-
 տակութեան ժողովրդեանն նոցա իւրաքանչիւր, ի նախանձատ զգու-
 շութիւն նոցին իսկ թագաւորաց առ միմեանս, ի նիղափաղցութիւն
 եւ ի պատարարութիւն ընդդէմ զօրութեանն Պարթեւաց, որ էր
 նոցա այնուհետեւ մի միայն ակոյեան յարեւելք¹:

18

Ըստպիսի ինչ տէրութիւնք շուրջ զՀայոց աշխարհստ էին՝

1. Գամիղք կամ Պապագովկիա որոյ թագաւորութիւն ի
 պարսկական ժամանակաց յԱքեմենեան առհմէ պատմի առեալ
 ակիզէն եւ յետ առ Սեղեւկեանք նահանգ Մակեդոնացւոց լինե-
 լոյ ի ձեռն Ալեմենայ՝ ապա միւսանգամ կանգնեցաւ թագաւորու-
 թիւնն (յսմի իբրեւ 300 նախ քան Վր.) ի ձեռն Արիարաթայ Գ.
 որ միայն ապրեցաւ ի կոտորածէ ազգականացն փախստեամբ ի
 Հայոց աշխարհ: Յեւէր նոյն հարստութիւն մինչեւ ցԱրիարաթ թ.
 († 91 նախ քան զՎր.): Ենուհետեւ ընդունին Գամիղք ի Հռո-
 մայեցւոց թագաւոր՝ զԱրտարզան Ե. (89) ընդ որում գտաւայր
 հաճեակ Տիգրան արքայ Հայոց ի ձեռն զօրափարաց իւրոց Միհրա-
 նայ եւ Բագովայ, մինչեւ մերժեալ զնա ի թագաւորութենէ կա-
 ցոց զՎորդիոս զորդի Միհրգատայ, որ Արտարաթ Ժ. փռեցաւ:
 Ինչպէս եւ հաստատեցաւ այսրէն Արտարզան ի ձեռն Սուղդոյ,
 այլ Տիգրան հան զնա միւսանգամ փախստեայ եւ ստրաւ 30,000
 զերի ի Տիգրանակերտ, մինչեւ յետուս ի ձեռն Պոմպէի հա-
 տատեցաւ Արտարզան յաթոռն (66): Վերջին թագաւոր նոցա
 Արքեղայոս քուրմ Պոմանայ կացուցեալ յԱնտոնայ, կոչեցաւ առ
 Տիրերեալ ի Հռոմ եւ սպանաւ ի ծերութեանն (17 յետ Վր.):

2. Թագաւորութիւնն Պողեմոնեանն Պոնտոսի՝ էր մասն մի
 հնոյ թագաւորութեանն Պոնտոսի, յորում թագաւորեցին նոցա-
 տաւորութեամբ զորավարացն Հռոմայեցւոց Վարիհ եւ Պողեմոնք
 Ե. եւ Բ. մինչեւ արար եւ զայն ընդ նահանգաւ Վերոն:

3. Փոքր Հայք նահանգ Սեղեւկեանց, եղև թագաւորութիւն
 ուրոյն ի ձեռն Օւաղրիադայ կուստիալի (190 կամ 180 նախ քան
 զՎր.)² եւ պատմի տիրել յեղի նորա ցամն 80 իբրեւ թագա-
 օրս դաշնաւորս Հռոմոց: Նետ այնորիկ տային Հռոմայեցիք զեր-
 կիրն զայն դրացի թագաւորաց իբրեւ յաւելուած իշխանութեան
 նոցա. Պոմպէոս ետ Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի արքայի
 Հայոց եւ յետ զնա առնելոյ ձերբադալ վասն տակաւին ընդ հօրն
 գժտելոյ՝ ետ զայն Պոմպէոս, որպէս եւ յետոյ Վեսպ, Վելիտոս-

1 «Ըն ին (սու Յակոս) եւ ընդու-
 նիք ստրութիւն հռոմէական ժողովր-
 դեանն է եւ զթագաւորն անգամ զոր-
 ծիս ծառայութեան ունելո» յԱրք. ԺԳ. 9:

2 Սորաք. ԺԱ. եւ կոչ իսկ զրամ պղծի
 Ջագրիադայ արքայի գտաւ ի Մագու-
 սիս այսպիսի ինչ գրով շուրջանակի Շո-
 ժրածոս Βασίλειος Βασίλειος.

բաց Ը. եւ Ի. արքայից Վազանացւոց, Ընտանիս՝ Պարեմնայ արքայի Պնտացւոց, Ըւզոստոս՝ Ըրքեղայ արքայի Վասիրայ, Կարեզուրա՝ Կոստիւայ արքայի Խրակիայ կամ Իւսարայ (39 յետ Վր.), Կերոն՝ Ըրիտաբուղեայ որդւոյ Հերովդի արքայի Վաղկիայ, ապա Յիգրանայ աւանին նորին մերձաւորի որ անժառանգ վախճանեալ՝ պար ընդ նահանգաւ զերկիրն Ս Էպասիան¹:

4. Վոզքիս առ երկ Եւբսինա ծովու յարեւմտից Վ րաց, էր առանձինն Թագաւորութիւն ի վաղ ժամանակաց, եւ Թագաւորացն անուանք են Ըյատէս կամ Ազթակէս. նուաճեցաւ ընդ Մեծն Միհրդատաւ 9. եւ ի պատերազմանն երկն ի կողմն Հռոմայեցւոց առ Պանդերե, Ընտանեաւ եւ Ախատիանեաւ, ապա առ Տրոյիանա Թաւ լեալ նահանգ Հռոմայեցւոց (116):

5. Վ իրք կամ Իբերիացիք² կամ Վ երիացիք՝ «ազգ մեծ եւ հզօր»³ կամ հասարին գաղթականք յԻբերիացւոց անտի Սպասնիացւոց աշխարհին՝ ածեալ աստի (որպէս պատմի) ի ձեռն՝ Կարաքորոնատարայ⁴, եւ կամ որպէս առաւել հաւանութեան է տաքա ի նոցանէ զնային յարեւմուտ հասուած, այնպէս զԻ արքեւ նաճիք իցեն Վ իրք աստ ի կողմննս Սաւկասաւ⁵, որպէս ասան՝ սեւ թեալ ի Թաւբաղայ կամ Թարեղայ յերջօրէ Վտեբայ, յարմէ կարծին եկեալ յառաջ եւ Թեւազացիք⁶ զորս ազգակցոս Վ րաց զնեն եւ արտաքինք ի մատենագրաց⁷: — Զորք իմն ազգք մարդկան ի Վ րաց աշխարհին բնակէին (րոտ Սարարանի⁸). սոհմն սեւտի Թագաւորքն ընտրէին, Թերեւս նոյն ընդ այնմ՝ զոր Խորենացին պատմէ Մեփժուզն կոչել⁹ որ ի Վ րաց լեզուէ Թարգաննի Թաւգաւորազունս), կացուցանելով միշտ զերիցազոյնն հասակաւ ի զաւակէ Թագաւորին վախճանելոյ. իսկ որ երկրորդն էր հասակաւ՝ ունէր զպաշտօն դատաւորութեանն եւ իրաւանց եւ զգորաւորութեան. երկրորդ կարգ՝ քրմացն որ եւ զգժտութիւնս ընդ ազգացն զրացեաց լուծանէին. երրորդ՝ զօրականին եւ մշակացն, եւ չորրորդ՝ խառնազանն ծառայք Թագաւորին: Ստացուածք էին նոցա ըստ անեաց, եւ իշխէր եւ առաջնորդէր իւրաքանչիւր տան կամ ընտանեաց երիցազոյնն ի նոցանէ:

Ինակիւք հիւսիսային թեոնական կողմննցն պատերազմողք իմն էին, ուր խաղաղատէրք եւ պատաղեալք զանգովք եւ զարարովք այլք ի Վ րաց էին որք բնակէին ի ձախ հովիտս Սուր գետոյ որ բաժանէր զնոսա ի հարաւոյ ի Հայոց աշխարհին¹⁰:

1 Դիւն Ա. 6. Կիկեր. ժամ 22. Բ. 37: Դիւն ԻԲ. 45. ԻԱ. 68. ԻՔ. 49. ԻՔ. 9. 18: Տակիտ. յԱ. 9. յԳ. 7: Յովսեփ. Կովն. գլոսմ. Ի. 5:
 2 Hiberes, Iberi.
 3 Խար. Բ. ԳԼ. Ը:
 4 Ստրաբ. Գաբ. Ա. Սիբաս. Եփեզ. գլոսմ. Գաբ. Ա. ԳԼ. ձՁ. Կրկերեացիքս պարթի առ Եւբսինա ծովու բնակին, եւ են անեալ հասուած յԻբերիացւոցն որ ի

Սպանիա բնակեալ են: Եւ Երեւզնոս ի Մեգաթենեայ (առ Եւս. քրմ. Ա. էջ 58 եւ առ Խորեն. Բ. ԳԼ. Ը.) նշանկեալ:
 5 Ապոլոն:
 6 Տեա առ Եւսեբ. քրմ. Բ. էջ 12:
 7 Տակիտ. Գաբ. 2. ԳԼ. 17. 3:
 8 Գաբ. յԱ. 4. էջ:
 9 Բ. ԳԼ. Է:
 10 Այժմու Georgii սեւոն վրաց առ Եւրբոպացւոց եւ Վրացի սեւոն առ Ցանկաց

Նախ երեւին նորա գոնեայ իբրեւ դաշնաւորք ի զօրուն Նրուանդեանն Տիգրանայ արքայի Հայոց հանդերձ Աղուանիւք¹, եւ ի սորա որդւոց Ալահազն աւտուածութեան պատիւ ի նոցանէ գտանէր²:

Գուգարք որ էին ընդարձակ նահանգ Հայոց աշխարհին ինն գաւառք, բազում անգամ կից իմն էին ընդ Ալուանի թագաւորութեան³, եւ ընդ սորա իշխանութեամբ էր բռեաշին Գուգարաց⁴ Սակայն այլ ոմն էր թագաւորն Ալուանի եւ այլ բռեաշին Գուգարաց⁵, թէպէտ եւ ասանուտեութիւնն Գուգարացէր, որպէս հաւանութեան թուի, ի միոջէ տահմէ թագաւորացն Ալուանի⁶, յայն օակս եւ մեծ բռեաշին Գուգարացւոց կոչէր եւ բռեաշին Ալուանի⁷, եւ ընէր գոնեայ ի ժամանակս ինչ արքային Ալուանի ընել միանգամայն եւ բռեաշին Գուգարացւոց⁸: Յանախազոյն անուանք թագաւորացն եւ բռեաշինն էին Փարսման⁹, Միհրդատ եւ Աշուշայ: Քաղաքային անցք Ալուանի, սրպէս ի դէպ թի էր, էին գիրիկնդիտուն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. այլ կախեալ եւ զՀռոմայեցւոց ի ժամանակաց անտի Արտակայ¹⁰ արքայի նոցա որ էր դաշնաւոր ընդ Տիգրանայ եւ ընդ Միհրդատայ, եւ ի պնդել Պոմպեի գհետ Միհրդատայ ընդ աշխարհն Հայոց, բախեցաւ Արտակ ընդ նմա զՎուրգետով, բայց ի նեղ անկեալ եւ պատանդաւ եւ եմուտ ի դաշինս ընդ Հռոմայեցւոց՝ այս զառաջին նուազ (յամի 64—63 նախ քան զՎր.)¹¹: Մանաւանդ յետ քրիստոնէութեանն առաւել եղեւ կապ եւ զօր նոցա ընդ Հայոց. բայց այլակերպութիւն լեզուին պահեաց զնոսա ուրոյն եւ զատ ի մեծ մարմնոց Հայոց ազգին եւ առաւել եւս բաժանեալ անջատեցան ի պատճառս կրօնից (յամի իբրեւ 550): Գորոց յետոյ մի ըստ միոջէ:

6. Աղուանք կամ Աղբանացիք՝ արեւելեան դրացիք Ալուանի կցորդք անցից նոցա՝ առաւել եւս անյայտք քան զնոսա ըստ իւրեանց ծագմանն են: Ազգ անյօժար ի մշակութիւն, զօրաւոր հեծեալք եւ վարժ յորս եւ երեւելի պառականաք¹²: Ի բազմամբոյս

է նախ ընդ յաւանդան անուանն՝ Γεωργος երկազորեց կամ մշակք, եւ վաղ իսկ ի սոց անուն կոչէ զԱլուանի Պոմպեոս Մեղա աշխարհապի հասնայիցի:
 1 խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ:
 2 խոր. ԳԼ. ԱԸ:
 3 խոր. Աշխարհացոյց. Ալուանի:
 4 խոր. Գ. ԳԼ. Կ:
 5 Բուզ. Գ. ԳԼ. ԺԵ:
 6 խոր. Բ. ԳԼ. Ը. եւ ԺԸ:
 7 խոր. Գ. ԳԼ. Կ: — Փարս. էջ 60 եւ 166:
 8 խոր. Գ. ԳԼ. Զ: — Նշանաւոր է յայտն մուտքան հնոց գահականաց պատկերապիսի պարսիք բռեաշինն Ալուանի Գուգարաց, յորում երեւին թաւ գեղք

արկեալք գոնգարեւ եւ գինգք յախանդ, եւ գիր յաւարեին շարժանակի պոպէս՝ ουσοσ πιταετης Ιβηρων Καρχηδον, Ալուանի բռեաշին Ալուանի Գուգարաց (Գուգարաց). — Յես Ալուանի Պոմպեոս. յաւ. Յաւ. Գ. — Ամբաստան Մարկեպեոս ոչ ինչ նուազ յառակութեամբ յիշէ զՄիհրդատ անուն հեծեալք Vitaxa, Գար. ԻԳ. ԳԼ. Զ:
 9 ըստ ոչ ասնային մասնագրոց՝ Pharsmanes, յաւարտ Զախեանց եւ Գիսի:
 10 Արտակ.
 11 Գիսի. Գար. ԱԺ:
 12 Մարտ. ԺԸ. Ալուանի: Յետ եւ Յալու. Զ. 34. 3:

այլևայլ ցեղից անտի յորոց խառնեալ ամֆոփեալ էին Աղուանք ի միութիւն¹ էր ի հարաւակողմանն եւ ցեղ ինչ Հայոց ի զաւակէ Արտակայ, որում առ առաջին արշակունի թագաւորաւ կարգեցաւ Առան ոմն անուն ի նմին տոհմէ նահապետ՝ պատուով բիւրաւոր կողմնակալութեան կամ բղբշխութեան, եւ Աղուանից իմն սահմանք համարւին երբեմն զաւառք Հայոց՝ Ուտի, Շակաշէն, Չոր Գարդմանայ, Աողթ եւ այլ կողմանք²: Մեւս եւս ցեղ բազմաւոր էին Գարգարացիք՝ զորս չէ իսկ պարտ շփոթել ընդ Գուգարացոց. զի էին նոքա սկիւթացի ինչ կամ սարմատացի ազգ խառնեալ ընդ Աղուանից ի հիւսիսոց առ ոտանք մասին իրիք Աւակասու որ Աերաւնեանն կոչիցի³, զոր եւ Խորենացին թարգմանէ Շանթային⁴: Երեւելի քաղաքք նոցա էին Գանձակ Աղուանից, նիստ թագաւորին, Խաղիսաղ՝ ձմերոց նորա, որպէս երբեմն ձմերոց թագաւորին Հայոց, եւ Պարտաւ: Առանձինն իմն անուանք թագաւորացն Աղուանից էին Արս-Ալաղէն, Ուռնայր, Ալաչահան: — Պատմութիւն սոցա որ ընթանայ կից ընդ Ալաչաց է խառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. Արս-Ալաղէն կամ Ալաչաղ-Ալաչան⁵ գաշնաւոր Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի ետ ճակատ ընդ Պոմպէի խառն ընդ արքային Ալաչաց (64 եւ 63), եւ նորին որդի Չարբեր ետ ձեռս ի Ղանիդիոս (զինուորական) զեպպան⁶ Պոմպէի⁷: Այնուհետեւ առաւել եւս խառն ընթանան իրք նոցա ընդ իրացն Հայոց, եւ յիշե իսկ թագաւորութիւն նոցա մինչև յ(Յուստինիանոս եւ անոր եւս: Գանեայ մասին իրիք Աղուանից⁸ որ Գարգարացիքն կոչէին (զորոց արդ իսկ ճառեցաւ)՝ էր լեզու առանձինն ի Հայոց լեզուէ «կոկորդախօս, աղխազուր, խժական, խեցքեկազոյն», եւ Հայք իսկ ետուն նոցա զիր դպրութեան նորագիւտ⁹: Այլ թէ զխարք տակաւ անհետ ի պատմութենէ ազգն եզեւ՝ զայն գժուարին էցուցանել: (Յամբ 1088 առին Սեղճուկեանք (ցեղ ինչ Արարացոց) զԳանձակ, եւ տակաւ մեկնեցան բազումք յԱղուանից ի կողմանս Աւակասու, եւ յետ պահելոյ ժամանակս ինչ զէշխանութիւն տէրութեան իւրեանց՝ լինի անհետ տոհմային գոյութիւն նոցա: Ոմանք համարեցան գաղթեալս զնոսա ի կողմանց Աւակասու յայժմու Ափզանաստան, եւ զԱփզանսն լինել Աղուանս:

7. Սոցա ի հարաւոյ եւ Հայոց աշխարհին յարեւելոց՝ էր դրացի աշխարհն Ատրպատականի կամ հիւսիսային մասն Սարատանի զխաւոր քաղաքաւն Գանձակաւ եւ կամ թաւրիթիւ, յորում յիշե լեալ թագաւորութիւն եւ թագաւորեալ Ար-

1 Սարգ. ձՍ.
 2 Բուլ. Դպ. Ե. Գլ. 29: Խորեն. Աթորհոցոց. Ալաւան:
 3 Սարգ. ձՍ. Ալաւան (Γαργαρονοι) — սեւ եւ խոր. Բ. 25: Թէպեա եւ խոր. Բ. Գլ. Ը. Ի Հպիսոյ Թուի յառաջ բերել զնոս, այլ ինչ իսկ Գ. Գլ. ԵԳ. ամենին սլաւեղուս զձե զնոս:

4 խոր. Աթորհոցոց. Սարգ. Բ. 5
 5 Գիտն՝ ԼՁ. 37, կոչե Օրուոս.
 6 Legatus.
 7 Գիտն սեղ եւ Ա. 3. 4.
 8 Սարգ. ձՍ. ատէ զԱղուանից թէ յՅ6 լեզուս բաժանեալ իցին:
 9 խոր. Գ. Գլ. ԵԳ:

առաւարդայ ուրումն առ պատերազմօքն Անտոնեայ, եւ յետ այնորիկ էր երկիրն այն իրրեւ նահանգ ի ձեռս Պարթեւաց, եւ թագաւորէին անդէն կրտերագոյն եղբարք Պարթեւացն թագաւորաց¹ մինչեւ գրեթէ ց)ասանեանցն ժամանակս:

8. Եւ հարաւոյ Հայոց աշխարհին կայր թագաւորութիւնն Ադիարենայ կամ (հիւսիսային) Ասորեստան (որպէս անուանի ի Խորենացւոյն²) ունեւոյժ քաղաքս գլխաւորս զհինն Բաբելոն եւ զ(ինուէ, կանգնեալ ի կատարած կոյս Սեղեւկեան թագաւորութեան յառաջ քան զամն 88 նախ քան զԲրիտանս: Յետ Եւերակհի ուրումն արքայի³ թագաւորեցին մի ըստ մտօջէ Մանաւազ, նորին որդի Բջատ եւ սորին եղբայր Մանաւազ Բ. (յամէ իրրեւ 40 — 80 յետ Վր. եւ այսր): Եւ այս եւս թագաւորութիւն ծած ի ժամանակս ուրեմն Սասանեանցն թուի առեալ վախճանս:

9. Աշխարհն Արմազենէ (թերեւս նոյն ընդ Աւերատեմբայ)՝ հիւսիսային կողմն նահանգին Ասորւոց սահմանեալ յարեւելից Եփրատ գետով՝ յԱւուհայաստանէ, ի հիւսիսոյ՝ Տարսուսի եւ յարեւմտոյ՝ Ամանոս շրջաօքն Արգիկիայ, եւ ի հարաւոյ մինչեւ ցիտղաննս Աբիրոս քաղաքի Ասորւոց, էր առանձինն թագաւորութիւն յարուցեալ առ Սեղեւկեամբք: Անտիոքոս Ա. առաջին թագաւոր որ յիշատակիցի՝ պարտեցաւ ի Պանդէէ եւ առաւ քաղաքն արքունական Սամասա կամ Ըամշատ եւ յետ այնորիկ հնազանդեալ հոտատեցաւ ի նմանէ յիշխանութեանն (64). այլ ապա միարանեալ նորս ընդ Հայոց եւ ընդ Պարթեւաց՝ դարձեալ առ Անտոնեաւ յարգել արկեալ պաշարեցաւ յիւրում քաղաքին ի ձեռն Վ Եւտիգեայ զորավարի եւ 300 տաղանդօք ցածոց զԱնտոնիոս ի բարկութենէն⁴: Սինչ գեռ նորին որդի եւ պարագառ Միհրդատ Ա. էր երթեալ ի թիկունս օգնականութեան Անտոնեայ ի կռիւն Ահոթինի (31), անառւատ նորին եղբայր Անտիոքոս Բ. նիւթեաց դաւ եւ յիւր զթագաւորութիւնն վտարեաց՝ առեալ սպանանել անդ խակ ի Հռոմ զչորն զպատգամաւոր զոր առաքեալ էր անդր Միհրդատաց վասն անձինն պաշտպանելոյ: Առչեցաւ Անտիոքոս Բ. ի Հռոմ յԱրտաեայ (29) եւ եղեալ պարտաւոր յատենի, եղաւ փոխանակ՝ մեւս ոմն Միհրդատ Բ. մանուկ հասակաւ (20): Բայց իրրեւ եւ այնպէս խռովութիւնքն յաճախէին, եկն Վերսանիկ եւ արայ զԲրիկիւրն նահանգ Հռոմոց (17 յետ Վր.): Թէպէտ կացոյց կայր Ատրիգուզս միւսանգամ թագաւոր զԱնտիոքոս զոմն Վ. տարով ի նա եւ զմասն ինչ ծաղեղեացն Արգիկիայ որում տիրեալ էր հայր նորս Անտիոքոս Վ., եւ ի Եւերոնէ եւս վասն նպաստաւորութեանն ընդդէմ Պարթեւաց առ պարզեւ առ փոքր մի ժամանակ զմասն

1 Յ-4. ԺԵ. 3. 1.
2 Խոր. Բ. 74. 17.

3 Խոր. ԺԳ.
4 Յ-5. Խոր. Բ. 74. 18.

ինչ Հայոց աշխարհին՝ զՂԻՍՈՒՄ (60), եւ ընէր զօրօք ձեռնառու Վեպիանու ընդդէմ Վիտեղեայ (69), լեալ նիզակակից եւ Յիսոսի յԱրուստակեանցւոց պատերազմին, սակայն եւ սցնպէս կասկած լեալ յետոյ զմեանէ թէ ի բանի ընդ Պարթեւեաց իցէ՝ առաքեցաւ ի շղթայս առ Վեպիանոս, եւ Պանազնէ եղեւ նա՝ հանդ Հռոմայեցւոց (73):

Ի հարաւոյ առ երի Պանազնեաց աշխարհին էին թագաւորութիւնքն Ղամեսայ եւ Վաղկիդեանց կամ Վաղկիտայ: — Ընդ Սեղեկեամբք յամի իբրեւ 69 նախ քան զՎրիստոս, Ղամեսա քաղաք մեհնազարդ արեգական, մեծազանձ յոյժ՝ հանդերձ սահմանօքն իւրովք էր ընդ թագաւորութիւն ի Սամահիկերամայ ումեմնէ պարաջւոյ, եւ եթող նմա Պանպէտ զթագաւորութիւնն արտեւալ զնա հարկատու եւեթ Հռոմայեցւոց (64): Զամբղիկոս եւ Եղէքանդրոս նորին որդիք եւ պայազատք մերժեցան յՍկատահանեայ (29). եւ յետուս առաւ թագաւորութիւնն Զամբղիկեայ Բ. որդւոյ Եղէքանդրի (19): Սամահիկերամայ Բ. որդի Եղեղ՝ արար կին զքնազաղեղն Վրուսիդդա զքոյք Եգրիպպայ Բ. յանձն առեալ դառնալ ի հրէութիւն, թէպէտ եւ յետ այժմորի՛ Փեղիքս դատաւոր Հրէաստանի մոլորեցոյց զՎրուսիդդա որ թող զայր իւր եւ եկն ի նորա կնութիւն՝ հրաժարեալ եւ ի հրէութեան օրինաց (54 յետ Վր.)¹: Սոյեմոս (յամէ 55) նորին պարազատ ընէր նպատաւոր Վեպիանեայ (69), բայց յետ ոչ սակաւ ինչ ժամանակի ընի անհետ այն թագաւորութիւն:

Վաղկիդեանէ եղեւ թագաւորութիւն առ Սեղեկեամբք ի ձեռն Պաղովտայ ուրումն յամի իբրեւ 96 նախ քան զՎր. եւ քաղաք արքունական էր Վաղկիս: Եւ Պաղովտայ Բ. որ ընդդէմ դարձաւ Պանպէի (66) եւ ապա ընծայիւք հաշտեցաւ՝ Վեպիաս նորին որդի եւ պայազատ (յամէ 39) կաշտեաց զՎարդափրան ըրչտունի կացուցանել զՄնտիգոնոս ի թագաւորութիւն Հրէաստանի զՀելիոնոս մերժելով²: Օնա սպանեալ Ընտոնեայ ի Սղէնուպարա տայր զթագաւորութիւնն (31), եւ յետ Ընտոնեայ զատթարիւյ մասն մի առաւ Հերովդի Մեծի արքայի Հրէաստանի եւ ապա համօրէն իսկ՝ Հերովդի Փիլիպպեայ (յամէ 41 յետ Վր.) եւ ապա (49) Եգրիպպայ Բ. եւ յետ նորին զԽիմանի (90) ընէր նահանգ Հռոմայեցւոց:

Զարեւմտից Պանազնեաց աշխարհին եւ ի հարաւոյ Հայոց կայր թագաւորութիւնն Ղադեսիայ կամ Ուռհայաստանի զորմէ արգ իսկ առանձինն ճառիցի:

1 Գործ. ԻԴ. 35: Յօդեղ. Նախն. 2 Յեւ Հատ. Ա. էջ 306: Գրամ. ՃԹ. 9. 1: Ի. 7. 1. 2:

Սաղ իոկ իսկզբանէ հարստութեան թագաւորացն մերոց Արշակունեաց աթոռ թագաւորութեանն էր արտաքոյ Հայոց աշխարհին ի մասին իմիք Միջագետաց՝ զի ի մօտուսս զիսիսցեն թագաւորքն մեր զանցս եւ զշարժմունսս արշաւանացն պատերազմաց որոց ասպարէզ էր մանաւանդ երկիրն Ասորոց եւ հարաւային կողմանք Միջագետաց նախ առ Սեղեւկեանք եւ ապա առ Հռոմայեցւո՞ք: Համօրէն Միջագետք որ ի չորից կողմանց կրէին ստէպ յարձակումն, յարեւելից՝ ի Պարթեւաց, յարեւմտից՝ ի Հռոմայեցւոց, ի հիւսիսոյ՝ ի Հայոց եւ ի հարաւոյ՝ յԱբարացւոց, բաժանէին յերկուս երեւելի մասունս՝ Միզդոնիա (որ յեաց զոնեայ ըստ հիւսիսային արեւմտեան կողմանն՝ կոչեցաւ Անիթեմուսիա)՝ ընդ կողմն արեւելից, եւ Ուռհայաստան՝ ընդ կողմն արեւմտից: Միզդոնիայ էր քաղաք գլխաւոր Մծբին՝ որ եւ Անտիոքիա Միզդոնացւոց կոչէր (այժմ՝ Ախիսիան), եւ քաղաքք ամուրք կամ բերդք՝ Գարիք (կամ Անաստասիոպոլիս), Անիք, Սինգարա, Օարդա (կամ Սազիէ կամ Սափա), (այժմու՝ Յարա, Սէնն, Սընճար, Ղեզլիէ) եւ այլք: Ի կարի հարաւային կողմանն որ անազատ իմն էին՝ բնակէին ցեղք ինչ Աբարացւոց, եւ չէին ինչ աննշան քաղաքքն Հատրիք կամ Ատրիք (որ են այժմու աւերակքն Հէոտտուրայ), Օայիթա կամ Օանիթա, Գուրա, Բարմանդա եւ Ուր: Իսկ Ուռհայաստանի էին քաղաքք երեւելիք՝ Լգեասա կամ Ուռհայ որ կոչէր յառաջն եւ Անտիոքիա՝ (այժմ՝ Օրֆա) քաղաք գլխաւոր, Իասնիք (այժմ՝ Սերոնճէ), Պարիք կամ Իսառան (որոյ բնակիչք Հռոմայատէրքն կոչեցան), Դիկեփորիոն՝ յետոյ (ի չորրորդ դարէ հետէ) Աղազնիկոն՝ ապա (ի հինգերորդ դարէ հետէ) Աւոնդուպոլիս (այժմ՝ Ռակկա), Արիեսիոն (այժմ՝ Բարբիտիա), Ապամէա (Բուժ-գալէ), Անթեմուսիաս, Ռեսայինա (Ռազ-էլ - ամ), Աոստանդիա, Իքնիք՝ եւ այլք:

Իսկզբանէ իսկ Մծբին քաղաք գլխաւոր Միզդոնիայ՝ էր քաղաք արքայութեան թագաւորացն Հայոց եւ կամ քաղաք գանձուց թագաւորին, որ թէպէտ եւ առաւ ի Գուգուղայ (68) պաշարմամբ, բայց կալաւ զայն Տիգրան յետս՝: Այլ առ Տիգրանաւա Մեծաւ՝ ի վերայ այսր մասին Միջագետաց զոր ի վաղուց սենէին Հայք՝ յաւելաւ ընդ այլ եւս կողմանց Ասորոց՝ ապաքէն եւ դրացի նահանգն Ուռհայաստանի: Ուռհայեցիք ժողովուրդ յոյն եւ ասորի՝ էին լեալ ինքնօրէն աղեկամի՝ յետս կալով ի թագաւորացն Ասորոց յամէ 137 նախ քան զՎր. ի ժամանակի զի կուուէր

1 Պմն. Ե. 21. որդէս եւ ի վերայ դա- 2 Դեոն Կառ. 1Ե. 7:
 հեկանաց կայ Սեսիսիս ի վերայ Կազի- 3 Տես Յուժ. Ա. էլ 589:
 բոյէ. (զեզեցիւհան) վառի:

Տրիփն ընդ Անտիոքայ 12: Տեւէր ի նոսա աղնուականայն ճախու-
թիւն, ազատութիւն քաղաքացեաց, եւ յունահան իմն կեանք ընդ
սեպհական իշխանօք որ եւ ցեղապետն կամ թելակալքն կոչէին: Ոչ
միշտ որդի ի հօրէ զիշխանութիւնն առնոյր ցեղապետն, այլ
երեւեթքն յազնուացւոց ընտրէին միշտ ի դրացի ազգաց այր մի՝
կացուցանել ի գլուխ առաջնորդութեանն պաշտպանել նոցա
ոչ միայն յարուարձանեայ ազգաց այլ եւ ի չարեաց սակաւապե-
տութեան՝ եւ անիշխանութեան, բայց կամէին միանգամայն չի-
նել թագաւորին այնպէս ինչ հօր իշխանութեամբ՝ մինչեւ զա-
մենայն իսկ կարգս վեր ի վայր հարեալ կործանելոյ: Ի կարգի
ստա թագաւորաց որոց անուանք են Աբգար կամ Մանուս (կամ
Մասն) եւթներորդ էր Աբգար որդի Աբգարու որ նիզակակից եւ
դաշնաւոր եկեալ էր ի բանակն Տիգրանայ արքայի Հայոց ի մտրա
պատերազմի ընդդէմ Վուկուղեայ (69 նախ քան զՎր.) բայց
ի ձախողել պատերազմին անց ի կողմն Հռոմայեցւոցն եւ եղև
մտերիմ եւ թիկունք օգնականութեան Պամպէի (64), բայց եւ
այնպէս յետ այնորիկ խարկանօք մոլորեցոյց նա զԱրասոս յանա-
պատի անդ Միջագետաց (53)՝:

2. Որպէս հաւանութեան թուի՝ իսկ եւ իսկ յետ սորա կո-
չեցաւ ի թագաւորութիւն Ուռհայեցւոց Արշամ արքայ Հայոց
(յամէ 34 նախ քան զՎր.): Վանդի իբրեւ ձերբակալն եղև
Արտաւազդ՝ զօրն հայագունդ եւ նախարարք արքունեաց որք ի
Միջագետս էին՝ անդէն ի Մծրին ընտրեալ էին զԱրշամ զհօ-
րը որդի Արտաւազդայ ի պայազատութիւն թագաւորու-
թեանն Արշակունեաց, քանզի որդիքն Արտաւազդայ վարեալ էին
ժապարտի ընդ հօրն յԱղեքսանդրիա: Այլ մինչ դեռ Արտաւազդ-
անն այն կամ Արտաշէս որդի անգրանիկ Արտաւազդայ յետ ամաց
ինչ եին կարաւ զգուն աշխարհն Հայոց, ի նմին ժամանակի՝
որպէս հաւանութեան թուի, եւ Արշամ ընտրեցաւ յաւազա-
նոց անտի Ադեսացւոց, եւ այնպէս սկսաւ նա իշխել իբրեւ թա-
գաւոր դաշնաւոր եւ հպատակ Հռոմայեցւոց՝ ի Միջագետս
Ուռհայեցւոց եւ ի մերձաւոր նահանգս, ունելով սահման ի հիւ-
սիոց զՄասեաց եւ զԱրգուաց լերինն, յարեւմտից զՎափրատ,
յարեւեթից զԱդիաբենէ կամ զԱտրեստան:

3. Յետ Արշամայ († 3 նախ քան զՎր.) զոր անուանեալ
կոչէին Ատրիքն Մանովա կամ Մասն ըստ անուան թագաւորաց
կամ տեղապահացն Ուռհայեցւոց՝, թագաւորէր նորին որդի
որոց բուն հայ անուն անծանօթ է եւ միայն յայտնի՝ անուամբն
զոր կոչեցին նմա Ատրիք ըստ իւրեանց թագաւորացն անուան՝
Աբգար (իբրեւ 3 ամօք յառաջ քան զՎր.): Ոս փոխէր զաթու-

1 Oligarchie.
2 Դիոն կառ.

3 խոր. էլ 306:
4 խոր. էլ 305:

Թագաւորութեանն ի Մծրնայ ի քաղաք Ուսհայեցաց (յամբ իբրեւ 16) փոխերով անգր եւ զպատկերս կռոցն իւրոց ատորակաւնաց (զՂարադ, զԼէլ, զԼաթնիքազ եւ զԹարաթայ) հանդերձ գրովք մեհնիցն եւ զիւանօք առաջնոց ակթոռակալացն իւրոց Թագաւորաց¹։ Անդէն իսկզբան Թագաւորութեան հասանէին զործակալք Հռոմայեցւոց յԱզոտեայ վան արջարհազրի եւ հարկաց, բերեալ եւ զպատկեր կայսերն կանգնել ի մեհեանս։ Իսկ Հերովդէս Մեծն յուսացեալ ի մտերմութիւնն զոր ընդ Ազոտեայ ունէր՝ ճօխանայր իմն ի վերայ Արգարու, ինդրէր եւ զլւր եււս պատկեր դնել առնթեր պատկերին Ազոտեայ եւ իբրեւ չառ յանձն Արգար, պատճառս ի վերայ նորա յուզեալ յառաքելն զօր վարձկան Թրակացի եւ գերմանացի ի վերայ Փարթեւաց՝ հրաման տայր անցանել ընդ երկիր սահմանացն Արգարու փոխանակ անցանելոյ ընդ անտպանն Արարիայ։ ընդդէմ դարձաւ Արգար, եհար զգօրսն Հերովդի հանդերձ զօրավարան իւրեանց Էռփեպաւ եղքօրարգւով նորա ի Լուզան օգնականութեամբ Պարթեւաց։

Այլ մահն Հերովդի մտալուտ զերծոյց ասրեցոյց զԱրգար յայլ եւս գործոյ պատերազմի։ Թէպէտ եւ ցատուցեալ իմն էին ընդ նա եւ Հռոմայեցիք վան իրացն, սակցն չբոգեցին ինչ վան նորին ամբոխ առ ժամն, մինչեւ յետուտ համարեցան հանել զրէժ՝ ձաղերով զհրեշտակութիւնն Արգարու զոր առաքեաց առ ի Հռոմ ընդ հրեշտակացն Պարթեւաց ի հաստատութիւն դաշնաւորութեանն եւ յողջոյն Տիրերեայ կացելոյ կայսր (14)։ Այլ զլարեալ էր այնուհետեւ Արգար, բաց անհնարին իմն էր նմա տալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց վան խռովութեանց արքանեացն Պարթեւաց ի պատճառս ակթոռակալութեան, մինչեւ հարկ իսկ համարել նմա երթալ յարեւելս խողաղել զնստս։ Այն երթ նորա արկ զՀռոմայեցիս ի կասկածանա՝ դրգեալ ի դոյն եւ ի Փիլիպպեայ եւ ի Հերովդէ չորրորդապետէ։ քանզի տքա թշնամութեամբ իմն էին ընդ նմա ոչ միայն վան առաջնն անցիցն այլ եւ վան զի առաքեաց (28) Արգար ընդդէմ Հերովդի թիկունս օգնականութեան զօրավարութեամբ Խոտրանայ արծրունւոյ առ Արեասս արքայ Պատրեացն Արարացւոց, որ ինդրէր զրէժս թշնամանացն զի մերժեաց Հերովդէս զլուսար նորա՝ առնուլ զՀերովդիսդա զինն եղար իւրոյ Փիլիպպեայ կենդանոյ։ Այլ առեալ առաքէր Արգար առ վերակացու կամ հազարապետ Ատրուոցն առ Մարիմա՝ Ստորգեան զարս երեւելիս արքանեաց իւրոց զՄարիհար բոգեաշխ Աղմեայ եւ զՎանազրամ նահապետ Ապահոնեայ եւ զԱնան զայր հաւատարիմ հանդերձ

1 Խար. էջ 311 եւ 313 — 14. Գլ. ձ. 2. յեջ սղոնեալ է Յերերեայ է 2 Չմարթի ցուցանել Թէ սա իսկ իցէ Հռոմ. Ծարինան Յուզիտ օր առ Ցպիեայ 2.

Թղթով դաշտնց կարգի պայազատութեանն տահմաներց ի Պարթեւս. ընկալաւ զնոսա հազարապետն յՂղեւթերուպոլիս մեծապատուով եւ խօսեցաւ բանս խաղաղութեանն¹:

4. Յետ վախճանին Աբգարու (յամի իբրեւ ՅԾ) Անանուն կամ Անանէ (Մանուկ, Մանով) նորին որդի եկաց Թագաւոր Սուհայաստանի: Այլ Սանատրուկ որդի Աւդէի քեռն Աբգարու որ կարգեալ էր զնա վերակացութեամբ ի վերին կողմանս տէրութեան իւրոյ (ի Հայո)՝ կապեաց անդէն Թագ նպաստաւորութեամբ Բագրատունեացն եւ Արծրունեաց որ դայեակքն իսկ լեալ էին նորա. քանզի ստնտու էր նորա Սանտա քոյր Բիւրասայ Բագրատունւոյ եւ կին Խոսրեմայ Արծրունւոյ. եւ յետ ամաց ինչ իսազայր զօրածողով ի վերայ Անանէի: Բայց չյերկարեաց պաշարումն քաղաքին Նդեոսացոց, քանզի Անանէի խորտակեալ բարձքն ի կձեաց սեանէն անկերց ի վերայ նորա՝ յորժամ վասն շինուածոց վերնատան ապարանից իւրոց կացեալ տայր հրաման, յղէին վաղվազակի քաղաքացիքն պատգամ առ Սանատրուկ տալ ի ձեռս նորա զքաղաքն հանդերձ գանձուք Թագաւորին. մտեալ ի ներքս Թագաւորն զամենայն արու զաւակ ասինն Աբգարու մաշեաց ի սուր սուսերի:

Առ սովաւ դէպ ընէր առաքել Մեհրդատայ ուրումն ի Հռոմէ՝ երթալ ունել օգնականութեամբ Հռոմայեցոց զաթոռ Թագաւորութեանն Պարթեւաց փոխանակ Պոտարզայ արքայի նոցա: Բայց Սանատրուկ² քանզի բարեկամութեամբ էր ընդ Պոտարզայ՝ խորամանկութեամբ արգելոյր զՄեհրդատ յերկարագոյնս ի քաղաքին Սուհայեցոց պատճառանգր մեծարանաց եւ ընթրեօք, մինչեւ պատրաստեցաւ Պոտարզ ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեաց իսկ (49)³:

Արդէս Աբգար զՂղեւթիս եւ Անանէ զապարանն արքունի՝ նոյնպէս եւ Սանատրուկ զԱրծրին որ խախտեալ ի շարժմանէ էր՝ նորոգեալ շինէր կրկին պատուարաւ կանգնեալ իւր անդրի ի հրապարակին՝ մի դրամ ի ձեռին, նշանակ սպառելոյ գանձուց ի ծախան⁴:

5. Ինչ պատմութեան վերջին երեցունց Թագաւորացս խառն է եւ պատմութիւն քրիստոնէութեան: Բնտ ասորական մատենից դիւանին Նդեոսիայ (զոր ընթերցան Նւսեթիոս Աեօարացի ի Կորդ՝ եւ Մովսէս Խորենացի ի Տերորդ գարու) յախտ դժնդակ անկեալ էր Աբգար յեւթն ամաց հետէ (ըստ յետին գրոց Աօրուոց՝ ի բորտութիւն): Իբրեւ ազդ եղեւ նմա համբաւ բժշկութեանցն Վրիստոսի ի ձեռն Մար Իհարայ բղեշխի Աղձնեաց եւ Շամշազրամայ նահապետի Ապահունեաց որք առաքեալ հրեշտակու

1 խոր. Բ. Գլ. ԻԶ. ԼԵ: 4. Կել 8-41. ԺԲ. ԳԼ. 13 եւ 14:
2 Ձոր հասարակաց իՅ անուամբ Թագաւորաց երկրն Աբգար կամ Աղբոր Թուփ 3 Ցեո ի Խոմարհ էջ 106:
4 խոր. Բ. Գլ. ԼԴ-ԼԵ: 6

Թեամբ յՂլեւթերուպոլիս խոտորեցան եւ յՂարուաղէմ, առաքէր Թուղթ առ Կենարարն դաւանելով զնա կամ Աստուած կամ որդի Աստուծոյ եւ կոչելով զնա ի քաղաքիկն իւր զի ապրեաց ի շրէկց անտի Թշնամելոց ընդ նմա եւ բժշկեացէ զնա: Եւ նմա պատասխանի Վրիստոս (ըստ Խորենացոյն) ոչ ինքնին այլ Թուղթ մայրի արարեալ յանձն գրել) Թէ «Ղարանի իցէ այնմ որ հաւատայ յիս իբր ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Եւ ի սրբ տեսանենն զիս ոչ հաւատացցեն, եւ որք ոչն տեսանեն նորա հաւատացցեն եւ կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս զալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ աստ (ի շրէստասնի) կատարել զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես. եւ իբրեւ կատարեցից զայս, ապա համարձայց առ այն՝ որ առաքեացն զիս. եւ յորժամ համարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեցէ եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեցէ»։ Եւ Թուղթս զոր առ հասարակ իմն մատենագիրք չունին առ ճշմարիտս՝ արդարացուցին իւիք իւիք եւ սրբ երեւելիք՝ Տիւղմոն գաղղիացի¹, Վաւէ անգղիացի² եւ Ղ Էրտէ գերմանացի³, զբան Թղթոյն Վրիստոսի «Ղարանի . . . եւ Թէ գրեալ է վասն իմ», ոչ ի բանն Յովհ. Ի. 29. հանելով, այլ ի բանն Եւսայեայ Երվ. 15 եւ ՂՂ. 1, 2. Եւ Բայց եթէ զպատկեր եւս զիւր ի վերայ դատաւանի տուեալ իցէ Վրիստոս ցլնան սուրհանգակ Երզարու՝ այն չիք առ Եւսերեայ, տակայն եւ ոչ եթէ նախ առ Եւսագրեայ եկեղեցական պատմագրի յիշի, այլ վաղ առ Մովսէսի Խորենացուով։ Պատմի յետ վերանայոյն Տեառն Թուղթոյի առաքելոց յղել զԽաղէէս զմին յ72 աշակերտաց (կամ ըստ Եւսերի՝ Թուղթոսի առաքելոց զալ) առ Երզար, որ եւ բժշկեալ զնա զարձուցանէ զնա ի հաւատոսն Վրիստոսի հանդերձ բազմութեամբ Երզասացուոցն՝ որոց եւ կացուցանէ զՂղղէ զոմն զխոյրապար արքայի յեւրոպայոսութիւն. եւ գրէ այնուհետեւ Երզար վասն Վրիստոսի մեծաւ եռանդմամբ առ Տիրեր երկիցս⁴, առ Երասաշէս արքայ Պաղթեւաց եւ առ Եւերսեհ արքայ զրացի աշխարհին Եւսերեստանի։

1 Յիշատիք վասն եկեղ. պատմ. Յումմ. Ա. էջ 368 եւ 615:
 2 Եկեղ. մատենագր. պատմ.:
 3 Երեւանեան զիր Տիրերեայեան տատարութեան 1843, էջ 395:
 4 Թուղթոս առ Խոր. Թուլի բա հայերէն Թարգմանութեան Եւսերեայ եկեղ. պատմութեան, զորս այժմ զհաստատարան եւթ ունիւի:
 5 Իսկ զպատասխանայ Տիրերեայ զոր բերէ ի ձէլ Խորենացի Բ. Գլ. ԼԳ. են այսպէս. «Ի բազմաց մի լուեալ յառաջագոյն, եցայց եւ Պղզասոս . . . վասն որոյ եւ ես կամեցայ տանել զայդ զոր եւ զու իորհեցար (առ զաշակ զՎրիստոս իբրեւ Աստուած) . . . եւ իմ յայտեալ զբան զայս սնկելիստանի՝ արհամարհեաց սնկելիստան, զի ոչ քննեալ նա յառա-

ջագոյն ի սմանէ։ Այլ մի հրաման առաքմանայն ումք սրտմ եւ հոնց Թուղթի Յիսուս, ընկային զնա ընդ աստուածս, եւ մահ պիտոցիկ սպանեացեալ, որ չարախոս կայցին զՎրիստոսեկցին»։ Զնայիս իմ բարբառի Տիրարաղղմանս (Պատմութեան. Ե.) «Տիրերիս յորս ժամանակն իսկ եմուս յաշխարհ զրիտանեալիւն, յորժամ պատմեցաւ նմա յԱսորաց Պղզաստանացոց որ ինչ ի յայտնութիւն ճշմարտութեան աստուածեղին մարդայն էր, հա՛ն նա զամենայն յանգիման յերակուսին յաւելուածով առաւելութեան վրայ իւրայ։ Այլ յերակոյսմ՝ քանց չիք ինքնին քննեալ, մորժեպ։ Իսկ կայսր եւ կայսրապետմ իորհրդեան իւրում, սպանեացեալ պատահաւ որոց ամբաստանն կայցին զՎրիստոսեկցի։

Մինչ չեւ առեալ թղթոցն պատասխանի վախճանի առաջին թագաւորն քրիստոսնեայ, եւ անդէն որդի նորա Անանուն յՂդե- սիա բանայր զԵհեանս փակեալս, տայր սպանանել զՂդդէ որ շառ- յանձն յօրինել խոյր «գազաթան որ ոչ երկիր պազանէ Վրիս- տոսի», եւ Հեղինէ կին Արզարու քրիստոսնեայ եւ առաքինի՝ ա- ռաքի յետս ի Խառան քաղաք ծննդեան իւրոյ ոչ անարգու- թեամբ, ուստի յետոյ գայ յԱրուստիճ գարնանել զաղքատն ի սովուն ժամանակի առ Աղաւղեաւ, եւ անդէն թաղի ի Հոյա- կապ շիրմի¹: Ընդ նոյն ժամանակս նորին Հօրաքեռորդի Սանա- տրուկ ի Հայս միւսանգամ ի Հեթանոսութիւն դարձեալ առ նա- խորարացն ականէ՝ ի գաւառին Շաւարշան կամ Արաազ զճա- ղէս սպանանէր, որպէս եւ զՍանդուխտ զիւր դուստր որ դարձեալ էր ջերմեռանդն ի հաւատս քարոզութեամբ Թաղէի: Իսկզբանէ ի- բրեւ ամուլ եւ առաքեալ համարեալ է ընդ Թաղէոսի՝ եւ Բար- թուղիմէս², բայց անստոյգ իմն է պատմութիւնն: ՅՍուհայաս- տանի արկեալ էր արմատս քրիստոսնեութիւն, այլ ի Հայս խա- մրեալ թառամէր փութանակի³:

6. Հետ վախճանին Սանատրիոյ (յամի իբրեւ 63) Արուանդ⁴ ի մօրէ պաշակունւոյ, այք սրտեայ, անդամյաարթ, զոր կացուցեալ էր Սանատրիոյ ի վերակացութիւն Հայոց աշխարհին, քանդի վաղ մտերմութեամբն եւ առատաձեռնութեամբ զամենեանս յինքն էր յանկուցեալ՝ կապեաց թագ յՂդեսիա, բայց ոչ դք եղեւ նմա թագադիր ի Բագրատունեաց՝ որք միամտեալ էին առ որդիան Սանատրիոյ եւ էին ընդ նոսա ի բանի: Թեպէտ եւ կասկած առ Արուանդ եւ կոտորեաց զպղծայորդիան, այլ անուին Արտաշէս ի ձեռն անտուին սպրէր ի Հէր գաւառ ի հովուականս, ուր հա- տանէր գայեակ որդւոցն արքայի Սմբատ որդի Բիւրատայ դայեկի հօրն նոցա եւ կացեալ ի հանգրուանս անդէորդացն այլակերպեալ բազում ժամանակս յերեսաց հետալուզեցն առաքելոց յԱրուան- դայ՝ անկանէր պարապով առ Վարեհ թագաւոր Պարթեւաց:

Այլ հանապազ խեթք եւ վարանք էին զԱրուանդաւ, մերթ զմերթաւորն Արեաց ջանայր ածել յաղերս՝ տալ ի ձեռս զնա- նուին, եւ մերթ զմիմբատ՝ ասելով թէ ոչ Սանատրիոյ այլ մարի, հովուաց եւ անդէորդաց որդի է Արտաշէս եւ քո ընդ խաբս գտեալ. բայց մերժեալ ի նոցանէ թշնամանօք՝ զգայրուցան ընդ ամուրն Բայբերդի ի Սպեր հանէր, ուր թողեալ էր Սմբատայ զդատերան իւր (զմիմբատանոյչ եւ զմիմբատուրհի) արամբ քաջօք, զտասս սասակեալ Արուանդայ՝ զնոսա պահէր յամուրն Անի ոչ փառթալութեամբ:

1 Ըստ Յովսէպոյ՝ էր Հեղինէ տիկին որդայի Արտաշէսայ եւ գործեալ ի հրե- սութիւն:
 2 Բուզ. Խոր. եւ ուր ք ըստ փոէ:
 3 Խոր. Բ. Գլ. Լ.—ԼԶ:
 4 Arbandes անուն որ է Երուանդ. էր անուն ոչ անավոր ի մէջ իրանաց ասան Արտաշէսոց յԵրեւոս յերկրորդ գարու:
 6 *

Իսկ հակառակ զօրութեանն Արեաց՝ զԹիկունա իւր հաստ առնէր Լըրուանդ ի Հառմայեցիս, հրաժարէր նա ի Թագաւորութենէն Ուռհայեցւոց, եւ փոխէր զաթոռն ի Հայս ի հին քաղաքն Թագաւորանիստ յԱյմսուիր:

Այնուհետեւ ամրութեան եւ զգուշութեան ուշ ունէր Թագաւորն, միշտ իսկ եւ հանապազ ահիւ դաւաճանութեան կամ մտայրուտ պատերազմին տազնապեալ: Հայեցեալ յանպատասխան հնութիւն Արմաւրայ եւ զԵ հեռացեալ էր գետն ի քաղաքէ անտի՝ շինէր զՂարուանդաշատ (զՔաղաքն Լըրուանդայ) յեցեալ ի բլուր որձաքարեայ, ամրացեալ առաջն՝ Լըրասիս գետով, եւ միջնաբերդ ի միջն բարձրապարիսպ՝ դրօք պղնձեօք, ելանելեօք երկաթեօք որոգայթաւորօք՝ երկդիմի, մի՝ վասն սպասաւորաց արքունի ի տուրնջեան, եւ մեւս՝ վասն դաւաճանաց գիշերոյ: Փոխէր անդր զամենայն սպաս Թագաւորութեանն բաց ի կողմն. զի վասն նոցա զհիւսիսով 40 ասպարիզաւ հեռի յՂարուանդաշատայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ կազմէր քաղաք՝ զՎագարան, զի մի ի խոնել բազմութեան վասն զոհից ի քաղաքն արքունական՝ զեղծ իմն իցէ պահպանութիւն քաղաքին. կացուցանէր քրմնապետ զԷր եղբայր զՂարուազ: Մրցէր ընդ արքունական քաղաքին՝ գեղեցկութեամբն եւ դաստակերտն նորա Լըրուանդակերա հանդերձ անտառովն Վանդոց՝ որմնապատ արգելոցօք որոյց երէոց Թագաւորին:

Այսպէս զամենայն անցս պատմութեան ի Միջագետս իմն ամփոփեալ՝ համառօտիւք կարճառօտս վճարէ զամենայն Մովսէս Խորենացի. սակայն այլ իմն պատմութիւնք առաւել եւս մանր մասամբք առաջն կան պատմել վասն բուն Հայոց աշխարհին:

Գ.

Բան Հայաստան (եւ Պարսկաստան) առ կայսերս կեսորեան արմն (ըստ արքային պարմագրաց):

Արարչիս (Բ.), Տէրբան (Բ.), Տէրբան (Գ.) կրտէր, Աբիթարան, Արարազ (Բ.) Տէրբան (Գ.), Ռան, Արշակ (Բ.), Ռարափոյր, Տրբար (Ա.) (34 նոթ 1-ն շէր. — էջեր 80 յո Գր.):

20

Ա. Ա. Յունացն պատմագրաց թէպէտ եւ յեանոց ժամանակաւ՝ չգոն զՀայոց ինչ պատմութեանց յիշատակք վասն ժամանակաց Ատրեստանեաց եւ Բարեկացւոց պետութեանն (ցամն իբրեւ 550), զի եւ ոչ յիշելոյ իսկ արժանի են զըցցքն թէ յԱրմենիոսէ ումնէն յԱրգիակոս նաւորդացն սերեալ իցեն Հպք², եւ ոչ մեծ ինչ է բան Դիոգորի Աիկեղացւոց զՔաղաքնայ ումնէն Հայոց արքայէ որ առ Կնոսիս.

1 Խոր. Բ. Գլ. 12-ԻԳ. 2 Մարտ. ԺԱ.

լեալ ¹ : Գարձեալ՝ սակաւիկ ինչ է եւ որ զՏիգրանայ առ Քսենոփոնեայ (ի խրատուն Վիւրոսի) կայ : Նոյն հախառակ տոհմային պատմագրութիւնն (Մար-Աբասայ) արտաքոյ ի՞նչ քան զակնկալութիւն առատանայ պատմել զՏանգամանա պատմութեան ժամանակացն այնոցիկ յարեւելեան ինչ զուցաց :

Եւ յայնմ հետե յետս ընդդէմ ի՞նչ է ամենայն : Տոհմային պատմագրութիւնն այնպէս անօր է եւ աննշան առ 220ամեայ Պարսից պետութեամբ (550 — 330), զի բանք ինչ ոչ դուզնաբեպք եւ ակնարկութիւնք յունական պատմագրաց մերձաւորաց (Հերոդոտայ) եւ ժամանակակցաց իսկ (Քսենոփոնեայ՝ յԱրշաւանին Վիւրոսի Փոքրու) կացցեն մասցին իսկ միշտ պատուակածք վասն հայ պատմագրի, իբրեւ անվրէպք՝ ստուգութեամբն, եւ անգինք՝ կարեւորութեամբն ² :

Իսկ անտի եւ անդր մինչեւ ցլթագաւորութիւն թագաւորացն մերոց արշակունեաց իբրեւ 180ամեայ ժամանակ՝ ամենեւին իսկ լռէ մեր տոհմային պատմագրութիւնն, ուր արտաքինք ի պատմագրաց ժամանակակիցք կամ մերձաւորք ժամանակաւ (Պողիւբիոս, Գիոդոր Սիկեղացի եւ այլք) միաբան համախօս զընդհանրական ինչ անցս այնց ժամանակաց փոքր ի շատէ նկարեն : Տեսանելք՝ զի տիրեալ Աղեքսանդրի Հայոց աշխարհին՝ կացուցանէ կուսակալ ի վերայ զՄիհրան (զՄիթրենէս) զո՞նք անուն որ էր լեալ յառաջն պահապան Սարգիսցւոց քաղաքին առ Գարեհիւ Վոդամանա եւ մասնեալ զայն Աղեքսանդրի : Ի բաժանել տէրութեան տրա՞ն առ զՀայաստան Նէոպտղոմէոս (ըստ Յուստինեայ)՝ Փրատափեռն) որ անկաւ ի ձակատու ընդդէմ Եւմենեայ կուսակալի Գամրաց : Այնուհետեւ գտեալ Հայոց պարսպ ի ժամանակի զի ընդ միմեանս անկանէին զօրաժարք Մակեդոնացւոցն՝ խզցին զուծ նոցա եւ առին կացուցին զԱրդուադ զոմե անուն ի գլխաւորութիւն, որ արտաքուստ արտաքոս հպտակ զանձն՝ Սեղեւկեանց ցուցանէր, այլ արդեամբք՝ տիրէր արձակ իշխանութեամբ : Յետ տրա վախճանին անկաւ աշխարհն Հայոց ամենեւեւին ընդ ձեռամբ թագաւորացն Սեղեւկեանց որ առաքէին անդր կուսակալս, այլ Հայերկարէր ինչ այն : Քանզի մի ո՞նք ի կուսակալաց աստի հայ յազգէ Արտաքսիտոս կամ Արտաշէս անուն՝ եկաց յետս յԱնտիոքայ Գ. յորժամ ետես զնա պարտեալ ի Հռոմեցեաց առ Մագնեսիաւ, եւ կապեաց թագ ի Հայոց աշխարհին (190 կամ 189) : Աննիառղ որ ցայնժամ ապրեալ ի ձեռաց Հռոմեցեաց ապաստանեալ կայր առ Անտիոքայ՝ յետ պարտութեան տրա եկն անկաւ առ Արտաշէս արքայ որ ունէր իսկ զնա մեծաւ շքով ոչ սակաւ ժամանակս, եւ ըստ Աննիառղայ խրատու եւ նորա իսկ զանդին ընտրելով՝ շինեաց Արտաշէս զԱրտաշատ առ Երասխ գետով՝ զՎարքեդոնն Հայոց մեծաց : Զուր ջանայր այնուհետեւ Անտիոքոս գրաւել միւսանգամ զՀայաստան աշխարհ, բազում անգամ եդ արշաւանս եւ մղեցաւ յետս մեծաւ կոտորածիւ, եւ ոչ այլ դք իսկ ի Սեղեւկեանցն թագաւորաց կարաց յաջողել, եւ այնպէս տեւեալ ձգէր թագաւորութիւնն ի տոհմին Արտաշեսի ³ : — Զայս պատկեր անցից դիւրաւ մարթի գետեղել ի շրջանակի համօրէն տոհմային պատմութեան. քանզի սկիզբն արշակունեան հարստութեան Հայոց թագաւորաց ըստ տոհմային իսկ պատմագրութեան շանցանէ ըստ 150 ամն ի վեր, եւ այնպէս չիք ինչ արպել տոհմին Արտաշեսի թագաւորել կամ մասնաւոր կամ համօրէն Հայոց աշխարհին մինչեւ ցարշաւանն Վաղարշակոյ ի Հայս :

1 Տես Հատար Ա. էջ 101. Եւ... Գիոդոր Սիկեղ. ի հասակոս. Ապրեան.
2 Տես Հատար Ա. էջ 340—343. Ասոր. 45, 46, 55, 66; Սարգս. ծԱ.
3 Պողիւբ. Պատմութ. Գրք. ԻԶ. Գլ. 6. Պղուտաքք ի Նուկուլ.

Արդէս յայտ իսկ տեսանի՝ յերեսին եւս շքանտ յայտասիկ ժամանակաց չմարթի չմիաբանութեան կամ հակառակութեան իմիք ընդ արտաքին եւ ընդ տոհմային պատմագրութեան ի միջի նշմարել, քանզի եւ բերել իսկ զնոսա ի համեմատութիւն ընդ միմեանս չէ հնար, այնու զի յորժամ սա լուէ՝ նա խօսի, եւ յորժամ նա լուէ՝ սա բարբառի :

Բ. Ըսլ անգամին ի ժամանակէ զի գործ կալան Հռոմայեցիք ընդ Հայոց՝ եղև սկիզբն պատմիցյ մտնաւանդ Հռոմայեցեացն մտնենագրաց ոչ աննշանս ինչ եւ զՀայոց աշխարհէ մինչեւ ցկատարած կցս Արշակունեացն հարստութեան : Այսպէս ուրոյն ի տոհմային Հայոց պատմութեանէ՝ գտանելք առ նոսա՝ տող կամ թել ինչ Հայոց պատմութեան գրեթէ առանց հասանելոյ ընդ մէջ, երբեմն ստուար եւ երբեմն անօր, որպէս ինչ աղերս Հռոմայեցեացն ընդ Հայոց յաճախէր կամ նուազէր, եւ յայն սակս ընդհանրական իմն նկարագիր որ զատանէ զարտաքնոցն Հայոց պատմութիւն ի տոհմային Հայոց պատմութեանէ՝ այն իսկ է, զի ուր սա գրեթէ լոկ զնեղքն անցից աշխարհն վեպէ, նա զարտաքնն աղբարիցն կամ զգեապանական՝ հաղորդութեանէն ճառէ : Սակայն ոչ ինչ այնպէս բաժանեալ է նիւթ երկոցունցն մինչեւ չկարել գիրաւ զմիաբանութիւնն կամ զհակառակութիւն նոցա առ միմեանս նշմարել :

Ըրգարեւ՝ թողեալ զառաջին զերեսին թագաւորսն մեր զարշակունիս (զվազարշակ Ա., զԱրշակ Ա. եւ զԱրտաշէս Ա.) զբոց չիք ինչ առ Հռոմայեցեաց յիշատակ՝ այնու զի չկալան ընդ նոսա գործ, ի սկզբան անդ զառաջին զերկուցն թագաւորաց՝ զՅիգրանայ մեծէ եւ զԱրտաւազդայ Ա. միաբան եւ մերքն եւ նոքա (Արիոս, Արիւստոս եւ այլք) զկարեւոր գէպսն աւանդեն, երկոքն կողմանքն ի նոյն անուն զթագաւորսն զպիտոսիկ կոչելով, եւ իբրեւ այն թէ չէր ստուգութիւն բաւական՝ եւ գտնելանք եւս նոցին թագաւորաց զնոյնս հաստատեն :

Ըսլ անտի անդր (այս ինքն՝ յամէ 34 յառաջ քան զգր. գրեթէ մինչեւ ցամա 300 յետ ֆր.) յերկուս իմն պատմագրութիւնն բաժանի, մինչ զի յնթացս անդ պատմութեան այսչափ ամաց հազիւ թէ մտքից է կէս ինչ գտանել յորում երկոքն մտանագրութիւնք յայտնի միաբան համեմտու ըստ անուանց, դիպաց եւ ժամանակաց զմի ինչ պատմիցեն, այնպէս՝ որպէս զՅիգրանայ եւ զԱրտաւազդայ, կամ որպէս ի չորրորդ գարու զպայտազտացն Յրդատայ պատմիցի բազում ինչ : Գտնել գտանի ուրիք ուրիք նշոյլ ինչ ընդ միմեանս միաբանութեան, որպիսի ինչ յորժամ մեր տոհմային պատմութիւնս գրիցէ զԱրտաշէսէ պատմանօք ամեկ զՅրայիանոս յազերս, եւ զՅիգրանայ Ա. թէ Ղուկիոս Աւերոս զարձգց կամ հաստատեաց զնա ի թագաւորութեան իւրում, բայց քան զայս ոչ ինչ աւելի կայ, այլ նմին հակառակ անուանցն նոցա եւ ժամանակաց եւ նորին իսկ պատմութեան պլակերպութիւն, մանաւանդ թէ հակառակութիւն իսկ ոչ սակաւ՝ չթողան վաղեմազակի վճիռ բերել թէ նոյն մի ինչ պատմիցի :

(Նայսպիտում պլակերպութեան կամ չմիաբանութեան երկուցն պատմագրութեանց՝ ոմանք ամենեւին մերժեն եւ կամ ընդ ակամբ իմն հային

1 Diplomatique.
 2 Ի փում կողման պատկեր Յիգրանայ թագ ի զլուի եւ ի փուսուէն կողման Յիգրան նոտեալի գահայն եւ այր մի փեալ կիսով ի գետ առ սասոք նորս (Նշանակ Ասորաց աշխարհն որպէր գետ Արսոտէս), եւ կամ Յաղթութիւն թեւաւոր, եւ գիր շարձանակի՝ Βασίλειω Βασίλειω Τεργαρον,

կամ Βασίλειω Τεργαρον. Արտաշէս արտաշէ Յիգրանայ կամ արտաշէ Յիգրանայ՝ նոյնպէս եւ ի վերայ գահն կանին Արտաւազդայ՝ կայ ի փում կողման պատկեր նորս թագ ի զլուի, եւ ի փուսուէն Յաղթութիւն թեւաւոր եւ գիր շարձանակի՝ Βασίλειω Βασίλειω Αρτανασθου.

ընդ պատմութիւնն Հայոց՝ զոր արտաբերքն մեզ մատուցանեն. ուր մանաւանդ շնորհակարութեան իսկ արժանի պնտու են, զի այշափ առատ պատմութիւնս մեզ մատակարարեն: Աստուգութիւն պատմութեանց նոցա առ հասարակ՝ ամենեւին առանց տարակուսանաց է եւ հաստատուն, զի պատմին 1. բազումք՝ միտքան յեականան, եւ այն՝ 2. ժամանակակիցք կամ գրեթէ ժամանակակիցք (Վեդդէոս Պատերկուզոս, Յակիտոս, Սուեան, Յովսեպոս, Պղնիսոս եւ այլք) եւ 3. ճշմարտասէրք, քննիչք եւ քաջք ի պատմագրաց, մանաւանդ Յակիտոս գլուխ եւ թագաւոր պատմագրացն Հռոմայեցոց, 4. հանեալ ի հասարակաց գիւանաց, եւ 5. կնիք հաստատութեան ամենայնի՝ բազում ուրեք դահեկանք եւ յիշատակարանք հաստատեն զբանս նոցա եւ ասն շոշափել ցայսօր ժամանակի: Գրեթէ չիք ինչ մասն պատմութեան յորում դահեկանք հինք այնչափ ինչ մեծամեծս ի բանադատութիւն՝ պատմութեանն նպաստ լեալ իցեն՝ որպէս աստ: Նա ասանիկ ուր լռենն եւս եւ զտղարին դահեկանք՝ նովին իսկ հաստատեն ինչ ինչ. քանզի անդ լռեն՝ ուր նոյն մասննագիրք լռեն կամ չքուցանեն ինչ դէպս վասն որոյ արժան իցէ հաստանել դահեկանս յիշատակի:

Իսկ Հայոցն պատմագրութիւն, կամ ճշգրտոյն եւս՝ պատմութիւնն զոր Մովսէս Խորենացի առաջի նկարե՝ ունի ուրեք ուրեք եւ նա հաստատութիւն 1. ի բանաւոր իմն յիշատակարանաց՝ գոնեայ յերեւելի իմիք մասն ի մասանց պատմութեան ժամանակիս զորմէ խնդիրս է, այս ինքն են անցք պատմութեանն Արտաշիս Բ.: 2. Ուրեք ուրեք եւ աշխարհագրական կամ ազգաբանական անուանք (որպէս Երուանդաշատ, Երուանդափան, Վաղարշապատ, Գիմնքսեան եւ այլք) լինին իբրեւ կուսանք իմն կայրի եւ հաստատութեան: 3. Թէպէտ եւ յառաջ եւ յետոյ քան զայս վերջին մասն պատմութեան հաւաքէ իմն աստի անտի եւ կցէ զպատմութիւնն մասննագիրն Երուանի հմուտ, այլ յայտնի իսկ երեւի թէ ունի նա արիւղանեան ինչ թել ի բաւղի անդ շփոթութեանց՝ զտոհմոյն հայրենաւոր յիշատակս զքաջ ի բաց երեւելի ինչ փոփոխմանց, այնպէս զի ընդ հայ գրոց որ նախ քան զնա են՝ ամենեւին միտքան գասնի: Առ մասննագրաց առաջնոց քան զնա չիք որ ասելի ի պայսպատաց թագաւորութեան, ոչ որ այլով անուամբ կամ գործովք. ամենայն իսկ յորինաւորութիւն եւ ընթացք պատմութեանն որ անուղղակի (առ Ագաթ. եւ Բուզանդայ) պատմոցի՝ է մի եւ նոյն ամենեւին. գոզցես թէ զնոսս ձուլեալ ուրուք իցէ ի քուրայի պատմութեանն Խորենացոյն, եւ սա իսկ տայ լոյս բանից ինչ նոցա, եւ զակնարկութիւնս նոցա զվարդափանս ցուցանէ քաջ կապեալս, թէպէտ եւ չէ նա սոյնր աւլ ամենայն ուրեք ճշդիւ զհամար տոհմային աղբիւրաց: Վաղ յառաջ իսկ քան զնա՝ Փաւստոս Բիւզանդացի 1. գիտե՝ «Կեսարիաւ հետ՝ եւ ասան քաղաք երբեմն Հայոց լեալ» (առ Արամեւ.) 2, 2. գիտե՝ զՅիգրան աղբայ արշակունի 3 մեծ թագաւոր Հայոց, եւ 3. առ նովաւ անեալ յերկրէն Պարսպանացոց զերի բազում ի Հրէից եւ 4. ընդ նոսս զՀիւրկանոս քահանայապետ նոցա 4. (ուր Յովսեպոս զարշաւանն զայն եւ զգերութիւն Հիւրկանեայ՝ ի Պարթեւաց լեալ պատմէ, եւ Մովսէս Խորենացի զՀայոց, բայց որպէս սովին իսկ յայտնի երեւի՝ ոչ ինքնին կցկցելով, այլ յառաջ քան զինքն այնպէս գտեալ), եւ 5. թէ գերին Հրէից որ յԱրտաշատ՝ իցէ բերեալն ի Տիգրանայ 6 ըստ Խորենացոյն որ գնէ փոխել զնոսս

1 Critique.
 2 Գրք. Ե. ԳԼ. ԼԲ.
 3 Գրք. Գ. ԳԼ. ԾԵ.
 4 Ա՛ր.
 5 Ա՛ր. ի վեր կայս:

Արտաշիսի Բ. յԱրտաշատ՝ Տանելով յԵրուսանդաշատէ՛, ուր ասրեալ էր գնասա Երուսանդ խախտեալ յԱրմաւրայ, յորում նստոյց գնասա Յիդրան՝ 1: 6. Եւ Եւստի Է գարձեալ Փաւստեայ Բուզանդայ՝ քարղուծիւն Թազէի եւ Բարթուղիմայ 2, եւ դարձեալ՝ 7. Թագաւոր ոճն Արշակունի (բոս Խորենացւոյն՝ Արգար) շինիչ (այս ինքն նորոգիչ) Ոււհայ քաղաքի՝ 8, որով ապաքէն միաբանէ ընդ Խորենացւոյն դնել զԹագաւորան Հայոց Թագաւորեալ առ Ժամանակ մի ի Միշագեատ. եւ 8. Սանաւորուկ ոճն արքայ շինիչ Մծուրս քաղաքի ի բուն Հայս առ Եփրատ գետով՝ 4, աստու՛ լսոյան 5, ապայան շիրմի նորա սկսյազործ Տաստաշինան ընդ շինիս այլոց հնաց խախտարայ ի Բիդրն Ընի 6: 9. Նշանաւոր իճն է եւ գործ Հայ Թարգմանչի երբորդ անկանանական գրոցն Մակարայեցոց՝ (յառաջնում հէս Տինգերորդ գարու) որ Պնիւիւրէն աղբայ Ասորեստանեաց կոչէ Սանաւորուկ արայ իբրեւ տոհմային իճն անուամբ՝ 7: 10. Չսմին Թագաւորէ եւ զնորին գասերէ զՍանդիսայ մկայէ ինքնին Խորենացի յառաջ քան զինքն յՍյլմէ ումքէ ի Հայս պատմեալ՝ 8: 11. Վասն Արտաւազդայ Բ. Նշանաւոր են քանք մծին Եղիկայ զե ասէ՝ 9. «Վիշապ... ոչ զդք ի խախտարայ Էսայ եւ ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի . . . մոլորութիւնն դիւեաց խաբեաց զգիւցապաշտս Հայոց՝ եթէ զոճն Արտաւազդ աւնուն արգելեալ իցէ դիւեաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, եւ նա ելաներց Է եւ ուներց զաշխարհս», որք ամենեւին Տամմաւս են բանից Խորենացւոյն 10: 12. Նա եւ ինքն իսկ Խորենացի մկայէ Թէ. «Առ Տրով իսկ Ժամանակ» բազումք ի դարբնաց, զՏեա երթեալ առասպելն, յաւուր միաշարաթևոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զաւն, զի զօրասցին, ասեն, չըղթայքն Արտաւազդայ»: 13. Եւստի Է գարձեալ Բուզանդայ՝ Խաւորով աղբայ Հայր Տրդատայ 11, եւ 14. Թէ Մամիկանեանք են եկք ի ճենաց աշխարհէն յետ գժտութեան իրիք ի մէջ Թագաւորեալ ցեղին նոցա 12: 15. Թող զճիշդ Տամմաւորութիւն բազնաց եւ մեհնից առ Արամիանգեղեայ եւ Բուզանդայ յիշելոց, զորոց ընդարձակագոյնս պատմեալ Խորենացւոյն՝ միաբանէ ընդ նոսա ըստ անուանցն, Թուոցն, եւ տեղեաց ասանարացն նոցա 13: Ապա չէ ինչ ստեղծիչ պատմութեանցս ինքն Խորենացի:

(Թմանք դիւրաւ իճն կարծեցին զերացն դժուարութիւն պայտիս ինչ օրինակաւ լուծանել: 1. Վասն 100ամեայ պատմութեանն (34 նախ քան զՔր. — 70 յետ Քր.) որ մանաւանդ առ Ցակիստեայ պատմոցն՝ Տամմարեցան գտանել իրացն երս, երկուս Թագաւորութիւնս դնելով բոս երկուցն պտամութեանց եւ բաժանելով նոցա ինքնակամ սահմանս ի Հայոց աշխարհին միուան զՏիւսիսային (սահմանն դնելով ի Տարաւոյ զԵրասի գետ) եւ միւսուան զՏարաւային. զառաջինն ապով Թագաւորացն իշխելոց ընդ Հռոմայեցոց ճոխութեամբ, եւ զերկրորդն բուն օրինաւոր Տարբատութեան Թագաւորացն Հայոց արշակունեաց, որպէս Թէ ի Մծբնայ կամ յՈււհայէ իշխիցեն եւ այնմ մասին Հայոց աշխարհին, մինչեւ Տինգերորդ պայտաւտ այսր Թագաւորութեան Թողեալ զկողմանն Ուհայեցոց՝ առեալ իցէ ընդ այնր ի Հռոմայեցոց եւ զՏիւսիսային մասնն եւ այնպէս ի միութիւն գարձեալ Թագաւորութիւնն: 2. Իսկ որ յետ այնորիկ

1 Խոր. Բ. Գլ. 22. եւ Խթ. 1	7 Գ. Մ. 4. 4:
2 Բոււ. Գար. Ա. Գլ. Ա. եւ արուր ասեպ:	8 Բ. Գլ. 17:
3 Գար. Ե. Գլ. 18. — Ցեա Խոր. Բ. Գլ. 12:	9 Ա. Էլ 104—5:
4 Գար. Գ. Գլ. 27:	10 Բ. Գլ. 40:
5 Գար. Ա. Գլ. Ա.	11 Բոււ. Գար. Ա. Գլ. Գ:
6 Գար. Գ. Գլ. 17:	12 Բոււ. Գար. Ե. Գլ. Գ. եւ Ա. Երկրց:
	13 Ցեա Ա. Հաս. Էլ 163—165:

ուրեք ուրեք պատմութիւն առ արտաքինացն մնասնագրաց զՀայոց կողմէ՝ չառին յանձն զայնք ստուգութիւնն :

Եւ յայտնաբերուին իմն եւ ամենեւին մնացածին է եւ հակառակ իսկ գրից երկրին՝ այն բաժանուած աշխարհին . ոչ ճանաչէ ինչ այնպիսի Խորենացին, եւ ոչ ընթացք պատմութեանն նորա առնուն զայն յանձն , այլ նմին հակառակ՝ (որպէս վաղ նշմարեցաք) յայսին իոկ դնէ պատմագիրն սահմային զկողմանսն զայնոսիկ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ միոյ միայն թագաւորի արշակունւոյ , զոր նստուցանէ նա ի հարեւր ամեն յայնոսիկ կամ ի Մծբին եւ կամ յԱւուսայ , եւ պատմէ տալ հարկս յամենայն կողմանց Հայոց աշխարհին¹ , եւ առաջնորդել համարէն երկրին ի ձեռն վերակացուի ² , եւ զնախարարն ոչ միայն Արծրունեաց ³ , Գնթուանեաց ⁴ , Աղշնեաց եւ Ապահուեաց ⁵ (բնակելոց առ ոտամբ Գասեաց) եւ զԲագրատունեաց զայնկաց արքայորդւոցն՝ որոց եւ երկիր կառուածոց էր անգր քան զԵրասխ գետ ⁶ , դնէ ընդ հրամանաւ նոցին թագաւորաց , այլ եւ յանուանէ յիշէ զհիւսիսային ամուրսն զԱնի բերդ , զՍպեր եւ Բայբերդ իրեւ ի ձեռս թագաւորացն այնոցիկ⁷ : Գարձեալ՝ եւ Հռոմայեցւոցն պատմագիրք չատանան նովին անձակ սահմանօք որ թագաւորացն նոցա յիշելոց ընծային , այնպէս զն ամենայն իսկ բուն Հայաստան հանդերձ ամուր ամուր տեղեօք (յորս յանուանէ յիշին ի տեղեաց հարաւային կողմանց՝ կողմանք Արածանւոյ , Արագեղք , Տիգրանակերտ) է ասպարէզ պատերազմացն որ առ Յակիսեայ պատմին , եւ Պղնդիոս իսկ եւ Սարաբան որ մնա ի նոյն ժամանակս զՀայաստան աշխարհ սահմանն չգիտեն այնպիսի անձուկ եղերս կամ բաժանուած : Ապա յայտնի է թէ այսպիսի բաժանմամբ ոչ զարտաքին պատմագրացն կարեմբ զմիտս հաճել եւ ոչ զմերոցն :

Իսկ զպատմութեանցն որ յետ այնց ժամանակաց ուտեք ուտեք պատմիցին՝ ուրանալ զստուգութիւնն եւ չընդունել գոնեայ զմեծ ինչ մասն նոցա որք յիշատակարանքն եւս ունիցին հաստատութիւն չէ արդեւք գործ բանագատական հանձարոյ :

Եւ պա յիրաւի էր մեզ ոչ զմի պատմագրութիւն միւսուած պատմագրութեան զոհել , եւ ոչ տարածամ խառնմամբ զերկուսին ի մի ձուլել բանազբօսելով եւ զերկուսին միանգամայն պղտլելով , այլ պլում բախտաւորագոյն ժամանակի եւ աշողագոյն մտաց զիրսն թողուլ , եւ այնպէս յետ կարգելոյ զտոհմային պատմագրութիւնն ⁸ մնաչել աստ եւ ի միւսոյ կողմանն ուրոյն պատմութիւն :

21

Իռնն Հայոց աշխարհ անկեալ կայր յարեւելից եւ յարեւմտից կուսէ ի մէջ երկոցունց պետութեանց ընդ միմեանս ի վէզ եկելոց՝ իրբեւ թումք եւ ամբարտակ ի մէջ նոցա , եւ ինքն իսկ Հայաստանն որպէս զրիւ երկրին նոյնպէս եւ խորհրդով մարդկանն մերթ ի սոցա եւ մերթ ի նոցա կողմն կոծեալ ծփէր⁹ : Ինչպէս եւ բնակու-

1 Բ. ԳԼ. ԻԶ. եւ ԼԵ :
2 Բ. ԳԼ. ԻԳ. Ի վերջ կոս :
3 Բ. ԳԼ. ԺԶ :
4 Բ. ԳԼ. ԻԳ :
5 Բ. ԳԼ. Լ :
6 Բ. ԳԼ. ԼԶ :
7 Բ. ԳԼ. ԼԵ. եւ ԼԸ :

8 Ս վերագոյն էլ 44—87 :
9 Նշանուոր յոյժ են բազմ Յակիսեայ զՀայոց . Բ. ԳԼ. ԵԲԶ . «Ներհահակ իմ է ազնայն ի վաղուց՝ ըստ մարդկանն խորհրդոց եւ ըստ երկրին գրեց» . — Ambigua gens ea antiquitas, hominum ingenis et situ terrarum .

Թեամբ եւ բարոյիցն նմանութեամբ եւ ամուսնութեամբ յանկազոյք ի Պարթեււս էին¹, այլ որպէս յառ շոտմայեցիս այլազգիս ատելութիւնն նոյնպէս եւ առ Պարթեււս նախանձ անելոյ զորութեանն նոցա² ի զատ պահէր զնոսա, եւ յայն սակս կամէին առաւել խնդրել թագաւոր ի կայսերէ, բայց ունել ոչ³:

Աստտին գոյ առնուլ ի միա թէ չմարթի զպատմութիւն Պարթեււաց եւ Հայոց աշխարհին ի միմեանց զատանել, քանզի երկրքին իսկ գիրկընդիտառն ընթանան մանաւանդ ի դէպսն զոր Առնացն եւ Հոռոմոց մատենագիրք առաջի մատուցանեն:

Պարթեւաստան ըստ ամենեւին ընդարձակազոյն մասց՝ է համօրէն տարածութիւն երկրին ի Ձեւզմայ որ առ Եփրատ գետով՝ մինչեւ ցլարքոսիս (կամ ցՅպիտակն Հընդիկս) յարեւելս, եւ ի Ձրկանից կամ Ղասպից ծովէ ի հիւսիսայ մինչեւ ցծովն Երֆթրեան: Այս կողէ Յակիտոս Յէրութիւն արեւելոյ⁴ իբրեւ դէմընդդէմ Յէրութեանն Հոռոմոց, եւ Պրինիոս 18 նահանգս նմին համարի: Ընդ մեծատարած սահմանս ձգեալ տարածանէին երկայն ճանապարհք ի հազարգութիւն տարեւառիկ վաճառաց՝ ոչ ընդ ցամաք միայն, այլ եւ ընդ ջուրս. եւ էր իսկ դիր տերութեանն պատեհ ի վաճառաշահ մեծ՝ որպէս ճենական (սերիկեան), հընդիկ, պարթեւական՝ նոյնպէս եւ արեւմտեան բնածին եւ արեւտասիան բերոց: Եւ արգետնիք իսկ տեսանելք թէ առնէին Պարթեւք տարեւառիկ փոփոխումն՝ իբրեանց երկրին բերովք, եւ կամ միջնորդութիւն վաճառաց ընդ արեւմտից փոփոխմամբ մեծագին բերոց աշխարհին ճենաց (Սերիկայ)՝ մեապսի, մորթոց, յախճապակոյ եւ երկամթոյ⁵: Ընդ պար ամենայնի առնուին ի հռոմէական վաճառականացն թաչունս որ սիրելի իսկ էին նոցա, եւ կաւառ բարակամանս⁶: Առ նախանձաւորութեան շահուց եւ զարձեալ վասն զի վաճառականք Հոռոմայեցոցն լրտեսք իմն համարեալ էին՝ յայն սակս ոչ միայն Պարթեւք, այլ յետոյ եւ Պարսիկք արգեւրուին զնոսա եւ ունէին ծածուկ զհազարդութիւն ճանապարհացն ընդ արեւելս: Բազմամբս զաստիանք Պարթեւացն թագաւորաց արծաթիք եւ պղնձիք՝ էին միջնորդ տարեւառիկ փոփոխման վաճառաց նոցա որ մանաւանդ ընդ արեւելս գեմ եղեալ ընթանային, եւ արգետամբ իսկ չեն անձանօթ այժմ իսկ Անեաւոց ճին դահեկանք նոցա, եւ նոյնք զարձեալ են նշանակք ցուցիչք ընթացից կրթութեան եւ հրահանգաց որ յարեւմտից կուսէ ընթանային ի ներքին կողմանս տերութեանն Պարթեւաց ի ձեռն յունական

1 "Հանգերն սքիմիք Հայք երկփոզման իմն հաւատարմութեամբ զերկոցունց եւս կողմանց (զՀոռոմոց եւ Պարթեւաց) զէնս եւ զպառազէնս հրաւիրեալ կողէին, աշխարհին գրիւ, նմանութեամբ բարոյից մարտարարգանք Պարթեւաց, եւ ամուսնութեամբք զուրթ անկեալ եւ զուակ իտանեալ, եւ անսեղեակ եւս աղատութեան լեւել անգր իմն մանուսովք ի ծառայութիւն հակէին", Յակիտ. Դպր. ԺԳ. ԳԷ. ԻԳ. — Ad haec Armenii ambigua fide utraque arma inevitabant, situ terrarum, similitudine morum Parthis propiores, connubilisque permixti, ac libertate ignota illuc magis ad servitium inclinantes.
2 "Ընդ Հոռոմայեցոցն՝ տառապանք

են, եւ ընդ Պարթեւաց՝ նախանձու". Անգ. — Adversus romanos odio, et in Parthum invidia.
3 "Փորձովք իսկ յայս է եթէ բարբառոսն (այս ինքն որ ոչ յայն կամ հռոմայեցի են) առաւել ընդ այն կամին զի ինքրեցն թագաւոր ի Հոռոմայ, քան եթէ ունիցին", Յակիտ Դպր. ԺԲ. ԳԷ. ԺԴ. Experimentis cognitum est barbaros male Roma petere reges quam habere.
4 Imperium orientis. Ա. 25.
5 Որոս. Ա. 13.
6 Սենեկ. Թղթ՝ առ Հեղու. 9: Հեղու. Գ. 10. 8: Սպարտիան Աեր. 5: Պրին. Պոլլիան:

գազթակամացն ի Սեղեւկիա եւ ի Յիզըռն որ հաստնէին զգահեկանսն զոյնտիկ : Թեպէտ եւ բազում ինչ անց ի Յունաց աստի ի նստա, ասկայն յեառուս ուրեմն նոքա ընդ սոսա ձուլեցան ըստ լեզուոյն եւ ըստ կրթութեան, քան սոքա ընդ նոսա : Յաճախեալ էր աս Պարթեւա բազմակնութիւն, իրաւունք կենաց եւ մահու ի վերայ կանանց եւ օրգւոց, սաստիկ արգելումն կանանւոյն ի տեսոյ արտոյց . նմին հակառակ՝ մարդասիրագոյն իմն էր կրթութիւն մանկուոյ եւ պահուած գերեաց ծառայից : Ի կերակուրս ի ընէ իսկ չափաւորք էին, գրեթէ յորոյց եւրէոց եւեթ ուտէին միս, բայց ի գինիս յօժարագոյնք էին, եւ գորուութիւն նորա ջանային հաստնել հեծանելով յերկար կամ պլովք ինչ հարիւք . ազգ ինչ փափուկն հացի ի նոցունց անց ի Հռոմայեցիս, աւուանեալ՝ հաց պարթեւական : Ի տունս ուրախութեան պատկէին բուրիւք ծաղկանց հայրենի երկրին իւրեանց, արկեալ հանգերձս նարուսուք սոկեճառուկս յօրինեալս ի սահմանս տէրութեանն իւրեանց . եւ մանաւանդ յորժամ զուարթանայինն ի գինւոյ՝ ըստ ձայնի եղեգնեայ փողոյն եւ սրնգի եւ ծնծգայից յառնէին ի կարաւս օրինոք : Հաւանութեան է թէ յարքունիս թագաւորաց նոցա լինէին եւ խաղք թատերականք ի Յունաց, մանաւանդ յարքունիս թագաւորաց որ Յունաստէրն էին եւ կոչէին իսկ Հելլենաստէրք : Ի հանգերձսն նոցա բազում ինչ փոփոխեցաւ մուծեալ ի Յունացն եւ ի Հռոմայեցւոց սովորութեմէ, վասն այնորիկ մանաւանդ զի արքայորդիքն ի կոյսերական արքունիս գեգերէին բազում անգամ յամս բազումս : Թողովուրդն եւ մեծամեծք եւ թագաւորն իսկ ինքնին գլխովին ունէին յառաջագոյն վարսս կախեալս երկայնաձիգ, այլ յետոյ՝ գօնեայ որ բարեկեցիկքն էին, առնէին գօնագուրս, եւ ըստ մարական օրինակին ներկանէին զպսոսն ծարրով :

Իբրեւ ազգ պատերազմուէր՝ ունէին Պարթեւք միշտ նրան կամ թուր զարգարեալ զկամարու, եւ ինքեանք ամբարտաւանեալք եւ ուսուցեալք արթնանոք եւ արհամարհոք, ցանկացողք աշխարհակալութեան ընդ արեւելս, այլ առոււել եւս ընդ արեւմուտս, քանզի կամէին իմն միշտ զառաջին պարսկական - մակեդոնական պետութեան սահմանն անել միւսամգամ ի բուռն : Ամենայն ոյժ եւ զօրութիւն բանակին նոցա էր պարտաւորն նոցա, զի էին նոցա երիվարք բազմամբոխ, թեթեւագնացք եւ գիւրաշարժք . եւ հեծեալք նոցա սողաւարս ի գրուս ի մարդիացի երկաթոյ, նիզակք երկայնք, նեղք ահագինք, բայց առանց վահանաց, որք զրահասպատ երիվարքն իւրեանց ոչ միայն ահագինք թշնամեացն էին, այլ եւ աղողակք առ ի պատեալ պաշարելոյ զնոսա : Զօրականն պարթեւական մանաւանդ հետեւակազօրն յօրինէր ի հպատակաց կամ ի ծառայից զոր տեսրք նոցա իբրեւ զերեանց իսկ որդիս հանէին ընդ հրահանգս հեծելութեան եւ նետողութեան, եւ ի ժամուն պիտոյից ասոյն թագաւորին, իւրաքանչիւր ըստ իւրումն կարի : Այլ ի պատերազմ հետեւակաց կամ ի ճակատ առ ճակատ կռուել կամ ի պաշարումն քաղաքաց կամ բերդից անաջող իմն էին Պարթեւք :

Ըստ Վերոդութեանն օրինակ էր միահեծան - ազնուապետական, այս ինքն՝ ի գրուս նախարարացն կայր թագաւորն՝ որ Արքայիցն արքայ կոչէր կամ Արքայ մեծ, եւ ի նախարարաց անտի գլխաւոր եւ սպարապետ ամենայն զօրուն էր ցեղն Սուրենեան (ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մատենագրաց) եւ միանգամայն ասպետ թագադիր թագաւորին 2 : Թուի թէ ընտրութեամբ էր պայազատութիւն թագաւորացն, այլ միշտ ի սանէ Արշակունեացն :

1 Պլինիոս :

2 Ամգան . Մարկէ . ԻԻ . 3 . 1 . 13 :

Բայց գժառութիւնք որ յընարութենէ աստի նմանէին, ասարապք ինքնադուրք, թագաւորք ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի՝ որպէս ի Մարասանի, ի Պարսկասանի, յեղեմիս, ի Գարաքս՝ որ ակամայ ինն Տաղանդէին, որպէս եւ յանական-մակեդանական գազ-թականացն քաղաքք որոց մեծամեծ աղաաութիւնք էին եւ առանձինն օրինակ աւաճարդութեան եւ միասն ինն յԱօրիս եւ ի Համ կոյս, բազմութիւն ազգաց եւ ցեղից օտարացելոց ի միմանց բարւք, լեզուաւ եւ պաշտամամբք, Հեռաւորութիւն արքունեաց թագաւորին (ի Ռագէս, յԵրասանս եւ ի Յիզան՝ ըստ այլ եւ այլ ժամանակաց ասուց), այս ամենայն շփոթեալ խանակէր զերս աւաճարդութեանն եւ ակա-րացուցանէր սակաւ, եւ սայր մուս Հառնայեցոց ճոխանալ ի վերայ նոցա, եւ յեռուս Պարսից՝ յափշտակել ի նոցանէ զլիւարութեանն զլիւարութիւն:

Կարգ Պարթեւացն թագաւորաց զորոց մի ըստ մարէ իցեմք պատմելոց՝ է պոպիսի ինչ ըստ յոյն եւ հռոմայեցի մտանադրաց: Յետ Արշակայ ծե. այս ինքն՝ Հրահատայ կամ Փրահատայ Գ. (յամէ 37 — 1, ըստ այլոց 4 նախ քան զԲր.) պոպազատէին կարգաւ Արշակ ծ. Կամ Հրահատայ (1 — 2, ըստ այլոց 4 յեա Բր.), Արշակ ծ. Բրագէս Բ. (2 — 4), Արշակ ծ. Բ. Ռեն Բ. (4 — 14), Արշակ ծ. Բ. Արասուան Գ. (14 — 1 Արշակ Ի. Վարդան եւ Արշակ ԻԲ. Գոտարդ զմիմանքք երանն, բայց Վարդան գեռ եւս թագաւորէ յամի Բր. 41, ըստ Սեղեւկեան թուականութեան դահեկանաց՝ 354), Արշակ ԻԲ. Գոտարդ (թագաւորէ յամի 47 յեա Բր.) Արշակ ԻԲ. Ռեն Բ. (50 — 51), Արշակ ԻԳ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Բ. (51 — 91), Արշակ ԻԴ. Բակուր (91 — 107), Արշակ ԻԵ. Խոսրով (107 — 121), Արշակ ԻԶ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Բ. (121 — 149, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 433 — 460), Արշակ ԻԷ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Գ. (149 — 191, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 461 — 502), Արշակ ԻԸ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Գ. (191 — 208), Արշակ ԻԹ. Վաղագետէս կամ Վաղարշ Ե. (208 — 220, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան դահեկանաց նորա՝ 520 — 530), Արշակ Լ. Արասուան Գ. (որպէս հաւանութեան թուի՝ միահեծան յամէ 220 — 226): [Ձգերդին պոպազատս Արշականեաց ոմանք զնեն պոպպէս Արշակ ԻԸ. Արասուան (193 — 199), Արշակ ԻԹ. Բակուր Բ. (199 — 209), Արշակ Լ. Վաղարշ Գ. (209 — 216), Արշակ ԼԲ. Արասուան Գ. (216 — 226), այլ ստաղին կարգն եւ ժամանակագրութիւն ստաւել ըստ դահեկանաց է¹):

1 Դահեկանք Պարթեւացն թագաւորաց սնուանն զամենայն իսկ թագաւորան հասարակաց ինն սնուամբ Արշակ, յսնան Արշակայ սակմայ, բայց ուրիշ ուրիշ զմանաւոր իսկ սնուանն թագաւորացն յանլիւն համեմատ պատմագրացն՝ որպէս զմեծի՝ Բասիւլոս Օստրոս յաիցոս Արտաթան, զԳոտարդայն՝ Դոտարդոս Բասիւլոս. 26 սնուանիք եւ յեմին արարացի պատմագրոց որ զկարգ թագաւորացն Պարթեւաց իսկն ի իսկան եւ այլ եւ այլ սնուամբք զրեն՝ Գոտարդն սնուան, զոր Փարթին բն Արամ՝ կոչն Գուարթիլ կամ Գոտարթիլ: ՁԱրասուանայ՝ Արտասոս տոս քալոսւմոս Արտաթանոս. ՁԲակուրայն՝ Արտասոս Իստասոս, զՎաղարշուն Բ. Բասիւլոս Բասիւլոս Օլագա(սոս) կամ Օլասոս կամ Եոլագասոս

— իսկ Մոզես Խորենացի ի համարն իսկ պոպազատութեան Պարթեւացն արշակու-նեաց չէ մարան ընդ Յունացն եւ Հռոմոց պատմագրաց (Յովեռպոյ, Յուստինոս, Յովիտոսայ եւ այլոց բազմոց ժամանակացոց), զի փոքանակ 30 պոպազա-տայ 14 եւեթ զնէ կամ որպէս Ռիհանէր զերմանոցն ասէ՝ ամբօքէ, այլովորի ինն ժամանակագրութեամբ եւ սնուամբք, փայն զերկուս կամ զերիս զմերթին թագաւորան նախնի մարան սնուամբ ընդ Յունաց եւ Հռոմայեցոց պատմագրացն սնուանէ, այս ինքն՝ զԱրասուան, զՎաղարշ, զՎաղագետս (Խոր. Բ. ԿԳ. որպէս նախ քան զնա Արամ. յիչէ զԱրասուան): Եթէ սխա-նիցիմէ համարել ի վեր կոյս յամ մու-հուան վերջոյ թագաւորին Պարթեւաց

22

Յորժամ Պամպէոսն յետ Ղուկուղայ՝ երկրորդ անգամ հարկանէր զՄիհրդատ Ռ. զՄեծն զարքայ Պոնտացւոց եւ յեւրանել նորա փախտեայ նախ ընդ Եփրատ եւ ապա ընդ Ղաւկաս անդր ի Վերսոնեսոս Տաւրիացւոց (65)՝ մտանէր նա զհետ նորա մինչեւ յԱրտաշատ, աւանդր ի միտ զօրավարն թէ չէ ինչ զիւրին պահել նուաճեալ զաշխարհ Հայոց Մեծաց եւ ոչ օգուտ ինչ այն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ թող նա այնպէս իբրեւ առանձինն թագաւորութիւն ի ձեռս Տիգրանայ հարկացն խոստմամբ: Եւ Քոզր Հայք որպէս եւ Ղիլիկիա, Փիւնիկաստան, Եսորիք եւ ժաման մի Միջագետաց հանան ի վերագոյն իշխանութենէ նորա: Եւ յայտն եւ Երտաւազդ նորին որդի եւ պայազատ (կամ աթոռակից հօրն յառաջ քան զամեն 50¹) էր խաղաղութեամբ ընդ Հռոմայեցւոց, մինչեւ յետուստ առ Մնտոնեաւ զարթեաւ զրգոտութիւնն:

Վանզի յառաջնում ամի արքայութեանն Հրահատայ Պ. արքայի Պարթեւաց (37—1 նախ քան զՎր.) գայր հասանէր Մնտոնիոս (երկրորդ անգամ) ի կողմանց Խաղաղացւոց յարեւելս՝ անձամբ վարել յառաջ զպատերազմն զոր մղէին ցայն վայր զօրավարք նորա Ղարիէնոս եւ Վենտիլիոս, մանաւանդ զմտաւ ածեալ այնու դիւրագոյն զերսն վճարել, զի զՄանէճ զոմն նախարար ի Պարթեւաց հատուած առ իւր ունէր, եւ ինքն Հրահատ զեղբարսն կոտորեալ էր ի սուր սուսերի (37 նախ քան զՎր.): Խաղայր այնուհետեւ Մնտոնիոս բազմամբոխ լեզէոնօք ընդ Հայաստան իբրեւ ընդ երկիր բարեկամաց ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց անկանել յաշխարհն Պարթեւաց, եւ յարգել արկեալ պաշարէր զՔրասպ կամ Փրասպ քաղաք Ետրպատականի, եւ անտուստ զօրավար նորա Ուպիտոս Ստատիանոս զիմէր միջամուխ ի Մարաստան (36)²: Յետ սակաւ ինչ միոյ իբրեւ նեղեալ տազնապէր Մնտոնիոս առ վայրացն անտեղեկութեան՝ զուժկան հասանէր թէ եւ Ստատիանոս ի Մարաց անտի եւ ի Պարթեւաց վտանգեցաւ. զհատեցաւ զօրն հռոմայեցի, զանգիտել սկսաւ Մնտոնիոս զուցէ Արաստայ անցք եւ ընդ նա անցանիցեն, տազնապաւ եւ մեծաւ զօրացն ծախմամբ դառնայր ընդ Հայս առանց ձմերելոյ եւ հազիւ հասանէր սակաւաւորօք յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց, եւ

որ է 226 յետ քր. զամն զոր սոյ խորենացի փում փում ի թագաւորաց անտի յարեւաստանեցոնց, ելանէ պոսիտի ինչ կորք եւ ժամանակ պայազատութեան: Արշակ Ա. քաջ (229—198 նախ քան զքր.), Արտաշէս Ա. (198—172), Արշակ Բ. Մեծ (172—149), Արշակոս (149—89), Արշակոս (89—58), Արշակ (58—38), Արշակի (38—8 յետ. քր.): Թէ որպէս Յուդոց եւ Հռոմոց պատմագիրք ցոյս տեղի ժամանակագրեն՝ տես Հատ. Ա. էջ 581:

Յետ Արշակի (որ համեմատի Հրահատ

սոյ Դ.) զնէ խորենացի ք ըստ փոյէ պոպէս՝ Արտաշէզ Բ. (8—48 յետ քր.), Դարեհ (48—72), Արշակ Գ. (72—91), Արտաշէս Դ. (91—111), Պերսէ որ եւ Վաղեղեսոս (111—145), Վաղարշ (145—195), Արտաշէս (195—226):

1 Քանզի Վիկտորն՝ որ ի նօքն ամ պրետոր ի Վիլիկիո էր՝ յեշտասկէ զԱրտաշէզ որքոյ Հայոց:

2 Յամէ աստի է բահիկանն Ամանոնոյ յորոյ երկրորդուքն կոչման կոյ իւրոյ Հայոց կամ Մարաց թագաւորաց եւ աղեղն եւ նետ:

զամենայն վնաս գործոյն զայն յԱրտաւազդ արքայ Հայոց կրթէր՝ թէ ոչ ի զէպ ժամուն հաս ի թիկունս հայազունդ զօրօք, որպէս հրամանն տուեալ էր¹:

Օսոռաջինն հնարս հնարէր Մնտոնիոս հրապուրել հանել զնա միանգամ յերկրէ անտի իւրմէ, ապա գեղեցիկ գեղեցիկ խոստումն առաջի արկանէր՝ զդուստր մի զիւր ի Վղէնուպարայ տալ հարմուութեան արքայորդւոյն Հայոց կամ զդուստր նորա առնուկնութեան որդւոյ իւրում Աղէքսանդրի ծնելոյ նոյնպէս ի Վղէնուպարայ: Ատուտա մտեալ բռնութեամբ յերկիր սահմանացն Հայոց՝ մերթ հրեշտակութեամբ մերթ բարեկամաց թագաւորացն թելադրութեամբ եւ մերթ ահիւ հաւանեցոյց զարքայն Հայոց զալ ի բանակն: Ընդ կալաւ զնա ձերբակալ, արկ ի շղթայս ոսկիս² կամ յարծաթիս³ եւ յեա ողորով եւ սասաիւ նուաձելոյ զաշխարհն՝ առ տարաւ զթագաւորն եւ զամենայն տուն նորա ի քաղաքն Աղէքսանդրացւոց՝ պարգեւ Վղէնուպարայ: Պտղոմէոս Փիզաղեղփոս որդի Վղէնուպարայ առ զթագաւորութիւն Փիւնիկաստանի, Վիդիկիայ եւ Ասորւոց, եւ մեւս եւս որդի սորա Վեսայրիոն ծնեալ ի (Յուդեայ Վեսարեայ կարգեցաւ բարձակից մօրն՝ դշխոյի Ագիպտացւոց, Լիբիացւոց, Վիպրացւոց եւ Խոր Ասորւոց իսկ զՀայաստան ետ Մնտոնիոս սահման թագաւորութեան որդւոյ իւրում ի Վղէնուպարայ՝ մանկանն Աղէքսանդրի, որում եւ սահմանեցաւ (Յովտայէ դուստր թագաւորին Մարաց կնութեան, քանզի հաշտեցաւ նա ընդ սմա դաշառիք նիզակակցութեան ընդդէմ Ոկտաւիանեայ եւ նմա արար յանձն զպահպանութիւն Հայոց աշխարհին (34)⁴:

Այլ յառաջագոյն իսկ մինչ չեւ տուեալ ձեռս բերդակալ զօրուն յՄնտոնիոս՝ ընտրեցին նոքա ի թագաւորութիւն զօրդին Արտաւազդայ զանդրանիկ զԱրտաքսիաս կամ զԱրտաշէս որ պրծեալ ապրեալ էր ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն (34): Իծեպէտ եւ տեղի ետ Արտաքսիաս Մնտոնեայ եւ ել յաշխարհէն ի բաց, այլ երթեալ անկեալ առ Հրահատ Գ. միարան ընդ նմա՝ տայր մարտ պատերազմի ընդ սղքային Մարաց: Օսոռաջինն սա զօրանայր ի վերայ նոցա (33) եւ ապա հարկանէր խորտակէր զնա Արտաքսիաս, եւ առնոյր զթագաւորութիւն հայրցն իւրոց ի բունն (32), քանզի Հասսին եւս արքային Մարաց թիկունք օգնականութեան յՄնտոնեայ՝ որ զպատերազմաւ ուրեմն էր ընդ Ոկտաւիանեայ (Ագոստոսայ)⁵: Իբրեւ յեա այնպիկ Մնտոնիոս ի միջոյ

1 Համառու. Լիւեայ Գպր. ճԼ:
2 Վէղչ. Պատերկ. Բ. 83:
3 Դիոն. Գաս. Խթ. ի վերջ կոտ:
4 Կոյ գահեկան Ամասեայ արծաթի եւ սպի գոյզնագիւս ցուցիչ անցիցս (յաւէ 84), ի մտմ կողմանն գրողեալ Անտոնիոս, Հայաստան ի գորտութեան մարտեալ (Armenia devicta). եւ գտակեր՝ գլուխ Ամասեայ եւ առջնութիւն իւր չոյց թագաւորին. եւ ի միւսում կողմանն գլուխ Վղէնուպարայ եւ զիւր պատեր՝ Վիպրացոյ Խոփահայ Խոփասարոյ, որոսց խոփասարոյ 5 Տակ. Բ. Գլ. Գ. 8, 4: Յովեղ. Խթ. Գ. Գ. Գ. 8, 5: Գիսն Գաս. անդ:

բարձաւ. արարտեալ՝ Ոհտաւիան զորդիան Արտաւազդայ, զեղբար-
 արն Արտաքսիայ՝ յԱղեքսանդրիայ ի Հռոմ փոխէր, եւ ի գալ
 իւրում յարեւելք (30 — 20) շունէր ինչ պատճառս գոռայլոյ ընդ
 Արտաքսիայ, քանզի սա ոչ միայն օգնական չէր Անտոնեայ՝
 Թշնամուց նորա, այլ եւ Թշնամի եւս: Բայց քանզի Արտաքսիաս
 առ հասարակ իսկ առ Հռոմայեցիան ունէր յիսութիւն օսատիկ
 վան հօրն տարապարտուց մահուան¹, եւ յետ սակաւ ինչ
 միոյ յերկուս իմն բաժանեալ Հայոց՝ կէսք Հռոմայեցուց եւ կէսք
 Պարթեւաց կողմանն ածէին Թէկն, իբրեւ զօրացան առաջինքն
 նենզ գործեալ սպանին զարքայ (21)²: Իսկ եւ իսկ առին առա-
 քեցին նախարարքն ի Հռոմ առ կայսր ինդրել Թագաւոր ի պա-
 տանեկաց անախ Արտաւազդայ, զեղբայր Արտաքսիայ՝ Տիգրան
 անուն: Հաւանէր Աւգոստոս եւ գործ ի ձեռն տայր այնուհետեւ
 Տիգրերայ իւրում որդեգրի, եւ սա անդէն եկեալ մտեալ միջա-
 մուխ ի Հայաստան հռոմէական լեզէնօք՝ նուաճէր զկողմանսն ընդ
 ձեռամբ, եւ Տիգրանայ՝ զոր ընդ իւրն ածեալ էր, կապէր Թագ յան-
 դիման նախարարացն ի բեմի (20, յառաջ քան զ(Նունիոս ամիս)³:

- 1 Յօվ. Բ. Գլ. Գ. 4:
- 2 Յօվ. անդ. Գրիմ Եր.
- 3 Յօվ. անդ. Սուսանոս յՊիտաւ. ԻԱ. Ի Տիգր. Թ: Աղեք. Բ. 94. 4. եւ Բ. 122: Գրիմ անդ. Փլար. Գ. 12: Սէքս. Քուփ. օՓ: Եւրոպ. Է. 5: Ուլբա. Թուրք. Գրիք Ա. Թղթ. 18. առջ 26.

Ձի փ ազգոս այնմ իցես
 ինէ Հռոմոց իրք սրբէս.
 Կանաքարացն, լուր գու զայս,
 ՅԱղբիպոց անն է յարայս,
 Իսկ Հայն՝ Կաւգեայ՝ ներանայ
 Գուս զարթեանն անկեալ կայ:

Չնայ ամբարէ եւ Արգիշտի (Ննեակ. Ը. Ի վերջ կայ) յորժամ յարին զիկա-
 րագիր վահանին զոր ես, ստէ, Ննեայ՝
 Առաջիկ ի վարքանն Հեփեսոսեայ, յորս
 վերայ նկարեալ կային զօրէք եւ արու-
 թիւնք սրբուց եւ Թառանց Ննեայ. ընդ
 ազգանուանալս փ ըստ փոփն փոփն նկա-
 րեալ անդ եւ Գահչ աննուանիք եւ Ե-
 րասք զարքայն եւ կառարէ կամիւց (pos-
 tem indignatus Araxes), այս ինչ՝ Հայք
 աննակապարտեալսն Առաջնայեցուց:
 Գրեալ յայտ ի հաստատութիւն պա-
 մաթեանս եւ անգին իմ յիշատակարանք
 վան անցից Հայոց աշխարհին են զահե-
 կալքն զեղեցիկք որ ի մուսարմա Եւ-
 րոպոյ կան, սակն եւ արծաթի, ամենեքն
 գրեցեալ ի սփն սփ (20 նախ քան զՔր.)
 ի փուս՝ կազմանն նոցա եւ փրս զլուխ Աւ-
 գոստեայ կամ փոյ սուրբք ի վից (Փերս-
 նեայ, Բազիսի), իսկ ի փուս՝ կազ-
 մանն կոյ արևմտգիր, երբեք՝ Հայաստան
 ստեալ (Armenia capta) եւ պատկեր, իսկ
 Հայոց Թագաւորն եւ առ նմն՝ փ կամ
 երկու կապարէք զեղեցիկք եւ աղեղն. եր-
 բեք նայնպէս՝ Հայաստան ստեալ, եւ
 պատկեր ինչ պայտիս՝ զի Դիքն յաշ-

Թութեան Թեւաւր երանս անեալ ի
 վերայ ըլու սաննէ զնա, սրով անարկի
 նուանալն Հայոց աշխարհին յայնկոյ Յու-
 բոսի (որ Թարգմանի՝ ըսու) եւ առանձինն
 Յարաննահանգի Հայոց՝ զոր կուէին Հու-
 մոպեցիք Taurantium կամ Taurantium;
 մանուակ զի ըստ Լիբանտիսի իսկ վիպե-
 ւոյ՝ նշանակ Յուրոս Լերին էր ըսու ինչ
 պփնիկ յարեւելք. երբեք նայնպէս՝ Հայաս-
 տան ստեալ եւ պատկեր՝ Սփիլքո փ կնիեալ
 նստեալ, եւ պատմն իսկ զգրինոս, Սուս-
 ան եւ Գրիմ իսկրանն վերել Աւգոստեայ
 սփիլքապիր մասնակ ի կնիքս իւր. եւ
 երբեք զարեւելք՝ պայտիս ինչ արևմտա-
 գիր՝ Հայաստան ստեալ ստեալ (Armenia
 recepta), Ստանկալոյն Կեոսեայ օրդի
 եւ պատկեր՝ կին փ (Նշանակ Հայաստան
 աշխարհի) ի ծուկոս: Առաջինն եւ չորրորդն
 ի գահեկանաց սասի արծաթիք են, իսկ
 երկրորդն եւ երրորդ՝ սակից: Թոյ զերե-
 սին արծաթի գահեկանան զոր արքն երե-
 քն վերակացուք կայսերական գրամահա-
 աւթեան հասեալ են ի պատիւ Աւգոս-
 տեայ. ի փուսն ի նոցանն երեւելոցանն
 Հայաստան՝ իբրեւ կին անկեալ ի գուս,
 իսկ Հայոց Թագաւորն ի գուս էր, եւ
 արևմտգիր շարժանակի՝ Ստանկալոյն Կե-
 սոսեայ օրդի, Հայաստան ստեալ. եւ յայլ-
 քն երկուսն նայնպէս Հայաստան ի կեր-
 պարանս կեալ իստարհեալ ի ծուկն կար-
 կուեալ առաջի զնաճ իբրեւ Թէ զամ-
 նայն առնդիցէ ի նեա յայլժողին: Չօյն
 իմ եւ բանիք նկարէ Ուլբիոս ի Չոստո-
 սե (ի Յրամեկանն Ե. 227) յաննն՝ Մարգ
 ինգրէ Հայն իազալութիւն, արք կարկա-
 սեայ մասուցան զաղեղն: Կայ մու
 եւս գահեկան արծաթի ի մերում մուս-
 րանի զպղնձադեա յայտ ի սփն սփ (20 նախ
 քան զՔր.): քանզի ե նշանակեալ ի մու
 իններորդ նուակ Չորտաւորութեանն Աւ-
 գոստեայ, այս ինչ՝ imp. VIII. եւ ոչ՝

Այլ չբերկարէր Տիգրան ի Թագաւորութեանն եւ ոչ որդի նորա Տիգրան Ասեր ընդ քեռն իւրում Լարատոյ՛ զորս միարանեալ էր հայրն ընդ միմեանս ի բարձակցութիւն Թագաւորութեան եւ ի կցորդութիւն ամուսնութեան ըստ չարաչար սովորութեան ժամանակացն¹։ Իսկ սրպէս հաւանութեան թուի՝ քանզի հակէին իմն նոքա ի կողմն Պարթեւաց, առաքէր Ազոստոս միւսանգամ զՏիգրեր (յամի 6) յարեւելս, սակայն նա մեկնեցաւ ի Հռոդոս զայրացեալ ընդ հորուն՝ վասն նախամեծար իմն զեղբորորդիսն (զՎայրիոս Աեսար եւ զՂուկիոս Աեսար) քան զինքն առնելոյ², եւ առաքէր զինուորական զեպանս օր հրամանաւ կայսեր անցին կացուցին յաթոռ Թագաւորութեան Հայոց զԱրտաւազդ զոմն անունն³։ Այլ Տիգրանայ զտեալ օգնականութիւն ի Պարթեւաց անտի՛ եկն կալաւ միւսանգամ զաշխարհն, մերժեալ անտի զԱրտաւազդ մեծաւ հոտորածիւ իսկ Հռոմայեցեացն (2 նախ քան զՎր․)։ Յետուստ հարկ համարէր Ազոստոս անուսլ առաքել զեւր մեւս եւս որդեգիր զՎայրիոս (զորդի Ազրիպպայ) զօրօք՝ նուաձեւ զերկիրն սարտուցեալ։ Այն ինչ հասեալ Վայեայ յԱսորիս՝ ձեռնթափ ընէր Հրահատակ արքայ Արեաց (1 յետ Վր․) եւ Տիգրան անկեալ էր վաղ ի ճակատու ուրեք ընդ ազգաց զրացեաց զոր յարուցեալ էին ի վերայ նորա Հռոմայեցիքն եւ Լարատոյ հրաժարեալ առ ժամն։ Այսպէս եկեալ մտեալ Վայրիոս յերկիր սահմանացն Հայոց զառաջինն յաջողութեամբ հանէր զիրան ի գլուխ, եւ ըստ Հայոց իսկ խնդրելոյ՝ զԱրիտարզան զոմն զորդի Արտաւազդայ արքայի Մարաց մատուցանէր ի Թագաւորութիւն, որ էր սյր շքեղ տեսլեամբ եւ քաջասիրտ (1 յետ Վր․)։ Այլ ի յաջորդ ամին (2 յետ Վր․) գրգռեցաւ մտան մի Հայոց ի մարտ պատերազմի, եւ ինքն Վայրիոս առ ամրոցաւն Արտազերից յորժամ մօտազոյնս մատուցեալ խօսէր ընդ ամրականն՝ առ վէրս յԱղդուայ կամ յԱղդոնէ ումեմնէ սրով։ Պնդեցին այնուհետեւ Հռոմայեցիք զպաշարումնն եւ եղեն ընդ երկար VIII. սրպէս ըմբերցեալ ինն է Յրոնէ ի վերայ օրինակի երբ նորն գահեկանի զբանեայ ի մուտարանին Կոստնի ուրուսն ի Քաղեթ․ ի մուս կողմնն է գլուխ Ազոստոսայ, եւ ի մուսուսն՝ զմուս Կայր Կանգուն՝ նիզակ յալուսն եւ աղեղն ի ձախում՝ յեղուցեալ ի գեղին, հայացի հանգերիս (կամ զբահիւք) եւ զգեանոցաւ, եւ զի շուրջանակի՝ Caesar div. f., Armenia cap. 18. — Վասն Անգիւրեան յիշատակարանին՝ առ իսկ ի իստորհ։

1 Տգ. Բ. Վ. 5։ Գրեմ. ՄԵ. 11։ Եւ կայ սոցին երաշխաւոր գահեկան պղծմի ունելով ի մուս կողմնն զպատիկեր սյր Տիգրանայ Թագ Հայոց ի գլուխ եւ զի շուրջանակի Βασίλειος βασιλεως Τηγρανίς (արքայ արքայեց Տիգրանէս), եւ ի մուսուսն կողմնն զպատիկեր Երատայոյ եւ զի շուրջանակի՝ Ερατος βασιλεως Τηγρανου αδιση (Երատով Տիգրանայ արքայի

սյր)։ Կայ մեւս եւս գահեկան Եպիպիոս եւ զի շուրջանակի Βασίλειος μεγας νεος Τηγρανίς (Թագաւոր մեծ Կոստնի Տիգրանէս) 2 Տես վերապէս էջ 19։

3 Յայտ իսկ հաւանութեան է թէ ոչ Արտաւազդայ Աստիոյ՝ այլ այսմ իսկ Արտաւազդայ անկ է գահեկանն նկարագրեալ վերապէս էջ 86, սրպէս ցուցածն նմանութիւն գրողին ընդ գրողի գահեկանին Տիգրանայ Կոստնի առաջին ամուսնակալի նորս. քանզի ի դեպ է թէ ի մուսնէ արուեստագիտէ իցին երկզբն, մտաւածք զի եւ անունն Արտաւազդայ է գրեալ առանկ ըստ համայնից հնինն Արտաստոս եւ ոչ Արտասաւոս, սրպէս գրէին սրբեք յյն արուեստագիտք գրածահատութեան, եթէ էր Արտաւազդ Ա. յաւերդ Տիգրանայ մեծի՝ սրպ գահեկանացն եւ գրողն եւս ամենեւին այլ ինն նկարագրէր սնի։

գիտեալալ ամրականքն. բայց յետուս ետուն ձեռս, եւ առ Վայ-
խս անուն Օօրավար եւ այնպէս խաղաղէր երկիրն: Այլ է
դառնալ իւրում ի Համ¹ ի Վիկիա մեռանէր Վայխս ի վե-
րացն զոր ի Հայս առ (4)¹:

Արքայ Արիորարզան չտերկարեալ ի կեանս՝ աննոյր զԹա-
գաւորութիւնն յԱզոստեայ եւ ծերակուտին հրամանաւ նորին
որդի Արտաւազդ, այլ Հհաճեցան ընդ նա Հայք, զի չէր պշապու-
նի: Նմին իրի առաքեաց յետ նորա Ազոստոս յաթոռն զՏի-
գրան զոմն ի տոհմէ Թագաւորացն Հայոց, (որպէս հաւանութեան
Թուի ի Թռանց Արտաւազդայ Ա.)²:

Յետ սորա առ միւսանգամ դշտոյն Արտաոյ զԹագաւորու-
թիւնն ի բուռն, բայց ձանձրացեալ ազգին ի նմանէ՝ զի անընդեւ
խօզ ընդ կանացի առաջնորդութիւնն էր, եւ զնա մերժեցին ի Թա-
գաւորութեանն: Այսպէս թոյր դատարի աթոռն մինչեւ յերա-
փոխ փոխմանուկը դրացի աշխարհին Պարթեւաց ածին նոցա
զոմն ի Թագաւորութիւն:

4. որ ընդ Գոյեայ իսկ եկն գիւտարու-
թեամբ ի Հայաստան: Յակ. անդ. Գիւն. անդ.
1 Վեգլ. Գառեղուչ. Բ. ԳԼ. ՃԲ. 2:
2 Յակ. անդ. Գիւն. Գառ. ՄԵ. 11 եւ
ձեռնաւոր հաստիտոր ինչ նորին գրոց
նորոք գտեալ: Յոցին երայրուար եւ գրե-
թէ հաճերն իսկ պատմութեանց զեղե-
ցնի վեպ կայ անուանեալ Յիշատակարանն
Անկիւրահան, այս ինքն արձանագրեալ
Մարին կանգնեցալ յԱնկիւրա Գաղատացաց
ի պատիւ Ազոստեայ (Տիբաստիա, Augustea),
յորում կայ բանագիտեալ մասն ինչ
կառնին Ազոստեայ զոր էր նորա յանձն
արարեալ Անտեան կուսանաց զի սոցին
ծերակուտին (Յակ. Բ. ԳԼ. Ը.)՝ Այս
մասն արձանագրեալ էր Համ յեր-
չուս արձանագրեալ (բառ. Ստեան.),
եւ անի սոց օրինակի յԱնկիւրա: Ի սոցին
պատմ. Ազոստոս համառոտ գերեւելեանց
կենացն եւ գրոցս: Առանձին ինչ պ-
րացն որ է Հայս գործեցան՝ առ. (Յակ.
առ. Բ)

...[Arme]niam. [ma]jorem inter-
fecto. rege. ejus. Artax[ia. cu]m. posse[m. provinciam. facere.] ma[tr]i ma-
jorum nostrorum. exemplo. reg[is]u[m].
id. [ad Tigranem. Artavasdis. filium.
nepotem. Tigranis. regis. per. [Tib.]
N[e]jrofnem qui tu[m]. e[ra]t. privignus
meus. transferre. ea]n[de]m. gentem.
postea. i[n]n[on]e[re] gentem. et rebellantem.
d[omi]tam.] per Caium. filium. meum.
regi. Ari[ob]arz[an]i. regis. Medorum.
Artavasdis. filio. regendam. tradidi. et.
post. e[is]. i[n] m[ort]em. filio. ejus. Ar-
tavasdi. quo. interfecto. Tigrane[m.]
qui. erat. ex. regio. genere. Armeni-
orum. oriundus. in. id. reg[is]u[m] m[isi].

Արուս ընդորդեալեաց համայնցի որ-
ւանագրի լինի է հաստիտարոց յանագիտ
Թարգմանութեան նորին արձանագրի զոր
գտեալ է Համբարում անդադարաց անգլէն
Սնկիւրա՝ նշանաւ փոքեալ է կայ վերայ
պարտէս.

Armeniam tunc meliora anairethentos
τον βασιλειως [Arx.], δυναμεινος επαρχ-
[i]e]ian ποιησαι μελλον εβουληθηη κατὰ
τα πάτε[ρ]ια έμου εθη βασιλειαν Τιγ-
ράνη Αρταου[κ]αδου νιφ, υιοσφ δὲ
Τιγράου βασιλειως διο[υ]ναι] διὰ Τιβε-
ριου [N]ερώνος ος τότε έμου προγονός
ήν. και τὸ αὐτὸ [εθ]νος ἀριστάμενον
και ἀναπολεμειον δαμασθην απο Γαίω
του υιοῦ μου βασιλει Αριοβαρζ[αν]ου βα-
σιλειως Μηδων Αρταβάζ[ον] νιφ, παρ-
δωκα και μετά τον έκλεινον Θάνατον τῶ
νιφ αὐτοῦ Αρταου[κ]α[σ]θη. ού ἀναιρε-
θίντος Τιγράνη, ος ήν εκ γένους Αρ-
μενιου βασιλικου εις την βασιλειαν ε-
πεμψα.

"Չանն Հայաստան՝ է սպանուել Թա-
գաւորի նորա Արտաւազդայ, յորում կու-
րոզն էի անկիւ ընդ նահանգաւ՝ լու հա-
մարեցայ բոս օրինակի նախնեացն մարց
առ զայն Թագաւորութիւն ՅՏիգրան որդի
Արտաւազդայ, Թռան Յիգրանայ արքայի է
նեան Յիգրանայ ներսն որ որպէսքի իմ
էր յայնժամ: Յետ այնորիկ յորում յնաս
եկաց եւ պարասմեաց ազն այն՝ նուս-
նցի է նեան Գոյեայ որդւոյ ինչ եւ ե-
տաւ է նեա Արիորարզուոյ որդւոյ Ար-
տաւազդայ արքայի Մարոց զի առաջոր-
դեցէ. եւ յետ նորա մահուն որդւոյ նորա
Արտաւազդայ: Իբրեւ սա սպանաւ՝ զՏի-
գրան որ էր յարբուել առհէ Հայոցն ա-
ւարեցի է գոյն Թագաւորութիւն:"

Քանզի եւ աստ ուրեմն նմանազոյն իմն անցք ընդ այն ժա-
մանակս անցանէին: Ի գալ Ոկտաւ. խանեայ յարեւելս՝ կարգել զերս
կողմանցն՝ հաստնէր առ նա յԵսորիս հատուած՝ մի ոմն ի մեծա-
մեծաց անտի Պարթեւացն Տրդատ անուն ամբաստան զանազո-
րոյնն Հրահատայ: Ընտուտ յԵսորեաց հնարիւք ի ձեռն բարե-
կանացն իւրոց եւ ծածուկ Հռոմայեցւոցն օգնականութեամբ
մերժեալ զՀրահատ՝ ինքն Տրդատ մնայէր ի Թագաւորութիւն
ընտրութեամբ նախարարացն: Եւ լ Հրահատայ սկիւթացի զնոք
այսրէն դարձեալ՝ առնոյր միւսանդամ ի բուռն զնշխանութիւնն,
եւ Տրդատ փախստեայ ի Հռոմ հասանէր՝ առեալ ընդ իւր զոր-
դին Հրահատայ (25 նախ քան զԿր.)¹: Բայց Ըւզոստեայ յիւր
շահ արկեալ զդէպսն ի կիր, փոխանակ պաշտպան սմին կալոյ՝
առեալ առաքէր զպատանեակն առ հայր իւր (23)՝ պահանջեալ
ընդ այնր զգրօշնն եւ զնշանն Հռոմայեցւոց որ առ Սասեաւ (53)
եւ առ Ընտոնեաւ (36) գերեցան: Յամէր իմն եւ դանդաղէր
Հրահատ՝ մինչեւ անազան ուրեմն յորժամ՝ եկեալ Ըւզոստեայ
յԵսորիս (20, գարնայնի)՝ սպառնալ իմն սկսաւ, եւ նորին որդե-
գիր Տիրեր պատրաստէր յարձակել ի վերայ Պարթեւաց՝ ի կող-
մանց Հայաստան աշխարհին, յայնժամ առ յանձն Պարթեւն
տալ զնոսա ի բաց հանդերձ գերեզն հռոմայեցւոյք՝ ոչ ի պա-
տերազմէն ինչ այնչափ զանգիտեալ, որչափ յիւրոցն իսկ հնա-
զանդելոց որ ի բնէ զայրագինք ընդ նա էին (20): Տայր շինել
Ըւզոստոս առ յիշատակի իրացն՝ մեհեան Սրէժիսդիւրն Լքեայ
ի Սպարտոկոնին, եւ ի նմին զնշանն կախէր²: Եւ յսպէս զոր Կե-
սարն կամէր եւ վասն որոյ Ընտոնիոսն ջանացաւ՝ զայն հան Ը-
զոստոս առանց զնուց ի գլուխ:

Բայց խորամանկն Ըւզոստոս առաքէր ընդ պարզեւն իւր եւ
կին մի իտաղիացի Խերմուսա կամ Մուսա անուն ի հարձուժիւն
արքային Պարթեւաց: Կորա հասեալ տիկնութեան Լքեայ³
նախ հաւանեցուցանէր զԹագաւորն զչորեսին որդիսն առաքել ի
Հռոմ ի պատանդութիւն (8 նախ քան զԿր.)⁴, եւ ապա զիւր
եւ զնորին որդի զՀրահատակ սահմանել ի պայազատութիւն,

1 Սոյն պիտոյի եւ ի կռակն Ըւզոս-
տեայ (Տիր. Ե. 5):
2 Լի. Համա. 189: Ոկրատ. Երբոց
Կր. Երբ 8, ազ 17, Քղերց Գր. Ա.
Քուղթ 18, ազ 54: Ոկր. Փառաւոր.
Գր. Ե. ազ 593: Սուեռն. ի Տիրեր.
9: Յուստ. ԻՌ. 5: Գրեմ Գա. ԽԱ. 31
— 33. 39: — Կան եւ գահեկանք Ըւզոս-
տեայ, յորոց ի փում կողմնն է գեր՝ Si-
gnis receptis S. P. Q. R., եւ երբեմն՝
կայ պատկեր վեցսիւնն առնարին Լքեայ,
յորում երեւի արեւունշան լեզեմակն,
(յառ 20): Գործեալ յայլում գահեկանք

(յառ 18) կայ գեր պատկեր՝ Civib. et signi-
milit. a Part. recup., եւ պատկեր՝ Կամար
ձազանց եւ Ըւզոստոս զի չբերեան
կառք արշակ նստեալ ի ձի երկուց ա-
րանց պարթեւաց:
3 Կայ գահեկան Հրահատայ Գ. յորոց
ի փուսում կողմնն երեւի պատկեր Քեր-
մուսայ կամ Մուսայ հանգերն սնուամբ
նորս Մուսա,
4 Ի այն հայէ գահեկանն Ըւզոստեայ,
յորում նշարի այր պարթեւ որ մասու-
ցանէ պատանեակ առ կայսր, (յառ 8
նախ քան զԿր.): Եւ Ըւզոստոս թիւնն ի

եւ յետուստ դեղեաց բարձ ի միջոյ զԾերունին Հրահատ, զի իւր որդի Հրահատակ հասցէ փութանակի տէրութեանն (1 նախ քան ՂԿԳ.)¹:

Չվայելեաց Հրահատակ ի Թագաւորութեանն, խնդրեցաւ փռէժ հօրն՝ սպանմամբ նորա (2 կամ 4 յետ ՎԻԳ.), եւ ոչ Արող Բ. նորին յաջորդ արշակունի՝ այլ յայլմէ ինչ ցեղէ՝ յերկարեաց ինչ, այլ յետ արկանելոյ եւ զսա վաղվաղակի ի կենաց՝ հրեշտակք ի նախարարացն Պարթեւեաց ի Հռոմ հասանէին կոչել զՎ ընոն զերիցազոյն յորդուցն Հրահատայ Վ.² եւ առաքէր զնա Աւգոստոս մեծաւ կազմութեամբ եւ բազմութեամբ՝ (Թեւրեւս յամի իբրեւ 10): Ինչպէս եւ ի սկզբանն ուրախ եղեն Պարթեւեք ընդ Թագաւորն նոր (10—15), այլ յետ սակաւիկ ինչ միջոյ ամառել իմն սկսան թէ յայլմէ աշխարհէ Թագաւոր խնդրեցին, եթէ ի գաւառս Հռոմայեցւոցն կանգնեալ ուրեմն է աթոռ Արշակունեացն, եւ թէ՛ որ ծառայ սարուկ կայսերն էր եւ զայնչափ ամն ծառայութիւն կրեալ՝ Պարթեւեաց հրաման ապցէ: Օւայրացոյց զնոսա եւ Վ ընոն՝ զի ոչ ըստ նախնեացն օրինակի կեայր, դուն ուրեք յորս ելանէր, դուն ուրեք յերիւար հեծանէր, զի դեսպակօք ընդ քաղաքն շջլէր, զհայրենի կերակրոցն պարզութիւն արհամարհեալ անգոսնէր, ծաղր իմն համարեալ էին նոցա յոյնքն (գիտունք եւ ճարտարախօսք) ընկերակիցք նորա ըստ Հռոմայեցւոց օրինակին: Իսկ ընտանեբարն հեղութիւն եւ դիւրամատոյցն առ ամենեաին լինել՝ ախտք նորանշանք թուէին նոցա: Այնուհետեւ երթան կոչն զԱրտաւան զոմն անուն ի տոհմէ Արշակունի՝ սնեալ ի մէջ Դահաց ազգին՝ ի Թագաւորութիւն (յամի 15): Օւտու ջինն ի պարտութիւն մատնեցաւ Արտաւան Վ. այլ միւսանգամ զօրացեալ առնայր ի բուռն զԹագաւորութիւնն³:

2. (Յարթեալ պարտեալ Վ ընոն փախստեայ ի կողմանս Հայոց անկանէր: Իսկ սղբա յետ զիւրեանց Թագաւորն մերժելոյ՝ «առանց տեսուն էին մանաւանդ՝ քան եթէ յազատութեանն», բայց զի անվտաճ իմն էին եւ ի Հռոմայեցիս անդր եւ ի Պարթեւեւ, իբրեւ չգիտէին թէ զո ընտրիցեն՝ ընկալան զՎ ընոն զփախստեայն՝ ի Թագաւորութիւն (16):

1 Կապիտ. աւե (Յաթա. Զ.) Rex Parthorum Phrates Orodii filius, filios suos nepotesque omnis misit in Italiam, non bello superatus, sed amicitiam per haec suorum pignora petens.

1 Յաթա. Բ. 1: Յաթա. Կաթա. Կաթա. 3: Վիլհ. Մշակ. Բ. 170. Գ. 30: Վեյլ. Գաթա. Բ. 101: Սուկա. յնիւ. 68. Մարտ. Զ. ի Կաթա. Կաթա.

2 Բայ ի Յաթա. Բ. 11) եւ Կապիտ. Աւգոստոսայ (Յաթա. Զ.) A magentes Parthorum (petierunt per) principes earum gentium, regesque eos

(զպատման) acceperunt, Parthi Vonomem regis Phratis filium, regis Orodii nepotem, Medi etc.

3 Յաթա. Բ. Գ. Ա. Երեւոյ. Կաթա. Կաթա. 3: Մարտ. 288: Կաթա. Կաթա. 68: — Արտաւան մատնեցէր զարթեւեաց յԱրտաւանայ աստի նոր ին հարսութիւն զնն սկսանել կոչել զա Ալեանեան, իսկ զառայնն Ա շակեան:

4 Magis sine domino quam in libertate. Յաթա. Բ. անդ:

Իբրեւ զայն՝ զգաց Արտաւան՝ սպառնալ սխառ: Իւր զի միայն
 ոյժ եւ զօրութիւն չայոց չէր բաւածան զդէժ՝ տննել զարքային
 Արեաց, եւ դարձեալ եթէ չոռմայեցւոց ինչ զօրութեամբ հա-
 սանէր պաշտպանել Վ ղնոնի՝ հարկ էր յայնժամ տալ պատերազմ
 ընդ Պարթեւաց. յայն սակս լաւ համարեցաւ. Արեաիկոս վերակացու
 Ասորոց կոչել զՎ ղնոն յԱսորիս եւ զգուշանալ նմա սահապա-
 նօք, բայց զսպաս թագաւորութեանն եւ զանուն թողցր նմա,
 մինչեւ տացէ նա զրոյց ի չոռմ վասն իրացն (16 — 17):

Չուարձացաւ զուարթացաւ կայսր Տիրերիոս իբրեւ լաւաւ
 զպղտորուքն իրացն արեւելից, զի այնպէս պատճառանօք զՎեր-
 մանիկոս որ սիրելին ամենեցուն էր՝ հանեալ ի լեզէնաց անտի որ
 ընդդեմալ ի նա էին՝ առաքեացէ ի գաւառս արտաքինս, եւ այնպէս
 նննդ ինչ նմին գործիցէ կամ ի գտանգս ինչ արկանիցէ: Այսպէս
 առաջի արկեալ նորա ծերակուտին թէ միայն Վերմանիկեայ իշ-
 խանութեամբ մարթի վճար ընել իրացն արեւելից՝ վճիռ առաւ
 նմին առնել յանձն զհրամանատարութիւն ամենայն նահանգացն
 որ յայնկոյս ծափու իցեն, բայց զԱրեաիկոս Սիղանոս՝ որ խնամօ
 էր Վերմանիկեայ, քանզի դուստր նորա խօսեալ էր Վերմոնի երի-
 ցու որդւոյ Վերմանիկեայ, հան կայսր ի վերակացութենէ Ա-
 սորոց եւ կացուցանէր ընդ այնր զՊիտանն վայրենարարայ զի կար-
 ճիցէ զյառաջադիմութիւն Վերմանիկեայ (17):

Կաւարկեալ հասանէր Վերմանիկոս յԱսիա եւ չյամեալ
 յԱսորիս աճապարէր ի չայաստան կոյս, զի յառաջ իսկ քան
 զամենայն ի կատարուքն իրացն փութայր, հրաման տուեալ Պի-
 տանեայ զմասն մի լեզէնաց կամ ինքնին եւ կամ ի ձեռն որդւոյն
 ածել զհետ յերկիր սահմանացն չայոց: Իժպէտ եւ սա չտանէր
 զհրամանն ի զլուխ՝ սակայն ինքն Վերմանիկոս խաղաղութեամբ
 եւ հեղութեամբ յանկուցանէր զքնակիրս աշխարհին: Ետես թէ
 յօժարագոյն եւ միտագոյն է ազգն ի Չենոն որդի Պոզեմոնեայ
 արքայի Պոնտացւոց, զի սա անդասին ի մատաղական տիեց նմա
 նող նախանձաւոր լեալ էր բարուց եւ սովորութեանն չայոց, վարժ-
 յորսս նոցա եւ ի խրախուենս եւ այնպէս ածեալ զիւրեւ զնախա-
 րարսն եւ զխառնադանձ՝ ռամիկ մարդիկ: Չնա առեալ Վերմանի-
 կեայ հաւանութեամբ մեծամեծացն յԱրտաշատ քաղաքի առաջի
 բազմամբօխ մարդկան խունելոց կապէր զպատիւ թագաւորութեան
 ի զլուխ: Սասուցեալ երկիր պագին թագաւորին, գոչեցին միա-
 բան բարբառով՝ կեցցէ արքայ Արտաշէս (Արտաքսիաս), փոխեալ
 զբարբարիկ անունն Չենոն՝ յանուն հայրենի թագաւորացն իւ-
 րեանց (18)՝:

1 Տօկեա. անգ. ԳԼ. ԵԶ: Յօվեայ. րոյ ի փութ կողմնն կայ պատեր՝ Յազ-
 նախն. պտամ. ԺԸ. 5: Սուեռան ի զազի-
 դուշ. Ա. Գիտն: Ի սոյն գեպս թուի հայ-
 եւ գահեկանն Տիրերեայ (յամ 19) յո-
 թու ի փութ կողմնն կայ պատեր՝ Յազ-
 նախն. պտամ. ԺԸ. 5: Սուեռան ի զազի-
 դուշ. Ա. Գիտն: Ի սոյն գեպս թուի հայ-
 եւ գահեկանն Տիրերեայ (յամ 19) յո-

Եւ ինչ դարձեալ Գերմանիկեայ յԱսորիս՝ հասանէին հրեշտակք յԱրտաւանայ յիշեցուցանել զառաջին դաշինս բարեկամութեանն եւ ինդրել միւսանգամ հաստատել, եւ թէ ինքնին իսկ աղքայ գայցէ յափն Լփրատ գետոյ առ ի պատիւ Գերմանիկեայ. բայց ինդրէր միանգամայն զՎնան ի բաց հեռացուցանել յերկրէն Եսորաց զի մի զմեծամեծս՝ ազգին Պարթեւաց ստեպ ստեպ պատգամաւորութեամբ արկանիցէ ընդ միւսնաւ: Մեծարէր զհրեշտակութիւնն Գերմանիկոս եւ զՎնան փոփոխէր ի Պոմպեյապոլիս (ի Սողեւ) ի վերայ ծովեզերացն Արիւնիկայ, ոչ վասն տղաշունտցն Արտաւանայ միայն, այլ եւ ի կշտամբութիւն Արտանայ՝ որում հաճոյ իսկ կարի էր Վնան, քանզի իւր կին Պրանկինա յաճախ պարգեւս ի նմանէ զտանէր (18): Թէպէտ եւ անտի պրծաւ Վնան կաշտաարեկ զպահապանն առնելով եւ կամէր առ Հայոս անկանել եւ անտի յԱղաւանս եւ ապաստանել առ աղքայն Ալիւթացւոց անցեալ ընդ խոխոմն անհետս, այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ առ Պերամոս գետով Արիւնիկեաց՝ զբուխ պահապանացն Աւեմթոս իբրեւ թէ առ զպրուցս հար պան զնա սրով, զի մի գուշակ մատնութեանն ընկիցի (19)՝:

Ի նմին ամի ի հասանել աւետաւորաց ի Հոռով թէ «աղքայ Արտաշէս Հայոց ի Գերմանիկեայ տուաւ», վճիռ ետ ծերակոյսն զի որպէս Գերմանիկոս՝ նոյնպէս եւ Վրուստո (նորին եղբայր՝ վասն Գերմանաց յաղթելոյ) մնցին պանծանօք ի քաղաքն, յորինեցան եւ կամաքք զկողիւք մահենին Երեայ Վրէժինդրի՝ հանդերձ պատկերօք նոցա՝: Եւ լ ըհասս այնմ հեզն եւ սիրելին Գերմանիկոս, զի անդէն յԱզգիպատացւոց աշխարհին թունեալ ի Պիտանայ՝ յԱսորիս մօտ յԱնտիոք ի ծաղկի ակոցն յաշխարհէ վախճանէր (19), թողեալ այրի զՎզրիպպինա († 33). վեցեքումիք որչափք, որոյ առեալ զամինն առն իւրոյ հասանէր ի Հոռով ամբաստան զՊիտանայ. Պիտան կանխեալ քան զվճիռ զատաւտանին առնէր անձամբ անձին (20): Սուգ ստին ընդ մահ Գերմանիկեայ նահանգք եւ թագաւորք՝:

24

Եւ լ իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Գերմանիկեայ միւսանգամ յամբարտաւանութիւն հասաւ Արտաւանս եւ յանագորունութիւն, մեծամեծեալ ընդ յաջողութիւն պատերազմացն զոր ընդ ազգացն արուարձանեաց ասար: Եպա հայեցեալ եւ ի ծերութիւն Տիրեթեայ եւ ակն եւս եղեալ թաղաւորութեան Հայոց աշխարհին՝ իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Արտաշիսի կամ Արտաքսեայ կա-

1 Տօկոս. անդ. ԳԷ. ԿԷ. Յփօտեայ. անդ. 3 Տօկոս. անդ. ԿԳ. 27. ՎԷԷԷ. Գ. Սուեւ. ի Տիր. 49.
 2 Տօկոս. անդ. ԳԷ. ԿԳ. 3 Տօկոս. անդ. ԿԳ. 27. ՎԷԷԷ. Գ. Սուեւ. ի Տիր. 49.
 4 Սուեւ. ի Տիր. 49.

ցուցանէր զերիցագոյն յորդուց անտի իւրոց Արշակ անուն ի Թա-
գաւորութիւն Հայոց աշխարհին եւ առաքէր պահանջել եւ
զգանձան այլունի թողեալս իմն ի Վնննէ յԱսորիս եւ ի Վիլ-
կիա, եւ մեծարանեալ սպառնայր գրաւել ունել ի Հռոմոյ-
եցւոց անտի զհին սահմանակողմանս Պարսից եւ Սակեդոնա-
ցւոց զոր Վիւրոսի եւ Եղեքսանդրի երբեմն ըմբռնեալ իցէ, եւ
արդեամբք խաղայր ի Գամիրս կոյս (34):

Այլ անտուտ զանխուլ յԱրտաւանայ՝ հրեշտակք երեւելք
ի Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին (35) առաքեալ ի Վիւննակոյ
որ էր այր տոհմիկ եւ մեծատուն եւ յԱւրեայ¹ ներքինւոյ՝ որոց
յարեցուցեալ էր յիւրեանս եւ զայլս եւս ի մեծամեծացն. քան-
զի զգտանէին զոք յԱրշակունեաց ի բարձ թագաւորութեան, զի
զբազումն ի նոցանէ կոտորեալ էր Արտաւանայ, եւ որ ի միջին էին՝
չէին հասեալ ի չափ, յայն սակս խնդրէին զՀրահատ զուտոր
Հրահատայ՝ Վ. ի Հռոմէ: Միայն, ասեն, անուն արշակունւոյ եւ
առաջնորդ ոք գործոյն պիտոյ է. շատ այնչափ է թէ կամիցի
կայր, եւ արիւն եւ զաւակ Արշակայ երեւեցոցի ի գետեզերս
Լփրատ գետոյ:

Հաճոյ թուեցաւ Տիրերեայ, շքեղացոյց զՀրահատ եւ նիւ-
թէր առանց պատերազմաց նենգութեամբ զիրան ի գլուխ տանել:
Իայց Արտաւանայ ի վերայ հասեալ դաւաճանութեանն զՎե-
դոս սիրոյ պատճառանօք կոչեցեալ ի խրախուճան մեղմ դեզով
ծիւրեալ ծնգեցուցանէր, իսկ զՎիւննակն իբրեւ յանգէտս զիրաց
դաւոյն՝ արգելոյր ի գործ արքունի, եւ անտուտ Հրահատ որ
զիրան ուտեալ էր ի Հռոմ (իբրեւ ի 40 ամաց հեռէ)՝ մինչդեռ
յԱսորիս էր առ չժուժալ հայրենի բարուցն խոտութեան՝ յախտ
անկեալ մեռանէր:

2. Սակայն եւ այնպէս չեկաց ի բաց ի գործոյ անտի կայր, ա-
ռեալ առաքէր զՏրդատէս ի նմին տոհմէ ի թոռանց անտի Հրա-
հատայ Վ. Թագաւոր հակառակ Արտաւանայ, եւ զՄիհրդատ
ղեղայր Փարսմանայ արքայի Վրաց ընտրէր ի Թագաւորութիւն
Հայոց աշխարհին փոխանակ Արշակայ որդւոյն Արտաւանայ. եւ
ի վերայ ամենայնի կացուցանէր զՎիտեղղիոս վերակացու կամ
դատաւոր Ասորոց (զհայր Վիտեղեայ կայսեր), զի առաջնոր-
դեցէ իրացն մեկքենաւորութեան:

Անտուտ նախ Միհրդատ առեալ խոստումն ի Փարսմանայ
լինել նմա ձեռնտու եւ զինու եւ պատրանօք, վարձէ արա՝ առնել
կաշառարեկ ոսկւով բազմաւ զծառայս Արշակայ արքայի Հայոց
ի սպանումն այլքայի, որ եւ նենգ գործեալ սպանանեն իսկ զնա:
Ի նմին ժամանակի եւ Փարսման յաճախագունդ զորօք Վրաց դի-
մեալ հասանէր յերկիր սահմանացն Հայոց եւ զԱրտաշատ քա-

¹ Abduo.

զար թագաւորութեանն առնոյր ի բուռն: Իբրեւ տա Արտաւան զգոյժն՝ կամէր զիւր որդի զԱրտուր առաքել խնդրել զքէն վրիժու եղբորն եւ զգունդս գունդս պարթեւական զորուն ի ձեռն գումարէ, առաքեալ կոչէր եւ զոր մարզիկ վարձկանութեամբ: Ի այց Փարս ման արքայ վաղագոյն եւս յարեցուցեալ էր յինքն զԱրտաւանս, եւ ածեալ գունդ վարձկան ի Սարմատաց՝ որոց իշխանը՝¹ երկոցունց եւս կողմանց սուրբ էին ծառայել վարձու (բոս օրինակի շելուեւ տիացոց ի նորագոյն ժամանակի), եւ յետ ածելոյ զազգսն սարմատականս փութանակի յերկիրն Հայոց ընդ ճանապարհն Ասսպից՝ փակեցին զհասանն զայն (զՎրոունսն Ասսպից կամ զԱլանաց) արգելուլ զանցս վարձելոցն ի Պարթեւաց: Այնուհետեւ ինքեանը Ա իրք ի կռիւ զՊարթեւան կոչէին՝ ի վերայ յարձակելով կամ զիմելով ի վերայ եկելոցն զճարակէ, եւ իբրեւ այն թէ պաշարեալ տնէին զնոսա: Չկարացին ժողով ունել թշնամանացն Պարթեւք, ի մէջ առեալ զարքայորդին ստիպելին տալ պատերազմ: Այնուհետեւ ճակատ առ ճակատ, թեւ առ թեւ յերկուց կողմանց ռազմն յարդարէր, զօրութիւն Պարթեւացն էր պրուձին նոցա, իսկ Փարսմանայ էին եւ հետեւակք բազում ի Արաց եւ յԱրտաւանից: Այնմ վայրի ի մէջ անցեալ պարթեւն յիշեցուցանէր զօրացն զիշխանութիւնն տէրութեանն արեւելից, զտահմականութիւնն ազգին Արշակունեաց եւ զԱրացոցն զվատատահմութիւնն: Իսկ Փարսման զայն յուշ արկանէր թէ իսկզբանէ ազատ լեալ են ի պարթեւական տէրութենէ, եւ թէ սրչափ մեծամեծք գործքն իցեն՝ դոյնչափ յետ յաղթութեանն՝ փառաւորութիւնն եւ օգտութիւնն, ապա թէ փախչեցին՝ յայնժամ վտանգ մեծ եւ ազէտք: միանգամայն աստի զահեզ տեսիլ իւրեանց ճակատուն ցուցանէր եւ անտի զգունդս գունդս Մարացն ոսկեհուռն, աստի արս, անտի առ եւ աւար եւ ապուռ: Յերկարէին ձգէին խառնուրդքն ժամս բազումս, մինչեւ Փարսմանն եւ արքայորդին Պարթեւաց պատահէին միմեանց մեծաւ աղազակաւ: Հար զնա Փարսման ընդ սաղաւարանն եւ մինչդեռ կրկնելն կամէր՝ առ տարաւ զնա յարշաւանի երիւարն եւ անձնապահաց հասեալ՝ պատել սկսան զվերաւորան. սակայն զհամբաւի իմն հարաւ թէ մեռաւ արքայորդին, զահի հարան Պարթեւք եւ ետուն ձեռս:

Սրմուեալ Արտաւանայ՝ ամենայն իսկ համօրէն Արեաց զօրութեամբ հասանէր յերկիրն Հայոց՝ հանել վրէժ, այլ զի հմուտք վայրացն Ա իրք էին՝ նոցա լինէր յաղթութիւնն: Սակայն եւ այնպէս չկայր նա ի բաց ի գործոյ պատերազմին՝ թէ ոչ անդուստ Ա իտեղիսս գումարեալ ի մի վայր զԵգէոնան՝ հանէր համբաւ թէ ի Միջագետս յարձակելոց իցէ, եւ այնպէս արկանէր նմա երկեղուկս: Այնուհետեւ ի բաց դարձեալ Արտաւանայ ի Հայոց աշ

1 Sceptuchi.

խորհէն կորակոր՝ եզիտ հեռացեալ ուժացեալ յիւրմէ զմեծա-
մեծան՝ դրդելով զնոսա Վ խտեղեայ: Վասնզի Միննաբայ առեալ
պատճառս ի ձախողանաց պատերազմանց՝ ած զքաղաքս յապ-
ատամբութիւն եւ տակաւ եկին յարեցան ի նոսա որ միայն առ ա-
հին տազնապի հնազանդեալ էին թագաւորին: Իրատ ետ այ-
նուհետեւ Տրդատայ՝ Վ խտեղիտ զխորհեալն մատուցանել ի
գործ, եւ ինքն առեալ զգունդս լեզէննացն եւ գրանաւորացն
զօրս ածէր կողուցանէր յափն Լփրատ գետայ: Վ խտեղեա մա-
տուցանէր զինձոյնտարացուլ պատարագան՝ ըստ Հռոմայեցոց օ-
րինակի եւ Տրդատէս՝ զնոյր երիւար մի առնել հաշտ զքեան,
եւ այնպէս նաւակամուրջ գործեալ՝ անցանէր յայնկայս գօրն:
Իսկ եւ իսկ եկեալ ի բանակ անդր մատուցանէր զանձն նախ Լա-
նասպատ վերակացու կողմանցն բազում հազարաւորք առն եւ
ձիոյ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէր Միննակ նոյնպէս գօրք,
եւ գլուխ իսկ ամենայնի՝ բերեալ մատուցանէր նորին հայր Լքդա-
գէս զգանձն արքունի եւ զարքունական կարտափն: Լայսպի ինչ
բաւական համարեցաւ Վ խտեղիտ՝ առնել ցոյցս զմտք Հռո-
մայեցւոցն, եւ խրատ տուեալ թագաւորին՝ զհաւուս իւրոյ՝ զՀրա-
հատայ եւ զնուցին իւրոյ՝ զկայսեր զլուութիւնս յիշել եւ նա-
ցին լինել նմանող, եւ զնախարարսն յորդորեալ՝ հարատակութիւն
ի թագաւոր անդր եւ մեծարանո ի Հռոմայեցիան պահել, ապա
հանդերձ լեզէննոցն դառնայր յԱսորիս (35)²:

Լայնուհետեւ մի ըստ միջէ կամակար ձեռս տային ի Տրդա-
տէս՝ քաղաքք Պարթեւաց՝ Ղիկեփորիոն, Լնթեմուտիա, Հադոս,
Լրտեմիտ եւ այլ եւս քաղաքք, եւ մանաւանդ յաճախէր նմա
սէր եւ մեծարանս Սելեւկիա, ապա ի Տիգրան ի թագաւորակաց քա-
ղաքին իշխանն թագադիր՝ թագաւորութեան Պարթեւաց Սու-
րենականն կապէր թագ ի գլուխ Տրդատայ ըստ հայրենի օրինակին:

Մինչդեռ Տրդատէսն զեզերէր պաշարել զամբուն յարում
արծաթ թագաւորին եւ հարձք էին, անտուտ երկուք ի նախա-
րարաց Հրահատ եւ Հերոն անուն որ թշնամութեամբ էին ընդ
Լքդագետեայ՝ անկանէին ի պատգամս ընդ Լրտուանայ որ վաղ
առեալ զանձնապահսն իւր որ հաւատարիմն կացեալ էին՝ ան-
կեալ էր փախտեալ ի հեռաւոր կողմնսն սահմանակիցս Սկիւ-
թացոց, քանզի եւ ընդ Վ ըհանաց եւ Արմանաց խնամութիւն
լեալ էր նորս. անդ կայր ի Վ ըհանս խարուեալ երկթացեալ եւ
ազտեղի, քանզի յորոյ անախ իւրմէ կեայր: Ինչպէս եւ զառաջինն
չառնոյր Լրտուան յանձն հաւատալ եւ դաւ իմն զկրսն կարծէր,
այլ ապա հասեալ ի վերայ իրացն տաւալութեան՝ գունդ կազ-

1 Իր առջ ինչ զհէց բաւութեան եւ
արութեան աւ Հռոմայեցիս՝ յարում իւրք
եւ օշտաք եւ ցուք զնուսն (suovetau-
ralia):

2 Տակա. 2. Գլ. 10. — 11. Թուեց.
առ: Եւեա. 1 Յերբ. 66. 1 Կաղէ. 14.
Գին ԵԸ:

մեալ ի Սիրիւթացոց զմեանս սղորով, զայս խանդաղապանօք, քանզի ի նոյն կերպարանս թշուառանացն երեւէր, նուաճեալ՝ մեա ի Սեղեւկիա հասանէր: Վարանեալ Տրդատայ եւ թօթափեալ ի նմանէ զօրացն՝ մեկնէր յայնմ հետէ յԱսորիս սահաւաւորօք եւ ապա արձակէր զամենայն որ զիւրեւն էին ընծանութեանն ամաթով (36): Ոչինչ օգնէին այնուհետեւ նմա շոտմայեցիք զի խօսէր Արտաւան ի հաշտութիւն ընդ կայսեր Ատրիզուղայ առարեալ նմա ի պատանդութիւն զիւրուրոյն որգի զՎալարշ հանդերձ պտտարագօք (37)՝:

Իսկ Միհրդատ որ ցայն վայր տիրէր ի Հայս՝ հրամայեցաւ յանդիման ընել կայսեր Ատրիզուղայ եւ արիաւ իսկ ի կապանս՝. այլ նորին պայազատ Աղաւղիոս հանեալ զնա անտի առաքէր երթեալ ունել զաթոռ թագաւորութեան Հայոց՝ առեալ օգնականութիւն յեղբօրէ իւրմէ ի Փարսմանոց. քանզի ի մեկնել Միհրդատայ՝ բռնացեալ կայեալ էին գաշտարհն Պարթեւք: Ետեալ Միհրդատայ զօր հոտմայեցի որ մանաւանդ յաջող էր ի պահումն եւ ի վրանդունն զընկաց եւ քաղաքաց՝ նոքօք առնոյր զամօր ամօր վայրս եւ վրացի գնդօք զէնս եւ զաւանս հարթակազանցն գրաւէր. նա եւ ոչ Հայք զիմակալ ինչ եղեն՝ իբրեւ տեպին զՊարսմանակոս ոմն անուն մարդպան աշխարհին յանդգնեալ ետ ճակատ եւ պարտեցաւ: Եւ թէպէտ եւ Արտուս ոմն արքայ Փորուն Հայոց սահաւիկ ինչ աշխատ կայաւ գնտսա, քանզի ոմնաք ի նախարարացն յանկազոյն էին ի նա, բայց եւ Արտուս արգելաւ՝ հասեալ առ նա հրովարտակ ի կայսերէ, եւ այնպէս ամենեքին եւ ասուն ձեռս ի Միհրդատ: Եւ յայէս զիւրաւ եւ անջան սա սա յիմքն զթագաւորութիւնն ի ժամանակի զի զբազեալ շփթեալ էին Պարթեւք՝ երկուց թագաւորաց ընդ միմեանս անկեալ:

Յ. Վրանցի զԱրտաւան Վ. հանդերձ որգառնն եւ կանամբ ապա նեալ (41)՝ թագաւորէր նորին եղբայր (կամ որդի՝ ըստ Յովնեպոյ) Վոտարդ, եւ բազում անագորունութեամբ վարեալ զտէրութիւնն՝ կոչեցին Պարթեւք փոխանակ՝ զՎարդանէս զնորին եղբայրորոյ եկեալ փութանակի նուաճէր զամենայն նախարարութիւնս՝ միայն Սեղեւկիա կայր ժուժկալ պաշարմանն՝ մինչեւ անտուտ Վոտարդ Վահայ եւ Վրկանոց զօրօք ի վերայ հասանէր: Եւ յմինչդեռ ի դաշտավայրս Բակարիացոց ճակատ առ ճակատ կազմէին՝ ազդ լեալ նոցա թէ ի վերայ երկուց եւս եղբարոց դաւաճանութիւնն իւր թի, ի դաշն ընդ միմեանս մտին՝ ձեռն ի ձեռն ասեալ առաջի դիցն բազնոց: Եւնոյր Վարդանէս զթագաւորութիւնն, ձեռս ետ ի նա Սեղեւկիա յեւթներորդ ամի ապստամբութեանն եւ յետ նուաճելոյ եւ զհզորագոյն նախարարութիւնն՝ ձեռն ի գործ

1 Յօդոս. 2. Գլ. ԽԵ. ԻԵ. Եղեպոյ. 2 Իսկ ի Յօդոսեայ եւ Սենեկո՝ Վան Նորն. պատմ. ձԸ. 4. Դիմն ԵԸ. ԵԹ. Հանգարս. ձԸ:

արհաներ գրուել այսին եւ զՆայս, բայց արգել զնա Վ իրիտս Մարսոս դեսպան հռոմայեցի յԼսորիս՝ սպառնալեօք պատերազմի՝

Բայց ստրջացաւ իմն Վոտարզ զի շնորհեաց եղբօրն զԹագն. եւ իրրեւ կոչեցաւ եււ յաւազանւոյն՝ ի Վ յիսնից աշխարհէն ուր մեկնեալն էր, վաղվազակի գունդ կազմէր:

Ընսպարէր արքայ Վ արդանէս ընդ առաջ նորա առ Լըրինդ (կամ Վարինդ) գետով. անդ յետ սաստիկ կռուոյ եղելոյ՝ տանէր զլաղթութիւնն Վ արդանէս եւ հասանէր նուաձէր մեծաւ պատերազմաւ զազգան յայնմ գետոյ մինչեւ ցՎինդ գետ (որ ի վերայ սահմանաց Վահաց եւ Լրեաց աշխարհին կայ): Բաւաւկան զլաղթութիւնն համարեցան Պարթեւք, եւ արձան յիշատակի արշաւանին կանգնեալ, վասն զի ոչ ուրուք ի Թագաւորացն արշակունեաց յառաջ քան զայն հանեալ էր հարկօ յազգաց անտի՝ դառնայր այսին Թագաւորն մեծաւ փառօք, բայց եւ վայրենազոյն մանգամայն եւ բռնաւորագոյն ի վերայ հնազանդելոցն: Յայն սակս իսկ յետ այնորիկ պատրաստեալ նմա դաւ՝ սպանին զնա ի զեղծի յորսն: Կծէպէտ եւ այն ինչ ծաղկեալ փթթէր երիտասարդութեան տիօք, այլ սակաւք էին համեմատ նմա ի ծերոց Թագաւորաց. աւանդ զի ոչ՝ որպէս ահագին առ Թշնամփան՝ նոյնպէս սիրելի իւրոց գաւառականացն էր. (37—46):

4. Վ արանէին տարակուռէին Պարթեւք՝ Թէ զՎոտարզ եթէ զՄեհրդատ (զորդի Վ ռնոնի, զԹոռն Հրահատայ Վ.) մնաուցանիցեն ի պայազատութիւն: Բնտրել ընտրեցաւ Վոտարզ՝ այլ չժուժեալ խտուութեանն եւ զեղխութեան՝ առաքեցաւ գաղտ պատգամ ի Հոռմ խնդրել զՄեհրդատ, եւ եկին յանդիման եղեն ծերակուտին պատգամաւորքն: Եւ աքէր այնուհետեւ Վզաւդիտս զպատանեալն Մեհրդատ՝ հրաման տուեալ Վասիտսի վերակացուի Լսորուոց տանել զնա առ սփն Լփրատ գետոյ: Վաստեայ հարեալ բանակ առ Օւեւգմաւ՝ կոչէր անդր զերեւելեա ի Պարթեւաց որոց զնայն խնդրեալ էր, եւ Մեհրդատայ խրատ ապր աճապարել ի գործ մինչ չեւ շրջեալ մտաց ազգին: Եւ յԼնա պատրեալ ի բանից Լքգարու Լդեասցուոց արքայի (կամ Սանատրկոյ) որ ի բազում աւուրս խնձոյիւք արգել զնա եւ Բջատայ արքայի Լդիաբենական աշխարհին որ ծածուկ ի բանի էին ընդ Վոտարզայ՝ յամէր եւ դանդաղէր մինչեւ Թօթափել սկսան ի նմանէ նախարարքն եւ ի բաց կացին ի նմանէ Լքգար (Սանատրուկ) եւ Բջատ ղորօք իւրեանց, եւ Մեհրդատ ետ ճակատ սակաւաւորօք զօրավարութեամբ Վարենայ եւ պարտեալ՝ մնանեցաւ ի սպասաւորէ իւրմէ ի Պառակայ ի ձեռս Վոտարզայ՝ որ ետ կտրել միայն զանկանջան մօտ եւ Թողուլ կենդանի՝ ի հանդէս իւրոց զթութեանն եւ ի Թշնամանս Հռոմայեցւոցն (47—49):

1 Յ-կտ. 30. ԳԼ. Ը-30: Յ-Լեոյ. Ն-Կ. գտամ. Ի: Դ-Կ. 4:

Պատարզայ ախալ լախճանեալ՝ Վ ղնոն Բ. որ իշխէր յայն-
 ժամ Մարաց՝ կոչեցաւ ի Թագաւորութիւն (50), եւ սակաւժա-
 մանակեան եւ առանց գործոց ինչ քաջութեան առաջնորդեալ՝
 հաւանութեամբ այլոցն եղբարց անց պայազատութիւնն ի Վ ղ-
 դարչ Ը. (51—91) նորին որդի ի յոյն հարձէ՛: Իսկ Բահուրաց
 եւ Տրդատայ որ էին ծնեալ ի բուն կնոջէ արշակունւոյ՝ սահմա-
 նեցաւ երկիր Թագաւորութեան, միւռնն Մարաստան, եւ միւ-
 սուռն Հայաստան (51): Ըստստին իսկ զբոլոր պատերազմ Ղա-
 մեայ ի Հայոց աշխարհին՝ նախ Վ ղաց ընդ Պարթեւաց, եւ ապա
 Հռոմայեցոց ընդ Պարթեւաց:

25

Ի՞նչ լինեալ Փարսմանայ արքայի Վ ղաց որդի մի Հռադամիզդ
 անուն՝ բարձրանձն, զօրեզ, ճարտար յառաջնորդութիւն եւ ի
 մէջ ազգաց արուարձանեաց բարխանուն եւ երեւելի: Իբրեւ ե-
 տես հայրն ծերունի թէ պայազատութեանն անկ եղեալ է եւ մի-
 տագոյն ի նա է ժողովուրդն՝ դարձոյց զյոյս նորա յայլ՝ ցուցեալ
 զՀայոց աշխարհ զոր ես ինքնին, ասէ, ետու եղբոր իմում Մի-
 հրդատայ՝ մերժեալ անտի զՊարթեւս: Ընտուհեան Հռադա-
 միզդ յարուցեալ գայր ի Հայս առ հօրեղբայր իւր հատուածի
 պատճառաւ, կեղծաւորեալ թէ ընդ հօրն գժտեցաւ եւ մօրուին
 ատելութեան չկարաց ունել ժոյժ. եւ պատուեալ եւ մեծարեալ
 ի Միհրդատայ իբրեւ որդի սիրելի՝ գազա զնախարարս Հայոցն
 միաբաներ ի խակագործ ստահակութիւն: Այն այնորիկ հաշ-
 տութեան պատճառանօք առ հայրն հասաներ. որոյ այնուհետեւ
 պատճառեալ պատճառս պատերազմի ընդ արքային Հայոց թէ ի
 տալ իւրում պատերազմ ընդ արքային Աղուանից եւ ի կամելն
 կոչել զՀռոմայեցիս ի Թիկունս՝ ընդդէմ դարձաւ Միհրդատ,
 գումարէր գունդ հարուստ ի ձեռս որդւոյն: Օւահի հարու թա-
 դաւորն Հայոց ընդ յանկարծ արշաւանն, վանեալ վկանդեալ ան-
 կաներ յամուրն Պառնոյ՝ յորում կայր զօր պահակապան հռո-
 մայեցի եւ հրամանատար Աեզիոս Պողոթնն եւ Ատապերիոս հա-
 թիւրապետ: Իբրեւ ետես Հռադամիզդ թէ անհնարին առ առնուլ
 է վայրն, զըռնութիւնն թողեալ՝ արար կաշառարեկ զՊողոթնն որ
 հաւանեցուցանէր զԹագաւորն երանել յամրոցէն յիջեցուցեալ
 նախ թէ չէր ինչ երկեւղ. եղբայր երիցագոյն է քո, ասէ, Փարս-
 ման եւ դուստր քո կին է Հռադամիզդայ եւ դու նորա հօրեղբայր,
 եւ չէր ինչ այլ ապաւէն բայց ամուրս թափուր ի ոռձկէ: Աս-
 ճախեաց Հռադամիզդ զպարզեւնն եւ ի ձեռն Պողոթնի սփռեցան:
 գազտ ի զօրականն՝ սորբ որ ստիպէին սպառնալեօք զԹագաւորն ի

1 Յսկե. ճԲ. ԳԼ. Ժ—ԺԵ. 2 Gorneae.

դաշինս խտրազուլթեան : Յանձն առ Միհրդատս եւ սահմաննցաւ տեղի եւ ժամ դաշանցն : Օտառաջինն անկաւ Հռադամիզդ զլանջօր նորս, աներ եւ հայր կորդայր զնա, երդմնի լինէր ոչ սրով եւ ոչ թունով մեղանչել նմա . առեալ ածէր զնա ի տեղին ուր գրահան, ասէ, հրամայեցի պատրաստել, զի յանդիմանս դիցն դաշինքն կռեացին : Իբրեւ ըստ սովորութեան հնոցն ձեռն ի ձեռն ասոյին զի կապեացին ըրթօր նոցա եւ ի ժողովել արեանն ի ծայրոս՝ հերձեալ թեթեւագոյնս զմորթն՝ լեզուցուն զարիւն միմեանց ի հաստատութիւն դաշանցն, յայնժամ որ կապեւոցն էր մատուցեալ իբրեւ ակամայ զլարն ի վայր ընկնոյք եւ ի խնայհերն բուռն հարեալ զբարձից թագաւորին արկանէր յորայս : Ամենեքին խուռն ի վերայ դիմէին եւ արկեալ շղթայս եւ սանկապ՝ առին տարան, եւ ուսմիկն խառնաղանձ զհեա անկեալ՝ կէպք գանկից սպառնալիս եւ բանս կսկծելիս թշնամանաց զինի արձակելին վասն խտտութեան տէրութեանն, եւ կէպք ի զուլթ գարձեալ ընդ ձախողանս առնն խանգաղատէին . զհեա անկեալ երթայր եւ կին թագաւորին մանր մանկամբք, կանչէր կառայէր : Հռադամիզդ՝ իբրեւ այն թէ զերդումնն պահեցէ, հրաման ետ հեռի ուրեք արկանել զնոսս ի վերայ եւ ծածկեալ բազում ծանր հանդերձիւ հեղձուցանել, եւ զմանկունսն եւս Միհրդատայ նոյնպէս սուր ի վերայ եղեալ կատարեցին :

2. Բայց վաղ ուրեմն Ասուգերիոս հարիւրապետ յետ աղաչեցոյ զՊողոթնն՝ «մի սալ զնոց արծաթոյ զայր թագաւոր դաշնաւոր Հռամայեցւոց եւ զՀայաստան աշխարհ գլխադեւ Հռամեական ժողովրդեանն», երթեալ էր առ Փարսման պահանջել զի ի բաց կացնն Ա իրք ի պաշարմանէ ամրոցին . իբրեւ պատ ի պատ իմն ասոյր պատասխանի թագաւորն՝ զնա թողեալ անասարէր առ Յ. Ա ինիդիոս Առաքրատոս վերակացու Ասուգոց սալ զոչց վասն իրացն որ ի Հայս անցին : Իբրեւ հաս եւ համբաւ տարմանն թագաւորին՝ ի խորհուրդ կոչէր Առաքրատոս զգորափարան, եւ սորս զփայղազոյն համարեցան առ ժամն անցանել կալ ըսա . բայց զի մի կարծիս ասցեն թէ հաւան ընդ գործ յառութեանն են եւ զի թերեւս այլազգ ինչ հրաման ասցեց կայոր, արձակեցին հրեշտակս առ Փարսմանն արքայ ի բաց կալ ի սահմանաց Հայոց եւ զորդին կոչել յետս : Այլ անտուտ Առաքրատոս Պեղեգնոս վաստ եւ վաստ թար արանց հոգարարձու Գաւթրաց աշխարհին ժողովեալ գունդ օգնական ի նահանգէ անտի՝ ի Հայոս դիմէր իբրեւ ի մտի եղեալ նուաճել զնոսս մեւսանգամ, բայց աստուել քան զթշնամթն՝ զդաշնաւորոն առնէր կապուտ կողուպուտ : Թագին լքին զնա իւրքն, չկարաց ունել զգէմ՝ Հայոց եւ զԱ յաց յարձակմանն եւ ի նեղ անկեալ՝ լինէր ապատուան ի Հռադամիզդ . սպա յաղթեալ եւ ի պարգեւաց նորա՝ ինքնին յորդորեալ հաւանեցուցանէր զՀաւ-

գամից առնուլ թագ: Իբրեւ համբաւ իրացն տարածանէր՝ լի լինէին ամօթով զօրավարք Հռոմայեցւոցն՝ թէ գուցէ զամենեւին իբրեւ զՊեղեզնոս համարիցին լեալ, եւ առաքէր ի Առադրատոնայ իսկ եւ իսկ Հեզուեսիոս Պրիսկոս դեսպան (կամ պրետոր) լեզէնու՝ սունել դարման իրացն շփոթելոց, որպէս ինչ պատշաճ ժամանակին իցէ: Դեպեալ անցանէր Պրիսկոս զԵրամբն Տաւրոսի, եւ իբրեւ բազում ինչ ածէր ի կարգ մերմահան հանդապառութեամբ քան բռնութեամբ եւ զինու՝ հասանէր հրաման դառնալ այսրէն յԱսորիս՝ զի մի մարտ պատերազմի ընդ Պարթեւաց գրգռիցի:

3. Վրանզի Վարդարշ Ա. զայն ժամ դիպող համարեցաւ գրաւելոյ գերկիրն Հայոց զոր ստացեալ ունէին հարց նորա եւ թագաւոր օտար եկեալ կալեալ էր. գունդ կազմէր, զօր բովանդակէր, զիւր զեղբայր զՏրդատէս ի բարձ թագաւորութեան պատրաստէր: Իսկ եւ իսկ ի մտանել Պարթեւացն առանց ձակատու պատերազմի մերժեցան տեղի ետուն Վիրք, եւ քաղաքք Հայոց՝ Արտաշատ եւ Տիգրանակերտ մտին ընդ լծով: Բայց խտուութիւն կարաւ ձմեռն ձմերայնւոցն եւ համբարացն նուազութիւն եւ որ ի նուցունց ժաման էր՝ ստիպէր զՎարդարշ ի բաց կալ յարշաւանէն:

Իբրեւ ետես Հռոմրամիզք թէ դատարկ է երկիրն՝ եկն կարաւ միւսանգամ զարշարհն, եւ եւս իմն խտապոյն քան զառաջին նուազն ի վերայ բնակչացն գազանէր՝ վասն զի յետս ի նմանէ կացին եւ զի միւսանգամ ապստամբելոց են ի դէպ ժամուն: Ահարացին այնուհետեւ ժոյժ ունել Հայք, զպրտացաւ գրգռեցաւ ամբոխն, առեալ իւրաքանչիւր զզէն իւր՝ եկին պատեցան զարքունեօքն. սրացեալ երանէր թագաւորն արագութեամբ երիւարացն հասանել ի Վիրս: Օ՛ճանապարհայն առ ձեպոյն վտանգի՝ նեղեալ կնոջ նորա Օ՛կնորիայ՝ ազաչէր մահուամբ ապրել յաղախնութեանն թշնամանաց. զառաջինն գիրիս արկանէր, ի վեր առնոյր, միութարէր զնա թագաւորն. յետուստ ստիպեալ հարկանէր վաղապաւորան եւ խոց վիրաւոր ածեալ յափն Արաւի գետոյ արկանէր ի խաղն՝ զի մի եւ դիականն լինիցին զամադիւտ: Բայց ծփանք ջուրցն առին մղեցին զնա յափն կոյս. տեսին հովիւք եւ ի գեղոյն ի միտ առեալ թէ ի տոհմկաց է՝ պատեցին զվէրս բամբռանն դարմանեալ ըստ զեղոց շնահանացն. իբրեւ զխտացին թէ ս եւ ուստի է՝ ստին ածին յԱրտաշատ քաղաք: Եւ յն ինչ դարձեալ էր անդր Տրդատ միւսանգամ զօրութեամբն Պարթեւաց. կաջուցին զՕ՛կնորիա առաջն Տրդատայ որ ընկալաւ իսկ զնա մեծաւ սիրով եւ ունէր զնա ըստ թագուհեաց օրինի յաղքունին (51 — 53):

1 Տօհտ. յԲ. ԳԼ. ԽԴ — ԵԲ. — Բինել զԳեղեցիկ բաժնադրութիւն իւր՝ որ Չորս անց Ռոմափղոս եւ Չինորիայ Ձիւղիւնի կոչի: Եւ Դիւթ Մետաստաիոյ բաժնասեղծ յՈ.

Ի միևտում ամին (54) այն ինչ թագաւորեալ Ներոնի հասա-
 նէր ի Հռոմ զըոյց խառն թէ միւսանգամ դիմեցին Պարթեւք
 եւ կայան զՀայոց աշխարհ եւ Հռազամիզդ ի բաց ել յուսա-
 հատ, բայց արդեամբք մեկնեալ էր անտի եւ Ալաղարշ . քանզի
 յարեաւ հակառակ թագաւորութեան նորա իւրաւոյն որդի
 Ալարդան : Բայց քանզի զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց ոչ
 Հռոմայեցւոց հրամանաւ զրաւեալ ունէր Տրդատ, սահմանէր
 կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին զՎոսմեոսն Վորրու-
 ղոն զայր հօր եւ բարձրանձն, զորաւոր բանիւք եւ թ վերայ աջ-
 զակութեանն եւ իմաստութեան՝ եւ զոյաւոր եւս եւ ի ամենայն
 կազմածով պիտոյից (55) : Ի գնդից անտի արեւելք՝ կէտք օգնա-
 կան զօրուն հանդերձ երկուք լեգէոնօք՝ յԱսորիս առ Ա ինիդեայ
 Վուաղրատեայ դեպանի հրամայեցան կալ, եւ կէտք նովին չա-
 փով սահմանեցան Վորրուղոնի հանդերձ վաշտիւք եւ զուսար-
 տակօք¹ որ ի Պամիրս ի ձմերոցս էին : Դարձեալ հրաման տայր
 կայսր եւ դաշնաւոր թագաւորաց, Արիստարուղեայ՝ որդւոյ Հե-
 րովդի արքայի Վաղկիսայ, որում զՓոքուն Հայոց զթագաւորու-
 թիւնն ետ Ներոն, եւ Սոյեմայ արքայի Լամեսացւոց՝ որում նոյն-
 պէս զՆոտիաց աշխարհին թագաւորութիւն շնորհեաց կայսր²
 հանգանակել զօրս . իսկ ցԱզրիպպա Լ . ցԱրսերն եւ ցԱնտիդքոս
 արքայ Վոմազենաց եւ մասին իրիք Վիլիկիայ՝ հրամայէր մտանել ի
 սահման Պարթեււոց, եւ միանգամայն պատուէր տայր արկանել կա-
 մուրջի վերայ Լափրատայ : Սորա ամենեքին ի համբաւոյ անտի մե-
 ծարոյ կարծիս զՎորրուղոնէ ունէին, եւ իբրեւ նաւարկեալ ի
 Հռոմէ հասանէր նա յԱզիս Վիլիկեցւոց՝ ածապարեաց ընդ առաջ
 նորա Վուաղրատոս, զի մի յորժամ յԱսորիս դայցէ Վորրուղոն
 առնուլ զմասն զօրացն որ սահմանեալ էր նմա՝ ամենեցուն աչք
 ի նա կապիցին :

Եւ յնուհետեւ երկոքին միարանութեամբ հրեշտակս առ
 Ալաղարշ արձակէին խրատ աալ՝ զխաղաղութիւն քան զպատերազմ՝
 մեծարոյ ընտրել՝ տուեալ պատանգօ եւ ցուցեալ մեծարանս առ
 ժողովուրդ Հռոմայեցւոց ըստ սովորութեան նախնեաց իւրոց :
 Խորամանկութեամբ յանձն առ Ալաղարշ առ ժամն, եւ զերեւ-
 ելն երեւելին ի տոհմէ Արշակունեացն ի ձեռն տայր Հռոմայեցւոց՝
 ոչ միայն զի պարապով կազմեցի ի մարտ պատերազմի, այլ զի
 եւ զնախանձարդօ թագաւորութեանն հեռացուցէ պատան-
 դութեանն պատճառանօք : Նախ Հիստէոս չոգաւ առ զնոսա ի
 թագաւորէն հրամանաւ Ա ինիդեայ Վուաղրատեայ, բայց յետոյ

1 Cohortes alaegue.
 2 Յես եւ Յովնայ. Նախն. պատմ. Ի. 5. եւ զտն հրե. պատեր. Է. 37 :

Արքունիքն առաքելք զՄարտիոս Վարդապետ զիւր զօրազուլիս առնուլ ի ձեռաց նորա եւ այնպէս գրգռէր զժողովուրդն ընդ Առաքելապետս եւ ընդ Արքունիքն: Թէպէտ եւ միարանեցին թողուլ զընտրութիւնն՝ նոցին իսկ պատանդաց եւ դեպանացն, այլ իբրեւ ողբա Արքունիքի կամեցան լինել յանձն, յայնժամ՝ յերկարէր հակառակութիւնն. Առաքելապետս ասէր թէ զոր ինքն իւրովք գործովք եւ հանձարով վճարեաց՝ զայնր զպարծանս Արքունիքն տարաւ, եւ գարձեալ Արքունիքն բողբէր թէ յորժամ ընտրեցաւ ինքն ի գործ զօրավարութեան՝ յայնժամ ահն հաւանեցոյց զթագաւորն ասլ զպատանդան ի ձեռս: Իսկ Ներսէս զի զերկոսին համոզեցէ ի խաղաղութիւն՝ հրաման տայր հռչակելով թէ «վան աջողութեան գործոց ի Առաքելապետայ եւ ի Արքունիքն վճարելոց՝ պատեցի դափնի գկայտերական խրձամբքն», (54—55)¹:

Այնուհետեւ յերկարեալ ձգէին աւելի քան զտարեւոր ժամանակ պատգամաւորութիւնք յերկոցունց կողմանց (56), քանզի ոչ Վարդապետ առնոյր յանձն հանել զՏրդատէս ի թագաւորութենէ Հայոց աշխարհին, եւ կամ պարզեւ Հռոմայեցւոց զիշխանութիւն թագաւորութեանն համարել. նոյնպէս եւ ոչ Արքունիքն համարէր արժանի մեծութեան ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց ասլ վտարանդի զոր ինչ վաղ ի Վուկուղայ եւ ի Պոմպէէ շահեալ նուաճեցաւ: Իսկ Հայք յերկուս իմն կողմանս հարկանէին՝ ոտանց զՀռոմայեցիս եւ ոտանց զՊարթեւս հրաւիրեալ ի թիկունս օգնականութեան: Այսպէս գրգռէր մարտ պատերազմի Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց, թէպէտ եւ ոչ անձամբ ինչ միջամուտ էր Վարդապետ, այլ զամենայն գործ պատերազմին թողեալ էր ի ձեռն եղբոր իւրոյ Տրդատայ:

Իսկ Արքունիքն աւելագոյն աշխատութիւն այն էր՝ զի զԵգէանն որ յԱսորւոց աշխարհէն ածան՝ կրթիցէ, զի էին ուսեալ փափկակեաց բարեկեցիկ՝ մինչեւ ծերոց եւս զօրականաց չգիտել տընութիւնս գիշերոյն պահպանութեան, եւ զպրմանալ իսկ ընդ պատանէշս եւ ընդ փոսս իբրեւ ընդ նորանշան ինչ իրս. եւ բազումք ի նոցանէ էին իսկ առանց սաղաւարտի եւ առանց զրահից: Ներսէս իբի ապր զօրավարն առնել զօրնտիր ի Վաղարշապատ եւ ի Վաճրաց նահանգաց, խառնեալ եւ լեգէոն մի ի Վերմանաց աշխարհէ հանդերձ հեծելագորու որ յաջ եւ յահեակ լեգէոնացն իբրեւ թեւք կարգէին: Ուսմանեսին զնոսս ամփոփեալ ունէր ընդ վրանոց, զորս փորելով եւ խորելով զյատակ գետնոյն այնպէս կանգնէին, քանզի անհնարին էր ձմեռնն եւ պողեալ ծածկեալ գե-

1 Տօմար. Ժ. Գ. Գ. Զ. Ժ. — Սովորութիւն իմ եր Հռոմայեցւոց՝ զի յորժամ երեւելի ինչ յաղթութիւն բռնաշէջն վճարեցին, զայցն ի նաճարհի՝ ասելով առաջ իբրևս զարգարեալ

զափնւով, եւ առաքելն թուլք պատելք զափնւով ի Հրոմ: Նշանակք ասեալոց յաղթութեան էին բարեբոց զափնւոյն յիգակաւ, կամ նաւ զարգարեալ զափնւով:

տինն, մինչեւ բազմաց խանձել անդամաց ի ցրաց եւ աննոց որ ի պահան կային արտաքոյ՝ անշնչանայ : Այլ ինքն զօրոժարն էր ազուցեալ զժուծս, բացաւ զլիով ի գումարտակի, եւ յարչատու թիւնս զանձն միւտր՝ տալով եւ գրուատիս քաջացն, քաջալերութիւն լքելոցն եւ ամենեցուն օրինակ : Այսն փախտակիցն որ առ ցրոցն սաստիւթեան յաճախել սկսան, առհնանէր զլիով տալ պատիժս եւ այնպէս առնոցր զառաջս չարեացն :

Այսր մնացր Արքուղոն ջեռնոյ աւուրց գարնայնոցն, հրաման տուեալ ԾՊակտիս Արքիտաս զլիաւոր պահապանացն չգրուել նախ յերեսնց կուռէ զպատերազմն : Կրեաց Պակտիս առ զօրաժարն թէ ի զերծի է թշնամին եւ ժամանակ զհարոյ է ի վերաց յարձակելոյ, բայց հրաման տուաւ նմա չերանել ընդ ամուրան եւ մնալ գալոյ այլոց զօրաց . սակայն անստատէր Պակտիս հրամանին եւ ձակատ տուեալ ցրուէր զուսն նորա : Այլապաւ ընդ իրնն Արքուղոն, եւ պատուհասակոծ արարեալ զՊակտիս եւ զօրագրութան՝ հրաման տայր զօրացն մերժել ի բաց ելանել ի պատնիչէն¹, մինչեւ յետուստ մատուցեալ ամենայն զօրուն ի պաղատանս վասն նոցա՝ շնորհեցաւ նոցա :

2. Իսկ անտուտ Տրդատէս գտեալ օգնականութիւն յեզօրէն իւրմէ ի Ա շղարշայ՝ ոչ ինչ գաղտագողի այնուհետեւ այլ յայտնի իսկ արշաւէր ի Հայաստան, եւ զորս հաւատարիմս առ Հռոմայեցիսն գտանէր՝ կողոպտէր, եւ ի պատահել զօրաց ընդ առաջ նորա՝ նա խուսեալ այսր անդր արշաւէր, զբազումս համբաւաքան պատերազմաւ վանեալ վիսնդէր : Իբրեւ ետես Արքուղոն թէ չկարէ տալ ձակատ համագումար ի միում վայրի՝ այնուհետեւ հարկ համարէր եւ ինքն զիւր զօրան բաժանել ըստ թշնամեացն օրինակի, զե զօրագլուխք իւրաքանչիւր յայլ եւ այլ տեղիս միահարոյն դիմիցեն : Միանգամայն ազգ առնէր Անտիոքաց արքայի մտանել ի սահմանակից կողմնս Հայոց աշխարհին, եւ Փարսեան եւս աչքաց Ա բաց սպանեալ զՀաւրամիդդ իբրեւ զահիճ եւ մտանիչ անձինն՝ ընդ միս իմն կամելով մտանել Հռոմայեցաց աւերէր քանդէր զերկիրն Հայոց վասն առաջին քինուն զոր ընդ նոսա ունէր : Նոյնպէս եւ Ինտերացիք (Թերեւս Խաղտիք) ազգ դաշնաւոր Հռոմայեցւոցն ընդ անկոխ տեղիս Հայոց աշխարհին յարձակէին (յամէ 57) :

Իբրեւ այսպէս իրք Տրդատայ վատթարել սկսան առաքէր դեսպանս արանջելով թէ հակառակ դաշանց գործեն Հռոմայեցիքն . միանգամայն սպառնայր յիշեցուցեալ թէ չխտանի տակաւին Ա շղարշ ի կռիւն : Այլ Արքուղոն քանզի գիտէր թէ գրաւե-

¹ Ամուրաբան իմ պատիժ եր այն առ Հռոմայեցիս, զի զթուրք որոց յանցեալ ինչ եր օտրկեալ լինէին արտաքս քան զպատնէլն ելանել, իբրեւ անարժանք ընդ զօրականաց կայր, եւ իբրեւ ընկեցեալք թշնամաց առաջի, երբեք եւ բացթողայ իսկ թողեալ լինէին առանց վասնի :

ցաւ արքայն Արեւաց ի մարտ պատերազմի ընդ Աքրիանից, աւաքէր պատասխանի՝ խրատ տուեալ աղաչել զկայսր զի հաստատեսցէ նաւ զԹագաւորութիւնն եւ այնպէս զրաւ պատերազմին լինիցի: (Յանձն առ Թագաւորն, այլ իրրեւ գայր ի տեղին սահմանեալ ի միարանութիւն տեսութեան՝ տեսեալ զբազմութիւն զօրուն Աորբուղանի զի իրրեւ ի ձակատ կազմեալ կայր թ թիկանց նորա, համարեալ թէ դաւ է՝ գարձաւ յետս (57):

Այդ ի մտի այնուհետեւ Աորբուղան չյերկարել զուր զպատերազմն: Օ՛ր զչայս զրգռեալ յօժարեցուցէ պաշտպանել անձանց իւրեանց եւ մի ապաստան յամուրն իւրեանց լեռեալ կող գաաարի՝ խորհուրդ ի միտ արկանէր զամուրն անուղ եւ քակել. եւ ինքնին իսկ յանձն առնոյր զբուն անառիկն որ ի նահանգին Այնանդացուց (6) էր՝ կործանել, իսկ զմանուսնսն Արունեղեայ Փղակկեայ եւ Ինստէոսի Աապիտոնի առնէր յանձն: Այդ քաջալերեալ զօրավարին զէւր գունդն յուսով աւարին՝ ի չորս մատանս զնոսա բաժանէր, զկէսս սահմանէր զի ի մի վայր կուտեալ գործիցն կրայ եւ այնպէս փոս գործեալ բրիցն զհիմունս բերդին, զկէսս վասն սանդուղ յորմունսն մատուցանելոյ եւ զբազումս դարձեալ վասն ջահս եւ սլաքս ի մեկքեայից ի ներքս արձակելոյ. իսկ պարսաւորացն եւ նետողաց սահմանէր տեղեւ զի ի հեռուս հարկանիցն զքնակիչսն: Այսպէս յետ չորից ժամուց մեկնեցան ի պարսպաց յառաջամարտիքն, խարխարեցան նիզք եւ պահանջք դրանցն, զբաւեցան ելանելով ի վեր՝ մահարձանք: Օւսմենայն այր հասակաչափ կոտորեցին, իսկ ամբոս որ անզօր ի պատերազմ էր՝ վաճառակուր եղեւ պսակ ի գլուխ¹. իսկ այլն ամենայն եղեւ աւար յաղթողացն: Այսպէս եւ դեսպանն Փղակկոս եւ զօրագլուխն Աապիտոն փութանակի զէւրեանց գործ վճարէին, եւ ի միում աւուր երեք ամրոցք առան. մնացեալքն առ ահի եւ կէպք եւս կամակար ետուն ձեռս:

Այսպէս քաջալերեցաւ զօրավարն դիմել եւ ի վերայ արքունական քաղաքին Արտաշատու, բայց ոչ դէպ ուղիզ ընդ կամուրջն՝ այլ հեռի ուրեք ի քաղաքէն անցին ընդ հուն գետոյն: Չառ յանձն Տրդատ ամրանալ կալ ի քաղաքին զի մի զէւրն վհատեցուցէ, բայց եւ զանցս Հռոմայեցուց ընդ Արասի գետ չկամէր արգելուլ զի մի ի մօրուտան ըմբռնիցին հեծելազօրքն իւր. յայն սակս ի մտի եղեալ այնուհետեւ տալ ձակատ եւ փախուստ իմն պատճառելով արկանել զնոսա յորոգայթ՝ յանկարծ գայր պատէր շուրջ զբանակաւ Հռոմայեցուցն, այլ վաղ զգուշացեալ էր Աորբուղոն եւ զգօրսն ոչ միայն ի ձանապարհ այլ եւ իրրեւ ի ձակատ էր կարգեալ: Ինչպէտ եւ յարձակէր Տրդատ մեծաւ զօրութեամբ առանց մօտելոյ իրրեւ նետ-

¹ Այսպէս սփռութիւն եր հոց պսակուրս անել զերին:

ընկէց մի, այլ մերթ սպառնալով եւ մերթ պատճառելով
 փախչել, զի թերեւս այնպէս զխիտ առ խիտ կարգեալ դասակա
 շնորհներն ի միմեանց քայքայիցէ եւ զհետ բաժանելոցն ան-
 կանխի: Այլ նոքա ըստ զօրավարին հրամանի ի հեռուստ եւ
 եթ կռուէին եւ ի փախչելն նոցա չմտանէին զհետ: Այսպէս ի-
 բրեւ օրն տարաժամէր ապա ի բաց մեկնել սկսաւ թագաւորն:
 Իսկ Աորբուղոն անդէն բանակ հարեալ խորհէր զիշերտաւուն
 հասանել պաշարել զԱրտաշատ թեթեւագոյն լեզէնօքն՝ կար-
 ծեալ թէ անդր ուրեմն մեկնեցաւ Տրդատէս: Ապա զրոյց ետուն
 լրտեպն թէ հեռի ուրեք ի Մարս կամ յԱղուանս մեկնեցաւ
 թագաւորն: Յայն սակս ընդ այզն ընդ առաւօտն զթեթեւ վա-
 ուեայն առաքէր առաջն՝ երթալ պատել զքաղաքորմնսն. այլ
 ինքնակամ բացին զդրուննսն քաղաքացիքն եւ այնպէս ապրեցան
 ի սրոյ. սակայն զքաղաքն Արտաշատու հրձիգ առնէր եւ կործա-
 նէր հարթյատակ, քանզի վասն պահպանութեան քաղաքին զօր
 բազում պիտոյ էր յաղազս ընդարձակութեան պարսպացն, եւ
 չկամէր բաժանել զգօրութիւն իւր Աորբուղոն: Իբրեւ եհաս
 համբաւ իրացն ի շում հրամանաւ ծերակուտին պաղատանք ՝
 վասն յաղթութեանն եղեն, եւ սահմանեցան պատկերք եւ կամար
 եւ հանապազօրդ բղեշխութիւն վասն կոյսեր, եւ հրամայեցաւ
 ի ծերակուտէն զի ընդ աօնական աւուրս գրեացի օր յաղթու-
 թեանն եւ օր աւետեաց յաղթութեանն եւ պատմելոյ ի ծերակու-
 տի անդ (58)՝:

Իսկ Աորբուղոն յետ ջնջելոյ զԱրտաշատ՝ ի դէպ համարեցաւ
 զահն եւ զերկեւղ որ վասն նորին էր ի կիր արկանել առ ի
 գրաւելոյ զՏիգրանակերտ. խաղայր գնայր ոչ իբրեւ թշնամու-
 թեան կերպարանօք զի մի գոյս թողութեանն հատանիցէ եւ ոչ
 դանդաղադոյնս ինչ եւ յանհոգս: Օձանապարհայն կէպք ի բնու-
 կացն մատչէին ի պաղատանս, կէպք թողեալ զիւրաքանչիւր գեղս՝
 յանտառս եւ ի խոխոմն կամ ի քարանձաւս իսկ ամբանային,
 առեալ ընդ իւրեանս որ ինչ սիրելի եւ պատուական էր նոցա:
 Իսկ զօրավարն շնորհներն առ պաղատաւորնսն զթութիւն
 ցուցեալ՝ զփախստելիցն սրագ զհետ պնդէր, անողորմ առ այնու-
 սիկ որ ի թագստոցն էին, զի բազում անգամ յելս եւ ի գրունս
 քարայրիցն լցեալ կրկուտ եւ խոխլ՝ հուր ի ներքս արկանէր:
 Յանցանել նորա զկողմամբ Մարդաղւոյ՝ արք անգլոյն սովո-
 րեալք յաւազուկութիւն ի վերայ յարձակէին զօրացն եւ ի դի-

1 Supplicationes.
 2 Տօհիւ. ժ. Գ. ԳԼ. 17 — ԽԲ: — Կայ
 զկայ եւ գահեկան արծաթի (quinarus)
 ներսնի յառէ ստոթ յայտմանէ (58), յո-
 րոյ ի փուռն կողմն ի միջի է դիր՝ Հայ-
 ստան (Armeniac. այս ինքն Armeniacae
 victoriae կամ Armenia capta). եւ պատ-
 կեր՝ Յաղթութիւն զի ընթանայ՝ պսակ յա-

ջու մեռին, եւ կամ պսակ եւ արմուկնի
 եւս. իսկ յայլում գարնեալ ի նոյնպիսի
 գահեկանի՝ Յաղթութիւն զի դրէ ի զերս
 վահանի:

3 Տօհ. Mardi, զորոց եւ Պրիմիս Զ. 16.
 ստէ լինել ժողովուրդ բնակեալ ի մէջ աղ-
 բերաց Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց:

մէլ սոցա ի վերայ՝ ամբանային ի լերինսն. Կորբուղոն զՎ իրն արձակեալ ի վերայ նոցա՝ ինքն վարէր յառաջ վաստակարեկո եւ ծարաւիս, եւ կերակուր՝ միայն զմիս ոչխարաց ունէին, մինչեւ զային հասանէին յարտավարս ուր հատին հունձս զօրականն, եւ նուաճեալ զերկուս ամուրն յոր ապաստանեալ էին Հայք՝ մտանէին ի գաւառն Տարօնոյ¹: Անդ ուրեմն մօտ ըմբռնեցաւ մի ոմն ի մեծամեծաց զինու հանգերձ², տանջանօք խոստովան եղեւ թէ ի գաւառանութիւն եկեալ էր. խնդրեցան, գտան պատճեցան եւ խորհրդակիցք դաւաճանութեանն, որ բարեկամութեանն պատճառանօք պատրաստէին զարանութիւն զօրավարին: Այն սակաւ ինչ միոյ հրեշտակք ի Տիգրանակերտէ հասանէին թէ ի բաց են դուռք քաղաքին եւ պատրաստ քաղաքացիքն, եւ մատուցեալ տային ձեռն ի ձեռն զօրավարին պարգեւ ասպնջականութեան՝ պտակ ոսկի. ընկալաւ զնոսա պատուով Կորբուղոն, եթող զքաղաքն ինքնօրէն աղիկամի: Այլ զմիջնաբերդն կամ զգղեական արքունի զոր պատերազմատէրք ի քաջացն երիտասարդաց փակեալ ունէին՝ առ յարձակմամբ յեա բազում զինուորաւորութեան:

Իբրեւ այսպէս լուեալ դադարէր երկիրն առաջի նորա, եւ զՏրդատ որ եկեալ հարկանէր զասհմանս Հայոց ի կողմանց Սաբաց՝ ի բաց մերժէր յուսահատ ի թագաւորութենէ, այնուհետեւ՝ Կերանեայ հրամանաւ առեալ զՏիգրան յաղնուական տոհմէ Գամբաց, զԹոռն Արքեղայ արքայի սոցա, զոր եւ առաքեալ էր կայսր՝ Կերան ի Հոռմէ՝ կացոյց ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին. թէպէտ եւ ոչ ամենեքին ի Հայոց ընկալան զնա սիրով, քանզի չէր նա ի տոհմէ Արշակունեացն, սակայն եւ բազումք տաղտկացեալ ձանձրացեալ էին ի Պարթեւացն ամբարտաւանութենէ եւ լաւ համարէին զթագաւոր զոր Հոռմայեցոց տուեալ իցէ: Իժողեալ Կորբուղոնի ի պաշտպանութիւն թագաւորին 1000 այր ի լեզէննականաց, 3 վաշտս ի զօրաց դաշնաւորացն, եւ 2 թեւս առնեւձիոյ՝ ինքն մեկնեալ երթայր յԱսորիս, քանզի Կուադրատեայ Վ ինիդեայ վախճանեալ՝ նմա յանձն եղեւ վերակացութիւն աշխարհին (59 — 60)³:

27

Այլ ցայնվայր չէր տակաւին զրգուեալ պատերազմ ընդ բուն զօրութեանն Արեաց: Սակայն յայնմ հետէ թողեալ Վ զարշու զարշաւան պատերազմին ընդ Վ ըրկանից՝ խառնէր մտա-

¹ Ընտր օրինակք Տակեայ անուանն զՏարն (կամ Տարանն) Taurantium, եւ օգլորակակք՝ Taurantium կամ Taurantium կամ Tauramnitium. ² Վարուդ անուան ըստ Փրոմաթեոց Հնարք. Բ. 9. 5: ³ Տակեա. ԺԳ. ԳԼ. ԻԳ.—ԻԷ. Յովսեփ. ԺԸ. 5: Դիւն. ԿԲ.— Կան գարեւել գաւ. 8 *

դիւրագոյնս յիրան արեւմտից: Եզր լինէին նաև իրք Աորբուղունայ, թէ Տիգրան այլազգի օտարածին ի թագաւորութիւն չայոց աշխարհին կարգեցաւ, մերժեցաւ իւրուբոյն եղբայր Տրդատէս, անարգեցաւ անգոնեցաւ Երշտկունեացն փառաւորութիւն: Մինչդեռ տակաւին ի վարանան էր՝ գուժկանք հասանէին թէ Տիգրան ելեալ ի չայոց աշխարհէ ստապատակ երեալ աւերէ զաշխարհն Ետրպեճաց: Օկծեցան զայրացան նախարարք, զի ոչ այնուհետեւ զօրավար չռոմայեցոց՝ այլ եւ ծառայն նոցա ստրուկ յանդգնեալ անգոսնէ զԼրեօք. առաւել եւս բորբոքէր զնոսա Մանաւազ իշխան Ետրպատական աշխարհին, նոյնպէս եւ Տրդատ լուծեամբն եւ կամ չափով զիւր արէտոս մրմնջելով:

Յատեան կոչէր Վազարչ զաւագանին՝ ածեալ կարօցեալ առաջի զՏրդատէս. Օսա, առէ, զիմ եղբայր զհամահայր, քանզի կրսերագոյն քան զիս էր, իմ զգլխաւորութիւն թագաւորութեանն յանձն առեալ, զնա ածի ի ժառանգութիւն արքայութեան չայոց աշխարհին որ երրորդ է իշխանութեան մերոյ յեա Մարաց աթոռոյն: Ելլ շտան այնմ թոյլ չռոմայեցիք, որք եւ պոժմ քակեցին խզեցին զլաշինս խաղաղութեանն ի կորուստ անձանց իւրեանց: Ելլ ես զոր ինչ ցայժմ յապաղելովն յանցեաց՝ զայն այսուհետեւ քաջութեամբ ուղղեցից: Օսոյս ասէր եւ թագ ի գլուխ կապէր Տրդատայ, եւ զգունդ առնեւձիոյ որ ի պահպանութիւն թագաւորին կարգեալ էր՝ ի ձեռն տայր Մանեճայ, եւ առ նմին գունդ օգնական յԵտրպատական նահանգէ. հրաման տայր նորինք զՏիգրան ի բաց հալածել ի կողմանց չայոց մինչեւ ինքն զգժտութիւն իրացն Վրկանից լուծեալ՝ զամենայն Երեաց զօրութիւն ուստեք ուստեք գուժարկիցէ յարձակել յերկիր տէրութեանն չռոմայեցոց:

Իբրեւ զայն զգայր Աորբուղոսն ի ձեռն պատգամաւորաց՝ երկու լեզենս ի ձեռն տայր Վերուղանեայ Սեւերոսի եւ Վեփոսի Բողանեայ հասուցանել ի թիկունս օգնականութեան Տիգրանայ արքայի, պատուէր տուեալ զամենայն կարգաւ եւ յօրհնուածով քան եթէ ճեպով ինչ գործել, եւ առ կայսր գրէր յղել զօրավար զղք առանձինն ի պաշտպանութիւն չայոց աշխարհին: Վանզի ինքն յԵտրուոց աշխարհին զգոյշ կայր արշաւանին Վազարչու, կարգէր զետեղէր զլեզենսն որ առ ձեռն կային՝ զափամբք Լփրատ գետոյ, եւ զբազմութիւն խառնադանձ զօրու նահանգին վառէր կազմեալ, գրաւէր ունէր զանցս մտին Պարթեւաց եւ խնոյր զՊուրս կողմանցն:

Հեկաղք օսիլք եւ արեթիք ներսնի՝ յորպէս ի փուժ կողմնն է գլուխ ներսնի մերկ, եւ ի փուսուժ երբեք արտի ի կազմույ, երբեք Գեժարէ (չիք արմատաց) կոչ կանգուն՝ հասիո յալուժ ձեռնն եւ իւժ ի մախուժ. եւ գարնեալ Չմնուր փ կանգուն՝

յալու ձեռն վազկաւոր, եւ ի մախուժ նիզակ, եւ ալու օտարն կոխէ զխառափն մարգպ կամ զտաղաւորս փ: Ամենքն ստքս են յաժ 60, այլ նոյն պատկերք կրկին եւ ի գրքուն յալուրդ ամացն (61, 62, 63):

Անուստ անապարէր Մանէճ յառաջ քան զհամբաւ իրացն հասանել, բայց հասնալ ի Տիգրանակերտ եզիտ լըեալ զօրականօք եւ պնդեալ համբարօք զքաղաքն որ ի բնէ ամուր էր պարսպօքն եւ փոս առաջի. յետ ի հեռաստանէ անօտր նետիւք ի վերայ քաղաքացւոցն տարուեալոյ՝ մատուցանէին տանդուղս եւ մենքնայս Ատրպատականք, այլ մերժեցին զնոսա յետս ամրականքն մեծաւ կոտորածիւ :

Յայնժամ առաքէր Աորբուղոն առ Ալազարշ հրեշտակութեամբ զԱսպերիոս հարիւրապետ՝ որ առ Մծբնացւոց քաղաքաւ տայր զպատգամն առաջի թագաւորին Արեաց մեծաւ սաստկութեամբ. Բանարարեցաւ, ասէր, երկիր նահանգին Հռոմայեցւոց, եւ թագաւորդ դաշնաւոր եւ նիզակակից Հռոմայեցւոց յարգել արկեալ պաշարեա զվաշտս Հռոմայեցւոց. կամ ի բաց կալ պարտ է ի պաշարմանէ եւ կամ բանակն Հռոմայեցւոց փոխեցի յերկիր սահմանաց քոց : Այլ մեղմացեալ կակղացեալ էր թագաւորն վասն իրացն ձախազանաց. չգոյր խար երիւարաց, կերեալ սպառեալ էր մնարախն զամենայն դեղ դարբ, եւ պատրաստեալ լեզէնք յԱսորիս. Թող առաքեմ, ասէր, հրեշտակս առ թագաւորն Հռոմոց խնդրել զչայոց աշխարհ եւ հաստատել զխաղաղութիւնն. եւ առ Մանէճ յղէր ի բաց կալ ի Տիգրանակերտէ, եւ ինքն դառնալոր այդէն յետս. բայց եւ Աորբուղոն հարկ համարէր ի բաց հանել զզօրսն իւր ի Տիգրանակերտէ (61) :

Այլ պատգամաւորք թագաւորին դարձան ունայն ի Հռոմէ, եւ յայտնի իսկ այնուհետեւ ձեռն ի գործ արկանէին Վարթեաք ի մարտ պատերազմի : Այլ որպէս յառաջագոյնն խնդրեալ էր Աորբուղոն, առաքեցաւ ի կայսերէ եւ Արսեննիոս Պետոս ի զօրավարութիւն պատերազմին Յլեզէնօք, բերեալ պատուէր եւ վասն Պոնտացւոց, Վաղարատացւոց եւ Վամրաց օգնական զօրացն. ընդ ահամբ իմն հայեր ընդ նա Աորբուղոն, բայց եւ Պետոս անգտանեալ արհամարհէր զգործս նորա, անուամբ եւեթ ասէր զքաղաքս վիանդեաց. ես, ասէ, զհարկս եւ զօրէնս Հռոմայեցւոցն, եւ փոխանեալ թագաւորութեանն ստուերի՝ զհռոմէական իրաւունսն ի վերայ պարտելոցն արկից : Այսպէս փրացեալ եւ ուռուցեալ՝ կամուրջ արկեալ անցուցանէր զզօրսն ընդ Արտաա, եւ մինչեւ անցեալ ձմերայնւոյն եւ պատրաստեալ պաշարս՝ անցուցանէր փութանակի ընդ Տաւրոս առնուլ զՏիգրանակերտ : Առնուլ առ ամուրս ինչ եւ աւար դոյզն, այլ քանզի ընդ երկայն ճանապարհս թափառէր եւ պաշարն ապականէր եւ ձմեռնն տակաւին ի վերայ կայր՝ ի բաց դարձոյց այսրէն զզօրսն յետս, եւ գրէր թուղթ ի Հռոմ բանս մեծամեծս թափուրս յարդեանց, որպէս թէ վճարեցաւ պատերազմն :

Ղմին հակառակ Աորբուղոն ստէպ կայր պահէր զեզերան Նփրատու, եկեալ հասեալ էին զունդը գունդը Պարթեւաց ի դաշտսն մտաւորս խափանել զկազմած կամրջացն, այլ նա նաւս մեծամեծս զերանօք ընդ միմեանս կուպեալ՝ աշտարակս ի վերայ կանգնէր, խաղացուցանէր ընդ գեան եւ բաղիստրօք մերժէր զնոսա ի բաց առաւել քան զնետրնկէց մի, եւ յառաջ վարեալ զգործ կամրջացն յայնկոյս առ ափամբք զըլուրն գրաւէր, մինչեւ թողին լքին Պարթեւք զամենայն պատրաստութիւն յԱսորիսն գիմելոյ եւ դարձան ի կողմանսն Հայոց մեծաւ անկալութեամբ յաղթութեան ընդդէմ Պետայ:

Վանզի ասա ուրեմն Պետոս անտեղեակ պարթեւական արշաւանին որ ի վերայ կայր, զմին ի լեզէնացն թողեալ էր հեռագոյն ի Պոնտոս, զմնացեալսն անօրացուցեալ՝ բազմաց հրաման տալով մեկնելոյ: Խորատ ապին նմա զորագլուխք իւր առ ժամն զեզերել յամել մինչեւ զգօրսն ստուարացուցէ: Եւ յլ նա զի մի զայլոցն ինչ խորհրդոց զհետ երթեալ թուխի՝ ի բաց հանէր զլեզէնանս ի ձմերոցացն եւ խաղայր յառաջ: Օտառաջինն իրրեւ ետես թէ անկաւ հարիւրապետ մի սակաւաւորօք հանդերձ զորս առաքեալ էր առաջի իւր լրտեսել, զարհուրեցաւ դարձաւ յետասյլ իրրեւ ետես թէ ոչ պնդեցաւ յ աղարշ այլ եւս զհետ, քաջալերեալ այնուհետեւ 3000 ընտիր ընտիր հետեւակաց ի գլուխ Տաւրոսեան լերինն սր անդ մօտ էր՝ կարգէր արգելել զանցս թագաւորին եւ զբուն քաջս առնեւծիոյ ի պատեհ տեղուջ ի դաշտին զետեղէր, թողեալ եւ վաշտ մի ի պահպանութիւն կնոջն իւրոյ եւ որդւոյն զորս նստոց յամին Արշաւաշատու. եւ այսպէս ցանեաց ցրուեաց զգորութիւն զնդին իւրոյ:

Իսկ յ աղարշ թէպէտ եւ լուաւ թէ տտոի հեծելագորօք եւ անտի հետեւակօք եկեալ կարեալ է Պետոս զձանապարհան, ոչ ինչ շրջեցաւ ի խորհրդոցն, այլ բռնութեամբ եւ սպառնալեօք զնոսա ահարեկ առնէր, եւ զսոսա սուր ի վերայ եղեալ կոտորէր: Ապրեալքն ի հետեւակաց անտի ընդ երկայն շաւիղս եւ ընդ անձանապարհ տեղիս խոց վերաւոր ի բանակն դառնային մեծացուցեալ առ ահին վտանգի զգորութիւն թագաւորին Արեաց, զխատութիւնն եւ զկազմութիւնն եւ զբազմութիւնն ազգաց նորս:

Սաղ յառաջ քան զձախողանսն ակամայ ստիպեալ էր Պետոս ի զօրագլխացն առաքել զրոյց առ Աորբուղոն թէ ակարագոյն է առաջի թագաւորին. բայց եւ Աորբուղոն ոչ ինչ աճապարեաց, այսպէս զմտաւ ածեալ թէ յորժամ վտանգքն աճիցեն՝ գովութիւն օգնականութեանն յաճախիցէ. սակայն հրաման տայր 3000 լեզէնականաց եւ 800 հեծելոց եւ դոյնչափ եւս օգնական զօրաց ուղղոյ պատրաստել: Եւ իրրեւ հասանէր միւսանգամ գոյժ ի Պետոսայ՝ որ այնուհետեւ զարհուրեալ վհատեալ առաքէր պառա-

տանա առ Արրբուղոն գալ ժողովանակի ի պաշտպանութիւն դրուելու եւ արծուէնշան նշանացն¹, յայնժամ թողեալ Արրբուղոնի գնան մի զօրացն ի պահ կամրջացն Ափրատու՝ մնացելովքն եւ երամակաւ ուղտուց ռոճկաբերաց ամապարէր ընդ Արմազենէ եւ ընդ Վասիրս՝ յերկիր սահմանացն Հայոց: Ընդ առաջ գային նորա նախ Պակտիոս հարիւրապետ, ապա եւ այլ եւս զօրականն պատճառելով պատճառս փախստեանն, այլ նա առ իւրաքանչիւր դրօշ գառնալ հրամայէր եւ ի Պետեայ գտանել թողութիւն, զի ես, ասէ, յորժամ թշնամուցն յաղթէք՝ յայնժամ միայն տամ ներումն: Իսկ ցիւր զօրսն ասէր քաջալերելով՝ ոչ եթէ ի պաշտպանութիւն գիւղից եւ քաղաքաց Հայոց երթամք, տո՛ւ, այլ ի պաշտպանութիւն գնամք Հռոմայեցւոց բանակին եւ երկուցն լեզէննաց, եւ ցուցանէր նոցա թէ միում միում ի զօրականէ պսակ վանն ազատութեան արանց քաղաքացեաց պատրաստեալ կայ ընդունել ի ձեռանէ զօրավարին, եւ այնպէս առ հասարակ ուրախութեամբ զտիւ եւ զգիշեր վարէին յառաջ հասանել:

Եւ վաղ ի նեղ անկեալ էր Պետոս. զի Ալազարը մնաւուցեալ մօտագոյնս մերթ զամուրն Արշամաշատու հարկանէր, եւ մերթ յարգել արկեալ տագնապեցուցանէր զլեզէնսն, որ եւ ըստ պատնէշն արտաքս չէլիսէին ելանել: Եպա ուրեմն յուսահատ լեալ Պետայ նախ առաքէր թուղթ առ թագաւորն Արեաց արանջելով. եւ իբրեւ ոչ որպէս կամէրն ընկալաւ պատասխանի՝ յղեալ հրեշտակս ինքնին խնդրէր խօսել ընդ թագաւորին: Եւ աքեաց Ալազարը զԱլասակ զօրավար հեծելազօրուն հանդերձ Մանաւազաւ ասարպատականաւ. յետ երկուց աւուրց մաքառման, ապա միաբանեցին երկզքին կողմանքն, Արեաց՝ թողուլ ազատ ի պաշարմանէ զլեզէնսն Հռոմայեցւոց եւ ամենայն իսկ զօրուն Հռոմայեցւոց ի բաց ելանել ի սահմանացն Հայոց, եւ զամենայն բերքս եւ զամուրս աշխարհին եւ զռոճիկ տալ ի ձեռս Արեաց, եւ յետ այնորիկ ունել Ալազարը իշխանութիւն առաքելոյ հրեշտակս առ կայսր՝ Արեոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին: Ենդէն հրամանն տալով թագաւորն առաջի բանակին Արեաց արկանել կամուրջ ի վերայ Արածանուց² իբրեւ նշանակ յաղթութեանն Արեաց, յայն սակս եւ Հռոմայեցւոց չտուաւ թոյլ ընդ այն անջանել, այլ՝ ընդ այլ գնային սղքա կորակոր յետ անցանելոյ ընդ լծով³: Ամնիսէին կային Հայք ի վերայ ճանապարհացն, զգերեալսն յառաջագոյն եւ զգրաստան զոր ճանաչէին ի բաց հանէին ի նուջանէ. մինչեւ եւ զհանգերձսն եւս եւ զգէն եւ զղարլոյ յափշտակէին

¹ Արծուէնշան՝ դրօշ էր համբռն լեզնէն յօսուող կամ յարծաթոյ, կացուցեալ ի ծագ ձողոյ եւ ստամբ ունէր կայծակուտ թաշտն:

² Arsanias, որ է ինքն հարաւայն բազուկն յերկուց բազկաց անտի Եփրատայ:

³ Տնս եւ Աուես. ի ներ. Աթ. Յ. Եւսարդ. եւ Արտաթոս:

եւ թողոյր իսկ զօրահանն առ ահին զի մի պատերազմ ինչ ի միջի գրգռիցի, ըստ զօրավարին իսկ խրատու: (Թողին լքին զվերաւորան իւրեանց. ի միում աւուր երթային անապարեալ իբրեւ 40,000 քայլ ճանապարհի: Իսկ Վաղարշ հրաման տուեալ ածել կուտել զգէն եւ զզարդ եւ զդիակունս Հռոմայեցւոցն՝ զբահանս զբահանս առ ի ցոյցս պարծանաց, եւ ինքն հեծեալ ի փողն արքունական եւ ազգականք թագաւորին յերիւարս՝ անցին ի լեւդ ընդ զեան Արածանի եւ ոչ ընդ կամուրջն, քանզի հնչէր շնչին սուս՝ թէ նենգեալ շինողացն՝ խարխուլ զկամուրջն կազմեցին:

Ինդ առաջ պատահէր Աորբուղոն փախտեիցն առ ափամբք Լճիրատայ. արամեալ ախրեալ կային զօրագլուխքն, հաղիւ կարէին տալ ողջոյն միմեանց վասն արտասուացն. համառօտ ինչ միայն զօրավարն երկրքին ընդ միմեանս խօսեցան. ի բաց մեկնէր Պետոս ի ձմերոց՝ ի Վամիրս յորժամ չառ յանձն Աորբուղոն ըստ խրատու նորա դառնալ միաբան ի պատերազմ: (Յեա պատգամաւորութեան ի միջի լինելոյ՝ Վաղարշու ընդ Աորբուղոնի, հաստատեցաւ՝ նմա զամենայն զօր պահապան ի բաց հանել յաշխարհէն. Հայոց եւ սմա քակել զամուրս զոր յայտկոյս Լճիրատայ գործեաց, եւ այնպէս թողան Հայք ինքնօրէն աղեկամի (62):

28

Սինչ դեռ ի Հռոմ ըստ առաջին թղթոցն Պետեայ՝ նշանք եւ սուկք յաղթութեան ի վերայ Պարթեւաց կատարէին եւ կամար ի վերայ կապիտողեան բլրոյն կանգնէր ըստ ծերակուտին վճռոյ, անդէն ի սկզբան գարնայնոյն (63) հասանէին հրեշտակք Պարթեւացն հրովարտակաւ Վաղարշայ խնդրել՝ զի տացի թագաւորել Տրդատայ ի վերայ Հայոց: Հարցաւ հարիւրապետն հռոմայեցի որ ընդ հրեշտակացն եկեալ էր թէ ուստի կամ որպէս եւ կամ զինչ անցք ընդ Հայաստան անցին. նա կայր պատմէր զամենայն եւ թէ որպէս ի բաց ելին անտի ամենեւին Հռոմայեցիք: Ի վերայ հասին այնուհետեւ թէ զոր վազն առեալ են՝ զայն խնդրեն Պարթեւք. եհարց կայսր զմեծամեծսն, սահմանեցաւ պատերազմ մանաւանդ եւ ոչ խաղաղութիւն ամօթով, եւ զօրավարութեանն գործ յանձն լինէր Աորբուղոնեայ փոխանակ Պետեայ՝ այնպիսի իմն իշխանութեամբ որով առաքեցաւ երբեմն Պոմպէոս ի վերայ ծովական հինին. իսկ զՊետոս յորժամ գարձաւն ի Հռոմ՝ այսչափ ինչ բաւական համարեցաւ կշտամբել կայսր, «Երեմ, ասէ, քեզ վաղվաղակի, մի գուցէ որ այնպէս վաղվաղդ առ երկնչել ես՝ յերկարագոյն հոգովք ի խօթութիւն ինչ անկանիցիս»,:

Սակայն ամենայն այն առ ի ցոյցս զօրութեան էր. քանզի չկամէին Հռոմայեցիք աւելի ինչ քան զայս՝ զի ի Հռոմայեցւոց

խնդրիցեն Պարթեւք զԹագաւորութեանն հաստատութիւն: Իայց զայն իմն չառնուին Հռոմայեցիք յանձն թէ յայնպիսում տկարութեան եւ իրբեւ յայլոց պարտեալ՝ ի նոյն բռնադատիցին: Այն սակս եւ Աորբուղոն՝ թէպէտ եւ ժողովեալ եւս էր իսկ եւ իսկ լեզէնս նորս եւ խազաղեալ յերկիրն Հայոց, եւ զամնս ի նախարարաց երկրին որ նախն ի բաց կացեալ էին ի Հռոմայեցւոց փախստեայ յիւրաքանչիւր վայրաց հանեալ եւ քահեալ զամուրս նոցա՝ մինչեւ լի առնել ահիւ զքնակիչս հարթակողմանցն եւ զլեռնապոզմանցն, զաւսգն եւ զանաւագ, սակայն եւ այնպէս վաղվաղապի ընդ հրեշտակացն որ դառնային յայնժամ ի Հռոմէ, յղէր հարիւրապետս յուշ առնել Արեաց արքայի թէ չեւ եւս է վճարեալ պատերազմն, չէ պարտ չէ պատշաճ սահաւիկ ինչ աշողութեամբ ամբարտաւանել. Վաւ այսպէս է, ասէ, Տրդատայ առնուլ պարզեւ զԹագաւորութիւնն եւ Վաղարշու նիզակակից զՀռոմայեցիո օւնել՝ զմտաւ ածեալ զերկպառակութիւն եւ զստամբակութիւն ազգացն որոց իշխէ, ուր Թագաւորին Հռոմոց ամենայն ուրեք խաղաղութիւն է եւ աստ միայն պատերազմ:

Վանզի եւ Վաղարշ չէր ինչ յօժար ի կռիւ ընդ Հռոմայեցւոց, յանձն առ. եւ ժամադիր լեալ զայր Տրդատէս ի տեղին՝ ուր ընդ Ատեայ պաշարեալ էին յառաջագոյն լեզէոնք Հռոմայեցւոցն: Վաղազոյն յառաջեալ առաքէր Աորբուղոն ի բանակ տնոր Տրդատայ զՏրեբրիոս Արեքսանդրոս (զեղբորորդի Փիլոնի երբայեցւոյ զգարձեալն ի հեթանոսութիւն) զպաշտօնեայ պատերազմի՝ եւ զՎիւիանոս Աննիոս զիւր փեսայ ոչ միայն ի պատիւ մեծարանաց Տրդատայ, այլ զի եւ կասկած դաւաճանութեան ի միջոյ բառնայցի յորժամ զայնպիսի գրաւականս առ իւր օւնիցի: Ապա յերկուց կողմանց քսան քսան հեծելովք առ միմեանս մտտ չէին. իսկ եւ իսկ իրբեւ ետես Տրդատէս զԱորբուղոն՝ վագեաց նախ ինքն յերիւարէն եւ ոչ Աորբուղոն դանդաղեցաւ իջանել. տուեալ այնուհետեւ զաջոյ ձեռն ի ձեռն իրերաց՝ յարգեալ գովէր զօրափարն հռոմայեցի զարքայորդին զի թողեալ զպատերազմացն վասնքս՝ իմաստութեամբ զգուշաւորացն եւ զօգտակարացն եհար բուռն: Իսկ Տրդատ նախ զազնուականութենէ իւրոյ արքունական տոհմին յեղյեղեալ բազում ինչ՝ ապա յաւելոյր խորագիտութեամբ թէ երթամ ի Հռոմ առնել պատիւ մեծարանաց եւ յաճախել փառս կայսեր, այլ ոչ զի Արշակունիս ի պաղատանս ինչ երթայցեմ՝ որպէս թէ ձախողեալ վատթարեալ իցեն Պարթեւք:

Ապա յետ այնորիկ հաւանեալ յանձն առնոյր Տրդատէս հանել դնել զպատիւ Թագաւորութեանն առաջի պատկերին

1 Quartier-maitre.

կայսեր՝ զի ապա ի կայսերն ձեռանէ առցէ ի գլուխ իւր. եւ վախճան խօսիցն ընէր՝ համբոյր միմեանց տալով զօրավարին եւ արքայորդւոյն :

Այսպէս յետ աւուրց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ անտի կարգեցան կացին գունդք գունդք հեծելոցն մեծաւ շքեղ փառաւորութեամբ ըստ պարթեւական սովորութեանն, եւ աստի խուճիք լեզէոնացն մեծապայծառ արծուէնչան նշանօքն եւ դբօշուքն եւ պատկերօք կայսերացն յետ մահուն աստուածացելոց . ի միջավայրի բեմին արկաւ աթոռն կայսերական ¹ յորոյ վերայ հանգուցեալ կայր պատկեր Ներոնի : Առ սա մատուցեալ Տրդատ՝ յետ ըստ սովորութեան զզոհան ինքնին կատարելոյ՝ քանզի քուրմ իսկ էր, հանէր զԹագն ի գլխոյն եւ արկանէր առաջի պատկերին : (Յետ ամենայնի տայր Աորբուղոն ընթրիս Թագաւորին . անդ հարցանէր տեղեկանայր Թագաւորն զպատճառս զինուորական ինչ սովորութեանցն զոր նոր տեսանէր, թէ ընդէր զսկիզբն պահու պահանորդացն սրննգաւ ազգ առնիցէ հարիւրապետն, կամ զկատարած ընթրեացն եղջերափողով, եւ էր վասն ի վերայ բազնին կանգնելոյ առաջի տեղոյ հաւադիտութեանն ի բանակի անդ՝ լուցանիցի խարոյկ յառաջնում՝ պահու գիշերոյն ², եւ զամենայն լուեալ յարգէր գովէր Թագաւորն : Ի վաղիւ անդր խնդրեալ հրաժեշտ երթալ տեսանել զմայրն եւ զեղբարն, Թողոյր զդուստրն պատանդ եւ Թուզթ մի առ կայսր, եւ ինքն երթեալ գտանէր զեղբայր իւր զՆակուր ի Սարս եւ զՍաղարշ յԱկրատանս : Իսկ սա տայր նմա պատուէր՝ մի յանարգութիւն առաջի շոտմայեցւոցն զանձն իջուցանել, այլ հաւասար հիւպատիցն գտանել պատիւ (64) ³ :

Նմին իրի անկանէր Տրդատ ի ճանապարհ ընդ ցամաք մեծափառաւորութեամբ բազմամբոխ մոզօք եւ սպասաւորաց զատակօք եւ անհնարին կազմութեամբ . եւ երթային ընդ նմա 3000 հեծելոց ի չայոց եւ ի Պարթեւաց եւ բազումք ի շոտմայեցւոց անտի, եւ յերկարեալ ձգէր ճանապարհն զամիսս Թ . ընդունէին զնա քաղաքքն ընդ որ անցանէր տօնական զարդու եւ անհնարին ծախուք յարքունուստ ըստ կայսերական հրամանին : Ի հասանել նորա յատղիս՝ առաքեցան նմա ընդ առաջ դեսպակք, քանզի ցայն վայր գայր հեծեալ յերիւար՝ ստղաւարտ ոսկի ի գլուխ : Երթայր դէպ ուղիղ առ Ներոն ի Նէպոլիս եւ յետ զմթցութեանցն խաղս ցուցանելոյ՝ առ ած զնա ինքնին կայսր ի շոտմ : Ինթացաւ ընդ առաջ քաղաքն ամենայն ընգունել զնա եւ տեսանել զԹագաւորն ինքնին ի գլխովին ⁴, զի էր իսկ բարենշան եւ զեղեցիկ հասակաւ եւ անձամբ : Էրովարտակաւ ծանուցեալ

¹ Sella curulis. ² Այս ինքն զի ոչնչէս զգիշերն ոչնչն բարբառեալ հուրն առ նոն կայցեն ի պա. ³ Տակու. ձե. ԳԼ. ԻԳ. 1Բ. ⁴ Տակու. ձե. ԳԼ. ԻԳ. ԻԳ.

Ներոնի զօրն՝ յորում՝ առնկոց էր թագ. Տրդատէս՝ զիշերա-
խառն պատրաստեցաւ զարդարեցաւ հրապարակն՝ սրահակօք
սոխեհուռն, եւ ամբոխ ժողովորեանն ի հանդերձս սպիտակս կար-
գեալ կայր ի միջավայրի եւ զայլ կողմանն բակ առեալ ունէր
զօրականն զինուքն փայլելովք, եւ տանիք ապարանիցն լինելէն
մարդկամբ: Ընդ այգն հասանէր Ներոն ի հանդերձս տօնականս
ծերակուտին եւ անձնապահօքն հանդերձ եւ ելեալ ի բեմն
նստէր յաթոռն կայսերական: Ընտուտ եւ Տրդատ անցեալ ընդ
մէջ զօրականին սպասուսքօքն իւրովք՝ առաջի կայսեր յողջոյն,
ապա ի վեր ամբառնայր զնա կայսր աջու ձեռամբն եւ համբու-
րեալ զնա հրաման տայր նմա նստել ի վերայ աթոռոյն ի խո-
նարհ առաջի բեմին: Ընդ առեալ զնէր կայսր զթագ արքայու-
թեան Հայոց ի գլուխն Տրդատայ, եւ այր մի յանձնապահաց
անտի թարգմանեալ կրկնէր զբանս Հայոց թագաւորին ի լսելիս
ժողովորեանն, եւ ընդ նմին բարձրանայր գոչիւն աղաղակի ուրա-
խութեան ամբոխին: Յետ այնորիկ ի թէատրոնին Պոմպէի, զոր
եա Ներոն զարդարել ոսկիապատ ի ներքուստ եւ հովանոցօք ծի-
րանովք՝ կատարէին խաղք հրամանաւ ծերակուտին ի պատիւ
Հայոց թագաւորին՝ զոր ընդ աջմէ իսկ սու նստոյց կայսր, եւ
ապա եղան ընթրիք մեծամեծք: Ասան այսր ամենայնի ողջունե-
ցաւ Ներոն՝ Օջրավար եւ ածաւ պսակ դափնեւոյ ի Պապիտոս
դինն:

Յարուցեալ դառնայր պնուհետեւ արքայ Տրդատ մեծա-
պարգեւ ի կայսերէ՝ առեալ ընդ իւր բազմութիւն արուեստա-
ւորաց ի շինուած Երտաշատ քաղաքի (66)՝: Ի միւսում ամին
ուպանաւ զօրավարն քաջ Կորբուզն ի կենքրէս հրամանաւ Նե-
րոնի (67):

Այսր մնայր Տրդատէս հաւատարմութեամբ առ Հռոմայե-
ցիսն, եւ ի խոսկութիւնս անդ որ յետ մահուն Ներոնի եղին՝ յա-
րեցաւ ի Վեսպասիանոս՝ որ աճապարեաց յղել առ նա պատգամ
կալ հաւատարիմ ի ժամանակի զի ընտրեցաւ նա յարեւելս կայսր
(69)՝: Յետ ամաց ինչ դէպ լինէր Ելանաց անցանել ընդ պա-
հակն իւրեանց կամ ընդ Վրուսնս երկաթիտ՝ դնել արշաւան ի
Մարո: Ազգայր Տրդատայ՝ արքայ Մարաց հազիւ կարաց թափել
ի նոցանէ զիւր կանայսն 100 տաղանդօք: Ըպա անցանէր հէնն եւ
ի Հայոս. եւ ընդ առաջ նոցա արքայ Տրդատէս ի ճակատ, բայց
փոքր մեւս եւս եւ անկանէր նա ի բուռն. քանզի մի ոմն յԱլա-

1 Forum.
2 Սուսա. ի Ներոն. ԺԳ: Յովսեպ.
Նախն. պատմ. ԺԸ. ԳԼ. Ե. 4: Պղին. Լ.
3. Գ. 3: Գրեմ ԿԳ. 1--7. ԳՄ. 3. ԿԲ.
19: — Կայ յաճ առաի յայմանէ (66)
գահակն Ներոնի պղնձի՝ յորոյ ի փում
կողմանն՝ է գլուխ Ներոնի պսակուոր է

գափնեւոյ եւ վահան Եգիպ զանկօք, եւ ի
փուսում կողման՝ առնոր Յանեայ գրովք
փակելովք եւ գիր շուրջանակի Pacis p. r.
terra marisq. parta Jannm clausit; եւ կամ
Հռոմ է կերպարանս կնոջ նստեալ, ճիգով
յաջուսն եւ վահան ի միւսում:
3 Յով. Պատմ. Բ:

նաց ի հեռատանէ ձգեաց պարան ներդեաց եւ քարշէր յինքն մինչեւ անպարեալ կորէր Տրդատ զներդեացն եւ այնպէս փախէր անձնապար (75)¹. (սրպիսի ինչ եւ ընդ անուանակից առաջին քրիստոնեաց թագաւոր Հայոց գիպեցաւ. Խորեն. Գիրք Բ. Գլ. 21): (Հայնժամ հարկ համարէր հայրն նոցա Վաղարշ արքայ Արեաց ինդրել թիկունս օղնականութեան ի Հռոմացեաց եւ զորդի մի յորդոց Վեպիանոս առաքել ի զօրախորտութիւն պատերազմին ընդ Ալանաց: Գանալ ջանացք ի Հռոմ Պոմպոլիանոս զի ինքն առաքեացի ի նոյն գործ եւ հնարէր իսկ պարգեւօք հաւանեցուցանել զթագաւորան արեւելից (զՀայոցն եւ զՄարաց եւ զՊարթեւաց) զի զնա ինդրեացն յանուանէ: Սակայն չեղին ինչ պէտք իրացն. Ալանք յետ առպատակին դարձան ինքնակամ յետո՞: Սրչափ ինչ յետ այնորիկ թագաւորեաց Տրդատէս՝ այն չէ յայտ:

Դ.

Փղաւեանդ — Տրաքսանոս, Արշիանոս, Անտոնինոս, Աեպիֆանոս Աեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. հալածութիւն եկեղեցւոյ (70 — 211):

29

Սրչա զեռ յարեւմուտս Վինդէքս, Գաղղա (Յունի. 68 — Յունուար. 69), Ոթան (Յունուար. — Ապր. 69) եւ Վիտելիոս (Ապր. — Դեկտ. 69) մղէին զմիմեանս յաթոսոյ, անտուտ յարեւելս Վեպիանոս ընտրեցաւ կայսր: Տիտոս Փղաւեանս Վեպիանոս (կամ Վեպասիանոս ծն. մօտ ի Ուէատէ) ուտար առ սկիզբն նոր առհմ կայսերական՝ էր յառաջագոյն առաքինացեալ զօրովութեամբ ի Ռիթանացեաց պատերազմին եւ ի նահանգին Ափրիկեաց կացեալ կուռակալ մեծաւ աջողակութեամբ, եւ այժմ ուրեմն մղէր ճակատ ընդ Հրէից մեծաւ իմաստութեամբ: Իբրեւ լուաւ Վեպիանոս թէ Գաղղա թագաւորեաց՝ առաքեաց զԷրորդի զՏիտոս ի Հռոմ առնել մեծարանս նորոյ կայսերն: Իբրեւ դարձաւ Տիտոս միւսանգամ ի Պաղեստին լուեալ զթոթ մահուն Գաղղայ, այնուհետեւ Գիկինիոս Արաստոս Մոսլիանոս եւ Տիրերիոս Աղեքսանդրոս կուսակալ Եգիպտացեաց աշխարհին՝ յորդորեցին զՎեպիանոս լինել կայսր. իբրեւ սկիանայ իմն առ յանձն, նախ յԱղեքսանդրիա առաջնորդութեամբ Տիրերեաց Աղեքսանդրի երդմնի եղեւ նմա զօրն (1 Յուլ. 69) եւ ապա (3 Յուլ.) ի Աեաարիա գունդն Հրէաստանեաց: Իժողեալ այնուհետեւ Վեպիանեաց զգործ հրէական պատերազմին ի ձեռն Տիտոսի եւ առաքեալ յառաջոյ քան զինքն զՄուկիանոս մասամբ

1 Յօդոց. Առն Էրեպ. Կառ. Գիրք Ե. Գլ. 15. 2 Սուեա. Ի Գամա. Բ.

միով զօրացն յժառանգիւն ինքն շրջէր ընդ Ասորիս ժողովել արծաթ ի գործ պատերազմին: Մինչ չեւ Մուկիանու հասեալ ելին ի կողմն Վեպիանեայ Անտոնիոս Պրիմոս հրամանատար Պաննոնացոց եւ Միտիացոցն լեզէոնաց եւ տորմիդ նաւայն ի Ռաւեննա:

Աւարէր Վիտելիոս ի Հռոմէ զՎզիէնոս Աեկիմ ի վերայ Պրիմոսի. թէպէտ եւ աճապարեաց կալաւ Աեկիմն զՎրեմնոս բայց անվստահ ի զօրսն իւր՝ յանձն առ յարել ի Պրիմոս եւ զզօրսն եւս ի նոյն հաւանեցոյց հրապարակութեամբ: Սակայն իսկ եւ իսկ շրջեցան միտք նոցա, ընտրեցին միւսանգամ զՎիտելիոս մեծաւ աղմկաւ, զՎեկիմն կալան ձերբակալ եւ զՊրիմոս եւս յորդորէին յարել ի Վիտելիոս: Այն մանր մանր ինչ ճակատուց՝ ապա առ Բեդրիսիոնիւ գրգռէր ճակատ մեծ յորում զօրքն Վիտելիոս առանց զօրափարի այնպէս աներկեւղ ետուն պատերազմ զի գիշերն միայն կարաց հասանել զկռիւն ընդ մէջ, եւ ի վազիւ անդր (30 Հոկտ.) յետ անհնարին սաստիկ կռուոյ՝ ապա սուտ համբաւաւ թէ Մուկիանոս ի վերայ հասեալ կայ՝ ստիպեցան աւարել զկատեալն Աեկիմն առ Պրիմոս ի դաշինս խաղաղութեան: Թէպէտ եւ այն դաշինք կատարեցան՝ սակայն իրրեւ բացան դրունք քաղաքին՝ որ լի էր յայնժամ վաճառականօք, երբեւ ամենայն աւար զօրացն Պրիմոսայ, նա աւանդի եւ զօրականին իսկ Վիտելիոսայ, եւ սպանան ի պատերազմին եւ ի քաղաքին իրբեւ 15,000 այր:

Ի Հռոմ՝ բղեշխարս երկրորին Առաքիոս եւ Աեկիլիոս հանդերձ Սարսինեաւ Վեպիանեայ եղբարք չգրան ի պաղլտան հաւանեցուցանել զՎիտելիոս զյուսարեգն եւ զարհամարհեալ յամենեցունց, թողուլ ի բաց զթագաւորութիւնն, բայց իրբեւ մերժեցան ի գերմանացի անձնապահաց անտի՝ առեալ զՎոմիտիանոս զմեւս սրդի Վեպիանեայ ելին ի Վապիտոզիոնն: Պաշարեալ զնոտս կուսակցացն Վիտելիոս նախ զշէնսն շուրջ զբարձրաւանդակաւն Վապիտոզիոնին այրեցին, եւ ապա ելեալ ի բուն կատարն յետ կոտորելոյ զբազումն ի մարդկանէ եւ զնուէրսն յափշտակելոյ՝ հրձիգ տարին զմեհեանն Արամազդայ եւ բղեշխարս երկրորին աւարեցան ձերբակալ առ Վիտելիոս:

Անտուտ հասանէր առ պարսպօքն Հռոմնց զօրն Վեպիանեայ զօրավարութեամբ Պետիզեոսի Աերէաղեայ աներցն Վեպիանեայ, եւ Պրիմոսայ: Իրբեւ Աերէաղեա յանձնակ փողոցս քաղաքին ի նեղ մեծ անկաւ՝ յուսացաւ Վիտելիոս թէ մարթի այսուհետեւ դաշանց ինչ խաղաղութեան ի միջե լինել, նմին իրի իւրոց զօրացն հրաման ապր յետս կալ: Այլ իրբեւ ետես Վիտելիոս թէ խարեցաւ ի միտս իւր, ցնցոտեօք՝ միայն հացարար մի եւ խոհակեր ընդ իւր առեալ ել փախստեայ՝ անկանել պարսպով ի Ձերբակիմա. ապա իրբեւ միւսանգամ խարեցաւ համբաւաւ:

իւիք խաղաղութեան դարձաւ ի պաղատնս. զոր իբրեւ եղիա՝ դատարկ ի մարդկանէ՝ սողեցաւ եմուտ թաքչել ի խուղ դռնապանին ածեալ գօտի ընդ մէջ լցեալ ոսկովք զահեկանօք: Ըստ գտին զնա զինուորքն արիւնայից խաճատեալ ի շանց եւ կիսով մերկանդամ, եւ կապեալ ձեռս յետս, ճոպան ի փող՝ ձգեցին ընդ քարշ յերեւելի հրապարակս քաղաքին, մինչեւ զինուոր մի գերման յազգէ հար զնա առ գթալն, եւ ապա շրջեցուցին զզուլոն նորա ընդ քաղաքն ամենայն (22 Վեկտ.):

Յետ Վ խոեղեայ վախճանին հասեալ Սուկիանոս ի քաղաքն՝ առաջնորդէր ամենայնի անուամբ եւ կնքովն Վ Եսպիանեայ. կացոցաւ Վոմիաիանոս առաջի զօրացն իբրեւ սրդի կայսերն, ընկալաւ եւ ծերակոյտն զՎ Եսպիանոս եւ որդւոցն նորա տայր անուն՝ Վեարս: Իսկ Վ Եսպիանոս որ յԱսորւոց անտի անցեալ էր յԱղեքսանդրիոս ժողովել իւր արծաթ՝ եւ ի քաղաքէ աստի բարկութեամբ վասն թշնամանացն զոր կրեաց նա յԱղեքսանդրացւոց անտի՝ որք վասն յառաջակամ ընծայութեանն իւրեանց վարձուց ակն ունէին ի կայսերէ, բայց նա ընդ այնր ծանր հարկս արկ ի վերայ նոցա եւ զմեհեանս եւ զգանձս նոցա զհասարակաց թափեաց դատարկացոց:

Սակայն Հռոմ ընկարաւ զնա ի սկզբան աշնայնոցն (70) մեծաւ սիրով եւ եղև իսկ մեծարոյ եւ ընդունելի քաղաքացեացն: Լչր նա արդարեւ պատշաճ թագաւորելոյ ի ժամանակին յայնմիկ յորում գրեթէ քայքայեալ իմն էր ակրութիւնն: Վ ասն ընդ միւսանգամ զուրառեալ գանձ աշխարհին՝ եգ դարձեալ զառաջին չափ հարկին, եւ զնահանգսն զոր հանեալ էր Վերոնի յազատութիւն՝ միւսորեաց միւսանգամ, զՀռոդոս, զՍամոս, զԻւկիա, զԼքայիա, զԻւրակիա, զՎիդեկիա եւ զՌոմագենէ: Ըստատութեամբ շինէր շինուածս հասարակաց (յորոց մի է հոյակապ Վոդոսսէանն մեծ՝ երեւելի քան զամենայն թատերան Հռոմոյ) եւ մատենադարան մի: Ը ինեաց միւսանգամ զմեհեանն Մրամազդայ, եւ քանզի ի մեհենին յայնմիկ այրեալ էին երեւելի յիշատակարանք ակրութեանն՝ եւ նա ժողովել զօրինակս նոցին որ գտան, եւ ելին առ հասարակ իբրեւ 3000 տախտակք պղնձիք: Փոյթ էր նմա զհասարակաց ուսմանէ, յոր կարգէր եւ վարձուք ուսուցիչս: Վորոգեաց միւսանգամ զպահպանութիւն զինուորական կարգաց, եւ էր խիտտ եւ անաչառ այլ ոչ բռնաւոր. զբառաստանս արքունական յանցանացն՝ զորոց վերագոյն ճառեցաւ, զայն բարձ ի միջոյ, եւ դարձոյ ի ծերակոյտն զառաջին պատիւ մեծարանացն՝ յետ հեռացուցանելոյ ի միջոյ զանորժանն: Բայց սակայն ըստ խրատուն Սուկիանու զփիղիսոփայսն ստոյիկեանս եւ կիւնիկեանս հան ի Հռոմոյ՝ այնու զի վարդապետութիւն նոցա չէր համեմատ միապետական առաջնորդութեան: Օ. Յուղիտոս զմն Սարինոս՝ որ ի

Յուզիոնս Կեսարեայ սերեալ զանձնէ ասէր եւ անուանէր զանձն Կեսար՝ սպան չեղեալ միտ պաղատախառն բանից նորա. նոյնպէս եւ զ՛նեղուետիոնս Պրիսկոս որ նախատեայն էր զնա՝ սպան իբրեւ ռամկավար զրգուիչ, այլ ապա ընդ այն աւաղէր թէ չպանանելոյն հրաման անագան եհաս: Կա աւանիկ եւ մտերիմն նորա Աղիէնոս Կեկինա ի դաւաճանութեան գտեալ սպանաւ: Առ քաղաքային պատերազմքն որ վասն կայսերութեան եղեւ՝ ապստամբեալ էին ի Հռոմայեցւոց Բատաւացիք, յորս յարեցան եւ բազում ազգք Վաղիացւոց եւ Վերմանացւոց. Վ խտեղիոս Կերէաղիս զորավար պատերազմաւ ստիպեաց ած գնոսա ի պատգամաւորութիւն դաշանց, բայց սակայն հարկ համարեցան եւ Հռոմայեցիք ընդունել զԲատաւացիս իբրեւ դաշնաւորս (69 — 70): Կմին հակառակ քաջն (Յուզ. Ազրիկողա նուաճէր մեղմականութեամբ եւ արդարութեամբ զամենայն հարաւային Բրիտանիա (Անգղիա), եւ ամբացուցանէր որմով յերեսաց հիւսիսային Բրիտանացւոց (Սկոտլանդացւոց) եւ նաւէր շուրջ զՍկոտլանդ (78—85): Սեռաւ Վեսպիանոս ամաց իբրեւ 70, կացեալ կանգուն ի ձեռս սպասաւորացն ասելով՝ թէ Ինքնակալն պարտ է կանգուն մեռանել (23 Յունի.):

2. Տէրոս Փղաւիոս Վեսպիանոս (79 — 81) պայազատէր զհայրն ամաց իբրեւ 40: Եր նա կրթեալ ընդ Բրիտանիկոսի նովն հրահանգօք, բարենշան, պատկառելի երեսօք, սուր ուշով յիշատակի, աջողակ ի զէն եւ յերիվար, քաջ վարժ ի հռոմայեցի եւ ի յոյն լեզու որովք եւ ճառս եւ երգս իսկ յորինէր, եւ ճարտար յարուեստս երաժշտաց: Առաջին կեանք նորա լի էին անազորունութեամբ առ թշնամիսն իւր եւ շուայտութեամբ, մինչեւ երկնչել իմն թէ մեւս եւս Կերոն երեւելոց իցէ, այլ յառաջնմէ օրէ իշխանութեան իւրոյ. եցոյց նա զանձն արժանի կոչելոյ «Վերկրութիւն մարդկեղէն ազգի»,¹: Սովոր էր կորուսեալ զօրն անուանել յորում չէր ումեք արարեալ երախտիս, եւ բազում անգամ լուան զի ասէր թէ ոչ որ պարտի գնալ տրտմեալ յերեսաց կայսեր: Կա եւ առ թշնամիսն եւ առ դաւաճանս՝ եցոյց նա զինքն մեծանձն ըստ քրիստոնէական իմն չափոյ՝ եթէ արժան իցէ ասել. միայն զբարտիչքն որ ժանա իմն ի մէջ մարդկան էին՝ առին զչափ արդար խտտութեան նորա, գանաղից հայածեալ ի Հռոմայ: Ի ժամանակս ահագին սասանութեանց եւ յորդութեանց լերինն Վեսուվայ, որովք ծածկեցան շերիւլանոն եւ Պոմպեիք եւ Ստարիք² եւ փնասեցան Պուտեոզիք, Աուվիք եւ այլ եւս անդիք (79), չոգաւ ի Ամպանիա վասն նպաստաւորութեան նեղելոցն. եւ ի լինել հրդեհ ի Հռոմ Յօրեայ, եւ զհետ նորա արածութիւն՝ եցոյց զմարդասէր բարան, տալով յիւրոց ընչից

¹ Delicium generis humani.

մանուանդ Պոմպեիք, սուտ բազում գանձք

² Ի 100 ամաց հետէ պեղն քաղաքք, հուսթեան օր ըստ օրէ ելանեն:

կարօտելոցն, եւ նոքիմբը կանգնէր յիշատակարան մնացուն ի սիրտս ժողովրդեանն առաւել քան հոյակապ շինուածովքն իւրովք: Այս բեալ էր հօւրն զանգին մատենադարանն Աւգոստեայ, զթատրն Պոմպէի եւ զմեհեանն կապիտողեան. թէպէտ եւ զոսա ոչ՝ սակայն զայլ եւս շինուածս հասարակաց յիւրոց ընչեց կանգնեաց, հան ի գլուխ եւ զշինուած Աղոտսէնին եւ զբաղանիան զոր վասն աղքատաց ետ շինել որ եւ ի նորա անուն կոչի՝ Տիրոսի բաղանիք: Օւերկոցունց սոցա նաւակատիս կատարէր յաւուրս 100 մրցութեամբ սուսերամարտկաց, կոտորածիւ 9000 գաղանաց եւ նաւամարտիկ կռուով յամփիթէատրոնին լցելոյ ջրով: Այլ աղէտք այն են՝ զի յետ երկուց ամաց ի ծագիկ կենացն տենդիւ վախճանէր յերկրին Արրինացւոց. անհնարին էր սուգ ժողովրդեանն ի վերայ նորա (13 Աեպտ. 81):

3. Տիտոս Փղաւիոս Վոսթրիանոս (81—96) կրտսր եղբայր եւ պայազատ Տիտոսի՝ որ վաղ իսկ իսկզբան թագաւորելոյ եղբորն՝ կամէր լինել բարձակից՝ պատճառելով իմն թէ այլայլեալ իցէ կտակ հօրն, մինչ չեւ հանեալ Տիտոսի զոգին՝ աճապարեաց ի շում ի կայանս անձնապահացն: Իսկզբան թագաւորութեանն ուղղութիւն իմն ցուցանէր շինելով զՎապիտողիոնն եւ զայլ եւս շինուածսն այրեալս, տալով ժողովել օրինակս զբոց ի մատենագարանէն Ազեքանդրիայ փոխանակ այրելոցն մատենից, սկելով պրդարութեան դատաստանաց եւ տեսչութեան նահանգաց, եւ արգելով զգիրս նախատանաց առն ի վերայ ընկերի իւրոյ:

Այլ յետ ասկաւ ինչ մից՝ դարձան այսրէն ժամանակքն Վերոնի: Ի վերայ զուր ամբարտաւանութեանն եւ մանկականն անպարծութեան՝ էր նորա յօժարութիւն անչափ իմն վատնութեան՝ որ աճէր զնա ի հարստահարութիւնս եւ յանազարունութիւնս՝ հաստատելով միւսանգամ զգատաստանս արքունական յանցանացն եւ նեցուկ բռնաւորութեան իւրոյ պարեալ զցօրականն զվարձան աճեցուցանելով: Օւամիսն Աեպտեմբեր եւ զՆոյեմբեր ետ կոչել ըստ իւրում անուան Վերմանիկոս եւ Վոմիախանոս, քանզի ի միումն ծնեալ էր եւ ի միւսումն թագաւորեալ. եւ մեհեան եւս տայր կանգնել վասն Փղաւեան ցեղին: Այն որ նստեալ ի շինին իւրում առ ստորոտով Աղբանեան լերինն որսայր ճանձն (քանզի այն իսկ էր նորա զբօսանք մեծ քան զամենայն), ժպիրհ ամբարտաւանութեամբ անուանէր զանձն ի հրովարտակս իւր «Տէր եւ Աստուած», թէպէտ եւ ծանօթ էր ամենեցուն անզօր տկարութիւն նորա:

Վրանդի ծաղր եղեւ նա արշաւանօքն զոր ի վերայ Աատտաց եդ եւ առնելովն ձաղանս վասն յաղթութեան՝ զոր չէր կատարեալ: Պատերազմող ազգք Վակաց եւ Վետաց առաջնորդութեամբ թագաւորին իւրեանց Վեկերաղայ միաբանեալ ընդ զբացեացն

իւրեանց Մարտիոմանաց եւ Աուաղաց յարձակեցան ի վերայ տէրութեանն մեծաւ զօրութեամբ, մինչեւ հարկ համարեցաւ Վառապանոս տարեւոր հարկօք զնել խաղաղութիւն ի Վեկերաղայ (86—90), սակայն եւ այնպէս արար ձաղանս յաղթութեան ի չռամ ծածկել նովին զթշնամանն: — չամբաւ յաղթութեանցն Ադրիկողայ այնչափ նախանձեցոյց զնա, մինչեւ կոչել ննա զնա յարշաւանէ անտի յետս, եւ որպէս հաւանութեան թուի նորա իսկ նենգութեամբ դեղեցաւ զօրավարն (85):

Չի նչ զարմանք իցեն եթէ երկրորդս այս Վերոն կայցէ երկրորդ հալածիչ քրիստոնէութեան: Յետ թաթաւելոյ զձեռն յարիւն ազնուական տոհմիցն չռոմայեցւոց՝ արար նա սկիզբն հալածանն ի չռամ, որ եւ տարածեցաւ ընդհանուր (յամի իբրեւ 94 կամ 95): Առան ինչք քրիստոնէիցն, պքսորեցան յայլ եւ այլ տեղեւ եւ բազումք ազգի ազգի աննջանօք ի կենաց վճարեցան: Այն հիւպատոսական եւ քրիստոնեայ Փղաւիս Ազնմէս հօրեղբորորդի Վոմիտիանեայ (որդի Փղաւեայ Աարթնոսի եղբոր Վեպրիանու կայսեր) զխատեցաւ վասն անաստուածութեան (այս ինքն՝ քրիստոնէութեան), եւ նորին կին Փղաւիս Վոմիտիդայ (դուստր քեռն Վոմիտիանու) պքսորեցաւ ի Պանդատարիա կղզի:

Այլ ապա ըստ շեգեսիպոսի (առ Աւսերեայ) եւ Տերտուղիանեայ բարձ Վոմիտիանոս զհրաման հալածանացն՝ յորժամ արար նա հարցափորձ երկուց թոռանց առաքելոյն (Յուդայ Թադէոսի վասն իննելոյ նոցա յարբունական ցեղէ Վաւթի, եւ ետես թէ ոչ միայն ինչս առ երկրաւոր թագաւորութիւն ոչ ունին՝ այլ եւ ոչ ցանկութիւն իսկ եւ միտս առ այն:

Յետուստ ուրեմն ինքնին բռնաւորն պատրաստեաց իւր դիտուստ անձին իւրոյ. քանզի անկաւ ի ձեռս կնոջ իւրոյ Վոմիտիայ կամ Վոմիտիդայ գիրն յորոյ վերայ նշանակեալ էր կայսրն սարաննել զնա եւ զանձնապահապետն. բայց սոքա կանխեալ սպանին զնա ի Կէերորդ ամի հասակին (Սեպտ. 96): չրաման ետ ծերակոյտն կործանել զանդրիս նորա. բայց զօրականն աստուածացոյց զնա:

30

Ամբարձաւ ի նմին աւուր յաթոռն ի ձեռն գործակցաց զաւաճանութեանն (Պարթենիոսի սենեկապանի, Սեկունդոսի զօրազլիի անձնապահաց զնդին եւ այլոց) Ս. Աոկիէոս Վերոսոս (96—98) փնկղլտիկոսն ծերունի, այր մարդասէր, եւ եղեւ զբաւրանաւորական տէրութեանն: Ամեցաւ նա թեթեւացուցանել զժողովուրդն ի հարկացն, թող զժանր հարկ չրէիցն, անհնարին զանձուք զնեաց երկիր վասն աղքատ քաղաքացեաց, եւ զանկուսն նոցա տայր սնուցանել եւ կրթել ի հասարակաց զանձուէ,

եւ առ ի բաւական ինելոյ ծախուց՝ ետ փոխել զանդրին Պոմփոսիանու զոսկիս եւ զարծաթիս ի դրամս, նա աւանիկ եւ զիւր աւելորդ սպասս, եւ խափանեաց զբազմազին խաղան մրցանաց: Իժէպէտ եւ զայս ամենայն հաւանութեամբ ծերակուտին առնէր՝ այլ ժողովուրդն ընդելեալ ընդ խաղան եւ զօրականն ընչասէր քրթմնջէին: Սակայն Ներուա Չանայր շահել զնոսս ներելովն մեծանձնութեամբ Սաղպուռնիոսի Արասոսի՝ որ խորհեցաւ նմա դաւաճանութիւն, եւ անձնապահացն որ գրգռեալն եկեալ էին առ նա խնդրել զմահ Պարթենիոսի եւ Սեկունդոսի՝ մատոյց զիւր պարանոցն զի զնոսս զերծուցէ, այլ զուր: Նմին իրի յետուստ քանզի անորդի էր՝ առ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զՏրայիանոս զօրավար սպանիացի (Ճն. 18 Սեպտ. 54 յտաղիկա քաղաքի) որ սիրելի էր առաջի զօրուն (Հոկտ. 97), եւ յետ սակաւժամանակեան այլ ուրախարար իշխանութեանն՝ թողեալ համբաւ լաւութեան եւ ազնուականութեան վախճանէր (Յունուար. 98) տենդիւ զոր ջեռաւ նա ի կշտամբել իւրում զոք սաստկութեամբ: Առաջ իսկ քան զնա վախճանեալ էր Սիրգինիոս Սուփոս 83 ամաց, այն որ ի գժտութեան՝ թէ ո՛ր իցէ ինելոյ կայսր, երիցս մերժեաց զհրաւերն ընդունելոյ զպատիւն:

2. Ս. Ուղպիոս Տրայիանոս (98—117) 43 ամաց (առաջին կայսր ոչ հռոմայեցի, միանգամայն մեծ եւ երեւելի, իբրեւ զօրավար եւ իբրեւ մարդ), անց ի մէջ իբրեւ նոր իմն առաւօտ հռոմէական պետութեանն: Սա յետ բառնալոյ զդատաստանտ արքունական յանցանացն՝ նորոգեաց միւսանգամ զառաջին ազատ կարգան. դարձոյց ի ժողովս ժողովորդեան զիրաւունս ընտրութեանցն յիւրաքանչիւր պաշտամունս, եւ ետ ծերակուտին զազատութիւն ցուցանելոյ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս, եւ ի գատաւորան՝ զճոխութիւն մեծարանացն: Առաջնորդէր նա մինչեւ եւ ի մանր մանր ինչ իրս, էր սակաւապէտ վասն անձինն, առատ ի հասարակաց օգտակար ծախս, որպէս՝ վասն վարժոցաց յուսումն մանկուոյ աղքատաց ի քաղաքսն Խտաղիայ բոտ խրատու կնոջն իւրոյ լաւի Պղոտինայ, եւ վասն արքունական պողոտայից, վասն ջրմղի¹, յիշատակարանաց եւ շինուածոց (յորոց մի է հոյակապ սիւնն Տրայիանու՝ յիշատակ պատերազմաց նորա, 128 ոտն բարձրութեամբ, որ ցայժմ կայ ի հրապարակին զոր ինքն շինեաց². զայն սիւն կալաւ օրինակ՝ Մարկոս Աւրելիոս յորժամ եան շինել սիւն վասն պատերազմին Մարկոմանաց, եւ Նապոլէոն ի շինել զսիւնն Սանդոնայ ի Պարիս): Ի նմանէ շինեցաւ եւ նաւահանգիստն Սենդուա - Սեղղեք (Չիւիթապեքքիս): Առ հասարակ իսկ առ նովաւ արուեստն հռոմէական եհաս ի կատար բարձրութեան իւրոյ:

¹ 1 Aqua Marcia.

² 2 Forum Ulpium.

Հան նա զվրէժս ծանականաց Հռոմայեցւոցն ի Վափաց, զի յաղթեալ նոցա պատերազմաւ՝ բարձ զհարկն ամօթաբնց եւ զՎեկեբազոս ստիպեաց ի հնազանդութիւն (101—103) եւ ինքն կատարեաց զառաջին ձաղանսն: Այլ միւսանգամ յետս եկաց Վեկեբազոս (105) եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ զՎանդինոս զօրաղար կայսեր՝ պահանջէր փոխանակ ընդ աղատութեան նորա տալ մեծամեծ սահմանս երկրի: Մինչ դեռ տառամեք կայսր՝ Ղոնգինոս անձին արար զի զերծուցէ ի վարանաց զհայրենիսն: Այնուհետեւ արկեալ Տրայիանու կամարջ ի վերայ Վանուր գետոյ՝ ետ ձախատս մեծաւ զօրութեամբ եւ յաղթեաց: Վեկեբազոս ընդ իւր սուրն ելանէր, եւ զանձք նորս զտան թաղեալ ի յատակի Սարգետիա գետոյ: Ատարեաց Տրայիանոս զերկրորդ ձաղանսն ի վերայ Վափաց, եւ ի Վափիա որ նահանգն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ բնակեցոյց տունս հռոմայեցիս աղքատս, յորոց բազում քաղաքք շինեցան:

Կա եւ ընդ հօր ազգին Պարթեւաց ետ մարտ պատերազմի (երկինցս) վասն կարգելոյ պայազատ յաթոռ թագաւորութեանն Հայոց (նախ յամի 107 եւ ապա յամի 114—116): Անց Տրայիանոս ընդ Եփրատ եւ ընդ Տիգրիս, առ զՍեղեւկիա եւ զՏիգրան, Հայաստան եւ Միջագետք եւ Եփրատան եղին նահանգք Հռոմայեցւոց առ ստիպել մի ժամանակ, եւ յաթոռն Պարթեւաց եղաւ թագաւոր այլ: Մինչ ի ձեռն կուսակալաց նորա եւ Վուրիա եղեւ ընդ Հռոմայեցւոցք (մինչեւ ցկէս երրորդ դարու), անտուտ Տրայիանոս խաղաց եհաս մինչեւ ցգոզ ծովուն Պարսից, կամէք արշաւել յԱրարիա՝ զորոյ զհիւսիսային կողմն Պաղան կուսակալ Եսորուց վաղ կարեալ էր (105), այլ Ադրիա քաղաք եղեւ նմա դիմափալ, եւ ապա յարտ (Ջրգողութեան) անկեալ ստիպեր գտնալ ի Հռոմ՝ վախճանէր զճանապարհայն (Ա.գ. 117) 64 ամաց ի Սեղնոս (Տրայիանուպողէս): Այլ ամիւն նորա ոսկով սափորով ելաւ ի ներքս ի սեանն շինելոյ ի նմանէ: Վարա երկուս գոչէր պայտազատաց նորա ծերակոյտն. «Իշխեալ երջանկագոյն քան զԱւգոստոս եւ ազնուագոյն քան զՏրայիանոս»:

3. Արատ իմն վարուց նորա են աշխարհակալութեանն ցանկութիւն եւ ցանկասիրութիւն. եւ զի այսպէս համարէր թէ մերժումն պաշտաման աստուածոցն, յոր ինքն յարեալ իմն էր, քաղաքային յանցանք իցեն՝ մոռացաւ Տրայիանոս զազնուականութիւնն եւ զզգօն բարսն եւ ի վերայ քրիստոնէից ցուցանել, մինչեւ հալածել իսկ զոռոս մահուամբ. եւ արգելոյր զժողովս նոցա՝ խառն ընդ ծածուկ չարաչարն ընկերութեանց¹:

Ամօք ինչ կանխագոյն քան զամն 103 կայր ինչ հալածումն ի Իւլիթանիա՝ որպէս յայտ ի թղթոյ Արսերոյն Պղննեայ

է՛ քեռորդոյ մեծին Պղինեայ եւ կայսերն իսկ բարեկամի որ էր կայեալ ժողանակ բղեշխի նահանգացն Ռութանիայ եւ Պանտոսի (103—105). այն թուղթ որպէս եւ պատասխանի կայսերն տան տեղեկութիւնս վասն դատաստանացն որ զքրիստոնէից լինէին: Այստ առնէ Պղինիոս՝ թէ չիք ինչ յայտնի սահմանեալ վասն դատելոյ զքրիստոնեայն. յայն սակա հարցանէ՝ թէ չիցէ պարտ արդեւք գնալ ներելով հասակին նոցա, եւ կամ յարժամ ի բաց կայեալ իցեն ի քրիստոնէութենէ. կամ թէ անուռն քրիստոնէութեան առանց յանցանաց բաւական իցէ առ ի պատիժ: Այստ այնորիկ պատմէ նա թէ որպէս ինքն զդատաստանն վճարիցէ. «Հարցանէի, ասէ, թէ քրիստոնեայք իցեն. իբրեւ ասէին թէ այն, հարցանէի երկիցս եւ երկիցս սպառնալով մահ: Ար ի նմին յամառեին՝ զնոսա առաքելի ի պատիժս առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ. քանզի թող իցէ որ ինչ իցէ դաւանութիւն նոցա, սակայն որպէս կարծեմ գոնեայ դիմադարձութիւնն նոցա եւ անհնարին յամառութիւն՝ արժանի է պատժոյ: Անցանք քրիստոնէիցն, ասէ, որպէս նորին պատմեցին որ ի նոցանէն դարձեալ էին, ոչ ինչ այլ ինչ է՝ բայց ի սահմանեալ ինչ առաք յառաջ քան զծագել արեւու ժողովել ի միասին եւ երգել փոփոխ երգս ինչ Վրիստոսի իբրեւ Ատուծոյ, զնել դաշնս միմեանց՝ չորդանալ, չյափշտակել, չշնալ, չերգնուլ սուտ, չուբանալ զաւանդն: Ապա մեկնին ի միմեանց եւ յետոյ միւսանգամ ժողովին ի սեղան ինչ հասարակաց: Բայց եւ այս սեղան կայսերական հրահանաւն (որ արդել զծածուկ ընկերութիւնսն) այժմ արգելաւ: Այստ զայս լսելոյ, ասէ, հարկ համարեցայ երկուս ազատնացս զոր նորա սպասաւորս՝ անուանեն, տանջել՝ զի ի վերայ հասից փրացն ճշմարտութեան: Այլ ոչ ինչ եկն ի մէջ, բայց անչափ իմն աւելորդ կարծիք՝. յայնժամ, ասէ, զադարեցուցի զհարցաւ փորձն եւ առ քեզ դիմեմ: Արժանի խորհելոյ ինձ իրքն թուին՝ մանաւանդ վասն բազմութեան ամբաստանելոցն: Բանզի բազումք յամենայն հասակէ, յամենայն կարգէ, յարանց եւ ի կանանց ամբաստանութիւն կրեն կամ կրելոց են: Այլ ի քաղաքս միայն, այլ եւ ի գեղս եւ ի շէնս սփռեցաւ. եմուտ այս ժանտ աւելորդն պաշտաման՝ զորոյ զառաջս դեռ եւս մարթի առնուլ, որպէս թուի: Այլ ստոյգ իմն է՝ եթէ յայնժամ միւսանգամ լցցին մահեանք՝ որք արդ լքեալ թողեալ են, եւ նախրական սովորութիւնք՝ որ ի բազմաց հետէ դարձեալ են՝ միւսանգամ կատարեցին, եւ ի բազում տեղիս դարձեալ անասունք զահից գնիցին ի վաճառ, որոց գնողք վաղ անօտարացան. աստատին մարթի ի միտ առնուլ թէ որչափ բազմութիւն մարդկան մարթի զալ յուղղութիւն՝ եթէ ասցի տեղի ստղանաց»:

1 Ministrae.

2 Superstitio.

Տայ նմա պատասխանի Տրայիանոս, թէ «Վաեալ եւ զձանապարհն ուղիղ ի հարցափորձի ամբաստանելոցն վառն քրիստոնէութեան: Վաեղի չմարթի վասն իրացս այսոցիկ կարգել մի եւ եթ կանոն առ հասարակ: Աէ պարտ ինդրել զտանել զնոսս, այլ եթէ ամբաստանեացին եւ ցուցցին յատենի՝ յայնժամ պատեացին»։ Վարձեալ հրամանն տայ չղնել ունին ամբաստանութեանց որ առանց ձեռնագրոյ իցեն, զի այն, ասէ, յորինակ չարութեան լինիցի եւ հակառակ մերոցն ժամանակաց է։

Այլ եթէ քրիստոնէայքն յանցաւոր էին եւ զճասակար՝ ընդէր չտայ հրաման որոնելոյ զնոսս. ապա թէ արդար՝ հիմ պատեէ յորժամ զտանին¹։ — Սակայն եւ այն անիրաւն հրամանն թուի թէ մեղմացոյց զհարածուսնն, այլ ոչ ամենայն ուրեք։ Սաստիկ էր հարածուսնն ի սահմանս կուսակալութեանն Ասորոց. քանզի Շմաւոն ազգական Վրիստոսի եպիսկոպոս Արուսագեմի (յաջորդ Յակոբայ Արսերոյ) 120 ամաց, յետ 45 ամեայ եպիսկոպոսութեանն չարչարեալ խաչեցաւ հրամանաւ Աստիկոսի փոխանակի բղէշին Ասորոց, եւ զնա յաջորդեաց յեպիսկոպոսութեանն Յուդա (106)։ — Սուրբն Իգնատիոս աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու՝ եպիսկոպոս Անտիոքայ ի 40 ամաց հետէ, ածառ առաջի Տրայիանու՝ իբրեւ եհն սա յԱնտիոք, եւ յանդիմանեցաւ վասն համարձակ քարոզութեանն։ Այլ աներկեղ արդարացոյց զանձն այրն սքանչելի, դաւանեաց զհաւատան եւ ել ժժիւ ի կայսերէ թէ Իգնատիոս՝ որ ասէ զխաչելեալն կրել յանձին իւրում, կապեալ ածցի զօրականօք ի շուրճ լինել կերպուր գազանաց ի թէատրոնի։ Իմուտ ծերունին ուրախութեամբ ի նաւ ի Սեղեւկիա. զձանապարհայն զիպեցաւ աշակերտակցին իւրում Պողիկարպեայ ի Օմիւռնա. աստ յամեաց յերկարագոյնս նաւն, եւ աստի գրեաց չորս թուղթս՝ զմարգարիտս գանձուց եկեղեցւոյ. անդր եկին Սնտիմոս եպիսկոպոս Ափեսոսի զոր Պաւղոսն դարձուցեալ էր 46 ամօք կանխագոյն, Վամաս եպիսկոպոս Մագնեսիայ առ Մէանդրոս գետով եւ Պողիւբիոս Տրաղդացւոց եպիսկոպոս բազում երիցամբք հանդերձ։ Ածեալ անտի ի Տրոփազա՝ ուր այց արար նմա եպիսկոպոսն Փիղադեղիացւոց, անտի նաւու ի Նէպողիս եւ ապա ընդ Փիլեպպիս ի նաւահանգիստն Եպիդաւնոսի, եւ աստի մտեալ երրորդ անգամ ի նաւ՝ չըջցաւ զհարաւակեղմամբ Խոսաղիայ, եւ մինչ կամէր ելանել ի Պուտէոզիս ընթանալ ընդ հետան Պաւղոսի՝ հողմն աջողակ առ տարաւ զնոսս փութանակի յՍոտիա ի բերան Տիբերիսայ. (տասն) զինուորքն պահապանք նորա փութացան հասուցանել ի շուրճ, քանզի ժամանակք խաղուցն մրցանաց մտ ի կատարել էին։ Այլ եղբարքն ի շուրճ զամենայն հնարս հնարէին զժողովուրդն հա-

1 Յերուս. Պատմութեանս . .

ւանեցուցանել չինդրել զպրդարն¹։ Ի միտ առ սուրբն Հոգւոցն, եւ իսկ եւ իսկ յետ ողջունին յորդորեաց զնոսա սեր ճշմարիտ ունել առ նա եւ մի արգելուլ զնա ընդ երկար ի Տեառնէ առ որ փութայ։ Ս աղ իսկ եւ ի Հռոմայեցւոց թղթին զոր առաքեաց մինչ չեւ հասեալ ի Հռոմ, (քանզի լուաւ թէ ամանք յեղբարց կանխեալ քան զնա՝ կամին արգելուլ զմահ նորա), գրեալ էր աղաչելով՝ թոյլ տալ զեւ աղացեալ ժանեօք զազանացն՝ գացի հաց սուրբ Վրիստոսի։ Ըծաւ նա (Գեկտ. 20) ի թէաարոնն՝ եկաց յաղօթս վասն եկեղեցւոյ եւ վասն կարծելոյ սուտրց հալածանացն, բայց անդէն անիծանէր զնա ժողովուրդն անգութ, եւ արկաւ առաջի առիւծուց երկուց որ ծախեցին զնա իսկ եւ իսկ. ոսկերքն որ մնացին՝ պահեցան ի Հռոմ։

31

Պ. Եզդես Երբիանոս սյր (Յուդիայ Սաբինայ դատեր քեռն Տրայիանու եւ որդի Եղբիանու Եփրիկեցւոյ մերձաւոր ազգականի եւ հայրենակցին Տրայիանու՝ եկաց կայսր ըստ կամաց Պոտոմիայ կնոջ Տրայիանու որ անժառանգ էր. նախ ստիացի լեզէնիք ընտրեցին կայսր եւ ապա ընկալաւ զնա ծերակոյտն։ Չունէր զազնուական բարս Տրայիանու, սակայն խաղաղատէր էր եւ իննստութեամբ իսկ եթոզ վաղվաղակի զոր առեալ էր Տրայիանու պատերազմաւ յայնկոյս Եփրատայ. զՎակիա պահեաց ակամայ վասն գաղթականութեան Հռոմայեցւոց որ անդն էր։ Բայց ընդ այսր ամենայնի՝ ջանայր տալ առաւելագոյն հաստատութիւն տէրութեանն անդէն ի ներքս բազմագոյն ուղղութեամբք եւ սաստկացուցանելով զգինուորական կարգացն պահպանութիւն։ Ս վասն գորին իսկ այդորիկ շրջեցաւ ինքնին կայսրն ընդ ամենայն նահանգս մեծատարած տէրութեանն, եւ այն մեծաւ մատուր հետիոտս եւ բաւցաւ գլխով՝ որպէս ի սաստկասառոյց կողմանն Գերմանիայ, նոյնպէս յարեւակէզ երկրին Եգիպտացւոց (120—131)։ Ը ինեաց զթումբն պատնէշ յԵնգղիա ընդդէմ արշաւանաց Պիկտացւոցն։ Եւ նա ի ձեռն Սաղուիոսի Յուդիանու յօրինել ժողովածոյս՝ քաղաքային իրաւանց ի հրովարտակաց պրետորացն. զիտրհրդականն իւր առնոյր մանաւանդ յարանց իրաւագիտաց, եւ արար նոր իմն յարդարումն պաշտամանց տէրութեան՝ բաժանելով զնոսա ի պալատական, ի հասարակաց եւ ի զինուորական պաշտամունս։

Ըռանց պատերազմի անց ժամանակ թագաւորութեան նորա, բաց յերեքամեայ սաստիկ պատերազմէն (131—133) որ մղեցաւ

1 Զոնգի յառջին վերագրի իբրեւ... մարտացն եւ զազնոց ազատել զոր է թնե անտի ժողովրդանն Հռոմայ այս մահուանէ։
 2 Անուանեալ Edictum perpetuum.

ընդ շրէից ապստամբելոց վասն հռոմայեցի գազթականութեանն (Ղղիական Ապստամբեան) զոր նստոց կայսր յԱրուստղէմ՝ շինելով ի վերայ աւերակաց նորա եւ մեհեան Արամազդայ: (Յետ յազթութեանն՝ ի թշնամանս շրէիցն եղաւ պատկեր խոզննի մարմարեայ ի վերայ միոյ ի դրանց քաղաքին: Սակայն եւ ոչ ի նաւիրական տեղիս քրիստոնէիցն խնայեցաւ. ի Վաղգաթա պատկեր մի Աստղիան, ի տեղւոջ թաղմանն Վրիստոսի՝ պատկեր Արամազդայ եղաւ, եւ ի Ռեթղահէմ՝ տնկեցաւ անսառ Ադոնիսայ:

Օ հոգարարձութիւն նորա վասն արուեստից՝ բաց ի ջրանցից, ի կամրջաց, յերգարանէն¹, ի տաճարաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց զոր ի ձռոմն եւ յԱթէնս եւ յայլ քաղաքս տայր յօրինել, ցուցանեն մանաւանդ ամարաստունն² նորա ի Տիբուր (Քիւրոն) հանդերձ բուրաստանօքն եւ պատկերացն մթերօք, եւ մեծայազթ շիրիմն նորա՝ այս ինքն Վաղեակն Ադրիանոս³ (այժմ անուանեալ՝ Վաղեակ հրեշտակի) ի ձռոմ: Փիղիսոփայք եւ գիտունք ժամանակին (Պզուտարքոս պատմագիր, շերովդէս Ատտիկոս ճարտարախօս, Փաւտրինոս գաղեացի հնագէտ) գեղերէին յարքունիս նորա:

Վանդի անորդի էր Ադրիանոս՝ առ նախ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զ՛) ուկիոս Ղղիոս Ա ւերոս (136), եւ իբրեւ սա վասն անառակութեանն վախճանեցաւ տարածամ, առ զՏիտոս Աւրելիոս՝ որ յայնմ հետէ Ղղիոս Անտոնինոսն կոչեցաւ (138), բայց այսպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի եւ Անտոնինոս առցէ յորդեգիրս զ՛) Արկոս Աւրելիոս Անտոնինոս եւ զ՛) ուկիոս Ա ւերոս (որ յառաջն Ամոնդոս կոչէր) զորդի յառաջագոյն ճառելոյն Ա ւերեայ: Այս ընտրութիւնք նորա վկայեն զիմաստութենէ նորա: Անկաւ Ադրիանոս ի հիւանդութիւն ցաւագին եւ այնպէս սակաւ ինչ յառաջ քան զմահն հատաւ յանագործութիւն եւ ի ցասումն, եւ վախճանեցաւ աւմաց իբրեւ 63 (Յուլ. 138): Բայց առտնին կեսնք նորա լի էին ախտիւք, եղծ զանուն իւր սիրովն առ Անտոնիոս բիւթանացի՝ որում յետ մահուն կանգնէր անդրիս բազումս. շանցն իւրոց վախճանելոց շինէր շիրիմս եւ արձանագիրս ի վերայ դրոշմէր:

Ստոյգ իմն է թէ զառաջինն ընդ ակամբ հայեր Ադրիանոս ընդ քրիստոնեայսն, համարելով զնոսա աղանդ ինչ ի շրէից, յայն սակա եւ քրիստոնէիցն որ ի շրէից անտի էին՝ արգելաւ մտանել Ղղիա: Սակայն զայն չառ յանձն՝ զի ամբոխիւ եւ խռովութեամբ առանց դատաստանաց պատժեցին: Վանդի տեսեալ Վրանիանեայ Արենոսի փոխանակի բղէշին Ատիացւոց՝ զի սաստկացեալ ասելութեան հեթանոսացն՝ չարչարէին մոլեգին զքրիստոնեայսն, ի տօնս հասարակաց խնդրէին բերել զնոսա ի մէջ եւ դատեալ առանց հարցափորձի տալ յամփիթէատրոնն առաջն գազանաց, գրեաց առ Ադրիանոս: (Յաջորդն Վրանիանեայ Ա՛) նուկիոս Փուլն-

1 Odeum.   2 Villa.   3 Moles Hadriani.

դանոս ընկալաւ պատասխանի ի կայսերէ՝ «Ի՞նչ ոչ քրիստոնէաւթիւնն այլ յանցանք ըստ օրինաց պատժեացին, եւ զրպարտիչքն կամ ամբաստանիչք քրիստոնէից մատնեցին ի պատիժս ըստ ծանրութեան յանցանացն՝ զորս զայլոց զրպարտեն», :

2. Տ. Արտնիոս Պիոս (138—161) 47ամեայ, հայր հայրենեաց, էր ազնուագոյն կայսր ի կայսերաց. ի 23 ամս յիշխանութեանն նորա զոր վարէր հանդարտութեամբ եւ առանց աղմկոյ՝ էր ի բարութեան տէրութիւնն համօրէն: Ներքին կարգաւորութիւնն զոր հաստատեաց Ադրիանոս՝ այն տեւէր միշտ, ինէր քաջ մատակարարութիւն գանձուն արքունի, արք պիտանիք կային մնային յերկարադոյնս ի պաշտամունսն իւրեանց եւ ծաղկեալ փթթէր նորոգապէս տէրութիւնն: Տայր վարձս սւաւուցացն կարգելոց հրապարակաւ, փոյթ էր նմա վասն օգտակար շինուածոց եւ գիտութեանց եւ այլոց նոյնպիսեաց, ամենայն ուրեք համարձակ էր մտանել առ նա, եւ յիշխանութեան անդ իւրում էր իւրրեւ դոյզն որ կայսրն եւ առանց նենգութեան եւ կեղծաւորութեան: Այլ զի զմի որ ի քաղաքացեաց կամէր մանաւանդ պահել քան հազար թշնամեաց յաղթել՝ յայն սակս առ հարկէ եւեթ եւ որչափ ինչ կարեւոր էր՝ տայր պատերազմ ընդ դրացի ազգացն Գերմանացոց եւ Վալկաց եւ յաջողէր իսկ, եւ ապա կարգէր առ Հռենոս եւ Վանուբ գետովք ամրոցս եւ զընտիր ընտիրս լեզէնաց ի պահպանութիւն սահմանացն: Վա առանիկ եւ ազգք օտարք ընտրեցին զկայսրն լինել դատաւոր եւ իրաւընտիր յիրս իրս: Ա ախճանեցաւ նա 70 ամաց (7 Մարտ. 361), օտկայն եւ այնպէս տարածամ իմն էր մահ նորա:

Այսպիսի կայսր զգօն եւ արդար ետ եւ քրիստոնէիցն ազատութիւն՝ կեալ ըստ իւրեանց մտացն խղճի, թէպէտ եւ ի նահանգն ուրեք ուրեք լինէր հալածումն հաւատացելոցն ի ձեռն կուսակալաց կամ ժողովորեանն: Վանդի սոթն եւ յորդութիւն ջուրց Տիբերիս գետոյ, սասանութիւնն որով բազում քաղաքք յԱսիա եւ ի Հռոդոս կործանեցան, հրայրեացք ի Հռոմ, ի Վարսոն, յԱնտիոք եւ ի Սարքեդոն՝ իրրեւ արկածք յաստուածոցն համարեցան ի հեթանոսաց անտի՝ վասն քրիստոնէիցն ամբարշտութեան¹: Վարձեալ եւ այնպէս իմն հաճարէին թէ քրիստոնեայք ի ժողովել իւրեանց ի ծածուկ եւ ընդ մութն (այս ինքն՝ վասն ահին հեթանոսաց) ի մի վայր՝ գործեն Իդիպեան անառակութիւնս եւ զենուն մանկունս մատաղս, ցանկն արիւր ի վերայ եւ խորովեալ ուտեն թաթաւելով հաց յարիւն նոցա, զոր եւ իմիչստեան կերակուրն անուանէին. (զի ի միում ի բանագործութեանցն Սոփո-

1 Տերուզ. ի Պատասխանատուութեան տէ. «Չառաքէ Աստուած անձրեւ՝ ասար զայն քրիստոնէից. եթէ Տիբերիս զեզու զարտոգր. եթէ Նեզոս ոչ զեզու ի գաղոս, եթէ երկինք զկոչ անուն, երկիր շարժի, եթէ սով, եթէ ժամդ. իսկ եւ իսկ հնչէ աղաղակն թէ զքրիստոնեաց՝ աւաղի ապիւսուո»:

կրճի խցիկայայ ասի յանգէաս անկանել ընդ մօրն իւրում (Յոկաստեայ, եւ զԹիէտեայ ումեմնէ յառասպելս պատմի ուտել զանկունս իւր խարեալ յԼտրէոսէ յիւրմէ եղբօրէ)։ Յայն սակս սուրբն (Յուստինոս յամի իբրեւ 150 ասյր զառաջին պատասխանատուութիւն իւր՝ գրեալ առ Լնտոնինոս Պիոս եւ առ երկուս Կեսարսն, առ Տերափոյան եւ առ Ժողովուրդն Հռոմայեցւոց, ցուցանէր թէ անիրաւ է հալածումն վասն քրիստոնէութեան. չեն, ասէ, անաստուածք՝ զի պաշտեն զմին Լստուած զայր եւ զԱրդի եւ զսուրբ Հոգի. եւ այնպէս, ասէր, զպարտին քրիստոնեայք վասն անաստուածութեան, որպէս երբեմն Սոկրատ՝ յորժամ ի զիւաց պաշտամանէ զմարդիկ կամեցաւ զերծուցանել։ Յիրուի երկիր պագանեն. քրիստոնեայք խաչերոյն՝ վասն զի Լստուած է, եւ զի այնպիսի յստակ վարդապետութիւն ուսոյց, եւ չխարեն իսկ հեթանոսական աստուածոցն պագանել երկիր, քանզի եւ նմանել իսկ վարուց նոցա ոչ որ յառաքինի մարդկանէ կարող է։ Եւ յետ այնորիկ նկարէ մի ըստ միոջէ զժողովս քրիստոնէիցն եւ զսովորութիւնս նոցա, յորում բարբառի յայտնադոյն զխորհրդոյն գահութեան վասն հարկի իրացն։ Օայս թուղթ առեալ ազնիւն Լնտոնինոս գրէր առ քաղաքս բազումս Լքայեցւոց կարճել զժողովուրդն ի մոյեզնելոյ ընդդէմ քրիստոնէիցն (որպէս յայտ. առնէ Սեբեոյ տախկոպոս Լքայեցւոց առ Եւսեբեայ)։

3. Մարկոս Լնտոնինոս (161 — 180), փեսայ Լնտոնինեայ յաջորդեալ զնա 40 ամաց՝ գտաւ արժանի կոչելոյ թագաւոր «Ինաստուն կամ Փիղիսոփոս»,։ Ըն նա իսկ եւ իսկ զՌուկիոս Վերոս յԼգոստոս (այս ինքն՝ բարձակից) (161 — 169)։ Բայց սա ինքնակամ իսկ եթող ի ձեռս նորա զգործ առաջնորդութեանն՝ զի ինքն տացէ զանձն յանգործ դատարկութիւն եւ ի զեղխութիւն։ Ի ժամանակս 19 ամաց թագաւորութեան Մարկոսն Լքրեղիոսի՝ յաջորդէին մի ըստ միոջէ յորդութիւնք ջուրց, սասանութիւնք, սով եւ սրածութիւն ի ներքս, պատերազմ ընդ Պարթեւաց եւ Վերմանաց ի տահմանակողմանսն։

Թէպէտ եւ պատերազմն Պարթեւաց ի ձեռն զօրավարացն Վերոսի յաղթութեամբ վճարեցաւ (165), այլ վշտագին յոյժ էր կռիւն ընդ Վերմանացւոց. քանզի ոչ միայն Լքանք եւ Բաստանացիք եւ այլ եւս հիւսիսային ազգք (թերեւս մոյեալ ի Վեթաց) յարձակէին ի Վակիա՝ այլ եւ իլլատէին ազգքն բնակեալք զՎանուք գետով որ միաբանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն կոչեցեալ յանուն Մարկոմանաց, որոց դաշնաւոր էին ցեղք Կուսազաց, Վանդազաց, Հերմոնդուրաց, Լարիսքաց, Յազիւզաց, նա եւ Կարմատաց իսկ, (որ ապաքէն առաջին իմն նշմարանք են գաղթականութեան ազգաց)։ Սորա սկսան զանուանեալ Մարկոմանեան պատերազմն ընդ Հռոմայեցւոց, որ տեւեալ բաւէր ամս 13

(166—180), եւ գտանէին յաղթող Վերմանըն բազմամբոխ յաճախութեամբն իւրեանց՝ մինչեւ հասանել նոցա մեծաւ կոտորածիւ յԱհուիդէա, այնպէս՝ զի պիտոյ էր այնուհետեւ աշխատութիւն մեծ ապրեցուցանել զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց ի կործանմանն վտանգէ, երիցս անցանելով կայսեր ինքնին ընդ Ալպս ի մարտ պատերազմի ի վերայ բարբարոսացն:

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ (յետ վախճանի զեզին Վ Էրոսի [169] որ բռն մանաւանդ էր Մարկոսն Աւրելեայ եւ ոչ օգնականութիւն), ի նեզ մեծ անկաւ բանակն Հռոմայեցւոց յետ պարտութեան իրիք՝ որպէս հաւանութեան է: Վանզի մինչ դեռ փակեալ յանջողի ուրեք տեղւոջ եւ առանց իսկ սրոյ՝ ծաբաւոցն եւ պարտասելով սատակելոց էր զօրն Հռոմայեցւոց, առաքեաց Ատուուած (ըստ հեթանոսացն բանից՝ դիքն) միրիկ սատիկ անձրեւով: Դողովցին Հռոմայեցիք զՉուրն վահանօքն եւ սաղաւարտիւք եւ սթափեցան ինքեանք եւ երիվաքն հիւժեալք: Ապաքն եւ Աուադք զնոյն ժամ՝ դիպող համարեցան յարձակելոյ ի վերայ նոցա սաստկութեամբ, բայց զօրութիւն մրկին էր ընդդէմ նոցա եւ պաշտպանէին Հռոմայեցւոցն կարկուտն անհնարին եւ փայլատակունքն, եւ այնպէս կանգնէին յաղթութիւն մեծ Հռոմայեցիքն:

Այս դէպք ոչ ի քրիստոնէից միայն (որպէս՝ յԱպողինարեայ յեպիսկոպոսէ Յերասպոզեայ Փաիւգացւոց ի ժամանակակցէ Մարկոսն Աւրելեայ, որպէս եւ ի Յերատուղիանեայ՝ որ թերեւս յաղթից քրիստոնէիցն զօրականաց զերսն լեալ ասէ), այլ եւ ի հեթանոսաց (ի Վիոնէ Աասեայ, ի Յուդեայ Ապպիտողինեայ եւ յայլոց) պատմին եւ ըստ երկոցունց իսկ կողմանցն կարծեաց՝ համարին իրքն սքանչելիք. նոյն դէպք հաստատին եւ ի դահեկանաց որ ցայժմ կան եւ յանտոնիսեան սեանէն, յորս Մարկեայ Աւրելեայ դիւցապաշտութեանն ընծային իրքն եւ կամ Անձրեւարերն Արամազդայ: Այլ նմին հակառակ յիրաւի է համարել ընդ քրիստոնէիցն մատենագրաց՝ թէ զայն նշան Ատուուած աղօթիւք քրիստոնէիցն գործեաց, քանզի լեզէոնն Մեթիտինացի որ ի պատերազմի անդ դիպեցաւ՝ էր ի քրիստոնէից (թէպէտ եւ վաղ իսկ յառաջ քան զայս դէպս կոչէր լեզէոնն այն Փայլատակիչ¹, եւ ոչ յետ այսց դիպաց՝ որպէս օմանք ի մատենագրաց համարեցան):

Յետ դիպացն այնոցիկ՝ արարին Վերմանըն դաշինս խազաղութեան ընդ Հռոմայեցւոց եւ ետուն նոցա 100,000 գերի յետս (174): Միւսանգամ յամի 178 գրգռեցաւ երկրորդ Մարկոմանեան պատերազմն, բայց մինչ չեւ ի գլուխ հանեալ՝ վախճանեցաւ Մարկոս Աւրելեոս ի Աիրմիոն կամ ի Վիէննա Պաննոնիացւոց՝ 59 ամաց (Մարտ. 180). ազնուականութիւն մտաց նորա եւ

¹ Fulminatrix.

յստակութիւն բարոյական կարծեաց նորա յայտ յիւրոց իսկ գրոց է: Բայց սակայն պարսաւի իմն վասն կարի ներողն լինելոյ առ կին իւր՝ առ ժանտաբարոյն Փառստինա (զոր եւ գովէ ի գիրս անդ) եւ առ կուսակալն ընչաքաղցս:

4. Սակայն եւ առ այսպիսի կայսերաւ տեւէր՝ մանաւանդ թէ դաժանագոյն իմն էր հալածումն քրիստոնէիցն: Վանզի ջանայր Մարկոս Աւրելիոս միւսանգամ զպաշտօն դիցն յաճախել՝ զի անտի իմն յուսայր դարման հաստատութեան տէրութեանն, մանաւանդ զի դրդէին զնա քուրմն եւ փիղիսոփայքն թշնամիք քրիստոնէութեան, որք զքրիստոնեայնն ցուցանէին ուրացողս աստուածոցն, պարտս ամենայն չարեաց տէրութեանն, եւ զսպանումն նոցա արդար եւ իրաւացի:

Սարաիրոպն Չմիւռնացիք, քանզի չառին յանձն ուրանալ զՔրիստոս՝ տարածեցան ի վերայ սայրասուր խեցեաց, եղեն բրածեծ չարաչար եւ բազումք ի նոցանէ արկան առաջի գազանաց՝ զըօսուցանել զժողովուրդն: Մի ոմն ի նոցանէ, որ ինքնակամ մատնեաց զանձն ի ձեռս դահճաց՝ առ ահին յանձն առ զոհել կոոց, որ ապաքէն ի յանդգնութենէ անտի էր՝ զոր միշտն անգոսնէր եկեղեցի: Իսկ եպիսկոպոսն նոցա Պողիկարպոս գրեթէ 100 ամեայ, աշակերտ Յովհաննու առաքելոյ, դասապարտեցաւ ի խարոյկ, քանզի անցեալ իմն էր ժամանակ խաղուցն թատերաց (165):

Պատմութիւն վկայութեան պար առաքելական հօր կոյ ի թղթի եկեղեցւոյն Չմիւռնացւոց առ եկեղեցին Փիղադեպիսայ՝ զորմէ ինքն իսկ Սկադիգէր քննիչ սուր եւ անհաւան եւ միանգամայն բողոքական նախանձաւոր՝ ի համօրէն եկեղեցական պատմութեան ոչ ինչ գիտեմ, ասէ, որ այնպէս շարժիցէ զսիրա իմ եւ իբրեւ այն թէ զես արտաքոյ քան զանձն հանիցէ, որպէս այգ թուղթ: Գլխաւոր բանք թղթոյս՝ յորում նշմարի կատարեալ պատկեր հանգամանաց քրիստոնէիցն հալածելոց եւ նոցին հալածչաց եւ միանգամայն հաւատք նոցա յԱստուածութիւն Քրիստոսի եւ պատիւ մեծարանաց առ սուրբան, են սղբին:

Կյաց ձեաց Պողիկարպոս զի տացի ի ձեռս, որպէս եւ Յէրն արար՝ զի եւ մէք նմին լինիցիմք նմանօղք, ոչ յայն միայն հայերով որ մեզ ինչ օգուտ իցէ, այլ եւ յայն՝ որ ընկերին շահ է: Քանզի ճշմարիտ եւ հաստատուն սիրոյ այսպէս վայելէ՝ ոչ զանձին փրկութիւն միայն, այլ եւ զամենայն եղբարց փրկութիւն կամել: Ամենայն իսկ մահուոյ մարտիրոսութեան որովք կատարեցան կամք Աստուծոյ՝ երանելի եւ ազնուական իմէ էին, քանզի մեզ երկիւղածացս յԱստուծոյ՝ վայելուչ է յամենայնի Աստուծոյ տալ զկարողութիւնն:

Ո՞ է՝ որ ոչ սքանչացեալ զարմասցի ընդ քաջարտութիւն, ընդ հաստատութիւն եւ ընդ աստուածսիրութիւն եւ ընդ սէր այնոցիկ որք եղեն գանալից ցմերկանալ երակաց, մինչեւ արգահատել մտակոցացն եւ հեծել, ուր ինքեանք այնպէս լի էին քաջալերութեամբ՝ զի ոչ որ ի նոցանէ զարհուրեցաւ կամ յոգւոց հան, այլ ամենեքին ցուցին մեզ թէ ի լիկել իւրեանց իբրեւ Քրիստոսի վկայք՝ հեռի ի մարմնոց էին,

կամ թէ մանաւանդ Յէրն իսկ աւրնթեր կացեալ մխիթարէր զնոսս : Ընորհջըն Բրիսաոսի արհամարհեցին զժամանակեան տանջանսն՝ ի միում ժամու ի յաւիտենից պատժոց զանձինս փրկելով : Հուր անուղորմ տանջացն՝ ցուրտ թուէր նոցա, քանզե զյաւիտենական հուրն ածէին զմտաւ, զայն որ ոչն շիջանի եւ յորմէ ինքեանք զերծանէին : սրտի աչօք հայէին ի բարութիւնսն որ կան պահին այնոցիկ՝ որ խոզառն համբերեն : զորս ունկն ոչ լուաւ, ակն ոչ ետես, ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, բայց այժմ այնոցիկ որ ոչ պսուհեաւեւ մարգիկ, այլ հրեշտակ իսկ էին՝ ցուցան ի Յեառունէ : Ըստ նմին օրինակի եւ որ գաղանացն վայրենեաց սահմանեալ էին՝ յերկարագոյնս չարաչար լլկեցան՝ տարածեալ ի վերայ սպարասուր խեցեաց եւ այլովք եւս տանջանօք զորս ամ ի վերայ փոխանակ բռնշխին (Սասաիոս Ղուադրատոս), զի ակն ունէր թէ յերկարելով ցաւոցն ամիցէ զնոսս յուրացութիւն :

Իսողում ինչ հնարեցաւ սատանայ հակառակ նոցա, այլ Աստուծոյ գոհութիւն, չեղեւ ամենեցուն գամագիւս : Երկչուքն՝ հասաատութեամբ քաջասիրան Գերմանիկեայ զօրացան, որ յորժամ առաջի գազանաց վայրենեաց արկաւ՝ յառաջ իսկ քան զայլն անց կաց ի մէջ : Զի իբրեւ հաւանեցուցանել զնա զանայր փոխանակ բռնշխին եւ աղաչէր գոնէ խնայել հասակի մանկութեանն, գրգռեաց զի ի գազանացն ի վերայ անձին իւրոյ՝ զի փութով յանիրաւութենէն եւ յանորէնութենէ զանձն զերծուցէ : Զարմացաւ սիրացաւ ամենայն ժաղովորդն ընդ արութիւն քաջութեան տասուածաւտէր եւ երկիւղած ազգին քրիստոնէից եւ բողոք բարձեալ գոչէր . Բարձէք զանաստածսրն . զՊողիկարպոս այսր : Բայց մի ոմն կուբիսաոս անուն ֆոխագացի՝ որ այն ինչ յաշխարհէ անտի իւրմէ եկեալ էր, դողալ սկսաւ իբրեւ զգազանն ետես : Սա իսկ ինքնակամ զանձն մատուցեալ էր եւ զայլն եւս ի նոյն գործ հաւանեցուցանելով : Այլ իբրեւ ժամանակ հանդիսին եւ հաս, խոնարհեցաւ ի հաւանութիւն փոխանակի բռնշխին, երդուաւ եւ զոհեաց : Նմին իրի՝ մի գովեցոպք զնոսս, եղբարք, որ անձամբք զանձինս երթեալ մատուցանեն : Ոչ զպս ուսուցանէ աւետարանն :

Իսկ սքանչելին Պողիկարպոս իբրեւ նախ լուաւ թէ մահու նորա ցանկայ ամբոխն, ոչ ինչ վհատեալ զանգիտեաց, այլ կամէր մեալ ի քաղաքին : Սակայն բազմաօղյոք հաւանեցուցանէին զնա ելանել երթալ ի բաց : Յայնժամ ել զերծաւ նա ի տեղի մի ի շինին ոչ ինչ հեռի ի քաղաքէն, եւ անդէն ընդ սակաւուց ոմանց զտիւ եւ զգիշեր առնէր աղօթս վասն ամենեցուն եւ վասն եկեղեցեաց որ ընդ ամենայն երեսս երկրի իցեն : Երիւք աւուրբք յառաջ մինչ չեւ ըմբռնեալ էր՝ ետես նա տեսիլ իբրեւ այն թէ բարձ գլխոյ նորա բորբոքեալ պրիցի : Դարձաւ առ այնոսիկ որ ընդ նմայն յաղօթս կային եւ ասէ մարգարէանալով՝ Կայ մայ ինձ պրեկ կենդանւոյն : Իբրեւ մօտ հասին խնդրակքն՝ չոգաւ նա ի մեւ եւս շէն : Այլ նոքա իբրեւ զնա ոչ գտին՝ կալան զերկուս ի ծառայիցն՝ յորոց մին ի տանջանսն եղեւ մասն : Եւ զի սա անակից էր՝ չէր հնար պսուհեաւեւ Պողիկարպոսի թաքչել . նուիրակք եւ հեծեալք ելին ընդ ծառային ի ճաշուն ժամանակի յաւուր ուրբաթու հանդերձ սովորական զինուրքն իւրեանց՝ իբրեւ ի վերայ աւագակի : Անագան յերկոյին անկան ի վերայ նորա ի վերնասանն : Անտի կարէր նա յոյլ ինչ շէն ապրել, այլ ոչ կամեցաւ եւ ասէր՝ Յեառն կալք լիցին : Եւ իբրեւ լուաւ զձայն արանցն այնոցիկ՝ էլ առ նոսս ի վայր եւ խօսեցաւ ընդ նոսս : Սոքա զարմացան ընդ ծերութիւն նորա, ընդ զօրութիւն զուար-

Թուժեան նորա, եւ ասէին ոմանք. Չի իսկ պիտոյ էր պս ձեպ առ ըմբռնելոյ զպր մի պոսպիսի զժերունի: Նա եւ լաղվազակի հրաման՝ գնել առաջի նոցա կերակուր եւ ըմպելի որչափ ինչ հաճոյ իցէ նոցա, բայց խնդրեաց ի նոցանէ սակաւ ինչ ժամանակ՝ զի անխափան մատուցէ աղօթս: Իբրեւ շնորհեցաւ նմա այն, կայր կանգուն եւ մատուցանէր աղօթս բարձրաձայն ըն շնորհքն Աստուծոյ՝ ժամս երկուս ի բուն, մինչեւ սքանչանալ լսողացն, եւ բազումք զղլանային զգայն իւրեանց ի վերայ պոսպիսի երանելի ծերոյ: Յետ կտատարման աղօթիցն՝ յորում ամենեցուն առնէր յիշատակ ընդ որոց կենդակիցն լեալ էր, փոքունց եւ մեծաց, նշանաւորացն եւ աննշանից, նա եւ կաթնուղիկէ եկեղեցւոյ որ բնակեալն է ընդ աննայն երկիր, քանզի ժամանակ չուցն հասեալ էր՝ նստուցին զնա յիշանս վերայ եւ վարեցին տարան ի քաղաքն:

Պատահեաց ընդ առաջ՝ Հերոդէս Խաղաղութեան դատաւոր (Իդրոսթոս) ընդ հօրն իւրում՝ Նիկեոսոյ դեսպակաւ, առին զնա ընդ իւրեանս եւ բուռն հարեալ զմաննէ՝ ասէին ցնա. Չի՞նչ չար իցէ զկայսր Յէր կոչել, խունկ ցանել եւ ապրել: Չառաջինն ոչ ինչ եւ նոցա պատասխանի. պլ իբրեւ ստիպեցին ասէ. Չե՞մ առնելոց զոր խրատէքն: Նգրա իբրեւ չկարացին հաւանեցուցանել, խօսեցան ընդ նմա բանս խստիւ եւ ընկեցին զնա ի կառաց անտի ի բաց՝ մինչեւ վնասեցաւ ոսկր սրունկիցն: Բայց նա իբրեւ ոչ ինչ փաշաման կրեալ՝ այնպէս երթալու թեամբ մինչեւ հասուցին զնա յամփիթէաբանն: Մինչ զեռ այնպէս սաստիկ էր անդէն աղմուկ աղաղակին՝ զի ոչ ուրուք բան լինէր լսելի, հնչեաց առ Պողկարպոս ձայն բարբառոյ յերկնից յորժամ եմուտ նա ի ներքս, թէ Զօրացիր եւ քաջ լիւր, Պողկարպէ: Չայն որ խօսէր ոչ զք ետես, բայց զձայնն լուան պիք ի մէնջ որ առնլթերն կային:

Իբրեւ ածաւ նա յառաջ եւ ազգ եղև թէ Պողկարպոս ըմբռնեցաւ, ել անհնարին գօշիւն եւ ամբոխ՝ աղազակի: Կացուցին զնա առաջի փոխանակի բղեշխին որ հարցանէր զնա թէ արդարեւ զու Պողկարպոս իցես: Իբրեւ ասաց թէ այո՛, խրատէր զնա ուրանալ, յորդորէր ծերութեանն խնայել եւ ասէր բազում ինչ յորոց սովորն են ասել, որպիսի ինչ՝ թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն (ի Բախտն՝ ոչ էր գիտ ին նիթանսաց. ի յանտիսո նահանգս գերո-նիանն Հաստայեցոց երբնայն ի Բախտ [ԵՄՄ] կայսերն, իսկ ի լափնտիսան՝ ի Քալն [Genium] կայսեր). Լիւր ուշ ի կուրծս. ասա՛ Բարձցին ի միջոյ անաստուածքն (այո թւն՝ Կիստոնկայ): Յայնժամ հայեցաւ Պողկարպոս խօսողագէմ ընդ ամենայն ամբոխ հեթանոսացն անարդարոց շուրջանակի, ձգեաց ի վերայ նոցա զձեռն իւր, յոգւոց հան, հայեցաւ ի վեր յերկինս եւ ասէ. Բարձցին ի միջոյ անաստուածքն: Ապա ստիպէր անթիւպատոսն՝ երդնուլ եւ հայհոյել զԳրիստոս՝ զի ասլրեսցի: Ես պատասխանի Պողկարպոս. Ութսուն եւ վեց ամ ծառայեցի նմա եւ չար ինչ ինչ ոչ արար, զիսորդ զնա թողաւոր հայհոյեցեմ՝ որ զնան փրկեաց: Միւսանգամ ստիպէր զնա անթիւպատոսն թէ Երդուիր ի բախտ կայսերն: Ես նա յայնժամ պատասխանի եւ ասէ. Թէ յայն պիտեալ կաս զի ես ի բախտ կայսերն երդուաց եւ այնպէս իմե կերպարանիս՝ չգիտել զինչ զք ես իցեմ, լուր արդ հրապարակաւ. Ես քրիստոնեայ եմ. եթէ կամիս ուսանել զվարդապետութիւն քրիստոնէիցն՝ տուր ինձ առ այն օր մի եւ գէր ինձ ունին: Ասէ փոխանակ բղեշխին. Հաւանեցո զժողովորդդ. եւ Պողկարպոս պատասխանի. Ընդ քեզ խօսել պատրաստ եմ, քանզի ուսեալ եմք իշխանութեանց եւ պետութեանց որ յԱստուծոյ կարգեալ են՝ զայն

արժանաւոր մեծարանս զնել՝ որ ոչ հակառակ խղճի մտաց մերոց են : Բայց զսոսա չհաճարիմ՝ արժանի՝ պաշտպանել անձին առաջի նոցա :

Ասկայն գազանս վայրենիս ունիմ, ասէ, անթիւպատոսն, սոցա առաջի տամ զքեզ տրկանել, թէ չգաս ի խրատ : Ետ նա պատասխանի . Բեր զնոսա պար, մեր միսք ոչ եթէ ի լաւագունէ անտի ի վաւթարագոյն ընթանան . այլ զպն գեղեցիկ համարիմք՝ ի չարէ անտի յայն որ արգարն է, զանձն անել : Միւսանգամ ասէ անթիւպատոսն . Թէ չգաս ի միսս, հորբ տամ զքեզ մաշել՝ եթէ զգազանն արհամարհես : Ասէ Պողիկարպոս . Գու հուր օպառնաս որ վայրիկ մի բորբոքէ եւ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի խափնու եւ չես գիտակ հրոյ հանդերձեցոց դատաստանաց եւ յաւիտենիցն պատճոց որ չարացն կան պատաստեալ : Բայց դու զի՞ կաս յապաղես . բեր պար որ ինչ քեզ հաճոյ է : Մինչ զայս եւ զայս պիտիսն ասէր, լի լինէր համարձակութեամբ եւ ուրախութեամբ, եւ շնորհք Աստուծոյ սփռեցան ընդ Երեսս նորա : Այնպէս կաց նա առանց ի կոր կործանելոյ եւ շփոթելոյ ի բանից անտի՝ մինչեւ անթիւպատոսին իսկ վարանել : Առաքեաց նա յամփիթէատրոնն զքարոզն եւ ետ գոչել երիցս . Պողիկարպոս խոստովան եղեւ թէ քրիստոսնայ է :

Իբրեւ զայն յարբառեցաւ քարոզն, գոչեաց ժողովուրդ հեթանոսացն եւ Հրէից որ ի Չմիւռնա բնակէին, անհնարին բարկութեամբ եւ բարձրագոչ բարբառով . Սա է վարդապետ յԱսիա, հայր քրիստոնէիցն, սա զմեր աստուածսն կործանէ, որ զբազումսն ուսուցանէ՝ ոչ զոհս աստուածոցն մատուցանել եւ ոչ երկիր նոցին պագանել : Չայս ասելով աղաղակէին եւ աղաչէին զՓիղիպպոս Ասիական (այսպէս ինչին ի նահանգին Ափոյ վերջոցոստ հասարակաց խաղացն եւ Բոջոնիանց, որ ի Բեռնոյ իսկ ձորոստ քայն խաղ ի պորի սորոսածոցն) զի արձակեցոցէ առիւծ մի ի վերայ Պողիկարպոսի : Ետ պատասխանի Փիղիպպոս թէ չէ ինձ այն օրէն, քանզի այն խաղք վաղ տուան : Յայնժամ գոչեցին ամենեքին առ հասարակ թէ պրեոցի Պողիկարպոս, քանզի հարկ էր ի գլուխ ելանել անայնան բարձի գլխոյն պրեյլոյ, որպէս յազօթնսն անսեալ էր եւ ցհաւատացեալն որ զիւրեւ էին տասցեալ, թէ իննդանւոյն պրեյլոց եմ : Արդ կատարեցաւ ամենայն արագագոյն քան զճառս բանից : Ամենայն ամբոխն երբ յարուեստանոցաց եւ ի մթերից վայտ հերձեալ եւ խռիւս . իսկ Հրեայքն, որպէս սովոր իսկ են յիրս պայպիսիս, երագագոյնք քան զայլսն էին՝ տալ փութով ձեռն գործոյն :

Իբրեւ խարոյկն պատրաստեցաւ՝ մերկացաւ զձորձս իւր Պողիկարպոս, եզ զգօտին ի բաց, եւ ջանայր զկօշիկն լուծանել, զոր յառաջն երբեք չէր արարեալ, քանզի ամենեքին ի մտակացացն հաւատացելոց վիճէին թէ ո քան զո յառաջագոյն հպել ի նա կարիցէ : Քանզի վասն սրբութեան գնացից նորա եւ յառաջ իսկ քան զպիտակութիւն հերացն՝ ամենեքին ի լաւաց մեծապատիւ մեծարէին զնա : Ապա ազուցին նմա հանդերձ զոր յայրելն սովոր են ազուցանել (այս բնն՝ զբոսոս եւ զուսն իւրստիւ իւրստիւ իւրստիւ եւ իսիւ) : Յորժամ կամէին բեւեռել զնա հաստատուն . Բողէք, ասէր, պայպէս, զի որ սայն ինձ կրել զհուրն, տացէ ինձ եւ առանց ձերոց բեւեռաց մնալ հաստատուն ի խարուկիս : Բեւեռօք չայնգեցին զնա, բայց զձեռնն կապեցին, զորս ինքն իսկ կալաւ յետս զի կապեցեն, իբրեւ խոյ ընտիր ի հօտէ մեծէ, որ մատչի ողջակէզ պատրաստեալ հաճոյ Աստուծոյ : Յետ այնորիկ հայեցեալ յերկինս ասէր . Ցէր Աստուած ամենակալ Հայր Արդւոյ քո սիրելոյ եւ օրհնելոյ Յիսուսի քրիստոսի, որով ընկալաք զգիտութիւն քո . Աստուած հրեշտակաց եւ

զօրութեանց եւ ամենայն արարածոց եւ համօրէն ազգին արգարոց՝ որ կենդանի են առաջի երեսաց քոց . օրհնեմ զքեզ՝ զի արժանի արարեր զիս յառուրս յայսմիկ եւ ի ժամուս՝ հաղորդութեամբ վկայիցն քոց լինել կցորդ բաժակի Օծելոյ քո ի յարութիւն կենացն յաւիտենից, հոգւոյ եւ մարմնոյ, անեղծութեամբ Հոգւոյն սրբոյ . ընդ որս եւ ես եղէց ընկալեալ ի քէն պարարտ եւ ընդունելի պատարագաւ, որպէս պատարասեցերն եւ յառաջագոյն յայանեցեր եւ լցեր, անխարդ եւ ճշմարիտ Աստուած : զասն այնորիկ գովեմ զքեզ վասն ամենայնի, օրհնեմ զքեզ եւ փառաւոր առնեմ զքեզ հանդերձ յաւիտենական երկնաւորն Յիսուսիւ Քրիստոսիւ Որդւով քով սիրելով, ընդ որում քեզ եւ Հոգւոյն սրբոյ պատիւ, այժմ եւ յաւիտեանս, Ամէն :

Ըսյն ինչ ասացեալ զԱմէնն եւ կատարեալ զաղօթման՝ լուցին դասիմք զկրօնին : Իբրեւ բոց ասասիկ ի վեր առչորէր՝ տեսաք սքանչելիս մեծ, որք եւ յայն սակս պահեցաք զի այլոց զայն քարոզեցեմք : Հուրն գործէր կամար ի վերայ իբրեւ առագաստ ինչ ուռուցիկ ի հողմոյ, եւ պատէր զմարմնով վկային շուրջանակի, որ կացեալ ի միջի անդ՝ ոչ եթէ մտոյ ինչ այրելոյ նման էր, այլ հացի որ եփիցի կամ ոսկւոյ եւ արծաթոյ որ ի քուրայս ցեւնուցուն : Եւ հոտ իսկ անուշութեան հարաւ ի մեզ բառ նմանութեան բուրման ինկոց կամ այլոց ինչ անուշահոտ արմատոց : Ապա իբրեւ տեսին ամպարիչոքն՝ թէ չմաշի մարմին նորա ի հրոյ անտի՝ ձայն ետուն կատարչին (Confector, որ Բաղանոց օբհասակուեաց ի Ռեպրոնին Գայր զԲրեյն հարուածան, եւ կամ ի Բոլեբեյն նոցա մօր լքումի հանդիսորեացն՝ սղանակէր) երթալ եւ մտել սուսեր ընդ մարմին նորա : Իբրեւ նա զայս արար՝ արիւն այնեաց հոտեաց մինչեւ շիջուցանել զՏուրն եւ զարմանալ ամենայն ամբոխին ընդ խախրն որ ի միջի էր ընդ անհասատուն եւ ընդ ընտրեալս : Այսպիսի ոք էք սքանչելի մարտիրոսն Պողիկարպոս որ առ մերովք ժամանակօք առաքելական եւ մարգարեական վարդապետ եկաց եւ եպիսկոպոս կաթոլիկէ եկեղեցւոյն Չմիւռնացւոց : Ամենայն բան՝ զոր հան նա ի բերանոյ, կատարեցաւ կամ կատարեցի :

Ըսլ իբրեւ ետես նախանձառ չար հակառակորդ ազգին արգարոց զգեղեցիկ մահ վկայութեան առնն՝ որոյ գնացք իսկզբանէ անարատ լեալ էին եւ այժմ անմահութեան պատկ ի գլուխ առեալ առանց հակառակութեան զվարձս մրցութեանն տարաւ, այնուհետեւ ջանայր՝ զի մի ինչ նշխար ի նշխարաց նորա տարցի ի մէնչ, քանզի բազումք իսկ կամէին տանել եւ ցանկացեալ էին լինել ի հաղորդութեան ընդ սուրբ մարմնոյ նորա :

Ամին իրի արկ բանսարկուն ի միտս Նիկեոսոյ ինդրել ի փոխանակէ բռնելին՝ չտալ քրիստոնէից զմարմինն, զի մի, ասէ, զխաչելեալն թողեալ՝ ամա սկասակիցն դնել պատիւ : Չայս ասէին նոքա դրոգեալք եւ խրատեալք ի Հրէից անտի որ մեզն ուշ ունէին յորժամ հանել զնա ի հրոյն կամեաք : Չէին այնմ գիտակ թէ մեզ չէ հնար երբեք զՔրիստոս թողուլ, զայն՝ որ ի փրկութիւն ամենեցուն որոց փրկինն ընդ ամենայն աշխարհ՝ չարչարեցաւ, անմեղն վասն մեղաւորաց, եւ թէ զայլ ոք (Իբրեւ իբրեւ) չկարեմք պատուել (եբրեւոգոգոգոգոգ) : Առաջի սորա՝ որ Աստուծոյ Որդի է անկանիմք երկրպագութեամբ : զմարտիրոսան՝ զաշակերտս եւ զմանողս Ցեառն յիրաւի սիրելիք վասն առաւել սիրոյ նոցա առ իւրեանց թագաւոր եւ վարդապետ, եւ ո՛ սայր՝ թէ նոցա ընկերս եւ աշակերտակիցս կարեաք լինել : Իբրեւ

զգաց հազարապետան հռամյեցի զպն ընն ճգնութեան շրէիցն՝ եւ արկանել զգրիակնն ի հուր անդր եւ պրել: Բայց մք յետ այնորիկ զուկրատին ժողովեցաք, որ ծանրագին են քան զսկանս պատասխանես եւ քան զսկի, եւ պահեցաք զնսա ի պատշաճ անգղոջ, ուր եւ շնորհեցե մեզ Տէր ժողովել ըստ կարի, եւ ուրախութեամբ եւ խնդութեամբ կատարել զօր մարտիրոսութեան նորա առ յիշատակի այնոցիկ՝ որ ճգնեցան, եւ ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն նոցա՝ որ ճգնելոցն են: Այսպիսի վասն Պողիկարպոսի՝ որ ընդ երկուստանիցն որք ի Փիղագեղփիա էին՝ վկայեաց: Բայց առաւել քան զայլսն սա յիշի, մինչեւ եւ հեթանոսաց ամենայն ուրեք զնմանէ խօսել: Այ միայն վարդապետ քաջ էր նա, պլ եւ ի մեջ մարտիրոսացն երեւելի եւ հղակապ երեւէր՝ մինչեւ ամենեցուն ցանկալ նմանել մարտիրոսութեան նորա, քանիչ այս մարտիրոսութիւն ըստ պատուիրանաց աւետարանին կրեցաւ: Տեւական համբերութեամբն՝ անիրաւ անթիւպատոսին յաղթեաց, առ զսրակ անմահութեանն, կեայ ուրախութեամբ խառն ընդ առաքելոցն եւ արքաւոցն ամենեցուն, փառաւոր առնէ զԱստուած զչար եւ օրհնէ զՏէր մեր՝ որ առաջնորդէ մեզ, որ հովիւն է ի վերայ համարէն կաթնաղիկէ աշխարհիս:

Ի Պաղիա ուր նորոզ իսկ հաստատեալ էին եկեղեցիքն Առաքուչայ եւ Ա իննայ ի Ս. Պոթինեայ որ եկեալ էր անդր Ասիայ, ձգեցան յատեան քրիստոնեայքն անհնարին զրպարատութեամբք. ասկայն ըկանօքն, հրով, գազանօք, ատրաշէկ աթոռովք եւ այլովք նոյնպիսեօք չկարացին հանել խոստովանութիւն ինչ ի նոցանէ՝ բայց թէ “քրիստոնեայ եմ՝ եւ առ մեզ չգործի ինչ ամօթոյ”, լոյսք փափուկք քաջութեամբ համբերեցին տանջանաց եւ քերանաց, յորս նշանաւոր էր մանաւանդ Բլանգինա: Պոթինոս եպիսկոպոս Առաքուչայ ՅՍամեայ հարաւ առաթուր եւ մեռաւ ի բանտի. նա եւ դիակուչք իսկ սպանելոցն հանան ի գերեզմանաց եւ արկան շանց առաջի, հրաման առեալ զի մի ոք այնուհետեւ ի քրիստոնէից թաղեցի (177): Այն հռոմէական քաղաքացեացն ածաւ առանձինն հրաման մահաւ ի կայսրէ եւ այնպէս գլխատեցան. եւ ոմանք որ ի հարցափորձի անդ ուրացեալ էին եւ կայեալ ի դիպահաւ մինչեւ ցհասանել հրամանի կայսերն որ արձակէր զնոսա ազատս՝ զղջացան եւ յերկրորդ հարցափորձին խոստովան եղեն առաջի ատենին եւ այնպէս խառնեցան ի գունդս մարտիրոսացն: Պատմութիւն հրաժանացս կայ ցայժմ ի թղթին գաղղական եկեղեցեաց առ եկեղեցիս Փոքրն Ասիայ:

Իսկ ի Հռոմ սաստիկ էր յոյժ հալածումն մօտ յամն 167 եւ 168: Աստ ուրեմն վկայեաց Ս. Առաքինոս փիղիսոփոս, որ յետ տալոյ կայսեր զերկրորդ պատասխանատուութիւնն, առաջի Առաքինոսի Առուստիկոսի վերակացուին Հռոմայ, որ վարդապետ փիլիսոփայութեան կացեալ էր Մարկոսն Արեղեայ, նմին իրի եւ հայր իսկ կոչէր զնա կայսրն, դատապարտեցաւ ի մահ, մանա-

ւանդ թերադրութեամբ Արեւիկայ շնականն փիղիսոփայի որ նա-
խանձորդ էր նորա եւ պարտեալ բազում անգամ ի վեճմանն:

Սարթի իմն ասել թէ ընդ Մարկոսն Անտոնինեայ անց գնաց
անհետ եւ բախտ տէրութեանն՝ որ յետ այնչափ բռնաւորացն
հինգ իշխանս մի ըստ միոջէ ետես՝ որպիսիս դժուարին է յաճախ
ի պատմութեան գտանել: Բարեախորժն՝ Աերուա սկսաւ դար-
մանել զվէրս հայրենեացն. Տրայիանոս ընդ ազնուականութեան
եւ մեղմանկանութեան՝ եցոյց վաստակս մեծամեծս եւ այլունա-
կան գաւազանաւն եւ սուսերաւն: Աղբիանոս իբրեւ մտրդ զք
դոյզն՝ ունէր թերութիւնս մեծամեծս, այլ առաջնորդութիւն
նորա էր արժանի գովութեան: Լրկզբին Անտոնինոսք էին իմաս-
տուկք ի գահոյս թագաւորութեան. սակաւք ի փիղիսոփայից ա-
ղարողոնաւ դպրոցին այնպէս կեանս կէին՝ որպէս ուսուցանէինն.
Իսկ Անտոնինոսքն էին փիղիսոփայք ի ծիրանուջն իւրեանց, կացին
մնացին ցածուկք եւ կալան զաշխարհ ի խաղաղութեան: Ամե-
նայն իսկ պատիւք աստուածացուցման ընծայեցան ի ծերա-
կուտէն եւ ի ժողովրդենէ՝ Մարկոսն Աւրեղեայ, եւ յետ 100 ա-
մաց իսկ տակաւին զպատկեր նորա ընդ պատկերս առտնին աս-
տուածոցն դնէին Հռոմայեցիք՝ սիրով: Կնդունայն, մանաւանդ
թէ ամպարիշտ պատիւ. որոյ մտիթարութիւն չգնաց զհետ նորա
անդր՝ ուր հայիմք ցաւազին, ասէ ոմն ի մատենագրաց, ըղձանա-
լով թէ նա որ զԲրիտտոս հալածեաց յանդամնն նորա, գտեալ
իցէ ողորմութիւն յայնմանէ՝ որ ի խաչին վասն իւրոց խաչահա-
նուացն աղաչէր թէ խող դոցա, զի ոչ գիտեն՝ զինչ գործեն:

5. Յետ առաջնորդելոյ տէրութեանն ամս իբրեւ 80 ի ձեռն ի-
մաստուն կայսերաց, եհն ել յաթոռն (180 — 192) Աոմո-
բոս Անտոնինոս նորին որդի 19ամեայ ի Փաւստինայ կնոջէ, ա-
նազորոյնն եւ ամբարտաւան եւ շուայլ: Իսկ եւ իսկ գնեաց խա-
ղաղութիւն ի Մարկոմանացն՝ զի կեցցէ ի հանդարտութեան.
հեռացոյց յանձնէ զիմաստուն խրատտուս հօրն իւրոյ եւ եթող
զառաջնորդութիւն տէրութեանն ի ձեռն արանց անարգաց եւ
բռնաւորաց:

Ինքն ետ զանձն ի խաղս սուսերամարտկացն, եւ ինքնին
իսկ կռուէր իբրեւ զմի ի նոցանէ. երեւէր նա (735իցս) հրապա-
րակաւ ի կերպարմաս Հերակղի հռոմայեցւոյ: Չգոյր չափ սպա-
նութեանցն, եւ յաճախէր օր ըստ օրէ ի գործ յիմարութեան
մինչեւ յետ 12 ամաց՝ հարձ նորա Մարկիա միարանեալ ընդ
Լետտսի անձնապահապետի եւ ընդ Լղեկտոսի սենեկապետի
ապր սպանանել (31 Վեկտ. 192): Առ սովաւ մեծ ինչ մասն
կապիտողոնին հանդերձ մատենադարանաւ ի փայլատականց լու-
ցեալ այրեցաւ (189), եւ մեւս եւս հրդեհ զտաճարն Խաղա-
ղութեան շինեալ ի Վեպիանեայ, յորում կապուտ Լորուսա-

ղեմնացւոցն էր՝ այրեաց հանդերձ մեհնիւն վճեսայ եւ մասամբ պաղատանն:

Որպէս ի սպառել տանն Ղեարեանց՝ նոյնպէս եւ այժմ ի բրբեւ վախճանեցաւ տոհմն Անտոնինեանց յարեան գժտութիւնք: Թէպէտ եւ որ սպանինն զՎրամդոս՝ ամբարձին փութանակի յիշխանութիւն զայրն առաքինի 67ամեայ զՊուպրիոս Հեղուիոս Պերթինաս զգերակացուն Հռոմայ (193, Յունուար. 1). այլ յետ երկից ամսոց վասն խնայութեան իրիք արծաթոյ զայրացեալ անձնապահացն գրգռելոց ի Վեստսէ՝ սպանաւ այրն ազնուական ի պաղատանն, եւ շրջեցուցին զգլուխ նորա ի ծագ նիզակի ընդ քաղաքն (30 Մարտի): Այնուհետեւ յանդգնեալ անձնապահացն հանին զթագաւորութիւնն ի վաճառ՝ տալ ում առաւելն տացէ: Առաջակիհանոս աներ Պերտինակայ տայր 20,000 սեստերտոս, բայց Վիդիոս Յուլիանոս մեծատուն քան զամենեսին ի Հռոմ ետ 25,000 եւ կոչեցաւ կայսր, ընկալաւ զնա ահամայ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն: Սակայն լեզէոնքն որ ի նահանգսն էին ինքեանք եւս կամեցան կացուցանել կայսր, եւ այնպէս ի միում ի նմին ժամանակի Սեպտիմիոս Սեւերոս ի Վիլրիկէ, Պեսկենիոս Ալգեր (այր ծերունի, մեծատուն, քաջ եւ իմաստուն) յԱսորիս եւ Ղղուդիոս Աղբինոս ի Բրիտանիա՝ ընտրեցան կայսր ի զօրացն, եւ քաղաքային պատերազմն եւեթ էր սահմանելոց թէ ո՞ ի սոցանէ զաթոռն կայրի:

6. Սեպտիմիոս Սեւերոս (193 — 211) յառաջ քան զամենեսին առ զՀռոմ. ընկալաւ զնա ծերակոյտն եւ զՅուզեանոս ետ սպանանել (1 Յունի): Սայսն նոր ի բաց արձակեաց զանձնապահսն, եւ փոխանակ նոցա կացոյց անձնապահս յիւրոց զօրաց բազմագոյնս քան զնոսա չորեքպատիկ: Ապա խազաց նախ ի վերայ Ալգերայ զոր թշնամի հայրենեաց յայտ արար ծերակոյտն, եւ յետ բազում ճակատուց յաղթեաց եւ հար զնա առ Խասեալ ի Վիդիկիա (196), եւ ինքն Ալգեր ի փախտեան ըմբռնեալ սպանաւ. յետ այնորիկ դիմէր ի վերայ Աղբինեայ ընդ որում մինչեւ ցայնժամ միաբանութեամբ էր խորամանկ իմն մտօք, յազթէր նմա առ Ղուգուռնաւ ի ճակատու եւ Աղբինոս փախուցեալ առնէր անձին (197): Այսպէս ի գլուխ հանեալ Սեւերեայ զպատերազմն քաղաքային մեծաւ անագորոնութեամբ՝ յաղթէր եւ Պարթեւացն (198): Ապա դառնայր ի Հռոմ ձաղանօք յետ կալոյ յարեւելս ամս 6 (203):

Աստ ուրեմն տակաւ երեւէին բարբ անգթութեան նորա, զոր առաւել եւս գրգռէր սիրելին նորա Պղաւտինոս այր ժլատ: Այլ իբրեւ զսա ետ սպանանել (204) որդի կայսերն՝ Սարակաղզա, որ եւ համակ գժտութեամբ էր ընդ եղբոր իւրում Վեստայ, առաւել եւս բռնաւորագոյն եղեւ կայսրն եւ ծարաւի արեան. առաջնոր-

դէր զինուորական իմն խստութեամբ, եւ վասն փոքր ինչ կասկածանաց կոտորէր զբազմութիւն արանց երեւելեաց: (Յետուստ ուրեմն վասն չթողլոյ դատարկ զլեզեհոնս՝ եդ արշաւանս ի Բրիտանիա ընդդէմ Վաղերոնիացւոց (209), նորոգեաց զպատուարն զոր Աշրիանու էր շինեալ, եւ մեռաւ յԱբորակոն (Աորբ) 66 ամաց առ սրտին նեղութեան վասն որդւոյ իւրոյ Վարակաղլայ՝ զի փորձեաց սա անդ երկիցս սպանանել զհայր իւր: Մինչ չեւ մեռեալ՝ ետ բերել առ մահճօք իւրովք զսափորն կճեայ (յոր արկեալ պահէին Հռոմայեցիք զածիւն մեռելոց իւրեանց) «Պուռ, ասէ, ընդունելոց եռ զայրն որում՝ չլինէր բաւական աշխարհս», եւ յառաջագոյն իսկ ասացեալ էր ուրեք թէ «Ղմենայն ինչ եղէ եւ չեղեւ ինչ օգուտ», († Փեբր. 211):

7. Ըռ Սոմոզեալ ի խաղաղութեան էին քրիստոնեայք (ըստ Պիոնի Վասեայ ի բարեխօսելոյ Մարկիայ սիրելոյ նորա, բայց ո՞ կարիցէ հաւատալ նմա ի սմին), այս ինքն՝ զի չեղեւ ինչ մեծ հալածումն, այլ կային մնային օրէնքն առաջինք որոց կատարումն զյօժարութենէ ժողովրդեան այլ եւ այլ տեղեացն կայր կախեալ: Ըռ սովին իսկ կայսերաւ վկայեաց երեւելի հռոմայեցիին Եպրզոնիոս որ ի ծերակուտէն դատապարտեցաւ ի մահ: Ըռ Պերտինաքսաւ, Վիդիոնն Յուղիանեաւ եւ Պեսկենիոնն՝ Վիզերաւ ոչինչ հալածումն կայսերական հրամանաւ երեւի եղեալ:

Իսկ Ալպաիմիոս Սեւերոս զառաջինն սիրով էր, ասեն, ընդ քրիստոնէից, քանզի ունէր նա բժիշկ քրիստոնեայ զՊրոկուղոս Տորպակիանոս անուն՝ որ զերծոյց զնա ի վշտագին ախտէ, եւ պաշտպանեաց իսկ նա (ըստ Տերտուլիանեայ) ի միում նուազի արանց եւ կանանց երեւելեաց՝ յերեսաց մոլեգնութեան ժողովրդեանն ի Հռոմ իւրով վկայութեամբն: Սակայն զառաջին օրէնսն ոչ երարձ, մանաւանդ թէ արգել եւս զդառնալն ի կրօնս Հրէից եւ քրիստոնէից: (Յետ յաղթելոյ նորա նախանձորդաց իւրոց՝ եդ ունին բանից թշնամեաց քրիստոնէիցն՝ որք ամբաստան լինէին թէ չեղին նորա կցորդ ուրախութեանն հասարակաց (այս ինքն պաշտամանցն հեթանոսաց զոր կատարէին յուրախութեան անդ), քանզի թշնամիք տէրութեանն են՝ ասեն: Վմին իրի կողմնակալք՝ որ հակառակ քրիստոնէիցն էին, մոլեգնէին չարաչար:

(ՅՇփրիկեցւոց աշխարհին (200) անտիհիւպատոնն (Վ իզիդիոս Սատուանինոս) ետ սպանանել ի Վարբեդոն զ12 Սկիդգետեան վկայսն որ անուանին այսպէս ի Սկիդղետէ քաղաքէ Եփրիկեցւոց: Վարձեալ ի վկայելոցն առ նորին յաջորդաւ Մինուկիոսիւ Տիմանոսիւ անտիհիւպատոսիւ՝ էին նշանաւոր կանայքն Փեղիկիտասս (ի գերեաց կարգէ) եւ Պերպետուա (յաջնուական տանէ). զՊերպետուա որ էր 22 ամաց ոչ հաւանեցոյց յուրացութիւնն ոչ մանուկն սանդեաց որ ի գիրկան հրեծեալ ծիւթէր եւ

ոչ հայրն ծերունի հեթանոս՝ որ անկեալ յոտս նորա պաղատէր եւ զօրհայր (203)¹։

Խորհրդեցաւ եւ յԱզիպտոս ընդ նոյն ժամանակս հալածուին մեծ՝ մանաւանդ յԱղեքսանդրիա, յորժամ հաս անդր կայսրն, եւ տեւէր ամս բազումս. մի ոմն ի վկայից անտի էր եւ Լէոնիդոս հայր Արոզինի, եւ Պոտամիէնս կոյս զեղեցիկ՝ որում սպառնային մատնել զնա սուսերամարտկացն լկտեաց, այլ նա կացեալ հաստատուն սպանաւ հայեալ կապարաւ՝ հանդերձ Բասիղիդեաւ զեւնուորաւ որ պաշտպանեայն էր նմա ի չարչարել զնա զնուորակցացն, եւ ընդ այնր տուեալ էր կոյսն խոստումն լուսաւորելոյ զնա. (ի մէջ ամացն 204 եւ 211)։

Ի դէպ է թէ եւ ի Պաղիս սաստիկ էր հալածուին, զե ըստ բազմաց իսկ վկայութեանց՝ գրեթէ ջնջեցան իմն քրիստոնեայք ի Լուզդունոն հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրեանց՝ որ էր Ս. Իրենէոս յաջորդ Ս. Պոթիմոսի, ընդ որում եկեալ էր նա անդր յԱսիայ. (202 կամ 203, թերեւս եւ անագան եւս՝ 208)։

Պատմութիւն մարտիրոսաց Ակիղլետեան վկայից, Փեղելիտայ եւ Պերպետուայ, Պոտամիէնայ եւ Բասիղիդեայ, որպէս եւ այց լուզդունեան վկայից որ մինչեւ ցայժմ առանձինն կան՝ վաւերական են։

Ե.

Սայտեր+ ի Սարսիպուլայ մինչեւ ց՝Ինիզիպիանոս — նոսապոսն Կելբոնիս, Օ. Լ. Բ. Բ. Բ. հալածոսն Եկեղեցոյ (211 — 284)։

32

Ի ՄԵՆՈՒՄԵՆ անտի Սեւերեայ կայսեր մինչեւ ցկործանումն տէրութեանն մղէին շումայեցիք ընդ Վերմանաց՝ զողջես մի միայն հանապազորդ մարտ պատերազմի։ Բաց ի սոցանէ՝ պատերազմ էր նոցա եւ ընդ Պարսից յարեւելս, ուր Արտաշէր որդի

1 Ի վաւերական վկայութեան անդ պատմէ ինքն Պերպետուս զտեսիլն զոր ի բանախն ետես. զոր եթէ ոք առ երազս եւս ունիցի, սակայն եւ այնպէս ցուցանէ թէ հաւասարին ուրեմ յայնժամ քրիստոնեայք եթէ գոյ ինչ տեղի քաւութեան (քաւարան), եւ թէ ազգիք մը կորոզ են լինել օգնական նեղելոցն անգէն։ Էր լնալ Պերպետուսը եղբայր ֆի Դիսկրատես անուն վախճանեալ եւթնամեայ ի քաղցիկէ յերեսն։ Պերպետուս ի մասուցանելն ազգոս փարան ընդ բանասկցացն՝ եւ ի բերանոյ նորա անուն Դիսկրատես զորմէ ոչ ինչ էր խորհեալ յառաջագոյն։ Չոյս նշան համարեցաւ Պերպետուս եթէ կարոտ է նա ազգից, եւ սկսու ասնել ազգոս վասն նորա առ Աս-

աւած մեծաւ եւանգմամբ։ Եւ ի դիւերին յայնժիկ ետես նա զԴիսկրատես զի ի խաւարախն ուրիշ տեղովն ուր կային եւ այլք բազումք՝ նշանէր եւ երեւէր նեղեալ ի սառոյց եւ ի ծարաւոյ, ազանդի եւ տեղոյն եւ կային վէրքն յորմէ մաւան յերեսն։ Մտաուցանէր Պերպետուս ազգոս վասն նորա, բայց էր նա անխառնալ ի նմանէ մեծաւ ինչ անխրոպեութեամբ։ Չոյք առ Դիսկրատեսոյ աւազան իւր լի՝ այլ բարձրութեան եղբրք, եւ ի նշանէլ իւրում ի վեր ըմպել անտի ջուր՝ ոչ կարէր։ Իբրեւ զոյս ետես սրտանցաւ տիրեցաւ Պերպետուս, զարթեաւ եւ ի ֆոս առ թէ ի նեղութեան եւ ի վիշտէ եղբայրն, բայց քանզի վաստ էր թէ լսէ նմա Աստուած՝ առնէր օր ըստ օրէ ազգոս վասն նորա։ Եւ ահա ի փում

Սասանայ պարսկի յարուցեալ ի վերայ Արտաւանայ Պ. արքայի Պարթեւաց, որ էր ՅՆերորդ պայազատ Արշակունեացն՝ մերժեաց զնա յաթոռոյ յետ Յօրեայ պատերազմին, եւ այնպէս կանգնեցաւ եկաց թագաւորութիւնն Սասանեանց (յամէ 226 մինչեւ ցամն 651):

Իսկ Հռոմայեցիք անդէն յիւրեանս յերիտ իմն կարգս մարդկան բաժանէին: 1. Արագ զօրականացն որ վասն անդադարն պատերազմաց օրրասօրէ ստուարացեալ աճէր ի սահմանակողմանսն, ժողովեալ մեծաւ մնասմբ ի բարբարոս նահանգաց եւ խառնեալ գերման, դակ եւ այլովք խժական վարձկանօք, զորս բազում վարձուք եւ պարգեւօք եւ բաշխիւք տրոց միայն՝ բաւական էին կայսերք ունել ի չափու: 2. Արագ այնոցիկ որ իրաւունս քաղաքացեաց Հռոմայ ունէին եւ էին ջղատեալք բարեկեցութեամբ, որոց չգոյր ամենեւին զօրութիւն բարոյից, այլ միայն ծանծաղազոյն իմն հրահանգք ուսման: 3. Արագ ծառայից կամ գերեաց անարգելոց որոց ոչ ինչ գոյին իրաւունք, ոչ պատիւ եւ ոչ զօրութիւն, ոչ զօրականաց ինչ նպաստ կարէին ընել եւ ոչ քաղաքացեաց օգուտ. զի կէսք ի նոցանէ՝ սուսերամարտիկքն էին գրեթէ ի վայրենութիւն ելեալք, կէսք բեռնակիրք եւ մշակք, եւ կէսք արբանեակք զեխութեան եւ անառակութեան, լքեալք լուծեալք կնատեալք: — Այստեղն կամ յառաջին եւ կամ յերկրորդ կարգէ անտի էին. եւ յայն սակս երբեմն զբարութիւն եւ զանազորոյն բարս արիւննուշտ զօրականին ունէր կայսրն, եւ երբեմն՝ զգեղկանս եւ զմեղկութիւն թուլամորթութեան քաղաքացեացն. եւ միշտ իսկ որպէս վասն վարձուց զօրականին՝ նոյնպէս եւ վասն ամբաւ ծախուց արքունեացն եւ զքսանաց տեսաւեր ամբոխին յաճախէր հարստահարութիւն եւ ծանրութիւն հարկաց:

յաւուրք իբրեւ ընդ այլոց խոստովանուցացն ի կապանս նասեր, ետես նա ի անշեան՝ անդիւլուսաւոր եւ նմարեաց անգէն զԻրիօկրոսես մարութ եւ գեղեցիկ զչեցեալ, տեղի երեսօցն յորում վէրքն լեալ էին՝ էր այնուհետեւ սպի, եզր աւազանն այնպէս ցածագոյն էր՝ մինչև ցեղջ իսկ մանկանն հասնել, եւ յեզեր անդ կայր սաշտ փորով ըմպէր իսկ եւ ջուրն ոչ նուազէր սանելին, եւ յետ այնորիկ երթոյր նա իտալա ըստ օրինակ մանկանց: Ի փո առ զերպետուս թէ զերծաւ եղաւոր իւր ի նիզութենէ անախ:

1 Ալիգիսոս սն անուն երեւելի ի շուպուութեան առ Ալգոստեաւ՝ ծախեալ 5000.000 փղորինո իբրեւ ետես թէ 500.000 փղորինք փայն ձայնին՝ եթէ զամենայն պարսն հասուցանէր՝ թայն առ. ք սն յեկերաց նորս սայր 500 փղորինո վասն ձկն փայ սրայ կէտ իցե ծ՛/3 յար: Ի փում նուազի լանայր հարէր կաշիգուզի փում ընթերիս սպասել զհասս երկց նա-

հանգաց փանգամայն. եւ ի իննչոս ուրեք՝ փայն պատկը վարդիցն զոր մտրայի բերեալ էին յեզիպացացոց աշխարհէ՝ առաւել քան 20.000 փղորինաց գինք էին: Ախտեղիս սայր յօրինել սեղան անհետին ընգարձակութեամբ զոր Միներուայ վահան կռէր, եւ ընայր համագամբ որոց էթէ կարի սակաւ՝ 50.000 փղորինաց գինք էին; յորս էին լեզուք փրեթիկահասուց, ուղեզք սիրամարգաց եւ փասիածոց, կիթ մուրնն եւ այլ ինչ աշխու ձկանց եւ այլ եւս նայնպիսիք: — Ի սունս սնտանծացն զատկը խահակերաց կային ի սպասու, եւ զսեզանօք շուրջ կանգնեալ կային ծառայք ի գերեաց սեաւ եւ սպիտակ յամենայն հասակ եւ ի տիոց, զարգարեալք սոկուով եւ արծաթով, սք բազում անգամ զչեղերն ամենայն կոյին յանկեան ուրեք մտադիրք եւ ուշտկալք հրամանաց, եւ եթէ սակաւիկ ինչ հաղային կամ փունէին՝ ըմպէր ընդ այնր գան: Այն ընթերիք բազում անգամ յերկարէին զբազում սեւ եւ զբա-

2. Յետ Անտոնինեանց առեալ զաթոռն Արեւիմիոս Աեւերոս յառաջնմէ կարգէ անտի, ի վախճանել իւրում կացոց ի հասարպայազատութիւն զերկոսին զորդիս իւր զԱնտոնինոս Ռասիանոս Վարակաղա (211—217), անուանեալ այսպէս առ թշնամանաց իմն ի հանդերձէ իմէքէ Վաղեացոց զոր սիրէր եւ այլոց տայր պարգեւ, եւ զԱրեւիմիոս Վեփա. այլ վասն սաստիկ ատելութեանն որ հաստատեալ եւ արմատացեալ էր ի սիրտս նոցա՝ չկարացին միարանել նոքա ի մի առաջնորդութիւն եւ իւրաքանչիւր օւնէր իւր առանձինն գունդս անձնապահաց: Այնուհետեւ բաժանեցան եւ նահանգք թագաւորութեանն ի մէջ երկոցունցն՝ յարեւմուտս եւ յարեւելս: Սակայն եւ ոչ այնպէս լուծաւ հակառակութիւնն՝ մինչեւ ի միում յաւուրց տայր Վարակաղա սպանանել զՎեփա ի բազուկս մօրն իւրոյ Յուղիայ Վոմիայ, քանզի առնա իսկ ապաստանեալ էր Վեփա ի վտանգին. կոտորեաց եւ զկուսակիցս սորա՝ արս իբրեւ 20,000 (212), սպան եւ զՎապինիանոս իրաւագէտ՝ զի չառ նա յանձն արգարացուցանել զեղբայրսպանութիւն նորա: Ապա իբրեւ սպառեցան մթերք խնայութեան հօրն, վասն տայր վարձս զօրականին առատութեամբ եւ վասնելոյ յանինայ՝ կոտորէր զմեծատունն եւ տայր որոց ի նահանգսն էին իրաւունս հռոմէական քաղաքացեաց ընդ բազում զնոց: Ապա ոչ միայն վասն ժողովելոյ արծաթ այլ եւ տազնապեալ եւս ի մտացն խզձէ՝ ել ինքնին եղբայրասպանն ի Հռոմայ (213) շրջել ի նահանգսն. նեղէր զնոսա հարստահարութեամբ, երեւէր ի Մակեդոնիա իբրեւ Աղեքսանդրոս՝ կրելով զկարծեալ զէնսն նորա եւ զզրահս եւ զառտոնին սպասն ի կիր արկանելով եւ կազմե-

զում գիշեր. յետ իւրաքանչիւր սեղանոց՝ առնոյն զեղ գիտելոյ շուպտեալքն, եւ յժամանակ միւսոյ սեղանոյն փոփոխեալին բաղանեք ի լուր ցարս կամ զերժ որոյ կէտ բազում անգամ՝ գինի եւ իւզք անուշուք էին, թէպէտ եւ մարմնը այնպիսեացն փութանակի խանգարեալ ազեղանային եւ ծիրերին ծնդէին արատամ:

Անցուցանէին զէին զազգ կանանց պնտուրք Հռոմայեցոցն, երկեցս եւ երեցս յաւուրն իւզովք անուշիւք զմարմնն օծանէին, ժամբազումս կային առաջի վարսափրոյնց՝ առ զանդրել սլորել զվարսն արուեստիւ, ցանէին փոշի սոփոյ եւ այլ եւս ինչ ազգս փոշոյ ի հերսն, եւ զմարթիւն եւ զքանն մարտէին. նայնպէս անհարկն էր եւ փառաւորութիւն եւ զբզութիւն անկախոց բարձից եւ գետապիտց. զնկաութիւն ի շինուածն եւ յամբարաւանս յուկլայր սմ ըստ սմ. ամբարաւանք Ղուկազդեայ եւ զետերայ փայր ինչ էին առ փոփոխեաց բարեկեցիկ կնոք ի ասանս կայսերացն: Ըստ նմին լափոյ յանտեալ էր եւ զթուութիւն ի ձեւակերտս արուեստից՝ քի մի սոսթ յազնուազոյն ինչ քարէ՝ 10,000 փոքրիմաց էր: Ի ասանս Աննեկոյ 500 սեղանք կային այնչափ մեծազմը մինչեւ փոյ

փոյ ի նոցանէ արժել 50,000 փոքրիմս: Պսպղեա կնն կայսերն քանն ինչ ազգս սմաւկաց ընթաց իւրոց սոսթ, եւ զպիտուրք էին նաւք ծովու յեզեւնափոյսն, որոց առաջը ընդուղեալ էին սկամբք պատուականք:

Չգայր ամենեւին կրթութիւն եւ հրահանգք եւ ի ասանս եւս մեծամեծացն, բայց փոյն զի զերեւելի երեւելի ինչ մասեանս հնոցն ընթեանուին, այլ զիտուր քարէ Հռոմայեցոցն խազք եւեթ էին: Արգիք եւ թառուք Սիդիսնեանցն երեւելի եւ անուանի մինէն ի վարել զհառս եւ արջաւեսցուցանել, եւ ինքնին իսկ կայսրն եւ մեծամեծք նորս ի թառերն առաջի ժողովքը՝ զեանն կառուակէին: Աւելանալք, վազերք եւ իննք հարիւր առ հարիւր ելանէին յարձաւարանս եւ կոտորէին. սլ ինչ ընդհատ էր ի նոցանէ եւ կոտորած սուսերամարսկացն:

Այնչափ յանտեաց բազմացաւ անօրէնութիւն եւ շարսթիւն, փոյնեւ փում ի գունետաց ժամանակին տակ՝ թե զարբիք երկաթոյ առաւել ընդ գործ չքթիւնքն կառուակէին: քան ընդ յօրինուած գործեաց մակութեան:

1 Constitutio Antoniana de civitate.

լով իւր փաղանդ ի 16,000 արանց մակերդոնացւոց, եւ յԱսիա իւրբեւ Աքիդէոս: Առաւել իմն մոլեգնէր յԱղեքսանդրիա. քանզի զայրացեալ ընդ բանս ինչ թշնամանաց զոր էին խօսեալ զնմանէ երբեմն քաղաքացիքն, յետ մտանելոյ ի քաղաքն եւ ընդունելոյ նոցա զնա մեծաւ փառաւորութեամբ՝ ժողովէր զամենայն երիտաւարդան իրբեւ այն թէ կազմիցէ ի նոցանէ զունդ մի անձնապահաց, եւ կոտորեալ զնոսա՝ ապա առաքէր ի քաղաքամէջ անդր զզօրսն յաւար եւ ի կոտորած, եւ ինքն ի տանեաց մեհենին Սերապեայ դիտէր զանցս իրացն: Յետ այնորիկ սպան զնա անձնապահապետն իւր Մակրինոս ի պատերազմին զոր տայր նա ընդ Պարթեւաց, 29 ամաց (Ապրիլ. 217):

3. Օսոյն Ոպիդիոս Մակրինոս (217—218) որ եւ Անտոնինոս զանձն անուանեաց՝ ընտրեցին իսկ եւ իսկ զօրականն, ընկալաւ ծերակոյտն եւ ինքն առ իւր կեսար՝ զԻխաղումենիանոս զիւր որդի: Այլ մինչդեռ նա յԱսիա էր՝ ընտրեցաւ ի լեզէոնացն կայսր՝ Բասիանոս Հեղիոզաբաղոս քրմնապետ արեգական յձմեսա Ասորւոց, թելադրութեամբ հանւոյն իւրոյ Յուդիայ Մեսսայ (քեռն Յուդիայ Գոմնայ մօր Արաակաղայ), քանզի կարծեցոյց իմն Մեսսա թէ Հեղիոզաբաղոս որդի իցէ Արաակաղայ աստուածացելոյ, եւ կաշառեաց իսկ գանձուք բազմօք զզօրականն նահանգին Ասորւոց, որ զայրացեալ իմն էին ընդ Մակրինոս վասն խօտութեանն: Իձեպէտ Մակրինոս փախուցեալ աճապարէր ի Հռոմ, քանզի ընդ նա կամէր ժողովուրդն եւ ծերակոյտն, այլ նաւն որ անցուցանէր զնա ի Իւզանդիոն՝ վարեցաւ ի մրրկէ պարէն յետս եւ ըմբռնեալ ի խնդրակացն սպանաւ հանդերձ 10ամեայ որդւոյն Իխուզումենիանեաւ (Յունի. 218):

4. Հեղիոզաբաղոսն մանուկ 14ամեայ, որ կոչեցաւ Աւրեղիոս Անտոնինոս Հեղիոֆաբաղոս (217—222) առ բեր ընդ իւր ի Հռոմ զամօթարից պաշտօն արեգական, այս ինքն՝ զթուխ զէմն գնդաձեւ անկեալ յօղոց, զոր պաշտէինն յձմեսա. չգոյր չափ անամօթութեան, անառակութեան, շուայտութեան եւ անզթութեան նորա: Այ երբեք այնպէս էջ յանարգութիւն ծերակոյտն որպէս առ ասորի մանկամբս որ եւ զհանին իւր զՄեսսա նստոյց ընդ ծերս ծերակուտին: Արագեաց ծերակոյտ ինչ զահերիցութեամբ մօր իւրոյ Սոյեմիսայ (դստեր Մեսսայ) վասն հանդերձից եւ զարդուց կանանց եւ կահի տան: Արեւէր ի հրապարակս մերթ երկայն փիւնիկեցի կամ մար պատմուճանաւ, մերթ կանացի գումարտակօք ականց պատուականաց, ամբոխիւ որնգահարաց եւ ծնծղայիւք եւ ճեմիւք եմեսացի պաշտամանն. եւ ինքնին եւս յառնէր ի կաքաւս առաջի վիմին յանդիման մեծամեծացն Հռոմայեցւոց:

Իւր իսկ հանին Մեսսա խրատ ետ նմա կացուցանել իւր ժառանգ զԱղեքսիանոս (այս ինքն՝ զԱղեքսանդրոս Սեւերոս) զոր-

դի Մամնէայ որ էր կրտսեր դուստր Սեփոյ: Բայց իբրեւ չկարաց շեղիողաբաղոս ապականել զբարան Եղեքսիանու, սկսաւ դարան գործել նմա, այլ անձնապահքն երին ի կողմն մանկանն եւ սպանին զվատանշանն շեղիողաբաղոս, որ ց19երորդ ամ կենացն՝ արար չորս կանայս եւ ամբոխ բազում հարձից, եւ զամենայն իսկ ազգս յոռութեանցն հան ի գլուխ (Մարտ. 222):

5. Իսկ պատանեակն 14ամեայ Եղեփսանդրոս Սեփրոս (222 — 235) էր կրթեալ զգուշութեամբ ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Մամնէայ, եւ եցոյց ձիրս չքնաղս եւ առաքինութիւնս մեծամեծս ի թագաւորութեան իւրում: Ելին նորա բարք յստակք եւ անարատք. բաժանեալ էր նա զժամս իւր յառանին պաշտօն, յուսումն եւ ի գործս իրաց տէրութեան: Յառանին ինչ տաճարի՞ ընդ պատկերաց արանց երեւելեաց զոր պատուէր, եղեալ ունէր եւ զԵբրահամուն եւ զԲրիստոսի: Մայր նորա լուաւ զհամբան Արդինեայ եւ կոչեցեալ զնա յԵղեքսանդրիայ՝ խօսեցաւ ընդ նմա, եւ ինքն իսկ Եղեքսանդրոս մէտ էր եւ յօժարագոյն ի քրիստօնէական վարդապետութիւն: Օանուանս այնոցիկ զոր յառաջնորդութիւն նահանգաց առաքէր՝ ծանուցանէր հրապարակաւ, զի որ ունիցի ինչ զնոցանէ ամբաստանութիւն՝ ցուցցէ՛. քանզի ասէր թէ արդարեւ անարժան իմն է՝ եթէ յընտրել մերում զկուսակալն որոց յանձն լինելոց են կեանք եւ արարք մարդկան՝ զայն չառնիցեմք զոր քրիստոնեայք եւ շրեայք առնեն՝ յորժամ ծանուցանեն զանուանս այնոցիկ որ ի քահանայութիւն իցեն կարգելոց: Բազում անգամ յեղշեղէր զբանն զոր ի քրիստոնէից լուեալ էր՝ թէ Օոր դու ոչն կամիս զի արասցեն՝ զայն եւ դու մի այլոց առներ՝, եւ էր դրոշմեալ զայն ի վերայ պալատանն՝:

Ամբարձ նա յառաջին պատիւ զԾերակոյտն, եւ ի միջոյ նորա ընտրեաց իւր զգուշութեամբ խորհրդականս՝ արս պատուականս երեւելիս 16: Արագեաց նոցա գահերէց զՏոյակապ իրաւագէտն զՈւղպիանոս, եւ մերժեաց ի բաց ի պաշտամանն զարան զանարժանս զոր մոյծ շեղիողաբաղոս, որպէս եւ զվէմն առաքեալ էր վաղ յետս յլքմեսս:

Եւյլ զինչ արդեւք ձեռնհաս էր վճարել առաքինութիւն եւ իմաստութիւն պատանեկի միոջ ընդդէմ ապականութեան ժամանակին եւ զօրականացն բռնաւորութեան: Զանալ ջանաց նա ոչ միայն ունել զսոսա ի չափու այլ եւ քաղցրութեամբ եւ սիրով ածել զիւրեւ, այլ զուր եւ ընդ վայր: Իւր իսկ առաջի ետես զի սպանին զբարեկամս իւր զՈւղպիանոս, եւ Ղիոն Ասսիոս պատմագիրն ապրեցաւ ի նոյնպիսի մոլեգնութենէ փախտեամբ ի

1 Lararium. 2 Տարիթ Դ. 16. Ձոր բու ասես՝ ու մք մ ասնիցես: 3 Բայց աւելի իմ քան զայն թեւորբէ Բրիստոս, յորժամ ասեն՝ Մասթ. է. 12. Զամնոյն որ փոնգամ կամիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ զուր բարէր նոցա, եւ Ղուկ. 2. 31. Արպէս կամիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, այնպէս արասիք եւ զուր նոցա:

Պաննոնիա: Այսպէս կուռէր Աղեքսանդրոս զամենայն ժամանակս կենացն ընդ զօրականացն ժպրհուլթեան:

Ի յարձակել Արտաշէի Սասանեան առաջնոյ թագաւորի նորոյ տէրութեանն Պարսից (յամէ 226) ի սահմանս Հռոմայեցւոցն մինչեւ ի Վամիրս կոչս եւ խնդրել զերկիրն մինչեւ ցծովն Աֆէական եւ ցՊրուպոնտիս, խաղաց ի վերայ նորա Աղեքսանդրոս (231 — 233), այլ զելեց իրացն այլ եւ այլ իմն են պատմուլ թիւնքն. որպէս հաւանութեան է՝ ցածոյց եւ զպատամբութիւն լեգէոնի իրիք յԱնտիոք: Այլ յորժամ ճեպէր ի կողմանս Ռենոսի արգելուլ զսպաստակ Վերմանացն՝ մտ ի Մոզուստիս սպանաւ հանդերձ մարտն եւ հաւատարիմ բարեկամօք ի վրանի իւրում՝ 27 ամաց ի ձեռն զօրականին զորս գրգռեաց Մաքսիմիանոս Խորակացի (Ագ. 235):

Այս բիրտ եւ վայրենի Յուդէոս Մաքսիմիանոս Խորակացի (235—238) որ յերիտասարդութեանն հովիւ լիալ էր անդէոց, եւ ապա զօրութեամբ մարմնոյ եւ քաջութեամբ գտեալ անուանի ի զօրուն՝ տակաւ ել ի զօրավարութիւն, եւ յայնժամ ի խորհրդակցաց դաւոյն ընտրեցաւ կայսր եւ ան իւր աթոռակից զելք որդի համանուն: Հայածէր նա կասկածանօք անագորոյնս՝ ոչ միայն զբարեկաման Աղեքսանդրի, յորս ապաքէն եւ քրիստոնէայք էին, այլ եւ առհասարակ զբազումս յարանց ազնուականաց, եւ յետ խռովութեան իրիք միայն՝ ետ նա կոտորել 4000 այր առանց հարցափորձի:

33

Առ Սեւերոսն Աղեքսանդրիւ եղել համարձակութիւն քրիստոնէից շինելոյ եկեղեցիս, եւ ի միում նուագի յորժամ ել առաջի կայսեր գփտութիւն ինչ ի Հռոմ վասն տեղոյ իրիք եկեղեցւոյ ընդ առն աշխարհաւանդի, վճիռ ետ կայսր՝ թէ քրիստոնէից լեցի տեղին. «Իւանդի լաւ է, ասէ, թէ պատուեսցի Աստուած՝ որպիսի ինչ եւ իցէ օրինակաւ, քան եթէ ի գիներբուս փոխեսցի տեղին», — Իսկ Մաքսիմիանոս ի պատճառս ահագին սասանութեանն որով ապականեցաւ Սապարովկիս եւ Պոնտոս, յայտնի իսկ պատուիրեաց հալածումն հրովարտակաւ՝ սահմանելով պատիժ մահու գլխաւորաց քրիստոնէիցն եւ ուսուցչաց նոցա, եւ այրեցան իսկ յեկեղեցեաց քանի մի: Այլ այն հալածումն ոչ ընդ երկար ինչ էր եւ ոչ ընդ ամենայն տեղիս:

Ինդ նոյն ժամանակս յետ վճարելոյ յաղթութիւնս ընդդէմ Վերմանաց (236) խաղաց Մաքսիմիանոս ի Պաննոնիա տալ անտի պատերազմ ընդ Սարմատաց (237): Այլ վասն ազահուլթեանն՝ զրգռեաց զամենեւին: ՅԱփրիկէ ուր յարձակեցաւ ժողովուրդն ի վերայ գանձապետին՝ որ դատապարտեալ էր զարս մե-

Ծառունա ի տոյժս մեծամեծս՝ ապստամբեցին եւ ընտրեցին կայսր զայրն ընտիր 80ամեայ զանտիհիււպատոսն զՊորդիանոս Լ. Հանգերձ որդւոյն իւրով 46ամեակ Վորդիանոս Բ. յակամայ կամս նոցա, եւ ընկալաւ իսկ զնոսա ծերակոյտն: Եյլ Մաքսիմիոս մրմռեալ ճեպէր մեծաւ քինու յԽաղիա (238):

Թէպէտ եւ վաղ պարտեցան Վորդիանոսքն յԼիբիկէ ի կուսակալէն Մաւրետանիայ ի Սապեղղիանոսէ, քանզի անպատուպար իմն էին, եւ անկաւ ի կենաց՝ որդին ի ճակատու եւ հայրն անձին առնելով, սակայն ընտրեաց ծերակոյտն փոխանակ նոցա զբինկղէտիկոսն զՊոպիլիոս Մաքսիմոս (մեծ՝ վաստակովք) եւ զՍեղիոս Բաղբինոս (երեւել՝ ընչաւետութեամբ), եւ ըստ ինդրոյ ժողովրդեանն ետ նոցին ընկեր իբրեւ կեսար՝ զյրօերն Վորդիանոս զթուռն Վորդիանու անտիհիւպատոսի: Մաքսիմիոս կայր պաշարէր զԼիւիդէա, այլ քանզի զկամուրջս Սոնտիոս (Իլոնցոյ) գետոյ հասեալ էին քաղաքացիքն, ինքն յամանոց գինւոյ տայր կազմել կամուրջ եւ հարկանել զքաղաքն: Սակայն իբրեւ չաջողեալ յարձակմանն եւ սաստկացեալ եւս կարօտութեանն տրուանջել սկսաւ զօրն՝ չարչարեաց Մաքսիմիոս զոմանս ի հրամանատարաց նոցա. յայնժամ յարեան ի վերայ եւ սպանին զնա հանդերձ որդւոյն (Մայ. 238), եւ ածան գլուխք նոցա ի չռոմ, Թէպէտ եւ տուեալ էին սղքա նմա երդումն կալ հաւատարիմ յաւիտեան: Կոյնպիսի իմն անցք անցին եւ ընդ արսն երկուին լաւս ընդ Պուպիլիոս եւ Բաղբինոս ի չռովմ. քանզի չկամէին անձնապահքն ընդ կայսր որ ընտրեալ ի ծերակուտէ իցէ, եւ սպանին զնոսա չարաչար (15 Յուլ. 238):

2. Ուլիանոսինոսն Վորդիանոս Վ. (238—244) 14 կամ 17 ամեայ ընկալան ամենեքին առհասարակ: Յարեցաւ նա զհետ արանց լաւաց, եւ եղ յաջողութեամբ արշաւան ի վերայ Վիթաց, Լիւնաց, Սարմատաց եւ Պարսից յարձակելոց յԼսորիս առ Շապհով Ե. (յամէ 241—243): Յարշաւանսն նորա ընկեր էր միշտ Միսիթէոս այլ լաւ, որոյ խորհրդովն իսկ վարէր ցանկ Վորդիանոս ի խաղաղութեան եւ ի պատերազմի եւ հայր կարգայր զնա: Եյլ յետ Միսիթէոյ վախճանին անձնապահպետ նորա Փիղիպպոս Լիւսացի՝ որոյ հայրն աւազակ լեալ էր, յարոց խռովութիւն եւ ետ ընտրել զանձն կայսր եւ սպանանել զազտ զՎորդիանոս՝ զոր զօրականն եւ ծերակոյտն՝ իւրեանց որդեակ կոչէին, եւ ժողովուրդն՝ բերկրութիւն իւր (Փերր. 244):

3. Լու Յուղեաւ Փիլիպպեոս (244—249) ստէպ ապստամբութիւնք էին՝ մանաւանդ ի Պաննոնիա: Յամի 248 տօնեցաւ առ նովաւ 1000երորդ ամն շինութեան չռոմայ: — Սեծ իմն այն զովութիւն է Փիլիպպեայ զի արգել զպղծութիւնս հակառակս

1 Արում եւ ծերակոյտն առնն դատուպ՝ Pater principum et reipublicae.

բնութեան որ առհասարակ հրապարակաւ յայնժամ ընէին, զոր եւ ոչ առաքելինն Աղէքսանդրոս իշխեաց կարծել :

Այս ուրեմն լեզէոնքն Պաննոնիացոց ընտրեցին կայսր զՎեկինոս: Իսողաց ի վերայ նորա Փիղիպպոս, այլ ի պարտութիւն մատնեցաւ, եւ յետ փախտեանն՝ ի Ալեքոնս սպանաւ, որպէս եւ որդին նորա համանունն եւ բարձակից (յամէ 247) սպանաւ ի Հռոմ յանձնապահացն (Սեպտ. 249):

4. Այնպէս նպաստաւոր իմն էր Փիղիպպոս քրիստոնէից՝ մինչեւ ոմանց յեկեղեցական պատմագրաց կարծել թէ քրիստոնեայ իսկ լեալ իցէ, սակայն չմարթի ցուցանել. թէպէտ եւ Վիբուր գերմանացի նշանաւոր մատենագիր պատմութեան Հռոմայեցոց՝ Հհամարի ինչ այնչափ անհաւանութեան զերան: Բազմացան առ նովաւ քրիստոնեայք յամենայն իսկ կարգս եւ յատիճանս, եւ նուազեալ որ ըստ օրէ կռապաշտութիւնն՝ տարածանէր եկեղեցի: Ի սմին իսկ ժամանակի Փարիանոս քահանայապետ Հռոմայ (236—250) առաքեաց (ըստ վկայութեան Ս. Գրիգորի Տուրնոնացոյ ի 6 դարու)՝ քարոզս աւետարանին, իրբեւ եպիսկոպոսոս հանդերձ քահանայիւք ի Վաղիա (յամի իբրեւ 245): Ազքահաստատեցին 7 եկեղեցիս. Ս. Գրատիանոս զեկեղեցին Տուրնոյ (Խուրայ), Ս. Տրոփիմոս զԱրեյատայն, Ս. Պաւլոս զԼարոնայն, Ս. Սատուռնինոս զՏոլոսայն (Խուլուզայ), Ս. Սարմենիոս զԱրուեռնայն (Վլեքմոնի՝ յՈվեռնեք), Ս. Սարաթիազիս զԷմովեկիայն (Սիմոն քաղաքի), իսկ Ս. Գիորնիսիոս որ թուի թէ զլիսաւոր ամենեցուն էր՝ զեկեղեցին Պարիսայ. սա անուանի Առաքեալ Վաղիայ (որ եւ վկայեաց առ Սաքսիմիանոսիւ յամի 287): — Սոս ի վախճան թագաւորութեանն Փիղիպպեայ յարուցին հեթանոսք խռով ի վերայ քրիստոնէից յԱղէքսանդրիա, եւ բաց յայլոց բազմաց՝ սպանան լկանօք սուրբն Սեարաս եւ Աուրինտա եւ Ապոդոնիա կոյս (249):

5. Վեկինոս Տրայիանոս (249—251) որ առ իւր կեսար զիւր երէց որդի անուանակից, էր ի հռոմայեցի ազնուական տոհմէ, նախանձաւոր խստագոյն վարուց եւ փառաց առաջնոցն Հռոմայեցոց. նմին իրի իսկ եւ իսկ կացոյց միւսանգամ պաշտօն համարակարութեան (քննութեան վարուց քաղաքացեացն) որ ի ժամանակաց անտի Աւգոստոսայ անկեալ էր ի մոռացօնս, եւ ընտրեցաւ ի սոյն ի ծերակուտէն Ալադերիանոս (որ յետոյն եկաց կայսր): Ինքնին Վեկինոս գրեաց առ սա զընտրութիւնն, բայց նա չառ յանձն հեռանալ ի զօրուէն, եւ ասէր թէ ապականութիւն բարուց ժամանակին առանց բժշկութեան է: Այլ Վեկինոս իբրեւ պք հռոմայեցի՝ եւ զտեւումն հաստատութեան պետութեանն կապեալ ընդ պաշտաման դիցն անմահից համարէր, նմին իրի իսկ ամենայն սաստկութեամբ հզօր բնութեան իւրոյ՝ եղ ի մօի ջնջել

բնարարձ զքրիստոնէութիւնն, ուր միայն ի սմանէ պարտ էր անն ունել վարուց ուղղութեան եւ տէրութեանն հաստատութեան:

Իբրեւ Յ8 ամբ էին զի վայելէր եկեղեցի ի խաղաղութեան (թէ առցի ի բաց համառօտ եւ մասնաւոր հալածումն Մաքսիմիւնեայ): Այլ ոչ ամենեցուն ի քրիստոնէից եղև այն օգուտ: Բնդ տունկան ընտիրս բուսաւ խառն եւ գաղձն բազում, ի ծաղիկս դրախտին Աստուծոյ՝ սուտ էին բազումք եւ մերձ ի թօթափել անդէն յառաջնում մրրկի անդ. զսոսա կամէր իմն ընտրել տէր այգւոյն:

Հան Վեկիոս անդէն յամի 249 հրամանն ի նահանգսն՝ ոչ եթէ այնչափ սպանանել զքրիստոնեայսն՝ որչափ նորանոր տանջանք ածել յուրացութիւն: Օմանր հանգամանս այոր մեծի հալածման նկարեն թուղթք Ս. Արարիանու եպիսկոպոսի Աարքեդօնացոց, եւ թուղթ Ս. Վիոնիսիոսի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոց առ Փարիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (առ Աւսեբեայ):

Ածէին կուտէին զքրիստոնեայսն ի հրապարակս վաճառացն. անդ ստիպէին երկիր պագանել եւ արկանել խունկս դիցն պատկերաց: Սփռեցան տարածեցան առաջի նոցա ազգի ազգի գործիք տանջանաց, եւ ջանային ածել զնոսա ի վհատութիւն պէսպէս լլկանօք: Վուճարագունդ արկանէին զնոսա ի բանտս, մինչեւ հարկ իսկ լինել զբազումս ի նոցանէ առաքել առ ժամանակ մի յաբարս՝ զի եւ այլոց գտցի տեղի:

Բազումք անդէն իսկ ահագին պատրաստութեամբն, եւ եւս բազմագոյնք ի հասանել արդեամբք տանջանացն առնուին յանձն զուրացութիւնն. կէզք հաւանեալ էին ցանելոյ խունկս կամ ուրանալոյ զքրիստոնէութիւն, եւ կէպք ապրէին՝ առեալ արծաթոց մուրհակ յորում վկայէին իմն թէ զոհեցին կոոց: Բազմաց առնուանք մեծան ստութեամբ ի մատեանս հարցափորձիցն՝ որպէս թէ հնազանդեցին հրովարտակի թագաւորին, այլ եկեղեցի մերժէր զամենայն իսկ լռելեայն հաւանութիւն: Բազումք ի տկարացելոց աստի դիմէին առ մարտիրոսսն կամ խոստովանողս խնդրել զբարեխօսութիւն նոցա բանիւ կամ գրով: Բստ բարեխօսութեան սոցա թողուին եպիսկոպոսունք՝ դարձելոցն զեկեղեցական ապաշխարանսն՝ կամ ամենեւին եւ կամ մասամբ միով: Այլ բազում անգամ դէպ լինէր զեղծանել բարեխօսութեամբն նոցա, եւ խոստովանողքն իսկ անցին բազում անգամ ըստ չափ. այս ի Աորքեդոն եւ յԱղեքսանդրիա մանաւանդ դիպեցաւ, եւ յայն սակս ընդդէմ դառնային այնպիսի չարաչար սովորութեան՝ անդ Ս. Արարիանոս եւ աստ Ս. Վիոնիսիոս Աղեքսանդրացի:

Սակայն եւ մեծ ինչ մասն քրիստոնէիցն մանաւանդ յԱգիպտոս՝ նահատակեցան վասն Վրիստոսի: Ի վերայ եպիսկոպոսացն առաւել կատաղէր բռնաւորն: Ի Հում վկայեաց Փարիանոս քա-

Հանայապետ (250). Ծերունին Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Արուսաղեմի, գասեալ ի Աեսարիա մեռաւ ի բանտի. մարտիրոսացաւ եւ Բարիղաս Անտիոքայ եպիսկոպոս՝ ընդ որում թագեցան շղթայքն, որպէս ցանկացեալ էր. այսպէս եւ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Արմանայ Պոնտացոց ձեռնադրեալ ի Գրիգորէ Աքանչեւագործէ: Պիոն կամ Պիոնիոս քահանայ եկեղեցոյն Օմիւռնացոց ըմբռնեցաւ ի Պողեմոնէ քրմապետէ Ասիացոց յաւուր յիշատակի Ա. Պողիկարպեայ, ձգեցաւ նա ճոպան ի փող առաջն բազնին՝ ուր եպիսկոպոսն նորա Ալեքեմոն կայր այն ինչ ուրացեալ զԲրիստոս առ տանջանացն ահի. ապա հրամանաւ Յուդեայ Պրոկուդայ Առնիտիզիանեայ փոխանակի բղեշխին դատապարտեցաւ ի խարոյկ. բեւեռով պնդեցին զնա եւ ի շառաչել հրոյն շուքանակի փակեաց զայն մատուցանել աղօթս, եւ յասելն զԱմէնն հան զոգին. եւ ի յափշել հրոյն գտաւ մարմինն առանց սպառելոյ եւ գէմք երեսացն շքեղացեալ՝ մինչեւ զարմանալ հեթանոսացն զումարելոց ի տեսիլ:

Թագուցեալ սպրեցան վասն հաւատացելոցն օգտի Մեծն Գիոնիսիոս Աղեքսանդրիայ, եւ Գրիգոր Աքանչեւագործ՝ Ալեոկեասրեայ Պոնտացոց († 270) անկեալ ի բուր մի հանդերձ իւրով սարկաւազաւն: Աորին վարդապետ Արոզինէս կրեաց լլկանս եւ բանտ: Թող զանկթիւ զանհամար ժողովրդականսն որ ուրեք ուրեք սպանան:

Առ Վեկեաւ զառաջինն անցին Գուլթք ընդ Վանուբ մխել ի սահմանս տէրութեան Հռոմայեցոց: Վեկիոս զառաջինն յաջողեալ ընդդէմ նոցա ապա պարտեցաւ սաստիկ ի ճակատու, քակեցաւ զօրն Հռոմայեցոց, ինքն կայսրն հանդերձ՝ Վեկիոսիւ՝ իւրով որդւով սուզաւ յեղտիւրս, կրեալ զպատիժ կոտորածի այնչափ անչափ անմեղացն (Հոկտ. 251): Բայց ինքն էր զօրավար երեւելի եւ զգաստ վարուք:

6. Տրերոնիանոս Գաղղոս մատնտու Վեկեայ՝ որպէս կարծի, զնա յաջորդեալ (251—253) առնոյր բարձակից զիւր որդի զԱռաքանոս, գնէր խաղաղութիւն ի Գլթաց տարեւոր հարկօք եւ թողլով նոցա զաւար եւ զգերին հռոմայեցի: Այս նա այնուհետեւ զանձն ի բարեկեցութիւն, ուր Գուլթք ասպատակաւ ապականէին եւ աւերէին զՓոքրն Ասիա: Բայց երկրորդն եւս յիւրեանց զօրաց սպանան (Մայ. 253), յորժամ անտոււտ հակառակորդն նոցա Ամիղիոս Արիպանոս յաղթեաց Գերմանացոցն: Թէպէտ եւ ընկալան զսա իբրեւ կայսր, այլ անդէն խաղացեալ հասանէր գաղիական լեզգնօք Աղբրիանոս բարեկամ Գաղղոսի, եւ յայնժամ սպանանէին եւ զԱմիղիանոս զօրք իւր (Եւգ. 253):

7. Ղիկինիոս Ապլերիանոս (253—259) յազնուական տոհմէ, զօրավար քաջ եւ քաղաքագէտ իմաստուն եւ հանձարեղ լի

արար զՀռոմայեցիս անկալութեամբ իրաց մեծամեծաց, եւ թուէր իմն թէ նորոգեսցէ սա միւսանգամ զառաջին մեծութիւն զօրութեան հռոմէական տէրութեանն: Մինչ անտուտ զօրավարք նորա պահէին զահմանսն յարշաւանաց Վերմանացն՝ ինքն խաղաց ի վերայ Պարսից, այլ հարաւ չարաչար եւ անկաւ ի ձեռս Շապուհ Ե. (259), որ թշնամանօք ունէր զնա: (Յետ 7 ամաց վախճանէր յաղերիանոս ի գերութեանն իբրեւ 70 ամաց, 266):

8. Ղիկինիոս Վաղլէնոս (259 — 268) նորին որդի եւ բարձակից՝ այր թեթեւամիտ, ունէր ի ժամանակին միայն առանձինն զառաջնորդութիւնն որում չէր ամենեւին ձեռնհաս. չարար ինչ նա փոյթ զհօրն արկածից յորժամ լուաւ. տեսեալ զսպականութիւն եւ զքայքայումն տէրութեանն՝ ինքն յաճախէր հանապազօր ի շուտութիւնսն եւ ի լիտութիւնս: Հրեշտակք կամ Վեսպասիք՝ 19՝ որ գործակալութեամբ ի նահանգան կային յետս կացին եւ եղեն ինքնազլուիք: Եւսպէս ելին կացին առ նովու իշխանք յորոց բազումք զԷրեանց որդիս կացուցին կեօարս. եւ անուանին նօքա Նրեսուն բռնաւորք. բայց մեծ մասն նոցա սպանաւ ի զօրականէն²:

Ոչ ի սոցա միայն հարստահարութենէ՝ այլ եւ յասպատակէ Պարսիցն յարեւելս եւ Վերմանացն յարեւմուտս խանգարեալ աւերէր տէրութիւնն: Վուժք աւերէին գերփէին զՎալիա, զՊաննոնիա եւ զՅունաց աշխարհ. թողեալ զնոսա կայսերն աճապարեաց յառաջիս ի վերայ Եւրէոզոսի, բայց սպանաւ նա առ Մեղիոզանու յորժամ պաշարեալ ունէր զսա անդ (Մարտ. 268): Ի մեռանել իւրում յանձն արար Վազիէնոս կացուցանել իւր յաջորդ զՍիլուսիոս զօրավար որ մղեալ էր յետս զՎուժսն ի Ղիկիկէ:

9. Եւ Վաղդոսիւ յորժամ եղեւ ժանտ սաստիկ՝ հրամայեցան զոհք վասն դիցն հաշտութեան. բայց զի չեղեն կցորդ զոհիցն քրիստոնեայք՝ տանջեցան իբրեւ պատճառք ախտին: Եւսպէս սպանաւ Սուրենեղիոս քահանայապետ (252) եւ նորին յաջորդ Ղուկիոս (253) եւ երեւելի վկայն Հիպոզիտոս երէց եկեղեցւոյն Հռոմայ: Իսկ Սաղերիանոս զառաջինն նպաստաւոր էր քրիստոնէիցն եւ ունէր իսկ զԷրեւ արս բազումս ի քրիստոնէից, այլ յամի իբրեւ 257 մոյրեցոյց զնա Մակրիանոս օմն աւուն՝ նորոգել զհեթանոսութիւնն եւ այնպէս արգելուլ քրիստոնէից ժողովել ի գերեզմանս մարտիրոսացն: Ս. Ստեփանոս

1 Legati.
 2 Ողբնազոս ի Պաղարա, Մակրիանոս Սուրեն, Ազգէս ՍԱբայիա, Պետոս ի Քեսասպի, Աւրէնոս ի Ղիւրիկէ, Պոսահուփոս ի Վերմանիա, Բազիսոս ի Քրակիա, Եփրատոս ՍԱղէքսանդրիա, Սասանիանոս

Ղարեալ ի Վերմանիա, Յերեզդիանոս ի Ալ Խաւրացւոցն, Եղիանոս եւ Յեթրիկոս ՍԱհուխանիա եւ ի Սպանիա, Ղազարեան զկոզմամբ Հաննոսի ի Պաղար, Վիկտորիոս յայլում մասին Պաղար եւ այլք յայլ անգիս:

քահանայապետ Հռոմաց սպանաւ կամ մեռաւ ի բանտի. Գիտնիտոս Աղեքսանդրիայ եպիսկոպոս արքորեցաւ ի Ղիբրա. այլք յեպիսկոպոսաց եղեն գանալից եւ դատապարտեցան յերկաթահատս եւ ի քարահատս շղթայիւք յոտս: Ապա առաւել եւս տասակացոյց կայսր զհալածուսնն՝ հրաման տուեալ զերիցունան իսկ եւ իսկ սպանանել, զարանց երեւելեաց յափշտակել զինչս եւ եթէ յամառէին՝ զլխատել: Եւ կատարէր հրամանն մեծաւ խտուրթեամբ: Ս. Սիքստոս Բ. քահանայապետ սպանաւ ի վերայ գերեզմանի Ս. Սաղիքոսեայ քահանայապետի. յետ երկց աւուրց ածաւ խորոզեցաւ ի վերայ կայծականց սարկաւազապետն նորա երեւելին՝ Ղաւրենտիոս, որ ի պահանջէն ի նմանէ ոստիկանին Հռոմաց ցուցանել զգանձ եկեղեցւոյն, եցոյց զաղքատան՝ թէ սղբս են ոսկի եւ արծաթ մեր, եւ զկուտանն եւ զայրիս՝ թէ սղբս են մարգարիտք մեր եւ ականք պատուականք (10 Աւգ.): ՅԱփրիկէ 153 քրիստոնեայք միանգամայն զլխատեցան եւ կամ արկան ի բորոզքեալ հնոց կրոյ յԱւտիկա, եւ յայն սակս անուանեցան Սպիտակ զանգուած¹ (Աւգ.): Այժմ ուրեմն ընկալաւ զպսակ մարտիրոսութեան եւ մեծն Տասկիոս Աեկիղեոս Ափղաճանոս եպիսկոպոս Սարքեղոնի (258)². յետ նորա վկայեցին բազումք մի ըստ միջէ: — Ի Սպանիա կենդանւոյն այրեցաւ Փրուկատուոսոս եպիսկոպոս Տառակոնայ (259), զոր ցայժմ պատուեն Սպանիացիք:

Իսկ եւ իսկ իբրեւ տիրէր Գաղիէնոս՝ դադարէր հաղածուսնն: Նոյնպէս նորին պայազատ Աւրեղիոս Աղապրիոս Բ. (268—270) ետ քրիստոնէիցն խաղաղութիւն եւ տէրութեանն հաստատութիւն: Արար ձերբակալ եւ զԱւրեղոս զկայսրն հակառակ կայսեր, յաղթեաց ի Միւսիա երկցս Գլթաց եւ ազգաց միաբանեցոց ընդ նոսա (269). բայց յետ սակաւ ինչ միայ վախճանէր ժանտիւ ի բանակին ի Աիրմիոն (Հոկտ. 270):

10. Վրաջն Գիկիւնիոս Գոմփոխոս Աւրեղիանոս (270 — 275) որ ցուցեալ էր յաջորդ ի նմանէ՝ ամբարձեալ էր ի կարգէ զոյզն զհնուորութեան ի զօրավարութիւն, եւ եղեւ իսկ նորոգիչ միութեան տէրութեանն³: Եւհար նա զԳուլթս, բայց հարկ համարեցաւ թողուլ նոցա զմեծն Գակիա (272) զգաղթականս Հռոմայեցւոցն փոխեալ ի Միւսիա⁴. մերժեաց հան զՄարկոմանս եւ զԱղեմանս որ հասեալ էին մինչեւ յԱմբրիա, յաղթեալ առ Մետաւրոս լերամբ՝ եւ ամրացուցանէր զՀռոմ նոր պարսպօք: Ապա ել նա ի վերայ Սեպտիմիայ Օքտիւբիայ հոյակապ եւ իմաստուն եւ մատենագէտ զշխոյին Պարմիւրացւոց, որոյ սահմանք թագաւորութեանն էին Ասորիք,

1 Massa candida. 3 Restitutor imperii.
 2 Յետ ի Խոնարհեկեղեցական մասնազր.: 4 Dacia Aureliani.

(ըստ Յուստինեայ՝ եւ մասն մի Լազիպտոսի եւ մասն մի Փղարուն Ըսիայ)․ զայս թագաւորութիւնն հաստատեալ էր այնն նորա Ողենայոս (յամի 262) որ ընդ յաղթութեանցն ի վերայ Պարսից ընկալաւ արթուակցութիւնն ի Վաղիէնոսէ։ Յաղթեաց Լւրեղիանոս դշխոյնն մեծաւ պատերազմաւ երկիցս առ Լնտիզբիաւ եւ առ Լամեսեաւ (272), պաշարեաց զնա անդէն ի Պազմիրա եւ ապա կայաւ զնա ձերբակալ՝ յորժամ անցանէր նա ընդ Լափրատ փախատեայ ի Պապաս (273)։ Ինայեաց նա ի հոյակապ քաղաքն Պաղմիրացւոց զոր Սողմոնի շինեալ էր՝ քանզի բացին նմա զգրուսն քաղաքացիքն, այլ իրրեւ կոտորեցին զպահակապան զօրսն՝ դարձաւ Լւրեղիանոս, զմեծ մասն բնակչացն կոտորեաց եւ քանդեաց զձքեղ մեհեանսն եւ զպարանս։ Բայց եւ աւերակքն ցայժմ լի առնեն զամենեւին զարմանալեօք։ Լծաւ Օլենորիա ի Հռոմ ի ձաղանս յաղթութեանն ոսկւով շղթայիւք, իսկ Վոնգինոս փիղիսոփոս եւ հազարապետ թագաւորութեան նորա անդէն սպանաւ։

Յետ նուաձելոյ եւ զԼազիպտոս եւ այսպէս զհամօրէն արեւելս հաստատելոյ՝ խաղաց նա ի Վաղիա ի վերայ Տետրիկոսի որ գրաւեալ ունէր զՎաղիա եւ զՍպանիա․ անդ Տետրիկոս ի ճակատաւ ուրեք առ Կատաղաւնոնաւ (Շալոնաւ)՝ ձանձրացեալ ի մարդախոշոշ զօրակառնէն եւ անվտահ յիւր կեանսն՝ եթող զանձն լինել ձերբակալ, որպէս վաղ իսկ լեալ էր նա ի բանի ընդ Լւրեղիանու՝ գրեալ առ նա թուղթ արաչանաց զալ փրկել զնա․ (273)։

Լնդէն ի նմին ամի արար ձաղանս, յորում ածաւ Օլենորիա ի շղթայս ոսկիս, զարդարեալ ակամօք պատուականօք, եւ Տետրիկոս հանդերձ անուանակից որդւոջն ածաւ ի տես, եւ ինքն կայսր անցանէր ի կառս զոր ձգէին չորք եղջերօք՝ զորս բերեալ էր նորա յաւարէ միոյ ուրուք ի թագաւորացն Վթաց։ Յետ ձաղանացն՝ առաքեցաւ դշխոյն արեւելից ի Տիրուր ուր պարգեւեաց նմա արարս, եւ դատերք նորա եղեն արանց մեծամեծաց ի Հռոմացեացն։ Իսկ Տետրիկեայ տայր զվերակացութիւնն նահանգին Վուկանիայ, ասելով թէ առաւել լաւ է յայսպիսում ի գեղեցիկ երկրի միում նահանգի տեսուչ կալ, քան յայնկոյս Լազից թագաւորութեան միոջ կալ առաջնորդ։ Արսերն Տետրիկոս յետոյ եկաց սինկղիտիկոս։

Ի սակաւ ժամանակին՝ զոր յետ ձաղանացն եկաց նա ի Հռոմ, հան օրէնս բազումն լի արդարութեամբ, այլ ոչ առանց խտուութեան։ Օրբ ի հասարակաց պաշտամունսն էին եւ գտան զործեալ հարստահարութիւն՝ ետ սպանանել։ Բայց եւ այնոցիկ որ առին զէն հակառակ նորա՝ ներեաց առհասարակ եւ զգիրսն ամբաստանութեան որ զնմանէն էին՝ ետ այրել հրապարակաւ։ Լստ պեղել զյատափն Տիրերեայ, ուր արդել ինչ նուաոր-

կութեան կայր: Յետ հոգալոյ բարուք զպարէն քաղաքին՝ ի բաշ-
խմունս ցորենոյն եւ իւղոյ յաւել եւ միս խողենի, կամէք եւ զի-
նի տալ՝ բայց արդեւ զնա վերակացուն Հռոմայ ասելոցն՝ թէ
յայնժամ Հռոմայեցիք քաքար եւս եւ սագս ի նմանէ ունիցին
ահն առնլոյ:

Սակայն Աւրեղեանոս՝ ոչ միայն ջերմ էր ի դիցն պաշտօն, եւ
յայն սակո զմեհեան արեգականն ի Պաղմիրա զարդարեաց մեծաւ
պատարագօք եւ ի Հռոմ շինեաց արեգակնայինն Աստուածոյ
մեհեան եւ երկց ոսկւովք սպասուք, այլ եւ յաջողութեամբն
հպարտացեալ՝ փոխեաց զանպաճոյճ կեանսն, յետ ձաղանացն ա-
զանէր հանդերձս ոսկւով եւ ակամբք պատուականօք, եւ կա-
պեաց թագ ի գրուս, այն՝ որ երբեմն յորժամ կայսրն իսկ էր՝
չառ յանձն տալ կնոջ իւրում ծախս վասն միոյ մետաքսեայ
հանդերձի, ասելով թէ քաւ լիցի ի մէջ ըստ ծանրութեան
ասղանեաց կռել հաւասար ոսկի (քանզի այսպէս թանկագին էր
յայնժամ մետաքս): Իսկ ի վերայ դահեկանացն՝ կոչէր նա «Տէր
մեր եւ Աստուած», Ապա ուրեմն եղ նա ի մտի ջնջել զքրիստո-
նէութիւն եւ յորինեալ պատրաստեցան իսկ հրովարտակք ի
դոյն (274), բայց խափանեցաւ գործն մահուամբն նորա, որ հաս
իսկ եւ իսկ ի վերայ. զի մինչդեռ կամէրն երթալ ի վերայ Պար-
սից պատերազմաւ՝ ի Վիւրթիկէ վասն խստութեանն սպանաւ՝ 63
ամաց (Մարտ. 275):

11. Յետ Յամնեայ անտէրընչութեան՝ ապա ի բաղում ան-
գամ աղաչելոյ զօրացն եղ ծերակոյտն կայսր զարժանաւորն ի
միջոյ սինկղիսիկոսացն՝ ղծերունին 75ամեայ զՂաւադիոս Տակիոս
(275 — 276) ի տոհմէ Տակիտեայ պատմագրի. էր նա այր ազնիւ,
յաղթեաց Ալանաց յայնկոյս Աւակասու, բայց չյերկարեալ մե-
ռաւ ի Տարսոն Արիւկեցւոց (Ապր. 276): Յայնժամ յԱսորիս
Պրորոս եւ ի Հռոմ Փղոթիանոս եղբայր Տակիտեայ եղան կայսր,
այլ Փղորիանոս յիւրոց սեպհականաց սպանաւ ի Տարսոն՝ ուր ե-
կեալ էր ի վերայ Պրորոսի:

Աւրեղեոս Պրոքոս (276 — 282) ի խոնարհագոյն կարգաց
էր, այլ գտաւ երեւելի ի մէջ կայսերաց: Մղեաց յետս զՎեր-
մանս առ Հռեմոս գետով եւ ի կողմնս Վանուբայ, դիմեաց ե-
հաս մինչեւ ցԱղբա գետ, արար հարկատու ինն իշխանս յիշխա-
նաց եւ ամրացոյց զսահմանն՝ ածեալ խրամ հանդերձ որմով.
զՊարսիկան ստիպեաց զնել դաշինս խաղաղութեան: Գլանայր
նա եւ զազգան զայնոսիկ Վերմանաց զբարբարոսս ածել ի կարգ
եւ ի բարս. ետ շինել 70 քաղաքս քանդեալս եւ աւերեալս եւ
առնէր մարդաշատ նստուցանելով զգերին ժողովեալ ի պատե-
րազմաց. զէգէոնան պարապեցուցանէր յարդարել պողոտայս, կա-
մուրջս եւ այլ եւս նոյնպիսիս, նա եւ տնկել այգեւտանս ի Վա-

զեա եւ ի Պանտոնիա, եւ ջանայր իմն զե նուազեացին եւ զե նուորքն: Այլ այն չթուեցաւ հաճոյ լեզէնացն, սպանին զայն պիտի կայար բարեախորժ (Ա.գ. 282). սակայն արկին արտասոււ ի վերայ նորա անազան եւ կանգնեցին նմա յիշատակարան:

12. Յետ այնորիկ ընտրեցաւ ի զօրուէն կայսր՝ անձնապահապետան Աւրեղիոս Ապրոս (282 — 283) որ արար աթոռակիցս զերկոսին որպիսն իւր զԱւրեղիոս Ապրիսոս եւ զԱւրեղիոս Վասիլիանոս: Հար Ապրոս զՎուլթս, մերժեաց զՊարսիկս ի Միջագետաց, եւ որպէս պատմեն՝ մեռաւ հարեալ ի փաղատականց, բայց որպէս հաւանութեան թուի՝ սպանաւ զաւաճանութեամբ (Վ.եկա. 283). յետ սակաւ ինչ միոյ եւ զգօնն եւ կիրթն Նուամերիանոս սպանաւ յիւրմէ աներոյ յԱռիոսէ Ապերայ (որ թարգմանի Վարազ) (Ա.գ. 284) յարշաւանի անդ ի վերայ Պարսից: Յայնժամ ընտրեաց զօրն զՎիոկղեախանոս՝ կայսր, որ իւրով իսկ ձեռամբ սպան զԱպեր: Ի յաջորդ ամին խազաց եկն ի վերայ նորա Ապրիսոս ի Հռոմէ՝ շուայրեալն եւ ատեցեալ յամենեցունց. այլ անդէն զձանապարհայն յիւրոց իսկ զօրաց ի Միւսիա սպանաւ (Մայ. 285) եւ այնպէս ամենեքին ընկալան միարանութեամբ կայսր՝ զՎիոկղեախանոս:

Օ.

Հայտ առ ծայեալ հելլանոս կայսերօժ (ըստ քոնճայնն պարմագրաց): Արտոյ՛ս Բ. Արտաուդ Բ. Տէրո՛ս Ա. Տէրո՛ս Գ. (Բ.) Ապուրշ, Խորո՛ւ Ա. Տրբոս ցոյնէքն խոբաորոմեանն (յօժի կրտս 80 — 287):

34

ՄԻՆԶԻԿՈՒ ԼՅՐՈՒԱՆՈՂՆ ի մօրէ եւեթ արշակունի բռնացեալ թագաւորէր ի Հայս (յամէ 64⁶), անդ ուրեմն ի մէջ արքայորդւոց Արեաց աշխարհին սնանէր մանուկն Արտաշէս որդի եւ ժառանգ Սանատրկոյ, դայեկութեամբ Սմբատայ որ էր ի պատուի ընդ մեծամեծ զօրավարսն Արեաց, վաղ համբաւեալ քաջութեանն գործովք, եւ առեալ ունէր տեղի բնակութեան զՂատ եւ զՈւզոմն նահանգս ի Մարաց աշխարհին: Աստտին ցուցանէր Սմբատ արութիւն քաջութեան ընդդէմ Աղուանիցն եւ Ալանաց, մինչեւ ըստ նախարարացն խրատու յօժարէր արքայն Արեաց առնել հատուցումն վաստակոց նորա: Տուաւ Սմբատայ գունդ յԱտրպատականէ եւ յԱտրեստանէ երթալ հաստատել զԱրտաշէս ի գահն հայրենի: Վարնայնի ելանէր Սմբատ զօրք ի սահմանս Ուտէացւոց, երթալ ստուարանայր գունդն ի զօրաց եւ ի նախարարաց յարեւոց կողմանցն այնոցիկ՝ եւ հասանէին առ արն ծովուն Վեղամայ, եւ անապարէր Սմբատ ի վերայ բանակին Արուան գայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ:

Քանզի եւ Լըրուանդ փութանակի գունդ էր կազմեալ ի Հայոց եւ ի Վրաց զօրավարութեամբ արքայի նոցա Փարսմանայ, ածեալ եւ զօր վարձկան ի Փղըրն Հայոց (Վամրաց) եւ ի Միջագետաց . այլ քանզի լեգէոնք Հռոմայեցւոցն դանդաղէին իմն հասանել ի թիկունս դաշնաւոր թագաւորին, յայն սակս յաճախէր նա պարգեւս զօրացն եւ նախարարացն՝ գինս հաւատարմութեան, եւ յառաջագոյն իսկ արկ յինքն զՆրգամ զտանուտէր օղզին Մուրացան (գաղթականութեանն Մարաց ի զաւակէ Աժդահակայ) դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական՝ զոր հանեալ էր ի նոցանէ Տիգրանայ Բ . արքայի Արշակունւոյ : Եւլ ամենայն զուր եւ ընդ վայր : Իսկ եւ իսկ իբրեւ կարգէր ճակատ Լըրուանդ մօտ ի ճամբարն իւր եւ երեւէին նշանքն Արտաշեսի, Արգամ ի կողմն ելանէր հետեւափոքն՝ առեալ յառաջագոյն խոստումն յԱրտաշեսէ՝ պահելոյ զամենայն զառաջին պատիւն . եւ ի յառաջ մօտջել ճակատուն Արտաշեսի ի հնչելն փողոցն պղնձեաց եւ ի «Խոյանանն Սմբատայ իբրեւ զարծուի յերամն կաքաւուց», քային խառնէին նախարարք որ էին յաջակողման եւ ի ձախակողման թեւին Լըրուանդեանց . իսկ միջավայր կամ կենդրոն գնդի թագաւորին, որ էր կազմեալ ի Վրաց եւ ի վարձկան զօրուէն՝ բախէին մեծաւ սաստկութեամբ, եւ արք ոմանք քաջք Տաւրացիք զօգիս ի բռին եղեալ պայմանեալ էին թագաւորին սպանանել զԱրտաշէս՝ զոր ի մէջ անցեալ ապրեցուցանէր որդի տանտուին նորա Պիտակ, բայց ինքն կործանէր՝ կտրեալ անկեալ կիսոյ դիմացն ի վայր :

Հայեցաւ Լըրուանդ ընդ անհնարին կոտորած գնդին իւրոյ, ել հանգոյց ի հանգուցէ երիւտիսւս փախստեայ յԼըրուանդաշատ : Սմբատ յառաջեալ սակաւ վաշտկանաւ պնդէր զհետ թագաւորին մինչեւ ցտարաժամել աւուրն, եւ դարարէր առ քաղաքաւն մինչեւ ցզալուստ բուն զօրուն հանդերձ Արտաշեսիւ : Իսկ սա յետ բանակելոյ զգիշերն ի տեղւոջ ճամբարուն Լըրուանդայ (Մարաց մարզին) եւ այգունն տալոյ թագել զդիակունն՝ զմիջաւուրն հասանէր առաջի քաղաքին, եւ մարտուցեալ զօրութեամբ ձեռս ետուն քաղաքացիք, եւ ի խուժել զօրականին ի ներքս յարդունիտն՝ մի սմն սակերք հար զգազաթն Լըրուանդայ :

Յետ հրամայելոյ Արտաշեսի թաղել զԼըրուանդ մահարձանօք իբրեւ խառնուրդ արեան Արշակունեաց՝ գտեալ Սմբատայ զթագն Սանատրկոյ ի տան գանձին, ըստ ասպետութեանն իրաւանց՝ դնէ ի գլուխն Արտաշեսի թագաւորել ի վերայ Հայոց աշխարհին (80—135°) :

Սեծապարդեւ առարին այնուհետեւ յեսս զօրք Մարացն եւ Պարթեւաց . պատուի Արգամ երկրորդութեան պատուով եւ յակընթակապ պտակաւ եւ գնդօք, կարմիրն սանապանօք, ս-

կեղէն պատառաքաղաւն եւ տարգալաւ եւ բաժակօք ի տաճարին արքունի: Սմբատ ի վերայ թագակապ ասպետութեանն առնու զելլանութիւն արեւմտեայ զօրուն՝ հանդերձ վերագոյն հրամանատարութեամբ ի վերայ ամենայն զօրուն Հայոց, գործակալաց նահանգացն եւ համօրէն տանն արքունի: Կերսէս որդի Գիսակայ կարգի ի նահապետութիւն ազգի՝ որում անուն Գիմաքսեան (ի հատանելոյ կիսոյ զիմացն Գիսակայ), որպէս եւ պատանեակք 15 ի զաւակէ Տուրայ՝ որ սպանաւ յԵրուանդայ վասն զաղտ պատգամս ի Պարթեւս առ Արտաշէս հասուցանելոյ, կարգեցան յազգ՝ ըստ նախնւոյն անուան կոչելով Տրունիս: Տեղի ճակատուն՝ Երուանդական կոչեցաւ, եւ դաստակերտն Երուանդայ (Երուանդակերտ) Սարմէտ՝ որ թարգմանիցի Սարն եկն (այս ինքն Արտաշէս որ մարն կոչէր Երուանդայ): Իսկ եւ իսկ իսաղայր Սմբատ հրամանաւ թագաւորին յամուրն Բագարան. անդ ձերբակալ արարեալ զԵրուազ՝ զեղբայր Երուանդայ եւ երկան զուլանէ բնկենու ի գրդանս գետոյն Ախուրենի, եւ փոխանակ նորա կարգի ի քրմապետութիւն ընտանին Արտաշիսի Սողաշտէ (անուանեալ այսպէս յաշակերտութենէ առն ուրումն մողի). այլ յետ սակաւինչ միոյ՝ փոխէ անտի Արտաշէս զբազմութիւն պատկերացն ի մեհեանն նոր Արտաշատ քաղաքի՝ զոր շինեաց նա ի մայրից անտառին Երասխայ նորոգ, կամ կատարեաց զշինութիւնն (զոր էր սկսեալ Տրդատայ արուեստագիտօքն ածելովք ի Հռոմայ): Օգտակա ծառայիցն Երուազայ՝ պարդեւէ Սմբատայ թագաւորն, եւ հրաման տայ նմա զընտիր ընտիր գանձուց մեհեանիցն եւ զգանձան Երուազայ հանդերձ յաւելուածով՝ տանել պատարագ արքային Արեաց իբրեւ հօր իւրում եւ օգնականի:

Հռոմայեցիք՝ որ ցայն վայր լուռ եւեթ կային թողեալ զԵրուանդ անօգնական, թերեւս զի մի պատերազմ մեծ ընդ Պարթեւաց զրգուիցեն, իբրեւ ել ամենայն ի գլուխ եւ առ Արտաշէս զթագաւորութիւնն՝ փութացան այնուհետեւ զառաջին հանգամանս հպատակութեանն առ իւրեանս՝ նորոգել. առաքեցան ի կայսերէ հարկահանք առ թագաւորն Հայոց, եւ լեզէոնք Հռոմայեցւոց հասեալ պատրաստեալ կային ի սահմանակողման արեւմտից աշխարհին սպառնալ մարտ պատերազմի: Աննձն առնու թագաւորն Հայոց զդաշնաւորութիւն Հռոմայեցւոցն հանդերձ կրկին հարկաւ եւ հաստատի ի թագաւորութեանն՝ մինչ չեւ եկեալ Սմբատայ ի կողմանց Պարթեւացն:

2. (Յետ այնորիկ դէպ լինէր (բաւ յաճախ սովորութեանն) ելանել Ալանաց ասպատակաւ յերկիրն Հայոց՝ հանդերձ բազմութեամբ ազգացն բնակելոց ի լերինսն Արփասու եւ հիւսիսային կիսով Արաց աշխարհին, որք հեղան զեղան ընդ Աուր գետ այսր. ձեպեալ հասանէր Արտաշէս բազմութեամբ տալ ճակատ:

Չերբակալ եղև որդի արքային Ալանաց եւ մեկնեցան նոքա այսրէն ըստ գետն յետս . բայց չեւ եւս էր լեալ զքաւ պատերազմին՝ այլ տքա ի ձախմէ եւ նոքա յաջմէ գետոյն բանակեալ կային, զի չառնոյր յանձն Արտաշէս տալ զպատանեակն յետս, մինչեւ եկն ել Սաթինիկ դուտար թագաւորին բարենշան՝ ի դարաւանդ մի գետոյն, ձայն տայր թարգմանաւ ի բանակն Արտաշէսի «Վեզ առեմ, առէ, այր քաջ Արտաշէս որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ», մատեաւ . յեզր գետոյն թագաւորն եւ հաճոյ թուեցաւ նմա կոյան ծաւի եւ փարփառ . ըստ խորհրդոյ դայեկին ածաւ Սաթինիկ ի փիկնութիւն եւ տուան ի վարձանսն ոսկի բազում եւ մորթ կարմիր, եւ կռեցան դաշինք ի մէջ երկուց թագաւորաց՝ մի մանկանց Ալանաց այսուհետեւ հինիւ ելանել յաշխարհն շայոց :

Արպէս յառաջագոյնն՝ առաւել եւս յետ այնորիկ շինութեան աշխարհին ուշ ունէր թագաւորն . զաղթականութեամբ բազմամարդի զերկիրն առնէր, եւ նախ Ալանացն զաղթականութեամբ : Վանդի յետ վախճանի աներոյ իւրոյ հօրն Սանթինկան՝ այլ ոմն բռնացեալ կարաւ զաթոռն : Ըռաքեցաւ անդր Սմբատ եւ զնա մերժեալ թագաւորեցոյց զեղբայրն Սանթինկան, եւ ած գերի բազում ի հակառակորդաց անտի ի բնակութիւն ի Ը աւարչական գաւառ որ Արտազն կոչեցաւ, քանզի այս իմն անուն էր առաջին բնակութեան նոցա՝ ուստի ածանն : Ըռաւել քան զարտազեան գերին ած Սմբատ յորժամ առաքեցաւ ի վերայ Սասպիցն ապստամբելոց՝ բերեալ եւ զՕարդման թագաւոր նոցա ձերբակալ, նոյնպէս Ըռաւեգեանքն յազգէ Ալանաց՝ որ վասն մերձաւորութեան ազգականութեանն եկին զհետ Սաթինկան : Ը, յոպէս եւ տոհմն Ըմատունեաց (այս ինքն՝ եկաց) եկելոց ի կողմանց Ըհմատանի, ի սերրնդոց Սանուեայ հրէի ածելոց անդր յԱրշակայ Ը . աքքայէ Պարթեւաց : Սահմանք իւրաքանչիւր գիւղից եւ ազարակաց որոշեցան, եւ հաստատեցան նշանք սահմանաց՝ քարինք կոփածոյք չորեքկուսիք . եւ ծաղկէր այնուհետեւ երկիրն եւ լեռնային եւ դաշտային՝ մշակութեամբ, յաճախեցին զնացք նաւաց ի ծովակսն եւ ի գետս՝ հանդերձ շինութեամբ կամրջաց . մուծաւ գիր կամ ճշդագոյն՝ համար շարաթուց, ամսոց եւ տարեաց :

3. Սակայն չէր յաջողեալ Արտաշէսի ի տան իւրում : Սաթինիկ որ կոխերով ոսկի եւ մարգարիտ եմուտ յառազատ, ոչ գտաւ առանց կասկածանաց անհաւատարմութեան : Վաս եւ զխաղաղական տեսչութիւնն պղտորեցին ոչ սովաւ արքայորդիքն . անդրանիկն ի նոցանէ Արտաւազդ ել ակզ եւ անձնահաճ եւ մոլեգին բարութ . քսութեամբ ած զհայրն ի ցարտմն ի վերայ Արգանայ, ապա ի ձաշուն յոր հրաւիրեաց Արգամ զարքայ՝ յարուցին որ-

դիք արքայի խռովութիւն՝ թէ դաւ է, անդէն ի հայրն քարշեցին զարխ նորա, առաքեցաւ զունդ եւ սպանան բազումք յազգէն Սուրբացան, պրեցան ապարանք Արզամայ եւ հարձ նորա Մանդու ածաւ Արտաշիսի: Ինչպէս եւ դարձուցան յԱրզամ միւս անգամ արարքն, այլ յետ ամաց երկուց՝ զրգուեցաւ Արտաւազդ ի մարտ պատերազմի ընդ որդւոյն Արզամայ, յարթեաց արքայորդին եւ սատակեցաւ Արզամ ամենայն տամբն եւ ապարանք ազգին այնորիկ աւերեցան: Այսպէս գրեթէ ջնջեցաւ մեծ մարական զաղթականութիւնն ի Հայոց աշխարհին, սրոյ զօրութիւնն ի դէպ է թէ կասկածել իմն լեալ իցէ սոհմի թազաւորացն Հայոց:

Չպատիւ երկրորդութեանն վաղ առեալ էր Արտաւազդայ՝ հանդերձ ամենայն սահմանօք տանուտերութեանն որ ի հիւսիսոյ Արտախայ էին, բայց սկսաւ նա դնել ակն եւ իշխանութեան սպարապետութեանն Սմբատայ: Խռովեցաւ հայրն, բայց տեղեւան նմա ասպետն ծերունի եւ մեկնեցաւ ի Տմորիս ի վերայ սահմանաց Ասորեստանի:

Այլ պատիւ սպարապետութեանն զոր առ Արտաւազդ՝ ած ի նախանձ զեղբարն. յայն սակս եւ հայրն յետ զորդի իւր զՄաթան ի քրմապետութեանն պատիւ հանելոյ՝ յԱնի արքայական դիցն Արամազդայ՝ ըստ հին օրինակին ընդ չորս բանակս զգորսն բաժանէր. արեւելեանն՝ ի ձեռն Արտաւազդայ, արեւմտեանն՝ Տիրանոյ մեւս եւս որդւոյ, հիւսիսայինն՝ Չարեհի որ էր մեւս եւս չորրորդ որդի, եւ հարաւայինն՝ Սմբատայ: — Չարեհ որ յորս երկոց նահատակ էր եւ առ պատերազմուս տազտուկ՝ ըմբռնեցաւ յարքայէն Մրաց ի Վարձամայ. հասին Արտաւազդ եւ Տիրան հանդերձ Սմբատաւ եւ թափեցին զեղբայրն իւրեանց ի կապանացն:

Հայեցեալ այնուհետեւ Արտաշիսի ընդ կազմութիւն աշխարհին եւ ընդ որդւոցն զօրութիւն քաջութեան՝ ի ժամանակինչ ազմկոյ իրացն Հռոմայեցւոց նշկահեալ չեա նոցա զհարկոն: Առաքէր կայսր Վոմետիանոս (Տրայիանոս) զունդս, փախտտեաց ընէր Տիրան առաջի նոցա արեւմտեան զօրքն մինչեւ ցմեծ հովեան Բասենոյ. անդ հասանէր Արտաւազդ եւ Չարեհ արեւելեան եւ հիւսիսային զօրքն. սաստկանայր պատերազմն եւ իւրեւ ի տագնապի էին որդիքն արքայի՝ հասանէր ծերունին Սմբատ առնել յարթութիւն եւ զրաւ պատերազմին. տարան փախտտեայ զգորն հռոմայեցի խորագոյն ի Փղքրն Հայս (ի Չամիրս) եւ ասպատակ եւս ի սահմանս Հռոմոց դնէր զօրն հայագունդ: Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ յարուցեալ գայր կայսր Տրայիանոս (°) խաղալ ի վերայ Պարթեւաց. աճապարեաց ընդ առաջ նորա Արտաշէս մեծաւ գանձուք բերեալ եւ զանցելոց ամաց

զհարկան եւ ցածոյց իսկ զնա: Ի դառնալ կայսեր ի Պարթեւական արշաւանէն՝ իջեալ Մաժան առաջի նորա յԱսորիս Ղարաւաղոյ եւ զՏիրանայ մատուցանէ ամբաստանութիւն, զի վրէժ խնդրել կամէր յԱրտաւաղոյ զԹշնամանացն Սմբատայ իւրոյ դայեկի եւ զգորակալութիւնն Տիրանայ յինքն կամէր տանել: Չեղ նմա ունին կայսր. բայց աղդ եղեւ ամբաստանելոցն եւ սպանին զՄաժան յորս: Կայ մնայ այնուհետեւ Արտաշէս հաւատարիմ կայսեր (Տրայիանուս եւ Ադրիանուս նորին պայազատի ի ժամանակի ապստամբութեան Ասորոց, Միջագետաց եւ Պարթեւաց^o) մինչ զի հրաման տայր կայսր ընդ զԷդոստատան իւր (վերահացուս չափուց եւ կշռոց) երթալ եւ Արտաշէսի առ Պարթեւեան վասն դաշանց. անդ (ի Մարանդի, ի Բակուրակերտն աւանի) հիւանդացեալ թագաւորին ի կենաց վճարէր, մինչ չեւ դարձեալ Աբեղոյի Աբեղինից նահապետի որ առաքեալն էր յԱրիզա առ Անահիտ աիկին խնդրել բժշկութիւն թագաւորին եւ կենսո. բերաւ դիակնն եւ յուղարկեցաւ մեծաւ շքով ի Հայոց աշխարհին (135)¹:

35

Օջնի Արտաւաղոյ Բ. որ յեա աւուրց ինչ թագաւորութեանն ելեալ յորսս երիվարան հանդերձ անկեալ ի վիհ մեծ անհետ բարձաւ ի միջոյ՝ թագաւորեաց նորին եղբայր Տիրան (135 — 156°) զոր պահէր նա առ իւր յԱյրարատ ի համար թագաւորութեան. պատիւ երկրորդական գահուն զոր Արտաւաղն ունէր՝ առաւ ի Տիրանայ պատանեկի ումեմն Արախնաւու անուն աւն քաջն եւ զգաստասիրի՝ որ առեալ էր զկինն զհռոմայեցի զոր տրարեալ էր Արտաւաղոյ, հանդերձ զօրագարութեամբ արեւելեան զօրուն. եւ ինքն թագաւորն ի կողմանս Ակեղեաց ի Չրբմէն աւանի որոց եւ զըօսանաց պարապէր, պարծեցեալ յերկւարն իւր երկուս անհնարինս արագութեամբ: Փետայացեալ էր նմա այրն հզօր Տրդատ օրգի Ամբատուհեայ դատեր Ամբատայ Բագրատունոյ ի դուստր թագաւորին յԱրանեակ. այլ չժուժեալ Տրդատայ ընդ պշանսն սորա՝ զըեղձան հերսն կտրեալ զանաղն հանէ զնա յիւրմէ ի բաց: Ի փախչելն Տրդատայ ամբանալ ի Մարո՝ անդէն ի կողմանս Աիւնեաց հասանէ համբաւ թէ փախճանեցաւ թագաւորն՝ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ²: Իսկ փոխանակ Արանեկայ հափափեաց տարաւ Տրդատ

1 Խօր. Բ. Գլ. ԽԳ—ԿԱ: — Արշափ ինչ մասն ի պատմութենն Արտաշէսի եւ Արտաւաղոյ ուժիցի վկայութիւն յերկօցն վերասանց՝ ան Պատմ. Հայոց մտակնագրութեան՝ էջ 48—51:

2 Չայսմափութենէ պտպեմ արկածից ձեան ի հիւստիակողմանս Հայոց յիշէ Մարտան (Գագր. ՃԱ. Հայաստ.) «Պատմ., ա-

տէ, թէ յանցանել մարդան զտարտաղք լերանց երբեմն ամենայն իսկ ուղեկօջ ծածկէին ի ձեանէն անկելոյ ի լճանց անտի. եւ զի յայնպիսի վտանգէ տարեցին՝ առնուն ճանապարհորդ ցուպ (երկայն) ընդ իւրեանս, զի կալեալ զայն ուղղորդ ի վեր եւ շնչել (ընդ ծակ ինչ) կարեցին, եւ անցաւորոցն դիւրեանց արկածն Նշանակել»:

ի Սպեր գլխազինիկ զհարժ Բակրոյ նահապետի Սինեայ որ առ պրնջականն լեալ էր նորա :

2. Տիգրան Գ. (Բ.) եղբայր Տիրանոյ եւ պայազատ (156—195°) ի բաց կացեալ ի հպատակութենէ հարկաց առ Հռոմայեցիսն, զոր պահեալ էին հաստատուն հայրն եւ եղբարքն ¹, ընդ Պերոզայ Ա. կամ Վաղարշայ Գ. (Վաղդեսեայ) արքայի Պարթեւաց գնէր արշաւանս ի նահանգո Հռոմայեցւոցն ի կողմանս Փղբուն Ասիայ : Իսկ կայսր (Վալերիոս) հասեալ յարեւելս զօրօք նուաճէր զՀայս, եւ զՏիգրան որ յարշաւանի անդ ձերբակալ լեալ էր յարջկանէ միոջէ (իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ)՝ արձակեաց կայսր յաթոռ իւր՝ տուեալ նմա կնութեան զմերձաւոր իւր զՍուսիիա (զՍուսի) : Բայց Տիգրան զորդիսն որ ի նմանէ եղեն կարգէր յուրոյն նախարարութիւն (Սուսիսեանս)՝ զի մի յիրաւունս արեան Արշակունեաց մտանիցեն : Երջնպէս նահապետութեան պատուով հատուցումն իմն առնէր Տիգրան ցեղից ինչ (որպէս Սործէից, Վալենից եւ այլոց) վասն վաստակոց նոցա եւ սիրոյ եւ հաւատարմութեան զոր ընդ թագաւորն ցուցին՝ տալով ճակատ ընդ Հռոմոց՝ ի ժամանակի զի ըմբռնեալ էր նա ի կալանսն :

3. Եւորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195—210°) զժամանակ խաղաղութեանն արկ ի կիր ի շինութիւն աշխարհին. շինեցան մի ըստ միոջէ քաղաքքն անուանակիցք Վաղարշաւան եւ Վաղարշապատ կամ Եւոր քաղաք (երբեմն աւան Վարդգէսի ի վերայ Վասաղ գետոյ, տեղի ծննդեան իւրոյ ի գետախաւանունս Սուրց եւ Արասիս գետոց) եւ փոխէր անդր զաթոռն եւ առնէր ձմերոց զարքունական քաղաքն Աղւանից զԿապադոկիոյ յՍուսի նահանգի. հաստատէր տօն աշխարհախումբ ի մուտն Եւաւասարդի իրրեւ իսկզբան ամի նորոյ ի Բագրեւանդ զբազնիւն որ առ գերեզմանին Սաթանայ, վայելել եկելոցն յամենաբեր պտղոց :

Այլ յանկարծ ուրեմն հարկ հասանէր նմա երթալ հարկանել զասպատակ սարմատական ազգացն զիմելոց ըստ Սուր գետ այսր. յետ խորտակելոյ զնոսա՝ անց նա զհետ նոցա ընդ կապանն Ղորայ, ուր միւսանգամ յօրինեցաւ ճակատ եւ պարտեցաւ հէնն առաջի զօրութեան քաջացն Հայոց : Բայց զարքայ հարին աղեղնաւորք կորովիք :

Այլ նորին որդի եւ պայազատ Խոսրով Ա. (210—253°) գունդ կազմեալ միւսանգամ խաղայր ի վերայ խնդրել զվրէժ հօրն. հարկանէր զազգան խառնաղանձս մեծաւ պատերազմաւ եւ կանգնեալ արձան յոյն գրով՝ նշանակեալ զիւր տէրութիւնն եւ առ Հռոմայեցիս զդաշնաւորութիւն հնազանդութեանն (թերեւս զի եւ Հռոմայեցւոցն ահիւ՝ որոց նուաճեալ իսկ էր զնոսա բազում

Եւ բազում անգամ (որպէս զՍանտարկոյ եւ Նշանակելոյ շնոց զոր ընդ իւրեանս տանէին : զնորն ստիտուէ պատէ իորենացի Բ. Գլ. 1 խոր. Բ. Գլ. ԿԲ : Լ.Ջ.) գամնէին ինչքակէն զժամկեամբ ի

անգամ, կարծեսցին յասպատակէ) : Ղառնայր այնուհետեւ յետս թագաւորն բազմամբոխ պատանդօքն զոր ան մի ի հարիւրոց : Արպէս ընդ Պարթեւաց՝ նոյնպէս եւ ընդ Հռոմայեցւոց խաղաղութեամբ էր միշտ, նա եւ ոչ ի պատերազմին զոր տայր Արտաւան Ղ. արքայ Պարթեւաց ընդ կայսեր Արակաղղայ ի Սիջագետս՝ միեցաւ ինչ ի կռիւ, այլ ցուցանէր նա զանձն ոչ ի սորա եւ ոչ ի նորա կողմն միտեալ : Սակայն եւ այնպէս յետուստ վասն միատոհմի ազգականութեանն ընդ արքունական տոհմին Պարթեւաց՝ ակամայ գրաւեցաւ ի պատերազմունս մեծամեծս :

Քանզի թէպէտ եւ յաղթել յաղթեաց Արտաւան Հռոմայեցւոց, այլ այն յաղթութիւն քայքայեալ էր զգորութիւն գնդին Պարթեւաց . յայն սակս Արտաշէր ոհմ անուն նախարար Պարսից կամ թագաւոր Պարսկաստանի որդի Սասանայ պարսկի Սասհրացւոյ դիպող զժամն համարեցաւ եւ ապստամբեցուցեալ զիւր հայրենի աշխարհն՝ միարանեալ արկ յինքն զբազումս ի նախարարացն, որպէս եւ զերկուս եւս ցեղսն արքունական տոհմին Արշակունեաց զԱսպահապետի եւ զՍուրենեան Պահլաւն որք ի բնէ իսկ խանտաւորութեամբ էին ընդ երրորդ ցեղին Արենեան Պահլաւի՝ զի ի նմանէ կայր հարստութիւն թագաւորացն : Ի պարտութիւն մատնեցան Պարթեւք եւ անկաւ Արտաւան . ամբարձաւ այնուհետեւ յաթոռն արեւելից Սասանեան հարստութիւնն Պարսից ի ձեռն Արտաշէի (226) :

Ղեպէր Խոսրով ընդ Ասորեստան ի թիկունս օգնականութեան Արտաւանայ իբրեւ իւրոյ հարազատութեանն, եւ իբրեւ երկրորդ թագաւորութեան Արեաց . այլ իբրեւ լուաւ թէ անկեալ է Արտաւան՝ զառնայր այսրէն մեծաւ տրամութեամբ : Այնուհետեւ սկիզբն առնէր թագաւորն Հայոց տարեւոր պատերազմացն վրիժուց ընդ Պարսից տէրութեանն (ամս 10⁶) : Ամ ըստ ամէ գարնայնի բացեալ զդրունս Ալանաց՝ սարմատական գնդօք գնէր արշաւանս յԱսորեստան բազում անգամ հասեալ ի դրունս Տիզբոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից՝ ի նեղ մեծ զԱրտաշէր հասուցանէր . հանէր մասն ի մեծ աւարէն ոչ միայն զօրացն այլ եւ քրմացն՝ հինգերորդս, եւ պատարագս մեծամեծս յեւթն բազինս մեհենիցն : Այսպիսի ֆիդիպպոս (մանաւանդ թէ Աղեքսանդրոս Սեւերոս) լինէր Խոսրովայ ձեռնտու զօրօք ի մարտ պատերազմի, եւ մինչեւ ցամփ իբրեւ 250 (°) եւ անդր ինքն միայն թագաւորն Հայոց վարէր յառաջ զպատերազմն իւրովք զօրօք մեծաւ վայրացմամբ, մինչեւ վարել զԱրտաշէր յաշխարհն Հրնդկաց . զբզուեալ էր մանաւանդ վասն Արենեան Պահլաւ ցեղին զոր կոտորեաց Արտաշէր՝ յորժամ հատուածեալ զային զլիաւորաւն իւրեանց յԱհասաճանաւ ի կոչ թագաւորին Հայոց¹ :

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 2Բ. 2Գ.

Ղառնացաւ ձանձրացաւ Թագաւորն Պարսից, մտանէր այնուհետեւ ի հնարս հայթայթանոց. անդ Ընակ ոմն անուն նահապետ Սուրենեան Պահլավին հրապուրեալ խոստմամբ Թագաւորութեան Պարթեւաց ի վերայ բնիկ աշխարհին Կուշանաց երկրորդական պատուով, անկանէր իբրեւ հատուածի պատճառաւ առ արքայն Հայոց հանդերձ ընտանեօքն հալածեալ ընդ խարս ի զօրացն Պարսից ի տահմանս Ատրպատականի: Ընկալաւ զնա Թագաւորն մեծաւ խնդութեամբ ի ձմերոցին ի Խաղնաղ քաղաքի: Աեղծաւորէր այնուհետեւ պարթեւն մտերմութիւն բազում, մինչեւ ծածուկ խորհրդեանն պատճառաւ մեկուսացուցեալ սպանանէր զԹագաւորն ի Վազարշապատ. դիմեցին զհետ սպանողին նախարարք եւ զօրն հայակոյտ եւ արարին գետակէժ ի Տարերական կամրջացն Արտաշատու զնա եւ զնորին եղբայր եւ զգործակից երկվարօք հանդերձ եւ զտոհմն Ընակեան՝ ազգատ, որպէս հրամանն տուեալ էր Թագաւորն՝ յորժամ չեւ էին ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն Թափեալ (253°)¹:

4. Միարանեցին այնուհետեւ նախարարք Հայոց աշխարհին եւ կոչեցեալ ի Թիկունս օգնականութեան զօր հռոմայեցի ի Փոռիզիայ՝ ընդդէմ դարձան Արտաշի ամս իբրեւ եւթն (253 — 260°): Այլ քանզի Հռոմայեցիք զբաղեալ իմն էին ընդդէմ Ալիւթական ազգաց կամ Գլթաց յարձակելոց ի Միւսիա, ի Խորակիա եւ ի Յունաց աշխարհ ամենեւին զօրանայր Արտաշի ի վերայ Հայոց աշխարհին. ելանէին այնուհետեւ փախստեայ յաշխարհէն նախարարքն, եւ այնպէս լինէր Հայաստան մարզ Պարսից տէրութեան առաջնորդեալ պարսիկ մարզպանաւ (260 — 287°)²:

Այա ուրեմն նուաճեցան հնազանդեցին նմա նախարարքն, դարձան եւ վտարանդեալքն յետս, փոխեցան քարիւքն սահմանաց (հաստատեալք յԱրտաշիսէ) յանուն Արտաշի, մերժեցան պատկերք դից Արշակունեացն եւ ի Բագաւանի հրամայեցաւ անշէջ առնել զկրակն որմզդական ըստ մոզութեանն օրինաց, եւ զամենայն կարգէր Արտաշի մեծաւ յօրինուածութեամբ: Բայց տահմն Մանդակունեաց կոտորեցաւ, քանզի Արտաւազգ մանդակունի առեալ ապրեցոյց առ կայսր զմանուկն Տրդատէս զորդի Խոսրովու զշառաւիղ պայսազատութեանն Արշակունեաց ի միջոյ որդւոցն³, որպէս եւ Աւայ ասնուտէր տահմին Ամատունեաց զգուստր Թագաւորին զխոսրովիդուխտ առեալ անկառ յամուրն Ընի:

Օրագիեալ զարգանայր մանուկն Տրդատէս առ Ղիկինեայ կամ Ղիկիանեայ կոմնի⁴. պարարէին միտք նորա ի հրահանգօ

1 խոր. Բ. Գլ. ՀԳ. Ըստ Ագաթանգեղոսի սուրբահոգի լինել խոսրովու եւ զնա յետ իբրեւ երկոց ամսոց գալստեանն Անակոյ ի Հայո: 2 խոր. Բ. Գլ. ՀԹ: 3 Ագաթ. էջ 37: 4 Ագաթ. էջ 38: — Ըստ Եւստորպոսի էր Ղիկինեոս գալիտոյ, ի վաղուց մեւ:

յունական փիղիսոփայութեանն¹ եւ մարմինը՝ ի վարժս ուժոյ պնդութեանն, պսակէր պարծանօք ի մրցութիւնս Պեղոպոնեւսացոց, զի երկիցս միով ձեռամբ խլէր զեղջիւրս ցուց վայրենացելոց՝ միանգամայն ոլորելով զվեղան սատակէր², եւ դարձեալ ի չքով՝ յորժամ ոստուցեալ արկ զնա հակառակորդն ի վայր ի կառացն, բուռն հարեալ արգել զարշաւան կառաց նորա: Ի նոց Ղ իկինեայ երթայր ի մարտ պատերազմի ի վերայ Վթաց (282) ի Պաննոնիա, ուր սպրեցոյցն զՂ իկինիոս՝ յորժամ եկին ի վերայ նորա լեզէնքն յետ զկայսր Պրոքոս ի Միւսիա սպանանելոյ. երթայր ընդ նմա եւ ի վերայ Պարսից յանապատն Միջադեռաց կամ Լարաացոց (283): Եւ ի միւսում նուազի հարաւ զօրն հռոմայեցի եւ Տրդատայ վերաւորեալ երիվարն՝ ան զասպաղէնն եւ զիւր առնաղէնն եւ սնոց ի լեւոյ ընդ Լափրատ յայնկոյս ի բանակն Հռոմայեցոց առ Ղ իկինիոս³ (284): Ա երջինն ի նահատակութեանց անտի լեալ պատմի մենամարտութիւնն ընդ արքային Վթաց փոխանակ կայսերն:

Պսակեցաւ այնուհետեւ Տրդատ (ըստ Խսրենացոյն՝ առ Ղիսկղեօտիանոսիւ) ի Թազաւորութիւն Հայոց աշխարհին, եւ միանգամայն պատրաստեցաւ մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից (386⁶): Հասեալ Տրդատայ ի Գամիրս յաճախագունդ զօրօք Հռոմայեցոց՝ զային հասանէին ընդ առաջ ի կօչ նորա բազումք ի նախարարաց Հայոց աշխարհին եւ պսակեցաւ Տրդատ ի Սմբատայ ասպետէ: Մզէին մի ըստ միոյն ճակատք բազումք, եւ զբաւեցաւ այսրէն երկիրն յամն ոչ սակաւ: Եւ յսպէս կանգնեցաւ եկաց միւսանգամ հարստութիւն Արշակունեացն ի Հայոս յետ իբրեւ 30 (՞) ամաց անտէրընչութեան՝ ուր բուռն տոհմ Արշակունեաց մերժեալ անկեալ էր ի Թազաւորութենէ Արեաց աշխարհին եւ Թուէր ընդ իւր ձգեալ ի կործանումն եւ զՀայոցն Թազաւորութիւն:

Եւտայ այր արդար եւ ժուժկալ՝ որ ցայնվայր դիմակալ լեալ էր յամրին Անուոյ (որ չէ ինչ զարմանալի վասն արեւելեացն՝ որ անհմուտ էին արուեստի եւ մենքենայից պաշարման) կացուցաւ ի

1 Իմ Գազերիտի եւ ընդ նմա նահատակեալ ի պատերազմն ընդդէմ Ներսէհ ողբոյի Պարսից, եւ սպա ընտրեալ ի նմանէ ի կետարութիւն:

2 Աբաթ. էջ 640 «Յառաջագոյն եր անելակ փիղիսոփայական մտաց հանարչութեան, զի օւսեալ էր զայն»:

3 Ջրանն իսրենացոյն թէ «Ձերկոց ցուց վայրենաց (փ զփոյ կնի) փոզ նեռամբ կայեալ զեղջերէն Թափեաց հանգերձ ընդզեալ լախիսմամբ», (Բ. ԳԼ. ՀԲ), լուսաւորագոյն զարծեն բանք Պղինջոյ (Ին. պատմ. Գրք. Ը. ԳԼ. 45). «Քեռաղացոց սպգին զիւս ե յարշաւեցուցանեն զերեւարն՝ եղծրեն զիկոն ուրեւալ սպանանել զուս» . եւ Սուեռա-

նին (ի Ազաւ. 91) «Նոցոց ի հանգիտ հենեալս Թեռաղցիս որք ցուց վայրենիս հարձիցեն ընդ ընդարձակութիւն կրկինն, եւ ի վտասակն նոցա եւ ի պարտասել ի վերայ յարակցին եւ բուռն հարեալ զեղջերացն ի զեռն ընկնուցան»: Այս սովորութիւն քեռաղացոց վազ անցեալ էր յԵփեսոս եւ լեալ ամ տարեկան ի Ջփուռն, որպէս ցուցանէ մարմարիտն անեալ ստի յԱնդլիս, յորում քանդակեալ երեւին հենեալք որ յարշաւանի անդ յանկարծ բուռն հարեալ զեղջերաց ցուց պարտասելոց՝ զարկանն զգեանի, եւ զիւր ի ներքոյ Կասրոսթասիոս դուրս որ է Օր (Կով) ցուան զիւրելոյ: Յ խոր. Բ. ԳԼ. ՀԲ. եւ Աբաթ. էջ 194:

Հազարապետութիւն աշխարհին, Արտաւազդ մանդակունի զայ-
 եանին թագաւորին՝ ի սպարապետութիւն, որպէս եւ Տաճատ ոմն
 նորին քեռայր ի նահապետութիւն Աշոցայ՝ զե զքոյր մի ի կո-
 տորածէ քերցն Արտաւազդայ ապրեցոյց ի Ղեասդիա¹: Առաքեցաւ
 ասպետն ածել զկոյնն Աշխէն զդուստր Աշխադարայ (որպէս հա-
 ւանութեան է՝ արքայի Այանաց) ի հարսնութիւն արքայի՝ զրեալ
 արշակունի եւ զգեցուցեալ ծիրանիս²: Այլ անդադար էր մարտ
 պատերազմի ընդ տէրութեանն Պարսից առ Շապուհ³՝ մինչեւ
 ցկատարեալ ստացուած երկրին: Ապա հանդարտեցաւ երկիրն ի
 Պարսկական պատերազմէն իբրեւ յամս 40: Այսմ խաղաղու-
 թեանն ժամանակի հնչեաց քաղցրածայն բարբառ աւետարանին
 յետ բարձրաբարբառ որոտմանց ի մէջ թմբերլոցն⁴:

Այսպէս ազգային պատմագրութիւնն. որ միայն ի վերջ կոյս
 եւ այն իւրիք իւրիք եւեթ միաբան է ընդ արտաքին պատմագրու-
 թեանն՝ զոր այժմ առաջի կայ տեսանել:

Լ.

Հայաստան (եւ Պարսկաստան) առ ծնացեալ հեթանոս կայտերթ
 (ըստ արքային պատմագրաց):

Աշխարհ, Պարսկաստան, զիսպոն Վրաստան հասնելոց, Պարսկաստան, Ամ-
 թիք, Սոյերս, Սանտրոս, Աղարշ, Տրքոս (Բ.), Աբրահամ (Գ.),
 Տրքոս (Գ.) (80—297):

36

ԲՍԵ արտաքնոցն պատմութեան առ Ղոմիտիանեաւ թագա-
 ւորէր ի Հայս Աշխադար ոմն անուն, որպէս հաւանութեան թուի՝
 որդի եւ ոչ թոռն Տրդատայ Հայոց արքայի եղբոր Վաղարշու Ա.
 արքայի Պարթեւաց: Այլ յետ երկայնժամանակեան թագաւո-
 րութեան Վաղարշու († 91) թագաւորէր Պարթեւաց նորին եղ-
 բայր Բակուր (որ ցայնժամ թագաւորն էր Մարաց): Բայց վասն
 ներքին անդադարն գժտութեանց չյերկարեալ սորա յիշխանու-
 թեանն, մատչէր ի բարձ թագաւորութեան եղբայրն Բակուրայ՝
 Խոսրով (107—121): Սա վասն ի զգուշի զեւր արթոռն առնելոյ
 զՊարթեւանսի զորդի Բակուրոյ եւ զեւր եղբորորդի կարգէր ի թա-
 գաւորութիւն Հայոց աշխարհին՝ մերժելով անտի զԱշխադար
 արքայ:

Չառ յանձն զերսն կայսր Տրայիանոս եւ պահանջէր յար-
 քայէն Արեաց հանել զգորսն իւր յաշխարհէն Հայոց եւ թո-
 ղու զԱշխադար յարթու իւրում: Ապա զայրացաւ սէգ Հոս-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 2Բ:
 2 Խոր. Բ. ԳԼ. 2Գ:

3 Խոր. Բ. ԳԼ. 4Ը—2Գ:

մայեցիին ընդ ամբարհաւածութիւն Պարթեւին՝ զի չառ զայն յանձն, պատրաստեցաւ ել յարչաւանս ի վերայ արեւելեաց: Իբրեւ ետես թագաւորն Մրեաց զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն զնդին Հռոմայեցւոց՝ աճապարեալ առաքէր առ Տրայիանոս յԱթէնս հրեշտակս բանիւք խազաղութեան եւ պարգեւօք, աղաչեալ փոխանակ Աշխարհարայ՝ Պարթամասիրայ տալ զթագաւորութիւնն: Մրհամարհեաց կայսր զպարգեւան «Հանդէս բարեկամութեան ի գործոց է, ասէ, եւ ոչ ի բանից», եւ խազայր յԱսորիս: Ի մեել նորա (115) առանց զիմադարձութեան մինչեւ ցիւսփասկոս, ցՕ՝ եւզմա եւ ցՍՅամոսատ որ ձեռս ետուն ի նա՝ անդուստ ձեպէր Պարթամասիր արքայ առաքել առ նա հրեշտակս մեծաւ մեծարանօք: Չարար նոցա երեսս կայսր, խազաց ընդ Լփրատ ի վեր, անց ընդ Սատաղ քաղաք մինչեւ ցԼփեղեաց գաւառ¹, հաս ի կողմանս Աարնոյ ի բուն սիրտ Հայոց աշխարհին, նուաճեալ զկողմանս՝ հրաւիրեաց առաջի զՊարթամասիր. եկն թագաւորն ի բանակ անդր եւ զխոյրն հանեալ դնէր առ պատուանդանաւ բեմին (արպէս երբեմն հօրեղայր իւր յանդիման՝ Վերսնի), զի ինքնին կայսր առեալ պսակիցէ զնա: Այլ իբրեւ ետես զօրն հռոմէական որ շուրջն կայր՝ զթագաւոր արչակուննի զորդի Բահրոյ զեղբորորդի Խոսրովու մերի ի թագէ իբրեւ զգերի կացեալ առաջի Տրայիանու՝ անարիւն յաղթութիւն զիրան անուանէր, եւ բարձրաձայն ուրախութեան բարբառով գոչէր զկայսր՝ Հայական² (այս ինքն յազթոյ Հայոց): Իբրեւ ետես զօրն թէ զարհուրեցաւ Պարթամասիր եւ կամէր սրանալ ի բաց՝ հասին կայան զնա առաջի Տրայիանու. սակայն համարձակութեամբ յայտ արար թագաւորն թէ ոչ իբրեւ գերի կամ յաղթեալ այլ ինքնակամ եկի այդր զն հաստատեցի ի կայսրէ թագաւորութիւնս: Բայց Տրայիանու այլ ինչ կայր ի մտի. արար նա զերկիրն ընդ նահանգաւ եւ հրամանս ետ ամենայն հայ մարդկան չելանել ի բաց յաշխարհէն: Սակայն զՊարթամասիր եթող ազատ երթալ իւրայովքն հանդերձ յուպէտ յուկամ, բայց ետ նմա հեծեալս ուղեկիցս՝ զի մի զձանապարհայն ընդ այլոց խօսելով յոյզս իմն զրգռիցէ: Օարմացաւ խռովեցաւ ընդ իրան Պարթամասիր, գունդ կազմեաց եւ ետ ձակատ, այլ անդէն յառաջնում պատերազմին անկաւ եւ հնազանդեաց Տրայիանու աշխարհն:

Այսպէս յետ այնորիկ նուաճեցան մանր մանր թագաւորութիւնքն որ ի հիւսիսոյ կուսէ մերձաւոր սահմանակից Հայոց էին, Խաղտեացն եւ Վրաց եւ Աղուանից եւ ասիական Սարմատաց մինչեւ ցաահմանս Սաւրոմատայ Բ. արքայի Աիմերեանն Բոսպորայ: Սինդոն անդուստ Տրայիանոս զբաւէր ի նմին ամի եւ առնէր նահանգ եւ զԱղիարենէ կամ զԱսորես-

1 Ελέγαια τῆς Αρμενίας.

2 Armeniacus.

տան եւ կարգէր զգօրսն ի ձմերոց յամուր ամուր տեղին Հայոց եւ Սիջագեաաց ի պահպանութիւն եւ ի պատրաստութիւն պատերազմի միւսոյ ամին (116), ի Հռոմ տայր հաստանել ծերակոյցան դահեկանս յորս ցայժմ երեւի Տրայիանոս նիզակ ի ձեռն՝ կանգնեալ պատերազմական հանդերձիւն ի մէջ նշանակաց Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց եւ առ ոտս նորա կին (նշան Հայաստան աշխարհի) կապեալ կծկեալ եւ շուրջանակի գիր՝ թէ «Հայաստան եւ Սիջագեաք արկան ընդ իշխանութեամբ ժողովրդեան Հռոմայեցեաց¹, այս ինքն՝ թէ եղեն ընդ նահանգաւ. եւ առանձինն իսկ անցք Պարթամասիրայ քանդակեցան ի կոթողի անդ Տրայիանու²:

Ինչպէս եւ ընդ նոյն ժամանակս առ առաքեաց արքայն Պարթեւաց հրեշտակութիւն վասն դադարման պատերազմին եւ ետ պատանդս, սակայն եւ այնպէս անդէն զարնայնի (116) անցեալ Տրայիանու ընդ Տիգրիս՝ մտանէր առանց զխնդարձութեան ի ձմերոցս արքայութեանն Պարթեւաց՝ ի Տիգրան, եւ անդ ողջունեցաւ ի լեգէոնաց իւրոց՝ Ինքնակալ Պարթեւական եւ կայսրցաւ յաթոռն Պարթամասպաա (ըստ Սալաղայ՝ որդի Եշտարպայ՝ որ այնուհետեւ անհետ ընի ի պատմութենէ)³:

Եւ ոչ տեւական ինչ իրքն էին. անդէն ի միւսում ամին (117) կայսր Եդրիանոս թողոյր զկողմանսն գրաւեալս յեաս, եւ թոյլ տայր Պարթամասպատայ ի բաց մերժել ի թագաւորութենէ յիւրայոց անտի եւ դառնալ յառաջին աթոռ թագաւորութեան իւրոց Խոսրովու արքայի: Իսկ եւ իսկ պահպանեք Հռոմայեցեացն հանդերձ զեպանան զերակացաւ աշխարհին ի բաց ելանէին ի քաղաքաց եւ ի բերդից Հայոց աշխարհին կայսերն հրամանաւ, եւ Պարթամասպատ եկեալ ունէր զաթոռ թագաւորութեան Հայոց մեծաց հաւանութեամբ Հռոմայեցեաց եւ Պարթեւացն⁴, որպէս եւ ինքեանք իսկ Հայք ինչդրեցին ի կայսերէ⁵: (Յետ վախճանին Պարթամասպատայ (139) հաստատեցաւ ի զաւակէ նորա Երեմիանիդ անուն ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, պսակեալ՝ կամ յԵնտոնինեայ Պիոսէ ինքնին զլիսովն ի Հռոմ, եւ կամ նորա հրամանաւ անդէն ի Հայս (140)⁶:

1 Armenia et Meopotamia in potestatem P. R. (այս էնքն Populi romani) redactae յամ 116 (Հայաստան եւ Սիջագեաք արկեալ ընդ իշխանութեամբ Հռոմական ժողովրդեան) եւ պակեր ի մէջ Տրայիանոս կանգուն յեցեալ ի նիզակն, Եփրատ եւ Տիգրիս արածեալ ի գեանի եւ ընդ Լաիու սասմն Հայաստան կրողն յորոպս:
 2 Ի կոթողի սաս որ յեայ անու ի շինութիւն կամարին Կոստանդիանոսի Մեծի, ցայսօր նշմարի Պարթամասիբ մարուզն առաջի Տրայիանու յանդիման զօրացն համեստ պատմութեանն Դիոնի ԳԼ. 17. Սկզբանայ Ռուփոսի ԺԳ. եւ Ի. Եւարպեայ Ը. 2: Յետ Արիստոսի, Պատկե-

բար. Յուն. Յում. Գ: Ջորջուանին Տրայիանու ի Հայս յիշէ եւ վանքեան վայարանութիւնն Ս. Իգնատիոսի:
 3 Կան գրածք Տրայիանու յորս է գիր շուրջանակի կամ Պարթաստան առեալ կամ «Տուաւ թագաւոր Պարթեւաց», Rex Parthis datus. Տ. C. եւ կամ «Թագաւորութիւնը սահմանեալք» հանդերձ պսակեաւ նորս՝ զի սահմանէ զթագաւորութիւնս, ամենեքն յամ 116:
 4 Դիոն Կոս. եւ Սկզբա. Ռուփ. անդ:
 5 Սպարտիան. յԱզդիանոս:
 6 Յամբղիկոս բարեկեանացի ի բանագործակոմին իւրում, առ Փոսայ Մասեմազար. 94: Գրանեմք վասն զիպոցս գրուեալ գահական յորոյ ի վում կողմանն

Այլ չէր ինչ այն՝ հաւան Ա շաղարշ Բ. (121 — 149). առ զառաջինն բարեկամութեամբ էր ընդ Հռոմայեցւոց առ Ազրիանուս: Այնք եւ Մագքութք միւսանգամ եղին արշաւան ի Մարս եւ ի Հայս եւ հասին մինչ ի կողմանս Գամրաց. ապա ուրեմն պարգեւօքն Ա շաղարշու Բ. եւ սպառնալեօք Փղաւեայ Աբիանեայ վերակացուի նահանգին Գամրաց դարձան այսրէն յաշխարհն իւրեանց (135): Անդէն ի միւսում ամին ամբաստանս ի Հռոմ առ Ազրիանոս առաքէր արքայ Ա շաղարշ Բ. զՓարսմանն Ա քաց արքայէ թէ նա գրգռէ զազգ Ալանացն ի վերայ Պարթեւաց. երկն հրեշտակք նորա առաջ ծերակուտին, բայց չվճարեցաւ ինչ. եւ Փարսմանն որ անգ յայնժամ դիպեցաւ, փառաւորեցաւ եւ եղեւ նմա համարձակութիւն զոհս ի Ապարատիւնին մատուցանելոյ (136)¹: Գարձեալ՝ իսկզբան թագաւորութեանն Անտոնինեայ Պիոսի՝ յղէր առ նա Ա շաղարշ հրեշտակութիւն տանել թագ սկի², զի թերեւս ընկալցի յետս զաթոռն սկի զոր ան առաքեաց Տրայիանոս ի Հռոմ՝ յաղթութեանն նշանակ, զոր եւ Ազրիանուս խառացեալ էր տալ յետս³: Բայց իբրեւ չեհաս ում կամէրն եւ յետ այնորիկ թագաւոր եւս Հայոց առանց նորա հաւանութեան կացուցաւ Աքեմենիդ՝ խորհէր այնուհետեւ Ա շաղարշ յարձակել ի Հայաստան երկիր:

Թէպէտ եւ ինքն խափանեալ արգելաւ թղթովք Պիոսն Անտոնինեայ, այլ նորին յաջորդ Ա շաղարշ Գ. (149 — 191) առ Մարկոսն Արեղեոսիւ եւ Գուկեաւ Ա երեաւ՝ մինչ ինչն ի Միջագետս յարձակէր եւ յաղթէր իսկ Հռոմայեցւոց, առաքէր անդուստ զիւր զօրավար զԽոսրով ի Հայս: Թագաւորն Հայոց՝ որ էր յայնժամ Սոյեմոս որդի եւ պայազատ Աքեմենիդայ, խնդրեաց թիկունս օգնականութեան ի Աեւերիանեայ վերակացուէ Գամրաց ընդդէմ Խոսրովու, եւ ընկալաւ իսկ: Սակայն եւ այնպէս ի նեղ անկեալ առիպեցաւ ելանել փախստեայ ի Հռոմ, ուր եւ սինկղիտիկոսութեան պատիւ առնոյր՝ որպէս պատմի: Այն այնորիկ ամապարէր Խոսրով ընդ առաջ Աեւերիանու որ լեզէնօք եկն ընդ առաջ նորա, փակէր զնոսա զօրավարն պարթեւ յԱրեգն աւանի, կամ ուրեք յԱկեղեաց նահանգի, եւ սատակէր նետահար. նա եւ զօրավարն եւս ի բուռն անկեալ մեռաւ ի դիպահալ սովամահ (161 — 162)⁴:

Կոյ Antonius Cos III. Augustus (Անտոնիոս Հիւպատ երրորդ անգամ, Աւգուստոս), եւ ի փլուսեալ իրզմն զնէ թագ ի դուստ Հայոց թագաւորն ինչին կոյր կոցեալ կանգուն օգնուորու եւ շուրջնակի գիր՝ Rex Armenis (կամ Armeniae) datus. S. C. Յուսու թագաւոր Հայոց. Հք. Երեւակուտին. (գրողեալ) յամբ 140—143:
 1 Գրեմ. Դոր. 69:
 2 Յուլ. Կարեա. Ան. Գ. 9: Աւր.

Ա. Իկա. Հո. պատմ. 16: Կոյ վտան գիպոցս հասեալ զահեկան ի փլուս կողմն զուստ Անտոնինեայ, եւ ի փլուսեալ կոյ կանգուն կին պարթեւ որ ի նորուն անի աղբի հանգրձ կապարձիք եւ ալու ձեռամբ մատուցանե պոսկ նանուար (Շաքոկ արեւելից). գիր շուրջնակի՝ Parthis S. C. (Պարթեւաստան. Հք. Երեւակ.):
 3 Յուլ. Կարեա. յԱն. 9: Սոյրեւան. յԱզրեան. 13:
 4 Ղուկեան. ի զորս Ազրեանգրէ ըզի.

Ի նեղ մեծ հասին Հռոմայեցիքն՝ մինչեւ հարկ իսկ ընէր Ղուկեայ կայսեր խաղալ յարեւելս: Հասեալ կայսեր յԱտրին եւ ինքն ի դատարկութիւն հատեալ դեգերելով մերթ յինտիոք եւ մերթ ի Վափնիս Ընտիրացւոց, առաքէր անտի զգորավար իւր զԱլիտիոս Վասիոս ընդ Միջագետս, որ թափէր զամենայն նահանգան գրաւեալս ի Պարթեւաց, զՍեղեւկիա տայր աւար զօրացն, զի անկան յանկարծ ի վերայ զօրացն յետ ընդունելոյ զնոսա սիրով, եւ զըուն իսկ քաղաքն նոցա զՏիգրան հրձիգ առնէր, մինչեւ դարձոյց զնա այսրէն ակտ ժանտ: Առաջ իսկ քան զայն այլ զօրավարք կայսեր՝ Ստատիոս Պրիսկոս եւ յետ նորա մահուն Մարտիոս Վերոս այլք հիւպատոսակաճք անցեալ ընդ Վափիրս՝ յետ զառաջինն ի նեղ անկանելոյ՝ գրաւէին այսրէն յետս զաշխարհն Հայոց, առեալ եւ զգլուխ քաղաքացն զԱրտաշատ ի բունն (163 — 164): Կացուցանէր այնուհետեւ Ղուկիոս զՍոյեմնոս որ կոչեցաւ ի Հռոմէ՝ այսրէն ի թագաւորութեանն, եւ անուանեցան կայսերքն երկդրին Ղուկիոս Վերոս եւ Մարկոս Աւրելիոս՝ Հայականք (164)¹:

Յորժամ յետ Կոմոդայ կայսեր յարեան կացին կայսերք երեք, յորոց մի էր յարեւելս Պեակեննիոս Վիգեր (կամ Վիգրոս) եւ ի սա յարեցաւ արքայն Արեաց Վաղարշ Վ. (191 — 208), նմին հակառակ Սանատրուկ արքայ Հայոց (որպէս թուի՝ որդի Սոյեմնայ) եւ ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ, թէպէտ եւ առաքեաց եւս առ նա Վիգրոս խնդրել թիկունս օգնականութեան, մինչեւ զօրացաւ ի վերայ Վիգերայ՝ Սեւերոս (193)²:

Սակայն նորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195 — 210) միարանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեաց՝ եւ ասպատակ եւս ի Հռոմայեցիս ղնէին ի ժամանակի զի գրաւեալ էր Սեւերոս ի մարտ պատերազմի ընդ երկրորդ նախանձորդին իւրում ընդ Աղբինեայ յարեւմուտս: Այլ յետ վճարելոյ պատերազմին այնորիկ՝ խազալք Սեւերոս ղէպ ուղիղ յարեւելս. աճա-

որ եւ զկաղղիմորփոս մտենալքի ժամանակից յառաջ բերէ ի գիրս իւր վասն պատմագրութեան: Յուզ. Կոպիտաշ. ի Մարի. Աւրել. Ը:

1 Յամբրիտոս Բարեզ. Ժամանակակից իրացն առ Փոսայ Մատ. 94: Դիոս եւ Յուզ. Կոպիտաշին. ի Մարի. Անտոնին. Թ:

Ի գահական Սարգիսի Աւրելեայ կոչ ի փում կողմանն յետ անուանորա՝ Armeniacus, եւ ի փուում կողմանն կին փ նստեալ արտում տիուր առաջի գրչուն Հռոմայեցաց եւ ի ներքոյ գիր՝ Armenia. գահակաճք արժամիք յաճ 164, 165, 166:

Իսկ Ղուկեայ Վերեայ բաց ի նոյնպէսեաց յորս երեւի գարնեալ Հայաստան ի կերպորանս կնոջ նստեալ ակուր մեան ի մեռին առ նշանի յազմութեան Հռոմայեցաց, կան եւ գահակաճք այսոյքի ինչ

գրով Յուլիանոս Աւրոգոսայ, Հ. Մ. եւ պատկեր զից յազմութեան եւ առ ստան նստի Հայաստան ի ձի Հայրենական զնուց, յեցեալ ի նառ փ (յաճ 163 եւ 164). կամ ինքն Վերոս կացեալ կանգնէ նշանյազմութեան եւ այր հոյ կոյ կետալ ի ներքոյ նշանին եւ առաջի կայսեր (գահական պղծի յաճ 165). կամ կայսր զինգակն Խանցուցանէ ի վերայ սան Հայոց (յաճ 165). եւ կամ նստի կայսր ի գահայն իւր (sede curuli) եւ բազ առեալ կոյ զօրականն եւ ի միջ անդ կոյ արքայն Հայոց, սրում զնէ թագ ի գլուխ ինքնին կայսր Վերոս, եւ գիր շուրջանակի՝ թէ Յուաւ թագաւոր Հայոց (Rex Armeniis datus). գահական սակ յաճ 164 եւ սրձամի՛ յաճ 165):

2 Հ Էրոգդիտն. ի Սեւեր:

պարէր ընդ առաջ նորա արքայն Հայոց եւ ընդունէր ի նմանէ հաշտութիւն խաղաղութեան զանձուք բազմօք եւ պատանդօք՝ առաքեալ առ նա եւ զունդ աղեղնաւորաց ի քաջացն Հայոց ի թիկունս օգնականութեան գործոյն պատերազմի¹։ Բայց ի վերայ Նոսիաց կացուցանէ թագաւոր՝ Արտաւան զոմն զորդի կամ զեղբայր Վաղարշու, քանզի զժտութեամբ իսկ ընդ միմեանս էին²։ Ապա երթեալ հարկանէր Սեւերոս զՊարթեւոս, գրաւէր զՄիջագետս, երրորդ անգամ ընէր Տիգրան յաւար Հռոմայեցւոց զորուն (197)³։

Վորին որդի Սարապաղայ գրգռէր միւսանգամ ի մարտ պատերազմի ընդ Արտաւանայ Վ. Պարթեւաց արքայի (— 226)։ Բայց մինչդեռ անդէն յԱսորիս էր՝ հրաւիրեալ կոչէր թագթով զքրիստոնեայ թագաւոր Ուրհայեցւոցն զԱբար զվերջին եւ առնէր ընդ նահանգաւ զաշխարհն Ուրհայեցւոց. ապա կոչէր նոյնպէս զթագաւորն Հայոց զՎաղարշ որ միահեծան տիրէր յայնժամ՝ մարտն հանդերձ եւ զնէր զնոսա ի զիպահսոյ, զի խորհէր նոյնպէս զՀայաստան աշխարհ նահանգ Հռոմայեցւոցն կացուցանել։ Չայրացան գրգռեցան Հայք ի մարտ պատերազմի, առաքեցաւ ի վերայ նոցա Խէնկրիտոս անձնապահապետ կայսեր եւ խորտակեցաւ նա առաջն Հայոց գնդին։

Ի նմին ժամանակի գրգռեցաւ եւ պատերազմն ընդ Արտաւանայ, զի խնդրէր կայսր զդուտար թագաւորին Արեաց քնութեան՝ զի այնպէս իրաւունս ինչ պայազատութեան պարթեւական ակտոսոյն ունիցի (216)։ Իբրեւ չառ յանձն Արտաւան՝ յարձակեցաւ կայսր, առ զԱրեգա եւ զայլ եւս քաղաքս բազումս, եւ ցանեալ ցրուէր զոսկերս թագաւորացն Արշակունեաց ի գերեզմանացն. բայց չիշխեաց մնալ ճակատուն Պարթեւաց որ պատրաստէր, եւ դարձաւ ի Միջագետս ուր ուսանաւ իսկ վաղվաղակի (217)⁴։ Խէպէտ եւ նորին յաջորդ կայսր Մակրինոս կամէր խօսել ընդ Արտաւանայ ի հաշտութիւն, այլ ի պայմանն չմարտնեալ ճակատեցան երկիցս առ Մծրնացւոց քաղաքաւ. ի պարտութիւն մատնեցան Հռոմայեցիք, յանձն առ Մակրինոս տալ զգերին յետս եւ առնուլ զնոց զխաղաղութիւնն։ Առնոյր առաքէր այնուհետեւ Մակրինոս եւ առ որդի Հայոց թագաւորին առ Տրդատէս Բ. թագ արքայութեան հանդերձ մարտն նորա որ կացեալ էր ցայն վայր ի զիպահսոյ ամիսս 11, թագաւորել փոխանակ հօրն որ ի կալանս վախճանեալ էր (218)⁵։

Յայտարարում հանգամանս էին Հայք մօտ ի կատարած պարթեւական պետութեանն։

1 Հերովդոտ. Գ. Գլ. 73։ Չոբոժ. Ա. 8. 4 Դիոն Հի. 19, 21։ Սպարտեոս. Կո-
 2 Դիոն Հի. (ի վեխան կոս)։ րակ. 6.
 3 Դիոն. Հերովդ. Գ. 10, 1։ Սպարտ. 5 Դիոն Հի. 27։ Յուլ. Կապիտոլ. Ի
 Կատակ. 6։ Նարոպ. Ը. 11։ Ռուփ. 21։ Մակրին. Հերովդոտ. Գ. 14.

Իսկզբան անդ Սասանեան հարստութեանն ետ Եղեքսանդրոս Սեւերոս քառեամ (230 — 234) մարտ պատերազմի ընդ Արտաշրի, եւ ըստ Հերովդիանու՝ ոչ ինչ աջողեցաւ, բայց Վամ պրիդիոս որպէս եւ դէպքն որ զհետ արշաւանին եղին՝ այս ինքն կայմել Արտաշրի ի կոխելոյ զասհմանս Հռոմայեցւոց, վկայեն թէ գառա յաղթող Եղեքսանդրոս, թէպէտ եւ ոչ առանց մեծի կոտորածի յերկուց կողմանց: Այլ Շապուհ Ա. նորին որդի յարձակի միւսանգամ ի սահմանս Հռոմայեցւոցն եւ պաշարեալ առնու զՄծբին, առ Գորդիանու Գ. հասանէ մինչեւ յԱնտիոք եւ խաղայ իսկ ի Ապպարովկիա եւ ի Արիդկիա: Գորդիանոս որ չօգաւ ի վերայ նորա ի պատերազմ (241 — 243) այնու իմն խորհեցաւ գտանել օգնականութիւն՝ զի զՍուհայեցիան զորս նուաճեալ հնազանդեցուցեալ էր Սասանեանց, արկ յինքն՝ զմի ոմն ի տանէ Աբգարեանց մատուցեալ միւսանգամ ի թագաւորութիւն, եւ այնպէս ինէր նա յառաջադէմ ի Միջագետս՝ մինչեւ հասանել մօտ ի Տիգրոն: Այլ Փիղիպպոս Աբարացի՝ որ սպանն զԳորդիան յարշաւանի անդ, առ գնոց զխաղաղութիւնն: Մեծացաւ զօրացաւ Շապուհ յետ զՎաղերիանոս առնելոյ ձերբակալ (259), անկաւ ի վերայ քաղաքին Անտիոքացւոց եւ աւերեաց, մինչեւ քաջն Ողենատոս պաղմբւրացի անկանէր ի վերայ նորա ի գառնալ նորա այսրէն յանցս Լափրատու, պնդէր զհետ նորա եւ յաղթէր մեծաւ յաղթութեամբ առաջի Սուհայեցւոց քաղաքին, հանէր ի նմանէ զՄծբին եւ մերժէր զնա յամենայն իսկ Միջագետաց, եւ այնպէս առնոյր ի կայսերէ անունս «զօրավար արեւելից», թէպէտ եւ կոչէր նա զինքն թագաւոր Պաղմբւրայ յամէ աստի յաղթութեանն (260):

Սոյն թագաւորութիւն Պաղմբւրացւոց մինչեւ ցվերջին կործանումնն ի ձեռն Արեղիանեայ՝ էր թուամբ ընդդէմ զօրութեանն Սասանեանց՝ ընդ որում հասպտէպ կուռէին այնուհետեւ ինքեանք կայսերքն: Ինքն Արեղիանոս ի պատրաստելն ի պատերազմ ի վերայ Արմզդի Ա. (յամէ 273) որդւոյ Շապուհ Ա. վախճանէր, նոյնպէս եւ Պրորոս ի պատրաստելն ի վերայ Վաւանայ Բ. (յամէ 276) որդւոյ Վաւանայ Ա. (յամէ 273 — 276): Արոս ած ի գործ զհորհուրդն եւ եհաս յաղթութեամբ առաջի Տիգրոնի (282 — 283), այլ Նումերիանոս որ զնայն յաջորդեաց, զանգիտեալ դարձաւ յետս: Իսկ եւ իսկ դարձաւ զրաւեաց Վաւամ Բ. միւսանգամ զՄիջագետս. բայց մինչ դեռ յԱսորիս էր Վիտղիտիանոս պատրաստեալ ի վերայ նորա, զանգիտեալ յապատամբութենէ եղբօրն իւրոյ Արմզդի, առաքեաց պատարագս առ կայսր ինդրել խաղաղութիւն. ետ զայն Վիտղիտիանոս պայ-

ման եղեալ՝ զՄիջագետս թողուլ եւ զՏիգրիս համարել սահման երկոցունց տէրութեանցն (290): Բայց քանզի Վլուամ Բ. զերծեալ էր ի տազնապէն՝ չառ յանձն, եւ ոչ նորին որդի Վլուամ Գ. մինչեւ հարկ լինել Գաղերեայ զինուք ածել զԱերսեհ զնուցին յաջորդ (յամէ 294) յընդունելութիւն պայմանին (297):

2. Օրինչ առ այսօրիւք Հայք: Խօսելալ ի բաց զՊրոկոպիոս (զմատնագիր վեցերորդ դարու) որ պատմէ ի վախճան կոյս պարթեւական պետութեանն (յամի իբրեւ 222) Արտաւանայ Գ. արքայի Պարթեւաց յետ մահուն Տրդատայ Բ. թագաւորեցուցանել ի Հայս զԷր եղբայր զԱրշակ, եւ ազգականացն Արտաւանայ զիմել առ Արշակ ի Հայս ի տիրելն Արտաշրի¹. զայս ամենայն ի բաց թողեալ՝ այն իմն ըստ արտաքին պատմագրութեան՝ առանց երկմտութեան է՝ թէ Արտաշիր իսկ եւ իսկ յառաջին ամս տէրութեանն ի Հայս յարձակէր եւ յաղթէին Հայք Արտաշրի՝ որ ի նեղ անկեալ դարձաւ յետս՝ երթալ ժողովել իւր զօրութիւն ի կողմանց Հընդկաց, որպէս ասէր համբաւն. (յառաջ քան զամն 229)²: Նա աւանիկ եւ ի պատերազմունան Աղեքսանդրի ընդ Արտաշրի՝ էր Հայաստան նիզակակից կայսեր. ըսա Հերովդիանու յերիս գունդս Աղեքսանդրոս զզօրսն բաժանեաց. զառաջինն առաքէր ընդ հիւսիսի ընդ դաշնաւորն Հայաստան մտանել յաշխարհն Մարաց, զերկրորդն ընդ հարաւ արձակեալ՝ զմիջինն յինքն առնոյր՝ ապա յետոյ միաւորել ուրեք ի Միջագետս զհիւսիսայինն եւ զհարաւային: Տակաւին ի զօրսն Մաքսիմիեայ կայսեր Խրակացուց կայր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի գերմանական պատերազմին (236)³: (Եթէ հաւատարմեմք իմն Օննարայ՝ Փիղիպպոս յետ Գորդիանու վախճանին եթող Շապուհ ի դաշինսն՝ ընդ Միջագետաց եւ զՀայաստան աշխարհ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ միւսանգամ ած նոցին թէկն եւ գրաւեաց): Ապա ուրեմն յամի իբրեւ 249 նուաճէր Շապուհ Ն. զՀայաստան ընդ իւրեւ, եւ թագաւորն Հայոց Արտաւազդ Գ. տայր նմին ձեռս հակառակ Վազերիանու կայսեր⁴: Ի նմին հանգամանս գտանեմք զաշխարհն Հայոց եւ յետ երկոստան ամաց յորժամ դշխոյն Պարմիւրացուց պաշարեալ ի քաղաքին իւրում՝ գրէր առ կայսր Աւրելիան՝ թէ «Սպասեմ օգնական զօրու ի Պարսից, Սարակինոսք ընդ մեզ են, Հայք ընդ մեզ են», թէպէտ եւ կայսր զնոսա արգել եւ զոոսա կաշառեալ կամ պատրեալ ի բաց կալաւ (273)⁵:

Սակայն յամի իբրեւ 295 միւսանգամ տեսանեմք զՀայս ընդ իշխանութեամբ կայսեր: Վանզի Աերսեհ արքայ Պարսից նախան.

1 Պրոկոպ. Գրք Գ. վան շիււած. 46ր, եւ որպ պատմութեանն իսկ հասածն Յուստինիանու, ուր պատմէ նա զայն իւրին ի Հայոց պատմութեանն: 2 Այսպէս Գրքն Գառ. Գրք 3. Գլ. Գ. որ ի սփն (229) սփեկաց բնիկ կայսր, եւ որպ պատմութեանն իսկ հասածն 46ր, եւ որպ պատմութեանն իսկ հասածն 3 Հերովդիան. Է. Գլ. Բ. եւ 2րդիմ: 4 Տրդ. Պողոսի Գ: 5 Անդ:

ձաւոր փառաց Ըլայհոյ Ա. յարձակեցաւ եւ առ զհնու զՀայաստան եւ զՄիջագետս : Չառաջինն զիմեաց ի վերայ նորա Վաղերիոս սակաւագոյն զօրօք եւ յանդգնութեամբն մասնեցաւ ի պարտութիւն (296) : Աճապարեաց Վաղերիոս առ Վիոկղեափանոս արդարացուցանել զանձն եւ հարցանել զխորհուրդ նորա : Հազիւ հազ ընկալաւ նա ի նմանէ զուեղ նոր, քանզի զայրացեալ իմն ընդ իրսն էր Վիոկղեափանոս : Այնուհետեւ Վաղերիոս մեծաւ իմաստութեամբ զպատերազմն մղեաց՝ երեւեցուցեալ զանձն ի ճակատու իրրեւ զհնուոր եւ իրրեւ զօրավար, եւ արար յաղթութիւն կատարեալ : Եւ Աերսեհ փախստեայ վերաւոր ի Հայոց աշխարհէն՝ թողեալ անդէն բանակ բազմազանձ հանդերձ կանանուովն եւ որդւովք եւ քերթք : Առ սոսա ամենեսին եցոյց Վաղերիոս ազնուականութիւն՝ առաւել օրինական Ըգեքսանդրի եւ Սկիպիոնեայ քան իւր ինչ սրտին յօժարութեամբ : Իմէպէտ եւ բազումք այնպէս իմն խորհէին՝ թէ արդ վախճան հասեալ իցէ պետութեանն արեւելից, սակայն այլազգ իմն Վիոկղեափանոս խորհէր. զնահանգս զորս առանց բռնագատութեան եւ մեծաց ջանից չէր հնար պահել՝ սաստիկ քան զամենայն թշնամիս զնոսա համարէր : Ամին իրի կռեցան դաշնեք ընդ Պարսից սուրբայի, հինգ գաւառք յաւելան ի սահմանս Հռոմէական պետութեանն, Արափս եւ Տիգրիս կացին սահմանք, Տրդատէս Վ. եկաց կամ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռ թագաւորութեան Հայոց Մեծաց ընդարձակագոյն սահմանօք, իրրեւ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց, եւ հրաժարեցաւ արքայն Արեաց ի վերագոյն իմն իշխանութենէ ի վերայ Հայոց թագաւորին (297) : Ամ ի զօրութենէ հաստատութեան գաշտնցս եւ կամ առ սաստիկ բեկման պարսկական ուժոյն տեւեաց խաղաղութիւնն յամս իրրեւ 40 :

Ը

Լափանճոսէր օրերոսիւնան, ի Վիոկղեափանոսէ ցոխնէժան օրերոսիւնն Առարանդիանոսի, Ժ. հալածոսն էլիւլցոսոյ (284 — 324) :

38

ԱՆԻՍՏԻՆ Ի Թագաւորութենէն Վ. Վաղերիանոսն Վիոկղեափանոսի (284 — 305) առ վախճան ժամանակ զհնուորական բռնակարութեան զօրականին, այնուհետեւ սկիզբն առնու ժամանակ բաժանման արձակ իշխանութեան եւ տէրութեան ի մէջ կայսերաց բազմաց :

1 Ձոսթ. Եւրոպ. Ամբ. Մարկոզ. — ՃԸ. կոյ ի հրոտրտակին հաւանաց ընդ Ա. Եւրոպայ Եկեղ. Գամ. Գիթք Ա. ԳԸ. յորէրձանձն Վաղերեայ եւ Armeniacus.

Պիտոկղետիանոս էր ազատեալ Անուղինոսի ուրումն սինկղեթիկոսի կամ (ըստ այլոց) որդի առն ուրումն ատենադարբի՝ ծնեալ ի Պիտոկղէա քաղաքի Վաղմատացւոց ի Պիտոկղէա մօրէ, եւ անուն էր նորա Պիտոկղէս, բայց ընդ ծիրանւոյն առ եւ զանունն Պիտոկղետիանոս: Լին նորա միտք ժիւրք եւ կրթեալ փորձիւ, արուեստ կերպարանելոյ կամ կեղծաւորելոյ, խորհրդական խնամտութիւն մեծ եւ հաստատուն տեւականութիւն յընտրութեան միջնորդաց զործոց իւրոց եւ յածելն զնոսա յարդիւնս: Իբրեւ դառնայր Նումերիանոս ի Պարսից արշաւանէն (284) եւ վասն աշացաւին ի դեսպակի փակեալ էր զձանապարհայն, սպան զնա Ապեր եւ աւուրս ինչ շեհան ի վեր զմահ կայսերն, մինչեւ հոտ նեխոյն եղեւ գուշակ իրացն. եղեւ կասկած զԱպերաց եւ ածաւ նա յատեան առաջի արծուենշանաց կայսերական խորանին եւ արկաւ ի կապանս: Վանդի Արիինոս ակեռակից Նումերիանեաց արհամարհեալ եւ անգոսնեալ էր յամենեցունց՝ յայն սակս իբրեւ դատարկացեալ իմն ակեռն համարեցաւ եւ ընտրեաց զօրն զՊիտոկղետիանոս՝ կայսր: Եւ զն Պիտոկղետիանոս զօրագլուխ էր առտնին անձնապահաց (քանզի հարկ լեալ էր յայնժամ կայսերաց, բայց ի պալատական անձնապահաց անտի՝ զսրոց կտակած էր միշտ, այլ ինչ առտնին անձնապահս ունել) երգուաւ առաջի զօրուն՝ թէ ոչ ինքն ինչ եղեւ պատճառք մահու կայսեր, այլ Ապեր՝ զոր եւ ածեալ էր անդր կապեալ. զայս ասեր եւ անդէն միեալ սուր ընդ պորտ նորա սպանանէր:

Իսկ եւ իսկ խաղայր Պիտոկղետիանոս ի Ռիթանիա եւ մտեալ շքով ի Ղիկոմեդիա ի մայրաքաղաք նահանգին՝ պատրաստէր ի մարտ պատերազմի ընդ Արիինեայ: Սա որ ցայնժամ ի շուայտութիւնն եւ ի զեխութիւն հատեալ էր՝ յանկարծ առահին Պիտոկղետիանու եկն ի միտս եւ եցոյց զօրութիւն բազում. եւ ի Վաղիայ յաճախագունդ զօրօք, վերակացու Վենետացւոց աշխարհին Արիինոս Յուղիանոս որ կացեալ էր կայսր՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ առաջի նորա եւ անկաւ ի ճակատու առ Վերանաւ. այժուհետեւ բազում ճակատք ի Ղիւրիկէ լինէին Արիինեայ ընդ Պիտոկղետիանու եւ ելք իրացն ընդ տարափուսանօք էին՝ մինչեւ պատերազմն առ Մարգոսիւ ի Միւսիա եղեւ Արիինոսի՝ որ եւ պնդեցաւ զճեա փախտակիցն, բայց յանկարծ թողին զնա իւրքն եւ սպան զնա հազարապետ մի նորա, զորոց զկինն առեւանգեալ էր: Փառաւորեաց Պիտոկղետիանոս զեւր յաջողութիւնն՝ ոչ զոք յայնցանէ որ առին զէն ընդդէմ նորա, պատուհասելով (285):

2. Ս ան քաջ պահպանութեան սահմանաց տէրութեանն առ Պիտոկղետիանոս իւր բարձակից (Մագոստոս) զընկեր զօրավարութեան իւրոյ զՍազերիոս Մոսիսիանոս (286) որ էր բիրտ ոք

զորական. սա կոչեաց զանձն Հերակղէնոս (Հերակղեան), իսկ Վիտ-կղետիանոս առ իւր անունն (Յովիոս (Արամազդեան): Վիտկղե-տիանոս պահեաց իւր բաժին զԱրեւելս, իսկ Մաքսիմիանոս առ զԱրեւմուտս. նա զԱիկոմեդիա եւ սա զՄեդիոզանոն (որպէս եւ զՏրեւիր եւ զԱրեղատ) արար քաղաք զԵսաւոր բաժնի տէրու-թեան իւրոյ: Աստարեցան յաղթութիւնք բազում, ցածցց Մա-քսիմիանոս զապօտամբութիւնն Բագաւդացւոց ի Վաղիա, մերժեաց յետս զասպատակ ազգաց ազգաց գերմանացւոց յարձակելոց ի Վաղիա (286 եւ 287), անց ընդ Հռենոս եւ եհար զՓրանկս եւ զերկուս յիշխանաց նոցա հնազանդեաց (288). նոյնպէս եւ Վիտ-կղետիանոս յեա պարգեւօք եւ հրեշտակութեամբ դարձուցանե-լոյ զնա Պարսից յետս (289), ետ բազում անգամ ճակատս ընդ այլոց ազգաց գերմանացւոց, ընդ Աուագաց եւ Ապրախացւոց, դարձեալ ընդ Սարմատաց, Ալիւթաց, Գլթաց եւ Սարակինոսաց մեծաւ յաջողութեամբ (290): Ի վերայ այսր ամենայնի զարմա-նալի թուէր մանաւանդ միաբանութիւնն երկոցունց կայսերացն, զորմէ ոմն ի գովչաց նոցա ասէր՝ թէ Հռենոս, Վանուք, Վեղոս, Տիգրիս եւ երկոքին ովկիանոսք հանրեքձ սահմանօքն փակելովք ի միջն նոցա այնպէս առաջնորդէին միաբանութեամբ յերկոցունց կայսերացն՝ որպէս երկու աչք միոյ զլոյ միաբան միով լու-սով վարին:

3. Սակայն եւ այնպէս երկոքին Ազոտականքն չհամարեցան զանձինս բաւական՝ լինելոյ գիմակալ ներքին եւ արտաքին թշնա-մեացն: Վանդի զԲրիտանիա բռնացեալ օւնէր Արաւսիոս օմն ա-նուն. գործ յանձն եղեւ նմա ի Մաքսիմիանոսէ երթալ հարկանել նաւաւորմիդ նաւուք զԾովային հէն փրանկ եւ սաքսոն ազգացն յարձակելոց ի Վաղիա, բայց նա թոյլ առեալ սոցա զառաջինն առնել կապուտ կողոպուտ զԾովեզերսն Վաղիայ՝ ապա ի վերայ նաւաց հինին անկանէր առնուլ զկապուտն եւ ընդ այնր ատլ սա-կաւ ինչ բնիկ տերանցն. ազգ եղեն իրքն Մաքսիմիանեայ, այլ Արաւսիոս ածապարեալ ել ի Բրիտանիա եւ օգնականութեամբ փրանկ եւ սաքսոն ազգաց զորս կոչեաց եղեւ գիմակալ (287), մինչեւ յետուստ հարկել Մաքսիմիանու ընդունել զնա կայսր եւ դնել ընդ նմա դաշինս խազաղութեան (289): ՅԵզիպոս՝ Աքիղղեւս եկաց կայսր, յառաջեալ՝ Յուդիանոս, Ափրիկէ կրէր ասպատակ ի հինէ, Գերմանիք, Սարմաթք եւ Վուլթք կային միշտ կազմ ի պատե-րազմ: Յայն սակս իւրաքանչիւր յԱզոտականացն առ իւր մէն մի կեսար եւ միանգամայն որդեգիր (292). Վիտկղետիանոս զվայ-րենաբարոյն Վայիոս Վաղէրիոս ատեցող քրիստոնէից, եւ Մա-քսիմիանոս զազնուականն եւ զզգօնն Փղաւիոս Աստանդիոս՝ Վղորոս (Տժգոյն, կոչեցեալ այսպէս ի վերջն յոյն մատենագրաց, որդի Աւարոպեայ առն երեւելոց Վարդանիացւոց եւ Աղաւղիայ դստեր

Արիստեայ եղբոր Աղաւղեայ (Բ.), երկղբին եւս զօրավարք քաջ էին: Իժող Աոստանդիոս զշեզինէ՝ առնուլ զԻւէոզորա զգուսար խորթ՝ Մաքսիմիանեայ, որպէս եթող եւ Վաղերիոս զԻւրն՝ զէ առցէ զԱլաղերիա զգուսար Վիոկղետիանու: Ի մէջ չորեցունց տերանցս այսոցիկ եզեւ այնուհետեւ մեւս եւս նոր բաժանուամն համօրէն տէրութեան. քանզի միում միում ի նոցանէ բաժանեցան նահանգք յառաջնորդութիւն եւ ի պահպանութիւն, առանց բառնալոյ զմիութիւն տէրութեանն: Վիոկղետիանոս առ զարեւելեան նահանգսն եւ զԼազիպոսս, Վաղերիոս՝ զԻւրակիա, զԱլաղերիէ, զՄակեդոնիա եւ զՅունաց աշխարհ, Մաքսիմիանոս՝ զԼատաղիա, զԼիփրիէ եւ զկղզին, Աոստանդիոս՝ զՎրիտանիա, զՎաղիա, զԱպանիա եւ զՄաւրետանիա (292):

Թէպէտ եւ ծանր իմն էր այս բաժանումն վասն հպատակացն՝ զի հարկ էր այնուհետեւ չորս արքունիա եւ չորս գունդազօրաց պահել իւրեանց տրովք, սակայն անհրաժեշտ իմն կարեւոր էր առ ժամանակ մի ի փրկութիւն տէրութեանն: Առ արդեամբք իսկ նուաճեցան վաղվաղակի կայսերքն հակառակք որ աւրեք ուրեք յարուցեալ կային: Մաքսիմիանոս զերծոյց զԼիփրիէ յասպատակէ, յաղթեաց Յուղիանու յիտաղիա որ ելեալ ի վերայ խարուկի միեաց սուսեր ի սիրտ իւր (292): Աոստանդիոս նախ զՎոնոնիա (Պուլոնեք ի Փիքարտի) թափեալ ի Աարաւսեայ (292), յետ յօրինելոյ նաւատորմիղ նոր՝ չոգաւ ի վերայ Աղեկտսի՝ որ ի միւսում ամի սպանեալ զԱարաւսիոս յաջորդեաց զնա, եմուտ ընդ Տամասիս գետ ի ներքս, եւ նուաճեաց միւսանգամ զՎրիտանիա (296) յետ 10ամեայ ինքնօրէն իշխանութեանն: Ի նմին ամի եւ Աքիդեւս ամիսս 8 պաշարեալ ի Վիոկղետիանոսէ յԱղքսանդրիա եւ ապա ձերբակալ լեալ սպանաւ յետ ամս 5 զԼազիպոսս ունելոյ. բայց անագորունութեամբք ինչ եղծ կայսր զփառս յաղթութեանն: Աոստանդիանոս որդի Աոստանդեայ էր ի միասին յարչաւանի աստ ՁՁամեայ եւ եցոյց նահաստակութիւն բազում: Բերդիւք որ նորոգ յօրինեցան՝ պահեցան քաջ սահմանքն եւ ընդարձակեցան եւս մինչեւ ցՏիգրիս գետ՝ տալով Վաղերեայ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից (297): Այլ գործ առաջնորդութեան տէրութեանն էր այնուհետեւ ամենեւին ի ձեռս իշխանացս այսոցիկ: Աւգոստափանքն երկղբին արտաքոյ քան զձուով խորհէին ընդ իւրեանց պաշտօնէից եւ հանէին հրամանս առանց հաստատութեան ծերակուտին, որ այնուհետեւ էր լեալ իբրեւ յիշատակարան ինչ հնութեան: Բարձեալ էր ի միջոյ եւ խտիր արքունական¹ եւ հասարակաց² գանձուց, զի երկղբին այնուհետեւ ի ձեռս կայսերացն էին: Աս աւանիկ զարդարէր Վիոկղետիանոս շինուածովք զԱիկոմեդիա՝ ի մտի եղեալ անցուցանել զնա

1 Flacus. 2 Aerarium.

գեղեցկութեամբ քան զ՛ւրմ՝ զոր ոչ այնպէս սիրէր. մինչև վաստակարեկ լեալ Ղիկովմեղացոցն ի բազում աշխատութենէն՝ ելին զաղթեցին բազումք այլուր, զորոց զառնս եւ զարարս խառնէր Ղիկղեւտիանոս ի շինուածան իւր :

39

Արտաքին հանգամանք եկեղեցւոյ յառաջին 18 ամնն Ղիկղեւտիանու էին ի մեծի յաջողութեան : Ասմենայն քաղաքս տէրութեանն կային քրիստոնեայք եւ եկեղեցիք, եպիսկոպոսունք էին մեծարոյ առաջի գործակալաց տէրութեանն, նա եւ ինքն եւս կայսր ակն ածէր ի քրիստոնէութենէ, անդէն յարքունիան՝ ի մեծամեծ իսկ պաշտամունան առհասարակ մտանէին եւ ելանէին քրիստոնեայք : Բայց սակայն երեւէր եւ փառասիրութիւն, հեռ եւ նախանձ ի մէջ քրիստոնէիցն եւ նոցին հովուաց, որովք սրժանի իսկ էին խրատելոյ յԱստուծոյ հալածանազք, որպէս ասէ իսկ Աւսերիոս. թէպէտ եւ չէր այն ամենեւին պատճառ ահազին հալածանացն որ ի կայսերաց յանկարծ ածաւ ի վերայ :

Ղիկղեւտիանոս եւ Մաքսիմիանոս զառաջինն չէին ինչ յոժար ի հալածումն : Պատմութիւն թերական լեզէանին չթուի սոոյգ. այս ինքն՝ թէ Մաքսիմիանոս ի խաղալ իւրում ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բազաւդացւոց ի Պաղիս՝ հրաման տուեալ իցէ թերական լեզէանին որ ի քրիստոնէից էր՝ հալածել զքրիստոնեայս առ ՛ւրոզանոս գետով, եւ ի նոցա անաստել յետ երկիցս մի առ տասն ի նոցանէ կոտորելոյ՝ զամենայն իսկ զգունդն տուեալ իցէ կոտորել : Մաքսիմիանոս զինուոր քրիստոնեայ ի Թերաստէ՝ Ղուովմեղացւոց (296) եւ Մարկեղոս հարիւրապետ ի Տինգիս Մաւրետանացւոց (298) սպանան, քանզի նա չառ յանձն զինուորել՝ թերեւս վասն կռապաշտական ինչ պաշտամանց որ կից ի նոյն էին, եւ սա՝ զի ի ննձոյս ուրեք ի պատիւ Մաքսիմիանեայ չառ յանձն զոհել սմին կամ դիցն, այլ բարկութեամբ ընկէց զգէն եւ զզարդ իւր ի բաց ասելով թէ՝ Վրիստոսի միայն կամիմ զինուորել : Միայն զՄանիքեցիսն հալածէր Ղիկղեւտիանոս իբրեւ աղանդ ինչ պարսկային սարդեալ մտեալ ի սահմանս ՛ւրովայեցւոց՝ տուեալ հրովարտակ առ Աուղիանոս փոխանակ բղեշխին Նփրիկեայ (զոր ցայժմն ունիւք), յորում հրաման տայր զզխաւորս նոցա այրել հանդերձ զրովք նոցա եւ զմնացեալսն սպանանել, եւ զայնոսիկ որ յերեւելի պաշտամունան իցեն՝ յերկաթահատս առաքել եւ զինչսն գրաւել յարքունիս :

Սակայն դառնաբարոյն Պաղերիոս ատեցող քրիստոնէութեան, առաւել եւս զրգռեալ ի պաշտօնասէր մօթէն իւրմէ (ի Ռոմուղայ), արար նախ սկիզբն հալածելոյ զքրիստոնեայսն յար-

քունին իւրում եւ ի զօրու : Ապա յամի իբրեւ 302 յորժամ զօհքն կատարեին յանդիման կայսերն Վիտկղեոսիանոսի եւ չնչա- նէր պատգամ յանասնոցն ընդերաց, քուրճք զքրիստոնեայս ցուցին այնմ պատճառ, յայն սակո զպարացեալ իմն կայսեր՝ Հրաման տայր զի որ յորքունին նորա իցեն եւ չզոհեան՝ լինիցին բրածեծ, եւ որ ի զնուարութեան կարգէ իցեն՝ ի բաց արձակե- ցին : Այսչափ ինչ եւեթ հրամայէր Վիտկղեոսիանոս եւ դարարէր :

2. Վայց Վաղերիոս զձմեռն ամենայն (302—303) անցուցեալ ի Ղիկիոսեղիա՝ հարէր հայթայթէր հաւանեցուցանել զկայսր հանել հալածումն առհասարակ : Վիտկղեոսիանոս զառաջինն ասէր թէ բաւական է զոր արարն եւ թէ վնաս մեծ է՝ հեղուլ այնչափ արիւն : Այլ իբրեւ կարի շատ ստիպեաց զնա Վաղերիոս՝ կոչեաց զժողով երեւելեաց ի զօրավարաց զօրուն՝ որք ի խորհրդեան անդ եին ի կողմն Վաղերեայ : Սակայն եւ յայնժամ՝ Հարցցուք, ասէր Վիտկղեոսիանոս, նախ զպատգամ պատասխանուցն ի Միղեոսութեանս սովին իմն կամէր նա ժամ առնուլ առ ի քաջ զերացն խորհելոյ : Այլ պատգամ ի Միղեոսեայ թէ պարտ է զքրիստո- նեայս բնաջինջ սատակել . եւ յետուստ ուրեմն միարանեցաւ Վիտկղեոսիանոս խորհրդոյն Վաղերեայ, թէպէտ եւ այն չէ յայտ թէ որ ներքին պատճառք ածին զնա յայս հաւանութիւն :

Սահմանեցաւ վճռով հալածումն եւ եղև ոկիղքն ածելոյ ի զործ զայն վճիռ ի 23 Փերբրուար ամսոյ (303) յաւուր տօնի Տեր- մինոսի դիցն Սահմանաց : Այլ անձնապահաստան բազում զօրա- դիւք եւ հարկահանք հանդերձ յեկեղեցի անդր Ղիկիոսեղիայ՝ որ ի բարձու ուրեք եւ ի բազմամբոխ տեղոջ քաղաքին կայր . խորոս- կեցաւ գուռնն, մտին ամբոխիւ հեթանոսք ի սրբութիւնսն, զուր ինդրէին գասնել պատկեր ինչ աստուածութեան, զգիրս սուրբս գտեալ՝ հրկէզ արարին : Վաղերիոս որ ընդ Վիտկղեոսիանու հայէր ի պալատանէն ի կողմն եկեղեցւոյն, կամէր հրամայել առնել հր- ձիգ զեկեղեցին, բայց չետ թողլ Վիտկղեոսիանոս վասն մտաւոր տանցն եւ վասն վտանգին զամենայն իսկ քաղաքն հրդեհելոյ : Ամին իրի եհաս զօրն անձնապահ կործանման գործեօք, եւ եկե- ղեցին որ ի բազում ժամանակաց հետէ ի նախանձ եւ ի զպարուցս զհեթանոսսն զրգուէր՝ եղև ի սակաւ ժամս հարթյառակ հաւա- սաք երկրի :

Ի վազիւ անդր ել հրովարտակ հալածմանն : Թէպէտ եւ չէր այն ամենայնիւ ըստ մտաց գաղանարարոյն Վաղերեայ՝ որ կամէր իմն զի ամենայն իսկ քրիստոնեայ որ զօհել դից յանձն ոչ առնու՝ այ- բեացի կենդանւոյն, սակայն եւ այնպէս սաստիկ յոյժ էր եւ ըստ մարդկեղէն իմն խորհրդոց քաջ կշռեալ եւ յարմարեալ առ ի ջըն- ջելոյ զքրիստոնեութիւնն, եթէ էր ինչ այն հնարաւոր : 1. Հրա- մայէր հրովարտակն զամենայն եկեղեցիս ի համօրէն տէրութեանն

բրել ի հիմանց, 2. արգելոյր զժողով քրիստոնէից ի պաշտօն՝ մահու պատժովք, 3. եպիսկոպոսաց եւ երիցանց հրամանն տայր զամենայն գիրս սուրբս տալ ի ձեռս դատաւորաց՝ որոց պատուէր էր այրել զնոսս հրատարակաւ, 4. զամենայն ինչս եկեղեցւոյն կամ վաճառել ում առաւելն տացէ, կամ գրաւել յարքունիս եւ կամ այլազգ իմն ցրուել, 5. ազնուականք եւ պատուականք ի քրիստոնէից զրկէին ի պատուոց իւրաքանչիւր, եւ թէպէտ եւ հռոմէական քաղաքացի եւս էին՝ սակայն տայր հրամանն այնուհետեւ անել զնոսս ի տանջանս, 6. քրիստոնեայք որ ի խոնարհագոյն կարգէ էին՝ կորուսանէին զազատութիւնն, իսկ գերիքն զլոյս յազատութիւնն ելաներոյ, 7. պատուէր էր դատաւորաց զամենայն ամբաստանութիւն զքրիստոնէից ընդունել եւ դատել, 8. նմին հակառակ չէր իշխանութիւն քրիստոնէից վասն զրկանաց իրիք դատախազութիւն մատուցանել, այլ լինել ընդ խտաութեամբ օրինացն՝ առանց բարերարութեան օրինացն եւ պաշտպանութեանն հաղորդելոյ : Պատմագիրն քաջ փորձ յաշխարհական իրս (Շիպարն անգղիացի) «Մ. յ նոր իմն օրինակ տանջանաց, ասէ, այտպէս խուճապիչ՝ այսպէս զաղտագնաց, այտպէս ծածուկ եւ այսպէս թշնամանիչ թերեւս քան զամենայն հնարս հզորագոյն էր առ ի զանշարժութիւն քրիստոնէիցն խախտելոյ : Այլ թէպէտ եւ շահուց ցանկութիւն եւ այլ եւս կարիք մարթէին լինել գործակից ի կատարումն կամաց կայսերացն, սակայն հարկ էր զէ երբեմն վասն պահպանութեան կարգաւորութեան սուաշնորդութեանն՝ քաղաքականութիւնն ի ներքս անկեալ պաշտպանէր լկերցն, քանզի չէր հնար գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն բառնալ զամենայն երկեւղ պատժոց ի միջոյ եւ տալ ազատութիւն ամենայն գործոց խարէութեան եւ բռնութեան՝ առանց արկանելոյ ընդ մեծաւ վտանգաւ եւ զերեւանց իսկ զսեպհական իշխանութիւնն եւ զայլս յիւրեանց հնազանդելոցն,» : Մի ոմն ի քրիստոնէիցն յերեւելեաց նախանձ առեալ արդարութեամբ այլ ոչ իմաստութեամբ՝ ի բաց հանեալ զհրովարտան ամօթալից պատառէր կոտոր կոտոր՝ ասելով . «Մահ հուշակ յաղթութեանցն ի վերայ Պիթաց եւ Սարմատաց»,¹ : Անդէն ըմբռնեցաւ արկեցաւ ի մամուլս, խորովեցաւ (այս ինքն՝ տանջեցաւ հրով) եւ ասպայրեցաւ :

(Յետ աւուրց ինչ մինչ գեռ տակաւին ի միասին էին իշխանքն երկրքին՝ եւ հուր ի կայսերական պալատանէն Ղիփոմեղիայ : Բաս Վակտանտայ՝ ի Պաղերեայ այն եղեւ՝ վասն յանցաւորս զքրիստոնեայն ցուցանելոյ, բայց Արստանդիանոս որ ի պալատան անդ էր յայնժամ՝ վկայէ (ի ճառին իւրում առ ժողով արքոցն այս ինքն՝ հաւատացելոցն) թէ ի փայլատականց լուցաւ : Սա-

1 Գանդի սկիզբ հովարտակին շոքունց սիրարկեր :

կայն այն իմն ճշմարիտ է՝ եթէ արկ Գաղերիոս զայն պատահար ի կիր հաւանեցուցանել զՎիոկղետիանոս թէ խորհեցան քրիստոնեայք զաւ՝ զկայսերսն զերկոսին այրել կենդանւոյն : Այնուհետեւ սկիզբն արար Վիոկղետիանոս մոլել կողել ի վերայ հաւատացելոցն որ յարքունիս նորա էին՝ իւր իսկ առաջե տալով տանջել զնոսա անագորոյնս վասն կայր ի վերայ իրացն հաստատութեան : Այլ իբրեւ ել մեւս եւս հրդեհ յետ չորեքասասն աւուրց՝ ել Գաղերիոս մեծաւ աղմկաւ ի Նիկոմեդիայ ասելով թէ չկամիմ կալ հայել զի այրեցեն զիս կենդանւոյն քրիստոնեայքն : Բորբոքեցաւ անհնարին եւ սրտամտութիւն Վիոկղետիանու՝ հալածել զամենայն իսկ զքրիստոնեայսն ի Նիկոմեդիա : Աին նորա Պրիսկա եւ գուստր Վաղերիա՝ որ էր լեալ առն Գաղերիոսի, եւ էին քրիստոնեայք կամ երախայք եւ կամ միայն միտագոյնք ի քրիստոնէութիւն՝ ստիպեալ յանձն առին զոհել կոպց : Վորոթէոս եւ Գորգոնիս սենեկապանք հանդերձ այլովք բազմօք չարչարեալք սպանան : Պետրոս սենեկապան կախեցաւ եւ եղև զանաւ լեց մինչեւ պատառ պատառ անկանել մոյ յոսկիրացն, ապա քացախ խառնեալ աղով ի վերայ արկին եւ յետոյ խորովեցաւ մեզմ հրով : Անթիմոս եպիսկոպոս Նիկոմեդիայ գլխատեցաւ, եւ յետ նորա քրիստոնեայքն նիկոմեդացիք կոտորեցան զուեղ գունդ, այրեցան կամ ընկղմեցան ի ծով ի նաւակս ծակոտա : Ի Նիկոմեդիայ տարածեցաւ հալածումն ընդ ամենայն տէրութիւնն, այլ ոչ այնպէս սաստկութեամբ : Քանզի հան Վիոկղետիանոս մեւս եւս զիր՝ զառաջնորդս եկեղեցեացն ի բանտ արկանել, եւ մեւս եւս՝ արձակել զնոսա եթէ զոհն կոպց, իսկ զգիմադարձն տանջել, եւ երբորդ՝ զմարմինն քերել մինչեւ զայցեն ի հնազանդութիւն :

Գրէր կայսր եւ առ Մաքսիմիանոս Հերակղէոս եւ առ Աոստանդիոս Վղորոս նոյնպէս հալածել զքրիստոնեայսն : Մաքսիմիանոս չոգաւ զհետ օրինակին Վիոկղետիանու, եւ ի վկայելոցն առ նովաւ ի Հռոմ՝ նշանաւոր է կոյսն երեքաստանամեայ Ագնէս՝ յոր երիտասարդ մի միայն յանդգնեցաւ հայել յայրատս եւ անկաւ կիսամեռ՝ մինչեւ աղօթք կուսին յարուցին զնա : Իսկ Աոստանդիոս ետ փակել միայն զեկեղեցիսն եւ քակել եւս զոմանս ի նոցանէ զի մի առաւել եւս զրդուեցէ ինչ զկայսր, բայց անձանց քրիստոնէիցն չարար ինչ վնաս : Նա աւանիկ քրիստոնէիցն որ ի պալատանն էին՝ յընտիր արար կամ զոհել կամ ի պատուոյն անկանել : ոմանք յօժարեցին զոհել, բայց զոսա իսկ արձակեաց Աոստանդիոս ի պատուոցն, իսկ զքրիստոնեայս հաւատարիմս Աստուծոյն իւրեանց՝ պահեաց յիշխանութեան իւրեանց, այսպէս ի մօի եղեալ թէ նոյնպէս հաւատարիմ են սոքա եւ իշխանին իւրեանց : Սակայն ի Սպանիա՝ ուր առաւել հզօրագոյն էր հրաման Մաքսիմիանու քան Աոստանդեայ, գաանեմք եւ զո-

մեան վկայեալս, որպէս ի Անտարազոստա (ի Սարակոստա) զերեւելի սարկաւազն սուրբ զՎ ինկենտիս՝ որ յամի 303 ածաւ ի Վ աղենկիա նօթի, ձեռօք եւ պարանոցաւ կապելովք ի շղթայս առաջի Վահիանոսի կուսակալի Հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրով Վ աղերիսուի: Աքսորեցաւ Վ աղերիս: Իսկ զՎ ինկենտիս յեա խորովելոյ զմարմինս նորա եւ ազիւ զվերսն շփելոյ՝ արկին ի բանս խաւարին, եղեալ զոտան ի կոճեղ եւ զմարմինն վերաբեց տարածեալ ի վերայ խեցեաց: Սակայն արկ Աստուած ի վերայ նորա քուն քաղցրանկիւրհ, եւ իբրեւ զարթեաւ՝ ետես փոխանակ խեցեացն՝ ծաղիկս եւ զհրեշտակս զի երգէին, եւ նա սկսաւ երգել ընդ նոսա. իսկ պահապանքն որ զայն լուան՝ դարձան ի քրիստոնէութիւն: Բայց կուսակալն ետ ասնել զնա յանկողին կակուղ՝ զի մի ի վերացն մեռանիցի, քանզի կամէր միւսանգամ մատուցանել ի տանջանս, այլ ոչ այն կամք էին Աստուծոյ. մեռաւ անդէն Վ ինկենտիս՝ զորոյ զվերսն համբուրէին հաւատացեալքն վարենտիացիք նպաստաւորութեամբ պահապանացն: Թեպէտ եւ ետ արկանել Վահիանոս զմարմին նորա ի տեղի ինչ ճախճախուա՝ լինել կեր գազանաց եւ թռչնոց, բայց զի ագուաւ մի յագուաւուց զգուշացեալ պահէր զնա՝ ապա ետ արկանել ի պարկ եւ կապեալ զնմանէ երկանաքար ընկենուլ ի ծով հեռի ի շինէն: Սակայն եւ այնպէս չողաւ խրեցաւ այն յեզր ինչ՝ ուստի ի տեսլենէ ուսեալ չողան առին գաղտ Վ աղենտիացիք՝ զետեղել ընդ սեղանով: (Այսպէս՝ Ս. Ազոստիոս): — Իսկ յայլ կողմանս տէրութեանն Ճշդիւ հրովարտակքն կատարէին:

3. Այլ չեհաս տակաւին այնմ զոր կամէր Վիսկղեախանոս, յայն սակս ել մեւս եւս չորրորդ հրովարտակ (304): Օայս արար Վիսկղեախանոս՝ որպէս հաւանութեան է, ի դառնալ իւրում ի Հռոմէ՝ ուր կատարեաց զքօանամեակն իւր (20 Նոյ. 303), յորժամ եհաս ի Վեղիփիս եւ ել անդ պատգամ յԱպողոնեայ թէ «Ղկարեմ այսուհետեւ ճշմարիտ ինչ պատմել յառաջագոյն, քանզի արքն արդարք արգելուն զիս», — «Օբարձրեալն Աստուած կոչեմ ինձ վկայ, ասէ Աստանդիանոս (առ Ալսեբեայ ի վարս Արստ.), զի ես յայնժամ պատանեակս լուայ բազում անգամ ի նմանէ՝ զի հարցանէր մեծաւ յօժարութեամբ զիւր պաշտպանիչան թէ ոյք այն արդարքն իցեն, եւ մի ոմն ի քրոնաց անտի ետ պատասխանի թէ քրիստոնեայքն են: Օայս, ասէ, լուաւ եւ իսկ եւ իսկ եհան զայն ահագին հրովարտակ որ ի սայր արիւնաթաթափ սուսերի գրեալ էր», — Հրամայէր այս վերջին հրովարտակ նորա զպատուիրեալն վասն կղերականաց անցուցանել եւ ընդ ժողովբողականն, մի մնալ ամբաստանութեան, այլ որոնել խնդրել զքրիստոնեայն ամենայն փութով, եւ եթէ դից ոչ զոհիցեն՝ դաժանագոյն տանջանօք սատակել:

Այնուհետեւ իրրեւ հուր այրիչ ափաէր տարածանէր հալածումն ահազին յԱսիա, յԱփրիկէ եւ յԱւրոպէ: «Ղրեքին գաղանքն վայրենիք մոլէին յարեւելից յարեւմուտս բաց ի Գաղղիայ» (որպէս ասէ Ղակտանտիոս): Ի միում իսկ ամենան պատմի լեալ թիւ վիպիցն աւել ջան զ15,000 (ըստ հռոմէական վիպարանութեանն): Օ միմեամբք ելելեւ առնէին կուսակալք զհրամանն կատարել: Անտիոհիւպատոսն Փռիւզիայ ետ այրել եկեղեցի մի յեկեղեցեաց որ լն էր քրիստոնէիք (ըստ Աւսերեայ քաղաք ինչ համօրէն բնակեալ ի քրիստոնէից): ՅԱզիպոսս աւել ջան զ40,000 քրիստոնէայք պատմին կոտորեալ եւ 700,000 մերժեալ կամ հալածեալ յանապատս:

Բախտաւոր իսկ այնք ի քրիստոնէից էին որ գլխատէին փութանակի կամ կոտորէին. քանզի զբազումս թողուն հիւծել ցմահ ի բանտս եւ կրել ստէպ ստէպ քերանս եւ պրկանս: Արկանէին ի կիր շրջանակս երկաթիս զպարանոցաւ, սայրասուր խեցիս, երկաթս վառեալս ատրաշէկ, ջուր, ձէթ եւ ձիւթ եռացեալ եւ կապար հալեալ ի վերայ հեղուին եւ կամ ընկղմէին ի նոսա. ոմանք ծայրատեցան, կէզք մասն մասն կտրելով անդամոցն սպանան, եւ կամ հերձան անդամք նոցա՝ երբեմն պրկելով պարանօք եւ սպա աստի անտի ուժգին ձգելով, եւ երբեմն կապելով զնոսս զոտից յոստս ծառոց կորացուցեալս առ միմեանս զորոս ապա ի վեր թողով հերձանէին յերկուս զմարմինս նոցա: Աւսերիոս որ բազում անգամ աչք իսկ ետես, Այնչափ յաճախագոյն էր թիւ սպանելոցն, ասէ, ի Խեբայիս, ուր էր նա յայնժամ, մինչեւ վաստակարել լինել զահճացն եւ բթանալ գործեաց տանջանացն: Ինքնին մատենագիրն ետես՝ զի ի Տիւրոս արկան քրիստոնէայք առաջն զազանաց, որպէս բազում անգամ զիւպէր, այլ չմերձեցան ի նոսա զազանքն՝ թէպէտ եւ շատ գրգռէին զնոսս հեթանոսքն, մինչեւ հարկ լինել գլխատել զնոսս: Անուին զաջոյ ձեռս քրիստոնէիցն խնկով եւ ունէին ի վերայ բորբոքեալ կայծականց, այլ բազմոց ձեռք այրեալ սպառեցան, քանզի եւ բանալ անգամ զձեռն շառնուին յանձն՝ զի մի կարծիս տացին թէ արկին խուճկ ի կրակն: Այլ խստութիւն հալածանացն ոչ միշտ եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյնպէս էր՝ վասն այլեւայլ մտաց դատաւարացն. յայն սահս շնորհեցաւ ոմանց ի քրիստոնէիցն՝ զի ակն մի նոցա եւեթ խլեացի կամ այրեցի, կամ ծունդ մի ի ծնդաց նոցա հրով կաղասցի եւ երթիցեն վաստակել ի բովս:

Այն այսր ամենայնի՛ չեն ինչ զարմանք թէ յայսպիսի չարաբար ատնջանան եւ յայնչափ անչափ մարտիրոսացն եւ խոստովանողացն միջոյ՝ բազումք եւս, նա աւանիկ եւ ոմանք յեպիփոկոզոսացիսկ գտեալ իցեն թուլագոյնք: Ատիպէր տազնապէր Վիփոկոբեալիանոս մանաւանդ ջնջել ի միջոյ զգիրս սուրբս, զորս իրրեւ գտս-

նէին՝ այրէին հրապարակաւ : Ոմանք ի դատաւորաց այսպէս իմն եղին ի մտի թէ ի տալ քրիստոնէից զգիրս իւրեանց ի ձեռս նոցա՝ վճարի ամենայն : Յայն սակա թէպէտ եւ ոմանք իսկ եւ իսկ ետուն զգիրս սուրբա (որ մատնիչքն կամ տուիչք կամ մատնաուք¹ կոչեցան), սակայն այլք խորագիտութեամբ կամ երկղիմի բանիւք կամեցան ազրեցուցանել : Ըստստին այլ եւ այլ կարծիք եւ զժառութիւնք ծնան՝ մանաւանդ յԼ.փրիկէ ի մէջ քրիստոնէիցն :

Իսկ բռնաւորքն երեքին յետ այնչափ կոտորածի անմեղացն՝ համարեցան թէ հասին որում ցանկայինն, եւ պարծանօք իմն գրէին ի վերնագիրս հրովարտակացն թէ «անուն քրիստոնէից եւ քրիստոնէութիւն ջնջեցաւ եւ պաշտօն աստուածոցն նորոգեցաւ :»

40

Վիոկղետիանոս յամի 305 ի 60երորդ ամի հասակի իւրոյ յետ 20ամեայ թագաւորութեանն՝ թող զիշխանութիւն իւր ապաքէն կամաւ, եւ ստիպեաց իսկ զՄաքսիմիանոս զնոյն առնել, որ եւ առ յանձն ակամայ : Յառաջնում աւուր Մայիոս ամսոյ ինքն Վիոկղետիանոս հանդերձ Վաղերեաւ անց փառաւորութեամբ ի բարձրաւանդակ մի մօտ ի Վիկոմեդիա, ուր արծուին Ըրամագղայ կանգնեալ ի սեան վերայ նշանակէր զտեղին ուր երբեմն Ղոստանգիոսն եւ Վաղերիոս առին զծիրանին : Ընդ խօսեցաւ Վիոկղետիան արտասուօք առաջի զօրացն՝ յայտ արարեալ զիւր խօթութիւնն եւ զփայեւոր պիտոյս հանգստեանն եւ զհարկն տալոյ զբռն տէրութեանն ի թիկունս արանց հզօրագունաց : Ընն ունէր զօրն՝ թէ Ղոստանդիանոս եւ Մաքսնտիոս ամբարձցին ի պատիւ կեսարութեան, այլ ստիպեալ էր Վիոկղետիանոս ի Վաղերեայ՝ ոչ զսոսա՝ այլ զՍեւերոս (զկաքաւիչն եւ զարբեցող) եւ զՄաքսիմիոս (զքեռորդին Վաղերեայ զվայրենաբարոցն եւ զբիրոսն) ընտրել : Ըսպէս արկեալ անդէն Վիոկղետիանու զիւր ծիրանին զուսովք Մաքսիմիանայ՝ ել ի կառս իւր իբրեւ դոյզն ոք եւ անցեալ ընդ մէջ Վիկոմեդիայ գնայր յաշխարհ իւր հայրենի : Ըսպէս զվերջին Թ ամս կենացն հան Վիոկղետիանոս ի գլուխ մշակութեամբ մօտ ի Սագոնս ի Վաղմատացւոց աշխարհին (մերձ յայժմու Սփալաթրոյ), շինեալ անդէն պալատն մի՝ որոյ աւերակք ցայժմ երեւին : Ի նմին աւուր եւ Մաքսիմիանոս նոյնպէս հրատարեցաւ յաթոռոյն՝ տուեալ զծիրանին իւր Սեւերայ :

Ղոստանդիոս եւ Վաղերիոս կարգեցան Ըւզոսաոսք. նա առ զամենայն Ըրեւմուտս, այլ զիտաղիա եւ զԼ.փրիկէ ետ կամուց Վաղերիոս, եւ Վաղերիոս արար յանձն Փղաւխանեայ Սեւերոսի, որպէս եւ զԼսորիս, զՎաղեսափն եւ զՂազիպտոս Մատիֆիոսի

¹ Traditorea.

Գաղտնայ կամ Գաղայ (Գաղիացւոյ)՝ իւր պահեալ զՓոքրն Լսիա, զՂ իւրիկէ եւ զԻւրապիա. զՄակեդոնիայ եւ զՅունաց աշխարհէ չէ յայա (305):

Գաղերիոս ազգի ազգի անազարունութեամբք եւ անառակութեամբք ինէր խարաղան համօրէն արեւելից. ամենայն ինչք հնազանդելոց իւրոց՝ ինչք տէրութեանն համարեալ էին եւ ամենայն մարդիկ՝ գերիք նորա, արք երեւելիք ի պատիժս թշնամանալիցս մտանէին՝ ի կտպանս, ի լլկանս, ի խաչ, ի հուր եւ ի կերակուր գազանաց. արջք էին նորա անձոռնիք որ զանաւանո նորա կրէին եւ զորս տուեալ բերել ի ժամ սեղանոյն ի զբօսանս՝ տայր արկանել առաջի նոցա մարդիկ զի պատառեցին: Ինչնամի էր զի տութեանց՝ զորս արուեստս վտանգալիցս համարէր, կէզք ի խօսնակաց պատրեցան եւ կէզք սպանան. եւ փոխանակ նոցա զորականք բիրտք ի նահանգան առաքէին՝ առնել զառ առանց խորհրդականաց ըստ կամի:

Նրին հակառակ՝ Աոստանդիոս վասն հեղութեանն (զոր ակարութիւն իմն համարէր Գաղերիոս) եւ վասն սիրոյ հասարակաց օգտի՝ սիրելի էր ամենեցուն: Նորին օրդի (ի Հեղինեայ) Աոստանդիանոս ծնեալ ի Նայխօոս Միւսիացւոց՝ էր լեալ երեւելի ի սպասուն Գիողիթիանաւ, յետոյ ի Գաղերիոսէ առ նախանձու պահեալ առ իւր զգաշութեամբ, մինչեւ յաջողեցաւ նմա փախչել առ հայր իւր մազապուր հանգոյց ի հանգուցէ՝ կոտորելով զձիս ի ջաւանացն ընդ որ անցանէր: Աւրախութեամբ ընկալաւ զնա Աոստանդիոս ի Բոնոնիա ի ժամանակի զի մտանէր նա ի նաւ երթալ ի մաքտ պատերազմի ընդ Աաղեդոնացւոց եւ Պիկտաց: Ընդ յետ յաղթութեանն մեռաւ Աոստանդիոս յԱրորակոն (ի գլխաւոր քաղաքին Նագղիայ) շուրջ պատեալ յորդոց իւրոց (ի Գաղեմատիոսէ, ի Յուղեան Աոստանդիոսէ եւ յԱնիբաղիանոսէ) եւ ի դատերաց (ի Աոստանդիայ, յԱնատասիայ եւ յԱւարոպիայ ծնելոց ի Իւէոդորայ) զորս արար նա յանձն անդրանկին իւրում Աոստանդիանոսի (25 Յուլի, 306):

Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Աոստանդիանոս ի զօրութեն Լւգուտոս. առաքեաց զրոյց վասն իրացն առ Գաղերիոս, որ յետ զայրանալոյ սասաիկ՝ զտուաջինն միայն իբրեւ կեսար ընկալաւ զնա եւ զՍեւերոս անուանեաց Լւգուտոս: Լուգու եղև առ ժամն Աոստանդիանոս եւ աճապարեաց ի Գաղեա երթալ մերժել զասպատակ սզգացն գերմանացւոց, կատարեաց յաղթութիւնս մեծամեծս, կալաւ զերկուս յիշխանաց նոցա եւ գերի, եւ որպէս զնոսս՝ նոյնպէս եւ ի օոցանէ արկ առաջի գազանաց յամիկիթեատրոնին (որպէս երբեմն եւ Տիտոս ընդ Հրեայն արար). այսպէս եւ այս պք հռոմայեցի ըստ հռոմայեցի մտաց գործեաց (307):

2. Իսկ Մաքսենտիոս որդի Ալգոստականի եւ փեսայ Ալգոստականի սահմանաւ ի Ղիտղեպիանեայ ի կեսարութիւն՝ զայրացեալ իմն էր ընդ աներ իւր ընդ Վաղերիոս՝ զի ընկէջն զնա յեսա: Իբրեւ ետես նա թէ ատել է Վաղերիոս ի շում վասն սատակութեան հարկաց (ուր ազատ ի հարկաց լեալ էին քաղաքացիքն շումայ իբրեւ ի 500 ամաց հետէ), եւ առաւել եւս քան զնա ատել էր զեղին Սեւերոս, արկ զժողովուրդն յինքն եւ արար եւս կաշառարեկ զսահաւաւոր անձնապահսն ի ժամանակի՝ զի չէր Սեւերոս ի շում եւ անուանեցաւ կայսր (306): Բայց զանգիտեալ Մաքսենտեայ յառաջակայ իրացն՝ առաքեաց կռեաց զհայր իւր ի Ամալանիայ (ուր միայնացեալն էր) յօգնականութիւն: Առ Մաքսիմիանոս միւսանգամ յօժարութեամբ զժիրանին՝ զոր ահամացն թողեալ էր. կամէին երկոքեան հաւանեցուցանել ի զոյն եւ զՂիտղեպիանոս, բայց նա չառ յանձն: Աւ այնպէս էին յայնժամ տեարք Ծ. Վաղերիոս, Սեւերոս, Աոստանդիանոս (Ալգոստոսոք), Մաքսիմիանոս (Աեսար), եւ երկոքին հակառակաթողքն Սեւերոսի՝ Մաքսենտիոս եւ Մաքսիմիանոս (Ալգոստոսոք):

Ուր զայր այնուհետեւ Սեւերոս ի վերայ շումայ, փակեցան գրուէքն առաջի նորա, ամրացեալ էր քաղաքն, եւ զօրք նորա՝ որ երբեմն ընդ հրամանաւ Մաքսիմիանու լեալ էին, անցին ի կողմն սորա եւ ինքն Սեւերոս ստիպէր անկանել ի Աւաւենա: Ընդ պաշարեաց զնա Մաքսիմիան, մինչեւ յանձն եղել նմա Սեւերոս՝ առեալ ի նմանէ խոստումն պահելոյ զնա թագաւորարարութեան Մաքսենտիոս՝ միայն զօրինակ մահուն եթող նմա ազատ յընտրութիւն (Յունու. կամ Փերր. 307): Ըմբողջց Մաքսիմիանոս զանձն բարեկամեալ ընդ Աոստանդիանոսի մտաուցանելով նմա պատիւ աւգոստականութեան եւ զիւր գուտոր զՓաւստականութեան (31 Մարտ. 307): Վանզի Վաղերիոս խաղաց զօրք ի վերայ շումայ՝ զոր յայնժամ զառաջինն ետես, բայց չկարացեալ առնել ինչ եւ երկուցեալ զուցէ թօթափիցին ի նմանէ զօրք իւր, դարձաւ յեսա ամօթալից՝ թողեալ զքաղաքն Խաղեայ զճանտարհայն յաւար զօրացն (307):

Ասկայն մահուամբն Սեւերեայ ընուազեաց թիւ վեցիցն իշխուանաց. քանզի եղ փոխանակ նորա Վաղերիոս Ալգոստական զՂիտղերիոս Ղիլիմիոս կամ Ղիլիանէս զգորավարն պատերազմակից պարսկական պատերազմին ընդ Վերսեհի, որ եւ էր նման նմա բարութն, եւ ետ նմա զՂիլերիկէ (307): Ընդ այն ցատուցեալ Մաքսիմիանոսի յԱսիա՝ ետ զօրացն կռել զինքն Ալգոստոս (308):

Ուայնու ժամանակաւ ջանայր Մաքսիմիանոս ի շում՝ զիւր որդի զՄաքսենտիոս ի բաց հանել, եւ չյաջողեալ զնաց փախըտեայ առ Աոստանդիանոս փեսայ իւր: Աստ կեղծաւորեցաւ՝ իբրեւ այն թէ եթող ամենեւին զժիրանին սակայն արդեամբք ջանայր

ըմբռնել զաթոռն. նախ ի ժամանակի զի երթեալ էր Աոստանդիանոս փորու մասամբ զօրացն ի վերայ Փրանկաց, առ միւսանգամ զթագն յարեցուցեալ յինքն զմնացեալ մասն զօրացն. իբրեւ զփայլակն այնպէս երագ դարձաւ Աոստանդիանոս ընդ Հռենոս այսր, պաշարեաց կալաւ զնա ի Մասսիղիա եւ յետ յանդիմանելոյ զնա՝ շնորհեաց զկեանսն, նա եւ ի պալատան եւս առ իւր պահեաց (308): Երկրորդ անգամ փորձեաց նա իւրով ձեռամբ սպանանել զԱոստանդիանոս, բայց ընդ խաբս սպան զներքինին նորա յանկողնի եւ անդէն ի գործն ըմբռնեցաւ. յընտիր արարաւ նմա օրինակ մահուն եւ արար զանձն խեղդամահ (310):

Իսկ Գաղերիոս՝ որ վաղ ընկալեալ զԱոստանդիանոս իբրեւ Աւգոստոս՝ պատրաստէր միշտ ընդդէմ Մաքսենտեայ, ունելով ի մօտ յետ երկուց ամաց կատարել մեծաւ փառաորութեամբ զքստնամեակն իւր, անդէն ի նմին ամի յորում Մաքսիմիանոսն սպանաւ՝ անկաւ եւ ինքն ի գարշեղի հիւանդութիւն, երեւէր եւս անդն որդանց ի մարմին նորա եւ լի էր ցաւովք: Սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն կոչեաց յետս զհրովարտակն հալածանաց եւ ընդ այնր եա ի Սարդիկէ (մօտ յայժմու Սոֆիա) հրովարտակ արգահատութեան յանուն իւր եւ Աոստանդիանոսի եւ Գիկինիոսի, եւ կախեցաւ այն հրապարակաւ ի Կիկոմեդիա (Ապր. 311), ապա մեռաւ յետ իբրեւ տարեւոր չորսարանացն (Մայ. 311):

Մաքսիմիոսս եւ Գիկինիոս բաժանեցան զգաւառան. նա առ զԱսիա եւ զԼազիպոսս, իսկ սա զՎիլիկէ: Աոստանդիանոս կալաւ նոյնպէս զգաղիական գաւառան, իսկ Մաքսենտիոս զԻտազեա եւ զՎիլիկէ:

3. Մաքսենտիոս՝ յերկի իշխանաց աստի էր համարեալ իբրեւ յափշտակող թագաւորութեանն, եւ էր իսկ ինքն բռնաւոր անագորոյն, յափշտակող եւ անառակ. որ ոչ միայն քրիստոնէից այլ եւ ամենայն հնազանդելոց իւրոց լինէր հալածիչ: Ամէր յայնմ հետէ մեծաւ պատրաստութեամբ պատերազմի զամենայն արեւմուտս յինքն վտարել: Խաղաց Աոստանդիանոս տկարագոյն զօրօք ի վերայ նորա եւ անց ընդ Աղպս: Իսկ Մաքսենտիոս անդէն ի քաղաքին յամէր ըստ խրատու ըզձից իւրոց՝ որ ստէպ զհանդերձեալն կամէին յառաջագոյն պատմել յընդերաց կանանցն յրեաց եւ մանկանց ստնդիեցաց եւ առիւծուց հերձելոց, եւ ինքն կայսր անդուտ խաղուք ասպարիզին ջանայր զքօսեցուցանել եւ յանկուցանել զժողովուրդն:

Իայց եւ Աոստանդիանոսի ոչ միայն տկար՝ այլ եւ վհատեալ եւս զօրքն էին: Կմին իրի դիմէր նա առ Աստուածն քրիստոնէից զօր մեծարէր հայր իւր, զի ցուցցէ նմա զաջ իւր: Յայնժամ զմիջաւորք ետես զնշոն խաչին լուսեղէն ի վերոյ քան զարեգակն, եւ զիր թէ՛ «Այսու յաղթեալ», կամ «յաղթեցես», : Օլարմանք

կարան զԹագաւորն եւ զգորան: Ընդէն ի գիշերին յայնմիկ երեւեցաւ նաւս Վրբիտտոս նալին նշանաւ՝ հրամանս տուեալ գործել զմանութիւն նորա եւ տանել առաջի գորուն: Ըստպէս եւ յորինել Աստանդիանոս զհաշանշան զբոշն՝ որ եղև այնուհետեւ զլիաւոր դբոշ տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ էր նիզակ սկիւպատ, կցեալ առ նախաւ առ ի շեզ գաւազան՝ զորմէ կայր կախեալ ծիրանի մեծագին սկիւհոս եւ ականակապ եւ ի վերայ պատկ, եւ ի ծագ դբոշուն՝ անունն Վրբիտտոսի այսպէս Ք: Ընդ ստուգութիւն տեւեանն բազում անգամ երդուաւ ինձ, ասել յըսերիտս. վկայեն ամին եւ հեթանոսք անգամ որ զնորանշան ինչ իրաց յառաջ քան զյաղթութիւնն պատմեն, թէպէտ եւ ոչ միարան ինչ միմեանց՝:

Ըստպէս յարձակեցաւ Աստանդիանոս ի վերայ հզորագոյն գնդին Մարքսենտինոսի, յեա հարկանելոյ զհեծելագորս նորա առ Ըբոստեաւ Տարինացւոց (Թուրին) եւ զանձնապահապետն նորա զՍուրիկիոս Պոմպէանոս առ դրեկան Վերանայ ի ճակատու մի ըստ միջէ ձեռս ետուն ի նա Ըհուրդէա, Մուտինա (Մոսեւնա) եւ այլ եւս քաղաքք: Ղակատեալ կայր ճոտ ի Հռոմ առ Միղուեան կամրջօքն (Փոնթէ Մօրէ) ինքն Մարքսենտինոս. անդ խորտակեցաւ ճակատն, այրուծին ի բաց մղեցաւ, եւ զունդը անձնապահ զորուն որ պնդեալ կային՝ կոտորեցան, հազարաւորք ի թշնամեաց անտի ի Տիրերիս ստտակեցան առ ասզնապ փախրտեանն. եւ առ խոնել բազմութեանն ինքն եւս Մարքսենտինոս անկեալ ի գեան հանդերձ երիւարաւ՝ սատակեցաւ (28 Հոկտ. 312):

Ի վաղիւ անդր մտանէր Աստանդիանոս յաղթութեամբ ի քաղաքն՝ իրրեւ տէրիտաղիայ եւ Ըփրիկեայ, եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իրրեւ նորոգիչ հասարակաց բարութեան: Այնգնեաց զպատկեր իւր ի Հռոմ, խաչ ի ձեռին եւ վերնագիր ի վերայ թէ՛ «Իասչիւ ազատեցաւ քաղաքն եւ նորոգեցաւ իրրեւ ճշմարիտ քաջութեանն նշանաւ»,: Վասն շնորհակալութեան սահմանեաց նմա ծերակոյսն կամար յաղթութեան. այս կամար բովանդակեցաւ յամի 316 եւ ցայժմ կայ: — Ըստպէս ոչ համարեցաւ յամօթ զյաղթութիւն իւր ընծայել խաչելոյն Վրբիտտոսի ի մէջ ամպարիշտ քաղաքին թաթաւելոյ արեամբ քրիստոնէիցն, այն՝ որ իսկզանէ հետէ զայթակողութիւն եւ յիմարութիւն է աշխարհի: Ըստ վկայութեան հեթանոսացն իոկ պատմագրաց (որպիսի Չոսիմոսն է) եցոյց զթութիւն ի յանցաւորսն, զկարի իսկ շարագործն եւ թ սպանանէր եւ զվաշտս անձնապահացն Մարք-

1 Labarum. Սոյն տնուն էր զպատար զբոշուն Հռոմայեցւոց եւ նախ քան զպատմագրիտոսս: 2 Նազարեոս ի զովութեանն Աստանդիանոսի: Նպնդէս եւ մուս եւս անտնուն զովէ նորին կոչսեր:

սենտիոսի ի բաց եւեթ արձակէր՝ մերկացուցեալ ի զինուորական հանդերձէ: Արեալիւրեաց եւ զգեցոյց զաղքատն, փոյթ արար ի վերայ այրեաց, կուսանաց եւ որբոց: Սահմանեաց մահու պատիժ ի վերայ քաւաց որովք լն էր Հռոմ:

Անդուստ Մաքսիմիոսս յորժամ խաղայր ի վերայ Ղիկինիոսի իբրեւ գաշնաւոր Մաքսենտիոսի՝ հարաւ առ Ազրիանուպոլիս քաղաքաւ, դնաց փախտեայ ի Ղիկոմեդիայ ի Տարսոն. աստ յուսահատեալ առ դեղ մահու եւ ի դեղոյ անտի կրէր թանչս ասատիկ իբրեւ հուր ինչ ներքին, որ եւ զայնն ի բաց ի զլիոյն ասացց, եւ յետ Յամնեայ լլկանացն սատակէր (313)՝ ազաղակելով առ Վրիստոս զոր ի վերայ աշակերտացն հայածեաց անագորոյնս: Արիին ամուսին եւ մանկունք եւ բարեկամք, անագորոյն հայածիչք քրիստոնէից, պանան հրամանաւ Ղիկինիոսի: — Գայնու ժամանակաւ մեռաւ առ տրտմութեանն եւ անձկութեանն եւ Ղիոկզեոտիանոս: Արիին կին այրի Պրիսկա եւ դուստր նորա Աղերիա կրեցին բազում ինչ ի Մաքսիմիոսէ. եւ յայնժամ շքեքն թափառական յերեսաց Ղիկինիոսի որ զրպարտէր իսկ զնոսա թէ խորհն դաւաճանութիւն. յետոյ ըմբռնեցան եւ հրամանաւ նորա եղին ծովակուլ (313):

4. Այնուհետեւ Ազոստականքն երկոքին Աոստանդիանոս եւ Ղիկինիոս ի սկզբան 313 տարւոյ ետուն հռովպատակ ի Մեդիոդանն ընդունել քրիստոնէից միւսանգամ զերաւուսն իւրեանց, եւ տուաւ ամենեցուն ազատութիւն պաշտել զԱստուած որպիսի օրինակաւ եւ կամիցին: — Այլ չարկարեաց այն միաբանութիւնն նոցա: Աոստանդիանոս խնդրէր նոր ինչ բաժանումն, որ էր իոկ իրաւացի, Ղիկինիոս չառ յանձն, խորհեցաւ դաւ ի վերայ նորա. յայնժամ զրգռեցաւ մարտ պատերազմի. յետ պարտութեան առ Աեփաղիս քաղաքաւ յարեւմուտս հիւսիսոյ Սիրմիոնի, եւ առ Մարտեաւ մօտ ի Փիղիպպուպոլիս, ի բաց ետ Ղիկինիոս զՄակեդոնիա, զՅունաց աշխարհ եւ զՂիւրիկէ (զգաւառս հարաւային կողմանցն Վանուբայ, բաց ի Կիրակիայ եւ ի ստորին Միւսիայ) (314):

Յայնմ հետէ խաղաղութիւնն էր ամս 8. մեծարու լինէր Աոստանդիանոս ի ժամանակին յայնմիկ խաղաղասէր օրինօք եւ բազում յազթութեամբք ի վերայ Վերմանացւոցն: Իսկ Ղիկինիոս անառակութեամբն եւ նոր հայածանօք լինէր ամենեցուն առեւի. զն զքրիստոնէից՝ ոչ միայն զպաշտամունսն խափանեաց, այլ եւ սպան եպիսկոպոսունս բազումն եւ ժողովրդականս, ընդ որս եւ զօրականս 40 ի Աերաստիա Հայոց ըստ վկայութեան հարցն (Վրիգորի Ղիւսացւոյ, Լարսղի, Լփրեմայ):

Ղրգռեցան ընդ միմեանս կայսերքն երկոքին այլաբարոյք: Չէ ինչ զիւրին ընտրել թէ ո՞ յորոյ վերայ նախ դիմեաց. այնչափ ինչ

միայն ստուգութեան է՝ թէ այնու իմն իրաւացի էր գործն Առատանդիանոսի զի անց նա ի մէջ իբրեւ պաշտպանիչ քրիստոնէութեան: Երջաւեցին հարուստ բանակօք կայսերքն երկօրին Առատանդիանոս եւ Վիկինիոս (322). յետ պատերազմին առ Եղրիանուպողեալ՝ ուր յաղթեաց Առատանդիանոս արուեստիւ պատերազմի, դիմեաց Վիկինիոս ի Բիւզանդիոն, եւ յորժամ Արիսպոս սրբի Առատանդիանոսի եհար զսորմիղ նաւաց նորա ի Հեղզեպոնտոս՝ փախեալ Վիկինիոս յԱսիա. անդ ետ պատիւ կեսարութեան Մարտինիանոսի եւ զուամրեաց զուեզ նոր: Ետոզ Առատանդիանոս զպաշարուեալ Բիւզանդիոնի, անց ընդ Բոսպորոս եւ վաթարեցոյց զհակառակորդն իւր՝ ոչինչ հեռի ի Վրիւստպողեայ (Իւսկիւտար): Բիւզանդիոն եւ Վաղկեդոն բացին առաջի նորա զդրունսն: Ընկաւ Վիկինիոս փախստեայ ի Ղիկիոմեզիա (8 Սեպտ. 323):

Ընտուսա կին նորա Առատանդիա քոյր Առատանդիանոսի եկն առ եղբայր իւր եւ առ ի նմանէ խոստուեալ թողուլ զՎիկինիոս կեալ ի հանդարտութեան պատշաճ մեծարանօք, այսպիսի ինչ միայն պայմանաւ՝ զի ի բաց թողցէ Վիկինիոս զԺիրանին եւ զՄարտինիանոս ի բաց լուծցէ ի պատուոյն: Հնազանդեաց Վիկինիոս, կոչեցաւ ի սեղան եւ տուաւ նմա Խեսապոնիկէ ի բնակութիւն. այլ յետ այնորիկ վաղվաղակի ետ սպանանել զնա Առատանդիանոս պատճառանօք թէ գաղտ բանագնաց ընդ թշնամի տէրութեանն եղել: Իսկ Մարտինիանոս սպանաւ յիւրոց իսկ զօրաց: Մնաց այնուհետեւ Առատանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն Հռոմայեցւոց (324):

41

Թէպէտ եւ ամն 313 համարի ըստ հասարակաց սովորութեան վախճան հալածմանն, այլ պատճութիւնն իսկ ցուցանէ թէ այս մանտաւանդ յայսմ յ324 ամի դիպեցաւ, յորում բարձան անհեռ եղեն ամենայն իսկ հալածիչք ի միջոյ, ընկալաւ եկեղեցի խաղաղութիւն, եւ հան ընդ իւր Առատանդիանոս յաթոռ զկրօնան քրիստոնէութեան¹:

Ըյսպէս կանգնեցաւ կաց տիեզերական եկեղեցի ի ձեռն առանց երկոտասանից աննշանից եւ առանց դպրութեան, յաղթե-

1 Այլ եւ այլ իմ հարւի թիւ հալածանացն: Անգոսին ի 4. գարե սովորութիւն է 10 հալածանս համարել յայտնի իսկ ըստ համահասութեան 10 հարուածացն երկրասօսի եւ կամ 10 եղջերաց գազանին (Յայտն. փի. 18.)՝ նա եւ համար 10 հալածանացն եւս պէտպէս իմ է. սովորական քան զամենայն է Ս. Ագոստինոսի, այս քեր 1. առ Դերոսի, 3. առ Դոմասիանու, 3. առ Յրոպիանու, 4. առ Մարկոսն Աբրեզեաւ, 5. առ Սեպտիմուս Աեւերեաւ, 6. առ Մարտինիանու, 7. առ Դեկեաւ, 8. առ Վաղերիանեաւ, 9. առ Աբրեզիանեաւ, 10. առ Դիոկղետիանու Փնչեցվորնան հալածանացն Վիկինու: — Ղահամախոս՝ 6 եւեթ. Սուղպետիոս Սեւերոս՝ 9 միայն հալածանս հարւին:

լով գիտութեան եւ զօրութեան աշխարհի որ ընդդէմն դառնայր նոցա յամենայն զօրութենէ իւրմէ. սոյն կայ առաջի ակն յանգիսնս իբրեւ ճշմարիտ իսկ եւ անժխատական զբանչելիք :

Ապաքէն աստուածեղէն զօրութիւն եւ լուսաւորութիւն վարդապետութեանն Վրիստոսի՝ առ համեմատութեամբ յիմարութեան եւ մթոյն կռապաշտութեան՝ գործէր ազդեցութիւն բազում ի վերայ պատրաստական սրտից մարդկան ի ժամանակի հասարակաց կարօտութեան մարդկութեանն, մանաւանդ զի ընթանային ի միասին ընդ վարդապետութեանն բարձրագոյն նշանք եւ անշահատէր միտք առաքելոցն եւ քարոզչաց աւետարանին, որ յամենայնէ եւ ի բնաւէ հրաժարեալ զանձինս եւս ի վերայ զնէին : Վաջարտութիւն խոստովանողացն Վրիստոսի յիւրաքանչիւր չափոյ, ի հասակէ եւ յազգէ, որ զամենայն ինչ հանգերձ արեամբ տային վտարանդի՝ յաճախէին զարմանս եւ ածէին ի նոցա ջատագովութիւն, եւ սրբական եւ առաքինի կեանք նոցա եւ առ միմեանս սէրն ածէր ի շնութիւն եւ ի նմանութիւն ¹ :

Միանգամայն եւ բազում ինչ արտաքին նպաստ լինէր ի գոյն, որպիսի ինչ ընդարձակ սփռումն յունական լեզուի, քաղաքային միաւորութիւն այնչափ ազգաց ի մի տէրութիւն, եւ այն զի Հռոմայեցիքն երբեմն ազապք՝ իբրեւ գերի անկեալ հեծէին ընդ բռնաւոր կայսերօքն իւրեանց, եւ այլ եւս ազգք հնազանդեալք զկորուստ ազատութեան իւրեանց եւ զտոհմային առանձնականութեան աշխարէին, որովք եւ զրգռէին ի ցանկութիւն այլոց ինչ անանցն բարութեանց զոր Աւետարանն խոստանայր՝ ցուցանելով տարակուսելոցն վստահութիւն, մեղաւորացն սփոփութիւն, յանցաւորացն ներումն, աղքատացն զոյցս երկնաւար ուրախութեանցն : Մանաւանդ զի գերեաց որք մեծ իմն մասն հռոմէական տէրութեան էին՝ քարոզէր բարձրագոյն ինչ ներքին ազատութիւն եւ ուսուցանէր նոցա եւ նոցին տերանցն՝ ճանաչել եւ մեծարել զմարդկեղէն պատիւն : Ա՛ յաճառականն քրիստոնեայ՝ բազմադիմի հաղորդութեամբքն եւ ճանապարհորդութեամբք լինէր տարածիչ քրիստոնէութեանն, զօրականն ի զօրուն եւ ի գաւառան յոր տանէին զնա լեզեռնքն, գերին՝ որում բազում անգամ յանձն էր ի տան տեսառն իւրոյ կրթութիւն մանկանց, ջանայր յաւելուլ որդիս եկեղեցւոյ, բայց մանաւանդ քան զամենայն՝ կանայք քրիստոնեայք ի մէջ ընտանեաց իւրաքանչիւր :

Այլ զի այս սփոփիչ եւ կենարարն վարդապետութիւն՝ վարդապետութիւն խոնարհութեան էր, միանգամայն եւ ի բաց մերժէր զնշմարանս եւս զգայական իրաց եւ հեղձուցանէր զամենայն ցանկութիւն՝ ի վէզ եկեալ կռուէին ընդ նմա մեծաւ բռնու-

¹ Կեկեղիտ հեթանոս առ Մինուկեայ սառնայք սիրեն զՓրմանս Քիչ չն զՓրմեղքի զորմանալով իմ ստէ թէ «քրիստոնէական անուցեալ» :

Թեամբ՝ ողի աշխարհիս եւ ցանկութիւն մարմնոյ եւ զգալն իրաց, կռոցն պաշտամունք՝ ողք ասծիչ զգայական ցանկութեանցն էին, եւ նոցին հզօրն պաշտօնեայք, արուեստագէտք շահատէրք եւ վաճառականք զօհիցն պատրուճակաց, պերճութիւն, ամբարտաւանութիւն եւ ճարտարիտութիւն անուանելոցն փիղիստփախից, յամառն եւ անոպայ հրէութիւն, եւ ամենայն իսկ համօրէն երկրաւոր զօրութիւն հռոմէական պետութեան՝ որ թէպէտ եւ առ ամենայն կարծիս յինարութեան ներող գտանէր, բայց ընդ քրիստոնէութեան եւեթ մոլէր սատանայական իմն անազարունութեամբ ի ձեռն հռոմէական բազմահար ասնջանարանացն . համառօտ իսկ ասել ամենայն զօրութիւն դժոխոց ջնջել փութայր անդէն ի ծաղկին զտունկն փափուկ զերկնաւոր :

Իսոց զհարգ մարթ եւ հնար էր դատարկացուցանել զխորհուրդս ամենազօրն Աստուծոյ : Առաջեցաւ պարտեցաւ աշխարհքս մեղմական զգօնութեամբ ի ձեռն տկարաց : Ախնարեցաւ ի մաստութիւն աշխարհիս, ժողովրդանոցն հրէական եւ բազմատուածութիւնն անկան կործանեցան առաջի խաչին Վրիստոսի : Ծուր ցրուէին զհաւատացեալսն վտարանդութեամբք, ընդ վայր հեղուին զարիւն քրիստոնէիցն հեղեղարար . վտարանդութիւնք՝ պատգամաւորութիւնք աւետեաց քրիստոնէութեանն էին, եւ արիւն մարտիրոսացն էր սերմն քրիստոնէութեան (Տերտուղ) :

Այսպէս ի խոց շինականացն մինչեւ յաթոմ հռոմէական ինքնակարութեանն շահեաց կալաւ քրիստոնէութիւն ընդ ամենայն երկիր, եւ ընդ ամենայն ծագօ տիեզերաց հնչեաց բարբառ նոցա¹, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ասայեայ թէ «Արեւ երկց ասից զգաւակ քո եւ յարեւմտից ժողովեցից զքեզ . ասացից հիւսիսոյ թէ աս, եւ հարաւոյ թէ մի արգելուր . ասէք զորդիս իմ ի հեռաստանէ եւ զդատերս իմ ի ծագաց երկրէ»,² . եւ զարձեալ «Այսպէս ասէ Տէր . ահաւաղիկ ամբարձից զձեռս իմ ի վերայ ազգաց եւ ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ, եւ ասցեն զորդիս քո ի ծոցս իւրեանց, եւ զդատերս քո ի վերայ ուսոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն : Աւ եղիցին թագաւորք դայեակք քո եւ կանայք նոցա մանկակալք քո»,³ : «Վարողեցի աւետարանն արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց»,⁴ : «Ի Տեառնէ եղեւ այս, եւ է սքանչելի յաչս մեր»,⁵ :

1 Համ. ծ. 18.
 2 Եպ. ԻԴ. 5. 6.
 3 Ա՜. ԻԲ. 22. 23.

4 Մատթ. ԻԴ. 14.
 5 Մարկ. ծԲ. 11.

Վ Էրջին հեթանոսական մատենագրութիւն

Բանաստեղծութիւն : — Բանաստեղծք երեւելիք կայսերական ժամանակին յետ ոսկի դարուն են՝ Ա. Պերսիոս Փղակկոս (34 — 62) յաղնուական տանէ՝ Վոլդատերրացի, որ ի 6 Սատիրայսն կամ Հենգնութիւնսն իւր յանինայ սպանէ զԹիւրուծիւն եւ զապականութիւն ժամանակին : — Բ. Յունիոս Յոֆնոպէս առ Կղաւղեաւ ծնեալ յԱկոմինոն, պարտեալ յԱգրիանոսէ յեգիպտոս՝ ուր մեռաւ իսկ առ սրտին նեղութեան . 16 Հենգնութիւնք նորա գրեալ են յստակ եւ ճարտար ոճով եւ են ճշգրիտ պատկեր վարուց ժամանակին : — Գ. Հենգնականն ՝ Պետրոնիայ (զորմէ չէ յայտ թէ արդեւք հանդիսադիրն իրախութեանց Ներոնի իցէ) նկարէ մեծաւ ճարտարութեամբ եւ նրբութեամբ բարբառայ զքարուականս աքրունեացն : — Դ. Վաղերիոս Մարտիոս սպանիացի առ Գոմփոսիանեաւ, որ յաճախէր ի փաղաքշանս մեծամեծացն :

Ի վիպական բանաստեղծութեան ոչ դք եցլոց ինչ երեւելի, այլ էր ամենայն ծառայական իմն նմանութիւն առաջնոցն, մանաւանդ Վիրգիլեայ : — Ե. Սիդիոս Խտաղիկոս այր մեծատուն եւ քաղաքագէտ († նախ քան զԲր.) զերկրորդ պունիական պատերազմն ընծայեցոյց վիպասանութեամբ : — Զ. Աջողագոյն էր քան զնա Ստատիոս ողբքիչ Գոմփոսիանու, որ բաց յերկուց վիպասանութեանց (Աքիդէս, Արդիք Իդիպեայ) յօրինեաց ըստ նմանութեան Յունացն պուետէից բազում երգս քնարականո (որք վասն այլ եւ այլ կերպարանացն Անտառք կոչին) : — Է. Աննէոս Դաֆնոս երեւելի քան զամենայն բանաստեղծս կայսերական ժամանակին, սպանեալ ի Ներոնէ . անուանի իմն է վիպասանութիւնն նորա «Փարսազիա», անուն՝ մայցեալ թերականաւ : — Ը. Զառաջինն՝ Աննէոս Սենէկագրեաց ողբերգութիւնս ոչ վասն երեւցուցանելոյ ի բեմի այլ վասն ընթեռնելոյ :

Սոյն Աննէոս Սենեկա սպանիացի՝ հայր Սենեկայ ստոյիկեան փիղիսոփայի որ դաստիարակն եղեւ Ներոնի, առ Տիբերեաւ գրէր զվարս եւ զբանս առաջնոցն հռետորաց : Իսկ Փաբ. Կոնփոլիանոս ուսուցիչ ճարտարիտութեան առ Վեսպիանու գրեաց «Հրահանգս ճարտարիտութեան», յորում յայտ առնի թէ զինչ ճշմարիտ ճարտարիտութիւնն իցէ եւ զինչ ճանապարհ այնմ հասանելոյ :

Պարթաբոնիան : — Ի հռոմեցեցի պատմագրաց անտի՝ բաց ի Կուրտեայ Ռուփայ որ զարդարուն նկարագրաւ զգործսն Աղեքսանդրի պատմէ, եւ անյայտ իմն է ժամանակն նորա, նշանաւորք են՝ Ա. Վելլղէոս Պատերկուղոս գովիչ Տիբերեայ եւ Սէիանու, յորոց ժամանակսն իսկ եկացսա գրեաց համառօտ ինչ տեսութիւն հռոմէական պատմութեան, յորում համառօտիւ անցանէ ընդ ժամանակս ընկերհաշտութեանն մեծադրուատեօք, իսկ զժամանակս կայսերացն պատմէ միայն իբրեւ վարս կայսերաց յարգունիս անդ իւրեանց . որպէս սորա համառօտութեանն ջան, նոյնպէս եւ Կուրտեայն ճոռոմաբանն ճառք՝ անբնականոր իմն են : — Բ. Փղորոս արկ ընդ գրով զհռոմէական պատմութիւնն արձանագրական իմն համառօտութեամբ եւ բանիւք ուսուցելովք, այլ առանց տեղեկութեան եւ ճշդութեան : — Գ. Կոննեղիոս Տափոս մեծ եւ երեւելի քան զամենայն պատմագիրս Հռոմեցեաց, որ առ Վեսպիանու ի պատիւս եւ

1 Satiricoa.

յաւագութիւնս վայելեալ եւ լուծեամբն եւ իմաստուն չափաւորութեամբ ապրեալ առ Գոմփոխանու, ապա ուրե՛ն առ Տրայիանու ի ծերութեանն եւ զանձն ի պատմագրութիւն եւ գրեաց՝ Ա. զՏրիփթըս 1 որ է անսութիւն ներքին եւ արտաքին գիպաց աէրութեանն յամէ 14 — 69 յեա Քր., մեծաւ քննութեամբ հասնեալ ի հրապարական յիշատակարանաց 2. յորս բազում ինչ զՀայոց իրաց կայ պատմեալ մեծաւ ճշդութեամբ: (Առաջին 6 գիրք միայն կան պահին, յորոց զարձեալ հինգերորդն հասակոտոր իմէ է, եւ 11 — 16 գիրք ամբողջ են, միայն երկուց ամաց պատմութեան ի բաց անկեալ): Բ. Պատմութիւն 3, որ է պատմութիւն ժամանակի իւրոյ ի Գաղղայ մինչեւ ցամազ Գոմփոխանու: (Միայն 4 գիրք ճիշտեալ են եւ մասն մի հինգերորդին մինչեւ ցամա 71): Գ. Վերս Եւրոպայ Ագրիպպայ աներոյ իւրոյ որ նուաճեաց զԵրիտանիա. սա նկարի իբրեւ պր արդարեւ հռոմայեցի ըստ հնոց բաշարեալ ժամանակաց լեալ եւ կացեալ ճիշտեալ հաստատուն ի տոհմային անպաճոյճն բարս ի ժամանակի հասարակաց ապականութեանն: Գ. Վաս Եւրոպայ Գերմանիայ, յորում իբրեւ մրմուռու զայրագին ընդ ապականութիւն բարուց ժամանակին՝ բուռն հարկանէ յանդիման կացուցանել զչապականեալ բարս ազգացն այնոցիկ: Ե. Իսթա 4 վասն ճարտարաբանաց, յորում գեղեցիկս համեմատի ընդ միմեանս ճարտարաբանութիւն ընկերհաշտական եւ կայսերական ժամանակին, յլի՜ հաւանութեան է թէ չէ Ցակիտայ, պլլ թերեւս՝ Գալ. Կուրտիզանեալ: — Դ. Սոփոսիոս Տրանկուիդդոս գազանեաց զպիր Ագրիանու կայսեր գրեաց զվարս 12 առաջին կայսերաց, մեծաւ մասամբ ի հրապարական յիշատակարանաց եւ ի պատմութենէ յածելոյ ի բերանս մարդկանն: — Ե. Յուստինոս մատուցանէ քաղաք ինչ պատմութեան ոչ ճիշդ, քաղեալ ի բազմահմուտ, ի յարմարեալ եւ ի գեղեցիկ մասնէ Տրոգոսի ուրու՛ն Պոմպէի պատմագրի գաղղացւոյ առ Աւգոստեաւ, որ այժմ չէ ի միջի, բայց ի քաղուածոյ անսի Յուստինեայ եւ ի գլխակարգութեանցն ճիշտեալ յայտ է թէ քաջ եւ գեղեցիկ կարգաւ՝ ազգահամարական իմն օրինակաւ ճառեալ է զասիական եւ զլուսնական աէրութեանց պատշաճեւոց մակեդոնական պետութեանն առեալ ի բարուք աղբւրաց: — Զ. Զվտագին ժամանակ կայսերացն նստելոց զնուտորական բունաւորութեամբ՝ պատմեն ժողովածոյք ինչ Փրոնց պատմագրաց Ափոսոսիան (կայսերական) Եւստակիոս (117 — 285), որք են 6 թուով: Այս ինքն՝ 1. Եղիոս Սպարթանոս (առ Գիոկղեախանու) պատմագիր վարուց Ագրիանու, Ղուկիոսի Վերոսի, Գիդիոսի Յուդիանու, Սեպտիմիայ Սեւերեայ, Պեսկեննիոսի Կիզրոսի. զսոցա վարս ընծայեալ է մասնագիրն՝ Գիոկղեախանու, իսկ զվարակաղղայն, եւ գրեալայն՝ Կոստանդինոսի: — 2. Վուղկատիոս Գաղղեկանոս (նոյնպէս առ Գիոկղեախանու): — 3. Տրեքեղիոս Պողիոն (գարձեալ առ Գիոկղեախանու եւ Կոստանդինու) որ գրեաց զգործս կայսերացն ի Փիլիպպայ մինչեւ ցկղաղիոս, եւ գարձեալ զԳաղղեկեայ եւ զ30 բունաւորացն: — 4. Փլատինոս Վուլթիոս Սիրակուսացի (առ Կոստանդինու) որ գրեաց զգործս Աւրելիանու, Ցակիտայ, Փղորիանու, Պրոքայ, Փիրմոսի, Սատուռնիոսի, Պրոկուդայ, Բոնոսայ, Կարոսի, Կուլմերիանու, Կարինեայ: — 5. Եղիոս Լադիփոս որ յեա նորս գրեաց զգործս Կամիլայ, Գիադուսինայ, Հեղիոգարալայ եւ Աղեքսանդրի Սեւերեայ: — 6. Յուդիոս

1 Annales.
2 Acta.

3 Historiae.
4 Dialogus.

Կապուղիտոս (նշյալէս առ Գիողեաննու եւ Կոստանդիանոս) գրեաց զվարս զԱնտանիոսի Պիոսի, զԱղբինեայ, զՄակրինոսի, զերկուց Մաքսիմիանաց, զերից Գորգիանոսաց, եւ զԲաղդինեայ : — Քան զամենեմէն զօրութեան արժանի ի սոցանէ է Առաքիակոս . զի թէպէտ եւ այլքն ամենքին գրեն անշուղ ի դիւանաց, ի մուրհակաց եւ յայլոց հրատարակաւ ինչ գրելոց, այլ զամենայն խառն ի խուռն առանց պատմական ճիշտ եւ բերա իմ քանիւք մատենագրեն, որով ասն ապաքէն վկայութիւն թէ եղծեալ վատթարեալ ուրեմն են գարութիւնք եւ հրահանգք ժամանակին :

Օկարգ կայսերական պատմութեանն յառաջ մատուցանեն՝ 1. Սեքստոս Արկտոր արիւրկեցի զոր կայսր Յուլիանոս առ ի պաշտամունս աեղութեան կացուցանելով վերակացու Պաննոնիայ (360) եւ Թեոդոս Մեծն կացոց վերակացու Հռոմայ, եւ է նորա գիր՝ Համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան : — 2. Եւարոպիոս թղթագիր՝ Կոստանդիանու որ եւ չոգաւ ընդ Յուլիանու ի պարկեկան արշաւանն, եւ եկաց եւս առ Ատղեսիւ եւ գրեաց չափաւոր ինչ համառօտութիւն հռոմէական պատմութեան : — 3. Առ Ատղեսիւ է եւ Սեքստոս Ռուփոս : — 4. Ժամանակակից Եւարոպեայ էր երեւելին քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցոց յետ Յակիտեայ՝ Ամմիանոս Մարկելիտոս յոյն յազգէ, ծնեալ յԱնտիոք յաղնուական ասնէ, մտեալ ի զինուորութիւն ի մանկութենէ եւ յետայ ի պաշտամունս մերթ յարեւելիս (350) եւ մերթ յարեւմուտս (354, ի Գաղիա՝ 355), առ Կոստանդեաւ, Յուլիանեաւ, Ատղենիանոսիւ եւ Ատղեսիւ . առ Թեոդոսիւ թուի առեալ սիրիքն գրելոյ ի Հռոմ զիւր ստուգապատում եւ զի քննութեամբ պատմութիւնն յՅ1 գիրս (ցամա 378) : Առաջին 13 գիրք այժմ չեն ի միջի : Յայտ յիւրոց իսկ քանից է՝ թէ գոնեայ առաջին 26 կամ 28 գիրքն գրեալ են յառաջ քան զամ 391 . մասն մասն սիրէր զգործն՝ որ եւ յամենեցունց գտանէր ընդունելութիւն մեծ, որպէս եւ ի Լիբանիոսէ ճարասարախօսէ . եւ չէ ինչ նա թշնամի քրիստոնէութեան, այլ զարմանայ մանաւանդ ընդ բարս լաւութեան նոցա . միայն թանձրագանգաղ իմ է ոճն : Բազում ինչ նպաստ ի Հայոց պատմութիւնս ընի :

Արեւելի քան զՀռոմայեցոցն են Յունացն պատմագիրք որ ի վերջին ժամանակս կացին, թէպէտ եւ սղքտ եւս ունին յիւրեանս զինիք ժամանակին՝ զծառայաւոր ողջանաց, զհռետորական եւ զսոփեստական անհամ զարդուց : — Ա. Արտաւարդոս ի Քերոնիայ Բիոպատացոց (50—120), առ Յրայիանու լեալ ի սպասու պաշտաման տերութեան, եւ առ Ագրիանու՝ որ էր նորա բարեկամ եւ աշակերտ, կուսակալ Յունաց աշխարհին : Ի գործոց անտի նորա որ ոչ սակաւ են՝ կէսք Բարդայականք են եւ կէսք Պատմութիւնք վարուց արանց երեւելեաց համամատութեամբ ընդ միմեան : — Բ. Արիանոս որ գրեաց ի մատենի՝ զվարդապետութիւն վարդապետին իւրոյ Եպիկտետեայ սոցիկեան փիղիսոփայի՝ մատենագրեաց եւ վասն իրաց պատերազմի, մանաւանդ՝ զգիրն «Արշաւանին Աղէքսանդրի», որ է մի յընտիր մատենագրութեանց ժամանակին : — Գ. Գիոն Կասիոս գրեաց պատմութիւն ի Հռոմայ շինութենէ մինչեւ ջիւր իսկ հիւպատոսութիւնն յամի 229, յ80 դիրո՝ յորոց առաջին 36 գիրք ամենեւին կորուսեալ են, բազում ինչ մասն եւ ի ձեացելոցն՝ որոց վերջն մասունքն են քաղուած ինչ միայն ի գրոց նորա առ Քսիփիլինեայ բիւզանդեան պատմագրի : Թէպէտ եւ հռետորական իմ ճիգն ցուցանեն

1 Epistoliaris.

2 Έγχειρίδιον.

բանք նորա եւ չունի ինչ աշխուակեան մատնութիւնս, սակցն եւ այնպէս պատուական եւ պիտանի իմն է վասն պատմութեան կայսերական ժամանակին եւ կարեւոր ի մեծամեծ քննութիւնս : — Գ. Ոչ նոյնպիսի ինչ պիտանութիւն ունի Հերովդիանու պատմութիւնն իւրական ժամանակին ի Փարկոսն Արեղիսոսէ մինչեւ ցԳորդիանոս, որ է յօրինեալ Հռետարական իմն օրինակաւ, ցուրտ եւ ոչ ձշգրիտ : — Ե. Նման հակառակ՝ կայսերական պատմութիւնն Զոսիմոսի ժամանակակցի Թէոդոսի Բ., որ սկսեալ յԱզոստեայ հասանէ ցամն 410, ընտիր է եւ ստացածովն եւ պատմութեամբն. ինքն մատենագիրն է թշնամի քրիստոնէութեան :

Վ ան հին աշխարհագրութեան երեւելի եղև՝ Ա. Ստրաբոն հոյակապ քան զամենայն հին աշխարհագիրս Յունաց ծնեալ յԱմասիա Պոնտացոց յամի 60 նախ քան զԲր. սա յետ շրջելոյ յԵգիպտոս, յԱսիա, ի Յըյոս եւ յԻտալիա եւ ընթեռնելոյ զմատենս հոյակապ աշխարհագրաց եւ պատմագրաց (յանուանէ իսկ՝ Հեկատեոսի Միդիասացոյ, Արտեմիդարոյ, Եւդոքարոյ, Նեարքեսոյ, մանուանդ՝ Երատոսթենեսոյ) ապա եկն ի գրել զերեւելի աշխարհագրական մատենն իւր յ17 դարութիւնս, որ ոչ եթէ ցանկ ինչ անուանց է, այլ հոծ եւ խիտ պատմական յիշատակք ազգի ազգի իրաց : Երկղբն առաջին դարութիւնքն են իբրեւ գուռն իմն մատենին, իսկ այլքն նկարագիր անցնիւր աշխարհաց եւ անգեաց, պայմանի առաջնորդութեան նոցա եւ բարուց եւ կրօնից : Եւթներորդ դարութիւնն չէ ամբողջ. իսկ մեծագին եւ պատուական քան զամենայն են դարութիւնքն կարգաւ ի 11երորդէ մինչեւ ց16երորդ յորս ճառէ զԱսիայ՝ խօսելով բազում ինչ եւ զՀայոց : — Բ. 2է աննշան եւ Պաղովէոս աշխարհագիր եւ երկրաչափ († յամի իբրեւ 170) որ գտակն եղև պտղման դրութեան : — Գ. Պաւսանիաս ի գիրն ճանապարհորդութեան ընդ աշխարհն Յունաց ամփոփէ զյիշատակարանս արուեստից եւ կրօնից հնոց ժամանակաց որ մտ ի կիւքել էին :

Առչակաւորք ի մատենագրաց կայսերական ժամանակին են եւ Պլինիոս Սեկունդոս Երէցն որ ի բորբոքելն Վեսուայ մտ երթեալ նստակաւ վասն քննութեան՝ հեղձաւ (79). սա գրեաց «Բնական պատմութիւն», (խառն ընդ աստեղագիտութեան, աշխարհագրութեան եւ պատմութեան արուեստից) որ է մատենն մեծ ժողովեալ ի մատենագրաց աւելի քան ղ2000. այլ ոչ յամենայն մատունն հաւասար է ստուգութեամբ, եւ ոչ ողորկ լեզուն : Նորին եղբորորդի եւ որդեգիր Պլինիոս Սեկունդոս Վրսերն, աշակերտ Վոլմաիդիանեսոյ եւ սիրելի Տրայիանու եւ յայն սակս ամբարձեալ ի պատիւ անթիւպատուութեան Բիւթանիայ՝ ըստ օրինակի Վիկերանեսոյ ի ժամանակն պարպոյ յաճախէր գրել թուղթս առ Տրայիանոս ողորկ բանիւք. որոյ կայ եւ ճառ գովութեան վասն Տրայիանու խօսեալ ի ծերակուսին :

Վ աղ իսկ ժողովել սկսան եւ աղբիւրք իրաւանց, օրէնք եւ վճիռք դատաւորաց եւ դատաստանք եւ եղան կարգ ըստ կարգէ, մեկնեցան տեսիլք եւ սկզբունք իրաւանց, այլ առ կայսերոք երկրորդ եւ երրորդ դարու եհաս ի ծագ կտտարելութեան հռոմէական իրաւագիտութիւնն ի ձեռն Գայիոսի, Պապինիանոսի, Ուլպիանոսի եւ Պաւլոսի :

43

Փիլոսոփայութիւն : — Ի կայսերական ժամանակին զառաջինն ասակաւն գլխաւոր փիլիսոփայական ազանգք էին Եպիկուրացն եւ Ստոյկիեանց

եւ մանուանդ վերջնոց: Սակայն ասա ուրե՛ն սոյն գպրոց Սալ-
իկեան սկսաւ կրել փոփոխումն անստոյն յԵպիկտեսոսէ, որ էր գերի ի
ծնէ եւ առ Ներոնիւ ելեալ յաղաութիւն եւ ապա առ Գովթարանեաւ
մերժեալ ի Հռոմէ՝ ցուցանէր վարա առաքինութեան եւ ժուժկալու-
թեան մեծի: Զնորա զՏեա չոգան Աննեոս Սենեկա, Կոռնելիոս Փրան-
այ, Մարկոս Աւրելիոս (Կայսրն), Գաղենոս (ծն. 131 ի Պերգամոն,
որ զփորձն Հիպոկրատեայ եւ պոչոց բազմոց որ յառաջ քան զԲիզն
էին ամբարտեալ ած ի կերպարանս ուսման): Սոքա Տաղաուակ իմն առա-
ջին վարդապետութեան Սաղիկեանցն՝ ոչ զյաղթելն կարեաց կամ վշտոց
առաքինութիւն Տամարեցանս պլ զՏամբերելն: Սակայն եւ այնպէս
արՏամարՏէին սոքա զքրիստոնէութիւն կամ վասն շնատկարութեան
զոր առՏասարակ կարծէին նմա ունել, եւ կամ անգրանէին զնա իբրեւ
նոր ինչ մոլեղնութիւն խառնարան՝ ամբարին:

Այլ առ Անտոնինեամբն նոր իմն կերպարանս առ փիղիսոփայութիւն
վերջին ժամանակաց Տեթանտութեանն: Որպէս ստէպն գրգռէին փիղի-
սոփայք զկայսերն եւ զժողովուրդն ի Տալածումն քրիստոնէիցն՝ այսպէս
եւ ինքեանք յիւրեանց Տայթայթէին Տնարել ունել զդէմ Տոգետր եւ
մատար զորութեան քրիստոնէութեանն՝ կամ զՏեթանտութիւն ընդ
քրիստոնէութեան նոյն ցուցանելով եւ կամ մանաւանդ զնա քան զսա
նախաձեռար առնելով: Յայն սակա զթանձր եւ զմարձնապիչն Տեթանտ-
ութիւն ի մատարութիւն իմն Տանէին, ընծայեցուցանէին առասպե-
լացն պղտասցիկ մեկնութիւնս, բարոյական ինչ ակնարկութիւնս ի Տե-
թանտական պաշտամունսն նշմարեցուցանելով, զմարդկակերպ ինչ իրս
Սատուծոյ ի բաց տանելով եւ առՏասարակ իսկ բառնալով զբրտա-
գոյն դիւրահաւանութիւնն եւ զՏեստ անՏաւանութիւնն: Նշմարանք
այսր նորոյ փիղիսոփայութեան վաղ երեւէին առ Պրուտարքեայ Քերոնա-
ցոյ եւ առ Ապուղէոսի Տոնտորի Մադաւրացոյ յԱփրիկէ (յաժի իբրեւ
170), Նումինիոսի Ապամէացոյ յԱտրիս եւ Մաքսիմոսի Ցիւրացոյ:

Իսկզբան երրորդ դարու առաւել եւս յայանազոյն երեւէր դիաւա-
րութիւն այս փիղիսոփայութեան ի ձեռն Ամնիոսի Սակկատայ Աղե-
քանդրացոյ եւ աշակերտի նորա Պրոպինոսի Լիպոպողիացոյ Եգիպ-
տացոց († 270) որոց քան այն էր՝ յանդիման կացուցանել զնեղբին
ժողովիւն ամենայն դրութեանց փիղիսոփայութեան եւ ամենայն կրօնից
ժողովրդեան ի բազմախառն պլակերպութեան անդ: Այս փիղիսո-
փայութիւն անուանեցաւ Նոր պղտասոնականութիւն, քանզի առաւելա-
գոյն մասն նորա ի Պրատոնէ էր: ԶՊիւթագորաս փիղիսոփոս († 504
նախ քան զՔր.) եւ զԱպողոնիոս Ցիւանացի (3 — 96 յետ Քր.)
որ պատիր իմն յայանութեամբն եւ սքանչելեօք զարմացոյ զբազումս՝
սպիտակի իմն կարգի զնէին, որպիսի է Քրիստոս առ քրիստոնէից:
Զմին զայն փիղիսոփայութիւն ձուլեալ խառնէին ընդ միումն կրօնից .
եւ զայս ոչ եթէ ուսմամբ ինչ ցուցանէին, այլ իբրեւ յաստաւածեղէն
ինչ ազդեցութեանց որ նոցա լեալ իցեն՝ Տաստաւէին. յայն սակա եւ
որ զայսպիսիան ուսուցանէին, մարգարէք իմն Տամարէին: Ամնիոս՝ առ
Գաւառնոսոց¹ կոչեցաւ, եւ Պրոպինոս ամթ Տամարեալ Տաւատար պլոց
մարդկան զծնունդն ունել՝ զգուշութեամբ զժամանակ եւ զանդի եւ
զառՏմն ծնընդեանն թաքցոյ: Յետ Պրոպինեայ որ ամն 25 գործ մարգա-
րեութեան ի Հռոմ կատարէր, ամենեւին իսկ յայանի ի զէգ եկին ընդ
քրիստոնէութեան Նորն պղտասոնականք, նախ փիղիսոփաոսս որ գրեաց

1 Θεοδίδωτος.

զվարս Ապողոնիոսի Տիւանացւոյ ը սրանչելեզք ստուգութեան, զի զՔրիստոսի փառան ազարտիցէ: Առաւել եւա թշնամութեամբ քան զնա Պորփիրոսս († 304) ատորի յազգէ՝ աշակերտ Պղոտինեայ, որ զուսումն վարդապետին իւրոյ տարածանէր ի Հռոմոյ՝ յարեւմուտս, որպէս եւ մեա եւա աշակերտ Պղոտինեայ՝ Ամեղիոս՝ յարեւելս: Թէպէտ եւ մեծ զոմն համարի Պորփիրոս զՔրիստոս, բայց աշակերտք նորա, ասէ, մանաւանդ Յովհանն, յաւելին տալ նմա եւ աստուածութիւն, եւ յայն սակս կայ նախ հակառակ ճշմարտութեան նորոց կաակարանաց եւ համարի գտանել ի նոսա բանս հակառակս փմեանց՝ յառաջ բերելով զգծտուութիւնն Պետրոսի եւ Պաղղոսի, սագտանէ զմեկնութիւնսն քրիստոնէից, մանաւանդ զայլարանական մեկնութիւնսն Ռոզդինի, ծագք ասանէ զմարգարէութիւնսն վասն Մեսիային, մանաւանդ՝ զԴանիէլին, եւ ջանայ ցուցանել սուտ զպատմութիւնսն ինչ ի պատմութեանցն որ վասն Քրիստոսի կան: ամենեւին անպատշաճ իմն համարի զանագան գալուստն նորա յերկիր, եւ այլ եւա նոյնպիսիս: Բայց սակայն եւ բազում ինչ ի քրիստոնէութենէ ընկալեալ էր, որպէս է իսկ յայս ի թղթոյն առ կին իւր Մարկեղոս: Գրեթէ զնոյն բանս գրէր եւ Հիէրոկղէս առ Դիոկղեատիանու կուսակալ Բութանիայ եւ վերակացու յԱղեքսանդրիա: Նոր պղատոնականութիւն եւ եւ յաթոռ հռոմէական պետութեան՝ ընդ Յուդիանու կայսեր:

{Յօրինաւորութիւն՝ Նոր պղատոնական փիղիսոփայութեան է ամենեւին հակառակ Նիւթականութեան եւ Սկեպտիկեան աղանդոյ: Զգոյսական տեսութիւնն չունի ինչ ճշմարտութիւն յիբրեան, այլ այն միայն ճշմարիտ է՝ որ ի վեր քան զգոյսունս իմացութեամբ ճանաչի: Իսկ իմացութիւնն ճանաչէ զանզգային ոչ եթէ փորձով ինչ կամ տեսութեամբ եւ հաւաքմամբ, այլ ներքին իմն զգոյսարանաւ եւ իմացական իմն հայեցմամբ: Քանզի աստուածեղէն իմացութիւնն լուսաւորէ զոգիսն՝ որ ժողովն զիբրեանս մտադիւրութեամբ, այնպէս զի ոգիքն բարձրանան եւ պարզին, յանձանց ի բաց ելանեն եւ ընդ այնմ՝ յոր հային, ի մի ձուլին: Այսպիսի անհաս հայեցմամբ՝ զոր ոչ ուսուցանել մարթ է եւ ոչ հազորդել (եւ յայն սակս ոչ որ կարող է զԱստուածականն ումքը ծանուցանել, թէ ոչ որում սեպհական իսկ հայեցմամբ հաղորդեսցի այն)՝ ժամանէ իմացութիւնն ի վախճան անդր իւր՝ ի ծանօթութիւն անզգալոյն, ի ծանօթութիւն աստուածեղէն էութեանն եւ գոյացութեան: Իսկ յաստուածխօսութեան՝ դեղեւէր իմն սոյն խորհրդական փիղիսոփայութիւն ընդ Ամենաստուածութիւնն եւ ընդ Աստուածականութիւն, այնպէս՝ զի ըստ անսական մասին առաւել ի նա հարկանէր, իսկ ըստ գործականին՝ առաւել ի օա: Ըստ այսմ՝ փիղիսոփայութեան՝ ոգի մարդոյն է մի միայն եւ անցաւոր ինչ իմացութիւն՝ որ իւրով իսկ յանցանք եւ չարաչարն վարելով իւրով ազատութեամբն՝ անկաւ ի նիւթ, եւ յետ մահու մարմնոյն՝ կամ ի շնչաւորաց, կամ ի մարդկեղէն մարմնաւանցանէ, եւ կամ յաստեղս եւա կարէ ամբառնալ: Բարբախտն վարդապետութիւն Նորն պղատոնականաց անաչառ իմն էր:

{Սոցին իմն հակառակ յամենեւին անհաստութիւն գարձեալ էին Սկեպտիկեանքն որոց գլխաւոր պաշապանիչ էր Սեքստոս օմն Եմպիրիկոս: Ի սոցանէ երկն պոպանողք իմն եւ արհամարհուք կրօնից մանաւանդ քրիստոնէութեան՝ Նեզոսս (150) եւ Ղուկիանոս Սամոսատացի (յամբ իբրեւ 200): ԶՆեզոսեայն բանս այժմ միայն ի գրոց Ռոզդինի զոր հակառակ նորա գրեաց՝ դիտեմք: Իսկ Ղուկիանոսն կան ցայժմ մասեանքն:

Ազանգք — եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ:

44

Ի ՄԻԱՅԻՆ միանգամայն ի նմին ժամանակի էր եկեղեցւոյ գրեթէ եւս իմն վշտագին պատերազմ՝ առաւել քան ընդ զօրութեան հռոմէական տէրութեանն՝ ընդդէմ ազանգոց ի պահպանութիւն վարդապետութեան իւրոյ: Ի սմին կուռի ցուցանէր եկեղեցի եւ առաւել Հաստատուն գործէր զնորքին հանգամանս վարդապետութեանն:

Ղևոսոպիսեան ոչանդդ Կամ Գեորգ: — Սորա մատուցին յառաջ զսուտ աստուածութեան եւ զփիղիսոփայական տեսութիւնս Սիմոնի Մոզի եւ զԳերինիեայ՝ կամելով իմն զպարզ հաւատսն քրիստոնէից հանել ի Գիտութիւն՝ ըստ սկզբանց փիղիսոփայութեանն Փիլոնի, Ջրադաշտայ եւ առ հասարակ իսկ արեւելեան կրօնից: Ընդհանրական իմն տիպ՝ զնոստիկեան կամ գիտական վարդապետութեան է յարորդա: Սկիզբն առնէին վարդապետութեան իւրեանց ի խնդրոց՝ թէ զխորդ գոյացաւ աշխարհս, եւ թէ ուստի իցէ չարն: Չշատացեալ լուծմամբն զոր տայր նոցա վաթուղիկէ եկեղեցի թէ յաւելն՝ Աստուծոյ ամենազոր զբոսնափ աշխարհս եղեւ, եւ թէ չարն առ սկիզբն ի լաբալարն վարելայ աշտոնափոխութիւն ինդրէին լուծումն ի փիղիսոփայական սկզբանց տարածելոց ի ժամանակին յայնմիկ՝ ըստ արեւելեան սովորութեան բանաստեղծական իմն նմանութեամբք եւ պլասացիկ կամ պլարանական բանիւք զվարդապետութիւնս իւրեանց ընծայեցուցանելով, եւ ոչ ըստ ցամաք եւ ճիշդ կանոնաց Խորհականին 3, որպէս սովորութիւն է արեւմտեանցն: 1. Ոմանք կապեալ ի պղատոնական վարդապետութիւն Փիլոնի՝ որ զծածուկն եւ զբարձրագոյնն Աստուծոյ, որում չիցէ հնար առնել ինչ հաղորդութիւն անմիջորդական՝ ընդ նիւթական չար աշխարհի, զնէին վարդապետութիւն ինչ տակաւ բղխման ի միմեանց 4, այնպէս՝ զի ի բարձրագունէ անտի Աստուծոյ որ բովանդակութիւնն է ամենայն կատարելութեանց եւ սկիզբն ամենայն կենաց՝ ելեալ իցէ մի ըստ միոջէ շար ինչ երկայնաձիգ՝ ոգւոց աստուածեղինաց (կամ Յաւիտեանց 5) որ որչափ յեանագոյնք ի կարգին լինիցին՝ այնչափ թերակատարագոյնք իցեն: Ի ձեռն միոյ ի սոցանէ, զոր Արարչապետ 6 իսկ կոչէին, ստեղծեալ իցէ աշխարհս եւ մարդիկ՝ ետեւոր, շնորհ կամ նիւթական բնութեամբք 7: Չ. Բայց քանզի ոմանց եւ յայնմ հեռուոր աշտիճանի անպատշաճ՝ երեւեցաւ ածել զբարիսն ի բարձրագոյն եւ ի սուրբ Աստուծոյ անտի յառաջ, յայն սակս պլք ի Գիտաց յաւելին զԵրկուորականութիւնն 8 կամ զԵրկարմատեան վարդապետութիւնն՝ ընդունելով սկիզբն ինչ (կամ արմատ 9 կամ առաջս 10) չար հակառակ բարձրագոյնն Աստուծոյ, ըստ Պարսկական վար-

1 Γνωσις.
2 Type, typus.
3 Logique.
4 Emanation
5 Αιωσις.

6 Δημιουργός.
7 Πνευματικοί, Ψυχικοί, Ύλικοί.
8 Dualisme.
9 Ρίζα.
10 Αρχή.

զապետութեան զԱրՇմենէն (զարն աստուածոյ), որ զխաւար խառնեաց ընդ լուսոյն Արմզիի եւ խառնակեաց զբարին¹ : Վասն փրկելոյ զՏոգեղէնն կամ զաստուածեղէնն ի չար նիւթոյ անտի կամ ի Տիւղեայ՝ զնէին սահմանեալ Յոսիֆոս Բն է Բարբաբոն Կոբէ, վարելով ի դոյն իւր իւր սեպեամբք զոր առնոյին ի քրիստոնէութենէ :

Վէտք ի Տաստատութիւն վարդապետութեանն իւրեանց՝ յետ մերժելոյ կամ ամենեւին եւ կամ զմեծ մասն գրոց սրբոց եւ զկենդանի ասանդութիւն եկեղեցւոյ՝ կոչէին ի վկայութիւն զՅոննէս² ինչ աւետարանս եւ պատմութիւնս առաքելոց եւ զանձանօթ ինչ վարդապետութիւնս՝ զորս ոմանց ոմանց ասէին թէ ասանդեցին ի ծածուկ առաքեալքն իբրեւ կատարելագունաց, եւ որպէս թէ ինքեանք այժմ ի սոցունց ժառանգեալ՝ ուսուցանիցեն :

Վնոստիկ աղանդ տարածեալ էր մանաւանդ յԱսորիս եւ յԵգիպտոս : Ար յԵգիպտոսէ անտի են՝ նոցա վարդապետութիւն ի վերոյ Բիսոն Տաստատեալ կայ, եւ առաւելագոյն ունի պղատոնականութիւն եւ չարաչար իմն կարծիս զնիւթոյ կամ զՏիւղեայ . նմին Տակառակ առ պնոսիկ որ յԱսորւոց են՝ աիրէ Եգիպտոսէն՝ ինչ առեալ ի գրացի Պարսից անտի եւ յայոց ազգաց Ասիայ, եւ միանգամայն Վարդապետութիւնն թաւաւել առ սոսա երեւի :

Վիտաւոր կերպարանք Վարդականութեանն Գիտաց էին 1. Թէ Յաւիտեանն՝ այն Քրիստոս, որ փրկելոցն էր ի նիւթոյ անտի չարէ՝ առաջք եւեթ ունէր մարմին, եւ պատրանք իմն աչաց էին երեւելն . 2. Մարմին նորա էր յերկնաւոր եթերական ինչ գոյացութենէ, եւ կամ 3. Ունէր զօրութիւն վարելոյ օտարին մարմնով, իբրեւ իւրոջն գործւով :

Իմանք ի Գիտացն շին Տակառակ Տնոց կտակարանաց, եւ ոմանք ամենեւին Տակառակ եւ կէսք դարձեալ՝ առաւելագոյն իմն քան զպլանս առեալ են փոխ ի քրիստոնէական վարդապետութենէ, եւ կէսք ոչ :

Ա. Եւրիպիոս Կոբէ Գետք են 1. Վարպոկրատէս աղեքսանդրացի որ էր ի ժամանակն Հաղրիանու, եւ սովորութիւն է Տամարել զնա ընդ Գեասն, թէպէտ եւ պղատոնական ոք եւեթ է եւ Տողիւ ուրեմն թուի ունել աղանդ քրիստոնէական. արար նա իւր բազմամբոս աշակերտս յԵգիպտոս եւ ի Հռոմ : Նորին որդի Եպիփանէս զՏօրն վարդապետութիւն սիրեաց ի կղզւոյն Վեփաղոնիս եւ ըստ վարդապետութեանն Պղատոնի՝ ստիպէր ունել զնչան եւ զհանայս Տասարակաց : — 2. Բասիղիդէս (ոչ Տակառակ Տնոց կտակարանաց) ելն յԱսորւոց յԵգիպտոս (ըստ Ս. Եպիփանէսայ), եւ անդ յԶորդ դարու ուսուցանէր. եւ տարածանէր զվարդապետութիւն նորա, մանաւանդ որդի նորա Իսիդոր : Յուցանէր իմն իբրեւ աղբււր իւրոյ վարդապետութեանն զծածուկ ինչ ասանդութիւնս որ իցեն լեալ ի Քամայ ի Նոյի որդւոյ եւ պահեալ յարեւելեան իմաստնոց ի Բարկոփայ եւ Բարքորայ, եւ ի Քրիստոսէ Հեակ ի ձեռն Վաղեղեայ թարգմանին Պետրոսի եւ ի ձեռն առաքելոյն Մատթեայ Տասեալ յինքն եւ յիւր որդին յԻսիդոր : Զառաջինն խիստ իմն էին բարք Բասիղիդեանցն, բայց յետոյ թուլացան : Յիշին սոքա մինչեւ ցԿրորդ դար : — 3. Վաղենտինոս (ոչ Տակառակ Տնոց կտակարանաց) էր եգիպտացի եւ ժամանակակից Բասիղիդեայ, եւ եկն նա ի Հռոմ (յամի իբրեւ 140) եւ վախճանեցաւ ի Վիպրոս (յամի իբրեւ 160) : Վարդապետութիւն նորա, որ մերձաւոր է Բասիղիդեանցն, բայց առաւել

1 Յեւ Հատոր Ա. էջ 160. 2 'Απολογία. 3 Docétisme.

զարդարեալ սաստկութեամբ արեւելեան ցնորից, առաւել քան զամենայն Գէտս յարեցոյց իւր աշակերտս: Բայց յետոյ ազդի ազգի փոփոխմանը եղեն վարդապետութեան նորա ի ձեռն աշակերտացն նորա Հեռակղէնի, Պաղոսայ, Սեկունդեայ, Կոզորդասեայ, մանաւանդ ի ձեռն Մարկոսի: — 4. Ուրիշք կամ Օձականք (Հակառակ Հրէութեան), որոց վարդապետութիւն ունի բազում ազգականութիւն ընդ Վաղենտինեայն, եւ բազումք ի նոցանէ պաշտէին զօձ (որ զեւայն պատրեաց), թող զվայնեանսն, որք իբրեւ օրինակ նմանութեան իւրեանց մեծարէին զվայն, զՔամ, զՊողոսայեցիսն եւ զպլան եւս նոյնպիսիս մինչեւ ցՅուդա Իսկարիովաացի, ասելով թէ յայն սակս մասնեաց զՅիսուս զի գիտէր նա թէ մահուամբն նորա քակի թագաւորութիւն Աստուծոյն Հրէից. եւ յայն սակս իսկ իբրեւ Հակառակք օրինաց այնր Աստուծոյ՝ ապին զանձինս ի զեղծ վարս:

Բ. Լատին գէտք՝ 1. Սասունինոս կամ Սասունիզոս ժամանակակից Բասիլիդեայ ուսուցանէր առ թագաւորութեամբն Հաղորիանու յԱնտիոք: Սասունինիանոսք վասն ապրելոյ ի չար սկզբանէն՝ ժուժկալէին յամուանութենէ եւ ի մտոյ, Համարելով զերկոսին եւս ի սասանայէ: — 2. Բարդեժան կամ Բարդեսանէս (ծն. յամի իբրեւ 154)¹ եւ կայր յՈւռհայ քաղաքի (յամի իբրեւ 172) դարձաւ ի քրիստոնէութենէ յազանդ գնոստիկեան եւ ձգեաց զբազումս յինքն, մանաւանդ ի ձեռն երգոց որդւոյ իւրոյ Հարմնեայ. նա աւանիկ եւ Ս. Եփրեմ ասորի ի չորրորդ դարու ստիպեցաւ փոխանակ երգոցն այնոցիկ՝ այլ երգս ըստ ուղղափառ մտաց յօրինել եւ առ ի բերան ժողովորեանն: — 3. Տատիանոս (Հակառակ Հրէութեան) ժամանակակից Բարդեժանայ եւ աշակերտ Յուստինեայ վկայի՝² յետ մահու վարդապետին յօրինեաց աղանդ գնոստիկեան յԱնտիոք՝ մերձաւոր աղանդոյն Վաղենտինեայ: ԶՏին եւ զնոր կասկարանս Հակառակ միմեանց Համարէր. պահանջէր ժուժկալութիւն ի մտոյ եւ ի գինւոյ եւ յամուանութենէ՝ զոր պղծութիւն իսկ Համարէր: Աշակերտեալքն նորա անուանեցան ժուժկալք՝³ կամ ջրամտայքք⁴, այնու զի խորհրդեան Հաղորդութեան չարկանէին գինի ի կիր, այլ լոկ ջուր, որպէս առնէր եւ մեծ մասն Գիտաց: — 4. Մարկիոն (Հակառակ Հրէութեան) էր որդի եպիսկոպոսին Սինոպայ Պոնտացոց, եւ մերժեալ յեկեղեցւոյն՝ եկն ի Հռոմ խնդրել ընդունելութիւն (յամի իբրեւ 150) եւ չքտեալ՝ յարեցաւ ի յերդոն գէտ ասորի, եւ միաբան ընդ նմա յօրինէր զաղանդն իւր, որ այնու իմն մանաւանդ պլակերպ է յողոց՝ զի երիս սկզբունս կամ արմատս եդ, զԱստուածն բարի, զԱրարիչն (կամ զԱրարչապետն) արդար, եւ զՀիւզ: Ի Հաւատացելոցն իւրոց, յորոց կարգ յետ երկայնժամանակեան եւ խիստ երախտութեան որ մասնէր, պահանջէր մեծամեծ ժուժկալութիւնս, որպիսի ինչ Հրաժարել յամուանութենէ, ի զբօսանաց եւ ի կերակրոց որ ոչ կարի ինչ կարեւոր իցեն: Զվարդապետութիւնս զայնոսիկ Հանէր նա ի կրճատեալ աւետարանէն Ղուկայ եւ ի 10 թղթոց Պաւղոսի նոյնպէս կրճատելոց: Պատմի թէ մերձ ի մահ լեալ՝ խնդրեաց Մարկիոն դառնալ ի ծոց Վաթուղիկէ կէկեղեցւոյ, բայց չե՛հաս այնմ: Երեւելիք յաշակերտաց նորա եղեն Մարկոս եւ Ապեղէս: Եւ քանզի Մարկիոնեանքն եկեղեցական իմն կարգաւորութիւն ունէին՝ անեւալ բաւեցին մինչեւ ցՅերորդ դար:

1 Տես ի Խոնոր՝ Մասնագր.:
2 Տես ի Խոնոր՝ Մասնագր.:

3 Έγκράτεια.
4 Ύδρωπαριστάται.

(չոյժ իձն մերձաւոր Գիտական աղանդոյ էր մեւ եւս աղանդ՝ Մանի-
 քեանսն: Աւաղնորդ նորա Մանի պարսիկ (որ եւ Մանէս կամ
 Մանիքէոս) էր: Ըստ յունական պատմութեանց՝ էր սա գերի եւ սաս-
 ցաւ զգիրս Սկիւթիանոսի ուրումն տաճիկ (արաբացի) վաճառականի ի
 ձեռն պրոջ ուրուք կնոջ Յերեբինթոսի ուրումն՝ որում եւ Բուզդաս
 անուն կոչէր, եւ բազում ճանապարհորդութեամբք անդեակ լեալ էր
 Սկիւթիանոս՝ արեւելեան եւ յունական փիլոսոփայութեանց միանգա-
 մայն: Ի գրոց անտի եւ ի անդեկութեանց աստի յորինեաց Մանի զկրօնն
 ի կէս Յրորդ դարու: Բայց զի չթուեցաւ այն հաճոյ թագաւորին Պարսից
 թէ նոր ինչ կրօնս ուսուցանիցէ, եւ զի զորդի եւս թագաւորին չարաց
 Մանի բժշկել ըստ խոստմանն, երեւալ երթայր փախստեայ յԱրաբիոն
 գղեակ ամուր՝ ուր փիճեցաւ ընդ նմա Արքեղոսս եպիսկոպոս Բաշխար
 քաղաքի եւ պարտեաց առաջի դատաւորաց: Յետուս ուրեմն անկաւ ի
 ձեռս զինուորաց թագաւորին եւ հանաւ մորթ նորա:

Իսկ ըստ արեւելեան պատմութեանց՝ էր Մանի յազնիւ տոհմէ մագուց,
 քաջ ի գիտութիւնս Պարսից եւ ճարտար նկարչութեամբ, լեալ քրիս-
 տոնեայ եւ երէց եւս, բայց մորժեալ յեկեղեցւոյ վասն օտար վարդա-
 պետութեան: Թէպէտ եւ եգիտ նա ընդունելութիւն յարքունիս Շապ-
 հոյ Ս. արքայի (240—271), այլ գժտեալ ընդ մագուցն՝ ստիպէր փախ-
 չել ի գաւառս ուրեք, եւ անդ յորինէր զաւետարանն իւր նկարաբ
 բազմք: Առ Արմիզդիւ Ս. արքայիւ (271—272) կոչեցաւ յետս, եւ
 ետ նմա թագաւորն դղեակ ամուր զգուշութեան. այլ վրամ կամ
 վահրամ Ս. (272—275) թշնամութեամբ լիեալ ընդ նմա՝ ետ անել
 զնա անտի նենգաւ եւ սպանաւ տանջանք առ վրամաւ Բ. (277): Հիձն
 վարդապետութեան նորա է դնել երկուս մշտնջենակից էութիւնս՝
 զլոյս եւ զիւսաւր: Երկոքին եւս ծնրնգեամբք բազմացեալ ինին թա-
 գաւորութիւնք երկու՝ ընդ երկրքումբք թագաւորք, որք եւ ունին
 սահմանս եւ գոռան համակ ընդ միմեանս: Աստուածն բարի վասն զդէմ
 ունելոյ խաւարին զորութեանն՝ յորինեաց յիւրմէ էութենէն զմարդն
 նախաւոր, զընունն ամենայնի, զմայրն կենաց. երեւեցաւ սա զինեալ հնգե-
 քումբք ասորերբք՝ հոգմով, լուսով, ջրով, հրով եւ հողով, բայց սակայն
 եւ այնպէս ի պատերազմի անդ զոր տայր նա ընդ խաւարին՝ կորզեցին ի
 նմանէ դիւական զօրութիւնքն զմասն մի ի լուսոյ նորա, նա եւ ամենեւին
 իսկ յաղթէին նմա՝ եթէ չէր Աստուծոյն բարւոյ բղխեալ յիւրմէ նոր
 ինչ զօրութիւն եւ առաքեալ յօգնականութիւն նորա, այս ինքն՝ զՀո-
 գին կենդանի՝ որ եկն եւ խոռնեաց զյափշտակեալ տարր լուսոյն ընդ
 նիւթոյն եւ այնպէս յորինեաց զերեւելի աշխարհս, յորում իւրաքան-
 չիւր ինչ ըստ այլ եւ այլ աշտիճանի խոռնմանն՝ կազմէ կարգ ինչ բար-
 ձրագոյն կամ խոնարհագոյն. քանզի զազնուագոյն մասունս յափշտա-
 կեալս ի նախաւոր մարդոյ անտի՝ եդ ի վերին երկինսն՝ իրբեւ արեգակն
 եւ լուսին, իսկ զմարմինս դիւացն որ ի յափշտակեալ մասանց լուսոյ
 յորինեալ էին՝ եդ ի հաստատութեան՝ իրբեւ զաստեղս ի լուսաւորու-
 թիւն, իսկ զայն մասունս լուսոյն որ առաւել քան զամենեւին նիւթոյն
 զանգեալ էին՝ յորինեաց ի հողեղէն իրս: Եւ այսպէս յարարածս մի-
 չեւ ցբոյսս եւ ցբարինս անգամ տարածեալ սփռեցաւ կենդանացուցիչ
 տարր լուսոյ՝ զոր անուանեալ կոչէին Յէոսս լուսաբոյժ:

1 Յեւ Կիւրեղ Կոչ. ընծայ. էջ 108—115:

Իսկ իշխանն խաւարին կասկածեալ թէ Շունն այն աշխարհի առկաւ զերծցի ի նիւթոյ՝ հաւանեցոյց զգեւան թողուլ նմա զմասունս լուսոյն զոր իւրաքանչիւր էր յափշտակեալ, զի ի նոցանց յորինեաց զոք ըստ պատկերի նախաւոր մարդոյն այնորիկ առաջոյ կամ Շնչոյն աշխարհի, եւ այնպէս ծնաւ նա ի կնոջէ իւրմէ ի Ներքողայ զմարգն առաջին զԱդամ: Ապա ծնաւ եւ զԵւա, զի սովաւ հրապուրեալ զԱդամ՝ անցէ ի ծնունդս բազում՝ զի եւ Շունն աշխարհի այնպէս տակաւ բաշխեալ բաժանեսցի եւ տկարացի, իբրեւ յանհամար բանտս եւ ի կապանս կաշկանդեալ: Ուստի եւ մարգն զերկուց զօրութեանց էութիւն ունի, եւ իբրեւ երկուս իմն ոգիս: Բայց փրկութիւն Շնչոյն աշխարհի ընտի ձեռն Բրիստոսի՝ որ կայ յարեգական. ինքնին եկն նա վասն փրկելոյ յերկիր, այլ առաջք ինչ մարմնով, եւ չարչարանք իսկ նորա առաջք էին. խոտացաւ նա Միխիթարիչ զոք, եւ սա ինքն է Մանի կատարիչ եւ ցուցիչ կրօնից նորա: Կատարեալքն նորա ողբ ի կապանաց նիւթոյն զերծուցին զանձինս՝ զան յամենեւին կատարելութիւն ի բնականութեան արեգական եւ ի լուսնի, եւ ապա յետ այնորիկ անցաննն յամենեւին ի յստակ թագաւորութիւնն լուսոյ. իսկ այլքն շղիին ի մարմնոց ի մարմնս, ի տունկա եւ յանասունս: Յորժամ կատարեսցի ամենեցուն մաքրութիւն՝ ամենայն արարածք երեւելիք հրով սպառեսցին:

Ճ) Տին կաակարանսն իբրեւ ի դիւէ՝ մերժէին Մանիքեցիք, նոյնպէս եւ զմեծ մասն նորոցն կաակարանաց, նա աւանդիկ եւ ոչ զամենայն թուղթն Պաւղոսի ազատ համարէին ի հրէական մտաց. ուր նմին հակառակ մեծարոյ յոյժ էին գիրք Մանեայ եւ այլ եւս ինչ ծածուկ գիրք: — Ունէին Երրորդութիւն իմն Մանիքեցիք ըստ իւրեանց վարդապետութեան, այս ինքն է Աստուածն բարի եւ երկու բղձմունքն նորա՝ Բրիստոսն նոցա, եւ Հոգին կենդանի: Փաւստոս Մանիքեցի (առ Աւգոստինեաւ) Սաբեղական իմն մտօք իմանայր ղերրորդութիւնն պոյն:

Ղակերտք աղանդոյն Մանիքեցւոց յերիս իմն կարգս բաժանէին ըստ իւրաքանչիւր պարտուց: Խոնարհագոյն քան զամենայն այնոցիկ էր՝ որ զնիւքն բերանոյ 1 ունէին, այս ինքն՝ պարոս չհայհոյելոյ, ժուժկալելոյ ի մտոյ, ի ձուոյ, ի կաթանէ եւ ի ձկանց, այլ շատանալ հացիւ եւ բերովք անոյոյ եւ ծառոց, չըմպել գինի, չննջել յանկողինս փափուկս, այլ ի յորդի վերայ, ագանել գծուծս, ստէպ պահել: Յերկրորդ կարգի էին, որոց կնիք ձեռաց 2 էր, այս ինքն՝ չստանալ ինչս, չգործել, այլ ի մտածութիւնս պարապել, չքաղել պտուղս ի ծառոյ կամ յերկրէ, չգործել զերկիր, չսպանանել շնչաւորս: Երրորդ կնիքն ծոցոյ 3 հրամայէ ժուժկալութիւն յամուսնութենէ: Որ յերրորդ կարգի աստ էին՝ կոչէին Ընտրեալք կամ Կատարեալք. իսկ որ յերկուս յառաջին կարգսն էին՝ Ունկնդիրք, որք եւ դիւրաւ գտանէին թողութիւն վասն մեղաց աշխատութեան որով աշխատէին կերակրել զընտրեալսն, քանզի ապաշխարութիւնն կատարէր ամաչելով եւեթ, այնու զի չարն ոչ եթէ գործողոյն էր, այլ այլոյ ինչ իրիք էութեան: Եկեղեցական կարգաւորութիւն նոցա կազմեալ կայր յ12 վարդապետաց հանդերձ գլխաւորաւ ումամբ, յ72 եպիսկոպոսաց, յերիցանց եւ ի սարկաւազաց որ յընտրելոց անտի էին: Ի միաշարաթւոջ պահէին պահս. առն մեծ էր օր մահուան Մանեայ եւ կոչէր՝ առն բեմի:

Սիւռեալ էր աղանդն Մանիքեցւոց ի ձեռն աշակերտացն Մանեայ հաւածելոց ի Հընդիկս, ի Աինէաստան, ի Փոքր Ասիա, յԲգիպտոս, ի

1 Signaculum oris. 2 Signaculum manuum. 3 Signaculum otus. 2 14

Տիւսիսային Ափրիկէ , եւ անոր իսկ ի հռոմէական տէրութեան : Գիտկ-
 զեւտիանոս առանձինն հրովարտակաւ հալածեաց զնոսա իբրեւ զնոսա-
 կար եւ պղծագործ ինչ աղանդ Պարսից , պատժով հրոյ , որոյ եւ ար-
 սորանաց (292) : Վաղենտիանոս Ա . արգել զժողովս նոցա , Թէոդոս Ա .
 Տան ի նոցանէ զքաղաքային իրաւունսն : Ի հինգերորդ դարու կռուէր
 ընդ նոսա Աւգոստինոս տեղեակ իրացն նոցա անձինն իսկ փորձով , եւ
 Վաղենտիանոս Գ . խտազոյն եւս օրէնս վասն նոցա սահմանէր . զնոյն
 առնէր եւ Ս . Լեւոն Ա . Մեծն՝ եկեղեցական օրինոք , մինչեւ մեծի մա-
 սին նոցա գառնալ ի կաթուղիկէ եկեղեցի . թէպէտ եւ կացին մատցին
 մատցորդք ինչ , որք ի միջին ժամանակի յարեւմուտս երեւեցան :

46

Ս) Դոմասիւս : — Դէմ ընդդէմ իմ զնոստիկ աղանդոյ էր աղանդն
 Մոնտանեան . զի նա զտեսական մասն քրիստոնէութեան կարծէր անել
 ի կատարելութիւն՝ եւ սա զգործական մասնն : Առաջնորդ աղանդոյս էր
 Մոնտանոս ի Պեպուզայ Փոխւգացոց (յամի իբրեւ 170) , յառաջն՝ որ-
 պէս հաւանութեան թուի , քուրմ՝ Վիւրեղայ լուսնական աստուածոյն
 Փոխւգացոց , եւ հազիւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն՝ սկսաւ կարծե-
 ցուցանել զանձն՝ այր լուսաւորեալ ի Հոգւոյն սրբոյ , եւ գործարան
 յայտնութեան Միխիթարչին : Կամելով իմ պահել հաստատուն զվար-
 դապետութիւն եկեղեցւոյ՝ ուսուցանէր թէ վարդապետութիւնն բարոյից
 որ ի ձեռն ֆրիստոսի աւանդեցաւ՝ ոչ կնքեցաւ գալստեամբ Հոգւոյն
 սրբոյ , այլ ըստ բանին իսկ ֆրիստոսի՝ ինչպիսով իմ տուան պատուի-
 րանքն բարոյից ի ֆրիստոսէ , ի Հոգւոյն սրբոյ եւ յառաքելոցն վասն
 տկարութեան ժամանակին . բայց այժմ Հոգին ի ձեռն Մոնտանեայ հա-
 սուցանելոց է զեկեղեցի վարդապետութեամբ վարուց խտուութեան՝ ի
 չափ հասակի արութեան կամ կատարելութեան : Ուսուցանէին իմ
 Մոնտանեանք՝ թէ ըստ օրինակի հնոց կտակարանաց պարտ եւ պատ-
 շաճ է գտանել յեկեղեցւոյ կարգի իրիք մարգարէից , եւ այսպիսիք իսկ
 էին երբեմն Աբաբոս , Յուդաս , Շիղա , դասերք աւաքելոյն փիղիպպոյ
 ի Յերասպոլիս Փոխւգացոց , Անանիա փիղաղեղիպպոյ , Կուադրատոս ,
 Մոնտանոս , եւ երկոքին կանայքն Պրիսկիղլա եւ Մաքսիմիղլա զորս նա
 շրջեցուցանէր ընդ իւր իբրեւ կանայս մարգարէս , որք միգեզնեալք տային
 պատգամս յայտնութեան պատուիրանաց խտամբեր վարուց : Եւ պա-
 տուիրանքս էին՝ պահել երիս քառասնորդս , անարգ համարել զամուս-
 նութիւն , չհամարել օրինաւոր զերկրորդ ամուսնութիւնն (հակառակ
 յայտնի բանից գրոց²) , չտալ ամենեւին քաւութիւն մեղաց , կամ ըն-
 դունելութիւն յեկեղեցի՝ շանց , սպանողաց , կռապաշտելոց . չհիտել
 ի հալածանս , այլ եւ մատնել եւս զանձն ի մարտիրոսութիւն : Չուզ-
 դափառան որ զյսպիսի վարդապետութիւն անգոսնէին՝ կոչէին շնչաւ-
 որս³ , իսկ զանձինս՝ հոգեւորս⁴ :

Ս) Իջավայր իմ այսր աղանդոյ էր Պեպուզա Փոխւգացոց , ուր ծաղկե-
 լոց էր եւ նորս Երուսաղէմ . քանզի մարգարէանայր Մոնտանոս զմօտաւ
 որ հալածանսն եկեղեցւոյ , եւ թէ մերձ է վախճան աշխարհի եւ սկիղբն
 հազարամեայ թագաւորութեանն ֆրիստոսի Երուսաղէմ . ի տեղովն
 անախ՝ Պեպուզայիք կամ Փոխւգացիք կամ Կատափուգացիք եւս կո-
 չէին Մոնտանեանքն :

1 Յուդ . Բ . 13 :   2 Ա . Կ . Ե . 59 :   3 Psychici .   4 Spirituales .

Իրեն բազում սինհոդոսք վասն նոցա, որ առաջին սինհոդոսք են յես ժամանակաց առաքելոցն, եւ այն մանաւանդ ի Փղքրն Ասիա, եւ գրեցին Տակառակ նոցա սքք երեւելիք ժամանակին՝ Ազողնարիս եպիսկոպոս Յերոզողեայ Փուիւզացւոց, եւ Միղահաբէս պատասխանաւոր եւ այլք: Մերժեալ յեպիսկոպոսաց փոքուն Ասիայ՝ գիմեցին յեկեղեցին Հռոմոց գասնել ընդունելութիւն, եւ խոստովանողք իսկ Լուգուանն եւ Վիեննա քաղաքաց Գաղիայ եզնն վասն նոցա բարեխօս առ քահանայապետն Եղեւթերոս կամ Վիկտոր, եւ սա պատրեալ իբրեւ զնոսա ի կեղծաւոր բանից նոցա միտէր իմն յընդունելութիւն նոցա, այլ Տասեալ Պրաքսեաս խոստովանող ի Հռոմ՝ իմացոյց զերացն սառգութիւն: Սակայն եւ այնպէս տարածեցան ի բազում նահանգս Ասիայ մինչեւ անգր իսկ յԱփրիկէ՝ ուր եւ Յերատղիանոս ըմբռնեցաւ ի Տաղբս նոցա¹ (որ եւ յեսայ բաժանեալ եւ ի նոցանէ՝ առանձինն իմն ազանդ կազմէր, մինչեւ Աւգոստինոս ի Տերրոզ գարու դարձուցանէր զնոսա ի կաթաղիկէ եկեղեցի): Յետուսա յայլ եւ այլ Տերձուածս բաժանեցաւ ազանդն Մոնտանեան, եւ կայր սակաւին ի վախճան կոյս կրորդ գարու ի Փուիւզիա, ի Վիդիկիա, ի Գաղասիա, եւ մանաւանդ ի Կասսանդրիսկոպոլիս: Եւ մնացորդք նոցա գասնէին մինչեւ ցլիցերորդ գար, եւ Յուստինիանոս զվերջին օրէնն Տանէր Տակառակ նոցա յաֆ 530 եւ 532:

ԷՊ

Միտարան:—Ուր ի գնոստիկեան եւ ի մանիքէական աղանդան եւ մասամբ իւկք եւ ի մնասանեան աղանդի՝ ըստ սասիւնիան ջնոթից վճարէր ամենայն, նմին Տակառակ Հակառակերրորդականքն կամ Միապետականք՝ ըստ չափոց մարդկեղէն բանաւորութեանն կամէին զետրճուրգս քրիստոնէութեանն ձեւել, պատաղեալք յեկեղեցէս, յԱրիստոսեղէս եւ ի Գաղնէս փիղիսոփոս, քան ի գիրս սուրբս եւ յաւանդութիւնս եկեղեցւոյ:

Ա. Կէսք Տրեաբար իմն նուազեցուցանէին զաստուածութիւնն Քրիստոսի: 1. Բաց յերիոնեանց՝ էր ի սմին առաջին՝ Թէոդոսոս Բիւզանդացի Երիցագոյնն կամ Նաղախորդն (յաֆի իբրեւ 192), որ ի Տալանանն ուրացեալ զՔրիստոս՝ կամէր արդարացուցանել զանձն թէ ոչ զԱստուած, այլ զմարդ լոկ ուրացոյ. մերժեաց Տան զնա ի Տաղրոզութենէ Վիկտոր քահանայապետ Հռոմոց, եւ յօրինեցաւ այնուհետեւ աղանդ, եւ Նասաղիս ոմն խոստովանող խաբեալ եկաց նոցա առ ժամանակ մի եպիսկոպոս: — 2. Եկն եկաց նոցա գրուս Արտեման կամ Արտեմաս որ թէպէս եւ ընդունէր զգարմանաղի ծնունդն Քրիստոսի եւ Տամարէր զնա առաւելագոյն ոք քան զմարգարէս, բայց կարծէր թէ միւսանգամ բաղմաստածութիւն ի ներքս մտանէ՝ թէ՛ ստիցի զմաննէ

1 Չամուէ Տերաուզ. ի գիրն վասն ս. Գալ Գլ. 9. գրել. «Գոց այժմ առ միջ քար ոք որ ընկաւեալ ունի շորհս յայանութեանց զոր կրէ նա յեկեղեցւոյ (այսինքն Մանտանեանց) հիացութեամբ (extase) ազնոյն ի սերունական աման, լինի նա բանակակնց հրեշտակաց եւ երբեմն ի սոսակնց եւ ընդ Տեանն, եւ տեսնէ եւ լսէ ի սրհուրգս եւ անապէ զբրիտս անմարտ եւ մասսիգորարէ գեղջ կամելեացն»: Սակայն եւ զանն իմ խաբէ Տերաուզիանոս թէ չէ

արտաքոյ եկեղեցւոյ յասելն՝ (ի գիրն վասն քոզոյ կանանց. Գլ. 2) Մեր եւ նոցա (այս ինքն Վաթուղիկէականաց) մի հաւաք են, մի Տեր, նոյն Քրիստոս, նոյն յոյս, նոյն իորհուրդ մրտութեան: Միանգամայն իսկ սասցից մի եկեղեցի եմք: Յայն սակա մի է որ ինչ մարցն է, ապա թէ ոչ բաժանեն զմարմինն»: Զմէր փիթարութիւն:

2 Antitrinitarii, Monarchiani.
3 Տես վերագոյն էլ 36:

Թէ Աստուած իցէ, եւ պնդէր թէ զառաջինն առ Զեփիւրինեաւ քահանայապետաւ Հռոմայ սկիզբն լեալ իցէ յեկեղեցւոյ Համարելոյ զՔրիստոս՝ Աստուած, (ուր զի յառաջ քան զԶեփիւրին՝ Վիկտոր մերժեալ էր զԹէոդոտոս վասն նորին մոլորութեան)։ Ի նմին աղանդէ էր եւ Թէոդոտոս Արսերն կամ Սեղանաւորն։ — 3. Պաւղոս Սամսատացի եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամբ 260) պր վարժ յուսումն, այլ աշխարհասէր եւ փառասէր, որ խափանեալ զերգաս Քրիստոսի՝ ապր ընդ այնր նուագել յեկեղեցւոյ զերգս գովութեան իւրոյ յառաբ ասնի զասկին ի բերանոյ աղջկանց, եւ առաւել պատուական Համարէր զաշխարհական պաշտօն վերականգնութեան Հարկաց¹ քան զպատիւ եպիսկոպոսութեան իւրոյ։ Սա ուսուցանէր թէ Յիսուս ընկալաւ զԲանն՝ այս ինքն զգործութիւնն Աստուծոյ (որ բնականաց ի նմա, սկիզբն արարեալ ի յղութենէ մինչեւ ցշարչարանան), միանգամայն առաջինութեամբն իւրով երեւելի գտեալ քան զպլս ի մարդկանէ՝ եղև Հաղորդ աստուածութեան, ուստի եւ որ ինչ էրն՝ էր նա «ի ներքուստ աստի», այս ինքն իբրեւ մարդ. աստուածութիւնն յոր եհաս միայն բարոյական իմն պատիւ էր, եւ ոչ եթէ բնութեամբ սեպհական ինչ նորա. քանզի Բանն եւ Հայր «մի անձն», եւեթ են, ասէր. եւ այնու իմն պատէր Պաւղոս ընդ երկար զեպիսկոպոսունան որ զնայն քննէին՝ զի ասէր թէ Հայր եւ Որդի ի միասին էական² են, սակայն միշտ իսկ եւթ եւեթ ապր բնական աստուածութիւն, իսկ Որդւոյ բարոյական եւեթ։ Նմին իրի եւ զձեւ մկրտութեանն յանուն Երրորդութեան ոչ պահէր։ Երեք ժողովք եղեն եպիսկոպոսաց գումարելոց յԱնտիոք՝ մինչեւ անուուստ ի Պոնտոսէ իսկ. յերկուս առաջին ժողովն որ (յամբ 264) եղեն առաջնորդութեամբ Փիրմիղիանոսի եպիսկոպոսի Աեսարու Ապպադոպիացւոց՝ պատրեաց զհարսն պատ ի պատ բանիւք եւ սուս զղջմամբ, այլ յերրորդումն (269) որում առաջնորդէր Հեղինոս եպիսկոպոս Յարսոնի (քանզի Փիրմիղիանոս ի ճանապարհի՝ ի Յարսոն Աիդիկեցւոց վախճանեցաւ), Մաղքիոն մեծ երէց եկեղեցւոյն Անտիոքայ Հան զպատրուակն յերեսաց նորա. ընկեցաւ Պաւղոս յաթոռոյն, եւ հարքն սինհոդոսական թղթով (որ կայ առ Եւսեբեայ) ծանուցին զանցան՝ Համօրէն կաթոլիկէ եկեղեցւոյ։ Բայց Պաւղոս չկար ի բաց յաթոռոյն պաշտպանութեամբ Զենոբիայ դշևոյի Պաղմիրացւոց, որում սիրելի իսկ էր. այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ դշևոյն յԱրեղիանեայ (272), հրաման եա կայար թողուլ զամենայն տեղիսն՝ այնմ եպիսկոպոսի որ միաբան իցէ ընդ եպիսկոպոսին Հռոմայ. ել գնաց Պաւղոս փախստեայ, բայց կաց Ճաց աղանդն Պաւղինեանց կամ Սամսատեանց ցկատարած չորրորդ դարու։

Բ. Երկրորդ իմն կարգ այնոցիկ է՝ որք զվարդապետութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի կայան Հաստատուն՝ բայց բարձին ի միջոյ զխտր երից աստուածեղէն անձանց յեութեանն Աստուծոյ, եւ ասէին թէ Աստուած բովանդակ երեւեցաւ ի Քրիստոս, մարդ եղև եւ չարչարեցաւ, որք եւ Հայրաւորւորն իսկ կոչեցան։ 1. Առաջին ի սոցանէ Պրաքսէաս ի Փղբր Ասիայ, որ առ Մարկոսն Արեղիոսիս խոստովանող լեալ եւ յամի իբրեւ 200 եկեալ ի Հռոմ իմացոյց զպատարանա Մոնտանեանցն. բայց անդէն ի քաղաքի անդ՝ եւ յետոյ յԱփրիկէ ուսուցանէր թէ յաստուածեղէն էութեանն մի միայն անձն³ կայ, այս անձն յինքենէ եկն յառաջ՝ (նմին իրի անուանեցաւ Որդի) եւ էջ ի Ալթան Մարիամ եւ ծնաւ ի նմանէ եւ չարչարեցաւ։ Յետ բազում վեճմանց՝

1 Ducenarius.   2 Ὁμοούσιος.   3 Ὑπόστασις.

ապա ի բաց եկաց Պրաքսէաս ի մոլորութենէն, եւ որպէս ախոյեանն նորա սաստիկ՝ Տերտուղիանոս յիշէ, եւ ձեռնագիր ընդունելութեան հոցն հաւատոց, թէպէտ եւ թուի շրջեալ անդրէն յառաջին կարծիսն: — 2. Չնայն մոլորութիւն յետ սակաւ ինչ միայ (յաժի իբրեւ 230) ուսուցանէր Նոյեանոս Չմուռնացի յառաջ բերելով չարաչար զՅովհաննուսն¹ թէ «Ես եւ Հայր մի եմք», եւ զասելն Գրիստոսի թէ «Այդչափ ժամանակս ընդ ձեզ եմ եւ ոչ ծանեար զիս Փիղիպպէ», իբրեւ պատասխանի խնդրոյն Փիղիպպեայ զի ասաց «Յոյց մեզ զՀայր 2»,:

— 3. Նոյնպէս եւ Բերիղոս եպիսկոպոս Բոսորայ Արաբացւոց զնոյն ուսուցանէր ասելովն՝ թէ Բանն յառաջ քան զմարդն լինել չկայր իբրեւ անձն, այլ էր միայն յԱստուած իբրեւ խորհուրդ ինչ լոկ՝ համեմատութեամբ առ հանդերձեալ մարմնաւորութիւնն Աստուծոյ: Բազում սիւնհոգաբ որ վասն նորա եղեն՝ չկարացին անել զնա ի հաւան, մինչեւ կոչեցաւ Արոգինէս անդր եւ խելամուտ արար զնա ի սիւնհոգոսի եպիսկոպոսաց (244): — 4. Չոցոյն մոլորութիւն ան ի կասար Սաբել երէց ի Պողոմոյիս Պենտապոլեայ (250 — 260), որ ուսուցանէրն թէ Հայր եւ Արդի եւ Հոգի սուրբ չեն ներքին յաւիտենական խտիրք ի միում աստուածեղէն գոյացութեան առանց աղերսի առ աշխարհս, այլ լոկ արտաքին ժամանակեան աղերսք (յարարեբութիւնք) աստուածեղէն միութեան կամ այլ եւ այլ յայտնութիւնք եւ աղղեցութիւնք առ աշխարհս. այնպէս զի միութիւնն³ ի տարածանելն զանձն⁴ յաշխարհ արարչութեամբ՝ լինի Հայր, յորժամ միաւորի նոյն միութիւն ընդ Գրիստոսի ի գործ փրկութեան՝ կոչի Արդի, յորժամ միաւորի ընդ մարդկան եւ ընու զհաւատացեալսն կամ զեկեղեցի՝ է Հոգի սուրբ: Յետ ասարածելոյ կամ ձկտելոյ յայս երիս ընթացս՝ Հօր, Արդւոյ եւ Հոգւոյն որբոյ՝ ապա յինքն ամփոփի⁵ աստուածութիւնն եւ փակի ինքն յինքեան, որպէս էրն յառաջագոյն: Չայս ամենաստուածեան վարդապետութիւն մեկնէր Սաբել օրինակաւ արեգական որ մի միայն գոյացութիւնն⁶ է, բայց երիս զօրութիւնս⁷ ունի՝ զըռւատրելոյ, զընուոցանելոյ եւ զբոլորտկութեան: — Ոմանք յեպիսկոպոսաց հաւանեցան իմն նմա եւ այսպէս վասնզ մեծ ի վերայ կայր. նմին իրի մեարապողիան նոցա այրն երեւելի Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց եկաց ի կռիւ բանիւ եւ գրով, եւ ծանոյց զերսն ի Հռոմ՝ առաքեալ զգիրս երկուց կողմանցն առ քահանայապետն Հռոմոյ Բսեստոս Բ: Այլ քանզի Դիոնիսիոս ի հաստատելն զներքին յաւիտենական ընտրութիւն կամ խտիր անձանց աստուածութեանն չվարեցաւ կարի ինչ որիչ եւ մեկին բանիւք, ամբաստան եղեն զանանէ ոմանք յեպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց առ քահանայապետն Հռոմոյ Դիոնիսիոս, թէ զնէ չհաւասարութիւն էութեան Հօր եւ Արդւոյ, եւ թէ զԱրդի կարգէ ընդ արարածս⁸: Իսկ իբրեւ կոչեաց զնա քահանայապետն Հռոմոյ ի գաս գրեաց Դիոնիսիոս առ իւր անուանակից քահանայապետ՝ Պատասխանատուութիւն ի 4 գիրս՝ արդարացուցանել զանձն ցուցանելով զԱրդի ի միասին էական կամ էակից⁹ ընդ Հօր: Իստուեցան յետոյ Սաբելացիք ընդ Արիանոսն, թէպէտ եւ մասն մի նոցա կայր ասկարսն ի վախճան կոյս չորրորդ դարու:

1 Չմ. 29:
 2 Չմ. 8:
 3 Μόνας.
 4 Έκτείνεσθαι.
 5 Συντέλλεσθαι.

6 Μία ύπόστασις.
 7 Έναργεία.
 8 Անուանելով՝ Ποίημα որ մարթի
 նշանակել եւ ծնունդ:
 9 Όμοούσιος.

1) արդարեւորութիւնն: — Ի պատճառս արանգոցս ստիպեցաւ եկեղեցի զեւր զանպահական ներքին հուծիւն, այս ինքն՝ զպէլքն ժողովոս իւրոց ըստ ժամանակի եւ ըստ տեղոյ՝ տակաւ յայտնագոյնս եւ լուսաւորագոյնս ուսուցանել: Չայս սկիզբն միութեան կամ աւանդութեան զոր նշանակէր եկեղեցի «կաթնաղիկէ», անուամբ (որ զառաջինն գամտի առ Ս. Իգնատիոսի¹⁾ յառաջ մատուցանէին Հարք եկեղեցւոյ ընդդէմ Հերետիկոսացս՝ իբրեւ ընդհանրական անտեսլ կանոն հաստատոց: Իբրևնէս եւ Տերաուղիանոս կատարելագոյնս քան զպլան խօսէին վասն սորին պարզէս:

1. Պարտ եւ պատշաճ է զամենայն ինչ ըստ ծագման եւ սկզբանն իւրում գտնել. նմին իրի եւ զնշմարիտ վարդապետութիւնն Բրիտանոսի ի քարոզութենէ անտի արանց ընտրելոց ի Բրիտանոսէ, այս ինքն՝ առաքելոցն արժան է որոշել. սպքս եւեթ ծանեան զամենայն ճշմարտութիւն եւ յեկեղեցիսն զոր հաստատեցին՝ աւանդեցին ը ըսվանդակ իբրեւ ի գանձարանս մեծութեան 2:

2. Իմէպէտ եւ Հէր շնորհեալ առաքելոցն կալ ճաշ միշտ, ստիպն ուսուցանեն եւ կենդանի են նոքա ի յաջորդան իւրեանց յեպիստոպոսունս, որք զառաքելական աւանդութիւնն՝ որպէս զգիրտն սուրբս իբրեւ մեծագին աւանդ պահեն, եւ մարթի յառաքելական եկեղեցիս անդ զյաջորդս առաքելոցն անընդհատ իմն կարգաւ մինչեւ ցայժմ ցուցանել 3:

3. Լսո ամենայն եկեղեցիք հաստատեալք յառաքելոցն ի Փարն Ասիա, ի Յունաց աշխարհին եւ յիտաղիս, այնպէս միաբան ընդ միմեանս են ի վարդապետութեան՝ իբրեւ լծէ ի միւսն՝ սաս ազանկեցին, մի սիրտ եւ մի ոգի ունիցին, եւ սաստափն յայտ ե լծէ հաստատուն կան նոքա յառաքելական ճշմարտութեանն, քանզի զմարդ ի խտտելն իւրեանց ի մոլորութիւն՝ կարէր կալ այն միութիւն ի մէջ պլ եւ պլ ազգաց եւ յպլ եւ պլ տեղիս: Չայս միութիւն ցուցանէ եւ հաղորդութիւնն խաղաղութեան եւ եղբայրութեան որով կապեալ են ընդ միմեանս ամենայն առաքելական եկեղեցիք 4:

4. (այն սակս յորժամ յառնիցէ ինչ տարակոյս վասն վարդապետութեան իրիք՝ պարտ է յառաքելական մայր եկեղեցիսն դիմել, մեծաւանդ ի զլուսաւորագոյն եկեղեցիսն Հռոմոյ, ընդ որում հարկ է զն ամենայն եկեղեցիք միաբանեացին 5: Սակայն եւ զլեւանագոյն եկեղեցիսն որ առանց առաքելական ծագման իցեն՝ պարտ է առ առաքելականս ունել այնու՝ զի ի նմին առաքելական հաստատն միաբանս են իբրեւ արխանակիցք 6:

5. Սակայն համբրէն եկեղեցիսն ունի եւ պլ ինչ բարձրագոյն երաշխաւորութիւն կամ գրտական վասն յաստիութեան առաքելական աւանդութեանն յայնմիկ՝ զի միշտ աւանդորդի ի Հոգւոյն սրբոյ, որ է Հոգի ճշմարտութեան, եւ է եկեղեցի յախեսանս նոր արարած որ ոչ ծերանայ, իբրեւ սին եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան ընդդէմ կամայական մարդկեղէն գիւտից եւ յողորդդ կարծեաց. եւ հաղորդութիւնն ընդ նմա է անհրաժեշտ իմն կարեւոր ելծէ կամիցի զընդունել զգիրկութիւնն որ ի բրիտանոսութենէ ընկիցի 7: Չայս կի-

1 Ի Թղթի առ Չ. Լ. Բ. Կոյնոյն եւ Ի Թղթի եկեղեցւոյն Չ. Լ. Բ. Կոյնոյն վասն միութեան Պոպիկարոսի:
 2 Տերաուգ. վասն կանխագր. Ի. եւ ԻԷ: Իբրև. ընդդ. Հերետ. Գ. 4:
 3 Իբրև. անդ. Գ. 3: Տերաուգ. անդ. 1Բ:
 4 Իբրև. անդ. Ա. 10: Տերաուգ. անդ. Ի. Ի վերջ կոյս եւ ԻԷ:
 5 Իբրև. անդ. Գ. 4 եւ Գ. 3:
 6 Տերաուգ. անդ. 1Բ:
 7 Իբրև. անդ. ԻԳ: Տերաուգ. անդ. ԺԲ:

պրիմաս Տամուտիւ յայտնէ յասելն “Չկարէ Հպր զԱստուած ունել, որ զԵկեղեցի չունի Մար”¹:

6. Եթէ վարդապետութիւնն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ պայպէս անփոփոխ իցէ եւ ի քրիստոսէ՝ ապա Տերեաթիկոսական վարդապետութիւնքն յետուսա ուրեմն կալեալ են զծագումնն, եւ յայն սակս մարդկեղէն գիւտք են, ուստի եւ անդէն ի ծագելն իւրեանց Տակառակեալ է նոցա վարդապետութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, որ միաբանն է ամենայն ուրեք²:

7. Չէ պարա Տերեաթիկոսացն ներել՝ զի կօչցեն զգիրս սուրբս ի վկայութիւն մերժելով զաւանդութիւնն եւ զեղևանութիւն եկեղեցւոյ³, քանզի՝ 1. քանն կենդանի պս ինքն աւանդութիւնն երիցարդոյն է ժամանակաւ քան զգիրս որ վասն մասնաւոր ինչ դիպաց գրեցան, 2. սոյն իսկ գիրք չեն անկ Տերեաթիկոսացն, եւ 3. չէ մարթ խմանալ զգիրս անջատեալ յաւանդութիւնէ՝ որ է ամբողջ վարդապետութիւն քրիստոսի. նշանագիրն մեռեալ կարոտ է կենդանի եւ յայտնի բանին: Նա եւ եկեղեցին միայն ունի ամբողջ զգիրս սուրբս, քանզի եկեղեցին զգիրս սուրբս՝ հաւասար վարդապետութեանն զոր բերանոյն աւանդէ, համարի ի նմին Հոգւոյն սրբոյ բարբառեալ (եւ յայն սակս անուանէ՝ գիրս աստուածաշունչս կամ կանանականս), եւ եկեղեցին միայն ապ զաւղիղ իմացումն⁴ ուր Տերեաթիկոսքն կրճատեն զտեղիս ինչ, մերժեն մասունս մասունս, եւ զմայցեալսն մեկնեն ըստ իւրեանց կամաց⁵:

Ըստ սոցին սկզբանց ուսուցանէր եկեղեցի ընդդէմ հեթանոսացն բազմաստուածութեան՝ զմիութիւն Աստուծոյ, ընդդէմ երկուորականութեան Գիտացն եւ վարդապետութեան Արարչապետին⁶ իբրև զարարչէ աշխարհի՝ զմի միայն Աստուած արարիչ աշխարհի, ոչ ի յառաջակաց ինչ նիւթոյ եւ կամ բղնամսմբ յիւրմէ, այլ ի չօյժ արարեալ եւ Բարի. եւ թէ չարն ոչ ի նիւթի անդ բնակեալ է, այլ ի չարաչարն վարելոյ մարդկեղէն ազատութեան ծնանի: Եւ յայն սակս Գնոստիկեան բաժանումն գոյացութեան մարդկան ի հողեւորս, ի շնչաւորս եւ ի նիւթականս՝ մերժի, եւ ցուցանի թէ այլ եւ այլ աշտիճան բարոյից եւ մասաւոր կրթութեան՝ է յայլ եւ այլ պայմանէ վարելոյ մարդկան ազատութեամբն իւրեանց:

{ Յայտ իմն էին հաւատք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զաստուածութենէն քրիստոսի ի մերժելոյ անտի զվարդապետութիւնն Սիմոնի Մոգի, Երիոնեանց, Թէոդոտեանց, Ալտեմեանց, Պաւղինեանց, եւ ի յանդիմանելոյ հեթանոսաց զքրիստոնեայս ժամանակին թէ պաշտօն աստուածութեան մասողցաննն քրիստոսի՝ հակառակ իւրեանց իսկ վարդապետութեանն զիոյ Աստուածութենէ: Այլ առաւել յայտարարոյն ցուցանէին զաստուածութիւն քրիստոսի յորժամ կոչէին զքրիստոս պատարագ՝ որով

1 Վասն փութ. Եկեղ.:

2 Իբրև. անդ. Գ. 4: Տերասւղ. անդ.

Իժ եւ Լ. եւ ընդդ. Պրքոս Բ:

3 Տերասւղ. անդ. ԺԷ, ԺԹ, ԼԸ, Իբրևն.

անդ. Դ. 23:

4 Կլեմ. Աղէքս. Սարմ. Ի. 16: Արագն.

5 Եւս աւանդութիւն անց եւ ի գիր բազում օրինակաւ, մանաւանդ ի հանգանակս հաւատոց: Բաց յանուանեալ աւանդական հանգանակէն՝ ընկալեալ էին եւ հանգանակքն հաւանական, ակուիդան, արեւելեան (երկրքն եւս առ Բուսփնոսի ի Մեկն. հանդ.) եւ անաբարեան (աւ Լուգով.

Բուսփնոսի ի Մեկնութեան [illustratio] Ժողովոց, Յուս. Ա. էջ 904): Բաց ի սոցանէ կան եւ աւանանական ինչ հանգանակք առ Իբրևնեայ (Ընդդ. հերեա. Ա. 10.), առ Տերասւղինեայ (Վասն բողոյ կուս. Ա. Ընդդ. Պրքոս. Բ. վասն կանխագր. ԺԳ.) առ Արագնեայ (Վասն սկզբանց, յաւաղարան.) եւ առ Գրիգորի Աբանյալագարի (Մեկն. հաւատոյ): Սրբս ամենքն իւր իւր առաւելան քան զմեծանս՝ իբրև ընդդէմ հեթանոսութեանց որք յերաբարանչիւր անգին եւ ի ժամանակս երեւոցան:

6 Δημοσύριος.

մարդիկ հաշտեցան ընդ Աստուծոյ, եւ թէ նորա արժանեօք ընի թողութիւն մեղաց հաւատացելոցն¹: Թող զայնոսիկ որ յայտնի իսկ կոչեն զնա Աստուած կատարեալ համեմատ գրոց սրբոց: Սակայն ի մեկնել ոմանց յեկեղեցական մատենագրաց զայս հաւատս եկեղեցւոյ՝ անյարող իմն բանս արկին ի կիր զհետ երթեալ պղատանական փիղիսոփայութեանն²:

Բաց յաստուածութենէ՝ տայր Քրիստոսի կաթուղիկէ եկեղեցի եւ մարմին մարդկեղէն եւ ոգի բանաւոր, այս ինքն՝ կատարեալ մարդկեղէն բնութիւն, հակառակ ազգի ազգի մորրութեանց վարժականացն, ապա թէ ոչ չմարթէր ինեւ Քրիստոս՝ օրինակ մարդկան եւ Փրկիչ³. սակայն միշտ իսկ նշանակեալ ինեւր՝ զի թէպէտ երկու բնութեամբք է Քրիստոս, սակայն չեն բաժանեալ բնութիւնքն այլ անձնաւորապէս միաւորեալ ընդ միմեանս⁴:

Վրոքն լուսաւորութեամբ, որով զմիութենէ Աստուծոյ՝ խօսէին մատենագիրք եկեղեցւոյ եւ զերեքանձնականութենէն Հօր, Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Աթենագորաս ի բաց մերժէ ի քրիստոնէից զամբաստանութիւն անասուածութեանն՝ ցուցանելով թէ պաշտեն զՀայր եւ զՊրդի եւ զՀոգին սուրբ զերեսին եւս իբրեւ Աստուած, ասելով «զցօրութիւն նոցա ի միութեան», եւ «ղբաժանուած նոցա ի կարգի»: Թէսփիղոս Անտիոքացի զառաջինն արկանէ ի կիր առ Յոյն զանունն Երրորդութիւն⁵, որպէս եւ առ Հռոմայեցիս՝ որպէս հաւանութեան թուի զառաջինն Տերառուհիանոս⁶: Ի մէջ հանգանակացն անուանեալն Առաքելական հանգանակ հզորագոյնս իմն ցուցանէ զԱստուածութիւն Հոգւոյն յասելն թէ «Հաւատամ ի Հոգի սուրբ», որպէս ասէ հաւատալ ի Հայր եւ յՊրդի, եւ զնոյն կրկնէին ամենայն հարք թէպէտ չեւ եւս էր զբողոքեալ ինչ գժտութիւն զՀոգւոյն սրբոյ ի մէջ հերետիկոսացն եւ ուղղափառաց:

Բ.

Նաւիրապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:

49

Մշակոյցսուած, Կանոնայ եւ սարկաւոտնայ: — Ազգի ազգի հերետիկութիւնք եւ այնմ եղեն նպաստ՝ զի որոշեալ իմն օրինակաւ ի մէջ եկեալ եւրեւեցիք բարձրութիւն եպիսկոպոսական աստուածադիր իշխանութեանն, քանզի ստեպ ինեւր թելադրութիւն հաւատացելոցն վասն ապրելոյ ի թիւնից հերետիկոսացն՝ յարել սերտիւ յօրինաւոր յաջորդս առաքելոցն՝ յեպիսկոպոսունն⁷: Արպէս առ Ս. Իգնատիոսի նոյնպէս առ Տերառուհիանեայ եւ Իրենեայ ի մէջ զայ եպիսկոպոսն իբրեւ այն՝ որ ունիցի զլրուած եկեղեցական վարդապետութեան եւ իշխանութեան ի վերոյ քան զերիցունն: Ըստ օրինակի առաքելոցն⁸ տակաւին եպիսկոպոսքն ստեպ կոչէին Երիցուիք կամ՝ քահանայք⁹, բայց առաւելութիւն իշխանու-

1 Կրեմ. Համ. Թղթ. Ա. առ Կորնթ. 1. 17: Երեմ. 1. 17: Տերառուհ. վասն փախս. ԺԲ. ընդդ. Հրէ. Ժ. եւ ԺԳ. (Տերառուհ. զառաջինն արկանէ ի կիր զբանն Կաթուղիակ, satisfactio): Արտ. Մեկն. Թու. Ճառ ԻԳ. 1. 9. Եւս. Զ. Գ. 8:
 2 Տես ի Խոնարհի պատմ. Արեւմտաց:
 3 Իգնատ. առ Ջփուս. Իրեն. Արտ. Եւս. ԿԼԸ:
 4 Արտ. ընդդ. Կեզեայ Գ. 41. 2. 47. մոս էջ Եստւոս ցոսու տչչանորտ, ուս Ես Ըլլիլուս Եստ Եստ Եստ Եստ Եստ.
 5 Երեմ.
 6 Trinitas.
 7 Իգնատ. Թղթ. առ Ջփուս. Կեզե. Թղթ. 55:
 8 Տես էջ 33:
 9 Առ Իրենեայ եւ Կեզեայ:

Թեան նոցա նշանակեալ լինէր վերադիր ինչ անուամբ, (որպիսի ինչ՝ Գլխաւոր երիցանցն, վերապոյն կամ մեծ քահանայ, հայր օրհնեալ)։ Միայն եպիսկոպոսուէք տային օրհնութիւն կամ ձեռնադրութիւն այլոց կղերականաց, մասակարարէին զխորհուրդս սեպհական իշխանութեամբ (իսկ երիցունք եւ սարկաւազունք նոցա հրամանաւ եւ անուամբ), նստէին գահերեց ի խորհուրդս եւ սահմանէին վերջին որոշմամբ ընդունել կամ հանել զոր ի միջոց հաւատացելոց. նոքա տային զանուանեալ խօղինս Կառուց¹ եւ պահէին զգօղ հաղորդութեան բազմամբոխ ժողովոգեանն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին։ Սակայն եւ երիցունքն էին խորհրդականք եպիսկոպոսին, եւ վարէր սա խորհրդեամբ նոցա յերեւելի ինչ գործս՝ յիշելով զմարդկեղէն ակարութիւնն 2։

2. Ըստ յաճախել թուոյ քրիստոնէիցն յաճախեցին եւ այլ եւ այլ գործք, յորս չկարէին լինել բաւական եպիսկոպոսուէք եւ երիցունք՝ աւանց զկրեանց զկարեւորագոյն պաշտամունսն խափանելոյ։ Նմին իրի բազմացաւ նախ սարկաւազացն թիւ, որք բաց ի քարոզելոյն եւ ի միրտելոյ եւ զհիւանդս դարմանելոյ՝ սպասաւորէին եւ հաղորդութեանն խորհրդեան, ընթեռնուին կամ տանէին հիւանդացն ի տուն, եւ ընդունէին զքնծայս ժողովոգեանն առ եկեղեցին 3։ Չսարկաւազունսն՝ որ եւ Սպասաւորք եւ Ղեւտացիք կոչէին, յանդիմանէ ժողովն Արեղատայ (314) վասն ճոխանալոյ նոցա քան զերիցունս 4. մի ոմն ի նոցանէ, զոր յաւանձինն ինչ գործս ի կիր արկանէր եպիսկոպոսն՝ կոչեցաւ յետոյ Սարկաւազապետ կամ արքիդիակոն 5։

Սակայն իբրեւ եւ ոչ այնպէս պիտոյքն վճարէին, անդէն ի սկզբան երրորդ դարու կամ վաղագոյն եւս նշմարին այլ եւ այլ խոնարհագոյն կարգք կղերականաց, այս ինքն՝ Կէս սարկաւազք կամ Հիւպերետք 6, Ընթերցիչք կամ Անագանոսք 7, Արքանեակք 8, Դռնապանք 9 եւ Երգաձեցուցիչք 10։ Այս ամենայն պաշտամունք յիշին իբրեւ վաղ իսկ ընալ յարեւմուտս ի թղթին յոռնեղեպ քահանայապետի առ Փարիսնոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի իբրեւ 250) 11, յորում յայտ իմն տունի թէ ունէր յայնժամ եկեղեցին Հռոմոյ՝ երիցունս Կ4, սարկաւազունս 7, կէս սարկաւազունս 7, արքանեակս Կ2, եւ միանգամայն 52 երգաձեցուցիչս, ընթերցիչս եւ դռնապանս. այս իսկ էր եւ կարգ աստիճանացս յարեւմուտս, իսկ յարեւելս՝ այլ եւ այլ ըստ տեղեաց։ Սոյն խոնարհագոյն աստիճանք էին դարձեալ աստիճանք պատարասութեան եւ փորձութեան վասն բարձրագոյն կարգաց կղերականութեան, եւ լինէին տուեալ՝ ոչ հանգոյն բարձրագոյն կղերականաց՝ յերիցարանի անդ, եւ ոչ ձեռնադրութեամբ, այլ միայն արժթիւք։ Նա աւանիկ եւ կէս սարկաւազունս իսկ՝ զորոց նախ Կիւրիանոս յիշէ եւ որովք վարեցաւ իսկ նա ի տեղւոյն քարտանաց իւրոց ի հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ եկեղեցւոյ իւրոյ, իսկ յարեւելս ի չորրորդ

1 Litterae formatae, որոց աւանձին արչք էին թուղթք ընկալութեան (commendatoriae), թուղթք հազարգութեան կամ խաղաղութեան (communicatoriae vel pacificae) եւ արձակման (dimissoriae).
 2 Իգնատ. թղթ. առ Եփես. Բ. Ա. Մարտ. Բ. Կիւրիան. թուղթ. 5.
 3 Զուստին. վկայ. Պատարան. 65.
 4 Կիւրիան. վասն անկեղց.
 5 Կիւրիան 15. 8-ն եւ զԿան. 19.
 6 Սաղարութիւն եւ երկցուհեաց եւ սար-

կաւազուհեաց թէպէտ եւ բազում անգամ արգելաւ կանոնք, սակայն եւ այնպէս տեսեաց յարեւմուտաց հինգերորդ դար. իսկ յարեւելս առաւել եւս յերկարագոյն։ 8-ն ժողով Լաւդիկեայ (364), կանոն 11.
 6 Hypodiaconi, մարգրետս.
 7 Ανωνύστασ.
 8 Acoluthae.
 9 Ostiarii.
 10 Exorcistae.
 11 Ա. Եւսեբ. Զ. 43.

դարու ուրեմն երեւին, զառաջինն շունէին պաշտան ինչ ի խորհարդան եկեղեցւոյ, այլ առնէին տեսութիւն ի մուսս անգ եկեղեցւոյ ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանն ¹: Ընկերքիս՝ որ ապաքէն քան զայլ խոնարհագոյն կարգան (քան զկէս սարկաւագացն եւս) երիցագոյնք են սկզբամբ ², պահէին զգիրս սուրբս եւ ընթեռնութիւն հաստուածս ինչ հրատարակաւ: Արքանիս էին սպասաւորք ուղեկիցք եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, եւ յարեմանեան եկեղեցւոյ միայն գտանէին: Ի կարգ երգմանցոց, որոց յանձն էր դարման դիւահարացն, յորոց վերայ եւ ձեռս եւս գնէին՝ զի ազատեացին յայտոց պղծոց, ընտրէին արք զորուորք հաստուովք: Իսկ Գոնուպոն փոյթ ի վերայ ունէին գրանց եկեղեցւոյ, մանուկնդ՝ զի մի որ անարժան ի ներքս մասնիցէ:

Եկեղեցիք շինից կամ գեղից շուրջ զքաղաքք յարէին ի վիճակ ³ անգր եպիսկոպոսի քաղաքին ⁴: Իսկ ի հեռաւոր շէնսն ընէր կացուցեալ յեպիսկոպոսէն առանձինն երեց եւ սարկաւագ եւս, կամ առ ժամանակ մի եւ կամ միշտ ⁵: Յերկրորդ կէս դարուն երրորդի ժողովն Անտիոքայ (269) եպիսկոպոս եւս յիշէ լեալ ի սահմանակից շէնսն կամ գեղան ⁶, եւ ժողովն Անկիւրայ (314) կարգէ կանոնս վասն չափոյ իշխանութեան քրքեպիսկոպոսաց, (այս ինքն՝ չձեռնադրել երիցունս եւ սարկաւագունս): Այս եպիսկոպոսունք գիւղեց կամ քորեպիսկոպոսունք առաջնորդէին այլ եւ այլ ժողովուրդոց ի անդիս անդիս գաւրոց, սակայն ընդ հպատակութեամբ եպիսկոպոսի քաղաքին, յորմէ կացուցեալն իսկ էին: Թուի իմն հաւանութեան՝ թէ ոչ ամենեքին ի քորեպիսկոպոսաց երիցունք եւեթ էին եւ ոչ ամենեքին եպիսկոպոսունք:

Ինքսնիւն կէրպոնաց: — Վասն ընտրութեան եպիսկոպոսաց եւ սարկաւագաց վաղագոյն պատուիրեալ էր առաքելոցն եւ առանձինն իսկ Պաղոսի՝ բազում զգուշութիւն եւ փոյթ ի վերայ ունէլ: Այնք որ յերիս յաւագագոյն աստիճանս կղերականութեանն ամբառնալոց էին, ինէին ծանօթագոյնք կղերականաց եւ ժողովուրդեանն՝ յորժամ անցանէինն նախ ընդ խոնարհագոյն աստիճանս կղերականութեան՝ զուրոց ցայժմն ասացաւ: Ժողովուրդն եւս ունէր մասն յընտրութեան ոչ միայն երիցանց եւ սարկաւագաց, այլ եւ խոնարհագոյն աստիճանաց, որպիսի ինչ՝ ընթերցացն ⁷: Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին՝ որպէս ի դէպ էր, առաւել իմն զգուշութեամբ կատարէր: Սովորութիւն էր ընտրել ի դոյն պաշտան զարս երեւելիս առաքելութեամբ եւ խոստովանողս, եւ յայսմ եւս ընտրութեան ունէր մասն ժողովուրդն ⁸, եւ կաց մնաց այս սովորութիւն ցորբան ժամանակս մեծ մասն եկեղեցւոյն յարանց պնսպիսեաց էր՝ որք ներքին իմն ճշմարիտ յօժարութեամբ դարձեալ էին ի քրիստոնէութիւն եւ զօգուս եկեղեցւոյ եւեթ խընդրէին եւ ոչ զանձին ինչ շահ: Սակայն սովին ոչ կախէր ամենեւին իշխանութիւն եպիսկոպոսին զկամաց ժողովուրդեանն, այլ առաւել՝ վայրուցութիւն իմն էր այն վասն արժանաւորութեան ընտրելոյն, քան եթէ կատարեալ ինչ ընտրութիւն ⁹: Նմին իրի եւ չէր իսկ ժողովուրդեանն իշխանութիւն ընկենուլ զնա, այլ պարտ էր հնազանդ լինել նմա՝ իբրեւ առաքելոյ ի քրիստոսէ եւ կարգելոյ ի Հոգւոյն սրբոյ: Յերրորդ

1 Սահմանագր. Աւագ. Ը. 11: 6 Ի թղթի ժողովոյն Անտիոք. առ եւ-
 2 Տերուղ. Վասն նախագր. Գլ. 41: սեր. գրք. Է. Գլ. 30:
 3 Παροισια. 7 Արարեան. թղթ. 34:
 4 Եւստին. Պատասի. Ա. 67: 8 Արեմ. համ. թղթ. Ա. առ Արքմթ.
 5 Արար. թղթ. 10: Ժողով Իզգիւրի. 44. եւ Արարեան. թղթ. 69:
 6 Սեր. Արարեան. թղթ. 34, 69. եւ
 7 Սահմանագր. Աւագ. Ը. 4:

գարու սովորութիւն էր առ հասարակ՝ զի յընտրութեան եպիսկոպոսին գաղթին մտաւոր եպիսկոպոսունք նահանգին կամ մետրապոլիտան՝ 1: Ի լինել երկպառակութեան՝ առնէր զորոշուածն մետրապոլիտան, եւ ձեռնադրութիւնն լինէր երկուք կամ երկուք եպիսկոպոսք 2: Ընտրութիւն կամ նստել եպիսկոպոսի ուրուք լինէր ծանուցեալ առ երեւելի եկեղեցիս թղթովք հաղորդութեան:

Հասկնալովն: — Վասն պահպանութեան կենաց կղերականաց յառաջին ժամանակն ոչ ինչ գոյր յայտնի բազումք՝ ըստ օրինակի առաքելոյն Պաւղոսի ի ձեռնացն վաստակոց կէին, սակայն բազում ուրեք՝ այնպիսի որ ի հոգեւոր երախտին նոցա վայելէին, պահէին զնոսա արովք իւրեանց ըստ չափոյ համեմատութեան տասանորդաց սահմանելոց առ քահանայս եւ ղեւասցիս հնոցն կապարանաց եւ ըստ օրինակի վարդապետութեանն ֆրիստոսի եւ առաքելոց 3: Մասն մի ընծայից ժողովրդեան զոր ի միաշաբաթուոյն եւ զսր ամսոյ ամսոյ տային, ծախէր ի սոյն պէտս մինչեւ չլինել պիտոյ թախանձեցուցիչ ինչ զբաղմանց՝ որ ուրեք ուրեք արգելեալ եւա էին 4:

Լնդնալովն: — Տեսիլ իսկ եւ հանգամանք քահանայութեան պահանջն ի քահանայից լինել չբաժանեալ սրաիւ՝ այլ ամենայն մտք եւ անձամբ լինել ֆրիստոսի եւ գործել վասն եկեղեցւոյ նորա, զոր ապաքէն բազում իւրք արգելու ամուսնութիւն: Նմին իրի եւ առաքեալ պատուիրէր Տիմոթեոս զերկամուսինսն (այս ինքն՝ զորս երկիցս ամուսնացեալ իցեն) ոչ միայն յեպիսկոպոսութիւն չմատուցանել, այլ եւ ոչ ի սարկաւազութիւն 5: Բայց ո՞րք կարիցէ ասել թէ ո՞նախ զպատուէր անկնութեան կղերականացն ետ: Այս ինչ միայն առանց տարկուսանաց է՝ թէ նախ քան զօրէնօրութիւն անամուսնութեանն՝ պահէր եկեղեցի զանամուսնութիւնն, եւ յայնժամ ուրեմն սկիզբն եղեւ զօրէնս անկնութեան կղերականաց ի քարտի գրելոյ՝ յորժամ որ ի սրտին գրեալ էր այն ջնջել սկսաւ: Աշտամբի Պաւղոս Սամոսատացի (269) եւ նորին կղերականք՝ թէ ունին կանայս ի տուս (συνουσατοι γυναικες): Եւ ըստ Որոգինեայ 6 եւ ըստ առաքելական կանոնացն՝ որք առանձինն զսովորութիւն երկրորդ եւ երրորդ դարուց նկարեն, պատուիրի իբրև պարտք բարձրագոյն կղերականաց (եպիսկոպոսոց, երիցանց եւ սարկաւազաց) անամուսնութիւն յետ ձեռնադրութեանն 7: Եւ ժողովն Իղլիբերիտեան (306) պահանջէ՝ զի որք յառաջ քան զձեռնադրութիւն ամուսնացեալ իցեն՝ ժուժկալեացն ի գործոց ամուսնութեան (յարեւմուտս), ապա թէ ոչ ընկեսցին 8: Եւ ժողովն Նեոկեսարիայ (314) (յարեւելս) ընկենու ի պատուոյն զերէցն որ յետ երիցութեանն ամուսնանայ 9, նոյնպէս եւ ժողովն Անկիւրայ (314) զսարկաւազն որ յետ խոստանալոյ ժուժկալութիւն ի ժամանակի ձեռնադրութեանն՝ յետոյ ամուսնանայ 10: Ապա իսկզբան չորրորդ դարու աստ անդ եղան խիստ հրամանք փոխանակ առաջին կամեցական ընդունելութեան կուսութեանն համեմատ սրբասէր ոգւոյ եկեղեցւոյ, որպէս յետոյն տեսցի:

1 Կիպրիտոս:
 2 Կանոնք Առք. Կան. 1. Ժողով Արեւմ. Կան. 20:
 3 Մատթ. Ժ. 10: Դուգ. Ժ. 7: Ա. Յիմ. Ե. 17: Ա. Կորնթ. Բ. 13: "Ոչ գիտէր եմն որ ի առաքելն գործեն՝ ի առաքել անախ ուսանն, եւ որ սեղանոյն պաշտանապք են՝ ի սեղանոյ անախ վայելեն, նշանակեալ եւ Յիւ հրաման իր՝ որոց զաւետա-

բանն աւետարանեն՝ յաւետարանէ անախ կեալ, Տես Կիպրիտոս. Թղթ. 66:
 4 Կանոնք Առք. Կան. 6:
 5 Ա. Յիմոթ. Գ. 3, 13. տես եւ Ե. 9:
 6 Ճաւ. Ժ. Ի Դուգ. 4:
 7 Կան. 5 եւ 25:
 8 Կանոն Իղլիբ. 33:
 9 Կանոն 1:
 10 Կան. Ժող. Անկիւր. 10:

Սխալիւն է Բալա իմ է եթէ առ առաքելովք առանձինն եկեղեցիք էին ստեպ հաղորդութեամբ ընդ միմեանս, եւ ինքեանք առաքեալքն էին կենդրոնք մութեան եւ կապք հաղորդութեան հաւատացելոց, կամ ինքնին իսկ շրջելով զնոցք եւ կամ առաքելով զիւրեանց աշակերտս, սակայն յօրինեալ ինչ կարգ միաւորութեան առանձինն եկեղեցեաց ընդ միմեանս չգոյր ի միջի: Աշակերտք առաքելոցն՝ Վղեմէս Հոռոմայ, Իգնատիոս Անտիօքայ եւ Պողիկարպոս Չմիռնայ եպիսկոպոսունք ի բազում դէպս թղթովք եւ ճանապարհորդութեամբք եղեն զոգք արտաքին հաղորդութեան եկեղեցեաց: Հոգին սուրբ որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ եկեղեցի, որ եւ զպատշաճան ստուացելոցն թելադրէ՝ պնդեաց միաւորեաց զնոսս առկաւ ի մի բոլոր մարմին, ոչ միայն յիւրաքանչիւր Ախճակի ի ձեռն իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի՝ այլ եւ արտաքոյ քան զսեպհական վիճակ ընդ այլոց վիճակաց: Հաղորդութիւն միաւորութեան հեռաւոր եկեղեցեաց երթայր եւ ընէր սերտագոյն՝ մինչեւ առաւել քան զառաւել հաստատէին քրիստոնեայք համարել զմիմեանս անդամս միոյ միայնոյ մարմնոյ եւ զանցս ուրախութեան եւ արամութեան հաղորդէին իրեւաց թղթով կամ հրեշտակութեամբ:

Իրենէոս եւ Տերտուղիանոս զնոյն միաւորութիւն ցուցանէին ընդդէմ հերետիկոսաց՝ իբրեւ անվրէպ կարեւոր առ ի ծանօթութիւն հասարակաց վարդապետութեան եկեղեցւոյ, եւ առաւել քան զնոսս Ալպրիանոս ի խորիմաց գիրսն որ ձսան մութեան եկեղեցւոյ ընդդէմ Նովատեացն յասելն՝ թէ “Չոր օրինակ արեգական բազում ճառագայթք են, այլ լոյսն մի է եւ ծառոյ ոտք բազումք, այլ զօրութիւնն մի՝ որ յարմատին հաստատեալ կայ, նոյնպէս տէրունական եկեղեցի ընդ ամենայն համրէն աշխարհ զճառագայթս լուսաւորութեանն կարկառու, սակայն մի միայն է լոյսն որ ընդ հանուր տարածանի եւ ընդ բնաւ սիւրի եւ մութիւն մարմնոյն չքայքայի: Չոր օրինակ ճառագայթն զանուէ արեգականն կախեալ կայ, եւ ոստն զծառոյն եւեթ՝ այսպէս ճշմարիտն քրիստոնեայ զեկեղեցւոյ կախեալ կայ. որ ի հաղորդութեան անդ չէ՝ օտար է, պիղծ է, չունի մասն յեկեղեցւոյ քրիստոսի, զի որ զեկեղեցի մայր չունի՝ նա եւ զՄատուած հայր չունի. եւ մարտիրոսութիւն իսկ այնպիսոյն որ բաժանեալ յեկեղեցւոյ իցէ՝ անօգուտ է”:

Եւս հաղորդութիւն կատարէր արդեամբք այսպէս: Որպէս իւրաքանչիւր հաւատացեալք միոյ կամ բազում եկեղեցեաց յարեալ միանային յեպիսկոպոսն իւրեանց, այսպէս եւ այլեւայլ վիճակք որ վայրօք մօտ առ միմեանս էին՝ միաւորէին ի մեծագոյն ինչ միաբանութիւն, ըստ յաճախ սովորութեան առնելով իւրեանց կենդրոն զգլխաւոր քաղաք նահանգին որ քաղաքային մայրաքաղաքն կոչէր: Մայրաքաղաքն անուն անասնի ի չորրորդ դարու վաղ անցեալ եւ յեկեղեցական սովորութիւն, եւ անուանել եպիսկոպոսի մայրաքաղաքին՝ մարապողիտ (որ թարգմանեալ կոչի՝ մայրաքաղաքացի): Զառաջին օրինակ այսպիսի մարապողիտական միաւորութեան՝ յարեւելս ցուցանէ եկեղեցին քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ յերուսաղէմ, որք էին ի հաղորդութեան միաբանութեան ընդ եկեղեցեացն Գալիլեայ, Հրեատասնի եւ Սամարիայ: Յետ կործանմանն Երուսաղեմի առ Ադրիանու՝ այն իշխանու-

1 Տես խաչ. Ամար. Կան. 9: 2 Տես Եւսեբ. Գ. 33:

Թիւն մետրապոլիտական անց ի ղեկարիւս Պաղեստինացւոց. երկրորդ մետրապոլիտական եկեղեցի վասն Տրեւան եւ Հեթանոսական քրիստոնէից էր Անտիոքայն, եւ յաւելաւ մեւս եւս երրորդ մետրապոլիտական եկեղեցի Աղեքսանդրիայն: Չորրորդն յարեւմուտս Հռոմ էր՝ ընդ որում միաւորեալ էին եկեղեցիք Միջին եւ Ստորին խառնուած, կրղզեացն Սարդինիայ, Կորսիկայ եւ Սիկիլիայ¹: Բաց յերկից աստի ի մեծ մետրապոլիտական քաղաքաց կամ եկեղեցական մայրաքաղաքաց Հռոմոյ, Անտիոքիայ եւ Աղեքսանդրիայ՝ էին երեւելի եկեղեցիքն Կարթեգոնի, Եփեսոսի եւ Ղեսարիայ Գամրաց:

Այսպիսի միաւորութիւն այլ եւ այլ եկեղեցական վիճակաց ընդ միմիկ մետրապոլիտական ինէր օգուտ մեծ յերեւելի իրս եկեղեցւոյ, որպիսի ինչ յընտրութիւն եպիսկոպոսաց, ի կանոնաւոր իմն հաղորդութիւն ի մէջ եկեղեցեաց՝ զգացուցանելով միմեանց զեկեղեցական ինչ գէպս, զընտրութիւն նորաց եպիսկոպոսաց (ի ձեռն թղթոց հաղորդութեան), զմերժումն կամ զնզովել ոմանց յեկեղեցւոյ. աստտիկն էր եւ սովորութիւն թղթոց ընծայութեան կամ յանձնարարութեան, որովք արտաքին միութիւնն եկեղեցւոյ առաւել յայտնագոյն ի մէջ գայր:

Բայց առաւել քան զամենայն ի սոյն արտաքին միութիւն նպաստ լինէին գաւառական կամ նահանգական սիւնհոգոսքն: Առաջին սիւնհոգոսք եղին ի Յունաց աշխարհին², ապա ի նահանգին Ասիայ ընդդէմ Մոնտանեանց, եւ վասն բանի սոնին զատկաց յերկրորդում կէս երկրորդ դարու. իսկ յԱփրիկէ յամի իբրեւ 200 գահերիցութեամբ Ագրիպինեայ եպիսկոպոսի՝ 70 եպիսկոպոսք: Յորժամ մետրապոլիտական միաբանութիւնն հաստատուն իմն սրինակաւ յորինեցաւ՝ յայնժամ ապա եւ սիւնհոգոսքս հաստատուն իմն կերպարանս առին եւ կանոնաւոր չափ ժամանակի, մանաւանդ ի Յունաց աշխարհին իսկզբան երրորդ դարու. քանզի արժան էր ամ յամէ միանգամ կամ երկիցս ժողովել ժողով գաւառական՝ յորում գահերիցութեամբ մետրապոլիտական լինէր խորհուրդ վասն եկեղեցական իրաց³:

2. Որպէս եպիսկոպոսն էր կէս միութեան եկեղեցւոյն իւրոյ եւ մետրապոլիտան՝ եկեղեցական վիճակաց կամ եկեղեցեաց նահանգի իրիք, առաւել եւս հարկ էր ըստ դիպոսագրի կարգի եւ վասն մետրապոլիտացն կամ վասն համօրէն եկեղեցւոյ մի կէս միութեան կամ վէժ անկեան, յորոյ վերայ հանգչիցի շքեղ կազմած համօրէն եկեղեցւոյ: Սոյն կէս միութեան էին եպիսկոպոսունքն Հռոմոյ: Քանզի Պետրոս՝ որում եւ վարդապետն զառաւելութիւն իշխանութեան քան զայլ աշակերտակիցան (ըստ առաւելութեան սիրոյ նորա քան զայլոց աշակերտակցացն) ի սմին մայրաքաղաքի Հեթանոսական հաստատեաց զաթոռ եպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ ըստ վկայութեան Իգնատիոսի Աստուածազգեցիցի (+ 107), Գիոնիսեայ Կորնթացւոց եպիսկոպոսի (150), Իրենէոսի (+ 202) Տերտուղիանեայ եւ համօրէն իսկ հնութեան: Եւ այսպէս այն առաւելութիւն իշխանութեան կամ Գահերիցութիւնն հարկ էր թէ ըստ Աստուծոյ իսկ վճռոյն անցանէր ի յաջորդան նորա՝ եպիսկոպոսունս Հռոմոյ. քանզի ոչ եթէ առաւել ինչ կարօս էին այլք յառաքելոց ունել իւրեանց զըք գլուխ, քան յաջորդքն նոցա (այս ինքն՝ եպիսկոպոսունքն): Կանխագոյն իսկ վաղվաղակի երեւեցաւ այս գլխաւորութիւն ի գործս Կղեմոյ եպիսկոպոսի Հռոմոյ (գործակցին Պաւլո-

1 Provinciae suburbicariae. դիւն. Թուղթ առ Կիւր. : Կոնսթ. Աւագե-
 2 Եւեբ. Ե. 16 : ԼԾ. Կան. 36 :
 3 Տերտուղ. ված պահոց. 13 : Փիրթ-

սի)¹, եւ հայրն առաքելական Ս. Իզնատիոս Աստուածակիր († 107) զնկեղեցին Հռոմոյ անուանէ «Գահերէց սիրոյ»,² (այս ինքն կապոյ հաղորդութեան կամ միութեան՝ որ է նշան աշակերտութեանն քրիստոսի³): Յետ նորա Ս. Իրենէոս ասէր՝ թէ «ընդ եկեղեցւոյն Հռոմոյ հարկ է զն ամենայն հաւատացեալք միաբանեցին վասն առաւելագոյն գլխաւորութեան նորա»,⁴ : Այլ սուրբն Վիպրիանոս զայս հռոմէական գլխաւորութիւն յեւութենէ անտի եկեղեցւոյ լուսաւորագոյն գործեաց . Ի վերայ Պետրոսի, ասէ, հիմնեցաւ համբէն եկեղեցի՝ զն լինի մի եկեղեցի . Պետրոս է ծագումն եւ միջավայր ամենայն եկեղեցւոյ . զգլխաւորութիւն իւր աւանդեաց եկեղեցւոյն Հռոմոյ, յայն սակս եւ ամբողջ եպիսկոպոսական նորին եկեղեցւոյ՝ ամբողջ է Պետրոսի, եկեղեցին Հռոմոյ՝ առաջին եւ գլխաւորագոյն է . եւ ցհերձուածողն փորձուածառս եւ փեղկիկստիմոս գոչէ բողոքելով «Յանդգնին յամբողջ Պետրոսի՝ յեկեղեցին գլխաւոր նաւարկեալ անցանել, յայն՝ յորմէ զծագումն ունի քահանայական (այս ինքն՝ եպիսկոպոսական) միութիւնն : Չածեն նոքա համալսութէ հռոմայեցիք են նոքա՝ որոց հաւատք յարգեալ գովեցան յառաքելոցն՝ այնու զն անհաւատութիւնն չլինի նոցա գամագիւտ»,⁵ . եւ յայլում վայրի⁶ ասէ «Բանգի եւ մկրտութիւնն մի է, եւ Հոգին սուրբ մի, եւ եկեղեցի մի՝ հիմնեալ ի քրիստոսէ Յեռունէ ի վերայ Պետրոսի բոս սկզբան եւ պատճառի միութեան, : Որպէս ուսոյցն բոս նմին եւ գործեաց Վիպրիանոս՝ յորժամ ասցդ արար Ստեփանեայ Ա. եպիսկոպոսի Հռոմոյ զՄարկիանոսէ եպիսկոպոսէ Արեղատայ, որ յարեալ էր ի նստատիանոս՝ ընկենուլ յամբողջ եւ զայլ ոք ընդ այնր կացուցանել . առաքեաց նմա զգործս ժողովոյն Ափրիկեայ ընդդէմ փեղկիկստիմոսի՝ որ յարուցանէր հերձուած ի Վարքեդան, որպէս եւ զվճիռս ժողովոյ իւրոյ վասն անկեղեցի ի հալածանան : Թէպէտ եւ մարդկեղէն իմն ակարութեամբ՝ գժտեալ թուի ընդ Ստեփանեայ, սակայն ո՞ ոչ գիտէ թէ առաւել պարտ է անսալ Վիպրիանոս՝ յորժամ հանդարտեալ զմիութենէ եկեղեցւոյ խօսիցի, քան յորժամ ի մարդկեղէն կարիս ըմբռնեալ պաշտօնակիցէ սխալ իմն կարծեաց (թէ ոչինչ է մկրտութիւնն հերետիկոսաց) : Գարձեալ զնոյն իշխանութիւն եպիսկոպոսացն Հռոմոյ ցուցանեն եւ գործք այլոց եւս եպիսկոպոսաց : Մանաւանդ պարտ է հայել ի գործս իշխանութեանն Վոնեղեայ զոր ընդ նոյն վատասս եւ ընդ փեղկիստիմոս եցոյց⁷, ընդ գործս Ստեփանեայ Ա. զոր ընդ կրկին մկրտոցն արար⁸, եւ Գիոնիսեայ զոր ընդդէմ Պաւլոսի Սամոսատացւոյ արար եւ զոր ընդ Գիոնիսիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց եցոյց⁹ : Նա աւանդիկ եւ կայսր Արեղիանոս ծանեաւ զհասարակաց կարծիս գլխաւորութեան եպիսկոպոսութեանն Հռոմոյ՝ սմին թողեալ որոշել թէ ո՞ իցէ բուն եպիսկոպոս Անտիոքայ¹⁰ : Նա եւ հերետիկոսք իսկ ակամայ ասն վկայութիւն զվերագոյն իշխանութենէ եպիսկոպոսացն Հռոմոյ . Տերտուլիանոս յետ անկանելոյ յեկեղեցւոյ՝ ծաղը իմն առնէ զեպիսկոպոսն Հռո-

1 Տես վերագոյն էջ 84 :
 2 Πρωτοθρησκότης τῆς ἀγάπης. Թղթ. առ Հռոմ. սկիզբ :
 3 Յովհ. ԺԳ. 35. ԺԷ. 30. 31 :
 4 Ընդդ. հերետ. Գիրք Գ. ԳԼ. 13. Ad hanc enim ecclesiam propter potentiorum principalitatem (յայնն թուի լեւալ dia τὸ ἰσχυρότερον κύρος կամ πρωτεύουσα Գ. 33. համար 3) necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est : eos

qui sunt undique fideles ; in qua semper ab his qui sunt undique, conservata est ea quae ab apostolis traditio.
 5 Վիպրիան. Թուղթ 55 :
 6 Թուղթ 70 :
 7 Տես ի խմբարհ ի մասնագր . :
 8 Տես էջ 224 :
 9 Տես էջ 213 :
 10 Տես էջ 212 :

մոյ իբրեւ թէ բանաստեղծ եւ եղբայրաց խնայողս իցէ: Մարկին մերժեալ յիւրմէ հօրէ յեպիստոլոսէ Յինոպոյ Պոնտացոց յանջանաց վասն՝ դիմէ ի Հռոմ՝ գասնել ընդունելութիւն յեկեղեցի՝:

Այսպէս վաղ ի սփն ժամանակի գասնելը զծրագիրս կատարեալ իբր զործարանաւորութեան՝ որ զՏամբէն եկեղեցի ի մի միութիւն կապիցէ, որ ապաքէն տակաւին առանել հաստատեսցի եւ գալցէ ի լուսաւորութիւն ի յաջորդ ժամանակս, հանգոյն այլ եւս բազում վարդապետութեանց եկեղեցւոյ սր տակաւ եկին ի կատարեալ լուսաւորութիւն: Զի որպէս այլոց վարդապետութեանց եկեղեցւոյ՝ նոյնպէս եւ այդ վարդապետութեան զգլխաւորութենէ եկեղեցւոյ այս սեպհական է՝ զի ոչ իբրեւ անկենդան ինչ բան վարդապետութեան նախ առաջի գնի, այլ յարդեանց գործոց եւ ի կենդանի վարուց եկեղեցւոյ եւ ի հարկէ պիտոյից նորա՝ յետոյ վարդապետութիւնն հաւաքեալ ամբողջի: Ամենայն իսկ պատմութիւն եկեղեցւոյ զայն հաստատէ: Ինքն իսկ քրիստոս չերեւցաւ ի Հրէաստանի՝ իսկ եւ իսկ գոչելով՝ թէ ես Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ եմ. այլ կաց մեաց նա մինչեւ ի գործոց վարուց իւրոց եւ ի դիտելոյ զնա աշակերտացն՝ բարձրագոյն մտածութիւնք ի նոսա զարթնուին, եւ այնպէս ի նոցանց իւրովի իսկ գալի առաքելապետն տեսել թէ Գու ես քրիստոսն Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ: Այսպէս հարկ էր նախ յեկեղեցւոյ լինել զգալի թէ պիտոյ է միութիւն եւ միութեանն այնմիկ գալ յարդիւնս գործովք, եւ ապա նախ աստ անդ յումանց անանց ի մէջ գալ իբրեւ վարդապետութիւն եւ յետուսա առնուլ զկատարեալ լուսաւորութիւնն՝ ոչ միայն գործովք, այլ եւ վարդապետութեամբ, եւ ի միտ առնուլ թէ զինչ իցէ ասել Տեառն ցոյնարոս՝ թէ «Գու ես վե՛մ եւ ի վերայ այդ վե՛մ շինեցից զեկեղեցի իմ»,:

51

Պաշտօնաւոր եւ խորհուրդ: — Հարկ է զի ներքին էութիւն կրօնից եւ արտաքին ինչ զդալի օրինակաւ աղգիցէ ի մարդն որ ի բնէ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ կայ: Նմին իրի եւ քրիստոնէութեանն կրօնք՝ թէպէտ եւ ուսուցանէ պաշտել զԱստուած հոգւով եւ ճշմարտութեամբ, սակայն ի սկզբանէ իսկ ըստ օրինակի եւ ըստ կամեաց առաջնորդին իւրոյ՝ ցուցանէր անդէն եւ առ առաքելովք արտաքին ինչ կարգս կամ պաշտամունս որք յերեւելի եկեղեցւոյ՝ ասկաւ ըստ անդեաց եւ ըստ ժամանակաց անան ի յարգարումն, միշտ իսկ մեալով հաստատան այնց՝ որ աստուածադիր իմն կարգաւ աւանդեալ էին:

Սիրտաւոր եւ գրոհ: — Առ առաքելովքն յորժամ անբաւ բազմութիւն միանգամայն դառնայր ի քրիստոնէութիւն մեծաւ եռանդամով՝ չքնէր ընդունելութիւն նոցա յերկարագոյն ինչ եւ գժուարին պատրաստութեամբ, այլ վասն կենդանի եւ միամիտ հաւատոցն իւրեանց եւ անխորախ ապաշխարութեանն՝ անդէն իսկ եւ իսկ մկրտէին: Բայց ի փոփոխել հանգամանաց ժամանակացն՝ հարկ լինէր զայնոսիկ որ մկրտելն կամէին, նախ լիագոյնս ուսուցանել եւ փորձել, զի մի անարժանք ի մարմին եկեղեցւոյ մտանիցեն եւ կամ զծածուկ խորհուրդս նորա իմացեալ՝ անսիցեն ծանօթ հեթանոսաց յայպանումն: Առ հասարակ բազմութիւն մարդկանն որ խնդրէին լինել քրիստոնեայ՝ Երախայք

1 Տես եշէկ, էջ 296, Գործն ընդ Յերասուլ. ընդդ. Մարկին. Ա.:

կաշէին ¹, որք աստիճան յաստիճանէ գային ի կարգ Հաւատացելոց ² : Այիզան ընդունելութեան երախայութեանն՝ որ բազում անգամ յերկարէր ամս բազումս, լինէր ձեռն դնելով եւ առնելով խաչանշան : Անգէն իսկզբան չորրորդ դարու գաանեմք վաղ կարգեալ աստիճանս երախայից պայտէս . 1 . Ունիդիդ ³, այս ինքն որոց համարձակ էր ի ժամուս աստուածեղէն պաշտամանն միայն զվարդապետութիւն եպիսկոպոսին եւ զընթերցուած գրոց սրբոց լսել . 2 . Անիւստ ⁴ է որք յետ վարդապետութեանն՝ կային միայն եւ ի ժամուս աղօթիցն եւ ընդունէին ի գուճս զօրհնութիւն եպիսկոպոսին՝ որ դնէր ձեռուս ի վերայ նոցա . 3 . Լուսուրիւս ⁵ որք յետ կատարելոյ փորձութեանն՝ յառաջին մերձաւոր աստիճանն ժամանակի մկրտութեան՝ ընդունելոց էին կնիք պստմ ուրեմն աւանդեալ լինէր նոցա հանգանակն, աղօթքն սերունական (զոր միայն յետ մկրտութեան հրաման էր աղօթել), խորհուրդքն՝ երրորդութեան, Մարմնաւորութեան եւ մեկնութիւն զօրութեան խորհրդոց եկեղեցւոյ : Յետ բազում քննութեանց եւ ստոյլ լուսաւորելոցն կամ ընտրելոցն հրաժարումն ⁶ ի սասանայէ, ի գործոց նորա եւ ի հրեշտակաց նորա՝ կատարէր ի նոսա մկրտութիւնն երիցս ընկզմելով մարմնոյն ի ջուր (զոր օրհնէին եւս յառաջագոյն ⁷), իսկ ի վերայ տկարաց սրսկելով կամ հեղով միայն ի գլուխն՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ : — Բայց սակայն ըստ հանգամանաց գիպաց կարճեալ լինէր եւ ժամանակ երախայութեանն, եւ շնորհեալ եւս էր մկրտութիւն մանկանց ⁸, նա աւանիկ եւ սիւնհարոսն դարբեղանի (252) պատուիրէր զնոյն, հրամայելով չանցուցանել զօրն ութերորդ յետ ծննդեան նոցա առանց մկրտութեան . չլանալ ումք ի մարդկանէ ծնելոյ զայն ողորմութիւն եւ շնորհս Աստուծոյ ⁹ . բայց նմին հակառակ ի վերջ կոյս երրորդ դարու եւ սովորութիւն չարաչար՝ յապաղել զմկրտութիւն մինչեւ ցծերութիւնն, նա մինչեւ ցժամ իսկ մահուն : — Չմկրտութիւնն ըստ յաճախ սովորութեան միայն եպիսկոպոսն սայր . երիցունք եւ սարկաւագունք՝ նորա եւեթ յանձնարարութեանք, բայց ի դէպս հարկի՝ իշխանութիւն էր եւ ժողովողականաց մկրտել ¹⁰ : Երկրորդ դարու անդ յիշին եւ ընկալուչք կամ երաշխաւորք ¹¹ (կնքահայք կամ կնքամարք) իբրեւ երաշխաւորք հաւատոց մկրտելոցն եւ սկիզբն նոցա ապաքէն ի ժամանակէ առաքելոցն է : — Մկրտեալքն ազանէին հանգերձ սպիտակ ¹² զաւուրս ութ նշանակ աւետարանական անմեղութեան : Ետ առջին ժամանակս յամենայն աւուրս սային մկրտութիւն, բայց մանաւանդ ի միաշարաթւոյ . այլ յետոյ սահմանեցան ժամանակք վասն հրապարակաւ մկրտելոյ՝ աունն Չատկի եւ Պենտակոստէից, իսկ առ Յոյնս եւ առ արեւելեայս եւ աունն եւս Յայանութեան ¹³ :

Մկրտեալքն ընդունէին իսկ եւ իսկ եւ զլրումն Հոգւոյն սրբոյ ի ձեռն խորհրդեան Գրողի ¹⁴ : Ցուեալ լինէր խորհուրդս օժմամբ իւրոյ

1 Κατηχούμενοι.
 2 Πιστοί, ἀδελφοί.
 3 Ἀφούμενοι, audientes.
 4 Γουκιλιόντας, genuflectentes.
 5 Φωτισόμενοι, βαπτίζόμενοι, Competentes, electi, լուսաւորեալք, ընտրեալք :
 6 Ἀποτάξις.
 7 Կեդրեան . Թուլք 70 :
 8 Իբն . ընդդ . հերեւ . Բ . 22 . Ե . 15 :
 9 Թեպէս եւ Յերուսաղեմոս իբրս
 ապք՝ չյաճախել զմկրտութիւն մանկանց :
 10 Տերտուլ . վասն Մկրտութեան . 18 :
 11 Ἀνάδοχοι, χειραγωγοί, susceutores, sponsors, fideijussores.
 12 Pallium, կրկնոց . ուստի էր բանձաղու հեթանոսացն զբրիտանէից գարձելոց (a toga ad pallium, ի պատմունքն էլ իանութեանն ի կրկնոցն) :
 13 Տերտուլ . վասն Մկրտ . 19 :
 14 Σφραγίς, μύρον, βαβυλωνίαις τῆς ὁμο

սրբայ: եւ ասնեղով խաշանշան հանդերձ բանիւքս՝ «Կնիք պարզեւայ
Հոգւոյն սրբոյ, գնեղով ձեռս ի վերայ՝ իբրեւ երկրորդ նշանակ Յ աս-
լոյ զՀոգին սուրբ Յ:

Վ) աղ ուրեմն գրգռեցաւ հակառակութիւն թէ արդեւք վաւերա-
կան իցէ մկրտութիւնն առեալ ի հերետիկոսաց, եւ թէ պարս իցէ
արդեւք միւսանգամ մկրտել զորս ի հերետիկոսացն միանգամ մկրտեալ
գաղցն ի ծոց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: Նախ յարեաւ ինդիրս վասն
Մանասեանցն եւ եղնն վասն նորին ժողովք բազումք ի Փոքրն Ասիա
եւ յԱփրիկէ: Նախ ի Վարքեղոն (յամի իբրեւ 200) առ Արքիպիսեաւ
եպիսկոպոսիւ, եւ սակաւ ինչ յետոյ յԵփեսոն (235) եւ ի Ամենագա
ի Փոքրն Ասիա՝ սահմանեցաւ թէ չէ վաւերական մկրտութիւնն ծոցա: Ի
այն կարծիս էին միաբան եւ երեւելն մատենագիրք եկեղեցւոյ՝ Տեր-
աուղեանոս, Վղեմէս Աղեքսանդրացի, անուանեալ Վանսնքն առաքելա-
կանք. եւ երկու ժողովք գումարեալք առաջնորդութեամբ Վիպրիանու
ի Վարքեղոն (255, 256) զնոյն հաստատեցին: Պատճառք նոցա էին
(ըստ Տերաուղեանեայ)՝ թէ հերետիկոսքն այնու զի ոչ ըստ արժանւոյն
ունին զԱստուած եւ զՔրիստոս՝ ոչ զնոյն Աստուած եւ ոչ զնոյն Քրիս-
տոս ունին, յոյն սակս եւ ոչ զնոյն մկրտութիւն՝ որ մի միայն է, եւ
(ըստ Վիպրիանեայ) չէ մարթ մկրտել ումէք արտաքոյ եկեղեցւոյ, զի մի
մկրտութիւն ի միում եկեղեցւոյ հաստատեալ կայ, եւ յայն սակս ի
մկրտել մեր զմկրտեալսն ի հերետիկոսաց՝ մկրտելք միայն եւ ոչ կրկին
մկրտելք, եւ (ըստ Փիրմիղեանու եպիսկոպոսի Վեսարու Վապագազկա-
ցւոյ)՝ որպէս չէ արժան հերետիկոսի ձեռնադրել զղբ, պայտէս եւ ոչ
մկրտել կամ կատարել ինչ պաշտօն սուրբ եւ հոգեւոր, այնու զի
օտար է նա ի հոգեւոր եւ յաստուածացուցիչ սրբութենէն: — Սա-
կայն այլ եւս արեւմտեան եկեղեցիք մանաւանդ եկեղեցին Հռոմայ
զհակառակն ուսուցանէր եւ գործէր, զի զգարձեալսն ի հերետիկոսաց
ձեռն միայն ի վերայ գնեղով՝ ի նշանակ ապաշխարութեան եւ հաշաու-
թեան, ընդունէր անոնց զմկրտութիւնն կրկնելոյ:

Ը) յս երկու սովորութիւնք կային միայն առանց հակառակութեան
ընդ միմեան, մինչեւ Վիպրիանոս զգործս ժողովոյ իւրոյ առաքէր առ
Ստեփանոս Ա. քահանայապետ Հռոմայ (253 — 257): Ստեփանոս
ճորտութեամբ իսկ տայր պատասխանի Վիպրիանու եւ Փոքր ստիացւոցն
«չառնել ինչ նոր», ի այլ կալ մեալ յաւանդութեան՝ մանաւանդ եկե-
ղեցւոյն Հռոմայ. եւ թէ պարս է զմկրտութիւն հերետիկոսացն համա-
րել վաւերական՝ եթէ ինեալ իցէ այն յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հո-
գւոյն սրբոյ: (եւ թէ արգարեւ զայս պայման վաւերականութեան գնէր
քահանայապետն՝ վկայեն ինքնին իսկ Փիրմիղեանոս Յ եւ Վիպրիանոս Յ):
Այլ զայրացաւ իմն Վիպրիանոս եւ խռովեցաւ, մանաւանդ զի թուի
թէ սպանացեալ եւս իցէ Ստեփանու՝ հասանել ի հաղորդութենէ
գայնոսիկ՝ որ կրկինն մկրտիցեն, թէպէտ եւ սակայ կրկնէր Վիպրիանոս
թէ չկամի ինքն կարել զեկեղեցական հաղորդութիւնն յայնցանէ որ
զհակառակ սովորութիւնն ունիցին, այլ իւրաքանչիւր թողուլ զեւրն.
այսպէս ժողովէր նա ի Վարօեղոն մեւս եւս երրորդ սիւնհոդոս (256)
յորում հաստատեցան առաջին վճիռքն եւ սարգեցին ի ներքս բանք

logias, charisma, confirmatio, perfec-
tio.
1 Χρισμα.
2 Տերաուղ. Վասն յոր. մարմ. 8:
Վար. քալթ. 73:

3 Գործ. Ը. 14 — 17. Յթ. 5 — 6. երբ
Զ. 3:
4 Nihil innovetur.
5 Ի թուղթն Վիպրիանու՝ թիւ 75:
6 Թուղթ 76:

ինչ ընդդէմ Սանգիանայ, յորս Կիպրիանոս Հակառակ անձին իւրում եւ առաջին վարդապետութեան իւրում զանձն ցուցանէ: Առաւել եւս դառնութեամբ գրեաց Փիրմիդիանոս առ Կիպրիանոս զՍանգիանոսէ, քանզի եւ նմա սպառնացեալ էր քահանայապետան սուրբ: Սակայն Տրաման քահանայապետին՝ ըստ պատմելոյ Ս. Դիմիտրեայ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոց (առ Եւսեբեայ)՝ դարձոյց զբազում արեւելեան եկեղեցիս ի միութիւն աւանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմոյ: Դադարեաց եւ վասնզ հերձուածոյ մարտիրոսութեամբ Ս. Կիպրիանոսի եւ նորին իսկ Սանգիանայ, եւ յաջորդք տրեա ի քահանայապետութիւն՝ չժամանեցին լուծանել զվիճուածն՝ զորմէ լուութիւն էր այնուհետեւ, մինչեւ յեւտոյ ի ժողովն Արեղասայ (314) որոշեցաւ աւանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմոյ՝ թէ մկրտութիւն հերետիկոսաց վաւերական է եթէ յանուն Երրորդութեան լեալ իցէ 1, եւ ժողովն Նիկիայ (325) զնայն հաստատեալ յաւել եւ զայս թէ մկրտութիւնն Պաւլինեանց անպար է 2:

Իստորութեան իմ Եպիսկոպոսիս: — Ար միանգամ յեա մկրտութեան անկանէին ի մեղս, եթէ մեծամեծ ինչ յանցուցեալ էին՝ որոշէին յեկեղեցական հաղորդութենէ, եւ կոչէր այն Նոպլք, որ ըստ յանցանացն մեծ էր եւ փոքր 3: Սակայն ըստ իշխանութեանն կապելոյ եւ արձակելոյ որ էր աւանդեալ առաքելոցն ի Քրիստոսէ՝ կայր յեկեղեցւոջ եւ վասն այնպիսեացն եւս խորհուրդ ապաշխարութեան 4 իբրեւ «երկրորդ եւ վերջին յոյս»: Այլ եթէ առաջին ընդունելութիւնն յեկեղեցի (մկրտութիւնն) ընդ խիստ փորձովք էր՝ առաւել եւս վերստին ընդունելութիւնն դժուարին (իբրեւ աշխատաւ իմ մկրտութիւն) 5: Ի այն ընդունելութիւն՝ մեծաւանդ վասն ծանր մեղաց 6, չէր բաւական խոստովան լինել զմեղս առաջի Աստուծոյ եւ սարջանալ եւ ուղղել զանձն, այլ պահանջէր եւ խոստովանութիւն ոչ միայն գործովք՝ այլ եւ խորհրդովքն գործելոց՝ առաջի քահանային, ոչ միայն վասն սահմանադրութեանն Քրիստոսի՝ այլ եւ վասն ուսանելոյ եւ բժշկելոյ ի քահանայէն 7: Այլ բազում անգամ՝ եթէ այնպէս պատշաճ թուէր, կամ սեպհական կամօք ապաշխարողին եւ կամ Տրամանաւ քահանային լինէր առաջի քահանայից կամ ժողովրդեան հրապարակաւ ինչ խոստովանութիւն մեծամեծ ինչ մեղաց որ հրապարակաւ ծանօթ լեալ իցեն, եւ այս իբրեւ պայման ընդունելոյ զնա ի հաղորդութիւն: Բաց ի խոստովանութենէ աստի եւ այլ եւս եկեղեցական պատիժք ի վերայ զնէին, այնպէս՝ զի որպէս առաջին ընդունելութիւնն ի մկրտութեան՝ այսպէս եւ վերստին ընդունելութիւնն լինէր սասիճան յաստիճանէ 8: Թեպէտ եւ առ սակաւ սակաւ յօրինեցան հաւատար

1 Արեղաս. Կան. 28:

2 Կան. 19. 8նս ի Պատմութեան ժողով. 2. Պոլ. 4. Յոֆմանեան, էջ 53:

3 Αφορισμός, καθάρσιος.

4 Ἐξομολογήσις, exomologesis, խոստովանութիւն:

5 Laboriosus quidam baptismus. — Այր ընդունելութիւն կոչէր խաղաղութիւն, առ խաղաղութիւն (pax, pacem dare), հաշտութիւն (reconciliatio), գալ ի հաղորդութիւն մեան զնելով եպիսկոպոսին եւ կէրտիանացն (venire ad communionem manu ab episcopo et clero imposita).

6 Ἀμαρτήματα θανατοφόρα, մեղք մահաբեր:

7 Յերա. վասն ապշ. Թ. 3. 37: Կիպր. վասն անկելոց: Արտ. Մեկն. Եւթ շառ 9. Մեկն. Դեւա. շառ Բ. 4. Գ. 4. Մեկն. Լէ. Սաղ. շառ Բ. 6. վասն աղօթ. 28:

8 Ար էին շորք՝ πρόκλησις, ἀκρόασις, ὑπόπτεσις, συστάσις; flentes, audientes, substrati, consistentes; այս իջն՝ հեծեմութիւն, ունկնդրութիւն, գեանատարած կալ, կալ ի փոսին (ընդ հաւատացելոց): Առաջին ապշք եւ ամբողջ յիշատակ այսոցիկ՝ նախ առ Ս. Բարսեղի († 379) թուովք 217: Յայն հային եւ բանք քարոզին ի պատարագամասուցին մըբում. յասին՝ «Քի ք. . . յապաշխարողոյ» այլովքն հանգերն:

կարգը ապաշխարութեան ի համարէն եկեղեցւոյ, սակայն վաղ ուրեմն գրեթէ ամենայն ուրեք միաբանութիւն էր, զի շնացողքն ծանօթք հռոպարակաւ, նուիրական կուսանք անկեալք եւ այլ եւս նոյնպիսիք մինչեւ ցմահ ապաշխարեցեն . իսկ կուսապաշտութիւն, պրղծութիւն, շնութիւն որ կրկին եւ երեքկին լեալ իցեն՝ երբեմն եւ ոչ ի մահուն ընդունեին լուծումն յապաշխարութեան կարգէ, բայց այս ոչ ամենայն ուրեք դիպէր եւ ոչ առանց սագասանաց անցեալ 1 :

Սառաջինն միայն եպիսկոպոսն առաջնորդէր կարգաց ապաշխարութեան եւ նա ընդունէր զմեղաւորսն, մանաւանդ յառաջնում չորեքշաբաթւոյ զատկական պահոց՝ աղօթիւք եւ ձեռն դնելով, եւ ասաստին թուի սուրբութիւն ցանկելոյ արեւմտեայց ի նմին աւուր մոխիր ի գլուխ հաւատացելոցն : Բայց առ սաստիկ հալածանքն Գեկոսի՝ քանզի բազումք էին որ ի հաւատաց անկան, ստիպեցան եպիսկոպոսունքն կարգել առանձինն երեց ապաշխարութեան 2 : Եթէ եռանդն ապաշխարողացն ճշմարիտ եւ հասնապարտեան էր, եւ մանաւանդ եթէ ջանային նորք ի դարձ հեթանոսաց՝ յայնժամ երբեմն լինէին կարճեալ եկեղեցական պատիժքն սահմանեալք 3 . սոյն դիպէր եւ վասն ակարութեան մարմնոյ եւ փասնդի մահու, բազում անգամ եւ վասն բարեխօսութեան մարտիրոսաց եւ խոստովանողաց :

Նյայտիսի միջին իմն ճանապարհաւ զոր ընթանայր կաթուղիկէ եկեղեցի յիրս ապաշխարութեան իբրեւ ընդ մէջ խառութեան եւ թուլութեան՝ գրգռեցան հերձուածք նախ ի վարքեղան (ի ձեռն Նովատեայ), ապա ի Հռոմ (ի ձեռն Նովատիանեայ) եւ յետուա յԵգիպտոս (ի ձեռն Մեղեանեայ) :

Ի վարքեղան յորժամ առ Գեկեայ հալածանք անկեալքն (մանաւանդ մուրհակախնքն եւ որք խունկան արկեալ էին 4) եկեալ բազմամբոխ անկանէին առ խոստովանողան մերձ ի մարտիրոսութիւն, եւ ընդունէին ի նոցանէ գիր յանձնարարութեան զի իսկ եւ իսկ վաղվաղովի ընկալցին յեկեղեցական հաղորդութիւն 5, ի վերայ հասեալ կայր վասնգ պահպանութեան ապաշխարողական կարգաց եկեղեցւոյ . յայն սակասկասա ընդդէմ դառնալ այնպիսի զեղծմանց Կիպրիանոս անդէն ի անզազէ պքորանացն, եւ յետոյ ժողովով : Այլ երիցունք հինգ որք վաղ ուրեմն ի ժամանակի ընտրութեան Կիպրիանոսի հակառակ էին նմա, սկսան սագասանել զնա իբրեւ խիստ զք եւ ամբարաւան : Մի ոմն ի սոցանէ էր Նովատոս որ միաբանեալ ընդ Փեղիկիստիմոսի սարկաւագի առն մեծատան՝ յարեցոյց զբազումս յանկելոցն յինքն, եւ կամէր ստանալ իւր կուսակիցս եւ ի Հռոմ :

Բայց ասա ուրեմն ի Հռոմ ամենեւին հակառակ դէպք ի հանդիսի անցանէին : Ամանք ընդդէմ դառնային ընտրութեան Կուսեղեցայ յեպիսկոպոսութիւն Հռոմոյ, իբրեւ այն՝ թէ առ անկեայսն յոյժ թուլութեամբ վարի : Ընտրեցին սոքա իւրեանց եպիսկոպոս հակառակ եպիսկոպոսին՝ զՆովատիանոս (251) որ ամբարաւանութեամբ յարեալ ընդդէմ անկելոցն ի հալածանս եւ ասէր թէ չիք նոցա յոյս փրկութեան, նա եւ ոչ յայնժամ յորժամ զամենայն անխցեն որ ինչ պիտոյ իցէ առ ի միամիտ դարձ եւ յանխարգախ խոստովանութիւն . քանզի որ

1 Կատարեալ գիրք կանոնաց ապաշխարութեան ժամանակացո պոնտիկն՝ Կանոնք Ասպելոց, ժողովքն Իլլիբերիան (305), Անկիւրայ (314), Արեղասայ (314), Թոզ զչանոնս ժողովոյն Կարբեդոնի վասն անկելոց առ Կիպրիանոս :
2 Presbyter poenitentiaris.
3 Indulgentia, Ներսուցութիւն :
4 Libellatici, Thurificati.
5 Libelli pacia.

կառնն զոՏիցէ եւ կամ ի ծանր ինչ մեղս անկանխի՞ չկարէ այնուհետեւ մասնել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, քանզի ճշմարիտ եկեղեցի մասն ի սրբոց կայ կաղմեալ: Այլ նմին հակառակ ուսուցանէր կաթուղիկէ եկեղեցի թէ իշխանութիւն արձակելոյ ձգի յամենայն իսկ մեղս: Բայց այն իսկ էին զարմանք զե եւ Նովատոս միաբանեցաւ ընդ Նովատոսիանոսի, եւ այսպէս յորինեցաւ ի Հռոմ հերձուած անուանեալ եկեղեցի Յրբոց 1 իբրեւ ընարելով իմ զանձինս ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զոր անուարն եւ արատեալ համարէին. չհամարէին նոքա եւ զկրտսութիւնն սուեալ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վաւերական եւ կրկնէին իսկ:

Թէպէտ եւ Նիպորիանոս ժողովոյն իւրով (251) եւ Նովերջոն զԹաւրացեալսն հանդերձ եպիսկոպոսան նոցա Փորառուստեաւ խափանեաց զհերձուածն փեղիկխափմեաց ի Վաղբերդն, սակայն խիտան Նովատոսն ուսք ի Հռոմ առին հաստատութիւն եւ տեւեցին ժամանակս բազումս, մինչ զե մեծն Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեդիոլանու եւ Պակիանոս եպիսկոպոս Բարկեղոնոյ տակաւին կուռէին ընդ Նովատեանց:

Իսկ յԵգիպտոս Մեղեաիոս եպիսկոպոս Ղիկոպոլեոյ չամոյր յանձն զանկեայն ի հարածանս Գիոկղեաիանու յառաջ քան զժամանակ խազաղութեան եկեղեցւոյ ընդունել յապաշխարութիւն, այլ մտարապողիան նորա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ, այր զԹած եւ հայր հասարակաց՝ ընդգէմ գառնայր նմա զե մի տկար եղբարքն ամենեւին ի բաց կայցեն եւ ձեացնեն առանց ըմշկութեան. յայնժամ յարոց Մեղեաոս հերձուած (306) եւ սկսաւ յեկեղեցիսն որ ի նա յարեալ էին ի Վերինն Եգիպտոս՝ վարել մտարապոլաական իշխանութեամբ:

Հարբոսիան իորհուրդ: — Որպէս առ առաքելական ժամանակօքն, այսպէս եւ այժմ խորհուրդ հաղորդութեանն էր կենդան համարէն պաշտամանց, եւ կատարէր այն յամենայն անկան առուրս: Ըստ յայտնի իսկ վկայութեանց Իբնատիասի 2, Յուստինեոյ, Տերաուղիանեոյ 2, Իրենեոյ 2 եւ Վղեմոյ Աղեքսանդրացւոյ 5 հաւատարմ համարէն եկեղեցի թէ մարմին եւ արիւն քրիստոսի է հաղորդութիւնն: Թէպէտ եւ Որոգինէս երբեմն դեղեւի իմ վասն առաւել սիրոյն զոր ունի նա միշտ յայլատացիկ մեկնութիւն գրոց, սակայն Յուստինոս յառաջ իսկ քան զնա յայտնի ճառէ զգոյացական փոփոխութենէ 6 հացին ի մարմին եւ բաժակին յարիւն քրիստոսի 7: Նոյնպէս արձանագիր ինչ գրեալ յամարէն (որ գատու ի գաղիա յամի 1839 յԱթէնս քաղաքի) եթէ կարի անագան՝ յերրորդ դարէ՝ ցուցանէ նոյնպէս զգոյացական փոփոխումն 8: Չայս ցուցանէ եւ լուսութիւնն որով պահէին քրիստոսեայքն զսոփրութիւնս եւ զձեւս հաղորդութեանն ի հեթանոսաց, եւ զն զերախայսն ի բաց որոշէին ի կցոր-

1 Καθαροί, cathari.

2 Թորթ. առ Չփուռ. "Չբիին ի Գոհութենէ (կամ ի խորհրդոյ հազարութեան) եւ ի պաշտամանց (Գործակարծն) այնու զի չլուսանին թէ Գոհութիւնն է մարմին անարարին մարդ Յիսուսի քրիստոսի, որ կրեաց վասն մարդ մեղաց.": Է. առ Եփես. Ի. "Չփ հաց բեկանելով, որ է զեզ անմահութեան, անդեղեպ ընդգէմ մահու.": առ Փիլադոքզ. Գ. "Փութացարսք միով Գոհութեամբ վարել. քանզի փէ մարմին Յեսուս մարդ Յիսուսի քրիստոսի, եւ փ բաժակ ի փութիւն արեան նորա":

3 Վասն ամօթզած. Թ. "Նւ այսպէս ի պարարութենէ տերունական մարմնոյն

կերակրի, այս ինքն ի Գոհութենէն": Վասն յարութ. մարմ. Ը. "Մարմին զմարմին եւ արիւն քրիստոսի ուտե, որպէս զի եւ ոգին զմայլեալ քրիստոսեմ": Վասն Մկր. Ժ. 2:

- 4 Ընդգէմ հերեւ. Ե. 3. 2. 3. 3. Գ. 18:
- 5 Դաստիարակ. Ա. 6. Բ. 3:
- 6 Μεταβολή. Փոխարկութիւն:
- 7 Պատաս. Ա. 66:
- 8 Չի կան ի նմա պատկեր ինչ բարձր "Վերակրեա զոգի քո, կըզայր: Ընկալ զկերակուր Փրկչին որոց, զքաղցրն իբրեւ զմեղք, կեր եւ արբ՝ կալեալ զձովինն (այս ինքն՝ զքրիստոս) յերկուսին ձեռք.": Գանդ յառաջին ժամանակն զմարմին քրիստոսի սային հաւատացելոցն ի ձեռս:

գումբենէ խորհրդոյն, եւ զի հեթանոսք եւս ամբաստան լինէին զքրիստոնէից վասն մարդակերութեան¹ :

Գտարգտ : — Վաղ իսկ Ս. Իգնատիոս զգործ խորհրդոյ հաղորդութեան անուանէ զՏՀ կամ պատարագ 2. առաւել յայնանգոյն Իրենէոս 3, կատարելագոյն քան զամենայն Կիպրիանոս 4 : Կատարումն պատարագի ի ժամանակս Ս. Յուստինեայ վկայի լինէր առկաւին պսալիսի ինչ պարզ օրինակաւ : Յետ բազում աղօթից ընթերցեալ լինէին հաստատօք ի գրոց սբբոց, եւ ապա եպիսկոպոսն խօսէր ձառ ինչ : Յառնէին հաւատացեալքն միւսանգամ յաղօթա առ Աստուած, ապա տային միմեանց համբոյր սիրոյ եւ խաղաղութեան, եւ յետ այնորիկ մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսին «հաց եւ բաժակ մի զինի՝ խառնեալ ջրով», եւ նա բարբառէր ի վերայ նոցա զբանս օրհնութեանն զոր ասաց Քրիստոս ի վերջին ընթերիսն ի վերայ հացին եւ գինւոյ «Այս է», պլովքն հանդերձ. եւ ժողովուրդն տայր պատասխանի՝ Ամէն : Ապա մարմինն եւ արիւնն քրիստոսի լինէր առեալ հաւատացելոցն ամենեցուն 5 : Հիւանդացն եւ որոց ի բանսի էին ամէնք սարկաւագն : Բազումք ի քրիստոնէից որ հեռի ինչ ճանապարհ երթալոց էին՝ ամենէն ընդ իւրեանս : Սակայն ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում իւրք գտանեմք ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն եկեալ զպաշտօն պատարագին, որպէս երեւի ի պատարագամատուցի անդ առաքելական սահմանադրութեանցն 6 յորում բազում գեղեցիկ աղօթք եւ ծէպք սահմանեալ կան, եւ էական ձեւք կատարման պատարագի՝ զորս յետոյն անասնեմք, բազում ուրեք բան առ բան գտանին : Զհաց եւ զգինի հաղորդութեանն բերեալ տային հաւատացեալքն մասն մի ի սոցանէ օրոշեալ լինէր վասն խորհրդոյ հաղորդութեան եւ մեւս մասնն վասն Ագապաց 7, որք յայնժամ ուրոյն եւ զառ ի հաղորդութենէ յերեկոյն ժամն կատարէին : Զմիացեալսն յագապաց բաշտեր եպիսկոպոսն աղքատաց : Այլ ի չորրորդ դարու վասն ազգի ազգի զեղծմանց ամենեւին արգելին զագապան ժողովք : — Ընդ ասուածեղէն պաշտամունսն յաճախեալ էին եւ երգք :

52

Տնտ, Գտտ : — Ըստ առաքելոցն վարդապետութեան բազումք ի հարց սրպէս յղեմէս եւ Որոգինէս զամենայն իսկ կեանս քրիստոնէից համարէին հանապազորդ իմն աօն, այս ինքն ուրախարար եւ գործօն իմն յիշատակ փրկարար խորհրդոց քրիստոնէութեան : Սակայն առանձինն իմն աօնական աւուրք էին՝ նախ միաշաբաթին (որպէս եւ առ առաքելովքն) որ կոչէր առ հասարակ Կիւրակէ 8, այս ինքն՝ տերունական (օր), յիշատակ յարութեան Քրիստոսի, եւ յայն սակս վասն ուրախութեանն չէր պարտ ի նմին աւուր պահել եւ ոչ գործել գործ վաստակոց 9 : Չորեքշաբաթին եւ ուրբաթն 10, մին սկիզբն եւ մեւսն կատարած պատմութեան չարչարանացն Քրիստոսի՝ էին աւուրք աղօթից հասարակաց միաբանու-

1 Աթենազոր. Հրեշտակութիւն վասն քրիստոնէից. Գ :
2 Աւ Եփես. Գ. առ Փիլադելգի. Գ :
3 Բուզմ առ Դիոպետ. Բ :
4 Ընդգ. հերեա. Գ. 17. եւ 18 :
5 Թոյթ. 63. անս եւ Յերասուղ. առ Սկապ. Բ. Սահմանագր. Աւուր. Ը. 15 :
6 Պատատի. Ա. 66 :
7 Ը. 6-15 :
8 Յերասուղ. Պատատի. 39 :

8 Κυριακή, Dominica (dies).
9 Յերասուղ. «Միայն ի անբունական աւուր յարութեանն ոչ յայտմանէ (ի ձանրգրութենէ) եւեթ այլ եւ յամենայն իսկ կերպարանաց եւ սպասուէ անձկութեան պարտ է մեզ, առէ, զչոյշ լինել, ի բաց թողլով եւ զանբեւառ (negotia) եւս զի մի ապցեմք անգի ստատուայի» :
10 Dies stationum, Աւուրք պահարգաց :

Թեամբ եւ պահոց՝ որ անուանեին կէս պահք (այս ինքն մինչեւ ցերրորդ ժամ) : — Իսկ եկեղեցին Հռոմայ վասն խափանելոյ զհրէական պահս պանութիւն շաբաթուն որ ասկաւին տեւէր՝ յերկարեալ ձգեաց զպահսսն մինչեւ ցկիրականութան կամ ցորն շաբաթու 1 : Վաղ իսկ յերկրորդ դարու երեւին եւ այլ եւս որոշեալ ժամանակք պահոց մանաւանդ շաբաթուք ինչ յառաջ քան զՋատիկն : Այս պահք առ սակաւ սակաւ յերկարեալ, եղին քառասներորդական կամ քառասներորդաց պահք 2, յորս մինչեւ ցմուսս արեւու չառնոյր դք ինչ կերակուր, սակայն օր միաշաբաթուցն էր ազատ. այլ ոմանք միայն ի միում կամ յերիս աւուրս շաբաթուն պահէին կատարեալ պահս 3 :

Իսկն հին տարեկան տօնք էին Ջատիկն եւ Պենտակոստէք. քանզի Քրիստոս ի խաչ ելեալ եւ փառաւորեալ՝ էր հիմն քրիստոնէութեան 4 : Յօն Պասեքին կամ Ջատիկ ունէր իսկզբանն երկուս գլխաւոր մասուս, զսօն մահուն Քրիստոսի (պասեք խաչելութեան 5) եւ զսօն յարութեանն (պասեք յարութեան 6) : Իսկ ժամանակ այսր ամօի եւս պատճառս աւաղնում երեւեթ հակառակութեան ի մէջ եկեղեցւոց : Քանզի որպէս հաւանութեան թուի՝ ըստ յօժարութեան քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ կատարէին արեւելեան եկեղեցիք՝ մանաւանդ ի նահանգին Ասիայ խառն ընդ Հրէից՝ ընթրիս Ջատիկ ի 14-երորդ աւուր Նիսան ամսոյ : Իսկ քրիստոնեայք արեւմտից կատարէին զօր յիշատակի մահուանն Քրիստոսի յաւուր անդ ուրբաթու որ պատահէր յեւ 14-երորդ աւուր ամսոյն այնորիկ՝ իբրեւ օր Պասեքի 7, եւ աւարժան ինչ թուէր նոցա ընդ մէջ հասանել զպահսն որ մանաւանդ յաւազ շաբաթուն 8 պահէր ճշդիւ. քանզի ինքեանք կամ ամենեւին ոչ ուսէին զգառնն Ջատիկ եւ կամ ուսէին յերեկոյի յառաջ քան զսօն յարութեանն զոր եւ միշտ ի միաշաբաթուոյ կատարէին, ուր արեւելեայքն ըստ բերելոյ տարւոյն յայլ եւ այլ աւուրս շաբաթու զնոյն կատարէին (այս ինքն երիւք աւուրբք յետոյ քան զ14ն Նիսան ամսոյ) : Վասն զոչս այլակերպութիւն ի միջոյ բառնալոյ՝ վաղ ուրեմ չոքս Պողիկարպոս եպիսկոպոս Ջմիւռնայ ի Հռոմայ (162) խօսել վասն սորին ընդ Անիկեանայ. բահանայապետի Հռոմայ եւ երկզքին սիրով եւ խաղաղութեամբ մեկնեցան ի միմեանց, բայց արդեամբք չանսաննմք կատարեալ զիրսն : Սակայն անդէն ի Փոքրն Ասիա յամի իբրեւ 170 յարեան բազում խնդիրք եւ եղին յաճախ վիճմունք ընդ միմեանս. (վզաւդիոս Ապողինարիս գրէր ընդդէմ սովորութեան Ասիացւոցն, իսկ Մեղիտոյ եպիսկոպոս Սարգիսցւոց լինէր նմին սովորութեանն ջատագով) : Իսկ սինհոդոսքն որ ի վերջ կոյս երկրորդ դարու յարեւելս եւ յարեւմուս եղին 9, բարբառեցան առաւել յայտնագոյն ընդդէմ սովորութեան արեւելեայցն : Պատշաճ իմն թուեցաւ այնուհետեւ Վիկտորի քահանայապետի Հռոմայ ամել զՅոյնն Ասիացիս ի միաբանութիւն սովորութեան արեւմտից սպառնալեօք նզովից : Չչարեցան իմն եպիսկոպոսունքն արեւելից առաջնորդութեամբ Պողիկարպոսի եպիսկոպոսի Եփեսացւոց, որք պնդէին ունել զայն սովորութիւն յաւանդութենէ առաքելոցն Յովհաննու եւ Փիղիպպոսի : Նմին հակառակ եկեղեցին Հռոմայ յառաջ բերէր

1 Որ եւ անուանէր յաւելում պահոց, Superpositio jejuni. տես ժողով Իլլիքեբեան, Գան. 26 :
 2 Τεσσαρακοστή, quadragesima, Մասթ. Դ. 2 : Ցես Ուրգին. Մեկն ՂԵԼ. Ժ. 4. 2 :
 3 Իբնն. առ Եւսեբ. ԵԿ. պամ. Ե. 24 :
 4 Ա. Կորնթ. ԺԵ. 3—4 : Հռոմ. Դ. 25 :
 5 Πάσχα σταυρώσερον.
 6 Πάσχα ἀναστάσερον.
 7 Dies Paschat.
 8 Εὐδομὰς μεγάλη.
 9 Ըստ Եւսեբոյ Ե. 23. Նախ ի Հռոմ, ապա ի Պանաս, ի Գաղիա, յԱւհայաստան, ի Կորնթոս եւ յայլ եւս անգլս :

զաւանդութիւնն Պետրոսի եւ միաբան ընդ բազում արեւելեան եկեղեցեաց բերէր յառաջ եւ զաւանդութիւն Պաւղոսի: Արդեամբք իսկ յայտարար Վիկտոր զամենայն դիմադարձան նոյնվեայս, սակայն զիջանէր ազանաց բազում եպիսկոպոսաց արեւելից որ միաբան էին ընդ նմա եւ մանաւանդ՝ սքանչելոյն Իրենեոյ եպիսկոպոսի Ղուգղոնացւոց, որ արժանի ըստ անուանն՝ լեալ բարեխօս՝ հաւանեցուցանէր զբահանայապետն շնորհել զաւանդութիւնն ցաւագին հերձուածով վասն այնպիսի ինչ իրիք՝ որ ոչ ի հրամանակարգ վարդապետութիւն հայիցի: Սակայն յետոյ միաբան հաւանութեամբ հաստատեցաւ սովորութիւն եկեղեցւոյն Հռոմոյ ի սինհոդոսին Արեղասոյ (314) եւ կատարելագոյն եւս ի արեգբերական ժողովին Վիկիայ (325): Իսկ ոմանք ոմանք որ յամուեալ ընդդէմ դարձան մերժեալ անղատեցան իբրեւ հերձուածողք (2որդքատասներորդականք 2): Ի սմին վիճման՝ յայն սակս այսպէս ստիպելով իմն գործէր Վիկտոր՝ զն ըստ սովորութեան արեւելեացոյն գոյր ինչ վասնգ խառնելոյ քրիստոնէից եւ Հրէից ընդ միմեանս:

Ի յիսուն աւուրսն յետ Զաակի՝ այս ինքն ի Պետակոստէսն օր էր յաշորդ իմն սոն յարութեան եւ փառաւորութեանն քրիստոսի, լինէր հանապազօր ժողովել ի պաշտօն աստուածեղէն, եւ չքոյն պահք եւ կաարեին աղթքն կանգուն յոտս առ յիշատակի յարութեանն. փառաւորագոյն քան զամենայն աւուրսն էր յիսներորդն՝ սոն յիշատակի իջման Հոգւոյն սրբոյ եւ յայտնուեալ առային աղբեցութեան փառաւորութեանն քրիստոսի: Հաւանութեան իմն է թէ եւ ի սոյն եւս ժամանակս ընդ մէջ Զաակին եւ Պետակոստէից ի կՊերորդում աւուրն կատարէր սոն վերանալոյն քրիստոսի 2, դոնեայ յարեւմուտս, քանզի ասե Աւգոստինոս թէ մի ի բուն կարի հնագոյն սոնից է: Այն առանց իրիք ասարկուանաց է թէ կայր սոն Յայտնութեան յարեւելեան եկեղեցւոյ (6. Յունուարի) անդասին յերկրորդ դարէ: Ի սմին սոնի կատարէր յիշատակ Յայտնութեան կամ երեւելոյն 4 քրիստոսի ի Մկրտութեանն եւ յայանելոյ ամենեցուն իբրեւ վարդապետ յԱստուծոյ 5: Անց այն սոն ի չորրորդ դարու փոփոխմամբ ինչ իւրք եւ յարեւմտեան եկեղեցի՝ իբրեւ յիշատակ յայտնութեան Մեսիայի առ հեթանոսն՝ զորս յանդիման կացուցանեն երեքին մոգքն արեւելից. գամսին եւ նշմարանք սոնի ծնընդեան քրիստոսի անգստին ի ժամանակս յայտոսիկ: Յառաջէր քան զայս մեծամեծ սոնս իբրեւ պատրաստութիւն՝ գիշերական ինչ սոն հըսկմամբ 6: Յոն խմբէին քրիստոնեայք եւ զօր մահու մարտիրոսացն իբրեւ զօր յաղթութեան նոցա եւ փառաւոր ծնընդեան նոցա վասն անսի կեանոց 7 անդէն ի վերայ դերեզմանաց նոցա, յորոց վերայ մաարունս կամ եկեղեցիս էին յօրինեալ. հին քան զամենայն սոն մարտիրոսացն թուի լեալ սոն անմեղ մանկանցն Բեթղահեմի (որ կոչին Ծաղիկք մարտիրոսաց 8):

Տանորդ, նշանիկ հոգիորակոն իրոց: — Զառաքինն վայրք ժողովելոյ քրիստոնէիցն՝ էին յաճախ առնք հաւատացելոցն: Ի ժամանակս հալածանացն ժողովէին ի հեռաւոր ինչ տեղիս, յանտառս եւ ի խորսփոսս. քանզի համօրէն իսկ աշխարհ, ասէին վարդապետք եկեղեցւոյ, է մի եւեթ ասճար Աստուծոյ, նա եւ ի բանաս եւս եւ ի գետնափոր

1 Էջիցն նշանակէ՝ խաղաղութիւն:
 2 Quartadecimani.
 3 Էօբտի տիς αναλήψεως կամ έπισωζο-
 ριστη.
 4 Էպիօնիս, Յայտնութիւն:
 5 Θεοφάνεια, Աստուածայայտնութիւն:
 6 Vigilia, հոգև. ճ:
 7 Natales, Natalitia.
 8 Flores martyrum, festum innocen-
 tium.

անդամ գերեզմանաց¹ եւ ի շիրիմն մարտիրոսացն: Ջբանս պատասխանատուացն թէ քրիստոնեայք չունիցին սաճարս կամ անբանս՝ է իմանալ թէ չունին նորա ըստ հրեական կամ հեթանոսական մասց, այս ինքն՝ զի չիք սաճար յորում փակեալ կայցէ կամ յորում միայն կցէ մասուոր Աստուած: Ամենեւին աներկեան իսկ վկայութեամբ յայտ է թէ էին քրիստոնէից բազում մտարունք եւ սաճարք յերրորդ դարու. եւ ըստ Եւսեբեայ յորինեցան մանուանդ ի ժամանակ խաղաղութեանն սր էր ի հալածանացն Վաղերիանեայ մինչեւ ցհալածանսն Դիակղետիոնու՝ բազում նոր եւ երեւելի եկեղեցիք ի քաղաքս: հոյակապն եւ մեծ քան զամենայն՝ էր ապարէն եկեղեցին Նիկամեդիայ:

Վրանզի յառաջագիտութիւն ազատական արուեստից լեալ էր ըստ ողւոյ հեթանոսութեանն եւ գրեթէ կարգեալ էր ի փառաւորութիւն աստուածոցն հեթանոսաց՝ գարշէին ինն եւ խորշէին ի նոցանց քրիստոնեայք. յայն սակս յառաջին անպաճոյճ եկեղեցիսն գտանեմք լոկ վայրս բաժանեալ վասն արանց եւ վասն կանանց. ի սոցոնաց անջատեալ կայր եւ անդի ինչ ուր նաւիրական գործքն կատարէին² յոր միայն կղերականիցն մասնէին անդ ուղղեալ կայր սեղանս՝ անպաճոյճ հանգերձ կաթեարօք կամ աթոռովք կղերականաց³: Ցակաւ ուրեմն յորինեցան եւ նշանակք ցուցիւք քրիստոնէական ինչ խորհրդաց, որպիսի ինչ՝ ի մտածիս կնքոյ, ի բաժակս եւ ի կանթեզս՝ սրմունք ասոց նկարէին պատկերաւ խաչի, հովուի որ զգաունն ի վերայ ուսոյն բարձեալ ասնիցի, ձկնորսի եւ ձկանս՝ նաւակի (որ էր նշանակ եկեղեցւոյ), խաբսի (նաւու), աղանւոյ, ոսոց արմուտնւոյ, քնարի (որ էր նշանակ հոգւոյ քրիստոնէից), խոյի, պրաղաղի եւ պոցոց նոյնպիսեաց: Սղքիմք զարդարէին եւ զգամբանս, երբեմն եւ զորմունս եւս եկեղեցեաց:

Վրանզի ինչոպէս իրոհորդ:— Յայտ առնէր եկեղեցի հակառակ բազում աղանդոց՝ զի թէպէտ եւ յարգեալ գովէ ինքն զկուսութիւն իբրեւ առանձինն պարդել ի վերայ քան զընութիւն, եւ ցուցանէր զայն հեթանոսաց իբրեւ նշանակ մեծի զօրութեան Աւետարանին⁶, սակայն եւ ոչ զպատիւ ամուսնութեանն ուրանայր⁷, եւ ուսուցանէր թէ շնորհին ի զոյն առանձինն շնորհք Էոզուոյն, քանզի է իսկ խորհուրդ մեծ. եւ ըստ վկայութեան Ս. Իգնատիոսի պարտ էր խօսելոցն կատարել զդաշինս ամուսնութեանն առաջի եպիսկոպոսի⁸. նոյնպէս եւ Տերաուզիանոս⁹ եւ Կղեմէս Աղեքսանդրացի յիշեն զօրհնութենէ եպիսկոպոսին: Էտմարեալ էր եւ յայնժամ անբաժին ամուսնութիւնն յորժամ մի կողմն անհաւատարիմ գտանէր, այնպէս զի եւ կողմն իսկ անսեղ չխարէր ապենդանութեամբ միւսոյն միւսանգամ աշխարհապարել¹⁰: քրիստոնէի ընդ հեթանոսի ընեւ լծակից էր անվաւեր¹¹, միայն ներեալ ինն էր ամուսնութիւնն լեալ յառաջ քան զգարձ միոյ ի լծակցացն¹²: — Յսկայն բազում անգամ սովոր էին քրիստոնեայք առանձնանալ ի լծակցէն յաւուրս բազումն՝ զի առթից պարտպեցցին, մանաւանդ յաւուրս ապաշխարութեան եւ պահոց: Իսկ որ ինչ ի ժուժկալութենէ եւ ի

1 Catacombi.
 2 Բռն, βήμα, chorus.
 3 Τράπεζα, mensa sacra, mystica.
 4 Θρόνοι, καθέδραι, Եւսեբ. յ. 4:
 5 Ὑπόδος, որ էր նշանակէր քրիստոսի, ընթերցեալ այսպէս՝ Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ υἱός Σωτήρ. «Յիսուս քրիստոս Աստուծոյ Ռզի զնորարդ»:

6 Իգնատ. առ Պոզիկորդ. Ե. Յուստին. պատասխ. Ա. 15:
 7 Սահմանք. Աւագ. Զ. 10 եւ 11:
 8 Թղթ. առ Պոզիկորդ. Ե:
 9 Ա. Կրնն Բ. 9:
 10 Կղեմ. Աղեքս. Սարմ. Բ. 23:
 11 Տերաուզ. վասն փանդամ ամուս. Է. յԱ. Կիպրիան. Վասն անկեղց.
 12 Կորնթ. Է. 12. 16:

պահոց անտի խնայութիւնն լինէր՝ առեալ լինէր ազբտաց : Իսկ ամենք առ գահութեան շնորհի քրիստոնէութեանն՝ գրեթէ ի մշտնջենատր պահս նուիրէին զանձինս, մեկեալ յընկերական կենաց ¹ : յորոց բազումք ամենեւին կուսութեան կեանս կէին, երբեմն ուխտու եւս ² :

Ս) Երբն օճումն : — Ըստ խրատու առաքելոյն Յակոբայ ³, կոչեցեալ լինէին երկուսնք առ Տիւանդն մերձ ի մահ տալ զհարճբարական օծուման վերջին, զի առցէ զօրութիւն ոգին ⁴ : Իսկ մարմինն անշնչացեալ չլինէր պղքեալ ի խարակի ըստ սովորութեան հեթանոսացն ⁵, այլ սպին զայն յետս հողոյ եկեղեցական պաշտամամբ իբրեւ զտամար Հողայն սրբոյ, հաստատուն յուսով՝ թէ յարուսցէ զնա քրիստոս երբեմն ի գերեզմանէ ի նորոգ կենդանութիւն : Լինէր ամ ըստ ամէ յիշատակ պաշտամամբ վասն ննջեցեալոցն : Ամենեւին հաստատուն էին հաւապքն՝ թէ մահ է անցումն ի լուսազոյն կեանս, նա մանաւանդ շահ եւս՝ զի փութամակի փառարէ զմեզ ընդ քրիստոսի ⁶ :

Գ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն :

53

Արտաստուարնէ կիր : — Հին կտակարանք՝ որ ի ժողովս հաւատացեալոցն եւ յիրաքանչիւր մատենագրաց յաճախ լինէին ընթերցեալ, ի կիր արկանէին ոչ ի բնագրի անդ, այլ թարգմանութեամբն Եւթանասնից կամ Աղեքսանդրեան, եւ զայս թարգմանութիւն Յուսարիտոս համարէր լեալ յայանի ինչ պրանչելեօք ⁷ : Յերկրորդ գարու յաւելան պլ եւս երեք թարգմանութիւնք, այս ինքն՝ Ալիւղայն, Թէոդոտիոնին եւ Սիւմարոսին : Ալիւղայն էր Հրեայ ծնընդեամբ որպէս հաւանութեան է, կամ ըստ պլոց՝ հեթանոս ի Սինոպայ Պոնտացոց եւ ապա քրիստոնեայ եւ յետոյ դարձեալ Հրեայ կամ Եբիոնեան կացեալ առ Արքիանու . սա յօրինեաց թարգմանութիւն ինչ հնոց կտակարանաց ամենեւին նոյնաանութեամբ : Նոյնպէս եւ վասն Սիւմարոսի եւ Թէոդոտիոնի չէ յայտ . զի նա կարծի յառաջն լեալ Սամարացի եւ սա Եբիոնացի կամ Հրեայ, եւ երկրորդն առ Անտոնինեամբք կացեալ : Սիւմարոս թարգմանեաց ազատագոյնս եւ ջանաց յարմարել ըստ յատակութեան յունական լեզուին : Իսկ Թէոդոտիոն միջին իմն է ընդ մէջ երկոցունցն ոչ ազատ եւ ոչ նոյնաբան կարի :

Իսկ գիրք նորոցն կտակարանաց այնչափ յաճախագոյնս արկանին ի կիր՝ որչափ տակաւ հեռանայ օք յառաքելական ժամանակաց, եւ էր

1 Ασκηται, continentes, σπουδαιοι, *ἐλεγκτῶν ἐλεγκτότεροι*.
2 Կղեմ. Աղեք. Սարգ. Գ. 15:
3 Թեփ. Ե. 14:
4 Որոգիք. Մեկն. Ղեւ. ճա. Բ :
5 Պարմենիոսէ բան Արիստոնեայ վասն գրի. Բ. 22. «Ինչ թուի (ասէ) թէ բաւ փնտրեմք զի պայման թաղելոյ այն իցէ, որով Արիստոն թաղեցաւ ըստ քրիստոսի» :
6 Փիլիպոս. Ա. 31:
7 Ջհեա երթեալ պատմութեան թըլ-

թոյն Արիստոնեայ ուրեմն սպասուորի յարձակի Պաղոմայ Փիլոպոլիտեայ սրբոյն Եգիպտացոց, զոր բրէ նա առ եղբայր Էօք Փիլոպոտես՝ պատմելով թէ որպիսի օրինակաւ այն թարգմանութիւն եղև . զայսմանէ անս մտր առ Ս. Արքիի Երուս. Արևմ. ընծայութեան՝ գրուեալ ի վիճն նա 1832, էջ 68—69 : Այլ չէ ինչ վաւերական պատմութիւնն այն, եւ ոչ թարգմանութիւնն այն ունի ինչ նշանակ ջուցիչ այնպիսի ազգացութեան Աստուծոյ, որպէս քալ եցոյց նախ Ս. Յերոնիմոս : Ցես եւ Հատ. Ա. էջ 473 :

իսկ այսպէս ի դէպ, զի հարկ էր ժամանակ ինչ ի վերայ անցանել մինչև առերևանիկ փոփոխմամբ՝ ի միմեանց հաղորդութիւն գալլին մանեանքն աստ անդ սփռեալք: Այլ թէ երբ եւ յ՛յր ձեռն եւ կամ որչափ գրովք առաջին հաւարուն նոցա ի մի բովանդակութիւն ելու այն չէ յայտ:

Հորն առաւելանէ: — Աշակերտք առաքելոցն եւ քրիստոնեայք նոցին ժամանակակիցք սակաւ ինչ եւեթ թողին գրով. քանզի քրիստոնեութիւն ոչ եթէ իբրեւ ծնունդ ինչ քննութեանց գիտութեան հաղորդեցաւ մարդկան, այլ մանաւանդ թէ իբրեւ ատուածեղէն ինչ յայտնութիւն, որոյ ճշմարտութեանն ցոյցք՝ սքանչելիքն աւելութիւն կային. գարձեալ զի եւ զառաջինն ոչ ահասարակ ի մէջ մատենագիտաց ինչ տարածեցաւ քրիստոնեութիւնն: Յայն սակս եւ հարքն առաքելականք (այս ինքն՝ որք աշակերտեալք առաքելոց էին) ըստ առաքելական օրինակին՝ դպցին ինչ թուղթս եւեթ թողին յարմարեալս ըստ գիտաց պիտայիցն պատահելոց, եւ յորս ոչ ինչ նշմարանք գիտութեան երեւին, այլ քաղցր իմն օծութիւն քրիստոնեական. եւ են սորք՝

1. Իւսնաբաս՝ († 73) որոյ կայ թուղթ մի վասն այնոցիկ սր պահանջէին ի քրիստոնեիցն պահել եւ զմովսիսեան օրէնսն, գրեալ յետ կործանման Երուսաղեմի: Թէպէտ եւ ի վաղ իսկ ժամանակաց իզեմէս Աղէքսանդրացի, Արոգինէս, Եւսերիոս ընդունին զայն թուղթ իբրեւ ճշմարիտ, այլ շատք այժմ արկանեն ընդ յերկուանոք: — 2. Հերմաս, զորմէ չէ յայտ թէ նա իցէ զոր ողունէ Առաքեալք, եթէ այլ ոք երեց եկեղեցւոյն Հռոմոյ, եղբայր Պիոսի Ա. քահանայապետի (յամի իբր 150). կայ սորա գիր «Հովիւ», անուն. յԱ. դպրութեանն մատուցանէ 4 Յայտնութիւնս կամ Ցեփլ վասն անցից եկեղեցւոյ եւ վարուց քրիստոնեից. յԲ. դպրութեանն կան 12 Պարտիքնէ բարեպաշտութեան աւանդեալք ի հրեշտակէ նորա պահապանէ երեւելոյ նմա յտաղիտ մօտ ի Հռոմ ի կերպարանս հովուի սպիտակահանդերձ, մախաղ յուս իւր եւ ցուպ ի ձեռին. իսկ յԳ. դպրութեանն՝ 10 նմանութիւնք ի յորդորուն վարուց բարեպաշտութեան: — 3. իզեմէս քահանայապետ Հռոմոյ գործակից Պաւղոսի եւ յարորդ Պետրոսի 3, որոյ կայ «Թուղթ Ա. առ իորնթացիս», (59 տունք) վասն ցածուցանելոյ դեռուովութիւն ինչ նոցա որով մերժեալ էին ի պաշտամանէն երիցունք ոմանք հաստատեալք յառաքելոց կամ յարանց առաքելականաց: Երկու եւս «Թուղթք առ կուսանս», յանցեալ դարու գտան յասորի լեզուէ եւ թուին հարազատք, ուր թուղթն Բ. առ իորնթացիս ընդ կանխածնոք է: — 4. Իգնատիոս Աստուածազգեսց (բուն՝ Աստուածակիր 4) որպէս հաւանութեան է՝ ասորի յազգէ, աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու, յետ Եւոզեայ յարորդ Պետրոսի յԱնտիոք. սա յետ կապ յատենի առաջի Ցրայիանու՝ առաքեցաւ ի նմանէ ի Հռոմ արկանել առաջի առիւծուց ի թէտարոնին († 107, 20 Դեկտ. կամ ըստ պլոց կարծեաց 116): Ի բազում թղթոց որ ի նորա անուն յածին՝ 7 միայն են հարազատք որ ի նմին ամի զճանապարհայն գրեցան ի նմանէ, այս ինքն . առ Եփեսացիս, Բ. առ Մագնեսիացիս, Է. առ Տրալլիացիս, Ը. առ Հռոմայեցիս (որք գրեցան ի Զմիւռնայ), Ե. առ Փիղադեղիացիս, Զ. առ Զմիւռնացիս, եւ Է. առ Պողեկարպոս (որք գրեցան ի Տրուվադայ): Այսոցիկ երկու իմն ազգ օրինակաց է, մի՛ ընդարձակազգն եւ

1 Ցես վերադայն էլ 36.
 2 Հռոմ. ԺԶ. 14.
 3 Ցես վերադայն էլ 34.
 4 Թեօփոզոս.

մեւ՝ համառօտադոյն . վերջին եւեթ ազգ օրինակացն հարազատ է , իսկ առաջինքն յարմարեալ ի Յերորդ դարու : — 5 . Յանանուանէ ումիքէ կայ գեղեցիկ ինչ «Թուղթ առ Գիովնեաոս», (ոմն հեթանոս) որ յուզեալ իցէ նմա խնդիրս թէ ընդէր քրիստոնեայք զկրօնս հեթանոսաց եւ Հրէից միանգամայն մերժեալ՝ ամենեւին նոր ինչ վարդապետութիւն ի մէջ բերիցեն , եւ դարձեալ՝ եթէ այնչափ կարեւոր էին մարդկան կրօնք քրիստոնէութեան՝ ապա հիմ՝ պսպէս անագան եկն ի մէջ : — 6 . Պապիաս († 120) եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փաիւզացւոց աշակերտ Յովհաննու աւետարանչի եւ ընտանի Պողեկարպեայ . սորա 7 հասակու տորք եւեթ կան ի 5 գրոց «Մեկնութեան ըմտիցն Յեանն», : — 7 . Կուադրատոս († 130) եպիսկոպոս Աթենացւոց աշակերտ առաքելոց , որ եա գիր Պատասխանատուութեան Ադրիանու յորժամ եկն նա յԱթէնա տեսանել զեղեւեան խորհուրդան . սորա մանր ինչ հասակոտոր միայն կայ : — 8 . Պողեկարպոս 1 († 167) ի Յովհաննէ առաքելոյ կորգեալ յեպիսկոպոսութիւն Զմիւռնացւոց ընտանի իգնատիստի Ատաւածազգեցի , որ երթեալ ի Հռոմ առ Անիկեաոս քահանայապետ վասն խնդրոյ սօնին զտակաց գարձաւ ունայն , այլ կաց մնաց ի սերտ հաղորդութեան ընդ հռոմէական աթոռոյն . ի բազում գրոց նորա կայ մի միայն հարազատ «Թուղթ առ Փիղիպպեցիս», գրեալ յամի իբրեւ 107 կամ 108 , որ ըստ Յերոնիմայ ընթերցեալ ընէր յառաջն յեկեղեցիս : Հասակոտորք այլոց ինչ գրոց նորա ընդ կասկածանօք են :

Ինդ յերկուանօք իմն են կամ ստույթեամբ ընծայեալ մտտեան գրացն յորոց անուն շրջին — 1 . Թուղթ երիցանց եւ սարկաւագաց Աքայեայ վասն վկայութեան Անդրէի առաքելոյ : 2 . Վկայարանութիւն Թեկղի եւ Պաւղոսի : 3 . Պրոքորոնի (միջ ուրուք յեթն տարկաւագաց † 60)՝ վարք եւ սքանչեղիք Յովհաննու առաքելոյ : 4 . Լինոսի († 78) առաջնայ յաջորդին Պետրոսի ի Հռոմ Գիրք Բ . զլարչարանաց Պետրոսի եւ Աուղոսի : 5 . Աբղեայ Բարեւընացւոյ (որ պատմի լեալ հրեայ յազգէ եւ առաջին եպիսկոպոս Բարեւընի) Գիրք Ժ . վասն ձգանց առաքելոց : 6 . Կասկք երկրտասան նահապետաց գրեալ որպէս հաւանութեան է իսկզբան երկրորդ դարու : 7 . Սիրիղեան մտտեանք յԾ գիրս որպէս ցայժմ կան եւ յորմէ բազում անգամ առաջին հարք (Յուստինոս , Աթենադորաս , Թեոփիլոս Անտիոքացի , Կղեմէս Աղեքսանդրացի եւ Ղակաւոստիոս) անուն հասածս ի հաւանութիւն հաւատոց մերոց ընդդէմ հեթանոսաց , թուին յորինեալ վազ յառաջ քան զկէս Չորդ դարուն ի քրիստոնէէ ումիքէ՝ ի հին պատգամս հեթանոսացն խառնելով ինչ ինչ ի հնոց եւ ի նորոց կասկարանաց , ընծայելով զամենայն Սիրիղեան կանանց ըզձից հոչակելոց ի մէջ հեթանոսացն , ոմն իբրեւ Պարսիկ կամ Բարեւացի եւ ոմն իբրեւ Գեղպիեան կամ Կուսացի կամ Տրովացի կամ Տիրուրացի Սիրիղոս :

54

Իւր մտտեանագրութիւն աշակերտաց առաքելոցն ըստ նիւթայն եւ ըստ կերպարանացն դուզնաքեայ իմն երեւի եւ միակերպ , նմին հակառակ յՌոմ դարու աստ նշմարի իսկ եւ իսկ առատութիւն մտտեանագրութեանց յազգի ազգի ձեւս եւ ի կերպարանս : Պատճառք իրացն յայտ ի հանգամանաց ժամանակին է , յորում ի ներքուստ եւ արտա-

քուստ յարձակումն կրեր եկեղեցի. ի ներքուստ ազգի ազգի ազանդօք եւ արասքուստ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից սրբ յաճախէին զբարասութիւնս զվարդապետութենէն եւ զվարուց քրիստոնէիցն, գիտունք եւ փիղիսոփայք ելանէին ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան եւ իշխանութիւն տէրութեանն Հռոմայեցաց օգնական էր ժողովրդեանն մոլեգնութեան ի հայածումն նորա: Յայնժամ հան Աստուած միանգամայն արս երեւելիս ի Ճշմարտութեանն պաշտպանութիւն՝ պատմական, պատասխանատուութեան, մեկնական եւ վեճական գրովք ի կերպարանս ոչ միայն թղթաց, այլ եւ խօսից երկուց ընդ միմեանս ¹, ճառից եւ յիշատակաց ²:

1. Ս. Յուսափնոս Ակայ (+ 166), որպէս ինքն իսկ պատմէ՝ սրգի Պրիսկեայ ծնեալ ի Նէապոզիս այս ինքն ի Սիւրբեմ, ի մանկութենէ առնեալ էր ի դպրոց ի հրահանգս ուսման. նախ ետ նա դանձն ի սաղիկեան փիղիսոփայութիւն եւ յետ դիմելոյ կարգաւ առ Պերիպատետիկեանս, Պիւթագորականս եւ Պղատոնականս, մինչդեռ ուրախ իմն ընէր ընդ գիււս պղատոնական իմաստութեանն՝ յորդորեցաւ յառնէ առ մեծնէ ծերունւոյ յընթերցուած գրոց սրբոց. նովին լուսաւորեալ եւ հաստատութեամբ քրիստոնէիցն ի ասնջանն իւրեանց՝ ի միտ առեալ զամենզական վարս նոցա՝ գարձաւ ի քրիստոնէութիւն յ30երորդ ամի հասակին (յամի իբրեւ 133) ոչ ինչ ամեթ համարեալ զթշնամանս խաչին քրիստոսի, բայց եւ զաղաբողոն փիղիսոփայութեանն չմերկացաւ, զի զքրիստոնէութիւն լրումն իմն իմաստութեանն համարէր, եւ կարգեալ գալրոց ուսուցանէր ի Հռոմ, մինչև առ նախանձու մտանեալ ի Կրեակեայ կիւնիկեան փիղիսոփայէ՝ վկայեաց ի Հռոմ գլխատեալ յետ գանկց: — Բաց ի գրոց անտի նորա կորուսելոց եւ յայնցանէ որ ընդ կասկածանօք են՝ կան 1. Գիր վասն միահեծան իշխանութեան (այս ինքն վասն միութեան Աստուծոյ): 2. Պատասխանատուութիւնք երկու, մի առ Անանիոս Պիոս, առ որգիս նորա եւ առ ծերակցոյն (գրեալ ի Հռոմ յամի իբրեւ 138) եւ մեւս եւս կարճագոյն որպէս հաւանութեան է՝ առ Մարկոս Աւրելիոս: 3. “Խօսք ընդ Ցրիփոնեայ Հրէի”, վասն մարմնաւորութեան Բանին եւ կոչման հեթանոսաց, գրեալ յամի իբրեւ 140: — 2. Տասիանոս (+ 180) ասորի յազգէ ի Միջագետաց այլ չքնեալ ի բազում կողմանս եւ վարժեալ ի հրահանգս Յունացն, որ յետ ինգրելոյ եւ քննելոյ զամենայն կրօնսն՝ ի քրիստոնէութեան եգիտ զճշմարտութիւնն, եւ աշակերտեալ Յուսափնեայ ի Հռոմ էր ընկէր եւ կցորդ վաստակոց նորա, եւ յետ նորա մահուն առաջնորդէր գալրոցին նորա, այլ ապա մեկնեալ յիւր աշխարհն՝ անդ ամբարասանեալ ընդ ուսումն վարդապետութեան իւրոյ ի բաց եկաց յեկեղեցւոյ եւ յորինէր ուրոյն ազանգ ըստ Ենկրատիտեանց կամ Զուժկալաց (յամուսնութենէ, ի մտոյ եւ ի գինւոյ իբրեւ ի չարաց իրաց): Սորա կայ “Ճառ ընդդէմ հեթանոսաց”, թող զգիրսն բազումս որոց անսանք եւեթ կան: — 3. Ս. Աթենագորաս (վկայեալ՝ 180) Աթենացի (ըստ վերնագրին որ դնի ի գլուխ գրոց նորա) փիղիսոփոս հեթանոս որ (ըստ ֆիղիպպեայ Սիդեոայ) ի կամել իւրում գնել գիրս ընդդէմ քրիստոնէիցն՝ առեալ ընթեռնու զգիրս սուրբս զի անդեակ իրացն ինիցի, այլ անդէն ըմբռնի ի հրասպարհ ճշմարտութեանն: Սորա կայ գիր “Հրեշտակութեան (այս ինքն պատասխանատուութեան) վասն քրիստոնէիցն”, եւ մեւս եւս գիր “Վասն յարութեան մեռելոց”: — 4. Թէոփիլոս Անտիոքացի ըստ օրի-

1 Dialogue. 2 Commentarium.

նակի Յուստինեայ եւ Յասիանեայ եւ Աթենագորայ դարձեալ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութիւն ընթերցուածով գրոց սրբոց, եւ յեա Երուսեայ որ էր եւթներորդ ի Պետրոսէ՝ յաջորդէր զեպիստակոսութիւն եկեղեցւոյն Անտիոքացւոց (ըստ Մաւրինեանց՝ 176 — 186)։ Մնացեալ են ի գրոց նորա միայն «Երեք գիրք առ Աւողիւկոս», (բարեկամ իւր Տիմոնոս՝ այլ գիտուն եւ ցանկացող ճշմարտութեան)։ — Ծ. Լերմիա՝ (ըստ վերնագրի գրոց նորա) փիղիսոփոս՝ որոյ ոչ վարք յայտ են եւ սչ ժամանակ, եթող մեզ զգիրս «Կշատաբուժեան արտաքնոցն փիղիսոփայոց»։ — Յ. Անուամբ եւեթ եւ կամ դոյզն ինչ նշմարանօք գրոց ծանօթ են ա. Արիստիդէս փիղիսոփոս Աթենացի որ եա Պատասխանատուութիւն Ադրիանու, Բ. Ագրիպպաս Կասար որ գրեաց Յանդիմանութիւն ընդդէմ Բասիդիդեայ եւ կան դոյզն ինչ Հատակատորք, Է. Արիստոն Պերդէացի որ էր Հրեայ յազգէ եւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն, եւ գրեաց խօսս յորում Յասոն եւ Պապիսկոս վիճին ընդ միմեան վասն քրիստոնէութեան, Դ. Ս. Մերիաոյ Սարգիսցւոց եպիսկոպոս († յամի իբրեւ 173) որոյ արմաւ մասնակց թուեալ մի ըստ միջէ առ Եւսեբեայ՝ չեն այժմ ի միջի՝ բաց ի Հատակատորք ինչ, այս ինքն մասն ինչ ի Պատասխանատուութենէն առ Մարկոս Արեղիոս (յամի 170), թուղթ մի առ Ռեսիմոս սմի որում ընծայէ զգիրս իւր Քաղուածոց ի Հնոց կտակարանաց։ Իսկ ցանկ գրոց Հնոց կտակարանացն որ ի նմանէ յիշին՝ զամենայն յառաջականոն գիրան բովանդակէ բաց յեթերայ զըր թերեւս ընդ անուամբ Եզրի կարգէ, Ե. Ս. Գիմիաս Կորնթացւոց եպիսկոպոս († 180)։ Ի սորա եւթն թղթոց (առ Ղակեդանացիս, Աթենացիս, Նիկոմեդացիս, Գորտիմացիս, առ եկեղեցին Ամասարիացւոց եւ առ այլ եկեղեցիս Պոնտոսի, առ Գնոսօիացիս, առ Հռոմայեցիս) միայն ի թղթոյ անտի առ եկեղեցին Հռոմայեցւոց կան (առ Եւսեբեայ) երեք Հատակատորք։ Յառաջոււն զողեալ մեծապէս զկարգ եւ զսովորութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ ասէ. «Այս իսկ ձեր սովորութիւն է, ասէ, անդասին իսկզբանէ անտի Հաւատոց զի առ եղբարսն ազգի ազգի երախտեօք ցուցանիցէք բարերարութիւն եւ առ բազում եկեղեցիս . . . զԿարեւոր կարեւոր դարմանս կենաց առաքիցէք . . . Եւ զայս սովորութիւն երանելի եպիսկոպոսն ձեր Առվաէր ոչ պահեաց միայն՝ այլ եւ աճեցոյց եւս, երբեմն ընծայս վասն սրբոց առատութեամբ մատակարարեալ եւ երբեմն զեղբարսն որ անդր ճանապարհ առնէին միթարելով իբրեւ Կոյր յանտիսին շէր որդիս»։ Իսկ յերկրորդում ասէ թէ «Այսօր կատարեցաք զսուրբ օրն տէրոնական յորում զձեր թուղթն ընթերցաք, զոր եւ յայտմ Հետէ միշտ ընթեռնող ըստ օրինակի առաջին թղթոյն այնորիկ գրելոյ առ մեզ ի Կղեմայ (եպիսկոպոսէ Հռոմայ) լցցուք գեղեցիկ գեղեցիկ պատուիրանօք եւ վարդապետութեամբը»։ Յերրորդում արանջէ զի սպասաւորքն սատանայի խանգարան զթուղթս նորա ցանելով որոն միջորութեան։ Զ. Ս. Ապողիեար եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փոլիգացւոց († 180) որ նահատակեցաւ բանիւ եւ գրով ընդդէմ Մոնտանեանց, որ առ նովու ելին, եւ ընդդէմ Տիմոնոսաց եւ Լրէից, բայց առ Հատարակ չեն այժմ ի

Ա վասն զասկի Գիրք Բ. յորում կտաստեալ մասնէ արեւելացն սովորութեան. Ասան բարեւոք վարուց եւ վասն մարգարէից. Ասան եկեղեցւոյ. Ասան տէրուական տաւարն. Ասան բնութեան մարգարն. Ասան արարութեան մարգարն. Ասան Հպատակութեան հաւատոց. Ասան ոգւոյ, մարմնոյ եւ մտաց. Ասան միբուժեան. Ասան ինքնզեանն քրիստոսի. Ասան մարգարէութեան. Ասան Հիւրընկալութեան. մեա եւս գիր Բանայի (գրոց սրբոց) անուն. Ասան ոտատանայի Ասան յայտնութեանն Յովհաննու. Ասան Աստուծոյ մարմնաւորի (մարմնացելոյ)։

միջի մատենակը նորա, Է. Ս. Ապողոնիոս որ էր սինկղեախիկոս Հռոմեացիքի եւ վարժ գիտութեամբք, առ Վոմոդեաւ վկայեաց մատենալ ի ծառայէն (յամի իբրեւ 186), Ը. Միղաթաղէս որ ծաղկէր յամի իբրեւ 180—190, որ գրեաց գիրս ընդդէմ Հեթանոսաց, Հրէից եւ Մոնոտեանց եւ Պատասխանատուութիւն առ կայսր, Բ. Մողեստոս, Մուսանոս, Սեքստոս եւ Արաբիանոս որք առ Մարկոսն Աւրեղեաւ եւ Վոմոդեաւ թուին ծաղկեալ եւ չեն ինչ ծանօթ վարք նոցա. որպէս եւ առ նովին Վոմոդեաւ եւ Սեպտիմիան Սեւերոսիւ ծաղկեցան մեկնիչք գրոց արտոց Հերակղիտոս (մեկնութեամբ Առաքելոյն, այս ինչն թղթոցն Պաւղոսի), Վանդիդիոս եւ Ապիոն (մեկնութեամբք վեցօրեայ արարչութեան), Յուդաս (մեկնութեամբ 70 եւ թներորդաց Գանիեիքի), Հռոգոն ստիացի ծնընդեամբ, աշակերտեցաւ Տատիանոսի ի Հռոմ. ի գրոց անտի սորա (յորս է դարձեալ մեկնութիւն մի վեցօրեայ արարչութեան) կայ (առ Եւսեբեայ) Հատակոտոր ինչ գրոցն ընդդէմ Մարկիոնի, եւ մեւ եւ Հատակոտոր ի գրոց Մաքսուման զոր մաքսուեցաւ ինքն Հռոգոն ընդ Ապեղեայ Մարկիոնացւոյ յորում ասէ թէ «Յորժամ պարտեցաւ ի նմանէ Ապեղէս յետ բազում ինչ չարաչար բարբառելոյ՝ ապա ուրեմն սկսաւ ասել թէ չէ պարտ ամենեւին ի խոյզ արկեալ քննել զհաւատոս, այլ պարտ եւ պատշաճ է իւրաքանչիւր ումիք կալ մեալ յայնմ զոր միանգամ ուսաւ իսկզբանն. քանզի որ ի խաչելեալ անգր Հաստատեալ իցեն զոյս իւրեանց՝ փրկելոց են, ասէ, միայն թէ գործս բարիս գործիցեն», Ապա չէր ինչ անծանօթ եւ հնոցն մարտելոց՝ վերջին ապաւէնն յոր պժմ դիմեն ամենայն մարտելոց մերոց ժամանակաց յետ յաղթահարելոյ ի ճմարտութենէ զորոյ չկամին երթալ զհետ : Գ. Ս. Մաքսիմոս Չերորդ եպիսկոպոս Երուսաղեմացոց . ի սորա գրոց թէ «Ուստի չարն իցէ», եւ թէ «ՅԱստուծոյ ստեղծաւ նիւթն», կայ Հատակոտոր ինչ առ Որոգինի : Ժ. Պողիկրատէս Ցերորդ եպիսկոպոս Եփեսացոց († յամի իբրեւ 200) որ վասն ինդրոյ զասկին գրեաց սասակութեամբ թուղթ առ Վիկտոր քահանայապետ Հռոմոյ, որոյ կան երկու Հատակոտորք առ Եւսեբեայ : Ժք. Պաղմասայ եպիսկոպոսի Ամասարիս քաղաքի եւ Բաքիւղայ եպիսկոպոսի Վորնթիացոց յարդգին Գիոնիսեայ յիշին թուղթք վասն զասկին գրեալ ի Հռոմ, որպէս եւ նոցին ժամանակակցի Ս. Թէոփիղեայ եպիսկոպոսի Վեսարեայ Վապաղովկացոց թուղթ՝ յորմէ կայ Հատուած առ Բեսայ, եւ մասնէ ջատագով սովորութեան արեւմտեան եկեղեցւոյ վասն ժամանակի զասկին :

7. Իրենէոս Տայրենեօք ի Յոնիայ՝ որպէս թուի, աշակերտեալ Պողիկարպեայ ի Չիւււնա եւ ապա Պապիայ, լեալ ունեցողիւր եւ պլոց աշակերտաց առաքելոցն, բայց կրթեալ ի մանկութենէ եւ ի բանաստեղծութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն արապընոցն : Այսպիսի կրթութեան խառնեալ ընդ եռանգման պաշտպանելոյ եկեղեցւոյ՝ դիւրագոյնս ընդամանէր Իրենէոս ոգւոյ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, տեսնէր թափանցանց զազգի ազգի գրութիւնս Գիտացն եւ այնպէս միտք գործել մեծամեծս վասն եկեղեցւոյ Աստուծոյ : Յետ բազում վատասկոց ի կողմանս Ասիացոց՝ գտանեմք զնա ի Գաղիա առ Ս. Պոթինեայ եպիսկոպոսի Ղուգղունացոց որ ձեռնադրեաց իսկ զնա յերիցութիւն, եւ յետ վկայական մահու նորա ընտրեցաւ Իրենէոս յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին (178) : Յետ առաքելոյ մարտիրոսացն որ ընդ Պոթինեայ վկայեցին՝ արս թղթով առ Եղեւթերոս քահանայապետ Հռոմոյ վասն ինդրոցն յուզելոց ի Մոնտանեանց ի Գաղիա եւ առնլոյ զհաստատութիւն եպիս-

կողմութեանն՝ վատակէր երանելին ի հաստատութիւն եկեղեցեացն Գաղղայ, եւ ի գժառութեան անդ վասն զատկին առնի՝ եղև միջնորդ հաշտութեան ընդ եպիսկոպոսունսն Ասիայ եւ ընդ Վիկտոր՝ որ կամէր կարել զհաղորդութիւն իւր ի նոցանէ. եւ ի կրկնել հալածանացն առ Սեպտիմիան Սեւերոսիւ վկայեաց յամի 202: Ի գրոց անսի նորա կան ձան իբրեւ զեղեցիկ նշխարք եկեղեցական աւանդութեան հըսկապ «Գիրք Ե. ընդդէմ Աղանդոց», կամ Հերձուածոց, որոյ բուն վերնագիր է «Յանդիմանութիւն եւ քակումն սուսանուն գիտութեան», ¹ (վարդապետութեան Գիտաց) որք են գրեալ ի մէջ ամացն 172—192, ի յոյն լեզու, բայց հռոմայեցի թարգմանութիւնն միայն կայ զոր եւ յՅորդ դարու անսանմբ (ի Տերաուղիանեայ եւ ի Կիպրիանեայ) արկեալ ի կիր, եւ է ճշգրիտ որպէս ի համեմատութենէ ընդարձակ ինչ հասակոտորոց (առ Եւսեբեայ, Եպիփանեայ, Թեոփորեոսայ, Յովհաննու Դամասկացոյ) երեւի, թէպէտ եւ մութ ինչ է՝ բազում ուրեք: — Արապիոնի եպիսկոպոսի Անտիոքացոց (յամէ 190) ձեացեալ է միայն հասակոտոր ինչ ի թղթոյն առ եկեղեցին Հռոսսացոց ի Կիղիկիա (առ Եւսեբեայ Պատմ. եկ. 2. 12):

Ս կայարանութիւն էրբորդ դարու հարազատ: — 1. Վկայարանութիւն Ս. Իգնատիոսի Աստուածազգացի ² գրեալ ի սարկաւազաց նորա ի Փիզոնէ եւ յԱզաթուղեայ որ ընդ նմայն երթեալ էին ի Հռոմ: — 2. Վկայարանութիւն Ս. Սիւմիթրոսայ եւ եւթն որդւոց նորա որ առ Ադրիանու վկայեցին սադրելով քրմապետացն Հռոմոյ, եւ ասի գրեալ ի Յուդիոսէ Ափրիկանոսէ: — 3. Վկայարանութիւն Յակոբայ առաքելոյն եղբոր Յեանն եւ Հմառնի եպիսկոպոսաց Երուսաղեմի գրեալ ի Հեգեսիպպեայ ³: — 4. Ս. Փեղիկիայ եւ որդւոց նորա ⁴: — 5. Գեղեցիկ թուղթ եկեղեցւոյն Զմուռնացոց վասն վկայութեան Պողիկարպոսի եւ որոց ընդ նմա ⁵: — 6. Թուղթ եկեղեցեացն Վիեննայ եւ Լուզգուկայ վասն վկայութեան Պոթինեայ եւ այլոց ⁶:

Ինդ կասկածանոք ինչ է վկայարանութիւն Ս. Յուստինոսի փիղիսոփոսի եւ ընկերացն, առաւել եւս վկայարանութիւնն Ս. Սիւմիթրիանոսի՝ որ յամի իբրեւ 180 յԱզոստոդունն (Ութէոն) քաղաքի Գաղղացոց գլխաւեցաւ:

55

Իսյպէս մասնագրութիւնն քրիստոնէական որ իսկզբան անդ ազքառ ինչ էր՝ յընթացս երկրորդ դարուն ծաղկեալ փթթեցաւ, մինչեւ զարմացուցանել իսկ՝ եթէ ի յաճախութիւնն զք եւ ի պէսպէս պլակերպութիւնն եւ ի ժամանակին կարծութիւն եւ ի ներդութիւն առապանաց հանգամանացն նայիցի:

Գրեթէ նոյն հանգամանք կային միայն եւ յերրորդ դարու. դարուն ի սին պատասխանատուութիւնք առ իշխանս եւ ընդ այնր յաճախէ եղծումն մտաւոր պատճառաց՝ զորս սկսաւ յառաջ մատուցանել հեթանոսութիւն ի ձեռն փիղիսոփայիցն իւրոց եւ գիտնոց: Նմին հակառակ՝ դուն ուրեք երեւի վիճումն ընդ Հրէից. զի սոքա ցրուեալք եւ քայքայեալք չորացան իբրեւ զթղենին զոր անէծ Տէրն, եւ չունէին ինչ

1 Έλεγχος και ἀνατροπή ψευδοσύμου 4 Տեւ վերագոյն էլ 147:
 2 Տեւ վերագոյն էլ 133: 5 Տեւ վերագոյն էլ 139:
 3 Տեւ վերագոյն էլ 30—133: 6 Տեւ վերագոյն էլ 144:

աւելի բայց քէն սաստիկ ընդ քրիստոնէից, այլ որպէս քաղաքացին՝ նոյնպէս եւ մատուր զօրութեամբ ակար եւ անզօր էին ելանել ի կուր ընդ քրիստոնէութեան: Նոյնպէս անցեալ իմ էր բուն ժամանակն ծաղկելոյ Գիտական աղանդոյն. յամենայն կողմանց մերժեցան մղեցան ի բաց ի սահմանաց եկեղեցւոյ յետս, եւ երթայր ծիւրէր այնուհետեւ. այլ զնորին հակառակն ի հին Եբրիոնեան աղանդոյ եղին բուսան աղանդք Միութիւնականաց որ ասրելեան մասժութեանց եղին սկիզբն, որք եւ ջանացին զԵրրորդութեան վարդապետութիւն՝ որ հինք քրիստոնէութեանն է, ի հրէական անծին եւ անպտուղ միութիւնն դարձուցանել, որպէս Գիտական աղանդն ջանացեալ էր զնոյն ի հեթանոսական բազմաստուծութիւնն փոխել:

Ի նոզէմ Մոնտանեանցն՝ որք չկարացին գալ այնչափ յաւաքագէմ, բաւական էր եպիսկոպոսական պընութիւն ի զգուշութիւն հօտին: Նոյնատեանցն հերձուած եւ դարձեալ խնդիր վաւերականութեան մկրտութեան հերեմիկոսացն կամ որոց արտաքոյ եկեղեցւոյ իցեն՝ ած զամենեւին ի քննութիւն ներքին էութեան եկեղեցւոյ:

Պաշտպանիւք եկեղեցւոյ ընդդէմ սոցա ամենեցունց յայն վայր գրեթէ միշտ իսկ ի դպրոցս հեթանոսացն ուսեալ էին ուսումն, եւ մեծ մասն նոցա դառնալով ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն: Սակայն կարեւոր եւ պիտոյ էին այնուհետեւ հրահանգք ուսման ըստ քրիստոնէական իմն մտաց, նախ զն յայտնի իսկ երեւէր թէ առ ի չգտէ գպրոցաց ուսման եւ կրթութեան ըստ քրիստոնէական մտաց՝ արգել իմն ընէր դարձի մարգկան որ ի բարձրագոյն կարգի քան զաւմիկն էին. եւ երկրորդ անգամ՝ զն ծնողքն քրիստոնէալք չառնուին այնպէս դիւրաւ յանձն զմանկունս իւրեանց աւաքել ի հրահանգս հասարակաց կայսերական կամ քաղաքական դպրոցաց. քանզի ընդ մեկնութեան յունական եւ հռոմէական դասական մտտենագրութեանն՝ ծծէր մանկտին զհիւթ հեթանոսութեանն, մանաւանդ զն վարդապետք փիղիսոփայութեանն եւ գեղեցիկ ուսմանց դաժանագոյնք քան զամենայն թշնամիս քրիստոնէութեան էին:

Ինչպէս եւ օմանք սղբիմք յօժարէին ի դրսովման արտաքին ուսման եւ մանաւանդ փիղիսոփայութեան եւ չհամարէին զայն օգինաւոր ինչ եւ ոչ ի պէտս քրիստոնէից, եւ խել իմն ջանային իբրեւ առնկ թունաւոր ծնեալ ի դիւացն սերմանէ ի դաշտավայրս հեթանոսութեանն, սակայն բազմաց ուղիղ ընդ իրն հայելով՝ որչափ ինչ ժամանակացն հանգամանք ներէին, կարգեցան դպրոցք հանրերձ արտաքին հրահանգք յերեւելի երեւելի եկեղեցիս: Ամենեցուն առաջնորդ եւ քան զըլորեոսին երեւելի էր Երախայական դպրոցն Սղեքսանդրիա: Վաղ իսկ քաղաքն այն էր գլխաւոր կայան յունական ուսմանց եւ գիտութեան, կայր անդ Մուսայարան՝ զոր էր եղեալ Պտղոմեայ Ղազեան եւ ընդարձակեալ Տիբերեոյ եւ առաջնորդէր կայսերական ծախուք, յորում աւանդէին գեղեցիկ գիտութիւնք եւ աշակերտքն միաբանեալք ի հացակից հաղորդութիւն՝ կային անդ կանխեալք յուսումն: Այսպէս էր Սղեքսանդրիա տեղի ժողովելոյ գիտնոց, ուր յամենայն մասանց հռոմէական պետութեան յորդեալ դիմէր ուսումնասէր մանկտին: Ընդ այն հոյեցեալ եկեղեցւոյն Սղեքսանդրացւոց՝ զդպրոցն զայն որ վասն երախայից էր ընդարձակեալ՝ յաւել ոչ միայն գիտնարար հրահանգս քրիստոնէական ուսմանց, այլ եւ սակաւ մոյծ առհասարակ հրահանգս արտաքին

1 Museum.

ուսմանց, ոչ միայն վասն զքրիստանեայ մանկտին կրթելոյ պլ եւ վասն զհաւասար քրիստոնէութեան քաղցրութեամբ տարածանելոյ: Գլխաւոր նիւթ ուսման էր մեկնութիւն գրոց սրբոց, եւ առնթեր՝ փիղիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտարիտութիւն եւ այլ եւս նոյնպիսիք: Առաջին յուսուցչաց անտի էր (ըստ Փիղիսոփայեայ Յիզեանեայ) Աթենագորոս զոր յաշրոգեցին մի ըստ միոզէ Պանտենոս, Կղեմէս, Որոգինէս, Հերակղաս, Դիոնեսիոս, Պիէրիոս, Թեոգնոստոս, Արտալիոն, Պետրոս վկայ (170—313), ունելով եւ օգնականս ընդ իւրեանս: Մեծ իճն էր օգուտս զոր ընկալաւ ի դպրոցէ անտի եկեղեցի, զի անտի եղին արք երեւելիք գիտութեամբք, եպիսկոպոսուկք, սուրբք եւ մարտիրոսք, եւ ի նորա սերմանէ բուսաւ ծաղիկ գեղեցիկ մեծի եկեղեցական մատենագրութեանն ի չորրորդ դարու:

1. (Յեա Ս. Պանտենեայ (որպէս հաւանութեան թուի) Սիկիդացոյ (†212) որ զոյգ երեւելի էր գիտութեամբ՝ վարժեալ ի սասլիկեան փիղիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեամբ՝ զի չոգան ասպեւելութեամբ ի Հնդկիկս (թերեւս յԱրաբիա) եւ ապա կացուցաւ ի վերայ Աղեքսանդրիական դպրոցին, եկաց անդէն յուսուցչութեան (191—202) նորին աշակերտ Յիստոս Փղաւիոս Կղեմէս Աղեքսանդրացի կամ Աթենացի ի հեթանոս ծնողաց, կրթեալ յամենայն իմաստութիւնս Յունաց մեծաւ իճն առաւելութեամբ քան զբաղումս, որ յեա այնորիկ դարձեալ ի ճշմարտութիւն աւետարանին՝ յաճախէր առ երեւելի երեւելի վարդապետս քրիստոնէութեանն ամենայն աշխարհաց, մանաւանդ յԱղեքսանդրիա առ Պանտենոս զոր «Սիկիդեցի մեղուն», կոչէ: Աստ ի Դեմետրեայ եպիսկոպոսէ քաղաքին կարգեցաւ յերիցութիւն եւ ապա ի վերակացութիւն երախայտական դպրոցին: Յեա 13 ամաց (յամի իբրեւ 202) ի յառնել հալածանացն յԱղեքսանդրիա առ Սեւերեաւ՝ շրջեցաւ յայլ եւ այլ կողմանս եւ կացեալ ժամանակս ինչ յերուսաղէմ եւ յԱնտիոք եւ դարձեալ յԱղեքսանդրիա՝ անդ վախճանէր յամի իբրեւ 217 կամ 220: Ոչ յանիրաւի ինչ էր այն՝ զի իմաստուն քահանայապետն Բենեդիկտոս ԺԳ. ի համարոյ սրբոց եղծանել հրամայեաց զանուն նորա՝ վասն պակասելոյ հաստատուն ինչ վկայութեան զսրբութենէ նորա, որպէս եւ ոչ Յոյնք ինչ պատուեցին զնա երբեք հրապարակաւ:

2. Կղեմաւ նոր իճն ժամանակք եկեղեցական մատենագրութեան առին սկիզբն. մինչեւ ցայն վայր հաւատք հեռացեալ մեկուսի կային ի գիտութենէ, սա ի վերայ հիման հաւատոցն ի գիտութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն թեւակոխէր, ի մտի եղեալ ցուցանել զմիաբանութիւն քրիստոնէութեան ընդ ճշմարիտ գիտութեան կամ փիղիսոփայութեան զի այնպէս դիւրագոյն զդարձ հեթանոսացն գործիցէ: Չոյն ճգնի յանդիման կացուցանել յերիս գիրսն որ իբրեւ մի ինչ ողջոյն կապեալ ընդ միմանս են: Ա. «Իսրայան առ հեթանոս», ցուցանէ թէ որպէս հակառակ է հեթանոսութիւն առողջ մտաց. Բ. «Դաստիարակն»,¹ (յերիս գաբուլութիւնս) առաջնորդէ ի վարս առաքինիս, զոր թերեւս իբրեւ ուրոյն ուրոյն ճառս աւանդէր երախայիցն (սփռեալ յամի իբրեւ 192). Գ. Ստրոմատք² (օթոցք հիւսեալք, իբրեւ թէ գիր որ ի բազմապատիկ տեղեկութեանց իցէ հիւսեալ, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն մեկնէ), յութ դպրութիւնս, ընծայեցուցանեն զգաղանիս կամ զանձառ ճառս քրիստանէութեան իբրեւ վարդապետութիւն որ աւանդիցի մկրտելոցն կամ որոց այն ինչ իցեն մկրտելոց, (գրեալ յամի իբրեւ 194): — Ութեւ

1 Paedagogua.

2 Stromatae.

րորդ (կրճատ) դպրութիւն Ստրոմնատաց (որ ճառէ զԽորհրդական փիղիսոփայութենէ) ընդ կատածանօք իմէ է թէ արդարեւ Աղեմայ իցէ :

Կայ ի գրոց աստի եւ ի գրոցն թէ «Ո՛ր մեծատուն ի մեծասանց կարիցէ փրկել», այլ գիրք նորա (Մեկնութեանցն¹, վասն Չատկաց, Համբրութեան, Ցեսչութեան, Ժուժկալութեան, Հարսանեաց, Միութեան եկեղեցւոյ եւ այլոց յորոց զբազումս ինքնին իսկ յիշէ) չեն ի միջի, այլ միայն Հատակոտորք ինչ Մեկնութեանցն գրոց: Հատակոտոր մի ի Հատակոտորոց աստի առ Մոսքայ վանականի († 620) պատմութէ միայն զՊետրոս մկրտեալ իցէ Քրիստոս անձամբ, սա զԱնդրէաս, Անդրէաս զՅակոբոս եւ զՅովհաննէս եւ սորք զայսն յառաքելոց: — Երեւելիք յաշակերտաց նորա էին Ս. Աղեքսանդրոս († 251) եպիսկոպոս Փղաւիտոս կամ Փղաւիտայոլիս քաղաքի Աղիկեցւոց, որ ապա փոխեցաւ յԵպիսկոպոսութիւն Երուսաղեմի (213), եւ Որոգինէս:

3. Որոգինէս մեծ քան զվարդապետ իւր ծնաւ յԱղեքսանդրիա (185)։ Տայր նորա Ղեւոնդրաս ինքնին կայր պատկառ մանկանն կրթութեան վարժելով մանաւանդ յընթերցումն գրոց սրբոց, եւ անդէն ի մատաղ Հասակին առաքեալ ի դպրոց անդր երախայական առ Հոյակապն Աղեմէս Անդէն ի մանկութեանն այր կատարեալ էր Որոգինէս, լի եռանդամբ սիրոյն Քրիստոսի . ի Հալածանս Սեւերեայ (202) Հաղել Հաղ կարէր արգելու մայր նորա պահելով զՀանդերձս նորա՝ զի մի առ Ծարաւոյն մարտիրոսութեան երթեալ կայցէ առաջի դատաւորաց ի խոտովանութիւն Հաւատոցն: Յայն սակս տեսեալ պատանեկին թէ արգելաւ՝ գրէր թուղթ առ Հայր իւր որ ի բանտի էր թէ Ձգջշ լեր, Հայրիկ, մի մեր վասն փոխեսցես զմիտս քո: Յեա Հօրն մարտիրոսութեան, քանզի յարքունիս Հասան ինչք նորա, կին ոճ մեծատուն առ զմանուկն 17ամեայ առ իւր եւ նորա Ծախուք կրթէր ի քերականութիւն, ի ճարտարեւոսութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն:

Ա լաղվալակի եւ Հռչակ իմաստութեան նորա եւ բազումք ի Հեթանոսաց դասնային ի նորա ձեռն ի քրիստոնէութիւն, յայն սակս եւ Գեմարիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ կացոյց զնա 18ամեայ ի վերոյ դպրոցին երախայութեան (203): Այնուհետեւ վասն աւուրն պարենի առ վաճառեաց Որոգինէս զմատենադարանն գրոց արտաքին իմաստութեան՝ այսպէս սակ արկեալ զի ընդ այնր ընկալցի աւուր աւուր 4 խորեւէշս (120 փող): Աջողակութիւն մտաց նորա եւ բանքն լի ոգւով, զօրութեամբ, գեղեցկութեամբ եւ քաղցրութեամբ՝ կայէին զամենեմբն ընդ նմա: Որչափ քաղցր առ այսն էր՝ նոյնչափ խոտազոյն առ ինքն. ուտէր սակաւ, մի եւեթ պարեգօտիկ էր նորա, օգս չազանէր ժամանակս բազումս, զմեծ մասն գիշերոյն յաղօթս եւ ի մտածութիւն Հանէր եւ զճանցեալ մտանն ննջէր գեանախշտի: Զբազումս յաշակերտաց իւրոց որ արժանի մարտիրոսութեան եղեն՝ երթեալ քաջալերէր առաջի ասենիցն: Իբրեւ յորգեալ յաճախէր թիւ աշակերտացն եւ բազումք եւս ի կանանց դիմէին առ նա յուսումն վարդապետութեան կրօնից՝ առ սիրոյ զգաստութեանն եւ իմանալով խոտորնակ զբանտ Քրիստոսի առ Մատթէի ԺԲ . 12՝ կրճատեաց զանձն . իմացաւ զերան Գեմարիոս, յանդիմանեաց զնա՝ քաջալերեալ միանգամայն չճովանալ յեռանդանէն: Եւ զի Հռչակ Համբաւոյ նորա ած ժողովեաց առ նա արս կրթեալս յազգի ազգի Հրահանգս փիղիսոփայութեան կամ Գիտականութեան՝ եգ ի մտի Որոգինէս միւսանգամ՝ երթալ յուսումն (պղատանական) փիղիսոփայու-

1 ԿϮՄԿՈՄՈՍՏՈՍ.

Թեան առ Ամենն Սակկատ վարդապետ փիղիսոփայութեան յԱղեքսանդրիա, զորմէ կարծեն գրել «Համաբարբառու չորից աւետարանչացն», որոյ յունարէնն չիք ի միջի, այլ կայ Թարգմանութիւնն ի հռոմայեցի (550) եւ միով գարու կանխագոյն՝ ի հայ լեզու ընտիր գրութեամբ (յամբ իբրեւ 450):

(Յետ դառնալոյ ի Հռոմոյ, ուր չոգաւ (211) տեսանել զմեծ եկեղեցին զայն եւ ճանաչել ներքուստ ի ներքս, չլեալ բաւական բաղմունքեան աշակերտացն՝ զխոնարհագոյն դասս աշակերտացն առնէր յանձն Հերակղայ որ յառաջն աշակերտ էր նորա եւ ապա աշակերտեալ Ամնոնեայ, (որ եւ յետոյ եկաց եպիսկոպոս Աղեքսանդրացոց փոխանակ Գեմարեայ) եւ ինքն զբարձրագոյն հրահանգացն ուսումն առնողը յանձն, յաւելեալ գեղեցիկ գեղեցիկ գիտութիւնս յընթացս ուսմանն, մի՛ վասն զհեթանոս մանկսին ձգելոյ տակաւ ի քրիստոնէութիւն, եւ մեւ՝ վասն զքրիստոնեայ մանկսին յանկուցանելոյ ի փիղիսոփայութեանն սէր: Կաւարումն համօրէն ուսմանն էր քրիստոնէական գիտութիւն: Ի սոյն կարեւոր համարեցաւ Արոգինէս գիտել եւ զեւրպեցի լեզու, մանաւանդ վասն ընդ Հրէից վիճնելոյ, եւ սկսաւ ուսանել Ճճամեայ: Յետ այնորիկ սկիզբն արար Վեցօրինակացն՝ զորոց յետոյ մի ըստ միողէ:

Պաղատանք հասանէին առ Գեմարիոս յիշեանէ ումքէ Արարացոց՝ առաքել զԱրոգինէս զի սուսուցէ զնա ի հաւատս. դարձաւ անտի Արոգինէս այսրէն յԱղեքսանդրիա, այլ վասն մոլեգնելոյ կարակաղղայ ի վերայ Աղեքսանդրացոցն՝ մեկնեցաւ ի Պաղեստին (215) ուր ի կեսարիա հրամանս ետուն նմա եպիսկոպոսունք յեկեղեցւոջն հրապարակաւ մեկնել զգիրս: Գժկամակ եղև ընդ այն Գեմարիոս՝ զի առն ժողովոյրականի այնպիսի պաշտօն եղև յանձն, եւ կոչեաց զնա այսրէն ի վիճակ իւր: Այլ յետ սակաւ ինչ միջ հրաւիրեցաւ (218) յԱնտիօք ի Մամեայ մօրէ Աղեքսանդրի Սեւերեայ, որ լսել իմն կամէր զվարդապետութիւն քրիստոնէիցն, եւ աստտին կարծի սէր եւ գութ կայսերն առ քրիստոնեայս: Յետ 10ամեայ մատենագրութեան՝ յոր լինէր նպաստ ծախուք 1 ոմն ի հնոց աշակերտաց նորա Ամբրոսիոս անուն, զոր դարձոյց նա ի Վաղենտինեան աղանդոյ, թղթով ընծայութեան եպիսկոպոսին իւրոյ չոգաւ յԱքայեա վասն եկեղեցական ինչ գործոց անցեալ ընդ Պաղեստին՝ ուր ձեռնադրեցին զնա երէց Թէոկրեստոս եպիսկոպոս կեսարիայ եւ Աղեքսանդրոս Երուսաղեմի, 43 ամաց (228):

Եւ յնուհետեւ յայլ իմն կերպարանս շրջէին իրք Արոգինեայ. զայրացաւ Գեմարիոս ընդ իրաւանց յափշտակութիւն ի ձեռն եպիսկոպոսացն այնոցիկ, եւ դնէր Արոգինեայ նախասինս յանցանք մանկութեան նորա զոր ի վերոյն յիշեցաք, եւ իբրեւ դարձաւ նա յԱքայեայ՝ գումարեալ ժողով ի բաց հան զնա ի գործոց վարդապետութեան եւ մերժեաց յԱղեքսանդրիայ (231), (որպէս հաւանութեան թուի վասն մուրումնացն որ էին ի գիրսն նորա «Վասն սկզբանց»,) եւ յետ մեկնելոյ Արոգինեայ ի Պաղեստին՝ թողեալ փոխանակ իւր զՀերակղայս, գումարեաց Գեմարիոս մեւա եւս ժողով եւ հան զնա ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ եւ ի քահանայական պաշտամանց, եւ առաքեաց զսին հոգոսական թուղթն առ ամենեպէս, որում հաւանեցան իսկ ամենայն եպիսկոպոսունք՝ բաց յեպիսկոպոսացն Պաղեստինեայ, Աքայեայ, Փիւնիկեայ եւ Արաբիայ:

1 Եւ թն նոսաք արագօրք զժամանս եւս արք ընթերինակէին զնոսաբացի նշփօխանակէին գրել զոր ատէր, եւ եւթն նակալան:

Եւ սովին փոփոխեցաւ եւեթ առաքելոյ գործոցն Ռոսգինեայ . քանզի անդէն ի կեսարիա եղ զպրոց աւման քրիստոսնէութեան, մինչեւ վասն հալածանացն Մարտիրոսնեայ (235) որ զվարդապետա քրիստոսնէութեանն մանաւանդ հալածէր՝ մեկնեցաւ ի կոչն Փիրոփղիանեայ ի կեսարիա Գամրաց, եւ պարապէր ուղղել զԱղէքսանդրացի կամ զԵթանասնեայ թարգմանութիւնն եւ յորինեալ կարգեր զԱղէքսանդրական, եւ յետ իբրեւ երկուց ամաց (238) շրջեալ ընդ Նիկոմեդիա՝ ուր գրեաց զՏրոպիսոս թուղթն առ Յուղիոս Ափրիկանոս, հասանէր յԱթէնս եւ անդէն յամեալ հասնէր ի գլուխ զմեկնութիւնսն Եղեկիելի, Յովհաննա եւ զառաջին 5 գիրսն մեկնութեան Երզոց երգոյն: Մեկնութիւնն Եպոսեայ էր վաղ ի գլուխ ելեալ ի կեսարիա: Այն ինչ հասեալ նորա պարտէն ի Պաղեստին, կոչեցին զնա եպիսկոպոսունք Արաբացւոցն զալ զարձուցանել ի մոլորութենէ զՔերիղոս զեպիսկոպոս Բոսորայ՝ զի չէր լեալ նոցա հնար պատճառօք հաւանեցուցանել զնա. վաղվաղակի ած զնա Ռոսգինէս ի հաւան՝ մինչեւ հրապարակաւ հրատարել Բերիղոսի ի մուրութենէն եւ ապա թղթովք եւս շնորհակալ լինել Ռոսգինեայ: Միևանգամ կոչեցաւ անոր վասն այնպիսեաց՝ որ ասէին ողւայ ի միտսն ընդ մարմնոյ մեռանել, եւ յետուսա ի յարութեան գառնալ ընդ սփն ի կենդանութիւն:

Արդիմք հասնէր Ռոսգինէս ի գլուխ զՅուրոզ. ամ հասալի իւրոյ. չէր ինչ արգել ծերութիւնն՝ անգաղաք վատակոցն. զամենայն օր խօսէր ճառս ընդ ժողովրդեանն, երեւելիք ի գրոց նորա (ընդդէմ Կեղասոսի եւ մեկն. Մասթ. եւ փոքր մարդարէից) ի ժամանակի սաս գրեցան, եւ միանգամայն ապր եւ առնօր թուղթս ի Փիրոփղեայ կայսերէ եւ ի նորին կնոջէ ի Սեւերայ: Բայց նովքն որ ի վերայ նորա էին՝ չէր աակաւին առեալ յետս, յայն սակա եւ համարձակաբայնս յանգձեին ի վերայ նորա թշնամիք նորա. վասն այնորիկ բազում անգամ ցաւովք յիշէ զայն ի ճառսն իւր, որպէս եւ ի թղթի ուրեք առ բարեկամ որ յԱղէքսանդրիա արանջէ զանիրաւ գործոց հակառակորդացն իւրոց եւ թէ աղաւաղին եւ խանգարեն զգիրսն նորա մեծաներով բանս սուսա յանձանց, եւ ի միւսում եւս թղթի առ Փարիանոս քահանայապետ Հռոմայ արդարացուցանէ զանձն յօտարութի վարդապետութեանց՝ հասնդերձ պղովք բազմք եւ զայս ասելով՝ թէ բազում ինչ յօտարութի վարդապետութեանց անտի սփոռեցաւ արաւաքս հակառակ կամաց իմոց յԱմբրոսիոսէ յիմե՛ բարեկամէ:

Եւ Գեկեան հայածմամբն (250)՝ յորում զարձեալ զխաւորք քրիստոսնէիցն ըմբռնէին, ըմբռնեցաւ եւ Ռոսգինէս, արկաւ ի բանս եւ անհնարին տանջանօք լկեցաւ. յետ հաստատուն խոստովանութեանն գրեաց նա ի բանտէ անտի առ եղբարսն թուղթս բազումս ի միթթարութեամբ եւ քաղցրութեամբ: Թեպէտ եւ անտի աղատեցաւ, բայց մեռաւ յետ սակաւ ինչ միջ 69 ամաց ի Տիրոս (254), որպէս հաւանութեան թուի ի լիանաց անտի զոր կրեաց:

Թեպէտ եւ բազումք ի ժամանակակցաց նորա հեռացան ուժացան ի նմանէ վասն օտար ինչ բանից նորա, այլ մեծ մասն նոցա սրբեաց զնա եւ ունէր ի պատուի եւ փառաւորեցին զլուսաւոր միտսն, զյատակ ոգին եւ զտոկուն ջան վաստակոցն գեղեցիկ վերագիր անուամբ կոչելով զնա Ադամանդեան եւ Օղնձի 2:

1 Տե՛ս վերջոյն էլ 313:   ԿՍԼ եւ ԿՍԼ կարճեաց զՌոսգինեայ՝ ան ի
 2 Ἀδαμάντιος, ὀλιζάντιος. — վասն Չամբ. Տե՛ս լ. ժողովոց, էլ 890 — 395:

Ի գրոց անտի Արտգինի որ ամբա իմն էին, մինչև ասել Յերանիմոսը թէ նա այնչափ մասննագրեաց՝ որչափ մեք չկարեմք ընթեանուլ. սակաք եւեթ Ֆառին:

Հատուկապէս եւեթ կան ի վեցորինակացն՝: Վասն զասնելոյ զՏըզդիւ Համեմատութիւն Եւթանանից թարգմանութեանն ընդ երրայական բնագրին՝ Արտգինէս առնթեր երրայականին գրելոյ երրայեցի զորով եզ զնոյն երրայական յոյն նշանագրովք, եւ առ սին երի իբրեւ երրորդ սիւն՝ զթարգմանութիւնն Աիւսիզայ, զի սա առաւել քան զայլոս ամենեւին մտեր երրայեցոյն, եւ ի շորորգում սեանն՝ զԱմալքսոսին, ի Հինգերորդաւ՝ զԵւթանանիցն, ի վեցերորդաւ՝ զԹեոդոսիոսին եւ այսպէս բովանդակէին վեցորինակքն (232—253): Յետոյ յաւել ի սոյնս եւ զայլ եւս երկուս թարգմանութիւնս զանաւոր ուստեք ուստեք, այլ այս թարգմանութիւնք զորոց ինչ միայն էին եւ ոչ համարէն աստուածաշունչ գրոց: Չուղղեաց ինչ Արտգինէս զթարգմանութիւն Եւթանանիցն Համեմատութեամբ, այլ ուր ընդհատ ինչ անտաներ ի թարգմանութեան անդ՝ ըտք ի Թեոդոսիոսին կամ յայլեւ թարգմանութենէ եզեւոյ ի սիզրան յաւելածին այնորիկ նշան ասագանիչ՝ (⊗), եւ ուր աւելի ինչ անտաներ գնէր նշան շամիրածէս՝ (÷): Այս մասեան կոչք ի Յիւրոս մինչեւ յիս 50 ամեայ ժամանակի մահուան Արտգինի ամբա ի մէջ յԵւսեբեայ եւ ի Պամփիլիզեայ գնել ի մասեանագրան անգր սորա ի Վեսարիա Պաղեստինացոց, եւ հանին նաքա զօրինակ Եւթանանիցն ըստ նմին փոփոխմանց արհանել ի կիր: Կան ցոյժմ հաստկատորք ի վեցորինակացն:

Գրոց մեկնութեանցն Արտգինի երեք իմն աղք են: 1. Մանր անգեկութիւնք՝ յեզերս մասեանից գրոցն ի մեկնութիւն բանից ինչ կամ անուանց, 2. Տումարք՝, այս ինքն՝ ընդարձակ մեկնութիւնք առանձինն գրոց բովանդակի, 3. Խօսք կամ ճառք խրատականք՝: Առաջինքն ամենեւին կրուսեալ են, իսկ յայլոցն կան նշտարք մեծամեծք:

Ի Տումարոցն Ծննդոց (զոր գրեաց յառաջ քան զամ 231) եւ Ելեց, Երգոց երգոյն (զոր մեկնեաց Համառօս յամի 222, եւ ընդարձակագրոյն եւս մեկնութեամբ բուռն հար գրել յամի իբրեւ 240), Եսայեայ, Եզեկիէլի (սիւսեայ յամ 238) եւ ի մեկնութենէ երկրաստան մարգարեից՝ Ոգնէին մեկնութեան միայն կայ հաստկատոր մի: Իսկ ի մեկնութեանց նորոցն կառկարանոց եւ առանձինն ի մեկնութենէն Մատթէի զոր գրեաց ի 25 առմարս յամ Իբրեւ 245 ի Վեսարիա Պաղեստինացոց՝ կան հաստկատորք երեք յԱ. Բ. եւ Է. առմարացն, իսկ այլն եւս առմարք սկսեալ ի Ժ. երրորդէ կան ցոյժմ ամբողջ, թեղեա եւ ուրեք ուրեք միայն հասմայեցի թարգմանութիւնն ըստ: Ի մեկնութենէ Յովհաննու աւետարանի 39 առմարս՝ 9 եւեթ առմարք մնացեալ են (Ա. Բ. Զ. Ժ. ԺԳ. ԺԺ. Ի. ԻԸ. ԼԲ.): Չմեկնութիւն Հռոմայեցոց թըղթոյն գրեաց առաւելագոյն իմն մատղիւրութեամբ ի 20 առմարս յամ Իբրեւ 246. սա կայ միայն հռոմայեցի թարգմանութեամբ Ռուսիինեայ զորոց զ20 առմարսն ի 10 ամփոփեալ է: Իսկ յայլոց մեկնութեանց նորս սրովք զամենայն իսկ հին եւ նոր կառկարանան ասի մեկնեալ, կան մանր մանր ինչ հաստկատորք ամփոփեալ ի գործոց հարցն յետանոց: — Իսկ ի Խօսից անտի խրատական մեկնութեան բողոքմ ինչ ի ձեռն Յերանիմոսի եւ Ռուսիինեայ թարգմանեալ պահեցան ի հասմայեցի լեզու. կան 17 Խօսք ի վերայ Ծննդոց գրոց (գրեալ յամի իբրեւ 240), 13՝ Ելեց, 16՝ Ղեւտացոց գրոց, 28՝ Թուոց, 26՝ Յեռուայ, 9՝ Գառաւորոց, 2՝ Թագաւորոց, 2՝ Երգոց երգոյն, 9՝ Եսայեայ, 21՝ Երեմիայ, 14՝ Եզեկիէլի, 39՝ Ղուկայ աւետարանին, հաստկատոր ինչ եւ ի Խօսից մեկնութեան Գործոց արագեցոց:

Ի գրոց անտի պատասխանատուութեան (ընդգլխմ հեթանոսաց եւ Հերետիկոսաց) կայ մին միայն գեղեցիկն եւ զարմանալին եւ լին հմառ-

- 1 Hexapla.
- 2 Asteriocus.
- 3 Obelus.
- 4 Σημώσεις, scholia, excerpta.
- 5 Τομοι, volumina, commentaria.
- 6 Όμολοι.

Թեա՛մք եւ հոյակապ քան զամենայն պատարեանառուութիւնս ժամանակացն, այս ինքն «Գիրքն ընդդէմ Վեղսեայ», (եպիկուրեան կամ ընտրական փիղիսոփայի)՝, յՅ զպրութիւնս (գրեալ յամէ իբրեւ 249):

(Աշտփ փառաւորի Արողինէս սովին՝ նոյնչափ գարօճի գրոյն որ անուանեալ կոչի «Վասն սկզբանց»,՝ ի ն գղութիւնս, յորում կան բովանդակեալ ամենայն իսկ մելքութիւնք նորա. բայց էր նորա գրեալ զայն ի մանկութեանն յԱղէքսանդրիա՝ այն ինչ եղեալ ի փիղիսոփայական հրահանգաց եւ ոչ կատարեալ լեալ միջամուխ յեկեղեցականսն: — Բայց ի սոցանէ կան եւ մանր ինչ գիրք վասն յարութեան, վասն յարանաց ի մարտիրոսութիւն, եւ Թուզթք ոչ սակաւ, յորոց մի է եւ առ Ափրիկանոս՝ վասն Թէ վաւերական է պատմութիւնն Շուշանայ եւ վիշապին Դանիելի:

4. II. Հիպպոդիտոս եպիսկոպոս Պորտուացոց որպէս հասնութեան Թուի՝ արաբացի յազգէ, աշակերտ Ս. Իրեննայ, որպէս ինքնին իսկ վկայէ, բայց այն չէ յարթ Թէ արդեւք Պորտուայ Իսաղիացոց առ բերանով Տիբերիս գետոյ, եթէ միւսոյ Պորտուայ (Սղէնայ) Արաբացոց աշխարհին, զոր եւ Յերոնիմոս չկարէ որոշել: Բայց սակայն այն իմն ստոյգ է Թէ եկն նա ի Հռոմ եւ անդէն վկեանսն կատարեաց մարտիրոսութեամբ առ Սեւերեաւ կամ առ Գեկեաւ եւ կամ յառաջնում ամի Մաքսիմիանոսի Թրակացոյ 235: Հարազատ մատենք նորա համարին Ա. Գիր վասն զսակաց որ բաժանէր յերկուս մասունս յորոց մի էր ժամանակագրութիւն իսկզբանէ աշխարհի մինչև ցառաղին ամի Աղէքսանդրի Սեւերեայ (զորմէ ակնարկէ եւ Մովս. Խորենացի Բ. Գլ. Ժ.), այս մասն գրոց նորա համարեցաւ յամենց լեալ ժամանակագրութիւնն որ կայ ցայժմ Թարգմանեալ ի յունէ ի հռոմայեցի լեզու. երկրորդ մասնն Շրջան կամ կանոն զատկական որ վաղ կորուսեալ էր, այլ յամի 1551 մաս յեկեղեցի Ս. Ղաւրենտիոսի փորեալ գտաւ ի Վերոնեան անդի հին կճեայ պատկեր Հիպպոդիտայ նստեալ ի գահոյս, եւ աստի անտի գրեալ էր յունարէն կանոնն զատկական յաջմէ ըստ համարոյ Չորեքասասներորդեայցն եւ ընդ ձախմէ ըստ Վիւրակէիցն: Բ. Գիր հակառակ Յունաց եւ Պղատոնի կամ վասն տիեզերաց, որպէս կայ նշանակեալ ի պատկերի անդ, եւ կան ցայժմ հասակոտորք մեծամեծք: Գ. Ճառ ընդդէմ հերձուածոյն նշեալայ: Դ. Ընդդէմ Բերոննայ եւ Հեղեկոննայ հերեախկոսաց վասն Ասորոսաթիսոսութեան եւ Մարտիոսութեան. այլ ընդ կասկածանօք իմն է ստուգութիւն մատենին: Ե. Յոյք հակառակ Հրէից: Զ. Յոյք վասն Քրիստոսի եւ Նեոնին: Է. Առաքելական առանձուցութիւն վասն շնորհաց կամ պարգեւաց: Ը. Բանք մեկնութեան ի Շուշան: Թ. Ճառ ի Յայտնութիւնն:

(Նորողինի աշակերտութենէ ելին երեւելի երեւելի հարք ժամանակին:

5. II. Գրիգոր Աքանչեւագործ ծնեալ ի Նէոկեսարիա Պոնտացոց ի ծնողաց հեթանոսաց. յառաջն կոչէր Թէոդորոս եւ ընդ եղբոր իւրում Աթենոգորոյ էր ի հրահանգս ճարտարեասութեան, եւ ապա պատահեալ նոցա Արողինեայ ի Վեսարիա՝ ուստի կամէին անցանել յետոյ ի Բերիտոս յուսումն հռոմէական իրաւանց, ըմբռնեցան ի հրահանգս փիղիսոփայութեան Արողինեայ (231 — 235): Աստիճան յաստիճանէ ած զնոսա Արողինէս եւ արար միջամուխ աստուածեղէն իմաստութեան՝ մինչև յետ մկրտելոյ նոցա (338)՝ կարգեցաւ Գրիգորիոս ակամայ յեպիսկոպոսութիւն Նէոկեսարիայ ի Փեղիմոսէ եպիսկոպոսէ Ամասիայ ի

1 Տես Վերագոյն էլ 304: 2 Ուզի օրջն.

մարապողտէն Պննասի (յամի իբրեւ 240) եւ բազմազոյց զթիւ հաւա-
տացելոցն սքանչելեացն յաճախութեամբ, եւ վախճանէր յամի իբրեւ
266, Ֆալով ի քաղաքի անդ 17 միայն ոգւոց ի հեթանոսութեան, ուր
17 եւեթ քրիստոնեայք էին անդէն յառաջագոյն: Կայ նորա շառ գո-
վութեան յորոգինէս (գրեալ յամի 238 կամ 239) եւ Հանգանակ հա-
ւատոյ լի յասակ բանիւք ղերրորդութենէ (ընկալեալ ի յայտնութենէ
որպէս պատմի՝ յամի իբրեւ 240) եւ Մեկնութիւն Եկղեսիասանայ եւ
կանոնական թուղթն վասն անկելոց 11 կանոնոք:

6. Ս՝ եւս եւս աշակերտ Որոգինի եւ նորա թելադրութեամբ դարձեալ
ի քրիստոնէութիւն էր Ս. Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացի որ յաջորդեաց
զՀերակղաս նախ ի վերակացութիւն գպրոցին երախայտութեան եւ ա-
պա յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց (247). Եջոյց նա զանձն նե-
րող առ անկեայնն ի հալածանն Դեկեայ եւ ի նոյն արգահատութիւն
յորդորէր թղթով եւ գփաբիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, զՆովատիանոս
մեղմազոյն թղթով ջանայր ածել ի գոգ եկեղեցւոյ ¹, ի գժտութեան
անդ Ստեփանեայ ընդ Կիպրիանու եւ ընդ ոմանց արեւելեաց վասն
կրկին մկրտութեան՝ եկաց նա միջնորդ հաշտութեան ի միջի: Բայց եւ
ինքն ի կռուել իւրում ընդ մողորութեանն Սաբելի անզգուշութեամբ
ի՞նք բազում ինչ խօսեցաւ, եւ իբրեւ ամբաստանութիւն մատուցին
զմանէ ուղղափառք առ քահանայապետն Հռոմոյ՝ արդարացոյց Դիոնի-
սիոս զանձն գրով (որչ հասակոտորք կան առ Աթանասայ) ², մեկնեալ
զբանն ըստ ուղիղ մտոց: Յետ երեամ յարարոսն կալոյ ի հալածանն
Ջաղերիանու (259 — 261) եւ յետ այնորիկ քաջալերելոյ զեկեղեցին
ի ժամանակի անհնարին սրածութեանն՝ վախճանէր յամի 265, վասն
ծերութեանն հրաժարեալ երթալ ի ժողով Անտիոքայ ընդդէմ Պաւ-
ղոսի Սամոստացւոյ: — Կան պահին (մանաւանդ առ Եւսեբայ) մե-
ծամեծ հասակոտորք ի թղթոց նորա առ Փաբիոս, Նովատիանոս, Ստե-
փանոս քահանայապետ, Սիքստոս Բ. քահանայապետ եւ առ նորին երէց
Փիղեմոն, առ Դիոնիսոս երէց Հռոմոյ, առ Բասիլիդէս Պենտապոլի-
ասացի եւ թուղթք վասն սրածութեանն:

7. Ս՝ եւս եւս երրորդ աշակերտ Որոգինի՝ էր Փիրմիդիանոս եպիսկոպոս
Կեսարեայ Կապադովկացւոց՝ (ըստ Ս. Գրիգ. Նիւսացւոյ) յաղնուական
առհմէ եւ նշանաւոր բարեպաշտութեամբ եւ հմուտութեամբ, որպէս եւ
Մովսէս Խորենացի կոչէ զնա սքանչելի յուսումնասիրութեան եւ ասէ
ի տղայութեանն առ Որոգինէս երթեալ վարժել ³, զոր եւ ընկալաւ ի
Կեսարիա ի ժամանակի հալածանացն: Էբ նա միշտամուխ յամենայն

1 Պիրմիսոս Նովատիանեայ եղբոր սղ-
ջոյն: — Եթէ արգարեւ ակամայ, որպէս
ասեոք, եկիր ի գոյն (հերձուած), ցուցցես
զսոյգ մեզ կամակար գառնալով: Քանզի լաւ
էր զամենայն ինչ կրել՝ զի քի հերձցին եկե-
ղեցին Աստուծոյ: Նա եւ զսոյգ եւ հաւա-
տար է եթէ վասն սորին իսկ լինէիր մար-
տիրոս զի քի զեկեղեցին հերձցես, եւ կամ
զի քի կուց զհերձցես: Մանաւանդ թէ ինձ
այսպէս թուի՝ թէ եւս ի՞նչ այն լուսա-
ւորագոյն եւ պայծառազոյն էր: Քանզի ի
մարտիրոսանալ ուրուք վասն չըհնելոյ կուց,
վասն իւրոյ միայնոյ անձինն կրէ մարտի-
րոսութիւն, իսկ ի մարտիրոսն լինել առ ի
զեկեղեցին Հերձանելոյ՝ վասն համարէն եւ
կեղեցւոյ զսոյն կրէ: Բայց սակայն եւ այժմ
եւս՝ եթէ հաւանեցուցես զեղբորսն եւ

կամ ստիպեցես զնոս գառնալ ի փորա-
նութիւն՝ առաւելագոյն վաստակքք եւ ար-
ժանիքք լինիցին, քան յանցանք: Յանցանքք
չհամարեցին քեզ, իսկ արժանիքք յար-
գեալ գովեցին: Ապա թէ զսոյս չկարեցես
վճարել, վասն զի ընդդէմ դարձցին եղբորքն
եւ շանուցում զայն յանձն, զու զքո սը-
զիդ ապրելով ապրես: Ըզձնամ քեզ առ
խաղաղութեանն ուշ ունի՝ ոչ լինել ի
Ցերո: Բանք սակաւք, այլ ընտիրք եւ ար-
ժանի անն սրբոյ: Առ Եւսեբ. Եփ. պատմ.
գար. 2. ԳԼ. ԽԵ: Ցես զգործն Նովատիա-
նեայ վերագոյն էլ 227 եւ 254:

2 Թուղթ վասն կործեաց Դիոնիսեայ
(զԵրրորդութենէ):

3 Խոր. Բ. ԳԼ. ՀԵ:

խնդիրս ժամանակին իւրոյ . չոգաւ նա յԱնտիոք ուր ժողովեցան եպիսկոպոսոսնք վասն հերձուածոցն Նովատիանոսի (252), եւ յամբ 256 գուճարեալ ժողով յԻսիոնիոն հակառակէր ի՞նչ Ստեփանեայ քահանայապետի կացեալ ջատագով կրկին մկրտելոյ զհերետիկոսն : Յեա գձալս ի մեա եւս ժողով յԱնտիոք (265) վասն Պաւղոսի Սամոսատացոյ եւ ընկելոյ նին գլխաւոր իրրեւ երրորդ անգամ ի ճանապարհ անկեալ երթայր ի նոյն քաղաք վասն նորին խնդրոյ ի Ցարան վախճանէր (269), եւ առաջնորդութիւն ժողովոյն մայր ի ձեռս Հեղենոսի եպիսկոպոսի Ցարոնի : Թէպէտ եւ Ս . Բարսեղ բազում գիրս առէ զմանէ գրեալ եւ Մովսէս Խորենացի յիշէ պատմութիւն ինչ հայածանաց հանդերձ գործովք թաշաւորաց (կայսերաց Հռոմեացեաց եւ թագաւորացն Պարսից), սակայն պիտի մի միայն թուղթ կայ նորա առ Նիպոլիտոս ի հռոմայեցի լեզու՝ վասն կրկին մկրտութեան ընդդէմ Ստեփանեայ քահանայապետի, ի սիրով ճշմարտութեան, այլ վիճմանն զերմութեամբ յափշտակեալ՝ անարժանս ի՞նչ բազում ուրեք բարբառի :

Ի վերջին ժողովն անդ Անտիոքայ (270) գտան Եւսեբիոս եպիսկոպոս Ղաւոզիկեայ, երբե՞ն սարկաւագ աղէքսանդրացի օգնական Ս . Դիոնիսեայ, եւ Մաղքիոն հմուտ արաբքին գիտութեանց եւ վարգապետ արիստատեղական փիղիսոփայութեան յԱնտիոք եւ ապա կարգեալ յերիցութիւն, որ եւ յանդիմանեալ կշտամբեաց ի ժողովն անդ զՊաւղոս Սամոսատացի հանեալ զպատրուակ նորա՝ զի տակախն պտարել կամէր զեպիսկոպոսունոն պատ ի պատ բանիւք, եւ ապա (ըստ Ս . Յերոնիմեայ) ի նորա ձեռն յորինեցաւ այն գեղեցիկ թուղթ սինհոդոսական գրեալ ի բերանոյ ժողովոյն առ Դիոնիսոս քահանայապետ Հռոմայ՝ ապա նմին համար զգործոցն Պաւղոսի եւ զԵրեմանց իսկ որոշմանէն, եւ կայ այն թուղթ առ Եւսեբեայ :

Եւ շէին ինչ աննշան մատենագրութեամբ յերկրորդում կէս երրորդ գարու 1 . Մագնէս երեց երուսաղեմացի եւ կամ ստուգագոյն եւս Մակարիոս Մագնեսիացոց եպիսկոպոս որոյ կան հառապատորք ի գրոց պատասխանեացն առ Թէոսթենէս ո՞նչ անուն՝ որ բանն հակառակս միմեանց կարծէր յուսեալարանն դռանել, 2 . Աղքեղուտոս եպիսկոպոս Քաշկար քաղաքի Միջպետաց որոյ վիճուեան ընդ Մանեայ (յամբ իբրեւ 277) կայ գրեալ ի մասննի, 3 . Իսկ Պիեթրիոսի երիցու աղէքսանդրացոյ անուանելոյ ի Յերոնիմոսէ՝ Փղքր Արոգինէս, եւ Թէոգնոսոսոց աղէքսանդրացոյ ուսուցչի երախայից յաշակերտութենէ Արոգինի՝ գրեթէ անուանք միայն մատենագրութեանցն կան ի միջի, իսկ Ա . Ս . Թէոնայ եպիսկոպոսի Աղէքսանդրիայ կայ թուղթ մի առ Ղուկիանոս ո՞նչ սենեկապան յարըւնիս (որպէս թուի) Դիոկղետիանոս, գրեալ յառաջ քան զամ 303 :

Գ . 1) . Պամփիլղոս փիւնիկեցի յազգէ՝ եր յազնուական ահմէ եւ վարժեալ փիղիսոփայութեամբ հայրենի քաղաքին իւրոյ ի Բերիասոս, սիրելի՝ եւ ըստ անուանն իոկ ամենեցուն բարեկամ . յեա կրթելոյ յԱղէքսանդրիա առ Պիեթրեայ յուսումն գրոց սրբոց՝ դադարէր ի Վեսարիա առեալ ձեռնադրութիւն երիցութեան, եւ անդէն կարգէր մատենագրարան երեւելի երեւելի եկեղեցական մատենից մանաւանդ մատենիցն Արոգինի՝ զորս իւր իսկ ձեռամբ ընդօրինակէր, եւ իւրովք իսկ ծախուք յորինեալ օրինակս բազումս գրոց սրբոց ապր կարօտելոցն, մինչեւ ի հայածանան ըմբռնեալ ի տանջանս եւ արկեալ ի բանտի զերկեամ մի, ապա սպանաւ (309) : Ցարածեալ էին օրինակք Եւթանասնից ի նորա ձեռն ըստ ուղղութեան

ցըն Արոգինի որ ի վեցօրինակն, եւ որպէս յոժ իսկ հաւանութեան է՝ նորա է եւ մեկնութիւն գլխոց գործոցն առաքելոց. իսկ ի 5 դպրութեանց անտի պատասխանատուութեան վասն Արոգինի զոր ի բանտի անդ գրեաց՝ առաջինն միայն կայ ամբողջ, այլքն չեն ի միջն հանդերձ վեցերորդ դպրութեամբ՝ զոր յաւել Եւսեբիոս ինտարացի բարեկամ նորա մտերիմ՝ որ եւ առ իսկ զանուն նորա կոչելով զանձն Եւսեբիոս Պամփիւղեայ :

10. Կորին ժամանակակից մեւս եւս երէց Ս. Ղուկիանոս Սամսատացի յազնուական տոհմէ երեւելի սրբութեամբ եւ գիտութեամբ գրոց սրբոց՝ եզ դպրոց յԱնտիոզ (ուստի ելին իսկ Եւսեբիոս Նիկոմեդացի, Մարիս Քաղկեդոնացի, Թէոգնիս Նիկեացի), յամի 311 ամաւ նա ի Նիկոմեդիա եւ յետ արկանելոյ ի բանտ սպանաւ յամի 311 Յունուար. 17 : Ըստ Յերոնիմոսի՝ էր սորա ուղղեալ զբնագիրն Եւթանասնից, եւ օրինակքն ըստ նորին ուղղութեանց կոչեցան Ղուկիանեանք, եւ նովին վարէին եկեղեցիքն Արեւելից :

11. Վատագոյնս իմն անիմք ի գրոց անտի Ս. Մեթոդիոսի առն գիանայ եւ անուանոց բարեպաշտութեամբ, եւ որպէս թուի՝ էր նա նախ եպիսկոպոս Ողիւմպոս քաղաքի Ղիւկիացոց եւ ապա Տիւրացոց, եւ վկայեաց առ Գիսկեդեսիանու ի Քաղկիս Ասորոց : Հարազատք ի գրոց նորա են խրատուքն տասն կուսանաց. խօսք վասն յարութեան. չառ վասն անձնիշխանութեան եւ թէ ուստի իցէ չարն. վեց հասակոտորք գրոց իրիք ընդդէմ Արոգինի. Գիրք հակառակ Պորփիրոսի որ գրեթէ կորուսեալ է ի միջոյ, որպէս եւ այլ եւս մատենք նորա, եւ ոմանք ընդ կարծեզք են :

12. Նշմարիտ վկայաբանութիւնք երրորդ դարուն են՝ 1. վկայաբանութիւն Տօրն Արոգինի եւ աշակերտաց սորա Պղուատարքեայ (եղբօր Հերակղայ Աղքեսանդրացոց եպիսկոպոսի), Սերնոսի, Հերակղեղեայ, Հերոնեայ, մեւս Սերնոսի եւ Հերայիսայ կնոջ որ մի ըստ միոջէ գլխաւեցան : — 2. վկայաբանութիւն Պոսամփէնայ, Մարկեղղայ եւ Բասիղեղեայ : — 3. վկայաբանութիւն Աղքեսանդրի, Բարկղայ, Մեարայ, Աուիսայ, Ապողոնիայ, Սերապիոնի, Յուղիանու, Քրոնիոնի, եւ այլոց : — 4. վկայաբանութիւն Պրիսկոսի, Մաղքայ, Աղքեսանդրի, Մարինոսի վկայից ինտարացոց ի Պաղեստին : — Զամենեցունց սոցա աստ անդ պատմէ Եւսեբիոս ինտարացի ի վերջին գիրս եկեղեցական պատմութեանն եւ ի գիրսն վկայից պաղեստինացոց :

56

{Ետ նշմարելոյ մի ըստ միոջէ զտող երեւելի երեւելի մատենագրաց արեւելեան յունական եկեղեցւոյ՝ գարձուք յետս հայել միւսանգամ իսկիզբն այսր երրորդ դարու գիտել տեսանել զմատենագրութիւն առ բունմտեան հռոմայեցի եկեղեցւոյ :

Վոտ չիք ի փոքունց գալ տակաւ յառաջ ի մեծամեծն, այլ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իսկզբանն ի մէջ գայ հռոմէական մատենագրութիւնն լի փառաւորութեամբ եւ զօրութեամբ : Իսկ ներքին ընդհանրական նկարագիր որով ընտրին ի միմեանց արեւելեան-յունական եւ առեւմտեան-հռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքն, այն իմն է՝ զի ուր արեւելեանք զսեսական մասն քրիստոնէութեանն փիղիսու 1 Տես վերագոյ էլ 148 :

փոյրական իմ ճանապարհաւ հաստատէին, նմին հակառակ արեւմտեանք մեծաւ մասամբ զգործական կողմն աւանդութեան քրիստոնէութեանն գիտութեամբ լուսաւորէին. սոյն իսկ նկարագիր էր որով եւ յառաջն ընարէր ի միմեանց յունական եւ հռոմէական փիղիսոփայութիւնն :

1. Այլն երեւելի որ բուն նախ ան զհռոմէական եկեղեցական մասննագրութիւնն ի գոյութիւն՝ է Կուինտոս Սեպտիմիոս Փղորենոս Ցերբաւզ դեանս, ծնեալ յամի իբրեւ 160 ի Կարքեղոն, որդի առն Տրոպիակի. հանձարեղ ի բնէ լեալ՝ կրթեցաւ ի մանկութենէ ի գիտութիւնս եւ ի լեզուս, մանաւանդ յառաջադէմ ի յոյն լեզուի էր, մինչեւ գիրս ի նոյն լեզու մատենագրել : Նախ վասն զի ի պաշտամունս անբութեան սահմանեալ էր մտանել՝ եւ զանձն յուսումն հռոմէական իրաւանց, եւ մեծ հմտութիւն իսկ իրաւանց ամենայն ուրեք ի գիրսն նորա նշմարի : Որպէս ծնողք նորա՝ նոյնպէս եւ ինքն հեթանոս էր զառաջինն եւ յիմարութիւն իսկ եւ ծաղր զքրիստոնէութիւն համարէր, այլ ի չափ իմ հասեալ մասցն՝ ընկալաւ զքրիստոնէական հաւատս իբրեւ յՅՈ — ՅԾ ամաց հասակի, դրգեալ ի զօրութենէ քրիստոնէիցն ի վերայ գիւաց եւ ի հաստատութենէ մարտիրոսացն : Թէպէտ եւ աշխարհապարեալ էր, այլ հրաժարեալ եմուտ ի կարգ կղերականութեան եւ ան ձեռնագրութիւն երիցութեան՝ որպէս հաւանութեան թուի ի Կարքեղոն, եւ յամաց իսկ ժամանակս ինչ յետոյ ի Հռոմ :

Տերտուղղիանոս յառաջումն մեծաւ ջերմեանդն նախանձու արկ գիրկս ղհաւասովք եկեղեցւոյ. ի մասանց անախ նորա հոսէին մի բոս միողէ մատեանք ի յանդիմանութիւն Հրէից, հեթանոսաց, Տերտուղիանոսաց՝ մանաւանդ Գիտաց, եւ ոչ լուրթեամբ ինչ անցանէր եւ զպիտայիւք եկեղեցւոյ ժամանակին իւրոյ : Այլ մասենագրութեանն օրինակ առանձինն իմն ունի սեպտականութիւն, որպէս ինքն իսկ մասենագիրն անսովորական իմն է անձամբն : Ինն նորա ձիրք մեծամեծք զարմանալիք հանդերձ բազմապատիկ տեղեկութեամբք եւ սիրտ արեւնաշատ եւ զգոյուն. այլ քանզի ոչ չափաւորութեամբ իմն կրթեալ էին երկզքն, յայն սակս եւ օգտակար կարող էին լինել եկեղեցւոյ եւ փասակար : Ի բնէ իսկ դագ եւ դժնեայ գտեալ եւ ոչ ի մեղմական լուսոյ քրիստոնէութեանն ուսաւ զուարթութիւն, այլ էր մէտ եւ յօժար միշտ ի խստութիւնս : Նմին իրի արտաքին ինչ միայն պատճառք պիտոյ էին մղելոյ հանելոյ զնա բոս սահման՝ ի փաս անձին իւրոյ եւ եկեղեցւոյ : Մանաւանեանցն սուտ յայտնութիւնք հանդերձ արտաքին խստագոյն կարգօքն եւ անչափ մեռուցմամբք մարմնոյ հրապուրեալ արկին զՏերտուղղիանոս յաղանդն, եւ եղեւ նա յայնմ հետէ հակառակ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (յամի իբր 200) ¹ : Յոմանց կարծեցաւ թէ նախ քան զմահն՝ որ եղեւ յամի իբրեւ 240, դարձեալ իցէ ի ծոց եկեղեցւոյ, բայց չմարթի պատմական հաստատութիւն իրացն առ :

Ի մատենագրութեանն տէր է Տերտուղղիանոս ի վերայ լեզուին որով գրէ, բանն ի ներքոյ վարժ ձեռին նորա լինի սուր օսյրասուր, եւ ուր ուրեք յենու նա ի խարիսխն եկեղեցւոյ՝ անպարտեք իմն օրինակաւ եւ անվրէպ հասուցանէ ի ճշմարտութիւն անդր : Սասանեցուցանէ իմն զընթերցանելիսն անսովորական ասացուածովքն եւ յանկարծօրէն գարձուածովք. բազում անգամ առաւել հարկանէ քան հաւանեցուցանէ : Իսկ յետ խոստորելոյ ի մինտանեան ազանգ՝ ամենեւին անհետ լինի եւ դոյզն այն մեղմական հանդարտութիւն, ի պաշտ-
1 Ցեւ վերագոյն էլ 221 :

պանութեան անդ ճշմարտութեանն կամ ստութեան՝ համակ ի հենդ-նութիւնս հասանի, անգոսնէ, աղմկէ առանց չափոյ: Իսկ զճն նորա է միտ զակոնացի եւ վճռովք, անցումն յանկարծ եւ ոչ աշտիճանաւ. յաճախ յաւերաբանութիւնս՝ գայ, թէպէտ ամբաստանել կամիցի՝ թէպէտ պաշտպանել, թէպէտ գովել՝ թէպէտ պարսաւել: Կերպարանք բանիցն միտ մով իմն են եւ հանապաղ հակիրճ, թէպէտ եւ լինման-նութեամբք եւ ծաղկալից, այլ իբրեւ զծաղկունս անապատաւ: Սակայն եւ այնմ իմն պարտ եւ պատշաճ է միտ դնել՝ թէ ի նմանէ սունդր նախ սկիզբն յորինուած հոռմէական եկեղեցական լեզուի: Հոռոմայեցուցանէ նա ղյոււնական անուանն, ամենեւին իսկ նոր անուանս հոռմէականս ձուլէ եւ կամ զհիննս որպէս ինչ կամի փոփոխէ՝ խառնելով ոչ սակաւ յառանձինն սեպհականութենէ հոռոմարէն լեզուի զոր Ափրիկեցիքն խօսէին: Յետ նորա ափրիկեցի մասենագիրք եկեղեցւոյ՝ եւ առհասարակ ամենայն իսկ մասենագիրք արեւմտից ըստ նորա լեզուին ձեւել սկսան:

Ա. Օր ընդդէմ հեթանոսացն եւ Հրէից գրեաց՝ է 1. Գէր պոթոս-խոնոթոսութեան իրիտոնկան իրժէց կամ համառօտի Պոթոսխոնոթոսութեան՝ մի ի կարի երեւելի գրոց նորա գրեալ նախ քան դամն 202: — 2. Առ ալէս (հեթանոս) յերկուս գիրս, նոյնպէս ի պաշտպանութիւն քրիստոնէից, գրեալ գրեթէ ի նմին ժամանակի: — 3. Ասն վայոս-լեան ոգոյ, մատենս փաջք այլ մեծագին, դեղեցիկ եւ խորին, յորում կոչէ ի վկայութիւն միոյ ստուածութեան զօգի՝ ոչ արանց քրիստոսանէից կամ զփրկիսփայլից, այլ զնառնաղանձ մարդկանն, եւ յայն սակա անսանէ զօգի մարդոյն բնութեամբ իրիտոնկայ: — 4. Առ Սկարպա անթիպատոս եւ վերակացու Ափրիկեցւոց նահանգին, որ խտութեամբ ընդ քրիստոնեայնս գնայր, գրեալ որպէս հաւանութեան է՝ յամի իբրեւ 211: — 5. Ընդդէմ Հրէից ցուցանէ ի մարգարէից թէ Յիսուս նազովեցի է Մեսիայն, գրեալ ի նմին ժամանակի՝ յորում պատասխանատուութիւնն էր գրեալ:

Բ. Օր ընդդէմ հերետիկոսացն գրեաց՝ է 1. Ասն կանիսթրոս-լեան՝ հերետիկոսաց կամ ընդդէմ հերետիկոսաց, կատարելագոյն եւ պատուականագոյն քան զամենայն մատենան Տերտուղղիանու, յորում զսկիզբն անընդհատ աւանդութեան իսկզբանէ՝ ի մէջ բերէ իբրեւ ընդհանրական ցոյցս ճշմարտութեան վարդապետութեան եկեղեցւոյ հակառակ հերետիկոսաց, որպէս կանխագրութիւն կամ բազմամեայ ժամանակ ինչ սահմանելու ի հոռմէական օրինաց՝ անընդդիմակաց պատճառ էր արգիս ստացման իրաց ինչ զորոց խնդիր ինչ յարուցեալ իցէ, այնպէս զի ամենայն բերն ցոցմանն՝ յատենի դատաւարին անկանիցի ի վերայ դատախազին: Սոյն մատենան մինչեւ ցղլուին խճ՝ է ի Տերտուղղիանեայ, անտի մինչեւ ցկատարած (խԵ — ԾԳ.) է յառաջ մատուցեալ յայլմէ ումբէ ոչ հեռի ի նմին սոց: — 2. Ասն Վրոթոսլեան (ընդդէմ Գիտաց) գրեալ յուղղափառութեանն ժամանակի, եւ պիտանի յոյժ ի վկայութիւն աւանդութեան խորհրդոց: — 3. Ընդդէմ Հերետիկոսի Գիտի նկարչի ի կարբեդոն: — 4. Ընդդէմ Ալեքսանդրիանոց՝ գրեալ յետ անկմանն: — 5. Ասն ոգոյ (գրեալ յետ անկմանն) ջնդդէմ այլ եւ այլ կարծեաց փրկիսփայլիցն զուլոյ մարդոյն զոր երբեմն անարար կարծէին, երբեմն կրկին, երբեմն տային նմին յառաջգոյութիւն եւ փոփոխումն ի մարմնաց ի մարմնս. ի նմին ուսուցանէ եւ զիկզբնական մեղաց եւ վասն հանգամանաց ողւոյն յետ մահու: — 6. Ասն մարմնայն քրիստոսի ընդդէմ կարծական Գիտաց: —

1 Hyperbole.

2 Պատմ. Ս. Յերոնիմոս ի Համարի Մասնաբ. Գլ. 58. ԹԵ Ս. Կերպրանոս զամենայն օր ընթեանայր ինչ ի գրոցն Յերտուղղիանու. եւ թէ սովոր էր նա խնդրել

ի սոքաւազնն իբրեւ զգիրն նորա առելով՝ Յուր զիմ վարդապետն: 3 Apologeticus (այս ինքն Liber). 4 Praescriptio. 5 Onus probandi.

7. Վա՛ն յորտի՛նս Երեմո՛յ՝ զեղեցիկ յոյժ։ — 8. Սիրդե՛քի կամ կա-
րե՛մ ընդդէ՛մ գիտաց եւ աւանձնին՝ Վաղնաբնեանց ոչք ի ժամանակ
հալածանացն՝ «յորժամ հաւառք վաւին եւ բորբոքեալ այրի եկեղեցի
ըստ օրինակի մարենւոյն», սազակեալ գային կեղծաւորեալ՝ կարեկիցս
զանձինս ցուցանել այնոցիկ օր յօժարեալ ի մարտիրոսութիւն իցին՝ խօ-
սելով հրապոյրս պղտորս՝ թէ յարաւար եւ ընդ վայր սան զանձինս ի
մահ, շինանան շառնուն ի միտ եւ չքիտեն թէ չէ հար զի գրիտաս
որ միանգամ վասն մեր մեռաւ՝ զարին մեր եւ զի՛նաս ընդ այնր խըն-
զրիցէ, եւ Աստուած օր ի հին կտակարանն արհամարհէր զարին պա-
տարագայն՝ չէ մարթ թէ ծարաւի իցէ արեան քրիտանեկցն, եւ այլ
եւս նոյնպիսիս. (զրեալ է յեա անկմանն)։ — 9. Ընդդէ՛մ Մարթի՛նի ի
5 դիրս, օր է ընդարձակագայն եւ պարարագայն քան զանձնայն գրու-
թիւն Տերասուզդիանու ընդդէ՛մ հերեօրհոսաց, զրեալ յեա անկմանն
այս ինքն յամի իրբու 207 կամ 8։ — 10. Ընդդէ՛մ Պրոտեոյ սան
ժախճացոյ խոտափանդի՛, զրեալ յեա անկմանն։

9. Օ՛ր վասն զարծական ինչ իրաց զրեալ Տերասուզդիանու՝ է,
1. Վա՛ն աղախորտի՛նս գիրն՝ զոր զրեալ նա ի ժամանակի ուղղափա-
ռութեանն եւ ըստ ուղղափառ մտաց ընդդէ՛մ բախելով եւ մննաա-
նեան վարդապետութեանն։ — 2. Վա՛ն հափխորտի՛նս (զրեալ նոյն-
պէս յառաջ քան զանկումն)։ — 3. Աստուծոյն քաջալերութիւն՝
զրեալ զրեթէ ի նմին ժամանակի յորում Պատասխանատուութիւնն։
— 4. Վա՛ն աղբից օր է մի ի գրութեանց նորա առաջնոց ժամա-
նակաւ, եւ է փոքր այլ զեղեցիկ ինչ մեկնութիւն անբանական ազո-
թից, եւ իրաս պատարասութեան ազօթից։ — 5. Աստուծոյ իր
յերս գիրս թողեալ իրբու կտակ նմին, առլով իրաս զի կացցէ այրի
յեա մահուն իրաց ըստ աւարեղցն իրատու, կամ գանեայ մի լինիցի սան
հեթանոսի, զրեալ յառաջ քան զանկումն եւ յոյն սակո ըստ ուղղա-
փառ մտաց վասն երկրորդ անկմանութեան։ — 6. Վա՛ն փոստանոց. ի
պտաճառս օւրախութեանցն որ յեա կատարելոյ յաղթութեանցն Սեզ-
ախանոյ Սեւերեայ (յամի 198) յԱփրիկէ լինեին եւ յաճախեին անդր ու-
մանք ի քրիտանեկց, իրատէ զոտս ի բաց կալ յանապոյն կրկիտեն
եւ ի լիտ թառերացն. «Չիւրդ, ստէ, համարձակ իցէ լուկ զոյն՝ զոր
ստենն ոչ իշխեմք. սրպէս զձեռսդ զոր առ Աստուած ամբարձեալ իցես
յաղթես» յեա այնորիկ վաստակարեկ աննիցես ի զօրութիւն զուսանին
ծափս հարկանելով. կարիցէ ոք յայնժամ զԱստուծոյ խորհել անդ կա-
լով՝ ուր ոչ զչ ինչ յԱստուծոյ», — 7. Վա՛ն կապալտորտի՛նս. ընդդէ՛մ
այնոցիկ ի քրիտանեկց օր չհամարեին զօրծ կապալտութեան զյօրծ-
նելն եւ զվանձուել պատկերս գից եւ այլ եւս նոյնպիսի հեթանոսա-
կան պաշտամանն զօրծիս, զրեալ նոյնպէս յառաջ քան զանկումն։ —
8. Վա՛ն գասի՛. յորժամ առ Սեպախանա Սեւերեա թաշխեր պարգեւ
զօրականին եւ մի մի ի նոցանէ մտաչէր պսակ ի գլուխ առ հազարապետն,
մի սմէ ի քրիտանեկց զինուորաց իզճեալ՝ զպսակն ի ձեռին կալեալ եւ
ու ի գլուխն՝ այնպէս մերձեցաւ առ հազարապետ անդր. հարցաւ քըն-
նեցաւ եւ արկաւ ի բանս։ իրբու ուղղափառք ստգանեին իմ զօրծ
զինուորին՝ իրբու զօրծ աւելլորդ եւ տարածում, մանաւանդ զի եւ եր-
կեւզ իմն ի վերայ կայր թէ վասն նորին հալածումն ինչ առ հասարակ
ի վերայ ամենեցուն զրգուիցի, անսուտ Տերասուզդիանոս օր յայնժամ
նորոգ ի մննանեան աղանդն խտորեալ էր՝ մտաչէր ի շատագօրութիւն
զինուորին, յառաջ բերելով զօրմարութիւնն իսկզբանէ։ — 9. Վա՛ն փոխա-
տու զքրիտանեկց ի ժամանակի հալածանաց, զոր մեզ համարի Տեր-
ասուզդիանոս ըստ մննանեան վարդապետութեան։ — 10. Վա՛ն ինչու-
գրութի՛նս զհասարտի՛նս՝ իրբու յաւելլուած գրոցն օր առ կին իւր։ —
11. Վա՛ն անանտի՛նս՝ ըստ մննանեան իմն մտաց։ — 12. Վա՛ն Կա-

1 Տես վերագլխն էլ 313։ Գլ. 13. 86. յորոց բանիցն երեւի թէ
2 Տես նախմ. Աղեքանազարցի Գաստիար. յայսպիսի գեղա չքնեին զոյն ի գլուխ գի-
ր. Գլ. 8. եւ Մանեկեան Փեղքա՝ Յիսուս. նուազքն քրիտանեկց։

զոյ կանանց, նշնոյէս ըստ մանտանեան մտաց: — 13. Վասն հանդիպչոյ եւ զարդաւ կանանց յերկուս գիրս՝ լի ամենեւին անշափ եւ մանտանեան խտտութեամբ: — 14. Վասն օմիլոգոնիս յորում ճառէ զապաղխարութենէ՝ գնելով ըստ Մանտանեանց մեզս առանց թողութեան զանկուճի ի հաւատաց, զպանութիւն, զշնութիւն եւ զայլ եւս նոյնպիսի ծանր մեղս: — 15. Վասն պահոց ընդդէմ շնաւորաց (որպէս անսուսնէրն զուզափառս): — 16. Վասն աղբոյնի ի Զատագութիւն անձինն յորժամ զհոռեական պատմունքանն՝ հանեալ ազանէր զաղաղանն փոյղեւ սօփայից եւ յայն սակս ծաղը իմ ըստ լինէր (գրեալ որպէս թուի յամի 208):

2. Սարկոս Մինուկոս ֆելիտ իրաւագէտ եւ խօսեցի ի Հռոմ, չէ յայտ թէ հոռոյնցի իցէ ծննդեամբ եթէ ափրիկեցի, եւ ոչ այն ինչ ճշդիւ յայտ է թէ որչափ յետոյ կամ յառաջ քան զՑերտուղղիանս իցէ, այլ յոյժ հաւանութեան երեւի ընդ նոյն իմ ժամանակս լինել նմա եւ ունել իսկ հարդրութիւն ընդ Ցերտուղղիանու, եւ էր սա զարձեալ ի քրիստոնէութիւն ի հասակի արութեան: — Կայ նորա գիր պատասխանատուութեան քրիստոնէութեան գեղեցիկ՝ Ալբուկոս անուն ի կերպարանս պղատոնեան կամ կիկերոնեան խօսից 2. ի սմին երկրքին բարեկամք նորա մտերիքն Կեկիղիոս Նատաղիս հեթանոս եւ Յանուարիոս Ոկտուբրոս քրիստանայ՝ վիճին ընդ միմեանս վասն քրիստոնէութեան՝ իրաւընտիրի միջի եղեալ զՄինուկիոս ֆելիքս, եւ լինի վախճան խօսիցն յորժամ Կեկիղիոս յետ երկայն լուծեանն յանձն առնու զքրիստոնէութիւնն ասելով զՈկտուբրոս «Երկրքին յաղթեցաք, դու ինձ եւ ես իմեւ մարութեան», — Մեւս եւս մասեան Մինուկեայ ֆելիքսի Վասն Կեկուպի կամ ընդգէմ Մանիքեցոց այժմ չիք ի միջի:

3. Թասկիոս Կեկիղիոս Կեկուպի օր ի գեղեցիկ գեղեցիկ զարգաց կեցեցոյ, էր ի մեծատուն եւ յազնուական ի սինկղիստիկոսական տանէ ի Կարքեղոն. յետ կրթելոյ ի մանկութեանն մեծաւ աղոթակութեամբ ի հրահանգս յոյն եւ հոռոյնցի լեզուի՝ եկաց վարդապետ ճարարիտութեան եւ փառաւորէր յամենեցունց ի Կարքեղոն: Այնուհետեւ առաւել եւս մեծացեալ ի վարձուց անտի զոր յաւել ի վերայ ընչիցն հայրենեաց՝ կայր մեծաւ փառաւորութեամբ եւ բազմամտի սպասաւորք եւ հասեալ ի փոփկակեաց բարեկեցիկն կեանս որ ոչ առանց արատոյ էր, որպէս ինքն իսկ զանձնէ վկայէ: Ի ճանապարհի ասա յայսմիկ եգիտ զնա Աստուծոյ մարդասիրութիւնն: Էր նորա անակից երէց ոմն պատուական Կեկիղիոս անուն եւ լեալ նմա մտերիմ՝ եցլոց նմա զվարդապետութիւնն քրիստոսի եւ յորդորեաց յընթերցուած գրոց սրբոց: Ժամանակս ինչ կուէր Կեկիղիանոս ընդ անձինն՝ մինչեւ յետուս ափրեցին սրտի նորա ամենեւին շնորհքն աստուածեղէնք: Անգէն յերախայութեանն ի շնորհակալութիւն լուսոյն որ շնորհեցաւ նմա՝ եդ առաջի Աստուծոյ ուխտ մշտնջենաւոր կուտութեան, եւ յետ մկրտութեանն (245 կամ 246) բաշխեաց եւ զբազմազանձ ինչն աղքատաց, զի սարեցուցէ զանձն ի գրգանաց եւ ի հոգոցն:

Ղերկարեաց Կեկիղիանոս ի ժողովրդական կարգի անդ, այլ առկաւին նորատունն (նոր ի մկրտութեան)՝ ընկալաւ զաշտիճան երիցութեան «Աստուծոյ կամօք եւ ժողովրդեանն խնդրով» (247), եւ իսկ եւ իսկ ի միւսում ամի (248) ի վախճանել Գանատոսի եպիսկոպոսի Կարքեղոնացոց խնդրեցաւ Կեկիղիանոս ի պայազատութիւն: Թեպէտ եւ արդելոյն կանանքն առաքելականք զեպիսկոպոսութիւն նորոգ

մերտեց, այլ վասն առն՝ որպիսի որ Կիպրիանոսն էր յորում՝ ամենայն ինչ արտաքայ քան զՏառարակաց կարգս էր, իրաւացի ինչ իրքն համարէին: Այլ նա ոչ այսպէս անէր զմտաւ, խոնարհութիւնն չառնալ յանձն զպնսպիսի առաւելութիւն. փախեալ թաքեալ Կիպրիանոս, ել զՏեա նորա ժողովուրդն, պատեցաւ շուրջ զտամբն եւ զդրունսն առ, եւ այնչափ մտեալ պաղատէին՝ մինչեւ զհիշեալ յանձն առնալ սուրբն: Յակոբն ոչ ամենեքին հաւանեալ ընտրութեանն էին. քանզի ոմանք յերիցազոյն քահանայից անտի՝ մանաւանդ Փորառնատոս, Գոնատոս եւ այլք կարծէին թէ ինքեանք իսկ ընտրեցին: Բայց Կիպրիանոս ան զնոսս զհերեւ որչափ ինչ ձեռնհաս էր, եւ առ ընկալաւ զնոսս ի համար բարեկամաց իւրոց ի կարի մտերմաց, զի այնպէս դազարեացէ ժողովուրդն հայել ընդ նստ ընդ ակամբ:

Ենդստին ի ժամանակէ դարձին եւ մասնելոյ ի կարգ կղերականութեան ամենեւին ետ զանձն Կիպրիանոս յուսուած գրոց սրբոց, եւ ընթերցաւ իսկ մի ըստ միոջէ զամենայն քրիստոնէական մասննագրութիւն որ յառաջ քան զինքն էր: Առստափն մեծ եւանդն նորա ի պաշտպանութիւն եկեղեցւոյ եւ նախանձ փառաւորութեան եւ օգտի նորա: Այլ հագիւ հազ հանեալ զառաջին ամ հովուութեանն իւրոյ խաղաղութեամբ ի գլուխ, սկոսաւ ասելութիւն հեթանոսացն ընդդէմ քրիստոնէից առ Դեկեաւ, մանաւանդ ընդդէմ եպիսկոպոսացն (250), կրկնէին երեքնէին ի կրկիսին եւ ի թէտարոնին թէ «Կիպրիանոս առ առիւծունս». խնդրեցաւ Կիպրիանոս, իբրեւ ոչն գասաւ՝ սարագրեցաւ (ի սուգանս ընչից եւ կենաց): Ասուծոյ թելագրութեամբ մկնեալ թագուցեալ էր Կիպրիանոս արամբք հաւատարմօք, բայց էր նա հանապազորդ ի ձեռն կէս սարկաւագացն ի հաղորդութեան ընդ եկեղեցւոյն եւ թզթովք առաջնորդէր իրացն որ երթային եւ վասթարէին յայնժամ: Ձի բազմացան անկեալքն, խոստովանողք ի բանսս անդ յանձնէին առ նոցա թուղթս թողութեան անխտիր, որովք եւ յետոյ պահանջէին առանց կարգի ապաշխարութեան մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ: Կովատոս, Փեղիկիսիմոս եւ այլք գտեալ պարտալ յարուցին հերձուած ընդդէմ եպիսկոպոսին իւրեանց՝ որ ամենայն իսկ զօրութեամբ կար հակառակ անչափն ներողութեան, մինչեւ յետ ամբոխից ինչ մերժեաց Կիպրիանոս ի հաղորդութենէ զԿովատոս, զՓորառնատոս եւ զՓեղիկիսիմոս եւ զորս ընդ նոսայն էին՝ յորժամ դարձաւ Կիպրիանոս անագան յետ Չատկին (251) եւ արար ժողով եպիսկոպոսաց վասն իրաց անկեղցն եւ ընդդէմ հերձուածոյն: Դիմեցին Փորառնատոս եւ Փեղիկիսիմոս ի Հռոմ առ Կոստանդինոս քահանայապետ՝ որ լուսաւ ամբատաւնութեանց նոցա զԿիպրիանոսէ, խնդրեաց պատասխանի ի սմանէ եւ ապա՝ որպէս առանց երկմտութեան է՝ արդարացաւ Կիպրիանոս:

Եւն ինչ ի գլուխ ելեալ ժողովոյն ի Կարթեգոն եւ առաքեալ վճռոյն առ քահանայապետն Հռոմոյ՝ անառատ հասանէր թուղթ Կովատիանաւ երիցոյ Հռոմոյ, որ խորամանկութեամբ առեալ երից եպիսկոպոսաց ձեռնագրել զինքն յեպիսկոպոսութիւն՝ ելեալ էր հակառակ Կոստանդինոս քահանայապետի, որ ի նմին ժամանակի ընտրեցաւ փոխանակ Փարիանոս: (Երեւելի էր Կովատիանոս գրով եւ կայ նորա ցայժմ գիրն գեղեցիկ վասն Երբորդոսիկոս կամ վասն Կոստանդինոսի Թուղթ վասն երեւելի Կիպրոսի. Թուղթ երկու առ Կիպրիանոս): Այլ որպէս ամենայն իսկ եպիսկոպոսունք Արեւելոց, նոյնպէս եւ Կիպրիանոս յառաջադոյն ի վերայ հասեալ օրինաւոր ընտրութեան Կոստանդինոսի՝ իսկ եւ իսկ արգել

զհրեշտակն նովաբանու ի հաղորդութենէ իւրոն, եւ զայլ եւս եպիսկոպոսոսն Աբրիկեցոց աշխարհին զգուշացոց մերժել զնոս :

1) Ինչ չեւ բովանդակ լուծեալ այս շփոթութեան՝ կրկին աղէպք ի վերայ հասանէին, ախան ժանա, եւ հալածումն Գաղղոսի : Յայն սակս փութացաւ Վիպրիանոս միւսանգամ ժողովով հաստատել զվճիռս առաջին ժողովոյն որ վասն անկեղցն ապաշխարութեան, զի այնպէս զօրոսցին հաւատացեալքն ի ճգնութիւն պատերազմին՝ որ առաջի կայր . եւ ինքն իսկ զանձն ի մահ պատրաստէր եւ ջանայր յորդորել զՏօս իւր բանին եւ օրինակաւ՝ լինել յանձն ի կամս Աստուծոյ ի կրկին վասնգի անդ մահու . զի անհնարին իսկ մոլեգնէր ժանան ի Վարքեդոն, աղմուկ եւ շփոթ շահեալ սիրէր ընդ բնաւ, ամենայն որ կարողն էր սրանայր փախտեայ ի բաց . առ աճի ըմբռնելոյ ախտին՝ դադարեալ էր ամենայն դարման հիւանդաց եւ թաղումն դիականցն, զորս երբեմն կիսամեոս իսկ ի ասնց անտի ի հրապարակս ընկենուփն, եւ ապահանէր իսկ օդն : Առջեաց Վիպրիանոս զժողովուրդ իւր, մեկնեաց նոցա զպատուէր սիրոյն որ ոչ ի վերայ հաւատակցացն միայն կայ, այլ եւ ի վերայ հալածչացն եւս պարտի ձգել : Իսկ եւ իսկ բաժանեցաւ ժողովուրդն յիւրաքանչիւր գործ հասարակաց սիրոյն, կէսք բերէին կուսէին արծաթ, կէսք մտաուցանէին զանձինս ի դարման հիւանդացն, եւ այլք այլ ինչ գործ առանց խտիր ինչ քրիստոնէից եւ հեթանոսացն աննելոյ, մինչեւ ի գութ իսկ դարձաւ սիրա հեթանոսացն ընդ այնպիսի մեծանձնութիւնն : Այլ ոչ սահմանք վիճակի իշխանութեան իւրոյ զնէին եղբ սիրոյն Վիպրիանու : Իբրեւ հաս ի նմին ժամանակի զըոց յեպիսկոպոսաց անտի նովաբանուց թէ հէն եկեալ տարաւ գերի բաղում ի քրիստոնէից՝ վարլաղակի ժողովէր Վիպրիանոս արծաթ ի հաւատացելոց եւ առաքէր սեստրոսս 100,000 ի փրկանս գերոյն :

Յորժամ միւսանգամ եղեւ խաղաղութիւն եկեղեցւոյ իսկզբան թագաւորութեանն Աղեբրիանու՝ ժողովէր բաղում անգամ սինհոդոսս ի հատաստութիւն պահպանութեան եկեղեցական կարգաց (253—256), այլ անդէն անկաւ սերմն երկպառակութեանն վասն ձախող խնդրոյ հերետիկոսացն մկրտութեան՝ որ յարեւելից անց յԱփրիկէ : Այլ ապա յետ երրորդ ժողովոյն Վարքեդոնի որ վասն այնր խնդրոյ եղեւ՝ ի բաց եկաց Վիպրիանոս ի հակառակութենէ անտի առ երկիւղե քայքայելոյ միութեանն, եւ կասկածեալ թէ գուցէ կիրք ինչ ի ներքս խառնիցին՝ գրէր զգիրսն Ասան օգոյ կամբերութեան եւ Ասան նախնայորդութեան եւ նախնայ, առ ի ցածուցանելոյ զերկպառակութեանն ոգի (255 կամ 256) : Նա եւ շիջաւ իսկ հակառակութիւնն ի վախճանել Ստեփանեայ մարտիրոսութեամբ՝ որպէս հաւանութեան է (257 Ագ. 2) :

Այսպէս ամս իբրեւ տասն լինէր Վիպրիանոս լուսատու յեկեղեցւոջ, եւ այնուհետեւ հասանէր մտ ի կատարումն փառաւոր ընթացիցն՝ եւս իմն փառաւորագոյն վախճանաւն : Իբրեւ ել հրովարտակ հալածմանն Աղեբրիանու (257) կոչեաց զնա անթիպատոսն Ապատիոս Պատենոս առաջի (30. Ագ. 4), եւ զի չառ յանձն հնազանդել հրամանի կայսերն, պքսորեցաւ ի Վուրուբիս քաղաք ծովեզերեայ ի Ջելգիտանեան նահանգի : Յաջորդ Պատենոնեայ՝ Գաղերիոս Մաքսիմոս հրաման ետ դառնալ նմա անտի յետս եւ կալ ի բուրաստանսն իւր : Այլ սակաւժամանակեան իմն էր ուրախութիւն ժողովրդեանն ընդ տես եպիսկոպոսին իւրեանց, զոր սիրէին . քանզի Մաքսիմոս յորժամ յԱտիկա 1 Յես վերադայն էլ 335—6 :

էր, հրամայեաց բերել զնա անդր յասեան: Այլ Կիւրիանոս ի մտի եղևալ՝ անդ առ վրայութիւն արեամբն, ուր կեցեալն եւ ուսուցեալ եւ գործեալ էր՝ թաքցց զանձն առ ժամանակ մի, մինչև դարձաւ անթիպատոսն պարէն ի Կարբեզան, եւ յետ այնորիկ անառ նա ձերբակալ մտա ի Կարբեզան ի Սեբասիոս՝ ուր նստէր անթիպատոսն: Հարժեցաւ աննայն քաղաքն Կարբեզանացոց, քրիստոնէսացն երթոյն զՏեա նորա գունդագունդ եւ զգիշերն ամենայն խճողեալ կային ի հրատարակի անդ շուրջ զառմբն յորում Կիւրիանոս կայր կապեալ, երկուցեալ գուցէ գիշերայն գործն վճարիցի անտես ի նոցանէ: Ի վաղեւ անդր կացցց զնա Մարսինոս յասեան առաջի իւր. համառօտիւ հարցուածքն եւ պատասխանիք վճարեցան, եւ ընթերցաւ ի ասխտակէ անթիպատոսն զվճիւնն պապէս «Զձեռակիրս Կիւրիանոս հաճոյ թախ պատժել սրով», որում ապր պատասխանի սուրբն «Աստուծոյ Գահութիւն»,¹ իսկ եւ իսկ կատարելոց էր վճիւնն. խաժեալ երթոյր զՏեա նորա բազմութիւնն ի սպանմանն անդի. անդ միւսանգամ եկաց Կիւրիանոս յազօթս ի գունձս եւ զվերարկուն շ հանեալ ապր ցտարկաւագունն, ինքն զնոր աշն կապէր, իսկ զձեռան կապէր իւր իսկ երեցն, եւ հրամայէր առ յառաջագոյն գահճին 25 դահեկանս սակիս: Ցարածեցին հաստարացեալք շուրջ զնովաւ կառւ ընդունել զարիւն եպիսկոպոսին սրբոյ, եւ անկառ զլուխն պատուական զարդարեալ մարտիրոսութեանն պատկաւ (14 Յեղա. 258):

Ինչ ի վաւերական վկայարանութենէ Կիւրիանոս զոր ցոյժմն անիմը՝ աւանդէ զվարս նորա՝ նորին սարկաւազ Պոնտիոս ի գեղեցիկ մասնինն որ Վասն Էրեոց եւ Կարբեզանաց Կիւրիանոս: Երեւելիք ի հարց եկեղեցւոյ (Ս. Գրիգոր Նազունացի², Վինկենտիոս Լերինացի³ եւ մանաւանդ Ս. Աւգոստինոս) բորբոքին ի գրուատիս նորա: Ասէ Աւգոստինոս ցրտնաւեանս «Որչափ մեծն էր Կիւրիանոս՝ դոյնչափ խճարհեցցոյ յամենայնի զանձն, եպիսկոպոս էր նա կաթողիկէական, մարտիրոս էր կաթողիկէական»,⁴ Բանիցոս շնորհաբանութիւն կայ արձանացեալ յեկեղեցւոյ ի գիրս իւր զորս եթող լի ամենայն դեղեցիկութեամբ եւ օծութեամբ:

Ի թղթոց նորա մնացելոց որ են ընդ ամենայն 81՝ գրեցան Ա—Դ. յամի 249 յառաջ քան զԴեկեան հայածուսնն, Ե—ԽԴ. յամի 250 ի անգլաջէ թարգմանն, իսկ յետ գարձին (առ Կոնստանդնու քահանայապետիւ) յամի 251՝ ԽԴ — ԾԴ. յամի 252՝ ԾԵ — Կ, եւ (առ Ղուկեաւ եւ Ստեփանեաւ քահանայապետազք) յամի 253՝ ԿԱ—ԿԵ, յամի 254՝ ԿԶ—ԿԸ. յամի 255 (յորում եւ խնդիր մկրտութեանն)՝ ԿԹ — ՀԱ, յամի 256՝ ՀԲ—ՀԵ. ի յառնել հալածանոցն Վաղերիանոս յամի 257 (առ Սիքրստեաւ քահանայապետիւ)՝ ՀԶ—ՀԸ, յամի 258՝ Զ—ԶԱ: Իսկ ճառքն նորա 13՝ են գիր առ Դոնատոս կամ վասն շնորհաց (246), Վասն ընդունայնութեան կռոց (247), Վկայութիւնք ընդգէմ Հրեից առ Կոնստանտինոս իբրեւ յաւելուած նորին գրոյ, Վասն հանգերձից կուսանացն (248 կամ 249), Վասն միութեան Եկեղեցւոյ, որ է պսակ համբռն իսկ գրութեանց նորա (251), Վասն անկելոցն (251), Վասն ատրուանական ազօթից (252), Վասն մարգարհաւ (253 կամ 254), Առ Դեմետրիանոս (պատասխանատուութիւն ինչ քրիստոնէութեան) (253), Վասն թերագրութեան մարտիրոսութեան առ Փարսուստատոս (ընդ մէջ 252—253 ամաց կամ 257), Վասն գործոց (բարեոց) եւ սղորմածութեան ընդ մէջ 254—256 ամաց), Վասն օգախ համբերութեան (255 կամ 256), Վասն նախանաւորութեան եւ նախանձու (256):

1 Deo gratias, 3 ճառ յԹ:
 2 Dalmatica. 4 ԶԳԻՆ. ԿԸ. 3. 30:

Ինչ ի մատենագրաց աստի մատուցանէ մեզ հռոմէական մատենագրութիւնն եւ մանր ինչ գրութիւնս ոմանց ոմանց, որպէս 1. Գայիոսի երիցու Հռոմոյ որ եղև անուանի բանիւ եւ գրով (196—212), կան չորք հատակոտորք (առ Եւսեբեոյ) ի գրոց անտի «Վիճման ընդ (մին-տանեանն) Պրովի», եւ մեւս եւս զեզեցիկ հատակոտոր (առ Եւսեբեոյ) ի գրոց անտի նորա՝ անուանեալ «Փոքր բաւիղ» (ընդդէմ Արտեմանի եւ Թէոդոտայ խողախորդի), 2. Անանուան ուրուք գիր ընդդէմ Նովատիանու, 3. Մեւս եւս ուրուք անանուան «Գիր վասն կրկին մկրտութեան», 4. Կոմմոդիանոսի պուեաի (որ էր դարձեալ ի հեթանոսութենէ) «Հրահանգք ընդդէմ հեթանոսաց», (յամի 280), 5. Անտոնեոյ պուեաի «Երգ ընդդէմ հեթանոսաց», 6. Ս. Վիկտորինեոյ եպիսկոպոսի Պետաւինացւոց (պթմու Պետաւ քողարի Ստիրիայ) որ վկայեաց առ Գիովղեատիանու, «Ճառ վասն աշխարհարարութեան», եւ «Մեկնութիւն Յայանութեան», 7. Թող զթուղթս Կոնսեղեոյ քահանայապետի եւ զհատակոտորս թղթոց Գիոնիանոյ եւ Փեզիքսի քահանայապետաց Հռոմոյ: 8. Վաւերական վկայաբանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ են՝ ա. վկայաբանութիւն Սկիզդիտեան վկայից, բ. վկայաբանութիւն Պերպետուայ, Փեղիկիտայ եւ ընկերացն՝ գ. վկայաբանութիւն սրբոցն Փրուկտուոսայ (եպիսկոպոսի Յառակոնայ), Աւգուրեայ եւ Եւդոգեայ (սարկաւազաց ՝ 259), թող զվկայաբանութիւն Ս. Վիպրիանու:

1 Ցեռ վերագրի էլ 147—8:

Ի

Ի ԿԱՅՑԱՆԳԻՒՆՈՍԷ ՄԻԼԵՅԻ ՅԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՐԵՒՄՏԵՍԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՈՑ (313—480, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԻՆԻ 170 ԱՄԱՑ)

Լ

Պոստանդիանոս, նորոգ յարդարումն փերո-նեանն — փէլել քըխարո-նէո-նեան, հէրչո-աթ Վոնափեանց, Արքիո, Ժողով Ափկայ Լ. փեղեբախան, Ս. Անանաս (313—337):

57

ՅԵՑ 18ամեայ պատերազմին միարանեայ Պոստանդիանոս Մեծն ի մի զտերութիւնն Հռոմայեցւոց որ ի 6 մասունս բաժանեալ էր, եւ տիրեաց նա մեծաւ զօրութեամբ եւ պատուով մինչեւ ցվախճան իւր միահեծան (324—337): Թէպէտ եւ կրթեալ էր նա ի հեթանոսութեան, սակայն ի մօրէն իւրմէ ի Հեղենեայ եւ ի հօրէն որ էին ի կողմն քրիստոնէիցն՝ ժառանգեալ իմն էր մեծարոյ կարծիս զքրիստոնէութենէ, եւ յարքունիսն Վիոկղե-տիանոսի ի Վիկոմեդիա էր տեսեալ բազում անգամ զազնուականութիւն վարուց եւ զգարմանալի քաջասրտութիւն քրիստոնէիցն եւ զարմացեալ եւս էր ընդ նոսա. այս ամենայն վաղ ուրեմն երեւէր ի նմա յորժամ տիրէրն ի Վաղիա: Իսկ յետ զարմանալի նշանին եւ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսենտեայ՝ արդարեւ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն, այլ տակաւին տկար իմն էր ի նմա զօրութիւն հաւատոցն. զի թէպէտ եւ ըստ հօրն օրինակի ած կացոյց զիւրեւ զքրիստոնեայսն, սակայն առանց եւ զհեթանոսան ամենեւին յիւրմէ հեռացուցանելոյ. եւ թէպէտ եւ հրաման ետ զեկեղեցիս քանդեալս ի ժամանակս հալածանացն միւսանգամ շինել՝ սակայն եւ զմեհեանս հեթանոսացն չտայր կործանել, նա աւանիկ լինէր հաղորդ զոհից նոցա: Իայց ապա ի զօրանալ ի նմա ոգւոյն քրիստոնէութեան, մանաւանդ յետ բազմապատիկ յաղթութեանն ի վերայ Վիկինիոսի (323)՝ ամենեւին յաղթեաց նմա սէր քրիստոնէութեանն, քանզի պատերազմն այն յընթացսն գրեթէ պատերազմ իմն կրօնից եղեւ, այնու՝ զի Վիկինիոս յառաջ քան զճակատան զոհէր հրապարակաւ կոռց եւ դնէր ուխտ ջնջել զքրիստոնեայսն, ուր Պոստանդիանոս զխաչն Վրիստոսի առնէր դրօշ իւրոյ պատերազմին:

2. Իւզմապատիկ օրէնք զորս մի ըստ միոջէ հանէր՝ վկայեն զսիրոյ եւ զմեծարանաց զոր առ քրիստոնէութիւնն ունէր, մանաւանդ այնոքիկ զոր յայնժամ եհան յորժամ եկաց միահեծան տէր տէրութեանն Հռոմայեցւոց (323): Իւզմապատիկ շնորհմամբք յոր-

դորեր նա զնահանգան ընդունել զքրիստոնէութիւն. ի զնելն հարկս ի վերայ համօրէն տէրութեանն՝ առնէր ապահարկ զկղերն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, որ եւ ոչ մեհենիցն հեթանոսաց էր շնորհեալ¹: Ընորհեաց նա կերրականաց իրաւունս առնլոյ ժառանգութիւն կտակաւ², (քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոց չէր համարձակ ամուրեացն ժառանգել). հրաման տայր թէ հաստատուն է արձակուող գերեացն որ լինիցի առաջի եկեղեցւոյ յանդիման կղերականացն³. նա աւանիկ սահմանէր եւս թէ յորժամ երկրորին կողմանք որ ոչ հաճեալ ընդ վճիռ աշխարհական դատաւորին իցեն՝ համարձակ իցէ նոցա երթալ առ եպիսկոպոսն՝ զի նա միւսանգամ որոշեացէ⁴. եբարձ եւ զկանխագրութիւն վասն մարդոյ յափշտակելոյ: Եբարձ եւ զմեւս եւս դաժան օրէնս. քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոցն գերիքն համարեալ էին իբրեւ իրք տերանց եւ ոչ իբրեւ անձինք, վասն որոյ եւ ոչ հաստատուն ամուսնութեան⁵ իրաւունք էին նոցա, այլ բնակակցութեան⁶ եւ եթ ծառայի ընդ աղախնոյ, զի տէրն կարէր բաժանել զնոսս եւ զորդիս նոցա որպէս ինչ կամէր՝ վաճառելով կամ այլով ինչ օրինակաւ: Եբարձ եւ զվատանունութիւն ամուրեաց (որ արք անարգք համարէին ի Հռոմայեցւոց իբրեւ պատճառք նուազութեան հռոմէական տէրութեան, եւ վասն զեղծ բարս ունելոյ նոյնպիսեացն ի մէջ հեթանոսաց, մինչեւ սահմանեալ եւս էին վասն նոցա տոյժք տուգանաց) եւ ետ նոցա կայսրն եւ պատիւ եւս առաւելութեան ունելոյ իշխանութիւն առնելոյ կտակ յառաջ քան զօրինաւոր հասակն (զոր միայն վեստեան կուսանացն շնորհեալ էին Հռոմայեցիք՝ իբրեւ արդարեւ պատուական կուսանաց) (320): Եւ պատիժն խաչելոյ բառնայր ի միջոյ վասն մեծարանաց առ խաչն Վրիստոսի⁷. նոյնպէս եւ զպատիժ խորտակելոյ ոսկերաց ի վերայ սարի արգել վասն մարդասիրութեան: Հրաման ետ զի դադարեացեն եւ խաղք սուսերամարտկացն⁸. եբարձ եւ զսովորութիւն խարանելոյ զձախատ այնոցիկ որ յերկաթահատս տուեալ լինէին, «զի մի, ասէ, արատեսցին դէմք՝ որ ըստ նմանութեան երկնաւոր գեղեցկութեանն ձեւեալ իցեն⁹», : Հրամայեցաւ ունել փափուկ առ հասարակ միաշարաթւոյ (321), օսկայն ներեալ էին ի սմին աւուր գործք մշակութեան եւ դատաստանք արձակման գերեաց¹⁰:

Ըրգելոյր կուսակալացն հեթանոսաց կալ մօտ ի ժամ զոհիցն ըստ սովորութեանն՝ զի այնպէս տակաւ հովասցի եռանդն եւ այլոց եւս հեթանոսաց. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ամենեւին իսկ արգել զգոհս կռոց որ առտնին լինիցին, կարծեաց զսովորութիւնս հաւ-

1 Մասեան թեոզոսեան, Գիրք ձԱ. 86-րդ 1. Օրէնք 1:	6 Contubernium.
2 Մաս. թեոգ. ձԶ. 2. 4:	7 Սուրբ. Եկ. պատմ. ձ. 8:
3 Մաս. թեոգ. Դ. 7. 1:	8 Մաս. թեոգ. ձԵ. 11. 1:
4 Եւսեր. վարք. զոտանգ. Դ. 27:	9 Մաս. թեոգ. Թ. 5. 1:
5 Connubium.	10 Մաս. Յուստին. Գ. սիւղոս 18. օր. 3, եւ թեոգ. Բ. 86-րդ. 8. օր. 1:

ազիտաց եւ հմայութեանց (319), եւ յետուս արեմն եւս փակել զանդիս պատգամացն, քանզի մեհեանս բազումն ի Փիլիպի՛ յորս կատարեին յայտնապէս լիով պաշտամանք ի պատիւ Աստուղիան, եւ ի մեծազանն մեհեանց Աստուղիայ եւ Յունաց աշխարհին հաննալ պատկերս ճարտարագործս զարդարէր զԱստանդինս պողիս, եւ յասկեղէն եւ յարծաթեղէն պատուց նոցա հասանէր դահեկանս :

3. Արդէս մայր նորա դշեցն Հեղինէ եկեղեցիս ի լերինն շխթենեաց եւ ի Ռեթղահէմ՝ նոյնպէս եւ Աստանդիանոս տայր կանգնել եկեղեցիս ի վերայ գերեզմանին սրբոյ Ալքուսաղէմ, ի Ղեկեմեղիա, յՄախոք, ի Մամբրէ (յետ սրբելոյ զանդիան ի գարշեթ պաշտամանց կասպաշտութեան, ըստ ազգ առնելոյ նմա Աւարտպիլայ այրոյ կնոջն Մարթիմիանոսի, մօր Փաւստայ), ի Հեղեոպողիս (յետ կործանելոյ զպղծաբն մեհեան Աստղիանն) եւ բազում եկեղեցիս ի Աստանդինսպողիս (յորս նշանաւոր է մեա նաւանդ հոյակապ եկեղեցին Աւարելոյ) եւ կարգէր նոցա հաստ բազումս¹ : Սչափն որով չափեալ թնէր յարգութիւն ջրոյն Անդուի զորմէ պտղարեութիւն իսկ երկրին կափէր, հրտանն եւս հանել ի պղծաբն մեհեանէն Աերապեայ Աղեքսանդրացոց ուր պահէրն, եւ տանել զնել յեկեղեցւոջ ուրիւք : Հեթանոսք սպասէին սովոյ յերեսաց բարկութեանն Աերապեայ, այլ եւ զեան կանուխ առնել պտղարեր յոյժ զամն : Թեպէտ եւ պահեաց նա զյորջորջումն պատուոյ կայսերացն Վասանայապետ (Վրանապետ) մեծ առ ի զգուշութիւն աշխարհական իրաւանց իւրոց, որպէս պահեցին յետ նորա եւ այլ կայսերք, սակայն յայտ առնէր թէ ի ներքին իրս եկեղեցւոյ չկամէր խառնել զաննն : — Աւարդարեւ յետ այսչափ ջանից եւ օրինաց՝ ելանէր արգեամբք ի գլուխ որում ցանկացեալն էր, զի գունդագունդ ի քաղաքս եւ ի զեզս լնուին զեկեղեցիս՝ դատարկանալով մեհեանից հեթանոսացն :

Հանդէս հաստատութեան քրիստոնէական հաւատոց Աստանդիանոսի երեւեցաւ քաջ ի հակառակութիւնսն որովք անդէն իսկզբանէ դարձին իւրոյ սկսաւ պղտորել եկեղեցի, այս ինքն՝ Վասատեան հերձուածոյն եւ Արիոսեան հերեախիտութեամբ :

Հերձուած Վոնատեանցն առ սկիզբն յետ մահու Մենսուրիոսի եպիսկոպոսի Աարքեդոնացոց, որ վախճանեցաւ յամի 311 ի դառնալն իւրում ի Հոռոմայ, ուր երթեալն էր տալ պատասխանի կայսերն Մարսենտիոսի վասն Փեղիքսի ուրումն սարկաւազի

1 Եւսեբ. վարք. Կոստ. Գ. 25 — 40. 2 Pontifex maximus. Գ. 48 — 45. եւ 58 — 60 :

իւրոյ՝ զորմէ ամբաստանութիւնն լեալ էր թէ իցէ գրեալ ինչ նախատանօք հակառակ կայսեր: Իբրեւ հասանէր լուր մահուն ի Վարքեղոս՝ ձեպեցուցին զընտրութիւն նորոյ եպիսկոպոսի երկղբին երիցունքն Ռոստրոս եւ Վեղեսոս՝ զի թերեւս ինքեանք ընտրեսցին. բայց միաբան բարբառով՝ ժողովողեանն ընտրեցաւ այրն զօրաւոր Վեկիղիանոս սարկաւազ եւ Փեղեքս դրացի եպիսկոպոսն Վատուն. գայ ձեռնադրեաց զՎեկիղիանոս:

Այլ յարեան հակառակ ընտրութեան նորա բաց յերիցանց անտի եւ երկու եւս ժողովողականք, քանզի առ ի նոցանէ Վեկիղիանոս յետս զգանձս եկեղեցւոյն զորս աւանդեալ էր նոցա Մենտալիոս վասն զգուշութեան յերթալ իւրում ի Զում. եւ մեւս եւս երրորդ գրգռիչ գտաւ Ղուկիղլա կին մեծատուն հռոմայեցի, որ կաշառաւ քեցէր զժողովուրդն յեպիսկոպոսէն վասն քինու զոր առ նա ունէր. քանզի Վեկիղիանոս ի սարկաւազութեանն կշտամբեալ էր զնա վասն նշխարս ինչ պատուելոյ՝ որ չէր քննեալ յեպիսկոպոսէն: Եւթանասուն եպիսկոպոսունք Վուկիղիայ հանդերձ մետրապոլտան իւրեանց Վեկունտոսիւ Տիգիսիս քաղաքի (որք ի բնէ զայրացեալ էին ընդ չհոչել իւրեանց ի նոր ընտրութիւնն) եկին ի Վարքեղոսն եւ մերժեալ ժողովով զՎեկիղիանոս՝ ընտրեցին հակառակ եպիսկոպոս զընթերցիչն Մայորինոս զանակիցն Ղուկիղլայ, ասելով թէ ձեռնադրութիւնն որ ի Փեղեքսայ մասնչէ գրոց օրբոց (որպէս համարէինն)՝ անզօր է. եւ թէ Փեղեքս որպէս եւ Վեկիղիանոս չկարեն մնալ յեկեղեցւոյ Վատուծոյ՝ եթէ ոչ նախ ծանիցեն զյանցանան եւ միամիտ ապաշխտրութեանն արտառուօք հաշտեսցին ընդ եկեղեցւոյ:

2. Ընդէն ընդ նոյն ժամանակս հասանէր յԱփրիկէ Մուղինոս վերակացու Վփրիկեցւոց աշխարհին թղթով Վոստանդիանոսի յորում շնորհէր կայսրն «Վաթուղիկէ եկեղեցւոյ առաջնորդելոյ ի Վեկիղիանոսէ», ապահարկութիւն եւ հրաման առնլոյ ի գործակալաց 3000 քսակ՝ արծաթոյ ի ծախս եկեղեցւոյ, եւ միանգամայն հրաման առ Վեկիղիանոս խնդրել ի դէպ ժամու յՄուղինոսէ ի փոխանակէ բղբշխի զօրութեամբ եւ բռնութեամբ նուաճել զանհանդարտ հակառակողսն իւր որ զՎաթուղիկէ եկեղեցի կամիցին պրղտորել: Սղբիմք գրգռեալ հակառակորդացն Վեկիղիանու եկին ամբոխիւ գրգռելով առ Մուղինոս տալ զիր առ կայսր այսպիսի ինչ վերնագրով «Վմբաստանութիւնք Վաթուղիկէ եկեղեցւոց զգործոց չարութեան Վեկիղիանոսի», խնդրելով ի կայսերն դատաւորս իրաց հակառակութեանն իւրեանց ի Վաղիայ (այս ինքն զեպիսկոպոս Վաղիայ): Աւարանցաւ իմն կայսրն թէ զխորդ խրնդրիցեն նոքա ի նմանէ՝ յառնէ աշխարհականէ՝ դատաստան եւ իրաւունս՝. բայց վասն զբարրանան նոցա հատանելոյ՝ երիս եպիսկո-

1 Per acclamationem.

2 Folles.

3 Ապտոս . Մէլե . ի գում . հերս .

պոսուենս ի Գաղիայ ածեալ ի Հռոմ, յանձն առնէր զիրան որպէս օրէն էր Մեղքիաղեայ քահանայապետի, աղաչելով զնա զրով զի զոր ինքն ըստ օրինաց Աւետարանին եւ ըստ իրաւանց եւ արդարութեան զտաննիցէ՝ արասցէ: Աղբւ ժողով ի Ատտերան (313 Հոկտ.) ի պաղատանն. անդ էր Աեկիղեանոս անձամբ, իսկ Մայրիւնոս առաքեալ փոխանակ իւր զՎոննատոս Ասասնիզբացի. անդ արդարացաւ Աեկիղեանոս վճռով ժողովոյն որ մանաւանդ ընծայի Մեղքիաղեայ քահանայապետի եւ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռն: Սակայն հակառակորդքն այլով իմն ամբաստանութեամբ (ասելով զՓեղեքսայ Ապտունգացոյ որ զԱեկիղեանոս ձեռնադրեաց, թէ մատնիչ գրոց սրբոց լեալ էր) ելին առաջի Աոստանդիանոսի. մերժեաց զնոսա իսկզբանն կայսրն, «Կ մելեգնութեանն, ասէր, զի ըստ օրինակի հեթանոսացն գործեն ի հակառակութիւնսն իւրեանց, իրրեւ այն թէ ի խոնարհագոյն ատենէ առ բարձրագոյն ատեան առ իս դիմեն», բայց յետոյ ապր կայսրն քննել ի Աարքեղոն ի ձեռն վերակացուի նահանգին, որ եւ զատենակալն ի ժամանակէ հալածանացն Վիտիղեանոսի յԱպտունգա եւ զտեսուչս իրաց կոչեցեալ առաջի՝ յետ բազում հարցափորձի ետ վճիռ թէ «Արանելի եպիսկոպոսն Փեղեքս ազատ է յամբաստանութենէն, քանզի ոչ որ կարաց ցուցանել զմանէ թէ զզիրս սուրբս մատնեալ կամ այրեալ իցէ», բայց իրրեւ եւ սօքիմբք չէր հաճեալ կողմն հակառակորդաց՝ գումարեցաւ ժողով մեծ յԱրեղատ, յոր կոչեցան ամենայն եպիսկոպոսուք յամենայն սահմանաց արեւմտից որ յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Աոստանդիանոսի էին՝ արքունական ծախուք եւ հոգաբարձութեամբ (314 Աւգոստ.), որաչեցաւ եւ աստ նոյնպէս. յայտ արարաւ (Աննոն 13) թէ ձեռնադրութիւնն որ ի մատնչէ ումեքէ գրոց լինիցի՝ վաւերական է, եւ մերժեցաւ կրկին մկրտութիւնն զոր կատարէին Մայորինեանքն (Աննոն 8): Բաց յիրաց Վոնատեանցն եւ այլոց եւս եկեղեցական կարգաց կամ պիտոյից՝ յօրինեցան կանոնք 22 զորս առհասարակ առաքեցին ի հաստատութիւն առ քահանայապետն սիւնհորոսական թղթով լի մեծարանօք առ նա՝ զոր եւ Հայր եւս կարդան¹: Բազումք ի հակառակորդաց որ անդ էին միաբանեցին ընդ ժողովոյն, բայց այլքն եւ ոչ սղբիմբք հաճեալ՝ յեկեղեցական ատենէ աստի կարդացին բողոք առ կայսր, որ է առաջին օրինակ բողոքելոյ եպիսկոպոսի յատեան աշխարհական: Ի ի եղև Աոստանդիանոս զայրացմամբ եւ տրտմութեամբ ընդ իրան. «Պարտ էր ձեզ, ասէ, զդատաստան եպիսկոպոսացն ժողովոց իրրեւ զդատաստան Վրիստոսի ճանաչել, զոր եւ ես իրրեւ նոյնպիսի ճանաչեմ», ի նոյն ժամանակի վախճանէր Մայորինոս (315) եւ պայազատէր զնա Վոննատոս որ ի Վոնատեանց Մեծն անուա-

¹ Religiosissime pater.

նեցաւ, որ հանդերձ բարեկաման իւրով Վոնատոսիւ եպիսկոպոսիւ Պասանիզրայ եա անուն աղանդոյն Վոնատեանց. քանզի արդեամբք մանաւանդ վերջինս Վոնատոս եւ անդէն իսկ առ եպիսկոպոսութեամբն Սայորինեայ էր գլուխ եւ շունչ աղանդոյն: Եւ կամայ իմն՝ սակայն յուսով խաղաղութեամբ զերս վճարելոյ՝ ընկալաւ Պոստանդիանոս զբողոք նոցա եւ միւսանգամ եղեւ քննութիւն իրացն առաջի կայսերն ի Սեդիողանոն (316). միւսանգամ արդարացաւ Վեկիդիանոս: Եւ իբրեւ Վոնատեանք արհամարհեալ անգոսնեցին եւ զվճիռ կայսերն արանջելով զնմանէ թէ թշնամութեամբ վարեցաւ ընդ նոսա, առ ի նոցանէ Պոստանդիանոս բազում եկեղեցիս եւ զկարի խռովչան պարտեաց՝ առաքեալ զՍուրսակիոս կոմս յՎփրիկէ: Սակայն մոլեգնեալ նորիմբք Վոնատեանցն՝ առաւել իմն սկսան բազմանալ յարեցուցանելով յինքեանս ապստամբութեամբ ոչ միայն զայնոսիկ որ յեկեղեցական պատժոց ազատանալ կամէին՝ այլ եւ զպարտապանս եւ զծառայս փախստեայս:

Եւ պա ուրեմն մեղմացաւ իմն Պոստանդիանոս, զիջաւ խնդրուածաց նոցա դառնալոյ պարտելոցն, եւ յամի 321 Սայ. 5 յայտարար թողուլ զնոսա մոլեգնութեան իւրեանց եւ դատաստանացն Եստուծոյ, եւ գրեալ աղաչէր զեպիսկոպոսն Վփրիկեցւոց զարիսն հասուցեալս նոցա ի մոլեգին Վոնատեանց չհատուցանել չարեօք, այլ քրիստոնէական համբերութեամբ տանել ապիրատութեանց նոցա:

3. Իւայց եւ այն հեղութիւն ոչինչ օգուտ եղեւ: Ի վախճան կոյս թագաւորութեանն Պոստանդիանոսի ել ի հերձուածոյ անտի Վոնատեանց աղանդ ինչ մոլեգին՝ որ զանձինս Վահատակս կամ Վրիստոսի զնուորս անուանէին, բայց ի հակառակորդաց իւրեանց կոչէին Վիրկուժկեղեանք¹ (շրջողք զխղիւք), վասն աւազակութեամբ ընդ ամենայն տունս եւ խուղս՝ Վոմիդիացւոց եւ Սաւրետանիացւոց շրջելոյ: Սորա համարէին զանձինս կոչեցեալս յՍեստուծոյ՝ ջնջել զկաթուղիկէականն, եւ յայն սակս լեալ գունդ՝ ոչ զսոսա միայն, այլ եւ զմեծատունս առ հասարակ եւ զմեծամեծս հալածէին: Ի խաղալ իւրեանց գունդագունդ՝ ըմբռնեալ զպարտատեարսն ստիպէին թողուլ զպարտիս պարտապանացն, զտեարսն՝ տալ ազատութիւն ծառայիցն. ի հանգիպել նոցա մեծամեծաց՝ զի զծառայս առաջի արկեալ երթային կառօք, ձգէին հանէին զնոսա ի կառաց եւ զսոսա ի ներքս ստիպէին նստել. ուրեք ուրեք կայեալ արս երեւելիս՝ փոխանակ իշոցն տային վարել զանիւ աղօրւոյն: Եւ ազակս լոկ պարտ էր համարել զնոսա, եթէ կրօնական իմն մոլեգնութիւն չցուցանէին՝ զանձնասպանութիւն մարտիրոսութիւն համարելով, եւ յայն սակս գահազլէժ ի վախից

1 Circumcelliones կամ Circelliones.

զանձին առնելով եւ կամ տարով զին տարնչոյ ի բրեանց, եւ շարչարելով արս՝ զի ստիպեցին նոքա սարնանել զնոս : Այլ աղիւ զակի եղին Արիւմիկղոցեանքն ահարկնք՝ ոչ կաթուղիկեականաց միայն, այլ եւ ամենեցուն իսկ, մինչեւ եւ Վանատեանցն եպիսկոպոսաց կոչել զաստիճանութիւն տէրութեանն ի թիկունս. սակայն եւ ոչ այնու ինչ եղև զարման իրացն :

(Յետ մահուն Առասանդիանոսի՝ Առասոս կայսր արեւմտեց ջանացաւ ի միարանութիւն : Ըւարեաց նա (348) արս երկուս պատգամաւորութեամբ զՊաւղոս եւ զՄակարիոս բազում արգ յԵփրիկէ, զի շահեցի զմիտ ժողովրդեանն եւ զեպիսկոպոսացն Պանատեանց : Ըյլ իրբել ի Բազայիս յարաջին եպիսկոպոսը նոցա, մանաւանդ Վանատոս եպիսկոպոս Բազայոցոց, զխաժանն Արիւմիկղոցեանց ընդդէմ հրեշտակացն՝ փոխանակեաց խառութիւն զողոքանան. յետ բախելոյ ընդ նոսս միանգամ եւ երկնց՝ ստիպեցին զնոսս հրեշտակքն միարանել ընդ կաթուղիկեականաց, առին ի նոցանէ զեկեղեցիսն եւ զեպիսկոպոսան զիմադարնս մերժեցին փառանդի, իսկ Վանատոս սպանաւ իրբել ապտամբ : Ընդ կային նոքա մինչեւ Յուղիանոս կայսր ըստ ազալանաց նոցա զարնչոց զնոսս յետս (362), նստել յիւրաքանչիւր աթոռ. եւ այնպէս միւսանգամ սկիզբն ընէր բռնութեանցն եւ սպանութեանց ի ձեռն Վանատեանց : Բազմացան եպիսկոպոսունք նոցա ի ժամանակի ազատութեանն այնորիկ եւ առ Յովիանոսիւ եւ Այղենափնիանոսիւ Բակայսերօք, էին իրբել 400 եպիսկոպոսը թէպէտ եւ արգելեալ եւս էր Այղենափնիանոս չմկրտել կրկին՝ սպառնարեօք պատժոց եւ հանելոյ ի նոցանէ զեկեղեցիսն : Ըռուել եւս զգրութեամբ հրատեցէր Պրատիանոս միւսանգամ (377 կամ 378) զամենայն եկեղեցիս հանել ի Վանատեանց, այլ զուր :

Բայց սակայն բաժանեցան նոքա անդէն յիւրեանս, եւ իւրաքանչիւր կողմն որչափ եւ փոքր եւս էր, անուանէր զանձն՝ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի, եւ զայլն ամենեսին անգոսնէր եւ հալածէր : Տիւքոնիոս ոմն ղոնատեան, հմուտ գիտութեանց ի Պարբեղոն՝ գրովք եւ բանիւք եցոյց թէ սուս են եւ պատճառքն իսկ՝ վասն որոց բաժանեցան Վանատեանք ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, սակայն զմիարանելն ընդ ճշմարիտ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ՀՏամարէր ինչ կարեւոր՝ որում ընդդէմ բախէր գրով Պարմենիանոս եպիսկոպոս Պարբեղոնի յաջորդ Վոնատեայ յամէ 360 : Հաջորդն Պարմենիանեայ Պրիմիանոս (յամէ 392) գժտեալ ընդ Մաքսիմիանեայ իւրոց սարկաւազի, ընկէց զսա ի կարգէն. բայց եպիսկոպոսունք որ ամին թէկն ածէին, ժողովեալ՝ զՊրիմիանոս իսկ ընկեցին յաթոռոյն, եւ այնպէս բաժանեցան Վանատեանք՝ ի Պրիմիանեանս (բազմազոյնս

1 Ամբողջութիւն պատմութեանն պահպանաց այսպէս զիսին ինչ գէղո կան. Ինչ եւ բերել սյոր : 2 Ըստ Աւգոստին : 3 Աւգոստ. ընդդէմ Պարմենիանեայ Ա. Թուղթ. 269 :

թուով) եւ ի Մարտիմիանեանս (ստիւաւարս)։ Իայց եւ Հոյսակապ գիրն Սպտատոսի միզեւեռացոյ վասն Հերձուածոյ (գր. 373) ընդդէմ այսր Պարմենիանեայ, յորում ցուցանէ զՃշմարիտ պատմութիւն ծագման Հերձուածոյն, ստիւաւարաց եւեթ եղեւ առիթ դառնալոյ ի միաբանութիւն. քանզի մեծ մասն Ղ-ոնստանցն ի բազում վիճմանց անտի զոր ընդ կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց վիճէին՝ առաւել եւս գործեցին կատարեալ զօրինաւորութիւն՝ վարդապետութեանն իւրեանց, որ էր այսպէս։ Ակիզկանոս, ասին, յընդունել իւրում ձեռնադրութիւն ի Փեղիբսէ եղեւ հաղորդ մեզաց նորա, եւ այն մեղք անցին յամենայն կուսակիցս նորա։ Այլ քանզի մերժէ Մտուած զպատարագս մեղաւորաց եւ Վրիստոս յօրինեաց իւր մի միայն եկեղեցի առանց արատոյ եւ ամբիծ², ապա անդոտին ի ժամանակէ ժողովոյն Արեղատայ դարարեաց եկեղեցին կաթուղիկէ ընել եկեղեցի Ճշմարիտ. եւ ակնարկելով ի բանն Ապրիանութէ «միայն ի միում կաթուղիկէ եկեղեցւոջ գոն վաւերական խորհուրդ», ասէին՝ թէ ինքեանք եւեթ ունիցին զայս վաւերական խորհուրդս եւ զեկեալսն ի կաթուղիկէականաց կրկին մկրտէին։

4. Չառնուին յանձն եպիսկոպոսունքն ուղղափառք կոչել զաշխարհական իշխանութիւնն ընդդէմ Հերձուածողացս ի թիկունս, նա մանաւանդ ժողովն Ապրեդոնի (13 Սեպտ. 401) սահմանեալ էր հեզութեամբ գնալ ընդ Ղ-ոնստանսն, եւ գրեցին եւս հարքն առ Անաստասիոս քահանայապետ եւ առ այլ եպիսկոպոսունս յայն կոյս ծովուն՝ թէ որպէս կարելոր հարկ է զհերձուածող եպիսկոպոսունսն եւ զերիցունս՝ յորժամ ընդ եկեղեցւոյ հաշտիցին, պահել յիշխանութեան իւրեանց. նոյնպէս եւ ժողովն Ապրեդոնի (Մ. Է. գոստ. 403) սահմանեաց զի իւրաքանչիւր ի կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց հրաւիրեսցէ զիւր մերձաւոր զոնատեան եպիսկոպոս եւ հաւանեցուցէ խաղաղութեամբ։ Իայց սոքա չառին յանձն, քանզի ամենայն իսկ զօրութեամբ փախչէին խորշէին նոքա ընել միջամուտ ի վիճմունս ընդ կաթուղիկէականաց, մանաւանդ ընդ Ս. Մ. Է. գոստինոսի՝ որ էր նոցա ահագին քան զամենայն գործակալս հռոմէական տէրութեանն, վասն առաւելութեան մտացն՝ որով յաղթահարէր զնոսս եւ զբազումսն ի նոցանէ ածէր ի ծոց եկեղեցւոյ։ Այն սակս իսկ միւսանգամ բորբոքեցան զայրուցք Արկուսկեղղեանցն։ Ամին իրի ի նեղ անկեալ կաթուղիկէականացն եպիսկոպոսաց՝ սահմանեցին ի սիւնհոդոսին Ապրեդոնի (404) եւ գրեցին ազաչանս առ կայսր՝ պատիժս տուգանաց արկանել ի վերայ նոցա։ Այլ մինչ չեւ հասեալ հրեշտակացն՝ հանեալ էր կայսր Անտրիոս հրովարտակ զկերականս Ղ-ոնստանց աքսորելոյ եւ զժողովողականս պատժելոյ

1 Système.

2 եփե. Ե. 27.

տուգանօք, եւ յետոյ (Փերբ. 405) տուաւել խստացոյց զօրէնան: Իժէպէտ եւ բազումք ի Վոնատեանց դառնային յաճախութեամբ յեկեղեցի, որոց ամենեւին ներուքն շնորհէր հրովարտական երկրորդ (յամբ 407), սակայն այլոցն մարգնութիւն առաւել սաստկանայր. Վիրկումկեղեցանք մտեալ ի տունս կղերականացն կաթուղիկէականաց՝ աւարէին եւ այրէին եւ զբազումս ի նոցանէ կուրացուցանէին՝ ծեփեալ զաչս նոցա կրով խառնելով ընդ քացախոյ. եւ այս մանաւանդ յորժամ յամբ 408 տարածեցաւ իմն համբաւ թէ մահուամբ Ստիղիքոնի խնամակալի կայսեր բարձան եւ օրէնքն ընդդէմ Վոնատեանց որ նորա թելադրութեամբ տուեալ էին: Իժէպէտ եւ Ողիմպիոս յաջորդ Ստիղիքոնի յայտ արար վաղվազակի զհաստատութիւն օրինացն այնոցիկ՝ սակայն յետ նորա Յովնոս անձնապահապետ (որպէս թուի այր հեթանոս) արդեամբք բարձ զօրէնան զայնոսիկ յամբ 410: Եւ յետուս ուրեմն իբրեւ նա մերժեցաւ՝ ոչ միայն կոչեցաւ այն հրաման յետո, այլ եւ ըստ ցանկութեան կաթուղիկէական եպիսկոպոսացն եւ մանաւանդ Ս. Եւգոստինոսի՝ հրամայեաց Սնորիոս զե լեցի Բանակցութիւն կամ Վ իժուքն՝ յերկոցունց կողմանց: Եւ արեաց (411) վասն նորին գործոյ յՎիրիկէ զհազարապետն Փղաւիոս Մարկեղղինոս (զբարեկամ Ս. Եւգոստինոսայ, առ որ գրեալ իսկ է զգիրս քաղաքին Եստուծոյ): Օւ առաջինն չաօին յանձն եպիսկոպոսքն դոնատեանք՝ ասելով ամբարտաւանութեամբ թէ «Ղիք հաղորդութիւն որդւոց մարտիրոսաց ընդ ազգին մատնչաց գրոց սրբոց»: Եպա եկին ժողովեցան ի Վալքեդոն 286 կաթուղիկէական եւ 279 դոնատեան եպիսկոպոսք. նոքա մի մի եկին եւ սոքա բազմութեամբ կարգ ըստ կարգէ անցանէին ընդ քաղաքն՝ մեծապանծ (18 Սայ.): Արարքանչիւր կողմանց ետ ընտրել Մարկեղղինոս եւ թն եւ թն խօսողս՝ նոյնչափ խորհրդականօք, եւ չորս չորս դպիրս որոց սկիցեն չորք չորք եպիսկոպոսք վասն ճշդութեան գրելոցն ընդ խօսելոց, եւ յետոյ իւրաքանչիւր ի խօսողացն արկանիցէ ձեռնագիր գրելոցն. յանձն առին Վաթուղիկէականք, զեջան Վոնատեանք: Վլխաւորք ի խօսողաց Վաթուղիկէականացն՝ էին Եւգոստինոս եւ Եւրեղիոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, էր ընդ նոսա եւ գրիչ վարուց Ս. Եւգոստինոսի՝ Պոստիոս եպիսկոպոս Վաղամոց՝ Վուսիգացուց. իսկ Վոնատեանցն՝ Պրիմիանոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, Պետրղիանոս եպիսկոպոս Սոստանդինայ, Լամբրիտոս եպիսկոպոս Աեսարեայ (30 Սայ.): Յամբ 411 Յունի. 1 եղեւ առաջին նիստ վասն կարեւոր պատրաստութեանց, երկրորդն (3 Յունի.) ել ի գլուխ մանր մանր ինչ իրօք. ապա ուրեմն (8 Յունի.) աճան Վոնատեանք բռնի ի բուն խնդիրն՝ որ յերկուս իմն ամփոփեալ էր, 1. Իժէ մարթ իցէ թողուլ յեկեղեցւոջ զլայանի

մեղաւորս, որով եւ մնացէ արդեւք եկեղեցին եկեղեցի ճշմարիտ՝ յորժամ իցեն ի հաղորդութեան նորա մեղաւորք ոչ միայն ծածուկք, այլ եւ յայտնիք հրապարակաւ . զայս Աւգոստինոս անուանէր «Դոնդիր զեկեղեցւոյ¹», : — 2. Ինչ արդեւք ամբաստանութիւնք զԱեկիղիանոսէ ստոյգ իցեն . զայս անուանէր Աւգոստինոս «Դոնդիր վասն հերձուածոյ²», : Միանգամայն խոստացան նոցա կաթուղիկէականքն թէ յորժամ դարձցին ի կաթուղիկէ եկեղեցի եպիսկոպոսունքն դոնատեանք՝ թողցի նոցա իւրաքանչիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան . ի տեղին յորս երկու եպիսկոպոսունք լեալ իցեն՝ մի կաթուղիկէական եւ մեւս դոնատեան, երկոքին միարանութեամբ եւ սիրով զպաշտօնն կատարեսցեն, այնպէս՝ զի պաշտօնն աստուածեղէն միանգամ ի միում եւ միւսանգամ ի միւսում եկեղեցւոջ կատարեսցի, մինչեւ մահուամբ միոյն ի նոցանէ պաշտօնն եպիսկոպոսական եւ պայազատութիւնն դարձցի ի մութիւն : Ապա թէ ժողովուրդն չսովորեալ ընդ երկուս եպիսկոպոսունս ընդ մի քր կամիցի՝ երկոքին եւս ի բաց կացցեն եւ այլ քր խաղաղութեամբ ընտրեսցի : «Օ ի ձեռնարկեցաք, ասեն կաթուղիկէականքն, եպիսկոպոս՝ վասն օգտի ժողովրդեանն քրիստոնէից . եպիսկոպոսական պատիւն առաւել օգուտ եւ շահ մեծ բերիցէ եթէ հրաժարելով մեր յայնմանէ զցրուեալն ժողովիցեմք, քան եթէ պահելովն՝ միշտ պահիցեմք քայքայեալ : Օ խարդ կարիցեմք դանդաղել մատուցանել Փրկչին մերում զայս պատարագ խոնարհութեան . նա էջ յերկնից ի մարդկեղէն անդամս՝ զի արասցէ զմեզ անդամս մարմնոյ իւրոյ, եւ մեք զխարդ չառնուցումք յանձն իջանել յաթոռոց եպիսկոպոսութեան մերոյ՝ զի մի զանդամս նորա անագորոյն հերձուածով պատառեսցուք» :

Իբրեւ վասն առաջին խնդրոյն յերկուց կողմանց ժողովեալ տուան գրով տեղիք զրօցն ի հաստատութիւն իւրաքանչիւր կարծեաց, եւ այնպէս թուէին թէ հակառակ միմեանց իցեն տեղիքն՝ անց ի մէջ յեառուտ II . Աւգոստինոս եւ յայտ արար թէ բանք զրօցն զոր երկոքին կողմանք յառաջ բերեն հանգիստ պատիւք են՝ քանզի ի նմին գիրս սուրբս կան . եւ դարձեալ միաբանեն ընդ միմեանս եթէ ընկալջիք (ոչ երկուս եկեղեցիս՝ այլ) երկուս վիճակս եկեղեցւոյ զայժմուէն կամ զժամանակաւորն, եւ զհանդերձեալ կամ զյաւիտենականն . ի ժամանակաւորին տպաքէն կան չարք խառն, եւ զայսմ ժամանակաւոր վիճակէ խօսին կաթուղիկէականքն . նմին հակառակ տեղիք՝ Վոնատեանցն ցուցանեն թէ ի յաւիտենական վիճակին եկեղեցւոյ չգոն մեղաւորք : Մի եւ նոյն սուրբ եկեղեցի աստ տակաւին սրբէ՝ իսկ անդ անարատ եւ ամբիժ է, աստ մահկանացու՝ անդ անմահ . զոր օրինակ եւ Յիսուս Վրիստոս մին եւ նոյն՝ աստ մահկանացու էր եւ անդ

1 Quaestio de ecclesia .

2 Quaestio de schismate .

անհաճ է: — Այնպէս ինչպէս ի քրիստոսեան երկրորդ խնդրոյն .
 «Ռոմատեանքն զամենայն հնարս հնարէին զի զատապարտ առ-
 նիցեն զԱլեկիզիանոս, բայց չկարացին վճարել ինչ: Ապա արձա-
 կեաց Մարկեղինոս զեպիսկոպոսունան, զրեաց զվճիռ որոշմանն,
 կոչեաց (Հռոմի. 23) զերկոսին կողմանսն միւսանգամ եւ ընթեր-
 ցաւ առաջի նոցա զվճիռն՝ որ զկաթուղիկէականաց յայտ առնէր
 թէ յաղթեցին: Հրաման հանէր Մարկեղինոս առ ամենայն ա-
 տենակալս եւ տեարս տանց ի քաղաքի եւ ի շինի՝ մի տալ «Ռո-
 մատեանց ամենեւին տեղի ժողովելոյ ի մի վայր, սրոց եւ հրա-
 մայէր տալ զամենայն եկեղեցիսն ի բաց՝ սպառնալով նոցա զպա-
 տիժան սահմանեալս վասն հերետիկոսաց, առաքէր եւ զրոմա-
 տեան եպիսկոպոսունոսն յիւրաքանչիւր տեղիս, յայտ արորեալ՝ զի
 այսուհետեւ տեղին կամ երկիրն ուր գունդ Աիրկուսիկեղեանց կո-
 խիցէ, այն յարքունիս գրաւեցի:

«Ռոմատեանք արկանել արկին ձեռնազիր զործոց երրորդ ա-
 լուր բանակցութեանն՝ սակայն ընդ պայմանաւ բողոքման առ
 կայսր. քանզի ասէին եւս թէ Մարկեղինոս ոսկւով ի կաթու-
 ղիկէականաց կաշառեցաւ: Այլ առ չարոյ նոցա էր այն բողո-
 քումն. զի հան Սնորիոս ի Սաւենայ օրէնս (412 Յունու. 30,) որով
 բարձան ամենայն առաջին հրամանք որ իւրք նպատաւոր
 էին նոցա, եւ հաստատեցան վասն նոցա ամենայն օրէնք որ զհեր-
 տիկոսաց էին: Այնուհետեւ յոյժ բազմամբոխ եպիսկոպոսունք եւ
 ժողովողականք եկին ի միաբանութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: Ար-
 յամառեցինն՝ ըստ հրովարտակին հրամանի զատապարտեցան ի տու-
 գանս արծաթոյ եւ որ սովին չուղղեցան՝ կորուսին զինչ. ծառայք
 շինականք զանիւ ստիպեցան թողուլ զկողմն «Ռոմատեանց, եպիս-
 կոպոսունք նոցա եւ կղերականք սքսորեցան յԱփրիկեայ: Բա-
 զումք ի Ռոմատեանց փախեան եւ կամ սպանին զանձինս, մանա-
 լանդ Աիրկուսիկեղեանքն: Բայց այսմ ամենայնի ընդդէմ բողո-
 քէին եպիսկոպոսունք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մանաւանդ Ս. Աւ-
 գոստինոս՝ ըստ հեզութեան հոգւոյն եկեղեցւոյ. սակայն եւ աշ-
 խարհական իշխանութիւնն ոչ այնչափ իբրեւ հերձուածորս հա-
 լածէր զնոսա, այլ իբրեւ միաբանութիւն արանց ապաստմբաց,
 աւազակաց եւ յուղկահարաց: Սակայն միշտ կացին մնացին ի
 նոցանէ ոչ սակաւք որք միւսանգամ ամբարձին զգլուխ իւրեանց
 առ աէրութեամբն Անդաղաց, եւ երեւէին ոչ դոյզն մնացորդք
 նոցա եւ ի վախճան վեցերորդ դարու՝ մինչեւ անհետ եղեն առ
 Սարակինոսօք յեւթներորդ դարու:

Սակաւիկ ինչ յետոյ քան զաղանդ Վոնաստեանցն յառնէր մեւս եւս հակառակութիւն մեծ եւ վնասակար քան զնա անդէն յարեւելեան մասին նորին Լփրիկեայ՝ յԱզիպտոս, այս ինքն Լքիա-նոսութիւն: Ի սմին աղանդէ սկիզբն լինի յաջորդելոյ զմիմեանս մութրութեանց ինչ որ էութեամբ ունին ընդ միմեանս կցորդութիւն իբրեւ մի ինչ շղթայ (այս ինքն՝ Լքիանոսութիւն ընդ Մակեդոնականութեան, Նեստորականութիւն, Եւստիքիանոսութիւն ընդ Միաբնականութեան եւ Միակամականութեան):

Սաղ իսկ հաստատուն էր յեկեղեցւոջ երկու ինչ զՎանէն Լստուծոյ, այս ինքն՝ թէ է ճշմարիտ Լստուած, եւ թէ է անձամբ ուրոյն ի շօրէ: Սակայն այս անփոփոխ հաւատք եկեղեցւոյ յառաջ քան զնիկիական որոշմունսն՝ չէր ընդ հաստատուն ինչ ձեւով բանից անկեալ: Վանդի օւր կէպր ի հարցն ի կացուցանել իւրեանց յանդիման զհաւատան եկեղեցւոյ՝ առանց նիկիական ձեւոց անվրէպ զնիկիական իմաստսն յառաջ բերէին, այլք ի նոցանէ այնպիսի իմն բանս արկանէին ի կիր՝ որ ոչ այնպէս յարմարագոյն էին, նա աւանիկ յայտնի իսկ մոլար եւ ըստ հետեւութեանցն առաջնորդէին ի հերետիկոսութիւն: Մանաւանդ թէ մի եւ նոյն հայր՝ յայլ եւ այլ տեղիս, երբեմն ուղիղ եւ երբեմն ոչ ուղիղ բանս բերէր ի մէջ: Եւսպէս Իրենէոս, Սղեմէս Լղեքսանդրացի, Վրիզոր Նէոկեսարեայ եւ Մեթոդիոս գրեթէ նոյնպէս եւ Յուստինոս, Լթենագորաս եւ Թէոփիղոս օր ըստ հետեւութեանցն ուրեք ուրեք յեկեղեցական կանոնէն հեռանան: Ըռաւելագոյն իմն՝ մատենագիրք օր զպատասխանատուութիւնսն գրեցին, ջանացին դիւրահաս զբանն գործել՝ մերձեցուցեալ զեկեղեցական վարդապետութիւնն ի փիղիսոփայութիւն պղատոնական: յուղղափառագունացն են Լթենագորաս եւ Թէոփիղոս, եւ յայլափառագունաց՝ Տատիանոս, Տերտուղիանոս եւ մանաւանդ Արագինէս:

Ի վերջ կոյս երրորդ դարու տեսանեմք յԱզիպտոս, զի ոմանք առաւել կամեցեալ զճշմարիտ աստուածութիւն Ռանին ցուցանել՝ ի Սարգիականութիւն կործանեցան, եւ նմին հակառակ ոմանք զխտիր անձանցն ջանացան յայտնագոյնս զատանել՝ եւ այնպէս թուեցան եւ կամ արդեամբք իսկ կամեցան զՍրդի ի խոնարհագոյն կարգի քան զհայր դնել: Այժ իսկ հաւանութեան է թէ կաց մնաց այս խմոր եւ յետ Վիոնիսեայ եպիսկոպոսի Լղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ իսկ եւ իսկ յետ սորա Թէոփիլոս (որ ծաղկէր յամսն իբրեւ 270 — 280) վերակացու երախայական դպրոցին եւ յետ նորա Վիերիոս քահանայ եւ ապա Պետրոս եպիսկոպոս Լղեքսանդրացւոց յստակագոյնս կային ջատագով

Ճշմարիտն աստուածութեան Որդւոյ, (որպէս յայտ է ի հաստակոտորոց նոցա առ Աթանասի եւ Փոտայ):

Ի միևսում եւս մայրաքաղաքի քրիստոնէութեան նոյնպիսի ինչ ջան պահելոյ զմիութիւնն Աստուծոյ ած ի մոլորութիւն զՊաւղոս Սամոսատացի: Նորին քաղաքակից Ղուկիանոս երէց յԱնտիոք՝ հաղորդ լեալ էր երբեմն մտաց նորա, եւ ըստ Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոց՝ յետոյ եւս չէր հեռի յայնցանէ որ ի չգոյէ համարէին լեալ զՈրդի, նա աւանիկ եւ ինքն Արիոս զսա ցուցանէր իւր վարդապետ եւ զԱւսերիոս ողջունէր իբրեւ աշակերտակից վարդապետութեան Ղուկիանայ¹, այլ այն չէ յայտ թէ անձամբ իսկ յԱնտիոք աշակերտեցաւ սա նմա՝ եթէ է ի գրոց նորա ուսաւ:

2. Հայսպիսում պատրաստութեան իրաց՝ անց ի մէջ Արիոս որպէս հաւանութեան թուի Ղիբէացի, որոյ էր աջողակութիւն վիճողական ճարտարիտութեան եւ բարք անալատք՝ որպէս թուէր, այլ անհանդարտ մտօք եւ ամբարտաւան սրտիւ: Պետրոս եւ պիսկոպոս Աղեքսանդրիայ († 311) որ ընկալեալ էր զնա ի կարգ խոնարհագոյն կղերականաց, մերժեաց ի հաղորդութենէ վասն յարելոյ նորա ի Մեղետիոս. թէպէտ եւ առ զնա յետ սակաւ ինչ միոյ եւ օրհնեաց սարկաւազ, բայց մեւս եւս նուազ մերժեալ նզովեցաւ վասն թէկն ածելոյ Մեղետեայ: Այլ առ Աքիղղեաւ նորին յաջորդաւ († 313) եգիտ դարձեալ ընդունելութիւն, եւ ձեռնադրեալ երէց՝ ապա յանձն եւս եղեւ նմա վերականգնութիւն առանձին իրիք եկեղեցւոյ յԱղեքսանդրիա (313): Բայց անդէն ընդ Աղեքսանդրի յաջորդին Աքիղղեայ որ (ըստ թէոդորեոսեայ) նախամեծար եղեւ քան զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, եւ մուտ ի գժտութիւն վասն Բանին աստուածութեան: Այսր սկիզբն ըստ Սոկրատայ անտի եղեւ՝ զի Աղեքսանդրոս առաջի կղերականացն իւրոց ուսուցանէր զՈրդւոյ լինել մշտնջենակից եւ էակից, եւ Արիոս առ անտուստ պատճառս սաստկութեամբ ընդդէմ բախելոյ՝ իբրեւ ընդդէմ՝ առն սարեղացւոյ, եւ կամ ըստ Սողոմոնեայ՝ ինքն Արիոս ինքնակամ եւ հակառակ վարդապետութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

Բստ վարդապետութեան պրատնական եւ աղեքսանդրիական աստուածիտութեանն այնպէս իմն բարձրագոյն եւ մի միայն զԱստուած համարէր Արիոս՝ զի չկարիցէ կամ չիցէ վայել առանց իրիք միջնորդի անձամբ ածել զաշխարհ ի մէջ. եւ դարձեալ թէ եւ արարածք չկարիցեն առանց միջնորդի ընդունել զազդեցութիւն Աստուծոյ: Նմին իրի ի կամել Աստուծոյ առնել զաշխարհ՝² հարկ էր նմա միջնորդ ինչ կամ միջին ինչ էութիւն³ ի կիր արկանել իբրեւ գործի յարարութիւն իւրաց, եւ սա է ըստ Արիոսի Բանն կամ Որդին, եւ յայն սակա իսկ էութիւն սորա չէ հաւասար Հօրն էութեան, ապա թէ ոչ չգայր աշխարհ՝

1 Σηλλουκιστης.

2 Τὴν γενεὴν φυσίον.

3 Μέσος γενόμενος.

յառաջ ի ձեռն նորա: Յայսմ իմ յառաջագրութեան իբրև ի սերման կայ բովանդակեալ վարդապետութիւն նորա: Քանզի Որդի ըստ նմա՝ չէ յեութենէ Աստուծոյ, եւ զի արտաքոյ քան զԱստուած չիք յառաջ քան զՈրդի նիւթ ինչ ուստի ստեղծցէ, ապա ի չէոյե եղի՝ Որդի¹. դարձեալ քանզի ոչ ի յաւիտենական էութենէ Հօրն է Որդի, ապա չիք նորա արձակ յաւիտենականութիւն, այլ միայն՝ գոյութիւն յառաջ քան զաշխարհ, եւ յայն սակս չէ նա հոյնացեալն չոր, այլ եր երբեմն յորժամ ու եր: Այսպէս իբուցեալ զՈրդի ի կարգ արարածոց իբրև մի ի նոցանէ², միայն այսու ընտրելով զի յառաջ քան զայլ ամենայն արարածս իցէ³, վասն այնորիկ եւ բարութիւն նորա չէ էական, այլ ընկալեալ եւ փոփոխելի. միայն ազատութեամբ անձնիշխանութեանն կաց ձեաց նա ի բարութեան, այլ եթէ կամի կարող է իբրև զմեզ գառնալ ի չար անդր. բայց քանզի յառաջագոյն գիտաց Աստուած թէ արդեամբք բարի է լինելոց՝ կանխեաց ետ նմա զպատիւն առ նուանելոյ Բան եւ Որդի, որում եւ յետոյ Որդին տակաւ արժանի կացոյց զանձն գործովքն եւ ամբարձ զնա Հայր՝ ի վերոյ քան զամենայն արարածս⁴: Զայսպիսի ամպարիշտ վարդապետութիւն Հաստատէր անձնն⁵ անուամբ. միայն Հայր, ասէր, անծին է, եւ ունի յինքենէ զէութիւնն. եւ քանզի այս նշանակ աստուածեղէն էութեան է եւ կարելոր ի միութիւն Աստուծոյ, ապա չմարթի Որդւոյ լինել անծին, եւ յայն սակս սա զՏանգամանս գոյութեան իւրոյ եւ էութեան արտաքոյ քան զինքն ունի: Հաստատէր ի գրոց սրբոց վիպութեամբ՝ Առակ. Ը. 22. (Արար զնս ի սկիզբն գործոց իւրոց.) Ղուկ. Բ. 40 եւ 50. Մատթ. ԻԶ. 32, եւ ԻԷ. 46. Յովհ. ԺԴ. 28. Փիլիպ. Բ. 6 — 11 (վասն որոյ եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց). դարձեալ եւ Յովհանն Ա. 32. Ե. 22. Ժ. 36. Մատթ. ԺԲ. 28. Յովհ. ԺԷ. 3 Համեմատելով ընդ Ա. Կորնթ. ԺԵ. 28: — Հանդերձ սորիմբք, որպէս ի դէպ էր, ընդ Պիտակտականացն⁶ երարձ ի միջոյ զեւտիր անձանց, եւ ընդ Սաբեղեպոյ յայսմ իմ միաբանէր՝ զի ասէր թէ չէ Աստուած յաւիտենից Հայր, այլ ի ժամանակի եղեւ Հայր յորժամ ի ձեռն Որդւոյ արար զաշխարհ. եւ որպէս դուրին է առնուլ ի միս՝ Հանգոյն Պեղագեանց եւ զփրկագործութիւնն Քրիստոսի՝ զներ ի վարդապետութեան նորա եւեթ եւ յորինակի բարեաց գործոց զոր եցոյցն մեզ:

Օրու խրատէր եւ յորդորէր զնա Հեզն Աղեքսանդրոս թղթովք (յամի 320) ի բաց կալ ի վարդապետութենէ աստի. ընդ վայր փորձ փորձէր ճոխութեամբ վճռոյ երիցանցն Աղեքսանդրիայ եւ Մարէովտեայ ածել զնա յարժանն: Վանզի նա ի կղերականաց եւս յարեցոյց յինքն եւ նորօք շրջէր տանէ ի տուն, մուրեցուցանէր քաղցրաբան խօսողութեամբն, մանաւանդ զտկարամիտ ազգ կանանց՝ հարցանելով ցնտա թէ էր քո որդի՝ մինչչեւ ծնեալ. որպէս դուր չունէիր՝ նոյնպէս եւ ոչ Աստուած ունէր մինչ չեւ ծնեալ. եւ ցերիտասարկս՝ թէ «Ար էն զէրն թէ զէրն ծնաւ. զեւալն ծնաւ թէ զչեւալն. մի եւեթ անծին գոյ թէ

1 'Εξ οὐκ ὄντων ὑπόσταθ.
 2 Κτίσμα, ποίημα.
 3 Μονογενής, φωδին:
 4 Ἐξουλιχθῆαι αὐτὸν ἀπὸ πάντων με-
 τοχῆ χάριτος.
 5 Ἀγέννητος.
 6 Monarchistae, այս բնք՝ որ ք եւեթ անձն զնն Աստուած:

երկուսի՝¹ Լպա ուրեմն (321) առնէր Լղեքսանդրոս սիւնհոդոս իւրրեւ 100 եպիսկոպոսաց համօրէն մետրապոլիտական իշխանութեան իւրոյ. չփոփոխեցաւ ի կարծեացն Լքիոս, այլ խօսէր համարձակ զհայհոյութիւնն առաջի նոցա. վասն որոյ եւ դատապարտեալ իսկ հատաւ ի հաղորդութենէ եւ մերժեցաւ յԼղեքսանդրիայ հանդերձ կուսակցօքն, յորս էին եւ Սեկունդոս եպիսկոպոս Պատրմայիայ, Թէոփիլաս եպիսկոպոս Մարմարիկայ եւ 12 կղերականք աղեքսանդրացիք: Վանգի Լքիոս եւ կուսակիցք նորա ջանացան ամենայն հնարիւք արկանել զեպիսկոպոսունս այլոց աշխարհաց յիւրեանս՝ հանէր Լղեքսանդրոս թուղթ առ եպիսկոպոսակիցսն յԼքեւելս, յորում յայտ արարեալ զնոր մոլորութիւնն եւ զիւր միաբանութիւն հաւատոց ընդ վարդապետութեան եկեղեցւոյ վասն հաւասարապատիւ աստուածութեան Որդւոյ ընդ Հօր (բերելով յառաջ բանս ի գրոց Եփ. Ե. 18, 1 — 5. Եսայ. ԿԳ. 8. Մատթ. ԺԵ. 27. Կորնոս. Ե. 15 — 17. Իմաստ. Բ. Եբբ. Ե. 3. Եփ. Ժ. 30. ԺԳ. 9), ապա տրանջէ իմն թէ եպիսկոպոսունք երեք յԵսորիս պաշտպան եւ ջատագով Լքիոսի վարդապետութեանն լինին, առանց զանուանան նշանակելոյ (որք թուին լիեալ Լւսերիոս Սեսարիայ, Պաւղինոս Տիւրոսի, Պատրոփիղոս Սկիւթոպոլեայ եպիսկոպոսունք), եւ յետուստ յայտ առնէ նոցա թէ որպէս նոյնեալ մերժեալ է Լքիոս ի հաղորդութենէ համեմատ բանից Լուպելոյ ²:

3. Եւ վաղ գտեալ էր Լքիոսի ապաւէն հզօր՝ զԼւսերիոս՝ որ էր նախ եպիսկոպոս Բերիտոսի, այլ փառաւորութիւն Վիկոմեդեայ ուր Պիկիանէսն նստէր եւ բարեկամութիւն կնոջ նորա բարենշանն Սոստանդիայ քեռն Սոստանդիանոսի՝ ած զնա այսր (որպէս եւ յետոյ փառք արքունեացն Սոստանդիանոսի ի Սոստանգինուպոլիս): Մինչդեռ տակաւին թղթովք բազմօք ջանայր Լւսերիոս հաւանեցուցանել զԼղեքսանդրոս ընդունել զմերժեալսն, անտուստ Լքիոս իւրովք կուսակցօք անցեալ ի Պաղեստին եւ յԼնտիղք, յորում վաղ իսկ ունէր բարեկամս ի Ժամանակէ ուսմանն, զբազումս յեպիսկոպոսաց (յորոց մի էր եւ Լւսերիոս Սեսարացի) յարեցուցանէր յինքն՝ բարեբերով իմն զվարդապետութիւն իւր: Լնտի գրէր եւ առ Լւսերիոս Վիկոմեդիայ, եղեալ առաջի նորա զիւր վարդապետութիւնն յայտնապէս, ասելով թէ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելից ի նորա կողմն են բաց ի Փիղոսգոնիոսէ Լնտիղքայ, ի Հեղանիկոսէ Տրիպոլեայ Փիւնիկեցւոց եւ ի Սակարիոսէ Լքուսաղեմի եպիսկոպոսաց՝ զորս հերետիկոսս իսկ անուանէր:

Սիրով ընկալաւ Լւսերիոս զայն թուղթ, եւ որպէս թուի ի նմանէ իսկ հրաւիրեալ եկն Լքիոս ի Վիկոմեդիա առ Լւսերիոս՝

1 Ս. Աթանոս:

2 Գողգոթ. Ա. 8—9:

շունչ եւ ողի ամենայն նենգութեանց: Սա եւ զՂոստանդիա ած ի բարեկամութիւն ընդ Արիոսի, որպէս եւ զբաղումս թղթովք ի դոյն յորդորեալ արկանէր: Ապա զգլխաւորս կողմանն՝ զԼուսերիոս Կեսարացի, զՊաւղինոս Տիւրացի, զԱթանասիոս Ընարզաբայ եւ զՊատրիկիոս Սկիւթոպողեայ կոչեցեալ առ իւր ի Բիւթինիոն ի գլխաւոր քաղաք Բիւթանացոց՝ գումարէր սիւնհոդոս իբրեւ հակառակ սիւնհոդոսին Աղեքսանդրիայ. անդ արդարացեալ Արիոս հաստատէր ունել միւսանգամ զԷջնանութիւն վերակացութեան եկեղեցւոյն իւրոյ յԱղեքսանդրիա, միանգամայն ստէպ աղայելով զԱղեքսանդրոս ընդունել զինքն եւ զԷւրսն միւսանգամ (323): Այսպէս յիրաւի Արիանոսքն կոչեցան եւ Լուսերեանք:

Անդէն ի Աիկոմեդիա գրէր Արիոս զգիրսն Թաղիա¹, որպէս հաւանութեան է՝ չափով բանիւք, մեղկագոյն ոճով ըստ օրինակի Սոտադեայ պուճեօի², զի այնպէս գտանիցէ մուտ վարդապետութիւնն մոլար զոր ի նմին էր հիւսեալ. որպէս եւ յառաջ քան զայն բազում երգս՝ վասն ի բերան մլաղացաց, նաւաստեաց եւ ճանապարհորդաց տալոյ:

60

Սինդեո այսպէս պղտորեալ էին Լագիպոսս, Ասորիք, եւ Փոքրն Ասիա՝ անտուտ Ղոստանդիանոս յետ յաղթութեանն առ Բիւզանդիոնիւ ի վերայ Ղիկիանեայ հասանէր ի Աիկոմեդիա (323), լսէր անդ զառաջինն՝ մեծաւ տրամութեամբ զանցս գժտութեանն յԼագիպոսս, որպէս ի դէպ է՝ յԼուսերեայ Աիկոմեդացւոյ: Ընտուտ առաքէր Ղոստանդիանոս զԾերունին պատուական զ70-ամեայն Սիոս զհաչակեայն բարեպաշտութեամբ եւ իմաստութեամբ ընդ ամենայն եկեղեցիս, խաղաղութեամբ եւ միաբանութեամբ առնել լուծումն իրացն: Ապաքէն չէր առեալ կայսրն թակաւին ի միտ զիրացն ծանրութիւն, զի նախ յԱրիանոսաց անտի լուաւ, եւ համարէր նա գժտութիւն յոչինչ պէտս, եւ յայն սակս արտաքին ինչ իրօք խորհէր խափանել. գրէր թուղթ ուղղեալ առ Աղեքսանդրոս եւ Արիոս միանգամայն, երկոցունց կողմանց հրամայէր լուռ լինել՝ իւրաքանչիւր զԷւր կարծիս կալեալ, եւ երկոցունց եւս կողմանց եւ Աղեքսանդրի եւ Արիոսի միանգամայն լինէր մեղադիր. սնա՝ զի զանլուծանելի կամ զառանց

1 Սիլեցն Թաղիայ առ Ս. Աթան. ճառ Ա. ընդդ. Ար. Ե. «Ըստ հաւասարեաց ըմբարեաց Սասունոյ ըմտանեացն Սասունոյ, որչափն օրոց, ուղղահաւաստիցն՝ որ առին զՀոգին սուրբ, զպսոսիկ օւսոյ եւ, յայնցանէ որ յիմաստութեան վայելցին, ի հանձարեացն, յաստատուեացն եւ ըստ ամենայնի իմաստեացն: Ընդ հետս նոցա զնացի ես՝ մարտն ընդ նոսա անելով ես երեւելիս եւ հպակոյ, որ բա-

զում ինչ կրեցի վասն Սասունոյ քառացն, զի յՍասունոյ օւսեալ՝ եղև ինձ իմաստութիւն եւ գիտութիւն»:
 2 Որ էր ի Մարսինէայ Թրոպոլոց, կացեալ յԱղեքսանդրիա, որ վասն յօրինելոց բանս զԳեներուցիւ սաղասնելով զամուսնութիւն Պաղոմոս ֆիլոզոֆիկայ (քրքրասիրի) ընդ քեան իւրօմ Արսինոսոյ, ըմբռնեալ ի փոխառեան արկաւ ի ծով կալեալ կապար զմաննէ:

պատասխանեց ինչդերև արդ ի մէջ, եւ նմա՝ զի կամեցաւ ապա պատասխանի եւ լուծուին, ուր երկզքին ի բուն հաստացն վարդապետութեան միարան են: Արդարեք զնպխտագրան եւ զերէցն միանգամայն՝ նմանող փիղիսոփայցիցն լինել՝ որք վասն այլ եւ այլ ինչորոց իւրեանց դպրոցին այլ եւ այլ միաս աւնին, սակայն միշտ իսկ միարան ընդ միմեանս են: Եթէ այսմ անասցեն՝ զիւր մեծ առնիցեն սրտի կայսերն՝ որում քան զամենայն այն ցաւ է՝ տեսանել զքրիստանեայսն ի չմիարանութեան, եւ բանայցին նմա զճանապարհսն ի Վիկտակոզիայ յարեւելս, զոր արգ գժտութեամբն իւրեանց փակեցին: Եւ յայգէս գրէք Առատանդիանոս առ Եղեքսանդրոս եւ Երիսոս որ յայնժամ (324) գարձեալ էր յԵղեքսանդրիա: Ասիոս գումարէր սիւնհոգոս յԵղեքսանդրիա (քանզի ինչդեր էր զԵղեքսանդրէ), հաստատէր միւսանգամ գատապարտութիւնն Երիսոսի, որ չառնայր յանձն ծածկել զկարծիս մելորութեանն եւ ի ժողովի անդ, որպէս եւ ոչ Եղեքսանդրոս զճճարտութիւն հաւատոցն. վասն որոց գրեցաւ թուղթ յանուն Եղեքսանդրի առ Եղեքսանդրոս եպիսկոպոս Բիւզանդիայ (իրբեւ պատասխանի կայսերական թղթոյն) ցուցեալ մի ըստ միջէ զամբարտաւանութիւն եւ զնենգութիւն Երիսոսի եւ կուսակցացն, եւ թէ «մերժեցաք զնոսս յեկեղեցւոյ սր ատուածութեանն Վրիտոսի երկիր պագանէ»,:

2. Հայնժամ ի միտ առեալ Առատանդիանոսի ոչ միայն ի թղթոյն այլ եւ յԱսիոսէ զերացն մեծութիւն՝ ըստ խորհրդեան սորա, մանաւանդ հաւանութեամբ Աեղբեստրոսի՝ հրամայէր լինել ժողով եպիսկոպոսաց տէրութեան իւրոյ ի Վիկիա Բիւթանացւոց, որպէս յառաջն յԱրեղատ եղեւ՝ յորժամ զարեւմտեան մասնն եւեթ ունէր, ոչ միայն վասն լուծման հակառակութեանն՝ այլ եւ վասն Օւստիկն տոնի եւ հերձուածոյն Սեղեւտիանոսաց: Հրաւիրեցան երեւելի եպիսկոպոսունք թուով իրբեւ 318 կամ 300 կամ 250 որոց մեծ մասն էր յարեւելից, քանզի յարեւմտից հասին միայն երկու երիցունք եկեղեցւոյն Հռոմայ Վինկենտիոս եւ Վիտոն փոխանակ քահանայապետին Աեղբեստրոսի, Ովսիոս Աորդուբացի ի Սպանիայ², Աեկիղիանոս Աարքեղոնացի ի կողմանէ համօրէն Եփրիկեայ, Նումիդիայ եւ Սաւրետանիայ, Նարկիսոս եպիսկոպոս Վիայ ի Վաղիայ, Պրոտոգենէս ի Սարդիկեայ: Երբեւեթ պաշտպանիւք հաւատոց ուղղափառութեան էին Եւստատիոս Ընտիրայ, Սարկեղոս Ընկիւրայ, եւ մանուաւնդ Լքժանասիոս սարկաւազ եպիսկոպոսին Եղեքսանդրիայ, որ ստացեալ ունէր հաստատութիւն հաւատոյ իրբեւ զառաքեալ, քաջասրտութիւն

1 Գեղաս. Վասն Նիկի. ծաղ. 1. տես եւ յոր. Գիրք Բ. ԳԼ. 28:

2 Գահերէց առաջին ակեղերակոն ժողովոյ էր ըստ Գեղասեայ Արեղիկեացւոց (եպիսկ. Վեսարիայ Պաղեսո. յոսփ իրբեւ

476) Ովսիոս «որ զԱեղբեստրոսի եպիսկոպոսի մեծին Հռոմոյ զտեղին ունէր», միւսան ընդ երիցանցն Վիտոնի եւ Վինկենտիոսի (տես եւ յոր. անդ). նպագեալ ի մտն նպարտ ժողովոյն նա է առաջին:

իրբեւ զմարտիրոս, սուր միտս եւ աջողակութիւն վիճման իրբեւ փրկեստիտոս, եւ հաւանեցուցիչ զօրութիւն իրբեւ ճարտարախօս կատարեալ: Դշնանաւորք էին սրբութեամբ՝ Վեռնոզիոս Եեսարիայ Վամրաց, Սպիւրիդիոն Տրիմիթոս քաղաքի Սիպրացուոց, (Յակովբ Մժրնայ եւ Լքիստակէս Զայոց Մեծաց: Իսկ արիանոս եւ պիսկապոսացն որոց թիւ 22 էր՝ էին զլիսաւորք Եւսեբիոս Կիկոմեդիայ, Մարիս Կաղկեդոնի, Թէոֆիլոս Կիկիայ, Պատրովիդոս Սկիւթոպողեայ, Սեկունդոս Պատրոմոնիայ, Թէոֆիլոս Մարմարիկայ, Պաղղնոս Տիրոսի, Եւսեբիոս Եեսարիայ. թէպէտ եւ զվերջինս չմարթի հաւասար օրինակաւ կարգել ընդ սոսա:

Յառաջ քան զբուն ժողովն ի բանակցութեան ուրեք (որպէս հաւանութեան թուի ի 14 Յունի.) առանձինն եպիսկոպոսունք ընդ երիցանց ժողովեալ յերկուց կողմանց՝ արկին բանս ի մէջ զբանն Լքիոսի հեղութեամբ եւ մեղմականութեամբ հարցեալ լսէին հարքն. ապա զԼուրաքանչիւր եկեղեցեաց դաւանութիւն ի մէջ բերեալ ընթեռնուին: Ի սահմանեալ աւուրն (որպէս հաւանութեան թուի յ19 Յունի.) սկիզբն առնոյր բուն նիստ ժողովոյն: Ընդէն երեւէր Կոստանդիանոս, եւ յետ կատարածի ողջունացոյց ճառին զոր խօսեցաւ Եւսեբիոս Եեսարացի (ըստ Սոկրատայ), կամ Եւստատիոս Ընտիդայ (ըստ Թէոֆորեոսայ, որպէս առաւել հաւանութեան է)՝ յայտ առնէր կայսրն զուրախութիւն իւր ընդ այնչափ եպիսկոպոսաց տեսութիւն եւ զցաւն ընդ չմիաբանութիւնն, եւ միանգամայն զցանկութիւնն՝ զի եպիսկոպոսունք իրբեւ քարոզք խաղաղութեան միաբանութեամբ զինդիրն սահմանիցեն: Եւ արդեամբք կատարեցան իրքն. հրաման եղեւ Լքիոսի խօսել միւսանգամ, բայց եպիսկոպոսունքն բարեպաշտօնք խցին զականջն ընդ հայհոյութիւնն: Կա եւ ոչ որ պաշտպանք վարդապետութեան նորա էին Եւսեբեանքն՝ կարէին զդէմ ունել միաբանութեան եպիսկոպոսացն, քանզի եւ ոչ ինքեանք ամենայնիւ միաբանք ընդ միմեանս էին: Կաւանութիւն ինչ որ ի նոցանէ տուաւ ժողովոյն՝ հերձաւ պատառ պատառ: Զասարակաց հաւանութեամբ մերժեաց ժողովն զվարդապետութիւնն նոր. եւ ի վերայ հիման հանգանակին առաքելոց՝ կամէր հանգանակաւ ընդդէմ բախել մոլորութեանն. հակառակ այնմ զի ասէր Լքիոս թէ ի չգոյէ եղեւ Սրդի՝ եղին հարքն զառաջինն թէ «է նա յՄատուծոյ», Եւսեբեանքն չկացին ընդդէմ, այսպէս իմն իմանալով ի մէջ իւրեանց զբանն՝ թէ ամենայն ինչ ապաքէն յՄատուծոյ է (ըստ Ը. Սորոնթ. Բ. 16: Բ. Սորոնթ. Բ. 17): Յայնժամ ի մէջ բերին հարքն զէութիւնն անուն, եւ փոխանակ ասելոյ՝ թէ «Սրդի է յՄատուծոյ», եղին թէ «է յէութենէ Զօր», Կարծեալ կամեցան կարգել հարքն այսպէս. թէ «Կանն է ճշմարիտ զօրութիւն Ըստուծոյ, պատկեր Զօր, նման ամենեւին Զօրն, անփոփոխ, յաւիտենական»,

բայց Արիմանք խորհեցան ընդ միմեանս՝ թէ մարթ է նոցա ընդ-
 առնել զայս ամենայն առանց զԱրդի ի կարգէ արարածոց հանելոյ,
 զի ըստ Ա. Արքրնթ. Ժ.Ը. 7. մարդն է պատկեր եւ փառք Աստու-
 ծոյ. մարթ է կռչել Արդւոյ՝ յաւիտեանական, զի «յաւիտեան կամբ»
 ըստ Բ. Արքրնթ. Գ. 11. դարձեալ յԱստուածութեան է եւ Արդի,
 քանզի եւ մարդիկ ի նմա են ըստ Պարծ. Ժ.Լ. 28. նա եւ անփո-
 փոխ է Արդի, զի ասէ գիր՝ թէ չեք ինչ որ անջատիցէ զմեզ ի սիրոյն
 Աստուծոյ. իսկ զօրութիւն Աստուծոյ՝ կռչի ապաքէն ի գիրս եւ
 մարտին: Իմացան զկեղծաւորութիւն նոցա հարքն եւ եղին
 յայտնագոյն այսպէս. «Արդի է ի միասին էական (համազոյ) ընդ
 Հօր», այս ինքն՝ զի ոչ նման եւեթ է, այլ եւ նոյն էութիւն: Բաց
 ի հանգանակէ՝ յօրինեցին եւ նզովս մի ըստ մտջէ հակառակ
 բանից Արիոսի, թէ՛ «Արք ասենն՝ եթէ էր երբեմն յորժամ չէր
 Արդի եւ թէ մինչ չեւ լեալ չէր իսկ, եւ թէ ի չգոյէ իսկ եղեւ,
 կամ թէ յայլմէ անձնաւորութենէ (այս ինքն՝ գոյացութենէ) կամ
 էութենէ ասեն լեալ, կամ արարած, փոփոխելի եւ կամ այլայ-
 լիլի զԱրդին Աստուծոյ՝ զայնպիսիան նզովէ կաթուղիկէ եկեղեցի»,
 Իբրեւ այսմ հանգանակի չառնոյր յանձն հաւանել Արիոս՝ ընկե-
 ցաւ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. արգել կայսրն չեր-
 թալ նմա յԱղէքսանդրիա, այլ ի Վիւրիկէ յաքսոս, եւ հրաման
 տայր զամենայն գիրան նորա հրով մտշել:

Այլ ի կուսակցաց նորա ապկաւին ընդդէմ դառնային բանից
 հանգանակին, Աւստբրիոս Արիոմեդացի, Սարիս, Խէնոզնիս, Խէն-
 նաս, Սեկունդոս (ըստ Սոկրատեսայ) եւ կամ (ըստ Սոզոմենեսոյ)
 միայն Խէնոնաս եւ Սեկունդոս, եւ այն միայն փասն ի միասին
 էականն անուան, զի ասէին թէ այն անսւն բաժանմամբ իմն կամ
 հոսմամբ ակնարկէ գալ Արդւոյ յառաջ ի Հօրէ: Սակայն ոչ
 միայն երկրքին օքքա՝ որք ոչ հանգանակին եւ ոչ նզովիցն արկին
 ձեռնազիր՝ այլ եւ Աւստբրիոս Արիոմեդացի եւ Խէնոզնիս ընկեցան
 յիշխանութենէ եւ արսորեցան ի կայսերէ ի Պաղիա, քանզի չա-
 ոին նոքա յանձն արկանել ձեռնազիր նզովիցն. առաքեաց հրաման
 կայսր ի Արիոմեդիա եւ ի Արիիա՝ ընտրել ուղղափառ եպիսկոպո-
 սունս. իսկ Աւստբրիոս Աեսարացի որ իսկզբանէ իսկ կեղծաւորու-
 թեամբ իմն վարէր՝ ապա ուրեմն հաւանեցաւ արկանել ամենայնի
 ձեռնազիր յետ խնդրելոյ պարապ՝ քննելոյ զուղղութիւն ի միասին
 էականն անուան. իսկ նզովիցն չարի ձեռնազիր ասելով՝ թէ խստա-
 գոյն իմն վճիռ բերին հաղքն զԱրիոսէ՝ զորոյ ինքն տեղեկագոյնս
 զմիասն ճանաչէ: Պարէր նա թուզթ եւ ի վիճակն իւր ի Աեսարիա
 նենգութեան իմն մտօք զամենայն ներքին գործս ժողովոյն տա-
 լով ի բերան կայսերն, եւ զնա ամենայն ուրեք ածեալ ի մէջ ի-
 բրեւ մեկնիչ դժուարութեանցն:

Միանգամայն հան ի գլուխ ժողովն եւ զինդիր տօնի Ռատակին, սահմանեալ զի ամենայն ուրեք տօնեսցի յառաջնում միաշարաթւոյ որ գայցէ զհետ լրման լուսնոյ որ զինի գարնանային հաւասարութեան գիշերոյ եւ տուրնջեան, եւ խորհեցաւ բառնալ զհերձուած Մեղետիոսի խաղաղական վճռով թէ կարցի Մեղետիոս զիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան բայց առանց առնելոյ այլ եւս ձեռնադրութիւն. այսպէս շնորհեցաւ ընդունելութիւն եւ եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւազաց ձեռնադրելոց ի նմանէ, զի ի դատարկացեալ ինչ տեղին կարգեսցին ի պաշտօն, եթէ գտցին արժանի. եւ այլ եւս (20) կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան եղան¹:

Այս ամենայն նիստք ժողովոյն ընէին յեկեղեցւոյ Վիկիայ, այլ վերջինն (հայեցեալ ի բանն Աւսերեայ) եղև ի պաղատան կայսեր, որ պատրաստեալ էր մեծաշուք վասն գալստեան նորա (Աւգոստ. 25) նմին իրի եւ չէր այն եկեղեցական ինչ նիստ. այլ Աւսերիոս խառնէ զսա ընդ առաջին նիստսն ոչ առանց խորհրդոյ:

Ի բուն հայրենիս Արիանոսացն եւ Մեղետիանոսաց զրէր թուղթ սիւնհոդոսն, նոյնպէս եւ կայսրն՝ մեծաւ քաղցրութեամբ «ճառայակից նոցա», զանձն կոչելով, եւ յուշ արկանելով նոցա թէ «որ ինչ ի սուրբ ժողովս եպիսկոպոսացն ընիցի՝ այն Աստուծոյ իսկ կամք եւ սահմանք են»: Այ միայն տայր կայսր այրել զգիրս Արիոսի այլ եւ սպառնայր մահ այնոցիկ որոց պահենն, եւ հրաման տայր զԱրիանոսսն այնուհետեւ կոչել Պորփիրիանոսս (ըստ անուան Պորփիրիոսի հեթանոս փիղիսոփոսի անհարին թշնամւոյն քրիստոնէութեան):

Այսպէս թուէր ամենայն ինչ հարթեալ խաղաղեալ:

61

Գրեթէ վճարեալ իմն էր բուն գործ ժողովոյն՝ յորժամ կատարէր Աոստանդիանոս տօն զքսանամեակն թագաւորութեան իւրոյ անդէն յամի 325 (Յուլ. 25), եւ առնէր հացկերոյթ մեծ եպիսկոպոսաց ժողովոյն եւ մեծապարզեւ մեծարէր զնոսա: Ի միւսում ամին դառնայր ի Հռոմ: Մեծ էին փառք Աոստանդիանու ի ժամանակին. արեւելք եւ արեւմուտք միանգամայն հպատակեալ էին նմա, համօրէն իսկ տէրութիւնն յետ երկայնժամանակեան խռովութեանց եւ յուզելոյ՝ վայելէր ի խոր իմն խաղաղութեան, սահմանակիցք երկնչէին ի զօրութենէ եւ ի քաջութենէ նորա, հնազանդեալքն ընդ իմաստուն եւ ընդ հզօր առաջնորդութեամբն ուրախ ընէին, եւ տունն կայսերական յաճախեալ

¹ Զորս սեւ ք ըստ Գովէ ի Գամ. Կիւլ. Ժոյ Է. Գոլ. Կ. Յաքանեան, էջ 40—46:

բազմանայր չորեքուժք որդուժքն: Լըրիցադոյնն ի նոցանէ՛ զոր ի Միներուինայ ծնաւ Արիոպոս՝ կեսար էր յայնժամ ամաց իբրեւ 27, ընտիր ձրիւք, ուսեալ եւ կրթեալ քաջ ի հոյակապն Ղակտանտիոսէ, ստացեալ փառս զօրավարութեան ի պատերազմունս ընդ Փրանկաց եւ ի հրամանատարութեան նաւատորմիղ նաւաց, սիրելի ի ժողովրդեան եւ ի դօրու եւ զբաւական յուսոյ հանապազորդութեան հասարակաց բարութեանն: Իսկ կրօնազոյնքն երեքին որ ի Փաւստայ ծնան, Աոստանդիանոս, Աոստանդիոս եւ Աոստաս էին տակաւին 10, 9 եւ 6 ամաց:

Եւ լ անդէն ի Հռոմ սկսաւ դատաստան ահագին ի մէջ կայսերական տանն: Փաւստայ՝ որ ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ Արիսպոս Աեսար, ամբաստան եղեւ առ այր իւր զուրջուէն՝ թէ կամեցաւ նա գործել ընդ նմա անարժանս, եւ թէ ինքնակալութեան եւս ակն եղեալ է: Ղիւրահաւանն Աոստանդիանոս առ պքորեաց զնա ի Պօղա Խստրիացւոց, եւ յետ այնորիկ ետ սպանանել սրով (ըստ այլոց՝ դեղով): Ղրեթէ ընդ նոյն ժամանակս տայր սպանանել եւ զիրսերն Ղիկինիոս զորդի քեռն իւրոյ սիրելւոյ՝ որ տակաւին ի կեանս էր. զպատճառն ոչ գիտեմք, թերեւս եւ այն ի թելադրութենէ Փաւստայ եղեւ՝ որ ապաքէն նախանձորդ իշխանութեան որդւոցն զնա համարէր:

Իսկ տիկինն մեծարոյ 79 ամեայ Հեղենէ, մայր ինքնակալին, յանդիմանեաց զորդի իւր վասն անագորոյն սպանութեան երկուց թոռանց իւրոց: Այնժամ ապա արար Աոստանդիանոս քննութիւն իրացն, առ ի միտ եւ հան վրէժ սաստիկ ի կնոջն զրպարտէ եւ ետ հեղձուցանել զնա ի ջերմ բաղանիս. նոյնպէս բազումք յարբունականաց սպանան՝ ապաքէն վասն սուտ ինչ վկայութեամբ գործակից բամբշանն լինելոյ (326): Մահն Արիսպոսի եւ Ղիկինեայ ոչ եթէ աջողութիւն ինչ երեր, այլ յայտնի անէծս արկ ի վերայ երեցունց որդւոց եւ նոցին զաւակաց՝ սկսեալ ի մօրէն, այնպէս զի յետ 37 ամաց մահուանն Արիսպեայ՝ ոչ դք մնաց ի բազմաւոր տոհմէ անտի: Օւր ջանայ Լուսաբրիոս լուութեամբն Լուսերեայ սուտ հանել զպատմութիւնս (զոր պատմեն Օոսիմոս, Լուսորոպիոս, Լուրեղիոս Ա իկտոր երէցն եւ Ըմփիանոս Մարկեղինոս), ուր ինքն իսկ Լուսերիոս զնոյն հաստատէ, այնու՛ զի ի կատարած կոյս եկեղեցական պատմութեանն (զոր յառաջ քան զանցս զայտոսիկ զրեաց) զովէ յոյժ զԱրիսպոս, իսկ ի վարձն Աոստանդիանու, ուր գրեթէ բան առ բան ընդօրինակէ զվերջին հատածս գրոց պատմութեան իւրոյ՝ ամենեւին լռէ զԱրիսպոսէ: Բազմացաւ քրթմնջիւն զկայսերէ ի Հռոմ, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ ելանել ի բաց ի քաղաքէն: Առաջ իսկ քան զնա՛ եւ Հեղենէ ի պաղատանէն արեամբ սրակելոյ՝ զնալ ի Պաղեստին. անդ հանդերձ Մակարաւ Լըբուսաղեմացւոց եպիսկոպոսաւ բուռն

հար գտանել սրբել զտեղինն տնօրինականս՝ որ պղծեալ եւ ծածկեալ էին հեթանոսական պաշտամամբն: Վտին զգերեզմանն սուրբ, յորոյ վերայ եա շինել Աոստանդիանոս եկեղեցի հոյակապ. գտին եւ զերիս խաչն, յորոց բժշկութեամբ կնոջ միոյ իօթացելոյ՝ ընտրեցաւ խաչն Վրիստոսի: Էետ դարմանելոյ զաղքատն եւ կուսանաց ինքնին սպասաւոր կալոյ՝ դարձաւ Հեղենէ առ որդի իւր ի Նիկոմեդիա՝ ուր եւ մեռաւ իսկ (327: Կրմ՝ 328) խրատելով զորդին եւ խնդրելով յԱստուծոյ շնորհս վասն նորա: Պատուեն զժիշատակ նորա եկեղեցիք արեւմտից եւ արեւելից առ հասարակ:

2. Ա աղ իսկ հանեալ էր Վիոկղետիանոս ի գլուխ խորագիտութեամբն զխորհուրդ բազմաց առաջնոցն ինքնահպալաց (զՎեօարեայ եւ զԱգոստեայ) այս ինքն՝ հեռանալ ի Կաւիտենական քաղաքէն (Հռոմայ), յաթոռոյ տէրութեանն: Այնուհետեւ եւ Աոստանդիանոս եղ ի մտի ընտրել նոր ինչ միջավայր տէրութեանն, սուրբ ի հեթանոսական պաշտամանց՝ զի լիցի քրիստոնէական արքունիք, եւ զի միանգամայն աջող իցէ ի պահպանութիւն սահմանաց տէրութեանն: Չառաջինն ընտրեաց զՎիոն՝ զխանձարուրս տէրութեան Հռոմայեցւոց, եւ առանձինն զվայրն՝ ուր դիւցազունքն Հոմերայ նահատակեցան: Ա աղ սկսեալ էր շինութիւնն՝ յորժամ յանկարծ շրջեաց զմիտս կայսրն ընտրել զՎիւզանդիոն, որ գրեթէ ամենեւին քաղաք քրիստոնէից էր ի միջոց վայրի Ասիայ եւ Աւերոպայ, եւ պատեհ զիտելոյ զՊարսիկս եւ զՎուլթս, եւ միանգամայն դիւրին առ վաճառաշահ ամենայն աշխարհաց: Ետն սակս մեծացոյց զքաղաքն առեալ եւթն բլուր ի ներքս ըստ թոռոյ բլրոցն Հռոմայ, զարդարեաց ապարանիւք՝ որոց նիւթ բերաւ ի յաղթ ծառոց անտառացն առ Սեաւ ծովուն եւ ի մարմարահատաց մերձաւոր Պրոկոննեսոս կղզւոյ. զհրապարակ վաճառացն պատեաց սեամբք կարգաւ. շինեցան եւ ձիւրնթացք կամ տեղի արշաւանի կառաց. ի գեղեցիկ սրահի շքեղ կայսերական պալատանն կանգնեցաւ խաչ ոսկի ընդելուզեալ ակամբք պատուականօք: Վեղեցկագոյն քան զամենայն եկեղեցիսն՝ եկեղեցի Առաքելոցն էր:

Անակչացն եա իրաւունս եւ ազատութիւնս հաւասար քաղաքացեաց հնոյն Հռոմայ. բաժանէր ժողովրդեանն եւ ասո ցորեան, ձէթ եւ միս. այնուհետեւ ցորեանն Ազգիպտացւոց գայր այսր, եւ հարկ էր հնոյ Հռոմայ շատանալ ցորենովն Ափրիկեցւոց: Եայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ ումեք համարձակ էր ժառանգել ա-

1 Չիւզանդիոն շինեաց, տեսն հինք. Բիւզաս ան անուն Աթենացի կամ Արգիացի թափառական, որ հարցեալ զպատեմ Ապոլոնեայ թէ ուր շինեցէ, ընկալաւ պատասխանի թէ Ինդրեոն իւր լայն քի յանդիման խորաց: Գոյրս զպատեմական Մեգարացւոցն անուանէր Պիւթիա, որք

17 ամեք յառաջ բան զայն զհազիկեզոմ Բիւթանացւոց շինեցին՝ զանց արարեալ զանգեալ Բիւզանդիոնի, յոր նախն ելին: — Հինք զանգիթ նաւահանդիսան նորա՝ եղևեր սօկի կոչէին, բանդի ի կոր խորը իւր անույր եւ հաներ զքանոս Եւրոպայ եւ Ասիայ:

րարս ի նահանգին Ըսիացւոց եւ Պոնտացւոց՝ որոց առն ի Առաւելոսեան շէր: Եւ ի յորն նաւակատիք շինութեանն (Մայ. 11, յամի 330 կամ 334), հրամայեցաւ կոչել նոր Հռոմ, սահայն եւ այնպէս անուանեցաւ Առաւելոսեան շէր:

3. Ի փոփոխել տեղւոյ աթոռոյն եւ օրինակ վարչութեանն փոփոխեցաւ: Տէրութիւնն ի չորս վ. երակացութիւնս՝ բաժանեցաւ եւ սորա դարձեալ յ13 վ. իճակս՝. եւ սորա միւսանգամ ի 116 Վահանգս կամ Վաւառոս՝:

Վ երակացութիւնքն չորք հանդերձ մանրագոյն բաժանամարքն իւրեանց են՝

Ը. Վ երակացութիւնն Ըրեւելից որ ունէր Հինգ վ. իճակս՝ 1. Ըրեւելից (15 նահանգօք), 2. Եգիպտոսի (6 նահանգօք), 3. Ըսիաց (10 նահանգօք), 4. Պոնտոսի (11 նահանգօք) եւ 5. Խրակիայ (6 նահանգօք): Վ երակացուն նստէր ի Առաւելոսեան շէր:

Բ. Վ երակացութիւնն Վիւրիկիայ ունէր երկուս վ. իճակս՝ 1. Մակեդոնիայ (6 նահանգօք) եւ 2. Վալիայ (5 նահանգօք): Վ երակացուն նստէր ի Սիրմիոն:

Գ. Վ երակացութիւնն Խաղիայ ունէր երիս վ. իճակս՝ 1. Խաղիայ (17 նահանգօք), 2. (արեւմտեան) Վիւրիկիայ (6 նահանգօք) եւ 3. Ըսիակիայ (6 նահանգօք): Վ երակացուն նստէր ի Հռոմ կամ ի Մեդիոլանոն:

Դ. Վ երակացութիւնն Վաղիայ ունէր երիս վ. իճակս՝ 1. Վաղիայ հանդերձ Հեղուեախաւ (17 նահանգօք), 2. Սպանիայ հանդերձ Բալէարեանք (7 նահանգօք) եւ 3. Բրիտանիայ (5 նահանգօք): Վ երակացուն նստէր ի Տրեւիս:

Ընդ իւրաքանչիւր վ. երակացուաւ կամ Ընձնապահապետաւ՝ որ առաջնորդէր քաղաքային իրաց (եւ ոչ զինուորականաց) կային յիւրաքանչիւր վ. իճակս Ընթիպատականք կամ Տեղապահ՝, եւ յանձնիւր նահանգս Ըռաջնորդք նահանգաց՝ այլ եւ այլ անուամբ՝ շիւպատականք, Վահերէջք, Ուղղիչք՝: Հռոմ եւ Առաւելոսեան շէրն ընդ վերակացութեամբքս, այլ էին ընդ առանձինն վ. երակացուաւ քաղաքի՝:

Իսկ ի գլուխ համօրէն զօրացն կայր մի ոմն սպարապետ կամ Մագիստրոս՝ եւ ըստ նմանէ կային Մագիստրոսքն կամ Մագիստրիանոսք զօրականաց՝ երկու, մի հեծեալզօրուն եւ մեւս հետեւակաց՝. այս բաժանումն զօր Առաւելոսեան շէր, թուի կացեալ հաստատուն յարեւմտեան տէրութեան, այլ յարեւելս եղան յետոյ Հինգ Մագիստրոսք: Իսկ այլոց մանրագոյն բաժան.

1 Praefectura.

2 Dioecesis.

3 Provincia.

4 Praefectus praetorio.

5 Proconsulares, vicarii.

6 Rectores provinciarum.

7 Consulares, praesides, correctores.

8 Praefectus urbi.

9 Magister utriusque militiae.

10 Magistri militum.

11 Magistri equitum, peditum.

մանց զօրականին յիւրաքանչիւր վիճակս եւ նահանգս կային հրահանատար՝ կոմսքն¹ եւ դուքսք² որոց զործ էր պահպանութիւն սահմանաց: Ի այց առ տնին զօրականաց կային ուրոյն կոմսք, յորոց մին կոչէր կոմս առ տնին հեծելոց եւ մեւան՝ կոմս առ տնին հետեւակաց: Ի սրբարարսն եւս զինուորէին վարձկանութեամբ:

Ըռաջնորդութիւն տերութեանն կատարէր ի ձեռն բարձրագոյն իմն Խորհրդականութեան³ որ էր յօրինեալ յայլ եւ այլ պաշտօնէից տէրութեան, յորոց երեւելիք էին սգբա, 1. Սենեկականն⁴ ընդ որոց ձեռամբ կայր ա. Վիլաւոր սպասաւորն սենեկին⁵ հանդերձ Տասնականօքն իւրովք⁶, Բ. Աոմսն բանակի⁷ հանգերձ գլխաւոր սպասաւորաւ սեղանոյ⁸, գլխաւորաւ Մառանապետաց⁹, Վաստիարակաց¹⁰, եւ Զահաւորաց¹¹, Գ. Աոմսն հանդերձից¹², Դ. Իտղթապահչք¹³, եւ Ե. Լարարք (այսինքն՝ պահողք կարգի եւ հանդարտութեան)¹⁴: — 2. Մագիստրոս պաշտամանց¹⁵, այսինքն պաշտօնեայ ներքին իրաց, — 3. Աոմսն պարգեւաց՝¹⁶ պաշտօնեայ զանձուն տէրութեան, — 4. Վննիչ¹⁷ հոգաբարձու օրէնագրութեան եւ արդարութեան, — 5. Աոմս սեպհական զանձու կայսեր¹⁸, թող զայլ նուազագոյն աշտիճանն, որպիսի ինչ՝ զՎլուխ նոտարացն¹⁹: Ըմենեքին սգբա ունէին ընդ իւրեանց ձեռամբ այլ եւս բազմամբօխ խոնարհագոյն պաշտօնեայս:

Իւրաքանչիւր աշտիճանացս անձնիւր վերադիր անուանք պատուոյ էին, որպիսի ինչ՝ Ըզնուագոյնք²⁰ կոչէին իշխանք տոհմիկք, Լուսաւորք կամ Փառաւորք²¹ հիւպատքն, անձնապահապետքն, մագիստրիանօքն զօրաց եւ ամենայն բարձրագոյն պաշտօնեայք արքունեացն եւ տէրութեանն, Ըկնածելիք²² կոչէին անթիպատքն, կոմսն բանակի, գլուխն նոտարաց, եւ տեղապահչքն եւ կոմսք եւ դուքսք, անուանէին Պայծառագոյնք²³ շիւպատականք, ուղղիչքն եւ զահերէցք, իսկ խոնարհագոյնքն քան զսոսա՝ յորջորջէին Ասարեւրագոյնք²⁴ կամ Ընտիրք²⁵:

Ըստ այց նորոց յօրինուածոց պիտայ եւ կարեւոր էին եւ նոր ինչ տուրք եւ հարկք, կամ փոփոխումն իմն առաջնոցն: — 1. Ինդիկտիոնն էր հարկ երկրի կամ բերոց կալուածոց ուրուք. այս հարկ ամ ըստ ամէ սահմանեալ լինէր (indicebatur) ի կայսերէ երկուք ամօք յառաջ քան զ1. Սեպտեմբեր ամսոյ ըստ չափոց

1 Comites.	14 Silentarii.
2 Duces.	15 Magister officiorum.
3 Consistorium principis.	16 Comes s. largitionum.
4 Praepositus sacri cubiculi.	17 Quaestor.
5 Primicerius s. cubiculi.	18 Comes rei privatae principis.
6 Decani.	19 Primicerius notariorum.
7 Comes castrensis.	20 Nobilissimi.
8 Primicerius mensarum.	21 Illustres.
9 Primic. cellariorum.	22 Spectabiles.
10 Paedagogiorum.	23 Clarissimi.
11 Lampadiorum.	24 Perfectissimi.
12 Comes s. vestis.	25 Egregii.
13 Chartularii.	

պիտոյից արքունեացն յառաջակայ ամին, եւ ըստ չափոյն այնմիկ սահմանելոյ՝ առաջնորդք նահանգացն բաժանելին ի վերայ իւրաքանչիւր քաղաքաց եւ հասարակութեանց, Վեկուրիոնք (խորհրդականք քաղաքաց) բաժանելին ի վերայ միոյ միոյ՝ որոյ կալուած գոյր: Ամենայն իսկ կալուածք չափեալ էին եւ ըստ նմին սահմանեալ չափ արոցն, եւ վասն իւրաքանչիւր նահանգի որոշեալ եղեալ կայր անփոփոխական ինչ թիւ կամ գլուխ¹ (բերոց ինչ անդէոց եւ գերեաց) եւ ըստ ամին թուոյ կամ գլխոյ սոցն բաժանմունք լինէին: Բայց զի չէր մարթ չափոյ բերոց կամ ստացուածոցն նոյնպէս կալ մնալ միշտ, յայն սակո լինէր այցելութիւն եւ հանդէս ի 15 ամէ ի 15 ամ, եւ աստտաին ել (15ամեայ) Շ բջանն Ինդիկաիոնաց², որոյ սկիզբն է յամէ հասարակաց թուականութեան 312, Սեպտ. 1: Իսկ հարկքն սուեալք՝ կամ էին բերք ինչ եւ կամ արծաթ, եւ վասն ժողովման սոցա եւ փոխելոյ տեղւոջէ ի տեղի՝ կային սահմանեալ բազմամբոխ խոնարհագոյն սպասուորք պղտունի: — 2. Չորեքամեան հանգանակ կամ չորեքամեան ոսկի³, որ էր հարկ ինչ վաճառաշահու, եւ պարտ էր ամենայն վաճառականաց (բաց յարուեստաւորաց եւ յայնցանէ որ ի ձեռացն վառտակոց կէին⁴) հատուցանել ի չորրորդ չորրորդ ամի կամ իսկզբան հինգերորդ ամին: — 3. Պսակական ոսկին⁵ էր հարկ ինչ որ պահանջէր յերեւելի երեւելի քաղաքաց, իբրեւ փոխանակ սովորութեանն՝ որով պտակ ոսկի մատուցանէին քաղաքք երեւելքք յառաջն զօրավարացն Հռոմայեցւոց յետ յաղթութեան իրիք եւ յետոյ կայսերաց՝ ի նստել նոցա յաթուան:

Պրեւորացն որ ի Հռոմ եւ ի Առտանդինուպոլիս էին՝ պարտ էր յիւրեանց ընչից ասլ զծախս զբօտանաց խաղուց վասն ժողովրդեանն. իսկ հրապարակական ինչ հիմնարկութեանցն ծախք՝ ի գանձուէ ընչից քաղաքին լինէին, եւ եթէ սոքա չբաւէին՝ յայնժամ առեալ լինէին ի Վեկուրիոնաց կամ ի խորհրդականաց քաղաքին, եւ զայս պատիւ խորհրդականութեան ստիպէին իսկ առնուլ արանց մեծատանց: Իսկ գանձն տէրութեան⁶ որ մի միայն էր այնուհետեւ՝ էր ի ձեռս Արմին պարգեւաց զոր վերագոյնն յիշեցաք, եւ համօրէն առաջնորդութիւն գանձուն այնորիկ ի 10 գզրոցս⁷ էր բաժանեալ, եւ ամենայն նահանգի էր առանձինն արկղ նահանգական զորոյ զմուտս յանձանձէր մի ոմն Վերակացու գանձու⁸ եւ զելսն՝ Արմն մի:

1 Capita.
2 Cycilus indictionum, sive indictionarius.
3 Lustralis collatio, vel aurum lastrale, sive Chryseargyrum.

4 Qui manu victum rimantur.
5 Aurum coronarium.
6 Arca largitionum.
7 Scrinia.
8 Praefectus thesaurarium.

62

Այդ մեռացաւ Աոստանդիանոս զխստասրտութիւն կամաց Արիանոսացն: Վոյր նորա Աոստանդիա ունէր առ իւր երէց մի որ էր ի կողմն Արիոսի եւ ած զտիկինն ի գութ ի վերայ աքորանաց նորա: Բայց Աոստանդիա չիշխէր ժամանակս բազումս լինել բարեխօս վասն Արիոսի, այլ իբրեւ անկեալ զնէր մերձ ի մահ յանձն արար նա եղբօրն զերէցն զայն իբրեւ զայր ճշմարտահաւատ, եւ յաւելոյր թէ ի հոգս է վասն տերութեանն գուցէ վտանգ ինչ հասանիցէ վասն աքորանաց արանցն անմեղաց: Այնուհետեւ յայտ արար Աոստանդիանոս՝ զի եթէ հնազանդիցէ Արիոս սահմանաց նիկեական ժողովոյն, համարձակ իցէ նմա գալ առ նա, եւ ի յապաղել նորա՝ գրեաց առ նա առանձինն գիր հրաւիրելով առ ինքն: Եկն Արիոս ի տեղւոջէ աքորանաց՝ հանդերձ Եւզոյեաւ սարկաւագաւ զոր կտրեալ էր ընդ նմա ի հաղորդութենէ Աղեքսանդրոս: Պատրեցաւ կայսրն ի դաւանութենէ նորա, թէպէտ եւ չգոյր ի նմա ի միասին էականն բան: Աւրախ եղեւ կայսրն եւ սկսաւ լինել բարեխօս եպիսկոպոսացն՝ ընդունել զնա ի հաղորդութիւն (328): Յնոյն ստրջանս անդէն ի տեղւոջէ աքորանացն ցուցանէին զրովք եւ Եւսեբիոս՝ Վիկոմեդացի եւ Վիտոզնիս՝ Վիկիացի, որք եւ կոչեցան յետս եւ կացին յիւրաքանչիւր աթոռս՝ ի բաց կալով եպիսկոպոսացն որ յառաջագոյն կարգեալ էին փոխանակ նոցա (329):

Սորա սկիզբն առնէին վաղվաղակի վռէժինդրութեանն՝ մերժել հանել յեկեղեցեաց զայնտսիկ որ մեծաւ նախանձու եւ աջողութեամբ լինալ էին դիմադարձ վարդապետութեանն Արիոսի: Վախ առնէին սկիզբն յԵւստաթիոսէ յեպիսկոպոսէ Անաթոքայ, որ երևելի էր իմաստութեամբ եւ արուեստիւ եւ զեղեցկութեամբ մատենագրութեան, որով բազում գիրս ընդդէմ Արիանոսացն էր եղեալ. մանաւանդ ընդդէմ իմն էր նա Եւսեբեայ Աեսարացոյ: (Յանկարծ պատճառանօք տեսանելոյ զլինութիւն եկեղեցւոյն (Յարութեան յԵրուսաղէմ՝ եկն Եւսեբիոս՝ Վիկոմեդացի յԱնաթոք (330), եւ ժողովով եպիսկոպոսաց կողման իւրոյ, յորոց մի էր եւ Եւսեբիոս Աեսարացի՝ արկ զնա յաթոռոյ, ամբաստանութիւն մատուցեալ զնմանէ վասն սարելականութեան եւ ժանտագործութեան՝ դատախազութեամբ կնոջ միոյ կաշառելոյ ասել թէ նա իցէ հայր մանկանն զոր ի գիրկն ունէր, եւ դարձեալ ասէին՝ թէ թշնամանս արարեալ իցէ մօր կայսերն: Ընդ Եւստաթեայ նղովեալ մերժեցան յաքորոս եւ բազում երիցունք եւ սարկաւագունք: Խռովութիւնն որ վասն մերժելոյ եպիսկոպոսին յուզեցաւ ի քաղաքին՝ հազիւ խաղաղէր զինուորական զօրութեամբ. յայն սակս եւ Եւսեբիոս Աեսարացի որում

մատուցեալ ընէր եպիսկոպոսութիւն երեւելի քաղաքին այնորիկ չառ յանձն ընդունել : Այսպէս ի սակաւ ժամանակի մի ըստ մի-սջէ ընկենուին յաթոռաց եպիսկոպոսունս բազումս ուղղափառս՝ զԱւորոսպիտո Աղբիանոպողեայ, զԱւփրատիսն Բաղանէայ, զԱսկղեպաս Վազայ, զՎոմնիոն Սիրմիոնի եւ զԷղանիկոս Տրիպոլեայ, զկէսս զրպարտութեամբ սարեղականութեան՝ այս ինքն վասն զի միասին էականն պինդ ունելոյ եւ զկէսսն այլով յանցանօք, զոմանս ժողովով եւ զոմանս առանձինն կայսերական հրամանաւ . քանզի ամենայն իմիք բաւական էին Արիանոպ կամ Աւսերեանք յարըունիս : Փոխանակ եպիսկոպոսացն անկելոց կացին Արիանոպ կամ որք չէին հակառակ Արիանոսաց : Բայց գործ էր նոցա մանաւանդ զԱթանասիոս բառնալ ի միջոյ որ տակաւ ի մէջ գայր իբրեւ ժայռ յոր բախեալ խորտակելոց էր Արիանոսութիւն :

2. Աթանասիոս (ծնեալ ոչ յառաջ քան զամն 296 եւ ոչ յետոյ քան զամն 298 մօտ ուրեմն ի քաղաքն Աղեքսանդրիա) էր կրթեալ ի գեղեցիկ դպրոցի կրթական կենաց՝ յորում առաջնորդ եւ վարդապետ էր նորա Ս. Անտոնիոս Ճգնաւոր, եւ միանգամայն վարժեալ ուսմամբ, մանաւանդ ի գիրս Արտղիսի եւ կիրթ վեճողական արուեստիւ՝ որով ընէր տապար նուրբ բանիցն Արիանոսաց : Եւ նա սարկաւազ (յամէ 319) յորժամ ի Վիկիա (325) առնէր սկիզբն պատերազմին որ էր նմա ցկեանս : Եբրեւ մերձ ի մահ էր Աղեքսանդրոս, իմացեալ Աթանասայ զմիտս նորա թէ կամի սահմանել զնա իւր յաջորդ, եւ գնաց փախառեայ : Աղեքսանդրոս մերձ ի շունչ վախճանին (326) կոչեաց զանուն նորա, բայց կայր անդ մեւս եւս Աթանաս որ տայր նմա պատասխանի, այլ լուռ եւեթ ընէր Աղեքսանդրոս, եւ յեա սակաւ ինչ միոյ յաւելոյր «Ի՞նչ փախչել համարիս, Աթանասիէ, սակայն ոչ փախիցես», : Արդեամբք իրքն կատարեցան . դարձաւ Աթանաս յԱղեքսանդրիա . հաստատեաց ժողովուրդն զընտրութիւն եպիսկոպոսին մեծաւ թախանձութեամբ . եւ եպիսկոպոսունքն ժողովեալք ետուն ձեռնադրութիւն :

Ի գիրսն իւր յորս համակ ընդ Արիանոսացն ոգորէր՝ այսպէս յանդիման կացուցանէր Աթանաս զգլխաւոր մողորութիւն Արիանոսացն : Փոխանակ, ասէ, հարցանելոյ թէ ընդէր Քրիստոս որ Աստուածն էր՝ եղև մարդ, նոքա հարցանն թէ ընդէր որ մարդն էր՝ Աստուած եղև, հանգոյն Փարիսեացոցն որք զամենեւին իսկ յայտնի նշանս աստուածեղէն առաքման կենարարին տեսեալ՝ կամակորութեամբ ի մէջ մատուցեալ հարցանէին թէ ընդէր որ մարդդ ես զանձն Աստուած առնես : Յուշ առնէր նոցա թէ առանց ճշմարիտ հաւատոց յԱստուածութիւն կենարարին՝ չէ մարթ թէ կայցէ հաստատուն մասն ինչ վարդապետութեան քրիստոնէութեան, քանզի պչ եւս ամենայն բանք հրամանափարզք¹ ընդ այնմ վարդապետութեան իբրեւ ընդ կենդրանի քրիստո-

Նէական վարդապետութեան սերտիւ կան կապեալ: Իսկ ի մասնաւոր վիճման ի վերայ բանից գրոց՝ յանդիման կացուցանէ Աթանաս զյիմար եւ զուս մեկնութիւն նոցա, եւ զնէ ընդդէմ զգլխաւոր տեղին գրոց սրբոց վասն աստուածութեանն քրիստոսի, Տգոր մեկնութեամբ: Իսկ ի վիճելն ընդ նոսա տեսական պատճառք՝ ջանայր մասնամեղ կործանել զՏիմն մոլորութեան նոցա, այս ինքն՝ զայն խոտոր տեսութիւն Արիանոսացն՝ թէ արարած էութիւն չմարթի ընդունել զանմիջնորդական ազգեցութիւն Աստուծոյ, եւ թէ այնպիսի գործ անարժան է Աստուծոյ, եւ յայն սակս զնէին զքրիստոս խոնարհագոյն ինչ Աստուած, միանգամայն եւ բարձրագոյն ինչ արարած՝ յորոյ ձեռն այլ արարածք ստեղծան: Յայսմ վայրի ցուցանէ թէ ինքեանք հակառակ անձանց խօսին, այնու՝ զի զգործ արարչութեանն իբրեւ անմիջնորդական գործ արձակ Աստուածութեան յայն սակս ուրանան՝ քանզի Աստուած ընդ արարածոց ամենեւին չկարէ գալ ի հաղորդութիւն, սակայն անդէն ինքեանք նմին Աստուածութեան տան ստեղծանել արարած ինչ թէպէտ եւ առաջին որ եւ զանմիջնորդական ազգեցութիւն Աստուծոյ յինքն ընդունի (այս ինքն զբանն՝ ըստ նոցա): Արդ զիարդ չիցէ հնար եւ համբռն իսկ բովանդակութեան արարածոց նովին օրինակաւ զնոյն ազգեցութիւն Աստուծոյ ընդունել: Այլ եթէ վասն արարչութեան աշխարհի միջին ինչ էութիւն իբրեւ միջնորդ պիտոյ էր, ապա եւ վասն առաջնոյ արարածոց իբրեւ արարածոց հարկ էր թէ իցէ նոյնպիսի ինչ միջնորդ, եւ եթէ ընդ այս երկորդ միջնորդ որ արարած եւեթ է եւ ընդ Աստուած գոյ ընտրութիւն եւ անջրպետութիւն՝ ապա պիտոյ է մեւս եւս երրորդ միջնորդ եւ այսպէս մարթի խաղալ յառաջ յամբաւս, մինչ զի հարկ իցէ հրաժարել ամենեւին ի խորհրդոյ արարչութեան: Ապա այլ եւ այլ դարձուածովք ցուցանէ Աթանաս թէ ըստ Արիանոսացն կարծեաց զոր ունին զքրիստոսէ իբրեւ զարարածոյ՝ չէ հնարաւոր փրկութիւն ի մեղաց եւ վերստին հաշտութիւն ընդ Աստուծոյ. քանզի ոչ դր յարարածոց կարող է միաւորել ընդ Աստուծոյ քանզի եւ վասն իւր պիտոյ է միջնորդ: «Այսպիսի դք պիտոյ է մեզ փրկիչ որ անդասին յիւրմէ բնութենէ իցէ մեր Տէր, զի մի փրկութեամբն միւսանգամ լինիցիմք գերի այնք որ ոչ Աստուած իցէ»:

Չարժանք իմն են թէ զիարդ բուն առաջնորդ մոլորութեանն Արիոս կամէր զի ընկալցի զնա Աթանաս յեկեղեցի անդր Աղեքսանդրացւոց՝ օգնականութիւն ի կայսերէ գտեալ: Այլ իբրեւ մերժեցաւ նա՝ Ալեսեբիոս Վիկոմեդացի առաքէր թուղթ առ Աթանաս դժին իրի եւ ստիպէր զնա սպառնալեք զոր զնէր ի բերան թղթաբերին: Ապա տեսեալ զհաստատութիւն մտաց նորա՝ մտանէին առ հասարակ Ալեսեբեանքն ի դաշն ընդ Մեղետիանոսաց յԱզիպտոս, որոց գլուխ էր յայնժամ Յովհաննէս Աբկաի յետ մահուն Մեղետեայ, որք ի բնէ հակառակ վճռոյ ժողովոյն Վիկիայ ի հանապազորդ հակառակութեան էին ընդ կղերականացն Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ հաւատովք միաբան էին ընդ ուղղափառացն, բայց առ սակաւ սակաւ հաղորդեցաւ նոցա մոլորութիւն Արիանոսացն եւ այնպէս Մեղետիանոսք կոչէին յԱզիպտոս Արիանոսքն: Այսպէս միաբանութեամբ հասուցանէին

ամբաստանութիւն զՄիանասէ առ կայսր՝ թէ ամենայն խռովութեան պատճառ նա է, չթողու զնոսա մտանել ի միաբանութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ, եւ եպիսկոպոսուք որ ընդ նմա միաբանեալ են՝ հասուցանեն նոցա բռնութիւնս եւ խանգարեն զեկեղեցիս նոցա: Ի՞նչպէս եւ եցոյց Միանաս կայսեր զիրացն ճշմարտութիւն թէ որպէս հանապազ հակառակ նիկէական վճռոց գործի ի նոցանէ, սակայն Նլւսերեանքն հաստատեցին զբանտ դաշնաւորացն իւրեանց եւ այնպէս առաքէր կայսրն հրամանս առ Միանաս՝ չարգելուլ ումք որ կամիցի մտանել յեկեղեցին, ապա թէ ոչ ել, ասէ, ի բաց յՆղեքսանդրիայ. սակայն եւ այնպէս, համարձակէր Միանաս զպատճառսն իւր դնել մեծաւ զօրութեամբ ընդդէմ հրամանին, մինչեւ յետուստ հաւանեալ յանձն առ թագաւորն:

Ապա այլ իմն ամբաստանութիւն ի մէջ մատուցին Մեղետիանոսքն՝ ասել թէ նոր հասա ի վերայ ժողովրդեանն արկ Միանաս, զի հանդերձս ասուիս վասն կղերականաց հրամայեաց տալ: Իայց անդէն ընդ ամբաստանացն հասեալ էին յարքունիս կայսեր ի Վիկտմեդիա երիցուք երկու եզիպտացիք՝ Ապիս եւ Մակարիոս. հարց զնոսա թագաւորն եւ մերժեցան Մեղետեանք: Մեւս եւս նոր ծանրագոյն ամբաստանութիւն հասանէր առ կայսր՝ թէ դաւաճանութիւն զկայսերէ խորհեցաւ Միանաս եւ ի դոյն իսկ առաքեաց առ Փիղուսմենոս ոմն (ապստամբ) արկղ մի լի ոսկով: Առջեաց զնա Առստանդիանոս յարքունիսն, գտաւ Միանաս ամենեւին արդար եւ յուզարկէր զնա յետս թղթով խաղաղութեան առ Նղեքսանդրացիսն, յորդորեալ զնոսա ի միաբանութիւն եւ ի բաց կալ յատելութենէ եւ ի գժտութենէ. «Ինկալայ, ասէ, զեպիսկոպոսն ձեր զՄիանասիոս մեծաւ սիրով, եւ արարի ընդ նա՝ որպէս ինչ վաղ կարծէի զմանէ թէ այր Աստուծոյ է նա. նա ուսուցէ ձեզ զուղիղն. Աստուած պահեցէ զձեզ սիրելի եղբարք»:

Յ. Իբրեւ այսպէս յամօթ լեալ գաղարեցին առ ժամանակ մի Մեղետիանոսքն, անտուստ Նլւսերեանք դարձեալ կաշառեցին յուզեցին զնոսա: Յօրինեցան ամբաստանութիւնք դաժանագոյն քան զամենայն, որպէս թէ Միանաս ի ձեռն Մակարայ խորտակեալ իցէ զբաժանեալ եւ կործանեալ զսեղանն ի ժամու՝ զի մատուցանէր Իսքիրաս ոմն պատարագ յեկեղեցւոջ. բայց Իսքիրասս այս ինքնահամ մատուցեալ էր զանձն առանց ձեռնադրութեան ի քահանայութիւն ի գեղջ ուրեք ի Մարեովտիս նահանգի, եւ չէր ինչ նորա ժողովուրդ կամ եկեղեցի բայց ոգիք իբրեւ ութ յրնտանեաց նորա, որոց առաջի առտնին մատուցանէր պատարագ, հակառակ վճռոյ ժողովոյն որ զլեւաւորութեամբ Ասիոսի գումարեալ էր յՆղեքսանդրիս: Առաքեալ էր առ նա Միանաս զՄակարիոս, որ գտեալ զնա ի մահիճս՝ պատուիրէր հօրն արգելուլ

զորդին ի գործոյն: Բայց Իզբիրաս յետ ապաքինութեան յարեցաւ ի Մեղեփանոսն եւ նորա եղին ի բերան նորա զզգալարտութիւնն: Մեւս եւս ամբաստանութիւն էր թէ զԱրսենիոս մեղեփանոս եպիսկոպոսն Հիւփսեղայ սպանեալ է եւ զնշխարսն նորա արկեալ ի կիր ի գործ կախարդութեան, եւ շրջեցուցեալ ցուցանէին զմի ի բազկաց նորա: Լարկոբին ամբաստանութիւնքն ածան առաջի կայսեր հանդերձ արկեղաւ յորում եղեալ կայր բազուկն զմասեալ: Եւ հրամանն ի կայսերէ առ եղբայր իւր Վաղմատիոս որ նստէր յԱնտիոք իրրեւ կեսայր քննել զիրան՝ գործակցութեամբ Լուսերի՝ Ափկոմեդացոյ եւ Խէոզնեայ՝ Ափկիայ եպիսկոպոսի: Բայց անդէն զայնու ժամանակաւ ի զջուճն դարձաւ Իզբիրաս եւ գրով հաստատելով ձեռնագրաւ բազում երիցանց՝ տայր վկայութիւն թէ բռնութեամբ եւ գանիւք ածաւ յայն զզգալարտութիւն: Իսկ Արսենիոս որ ի ժամանակաց ինչ հետէ փախուցեալ անհետ լեալ էր վասն յանցանաց ինչ իրիք եւ ապա արծաթով հաւանեցուցեալ ի Մեղեփանոսաց թագուցանել զանձն՝ գտաւ ի վանս ուրեք Մեղեփեանց ի Խեբայիս ի ձեռն արկաւագի ուրուք զոր առաքեալ էր ի դոյն Աթանաս: Եւ զեւ հարցափորձ ի քննչաց անտի եւ զամենայն զիրս հարցափորձին առեալ առաքէր Աթանաս առ կայսր, չհաւանեալ երեւել առաջի ատենին Վաղմատիոսի եւ թշնամեացն իւրոց՝ Լուսերի՝ Ափկոմեդացոյ եւ Վիոզնեայ որ ընդ նման էին դատելոց: Հայնժամ բարձ ի միջոյ Առստանդիանոս զատեան քննութեանն եւ առաքէր թուղթ առ Աթանաս հրամայեալ՝ հրապարակաւ ընթեռնուլ, եւ կատարէր զբանս թղթոյն սպառնալով խոռվարարացն այնուհետեւ քաղաքային օրինօք՝ իւր առաջի դատել եւ մատնել ի պատիժս: Եւ Արսենիոս եւս դարձաւ ի կողմն Աթանասայ եւ խոտացաւ հնազանդել եկեղեցական կարգաց, այսպէս եւ Յովհաննէս Արկափ, բայց սա ոչ ընդերկար (333):

63

Եւ յետուստ ուրեմն ի միւսանգամ գրգռել Մեղեփեանց զզգալարտութեամբք ընդդէմ Աթանասի՝ հաւանեցոյց Լուսերիոս՝ Ափկոմեդացի զկայսր՝ զն դատեցի Աթանաս ի սիւնհոդոսի ուրեք որ ի Տիւրոս ընիցի (335). եկին անդր Լուսերիոս Աեսարացի եւ Ափկոմեդացին, Վիոզնիս, Մարիս, Պատրոփիղոս, Վեոդորոս Հերակղեայ, Մակեդոնիոս Մոփսուեստիայ, Վորիզոր Ղաւոդիկեայ, Ուրսակիոս Սինգեդոնի եւ Վաղէս Մուրսայ հանդերձ այլովք եւս երեւելի Արիանոսօք: Լարկոբին վերջինքն էին աշակերտք Արիոսի եւ եկին ի հեռաստան վայրաց եպիսկոպոսութեանն իւրեանց՝ ի Միւսիայ եւ ի Պաննոնիայ: Եւ եւ կայսերական գոր-

ծակալ Գլխնիսիոս հիւպատոսական առաքեալ ի պահպանութիւն կարգաց: Մակարիոս վասն յանցանաց բաժակին ածաւ ի Տիւրոս ի շղթայս: Աթանաս չառ յանձն երեւել առաջ ժողովոյն յորում Սեղետիանոսքն դատախազ եւ Արիանոսքն դատաւոր էին լինելոց, բայց մերժեալ զբանս նորա կայսեր՝ ստիպէր զնա երթալ:

Այս ածաւ ի մէջ ամբաստանութիւն զԱթանասէ, որպէս երբեմն զԱւստաթեայ վասն անառակ վարուց. այլ հանձարեղ հնարիւք եղել այն ընդունայն. զի իբրեւ ածաւ ի ներքս կինն լիտի, լուռ եկաց Աթանաս եւ երէցն նորա Տիմոթէոս՝ յառաջեաց եհարց իսկ եւ իսկ ջկինն թէ Խօսեցայ ես ինչ ընդ քեզ կամ եղէ երբեք ի սանձ քում. Այո, ասէ, կինն, դու, դու Աթանաս, դու եղբր ի տան իմում: Օւամթի հարոն Արիանոսքն, եւ հանաւ կինն զազբախօս արտաքս. բայց զուր բողոքէր Աթանաս զառաջորդս զղպարաութեանն գտանել եւ դատել: Ապա ի լինել ամբաստանութեան վասն Արսենեայ՝ անդէն տայր բերել Աթանաս ի ժողով անդր զԱրսենիոս զոր յառաջադոյն թաքուցեալ ունէր, ողջ երկղորումք ձեռամք զորս մի ըստ միոջէ եցոյց ասելով՝ թէ երկուս ձեռս եւեթ ետ Աստուած մարդոյն եւ ոչ աւելի: Յովհաննէս Արկափ որ վաղ դարձեալ էր յառաջին հերձուածն՝ առ ամթոյն տազնապի ել փախեաւ ի բաց: Աոյնպէս եւ վասն բանի ընտրութեան Աթանասայ հակառակ կամաց ժողովորեան եւ մեծի մասին եպիսկոպոսացն Ազիպտացւոց՝ ետուն պատասխանի անդէն եպիսկոպոսուէքն զոր ածեալ էր Աթանաս բազմամբոխ ընդ իւր: Իսկ վասն խնդրոյն Խաբիրայ դիւրին էր Արիանոսացն պրղտորել զընթացս քննութեանն. առաքեցան գործակալք ի Մարէոզտիս՝ համակ յարանց հակառակորդացն Աթանասի ոչինչ միտ եղեալ բողոքոյ եպիսկոպոսացն Ազիպտացւոց, եւ ի ծածուկ առաքեցաւ հրաման առ Փիղազրիոս այր ուրացող վերակացու աշխարհին Ազիպտացւոց՝ զամենայն ըստ մտաց գործակալացն յարդարել: Ազտին գործակալքն հետս ինչ վկայութեան ի տեղիան. հազիւ հազ բռնութեամբն Փիղազրեայ կարացին լսել ինչ վկայութիւն սուտ եւ չմիարան ի բերանոյ երախապից, նա եւ հեթանոսաց իսկ եւ շրէից, մինչեւ հարկ համարել ասել գործակալացն թէ հեռացուցեալ բարձեալ է ի միջոյ Աթանաս զամենեւին որ բաւական իցեն տալ վկայութիւն հաստատուն վասն իրացն: Այլ իբրեւ դարձան պատգամաւորքն ի Տիւրոս՝ ոչ գտին անդէն զԱթանաս: Վանզի սա իբրեւ ետես՝ թէ եւ զժողովուրդն գրգռեն ընդդէմ նորա, եմուտ գաղտ ի նաւ անկանել դէպ ուղիղ ի Աոստանդինուպոլիս: Օփախուտ նորա խոստովանութիւն յանցաւորութեան համարեցաւ սիւնհոգոսն, եւ այնպէս ընկեցաւ վճռով Աթանաս եւ արգելաւ նմա գառնալ յԱղեքսանդրիա. Յով-

Հաննէս մեարապողիտ Մեղեթիանոսաց եւ ամենայն կուսակիցք նորա արդարացան եւ եղին ընկալեալ յեկեղեցական հաղորդութիւն: Իպիրրաս որ դարձեալ էր միւսանգամ յառաջին գնացան, կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն զեղջն իւրոյ, եւ ապա սուա հրաման եւս՝ զի շինեսցի եկեղեցի, քանզի չունէր իսկ: Սքոեցաւ թուղթ սինհոդոսական առ ամենայն եպիսկոպոսունս հատանել զհաղորդութիւնն ընդ Աթանասի եւ չառաքել թուղթս եւ ոչ ընդունել: Սակայն ոչ միայն եպիսկոպոսունք Եզրիպտոսի, այլ յայլոց եւս եպիսկոպոսաց բազումք չհաւանեցան ընդ անցան:

Բայց էր եւ այլ իմն գործ յանձն սինհոդոսին. ժամ էր նոցա երթալ ի նաւակառիս եկեղեցւոյն Յարութեան շինելոյ ի Առասանդիանոսէ յԱրուսաղէմ: Այն անամօթութեանցն այնուցիկ մատենան Եւսեբեանք ի գերեզմանն Տեառն: Իբրեւ կատարեցաւ օրհնութիւն նաւակառեացն (Սեպտ. 14) անդ ընկարան զԱրիոս ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, եւ առաքեցաւ թուղթ սինհոդոսական առ եկեղեցին Աղեքսանդրացւոց՝ թէ արդար գաւա Արիոս եւ ուղիղ զաւանութեամբ, եւ չամաչէին իսկ ստել թէ յորդորեալք ի բանից կայսեր (որ տակաւին երախայն էր) ընկարան զԱրիոս, եւ զօւղղութիւն զաւանութեան նորա յընդունելութենէ կայսերն ցուցանէին:

Սակայն անդէն հասանէր ի սինհոդոս անդր հրաման կայսերն որ սագտանելով իմն գնտաս վասն խռովայոյղ գործոց նոցա ի Տիրոս՝ կոչէր զամենեպէն անյապաղ ի Առասանդիանուպողիս: Վանզե վաղ իսկ նաւարկեալ եհաս անդր Աթանաս, եւ ընդ առաջ կայսերն ի ճանապարհի յորժամ գայրն ուստեք ի քաղաք անդր. զայրացեալ ընդ չտեսա իմն առնէր զնա կայսրն, մինչեւ ապա իւրաւունս համարեցաւ զեջանել յորժամ լուաւ թէ կամի զե իւր իսկ առաջի դատաստանն կատարեսցի: Բայց Եւսեբեանք չհամարեցան պատշաճ ամենայն եպիսկոպոսաց երթալ առ կայսր, այլ միայն Եւսեբիոս Անտարացի եւ Աիկոմեդացին, Թէոդոսիս, Պատրոփիդոս, Ուրասկիոս եւ Ատէս եղին ի ճանապարհ. փոխանակ բաժակին եւ ուպանութեանն՝ այլ իմն էր այժմ ամբաստանութիւնն. Աթանաս, ասեն, տպառնացեալ է զմթեր ցորենոյն որ երթայ յԱղեքսանդրիայ ի Առասանդիանուպողիս արգելու: Ի ցասման եղեւ թագաւորն, որոյ մեծ էր սիրելութիւնն ընդ քաղաք իւր նորաշէն՝ որ միայն յԱզրիպտոսէ կերակրէր: Չուր ընդդէմ դնէր Աթանաս զիւր անկարութիւն ի դոյն եւ զաղքատութիւնն. Եւսեբիոս Աիկոմեդացի՝ որոյ կանգնումն եւ անկումն ի յաջողութենէ եւ ի չաջողութենէ այնր զբարատութեան կայր կախեալ, զամենայն ճիզն արկ ի կիր, պնդէր, լինէր երդմնի՝ թէ կարող եւ հզոր է Աթանաս: Իւրան ի մէջ եւ առաջին ամբաստանութիւնքն զբաժակէն եւ զԱրսենիոսէ: Առասանդիանոս թմբրեալ մանաւանդ

քան հաւանեալ՝ պարտեաց զԱթանաս ի Տրեւիրս Գաղղացւոց (336, Փետրր.) : Աիրով ընկալաւ զնա անդ որդի կայսերն Աոստանգիանոս որ ի վերայ լեզէոնացն կայր, եւ եզիտ Աթանաս միթարիչ իւր արժանաւոր՝ զեպիսկոպոսակիցն ի քաղաքի անդ զսուրբն Սաքսիմոս :

Վրոթացուցանէին այնուհետեւ Լուսերեանքն զԹագաւորն՝ զի հրաման տացէ կարգելոյ զայլ ոք փոխանակ Աթանասի յեպիսկոպոսութիւն Եղեքսանդրիայ, բայց չառ նա յանձն. նա աւանիկ սպառնալեօք իսկ մերժեաց զնոսա յորժամ ստիպէինն : Եւ յս իսկ բաւական է ցուցանել թէ ճշմարիտ էր զոր գրեացն յետոյ Աոստանդիանոս Ի. նորին որդի՝ թէ յայն սակս պարտեաց հայր նորա զԱթանաս զի ի մոլեզին հալածանաց Երիանոսացն ապրեցուցէ. նա աւանիկ եւ ինքն Աթանաս զնոյն նոյնպէս համարի¹ : Եպաքէն քաղաքային իմն չափով կշռէր Թագաւորն՝ զի կարծէր հասանել ցանկութեանն, այս ինքն միաբանութեան եկեղեցւոյ՝ եթէ մի ոք բազմաց շնորհեսցի, քան բազումքն՝ միոյն :

Աղվաղակի յետ Աթանասի պարտեցաւ եւ Մարկեղոս Անկիւրացի՝ զատապարտեալ ի սիւնհոլոսի զոր գումարեցին Լուսերեանք անդէն ի տիեզերական քաղաքին հակառակ կամաց Եղեքսանդրի եպիսկոպոսի տեղւոյն, եւ եղաւ փոխանակ Մարկեղայ՝ յեպիսկոպոսութիւն Անկիւրայ Բասիղէոս արիանոս սաստիկ : Վանզի իսկզբանէ իսկ զօրութեամբ զրէմ ունէր Երիանոսացն Մարկեղոս, չէր առեալ յանձն արկանել ձեռնազիր սահմանելոցն ի Տիւրոս, եւ զայրացեալ չհամարեցաւ արժանի երթալ ընդ նոսա յԵրուսաղէմ, եւ գրեալ էր ընդդէմ Աստերիոսի ուրումն արիանոսի առն սփեւտի. բայց վարդապետութիւն գրոցն ամենեւին սարեղական համարեցաւ, այս ինքն հակառակ Երիանոսաց Լուսերիոս Աեսարացի եղ գիրս 5 ընդդէմ նորա² : Սակայն եւ յետ այնչափ խափանչաց ի միջոյ բառնալոյ՝ չեղեւ հնար Երիոսի մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյն Եղեքսանդրացւոց, զի էր անդ տակաւին ոգի Աթանասի. յուզեցաւ քաղաքն ամենայն, հարկ համարեցաւ կայսրն կոչել զԵրիոս յիտա : Եւ այնուհետեւ կամէին անդէն ի Աոստանդիանուպողիս մուծանել շքով մեծաւ եւ ամբոխիւ յեկեղեցի, որպէս մուծինն յԵրուսաղէմ : Եղեքսանդրոս եպիսկոպոս քաղաքին ընդդէմ դառնայր ամենայն զօրութեամբ իւրով, այլ ընդ վայր : Վանզի տակաւ օտվորելով իմն մոռացաւ կայսր զառաջին սկզբունն զորս ի Վոնատեանց գժտութեանն բազում անգամ էր ասացեալ, եւ թախանձանք Լուսերեանցն տակաւ առին ածին զնա աստիճան յաստիճանէ լինել ձեռներէց եւ յընտրութիւն ուղղութեան վարդապետութեանն. կոչեաց նա

1 Պատմ. Արիան. առ Վանակ. 50 : Վան եկեղեցական Ատուածութեան՝
2 Ընդդէմ Մարկեղայ՝ դիրք երկու, եւ դիրք երեք :

առաջի զՂրիոս, հարց թէ ընդունիցի՞ զկանոն հաւատացն՝ Վիկիայայոյ՝ ասէր Ղրիոս եւ ապր գիրս դաւանութեան՝ յորում ընդ մէջ վկայութեանցն շեղջակուտելոց ի գրոց սրբոց բանայր իւր գրունս փախստի. ետ երդնուլ նմա կայսրն՝ յիշեցուցանելով թէ ահա զին զըէժինդիր է Աստուած ստերգմնութեան: Այնուհետեւ արժան համարէր կայսր ընդունել զՂրիոս ի հաղորդութիւն: Անգարձ հրաման կայսերն, սպառնալիք Աւսերեայ եւ բաժանումն ժողովրդեանն խուճապեցուցանէին զճերունին: Յայնժամ ապա փոխանակ մարդկեղէն պատճառացն յաղթս ապաստան լինէր ըստ թելադրութեան եւ գործակցութեան Ս. Յակովբայ Մ՛ծբբնացւոց եպիսկոպոսի՝ որ յայնժամ ի քաղաքին դիպեցաւ:

Ի սահմանեալ աւուրն (ի միաշարաթեռջ) ընդ փողոցս քաղաքին հրապարակաւ առեալ բերէին զՂրիոս. անդէն յանկարծօրէն զունատէր առաջի բազմութեանն, ստիպէին զնա պիտոյքն, եւ լինէր ի կողմն. իբրեւ յամէր ի գալ՝ խնդրեալ գտաւ անշունչ՝ թափեալ ընդերացն արիւնալից:

Ահն եւ սոսկումն արար վախճան գժտութեան Աւսերեանցն ցորչափ կենդանի էր Աոստանդիանոս. քանզի եւ ինքն կայսր առ ի միտ թէ ձեռն Աստուծոյ էր այն (336):

64

Ի վախճան կոյս 336 ամին կատարէր Աոստանդիանոս զերեւնամեակն իւր մեծաւ շքեղութեամբ ի նոր մայրաքաղաքին. ոչ ոք ի կայսերաց՝ բաց յԱւգոստեայ զայսչափ ամն էր կայեալ յիշխանութեան: Փառաւորեաց նա զայնօր տալով իշխանութիւն առաջնորդութեան եղբարցն իւրոց եւ որդւոց եւ եզբօրորւոց: Յերից կրսերագոյն եղբարց նորա՝ Վաղմատիոս առեալ էր զպատուական անուն Համարակարութեան (կամ Վննչութեան) այլ ոչ յերկարեաց ի կեանս, Յուղիոս Աոստանդիոս (հայր կայսերն Յուզիանու) ընկալաւ ի սմին ամի զՎատրիկն անուն, Հաննիրաղիանոս (որպէս եւ Յուղիոսն Աոստանդիոս) զԱզնուականագոյնն՝ անուն եւ հրաման ազանելոյ ծիրանին ոսկենկարս: Իսկ փոխանակ Վաղմատեայ վախճանելոյ՝ զորգիս նորա՝ զՎաղմատիոս կրսեր զոր կեսայն անուանեաց եւ զՀաննիրաղիանոս կացոյց յառաջնորդութիւն նահանգաց. նմա առեալ զԻմրակիա, զՄակեդոնիա եւ զԱքայիա. եւ ամն զՓոքր Հայս հանդերձ Պոնտոսիւ եւ Ասպագովկիաւ, անուանելով զնա թագաւոր: Արկոյունց սոցա ետ եւ իրաւունս պայազատութեան: Ասկայն բուն երեցունց որդւոցն բաժանեաց զտէրութիւնն, զորս վաղ ի մանկութեանն անուանեալ էր կեսարս: Աոստանդիանոս (այս ինքն՝ որդին) առ զՎաղիա, զԱպա-

1 Nobilissimus.

նիս եւ զլ՛րիտանիա հանդերձ Յինդիտականն Մաւրեամնիաւ .
 Կոստանդիոս (կամ Կոստանդոս) զԼսիա, զԼսորիս եւ զԼգրիպոսս .
 Կոստաս (կամ Կոստանս) զԼտաղիա, զԼփրիկէ եւ զԼիւրիկէ :

Պողային արտաքինք ի տէրութենէ Հռոմայեցւոցն : Վանդիկ
 յաղթեաց Կոստանդիանոս Պ-թաց յարձակելոց ի վերայ Սարմա-
 տաց առաքեալ ի վերայ նոցա զԿոստանդիանոս զերիցազոյն յոր-
 դւոցն (որ 16ամենի էր յայնժամ, 332), Կաղոկերոս որ ի Սիւպրոս
 յանդգնեցաւ կայսր զանձն անուանել եւ զբաւել զկղզին համօ-
 ընէ՛ն՝ պարտեցաւ ի Վազմատեայ եւ ի Քարսոն Կիլիկեցւոց այրե-
 ցաւ կենդանոցն (335), ազգք բազումք մի ըստ միոջէ եղին ընդ
 նմա դաշինս, Լթլուովպացիք եւ Հընդիկք առաքեցին առ նա
 հրեշտակութիւնս հանդերձ պատարագօք : Լին հրեշտակութիւն
 եւ ի Շապհոյ Բ . Պարսից արքայէ (333)՝ խնդրել զե թողէ
 կայսր մտանել երկաթոյ յերկիրն Պարսից, յայտ արարեալ՝ թէ
 արկեցէ զայն ի կիր ընդդէմ ազգաց զբացեաց յարեւելից կուսէ :
 Շնորհէր նմա կայսր զխնդիրն, սակայն գրէր առ նա եւ թուղթ
 յորում զվարդապետութիւն միոյ միայնոյ Լստուծոյ եւ զսիմա-
 րութիւն պաշտաման կոոց ցուցանէ, եւ թէ որպէս օգնականու-
 թեամբ ճշմարտին Լստուծոյ յաղթեաց բռնաւորաց՝ որք կուս-
 պաշտութեամբն վատթարացան ըստ օրինակի առաջնոց աթոռա-
 կալաց իւրեանց՝ յորոց մի եւ Սաղերիանոս հայաժիջ քրիստոնէից,
 որ ի Պարսից իսկ ըմբռնեցաւ : Լպա յանձն առնէ նմա մեծաւ
 մտադիւրութեամբ զքրիստոնեայսն, եթէ բարւոք, առէ, զնոսա
 ունիցիս, ապա եւ Լստուած, տէր եւ հայր ամենեցուն՝ հաշտ
 ընդ քեղ ինիցի : Սակոյն եւ այնպէս յետ ածաց ինչ յարձակէր
 Շապհոհ ի Միջագետս, այլ տեսեալ զմեծամուր պատրաստու-
 թիւն Կոստանդիանոսի՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ խաղաղութիւն (337) :

Իսկ ինքն Կոստանդիանոս տակաւին (ի 27 Փետր . նորին
 ամի) 63 ամնց՝ հաւասար երիտասարդացն երեւէր երիվարաւ եւ
 հետիոտս, այլ յետ կատարելոյ զտօն զատկին եւ հսկելոյ ընդ
 հաւատացելոցն առողջ մարմնով՝ հիւանդացաւ եւ առնոյր ջեր-
 մեջուրս նախ ի Կոստանդինուպողիս, ապա ի Հեղենուպողիս, եւ
 անդ յեկեղեցւոջ ուրեք նուիրելոյ միում ի մարտիրոսաց եկաց
 յաղօթօ եւ տուեալ դնել ձեռս ի վերայ՝ եղեւ ընկալեալ յե-
 րախայութիւն : Լպա երթեալ յԼքիրոն ի գեւղ մի մօտ ի՝ Կի-
 կոմեդիա՝ ետ կոչել զԼուսեբիոս Կիկոմեդացի հանդերձ այլովք ե-
 պիսկուպոսք . մկրտեցաւ ի նմանէ, զգեցաւ հանդերձ սպիտակ,
 եւ չառնոյր յանձն այնուհետեւ արհանել ծիրանիս . գոհացաւ
 բարձրաձայն եւ ցանկայր փութանակի հասնանել առ Լստուած :
 Հաստատէր եւ զեղիտանութիւնսն զորո բաժանեալ էր որդւոց
 իւրոց եւ եղբորորդւոց՝ կտակաւն զոր տայր ի ձեռս երիցուն որ
 յանձն եղեւ նմա ի քեռէն ի մեռանելն : Հրաման տայր եւ զԼ-

Թանաս կոչել յետս (ըստ Թէոդորետայ): Ըպա վախճանեցաւ յաւուր Պենտակոստէից՝ զմիջաւուրը, (22 Մայ. 337) 64 ամաց: Թաղեցաւ ի կայսերական շիրմին ի գաւթի անդ եկեղեցւոյ առաքելոցն, ուր կայ, ասէ Ոսկերերան, կայսրն իբրեւ դոճնապան ձկնորսացն այնոցիկ՝ յորոց անուն շինեաց զեկեղեցին:

Ըյս են կենաք առաջնոյ քրիստոնեայ կայսեր: Օսրմոս պատմագիր հեթանոս նախանձայոյզ՝ յոյժ պարսաւէ զնա, Լուսերիոս Աեսարացի՝ զոր մարթ է եպիսկոպոս արքունական անուանել, յոյժ գովէ զնա. գործք նորա որ ցայս վայր պատմեցան ինքնին ցուցանեն զբափ բանից երկոցունցն: Օչարաչար իմն սովորութեան ժամանակին զհետ չոգաւ յապաղեալ ցժամ մահուն զմկրտութիւնն՝ զի ընդ մեղացն եւ զժամանակեան պատիժսն ջնջեացէ, եւ ոչ ի Յորդանան ժամանեաց մկրտել, որպէս ցանկացեալն էր: Չէ ինչ այն՝ զի յԵւսերեայ ընկալաւ մկրտութիւն, զի Լուսերիոս գեռ եւս ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ էր, զնիկիական հաւատսն կեղծաւորէր դաւանել, զայն զոր մինչեւ ցվերջին շունչն պահեաց Աոստանդիանոս՝ ոչ միայն ըստ Լմբրոսիոսի, Ըգուաբէնոսի եւ Ոսկերերանի, այլ եւ ըստ Լթանասի իսկ վկայութեանն, որք եւ յիշեն զնա ստեպ իբրեւ զայր որոյ յիշատակ մեծարոյ իցէ յեկեղեցւոջ: Տօնէ զնա իբրեւ սուրբ՝ եկեղեցին արեւելեան, եւ յիրաւի իսկ. զի ո՞րք համարձակիցի ասել թէ չեղեւ արժանի ու գորմութեանց Ըստուածութեանն՝ այն որ ի հասակի արուութեանն, ի փառաւորութեան աւերութեան իւրոյ եւ պարծանացն եւ յաղթութեան՝ զկեանս, զտէրութիւն, զպարծանսն եւ զպրտուղս յաղթութեանն՝ (ըստ մարդկեղէն իմն կարծեաց) արկ ընդ վտանգաւ, եւ առաջի ծերակուտին, ժողովրդեանն եւ իմաստնոց աշխարհին զայն դաւանեցաւ որ ասացն՝ թէ «Ար խոստովանեացի զիս առաջի մարդկան, խոստովանեցայց եւ ես զնմանէ առաջի Զօր իմոյ՝ որ յերկինսն է,»:

65

Աոստանդիոս վաղվաղակի յետ հօրն մահու յառաջ իսկ քան զայլ եղբարսն եկն ի Ղիկոմեդիա եւ ետ թաղել զհայրն մեծաւ փառաւորութեամբ: Օօրն (որպէս եւ ծերակոյտն) որ յայտ առար թէ միայն որդիքն Աոստանդիանոսի մատիցեն ի պայազատութիւն, արարեալ ամբոխ՝ սպանին զՎաղմատիոս կեսար, զԼննիբաղեանոս թագաւոր, եւ զՅուզիոս Աոստանդիոս զհօրեղբայր եւ զաներ Աոստանդեայ, հանդերձ երիցագոյն որդւովն. ինայեցաւ ի կրսերագոյն որդիս Յուզեայ Աոստանդեայ՝ ի Վաղղոս 12ամենի որ յօրհասական հիւանդութիւն անկեալ կայր եւ ի Յուղիանոս ճամենի: Ընդ վեցեսին եղբորորդիս Աոստանդիանոս

(որոց անուանք չեն ի միջի) կոտորեցան եւ Սպարտանոս (որպէս թուի) այր Մնաստասիայ քեռն Կոստանդիանոսի եւ Վրդաւիտոս անձնասպահասպետ: Եյս սպանութիւնք, ըստ Աւարտոպեայ եւ Սկրատայ՝ առաւել հաւանելով Կոստանդեայ եղէն քան եթէ հրամայելով, այլ ըստ Օսիմեայ՝ որպէս եւ ըստ Ս. Միթանասի եւ Ս. Յերոնիմեայ եւ Յուղիանու կայսեր՝ Կոստանդեայ հրամանաւ ամենայն կատարեցաւ:

Եյնուհետեւ եղբարք երեք նմանագոյնք իրերաց անուամբքն, թերեւս եւ թերութեամբք, զտէրութիւնն բաժանեցան ի Սիրմիոն: Կոստանդիանոս Բ. (337—340) առ զՍ. Երակացութիւնն Գաղիայ, Կոստանդիոս Բ. (337—361) զՍ. Երակացութիւնն Վրեւելեց. եւ Կոստաս (337—350) զՍ. Երակացութիւնն Իտաղիայ եւ Գլարիկեայ (338): Բայց սակայն չէր ինչ ընդ այն հաճեալ Կոստանդիանու Բ. զե զբաժինն Ըննիրագիանոսի (զՓոքր Հայս, զՊոնտոս եւ զԳամիրս) հանդերձ իտակիսւս առ Կոստանդիոս, եւ զբաժինն Գաղմատեայ (զՍ. Գլարիկէ, զՍ. Կեղեղոսիս եւ զՍ. Երայիս) առ Կոստաս, եւ տես չտուաւ ինչ մասն: Եյսպէս Կոստանդիանոս չհամարեալ բաւական զիւր բաժինն՝ կամէր եւ զՍպարտան եւ զՍիրմիկէ: Յորժամ անց նա ընդ Սղաս՝ առաքեաց Կոստաս զօրս ի վերայ նորա ի Գակիայ մինչ զեռ ի զեղծի էր Կոստանդիանոս. զարած զործեալ նմա՝ հրապուրեցին տարան փախստեան կերպարանօք, ապա ի վերայ անկեալ կոտորեցին զզօրսն որ շուրջ զնովաւ էին, եւ ինքն Կոստանդիանոս անկեալ ի վերաւոր երիւարէն հարաւ բազում հարուածովք մօտ յԵկուփոզէս եւ դիակնն ընկեցաւ յԵղսա գետ, այլ ապա հանաւ տանել թաղել ի Կոստանդինուպողիս: Եյսպէս տիրէր Կոստաս ամենայն արեւմտեան կողմանց եւ Կոստանդիոս առ ժամն բաւական համարէր զարեւելսն (340): Յուցին զմիաբանութիւնն եղբարքն երկօրին՝ տալով ի նմին ամի օրէնս հակառակ պաշտամանն դից մեծաւ պատժով, բայց չգոյր ինչ հայածումն անձանց հեթանոսացն: Սակայն նմին հակառակ եւ անձանց եւս ուղղափառացն չլինէր խնայ ընդ աւրութեամբն Կոստանդեայ:

Յառաջագոյն իսկ կայսերքն երեքին, ըստ վերջին կտակաց հօրն իւրեանց՝ կոչեցին զեպիսկոպոսունս յետս յիւրաքանչիւր աթոռ, եւ արդեամբք իսկ դարձան Եսկղեպաս Գաղայ, Սարկեղոս Ընկիւրայ եւ Պաւղոս Կոստանդինուպողեայ (յաջորդ Եղեքսանդրի † 336), նոյնպէս եւ Միթանաս առաքեցաւ յաթոռն յետ 2 ամաց եւ 4 ամսոց արքայանացն հանդերձ հրովարտակաւ Կրսերն Կոստանդիանոսի առ եկեղեցին Եղեքսանդրացոց (17 Յունի, 338), յորում ասէ կայսր թէ Միթանաս «մարգարէ օրինացն Եստուծոյ», առաքեցաւ ի հօրէն իւրմէ ի Գաղիա կալ ընդ պաշտպանութեամբ նորա զեպարեսցի յարիւնուուշտ թշնամեաց իւրոց, եւ ահա

այժմ կատարէ ինքն զկամս մեծանունն հօրն՝ զոր նա մահուամբն արգելաւ կատարել: Որպէս թուի՝ եկեալ Աթանասայ ընդ կայսերն ի Սիրմիոն, անտի անցեալ ընդ Կոստանդինուպոլիս եւ ընդ Ըսորիս՝ հասանէր յԵգիպտոս: Սեծ էր ցնծութիւն եկեղեցւոյն Եղեքսանդրիայ, որպէս եւ այլոցն եկեղեցեաց, այլ ոչ ընդ երկար:

Մարկեղոս չեղել ձեռնհաս վարել խաղաղութեամբ զպաշտօնն, զի բռնացեալ էր անդէն Բասիղիոս եպիսկոպոս արիանոս հանդերձ կուսակցօքն, եւ հարկեցաւ փախել ի Հռոմ: Եւստերիոս՝ Աիկովմեդացի արար ժողով ի Կոստանդինուպոլիս՝ յորում Պաւղոս մերժեցաւ յաթռոյ եւ ընտրեցաւ ինքն ի նոյն աթռո (339): Սաղ սկիզբն արարին Արիանոսը մատուցանել ամբաստանութիւն զԱթանասէ առ երեսին ինքնակալսն (338)՝ թէ յարուցանէ ապստամբութիւն, գործէ սպանութիւն, զցորեանն սահմանեալ հաւատաւոր կուսանաց՝ խորէ, եւ անհրաման դարձեալ նստեալ է յաթռո իւր հակառակ մեծի ժողովոյն Տիւրոսի: Կոստանդիանոս Բ. եւ Կոստաս մերժեցին վաղվաղակի զգրպարտիչսն, այլ ոչ Կոստանդիոս՝ որ վաղ իսկ շահեալ իմն էր ի նոցանէ, մանաւանդ թ ձեռն Եւսեբեայ ներքինւոյ՝ որ եւ զկին կայսերն ած ի կողմն Արիանոսացն:

Կատապարտեցին Արիանոսը զԱթանաս ի սիւնհոդոսի ուրք յԱնտիոք (339) եւ կարգեցին յեպիսկոպոսութիւն Եղեքսանդրիայ զՊիստոս ոմն երէց Մարէովտեայ, որ ընդ Արիոսի էր մերժեալ ի Ս. Եղեքսանդրէ եպիսկոպոսէ Եղեքսանդրացւոց: Բայց եպիսկոպոսունքն Եգիպտացւոց (թուով իբրեւ 100) ոչ միայն զնա չընկալան՝ այլ եւ սիւնհոդոսական թղթով իմացուցին ամենայն եպիսկոպոսացն արեւելից մի ըստ միօջէ զստութիւն ամբաստանութեան որ զմետրապոլիտէն իւրեանց էր: Այնպէս եւ եպիսկոպոսունք արեւելի քան զՅ0 ի նահանգէն Ասիայ, ի Փոլիգիայ եւ յԽաւերիայ գրեցին հրապարակաւ ի պաշտպանութիւն Աթանասի: Սակայն Արիանոսը վաղ արձակեալ էին հրեշտակութեամբ զՄակարիոս երէց հանդերձ Մարտիրիոսիւ եւ Հիսիւքոսիւ սարկաւազօք առ քահանայապետն Հռոմայ (Յուդիոս՝ զի ընկալցի զՊիստոս եւ հաստատեցէ զմերժումն Աթանասայ: Բայց յառաջ քան զնոսա հասեալ էին հրեշտակքն Աթանասայ՝ զորս առաքեալ էր նորա ցուցանել զիրաւունս իւր առաջի առաքելականաթռոյն: Ամսօթ եղեն Եւսեբեանքն, Մակարիոս հիւանդագին գիշերախառն փախէր ի Հռոմայ, եւ սարկաւազքն երկոքին ի նեղ անկեալ ինդրեցին՝ զի սահմանեցի սիւնհոդոս յորում առաջի Յուդեայ քահանայապետի վարեցեն դատ կողմանքն երկոքին, եւ յայնժամ ցուցցեն զոր այժմն չկարեն ցուցանել (340):

Եւ չէր մարթ Եւսեբեանց յուսալ ինչ յաջողութիւն ի սիւնհոդոսէ որ ի Հռոմ ընկցի, նմին իրի այնպէս իմն յարդարե-

ցին զի բազմութիւն եպիսկոպոսացն որ ժողովեցան (341) վասն նաւակատեաց օրհնութեան եկեղեցւոյ իրիք շինելոյ ի Աոստանդիանսէ յԱնտիոք եւ վասն զի հրնգամեակ էր ինքնակալութեանն Աոստանդեայ, ընկիցի միանգամայն եւ ի ժողով ինչ ընդհանրական: Բաց ի չորից հանդանակաց անտի հաւատոց (զորոց յետոյ)՝ յօրինեցան եւ բազմաւոր կանոնք գեղեցիկք, յորս խառնեցին Աւսերեանք եւ կանոնա ինչ խորանանկութեամբ¹, զի այնպէս յետոյ նքնիմքք մերժեցցեն զԱթանաս, եւ մերժեցին իսկ միւսանգամ՝ յաթուոյ, բայց զՎիստաս եւս չկամեցան, վասն զի չէր երեւել զբ: Աւսերիոս Ամեացի ուսեալ ի դպրոցի Աւսերեայ Աեստրացւոյ՝ խորագիտութեամբ չառ յանձն զեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց, մինչեւ Գրիգոր ոմն կապաղովկացի ժպրհէր առնուլ յանձն, զոր եւ ձեռնադրեցին իսկ եպիսկոպոս անդէն յԱնտիոք:

Չօրօք եւ օգնականութեամբ Արշակայ ներքինւոց սենեկապանի եւ Բաղակաւ դքսիւ հասանէր եպիսկոպոսն նոր յԱղեքսանդրիա մօտ ի ասն գատկին, յորժամ լի էին եկեղեցիք ի բազմութենէ ժողովողեանն, հեթանոսական ամբոխիւ բռնութեամբ մտանէր յեկեղեցի Ս. Աուրիլինեայ, կուսանք մերկացեալ գանակոճ եղն, ժուժկալք չարչարեցան, զմարմինն տէրունական առին արկին հեթանոսք ընդ գետին եւ ի վերայ սեղանոյն թռչուցք եւ սառք դալարք դիցն նախրեցան հանդերձ երգօք, գիրք սուրբք պրեցան եւ աւազան մկրտութեանն ազտեզեալ պղծեցաւ: Իբրեւ թող նոցա Գրիգոր յաւար զեկեղեցին՝ արբին եւ սրբեցան ի գինւոյն, զձէթն, զկանթեղան եւ զճրագունն առին տարան լուցանել առաջի դիցն պատկերաց, եւ զգրուանն եւ զվանդակապատաքակեցին ստորան ի բաց: Աթանաս որ յայրում եկեղեցւոջ ի պաշտամանն էր՝ եւ մեկնեցաւ ի բաց զի մի նոյն անցք եւ անդէն անցանիցեն: Հրաման ելանէր ի Փիղադրեայ հրամանատարէ զօրացն առ ժողովուրդն եւ առ եպիսկոպոսունան հաղորդել ընդ նոր մեարսպողտին եւ ընդ Արիանոսաց. բարձան յուղղափառաց եկեղեցիք, պատիժք կացին ի վերայ որոց ի տունսն առանձինն կատարէին պաշտամունս կամ մատուցանէին աղօթս: Ինքն Գրիգոր Փիղադրեաւ եւ Բաղակաւ հանդերձ ելանէր յայցելութիւն վիճակացն, եպիսկոպոսունքն դիմադարձք ընդունէին չարաչար տանջանս, յորոց եւ ոմանք ի վերացն վախճանեցան, նաւաստիք՝ որ զթուղթս հաղորդութեանն Գրիգորի առ այլ եպիսկոպոսունս չառին յանձն տանել, լլկեցան եւ եղեն բանտարգել (342):

Իսկ Աթանաս՝ յետ յանձն առնելոյ թղթով՝ եպիսկոպոսաց ամենայն աշխարհաց՝ փութալ դարման ինչ վասն իւրոց վիճակին գտանել, ինքն եւ ի նաւ երկդրումքք երեւելի վանականօք Իսիդորաւ եւ Ամոնեաւ երթալ ի Հռոմ՝ ուր կոչեցեալ էր ի քահա-

նայապետէն (Յուդիոսէ վասն ժողովոյն զոր Եւսեբեանքն խնդրեցին: Ի դէպ ժամու այն դիպեցաւ, զի այն ինչ հանեալ էր Եւսեբեանց հրամանն ի կայսերէ առ Փիղագրիոս՝ ունել զլիսատել զԱթանաս հանդերձ երիցամբք ոմամբք: Սաղ իսկ քան զնա հասեալ էին անդր ոչ միայն Սարկեղոս Լնկիւրայ այլ եւ Լսկզեպաս Գազայ, Ղուկիոս Լղրիանուպողեայ, Պաւղոս Կոստանդինուպողեայ եւ այլ եւս բազում եպիսկոպոսուկք ի Թրակիայ, յԱսորոց, ի Փիւնիկեայ եւ ի Պաղեստինեայ, «զի ցուցցեն Յուդիոսի եպիսկոպոսի զհակառակութիւն իրացն իւրեանց, որ եւ ըստ առաւել իշխանութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ համարձակալսոս թղթովք պաշտպանէր նոցա»,¹ «Բանզի վասն պատուոյ իշխանութեան արթոռոյն իւրոյ՝ նմա անկ էր հոգ վասն ամենեցուն»,²:

Սակայն Եւսեբեանք չառնուին յանձն գալ ի Հռոմ, քանզի ի Հռոմ ի սահմանի տէրութեանն Կոստասայ՝ ոչ դուքս ոք եւ ոչ կոմս զօրականօք լուութիւն կարէր պատուիրել կամ բռնի տալ ընդունել ինչ վճիռ, նմին իրի եւ զհրեշտակութիւնն Յուդիոսի ի ձեռն երկուց երիցանց Եզպիղեայ եւ Փիղղբսենեայ յետ բազում ժամանակս յԱնտիոք խափանելոյ, ապա ուրեմն արձակէին զնոսա առ քահանայապետն ճոռոմարան թղթով՝ յորում զկարծութիւն պայմանելոյ ժամանակին եւ զպարսկային պատերազմն ցուցանեն իբրեւ պատճառս չգալոյն. թէպէտ եւ կոչեն զեկեղեցին Հռոմայ «առաքելոց դպրոց»,³ եւ իսկզբանէ «մայրաքաղաք ուղղափառութեան», սակայն ստգտանեն իմն զքահանայապետն զի առնէ հաղորդութիւն ընդ Աթանասայ եւ ընդ այլոց զորս ինքեանք ժողովով մերժեցին:

Եպա ժողովէր քահանայապետն եպիսկոպոսօքն հասելովք առ նա յպեւեկից եւ յպեւեմոից սիւնհոդոս ի Հռոմ (343) յորում ճշդիւ քննութիւնք եղեն ի վերայ եպիսկոպոսացն պարտելոց, խնդրեցաւ դաւանութիւն նոցա եւ գտան անմեղ եւ ուղիղ հաւատովք. իբրեւ պատասխանի թղթոյն Եւսեբեանց՝ գղատաստան ժողովոյն գրեալ առաքէր առ նոսա քահանայապետն ի պրանչելի թղթին՝ որ է օրինակ հովուական համարձակութեան ի կշտամբութիւն, հանդերձ առաքելական հեղութեամբ եւ իմաստութեամբ: Բաց ի յանդիմանելոյ վասն նենդութեանց եւ չարեացն գործելոց յԱղեքսանդրիա եւ արդարացուցանելոյ զԱթանաս՝ կշտամբէ զնոսա վասն խառնակելոյ նոցա զեկեղեցական իշխանութիւն ընդ աշխարհական իշխանութեան: «Աղբարք իմ սիրելիք, դատաստանք եկեղեցւոյ ոչ ըստ աւետարանին հատանին այլ պարտանօք եւ մահուամբ: . . . Բնդէր ոչ ցուցանէք, ասէ, մեզ գրով զամենայն, մանաւանդ զիրս եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ: Զգիտէք զի

1 Ս-կրոս. Եկեղ. պատմ. Բ. 15:

2 Յուդ. Եկեղ. պատմ. Գ. 8:

3 Ἀποστόλων φροντιστήριο.

սովորութիւնն է յառաջ քան զամենայն առ մեզ գրել, որպէս զի աստի (ἐνθ' ἐν) սահմանեցի իրաւն: Եթէ կասկած ինչ գոյր զեպիսկոպոսէն Աղեքսանդրացւոց, պարտ եւ պատշաճ էր զայն մերում եկեղեցւոյ յայտ առնել: Ազաչեմ զձեզ՝ մտադիւրութեամբ ընդունել՝ զոր վասն հասարակաց օգտի գրեմ: Օւայն միայն, ասէ, յառաջ բերեմ զոր յերաների առաքելոյն Պետրոսէ ընկալայ, զոր եւ չիշէի իսկ՝ եթէ հարկ իրացն դիպելոց չատիպէր զեա ի դոյն»,¹: Սմին համեմատ ասէ եւ Սոկրատ վասն ժողովոյն Անտիոքայ որ զԱթանաս ընկէց, թէ եւ ոչ «Յուդիոս եպիսկոպոսն Հռոմայ անդ էր, եւ ոչ ոք գոյր նորին տեղապահ, թէպէտ եւ եկեղեցական կանոնն հրամայէ թէ մի տացեն ինչ (ընդհանրական) օրէնս եկեղեցիք առանց հաւանութեան եպիսկոպոսին Հռոմայ»,²:

66

Սակայն եւ այնպէս խափանեալ կայր Աթանաս եւ այլք ընդ նմա առաւել քան զամս երիս ի Հռոմ. եւ ոչ բարեխօսութիւնն Վոստասայ առ եղբայր իւր՝ կարաց վճարել ինչ, այլ նմին հակառակ՝ զլիաւորք Աւսերեանցն՝ Վարկիսոս Իրենոպոլեայ Արղէկեցւոց, թէնորոր Հերակղէայ Խրակացւոց եւ այլք որք առաքեցան ի Վոստանդեայ ի Տրեւիրս՝ կամէին իմն հաւանեցուցանել եւ զՎոստաս՝ թէ իրաւամբք մերժեցան յաթողոց որք մերժեցանն (344), եւ ի միւսում ամին այլք յԱւսերեանց (Աղդդաբիոս Գերմանիկիայ, Սակեդոնիոս Մոփսուեստիայ) գային երկայնաբան իմն դաւանութեամբ առ նոյն կայսր ի Մեղիողանոն եւ առ ժողովն որ անդէն գումարեալ էր: Բայց ժողովն ոչ միայն զդաւանութիւնն չընկալաւ, այլ եւ աղաչեաց զՎոստաս՝ զի ածցէ ի հաւան զՎոստանդիոս՝ իննել ժողով տիեզերական վասն իրաց եկեղեցւոյ: Ապա ուրեմն հաւանեցաւ եւ կայսրն արեւելից եւ սահմանեցաւ ի դոյն ամն 347 եւ տեղի՝ Սարդիկէ Միւսիացւոց ի վերայ սահմանաց ինքնակալացն երկոցունց:

Համօրէն թիւ եպիսկոպոսացն էր (ըստ Ս. Աթանասի) 170, յորոց իբրեւ 80 էին յարեւելեաց անտի (ըստ նոցին իսկ ասելոյ ի ժողովին): Կսերոնին Ոսիոս հանդերձ հրեշտակօքն Յուզեայ քահանայապետի՝ Աղբեղամոսիւ եւ Փիղղբսենեաւ երիցամբք եւ Ղեւնիւ սարկաւազաւ վարէր զգահերիցութիւնն: Երեք ինչ առաջի կային ժողովոյն. հաստատութիւն նիկէական հաւատոց, քննութիւն եպիսկոպոսացն մերժելոց յաթողոցն, եւ քննութիւն ամբաստանութեանցն զԱւսերեանց, քանզի (ըստ սիւնհոդոսական թղթոյ նորին իսկ սարդիկեան ժողովոյ) յամենայն կողմանց

1 Ա. Ս. Աթանաս՝ Պատմութ. 2: 2 Սոկրատ. Եկեղ. պատմ. Բ. 8:

ամբաստանք հասեալ կային զնոցանէ. եպիսկոպոսունքն ուղղափառք որ դարձեալ յապորանաց էին՝ զվերսն եւ զկապաննս յանդիման ցուցանէին, եւ որոց տակաւին յաքորսն էին՝ ազգականք եւ ծանօթք առաքեալ էին ամբաստանութիւն ի ժողով անդր. որոց կային անդէն վկայ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց շղթայքն եւ սպիւքն. նոյնպէս եւ հրեշտակք հասեալ էին ի բազում եկեղեցեաց յայտ առնել զզինուցն բռնութիւնս, զխուժանին յառնել, զսպառնալիս դատաւորացն եւ զյօրինել սուտ թղթոց:

Յայն սակա գային Եւսեբեանք ի ժողով անդր յիրաւի գործակալքք արքունի, Մուսիանոսիւ եւ Հեսիւքիոսիւ: Յայնժամ հարք սիւնհոդոսին յայտ արարին թէ չեն ինչ կարօտ քննութեան նիկէական հաւատք, եւ կամէին գալ ի քննութիւն եպիսկոպոսացն մերժելոց. սակայն չառին յանձն Եւսեբեանք միւսանգամ քննել զմիանգամ մերժեալսն վճռօք սիւնհոդոսաց, զուր ջանայր ժողովն, մանաւանդ ծերունին Սսիոս որ հայրն անուանէր եպիսկոպոսաց, ածել զնոսա ի հաւան՝ զի արկցին առաջի ժողովոյն զամբաստանութիւննս, ասելով՝ եթէ յանցաւոր գտցի Լթանաս՝ մերժեսցի ի հաղորդութենէ, եւ եթէ արդար եւս գտցի՝ յայնժամ սուից տարայց զնա ընդ իս ի Սպանիա. քանզի եւ այնմ հաւանեալ էր Լթանաս առ սէր խաղաղութեան: Եւ ին մեկնեցան նոքա նախ ի պաղատն արքունի անդէն ի Սարգիկէ եւ ապա ի Փիղիպպոպողիս, պատճառելով թէ կոչին ի տօն յաղթութեան Արստանդեայ կայսեր վասն յաղթութեանն ի վերայ Պարսից:

Իսկ հարքն անդէն քննեալ միւսանգամ զամենայն ճշդիւ ըստ քննութեանց ժողովոյն Հռոմայ՝ արդարացուցին զեպիսկոպոսունսն մերժեալս, Լթանաս ցուցաւ անմեղ, Մարկեղղոս՝ ուղղափառ, եւ նզովեցին զգլխաւորս Երիանոսացն զԻւէոզորոս Հերակղէայ, զԵարկիստոս Կերոնիադայ կամ Իրենոպողեայ, զԼկակիոս Աեսարիայ, զՍտեփանոս Ենտիզայ, զՍուրակիոս Սինգիտոնի եւ զՍաղէս Մուրսայ, զՄենոփանտէս Եփեսոսի եւ զՎէորգիոս Սաւոդիկեայ:

Եւ առ եղեալ կանոնս (21) վասն եկեղեցական կարգաց, մանաւանդ վասն հաստատութեան իրաւանց զահաբիցութեան քահանայապետին Հռոմայ¹ (քանզի ի սմին մանաւանդ յանցանէին Երիանոսք), ինքեանք մեկնեցան յիւրաքանչիւր տեղեւ, որք էին ընդ ամենայն իբրեւ 340, յետ գրելոյ թուղթ սիւնհոդոսական եւ զիր աղաչանաց առ Յուղիոս քահանայապետ ի հաստատութիւն գործելոցն՝ ասելով թէ «Պարտ այսպէս է՝ զի յամենայն նահանգաց եպիսկոպոսունք ազդ առնիցեն առ գլուխն, այս ինքն առ աթոռ առաքելոյն Պետրոսի», Եւ կայսերսն գրեալ ազա-

¹ Զորո տես ի Պատմ. տիկ. ժողովոց, էջ 89 — 91:

չէին՝ պաշտպանել եպիսկոպոսացն յերեսաց մելեզնութեան Նըսերեանց, մի այսուհետեւ յեկեղեցական իրա զկապանաց, զդասնաց եւ զատենից բանս ի մէջ բերել, եւ բնաւ իսկ աշխարհական իշխանութեան չլինել միջամուխ յեկեղեցական գործս :

Եւ յԱրիանոսք որ ի Սարդիկեայ չոգան ի Փիղիպպոպոզն՝ յօրինեցին այլ թուղթ սիւնհոդոսական իբրեւ ի բերանոյ ժողովոյն Սարդիկեայ՝ թէ մերժեցան Աթանաս, Մարկելոս «ժանտն եւ դաժանազոյն քան զամենայն հերետիկոս», «Պաւղոս Առաքանապետաց» «գարշեղին գործովք», «Ղուկիոս Արիանոսապոզեայ» «որ զմարմինն տեսան արկեալ է առաջե շանց», «Կողմեալ են եւ Յուդեոս» զի զԱթանաս ընկալաւ, Սահոս որ եղեւ «բարեկամ Պաւղինեայ ուրումն եպիսկոպոսի առն կախարդի եւ շքթելոյ», Մաքսիմոս Տրեւիրայ, Պրոտոզենէոս Սարդիկեայ, Գաւտենարիոս «Կայիսայ եւ այլք» նմին իրի չէ պարս ումեք ունել այսուհետեւ եւ ընդ սոսա հաղորդութիւն : Ափոեցաւ փութանակի թուղթս ընդ ամենայն կողմանս . առաքեցաւ նոյն թուղթ եւ յԱփրիկէ, ոչ առ եպիսկոպոսունս ուղղափառաց, այլ առ Գոնատոս գլխաւոր եպիսկոպոս Գոնատեանց ի Վարքերոն, քանզի եւ զնոսա փորձէին արկանել յերեսանս, որպէս զՄեղեաթիմոսն արկին : Վահանայք կամ ժողովրդականք 10 յԱրիանոսապոզն սպանան արով հրամանաւ Առաքանապետայ ի ձեռն Փիղապրիոսի կոմսի վասն զի չկալան հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց : Եւ ինչ ելեալ էր հրաման ի Առաքանապետայ զգուշանալ նաւահանդատացն զի մի եպիսկոպոսունքն արձակեալք յաքսորանաց դարձցին յիրաքանչիւր տեղեւ, հասանէր առ նա յԱնտիոք հրեշտակութիւն (ի ձեռն ծերունեացն Նափրատասայ Աղոնիայ եւ Ալինկինեայ Ասպուլայ եպիսկոպոսաց) առաքեալ ի ժողովոյն վասն դարձի եպիսկոպոսացն եւ չլինելոյ միջամուխ քաղաքային դատաւորաց յիրս եկեղեցոյ :

Թէպէտ եւ ընդունայն եղեւ հրեշտակութիւնն՝ վասն զի դաւով հանին Արիանոսք անուն լիտութեան զհրեշտակացն, մուծանելով գիշերայն կին մարդ ի սենեակ ծերունոյն Նափրատասայ, սակայն իբրեւ եկն յայտ խարէութիւնն ի ձեռն դատաւորաց քաղաքին Անտիոքացոց եւ երեւեցաւ գոսակ ամենայն չարեացն Ատեփանոս արիանոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, եւ հասին եւս սպառնալիք ինքնակալին Առաքասայ, յայնժամ ապա հաւանեցաւ Առաքանապետ ընդ դարձ եպիսկոպոսացն, մանաւանդ զի չէր ինչ յաջողութեամբ եւ պատերազմն ընդ Պարսից (348) :

Եւ այնուհետեւ Աթանաս յԱկուիդէայ եւ երթեալ խրնդրեաց ի Հռոմ հրաժեշտ ի Յուդեայ քահանայապետէ . լի եղեւ ուրախութեամբ եկեղեցին Հռոմայ, եւ նմա Յուդեոս թուղթ միակնարութեան առ Աղեքսանդրացիսն : Եւ երբեք թղթովք հրաւիրելոյ զնա Առաքանապետայ առ ինքն, ապա վստահացաւ Ա-

Թանաս ելանել ի ճանապարհ. ընկալաւ իսկ զնա կայսր մեծաւ ուրով յԱնտիոք եւ զարմացաւ ընդ նա. խնդրեաց ի նմանէ տալ զմի յեկեղեցեացն Աղեքսանդրացւոց՝ Արիանոսացն. յանձն առ հայրապետն, միայն՝ զի եւ մի յեկեղեցեացն Անտիոքայ տացի ուղղափառացն: Այսպէս իբրեւ փառօք յաղթութեան անցեալ ընդ եկեղեցիան Ասիայ եւ հաստատեալ զհաղորդութիւն նոցա ընդ իւր՝ հասանէր յԱղեքսանդրիա թղթով կայսերն, որ հրամանն ապր ատենիցն յԱզգիպտոս ջնջել ի դիւանաց զամենայն որ ինչ հակառակ Աթանասայ գրեալ կայ եւ միւսանգամ ապահարկ առնել զկղերն նորա (349): Ընդ նոյն ամս վախճանեալ էր Գրիգոր եպիսկոպոսն արիանոս: Այսպէս դարձան եւ Պաւղոս, Մարկեղոս եւ Ասկղեպոս յիւրաքանչիւր աթոռ:

Եւ այն եւս էին զարմանք զի Ուրասկիոս եւ Ալադէս յետ մահուն Եւսեբիայ Ափկոմեդացոյ սաստկագոյնք քան զամենայն թշնամիս Աթանասայ՝ չոգան ի Հռոմ առ Ղիբերիոս քահանայապետ որ յաջորդեալ էր զՅուզիոս (+ 12 Ապր. 352), եւ զրով ետուն զգլծումն իւրեանց յայտ արարեալ թէ սուտ էր ամենայն որ ինչ ընդդէմ Աթանասայ բերաւ յառաջ. եւ գրեալ եւս առ Աթանաս խնդրէին ընգունել զնոսա ի հաղորդութիւն:

Այդ յառաջ քան զժողովն Սարդիկեայ վախճանեալ էր Եւսեբիոս Ափկոմեդացի լի ամօք եւ չարօք (ի վախճան կոյս 341 տմին). յուղղափառաց ընտրեցաւ միւսանգամ Պաւղոս յաթոռն Աոստանդինուպողեայ, իսկ յԱրիանոսաց՝ Մակեդոնիոս սարկաւազ եկեղեցւոյն. սուտքեաց Աոստանդիոս հրաման առ Հերմոգենէս զօրագլուխ երթալ հանել զՊաւղոս ի բաց, այլ իբրեւ սպան զսա ժողովուրդն՝ եկն ինքն Աոստանդիոս պատուհասել զքաղաքն, սակայն զիջեալ պաղատանաց քաղաքացեացն՝ միայն զկէս բաշխի եզրկտացի ցորենոյն հատ ի նոցանէ: Իայց Մակեդոնիոս մնաց յաթոռն:

Անխազոյն քան զԵւսեբիոս Ափկոմեդացի վախճանեցաւ եւ Եւսեբիոս Աեսարացի երեւելի քան զամենայն ժամանակակիցս իւր ուսմամբ եւ տեղեկութեամբ: Օսա թէպէտ եւ հաւասար ընդ այլոց Արիանոսաց չմարթի դնել, մանաւանդ զի ի գիրսն իւր ընդդէմ Մարկեղեայ զոր ի վախճան կոյս կենացն գրեաց՝ յայտնագոյնս իմն եւ հօրագոյնս խօսի զառտուածութենէն Վրիտոսի, սակայն գործակցութիւննորա ընդ Արիանոսաց ի ժողովն Յիւրոսի եւ Աոստանդինուպողեայ եղին արատ մեծ յիշատակի նորա, որ ոչ ջնջի մեծամեծ վաստակովքն նորա զորոց չմարթի յուրատ կալ: Ամին յաջորդէր ի Աեսարիա աշակերտ նորա Ակակ ժառանգ մատենագարսնին նորա եւ հմտութեանցն իսկ (338):

Այսպէս յամի իբրեւ 349 դադարեաց մրբիկն՝ զի միւսանգամ յուզեցի սաստկագոյնս:

Մինչ դեռ Աոստանդիոսն յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապուհայ Բ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիւրում տեղեւոյ պատմեսցուք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն: Բայց քանզի եւ սա չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մագնենտիոս ոմն անուն յազնուական տոհմէ իմեքէ Վերմանացւոց, որդի Մագնոսի ուրումն ածելոյ ի Աոստանդիանոսէ Ա. իբրեւ պատանդ ի Վաղէա, բարենշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Աոստասայ ի Թիւ անձնապահացն եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանկողմանս Վաղիայ իբրեւ հրամանատար Արամազդեան եւ Հերակղեան (այսինքն՝ Վիոկղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեզէոնացն: Խասութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ ընելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց տարեցոյց զնա Աոստաս ծածկեալ զնա ընդ ծիրանուփն իւրով: Բայց Մագնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկեղինեայ գանձապետի, եւ ի ինձոյս ուրեք յԱզոստողունոն՝ յորժամ ընդ զինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանաւոր եւ կապեալ Թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպաղատն կայսերական եւ զգանձան, հնազանդեցին նմա քաղաքացիքն եւ լեզէոնքն:

Ազդ եզնն իբրն Աոստասայ՝ որ յորս էր ի հեռաւոր կողմանս. երանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գունդն առաքեալ ի Մագնենտեայ առաջնորդութեամբ Վայիսոյ հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լերանց սպան զնա ի Հեղդա կամ Հեղենա՝ ՅՊամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350): Աղդարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս լի է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին: Ետուի Թէ Աւտրոպիոս ուղղաբոյն քան զամենեսին եբեր վճիռ՝ զի ասէ Թէ «Եւանգելիս ինչ առաջնորդութիւն Աոստասայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առողջութիւնն վառութաբեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի դժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց ել »:

Ինկալան զՄագնենտիոս Վաղիա, Բրիտանիա, Իառաղիա եւ Ափրիկէ, եւ եղբարք նորա Վեսիդերիոս եւ Վեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեսաղբ: Սակայն գձում կալաւ Վեպոտիանոս ուսոր Աւտրոպիայ քեռն Աոստանդիանոսի Մեծի, եւ զՎիւրիկէ Վեորանիոյ ծերունի հրամանատար լեզէոնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուանեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ առ յանձն Վ Ետրանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուդիանոս ասէ)։ Որպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ առնելոյ զՂուրմ ի ձեռն Մարկեղինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Աոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Եղեքսանդրիա երթալ յԱնտիոք․ այլ Աոստանդիոս որ առ սաւկաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն զբաւելոյ Շապուհոյ Բ․ յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունգ յԱնտիոք եւ նաւատորմիղ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնն, նոյնպէս մեւս եւս միարան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակղէա Խորակացոց ի Վ Ետրանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկոքին՝ լինել Աոստանդեայ աւգոստոս զլիաւոր, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Աոստանդեայ։

Ընկալարեաց եհաս Աոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վ Ետրանիոյ հօրազոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամս, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եգ ընդ նմա դաշնս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկոքին ելին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Աոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Աոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի աթոռոյ եւ յամենեցունց Աոստանդիոս որդունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խռովեցաւ Վ Ետրանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում նախանձորդին՝ որ եւ արկ զիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողոզողն քայլիւք (25 Վեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բիւթանացոց կեալ Թագաւորաբար․ բայց կեայր անդ Վ Ետրանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Աստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր Թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանգարտութեան։

Ինչ Վ իւրիկեայ ստացաւ Աոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հզօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրն Պաննոնիայ ի կռիւ ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիստէքաւ) ֆիասեցաւ զօրն Աոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ ել փախտեայ յԱլուիդէա․ յաղթութիւն Աոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչ դեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոջ ուրեք եւ քաջալերէր ի Վ աղետէ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Աստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն սաստիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Աոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ․

Վաղմատիա վաղ անց ի ձեռս նորա, գարնայնի (352) անց ընդ Ըղպս, ի Հռոմ կանգնեցին զդրօշս նորա ի վերայ պարսպին, տորմիղ նաւացն առաքեալ ի Աիկիղիա, յԸփրիկէ եւ ի Սպանիա դարձոյց զամենեսին առ Աոստանդիոս. փախեալ Մազնենտիոս յետ ճակատու իրիք առ Պաւիաւ ի Վաղիա. հայեցեալ ի Տրեւիրացիսն՝ որ փակեցին զդրունս իւրեանց առաջի Վեկենտեայ՝ զնոյն եւ այլ քաղաքք Վաղիացւոց արարին, մինչեւ հարկ հատարեցաւ Մազնենտիոս անկանել աշնայնի ի լերինս ուրիք Վաղիայ, եւ ի միւսում՝ ամին ամարայնի (353) հարաւ նա ի Աոստանդեայ առ Աեղեւկոս լերամբ, եւ ապրեալ ի Վուզդունոն՝ առ յուսահատութեան սպան ապա զմայրն եւ զեղբայրն զՎեսիդերիոս, եւ ինքն ել ընդ իւր սուրն՝ ամաց իբրեւ 50 (11 Ըւգ. 353), նոյնպէս Վեկենտիոս արկ խեղդ ընդ անձն. գլուխ Մազնենտեայ ածաւ ի նահանգս շուրջանակի ի ծայր նիզակի:

68

Իսկ եւ իսկ յետ վախճանի կայսերն Աոստասայ ձեռն արկին թշնամիք Լթանասայ գրգռել զԱոստանդիոս, ժամաւանդ յորժամ յետ յաղթութեանն ի վերայ Մազնենտեայ եկաց նա միահեծան տէր պետութեանն, եւ իբրեւ այն թէ չլինէր բաւական բառնալ տանել զիւր մեծութիւն: Թուի իմն թէ զիմադարձութիւն ուղղափառ եպիսկոպոսացն՝ որ չտային նմա տեղի մտանելոյ յառաջնորդութիւն եկեղեցական իրաց, առ սակաւ սակաւ հեռացոյց եւ ուժացոյց զԱոստանդիոս ի դաւանութենէ նոցա. քանզի Երիանոզք յօժարութեամբ ընդունէին զկայսր իբրեւ վարիչ եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ: Սոքա ինչ ինչ ի հին զբարտութեանցն միւսանգամ ի մէջ բերէին եւ նորադոյնս եւս ի վերայ հնարէին, որպէս թէ ընդ Մազնենտիոսի ապստամբի ի բանի լեալ իցէ Լթանաս, ուր նմին հակառակ յանցանել պատգամաւորացն Մազնենտեայ ընդ Եղեքսանդրիա եւ ի կամել ապստամբեցուցանել զկողմնս Եգիպտացւոցն, հաստատեաց Լթանաս զժողովուրդն ի հպատակութեան Աոստանդեայ յորդորեալ զնոսա հրապարակաւ կալ յաղթս վասն կայսեր, եւ գոչեաց ժողովուրդն համօրէն «Աիսուս Վրիստոս օգնական լեր կայսեր Աոստանդեայ», եւ դարձեալ թէ յեկեղեցւոջ ուրեք Եղեքսանդրիայ որ ոչ տակաւին օրհնեալ էր՝ մատուցեալ իցէ պատարագ, եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Աւաղէս եւ Աւրսակիոս առին զբանս իւրեանց յետ՝ պատճառելով թէ բունի յայն եկին:

Ընաբեցին Երիանոզք դարձեալ թուղթ ամբաստանութեան զԼթանասէ առ Յուզինոս քահանայապետ Հռոմայ, այլ զայն թուղթ ընկալաւ յաջորդ նորա Վիբերիոս. ընթերցաւ թուղթն

ի ժողովի կղերականացն Հռոմայ եւ մերժեցաւ: Սակայն զմտաւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի զուսմարեսցի սիւնհոդոս յԱշուիղէա: Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողով՝ այլ յԱրեղատ, ուր անցոյց իսկ զմասն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎինկենտիոս եպիսկոպոս Սապուայ՝ տուեալ զվերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Ազգիպտացւոց զի (որ իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն՝ Աիկիայ իբրեւ Հրեշտակ Հռոմայ) պաշտպանեսցէ Աթանասայ: Մեծաւ սաստիկ երկիւզիւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուսս ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնագիր դատապարտութեան Աթանասայ, Սարկեղայ եւ Փոտինեայ Աիրմիացւոյ, եւ Վինկենտիոս եւս. միայն Պաւղինոս եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախձան, բայց պըսորեալ ի Փռիւզիա ի մէջ Մոնտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ արամութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախձանէր:

Տրտմեցաւ տարեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկումն Վինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առհասարակ եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա: Թէպէտ եւ սղբիմք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւս զմանն էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ Հրեշտակութեամբ զՎուկիփեր եպիսկոպոս Սաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զսաստիկ, եւ զԼուսերիոս Վերկեղեայ՝ ի գուրացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրէր զի լեցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոդանոն (355):

Վիւրաւ հաւանեցաւ Վոստանդիոս, զի ուսաւ միանգամ զհարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն: Ընդ էին յարեւելից սահաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սոլոմենայ): Յառաջագոյն Արիանոսք յորինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոդոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Լուսերեայ Վերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնագիր նիկէական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր՝ Վիտնիսիոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իրացն, այլ Վաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն: Եւ եղեն իբրն ի քաղաքին. խոնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն: (Յայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փոխեցաւ ժողովն ի պալատն արքունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

արահին նստեալ լսէր ի ժամ վիճանցն: Ընդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ ը բանիւք վարդապետութեան Արիանոսաց, զորոյ զձշմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն տեսլով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նաև, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն ինքն յազթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած: Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնազիր քործակալք թագաւորին: Համարձակեցաւ Պուկիփեր բարբառել թէ միայն նիկիական հաւատք ողջաօրոս են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնազիր հրովարտակին որ ըն է հայհոյութեամբ: Յայնժամ ել թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անգր եւ ստիպէր մեծաւ տաղնապաւ դատապարտել զԱթանաս: Չուր բողոքէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Վաղեսի եւ Ուրակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ ասա, փւնհոդոսն չէ աշխարհական ատեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զիւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդատնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ տամ ինչ նոցա հրաման: Այլեցան վարանեցան եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համարձեալ յուշ առնէին թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա սեպհական՝ թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, աղաչէին չխանգարել զեկեղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս: Ամբարձ զսուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուս ընել: Պատուէր ետ զմանս ի նոցանէ տղանանել, բայց ապա դարձոց յետս զհրամանն. մեծ մանս եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպառնալեաց թագաւորին: Հրեշտակն քահանայապետին Հիլարիոս սարկաւազ՝ ի Վաղեսէ եւ յԱւրակեայ եւ ի ներքինեաց զանակոժ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու տքորեցաւ. նոյնպէս պքորեցաւ եւ Պուկիփեր ի Վերմանիկիա ի բանտ խաւարչաին, Նլսերիոս Վերկեղեայ ի Վիլթուպողիս, Վիոնիսիոս Մեդիոզանու ի Վաթերա՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եղաւ Աւքսենաիոս Սապազովկացի ձեռնադրեալ ի Վրիզորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքանդրիայ, որ (ըստ Ս. Աթանասի) եւ ոչ զհռոմայեցի լեզու իմանայր: Այլ քան զամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Աոստանդեայ հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ: Այն ինչ գրեալ էր՝ Վիբերեայ թուղթ միսիթարութեան առ եպիսկոպոսունս պքորեալս՝ ցաւելով ընդ բաժանուցն նոցա եւ ուրախ ընկելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեցունցդ զանձն տալ եւ ընել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել զլիսոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

ծախեան իրացն՝ ոչ գոյզն որ, այլ ինքն իսկ Նւսերիտոս ներքինապէս առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժմանն Մթանասի, բայց ընդունայն ելեալ մեկնէր սպառնապէօք, թողեալ զպարգեւան որով կաշառելն եկեալ էր՝ ի վերայ զերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին ետ դարձուցանել առ նա: Ապա հասանէր հրաման առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել զաղտ ձերբակալ զ՛ իրերիտոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի զեղս, բազմաց առաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամբաստանութիւն զ՛ իրերիտայ. ապա առաւ ածառնա յարքունիս Աստանդեայ¹, որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեցէ զմիտս իւր, իրբեւ զառաւ հաստատուն՝ աքարեցաւ ի Բերիս ինքակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծախմբն՝ զոր ապր նմա կայսրն եւ կին նորա (Նւսերիտ) եւ ներքինապետն, ասելով՝ թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսից: Բնդ նմա պատրեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս՝ Վէսպաղեոյ, որոյ փոխանակ եկաց Չոսիմոս, որպէս փոփոխակ ՛ իրերիտայ Փեղձքս ստրկաւազ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ՝ Նպիկատեսոս արիանոս եպիսկոպոս Անտուս-Արեղաց եւ Լիակ Աեսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեգիտղանու հան հրաման թաքաւորն՝ զի ցործանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Մթանասայ՝ ասցի Վրիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ սուս, եւ հրաման ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սիւնհոգոսին եւ ի բաց կալ յԼթանասէ, ապա թէ ոչ պտտրել զնոսա, ի բանա արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Երիցունք Վաղեսի եւ Ուրասկեայ շրջէին ընդ գործակալացն արքունի: Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձնայր յԼթանաս: Եկեալ Աբերիանոս զօրավար զօրաց յԱգիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրաման հայրապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իրբեւ պահանջէր սա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղայէին ի զոյն զգօրավարն եւ ան ունէին հրեշտակութեամբ ածել յողջ զկայսրն, յանկարծ յետ 20 առաւրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

¹ Հոյսկալ պատմագիր ժամանակի Ափանս Մարկելինոս (Գիրք Յն. Գլ. Է.) քեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, վասն այր հեթանոս արժանի յիշատակի համարի զերես թէ «Հրամանս կայսեր վերակացուն կամ յառաջագոյն կրօնից քրիստոսնեւ... թեան (Christiane legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասն ի պաշտօնակցոցն՝ ընդգէմ գործաւ...»:

ցի Ս. Թէոփիլայ ուր Մթանաս հանդերձ բազմութեամբ ժողովորդեան զհակումն յաջորդ աւուր տօնին կատարէր. իբրեւ սքանչելիք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 Փետր. 356)։ Ապանութիւն, բրածեժ քան, բանդք, սքսորք՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ ղօրավարն տալ գրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խոտովեան ամենայն կատարեցաւ։ Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել գտանել եւ զՄթանաս, բերեալ հրամանն եւ առ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Մղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միւսանգամ զեկեղեցիսն ի բաց եւ ղեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաչէն եկեղեցին անուանեալ Աեսարիոն, զկանայսն եւ զկուսանս որ տակաւին յաղօթսն էին չարչարեաց եւ Արիանոսք կային հայէին թէ ծաղու եւ ուրախութեամբ։ Անդէն հասանէր նոր մետրապօղիտ Վէորդ Ապպաղովկացի որդի թափչի, այն ինչ ձեռնադրեալ յԱնտիօք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Միանեայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Մղեքսանդրացւոցն, գրգռեաց զնուս արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, ասելով՝ թէ երբեմն Մղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն. իւր առ մենավաճառութեամբ զըորակն, զաղ եղտիւրացն եւ զըոյսնս պապիւրոսի։

Բայց Մթանաս թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յԱղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուստն իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Արիանոսք։ Խուզեաց որոնեաց զնա Աոստանդիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Արտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ թագաւորն Աթուլպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրումենտիոս (աշակերտն Մթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեացի յԱղեքսանդրիա եւ քննեացին ի Վէորդայ հաւատք նորա, զի եթէ ունիցի «զհաւատսն որ այժմն շահեալ տիրէ»,՝՝ դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Վէորդայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հաղորդակից ժամտին Մթանասայ մերժեցի յաթոռոյն։ Ապայն յայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԼագիպոսս, այլ եւ զԱղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Արիանոսք։

Բայտ նմին օրինակի եւ ի Վաղէա Աատուենիոսս եպիսկոպոս Արեղատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղինեայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Արիանոսացն ի Սեգիողանոն, այլ չկարաց

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն: Վանզի ընդ այն իսկ ժամանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւարին մրրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ա. Հողարիոս Պիկաուհացի, Աթանասն արեւմտից: Եւ նա յերեւել տանէ Հնոցն Վաղիացւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, ուսեալ գիտութիւնս, երեւել եւ համբաւաւոր փիղիսոփայութեամբ եւ ճարտարիտութեամբ: չազեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիղիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եզիտ նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոյ՝ որ զաստուածութիւնն Վրիստոսի դաւանէր: Եւ ինչ ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկաուհոն (Poitiers) քաղաքի սկսաւ երեւել զլուխ եպիսկոպոսացն Վաղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի: Երբար նա ընդունայն զճանն Սատուանիտոսի որ ջանայր ի ժողովին Բիաաիբեայ (Béziers) տալ ընդունել Վաղիացւոց զվճիռս ժողովոյն Արեղատայ եւ Մեղիոզանու: Բայց եւ զլուսն առաջնորդ չարեացն զՄոստանդիոս փորձէր Հողարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Վաղիայ յանձն առնելով՝ գրէր առ նա թուղթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Վերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Վաղիացիք ապրտամբիցեն¹: Եւ լա առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Յուզիանոս կեսար եւ առ Սոստանդիոս,

1 Աղաւթնք եւ փարէլի առնեմք ոչ բարեւ եւեթ այլ եւ արտասուզ, զի ֆ պ սուհան եւ որպէս ցոյժով թշնամութիւն ընդ կաթուղիէ եկեղեցիս լինցի, ֆ ի հալածանս օտարիս եւ յապիրտութիւնս մասնեցին, եւ այն որ առաւել զատնաւորսն է՝ ի ձեռն ետքոց: Յետեան իսկ առաջի՝ զի չէ պատշաճ հշատասցեալն բանի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չչազարեն զերթն օուս վարդապետութեանն ցանել: Չայո պահանջէ կաշտն ձեր, յայն օպիս իսկ առաջնորդք տերութեանն՝ զի ամենայն հնազանդեալք ի քաղցր պատուութեան վայելցեն: Չէ մարթ այլով ինչ օրինակաւ շոթութեանց լինել լուծուի, պառակտութեանն փռանել թայց յորժամ իւրաքանչիւր որ առանց անպատիկ ինչ բանադատութեան վայելցէր զիտարեալ պատուութիւն կենաց: Աղաւթն հարկ է քել անսով բարբառայ այնոցիկ որ բողբ բարձեալ դռնն: Եւ կաթուղիկեական եմ, չիպօմ հերեւելս լինել, եւ քրիստոնէսի եմ եւ ոչ արեանս: Կաթմ մանուանդ կրել մահ մարտի, բան բանադատութեամբ զարկեալ կուսութիւն շմարտութեանն արտակ: Պարս եւ պատշաճ է իրաւացի իսկ երեւել քում տերութեանդ՝ զի որ յԱռաջնոց եւ յաստուածեղէն զաստատացն երկնիքն՝ չիպօցին զիբղան մասցն արտակ, այլ կաթիցին ունել աղտութիւն երթալ զհետ եպիսկոպոսացն որ

զիպ սիրոյն պահէն եւ ընդ մշտնեալս եւ աննեղ հարբութիւն կաթն: Չէ մարթ չէ հնար իւր երբ զի երկու ինչ հակառակք փոխանց փոքան զաղցին, ընդդէմն փոսցին, շմարտութիւն եւ օտութիւն ի գաշն մասնեցէ, աիւ եւ զիբը, լոյս եւ իւտար աւելցին ընդ փոխան հարբութիւն: Ուսոյց Աստուած զիւր ծանօթութիւն, այլ ոչ բանադատեաց ընդունել: զարմանալեք զորոց իւրոց մեծացեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն իւր, թայց բանադատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անտրժան համարեցաւ: Եթէ վասն շմարտան հաւատաց այսպիսի բանադատութիւն լինէր արկեալ ի կիր՝ յոսն կային եպիսկոպոսուց եւ առնին: Յեր է Աստուած արեղբայցս, չէ նա կարօս բանադատիկ հնազանդութեան կամ բանադատ խոտազանութեան: Չէ պարս կամել իւրեւ զնա, այլ արժանի բոս նմա լինել: Մեր վասն մանուանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վասն պաշտիլ եւ պատուիլ է: Ոչ զի կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ թայց որ կաթ, նմա փայն զիւնիմք՝ որ աղաչէ, զնա փայն միտեմք որ զուանի: Միմտութեամբ սրտի պարս է ինդրել զնա, խոտազանութեամբ՝ ուսանել, սերով՝ զիրիս արկանել, երկիւղի՝ մեծարել, բարեպաշտութեամբ պիտղ ունել զմասնէ: Սակայն զի՛նչ այն կաթցի՝ զի եպիսկոպոսուց չլթայիւք եւ կապեալք բանադատին երկնել յԱստուծոյ:

որպէս թէ ճոխութեամբն իւրով յուզէ խոտզութիւնս, եւ այն պէս պըտորեցաւ Հիլարիոս ի Փոփուգիա (356): Անդ զբէր զգարմանակ զիրան «Օւրորորդութենէ», առ Առասանդիոս յ12 դարութիւնս եւ «Օսիւնհոգոսաց», առ Արիանոսան, եւ զԹուզթն երկրորդ առ Առասանդիոս: •

Ի Սպանիա եպիսկոպոսունք չիարան հազարդութիւն ընդ Արիանոսաց եւ չաւին յանձն արկանել ձեռնազիր դատապարտութեանն Աթանասի, առաջնորդութեամբ 100ամեայ ծերունւոցն Ոսիոսի, որ եւ համարձակեցաւ գրել առ Առասանդիոս դատարել ի խառնելոյ զանձն յիրս եկեղեցւոյ¹: Սպանյն Պոսամփոս եպիսկոպոս Ողեսիպոս (որ թուի լեալ այժմու Եփեսոսն քաղաք) Ղուսիտանայւոց՝ կաշառեալ ի պարգեւացն առաքելոց ի Առասանդեայ՝ անց ի կողմն Արիանոսաց: Աորա իսկ թելադրութեամբ կոչեցաւ Ոսիոս յարքունիս. ասիպէր տազնապէր անդ կայսր զծերունին մեծաւ չարչարանօք, զայն՝ զոր այնպէս պատուեալ էր մեծարանօք հայրն. ակարացաւ Ոսիոս, արկ ձեռնազիր երկրորդ սիրոեան հանգանակին յորինելոյ ի Ալոմփոս յամի 357, դարձաւ յաթոռ իւր ի Արորդուբա եւ առ իսկ եւ իսկ յետս զձեռնազիրն:

70

Ի Հռոմ չբնեկին ինչ յառաջագէժ Արիանոսք, զի ուղղափառք ժողովրդականք եւ կղերականք երդուան առ հասարակ փոխանակ Ղիբերեայ պըտորելոյ՝ զայլ դք եպիսկոպոս ոչ ընդունել: Այսպիսում հաստատութեան էին՝ յորժամ ել եկն Առասանդիոս ընդ կնոջ իւրում Եւսեբիայ եւ ընդ քեռն իւրում Հեղենայ կնոջ Առադիանու (30 Ապր. 357) տեսանել զառաջինն զՀռոմ, եւ անդէն կատարել զձաղանս յաղթութեանն ի վերայ Մագնենսիոսի եւ զքսանամեակն իշխանութեան իւրոյ: Եւմուտ նա ի քաղաքն յաւիտենական՝ մեծաւ փառաւորութեամբ նստեալ միայն յոսկիապատ եւ յականակապ կառս, զրահաւոր հետեւակօք

1 Ձեռն բնչ նման սոցին առ Առասանու եղև: Որ եպիսկոպոս մըրժեցաւ, երբ իառնեաց նա զանձն յեկեղեցական գաւաստանս: Որ գործակալ տերութեան ստիպեալ առգնապէր արկանել ձեռնազիր, զինչ բնչ հանգոյն սոցին կարիցէ Վաղէս յառաջ բերել: Դադարեա, հանգիր, ազանչմ, յինչն զի մարզ մահանացաւ: Եւ: Երկիր յորէ գաւաստանին, կալ զքեզ անարտա առ այն որ: Մի իառնեք զանձն յիրս եկեղեցւոյ, քի ասք միջ զամն սոցին հրամանս. այլ մանաւանդ ի մեջ ուսիր զամն սոցին իրաց: Քեզ զտերութիւնն եւ Առասանս ի մեռս՝ իսկ միջ զեկեղեցի: Չոր օրինակ որ գըս տերութիւնդ հանէ ի բեն՝ Առասանդ հրամանին ընդդէմ գաւանոյ, այսպէս երկիր՝ զի քի աւաւել պարտապան զանձն կացուցանիցես՝ յորժամ եւ գու

զեկեղեցական իշխանութիւնն ի քեզ կորչես: Այս գրեալ թէ՛ «առք զիպոսեմ կայսեր եւ զԱռասանդին Առասանդ», Մեր ի քաղաքային իրս չէ բնչ իշխանութիւն, եւ ոչ գու, կայսր, ունիս իշխանութիւն, եւ իրաւունս մատուցանելոյ պատարաք: Չայս գրեմ՝ զի հոգ եւ փոյթ է ինչ զբաւձ վերկութիւնդ: . . . Ո՛հաւանեցոյց զքեզ յետ այսլաքի ժամանակաց՝ զիտասուած քս եւ զԹուզթն մեռանալ: Դադարեաց, քի զմարզէնս բանից լարանլըն: Եթէ աստ զհետ երթաս գու նոցա, այլ ի գաւաստանի փոյն փայնակ սալոց եւ զամն անձինք պատասխանի: . . . Լուր ազանչմ, սվ Առասանդիոս, եւ եկ զհետ բանից իմաց: Ինչ անկ է գրել զայս ամենայն եւ քեզ լորհամարհել:»

եւ հեծելովք հանդերձ, եւ շուրջ գիտաբան ծփային ի վերայ ուկեաց նիզակաց վիշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչին հողմոյն առէին: Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, ետ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Աւոստանայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովորեանն՝ ի բեմին անուանելոյ Յուսէս՝ յորմէ որոտայրն երբեմն կիկերոն: Կամեցաւ թողուլ գոյշատակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ամէլ կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Լազիպոսացւոց, զոր ապա Ալիքսանոս Լ. քահանայապետ կանգնեաց առաջի Ղատերանեան եկեղեցոյ: Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայրոր յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կուոց՝ նոյն եթող Սեստեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասան, եւ ետ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շջնցաւ ընդ փոզոցմն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանագիրսն որ ի պատիւ դիցն գրեալ էին, լուսազպատմութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողն դովեաց:

Ինչ սինկղեաբկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանացք թախանձէին զնոսս ազաչել զկայսր վասն դարձի Վիքերեայ քահանայապետի: Լորա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր: Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու ելին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ սուլ զհայր խրեանց եւ զեպիսկոպոս: Ունիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ: Ոչ դք, ասեն տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղկքան է, զի նա թէպէտ եւ ուղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղտորեն՝ ի հաղորդութեան է: Ահարաց կայսր զլանալ զաղաչանս նոցա, ետ յօրինել հրաման դառնալոյ Վիքերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միաբան ընդ Փեղկքաի: Ինթերցաւ հրամանն ի կրկիսին. նախ այպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ թէ Վաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկիսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրազին գոչել սկսան՝ թէ «Սի Աստուած, մի Վրիստոս, մի եպիսկոպոս», Վիքերեոս՝ ընդ որոյ մտացն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Աթանաս, ասենայն երկիք, պատմի թէ յետ երկուց ամաց արսարանացն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնագիր առաջնոյ սիրմեան (անմոյար) հանգանակին, զոր եդ առաջի նորա Վեմոփիոզոս կէտ արխանոս եպիսկոպոս Բերիայ, եւ այնպէս զարձեալ իցէ ի Հռոմ: Սակայն առաւել հաւանութեան է թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Վիքերեայ յաճին ի գործս Ս.

Հիղարեայ, ուր Սոկրատ, Թէոդորեոս, եւ Սուղպիաիոս Սեւերոս ոչ ինչ ամենեւին յիշեն զայնմանէ. նմին իրի թուի՝ թէ ի պաղատանաց կանանց մեծատանցն Հռոմայ զեջաւ Սոստանգիոս դարձուցանել զնա, յայն սակա եւ մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա եկեղեցին Հռոմայ իրրեւ յազթութեան իմն շքով, որ ապաքէն անհնարին էր՝ եթէ ստոյգ էր այն առաջին պատմութիւն: Սւր՝ զի եւ Փեղիքս իսկ եւ իսկ մերժեցաւ ի քաղաքէն, թէպէտ եւ փորձ փորձեաց զալ միւսանգամ, բայց դարձեալ մերժեցաւ, եւ այնուհետեւ առանց առաջնորդութեան իրիք կաց նա միայնացեալ ամն իրրեւ ութ ի գեղջ ուրեք առ Տիրեղիս գետով:

71

Յետ ժողովոյն Մեգիտղանու եւ պքսորեոյ եպիսկոպոսացն ուղղափառաց՝ թուէր թէ լցան կատարեցան կամք կարծեաց կայսերն եւ գործակցաց նորա, այլ զուր. զի ոչ եթէ սովին կորեաւ սպառեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի. արտաքին իմն յազթութիւն էր այն, բուն ժողովուրդն հաստատեալ կայր ի հաւատաւ սատուածութեանն Վրիստոսի, եպիսկոպոսունք ի տեղւոջ աքսորանացն, արեւելեայքն յարեւմուտս, արեւմտեանքն յարեւելք՝ կատարէին զպաշտամունս իւրեանց եւ բանիւ եւ գրով, ուր եպիսկոպոսունքն արիանոսք կաղ եւ զայթ ի զայթ վարդապետութեամբն իւրեանց չէին իմանալի ժողովրդեանն որ զբանսն նոցա յօրինեալս նենդութեամբ յուղիզ միաս առնոյր, քանզի «արբագոյն էին ժողովրդեանն լսելիք քան զսիրտս եպիսկոպոսացն», (Ս. Հիղար. Պիկտաւ.): Բայց մանաւանդ երկպառակութիւնք վարդապետութեան Արիանոսացն, որք իրրեւ ցեց ի մտրութենէ ծնանին, անդէն ի կատարեալ բարձրութեան զօրութեանն իւրեանց՝ տկարացուցին զնոսա:

Սաղ իսկ իսկզբանն ի միջոյ անտի հակառակորդաց նիկիական հանգանակին երկղբին Աւսերիոսն ունէին այլ եւ այլ կարծիս ի միմեանց: Աեսարացին դնէր մեղմագոյն իմն կարգ հզատակութեան Որդւոյ առ Հայր, եւ կամէր փոխանակ ի միասին էականին՝ նման էական (ὁμοιούσιος), իսկ Վիկտորացին մերժէր զամենայն նմանութիւն էութեան (ὅμορροούσιος): Սակայն երկղբին եւս զիւրեանց զսեպհական կարծիս թագուցեալ՝ յօրինէին ստէպհանգանակս երբեմն ըստ ուղղափառ՝ եւ երբեմն ըստ կատարեալ արիանոսական մտաց: Սաղ ուրեմն յԱնտիոք (341) յօրինեցան 4 հանգանակք (որք կան առ Աթան. Ս. անն սիւնհ.) եւ յետ այնորիկ (345) մեւս եւս ճերորդ երկայնազոյն (μακρόστεχος) յաւելաւ, յորում Որդին Աստուծոյ կոչի կատարեալ եւ ճշմարիտ Աստուած եւ ամենայն նման Հօր:

Այլ իրրեւ ի ժողովին Մեղիողանու յաղթող ամենայնիւ երեւեցան Արիանոսը, յայնժամ ուրեմն ամբարձին զգլուխս իւրեանց բուն Արիանոսն: Այետիոս Սապադովկացի նախ զարքին պղնձոյ (կամ ոսկերիչ), ապա բժիշկ, յետոյ սարկաւազ յԱնտիոք (350) առ Ղեւոնդեաւ արիանոս եպիսկոպոսաւ, եւ ապա մերժեալ յԱղեքսանդրիա († 370), եւ Եւնոմիոս նորին աշակերտ եւ հայրենակից, եպիսկոպոս Սիզիկոսի († 392), որ զգիրս սուրբս եւեթ ընդունէր իրրեւ ճոխութիւն հաւատոց՝ հակառակեալ աւանդութեան եկեղեցւոյ, եւ կարծեցուցանէր տալ մարդկան կատարեալ ծանօթութիւն զԱստուծոյ էութենէն՝ հասուցին ամենեւին ի ծայր եւ ի ծագ զաղանդ արիանոսութեանն, ասելով՝ թէ ընդ արարիչն եւ ընդ արարածն անբաւ իմն անջրպետութիւն ի միջե կայ, քանզի «անջնո-նիւնն» ոչ անձնական սեպհականութիւն էօր, այլ էութիւնական սեպհականութիւն Աստուծոյ եղեալ՝ «ան-նիւնն» Արդւոյ էական այլակերպութիւն ի Հօրէ համարէր եւ վասն այնորիկ Վրիստոս թէպէտ եւ քան զարարածս վերագոյն է, ասէ, սակայն ամենեւին աննման է Հօրն ըստ էութեան (ἀνόμοιος κατ' ὄυσίαν καὶ κατὰ πάντα), եւ աստտին կողմն նոցա կոչէր այնուհետեւ Անոմեանք կամ (յտարեականք կամ Չգոյեականք (ἀνόμοιοι, ἑτεροουσιάνοι, ἕξουχόντιοι), նմին հակառակ մեղմագոյնքն անուանէին Աէս արիանոսը եւ «Վմանէականք (ὁμοιοουσιανοί):

Իսկ եւ իսկ գրաւեցան երկղբին կողմանքն ի մեծամեծ գժտութիւնս: Անոմեանքն կամ Աննմանականք արարին ժողով ի Սիրմիոն Պաննոնիացւոց (357), եւ յորինեցաւ մեւս եւս նոր աննմանական հանգանակ, երկրորդ հանգանակն Սիրմիոնի ի ժողովե ընդդէմ Փոսթինոսի, (առաջինն էր յորինեալ յամի 351 ըստ ուղղափառ մտաց, այլ առանց ի միասին էականին, հանդերձ 27 նզովիք ընդդէմ Սարեղականութեան), զոր եւ ստութեամբ համբաւէին յորինեալ յԱսիոսէ որ յաքսորսն էր յայնժամ. ի սմին մերժի ի միասին էականն եւ նմանէականն միանգամայն, վասն զի չգոն ի գիրս սուրբս եւ յայն սակ չիցէ պարս արկանել ի կիր. եւ թէպէտ եւ անդէն հաստատի թէ քննութիւն էութեանն Արդւոյն Աստուծոյ անցանէ ըստ միտս, սակայն եւ այնպէս սահմանէ հանգանակն այն՝ թէ Հայր պատուով, իշխանութեամբ, որպէս եւ անուամբն իսկ վերագոյն է քան զԱրդի՝ որ յամենայնի հպատակ է նմա:

Աղվաղակի գրգռեցաւ հակառակութիւն բուն Արիանոսացն եւ Աէս արիանոսաց ընդ միմեանս: Եւրոքսիոս եպիսկոպոս Վեր-

մանկիկայ Լատուոց իւրովի առանց կայսերն հրամանի եկն կալաւ զաթոռն Անտիոքայ եւ զարձաւ եկն առ նա յԱզեքսանդրիայ մտերիմն նորա Եյետիոս, ածեալ ընդ իւր եւ զԱւնովաս: Ազբա երեքին մտին ի դաշն ընդ Եկակայ Աեսարիայ եպիսկոպոսի եւ ընդ այլոց բուն Արիանոսաց եւ մերժեցին յԻւրեանց եկեղեցեաց ոչ միայն զուղղափառան այլ եւ զԱլէս արիանոսան:

Սերժեալք ի Ալէս արիանոսացն դիմեցին առ Բասիղիոս եպիսկոպոս Անկիւրայ: Ժողովէր Բասիղիոս սինհոդոս յԱնկիւրա գործակցութեամբ Գետրոգայ Ղաւոդիկեայ Լատուոց, Աեկրոպպայ Ղեկովեղիայ, Սակեզոնի Աոստանգինուպոլեայ եւ Աւզինկոսի Ղեկիկայ եպիսկոպոսաց (358), եւ եզան 12 նզովք ընդգէժ վարդապետութեան Անովեանցն (որք ըստ գլխաւորացն իւրեանց կաշէին եւ Աւզոքսեանք, Աւնովեանք, Եկակեանք): Գլխաւորք Ալէս արիանոսացն՝ Բասիղիոս, Աւստաթիոս Աերաստիպ եւ Ազեւարոս (եպիսկոպոս Աիւզեկոսի՝ փոխանակ Աւնովեայ մերժելոյ նենգութեամբ ի Ալէս արիանոսաց) առեալ զվճիռ ժողովոցն չոզան առ կայսր ի Աիրմիոն եւ աղաչէին զնա ապա պահել հաստատուն զվճիռ ժողովոցն իւրեանց վասն նմանեականութեան Արդուոց ընդ չօր, եւ գտին իսկ ունկնդրութիւն: չարկ համարեցան այնուհետեւ եւ Աւրասկիոս եւ Աւազէս զերկրորդ Աիրմեան հանգանակն (զբուն հանգանակն Անովեանց) մերժել եւ յարել ի սինհոդոսն Անկիւրայ, եւ թելադրութեամբ Բասիղեայ Անկիւրացւոյ՝ որ երթայք եւ զօրանայք առաջի կայսեր, սքսորեցան Աւզոքսիոս (ի հայրենիս իւր ի Փոքր չայս) եւ Եյետիոս (ի Փռիւզիս)՝ իբրեւ գործակիցք չարեաց զարժոց Գաղոսի (զորմէ յետոյ պատմեացի), նոյնպէս եւ Աւնովեոպն եւ այլ եւս 70 Անովեանք:

Այլ թէպէս եւ կայսր Աոստանդիոս իսկզբանէ իսկ խորհրդ մեղմագոյնս եւ էր ի կողմն Ալէս արիանոսաց, սակայն աղք աղքունեաց նորա, մանաւանդ Աւսերիոս ներքինապետ էր ի կողմն բուն Արիանոսաց: Ղեկին իրի գիւրաւ ածին Անովեանք ի հաւան զկայսր՝ առնել մեւս եւս ժողով տիեզերական, իբրեւ այն թէ նովին լինիցի զբաւ գժտութեանց ամենայնի: Մտորեցաւ Ղեկովեղիա տեղի ժողովելոյ, եւ եպիսկոպոսուկք զաւստաց զաւստաց անկեալ էին վաղ ի ճանապարհ յորժամ հասանէր զոյժ թէ կործանեցաւ քաղաքն ի սասանութենէ (2½ Աւզ.): (Այնժամ խորհեցաւ կայսր ըստ խրատուն Բասիղեայ գումարել ի Ղեկիոս: Բայց իբրեւ առկաւին անմիաբանութիւն էր յարքունիսն վասն տեղւոյ ժողովոյն՝ զօրացան միւսանգամ Աւրասկիոս եւ Աւազէս, եւ հաւանեցուցին զկայսր բաժանել զժողովն եւ առնել յերկուս վայրս ուրոյն ի միմեանց, քանզի երկնչէին իմն Անովեանք՝ թէ մի գուցէ յորժամ ամենայն եպիսկոպոսուկք ի մի վայր գումարիցին, բազմութիւն Ալէս արիանոսացն յաղթիցէ, եւ կամ զե դիւրագոյն համարէին

սուտ համբաւաւ զերկոցունց ժողովոց՝ զերկոսին ժողովն խորել :
 Զածոյ թուեցաւ խորհուրդն յարքունիս եւ սահմանեցաւ Սեղեւ
 կիս Խաւրացոց եւ Արիմինիոն Ափղիացոց յԽաաղիս : Անդէն
 ի Սիրմինն՝ ուր այս սահմանեցաւ, յորինեցաւ մեւս եւս հանգա-
 նակ (երրորդ) Սիրմեան՝ որ իբրեւ թէ մտաւրով իմն Աէս արիանս-
 սաց ասէր թէ «Վրդի նման է ամենայնիւ՝ Զօր ըստ գրոց», եւ
 հաւանեցոյց Վաղէս զիսոյս՝ թէ քանզի պատճառք ամենայն
 գժտութեանցն է էութիւնն բան, յայն սակս ոչ այլ ինչ պարտ
 է ի ժողովն ընդունել՝ բայց սոյն վերջին հանգանակ եւ սմին ար-
 կանել ձեռնագիր :

Անդէն յամի 359 յառաջ քան զարեւելեացն ժողովեցան
 յԱրիմինիոն եպիսկոպոսունք իբրեւ 400 թուով, յորոց 80 յԱ-
 րիանոսաց եւ ի Աէս արիանոսաց էին : Տաւրոս վերակացու Խաա-
 ղիայ ընկալաւ պատուէր՝ չարձակել զնոսա ի բաց՝ եթէ ոչ նախ
 ընկիցի միաբանութիւն դաւանութեան ի միջի նոցա : Խոստաւնայր
 նմա հիւպատոսութիւն եթէ ըստ ցանկութեանն իբրն զՃարեսցինն :
 Ապին մտին ի ժողովն Ուրասկիոս եւ Վաղէս ունելով ի ձեռին
 զհանգանակն վերջին՝ յորոց ի գրութն կայր գրեալ հակառակ ս-
 վորութեան հանգանակաց այսպէս. «Զաւատք ուղղափառու-
 թեան, դաւանեալ առաջի բարեպաշտի եւ յաղթող կայսեր Աոս-
 տանդեայ, յաւիտենակիանն Ազոստեայ, ի բռեշխութեան արանցն
 ըւսաւորաց եւ փառաւորաց՝ Փղաւեայ, Աւսեբեայ եւ Հիւպա-
 տեայ (երկրքին յետինք էին եղապք Աւսեբիայ կնոջ կայսերն) ի
 Սիրմին ի մետասաներորդում աւուր Աաղանդացն Յունեայ», (22
 Մայ.) : Անդ այս հանգանակ, ասեն, հաւանեալ է կայսր, պարտ
 եւ պատշաճ է զճշմարտութիւն հաւատոցն պարզ եւ անպաճոյճ
 բանիւք յայտ առնել. իսկ զամենայն բան որ դժուարիմաց եւ ոչ
 ըստ գրոց է՝ զայն պարտ է ի բաց մերժել : Իսկ եպիսկոպոսունքն
 ուղղափառք ասեն՝ թէ Մեր հաւատք չեն հաւատք այսր կամ
 երեկի աւուր, ոչ թէ վասն այնր իսկ եկաք այսր զի ուսանիցիմք թէ
 զինչ ինչ մեզ հաւատալ արժան իցէ, այլ զի հակառակ կայցեմք
 նորաձեւ վարդապետութեանց, եւ մեզ շատ այն է զոր սահմա-
 նեցին հարքն մեր ի Ղիկիա : Վսին իրի ընթերցան հանգանակք
 Արիանոսացն եւ մերժեցան մի ըստ միոջէ, ընթերցաւ եւ հանգա-
 նակն Ղիկիայ եւ հաստատեցաւ միւսանգամ : Իբրեւ Ուրասկիոսն
 եւ Վաղէսն եւ այլ եւս գլխաւորք Արիանոսաց ոչ սմին հանգա-
 նակի առին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ ոչ զԱրիոս նզովել՝
 կտրեցան ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ : Վճարեալ իմն էր արդ
 ժողովն, եթէ չէր առեալ Տաւրոսի հրաման չարձակել զհարն
 մինչ չեւ միաբանեալ նոցա ընդ միմեանս : Առին առաքեցին հարքն
 հրեշտակութիւն 20 պրանց յերիաստարդագունաց, յայտ առնել

1 Όμοιος κατὰ πάντα.

կայսեր զվճիրն, եւ աղաչէին զնա ի թղթին՝ զի արձակեացէ զնոսա առաջնորդել վիճակաց իւրեանց եւ առնել աղօթս վասն տէրու թեան եւ կայսեր: Բայց Ուրսակիոս եւ Վաղէս հանդերձ այլովք զատապարտելովք որ ծերագոյնք եւ քաջ փորձք իրաց արքունեաց էին՝ աճապարեցին վաղազոյն եւ յանկուցին զկայսրն յիւրեանս: Ոչ եթող կայսր զհրեշտակս ժողովոյն ելանել զառաջեալ իւրով, այլ բացէ ի բաց՝ պատճառեալ երթալ ի պատերազմն Պարսից՝ զրէր առ ժողովն թէ հրաման ետու հրեշտակացն մնալ ինձ յԱզրիանուպողիս: Չուր աղաչէին հարքն միւսանգամ՝ զի մինչ չեւ հասեալ ձմերայնւոյն մեհնեցի իւրաքանչիւր ի տեղի իւր: Վա առնիկ պատգամաւորքն յետ արգելեալ մնալոյ ժամանակս բազումն յԱզրիանուպողիս՝ յետուստ ի մօտել ձմերայնւոյն հաւանէին արկանել ձեռնագիր հանգանակի իմիք յօրինելոյ ի Վիկէ քաղաքի թորակացոց, որ էր ամենեւին նման երրորդ սիրմեան հանգանակի, յորում մերժեալ ընէր արկանել ի կիր ոչ միայն զէութեանն (οὐσία) բան, այլ եւ ոչ զգոյացութեան (ὄπισθοαὐτὸς), թէպէտ եւ վերջինս գտանի առ Առաքելոյ ի թղթին Աբրայեցոց: Արկին հրեշտակքն ձեռնագիր եւ գրոյ իմիք՝ յորում յայտ առնէին հազորդել ընդ Ուրսակիոսի եւ Վաղէսի եւ այլոց (10 Հօկա . 359), եւ ապա արձակեցան զնալ:

Աղբա տխուր տրտում, իսկ Ուրսակիոս եւ Վաղէս մեծապարծանօք եւ ուրախութեամբ հասանէին յԱզրիանիոն, եւ ի կայսերէ եկեալ էր հրովարտակ առ Տաւրոս չարձակել զժողովն՝ մինչ չեւ արկեալ ձեռնագիր նորոյ հանգանակին, հրաման տուեալ զի զգիմադարձան՝ որոց թիւ ոչ աւելի քան 15 իցէ, պըտրեացէ:

Չառաջինն կայր մնայր հաստատուն ժողովն եւ զելր իսկ պատգամաւորսն չընդունէր ի հաղորդութիւն. ապա մի զմիոյ կնի դեղեւել սկսան ի ստէպ լսելոյ զբողոք հակառակորդաց իւրեանց՝ որ ասէին թէ արեւելեայք ոչ երբեք արկանիցեն ձեռնագիր ի միասին էականին, եւ թէ ինքեանք արեւմտեայք լինին անդադար պատճառ խռովութեանց, եւ հարցանէին խորամանկութեամբ՝ թէ հաւատք նոցա Վրիստոս իցէ եթէ ի միասին էականն բան: Ապառնաիք եւ վտարանդութիւնք եւ մօտել ձմերայնոյն կատարեալ զհաւանութիւնն գործէին:

Յայնչափ բազմութենէ՝ 20 եւեթ եպիսկոպոսունք մնացին յառաջին մտաց հաստատութեան: Սակայն եւ սղբա մեղմացան թուլացան յաղաչանաց անտի Տաւրոսի, բայց մանաւանդ այնու՝ զի շնորհեցաւ նոցա առնել յաւելուածս ի հանգանակ անդր, եւ բաւական համարեցան ըստ խորամանկ թելադրութեանն Վաղէսի առնել զայս յաւելուած թէ «Արդին չէ արարած որ իբրեւ զայլ արարածս», զի ուղղափառքն կարծեցին թէ սովին հակառակորդք

նոցա դաւանին՝ թէ «Արդին չէ արարած», — Վիքերիոս քահա-
նայապետ չունէր ինչ մասն ի ժողովն աստ :

73

Իսկ ժողովն Սեղեւկիայ որ իբրեւ կէս իմն միոյ միայնոյ տիե-
զերական ժողովոյ համարեալ էր, ժողովեցաւ ի 22 Սեպտ. 359,
եւ էին ի նմա ընդ ամենայն եպիսկոպոսուէք իբրեւ 160, յորոց
105 ի Վէս արիանոսաց էին եւ իբրեւ 40 ի բուն Արիանոսաց : Իւնի
ածաւ անդր եւ Ս. Հիղարիոս ի տեղւոյն քսոսորանացն : Աստ եւս
կարգեալ էին գործակալք ի կայսերէ, Վեռնաս՝ վասն առաջնոր-
դելոյ խօսիցն եւ Վաւրիկիոս, որում յառաջն գործ յանձն էր
ընդդէմ՝ գնդից աւագակացն Իսաւրացւոց՝ հրաման առ տալ Վե-
անայ ձեռս յորժամ պիտոյն լինիցի : Վէս արիանոսք միայն զբանն
ի միասին էական կամէին հանել ի բաց ի հանգանակէն՝ Վիկիայ եւ
զայլն ամենայն ընդունել : Վմին հակառակ Անոմեանք, ընդ որոց
միաբանեցին Ակակեանքն, այս ինքն կուսակիցք Ակակիոսի Աեսարիայ
եպիսկոպոսի՝ որ ի ժողովն անդ ել ի կողմն Անոմեանց, զի գիւրաւ
յաղթիցէ ամբաստանութեանն զոր մատուցանէր զնմանէ Ս. Վիւ-
րեղ եպիսկոպոս Արուսաղեմի՝ վասն մերժելոյ նորա զնա յաթոռոց
պատճառանգը՝ թէ զմեծագին հանդերձ ինչ եկեղեցւոյն վաճա-
ռեաց վարձակի : Ակակեանք՝ որ ասէին թէ Վրիստոս ոչ հաւա-
սար եւ ոչ նման է Աստուծոյ, այլ արարած ինչ լեալ յոչունէ,
կործանեցան ի բանս հայհոյութեան, ընդ որ զայրացան իսկ ամե-
նեքին : Աստուատ ելին մեկնեցան Անոմեանք եւ Ակակեանք՝ յոր-
ժամ սահմանեցաւ ընդունել զառաջին հանգանակն Անտիոքայ :
Իսկ Վէս արիանոսք յետ կատարելոյ զերկրորդ նիստն դրովք փա-
կելովք յեկեղեցւոյն՝ ընկալան զԱկակեանսն յերրորդ նիստն՝ յո-
րում մերժելով սոցա զՄիասին էականն՝ ընկալան լինել Արդոց
նման շօր, այլ ի չորրորդում նիստն յայտ եղեւ, թէ նմանու-
թիւնն այն է միայն նմանութիւն կամաց, եւ զայրացան վիճմունքն,
մինչեւ ի հինգերորդումն ոչ միայն Վեռնաս վասն անվախճան
գժտութեանն չառ յանձն այնուհետեւ նստել ի ժողովն, այլ եւ
ոչ Ակակեանք եկին անդր : Վմին իրի եւ ժողովն ընկէց ի պաշտա-
մանց իւրաքանչիւր զԱկակ Աեսարիայ, զՎեռք Աղեքսանդրիայ
զԱդդրասիոս Անտիոքայ եւ զԽոովիչն եւ զԵրացեայն յարիանոսու-
թեան զՊատրոփիղոս Սկիւթոպոլեայ : Ս. Վիւրեղ միւսանգամ
նստուցաւ յաթոռն Արուսաղեմի : Առաքեցան 10 պատգամաւորք
թղթով ժողովոյն առ կայսր ի Աոսաանդինուպոլիս, սակայն եւ
աստ կանխեցին հակառակորդքն եւ դառնացուցին զկայսր. զուր
ջանային հաւանեցուցանել զկայսր մեծ մասն Վէս արիանոսացն՝
որք նոյնպէս ելին եկին զՏեա հրեշտակաց իւրեանց, քանզի եւ

Աբրահիմ եւ Վաղէս որ ընդ նոյն ժամանակս հասեալ էին՝ ելին ի կողմն Լիկիեանց, եւ այնպէս ստիպեցան ի կայսերէ եւ պատգամաւորք եպիսկոպոսացն Սեղեւկիայ ի վերջնում աւուր 359 ամին արկանել ձեռնագիր հանգանակին՝ զոր ընկալաւ ժողովն Երիմինեայ:

Իբրեւ ըրումն եւ կատարած ամենայնի՝ եղեւ մեւս եւս ժողով ի միւսում ամի անդէն ի Ղոստանգինուպողիս, յորում հաստատեցաւ հանգանակն Երիմինեայ, դատապարտեցան ամենայն հանգանակք որ յառաջ քան զնա յորինեալ էին եւ որ յետ այնորիկ երբեք յորինեսցին: Վզովեցաւ Լեւոնոս եւ արկաւ ի պաշտամանէ սարկաւազութեան, թէպէտ եւ ծանր էր այն Լիկիեանց եւ այլոց Լնամեանց: Յետ այնորիկ ընկեցան գլխաւորք Սեւ արիանոսացն՝ Մակեդոնիոս Ղոստանգինուպողեայ եւ Բասիղիոս Լնիկերայ՝ զոր այնպէս մեծալոյ համարեալ էր երբեմն կայսր: Ընդ սոսա ընկեցաւ եւ Ս. Սիւրեղ Երուսաղեմի: Ընց կայ վախանակ Մակեդոնիոսի՝ Եւդոքսիոս երբեմն եպիսկոպոս Լնաիդայ: Եւսջին գործ եպիսկոպոսութեան նորա (14 Փետր. 360) եղեն նաւակաւիք (եպիսկոպոսական) եկեղեցւոյն Սոփիայ՝ շինելոյ ի Ղոստանդեայ, որ ապա ի վեցերորդ գարու այրեալ ի հրգեհէ նորոգ շինեցաւ ի Յուստինիանեայ խառնեալ ընդ մօտաւոր եկեղեցւոյն Խաղաղութեան:

Եւնամիոս առ զաթոռն Եգիւսեայ, բայց քանզի չկարաց ըստ խրատուն Եւդոքսեայ պահել զըերան իւր ի չխօսելոյ ըստ բուն անամեան կարծեաց, կրեաց ամբաստանութիւն առաջի կայսեր եւ ստիպեցաւ ելանել փախստեայ յաթոռոյ իւրմէ՝ 1: Սակայն եւ Ս. Հիլարիոս, որ ընդ պատգամաւորաց ժողովոյն Սեղեւկիայ եկեալ էր առ կայսր եւ ի ժողովն Ղոստանգինուպողեայ կացեալ ջատագով նիկիական հաւատոց՝ ընկալաւ հրաման ի կայսերէ դառնալ յաթոռ իւր: Ի խաղալ կայսեր ի վերջնում նաւագի (361) ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից՝ կոչեաց Ղոստանդիոս զիւր վերջին ժողով յԼնտիդք վասն նոցին իրաց որք ի Ղոստանգինուպողեան կատարեցան, յորում ընտրեցաւ յեպիսկոպոսութիւն դատարկացեալ աթոռոյն Լնտիդայ Սեղետիոս Սեղետեանցի ի Փոքր Հայոց, այր հեզ, յաղնուական եւ ի մեծատուն ասնէ, որ յետ ընտրելոյ յԵրիանոսաց յեպիսկոպոսութիւն Սեւաստիայ փոխանակ Եւստատիեայ մերժելոյ անտի՝ հրաժարեալ մեկնեալ էր ի Բերիա Եսորւոց: Բայց իբրեւ տեսին Երիանոք թէ պնդեալ է Սեղետիոս դաւանել զհանգանակն Լիկիայ՝ մատուցին ամբաստանութիւն առ կայսր թէ սաբեղեան է: Սերժե-

1 Եկոց Եւնամիոս զլուի առնմինն ի բնէ սղանդոյ Արիանոսոց, որոյ վերջապետութիւն յայս է ի մեւոյ մկրտութեան նոցա՝ պատեւ. "Յառն չոր որոքքի, յա-

նուն Որդոյ արարեայ եւ յառն չորւոյն որոյն որ արարաւ յՈրդոյ անտի արարեայ,":

ցաւ Մեղեախոս ի քաղաք Ճերնդեան իւրոյ ի Մեղեանէ, եւ փոխանակ նորա ընտրեցաւ Լււղղիոս երբեմն ընկեր Արիսաբ, մերժեալ յԼւղղեանդրէ եպիսկոպոսէ Լղեքսանդրացոց: Թձւէտ եւ հաստատեցաւ ի ժողովին հանգանակն Արիսանեան առ ահի կայսերն՝ որ ի կողմն Կէս արիանոսացն էր, սակայն յօրինեցաւ յԼնումեանց անտի 18երորդ եւ վերջին հանգանակն արիանոսութեան՝ թէ «Զէ Արդի յաւիանական, այլ ի զոյէ եղեալ»:

Գրեթէ վասն այսց ժամանակաց ասէ Ս. Յերոնիմոս թէ «Սքանչացաւ համօրէն երկիր տեսեալ զինքն արիանոս», : Սակայն բովանդակ իսկ արուեստագործ շինուած արիանոսութեանն, որ համակ նենգութեամբն եւ բռնութեամբ կցեալ յօրինեցաւ՝ խախտեցաւ անկաւ կործան մօտայրուտ մահուամբ կայսերն:

75

Ի Յուդեայ Առտանդեայ յերբօրէ Մեծին Առտանդիանոսի՝ լեալ էր որդի Գաղղոս ի Գաղղայ կնոջէ (325), եւ Յուդիանոս՝ յերկրորդ կնոջէ ի Բասիղինայ ի գտտերէ Յուդիանու ուրումն վերակացուի (331), որք ապրեցան ի կտորածէ անտի 337 ամին ի բարեխօսելոյ քեռն նոցա՝ առաջնոց կնոջն Առտանդեայ, մանաւանդ զի Գաղղոս հիւանդ էր յայնժամ առ ի մահ, եւ զՅուդիանոս առ պահեաց յառաջում մեղեղութեան անդ Մարկոս եպիսկոպոս Արեթուսայ Ասորոց: Առտանդիոս՝ որ զգջացեալ իմն էր ընդ այն կտորած (ըստ Յուդիանու իսկ ասելոյ), ետ նոցա ուսուցիչ ազգի ազգի ուսմանց եւ վարդապետս հաւատոց յԷստրեանց անտի: Յետ առաքելոյ զնոսա կայսեր ի Բիւթանացոց աշխարհին ի քաղաքէ ի քաղաք՝ առաքեցան նստել ի Մակեդոն գղեկի հնոց Թագաւորացն Գամբաց, զրեթէ բանդարդել իմն ի մէջ ներքինեաց եւ ամբառ սպասաւորաց (345), ուր եւ երկրքին ընկալեալ զաստիճան ընթերցութեան՝ բազում անգամ սպասաւորէին ի մօտաւոր եկեղեցւոջն:

Առտաթին իսկ հան յանկարծ Առտանդիոս զԳաղղոս յամի 351 ի ժամանակի արշաւանին իւրոյ ի վերայ Մագնեսիոսի, ետ նմա կնութեան զԷւր քոյր զԱռտանդինա, զայրի կին Անիթաղիանոսի Թագաւորի Փորն Հայոց եւ Պոնտոսի, որ եւ ի հօրէն իւրմէ ի Առտանդիանոսէ Մեծէ անուանեալ էր Աւրոստա. անուանեաց զԳաղղոս (որ այնուհետեւ Առտանդիոս Գաղղոսն կոչեցաւ) կեսար, եւ ի միւսում ամբ բղեաշե, եւ առաքեցաւ յԼնումի որք առաջնորդել կողմանցն: Ղարձոց Գաղղոս զՊարսիկան յետս, եւ ցածոյց զապստամբութիւն Հրէիցն ի Ղիսկեսապիա (352), իլեաց ջնջեաց զանտառն անառակ եւ զտեղի պատգամին Ապողանեայ ի Ղապինէ Անտիոքացոց եւ ետ տանել անդր զու-

կերս Ս. Բարեղայ: Սակայն առաջնորդութիւն նորա լի էր խրատութեամբ եւ անագորունութեամբ՝ յոր զրդէր զնա մանաւանդ կինն իւր անագորոյն: Եւ եղեն քաղաքք եւ տունք լրտեսօք, միւսանգամ՝ առւան խաղքն սուսերամարտկաց որ արգելեալ էին ի Աոստանդիանոսէ, եւ ինքն իսկ Ղաղղոս կայր նոցին հանդիսատես: Չգաց կայսր զիրսն ի ձեռն Թաղասիոսի վերակացուն Արեւելից. յղեցաւ Ղոմիտիանոս յաջորդ Թաղասեայ առաքել զՂաղղոս մեղմով առ կայսր: Բայց Ղաղղոս արար զնա ձերբակալ վասն հետտութեանն, եւ զՄանտիոս զանձապետ՝ զի նմին ջատագով եկաց, եւ քարշել եւ արկանել յԱրոնտէս գետ: Ուրսիկինեաց զօրավարի հեծեղազօրուն արեւելից յանձն եղեւ քննել զիրանկատարած քննութեանն ինէր հաստատութիւն գործոց անագորունութեանն Ղաղղոսի: Այս բազում անգամ հրաւիրելոյ կայսեր զՂաղղոս եւ զԱոստանդինա գալ առ ինքն յարեւմուտս, ապա ուրեմն ել Աոստանդինա յառաջագոյն՝ զի թերեւս ցածուսէ զսիրտ եղբօրն, բայց ի Բիւթանիա ջերմամբ վախճանեցաւ: Ընկաւ Ղաղղոս ի ճանապարհ բազմամբոխ սպասաւորօք, ի Աոստանդիսուպոզիս ետես զխաղս կրկիսին եւ իւր իսկ ձեռամբ պահեաց զմի ի կառավարացն. այլ անդէն յԱղղիանուպողիս հասին պատգամաւորք ի կայսերէ հրաման տալ նմա՝ արձակել զորս ընդ իւրն են. ի Պետրիոն (Փեթթաւ ի Ըթայերմարք) հան ի նմանէ զնշանս պատուոյ իշխանութեանն, եւ անտի ածաւ մօս ի Պողա Խատրիացւոց՝ ուր սպանն իսկ երբեմն Աոստանդիանոս զիւր որդի զԱրիսպոս: Ասա խօստովան եղեւ Ղաղղոս զգործս անագորունութեան իւրոյ՝ առաջի Աւսերեայ ներքինապետի թրշնամուոյ իւրոյ, եւ ոպանաւ իբրեւ զայր չարագործ ձեռօք կապելովք՝ կեսար Աոստանդիոս Ղաղղոս, հօրեղբօրորդի եւ քեռայր կայսեր եւ եղբօրորդի Մեծին Աոստանդիանոսի (354): Բազումք ի մեծամեծաց ածան շքեթայակապ յԱնտիօքայ յԱկուիզէս եւ դատեալ յԱւսերեայ՝ կէսք սպանան եւ կէղք պստրեցան:

Այլ իսկ Աուղիանոս՝ որոյ մայրն վախճանեալ էր տարածամ, ընդ առաջնորդութեամբ մայրենի գերւոյն դաստիարակին իւրոյ Մարդոնիոսի՝ ուսաւ սիրել զՀոմերոս, եւ ապա՝ Արիկոզէս ոմն ի ծածուկ հեթանոս մեկնեաց նմա զպուետն այլարանութեամբք: Թէպէտ եւ փոյթ ի վերայ կալաւ Աոստանդիոս ուսուցանել նմա զքրիստոնէութիւն, բայց այն չէր քրիստոնէութիւնն ճշմարիտ, այլ վեճօղ վարդապետութիւն արիանոսութեանն՝ որ չմատուցանէր ինչ յագուրդ եռանդուն մօսաց եւ ջերմն ցնորից պատանեկին, եւ յայն սակ զօրագոյն գտան հրապոյրք յունական մատենագրութեանն, եւ անդէն ի Մակեդոնի յօրժամ առ ի հրահանգս վեճմունքն ինէին ի պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան կամ հեթանոսութեան՝ ինքն զպաշտպանութիւն հեթանոսութեանն առնոցր,

իրբեւ զտկարագոյն կողմանն, թողեալ եղբօրն զպաշտպանութիւն քրիստոնէութեան: Յորժամ սա ամբարձաւ ի պատիւ եւ առաքեցաւ կալ կուսակալ յարեւելս, եղև եւ Յուղիանու հրաման զալ ի Կոստանդինուպոլիս: Ըստ մեծաւ փութով եւ յօժարութեամբ յաճախէր ի դպրոցս արանց նշանաւորաց (բաց ի դպրոցէն Վիրանեայ), եւ չափաւորն եւ անստգիւտ գնացիւք եղև զարմանալի քաղաքացեացն, մինչեւ բազմաց համարել կամ ցանկալ տեսանել զնա պայազատ անղաւակն Կոստանդեայ: Իբրեւ զգայր զայն Կոստանդոս, տայր նմա հրաման երթալ ի Աիկոմեդիա, յորժամ ինքն խաղալոց էր ի վերայ Մագնեսեոսեայ:

Սինչ չեւ ելեալ անտի Յուղիանու՝ տուեալ էր խոտուսն երդմամբ՝ չերթալ յունկնդրութիւն նոր պղատոնականն Վիրանիոսի ուսուցչի ճարտարիսօսութեան թշնամոյն քրիստոնէութեան՝ որ ի Աիկոմեդիա էր յայնժամ: Ըչ չոգաւ առ նա Յուղիանոս, բայց զճառն նորա ընթեռնոյր ի զրի առաւելագոյն փութով: Ըզգ եղև յօժարութիւն մտաց պատանեկին՝ գրել խաւորաց նորն Պղատոնականաց՝ որք ջանային գրաւել զմիաս Յուղիանու զոր իբրեւ յաջորդ Կոստանդեայ համարէին: Ըլ եկն անդր Մաքսիմոս յԱփեսոսէ հաւանեցուցանել նմա ըստ մարգարէութեան մոզական գիտութեան իւրոյ՝ թէ սահմանեալ է նմա ի դիցն պայազատութիւն աթոռոյն եւ զկրօնս հեթանոսութեանն՝ որ ի քրիստոնէութենէ կործանեցաւ, միւսանգամ նորոգել: Յորդարեալ ի Մաքսիմեայ՝ ել Յուղիանոս տեսանել զերեւելին քան զամենայն նոր Պղատոնականս ժամանակին զԱյիդեսիոս ի Պերգամոն, որ վասն յոյժ ծերութեանն չառ յանձն ուսուցանել զնա ինքնին, այլ առաքեաց առ աշակերտսն, յորոց Լուսերիոս ոմն անուն ի նմին քաղաքի առաւել քան զայլն հաճոյ թուէր Յուղիանու վասն բանիցն յստակութեան եւ զեղեցկութեան. սակայն եւ այնպէս հարկ համարեցաւ երթալ եւ առ Մաքսիմոս յԱփեսոս՝ լսել զմօլեզին մեհնասէր ճառն, եւ առ ի նմանէ խրատ ընել միջամուխ եւ ի խորհուրդն Լոզեւոսեայ ի Յունաց աշխարհին: Աստարեցաւ ել ի գլուխ ուրացութիւնն Յուղիանու ի ծածուկ. սակայն հասեալ էր համբաւ յաճախելոյ նորա առ նոր Պղատոնականս յԱնտիոք, եւ յայն սակս գրեաց առ նա Վաղղոս զգուշացուցանելով յուրացութենէ. քանզի տային եւ առնոյին թուղթս ի միմեանց մինչեւ անկաւ Վաղղոս յիշխանութենէն:

Փոքր մեւս եւս եւ ընդ Յուղիանոս անցք եղբօրն անցանէին թելադրութեամբ ներքինեաց պաղատանն. ածաւ նա ի կողմանց Փոքրն Ասիայ յարքունիս ի Մեդիոլանոն, բայց Լուսերիա երկրորդ կին կայսեր (յամէ իբրեւ 353, դուտոր բարենշան եւ իմաստուն՝ առն հիւպատոսականի, ածեալ ի Թեսաղոնիկեայ) ասորեցոյ զնա. եւ յեա կալոյ ամիսս 7 ընդ զգուշութեամբ՝ մերթ ի

Պոմին (Վալոն) եւ մերթ յայլ տեղիս մտ ի Մեղիդականն, շորհեցաւ նմա բարեխօսութեամբ դշխոյին՝ երթալ յԱթէնս ի կատարումն ուսմանն (Սայ. 355): Մինչ ղեռ աստ ծծէր անյազ զԹոյն հեթանոսութեանն՝ մերթ միջամուխ յԱղեւտան խորհուրդսն լինելով եւ մերթ կենակեց պարու փրկափայլեցն, մինչեւ յարտաքին իակ կերպարանացն գաշակելով զաչէր Ս. Գրիգոր Վաղեանզացի ցնկերոն «Արաբախ՝ չարիս սնուցանէ հռովմական պետութիւնն», անդէն յետ վեց ամսոց կոչեցաւ միւսունգամ ի Մեղիդականն: Եւ անոր Յուզեանոս արամեւթեամբ հրատարեալ ի քաղաքէն Աթենացոց եւ յետ խնդրելոյ զօգնութիւն Աթենայ՝ ամբառնալով զձեռն իւր ի գղեակ անդր Աստուածոյն: Արտեալ զերկայն մօրուան եւ ի բաց եզեալ զազարտոն փրկափայտութեանն՝ ազաւ զԺիրանին զոր արկ զնովաւ Արտասանդիոս ի թմի յանդիման բազմութեան զօրաց (6 Վոյ. 355)՝ լինել Աեսար ի նահանգսն Վաղիայ, Ապսիփայ եւ Բրիտանիայ. ընկալաւ կուսութեան զՍեղենա (7 Վոյ. 360) զքոյր կայսերն, եւ աուաւ նաև պարզել յԱղեւտիայ մատենագարան մի գեղեցիկ Յունացն փրկասփայլեց, զասանազրաց, ճարտարախօսաց եւ պուետաց, «արով եղել ինձ, ասէ Յուզեանոս, Վաղեա եւ Վերմանիա՝ մուսայարան»,:

75

Իսկ եւ իսկ քառ առիպելոյ իրացն եւ Յուզեանոս ի ճանապարհ (1 Գեկտ. 355) զօրականօք, յուղարկեալ ի կայսերէ ընդ բազում տեղիս, եւ լուեալ զառաջինն յԱւգոստոս Տաւրենացոց՝ Թէ Վերմանը զՂողանիա առեալ քանդեալ են, չար բազմութիւն գերան համարեցաւ եւ արձակէր բանս ինչ արանջանաց՝ որպէս Թէ առ ասել իսկ եր զնա կայսր ի վերակացութիւն յայնկոյս Աղալից: Սակայն միտթարեցաւ առ ստիաւ մի՝ յորժամ մեծաւ պատուով եւ ուրախութեան արդարակաւ ընկալաւ զնա ժողովուրդն ի Վիեննայ Վաղեացոց, եւ սկսաւ պատրաստել ի մարտ պատերազմի մինչեւ ցգարուն միւսոյ ամին (356):

Սեծամեծ դժուարութիւնք պատեալ պաշարեալ ունկին զպատանեակն Քիսակայ. ի մանկութենէ անցուցեալ զաւուրս իւր կամ ի գերս եւ կամ ի սրահս եւ ի ծառաստանս փրկափայլեցն, հեռի յաղմկոյ զհիուց եւ սպասազինաց, ոչ անտեալ երբեք ուրեք Թշնամի առաջն կամ օւտեալ պուետոս պատերազմի, յանկարծ ի գրաց ի զէն կոչեցաւ՝ պաշտպանել նահանգաց զորովք պատ առեալ կային մոլեղին Թշնամիք: Եւ ինքն կայսր Արտասանդիոս՝ կամ առ ասելն եւ կամ առ կատածոս մտացն՝ առաւել եւս ծանրագոյն զերան գործեաց. պաշարեալ էր Յուզեանոս ի լրտեսաց արքունեացն, զոր ետ նմա կայսր ի միապին՝

իրեւ թէ ի պատիւ մեծարանաց նորա . եւ զօրավարքն որ ի կայսերէ առաքեցան մի ըստ միոջէ ունէին ի ծածուկ թելադրութիւն՝ զիտել զնա, չլինել վատահ ի նա եւ չհնազանդել նմա իրեւ ապարսպետի: Եւ իրենիք կայսերն՝ որք զիտէին թէ ատեայ զնոսա (Յուզիանոս, առաւել եւս պարարէին զհատկած մտացն Արատանդեայ, մանաւանդ յետ Եւսեբիայ ի ծաղկի տիոցն վախճանելոյ (360), որ միշտն պաշտպանէր Յուզիանու: (Եւսեբիոս երրորդ կին Արատանդեայ՝ Մարտինոս Փաւստինա յամի 361):

Սակայն եւ այնպէս գտաւ նա ժիր եւ գործօն. զիտաց նա զգին ժամանակին, տիւն սահմանեալ էր գործոց պատերազմի եւ խաղաղութեան, եւ սակաւիկ ինչ մասն զիշերոյն՝ քնոյ, իսկ զմնացեալ մասն զիշերոյն հանէր յընթերցուած հնոցն մատենագրաց: Փիղիսոփայական եւ մոզական յիմարութիւնք նորա կային մնային անձանօթ ի մարդկանէ, զի ի ծածուկ գործէր: Եւ մին հակառակ անսագիւս իմն էին բարք նորա հրապարակաւ: Առաջվաղակի եղեւ նա օրեքի Պաղիսացոցն՝ արդար դատարանաօքն, թեթեւութեամբ հարկացն եւ բարձմամբ լրտեսացն կարգելոց ի տէրութենէ՝ զիտել զառանկն անցս. նոյնպէս եւ զօրաց եղեւ օրեքի անհնարին՝ տանելով զնոսա ի յաղթութենէ ի յաղթութիւն:

Եւ որէն իսկզբան ամարայնոցն (356) հակառակ խրատու արքունապանացն՝ որ խափածն կտակէին ինել, եւ լեզէնօքն խնդրել զթշնամին, անց ընդ Եւզոստողունոն (Եւթէօն ի Պուրկոներ), ընդ Տրիպոս (Իրուս), ընդ Ռեմս (Ռէն ի Շամփաներ), ընդ Պեկեմպագո (Տիէօզ՝ ի Եթարինգիա) անդադար կրելով յարձակումն ի թշնամոց, մինչեւ յետ յաղթութեանն մօտ ի Բրոկոմազոս (Պրոմթ յԵլլաոս, ժամուք ինչ հեռի ի Սթրասպուրկայ) բացառ առաջի նորա ճանապարհ ազատ ի Ադոնիսա՝ զոր եւ միւս անգամ ամրացոյց: Յետ դաշինս դադարման պատերազմի ընդ իշխանաց սմանց կուրոյ՝ դարձաւ ի Սենոնս (Սան ի Շամփաներ) ձմերել: Օգտոյն Պերմենք զօսկաւութիւն պահպանական զօրուն եւ պաշարեալ զքաղաքն արկին ի նեղ մեծ զՅուզիանոս՝ որ զուք գրէր առ Մարկեղղոս զօրավար՝ գալ ի թիկունս. սակայն յետ ամսօրեայ պաշարմանն ձանձրացեալ մեկնեցաւ հէնն: Առջեաց Աոստանդիոս զՄարկեղղոս յետս՝ կամ զի զայրացաւ ընդ գործ նորա եւ կամ զի կամէր երեւել թէ զայրացաւ: Օհետ նորա առաքէր Յուզիանոս ի Մեդիոզանոն զԵթերիոս զիւր սենեկապան հայ յազգէ՝ որ ետ մեծաւ զօրութեամբ պատասխանի զպարտութեանցն Մարկեղղեայ զՅուզիանոսէ առաջի կայսեր, մինչեւ գտաւ Մարկեղղոս յանցաւոր եւ անկաւ ի զօրավարութեանն պատուոյ (357): Փոխանակ Մարկեղղեայ առաքեցաւ Սեւերոս զօրավար հեծեալզօրու՝ հանդերձ Բարբաթիոնաւ զօրավարաւ հետեւակաց, զի սղբա ի հարաւոյ եւ Յուզիանոս ի հիւ-

սխոյ տակաւ առ միմեանս հասեալ փակեցեն ի միջ զՎերմանսն :

Այլ հայեցեալ Վերմանաց ընդ չմիարանութիւն զորավարացս այսոցիկ ընդ Յուղիանու, պատրաստեցան յարձակել ի վերայ սակաւաւոր գնդին Յուղիանու, զորավարութեամբ իշխանին իւրեանց Վնոդոմարայ : Անյայտ իմն էր յաղթութիւնն ընդ երկար՝ ի դաշտավայրսն Արգենտորատոնի (Աթրասպոլիայ), եւ վաղ աճապարէր ի փախուստ պրուձին հռոմայեցի . վազեաց Յուղիան առաջի նոցա եւ դարձոյց միւսանգամ առաջի թշնամեաց . պատերազմական արուեստիւն յաղթէր ճակատուն եւ առաքէր զՎնոդոմար ձերբակալ ի Հռոմ առ Կոստանդինոս՝ որ իւր սեպհականեալ զպարծանս յաղթութեանն գրէր ի հրովարտակին առ ծերակոյտն ի Կոստանդինուպոլիս «Պարգեցաք յարդարեցաք մէք զզօրն եւ ինքնին ընթացաք առաջի նոցա... եւ տուաւ մեզ Վնոդոմար ձերբակալ», (357) : Այնուհետեւ անցանէր Յուղիանոս ամ ըստ ամէ ընդ Հռենոս (357—359) եւ հարկանելով զՓրանկս եւ զԱղլեմանս՝ խաղաղացուցանէր զՎաղիա եւ զարծուենշանսն պսակազարդս հասուցանէր մինչեւ ի սիրտ Վերմանացւոց աշխարհին . զձմեռնն հանէր յաճախ ի Ղուտետիա Պարիսացւոց՝ զոր իւր սիրելի Ղուտետիայն անուանէր, յորում էր պաղատն մի, ջերմուկք եւ ամփիթէատրոն . փոքր իմն քաղաքիկ էր այն, այլ էր Պարիս փոքրիկ :

Արքունականքն որ շուրջ զԿոստանդեաւ էին, զլարէին ընդ յաղթութիւնսն եւ յաւելուին գրգռել զկասկած մտաց կայսերն : «Երանանայ, ասէին, այժն յաղթութեամբքն . այսպէս կռչէին զնա վասն մօրուացն, եւ անուանէին զնա զարձեալ՝ խլուրդ շատիս, կապիկ ծիրանաւոր եւ մատենագիտիկ յոյն¹ : Յետուստ ուրեմն առաքէր կայսր զՎեկենտիոս դպրապետ ի Վաղիա՝ ընտրել զընտիր ընտիր զօրացն Յուղիանու եւ ածել յարեւելս ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից : Ի նեղ մեծ անկաւ Յուղիանոս, զի մեծ ինչ մասն զօրացն զօրավարութեամբ Ղուպիկինեայ (զոր ընդ Փղորետեայ յղեալ էր կայսր փոխանակ Սեւերեայ վախճանելոյ) առաքեալ էր ի Ղոնդինոն ընդդէմ Պիկտաց եւ Սկովտացւոց սորշաւելոց ի Բրիտանիա (360) : Այլ իբրեւ ընտրեալ Վեկենտեայ զայր ընտիր ի լեզէնացն Վաղիայ՝ հակառակ խրատուն Յուղիանու անցուցանէր ընդ Ղուտետիա Պարիսացւոց, եւ ընդ առաջ նոցա Յուղիանոս, գովեաց զմի մի ի հրամանատարացն ի բեմէ անտի եւ յիշեաց զքաջութիւնս զօրականին եւ խրատ ետ երթալ ուրախութեամբ առ կայսր՝ որ կարօզն է ըստ գործոցն տալ նոցա հատուցումն : Ղիչ բարձեալ ազաչէր ժողովուրդ

¹ Loquacem talpam et purpuratam simiam et litterionem graecum. ԱՔԻՆ՝ ՄԻԿ՝ ԺԷ՝ 11 :

Պարիսացւոցն զգորականն՝ չթողուլ զերկիրն զոր այնպէս քաջու-
թեամբ պահեցին, եւ ցուցանէր իսկ զորականն թէ չկամի երթալ
Բայց Յուդիանոս ամբարձ միւսանգամ զձայն իւր եւ ասէ. Յոր-
ժամ կայսր հրաման տայ՝ չէ արժան երկմտեալ գեղեւել: Ըն-
ժամն լուռ եղեւ զօրն, այլ ընդ երեկս յետ դառնալոյ զօրավա-
րացն ի սեզանոյ Յուդիանու, եկն կուտեցաւ զպաղատամբն եւ
մեծաւ աղաղակաւ կարդայր զՅուդիանոս՝ Ըւզոստոս: Յուդիանոս
(ըստ Ամբանու Մարկեղեայ) մերթ բարկութեամբ եւ մերթ ար-
տասուօք խօսէր առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն եւ մի ան-
արժան գործով զպարծանս յաղթութեանց իւրեանց արատել: Ը-
յլ նոքա առին ամբարձին զնա ի վերայ վահանի եւ կապեցին
զգլխով նորա գունարտակ ինչ պարանոցի իբրեւ պսակ, եւ յայն-
ժամ ուրեմն երին ի բաց ի պաղատանէն՝ յորժամ տեսին զՅու-
դիանոս արկեալ փերեւ զամենայն պատիւ աւզոտական իշխա-
նութեանն: Ի վաղիւ անդր ի մեծի հրապարակի խօսեցաւ ընդ
զօրացն ի բեմէ եւ (որպէս գրէ ինքն առ Աթենացիս) ընկալաւ խոս-
տումն ի նոցանէ չառնել ինչ ընդդէմ Աոստանդեայ, եթէ թողցէ
զնոսա ի Գաղիա եւ հաւանեացի ընդ ամենայն որ ի նոցանէ գոր-
ծեցաւ (Մարտ. 360): Իսկ եւ իսկ առաքէր Յուդիանոս հրեշ-
տակս թղթով հանդերձ առ Աոստանդիոս, ցուցանել զանցս ի-
բացն, ինդրել զհաստատութիւնն մասին իրիք իշխանութեանն
եւ խոստանայր հնազանդութիւն հրամանաց նորա:

Գտին պատգամաւորքն Յուդիանու զԱոստանդիոս ի Աեսարիա
Գամրաց. լի եղեւ սրտմտութեամբ կայսր, չեղ ունկն բանից նոցա
եւ հրամայեաց ելանել արտաքս, եւ ընդ երկար կայր տարակու-
սեալ եթէ խողայցէ յառաջ ի վերայ Պարսից, թէ իսկ եւ իսկ
դարձուցէ զգօրսն ի վերայ Յուդիանու: Բայց ըստ խորհրդակա-
նացն բանի՝ ընտրէր զարշաւանն պարսկական եւ առ Յուդիանոս
առաքէր թղթով զՎեռնաս դանձապետ յայտ առնել թէ չէ
հաւանեալ ընդ լեալսն: Պատուով եւ սիրով ընկալաւ Յուդիա-
նոս գառաքեալն. ի վաղիւ անդր ժողովեալ զգօրսն եւ զժողո-
վորդն ընթեռնոյր զթուղթն կայսերական. իբրեւ լուան զբան
կայսերն՝ թէ բաւական համարեցի Յուդիանոս զկեսարութեանն
պատիւ, ողջունեցին զՅուդիանոս միւսանգամ՝ Ըւզոստոս: Գար-
ձաւ Վեռնաս դատարկ յետս, եւ Յուդիանոս յետ կատարելոյ
զհնգամեակ կեսարութեանն (Նոյ. 360) եւ վճարելոյ յաղթու-
թիւնս ի վերայ Փրանկաց (360) եւ Եղեմանաց (361), իբրեւ
ետես թէ տայ Աոստանդիոս պատրաստել մթերս յատաղիա եւ
զրգռէ զՎերմանս յարձակել ի Գաղիա, մատոյց զօհս (թերեւս
մարդագէն) աստուածոյն Բեղդոնայ, ժողովեաց փողով զգօրա-
կանն՝ զոր «մեծ նիզակակիցսն», անուանէր, որ եւ մեծաւ ուրախու-
թեան աղաղակաւ եւ ի շաշիւն զինուց տային նշան հաւանութեան

եւ կարեալ իւրաքանչիւր զուր իւր առ պարանոցաւ իւրով երդնայր եւ նզովէր զանձն՝ ընել նմա հաւատարիմ: Աշխուհեալ ի կողմանց Լատիղիայ անց ընդ Անտառն սեաւ, եգիտ առ Վանուբաւ սորմիզ Թեթեւ նաւաց՝ որովք ընդ ման ինչ գեւայն նաւարկէր. ահն անապարեալ փախոյց յառաջադոյն զՅաւրոս վերակացու Իսապիայ եւ զՓղորենաթոս վերակացու Ղաւրիկեայ, որք եւ հիւպատք իոկ էին տարւոյն, եւ այնպէս ի մեատաւաներորդում աւուր արշաւանին եմուտ ի Արթիոն եւ սեպի ի Վայիսոս՝ ուստի գրէր հրովարտափա առ հոյակապ քաղաքան (Յունաց) յԱթէնս, ի Ղակեղմոն եւ ի Արթնթոս, ամենեւեմ հեթանոսութեան մտաք, որպէս զրեաց նախ քան զայս առ ծերակոյտն Հռոմայ. եւ ուր ուրէք օրէր՝ տայր բանալ զմեհեանս զիցն:

Անտուտ Աստանդիոս ասարեալ ի պատերազմէն Շապհոյ՝ որ յանկարծ դարձաւ յետս, անապարէր ի կողմանց Ադեսացոց յԱնտիոք, եւ առաքեալ առաջի իւր զԱրթեոսին եւ զՎանայար զի գրաւեացէ այսրէն յետս զերեւելի անցան Սուկիեաց (ի միջ Հեմոս լեւանց), զոր վաղն գրաւեալ էր (Յուդիանոս, ել եւ ինքն յԱնտիոքայ ի ծանապարհ յանազան ժամանակս աշնայնւոյն. այլ անդէն ի Յարոսն Արղիկեցւոց կալաւ զնա տենդ ինչ Թեթեւադոյն, եւ յառաջեալ սահաւ ինչ՝ ի Մոփսուկրենէ առ ոտաւք Յաւրոսի ի նմին տենդէ վախճանէր՝ առեալ կնիք յԱւղոյեայ յարիանոս հայրապետէն Անտիոքայ, ի 45 ամաց հասակի եւ ի 25 ամի կայսերութեանն (ՅՎոյ. 361):

Իսկ եւ իսկ ի զլիաւորաց զօրուն առաքեցան Թէոդայիփոս եւ Աղեգիղոս կոմսք ի Վայիսոս առ Յուդիանոս՝ տալ զրոյց: Եւ վաղվազակի Յուդիանոս, անց ընդ Սուկիս եւ ընդ Փիղիպպոպողիս. իբրեւ լու եղել ի Առասանդինուպողիս՝ Թէ ի Պերիսթոս է կայսրն նոր, դիմեաց ժողովուրդն խուսնրնթաց առաջի նորա, եւ այնպէս առ ած զնա ծերակոյտն ի մայրաքաղաքն (11 Վեկա.): Յետ աւուրց ինչ եհաս անդր մարմինն Առասանդեայ, ինքնին (Յուդիանոս լոկով պատերազմական հանդերձիւ, առանց ծիրանւոյ եւ պսակի ել ընդ առաջ նորա, բուռն հար զրազաղացն եւ արտասուեաց, Թերեւս յիշելով զարտասուսն Աղեքսանդրի՝ ի վերայ Ղարեհի, եւ Աեսարու՝ ի վերայ Պոմպէի. ընթացաւ հետի առաջի՝ մինչեւ ածաւ յեկեղեցի առաքելոցն եւ արկաւ ի շիրիմն կայսերական առ մարմնոյն Առասանդիանու:

Իստ Ս. Գրիգորի Վաղինգացւոյ եւ Թէոդորեոսայ զՉացաւ Առասանդիոս ընդ խառովութիւնան՝ զոր յարոյց յեկեղեցւոջ, եւ արտասուաք հառաչէր՝ զի ընդ ուղղափառ վարդապետութեան ոգորեցաւ: Այլ Ս. Աթանաս եւ Ս. Յերոնիմոս ոչ բարի ինչ զվախճանէ նորա վկայեն: Վաջ ասէ զմաննէ Ամբանոս Մարկեղեանս այր հեթանոս Թէ՛ ս՛հ փոթեաց Առասանդիոս զկրօնս քրիստոս-

նէից, որ այնչափ պարզն եւ անպաճոյճ էր. փոփոսնակ մեծարանօք եւ ըստ արժանաւորութեանն առաջնորդելոյ կրօնիցն այնոցիկ, արկ գանձն քննասիրութեամբ ի խոյզ եւ ի խնդիր նորա. յայտոյց բաժանմանս բազումս եւ ետ հաստատութիւն բաժանմանցն՝ բա. նից հափառակութեամբ : . . . Յայր եպիսկոպոստոյն այսր եւ անոր ճանապարհ աւանդ անպազար՝ վասն ժողով գումարելոյ, յորս ինքն իրաւընտիր աստուածեղէն պաշտամանն եւ վարդապետութեան կամէր լինել,»

76

Փղաւիտս Յոռիանոս որ անուանեցաւ Սերացեալ, առ միա. հեծան զտէրութիւնն ի 29 ամաց հասակի առանց թաթաւելոյ զձեռն իւր յարիւն ազգականին իւրոյ : Ժամանակ երկամեայ իշխանութեան նորա (361—363) էր ընկրկուսն իմն ժամանակաց յետս կոյս իբրեւ զհէս դարու :

Ընդէն իտիզման 361 ամին՝ յետ ասնելոյ զտօն յայանութեանն ընդ հաւատացելոյ ի Պաղեա (6 Յունուար), հրապարակաւ յայտարար զօրացն՝ թէ արատաւնեալ է յօգնականութիւն դիցն ան. մահից : Իբրեւ առ միահեծան զառաջնորդութիւնն ի ձեռս, զայս ինչ յառաջ քան զամենայն կէտ առաջի ունէր՝ ամբառնալ միւս. անգամ ի վեր զհին կրօնն, եւ պատուականագոյն է ինձ, առեր, զէ մեծ քրմապետս եմ քան Լ. գոստոս, եւ ըստ երկոցունցս իտի բաժանեալ էր նորա զժամանակ իւր ի պաշտօն տէրութեանն եւ անգանց : Սակայն շհամարեցաւ Յուդիանոս բաւական զառաջին հեթանոսութիւնն միւսանգամ կանգնել, այլ եւ նորոգել զնա կամէր եւ պատուատել զբունն նորա գօսացեալ՝ զայլար շառա. ւիթք քրիտանէութեանն : Եւր կարգաւորութիւն համօրէն պաշ. տօնէից հեթանոսութեանն. ինքն ըստ նուիրական իշխանութեանն իբրեւ քրմապետ մեծ՝ ունէր ընդ իւրեւ քրմապետս ընդ սահմանս պետութեանն ըստ գաւառաց գաւառաց. ուսուցանէր զնոսս Յուդիանոս գրով՝ թէ որպէս պարտ իցէ նոցա զառապելարկու. թիւնան պատմել եւ զխարզ մեկնել, որպիսի ինչ կեանս վարել՝ զէ փառաւոր լիցի վարդապետութիւն եւ պաշտօն նոցա, զմտաւ. ածել զպատիւ իւրեանց իբրեւ զաստուածոցն սպասաւորաց, թէ վերագոյնք քան զպաշտօնեայս տէրութեանն են եւ յայն սակս արժան է նոցա գաւանել պատիւ ի պաշտօնէից տէրութեանն. «Իշ. խան գաւառակալ վաղժաղակի իբրեւ կսխիցէ զետամն մեհնինն՝ է նա այնուհետեւ իբրեւ դոյզն դք ի մարդկանէ,» : Յօրինէր նկարա. գիր ինչ կենաց նոցա ասելով թէ պարտ եւ պատշաճ է նոցա լի. նել «մարդասէր, հիւրասէր, բարերար, ազնուապաշտօն», լինել

1 Pontifex maximus.

աղքատասերս, «քանզի անաստուածքն Գալիլեացիք՝ բաց յիւրեանց աղքատացն եւ զմերսն կերակրեն», ի բաց կալ ի թաաերաց, ոչ ըմպել յաշխարհաւանդս. նա խնդրէր ի նոցանէ եւ զգաստութիւն եւ ի վերայ ամենայնի խոնարհութիւն եւս՝ որոյ եւ անուն իսկ պահասէ ի հեթանոսական լեզուան: Այլ պարտ նոցա, ասէ, ընթեռնուլ զՎրքեղոքոս եւ զՀիպպոնաքս (զբանաստեղծան հենդնիչս) կամ զԿոտի կատակերգութիւնան, ոչ զգիրս Նալիկուրեայ (որ զհեշտականութիւն ղնէր զլիսաւորական բարի) եւ ոչ զՊիւռոնայն (որ զբնաւէ ուսուցանէր տարահուսել), այլ զՊիւթագորայն, զՊրատոնին եւ զպլոտոյ նոյնպիսեաց, եւ ոչ թէ անխտիր զոր եւ պէտ վարդապետութիւն ընդունել, այլ զայնպիսին եւեթ որ զգոյութիւն աստուածոցն ցուցանիցէ եւ զտեսութիւն նոցա: Խորատէր զերգս ղիցն ուսանել ի բերան, ոչ հրապարակամիայն այլ եւ առանձինն մատուցանել աղօթս, գոնեայ երիցս յաւուրն, չանցուցանել քրմաց զօրն առանց զհօ: Փոխարէն առաքինութեանցս խոստանայ հատուցումն հանդերձելոց կենաց: Սակայն ընդ այն արանջէր (Յուդիանոս ի թղթին առ քրմնապետն Գազապիայ) թէ անաստուածքն Գալիլեացիք ցուցանիցեն մեծամեծ օրինակս սիրոյ եւ բարերարութեան, հոգաբարձութեան ի թագումն վախճանելոցն եւ սրբութեան վարուց, յորոց հեռի յոյժ են հեթանոսքն. թէպէտ եւ զառաքինութիւնս քրիստոնէիցն կեղծաւորութիւն կամէր կարծեցուցանել: Իսկ ինքն կայսր, քանզի չգտանէր պարապ օր ըստ օրէ ելանել ի մեհեանս, զիւր իսկ բուրաստան ի Աոստանդինուպողիս յամենադից իմն մեհեան փոխեաց՝ պատկերս խիտ առ խիտ կանգնեալ, եւ ի պաղատանն ունէր տեղի պաշտամանն առանձինն աստուածութեան արեգականն՝ որում զոհէր յելլն եւ ի մեւոս, արպէս եւ ի գիշերի՝ գիշերական աստուածոցն. մեծաւ եռանդամբ խրրեւ քուրմ զանասունս զոհիցն ինքնին փողոտէր, հաստատեալ զաչն ղիտել զնշանս հանդերձելոցն՝ ձեռքն խառնէր զփորոտիսն ջերմաջերմն, զուարթաղէմ ձգէր տանէր զփայտն, լուցանէր զկրակն եւ կայր փչէր ի նա: Ի՞նչպէտ եւ ինքն զգաստ էր վարուքն, սակայն ի ասոս լիսուոյն Նատղիան երեւեր նա յՆնտիոք քաղաքի՝ իբրեւ զպապիկ մի, կարճ հասակաւ, ուսովք ցցելովք ի վեր, զի զնայր գայր շուրջ պատեալ ի կանանցն շքթելոց՝ զորոց զհետ անկեալ գային մանկտի անառակք լի ծաղու:

Ահնայեր ի ծախս առ ի փառաւորելոյ զպաշտօնն ղիւցապաշտութեանն. բազմացոյց զպատկերս՝ որոց միայն յիշեցուցիչ ինչ տեսիլ համարէր ունել եւ ոչ ինչ աւելի. անհնարին էր կստորած զոհիցն՝ որոց ոչ միայն հեղումն արեանն, բացն ցոլացեալ եւ շողին ծառացեալ փառաւոր զպաշտօնն գործէր, այլ եւ կե-

1 Այսպէս իսկ եւ ի հրովորուիս հրամայեր կռել զքրիստոնէականս:

րակուրն նոցա խայծ իմն էր լեզէնացն (մանաւանդ բիրան Վազդացոց) դառնալ ի հեթանոսութիւն: Չյաճախութիւն կոտորածի անանոցն հենգնելով՝ ոչ քուրմ զոհագործ այլ այր զհազարաւոր զկայսր կոչէին: Ի գլխաւոր դրօշուէ զօրուն հան զգիր անաւանն Վրիստոսի, զոր Աոստանդիանու եղեալ էր, եւ դարձոյց յառաջին կերպարանն. իսկ զայլն ի դրօշուց զարգարէր դիցն նա եւ իւր իսկ պատկերօք, որպէս թէ չկարիցեն զօրքն ի լինել հանդիսի ցուցանել մեծարանս կայսերն՝ առանց եւ զդիւն պատուելոյ. եւ դարձեալ հարկ էր միում միում ի զօրացն անցանել զառաջեաւ կայսերն եւ ընդունել պարգեւ ի ձեռաց նորա՝ յետ արկանելոյ սահաւ ինչ խունկ ի խարոյկն որ բորրօքէր ի վերայ բազնին: Վոր իմն օրինակ անարիւն հալածման քրիստոնէութեան հնարեցաւ, այս ինքն ի ծաղօր եւ յանարգութիւն զքրիստոնէութիւնն ի ջուցանել: — Մեհեան մեծաշուք տայր շինել ծախիւք քրիստոնէից՝ ուր մեհեան ինչ աւերեալ էր նորոգ ի քրիստոնէիցն. զամենայն առաւելութիւնս եկեղեցականացն զոր Աոստանդիանոս շնորհեալ էր՝ առ յետս, «զի դիւրագոյն գործիցէ Վախլեացոցն զաւետարանական աղքատութեանն վարդապետութիւն եւ հորդեացէ նոցա ճանապարհ յերկինս», : Յամենայն պաշտամանց ատելութեան ի բաց հան զքրիստոնեայն, զի արգելու նոցա, ասէ, աւետարանն առնուլ սուր: Չամենայն իրաւունս երարձ ի նոցանէ եւ զպաշտպանութիւն իսկ անձանց առաջի դատաւորաց, քանզի հաւատք քրիստոնէից զհակառակութիւնս եւ զգժտութիւնս, ասէ, արգելու: Յորժամ վասն ստէպ հալածանաց տրտնջէին՝ ասէր թէ աւետարանն ուսուցանէ նոցա նեղութեանց համբերութեամբ տանել: Վա աւանիկ արգել նոցա լինել ուսուցիչս «ճարտարիստութեան եւ զիտութեանց որ ի դիցն տուան պարգեւ», . եւ հենդնէր իմն թէ պարս է քրիստոնէից կուրութեամբ հաւատալ եւ մի ճարտարել: Ամիանոս իսկ զայս վերջին արգելս անողորմ կոչէ եւ արժանի մշտնջենական մոռացութեան:

Մեւս եւս նոր հնարս խորամանկութեան խորհեցաւ Յուդիան. եղ ի մտի շինել զտաճարն Արուստղեմի եւ նորոգել զհրապարակաւ պաշտօն հրէութեանն եւ այնպէս զառարկացուցանել զմարգարէութիւնս հնոցն եւ նորոցն կտակարանաց. մանաւանդ զի թուէր ունել եւ սէր ընդ արիւնալից պատարագս նոցա եւ զլսհոլիս համարէր աստուած մեծ տոհմային շրէիցն, եւ զի կամէր առնել անուն մեծութեան շինելով տաճար ի վերայ բլրոյն Մորիայ, առ ի ետեմացուցանելոյ զչքեզ եկեղեցին որ ի Աոստանդիանոսէ շինեցաւ ի վերայ Վերեզմանին սրոյ: Այ միայն շրէիցն հրաման ետ եւ յորդորեաց իսկ հրովարտակաւ, այլ եւ ժողովեաց նա զքաջս ի ճարտարապետաց եւ ետ ի դոյն արժաթ բազում: Դեպիցին շրէիցք յամենայն կողմանց՝ համարելով զկայսր մեւս եւս Աբւրոս,

կանայք ետան զգորգս իւրեանց, յորոց բազումք կրէին ձեռք իւրեանց քարինս եւ զհոգն պեղեալ ընդունէին ի գոգ հանգերձից իւրեանց, նա եւ հեթանոսք իսկ ձեռն տային ի գոյն: Հան դարաութեամբ հայեր ի գործն Ալուրոս եպիսկոպոս Արաւազեմի († 386) ասելով՝ թէ չյաջողէ գործդ եւ կատարելոց են ի վերայ նորա մարգարեութիւնքն Դանիէլի եւ Արդաոյն Ատաւծոց: Իբրեւ զհին նշխարս աւերակացն ի բաց առին, եւ ի վաղիւ անդր սկիզբն շինուածոյն էր լինելոց, գիշերի ել մրրիկ, եւ ցրուեաց զլիրն որ բերեալ կուտեալ էր: Ի վաղիւն իբրեւ մատեան միւսանգամ ի գործն, եղև սասանութիւն սաստիկ՝ մինչ զի ի վիճացն ի վեր պուղելոց եւ այսրէն թօթափելոց՝ սատակեցան բազումք ի գործաւորացն եւ ի անողաց: Իբրեւ միւսանգամ փորձէին, ասէ Ամիանոս փայ հաւատարիմ եւ ժամանակակից, ստիպելով Աղեւպիտի՝ զոր կարգեալ էր կայսեր ի վերայ իրացն, ստէպ ստէպ ահազին գունդք հրոյ ի ներքուսս ի վեր պուղէին եւ տեղին թնէր անմատոյց. իբրեւ հուրն սրադարէր՝ գործն դարաբեցաւ (363): Այսմ ոչ միայն ի քրիստոնէից ժամանակակիցք (Գրիգոր Կաղանկացի, Ոսկեբերան, Ամբրասիոս) վկայեն, այլ եւ ինքն իսկ (Եւղենիոս խօսի զմանկէ պատիպատ: Ասան վկայութեանն Ամիանոս ասէ Ղիպպրն անդղիացի անհաւատ՝ թէ «հիացուցանէ զսիրտ անհաւատ»:

77

(Յուդիանոս, քանզի ծաղու իմն զհաւատս քրիստոնէիցն կամեր ցուցանել՝ եղ ինքնին գիրս հակառակ պետարանին, եւ ժողովէր եւս երբեմն եպիսկոպոսունս յայլ եւ այլ կարծեաց հանգերձ բազում ժողովողականօք՝ յուրում պազատանն, զի վեճիցին. եւ ի սասականալ գժտութեանն՝ «Պուարուք, ասէր, անսացէք ինձ, Աղղեմանք եւ Փրանկք անսացին ինձ»): Օայս առնէր, ասէ Ամիանոս, վասն առաւել վեճմամբ զհակառակութիւնն բորբոքելոյ: Ղովն իրի իսկ տայր ազատութիւն դառնալոյ եւ եպիսկոպոսացն սքոռելոց (362): Սակայն այն ազատութիւն անհնարին իմն զնաս էր ժանաւանդ արիանոսութեան որ անգէն յանձին իւրում քայքայեալ՝ միայն արտաքին օղնականութեամբ քաղաքային իշխանութեան կայր ցայն վայր ի հաստի, եւ նմին հակառակ օգուտ մեծ ուղղափառն եկեղեցոյ: Վանզի իսկ եւ իսկ սկիզբն լինէր յերկուց կողմանց ջանալոյ ի միաբանութիւն՝ յոր մանաւանդ յօժաւրեալ էր մեծ մասն Աէս արիանոսաց:

Աթանասիոս որ յայնժամ դարձեալ էր յաթոս իւր յԱղեւսանդրիա՝ ուր վաղ բարձեալ էր ի միջոյ Գրիգոր սպանեալ ի հեթանոս խուժանէ վասն բանութեանցն (362), գումարէր իսկ

եւ իսկ սիւնհորս՝ 1. վասն ընդունելութեան եպիսկոպոսացն որք առ Աստուանդեաւ ահարութեամբ խոնարհեցան ի կամն նորա. վասն սոցա սահմանեցաւ մի ինչ աւերի պահանջել, բայց ընդունել զժողովն՝ Վիկիայ եւ արիանել նախ ձեռնադիր, ուր բառ կանոնաց՝ պարտ էր նոցա անկանել յաթոռոց իւրեանց եւ անցանել ի կորզ ժողովքապան¹: Եւ յս իմաստուն զԹումն հաստատեցաւ եւ ի շում եւ սովին միարանեցան ընդ եկեղեցւոց կամ ընդ ժողովոցն՝ Վիկիայ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելեց բաց ի նահանգացն որ մօտ ի Աստուանդինուպոզիս էին, ուր տակաւին Անտանայն եւ Աէս արիանոք՝ որ յայսմ հետէ Մակեդոնեանքն անուանին, զորացեալ էին: Վոյնպէս սահմանեցաւ յետոյ եւ ի ժողովս ի Յունաց աշխարհին, ի Սարանիս եւ ի Ղաարիս: 2. Վասն հերձուածոց եկեղեցւոցն Անտիոքայ: Վանդի աստ ի ժամանակէ անախ մերժմանն Ս. Եւստաթեոս (331) էր բաժանեալ ժողովուրդն ուղղափառ յերկուս մասունս. սմանք առաջնորդութեամբ երկուց արանց ժողովորականաց Քրուիանեայ եւ Վիտորի միարանեալ էին ի հաղորդութիւն խորհրոց ընդ արիանոս եպիսկոպոսացն որ յայնժամ ծածուկ ունէին զմտրութիւն իւրեանց, եւ սմանք առ կաւաւորք թուով՝ խորշեալ ի հաղորդութենէ սոցա, ժողովին յեկեղեցւոջ ուրեք՝ անջատեալք յայլոց ուղղափառաց անուանելով զանձինս՝ Եւստաթեանս, ունելով զիլաւոր զերէջ ոմն Պաւղենոս անուն: Թէպէտ եւ ի կատարած կոչս կենացն Աստուանդեայ (360) կարգեցաւ Մեղեաթիս յեպիսկոպոսութիւն Անտիոքոյ որ եւ իսկ եւ իսկ յայտ արար զանձնէ յառաջին ճառին թէ ուղղափառ է, սակայն եւ այնպէս չաւին յանձն Եւստաթեանքն մտարանել ընդ մայր եկեղեցւոյն, նա եւ ոչ յայնժամ՝ յորժամ գարձունա յարարանացն ի Մեղեաթիսայ շայոց: Երդ կամք էին Աթանասայ եւ ժողովոյն Արեքսանդրիայ՝ միարանել զՄեղեաթեանս եւ զԵւստաթեանս ընդ միմեանս եւ ի գոյն իսկ առաքեցաւ յԱնտիոք ի ժողովոյ անախ սիւնհորսական թղթով Աստերիոս Պետրացի եւ Եւսեբիոս Վերկեզացի՝ որ ի դառնալ իւրում ի Թեբալիայ՝ ուր աքսորեալ էր ի Աստուանդեայ, գտաւ ի ժողովն աստ:

Սակայն վազ հաստատեալ էր հերձուածն. քանզի Վուկիբեր եպիսկոպոս Աղարիտացւոց ընկեր աքսորանացն Եւսեբեոյ պր խիստ եւ անողք՝ որ վազ անապարեալ էր յԱնտիոք առաքեալ փոխանակ իւր յԱրեքսանդրիա գերկուս սարկաւազան՝ ընդունել զոր ինչ ժողովն սահմանիցէ, ոչ միայն արհամարհեալ անգունեաց զԹումն ժողովոյն Արեքսանդրիայ վասն եպիսկոպոսացն անկելոց, այլ եւ առ ձեռնադրեաց նա զՊաւղենոս յեպիսկոպոսութիւն Եւստաթեանց եւ այնպէս եւ հաստատութիւն հերձուածոցն: Վանդի Մեղեաթեանքն չիամելով ի բաց կալ ի սիրելի եպիսկոպո-

1 Ad stationem laicalem.

սէն իւրեանց ի Մեղեանայ՝ զՊաւղինոս ոչ ընկարան, եւ հանապազորդէին ժողովել ի Հին (Պաղէա) եկեղեցւոյն սուաջի քաղաքին: Ի սա սմին բաժանման բաժանեցան եւ եպիսկոպոսունք որ ընդ իշխանութեամբ հայրապետութեան Անտիոքայ էին: Իսկ Աթանաս էր յեկեղեցական հաղորդութեան ընդ Պաւղինեայ. նոյնպէս Հռոմ ընդ արեւմտից, որպէս եւ Միսրոս կղզի զՄեղեանոս ոչ ճանաչէր. այլ եւս համօրէն կողմանք արեւելից էին ընդ Մեղեանայ: Թէպէտ եւ Պաւղինոս եւ Մեղեանոս չունէին եկեղեցական հաղորդութիւն ընդ միմեանս, այլ կուսակիցք նոցա էին ի հազորդութեան:

Ղուկիբեր եւս յօրինէր մեւս եւս հերձուած յարեւմուտս ի Սարգիսիա. պնդելով թէ պարտ է ի բաց ընկնուլ զամենայն եպիսկոպոսունսն որ տկարացան յԱրիմիոնս, եւ Հիլարիոս սարկաւազ նոյնպէս սարդիսիացի, այն որ առաքեալ էր երբեմն ի Հռոմաց հրեշտակութեամբ առ Սոսանդոս եւ կրեալ բազում վիշտս, յայն վայր հասանէր՝ մինչեւ ասել թէ զեպիսկոպոսունս զայնոսիկ եւ զԱրիանոսն որ դառնային յուղղափառութիւն՝ պարտ իցէ մեւսանգամ մկրտել. սակայն փոքր իմն էր հերձուածն այն Ղուկիբերեանց եւ շիջաւ ի հինգերորդում դարու:

Յ. Արորդ իմն խնդիր էր վասն գժտութեան Անձն՝ անուան որ ի բնէ երկդիմի իմն էր. մեծ մասն Աէս արիանոսացն որ յօժարեալ էին ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյ, ասէին երէս առ Յնա (այս ինքն երէս դէմ) հակառակ Փոտրինեանց, ուր այլք առաւել յօժարէին ասել մի անձն (այս ինքն՝ մի էս-կիւն): Աթանաս որ վաղ ըստ երկոցունց եւս մտաց արկանէր զանձն բան ի կիր՝ քննեալ զմիտս երկուց կողմանցն ի սիւնհոդոսին՝ եզիս միաբանս միմեանց, որք եւ հաւանեցան թէ լաւագոյն այն է՝ զե վարեացն զայն անուն ըստ մտաց Գոյադո-Սեան, որպէս վարի իսկ ի վճիռս ժողովոյն՝ Վիկիայ: Սակայն եւ այնպէս չեղել արդեամբք այն միաբանութիւն. Մեղեանեանք պինդ ունէին ասել՝ երիս անձինս, եւ Ալեստաթեանք՝ մի անձն: Իաց ի սոցանէ՝ եղն բանք եւ զաստուածութենէ Հոգւոյն ի ժողովի աստ հակառակ Մակեդոնեանցն կամ Սարաթոնեանց: Հաւանութեամբ ժողովոց՝ որ ի նահանգս նահանգս արեւելից եւ արեւմտից եղն, եւ առանձինն հաւանութեամբ քահանայապետին Հռոմայ՝ ընկալաւ ժողովն Աղեքսանդրիայ զօրութիւն գրեթէ տիեզերական ժողովոյ:

Քանզի իբրեւ դադարեաց արտաքին բռնութիւնն ի վախճանել Աստանգեայ՝ այնուհետեւ հրապարակաւ դաւանեցաւ ճշմարիտ առաքելական վարդապետութիւնն նիկեական ի համօրէն արեւմուտս, յԱզգիպոսս, ի Ղիբիա, ի Ղաղմատիա, ի Ղարդանիա, ի Մակեդոնիա, յԱպիրոս, ի Եսանաց աշխարհին, ի Արեւտէ, ի Աի-

1 Ὑπόστασις.

կիողիա, ի Ախարոս, յԻսաւրբիա, ի Պամֆիւղիա եւ ի Ղիւկիա: Թուէպէտ եւ յարեւմուտս դեռ եւս բռնացեալ կայեալ էին զաթոռ իւրեանց Ալաղէս, Ուրսակիոս եւ Աւքսենտիոս, որպէս եւ Աւզոյիոս յԱնտիոք, այլ անցոր իմն էին: Միայն ի Թրակիա որ ընդ իշխանութեամբ Աւզոքսեայ եպիսկոպոսի Աոստանդինուպոզեայ էր՝ հզօրագոյն էր արիանտութիւն, որպէս եւ ի մեծի մասին Բիւթանիայ եւ Վազատիայ:

Այսպէս ոչ որպէս կամէր՝ յաջողեցաւ խորհուրդն Յուղիաննայ, զի անհամեմատ իմն էր յառաջադիմութիւնն եւ հաստատութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ: Վմին երի իսկ զայրացաւ յոյժ կայսր ընդ շունչ եւ ոգի գործոցն՝ ընդ Աթանաս, մանաւանդ զի եւ քուրմքն աղաչեցին զնա բառնալ զայն եպիսկոպոս ի միջոյ՝ ապա թէ ոչ չմնայ, ասեն, որ յԱղեքսանդրիա որ դիցն պաշտօն հարկանիցէ: Վախ գրեաց կայսր առ Աղեքսանդրացիան՝ պատրել զնա ի քաղաքէն՝ վասն զի չէ հաճոյ ձեղ, ասէ, դարձ նորա. եւ ապա գրէր ի բաց հանել ի համօրէն իսկ Ազգիպտացւոց աշխարհէն. քանզի ի սմա իսկ միայնում, ասէ, ժողովեալ է ամենայն չարութիւն քրիստոնէական ուսմանն, եւ առ վերակացու աշխարհին գրեալ փութացուցանէր հանել զնա ի կողմանց անտի. «Ղի եմ, ասէ, արամութեամբ եւ սրամտութեամբ զի արուեստիւք նորա արհամարհեալ անգոսնեցան դիքն. չեք ինչ ինձ այնպէս ուրախութեան՝ բայց լսել թէ ել Աթանաս ի համօրէն Ազգիպտացւոց աշխարհէն, քանզի յանդգնեցաւ ժանտն յաւուրս թագաւորութեան իմոյ հաւանեցուցանել կանայս հելլենականս՝ առնուլ կնիք», : Այն ինչ մտեալ Աթանասայ ի նաւ՝ երթայր զգետն ի վեր ի Թերապիս, զայր զհետ մեւս եւս նաւ արամիք վառելովք զոր առաքեաց զհետ վերակացու աշխարհին ըմբռնել զԱթանաս, զի բարձցէ զնա ի կենաց՝ որպէս հաւանութեան է. հրամայեաց Աթանաս նաւավարին դառնալ այսրէն զգետն խոնարհ. հասին առ միմեանս նաւքն, եհարց հրամանատար վառելոցն՝ զԱթանաս անեհք. տուաւ պատասխանի ի նաւէն Աթանասայ՝ թէ չէ նա կարի հեռի աստի ի ձէնջ: Վորա աճապարեցին ի վեր կոյս եւ Աթանաս զարձաւ թաքեաւ յԱղեքսանդրիա եւ ապա անկաւ յԱրսինոյէ: Այլ ի մեկնել իւրում այսպէս տայր Աթանաս հրաժեշտ ժողովրդեանն որ լայր. «Այդ փոքրիկ ինչ ամպ է՝ զի անցցէ փութանակի», : Աստ բռնիցն եւ արդիւնքն կատարեցան:

Պատրաստեցաւ Յուղիանոս տալ մեծ ինչ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից ընդ ժառանգական թշնամեաց տէրութեանն: Վլխաւոր ի պատրաստութեանց անտի նորա էր հարցանել

զարտագամս դիցն եւ քննել զնշանակո ընդերաց զոհիցն. այն ինչ եկեալ յԱնտիոք՝ չաբաւ այց առնել մեհնի իմիք առ Արոնդ գետով՝ ուր հասին ննա աւետիք թէ գաաւ Բարիս ցուլ յԱզիւզաոսս. դարձաւ անտի կայսր մեծաւ ուրախութեամբ յԱնտիոք եւ իրբեւ եգիս անդ դատարկ զմեհնանն Բարոնեայ, կշտամբեալ յանդիմանեաց զճերակոյտ քաղաքին վասն ամբարշտութեանն, եւ յանտառին Վափնեայ նորոգեաց միւսանգամ զկտի պաշտօն Բարոնեայ եւ զպատգամախօսութիւնն, եւ զսկորոտին Ս. Բաբելայ զոր քուրճն խափանիչս պատգամացն ցուցին, ետ բառնալ քրիստոնէից ի բաց. այլ ընդ այն զայրացաւ կայսր՝ զի բարձին օրհնութեամբք երգոց, եւ իրբեւ ի զիշերի անդ այրեցաւ եւս յանկարծ մեհնանն, քրիստոնէայքն համարեցան օրաանաք խափազործութեանն, որպէս եւ ցանկաբից աղբերացն եւ նուագութեան ցորենոցն. յայն սահս հալածեաց զնուս Յուդիանոս, ետ փակել զմոյր եկեղեցին Անտիոքայ եւ հան զգիրան իւր հակառակ քրիստոնէութեան: Յուդիանոս կոտն արեւելից եւ քեռի կայսերն որում յանձն էր քննութիւն յանցաւորացն այնոցիկ անց ըստ չափ կոտնց կայսերն՝ բայց յետ ստեալ ինչ միոց վախճանեցաւ որդնալից: Ինքն Յուդիանոս զոհիւք եւ լոջնութեամբք զիմիք հասանել յազլթութեամբ ի Յիզբոն: Անդ հրձիգ առնէր զնաւփաւ մարջն զոր արկ ի վերայ Յիզբիս գետոյ, ընդ որ քրթ մեջել սկտան զօրքն: Նա եւ պատգամք եւս դիցն չցուցանէին յաջողութիւն, սակայն եւ այնպէս ինէին ստէպ ճակատք, եւ ի միում նուագի ընթացաւ ինքն կայսրն ատանց զրահից ի ճակատ անոյր ի վշտագին անդի պատերազմին եւ ամբարձեալ զձեռան ի վեր ի ձայն բարձր սոյրք քաջալիրս զօրացն: Բայց անդուստ եկն նետ ի կողմն եւ եղեւ լիրդահար. առին տարան գնա շալտաւ ի վրանն: Անդ խօսեցաւ յերկար ընդ բարեկամաց իւրոց եւ ընդ փոքրամտոցից զագէոյն աղնութենէ. բացաւ միւսանգամ բերան միրին, խնդրեաց ջուր ցուրտ, արբ եւ փշեաց հան զրգին զհատարակ գիշերաւ Յաննոց հասակի, թաղաւորեալ ամիսս 20 (26 Յունի. 363). թաղեցաւ ի Յարսոն Արիեկեցւոց: Այսպէս պատմն Արիանոս վիայ աւանտատեա եւ հաւատարիմ մատենագիր. սահայն եւ բազում ինչ խառնակութեամբ պատմի վասն մահու նորա մեծաւանդ ի համբառուց քրիստոնէիցն, որպէս թէ (ըստ Խնդրորեոայ) իսկ եւ իսկ յետ զվէրսն առնոյ՝ ցանեաց Յուդիանոս զարիւնն ի վեր յերկինս՝ ասելով «Յաղթեցեր Վալիլեացիդ», եւ կամ (ըստ Փիլոստորգեայ) ցանեալ յարեգակն կոյս ասելով «Առ շեջն զճարաւ ք», եւ կամ դարձեալ (ըստ Վրիգորի Նազիանզացւոյ) վաղվաղակի յետ վերացն ցանկայր արկանել զանձն ի յորձանս ինչ ջուրց՝ զի ինիցի անհետ իրբեւ մեւս եւս իրոմուղոս եւ իրբեւ ընկալեալ ի դից՝ այնպէս պատիւ գտանիցէ: Այսպէս անց զնոց

վաղվազակի Յուզեանոս, երիտասարդ ի ծագիլի հասակին, փոքր-սփոսն, պատկեայն համբաւովք յազթութեանց ի մարտս պատերազմաց, լի պատարին գիտութեամբք եւ անարատ ըստ բարուցն, որ ազատամբ ի քրիստոնէութենէ լեալ եա զանձն պաշտամանց հեթանոսութեանն մեծաւ եռանդամբ, եւ պանծայր թէ իցէ սահմանեալ անառատ յերկնից ի վերուստ՝ զպաշտօն դիւանցն յառաջին՝ մանաւանդ թէ յառաւելագոյն փառաւորութիւն անդք դարձուցանել՝ աղնուացուցանելով զնա փիղիստփայլութեամբ իւրոցն ժամանակաց, եւ բարձրագոյն մատօժութեամբք զոր ի նաւարեկութենէ հաւատոցն, ի հեթանոսութիւն անդք տանել ցանկայր: — Ապառեցաւ ի Յաւրեանոս առհմն Առասանդեայ Վազրայ:

Գ

Յովանոս, Ալաէնդիանոս Ը. Է- Ալադիս, Գրարիանոս, Ալաէնդիանոս Ի. Թէնդոս Ը. ՄԷՅՅ (363—395) — Գամասոս, Բարսեղ, Ըճէրսոս — երկրորդ Գիեղեղայան ժողով (381) — Էպիֆան Էփեսոսոս-Նեան եւ արիանոսոս-Նեան:

79

ԻՅԿ եւ իսկ ընտրեցաւ ի զորաց անտի անձնապահապետն Փղատիոս Յովանոս (363—384): Աորա հայեցեալ ընդ վիշտս ժամանակին՝ հարկ հանարեցաւ կռել դաշինս խաղաղութեան ընդ Պարսից, տաղով նոցա յեսս զահմանսն գրաւեալս անշատին յաւմէ 297, այս ինքն՝ զհինգ նահանգսն անուանեալս «յայն կոյս Տիգրիս գետոյ», եւ զմասն մի Միջագետաց հանդերձ Մծրին քաղաքաւ:

Հատեալ Ղենտիք՝ առաքեաց նա հրաման առ կուսակալս նահանգացն թողուլ զքրիստոնէացն ազատ ի կրօնս իւրեանց, այրեաց եւ կուսանաց տուան միւսանգամ առաւելութիւնքն զոր հան ի նոցանէ (Յաւրեան, արգել պատժով մահու չածել կին զկուսանսն նախրեալս, քանզի բազումք յայնժամ բռնութեամբ կամ հաւանեցուցանելով յանդգնեալ էին ի դոյն: Գրեաց առ ՂԹա նա՝ դալ ունել միւսանգամ զաթոռն եւ ապա հրաւիրեաց զնա Ղենտիք խօսել ընդ նմա: Չուր ջանային Աէս արիանոսք, որպէս եւ յետոյ Երիանոսք արեքսանդրացիք շահել զնա մեթեւ յաթոռոց զհակառակորդս իւրեանց. «Աչ ումիք, ասէք, կամի՞մ բռնն առնել վասն հաւատոց. բայց այնմ՝ որում վասն մարտնութեան փոյթ իցէ, նմա սոց ձեռն: Մեղետիոս գարձեալ յարարանացն ընկալաւ հրամանաւ կայսեր զքի ի նոր եկեղեցեաց քաղաքին:

Չետ հանգչել զորուն Յովանոս Ղենտիք, որպսի ինչ պի-

տոյն էր. զի թէպէտ եւ ուրախ եղին անտիրազացիք ընդ մահ (Յուղիանու զառաջինն խմբելով ասն ցնծութեան ոչ միայն ի թաաերսն, այլ եւ ի աաճարսն Աստուծոյ կենդանւոյ եւ ի վերայ գերեզմանաց մարտիրոսացն խայտալով եւ զքրիստոնէական օրհնութիւնսն չքրիստոնէարար երգելով, սակայն իսկ եւ իսկ սկսան դժկամակել եւ արտնջել ընդ թշնամանս դաշանցն կռելոյ ի Յովիանեայ: Ամին իրի եւ անտի կայար ձմերայնի զօրօքն երթալ ի Աոստանդինուպողիս. այլ անդ ուրեմն ի Վարաստենա՝ ի վերայ օահմանացն Գաղատիայ եւ Բիւթանիայ գտաւ Յովիանոս մեռեալ յանկողնի իւրում (17 Փետր. 364), ամաց իբրեւ 33: Ամանք Համարին ի շատն ուտելոյ, այլք ի սունկսն ուտելոյ լեալ. կէպք դարձեալ ի սենեկէ նորոգ բռելոյ եւ կամ դարձեալ՝ յաճխոյ վառելոյ. թերեւս յիմէքէ իմէքէ ի նոցունց կամ յամենեցունց իսկ իրքն դիպեցան: Ամիանոս թուի կասկածել թէ դաւ ինչ եղել: Արպէս կարի յոյժ քափ զչափն պարսաւի Յուղիան, նոյնպէս կարի յոյժ քան զչափն դրուատի Յովիան. այլ արդեամբք՝ այնչափ ինչ սակաւ է ժամանակ իշխանութեան Յովիանու, զի չէ դիւրին սահմանել զյարգ նօրա ըստ ճշմարիան վաստակոց:

Ազովաղակի իբրեւ զմռսեալ առաքեցաւ մարմինն ի Աոստանդինուպողիս՝ խաղաց զօրն ի Աիկիա՝ ուր ի դաշտի ուրեք առաջի քաղաքին ընտրեցաւ Փղաւիոս Ա աղէնտիանոս Ե. Աւգոստոս (26 Փետր.): Լըր օա (43 ամաց) որդի Վարատիանու ուրումն պաննունիացւոյ երբեմն կոմսի յԱփրիկէ, ի զօրավարութեանն ի Գաղիացունցեալ քաջութիւն ընդ իշխանութեամբ Յուղիանու, եւ ապա վասն Համարձակ զքրիստոնէութիւնն դաւանելոյ՝ ընկեցաւ առ Յուղիանու ի Հազարապետութենէ (Յովեական (Արամազդեան) գնդին: Իբրեւ կամբ իմն զօրն թէ ընտրեցէ իւր կայար՝ աթոռակից զոք, Համարձակութեամբ ետ նոցա պատասխանի՝ թէ ընտրել զիս՝ ի ձեզ ապաստան է, բայց սահմանել թէ որդունակ առաջնորդիցեմ, այն իմ է: Ասկայն Հայեցեալ ի պիտոյս իրացն՝ անդէն ի Աիկոմեդիա արար նա զիւր եղբայր զԱ աղէնտիանուպետ, ապա (28 Մարտ.) ի դատաւերտի ուրեք մօտ ի Աոստանդինուպողիս առաջի բազմամբոխ բազմութեան՝ արար Աւգոստոս, զարդարեաց ծիրանեաւ եւ պսակաւ եւ ի միում դեսպակի դարձան ի քաղաքն կայսերական: Լըր Ա աղէս առ Յուղիանու տանապետ յանձնապահաց գնդին եւ Հանգոյն Յովիանու եւ Ա աղենտիանու՝ յանձն առեալ թողուլ զգինուորութիւնն քան զքրիստոնէութիւնն, եւ քաջութեանն վասն՝ թողեալ ազատ ի կայսերէ: Լըթն ամօք կրսերագոյն էր Ա աղէս քան զԱ աղենտիանոս. սա էր բարձրանձն, բարեձեւ, հզօր եւ տոկուն, ականդիք կապուտակ՝ դաժանագոյն նայեցածովք: Ա աղէս միջին հասակաւ, սեւահեր, բիծ ի միում ականն, զօրաւոր անդամովք, կոր

սրունիք եւ փոր նորա սահաւ ինչ ի դուրս: Արկղքին եղբարք չգիտէին յունարէն, գեղեցիկ գիտութեանց անտեղեակ էին. սակայն Վ աղենտիանոս ունէր ճարտարիտութիւն բնածին եւ սիրէր զարուեստս եւ նորոց եւս զինուց եղեւ հնարագիւտ: Արպէս երկոցունցն հասարակաց են ստգտանք անագորունութեան եւ խրատութեան, նոյնպէս եւ դրուատիք զգաստասէր կենաց եւ միարանութեան ընդ միմեանս. ճանաչէր եւ յարգէր միշտ կրսերն զառաւելութիւն մտաց երիցուն:

80

Վարնայնի խաղացին կայսերքն երկղքին ընդ թրակիա ի Սեդիանա դաստակերտ Վակիացւոց աշխարհին. անդ բաժանեցան զպետութիւնն. աւ Վ աղենտիան զՎ իւրիկէ, զԽաղեա, զՎաղեա, զՄիտանիա, զՎպանիա եւ զՎփրիկէ, այս ինքն՝ զարեւմուտս. Թողան Վ աղեսի արեւելք, այս ինքն՝ ամենայն հռոմէական նահանգք Լսիայ, Ագիպտոս եւ թրակիա: Ըստ նմին բաժանեցան եւ զօրավարք եւ զօրականն: Ի Աիրմիոն բաժանեցան ի միմեանց եղբարքն երկղքին եւ չտեսին այնուհետեւ երբեք ուրեք զմիմեանս. չոգաւ Վ աղենտիան ի Սեդիոզանոն՝ զոր ընտրեաց նա փոխանակ Հռոմայ եւ Վ աղէս ի Աոստանդինուպողիս: Յետ երից ամաց ետ Վ աղենտիանոս՝ ծիրանի եւ Թագ արդւոյ իւրում ծամենի՝ Վարտիանեայ ի Ռեմս, համբուրելով զնա առաջի զօրացն եւ յարդորելով՝ արժանի հօրն եւ հօրեղբօր զանձն ցուցանել՝ ուրախութեամբ ընթացեալ ընդ Հռենոս եւ ընդ Վանուբ պաղեալ (24 Լ.գ. 367):

Վարձոյց եղ միւսանգամ զնշանագիրս անուանն Վրիտտոսի ի վերայ դրօշուն, նորոգեաց զպատուէր պահպանութեան տէրունական աւուրն ըստ հրամանին Աոստանդիանոսի, կացոյց ազատ զգտտերս կանանց խաղալիաց յուսանելոյ զարուեստ մարցն իւրեանց, հան հրաման զեկեղեցականն վասն եկեղեցական իրաց յեկեղեցականաց միայն դատել եւ ի նոցունց յաշխարհականս չբողոքել. նոյնպէս զայլ եւս եկեղեցական ազատութիւնն՝ զոր Յուդիանու հանեալ էր, դարձոյց այսրէն. սակայն զպարգեւան՝ որ ի կուսանաց առ կղերականս եւ վանականս տային՝ զայն սահմանեաց առնուլ ի գանձ աղքուռի, վասն զեղծման ոմանց ի կղերականաց, եւ յայն սակս արդար իսկ զօրէնսն համարին Լմբրոսիոս եւ Յերոնիմոս. նմին հակառակ՝ ստգտանին օրէնք Վ աղենտիանեայ զի բարձ ի կղերականաց զազատութիւն ի հարկաց հասարակաց: Ադ գհնգամեայ պաշտօն Պաշտպանաց¹ քաղաքացն, որք ընտրէին յերեւելէ արանց քաղաքին՝ լինել պաշտպան զըկելոց ի

¹ Defensores.

դաստատանի: Այդ կայրքս վասն ուսման դպրոցաց ի Հռոմ ուր բազում էին վարդապետք եւ բազմազոյն աշակերտք եկեալ յամենայն նահանգաց, այլ առաւել յաճախէին տրքա ի Թաւորն, յամփօթէասարոնն, ի կրկէսն եւ յաշխարհաւանդիկան քան ի դրոպրոցսն: Ատրգեաց բժիշկն ճարտարս քառասուն Թուով վասն աղքատաց չորքտասան բաժնիցն Հռոմայ, տալով նոցա վարձս յարքունուստ. որպէս ուսմանցն վարդապետաց՝ նոյնպէս եւ բժշկացն շնորհեաց ապահարկ լինել:

Ասան կրօնից՝ ի սկզբան Թագաւորութեանն շնորհէր ազատութիւն ոչ միայն ամենայն քրիստոնէական կրօնից, այլ եւ հեթանոսաց իսկ. այս ինքն՝ Թող նա զամենեսին իւրաքանչիւր խրդձի մտաց. յետոյ ուրե՛նն արդել հեթանոսաց զորհն անտանոցն, այլ զգտարագ խնկոցն շնորհեաց: Բայց վասն անուանեալ փիղիսոփայիցն որ առ Յուզիանու եկին սփռեցան նստան իբրեւ մարպտ, հրամայէր դառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս:

Չնոյն գնացս եցոյց Ապղենտիանոս եւ ընդ Արիանտանն, օսկայն ոչ ամենայն ուրեք հաւատար: Ի Մեդիոդանոն ի կայսերանիստ քաղաքին կայր տակաւին Աւքսենտիոս սիւն եւ հաստատութիւն Արիանոսացն յպնւմնւս. բայց Հիզարիոս Պիկատիացի եւ Աւսերիսս Ա երկերդացի ի բաց կալան զժողովուրդն ի հաղորդելոյ ընդ Աւքսենտեայ՝ զօրութեամբ բանից իւրեանց: Իբրեւ եկն անդր կայր, չերթայր յեկեղեցի անդր՝ զոր եպիսկոպոսն արիանոս ունէր, սահայն եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ երթալ ի պաշտօն՝ Հասնարէր վայելուչ կայսերական պատուոյն: Համարեցաւ Աւքսենտիոս թէ որպէս զԿոստանդիոսն, նոյնպէս եւ զսա պատրիցն՝ յուղափառութիւն կեղծաւորեալ եւ չարախօս զՀիզարիոսն եւ զԱւսերիոսն լինելով: Յայնժամ հրաման տայր կայր ժողով լինել 12 եպիսկոպոսաց՝ որոց առաջի կայցեն եւ Աւքսենտիոս եւ Հիզարիոս. անգ հարկ համարեցաւ Աւքսենտիոս դաւանել զմիտոսն էականութիւն Արդուց ընդ Հօր, զի մի յաթոռոյն ի բաց անկանիցի: Այլ Հիզարիոս եցոյց կայսեր՝ թէ որպէս հարկ եւ պիտոյ է Աւքսենտեայ հանել հրապարակաւ յայտարարութիւն դաւանութեան առ ժողովուրդն: Հանել հան Աւքսենտիոս, սակայն ոչ ըստ նիկէական խոստովանութեանն, այլ ըստ Սիմփնեան դաւանութեանն: Չուր յողորէր Հիզարիոս. Ապղենտիանոս կամ վասն կարի ի գործս սէրութեանն զբազելոյ եւ կամ վասն զի չկարաց խտիր ինչ ընդ այն եւ ընդ սոս դաւանութիւն տեսանել, ոչ միայն ընդ Աւքսենտեայ հաղորդեցաւ, այլ եւ Հիզարեայ († 367) հրաման ետ ելանել ի Մեդիոդանոնէ: Ըստստին յարտ է թէ չեղեւ ինչ Ապղենտիանոս բազմօք օգնական ուղղափառացն, մանաւանդ թէ չպար իսկ փոյթ՝ տեսեալ թէ իւր եղբայր եւ աթոռակից հալածէ զնոս:

Գրեթէ զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ (365—375) էր Վաղենտինոսոս համակ պատերազմաւ ընդ ազգաց ազգաց արեւմտից՝ որ միւսանգամ զօրացեալ էին յետ հարուածոցն՝ զոր եհար զնոսա Յաւրիան. նախ առ Հաբնուսիւ՝ ընդ Աղտմանաց, Փրանկաց եւ Սաքսոնաց, եւ շինեաց ամրութիւնս առ նոյն գետով (ի Բասիղիայ ցՄոզոււտիա) եւ առ Վեկկար գետով. ապա կռուէր նա առ Վանուրաւ՝ ընդ Դուազաց եւ Սարմատաց. կամ ինքնին իոկ նահատակելով ի պատերազմունսն եւ կամ ի ձեռն զօրավարացն՝ Վարիէտոսոյ, Սեւերիանու, Վադալայիսայ, Յոփնոսի եւ Սեւերոսի, որպէս եւ այլ եւս զօրավարք տային ճակատ ի Պաննոնիա եւ յԱփրիկէ ընդ բնակ ազգացն: Թէոդոսոս հայր Թէոդոսի կայսեր մերժեաց ի Բրիտանիա զյարձակումն Պիկտաց եւ Վաղեգոնացոց՝ դրուելով զերկիրն մինչեւ ցերպամն Անտոնինեայ եւ երկիրն նորոգ զբաւեալ կոչեցաւ Վաղենտիա նահանգ:

Յետ վերջնոյ ճակատուն եւ յաղթութեան ի Պաննոնիա՝ յարժամ ի ձմերոցս էր Վաղենտինոսոս ի Բրեգիտիոյ (որպէս հաւանութեան է՝ ի Արան) եկին առ նա պատգամաւորք Աուտալացն խնդրել խաղազութիւն՝ ասելով թէ զվիսաւորք ազգին չունին ինչ մասն յասպատակութիւնսն որ ի սահմանս Հռոմայեցոց եղեն, այլ զայն բամբին արար՝ զրդուեալ ի շինուածոյ անտի բերդից յերկրին իւրեանց: Ինչ բուն բերդիցն զկծեցաւ սէգ հռոմայեցին իբրեւ ընդ կշտաւրանս, եւ սկսաւ յանգիմանել զնոսա մեծաւ սրամտութեամբ. ուժգնութիւն սաստկութեան խօսիցն ասկա հանդարտեցաւ, եւ արիւն սատարիկ ի գլուխն, ծածկեաց քիրտն մահու զղէմն երեսացն, ձայնն սպառեցաւ. իբրեւ մերձ յանկանել էր՝ ի վեր կարան զնա սպասաւորքն եւ ածաւ ի սննեակն. աւնագան եհաս բժիշկն՝ որ իբրեւ հատ երակ, չեւ արիւն. զմտակացոն ճանաչէր, բայց խօսել ինչ ոչ կարէր. յետ դժուարին ճրգնութեան՝ հան զողին (17 Եղ. 375), ամաց 55, թագաւորեալ ամս 11 եւ ամիս իբրեւ 9: Օմնեցաւ մարմինն եւ եղաւ ի Աոստանգինուպողիս, մինչեւ կայսր Թէոդոսոս Մեծն թաղեաց զնա փառաւորութեամբ (382. Փեբր.):

Իչ Վաղենտինոսոս անպսճոյճ ի պիտոյս կենացն, սեղան նորա վայելուչ առանց բարեկեցութեան, որպէս ինչ վայելէր պատերազմասէր թագաւորի: Խտտութիւն՝ էր տիրող նկարագիր բարուց նաբա, նմն իրի եւ բարեկարգութեան զօրացն կարի էր վրէժխնդիր, բայց էր միանգամայն տկար ի ներել հրամանատարացն՝ զորոց զժանջանսն թողոյր անպատիժ: Սակայն եւ այնպէս էր նա իշխանս արթուն, զօրական քաջ եւ զօրավար մեծ: Ինչպսութիւն նորա անջանէր իմն ի սահման տգահութեան, սակայն արար նա գիւրութիւն նահանգաց՝ յորոց վերայ հարկքն ծանրացեալ էին: Օմնեծ

մասն պաշտամաննց տայր արանց ընտրանաւ, եւ առ նո՞վաւ առաջ նորդութիւնը չէին գնոց: Իստուութիւն նորա ի խորհրդոյ եւ ի կամակար յօժարութենէ էր եւ ոչ յանկարծադէպ ինչ, եւ բազում անգամ արժանի՝ անազորունութիւն զնոյն կոչելոյ: Թէպէտ եւ զայնպիսին ի պաշտօն դատաւորութեան կացուցանէր՝ զորս իրաւատէրսն գիտէր, այլ եթէ սխալեալ ինչ լընտրութեանն էր՝ այնմ չկարէր ի վերայ հասանել, եւ թուէին նորա նմա՝ Վիկտորգոսը՝ թէ միայն խիստ իցեն: Հանգերձ սղբիմք եւ ինքն ոչ մեղմացոյց երբեք ուրեք զվճիռ գատատանի իրիք, այլ խառնոց բազում անգամ: Եւ ի վերայ ամենայնի՝ փոքրութեամբ խանտայր ընդ վաստակ այլոցն, զայն չածելով զմտաւ՝ թէ առն իշխանի ելանէ միշտ մասն ի վատակոց անտի՝ զոր պատուեն եւ յարգել գիտիցէ: Այ առանց մեծի սաղտանաց է եւ այն՝ զի թող նա երջօրն համարձակ հալածել զուղղափառսն, զի ունէր իսկ ճոխութիւն ի վերայ նորա: Վարի զօրաւոր էր երկեւզ առ ի կարծելոյ զնա յանազորունութենէ. Ռեմիգիոս վերակացու դատաստանաց՝ տեսեալ զնա թէ մերձ է հասանել յանազորունութիւն, խօսեցաւ զխլոտելոյ ազգաց ազգաց. իսկ եւ իսկ զԵւաթարստութիւնն եւ երեւէր լուրջ իրեւ զՆստոնիսս Գիսս¹:

(Յառաջնակէ կնոջէն ի Սեւերայ՝ զոր մերժեաց նա վասն պատճառի իրիք անծանօթի, եթող զԳրատիանոս իրեւ 17ամեաց, յերկրորդ կնոջէն ի Յուստինայ զըրեքամեայն Վաղենտինիանոս եւ զատերս երիտ՝ զՅուստա, զԳրատա եւ զՎաղղա. առաջինքն մնացին անամուսին, Գաղղա եղել թէնորոսի կայսեր: Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Վաղենտինիանոս ի զօրավարացն՝ աւգոստոս (22 Նոյ.) չջարձաւ ընդդէմ Վաղէս, եւ ոչ ազնիւն Գրատիանոս՝ որ այնուհետեւ առաջնորդէր արեւմտից մեծաւ իմաստութեամբ (375—383). դարձոյց զմայր իւր զՍեւերա յաքորանացն, հան օրէնս ի պատիւ ծերակուտին, թող զմնացուածս հարկացն՝ զորս ասկաւին արտաէին նահանգքն, արար հոգ վասն աւաման հասարակաց, արգել մի քակել զհին շինուածս ի Հռոմ՝ վասն զնորսն ի վեմաց անտի խլելոց շինելոյ, եւ կացոյց ազատ զէկեղեցականս ի քաղաքական պարտուց եւ տրոց (377):

Սատենագիրք քրիստոսեայք եւ հեթանոսք միարանեն ի գոլութիւն Գրատիանու. ողի զեղեցիկ ի բարեմշան մարմնի. գնացք նորա, դէպք երեսացն եւ շարժմունք ունէին զկարագիր ընտանեկան խոնարհութեան եւ ներքին ազնուականութեան: Եւր նա խնամով կրթեալ ի գիտութիւնս, ունէր գեղեցիկ ձիւ ճարտարիտաւ.

¹ Գատանոսն որ է ժամ որոյն աստուած արեւելեաց զարագն՝ որ առ զատութեամբն, այնպէս գանալից եղև՝ զի մուս ի վաղե անգր: Գարբն որ վասն արտարագրն ինչ գրահից շինելոց յուսայր ընդունել պարգև՝ ընկաւս պատիւ

մահու, քանզի սակաւ ինչ պակաս էր ի կշռակն հրամայելոյ: Ինն կոյսեր աղբ երկուք (Mica aurea եւ Innocentia) որ մաս առ սենեկին իւրում սնանկն մարմնով մահապարտաց. եւ այլ եւս նշմարելի:

Թեան եւ բանաստեղծութեան զոր եւ սիրէրն իսկ. զի վարդապետ էր նորա Աստուհոս գաղիացի կարգեալ ի Վաղենտինեայ: Ի կրթութիւնս մարմնոյ հօր էր եւ աջողակ. ննջէր սակաւ, էր սակաւապէս յուտել եւ յրմպել եւ անսազիւտ զգաստասիրութեամբն: Օգտուութեամբն եւ առատութեամբն եւ ազնուակառութեամբն եւ չափաւորն ընկերականութեամբ եղեւ արդոյ եւ սիրելի ամենեցուն. բազում անգամ կանխէր յառաջ քան զխրոհրուածս՝ առնել բարիս. էր ուրախակից ուրախութեան եւ կարեկից վշտաց այլոցն, այց առնէր հիւանդաց, նա եւ դոյզն իսկ զօրականի: Ըյոր ամենայնի սրբութիւն եւ ամբութիւն էր ճշմարեան երկեւղ Աստուծոյ:

Սակայն չէ ինչ արժան զայնմանէ իմն լուել թէ երբեքն խաբէր յարանց արքունեացն յանդէպսն. կարի իմն զակատեալ էր զհետ որոյ. խօսել խօսէր ի ճերակուտին զիրաց իրաց իմաստութեամբ, քանզի բնածին հանձարն զտեղի կարեւոր տեղեկութեանցն շնոր, սակայն չսիրէր իմն ի բնէ զայնպիսի գնիւթական տեղեկութիւնան, զի ցամաք իմն նմա երեւէին. ներեսցուք մանկութեան նորա. օ արդեւք յանդիմանեացէ զժառ գեղեցկածաղիկ թէ ընդէր պատուս խայծեալս չունիս. զարնայնի կենացն հատաւ անկաւ Չրասիանոս:

Ըյսպէս յարեւմուտս:

81

Յարեւելս իշխէր եղբայր Վաղենտինեայ, հօրեղբայր Չրաստիանեայ՝ Վաղէս (364—378) ի բերանոյ անտի գետոյն Վանուրայ մինչեւ յայնկոյս Եփրատայ: Անդէն յառաջին ամս թագաւորութեան նորա յարեաւ Պրոկոպիոս յազգականութենէ (Յուդիանու որ կապեաց թագ ի Սասանդինուպողիս (28 Սեպտ. 365) եւ շահեցաւ իսկ զբազումն՝ շրջեցուցանելով ընդ իւր զՓաււտինա զայրի կին Կոստանդեայ հանդերձ դառերաւ նորա Փզաւիա Սաքսիմու Աստանդիաւ քառամեաւ. արկեալ զարս նշանաւորս ի բանդ եւ շահեալ զբամիկն խոստմամբ աւարի: Ի եզէոնք երկու՝ զոր առաքէր կայսր ի Աեսաբիայ Վամրաց՝ անցին ի կողմն ապրատամբին ի ժամ ձակատուն առ Սանգարիոս գետով. Վաղկեղոն պաշարեալ ինքնին իսկ ի կայսերէ՝ դիմակալ եղեւ. (Ճազր արար զնա՝ կոչելով զարեջըրմպու, այս ինքն՝ պաննոնիացի. զի սոփրական էր կակաջուր ի Պաննոնիա.) համօրէն Ռութանիա տնց ի ձեռս Պրոկոպեայ: Ըարկ համարեցաւ այնուհետեւ Վաղէս կոչել զԱրքեանոյ զգօրտար ծերունի՝ զԹշնամին Պրոկոպեայ ի գործ պատերազմի. տուաւ ձակատ մեծ մօտ ի սահմանս Վաղարտիայ. Վամրայս եւ Ագիղոյ գլխաւոր զօրավարք Պրոկոպեայ անցին ի

կողմն կայսեր, եւ այնպէս վճարեցաւ յաղթութիւնն. երկուք ի հազարապետաց Պրոկոպեայ՝ ձերբակալ արարին զնա յորժամ յանառան եւ ի խոխոմն փախուցեալ էր, եւ բերին կալան առաջի կայսերն. զլխատեցաւ Պրոկոպիոս ընդ երկոցունց հազարապետացն, եւ առաքեցաւ զլուխ նորա առ Վաղէստիանոս կայսր արեւմտից (27 Մայ. 366): Բազումք յետ այնորիկ սպանան ի Վաղէսէ յանխնայ առ լոկոյ կասկածանաց դաւաճեցութեանն:

Ղուլթք էին ի բանի ընդ Պրոկոպեայ, իբրեւ ընդ ազգականի կոստանդեան տանն, եւ յայն սակս առաքէր թագաւոր նոցա Մթանարիկ 3000 այր ի թիկունս օգնականութեան, որք իբրեւ առին զբոթ մահուն Պրոկոպեայ՝ սկսան ասպատակաւ աւերել զԹրակիա՝ մինչեւ գունդք առաքեալք ի Վաղէսէ արարին զնոսա զինաթափ եւ ցրուեցին ի քաղաքս Խրակացւոցն. իբրեւ պահանջէր Մթանարիկ զարսն յետս՝ չառ յանձն տալ զնոսա Վաղէս եւ պատրաստեցաւ ի մարտ պատերազմի (367): Հետ երկուց արշաւանաց (367 եւ 368) յորս վճարեցաւ ինչ մեծ՝ յաղթեաց կայսր Ղլթաց (369 գարնայնի), եւ խնդրէր այնուհետեւ Մթանարիկ խաղաղութիւն: Սպասէր իմն սեզ հռոմայեցին թէ գայցէ Մթանարիկ ի Մարկիանուպոլիս ի բանակ հռոմայեցւոցն, այլ զուր. զի պատճառէր Մթանարիկ թէ երդմնի լեալ է հօրն՝ չմտանել յերկիր սահմանացն հռոմայեցւոց (ասպարէն՝ իբրեւ բարեկամ), նախ իրի ի միջոց վայրի գետոյն եկին նաւուք առ միմեանս եւ այնպէս դաշնքն կուեցան:

82

Յետ պարտութեանն Պրոկոպեայ եւ մանաւանդ յետ դաշանցն ընդ Մթանարիկայ՝ ժամ առ այնուհետեւ Վաղէս հարածելոյ ոչ միայն զուղղափառան այլ եւ զՎլէս արիանտոսն, զՄակեդոնեանս, զԼովատիանոսս, համառօտ իոկ՝ զամենայն քրիստոնեայս՝ բաց ի բուն Արիանոսաց, այս ինքն՝ յՆոմեանցն: Քանզի էր նա սուեալ զանձն վարդապետութեան Նոմեանցն, որպէս թուի մանաւանդ թելադրութեամբ կնոջ իւրոյ Մղթիայ Վոմինիկայ՝ որ ջերմն էր յարիանտութիւն, եւ յառաջ իսկ քան զարշաւելն ի Ղուլթո՝ առ Վաղէս կնիք յեւնոմեանն Նաղաքեայ յեպիսկոպոսէ Կոստանդինուպոլեայ:

Վաղ իսկ յամի 365 (նախ քան զպարտութիւնն Պրոկոպեայ) յետ ընդունելոյ հրաման ի կայսերէ՝ եղեւ ժողով Վլէս արիանտոսաց եւ Մակեդոնեանց ի Վամփսակաս. յետ երկամեայ խորհրոց՝ մերժեցաւ վարդապետութիւն Նաղաքեայ եւ Ռիփինեան ժողովոյն եւ եղեւ ընդունելի զայթիզայթ դաւանութիւն ժողովոցն Նստիոքայ (որ յամի 341), եւ տահմանեցաւ ընդունել զՆաղաքայիս եւ զմիարանեալսն ընդ նեա՝ թէ ի բաց կացցեն ի վարդապե-

տուժենէն: Իբրեւ լուաւ Սազէն զսահմանեալն ի պատգամաւորաց անտիժողոյն՝ ստիպեաց զոսա հաղորդել ընդ Լուգոսեայ. իբրեւ չառին յանձն, հրաման ասցր պըստղել զնոսա եւ եւրօքսեանս փոխանակ նստուցանել (365): Ի միւսումն ամի (յետ պարտութեանն Պրոկոպեայ) յորժամ ել նա երթալ յԱնտիօք առ ահին Պարսից, ինքնին կամէր զհրամանն վճարել. անգէն ի Արկոմեդիա կոչեցան մի քստ միջէ Լոշեւսիս եպիսկոպոս Արեղիկոսի եւ Լուստաթէոս Սերաստիայ Փոքուն Հայոց (երկոքին եւս իէս աւրիանոսք) ընդունել զհաղորդութիւն Լուգոսեայ, երկոքին եւս ստիպեցան ընդունել եւ ապա սորջացեալ յետս կացին (366):

Իբրեւ այսպէս նեղէին Սէս արիանոսքն եւ Մակեդոնեանք ի կայսերէ ընդունել զազանգ Անովեանցն՝ միաբանեցին դիմել առ կայսրն արեւմտից եւ առ Ղիբերիոս քահանայապետ. առաքեցան պատգամաւորք՝ Լուստաթէոս Սերաստիայ, Աղուանոս Ֆարսոնի եւ Իւէնփիղոս Աստաբաղայ Գամրուց: Չգտեալ սոցա զՍազէն տիանոս ի Մեղիողանոն, (քանզի ի Գաղիա էր յայնժամ), յանդիման եզին Ղիբերիոս ի Հռոմ՝ տալ թուղթ մի ձեռնագրով Յէ եպիսկոպոսաց եւ ազաչել ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն իւր եւ եպիսկոպոսացն արեւմտից: Օտուաջինն չառ յանձն քահանայապետն, զի չընդունիր, ասէ, զսահման Արկեական ժողովոյն. իբրեւ յայտ ալարին պատգամաւորքն թէ ի բաց կացին նոքա ի մոլորութենէն եւ ետուն եւս խոստովանութիւն նիկէական հաւատոց հանդերձ ի միասին էականն բանիւ, ընկալաւ զնոսա այնուհետեւ քահանայապետն, ետ զիր ուրախութեան առ վաթսուն եւ չորս եպիսկոպոսունսն: Ըստ մտաց այսց եպիսկոպոսաց գրեցին առ Ղիբերիոս եւ ի Օմիւռնայ, ի Պամփիլղիայ, յԻսաւրիայ եւ ի Ղիւզիայ եւ առանց երկմտութեան է՝ թէ ընկալան եւ սքա նոյնպիսի պատասխանի: Սակաւ ինչ եւեթ ժամանակք ի վերայ անցին ուրախութեան ընդունելոյ արեւելեան եպիսկոպոսացն ի հաղորդութիւն արեւմտեայցն՝ անգէն վախճանէր բազմավաստակն Ղիբերիոս (24 Սեպտ, 366): Պսպազատէր յաթոռն Պետրոսի՝ Գամաստ, այլ ոչ առանց հակառակութեան: (Բանզի Ուրսինոս կամ Ուրսիկինոս սարկաւազ ետ ընտրել զանձն յեպիսկոպոսութիւն, յարեաւ հերձուած, եղեւ արիւնհեղութիւն բախելով երկուց կողմանց ընդ միմեանս: Ըքտորեցաւ Ուրսինոս, այլ յետ տարեւոր ժամանակի առ համարձակութիւն դառնալոյ ի Հռոմ. իբրեւ միւսանգամ խոով լինէր՝ մերժեցաւ երկրորդ անգամ: Ազոմն նորա ի Հռոմ չհաղորդէր ընդ Գամաստի, զառաջինն ժողովք ի պաշտօն ի գերեզմանս մարտիրոսացն, ապա յեկեղեցւոջ ուրեք առաջի քաղաքին. ուստի դարձեալ եզեւ արիւնհեղութիւն. տակաւին յամի 380 կամէր իմն Ուրսինոս գրաւել զաթոռն Պետրոսի, այլ ի Գլաուսիանեայ կարճեցաւ:)

Պատգամաւորքն երեքին ընկալեալ թուղթս հարորութեան եւ յեպիսկոպոսաց ժողովելոց ի Աիկիղեա եւ յայլ նահանգս արեւմտեան պետութեանն, եկին բերին զնոսա հանդերձ թղթով քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելեց՝ որ ժողովեալ էին ի Տիանա քաղաքի Ապպադովկացոց: Գլխաւորք յեպիսկոպոսաց ժողովոյս էին Եւսեբիոս Աեսարեայ Ապպադովկացոց, Գրիգոր Վազիանզու՝ հայրն, Աթանաս Անկիւրայ, Պաւղոս Եւփեսեայ եւ այլք որ վաղ առ Յովիանեալ (363) արկեալ էին յԱնտիոք ձեռնադիր նիկեական հաւատոց: Ուրախ եղեն հարք սիւնհոդոսին Տիանայ ընդ դարձ նոցա յուզողութիւն եւ յետ ընդունելոյ զնոսա ի հարորութիւն՝ գրեցին թուղթ սիւնհոդոսական առ եպիսկոպոսունս արեւելեց՝ զն գումարեցին գարնայնի ի Տարսոն Աիդիեցւոց առ ի խառնելոյ զամենեպէս ի հարորութիւն ընդ արեւմտեանցն (367): Այլ անդէն իսկ եւ իսկ ել հրաման սաստիկ ի կայսերէ՝ չառնել զայն ժողով Տարսոնի եւ այնպէս խափանեցաւ գործն. սակայն թուի իմն թէ եւ յայտմ ժողովն ոչ ըստ անկալութեան իրքն կատարելոց էին. քանզի ի սիւնհոդոսի ուրեք յԱնտիոք Աարիացւոց՝ կամել կամէին Յէ եպիսկոպոսք միաբանել ընդ կաթուղիկե եկեղեցւոյ, բայց չէին յօժարեալ ընդ բանն ի մտոյն կական:

83

Սակայն մեծն Բասիղիոս՝ որ անդատին յամէ 370 ունէք զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան Աեսարիայ Գամրաց, յուսպք ածել ի կատարեալ միաբանութիւն զնոսա՝ որք ապաքէն դարձեալ էին սրտիւ ի մօլորութենէն, այլ անվտարհ իմն էին ընդ կարի անաչառոսն յորթողքսաց, եւ մանաւանդ ջանայք ածել զԱեղետիոս յընդունելութիւն արեւմտեայնցն:

Բասիղիոս էր ծնեալ (330) ի մեծատուն տոհմէ, կրթեալ աստուածապաշտութեամբ, խոնարհութեամբ եւ զգաստութեամբ ի մօրէ իւրմէ յեմմեղիայ եւ ի Մակրինայ ի հանւոյ իւրմէ՝ զորոց զբանսն եւ զվարս յիշէր նա միշտ: Նախ լեալ ի հրահանգս ի Նէոկեսարիա Պանտաղոց ուր հռետոր լեալ էր հայր նորա եւ ուսեալ զուսումն վարժոցաց քաղաքի ծննդեան իւրոյ Աեսարիայ՝ երթալք ի բարձրագոյն հրահանգան, նախ ի Աոստանդինուպոլիս (առ Ղիբանիոս) որ բազում գովութեամբ խօսէր զմանէ) եւ ապա յԱթէնս:

Ասա ուրեմն եգիս նա զԳրիգոր Նազիանզու զոր յառաջագոյնն ճանաչէր ի Աեսարիա, եւ մտին իմն ընդ միմեանս ի դաշն ինչ գեղեցիկ յոր խառնեցաւ յետոյ եւ Գրիգոր Նիւսեայ եղբայք Բարսղէ, երեքին եւս կապադովկացիք: Բասիղիոս եւ Գրիգոր Նազիանզու երկուս եւեթ ճանապարհս գիտէին յԱթէնս, մին հանէր յեկեղեցին եւ մեան ի գպրոց գիտութեանցն: Դարձան երկուքին ի հայրենի աշխարհս լի մթերք գիտութեանց (355 կամ 356): Բասիղիոս յետ մկրտելոյ ի Դիանիոսէ արքեպիսկոպոսէ Աեսարացւոց, իբրեւ յերեսներորդ ամաց հասակի բռնադատեալ կայր ուսուցիչ հրապարակաւ ի Աեսարիա եւ ի Նէոկեսարիա,

ալ ապա առ անուկ քրիստոնէական գիրդոստոյութեանն՝ եւ զանն ի շարս կրօնաւորութեան՝ յորց ուսումն երթեալ անտալ զվնասկանս Ատուրց, Պաղեստինեայ եւ Եգիպտոսի, ի դառնալ իրում բաշխեաց զինչն ալքատաց եւ միայնացաւ ի Պոնտոս մեծ ի գեղն Ամեսի ուր մտար իւր Եմմեղիա եւ քոյրն Մակրինա կէին ի կուսասանի ուրեք (— 364)։ Կոչեցեալ զնա յայնժամ Եւսերեայ արքեպիսկոպոսի Նեսարացոց՝ որ զՎրանիոս յաջորդեաց ըստ խնդրց ժողովրդեանն, ձեռնագրէր զնա յերկցութիւն, որպէս ամբք ինչ յառաջ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր ականայ ի Նաղիանդ ի Տօրէ իւրեւ որ անդ եպիսկոպոսն էր՝ յորժամ յանկարծ ան ան ժողովուրդն զԳրիգոր առաջի սեղանոյն զէ ձեռնադրեցէ զնա։ Այլ յեա սակաւ ինչ միջ կամակար մկնէր Բասիղիոս ի նոյն միայնութիւն, որպէս Հաւանութեան Թուի՝ առ խանտանաց եպիսկոպոսին իւրոյ, զի զաչա ժողովրդեանն յիջն արկանէր Բասիղիոս առաւել գիտութեամբն եւ առաքինութեամբ։

Բայց իբրեւ ել Հալաճուան Վաղեսի՝ Հաշտեցաւ Եւսերեոս ընդ Բարսղի առ սէր եկեղեցւոյ. կոչեցաւ միսանգամ Բասիղիոս ի պաշտօն եւ էր նա յամենայնի օգնական եւ ձեռնաու եպիսկոպոսին, մերժէր նա զյարձակումն Արիանոսացն եւ առնէր զԵւսարիա պատուար ամուր Հաւատոց եկեղեցւոյ։ Յեա Ցամեայ (362—370) առաջնորդութեանն վախճանեալ Եւսերեայ՝ գործակցութեամբ Գրիգորի Նաղիանդու եւ ծերունւոյն Եւսերեայ Պամոստացւոյ ընտրեցաւ Բասիղիոս Հակոտակ կամաց մեծաւանց ոմանց Կեսարացոց առնուլ զաթառ արքեպիսկոպոսութեանն այնորիկ իբրեւ մետրապոլիտ մայրաքաղաքին Գամբաց եւ եքսարք մեծի վիճակին Պոնտոսի (370)։ Թէպէտ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց վիճակի նորա եւ մանաւանդ ազգակիցք նորա ի մայրնի կուսէ՝ Հակոտակորդ էին նորա, սակայն իմաստութեամբն եւ Տեղութեամբ շահեցաւ զնոսա առկաւ Բասիղիոս։

Առաքէր Բասիղիոս Հրեշտակութեամբ զՎորոթէոս առ Աթանաս վասն երկուց իրաց, նախ զի առաքեացէ Հայրապետս՝ արս զի Հաւանեցուցեն զեպիսկոպոսունս արեւմտոց՝ Չանալ ի Կատարուան միարանութեան եպիսկոպոսացն արեւելից, եւ երկրորդ անգամ՝ զի ոչ միայն ինքն Աթանաս ընկալցի ի Հաղորդութիւն զՄեղեարիոս, այլ եւ Հաւանեցուցէ ի նոյն եւ զՎասնաստ Զուամայ Հայրապետ։ Իրատ ետ նմա Աթանաս թէ դժտարին է եւ գործ երկար՝ Հաւանեցուցանել զեպիսկոպոսունս արեւմտոց առաքել պատգամաւորս յարեւելս յանուն ժողովոյ իրիք անդէն գումարելոյ. ուստի լաւագոյն է, ասէ, դիմել առ Վասնաստ քահանայապետ, զի սա իբրեւ գլուխ Համօրէն եկեղեցւոց առաքեացէ արս իշխանութեամբ Հանդերձ որ զմիարանութիւնն կատարեցին։ Յայնժամ ըստ խորհրդոյն Աթանասայ՝ առաքէր Բասիղիոս զՎորոթէոս ի Զուամ առանձինն թղթով, յորում աղաչէր նա զքահանայապետն՝ արս ոմանս հեզս եւ իմաստունս առաքել այսր, որք բերիցեն ընդ իւրեանս զգործս Սիմփնեան ժողովոյն, եւ ըստ պատշաճի Հրապարակաւ ցուցցի անգոր ամենայն՝ որ բռնարարն ի նմա գործեցաւ, եւ արասցեն միաբանութիւն եկեղեցեաց, մանաւանդ եկեղեցւոյն Անտիքայ։ Վարձաւ Վորոթէոս յեա ձեռն

րայնության ի Հռոմեոյ թղթովք սիրոյ արեւմտեանցն, այլ գործինչ ի միջի չերեւէր. տակաւին յուսայր իմն Բասիղիոս թէ Սարիսոս սարկաւազ որ ընդ Ղորթեայ եկն յարեւմտից՝ ճշմարտագոյնս ինչ իմացուացէ զերացն արեւելից՝ յորժամ դարձցի այդրէն յետս (370 եւ 371): Այլ զուր եւ ընդ վայր ամենայն. ոչ միայն չեւ ի գլուխ այն միաբանութիւն, այլ եւ ոչ Մեղեատիս եզբւրնդունելի համօրէն արեւմտեայցն, քանզի ձախող իմն կարծիս զնմանէ ունէին ի Պաւղինեանց եւ ի Ղուկիբերեանց խարեալ, նա աւանիկ եւ ոչ Աթանաս եմուտ ընդ նմա ի հաղորդութիւն, որպէս եւ ոչ նորին յաջորդ Պետրոս:

Այսպէս կատարուեմն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելեայց ընդ արեւմտեայց՝ մնայր ժողովոյն Արտասանդինուպոզեայ՝ զորմէ ի ժամու իւրում:

Ս աղէս որ ընդ այն ժամանակս ել այս երրորդ անգամ՝ երթալ Անտիոք եւ զճանապարհայն (371—373) մոլեգնէր հանգոյն հեթանոսացն, մերթ ցրուելով զօրօք զժողովուրդն ժողովեալ ի պաշտօն Աստուծոյ եւ մերթ թանալով եւս արեամբ զսեղանս, հանելով զեկեղեցիս ի ձեռաց ուղղափառացն՝ որ այնուհետեւ ի բացի ժողովէին ի պաշտօն: Պայր հասանէր կարգաւ ի Աեադիոս ի գլուխ քաղաքացն Ապպաղովկացւոց (373): Աւաբէր կայսր զՄուրեաոսս վերակացու անձնապահաց առաջի իւր՝ հաւանեցուցանել զԲասիղիոս ի կամս իւր՝ սպառնալեօք կորստեան ընչից, արսորանաց, տանջանաց եւ մահու, որում տայր Բասիղիոս պատասխանել թէ ունիցի սարգեւք այլ ինչ քան զսոսա, քանզի ոչ մի ինչ ի սոցմանէ կարէ սանանել ինձ. որոյ ոչինչ գոյ՝ զնորա չմարթի որ յառջապակել. արսորս ոչ ճանաչեմ զի ամենայն ուրեք յերկրին Աստուծոյ եմ. տանջանք չլինին ինձ գամադիւտ, զի չեք իմ մարմն. իսկ մահ հաճոյական եւս է ինձ, զի փութանակի ածէ զիս առ Աստուած. այսպէս մերժեցաւ ի նմանէ եւ երկրորդ հրեշտակն կայսեր՝ Իեմոսթենէս կամս: Այլ լեալ զարմանալեօք կայսրն՝ ինքնին սարունականօքն ի տօնի աստուածայայտնութեանն գայր յեկեղեցին՝ ուր Բասիղիոսն մատուցանէր պատարագ եւ խօսէր ճառս, եւ մատոյց թագաւորն հանդերձ հաւատացելովքն զընծայսն ի սեղան անդր, որ էր նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան. երիցուցն եւ տարկաւազուք տարակուսեալ թէ ընդունիցի սարգեւք եպիսկոպոսն զընծայս նորա՝ ոչ որ մերձեցաւ առնուլ ի ձեռաց կայսերն եւ արքունականացն: Տխրեալ կայսրն սկսաւ գողալ եւ դեղեւել եւ տապալէր իսկ ի գետին՝ եթէ չունէին զնա ի վեր կղերականքն. անգ զիջեալ իմաստութեամբ՝ ընկալաւ Բասիղիոս զընծայս նորա: Սակայն եւ այնպէս դրդեցին ստիպեցին Անովեանք զկայսր՝ մերժել զԲասիղիոս. այլ ի զիշերին յորում երթալոց էր Բասիղիոս յարարս՝ յանկարծակի յախտ անկեալ գնէր մերձ ի մահ որդի

կայսերն (Վաղենտինիանոս Գաղատա՝ մանուկ վեցամեայ) . ի միտ առ թագաւորն զձեռն Լստուծոյ, կոչեցաւ Բասիղիոս եւ անդէն ի մտին նորա՝ ոգի առ մանուկն : Իոստացաւ Բասիղիոս զկատարեալ առողջութիւնն՝ թէ մկրտեսցի մանուկն յուղղափառաց եւ ինքն Վաղէս դարձցի յուղղափառութիւն եւ ջանացի ի միարանութիւն եկեղեցւոյ . չառ յանձն կայսրն, մկրտեցաւ մանուկն յԱրիանոսաց եւ վախճանեցաւ իսկ եւ իսկ : Այն սակաւ ինչ միոյ խօթացաւ եւ Մոդեստոս, զոջացեալ ետ կոչել զԲասիղիոս եւ ողջացաւ աղօթիւք նորա :

Սահ մանկանն եւ բարեխօսութիւն Մոդեստեայ պատկառեցուցին զկայսր ի հալածելոյ զԲասիղիոս : Եւ այսպէս կայր թնայք Բասիղիոս ի Աեսարիա համակ աշխատ լեալ սրբել զՓոքր Լայս եւ զՎաղատիա յարիանոսական պղծութենէն, եւ կուէր գրով ընդ Անտմեանցն, լեալ յամենայնի զօղ միաւորութեան արեւելեան եկեղեցւոյ, զոր կամէր մանաւանդ առնել հօրազոյն՝ միաւորելով զեպիսկոպոսունան արեւելից ընդ Լատմայ, եւ վախճանէր (50ամեայ) ի ժամանակի՝ զի այն ինչ զերծեալ էր եկեղեցի ի բռնաւորութենէ թագաւորին (379 Յունու. 1) : Սուգ առին ի վերայ նորա ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոսք եւ Լրեայք, զի հայր էր նա աղքատաց եւ որրոց եւ զամենայն ինչսն ծախեալ էր ի նոսա եւ զմեծատունան ամեալ յողորմածութիւն :

84

Եւ կայր ի քաղաքէն Աեսարացոց զարնայնի 373 ամին եւ հատեալ յԱնաթոք մեղեգնէր ընդդէմ ուղղափառացն . աքսորեցան մի ըստ միոջէ Պեղագիոս եպիսկոպոս Վաւորիկեայ, Բարսեղ Աւուհայի, Աբղղոս Արուսագեմի, Եւսերիոս Սամաստայ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ Գրիգոր Վիւսեայ :

Ազիպոսս միայն ցայն վայր ազատ էր ի հալածանաց . զի թէպէտ եւ եհաս եւ անդր հրամանն աքսորմանն եպիսկոպոսացն ուղղափառաց (367), եւ երանէր իսկ Աթանաս եւթներորդ անգամ յԱղեքսանգրիայ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ համարեցաւ կոչել զնա յետս, այնու զի յարեաւ խառով ի քաղաքին վասն նորա (368) : Սահայն յետ ամն ինչ խաղաղութեամբ անցուցանելոյ՝ ննջեաց մեծն Վթանաս (2. Մայ. 373) : Եւր նա գործի գեղեցիկ զոր արկ ի կիր հոգեւայեան մեծ՝ ունել ի հատի գհաւատս աստուածութեան իւրոյ ընդդէմ Արիանոսացն բռնացելոց : Ի այն գործ ցածկալի նուիրեաց զամենայն զկեանան Վթանաս, կրեալ անհնարին նեղութիւնս ամն 50, եւ եհաս իսկ կիսին որ առաջէ կայր նմա, զի որպէս զսկիզբնն՝ նոյնպէս գրեթէ զվախճանն արիանոսութեանն ետես : Ի վերջին ամն կենացն (յամէ իբրեւ 370)

էր նա առաջնորդ գործոցն Բարսղէ Ղեկավարաց Ղապարովկացւոց, Պրիգորի Ղազկանզու եւ Պրիգորի Ղիւսացւոյ, եւ յետ մահու նորա կենդանի էր ոգի նորա ի սոսա՝ տանել յառաջ զգործ միաբանութեանն եւ զպատերազմն ընդդէմ շոգեմարտն Մակեդոնեանց եւ Ապողինարիանց որոց հակառակ սկսեալ էր գրել Աթանաս ի վերջին ամսն իւր:

Անդէն ի ժամու մահուանն յանձն արարեալ էր Աթանասայ՝ ընտրել զՊետրոս երէց, որ էր լեալ միշտ ընկեր ներութեանն նորա. ընտրեցաւ նա միաբան հաւանութեամբ եպիսկոպոսոսցն եւ զիդատացւոց եւ այլոց կղերականաց եւ ժողովրդեանն: Սակայն ի կայտերէ՝ այլ ոք սահմանեալ էր վասն աթոռոյ Ս. Մարիոսի: Առաքեցաւ հրաման առ Պաղգադիոս (հեթանոս) վերակացու աշխարհին նոտուցանել զՂուկիոս զերէց արիանոս, եթէ հարկ իցէ՝ եւ զօրութեամբ զնուց. գունդ ժողովեալ ի հեթանոսաց եւ ի շրէից եմուտ կալաւ զեկեղեցի Ս. Խնեօվկայ, նուազեցան ի նմա երգք հեթանոսականք եւ ցուցք պղծութեան, կարուեաց ի վերայ սեղանոյն երիտասարդ կանանցահանգերձ եւ մեւս սմն մերկանգամ խօսեցաւ յամբիոնէ թելագրութիւն գործոց պղծութեան, ուստի բերան Աթանասի խօսեալ էր ստեպ բան փրկութեան առ ժողովուրդն: Մազնոս զանձապետ արս բազումն երէց եւ սարկաւագ եւ ծեր տայր ածել ընդ քարշ ի քաղաք հեթանոսացն ի շեղիպողիս՝ յետ զանախց չարագանն առնելոյ. նա սպանան եւս ոչ սակաւք: Ինքն Ղուկիոս գունդ կաղմեալ հասանէր ի վերայ վանականաց անապատին՝ պքսորել զնոսա ի կղզի մի հեթանոսական՝ ուստի յետ սակաւ ինչ միոյ աճապարէր դարձուցանել զնոսա յետս, քանզի դարձուցին նորա զքնակիչս կղզւոյն ի կուպաշտութեանն: Նա եւ ինքն իսկ կայսր՝ որ յետ վախճանիցյ եղբոր իւրոց Վաղենտինեանց առաւել համարձակագոյն էր ի հալածումն ուղղափառացն, հրաման տայր զքաղցմամբս վանականս եւ զանապատականս Եգիպտացւոց աշխարհին բռնաբար ածել ի զննուորութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Պարտից. իբրեւ ընդդէմ դարձան, չարչարեցան բազմապատիկ, տուան ի քրէական մետաղս, պքսորեցան եւ սպանան եւս բազումք: Նոյնպիսի իմն անցք եւ ընդ վանականս Ասորւոց աշխարհին անցին:

Յետոց ուրեմն ի վերջին ամսն մեղճնցաւ իմն Վաղէս, եղև համարձակութիւն վանականաց եւ անապատականաց եւ խոստովանողացն պքսորելոց դառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, նա աւանիկ եւ յձգիպտոս այնպէս իմն իրքն փոփոխեցան՝ մինչեւ հայրապետ Պետրոս՝ որ գիտեալ ապաւինեալ էր ի շոտ՝ առ Գաճանոս քահանայապետ, դարձաւ յետ հնգից ամաց յաթոռ իւր՝ բերելով ընդ իւր թուղթ հաստատութեան ի քահանայապետէն¹, եւ

1 Սօփ. Եփեշ. գամ. Գ. 37: Սուղմն. Եփեշ. գամ. 2. 30:

Վուկիտո՝ որ եկն փախտտեայ առ կայսր ի Կոստանդինուպոլիս, չե-
զիտ ինչ օգնականութիւն ի նմանէ (378):

Եւ յայիսի իմն հանդամանք էին կրօնիցն իրաց՝ յորժամ յան-
կարծ կոչեցաւ Վաղէս յարեւելից՝ գալ պաշտպանել հիւսիսային
կողմանց տէրութեան իւրոյ:

85

Յուստինոս ծովէ եւ ի Յանայիս գետոյ մինչեւ ց՛Նազդիկ
ծով տարածեալ էր մեծ տէրութիւն արեւելեանն Վլթաց. որոց
ահրէր յայնժամ շերմանրիկ որ եւ էր հիմնարկու տէրութեանն
նոցա: Ընդ նորա իշխանութեամբ էին եւ արեւմտեան Վուլթք
բաժանեալ ի նոցանէ՝ Վնեստեր գետով մինչեւ ի վեր ց՛Նանուբ
եւ ցիժայս: Սոցա թաղաւոր էր դաշնաւոր շոտմայեցւոց (յամէ
367): Շոնք՝ ազգ մանդոլեան սերեալ յԱւրալ եւ յԱլտա լեռինսն
յետ յարձափելոյ ի վերայ Ելանաց բնակելոց մինչեւ ց՛Տանայիս,
անցին սքօք հանդերձ ընդ Տանայիս խաղալ ասպատակաւ ի
վերայ արեւելեան Վլթաց: Ենկաւ ի պատերազմին վերաւոր շեր-
մանրիկ՝ որ էր յայնժամ 110 (°) ամաց եւ սպան զանձն: (Յայն-
ժամ ազնուականն ցեղք արեւելեան Վլթաց առաջնորդութեամբ
Եղտթէոսի եւ Սափրաքսայ խնդրեցին թիկունս օգնականու-
թեան յարեւմտեան Վլթաց. բայց ի մէջ սոցա երկպառակութիւն
էր վասն քրիստոնէութեան որ մտեալ էր ի նոսա անդստին ի 100
ամաց ի ձեռն գերեաց՝ յորոց ոմանք կղերականք եւս էին, եւ ի
ժողովին իսկ Վիկիայ գտաւ եպիսկոպոս որ ի նոցանէ Թէոփիլոս
անուն: Ելթանարիկ թաղաւոր նոցա եւ մասն մի հնազանդելոց
նորա հաստատուն էր ի հեթանոսութեան եւ հալածէր զքրիս-
տոնեայն: Եւ յԱ իբրեւ նեղէին զնոսա շոնք՝ չկարաց Ելթանարիկ
զդէմ ունել նոցա փախեաւ ի Սարպակթս իւրով հեթանոսական
ամբոխիւն: Բայց հակառակորդքն նորա քրիստոնեայք՝ այլ իմն
ազգ խորհեցան:

Վանդի մեծ մասն արեւմտեան Վլթացն առաջնորդու-
թեամբն Փրիզիգերաց իշխանի իւրեանց աղաչեցին զՎաղէս ըն-
դունել զնոսա ի կողմնս Թրակիայ. պատգամաւոր նոցա էր
եպիսկոպոսն Ուզփիղաս որոյ զբաղումն ի Վլթաց դարձուցեալ
էր ի քրիստոնէութիւն, զչորս աւետարանսն ի նոցա լեզու թարգ-
մանեալ, որոց հատակոտորք կան ցայժմ, եւ կարծի գտակ գո-
թացի նշանագրաց: Յանձն առ կայսր այսպիսի ինչ պայմանաւ՝
զի ամենայն Վուլթք դարձցին յարիանոսութիւն, եւ նախ ման-
կուէք ածցին յայսիոյս գետոյն Վանուբայ եւ ցրուեսցին յԱսիս .
իսկ հաստակաւորքն տացեն նախ ի բաց զգէսս իւրեանց: Եյն վեր-
ջին պայման չկատարեցաւ, քանզի կաշառարեկ եղեն պահապանք

սահմանաց շահանջեցաւ: Այսպէս 200,000 այր պատերազմով ի Գլթաց անց ընդ Վանուբ, իսկ ընդ ամենայն էին իբրեւ 1,000,000 (376): Ի ընէ դժուարին էր զայնչափ բազմութիւն ունել ի հնազանդութեան եւ ի կարգի, բայց եւ ապաստարքն շահանջեցաւ նեղելովն զնոսա հանին ի յուսահատութիւն, եւ իբրեւ երկեւղ էր թէ ապստամբիցեն՝ տարան զնոսա պահապանք ի Միւսիա: Այլ ընդ նոյն ժամանակս եւ յարեւելեան եւս Գլթաց՝ ցեղն Վելթունգացաց կամեցաւ գալ նոյնպէս ի սահման շահանջեցաւ, եւ իբրեւ չտուաւ հրաման, ինքնակամ անցին ընդ գետն՝ որոյ չգոյր պահապան եւ յարեցան յեղբարն իւրեանց: Ամբարտաւանութեամբ եւ նենգութեամբ հրամանատարացն շահանջեցաւ միւսանգամ գրգռեալ Գլթացն՝ մտորանեալ զնէին աստատակ ի Բերակիա եւ ի մերձաւոր կողմանս: Աւարքեաց կայսրն զօրավարս եւ կոտորեցան. քանզի Գուլթք ստուարացեալ զօրանային յայլոց եւս եկաց յարելոց եւ ի շոնաց եւ յԱլանաց իսկ: Իծէպէտ եւ կոչեցաւ Վրաստանոս եւ գայր մերձենայր զօրքն արեւմտից, եւ գրէր իսկ առ հօրեղայր իւր՝ չտալ ճակատ մինչ չեւ նորա հասեալ, սակայն այլ իմն ազգ ի խորհրդեան պատերազմին սահմանեցաւ. Սերաստիանոս զօրավար՝ որ դժկամաւ կուլթեամբ էր ընդ կայսերն արեւմտից, ստիպէր իսկ եւ իսկ տալ ճակատ. ոչ այսպէս յ իկտոր: Աստիճեաց խորհուրդն Սերաստիանայ. քանզի եւ ինքն յ աղէս խանտալով իմն՝ առանձինն զպարծանս յաղթութեանն խորհէր առնուլ:

Այգուս (9 Ազգ.) Ժողովեցաւ զօրն հոսանցեցի, խաղաց ժամս երկու հասանել առ Գուլթան, հնչեաց ազաղակ պատերազմի ի գնդէն Գլթաց, փութանակի կարգեցան ճակատեցան շահանջեցիք նրթեալք, ծարաւեալք եւ լքեալք ի տապոյ: Աստեցուցանէր իմն Փրիդիգեր եւ այլ եւս ժամն՝ զի յուսայր թէ գայ գունդ օղնական յարեւելեան Գլթաց: Իբրեւ եկն այն գունդ առաջնորդութեամբ Աղաթէոսի եւ Սափրաքայ՝ սկիզբն ինէր պատերազմին առ Արթիանուպողեաւ. զօրն հոսանցեցի վատտակարեկ եւ կուրացեալ ի փոշոյն դիզելոյ՝ ի պարսութիւն մատնեցաւ. նախ հեծերազօրուն փախստեայ լեալ՝ ել զհետ նորա եւ հետեւաին:

Ս աղէս՝ որ թողեալ լքեալ յանձնապահացն՝ կուռէր տակաւին ի մէջ դիտականցն անկերոց հանդերձ սակաւաւոր մնացելովքն, եղև չիք յաչաց՝ յետ ցուցանելոյ թէ քաջ զնուոր է, բայց անտեղեակ զօրավար: Նմին իրի ստոյգ ինչ փասն մահուան նորա չիք. ոմանք ասեն թէ նետահար լեալ փչեաց զազին եւ այլք թէ ածաւ նա փրաւոր ի խուղ մի՛ զոր հրձիգ արարին Գուլթք յանգէտոս եւ անդէն այրեցաւ: Արիդքին եւս պատմին յՄիսիանեայ. փերջինն եղև առհասարակ հաւատալի, որպէս նշմարեմք ի վիպութենէ Արսերն Աւրեղեայ յ իկտորի, Ռակերբանի, Աերանի-

մնայ, Ռուսփինեայ, դարձեալ՝ Արոսեայ, Չոսիմոսի, Խէնդորե-
տայ, Մոփսիսի Իտրենացոյ, Սոկրատայ, Սողոմնայ եւ Փիղոս-
տորգեայ: Այս անձանեցաւ Այդէս իբրեւ 50 տակց՝ Թագաւորեալ
ամս իբրեւ 15. եթող դստերս միայն երկուս՝ Ղլերոսա եւ Ղլ-
նաստասիա: Եւ սա հանդոյն եղբորն՝ Խիտո եւ անադորոյն, էր
նախանձայոյդ պատերազմական հրահանգաց, խիտո ի տիրելն,
կասկածոտ ի վերայ մեծամեծացն, բայց հաւատարիմ ի բարեկա-
մութեանն: Պաշտպանէր նա իրաւանց նահանգացն, Թեթեւա-
ցուցանէր զտուրսն, պատժէր սաստիկ զհարստահարութեանն:
Եւ նա բազում անգամ առատ ձեռք՝ առանց վասնութեան.
Եթող նա յիշատակարանս իմաստունն հոգաբարձութեան ի քա-
ղաքս քաղաքս: Սակայն յոյլ էր, չհարէր տակալ աշխատութեան,
էր բիրտ եւ ազէտ եւ ի պատերազմական եւս զիտութենէ: Ինչդէք
այր պարծանս, այլ ի խտութեան՝ որ յանազարունութիւն ելա-
նէր, մանաւանդ եթէ կասկած եւս դաւանանութեան ի միջէ էր.
զի եւ էր իսկ առհասարակ տոեղի, եւ բազումք էին որ ցանկային
ընդ այլ կայսր¹:

Եւ հազին իմն էր պարտութիւնն առ Ադրիանուպոլեաւ.
Տրայիանոս, Աբաստիանոս, Եզուխիոս սպարապետ, Այդերիա-
նոս ախոռապետ, Պոսենտիոս գնդապետ այրընտիր զօրաց որդի
Սերսիկինեայ զօրավարի եւ այլ եւս 35 զօրավարք անկան ի ձա-
կատուն: Եւ միանոս՝ որ զայն պարտութիւն համեմատէ պարտու-
թեանն առ Սանտոք՝ հազիւ երրորդ մասին հռոմեացեան զօրուն,
ասէ, ապրել մտազազուր: Ի վաղիւ անդր պաշտօնցին Պուլթը
Ղլդրիանուպոլեան՝ զի լուան թէ գանձք կայսերն անդ են. իբրեւ
ընդ երկար զիմակալ եղին քաղաքացիքն, զայն Թողեալ խաղացին
ի վերայ Ղոստանդինուպոլեայ. ապրեցաւ երկրորդս Հռոմ յա-
ւարտութենէ՝ միայն օգնականութեամբ Սարակինոսացն առա-
քերոց ի Մաւրայ դձխոյէ նոցա՝ ընդ որում դաշնաւորն լեալ էր
Այդէս: Մեկնեալ ի պարագաց կայսերական քաղաքին՝ ասպատա-
կաւ եւ աւարտութեամբ անցին ընդ անցնս Սուկկեաց առ Հե-
մոս լերամիջք, լի արարին աղմկաւ եւ ապականութեամբ պատե-
րազմի զՎիւրիկէ, զՄիւսիա, զՎաղիա եւ զԻստրիա, հասին մին-
չեւ ցաահմանս Իտաղիայ:

1 Ռմեաց ի հեթանոսաց անի ըստ օրե-
նաց իմ հմայցն իւրեանց համարեցան
զառնել թէ սպանել Վազէս, եւ յաջորդ
նորս իշխան զբ լաւ լինիցի՝ որպէս անուն
սկանիցի Թ, Է, Ռ նշանագրովք եւ կա-
տարիցի Ս նշանագրովք. եւ նմանեցուցին ի
նոյն զԹեոզորոս զայր ազնուական եւ բազ-
մապատակ զԵրկրորդ գաղտնեաց գործ կայ-
սերն: Եւ հաս բանն ի կայսր, անաւ Թեո-
զորոս ի Պատանդինուպոլեայ յՄնտիք,
զասու գործակից հարցման հմայցն եւ սպա-
նաւ: Այս պնդեցի էր պնուհեանէ՝ որոց

անուն Թէոֆոս սկաներ եւ Սէրի կատարէր.
Թեոզորոս, Թեոզուր, Թեոզոս, եւ
Թեոզոսեայ Թագաւորանէն զանունս իւ-
րեանց կամ քրեկն: Սիմոնիէս քրիստո-
սոս որ զայնմ հմայութեն անգրակ եւթ-
էր՝ կենդանւոյն այրեցաւ: Դիւստիոս՝ որ
հազիւ զերծաւ ի նոյնպիսի վտանգէ, ասէ
թէ բնութիւն իրացս անեաց ցարսն
ժամանակ կենդանի էր Վազէս (այս ինքն՝
ամս 4): Եւ հրաման եւս համ Վազէս իմ-
պրել զառնել զամենայն դիրս կատարե-
նաց եւ զնկէ:

Ղրատիանոս էր առ առհասարակ խորհրդակցեց աշխարհին՝ յորժամ ընդ առաջ եղել նմա Ալեքսանդր զօրապետ հեծելազորու պրեւերիան պետութեանն՝ բերեալ զգոյժ պարտութեան արեւելեան զօրուն։ Չորաւ յայնժամ յետս կայսրն ի Ալիքսանդր քաղաքացիական զբանական ընդդէմ յազնոյ թշնամացն, ապա խաղաց նորոք դէպ ուղիղ ի Աստանգինուպոլիս՝ անցեալ ընդ բազում վտանգս յերեսաց թշնամեացն շուրջանակի պատերոց։ Ոչ յահագին պարտութեանն վհատեցաւ եւ ոչ ի շքեղութեանն աթոռոցն արեւելից շաղաւ կայսրն իննեւտասնամեան։ Ի մտի եղեալ նորա կռուել ի վերայ տէրութեանն ընդ անթիւ թշնամեացն արեւելոց յազնութեամբ՝ տեսանէր թէ չիք ի միջի այնուհետեւ ոչ զօրաւոր բանակ եւ ոչ քաջ եւ փորձ զօրավարք։ Մեծ եւ մի միայն այն արատ էր վարուցն Ղրատիանոսայ՝ զի անդէն ի սկզբան թագաւորութեանն հաւասարեալ բանասարկութեան պարունականացն ետ սպանանել զԹէոդոս կոմս որ առ հարբն նորա վճարեաց բազում արութիւն քաջութեան ի Բրիտանիա եւ ցածոցց յԱփրիկէ եւ ի Մարիտանիա զապստամբութիւն Փիրմեայ ուրումն իշխանի մաւրետանացւոյ։ Բազումք ի թագաւորացն մանկագունից նոյնպիսիս յանցեամ, այլ Ղրատիանոս միայն է որ զԹէոդոս գորդի սպանելոցն թէոդոսի կոչեաց բաժանել ընդ նմա զԵրեւանութիւն իւր՝ ազնուականութեամբ հատուցեալ որդւոցն զզբկանս հօրն եւ իմաստութեամբ հոգացեալ վասն փրկութեան համօրէն տէրութեանն։

Թէոդոս որդի Թէոդոսեայ սպանիացւոյ եւ Թերմանիայ կնոջ ազնուականի սպանիացւոյ, երբեմն դուքս Միւսիայ, որ յետ մղելոյ պատերազմունս ընդդէմ Սարմատաց՝ էր միայնացեալ ի Ապանիա պարապեալ ի դարման անգոց՝ կոչեցաւ յանկարծ ի Ալիքսանդր, ուր դարձեալ էր յայնժամ Ղրատիանոս, առնուլ ակամայ զԵրեւանի կայսերութեան ամաց իբրեւ 32 (19 Յունու. 379—395)։ Ետ նմա Ղրատիանոս զհամօրէն պետութիւնն արեւելից, յաւելեալ ի նոյն զմեծ մասն Ղիւրիկեայ՝ որ յետ այնորիկ պրեւերիան Ղիւրիկէն անուանեցաւ, սցս ինքն է՝ Ղապիա, Միւսիա, Ղարդանիա, Սակեդոնիա, Եպիրոս, համօրէն Յայնք, Արեւել եւ այլ եւս կղզիք Յունաց, եւ գլուխ քաղաքաց այսր Ղիւրիկեայ էր Թեսաղոնիկ։ Երեւմտեանն Ղիւրիկէ որ էր ընդ վերահացութեամբ Իտալիայ՝ ունէր զՊաննոնիա, զԼոդիկոն եւ զՂադմատիա։

Չեւ էր տէրութեանն այնպէս մերձ ի կործանումն երեւեալ որպէս յայնժամն. աստի՛ ոահագինք Հռոմոսի եւ Ղանուբայ կրէին յարձակումն ի գերման ազգաց՝ յԱղեմանաց, ի Փրանկաց եւ ի Սուեւաց. համօրէն Ղիւրիկէ եւ Թարակիա էր աւերեալ ի

Վժաց, ի Հոնաց եւ յԱլանաց. անտի՛ սահմանք Տիգրիս, նա աւանիկ՝ Լփրատ գետոյ էին ի կասկածի յերեսաց Պարսից, Վրաց եւ Հայոց: Այն սակա Վրատիանոս անապարէր ի Վաղիա եւ Թէոդոս գումարէր ղիւրեւ զգօրականն ցրուեալ՝ ի Թեսաղոնիկ, հրահանդէր զնոսս, քաջալերէր եւ որտապնդէր. անդր գային առ նա հրեշտակութիւնք քաղաքաց քաղաքաց՝ ցուցանել նմա հպատակութիւն: Մղէր այնուհետեւ Թէոդոս բազում ճահատս ընդ Վժաց. յաղթեաց նա նոցա առանց սատակիչ ինչ պատերազմ ընդ նոսա տալոյ՝ իմաստունն յապաղութեամբ, զրիւն, պատնիշօքն, արագութեամբն, զսխալանս թշնամեացն արկանելով քաջ յիւր օգուտ ի կիր. քանդէ էր իսկ չմիաբանութիւն ի մէջ նոցա յետ մահուն Փրիտիգերայ: Լքուելեան Վուլթք մեկնեցան ի Պաննոնիա: Լք թէպէտեւ մեծ մասն արեւմտեան Վժաց ընկալեալ էր զՎթանարիկ, այլ քանզի բազումք ընդդէմ դառնային իշխանութեան նորա, սա խազազատէր եղեալ ել ի բաց իւրովքն հաւատարմօք ապատանել յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց՝ հակառակ երդմանն իւրում: Լք ընդ առաջ նորա Թէոդոս, ած ի քաղաքն կայսերական՝ որ զարմացոյց յոյժ զթագաւորն բարբարոս, եւ ի վախճանել նորա յետ 14 աւուրց (25 Յունու. 381)՝ ինքն կայսր երթայր յուղարկաւոր առաջի դազադացն: Բաժանեցան այնուհետեւ Վուլթք ի փոքր փոքր մասունս եւ արարին դաշինս ընդ կայսեր, եւ ընկալան բնակութիւն ի Թրակիա եւ ի Միւսիա ընդ հպատակութեամբ նորա, բայց պահելով զսովորութիւնն իւրեանց, եւ կոչեցան՝ Վաշնաւորք: Բնտրեցան ի նոցանէ 40,000 այր ի գործ պատերազմի տէրութեանն (382): Այնմ հետէ ազդեցութիւն մեծ էր Վժաց յիրս տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

87

Արպէս ի Թեսաղոնիկն՝ նոյնպէս եւ ի Ղոստանդինուպոզնս առաջին քան զամենայն հոգս էր Թէոդոսեայ՝ կարգել զէրս կրօնիցն: Վաղ իսկ Վրատիանոս վաղվազակի իբրեւ լուսաւ զբօթ մահուն հօրեղբօրն՝ անդէն ի Սիրմիոն ըստ խորհրդոյ Ս. Լմբրոսիոսի (եպիսկոպոսի Մեգիդոնու յամէ 374) հան հրատան դառնալ ամենայն եպիսկոպոսաց պքսորելոց առ Վազեսիւ եւ օւնել իւրաքանչիւր զիւր աթոռ, եւ ընդ ամենայն արեւելս թողուլ ազատութիւն իւրաքանչիւր կրօնից՝ բաց ի Սանինեցւոց, Փոտինիոնոսաց եւ յԷւնոմեանց (378), այլ ի միւսում ամի առ նա յետս ի Մեգիդոնոն զայն ազատութիւն կրօնից՝ արգելեալ չարախառացն ժողովել ի պաշտօն կամ քարոզել զիւրեանց վարդապետութիւն, մանաւանդ՝ որոց կրկինն մկրտէին՝ որպէս զՎոնատեանսն

(379) : Իբրև առ Խճողոս զեշխանութիւնն նրեւելից՝ յետ մերտանայ ի Ս. Աքրողեոսէ եպիսկոպոսէ Թեառորնիկեայ (որ առաջին առաքելական տեղապահ կացուցաւ ի Ղաթմաստէ՝ յետ բաժանմանն Ղ իւրիկեայ) հան զհաշիւաւոր հրամանն (28 Փետր. 380) որ առաքելցաւ ի Սոսանդրիմուպողիս՝ զի անտի սփռեացի ընդ նահանգսն արեւելից : «Պան՝ պասպէս է մեզ թէ ամենայն ազգք եւ ազնիք՝ զորս առաջնորդութիւն քաղցրախառն գթութեան մերոյ վարէ, զայն հաւատ կայցին՝ զոր աստուածեղէնն առաքելալ Պետրոս շումայեցեացն աւանդեաց, հաւատ՝ որ ցայժմ կորգեալ պահի, եւ զորոյ զհեա երթայ Ղաթմաստ քահանայապետ եւ Պետրոս Աղեքսանդրացոց եպիսկոպոս այր առաքելաշնորհ. այս ինքն՝ զի ըստ առաքելական ուսմանն եւ աւետարանական վարդապետութեան հաւատացեմք զժոր եւ զԱրուոյ եւ զՆոգլոցն սրբոյ զմի աստուածութիւնն՝ զոյգ եւ հաւասարն մեծութեամբ եւ ուղղափառն Արարդութեամբ : Ար այսմ օրինաց զհեա երթան՝ նոցա հրամանն տամք առնուլ անուն քրիստոնէից կաթուղիկէպեմաց, իսկ զայլն ամենայն՝ զորս անտիոս իսկ եւ բանդազուշեալս համարեմք, կրել զվատ անուն հերետիկոսականն վարդապետութեան, եւ ժողովակաց նոցա՝ եկեղեցւոյ անուն չտալ, նախ Ատուծոյ վեճիւնդութեանն ակն կարեալ եւ յետ այնորիկ՝ ընդունելոյ պատիժս՝ ի մերմէ իշխանութենէ 1,»

(Յետ իննամսեայ ժամանակի զառաջինն ուրեմն եմուտ Թէոդոս ի Սոսանդրիմուպողիս (24 Վոյ. 380) : Այս քաղաք կայսերական էր գրեթէ մայրաքաղաք արիանոսութեան. յետ մերժելոյ Ս. Պաւղոսի յաթոռոյն (338)՝ եպիսկոպոսք արիանոսք եւեթ նստին մի ըստ միոջէ, Աւսերիոս Նիկիոմեդացի, Մակեդոնիոս, Աւրոքսիոս եւ այժմ ուրեմն Ղեմովիդոս չարչարիչ Ղ իբրեւայ : Տիրէր անդէն վարդապետութիւն Արիոսի, առ նմին մոլորութիւն Ասովատիանոսաց քարոզէր յայլ եւ պլ եկեղեցիս քաղաքին, անդ էին խանձարուրք Մակեդոնեանց, յաճախեցին Աւսոմեանք. նա Ապոզինաբեանք իսկ յայնժամ սկսան անդէն սփռեալ տարածանել : Յետ մահուանն Ղ աղեթի՝ աչք ստկաւաւոր ուղղափառացն Սոսանդրիմուպողացւոց եւ դրացեացն եպիսկոպոսաց հայեկն ի Ղրիգոր Ազգեանցացի. հազիւ հազ կարաց հաւանեցուցանել զսա Բասպորիոս եպիսկոպոս Սողոմիայ Սապադոպիացւոց. թողեալ աւհամայ զսիրելի միայնութիւնն գնաց Ղրիգոր առաքելութեամբ ի քաղաքն խառվարից իբրև «Ճրտագ մի սկար, ասէ ինքն, որոյ բոց

1 Մատ. Թեոգ. յ. 2. 1. 3 : — Ատեմն է բաշեցն մասնազրոյց. Զարմաք են թէ զմարդ այս օրէնք զսին վան ժողովանութեան, եւ զարնեւ այն իսկ մղմովանութեան յսմաց պարտի իբն սկսութիւն, պիտէ զի սպառնացաւ եւեթ իպսին եւ ոչ պատժեաց : Որպէս թէ սպառն

եալք, Թեմանք եւ պատժ հնարք եւ միւրոք հաւանեցուցանելոյ իցն : Ար որ զպատժիս խառութիւն պարտակ՝ յորժամ Արիանոսք զայն ամիցեն, չարսէ զսին յորժամ զայն ուղղափառն առնցն :

յամենայն սուրեւառէ շնչոյ տատանիցի, զոր ի հանդարտ խցկանէ տռեալ՝ կամփցին ածել ի հրապարակ՝ իրրեւ ջահ բոցաճաճանչ, անցուցանելով ընդ անձրեւ եւ ընդ մրրիկ, (379): Ըստ ի սան ուրեք կատարէր զպաշտամունան իրրեւ ի մատրան (ուր ապա շինեցաւ եկեղեցի անուանեալ՝ Ընտառաթիա) . արծարծեցան հաւատք ուղղափառութեան . զիսկին ի բանս աստուածխօսութեան նորա խուռնընթաց հաւատացեալք, որպէս եւ Ընտանայք իսկ հիացեալ սիրացեալ էին ընդ ճարարխօսութիւն եւ ընդ բարձրութիւն աստուածխօսական ճառից նորա . թէպէտ եւ սաստիկ եւս էր թըշնամութիւն նոցա, մինչեւ բազում անգամ յարուցանել նոցա աղմուկ ի տեղւոյն, խափանել զպաշտամունան, եւ զճանապարհայն քարկած առնել եւ նախատել զեպիսկոպոսն սուրբ :

Եւ աւանիկ՝ եւ յուղղափառաց անտի կրեաց Գրիգոր նեզութիւն : Մաքսիմոս ոմն եգիպտացի քրիստոնեայ հաւատովք եւ փիղիսոփոս շնական՝ կարծեօք եւ բարուք, կեղծաւորեցաւ առաջի Գրիգորի իրրեւ խոստովանող բարեպաշտօն, ընկալաւ սա զնա ի առն իւր, զտաս հեղեւ ի նա եւ զոգեաց զնա ի միում ի ճառիցն : Իայց արգեւամբք ջանայր Մաքսիմոս ըմբռնել զաթոռ եպիսկոպոսութեան կայսերական քաղաքին : Այ առանց հաւանութեան Պետրոսի եպիսկոպոսի Լղէքսանդրացոց՝ եկին անդր եպիսկոպոսնք երկու եգիպտացիք՝ որք ձեռնադրեցին զՄաքսիմոս զազտագողք գիշերայն դրօք փակելովք . յայտ եկին իրքն, համբաւեցան առաջին զեղծ կեանք շնականին եւ մերժեցաւ ի քաղաքէն : Օուր երթեալ բողոքէր Մաքսիմոս առ կայսր ի խեղաղունիկ ոչ միայն խեղոյս, այլ եւ Գամանոս քահանայապետ մերժեաց զնա՝ լուեալ զանցս իրացն յԼաբրոդեայ եպիսկոպոսէն խեղաղոնիկեցոց :

Ըստ յազխի իմն էին հանգամանք կայսերական քաղաքին՝ յորժամ եկն անգր խեղոյս՝ զոր հաստատեաց հայրապետն հեղ ի հաւատս ուղղափառութեան՝ զօրութեամբ բանից իւրոց եւ պաշտպանութեամբ նիկէական հաւատոց, այնպէս զե ակամայ իոկ առ մոյժ զնա կայսրն յեկեղեցի անդր Ըռաքելոց : Այ արիանոս եպիսկոպոսին Գեմնփիղեայ յրնտիր առնէր կայսր կամ ընդունել զնիկէական հաւատն եւ կամ ի բաց զնալ ի քաղաքէն . մեկնեցաւ Գեմնփիղոս եւ արտաքոյ առաջի դրանց քաղաքին կատարէր զպաշտամունս :

Ըստ խորհրդեան եպիսկոպոսաց բազմաց՝ մանաւանդ Գրիգորի Կաղանկացոց հան խեղոյս հրաման լինել ժողովոյ եպիսկոպոսացն արեւելից ի Աստամղինուպոլէս յամենան Մայեայ

381 ամին : ժողովեցան 150 եպիսկոպոսուհւք արեւելից . եպիսկոպոսուհւք Լագիպատացւոց եւ Մակեդոնացւոց կոչեցան անաղան : Լագր երեւելիք ի նմա էին Վրիզոր Նազղիանցացի, Վրիզոր Նիւսեայ եւ նորին եղբայր Պետրոս եպիսկոպոս Լարուսաղեմի, Ամֆիղզրիոս Իկոնիոնի եւ Վիոդորոս Տարսոնի :

Առաջին նիւթ քննութեան ժողովոյն էր կարգել զգր յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդինուպողեայ . եպիսկոպոսութիւն Մաքսիմեայ սահմանեցաւ իննել անգոր եւ ընտրեցաւ Վրիզոր Նազղիանցացի ի նոյն . արտասուօք ստիպեցաւ խոնարհել վճռոյ ժողովոյն : Մեղեախոս գահերէց ժողովոյն որ ած նստոյց զնա յաթոռն, վախճանէր իսկ եւ իսկ¹ . մեծ մասն եպիսկոպոսաց ժողովոյն կամէք ընտրել փոխանակ Մեղեախոս զայլ որ յեպիսկոպոսութիւն Անտիոքայ . ընդդէմ բողոքէր Վրիզոր Նազղիանցացի (այնուհետեւ գահերէց ժողովոյն) թէ ըստ միաբան խոստման եղելոյ յերկուց կողմանց՝ Պաւղինոս կացցէ եպիսկոպոս ի վերայ ամենեցուն, զոր ահա, ասէ, եւ արեւմտեանք ընդունին, եւ այսպէս լինիցի միաբանութիւն ոչ միայն ի մէջ Անտիոքացւոցն այլ եւ ընդ մէջ արեւելեայցս եւ արեւմտեանց : Այլ զուր էր ամենայն . ընտրեցաւ փոխանակ Մեղեախոս Փղաւխանոս երէց անտիոքացի այր ընտիր եւ վաստակաւոր :

Մինչ դեռ Վրիզոր արամեալ ընդ իրան՝ չյաճախէր այնչափ ի ժողովն, հասանէին եպիսկոպոսուհւքն եզրկատացիք (որոց գլխաւոր Տիմոթէոս հայրապետ Աղեքսանդրեայ եղբայր եւ յաջորդ նորոգ վախճանելոյն Պետրոսի) եւ եպիսկոպոսուհւք մակեդոնացիք (որոց գլխաւոր՝ Աբողիոս եպիսկոպոս Խեսաղոնիկեայ) : Սորա ամենեքին չհաւանեցան ընդ ընտրութիւն Վրիզորի յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդինուպողեայ . սիրով հրաժարեցաւ Վրիզոր առաջի ժողովոյն ասելով «Վանդի ընտրութիւն իմ պատճառ երկպառակութեան է, եղէց (Յովնան, առէք ընկեցէք զիս ի ծովն, . ահա՛նայ հաւանեցաւ կայսր : Եւ Վրիզոր ի բաց խօսելով ճառ՝ յորում հրաժարի յեկեղեցւոյն Սոփիայ, ի ցանկալի եկեղեցւոյն իւրմէ յԱնաստասիայ, ի կղերէն, ի ժողովրդենէն, ի կայսերէն, յարքունեաց եւ ի համօրէն քաղաքէն : Այր նա այնուհետեւ միայնացեալ մօտ ի Նազղիանց († 389) : Ինտրեցաւ փոխանակ նորա Նիկուարիոս տարսոնացի երբեմն պրետոր, երախայ, որում տուաւ նախ կնիք, ապա ձեռնադրութիւն, ապա գահերիցութիւն ժողովոյն : Առ ապրեաց իւնէոզոս հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց եւ յարանց արքունեաց իւրոց առ Վամանոս քահանայապետ՝ խնդրել զի

1 Ա ի ն գովութեամբ Մեղեախոս զիր հարցն որոց, Բարսի, Գրիգորի Նազղիանցացւոյ, Գրիգորի Նիւսացւոյ եւ Ասիերեանի, նա աւանիկ եւ Եպիփան որ ընդ Պաւղինեայ փոյն ի հազարգութեան էր, իոսի մտաբանք զաւարճութենէ նորա : Հռոմ եւ ընդ նմա համօրէն արեւմուտք գարձան ի իտար կարծեաց՝ զք զմանն ունէին եւ, ասին զիշտասի նորա փոյն ընդ արեւելեան եկեղեցւոյ :

Թզթով իւիք գրելով առ Նեկտարիոս հաստատեցէ քահանայապետն զՆեկտարիոս յաթող իւրում¹ :

Արքայապետական նիւթ ժողովոյն՝ էր քննել զաղանդ Մակեդոնեանց, Փոտինեանց եւ Ապողինարեանց :

Բազում ժամանակս լուսթիւն իմն էր վասն Հոգւոյն սրբոյ ի հակաապուստոսութիւնս անդ Արիանոսացն, թէպէտ եւ ամենայն իսկ Արիանոսը չընդունէին զաստուածութիւն նորա : Բայց սպա յորժամ Աթանասիոս եւ Հիղարիոս Պիկտաւիացի եւ Բասիղիոս Մեծն առանձինն արկին բանս ի մէջ վասն նորա եւ ցուցին զհարցն աստուածութեան Բանին ընդ աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ, սկիզբն ընէր այնուհետեւ պահանջելոյ յԱրիանոսացն որ այսրէն զառնալ յեկեղեցի կամէին՝ դաւանել եթէ եւ Հոգին սուրբ չէ պարած, քանզի եւ արդեամբք իսկ այսպէս համարէին զնա մասն մի Աէո արիանոսաց, որք եւ կոչեցան Հոգեմարտք, եւ յորմէ հետէ մի ոմն ի գլեռաւորաց անտի Աէս արիանոսաց, Մակեդոնիոս եպիսկոպոս Առասնդինուպողեայ (341—360) եկաց սոցա զբուխ ի նմանէ անուանեցան եւ Մակեդոնեանք : Իսկ մեւս մասն Աէս արիանոսաց խրտուցեալ իմն ի վարդապետութենէ աստի քակէին ի նոցանէ եւ մօտէին ի նիկեական հաւատս եւ դատապարտեցաւ այն վարդապետութիւն ի տիեզերական ժողովի աստ (381) հրապարակաւ, եւ մեծաւ յայտայանդիմանութեամբ քարոզէր այնուհետեւ Մի Աստուած, եւ երեք անձինք ի նմա, Հայր, Արդի եւ Հոգի սուրբ : Օրւր յիշեցուցանէին Մակեդոնեանց՝ հարք ժողովոյն եւ ինքն կայսր Թէոդոս թէ ինքեանք իսկ Մակեդոնեանքն առաքեցին հրեշտակութիւն առ Վիբեր քահանայապետ յառաջ քան զհնգետասան ամ եւ ընկալան զդաւանութիւնն նիկիական : Այնուհետեւ ամենեւին իսկ բաժանեցան Մակեդոնեանք յուղղափառացն :

Արկորդ գլխաւոր նիւթ ժողովոյն՝ էր քննութիւն վասն Փոտինեանցն (սարեղական) վարդապետութեան : Մարկեղոս եպիսկոպոս Անկիւրայ մի ի հզօրագոյն ջատագովաց նիկիական հաւատոց, կրեաց բազում ամբաստանութիւն վասն մութ ինչ բանից՝ որպէս թէ սարեղական ուսումն ունիցի եւ յայն սակս իսկ մերժեցաւ յաթողոյն՝ որպէս վաղն պատմեցաւ : Բայց յեւ նորա աշակերտ նորա Փոտինոս, որ էր սարկաւազ յԱնկիւրա, եւ սպա եկաց եպիսկոպոս Աիրմիոնի, հան արդեամբք մոլորութիւն (341)՝ ասելով եթէ Բանն չէ անձն ինչ, այլ զօրութիւն ինչ եւ եթ աստուածեզէն, որ յայտնեցաւ ի Ախուս որ եւ էր մարդ լոկ, բայց վասն առանձինն առաւելութեանց նորա ընկալաւ զնա Աստուած յորդուութիւն (որդեգրական), բայց սպա յորժամ դարձուցէ նա միւսանգամ զեղևանութիւնն առ Հայր, մեկնելոց է ի նմանէ միւս-

1 Յետ զբուլթ Բոնիփակեայ առ եպիս. Ղևրիկ. (յորք 422.)

անգամ Բանն: Գլանայր նա հատաստել զբանն իւր ի բանից Ա: Տիմոթ. Բ. 5, Ա: Կորնթ. ԺԱ. 47, Յովհ. Ա. 1, Կան. Ա. 26, Գան. Լ. 13: Գատապարտեցին զնա Էէս արիանոսն յԱնտիոք (345) եւ ուղղափառքն ի Սեդիոզանոն (347 կամ 349) եւ յես այնորիկ յառաջնում փունհոդոսի անդ Սիրմիոնի (351) մերժեցին զնա Եւսեբեանքն եւ յաթոռոց: Այլ եւս բազում փունհոդոսք զդատապարտութիւնն կրկնեցին եւ երեքվեցին, բայց առաւել սաստկագոյնս այս ժողով կոստանդինուպոլեան (361). Թէպէտ եւ հան միւսանգամ գրեթէ նոյնպիսի ինչ կարծիս մնլորութեան եւ Բոնոսոս եպիսկոպոս Սարգիկեայ (391):

Սեւո եւս երրորդ նիւթ ժողովոյս Կոստանդինուպոլեայ, էր վան աղանդոյն Ապողինարեայ: Կրտսերն Ապողինարիս, որդի Ապողինարեայ եպիսկոպոսի 'Վաւորիկեայ' էր նախ երեց ի 'Վաւորիկէ Ատրուոց եւ ապա եկաց անդէն եպիսկոպոս յամի (362): Առաւել քան զՏայրն էր դարութեամբ, երեւելէ ի ճարտարիւսութեան, ի բանաստեղծութեան եւ ի փիլղիսոփայութեան, ունէր նա հազորդութիւն բարեկամութեան եւ ընդ հեթանոսացն իմասանոց՝ որպիսի գը 'Իբանիոս ճարտարաբանն էր եւ Ապիլիան սոփեսոս. եւ այնու իմն լինէր նա օգտակար ի կրթութիւն մանկաւոց քրիստոնէիցն, զի ի ժամանակի՝ յորժամ արգելն Յուդիանոս քրիստոնէից՝ չուսանել ուսումն ըստ Յունական դասական դպրութեան, ածէր նա զնիւթս ինչ ի գրոց սրբոց ի ձեւ եւ ի կերպարանս դասական մատենագրութեան: Իսուէր նա հակառակ Յուդիանոսի ի գիրան 'Վան ճշմարտութեան', եւ ի բազում այլ եւս մատենան ընդդէմ Մանիքեցւոց եւ Պորփիրիոսի եւ Մարկեղոսի եւ մանաւանդ ընդդէմ Արիմոնոսացն եւ արար իսկ հազորդութիւն բարեկամութեան ընդ Աթանասայ յորժամ անցանէր սա ընդ 'Վաւորիկէ' յամի 349: 'Վաւորիկէ թուի թէ ի կարին հակառակելոյ ընդ Արիմոնոսաց աղանդոյն՝ եկն նա յայլ ինչ մնլորութիւն՝ որ ի նորա անուն կոչի: Աւր վարդապետութիւն Արիոսի էր մանաւանդ զԱրրորդութենէ եւ զՎանէն եւ զհամեմատութենէ նորա առ շայր, նմին հակառակ Ապողինար լինէր մանաւանդ ձեռնամուխ ի մարմնաւորութիւն Բանին: Արթեալ սորա զհետ պղտտոնական կարծեացն որ երիս իմն մատուցս ի մարդն դնէր, այս ինքն՝ մարմին, շունչ¹, եւ ոգի² կամ փոս³, ասէր թէ ի՞նչպէտ ունել ունէր Վրիստոս Մարին մարդկեղէն եւ շունչ մարդկեղէն, բայց փոխանակ մարդկեղէն ոգոյն՝ եղել ի նախ Բանն, եւ այսպէս բովանդակ 'Արիստոս էր "մի բնութիւն", Վանդի եթէ հակառակ ինչ ամին ասիցէ գը, ասէ, յայնժամ կամ երկուս Արդիս Աստուծոյ եւ երկուս անձինս ընդունիցի այնպիսին, քանզի չէ հնար, ասէր, երկուց ինչ իրաց կատարելոց միանալ ընդ մի-

1 Մոչոյ.

2 Սոթրոս.

3 Նոսի.

մեանս, եւ կամ մարդ լոկ համարիցի զՎրիստոս՝ առաջնորդեալ եւեթ ի Բանէն:

Եւ դարձեալ չէր մարթ, ասէ, առանց մեղաց լինել Վրիստոսի՝ եթէ էր նորա լեալ ոգի բանաւոր, այնու՝ զի անքակ իմն է ի նմանէ ազատութիւնն, ընդ որում կից է եւ մեղանշականութիւն անհրաժեշտ: Եթէ Վրիստոսի իբրեւ կատարեալ մարդոյ եւ կատարեալ Աստուծոյ արժան իցէ երկիր պագանել, ապա ոչ Լորրորդութիւն միայն, այլ եւ չորրորդութիւն եւս արժան է յԱստուածութեանն իմանալ: Եւլ թէ արդեւք եւ զմարմինն յերկնից համարէր ածեալ Վրիստոսի, եթէ ի Մարիամայ Առասէ ընկալեալ՝ այն չէ ստոյգ ցուցեալ:

Առաւելեաց ընդդէմ վարդապետութեանն Ապողինարեայ Եթանասիոս եւ այլք, սակայն զգուշանային կարի չաղարտել զանուն նորա, եւ ի ժողովն անդ Եղեքսանդրիայ (362) դատապարտեցաւ վարդապետութիւնն, սակայն ոչ յիշեցաւ անուն առաջնորդի նորա: ()Ծ նա այնուհետեւ զերէցն Ախտաղես յեպիսկոպոսութիւն ի վերայ կուսակցաց իւրոց յԱնտիոք, եւ նովին իմն յուզեաց առաւել եւ զպարացոց ի քաղաքին զխոտվութիւն եկեղեցւոյ: Ի՞նչ համարոյ կուսակցացն նորա երթայր եւ յաճախէր, մեծ մեան ի նոցանէ որ ընթեռնուին զգիրս նորա՝ զնացին զհետ նորա, եւ կէպք եւս սկսան երկմտել ի վերայ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ: Յայնժամ առաքեցին Բասիղիոս եւ այլք յեպիսկոպոսաց անտի երիցունս երկուս ի Հռոմ, արդչել զի դատապարտեսցի վաղվարակի Ապողինարիս հանդերձ կուսակցոքն իւրովք: Եւ լինէր իսկ այն ի սիւնհոդոսի ի Հռոմ որ յամի 378 առ Վառնաստիւ: Առաքեցան վճիռք ժողովոյն Հռոմայ յԱնտիոք՝ ուր ընկալաւ զնոսս ժողովն Անտիոքայ (379) գահերիցութեամբ Պաղինեայ: Հուսկ ուրեմն մերժեաց զդոյն մոլորութիւն այս ժողով կոստանդինուպոլեան (381): Սերժեցան եպիսկոպոսուէք նոցա յիշխանութենէ, սակայն եւ այնպէս կացին մնացին կուսակիցք այսր աղանդոյ ոչ սակաւ բազմութեամբ յԱսորիս եւ ի Փոքրն Ասիա: Եւմին իրիարգել ինչորոսիս Ապողինարեանց՝ օրինք (388) մի խմբել յառանձինն ժողովս, եւ չունել նոցա քահանայս կամ եպիսկոպոսունս եւ ի քաղաքամիջի մի բնակել: Եւյսպէս ինքն իսկ Ապողինարիս յառուրս ծերութեանն ետես զքակումն եւ զքայքայումն կողման իւրոյ: Իսկ որ մնացեալքն էին յաղանդոց աստի աղաչեցին յետոյ զԻնչորոսոս զեպիսկոպոս Անտիոքայ (յամէ 416) զի ընկալցի զնոսս յեկեղեցի եւ շնորհեցաւ իսկ նոցա: Սակայն թուի այնպէս թէ մնացեալ իցէ ի նոսս խմոր յառաջին կարծեաց անտի իւրեանց եւ զայլս նովին զանգեալ եւ այնպէս լեալ սկիզբն Առաքեան ազանդոյն:

Հակառակ աղանդոցս այսոցիկ կրկնէր ժողովն զհանգանակն

նիկիական իւիք իւիք յաւելուածովք¹, զայն ինչ հաստատելով ընդդէմ Մակեդոնեանց, Փոտինեանց եւ Լպողինարեանց, զոր վաղ Գլամատոս քահանայապետ ի ժողովին Հռոմայ (378) կարգեալ էր վասն նոցա²:

“Սմին իրի վասն վճռոց վարդապետութեան յորինելոց ի ժո-

1 Տես ի Գոսմ. Յիւզ. Ժողովոց 2. Գոզոս Ա. Յոֆման. ԿՂ (130—131):

2 Կանոնք կամ նորոք Ժողովոյն Հռոմայ առ Դամասոսի՝ են 1. “Քանզի յես նիկիական ժողովոյն եւ այնպիսի ինչ մուլտրութիւն զի անից յանգրանցան լրբել ասել թէ Հոգին սուրբ ի նշան Արդւոյ եղև, նշովեմք զամենեմքն՝ որ ոչն քորզին համարանկ՝ թէ Հոգւոյն սրբոյ է նոյն եւութիւն եւ զբութիւն ընդ Հօր եւ ընդ Արդւոյ: 2. Նոյնզումակ գնեմք նշովո քոց Յարեղոյ մուլտրութեանն լրատագով կան, որ ասին՝ թէ Հոյբ եւ Արդի քի պ է: 3. Դարնեալ զաստապարանեմք նշովիք զՄրիսոս եւ զԵմեմփոս՝ որ թեպէտ եւ բանիւ այլաբանակ այլ զայր եւ հուսար աւ պարզութեամբ եւ զՅրդի եւ զՀոգին սուրբ արարած ասն լինալ: 4. Եւ Մակեդոնեանք եւս անիցին ընդ պատժովք նշովից, որք յարմատայ Արիմանայ ի վեր բուսեալ ոչ եթէ զամպարչութիւնն ինչ՝ այլ զանուն եւեթ փոխեցին: 5. Նա եւ ի վերայ Փոտինեայ անիցի պատահան նշովից, որ զՄրիսնեայ հերձուած նորոգեաց ասելով զՅեր մեր Յիսուս Քրիստոս ի Մարիամայ եւեթ նշեալ: 6. Ընկառցին նշով եւ քրք երկուս Արդիս ասն լինել՝ զմի յաւալ բան զպահանան եւ զմեւ՝ յես մարմն ի Մարիամայ ասելոյ: 7. Հարկ համարեցար եւ զնոս նշովել՝ որ ասին թէ Աստուծոյ Բանն ի մարմնի էր փոխանակ բանական ոգւոյ: Քանզի ինչ Աստուծոյ Բանն ոչ եթէ զբանաւոր եւ զմուսար սգւոյ ինչ զանիցին ընդ ի մարմնի անդ զոր առ, այլ զմեր իոյ զարդ, այս ինչն՝ զբանաւոր եւ զմուսար, բայց զառանց մեղացն առ եւ պահեաց:”

Եւս այսորի քի ըստ փոյն նշովին վարդապետութիւնքն որ ցայս ժոյր համառօտիւ ձրտեցան:

“Եթէ որ ոչ աս թէ Հոյբ էր փշա, Արդի էր փշա եւ Հոգի սուրբ էր փշա, եղիցի նշովեալ: Եթէ որ աս՝ եթէ չէ Արդի նշեալ ի Հօրէ, այս ինչն՝ յաստուծոնցէն եւութեան անախ նորա, է. ն: Եթէ որ աս՝ եթէ Աստուծոյ Արդին չէ այնպէս նշմարիտ Աստուծ, որպէս Հոյբ է նշմարիտ Աստուծ, եւ թէ չէ ամենայնի կարգ, ամենայնի գիտակ եւ Հօրն հուսար, է. ն: Եթէ որ ասից՝ թէ Աստուծոյ Արդին՝ յարժամ ի մարմնին կեայր եւ յերկրի չէր նա եւ յերկինս ընդ Հօրն, է. ն: Եթէ որ ասն՝ թէ յարժամ Աստուծոյ Արդին ի խաչին չարարեցաւ, ոչ ի մարմնի փոյն եւ ի բանաւոր սգւոյն՝ զոր առ ի կերպարանս նաւայի՝ որպէս ի Գրիսն սուրբո կայ, այլ եւ յիւրեմ՝ աստուծութեանն կրեաց ցաւ, է. ն: Եթէ սարանայ որ՝ եթէ Աստուծոյ Արդին չարարեցաւ մարմնաւ, իաւելցաւ մարմնաւ:

զմահ նապիեաց մարմնաւ եւ եղև անզբանիկ ի մուելոց, բանդ է կեանք եւ Աստուծ իշխան կեանք, է. ն: Եթէ յաւաստ է որ թէ նա մարմնաւ զոր առ՝ նախ ընդ անկ Հօր, որով եւ զաղոց է ասնել զաստուծոն կեանքեաց եւ մուելոց, է. ն: Եթէ է ժոյն որ թէ Հոգին սուրբ չէ նշմարութեամբ եւ սեղանիանութեամբ ի Հօրէ, որպէս Արդի յաստուծոնցէն եւութեան եւ Աստուծ՝ Աստուծոյ Արդի, է. ն: Եթէ որ ասից՝ թէ Հոգին սուրբ չէ այնպէս ամենաւոր, ամենաւոր եւ ամենայն ուրիշ՝ որպէս զՀոյբ եւ զԱրդի, է. ն: Եթէ որ ասից՝ թէ Հոգին սուրբ արարած է եւ Արդւով եղեալ, է. ն: Եթէ որ զայն սարանայց՝ թէ զամենայն ինչ արար Հոյբ Արդւոն մարմնացելով եւ Հոգւոն որով այս ինչն՝ զերեւելին եւ զաներեւելին, է. ն: Եթէ սարանդ որ զՀօր եւ զԱրդւոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ զքի աստուծութիւն, նշմարութիւն, զբութիւն, գիտաւարչութիւն, կամս եւ նշմարութիւն, է. ն: Եթէ որ ասն չլինել էրից նշմարիտ անանից Հօր, Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, եւ չլինել կեանքանի փշա, եւ պահել զամենայն՝ զերեւելին եւ զաներեւելին, չլինել ամենայնի բաւական, չլաւել զամենայն, ամեն նեցուն չառ կեանս, չյորինել զամենայն, չպահել զամենայն, է. ն: Եթէ որ լաւանս յանն թէ Հոգւոյն սրբոյ այնպէս պարան երկրպարութիւն յամենայն արարանց, որպէս Հօր եւ Արդւոյ, է. ն: Եթէ սուրբ որ զՀօր եւ զԱրդւոյ խորհրդի, բայց զՀոգւոյն սրբոյ՝ ոչ, հերանկիս է. իոյ ամենայն հերանկիս որ չարար խորհրդի զԱրդւոյն Աստուծոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ՝ զաստուծին ի շրէից եւ ի հերձուածոն անհաստութեանն: Եթէ զաստուծութիւնն որ բաժանից է ասից զՀոյբ՝ Աստուծ, զԱրդի՝ Աստուծ եւ զՀոգին սուրբ Աստուծ՝ սուրբն սուրբն, եւ ասից թէ մարմն է եւ Աստուծս զնոս ասել է ոչ Աստուծ՝ վասն փոյն աստուծութեանն եւ զբութիւնն զոր հուսարմբ եւ ընդանիմք Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, զի է քի Աստուծ յերիս անինն. եւ կամ այնպէս ի բաց առջէ զԱրդի եւ զՀոգի սուրբ՝ զհամարից զՀօրէ փոյն ասել Աստուծ եւ ընդ հուսարմբ քի Աստուծ, է. ն: Քանզի Աստուծս անուն պարգեւեալ է յԱստուծոյ եւ հերչապեաց եւ ամենայն սրբոց: Իոյ ի Հոյբ եւ յԱրդի եւ ի Հոգի սուրբ վասն փոյն հուսարմբ աստուծութեանն ոչ անուսոյ Աստուծոց այլ անուն Աստուծոյ ընծայի եւ նշանակի, զի հուսարմբ թէ ի Հոյբ, յԱրդի եւ ի Հոգի սուրբ փրկեացն է ոչ յանուն հերչապեաց կամ հերչապեաց, որպէս հերանկիս, Հերայք եւ հերձանայք զանպաւնն:”

ղովոյս ընդդէմ հերձուածողացն՝ չէր մարթ հահառակութեան իրիք արեւելիցայ ընդ արեւմտեայց լինելոյ, եւ հաստատեցաւ իսկ ժողովն ի Վամասուէ՝ եւ եղև ընդունելի արեւմտեայց, որով՝ որ յառաջն մասնաւոր ինչ ժողով էր՝ եղև սիւնհոգոս տիեզերական, առաջին Աոստանդինուպողեայ: Սակայն ոչ այնպէս դիւրաւ եւ վաղվարակի եղին ընդունելի կարգաւորութիւնք ինչ որ ի ժողովոյ անտի սահմանեցան:

Քանզի իբրև ի նմին ամի գումարեցաւ ժողովն Ակուիդէայ յեպիսկոպոսոց վերնակողմանն Խաղեայ, Վաղեայ, Պաննոնիայ եւ Ափրիկեայ՝ գահերիցութեամբ Աղերիանոսի եպիսկոպոսի Ակուիդէայ եւ առաջնորդութեամբ Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Մեդիոզանու վասն քննութեան երկուց վերջին արեւմտեան արիանոս եպիսկոպոսացն՝ Պաղղադեայ եւ Աեկունդիանեայ, յորոց մին եպիսկոպոս էր ի Վակիա եւ մեւան՝ ի Միւսիա. յետ զոսա մերժելոյ յաթոռոց՝ զբէ ժողովն ոչ միայն առ Վրատիանոս եւ Աղինատիանոս Բ. վասն ի գործ մատուցանելոյ զվճիռ ժողովոյն վասն երկուց եպիսկոպոսայն եւ վասն կարճելոյ զխոռովոյցոյն Ուրսինոս զհակառակ քահանայագետն, այլ եւ գրեալ եւս առ Թէոդոս՝ ստգատնէ իմն զգործ ժողովոյն Աոստանդինուպողեայ՝ որ ոչ երարձ զհերձուածն Անտիոքայ եւ խրատ տայ կայսեր ժողովել վասն սորին իրաց ժողով յԱգիպոսոս. քանզի ունէին առաւել իմն վտահոթութիւն յԱգիպոսացիսն, համարելով թէ յետ մահուն Աթանասոսի ասկաւին կենդանի է ողի նորա ի նոսա: Աետ սակաւ ինչ միոյ՝ ժողով ինչ Հռոմայ գրէր առ նոյն կայսր եւ հրաւիրէր զեպիսկոպոսունս արեւելից գալ ի Հռոմ եւ միարան խորհել վասն ընտրութեանն Փղաւիանեայ եւ Աեկատրեայ. քանզի եւ Մաքսիմոս յայնժամ կեղծաւորութեամբ պատրեալ էր ի Մեդիոզանոս եւ ի Հռոմ զեպիսկոպոսունսն արեւմտից, ցուցանելով մանաւանդ թողթս եկեղեցական հաղորդութեան ընկալեալս ի Պետրոսէ յեպիսկոպոսէ Աղեքսանդրացոց (482):

Յայնժամ կոչեաց Թէոդոս զեպիսկոպոսունսն արեւելից ի Աոստանդինուպողեա, ցուցեալ նոցա եւ զհրաւեր ժողովոյն Հռոմայ: Հարք այսր երկրորդի Աոստանդինուպողեան ժողովոյ էին գրեթէ նոքին որ յառաջնումն գտան, ուստի եւ զնոյն միտս կալան վասն ընտրութեան Փղաւիանեայ՝ փոխանակ Մեդիոտեայ եւ վասն Աեկատրեայ՝ փոխանակ Մաքսիմոսի. եւ առաքեցին հրեշտակութեամբ երիս յեպիսկոպոսակցաց իւրեանց ի ժողով անդր ի Հռոմ՝ յայտ արարեալ թղթով թէ անհնարին է նոցա յայսմ խառնակութեան ժամանակի հեռանալ յաթոռոց իւրեանց (482): Սակայն չեղև գոհ ընդ այն պատասխանի ժողովն Հռոմայ. դարձեալ

1 Ինչն իսկ Փոս զՎամասուէ ի Գէրմոսոս) փարսն՝ ուսով նոյն զբաւթին իւր իւրեանց. աւե. Τα αυτα κρατησαν εγ- (կամ հաստատութիւն), սորիչեսο συµφωνος. — Կրանուցաւ (Դա-

կացին մնացին արեւմտեանցն հաստատուն ի նոյն միտս, քանզի եւ եպիսկոպոսունքն արեւելեայք որ անդէն գտան, էին վաղ ի կողմն Պաղէնեայ եւ Մաքսիմեայ. այս ինքն՝ ինքն Պաղէնոս Անտաքայ, Տիմոթէոս Աղէքսանդրիայ եւ Իսպիրիան Սազանեայ Ախարացւոց: Գրել գրեաց ժողովն միւսանգամ առ Թէոդոս վասն իրացս, արանջելով թէ ցայժմ դիւրագոյն եղեւ լռեցուցանել զհերձուածս՝ քան եթէ միտքանել զուղղափառս. բայց արդեամբ՝ չլճարեցաւ ինչ. նա աւանիկ յետ վախճանին Պաղէնեայ (389)՝ անց կալաւ զթթոռն Լաւազր երէց, երբեմն սարկաւազ Բարսղի:

Սիրիկիոս քահանայապետ Հռոմայ (յամէ 385) եւ Ամբրասիոս կոչէին զՓղաւիանոս ի Հռոմ վասն իրացս, այլ անդէն հասանէք վախճան Լաւազրի. եւ ոչ որ ընտրեալ փոխանակ սորա՝ մնացին Լաւաաթեանքն առանց եպիսկոպոսի, քանզի ընդ Փղաւիանու չիամէին հաղորդել (392): Ապա ուրեմն յետ 6 ամաց հաւանեցոյց Սսիւրեբան զԹէոփիլոս Աղէքսանդրիայ հայրապետ (որում յանձն իսկ արարեալ էին զիրսն արեւմտեանք յառաջ քան զԷթն ամ)՝ առաքել հրեշտակութիւն ի Հռոմ եւ միտքանել զամենայն: Ազեցան ի Թէոփիլեայ կողմանէ՝ Ակակիոս Բերիայ Ատրւոց եւ Թսիդոր հոգաբարձու աղքատաց եկեղեցւոյն Աղէքսանդրացւոց, եւ ի Փղաւիանեայ կուսէ՝ եպիսկոպոսունք ոմանք եւ երիցունք եւ սարկաւազունք: Ինկարաւ քահանայապետն եւ ամենայն եկեղեցիք արեւմտից զՓղաւիանոս ի հաղորդութիւն (398): Մեծ մասն յԼաւաաթեանց միտքանեցին իսկ եւ իսկ. զազուան ի յամառելոցն յետ վեշտասան ամաց հաշտեցոյց քաղցրութեամբ Աղէքսանդրոս հայրապետ Անտիոքայ (414). միաւորեցան մնացեալքն առ Աղանգիսնաւ հայրապետաւ, յորժամ ածան նշխարք Լաւաաթեայ յԱնտիոք (482) յետ իբրեւ 150 ամաց սկսանելոյ հերձուածոցն:

Սակայն միտքանութիւն Ղաւմասոսի ընդ արեւելեայց՝ ի բանի վարդապետութեան՝ առանց հակառակութեան յայտ է ի թղթոյ քահանայապետին գրելոյ ի նմին ամի առ նոյն եպիսկոպոսունս արեւելից, իբրեւ պատասխանի թղթոյ նոցա¹:

Ի միւսում եւս ամի ժողովէր Թէոդոս մեւս եւս ժողով յարանց գիտնոց յամենայն աղանգոց ի Առասնդիմուպոլիս, զԹիմեալ միտքանեսցին ընդ միմեանս (383 (Յունի.)): Բազմաց իսկ յԱրիանոսաց, յԼաւոմեանց եւ ի Մաքսիմոսեանց բացան ալք. ապա վասն մնացելոցն հերետիկոսաց թերազրութեամբ Ամփիլոքիայի եպիսկոպոսի Իկոնիացւոց հան օրէնս արգելուլ զամենայն ազանդոն բաց ի Նովատիանոսաց ողջ զմիտքն Էպիսկոպոսութիւնն դաւանելին, եւ պայպէս տակաւ եղծաւ պրիանոսութիւն յարեւելս:

¹ Կայ Բուլգոս առ Թեոդորեոս Ե՛. աիւն զնե առաքելական Թեոփիլ. մեզ գրամ. Ե. 10. որոյ սկիզբն է այսպէս. Իսկ գտաւ բերն՝ որդեակք թժ սիրելիս: «Ոյն՝ զի սիրելութիւն ներ զպատուս պա»

89

Իսկ յարեւմուտս՝ ուր ջնջեալ սպառեալ էր արիւմտաութիւն, ճգնէր վատասկէր կայսր Գրատիանոս՝ եղծանել սպառսորու զղաշտան կուսպաշտութեանն առանց զանձինն բռնաբարելոյ: Ըանեալ էր Աոտամարտիանու ի ժողովարանէ անտի ծերակուտին զպատկեր զիցն Յաղթութեան եւ Յուղեանու միւսանգամ կանգնեալ: Ա լաղենտիանոս Ա. թող զնա այնպէս. առաջի այդ բազնի երգմնի լինէին սինկղիտիկոսքն Հեթանոսք եւ մատուցանէին զոհս: Ըրաման տայր Գրատիան զայն պատկեր ի բաց քակել, առ ի գանձ Հասարակաց զհասան որ վասն զոհից եւ քրմացն էին, բարձ ի Ա ետսեան կուսանաց զազատութիւնն եւ զառաւելութիւնս, պատուէր տայր առնուլ յարքունիս զամենայն կարուածս զեանոյ՝ որք թողցին կտակաւ՝ մեհենաց, քրմաց եւ Ա ետսեանցն: Չուր առաքեցին Հեթանոսք ի սինկղիտիկոսացն հրեշտակութիւն առ կայսր ի Սեղիողանոն: Առաջին ի կայսերաց Գրատիանոս՝ եղ ի բաց զպատիւ եւ զանուն քրմապետութեան որ կից ընդ կայսերական պատուոյն էր անդատին յԱզոտոտեոյ: Չայրացան ընդ այս ամենայն Հեթանոսք եւ ասեն. Վանդի Գրատիանոսոյ չիսմի լինել Վրմապետ (pontifex Maximus), մեք սրասցուք զՄարքիմոս՝ Վրմապետ:

Վանդի ընդ նոյն առուրս ապաստմիէր յանկարծ զօրավար զօրացն ի Վրիտանիա՝ Մագնոս Աղեմէս Մատիճոս սպանիացի (383). անապարեաց Գրատիան ի կողմանց Վերմանացւոց ընդ առաջ նորա ի Տրեւիրս կոյս, ուր բազումք ի զօրաց նորա անցին ի կողմն ապաստմիին, ետ ճակատ առ Պարիսս քաղաքաւ, թօթափեցան ի նմանէ ամենեքեան, ինքն կայսր 300 Հեծելովք եւ փախստեաց հասանել յԱրլոս. զճանապարհայն ամենայն քաղաքք փակեցին առաջի նորա զգրունս. միայն Վուզրունոն բացաւ նմա. աստ սպանաւ նա յետ ընթրեաց՝ ի տան ուրումն սուս բարեկամի աւանց 24 եւ ամսոց երից կամ չորից (25 Ա.գ. 383): Արդիք նորա լեալ էին վաղամեռիկ. յետ վախճանի Աոտամարտիայ կնոջ իւրոց առաջնոյ գտեր Աոտամարտեայ կայսեր՝ ամուսնացեալ էր ընդ Ղետայ ումնմն. սմա եւ մօր սորա Պիսամենայ կարգեաց թէոզոս հաստ առատութեամբ:

Այնուհետեւ Վրիտանիա, Գաղիա եւ Սպանիա միամտեցան ընդ Մարքիմոսի՝ որ նստէր ի կայսերական քաղաքին ի Տրեւիրս: Օարհուրեցոյց իրեւ զձայն փայլատափանց գոյժ մահուան Գրատիանու զեզայր նորա զերեքտասանամեայ զԱ լաղենտիանոս Բ. եւ զնորին մայր զՅուստինա, զքաղաքն Մեղիողանացւոց, նա աւանիկ զհամօրէն իսկ զԻտաղիա՝ որ առանց զօրաց էր առաջի Մարքիմոսի: Յայսմ՝ նեղութեան ժամանակի սպաստան եղել

դշխոյն (Յուստինա առ Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեղիողանու, յանձն արար նմա զորդեակ իւր զՎ աղենտիանոս Ի. (383—392): Չիրկոս արկեալ փարեցաւ Ամբրոսիոս գորովով զմանկամբն եւ յանձն առ երթալ հրեշտակութեամբ առ ապստամբն չանցուցանել զգորն ընդ Աղզոս այսր. մեծարեցաւ նա ի Մաքսիմոսէ, կեցան դաշինք ընդ Վ աղենափնիանու եւ ընդ Խէոզոսի առ որս առաքեալ էր Մաքսիմեայ ուրոյն հրեշտակութիւն. քանզի եւ երկոքին եւս կողմանք ունէին պէտս խաղաղութեան ի ժամուն:

Մաքսիմոս (383—388)՝ որ համակ սպասէր դիպող ժամու յարձակելոյ յԽոսողեա, ցուցանէր զինքն այնուհետեւ նախանձաւար յոյժ ուղղափառ հաւատաց: Պրիսկիղիանոս ամն ի Սպանիա տարածանէր եղծազործ մոլորութիւնս նման Մանինեցւոցն՝ մալրութեանց, այլ դատապարտեցաւ նա իւրովքն հանդերձ ի ժողով՝ ի Կեսարիա Ագոստայ (Սարակոսայ) եւ մերժեցաւ ի Սպանիայ:

Մաքսիմոս տայր քննել զիրա Պրիսկիղիանոսի ի ժողովն Բուրգեղազիայ (Պորտոյ) ըստ թելադրութեան եպիսկոպոսացն սպանիացւոց Խրակիոսի եւ Իթակիոսի: Այլ Պրիսկիղիանոս կամեցաւ զի Մաքսիմոս ինքնին դատեցի զնա. եղև որպէս կամէրն եւ Մաքսիմոս դատապարտեաց զնա ի մահ հանդերձ վեցեքումբք աշակերտելովքն: Չժկամակ եղեն ընդ այն արք ուղղափառք, մանաւանդ՝ Մարտինոս եպիսկոպոս Տուրոնացւոց († յամի իբրեւ 400) եւ Ամբրոսիոս արք յայնժամ ի Տրեւիրս դիպեցան եւ ջանացան զկատարումն վճռոյն արգելուլ, այլ զուր (385): Այսպիսի իմն նախանձաւորութեամբ շահել իմն կամէր Մաքսիմոս զսիրտս բնակչացն Խոսողիայ, ուր դշխոյն Յուստինա որ իշխէր յանուն որդւոյն, գժտելով ընդ Ամբրոսիոսի հեռացուցանէր իմն յիւրմէ զսիրտ ժողովրդեանն:

Ամբրոսիոս՝ որ եղև իրատառ ութից կայսերաց ժամանակին իւրոյ (Վաղենտիանոսի Ա., Գրատիանեայ, Մաքսիմեայ, Յուստինայ, Վաղենտիանեայ Բ., Թէոդոսի Ա. Եւգինեայ եւ Տորեայ) ծնաւ յամի 340 յազնուական ի հռոմայեցի առհմէ յանուանակից հօրէ որ էր ընեալ վերակացու յաշխարհին Գաղիացւոց, ի Տրեւիրս՝ ուստի գաղթեաց նա ի Հռոմ յեա հօրն վախճանի, ուր նուիրեաց մայր նորա զանձն յայրիութիւն եւ քոր նորա Մարկեղղինա ի կուսութիւն: Իսկ ինքն ի Մեգիդանոն էր խօսելի յատենի դատաւորաց, մինչև աշխիճան յաշխիճանէ եհաս կարգեցաւ ի Վաղենտիանեայ Ա. կուսակալ ի Ղիզուրիա եւ յԵմփղիա (374): Անդէն ի նմին ամի վախճանեալ Ալքսենաիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեղիողանու, ինէր ժողով բազմութեան ընտրել եպիսկոպոս. եկն Ամբրոսիոս ի անդն իբրեւ գործակալ արքունի վասն զբուլղութեան. իսկ եւ իսկ ազաղակեաց մարտն ամբոն. Ամբրոսիոս լցի.

մեր եպիսկոպոս, Ամբրոսիոս եպիսկոպոս: Ընդդէմ դարձաւ Ամբրոսիոս; այլ անտեսալ զգնդութիւն ժողովրդեանն ել ի բնիմ դատաւորութեան իւրոյ եւ ետ առնել զոմանս ձերբակալ իբրեւ ստահակս, այլ զուր-իջեալ մեկնէր ի առն իւր յայտ արարեալ ժողովրդեանն թէ ի մահ եղեալ է միայնաւ եւ պարապել իմաստութեան: Բայց եւ այնու չվճարեցաւ ինչ. ելեալ երթայր անդէն ի գիշերին փախտոսայ ի Պաւլոս, զամենայն գիշերն ընթացեալ ստէպ՝ առաւօտուն կայր նա առաջէ դրանց Մեգիդզանու: Աստուծոյ կամս զերսն համարեցաւ այնուհետեւ Ամբրոսիոս. ուրախութեամբ հաւանեցաւ Աղղենտիանոս Ա. ընդ ընտրութիւնն. յետ մկրտութեանն (30. նոյ.) առեալ ձեռնադրութիւն (7. Դեկտ.) իսկ եւ իսկ պարգեւէր եկեղեցւոյ զամենայն մեծագին ինչան եւ զկալուածան եւս՝ զորոց բերսն սահմանէր քեռն իւրում Մարկեղղինայ: Յառաջ քան զձակեանս առ Ադրիանուպոլեաւ՝ գերի բազում առեալ էին Գուլթը ի Հռոմայեցւոց. իբրեւ չքոյր այնտի ինչ բաւական լինել փրկանաց զոր պահանջէին՝ ապր Ամբրոսիոս զպատաս եւ զծանրագին իրս եկեղեցւոյն որ ոչ աակաւին արկեալ էին ի կիր, նախ խորտակեալ զնոսա: Ընդ այն իմն ստէպ աւաղէր զի չեղեւ նմա ժամանակ յետ աշխարհական հոգոցն՝ նախ իբրեւ աշակերտ ուսանել մինչեւ հարկ լեալ իբրեւ վարդապետ զայս ուսուցանելոյ: Սակայն ստէպ փութոյն եղեւ յառաջդէմ ի ծանօթութիւն գրոց սրբոց, եւ սիրելի էին նմա մանաւանդ մատենիք Ս. Բարսղի. քարոզէր զբանս յամենայն միաշարթևոջ, պարզն եւ անպաճոյճ բանիւք այլ լի զօրութեամբ մինչև զԱգոստինոս իսկ հրատուրել յունկնդրութիւն:

Յուտարինա քանզի ջերմ էր յարիանսութիւն՝ հակառակութեամբ էր ընդ եպիսկոպոսին, այնու՝ զի առնէր սա վախճան արիանտութեան ի Մեղիտղանոն որ էր աթոռ աղանդոյն այնորիկ յարեւմուտս. ամենայն եկեղեցիք քաղաքին ի նորա հաղորդութեան էին. այլ առ կենդանութեամբ Աղղենտիանայ Ա. եւ Գրատիանայ չկարաց վճարել ինչ դշխոյն:

Սակայն իբրեւ զերծաւ ի նոցանէ՝ ըստ արիանտական աղանդոյ կրթէր զմանուկն Աղղենտիանոս Բ. զհաւատակիցոն ժողովէր յարքունիսն. թէպէտ եւ նմին հակառակ զհեթանոսան ողորէր վասն քաղաքային շահու: Մօտ յաւուրս զատկաց (385) ջանայր դշխոյն երկիցս առնուլ զմի յեկեղեցեաց (Պորտիանա՝ անուն) բռնի վասն արիանտական պաշտամանս. այլ խռովեցաւ քաղաքն ամենայն եւ յարեաւ խուժանն, մինչև հարկ համարեցաւ յայտ առնել յանուն Աղղենտիանու Բ. թէ չպահանջէ այսուհետեւ, եւ ուրախ եղեւ ժողովուրդն: — Սակայն անդէն ի յաջորդ ամին այլով իմն օրինակաւ ի նոյն ջանային արքունիքն: Հանգանակն Ռիմինեան սահմանեցաւ վասն Իտաղիայ՝ իբրեւ հասարակաց հանգանակ հաւատոց: Ի ի էին ամենեքին զայրացմամբ. այլ մօտ ի աօն զատկին առաւել յուզեալ խռովեցաւ քաղաքն՝ յորժամ միւսանգամ պահանջեցաւ եկեղեցին. դարձեալ ընդդէմ դարձաւ Ղաբրոսիոս եւ ասէր՝ թէ «Ղաթէ զիմ ինչս կամիցի կայսր, տամ զամենայն իսկ եւ իսկ, թէպէտ եւ որպէս ամենայն այր քաղաքացի,

նոյնպէս եւ ես կարող եմ պահանջել զգալապատմութիւն կայսերն վասն իմոց սեպհականն ընչեց: Ե՛յլ եկեղեցիք եւ ինչք եկեղեցւոյ՝ չեն իմ ստացուածք, այլ Եստուծոյ իրք՝ որովք չկարեմ ըստ կամս վարել. այո հաւատարմութիւն պաշտամանս օգուտ է կայսեր, զի զմի օրինակ վնասակար է՝ ինձ տալ եւ նմա առնուլ զոր ինդրէն: Վասն այսպիսի մեղմական համարձակութեան օտարանեցին արքունիք արքորումն եւ որոշեցաւ փոխանակ նորա արիւնտս եպիսկոպոս Մերկուրիոս սկիւթացի որ Լաբսենոիոս զանձն անուանեաց վասն յիշատակի առաջնոյն Լաբսենոեայ. եւ առաքեցաւ առ Եմբրոսիոս հրաման ի բաց ելանել վաղվաղակի ի քաղաքէն. բայց չէ ինձ, ասէ հօտապեան, համարձակ մեկնել ի հօտէս. ապայն բռնութեան չկարեմ ունել զդէմ: Առաքեցաւ զուկո մի զօրականաց ի Վիթաց, այլ ընդ վայր. ժողովուրդն խուռնրնթաց ժողովեալ յեկեղեցւոջն ի բազում աւուրս զցայտ եւ զքերեկ պահէին զեպիսկոպոսն իւրեանց եւ զ՛այր հասարակաց հանապազորդեալք յերգս սաղմոսաց եւ յօրհնութիւնս. մինչեւ ի բաց եղաւ այն խորհուրդ արքորանաց (386):

91

Ենթուստ ուրեմն հասանէին պատճառքք ի Մաքսիմոսէ, որ պատճառաւորք պաշտպանելոյ ուղղափառաց կամքը յարձակել զբուռել զխտաղիս: Եղալեցեալ ի Յուստինոյ յանձն առ Եմբրոսիոս երթալ քննել զմիտս նորա թէ հաստատուն իցէ ի խաղաղութիւն. թէպէտ եւ խաղաղասէր կեղծաւորեցաւ Մաքսիմոս, բայց ի միտ առ Եմբրոսիոս զխարեութիւնն եւ զգուշացոյց զարքունիսն: Երբունիքն Մեդիոզանոս թերահաւատ լեալ ի բանեց եպիսկոպոսին՝ առաքեցին զոմն ի մեծամեծաց զՎոմիմիոս ասորի. մեծապատիւ մեծապարզեւ ընկալաւ զնա Մաքսիմոս եւ նշանակ բարեկամութեանն՝ առաքելք ընդ Վոմիմիոսայ զուկոս զօրաց իրրեւ յօրհնութիւն կայսերն՝ որ ի Պաննոնիա ունէր մտրա պատերազմի: Վաղ տուեալ էր Վոմիմիոսայ բանալ առաջի գնդին զկապան Երպեան լիրանց՝ յորժամ ինքն Մաքսիմոս առեալ զիւր լեզէոնսն գհեա հասանէր, գտանէր բաց զՍեզուսիոն (զՍուզա՝ ի Փիլիսոնս) զբուռնն խտաղեայ եւ միաւորեցաւ ընդ գնդին որ Վոմիմիոսայն տուեալ էր, հաս ի Մեդիոզանոս. քաղաքք Խտաղեայ մի ըստ միոջէ բանալին նմա զգրուես, պաշարեցաւ Լիտիդէա, ուրախ լինէին հեթանոսք ի չառմ, Եմմոս (Սուպիանս) միայն դիմեցալ լեալ կարճեաց զարշաւան բռնաւորին. հազիւ հազ ասրեցաւ Վաղենախանոս ընդ մօրն փախուցեալ նախ Սիկոպոլէա, եւ անտի ի թեապաղանիկ (387):

Ենթր էին թեոքոս եւ անդէն եղել խորհուրդ վասն պատե-

բաղմին. դաշնաւարութիւն երկոցունց կայսրացն զորացաւ սիրոյն
 գրաւախանաւ, զի ամենանացաւ թէկողոս ընդ Վաղղայ քեռն Վա-
 զենտիանեայ Բ., դասերն Վաղենտիանոսի Ը. եւ Յուստինայ :
 Թէկողոս որ էր թերեւ առաջին զորաւարաց ժամանակին իւրոյ՝
 ինքն զորաւարէր, ընդ նովաւ էին Պրոմնոտոս զորաւար հեծելազո-
 րուն, Տիմոտիոս զորաւար հետեւակաց, թող զՎիլքրոմեր եւ զՄը-
 բողաստ : Զզորագոյն էր քան զնա հեծելովք եւ հետեւակգը
 Մաքսիմոս՝ որ կացեալ էր յԱկուիղէա. բախեցաւ թէկողոս ընդ
 առաջին գնդին՝ որում Անդրագաթիոնն առաջնորդէր մօտ ի Սիտ-
 կիա Պաննոնիացւոց (Սիսսէք) առ Սաւոս գետով. խորտակեցաւ
 գունդն ապստամբ եւ բազումք եղեն գետամոյն. հազաւ նոյնպէս
 յաւուրն երրորդի գունդն երկրորդ՝ որում առաջնորդէր Մաք-
 կեղղինոս եղբայր Մաքսիմեայ առ Պետրիոնաւ (Փեթաւ առ
 Տրաւ գետով) : Ս'եծ մասն զորուն խորտակելոյ խոնարհեցուցեալ
 զդրօշն խնդրէր ներումն ի գունձա : Ուրախութեամբ ընդ առաջ
 եղին Ամնացիքն. սինդրեռ մօտ էին յԱկուիղէա երիւք ժամուք՝
 յառաջեաց Վրբողաստ զօրք ի քաղաքն, եգիտ զՄաքսիմոս՝ զի
 անգէտ իրացն դիպելոց նստեալ ի բարձու ուրեք տայր վարձս
 մաւրիտանացի զօրականին. հանաւ թագն ի գլխոյն եւ ածաւ ձեր-
 քակալ առաջի թէկողոսի : Իբրեւ խանդաղատէր ինն ընդ նա թէկո-
 ղոս, առ տարաւ զնա զօրականն ի րաց՝ երկուցեալ թէ զկեանա
 շնորհոցէ եւ անգէն գլխատեաց (388) : Վ իկտոր որդի Մաքսիմեայ
 զոր թողեալ էր հօրն փոխանակ իւր ի Տրեւիրոս, սպանաւ հրա-
 մանաւ Արբողաստայ, Մարկեղղինոս անկաւ ի Ճակատուն, կնոջն
 Մաքսիմեայ եւ դասերացն կարգեցան հազը ի թէկողոսէ :

Այց մնաց թէկողոս ամն երիտ յԻտաղիա (388—391) կարգել
 յօրինել զամենայն՝ խաղաղութեամբ : Այգ ինքնին տիրէր Վա-
 զենտիանոս Բ. քանզի վախճանեալ էր Յուստինա ի նմին ամի
 յաղթութեանն : Արբողաստ զօրաւար թէկողոսի մնաց ի ծառայ-
 ութեան Վաղենտիանեայ :

92

Միով ամաւ յառաջ եւ միով ամաւ յետոյ քան զամն յաղ-
 թութեան դէպք երկու յարեւել զիպեցան, որք թէպէտ եւ
 նմանք իրերաց էին, այլ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ գործ եցոյց
 թէկողոս :

Վանզի գանձք հատեալ էին վասն ստէպ պատերազմացն եւ
 զի պարգեւք եւս բաշխելոց էին զօրականին ի մօտաւոր տօնի տա-
 նամենեկի կայսերն եւ հնգամենեկի Արկադեայ նորին որդւոյ, կար-
 դեցան առաւելագոյն հարկք ի վերայ քաղաքաց : Արանք թուեցաւ
 այն Անտիոքացւոյն. արանջել սկսաւ ամբոխն, դիմեաց մեծաւ

աղմկաւ ի վանս վերակացուի աշխարհին եւ ընդ գրունս եւ ընդ երդա ի ներքս խուժէին: Անտի մերժեալ՝ զգայրուցսն ընդ կայսերական պատկերսն հանէին. զպատկեր Փղակիրոցայ վախճանելոյ կնոջ կայսերն, զորդոց կայսերն եւ զպղնձի ձիաւոր պատկեր հօր նորա խէնդոսի կոմսի՝ յետ տիրմ եւ քարինս ի վերայ ընկենելոյ՝ ապա ծայրատեալ առեալ տանէին ընդ քարշ ի հրապարակս քաղաքին, մինչ զի հազիւ հազ կարացին զօրականօքն ցրուել զնոսս յիւրաքանչիւր տեղիս: Ամուլեզնութիւնն փոխանակէր այնուհետեւ անհնարին ահ եւ երկիւղ մտայալատ պատժոցն. լռեալ կայր քաղաքն՝ յորոյ հրապարակսն անպակաս էր ժխոր եւ աղմուկ: Միայն եկեղեցին (Պաղէա) լի էր առաւել իմն քան զսովորականն: Բազումք փախեան յայրս եւ ի լերինս կանամբ եւ որդւովք եւ կահիւ իւրեանց: Անդուստ հասանէին զործակալք կայսերն բերեալ հրաման թէ Անտիոք եղիցի զեւղ քաղաքին՝ Աւուղիկեցւոց, թատրն, կրկէսն եւ բազանիք փակեցին, եւ հաց օր ըստ օրէ յարքունուսս մի բաժանեացի: Հասին զհետ նոցա դատաւորք (Հեղղերբիկ եւ Աեսարիոս) եւ արկան բազումք ի բանտ: Այլ յառաջեալ էր քան զնոսս Փղաւիանոս եպիսկոպոս քաղաքին հիւանդազին յարքունիսն ի Աոտանդինուպոլիս. զիջաւ թագաւորն արտասուաց եւ աղաչանաց հայրապետին, յորժամ յիշեցոյց նմա զոր ասացեալ էր երբեմն կայսրն յարձակել զկալանաւորսն ի զատկին տօնի, թէ «Աամէի եւ զմեռեալն յարուցանել», : Արք անապատականք յայրից եւ ի տագաւարաց իւրեանց հասեալ յԱնտիոք առաքեցին պատգամ առ կայսր ասել «Աթէ այսպէս ցաւէ նմա վասն զրկանաց որ անշունչ եւ անմուռնչ պատկերացն եղեն, ապա պարտ է նմա խորշել ընդդէմ մարդկան մուլեզնելոյ՝ որ կենդանի պատկերք աստուածութեանն են: Արժան ի՛նչ իցէ վասն զպղնձոյ վրէժն տուլոյ՝ զմարդիկ կոտորել: Վիւրաւ եւ անջան մարթի նմա զպատկերսն միւռանդամ կանգնել. սակայն ինքն թէպէտ եւ կայսր եւս իցէ՝ չէ ձեռնհաս զմազ մի նորոգել զայնոցիկ՝ զորս թերեւս տացէ սպանանել», : Խռովեցաւ սիրտ թագաւորին «Ա՛րթ, ասէ, հայր, միւթարել զժողովուրդ քո եւ տուր նոցա զաւետիս թողութեանն իմոյ. Վրիտոս տէրն անբանց ներեաց իւրոց խաշահանուացն եւ յաղօթս եւս եկաց վասն նոցա, ես դանդաղեցիմ՝ ներել իմոցն թշնամանողաց որ մահկանացուս եմ եւ նոցա ծառայակից», :

Ահաս թուղթ թողութեան կայսերն սուրհանդակաւ, եւ ծանոյց զաւետիսն ժողովորեանն Ասկեբերան՝ որ յայնժամ երէցն էր յԱնտիոք եւ միւթարէր զժողովուրդն ի վշտացն ժամանակի (20 ճառիւքն վասն պատկերաց): Այլ ժողովուրդն ընդառաջ Փղաւիանեայ, ծաղիօք զարդարեցաւ ճանապարհն ընդ որ անցանելոց էր եւ ցանեցաւ ջուր անուշահոտ. զարմացան հեթանոսք

ընդ զօրութիւն քրիստոնէութեանն, որ իշխէրն ի վերայ այնոցիկ որոց չէր որ տէր վերագոյն ի վերայ երկրի (387):

Ե՛յլ աւանդ զի ոչ ըստ նմին օրինակի գտաւ Թէոդոս մեծանձն եւ ի միւսում եւս նուազի:

Վազաքն Թեսաղոնիկեցոց մեծատուն եւ բարեկեցիկ հարեալ էր ի սէր հանդիսական խաղալկաց. Թատրն առաւել մեծարոյ էր քան զեկեղեցի եւ արուեստագէտ այր քան զայր երախտաւոր տէրութեան եւ եկեղեցւոյ: Վէպ եղեւ կառավարի ումեք կառաց որ առհասարակ սիրելի էր նոցա, վասն անարժան իրիք գործոյ լինել բանտարգել հրամանաւ Բոթերիկեայ հրամանատարի ըգգոնացն (390): Յարեաւ ժողովուրդն եւ խնդրէր Թողուլ ազատ զկառավարն. իբրեւ չառ յանձն Բոթերիկ, ել խուժանն մեծաւ մոլեգնութեամբ եւ սպան զնա՝ հանդերձ այլովք եւս արամբք երեւելեօք: Ե՛հաս համբաւ իրացն ի Մեղիողանոն առ Թէոդոս, բարկացաւ կայսրն անհնարին ցասմամբ ըստ սաստիկ բարուցն, այլ Եմբրոսիոս եւ այլ եւս եպիսկոպոսունք դարձուցին զնա ի հեզութիւն եւ խոստացաւ նոցա առնել հարցափորձ քրնութեան եւ ապա արկանել պատիժս ի վերայ: Ե՛յլ մտերիմն նորա եւ սենեկապան Ուուփիմոս գրգռեաց միւսանգամ զկայսրն, եւ սա առաքէր անդէն զեսպանս՝ տուեալ հրաման կոտորածի Թեսաղոնիկեցոցն. Թէպէտ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն նա ի միտս եւ առաքեաց զհետ՝ առնուլ յետս զհրամանն, այլ անազան: Վանզե վաղ հրաւիրեալ էին գործակալք կայսրն զժողովուրդն խաղասէր ի կրկէս անդր, պատճառանօք՝ եթէ երեւելի կառամարտիկ խաղք իցեն լինելոց, եւ անդէն կոտորեցան ի զինուորաց անտի 7000 այր առանց ընարութեան բնակաց կամ օտարաց, արբարոց կամ յանցաւորաց: Ընդ գոյժ իրացն զժողմեցան ի Մեղիողանոն. մանաւանդ լի եղեւ արտմութեամբ Եմբրոսիոս. գրեաց նա վաղվաղակի Թուղթ առ կայսր իբրեւ պատուադիր հպատակ, իբրեւ եպիսկոպոս համարձակախօս եւ իբրեւ բարեկամ սիրելի. «Եթէ տաս ինձ, ասէ, համարձակութիւն, ով Եւզոստոս, ասեմ. Թէ ունիս դու նախանձ վասն հաւատոց, զայն չկարեմ ժխտել. Թէ ունիս զերկեւղ Եստուծոյ, առնում յանձն. բայց է քո բնութիւն սաստիկ՝ զոր եթէ որ ցածուցանէ՝ դիւրաւ փոխի յարգահասութիւն, եթէ որ գրգռէ, այնպէս բորբոքի մինչեւ եւ քեզ իսկ չկարելոյ սանձել զնա: Եթէ չէր որ չափ նմին դնէ՝ երանի Թէ չիցէ եւ որ վառեցէ զնա. լաւ համարիմ՝ քեզ Թողուլ զքեզ: Թուի, ասէ, Թէ իշխանութիւն քո խափան լինի խննալոյզ զմեզս քո եւ նսեմացուցանէ զմիտս քո. խոնարհեցո զնայեցուածս քո ի հող երկրի ի մայր հասարակաց, ուստի ելեալն եմք եւ յոր դառնալոցն եմք. մի շացուսցէ զքեզ փայլին ծիրանւոյդ շտեօանել զտկարութիւն մարմնոյն՝ զոր նայն ծածկէ: Որով

տալոք կամիս դու զտաճարն Տեառն տեսանել . զհարդ կոխիցես ուտիւքդ զնուիրական տեղին, որպէս զարիւնաթաթախ ձեռսդ տարածանիցես ընդունել զնուիրական մարմին Տեառն», : Ապա խրատէր զնա հաշտել ընդ Աստուծոյ՝ կրելով ապաշխարանս հրապարակաւ : Յարուցեալ գայր ընդ նոյն աւուրս թագաւորն յեկեղեցի . ել ընդառաջ նորա Ամբրոսիոս արգելուլ զնա ի մտից : Իբրեւ արգարացուցանելն կամեցաւ զանձն թագաւորն ասելով թէ եւ Վաւիթ մեղաւ . ետ պատասխանի եպիսկոպոսապետն թէ «Ղրպէս նմանեցեր Վաւթի մեղօք քովք, նոյնպէս լեր նմին նմանող՝ ապաշխարութեամբ», : Ի միտ առ թագաւորն զյանցանացն ծանրութիւն եւ զհարկ ապաշխարութեանն . խոնարհութեամբ արկ զանձն ընդ պատժովք եկեղեցւոյ (Ապր.) : Այց մնաց նա ամիսս ծ՝ արգելեալ ի մտանելոյ յեկեղեցի՝ յորում մատուցանէր աղօթս վասն նորա ժողովուրդն : Յառաւօտու տօնի ծնընդեանն Վրիստոսի արտասուէր կայսր՝ թէ այսպէս զրկեալ կայ ի միաբանն օրհնելոյ զԱստուած ի տան նորա . ել նա թեւադրութեամբ Ռուփինեայ երթալ միւսանգամ յեկեղեցի յանձն առեալ զնախատինան դառնալոյ յետ կորակոր ընդ քաղաքամէջն՝ եթէ չտայցէ ներումն Ամբրոսիոս : Յանձն առ եպիսկոպոսապետն կարծել զսահմանեալ ժամանակ ապաշխարութեանն, այլ պահանջէր զի հանցէ կայսր օրէնս թէ այնուհետեւ ամենայն վճիռք սպանութեան եւ առնլոյ ընչեց յալքունիս՝ յետ 30 աւուրց ամիսն ի կատարումն, յորժամ հաստատեցին երկրորդ անգամ : Յանձն առ, արկ անդէն իսկ եւ իսկ ձեռնազիր օրինացս եւ յետ այնորիկ ընկալաւ արձակումն հրապարակաւ : Եւ մտ յեկեղեցին եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց բարբառէր զսաղմոսերգունն թէ «Մերձեցաւ անձն իմ ի հող, Տէր, կեցո զես», : Աչինչ ամենեւին նուազութիւն եղեւ այն պատուոյ եւ մեծարանաց նորա եւ կայսերական իշխանութեանն, նա մանաւանդ սիրելի եւ պատուական եղեւ նա նովին՝ ժողովորդեան իւրում, եւ այնպէս գտաւ իսկ արժանաւոր Մեծն անուան, զի արար բուռն անձին իւրում եւ արկ զանձն ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյ :

Յառաջագոյն, ասէ Աւրեղիոս Ա իկտոր կրսերն (այր հեթանոս), էր իշխան ընտիր, յետ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսիմեայ անցոյց զանցոյց զիւրով իսկ անձամբ՝ իմաստունն առաջնորդութեամբ, հոգաբարձութեամբ հասարակացն պիտոյից եւ սրբտին ազնուականութեամբ : Առատացոյց խէտրոս զաշխուհի ցորենոյ ի Աոստանդինուպոլիս՝ յաւելեալ ի չափն Աոստանդիանու՝ 120 գրիւ (393), կարձեաց զսովորութիւնն թողլոյ կտակազրաց ժառանգութիւն կայսեր կամ ազգականաց կայսերն՝ վնասու բուն ժառանգաւորացն (389), արգել դատաւորաց երթալ ի թատր կամ ի կրկէս, զի մի զնովիմբ դեգերեալ ան-

փոյթ կարեւոր պաշտամանն առնիցեն (386)։ Էրաման ետ չա-
ծել կանայս քնարահարս կամ երգեցիկս կամ կաքաւիչս ի
ժամ ընթրեաց (385) եւ արգելաւ կանանց խազակաց ի թա-
տերս կրել մարգարիտ կամ այլ ինչ զարդ մեծագին (393)։
Վասն հակառակ կայսերական իշխանութեանն յանցուցելոց՝ ետ
օրէնս ինչ զարմանալիս՝ այսպէս . «Ղթէ ժպրհութեամբ որ չարա-
կամ զանուն կայսերացն աղարտէ, եւ կամ զհրապարակական ինչ
գիպաց խօսիցի ստգտանելով զառաջնորդութիւն տէրութեանն,
չէ պարտ զայնպիսին ի դատ ձգել կամ վնասել ինչ։ Եթէ ի թե-
թեւամտութենէ իցէ, արհամարհութեան արժանի է . եթէ ի
շամջութենէ, արգահատել մանաւանդ պարտ է յայսպիսեացն վե-
րայ . ապ՝ եթէ ի չար կամաց, ներել պարտ է,։ Սակայն յաւելու-
իսկ եւ իսկ . «Յառաջ քան զամենայն դատաստան, ասէ, մեզ
պարտ է ազդ առնել վասն այնպիսւոյն, զի մեք մեզէն իսկ ընտրու-
ցուք՝ թէ մարթի անպատիժ գիրսն թողուլ, կամ թէ հարկ է
առնել հարցափորձ քննութեան,» (393)։

93

Վ աղենտիանոս Բ . չվայելէր ընդ երկար ի տէրութեանն՝ զոր
դարձոյց նմա Խէդոզոս։ Օօրավար զօրաց նորա Արքագաստ՝ որ
համակ կուռէր ընդ Փրանկաց, ճոխանալ սկսաւ ի վերայ կայսերն։
Մինչ դեռ հնարիւք զերծանել ի նմանէ կամէր՝ սպանաւ նա ի
Վ իէննա Վաղեացոց . լուաւ զքօթ մահուն Ամբրոսիոս յոր-
ժամ անցանէր ընդ Աղլս՝ կոչեցեալ ի կայսերէ՝ գալ տալ նմա
կնիք։ Օոսիմոս յԱրքագաստայ ասէ սպանեալ, Աւգոստինոս տա-
րակուսէ . այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ բռնաբար մեռաւ
(21 ամաց, 15 Մայ . 392)։

Թաղեցաւ առ եղբօր իւրում ի Մեգիդղանոն . խօսեցաւ ճառ
յուղարկաւորութեան Ամբրոսիոս եւ մխիթարեաց զքորսն Վ ա-
ղենտիանեայ զՅուստա եւ զՎրատա՝ որք ի հոգս էին վասն փրկու-
թեան եղբօրն իւրեանց՝ զի անկնիք մեռաւ . ցանկութիւն մկրտու-
թեանն, ասէ, լեցի ի տեղի մկրտութեանն։

Յայտնագոյն ի մէջ եկին լաւութիւնք Վ աղենտիանեայ Բ .
յորժամ զերծաւ նա ի մօրն ճոխութենէ . զնախանձաւորութիւնն
զոր վասն մոլար վարդապետութեան ծծեալ ունէր ի մօրէն՝ զայն
դարձոյց յուղղափառն վարդապետութիւն։ Օրինակն Խէդոզոսի
ուսոյց նմա թէ որպէս պարտ իցէ կայսր լինել, օրինակ եւ վարդա-
պետութիւնն Ամբրոսիոսի ուսոյց թէ որպէս պարտ իցէ քրիստո-
նեայ լինել։ Անդէն ի մանուկ հասակին ետ նա օրինակ ազնուական
առ յապա եկելոցն աթոռակալաց։ Սիրէր անչափ զկառամարտիկ
խաղն, այլ հրաժարեցաւ յայնմանէ . տարածամ տայր դնել կերա-

կուր, ոչ միայն ի բաց եկաց ի սովորութենէն՝ այլ եւ պահոց եւս պատկառ կայր: Եւս կոտորել զգազանն վայրենիս՝ զոր տայր բուծանել վասն գազանամարտիկն խաղուց զոր սիրէր: Չունէր բառ գիւտ ինչ զգաստասիրութիւն նորա: Ի մէջ խորհրդականաց տէրութեանն չէր նա ունկնդիր համր, այլ ինքնին առաջնորդէր խորհրդեանն:

Արքողասա՝ զոր սիրէր իսկ զօրականն, առաւել կամէր՝ նստուցանել կայսր, քան ընել կայսր. ետ նա զթագն Եւզենիոսի ումեմն ատենադարի Սաղենտիանայ, իւրում բարեկամի (392—394) որ քրիստոնեայն էր անուամբ եւ ոչ սրտիւ: Տայր նա հրաման զոհելոյ հեթանոսացն՝ զի շահեցի զնոսա. կանգնեցաւ պատկեր Յաղթութեանն միւսանդամ, շոգի զոհիցն եւ ամպք խնկոցն ի վեր ծառանային, եւ անտուտ առ կայսր թէնդոս առաքէր հրեշտակութիւն՝ զի ընկալցի զնա:

Պարտք կրօնից, պատիւ եւ քաղաքականութիւն ածին զԹէոդոս՝ առնուլ միւսանդամ զէն ի ձեռն: Յետ զոհից եւ դիւթութեանց՝ որք խոստանային Եւզենեայ յաղթութիւն, Փղաւխանոս վերակացու Խտաղիայ եւ միանգամայն քրմնպետ ունէր զանցս Յուդեան Աղպից՝ կանգնելով աստ անդ պատկերս Արամազդայ սկզբովք փայլատակամբք ի ձեռին եւ կապելով իմն հմայիւք զանցարն (393): Առջեաց Թէոդոս զգօրս համօրէն արեւելեան պետութեանն եւ յԱփրիկեայ եւս. եկին դաշնաւորք ի Հայոց, ի Արաց եւ յԱրարացոց եւ Գուլթք, որոց զօրավար էին Վայինաս գուլթ, Աղարիկ եւ Բակուր իշխան վրացի. զխաւոր զօրավարք Թէոդոսի էին Տիմասիոս եւ Սախիլքոն՝ որում տուեալ էր կայսր կնութեան զԱերենա զդուստր եղբօր իւրոյ վախճանելոյ (Սորեայ): Արգք եւ Թէոդոս ի Արտասնդինուպոլեայ ի վախճան կոյս Մայիոս ամոյ, անց նա ընդ անցն Աղպից անջան պատերազմաւ՝ յորում անկաւ Փղաւխանոս: Սակայն չէր ինչ այն մեծ. զի ոչ միայն բազմադոյն էր զօր ապաստանին, այլ եւ կիրթ եւս էր զօրականն արեւմտեան որ համակ ի պատերազմունն էր, եւ դարձեալ գային յարէին ի նոսա գունդք զունդք օգնականաց վասն վայրացն մօտաւորութեան, ուր Թէոդոս երթայր եւ հեռանայր ի բուն երկրէ անտի իւրմէ: Բայց ի գնդից անտի Թէոդոսեայ փայլէր դրօշն խաչանշան, ուր ի դրօշն Եւզենեայ ծփայր պատկեր Հերակղի: Բախեցաւ Թէոդոս առ Փրիզիդոս գետով (Սիփախ ի Արիցիա) ընդ բուն զընդին՝ որում առաջնորդէին Արքողասոսն եւ Եւզենիոս. խորտակեցաւ առաջի Արքողասոսայ օգնական զօրն արեւելեան առաջնորդեալ ի Վայինասայ. ժողովել ժողովեաց զփախստականն Բակուր եւ բախեցաւ միւսանդամ, այլ գտաւ միւսանդամ յաղթող Արքողասոս, անկաւ Բակուր եւ 10,000 ի Վթաց ընդ նմա եւ ի Վրաց եւս բազումք: Սօրավարք Թէոդոսի խրատ տային նմա ի նմին իսկ

գիշերի լռելեայն ի բաց գնալ , նոր զօրութիւն գումարել եւ գարնայնի ի գալ ամին միւսոյ գարձեալ ելանել ի ճակատ : Բացէ ի բաց մերժէր Խէնդոս զխորհուրդ խորհրդականացն . “Չէ այժման , առէ , խաչին առաջի Հերակղեայ պատկերին փախչել ” : Այսպէս զխորհրդականսն արձակեալ ինքն մեկնեցաւ ի մատուռն ինչ ի վերայ բլրի՝ կալ յաղօթս մօտ ցժամ առաւօտուն : Յանկարծ այգունն տեսին Խէնդոսեանքն հասեալ ի թիկանց զօրօք զԱրթտիոյ՝ զոր Արթոգասայ առաքեալ էր պաշարել զկայսերականսն ի թիկանց , բայց Արթտիոյ եկեալ խառնեցաւ ի զօրսն Խէնդոսի : Իբրեւ սկաւ պատերազմն՝ ել յանկարծ միրիկ հակառակ արեւմտեան զօրուն՝ զփոշին յաչսն տանելով եւ արգել լինելով վարելոյ զհնուք . ուր նմին հակառակ տեսանէր յատակ զօրն Խէնդոսեան եւ կռուէր ընդ թշնամեացն կուրացելոց : Այսպէս պատմեն ժամանակակիցքն՝ Ամբրոսիոս , Ուուփինոս , Աւգոստինոս . այսպէս Որոսիոս՝ որ վկայս կենդանիս ականատեսս յառաջ բերէ . այսպէս պուէտն Աղաւղիանոս այր հեթանոս ժամանակակից : Օտւր Չանայր այնուհետեւ քաջալերել զգօրս իւր Արթոգաստ . մասն մի ի նոցանէ ել փախտեայ , մնացեալքն զգէնան ի բաց ընկեցեալ խնդրէին շնորհս : Կերել ներէր նոցա Խէնդոս , բայց հրաման տայր երթալ ածել առ ինքն զԼուգենիոս՝ որ ի ժամ ճակատուն ելեալ ի բլուր մի կամէք տեսանել զյաղթութիւն իւրոցն՝ զորմէ չունէր ինչ ամենեւին կասկած : Իբրեւ ետես բռնաւորն զոմանս յիւրոց անտի զի ելաննն ի վեր առ նա , համարեալ թէ զաւետիս յաղթութեանն բերիցեն , աղաղակէր թէ չբերէք զԽէնդոս ձերբակալ . բայց նոցա զնա իսկ կալեալ ածին ձերբակալ առաջի Խէնդոսի : Ընկաւ Լուգենիոս յոտս յաղթողին եւ յետ տալոյ Խէնդոսի զվճիռ մահու նորա , իսկ եւ իսկ սպանաւ նա յիւրոց զօրաց անտի սուսերահար (6 Սեպտ . 394) : Բայն Արթոգաստ ել ընդ իւր սուրն՝ յետ աւուրս երկուս թափառական ի լերինս չըջելոյ :

Պատկեաց Խէնդոս զթուրթեամբ զյաղթութիւն իւր՝ տալով թողութիւն թշնամեաց իւրոց : Արդւոցն Լուգենեայ եւ Արթոգաստայ որք ի մի յեկեղեցեաց ապաստանեալ էին , ոչ միայն զկեանսն շնորհեաց , այլ եւ զինչսն եւս ետ , պայման եղեալ՝ կրթել նոցա ի քրիստոնէութեան . զնոյն եւ ընդ որդիսն Փղաւիանեայ աղար : Մի միայն էր Լուգենիոս՝ որ հրամանաւ Խէնդոսի սպանու կամ պատժեցաւ : Գրեաց Խէնդոս առ Ամբրոսիոս մատուցանել Աստուծոյ օրհնութիւն եւ գոհութիւն վասն յաջողութեանն : Բանգի մերժեալ էր Ամբրոսիոս զպարգեւն զոր տայր Լուգենիոս եկեղեցւոյն Մեդիոզանու եւ զԼուգենիոս իսկ զխտվին մերժեալ ի հաղորդութենէ հասարակաց ազօթից , վասն այնորիկ սպառնացեալ էին նմա եւ Լուգենիոս եւ Արթոգաստ յետ դառնալոյ յաղթութեամբ ի պատերազմն՝ առնել զեկեղեցին ասպաստան , եւ

զկերականան՝ զօրական: Մատոց Մարտիրոս պատարագ գոհու-
թեան հանդիսի՝ դնելով զԹաւղեթ բարեպաշտին Թէոդոսի ի վե-
րայ սեղանոյն:

Այսպէս միաւորեցաւ տէրութիւնն Հռոմայեցոց ընդ իշխա-
նութեամբ մեծին Թէոդոսի՝ զայս վերջին նուազ. այլ աւանդ՝ զե-
ոչ ընդ երկար ինչ ժամանակ: Եւր նա ի Մեղիողանոն ծնագեալ
Չրգողութեամբ, սակայն եւ այնպէս խորհէր երթալ ի Կոստան-
դինուպողիս. այլ յանկարծ ծանրացեալ ախտին՝ անդէն վախճա-
նէր ի 50 ամաց հասակի ի 16 ամի Թագաւորութեանն (17 Յու-
նու. 395): Առաջին կին նորա բարեպաշտոնն Փղակիղղա էր վախ-
ճանեալ (385), այսպէս եւ զուստրն նորա Պուղքերիա ի նմին
ամի. մեռաւ եւ երկրորդ կին՝ Գաղղա յերկունս (394): Եւր լեալ
որդւոց նորա՝ Արկադեայ վազ աւգոստոս՝ վեցամենի (19 Յունու.
383) եւ Սնորեայ՝ իննամենի (20 Նոյ. 393): Բաժանեաց սոցա
Թէոդոս զհամօրէն տէրութիւնն կտակաւ՝ տուեալ Արկադեայ
զարեւելս եւ Սնորեայ զարեւմուտս: Ամբոստոս՝ որսւմ յանձն
արարեալ էր հայրն զՍնորիոս, խօսեցաւ ճառ յուրարկաւորու-
թեան առաջի նորա եւ զօրացն: Ածաւ մարմին Թէոդոսի զմեռեալ
ի Կոստանդինուպողիս դնել ի կճեայ գերեզմանի առնթեր մար-
մնոյն Կոստանդինոսի:

Ամենայն մատենագիրք թէպէտ ի քրիստոնէից թէպէտ ի հե-
թանոսաց միաբան են ի գովութիւն Թէոդոսի, բայց միայն ի
Օշոխեայ՝ ում ատելի են առհասարակ քրիստոնեայք: Անըստ-
գիւտ էր նա յառանին կեանսն՝ իբրեւ որգի, իբրեւ հայր, իբրեւ
այր: Հպատակ հաւատարիմ՝ իբրեւ զհայր իւր, մեծ քան զամե-
նայն զօրավարս ժամանակին իւրոյ՝ իբրեւ զհայր իւր: Չէր փառա-
սէր, պատիւք զնա խնդրէին. փառք ուղեկից էին նորա ի տան, ի
պատերազմի եւ յառաջնորդութեան: Անարատ էր բարուք, ա-
ռատ՝ առանց վասնութեան, գիտէր յարգել զվաստակա վաստա-
կաւորացն, նա եւ զհեթանոսացն: Անկեղծաւոր, ազնուական եւ
ըն քաղցրութեամբ: Չկասկածէր նա երբեք, որով յիրաւի իսկ ան-
կաւ ընդ սոգտանօք՝ զի իսպառ վստահ էր ի Ռուփինոս եւ ի
Ստիղղբոն: Ղշմարտութիւն էր ի շրթունս նորա, մեծանձնու-
թիւն եւ սէր ի սրտի նորա: Եւր վաղացատուքն, յառնէր ի նմա
յանկարծ մրրիկ ահագին որոտմամբք եւ փայլատակամբք, այլ այն
փութանակի փոխէր յանձրեւ մեղմական: Եւր նա աստուածապաշտ
ճշմարիտ եւ խոնարհ զուարթ:

Առ Թէոդոսիւ Ա. գրեթէ մերձ ի ջնջումն եղեւ հեթանոսու-
թիւն յարեւելս: Օռոտաջինն թոյլ ետ նուիրման ըմպելեաց՝ եւ
հրամայեաց իսկ մեհեանս ինչ բանալ, այլ իսկ եւ իսկ յետոյ
արգել զդառնալն ի քրիստոնէութենէ ի հեթանոսութիւն, նոյն-

պէս զգոհան՝ յորս յրնդերաց անասնոցն զհանդերձեալսն կամէին զուշակել : Յուր խօսէր Վիրանիոս պատասխանատուութիւն ի պաշտպանութիւն մեհենից, քանզի հրաման եւս ել որ արգելոյր ամենեւին չերթալ ի մեհեանս (392) : Վմին իրի համարձակութեամբ իսկ կործանէին ի քրիստոնէից մեհեանքն յԱպամէա Եսորոց, ի Պետրիս եւ յԱրէոպողիս Արարացոց . մեհեանքն ի Վազա, ի Հեղեոպողիս Փիւնիկեցոց եւ ի Վամասկոս փոխեցան յեկեղեցիս : Միայն հեթանոսքն աղեքսանդրացիք եղեն զիմադարձ յոյժ : Վանզե իրրեւ փոխեաց Թէոփիլոս հայրապետ Աղեքսանդրիայ յաջորդ Տիմոթեայ (385) զմեհեանն Վիոնիսեայ յեկեղեցի, եւ հան նա ի լոյս զպատկերս լստիս եւ կերպարանս իրաց անասելեաց՝ զոր ի գետնափորս մեհենին ծածկեալ թաքուցեալ էր հեթանոսացն՝ պատկառեալ ի քրիստոնէիցն, զվճեցոյց բարկացոյց ամօթ զհեթանոսն, գրգռեցաւ պատերազմ քաղաքացեաց յԱղեքսանդրիա : Ապաստանեցան հեթանոսք ի Սերապիոն (մեհեան Սերապեայ արեգակնային դից Լագիպտացոց), որ կայր առաջի քաղաքին ի բլրի վերայ, երեւելն եւ հոյակապ քան զամենայն մեհեանս յետ կապիտողեան մեհենին . էր անդ սկայազործ պատկեր դիցն Սերապեայ՝ որոյ մի ձեռն զմի որմն եւ մեւս ձեռնն զմեւս որմն տաճարին շօշափէր . այսպէս կարծէին վասն պատկերին՝ թէ որ հուպն լինի մնասել նմա, անկանին երկինք ի վերայ նորա եւ երկիր կլանէ զնա : Մինչ դեռ օր ըստ օրէ հեղոյր արիւն յերկուց կողմանց եւ զգերելոցն քրիստոնէից՝ որ չառնուին յանձն մատուցանել զօհս Սերապեայ, խորտակեալ զսկերսն ընկենոյին ի կոյանոցն, անդէն հասանէր հրովարտակ կայսերն որ հրամայէր հարթյատակ առնել զՍերապիոն : Ի բաց ելն հեթանոսք ի մեհենէն, համարձակեցաւ մի ոմն ի զնուորացն քրիստոնէից ելանել ի վեր եւ հարկանել մրձով զմի յայտիցն Սերապեայ . ճիշ բարձին հեթանոսք եւ քրիստոնեայքն թերահաւատք . բայց սակայն ոչ աստուածն այն բաց զգերան իւր ի խօսել եւ ոչ երկիր՝ ի կլանել . մեւս եւս հարուած մրձոյն փշրեաց զըտտակերս փայտեղէն ծունգ աստուածոյն մեծի . արկին զկոտորան ի խարոյկ, այրեցան իրրեւ զղոյզն ինչ փայտ . կրկնեցան հարուածքն եւ խորտակեցաւ ամենայն պատկերն . թիկունք նորա այրեցան յԱմփիթէասարոնի (389) : Ի տեղւոջն ուր Սերապիոնն էր՝ կանգնեցաւ եկեղեցի Յովհաննու մկրտչի : Յամենայն կռոցն պատկերաց՝ զմին միայն եթող Թէոփիլոս՝ կալ, զՎապիկ աստուածն : Վուրմ նորա Մամոնիոս որ չուգաւ այնուհետեւ ի Վոսամալիսուպողիս, աշխարէր թէ այն պատկեր միայն մնաց ընդ հենգն հեթանոսութեան :

Նա եւ յարեւմուտս՝ յորժամ յետ պարտութեանն Լւզենեայ եւ Արբոզաստայ՝ հատեալ զվերջն յոյս հեթանոսացն առեւմտեայ՝ եմուտ Թէոդոս ի Հուրմ, խօսեցաւ ի ժողովն ծերա-

կուտին սաստիկ ինչ ճառ՝ յորդորել զհեթանոսն ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ եւ դառնալ ի կրօնս յորում միայն զոյ մեղաց թողութիւն:

Ղրկադիոս նորին որդի եւ Թէոդոս Ի. թոռն (395—450) տային ճշգիւ պահել յարեւելյ զօրէնսն Թէոդոսի վասն հեթանոսութեան. Ղրկադ սպառնայր պատիժ մահու պաշտօնէից՝ որ յուլագոյնք ի կատարումն օրինացն լինիցին. վանականք նախանձախնդիրք քանդեցին մեհեանս բազումն՝ զվերջին նշխարս կռապաշտութեան. փիղիսոփայքն հեթանոսք չկարէին համարձակ խօսել հակառակ քրիստոնէութեան. յայն սակո համարձակէր իմն ասել Թէոդոս Ի. ի միում յօրինացն՝ աւելարանութեամբ իմն թէ չմնացին այսուհետեւ հեթանոսք յարեւելյ (424):

Ղսուարագոյն իմն էր Յնջումն հեթանոսութեան յարեւմուտ քան յարեւելյ. եւ դարձեալ՝ Սնորիոս եւ Սաղենտիանոս Պ. (395—455) մեղմագոյնս իմն վարեցան: Չի թէպէտ եւ ետ Սնորիոս հրաման քանդել զմեհեանսն մնացեալս ի գեղս, բայց ի քաղաքս հրաման տայր պահել զնոսս անարատ հանդերձ մեծազին հանդերձանօքն՝ իբրեւ գործս արուեստագործս. զորս յետոյ եւ Պրիգոր Սեծն խրատէր պահել վասն արուեստիցն: Սաղենտիանոս՝ միայն օրէնս հակառակ կռապաշտութեան տայր, բայց զքանդումն մեհեանիցն արգել. քանզի պատճառս վշտաց ազգացն արշաւանոց՝ զարհամարհումն աստուածոցն Հռոմայ կարծէր ժողովուրդն. յայն սակա աստ անդ, մանաւանդ ի Սարդինիա եւ ի Կորսիկա կային տակաւին հետք հեթանոսութեան մինչեւ ցեւթներորդ դար, թէպէտ եւ Պեւոն եւ Մեթեմիոս կայսերք պատժէին զպաշտօն հեթանոսութեան գրաւելով զինչս յարքունիս, կորսեամբ պաշտաման եւ պատուոյ (467—472), Յուստինիանոս Ե. (527—565) արգել զնոյն պատժով մահու, բարձ զդպրոց նոր պղատնական փիղիսոփայիցն յԱթէնս եւ արանց նշանաւորաց ի հեթանոսաց տայր ուսուցանել զքրիստոնէութիւն:

Չետ ինչ Թէոդոս օրէնս հակառակ Հրէիցն, նա աւանիկ եդ պատիժօ որոց արգելուցուն զՀրեայնս յերթալոյ ի ժողովուրդանոցս եւ կամ մտեալ ի ներքս շփոթիցեն զպաշտօն նոցա (393): Սակայն արգել նոցա զբազմակնութիւնն (393):

Աջխարիտոս էս Սնորիտս, Թէոփոս Ի. Վ աղէնդիանոս Վ. (395—450) — Ոսկէքերան, Լադիքան, Յերանիմոս, Թէոփիլոս — առաջին որոգինեան Գթորս-Լիւան — Ագոստինոս, Ալբրեղ Աղէտանդրայի — Պէդագիան էս Աեօփորայիան աղանդ — էրբորդ ժողով օրէնքերայիան (431):

94

ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻՒՆ Հռոմէական պետութեանն անց զնաց ընդ Թէոփոսի մեծի: Ի բաժանել սորա զայն տէրութիւն՝ երկոցունց որդւոցն, որպէս առաջինն ակթուակալաց նորա՝ նոյնպէս եւ ոչ նորա այն կայր ի մտի՝ բաձնալ նովին ամենեւին զփութիւն տէրութեանն ի միջոյ: Այլ զոր չկամէրն՝ արդեամբք այն կտտարեցաւ. քանզի չմիաւորեցաւ այնուհետեւ երբեք պետութիւնն ընդ միով գլխով: «Ա,ա եւ ոչ բաժանմանն պատճառ, այս ինքն՝ քաջ պաշտարանութիւն սահմանաց պետութեանն, ել ի գլուխ: Առաւել եւս համարձակազոյնս այնուհետեւ յորդեաց հեղեղ ազգացն արշաւանաց՝ որք յետ իբրեւ 80 ամաց արադին վախճան տէրութեանն Հռոմայեցւոց յարեւմուտս:

Արփադիոս (395—408) ութեւտանտմեայ՝ առ զսահմանս վերակացութեանն արեւելից եւ արեւելեանն՝ Վիւրիկեայ, այս ինքն՝ զարեւելեան տէրութիւնն Հռոմայեցւոց, յոր յաւելաւ յետայ եւ արեւմտեանն՝ Վիւրիկէ, այս ինքն՝ Պաննոնիա, Վաղմատիա եւ Վորիկոն ի մասնէ արեւելեան տէրութեանն: Սնորիտոս (395—423) մետասանամեայ առ զսահմանս վերակացութեան Խատղիայ եւ Վաղիայ:

Արփադին իսկ չեկին երբեք ի չափ եւ յարութիւն մտաց, այլ փրէկին նոցա մի ըստ միոջէ պաշտօնեայք նոցա եւ սիրելիք: Արփադիոս էր ընդ խնամակալութեամբ Ռուփինեայ գաղղացւոց անձնապահապետի իւրոյ, սպարապետի եւ սենեկապանի հօրն, եւ Սնորիտոս ընդ խնամակալութեամբ Ստիղիքոնի զօրավարի՝ որ էր Վանդաղ յազգէ եւ խնամութեամբ կապեալ ընդ կայսերական տանն:

Սեղմելին եւ խորանանկն Ռուփինոս՝ որ ատելի իսկ ամենեցուն էր վասն ազահութեանն եւ անիրաւութեան, երկնչէր իմն հանուպաղ ի Ստիղիքոնէ, քանզի մեծաւ զօրութեամբ եւ խնամութեամբ առաջնորդէր սա արեւմտեան տէրութեանն, բայց ակն եղեալ էր միանդամայն լինել խնամակալ եւ արեւելեան մասին տէրութեանն: Ռուփինոս՝ իբրեւ արգել իմն կամէր լինել խորհրդոց նորա եւ ցուցանել զանձն առաջի Աջխարեայ կարեւոր ի գործ տէրութեանն՝ առաւել եւս զրգուէր զաղտ զՎուլթա եւ զգաշնաւորս նոցա, որ վաղն իսկ խլրտէին:

Պառթքն արեւմտեայք որք ի սահմանս արեւելեան տէրութեանն գազթեալ նստեալ էին բազմամրոխ եւ չընդունէին լիով զսակ հարկին ըստ դաշանցն եղելոց ընդ Թէոդոսի, առին վաղվադակի ի միտ զտկարութիւն կայսերացն երկոցունց: Օջրավար նոցա Լղարիկոս, Բաղթն (այս ինքն՝ Վաջն կամ Յանդուզն) որ վաղ իսկ ցասմամբ էր՝ զի չտուաւ նմա պատիւ սպարապետութեան ի կայսերէ, կացուցաւ ի նոցանէ թագաւոր. յարեաւ ազգն առ հասարակ յապստամբութիւն եւ ստուարացան եւ այլովք եւս եկօք որ ի հիւսիսային ափանց Վանուբայ եկին յարեցան ի նոսա: Խազայր այնուհետեւ յառաջ Լղարիկ մեծաւ ասպատակաւ (395), անցեալ ընդ Միւսիա եւ ընդ Թրակիա որ վաղ իսկ աւեր եւ անսպասն լեալ էին, զանց առնէր զԱրտամանդինուպողեաւ՝ հասանել ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թեսաղիա ի Յունաց աշխարհ. Լէթէք, Լքոս, Ղակեղմոն, Սեզարա եւ Աորընթոս առան. աւերէին զերկէին զամենայն Պառթք. մատնեցան ամենայն նա հանդք ի ձեռս նոցա առանց պատերազմի: Թէպէտ եւ Ճեպեաց Ստիղիքոն յօգնականութիւն ի կոչն Երկաղեայ եւ հասեալ փոքր նաւատորմաւ ի Պողեպոնեսոս՝ արկ իսկ ճարտարութեամբ ի նեղ մեծ զՊառթքն ի լերինս Երկաղիա նահանգի Պեզոպոնեսացւոց, մինչեւ կամ մեռանել անդէն եւ կամ տալ ձեռս. այլ անդուստ նախանձտոն Ռուփինոս գաղտ անկանէր ի պատգամն ընդ Լղարիկեայ, եւ յայն վայր զիրսն ածէր՝ զի առաքեցաւ հրամանս առ Ստիղիքոն ի բաց ելանել ի սահմանաց արեւելեան տէրութեանն, եւ Լղարիկեայ տուաւ թոյլ՝ երթալ ազատօրէն ի բաց: Վարձաւ Լղարիկ նախ յԵպիրոս (396), ապա զետղ առեալ նստաւ յարեւելեանն Ղիւրիկէ:

Տակաւին չէր առաքեալ առ Երկաղ՝ մասն զօրուն սահմանեանն ի Թէոդոսէ վասն արեւելեան պետութեան: Վայինաս՝ որ մտերմութեամբ էր ընդ Ստիղիքոնի առ տարաւ զայն զօր հանդերձ կիսով մեծագին իրաց կայսերական տանն ի Արտամանդինուպողեա: Եւ Երկաղ ըստ սովորութեան ընդ առաջ զօրուն՝ հանդերձ Ռուփինեաւ. ետ նշան Վայինաս եւ անդէն սպանաւ Թուփինոս ի զօրաց անտի սուսերահար յանդիման կայսերն:

Եթէ արդարեւ խրատու Ստիղիքոնի իրքն եղեն, չշահեցաւ ինչ այնու Ստիղիքոն: Վանդի դշտոյն Եւդոքսիա կին Երկաղեայ հան փոխանակ Ռուփինեայ ի պատիւ սենեկապետութեանն զԵւտրոպիոս հայ յազգէ որ վատթարագոյն քան զՌուփինոս էր եւ ըստ ոմանց՝ բուն պատճառ սպանմանն: Իսկ Վայինաս եկաց սպառապետ արեւելեան պետութեանն:

Համարեալ իմն էր այնուհետեւ Ստիղիքոն զլեաւոր թշնամի արեւելեան պետութեանն: Տայր Եւտրոպիոս յայտ առնել զնա թշնամի պետութեանն, յետ սակաւ ինչ միոյ հանէր հրա-

փարտակ կայսերական՝ կարգել զՆշարիկ սպարապետ կամ վերահացու արեւելեան Վիւրիկեայ եւ ապա տուան իսկ նմա այն սահմանք օրինօք (398): Իսկ Նշարիկոս վարեալ իշխանութեամբ պատուոյն որ նման տուաւ, վառեաց զՎուլթան ի զէն եւ ի զարդ ի զինու տանց Հռոմայեցւոցն, խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ երկոսին եւս պետութիւնան, այլ յետոյ ուրեմն հակեալ ի կողմն Եւտրուպեայ՝ եւ յարձակել անկանել ի վերայ արեւմտեան սահմանաց: Մինչ դեռ Ստիղիքոն զպատերազմաւ ուրեմն էր ի Վաղեա ընդ Փրանկաց եւ ընդ այլոց Վերմանաց՝ անդուստ Նշարիկ անցեալ ընդ Պաննոնիա, Նորիկոն եւ Հռետիա՝ եմուտ ընդ Յուզեան Նշպսն յառաջեա. անդ հեղան զեզան սփռեցան Վուլթք ընդ դաշտավայրս Պադոս գետոյ եւ ոչ ոք էր որ դառնայր ընդդէմ: Ինքնին իսկ Սնորիոս թողեալ զանպարիսպն Մեգիոդանան՝ սրտարեկ վհատեալ ամրանայր ի Սաւեննա՝ որ այնուհետեւ էր նիստ կայսերացն Հռոմայեցւոց արեւմտեայց (402): Եւս ուրեմն հնարէր կազմէր Ստիղիքոն բանակ, եւ առ Պողղենտիաւ (Փողլէնցա՝ ի Փիլէմոնթ) անկանէր ի վերայ Վլթաց, եւ յետ բազում արեան եւ կոտորածի զբաւէր ունէր զճակատուն անզի, եւ թափէր յինքն զաւար նոցա եւ զկապուտ եւ ազատէր զզերոյն բազմութիւն (403): Թէպէտ եւ նուազեալ էր այնուհետեւ զորն Ստիղիքոնի եւ չիշխէր տալ միւտանգամ ճակատ, զի արդեւիցէ զթագաւորն Վլթաց՝ որ դիմել իմն ի վերայ Հռոմայ կամէր, սակայն խորագիտութեամբքն եւ պատգամաւորութեամբք եւ խոստամարք յայն իմն ած՝ զի մեկնեցաւ զնաց Նշարիկ այսրէն ի Վիւրիկէ:

Եւս իսկ եւ իսկ այլ իմն ամբոխ գերմանական ցեղից իբրեւ 200,000 (՞) արանց պատերազմողաց, կանամբք եւ մանկաւոր թերեւս ի ծովեզերաց Պաղլիկ ծովուն անցեալ ընդ Վանուք, զեղան յայսկոյս Նշպից առաջնորդութեամբ վայրենաբարոյն Սադազայիսայ առն հեթանոսի, եւ աւերեալ զզեզեցիկ զեզեցիկ քողաքս հովտին Պադոսի՝ ընդ Ետրուրիա դիմէին ի վերայ Հռոմայ: Վողային քրիստոնեայք, ցնծային հեթանոք, ակն կալեալ թէ Սադազայիս նորոգէ զպաշտօն կոոցն (405): Ստիղիքոն՝ որ յոյժ տկարագոյն էր քան զնա, արկ զնոսա ի նեղ առ Փզորենտեաւ, փակեաց զնոսա ի քարուտս Փեսուզեաց յՆպենինեան լեւրինան եւ տկարացոյց առաւել սովու քան մարտիւ, մինչեւ մտն մի նոցա հազիւ պրծաւ, այլքն ի բուռն անկան եւ գրեցան ի գունդն Ստիղիքոնի. ըմբռնեցաւ Սադազայիս եւ կառափնաւանցաւ (405):

Եւս իմն ըստ բախտի դիպաւ՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ կայր Նշարիկոս հանդարտիկ ի Վիւրիկէ. քանզի Ստիղիքոն խառնէր ընդ նմա բարեկամութիւն, զի նորա օգնականութեամբ զարեւմտեան

Վիլհելմի հանցեղանի յարեւելեան տերութենէ: Աղարկի խնդրէր արծաթ բազում ի վարձս եւ Ստրիկոն հաւանեցոյց վայոյ՝ զի ասցի այն նման: (Յայնժամ գտին պատճառս թշնամիք Ստրիկոնեայ, որոց գլուխ Ողիմպիոս էր, որ եւ զպատիւ նորա կամէր լոբանել. ամբաստանեցաւ Ստրիկոն՝ թէ թշնամի է հայրենեաց եւ թէ թագաւորութեան ակն եղեալ է. նախ բարեկամք նորա, ապա անձնատաչսք նորա հոնք յազգէ՝ կոտորեցան. Ստրիկոն ապառաան եղեւ յեկեղեցի ինչ, այլ ի զուր. զի զլիսատեցաւ աստեղ լսելոյ: Նորին եւս որդի Նաքարիոս եւ այլք բազումք նոյնպէս զլիսատեցան (408):

Յասեաւ Աղարկի ընդ գործ Ողիմպիոսի՝ որ անարգել տիրէր յայնժամ, եւ այնու գոնեայ արժանի դաժուժեան էր զի պաշտպանէր ուղղափառ եկեղեցւոյ. սկսաւ Աղարկիոս խաղալ միւստանգամ յԽատաղիա, 30,000 պրասք՝ առնուլ զվեժ Ստրիկոնի. եմուտ ընդ կիրճս Աղարկի, անց ընդ Պադոս, զանց առնէր զամուրն Ռաւեննաւ եւ աւերելով եւ քանդելով խաղալ յարեւմուտս կոյս եւ հասեալ կայր առաջի Հռոմայ:

Այլ 600 անցեալ էին յորմէ հետէ չէր երեւեալ թշնամի առաջի պարսպաց «Յաւիտենական քաղաքին», եւ 800 ամբ՝ յորմէ հետէ չէր մտեալ ի նա ոտն թշնամւոյ: Ի ի եղին ահիւ բնակիչքն, որոց թիւ համարոյ էր իբրեւ 1,200,000: Փոխանակ գիւմակալ թշնամւոյն լինելոյ՝ ամբաստան լեալ զՍերենայ զինաջէն Ստրիկոնեայ, որպէս թէ ի բանի իցէ նա ընդ Վիթաց, ապանին: Իսկ Վուլթք առաւել եւս զքաղաքն պնդեալ նեղէին: Իսսէին պատգամաւորութեամբ ընդ Աղարկեայ, սպառնացեալ ցուցանէին նմա զբազմութիւն բազմամբոխ ժողովողեանն: Արիժաղէր Աղարկիոս «Վրչափ խիսա առ խիսա է, ասէ, խոտ, դոյնչափ գիւրտահնձի», Պահանջէր նա զգանձան. իբրեւ հարցին ցնա հրեշտակքն թէ մեզ զինչ թողուցուս. Առգիսն, ասէ: Ապա յանձն առին տալ զինս Հռոմայեցիք 5000 լեար ոսկւոյ եւ 30,000 լեար արծաթոյ եւ այլս եւս ինչ մեծագին, զի մեկնեցին Վուլթք ի բաց:

Յարուրիա սպասէր Աղարկիոս զի լցցեն զպայմանն. բայց Ոնորիոս չառնոյր յանձն: Այլ իբրեւ Ողիմպիոս ընկեցաւ եւ անց փոխանակ նորա Յովիոս, առնէր օտ միւսանգամ պատգամաւորութիւն ընդ Աղարկեայ. սահայն կայսրն եւ Յովիոս ասկաւին յամառէին: Նրկորդ անգամ խաղաց եկն թագաւորն Վիթաց առաջի Հռոմայ, պաշարեաց զՍատիա, եւ ետ բանալ բանարար զգրուեան Հռոմայ (409):

Ի նորեաց ծերակոյտն ըստ խնդրոյն Աղարկեայ զլիսատեցաւ զվերակացու քաղաքին ի կայսր՝ հակառակ կայսր: Ոնորիոս որ փակեալ կայր ի Ռաւեննա, թուէր այնուհետեւ անհետ լեալ. այլ յանկարծ յաջողութիւն իմն դիպեցաւ՝ զի թող ելէր Աղարկի

զԼ տատաղոս գժտեալ ընդ նմն, եւ զնշանակս կայսերական պատուոյն սուարեաց միւսանգամ ցՍնորիոս . բայց եւ այնպէս չկարացածել զնա ի դաշինս խաղաղութեան: Եւն երբորդ անգամ Եզարիկ առաջի Հռոմայ . ընդդէմ դարձան նմն քաղաքացիքն, բայց ի գիշերի միում յարձակեալ առ զքաղաքն եւ ետ զնա աւար զօրացն յաւուրս վնց ( ) : Եյլ սահմանեցան երկու եկեղեցիք՝ զի ընցին տեղի ապաստանաց անմատոյց . անգէնքն եւ կուսանք եւ պաշտօնեայք Եստուծոյ եւ որ ինչ յաստուածեղէն պաշտօնն հայէին՝ ինայեցան : Եղարիկոս իրրեւ իմացաւ թէ առ կուսի ումեք քրիստոնէի գտան պահեալ անօթք մեծագինք եկեղեցոյ սրբոյն Պետրոսի, ոչ միայն արգել առնուլ զնոսա, այլ եւ տայր տանել զնոսա շքով յեկեղեցի անդր, միաբան չուէին Հռոմայեցիք, յարեցան եւ Վուլթք ի նոսա, եւ ուժգնութիւն պատերազմին դարձաւ յերգս եւ յօրհնութիւնս խաղաղութեան : Եսաւ քաղաքն ի 23 Եւզոստոս ամնոյ՝ 410 ամին ի 1164 ամի շինութեան Հռոմայ :

Եղարիկոս խաղաց յեա 6 աւուր ի Կամպանիա, եհաս մինչեւ ցհարաւային ծագս Կաղարիայ, կամէր եւ ի Սիկիլիա եւ յԵփրիկէ եւս անցանել, այլ մինչդեռ յայն խորհուրդս էր՝ մեռաւ անդէն ի Կոստանտ (Վոսնեցա) 35 ամնց (410) : Սուգ առին ի վերայ նորա Վուլթք, դարձուցեալ զշուր Բուսնետոյ գետոյ՝ Թազեցին ի յատակի գետոյն զԹագաւորն եւ ապա ածին միւսանգամ զշուրն ընդ նոյն յատակ, զի մի խախտիցէ ոք զնա ի գերեզմանէն : Բնորեցաւ փոխանակ նորա հօրեղբորորդի նորա Եթաւոյք (Եթոդփ)՝ այր քաջ եւ ազնուական . թող նա զԿատաղեա՝ կռեալ դաշինս՝ զի ինքն կացցէ զօրավար Սնորիայ (412) . խաղաց զնաց այնուհետեւ ի Վաղիա, տարեալ ընդ իւր զՊղակիդիա զքոյր կայսեր՝ որ ամուսնացեալն էր ընդ նմն (414) :

Յորժամ Եղարիկոսն եւ Ռագադայիս յատաղիա արշաւեցին՝ առ տարաւ Ստիղիքոն ի գեաեզերացն Հռենոսի զգօրսն պահապանս . նմին իրի Ելանք, Սուեւք եւ Սանտաղք՝ որ առ արեւելեան ծովուն բնակեալ էին յառաջագոյն, տեսեալ անպատասպար զսահմանն, անցին ընդ Հռենոս . կամ թէ էին նոքա մնացորդք զօրացն Ռագադայիսայ, որք առաւել եւս յաճախեալ եւ բաժանեալ յերիս ցեղն յայնոսիկ՝ անցին ընդ վերնակողմն Հռենոսի եւ այնուհետեւ աւերէին զՎաղիա (407) : — Ընդ տիրէր Կոստանդիանոս ոմն անուն որ ի Բրիտանիա կացուցեալ էր ապստամբութեամբ՝ կայսր . սա կալաւ ի վարձու զեկեալսն՝ յօգնականութիւն, առ եւ զԱլպանիա ի ձեռն Կոստասայ որդւոյ իւրոյ : Թէպէտ եւ առնուլ առ յանձն զտէրութիւն նորա Սնորիոս, բայց յարեաւ ի վերայ նորա իւր իսկ զօրավար՝ Վերոնտիոս, որ սպան զԿոստաս, եւ խաղայր ի վերայ Կոստանդիանոսի : Եյլ անտուստ զօրավար Սնորեայ Կոստանդոս անուն՝ հասանէր Վորօք ի Վաղիա .

Թողաւ լքաւ յամենեցունց Վերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Պոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Վաղիա ընդ տէրութեանն այսեւմտից (411):

Սակայն Սպանիա եւ ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Ալանք, Սուեւք եւ Վանդաղք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւերէին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Վաղիկիա նստան, կուեցին դաշինս ընդ Վաղքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացոց) զի նորա զստացուածան եւ սորա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ թագաւորացն Սուեւաց: 'Այնպէս Ալանք կալան զհինն Վուսիտանիա (զայժմու Փորթուքալ եւ Լէոն). իսկ Վանդաղք զԼետիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զՆոտայուզիա) առին (411):

Յայնժամ Սնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մոզուստիայ եւ վարձեալ իւր զՄիդիանս եւ զՎուրգուեդացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կարեալ զմեծ մասն Վաղիայ, եմուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Վթաց՝ որոց թագաւոր Աթաւղփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա: Աթաւղփոս յաղթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Վարրոնականն Վաղիայ եւ զՏարրակոնականն նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Վաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամբ ի Բարկինոյ (Պարչելունա) սպանաւ (415):

'Այրին յաջորդ Վաղիա եղեւ առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի Տարրակոնական գաւառին. կուեաց դաշինս ընդ Սնորեայ, օրով եւ դարձոյց զՊղակիդիա զայրի կին Աթաւղփայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418): Ամենեւին պարտեցան Ալանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ թագաւորնոցա Ատաքս եւ Ֆնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդաղաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յանանտոյց լերինս Վաղիկիայ (417—419):

Այսպէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վաղիա կամ ժողովուրդ արեւմտեան Վթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Վարոն գետոյ մինչեւ ցծոմն, այս ինքն՝ զՎուսիտանիա Երկրորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սեպտիմանիա կամ Վոթիայն (Վթաստանն) կուչեցաւ եւ քաղաք թագաւորանիստ էր Տողոսա (Թուլուզ). այսպէս եւ եկաց թագաւորութիւն արեւմտեան Վթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամբ յաջորդեաց զՎաղիա՝ Թէոդորիկոս Ա. (419):

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Աոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմարանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի լեգէննացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի Հիւսիսայ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի Տովակոզմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, ազատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եղին իւրեանց իշխանս եւ դատուորս: Յանձն առ Սնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քահեցաւ Իրիտանիա (427): Վոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթաներ) դիպեցաւ:

Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Սնորիոս Բուրգունդացւոց զԼոդատիա (զԼոլաա), ուր Աղեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանն Վաղիայ յերեսաց Աղեմանացն: Թողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմնն Ոգենուաղդայ ուր նեղէինն անդադար յԱղեմանաց եւ ի թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Վեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Լոդատիա. զլիսաւոր քաղաք նոցա էր Որմատիա: Իսկ Աղեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ:

Եւ Փրանկք եւս սկան զօրանալ. վազ իսկ Փրանկքն Սաղիացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Աոստանդիանոս եւ Յուղիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Այսսէլ (Իսայլա, Սայլա) եւ Ֆելթ գետովք. եւ Սիգամբրացիք ի Մեբրուէ (Մէերկաւ—երկզքին եւս յայժմու Հողանդիա): Վարձեալ ամբօխ Փրանկաց Հարկատուաց¹, գաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մասս գետոց. կոչէին սգբա Փրանկք գետեզերեայք²: Յարեցան սգբա ի Փարամունդ որ յամի իբրեւ 420 էր զլուի Իրուկտացի եւ Վամաւացի եւ Վատտացի ցեղեց Փրանկացն բնակեցոց ի Վեստփաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն): Վրլիսաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Աոդոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս: Իսկ Սաղիացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաքպանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս այժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մասս եւ Սամբր գետոց. զլիսաւորք նոցա բնակէին ի Վիսպարքոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ Հայրենի զաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք:

Եւ յայիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամնն Սնորեայ: Սա առ իւր ամթողակից (421) զգորավար իւր զԱոստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա: Բայց Աոստանդոս վախճանեցաւ յետ ամոց ինչ: Փոխէր ի կենաց եւ կայսր Սնորիոս յամի 423: Բաց յօրինաց ինչ իմաստոնց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti. 2 Riparioli կամ Ripuarii.

չափ այնոցիկ որ զնովաւն էին, այս ինչ փառք են սորա զի զգարչելի մարդասպան խազս սուսերամարտկացն երարձ ի միջոյ, յորս ի վերջնումն սպանաւ Տեղեմնաքոս անապատական. զի արկեալ էր նորա զանձն ի տեղի կուռոյն ի մէջ կուռոզացն՝ վասն քակելոյ զնոսա ի միմեանց, եւ եղեւ յամբոխն անտի քարկոծ: Հան Ուորիոս իսկ եւ իսկ Հրամանն բառնալոյ զխազսն սպանողականս, եւ բարձաւ իսկ ի սպառ (403):

Ս աղվաղակի բմբռնէր զաթոռ նորա առեկաղապի նորա Յովհաննէս (423—425). ապա պարտեցաւ նա ի Թէոդոսէ Բ. ի յաջորդէն Արկազեայ (յամէ 408) եւ նստաւ մանուկն Ս աղեմնաբանոս Գ. (425—455), որդի Արստանդոսի, ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Պրակիդիայ: Բայց չէին նորա աստակ պահել ի հաստի զտէրութիւնն որ մերձ ի կործանել էր:

95

Իսկ յարեւելս Արկազիոս կայսր (յամէ 395) կայր գրաւեալ ըմբռնեալ ի ձեռս սպասաւորաց իւրոց՝ որ մի ըստ միոջէ զմիմեանս յաջորդէին եւ մեղմեխազոյնք եւ ժանդազոյնք քան զմիմեանս էին:

Ուստի նոս անձնապահապետ արեւելեան պետութեան, զորմէ յառաջագոյնն ճառեցաւ, խորհէր հնարել ածել Արկազեայ կին՝ զիւրուրոյն գուտոր: Այլ Աւարոպիոս սենեկապան հայ յազգէ գաղտ ի նմանէ հաւանեցուցանէր զկայսր՝ առնուլ զԱւարոպիոս զգուտոր Բաւառնայ փրանկի՝ որ էր զօրավար առ Վարատիանու եւ առ Թէոդոսիւ եւ սիրելի զօրացն: Բարենշանն եւ մտացին այլ ամպարհաւաճն Աւարոպիոս տիրէր իմն զիւրառ ի վերայ տկարն Արկազեայ: Սակայն եւ այնպէս տակաւին ճոխանայր Ուստիոս եւ նեղէր ազահութեամբ զժողովուրդն՝ մինչեւ սպանաւ նա ի Վայիկնասայ, ըստ օրինակին որ յառաջագոյնն պատմեցաւ (395): Մի միայն աստղ լուսաւորութեան փայլէր յայնժամ ի կայսերական քաղաքին (Յովհաննէս Սկեբերան հայրապետ (յամէ 397), որ լինէր արդեւք մեւս եւս Ամրոպիոս յաղթունիս արեւելից՝ եթէ էր լեալ Արկազիոս՝ որդի արժանի ըստ հօրն իւրոյ Թէոդոսի Ե:

Նաեւ Յովհաննէս յԱնտիոք յամի իբրեւ 347: Հայր նորա Յեկուձոս անուն՝ էր զօրավար ի բանակի եւ մեռաւ ոչ ինչ կարի յեազ քան զՅնունդ որդոյն: Այնուհետեւ մայր նորա՝ որ Չոմանայ մայր արի, փոթ ի վերայ ունէր մանկան կրթութեան: Ետ նա զնա նախ ի քրիստոնէական հրահանգս եւ ապա առաքէր ի դպրոց ճարտարիտօսութեան Ղիբանիոսի առն նշանաւորի: Փոթ մեծ եւ բազում աջողակութիւն ցուցանէր Ոսկեբերան ի գիտութիւնս, որպէս զի ի հարցանել ուրաք ցՂիբանիոս թէ զո՞ որ արժանի համարիցի կացուցանել իւր յաջորդ, զնա ցուցանէր եւ ընդ այն իմն տրամէր թէ վազ յափշտակեցին

գնա ի նմանէ քրիստոնեայքն : Յետ զուսմունսն կատարելոյ, ընէր խօսնակ (փաստաբան), քանզի յայնմ իմ պաշտամանէ դիրքին էր յայնժամ անցանել ի բարձրագոյն պաշտամունսն աէրութեանն : Ատելի եւ դարչելի երեւեցան ազատ, յստակ եւ արդարակորով մտաց նորա անարժան փոխորդքն՝ որովք խօսնակքն վարէին : Միայնացաւ այնուհետեւ Յովհաննէս առ վանականաց մօտ յԱնտիոք, ապր զանձն ի խստամբերութիւնս եւ պարապէր մեծաւ փութով յուսումն գրոց սրբոց, եւ սիրեաց զնկարագրական մեկնութիւն գրոց՝ որով եղեւն իսկ յետոյ երեւելի եւ անուանի : Աշակերտակից էր նորա եւ նահապակակից ժուժկալութեանն Թեոդորոս (յետոյ եպիսկոպոս Մոսիսուեստիայ), զոր երկուք գեղեցիկ գրովք (Առ Թեոդոր անկեալ) դարձոյց պարէն յառաջին կեանսն, քանզի փոխեալ էր նորա զմիտս եւ դարձեալ յաշխարհ : Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ սկարացեալ դարձաւ հիւանդագին յԱնտիոք . անդ ես նմա կնիք Մեղեատիոս հայրապետ ի ՉՅերորդ ամի հասակի նորա, եւ արար զնա Ընթերցիչ : Յետ մահուն Մեղեատայ՝ վասն անդադարն վաստակոց եւ սիրելի եւ ընտելական բարուցն Յովհաննու ամենեցուն աչք ի նա հայէին՝ ընտրել զնա եպիսկոպոս : Խոյս ես Ոսկերեանս եւ թագեալ ամս ութ առ վանականացն մօտ յԱնտիոք : Ասա ուշ ունէր հոգեւորական կենաց, եւ ուսման գրոց սրբոց առանձինն ընէր մտադիր ամս երկուս . ի ամիս իսկ ժամանակի երեւին ի թղթոց նորա եւ ներքին կեանք նորա, եւ ճարտար ծանօթութիւն մարդկեղէն բարուց, եւ աստասին առ սկիզբն բարեկամութիւն նորա ընդ Բարսղի : Ապա ի դառնալ իւրում յԱնտիոք ձեռնադրեցաւ սարկաւազ (380) եւ ապա երէց (386) ի Փղաւիանոսէ եպիսկոպոսէ ի յաջորդէն Մեղեատայ : Իսկ եւ իսկ յանձն արար նմա Փղաւիանոս ամենեւին զքարոզութիւն վարդապետութեանն, եւ անդէն յամի 387 Անտիոքացոց աղմուկն դիպեցաւ . յայնժամ զամենայն իսկ զօրութիւն խօսողութեան իւրոյ եցոյց ի հանդիսի Ոսկերեանս 20 արձանական ճառիւքն՝ որովք ած զխստասիրա միտս Անտիոքացոցն յապաշխարութիւն :

Այսպէս սփռեցաւ տարածեցաւ համբաւ նորա արտաքոյ քան զքաղաքն Անտիոքացոց : Վախճանեալ ընդ այն ժամանակս (397) Նեկատրեայ եպիսկոպոսին Կոստանդնուպոլեայ, ջանացաւ հնարեցաւ Թեոփիղոս հայրապետ Աղեքսանդրիայ զմի ոմն յիւրոց անտի (զխիդորոս երէց) ի նոյն աթոռ հանել, այլ ժողովուրդ մայրաքաղաքին եւ ոմանք ոմանք յարքունեաց անտի ընդ Ոսկերեան կամէին : Ըստ խրատուն Եւտրոպայ սենեկապետի որ մնաւանդ կամէր ընդ ընտրութիւն նորա, այլ հակառակ կամաց Յովհաննու՝ գաղտ եւ խաբկանք իմն հանաւ նա յԱնտիոքայ, զն մի խոռովութիւն ինչ ի քաղաքին դիպիցի, քանզի իբրեւ զՏօրէ այնպէս կղկաթէին զմանէ քաղաքացիքն : Ընտրեաց զնա կայսր Արկադիոս եւ ձեռնադրեցաւ ի 26 Փեբրուար ամսոյ (398) ի նմին Թեոփիղեայ եւ յայլոց եպիսկոպոսաց զօրս ի դոյն իսկ ժողովեալ էր կայսրն : Ակամայ իմն առ յանձն Ոսկերեան զպաշտօնն, քանզի գիտէր նա զվասնգսն որ նմա առաջի կային յարքունեաց անտի որ էր անկեալ յապակամութիւն մեծ : Սակայն էին իսկ նորա ամենայն հանգամանք կարեւորք ի դոյն պաշտօն . աշխատութիւն անվաստակ, չաւատալի իմն զօրութիւն բանից ի հաւանեցուցանել, չառնուլ ակն երեսաց կամ առնել անտես զկարծիս եւ զջնացս օտարաց, հաստատուն իմն եւ գործօն կամք, եւ սակաւապիտութիւն չափաւոր եւ իմաստուն : Յամենայն իսկ իրս ձգէին խնամք նորա, շքեզա-

1 Յետ Կերաչոյն, էլ 367—369 :

ցոյց նա զեկեղեցի իւր մեծապայծառ կարգօք տառաւածեղէն պաշտամանն եւ պատարագի եւ յաճախ ճառիւքն. զիւր արար աղքատաց եւ օրկոց՝ շինելով Տիւանդատունս, քաղանփս եւ օտարանոցս. հոգայր նա վասն եկեղեցւոյ սկելով մանաւանդ ի վերայ կրթութեան կղերականաց, եւ կատարէր քահանայս ուստայս եւ վարժեայս ի գիտութեան, առաքէր արս ի քարոզութիւն ի Փիւնիկէ, յարեւմտակազմանս Ասիոյ եւ ի կողմանս Գանուբայ ի մէջ Գլթաց եւ կարգէր քահանայս վասն Գլթացն ուղղափառաց, եւ զազատ համարձակութիւն Գլթացն արիւնտաց եւ զՆոպտանաց եւ զԱնտանաց ամֆոփեաց ած յառաջին չափն՝ որ սահմանեալ էր նոցա յօրինացն Թէոօսի Մեծի: Առաջն արքունեացն եւ առաքանւոցն էր նորա համարձակախօսութիւն ի բանսն եւ ժուժկալ իմն միացնաւորութիւն հեօի յաղվկոյ նոցա, որպէս զի եւ սակաւապէս կերակուրն նորա եւ հանգերձ օչ ի մեծատուն գանձուց եկեղեցւոյն էին, այլ ի սրբոյն Արեմպիայ սարկաւազուհայ:

Իբրեւ յետ Առուփինեայ տիրէր ամենայնի Աւտրոպիոս սենեկապան, տուան նմա ամենայն պատիւք, հանաւ ի բղեշխութիւն, ի պատրկութիւն, կանգնեցան անդրիք նորա ոսկեղէնք ի հրապարակս: Հարչարէր նա զքաղումս յարանց երեւելեաց եւ յառաքինեաց. զուր խրատէր զնա Ասկերերան, քանզի մանաւանդ եւ զայն եւս ի վերայ ամենայնի յանդգնէր՝ կարձնել եւ զազատութիւնս եկեղեցւոյ եւ տայր բառնալ առանձինն օրինօք զիրաւունս ապաստանաց յանցաւորացն զիմելոց յեկեղեցիս եւ այսպէս լինէր ամենեցուն առեւ իւր զպաշտելի:

(Հայնժամ Վայինաս զօրապար զօրուն ձանձրացեալ իմն՝ յարոց խառվութիւն, կոչեցեալ նենգութեամբ գունգս ի Հոնաց ի Փոզրն Ափաս: Հաս մեծ անկաւ քաղաքն կայտերական, եւ Վայինաս փոխանակ տարոյ ճակատ ընդ նոսա՝ տայր պահանջել ի նոցա անուն՝ զգլուխն Աւտրոպեայ: Մինչդեռ դանդաղէր իմն տակաւին կայսր զպայմանն կատարել, դէպ լինէր Աւտրոպեայ ըմբռնել ի գժտութիւն ընդ Աւգոզբսիայ: Վշխոյն անարգեալ եւ զկծեալ նախատանօք մատչէր առաջն կայսեր արտասուօք՝ ամբաստան զներքինւոյն, առեալ զիւրեւ եւ զերկոսին դատերան զմատաղօրեայս զՊղակիդիա եւ զՊուղքերիա: Մերժեցաւ Աւտրոպիոս, եկն ապաստան եղեւ մեծաւ դողութեամբ ի սեղան եկեղեցւոյ՝ զորոյ զերաւունսն տկարացոյց: Ասկերերան ի մէջ անցեալ հազիւ ած ի հաւան զօրան Վայինասայ չբռնարարել զերաւունս անդուոյն, եւ ապա կացեալ բարեխօս առաջն թագաւորին՝ առնոյր շնորհ զկեանսն Աւտրոպեայ, մինչդեռ արտաքոյ առաջի ասպարանից թագաւորին գունդ գունդ զօրացն զղէնսն շկահէին եւ խնդրէին մեծաւ աղաղակաւ զնահն Աւտրոպեայ: Այլ յետոյ Աւգոզբսիա եւ Վայինաս բարրանօք ետուն գլխատել զնա բերեալ յաքսորանացն ի Ալապրուէ (399):

(Հայնժամ հեռէ իշխան էր ամենայնի Վայինաս եւ զտեալ օգնականութիւն յանհնարին բազմութենէ Վլթացն՝ առնոյր ի թա-

գաւորէն զոր ինչ եւ կամէր: Օ՛ի թէպէտ եւ կատարեցաւ պայմանն եւ ամենեքին ափն ունէին խաղաղութեան, անտուտ գուժկան հասանէր թէ Վայինաս լեզէնօքն հասեալ է ի Վաղկեդոն, չէր յայտ թէ իրրեւ բարեկամ արդեւք եթէ իրրեւ թշնամի, ի նորա կամն ապաստան էր առնուլ եւ չառնուլ զմայրաքաղաքն. քանզի չգոյր զօր ունել զդէմ նորա: Առաքեցան առ նա հրեշտակք, այլ նա պահանջէր տալ ի ձեռս արս երիս երեւելիս (զԼւրեղիոս հիւպատ, զՍատուռնինոս երբեմն հիւպատ եւ զՅովհանն զատենադպիր թագաւորին), եւ ապա խնդրէր եւ զկայսրն եւս՝ խօսել ընդ նմա դաշամիք: Սակայն ընկալաւ զթագաւորն մեծաւ պատուով ի Վաղկեդոն, հաստատեցաւ նա ի սպարապետութեանն եւ ագաւ զպատմուճան հիւպատոսութեանն: Ընորհեաց նա եւ զարան երեօին զորս աքսորել կամէր՝ աղաչանաց սրբոյ հայրապետին որ չողան վասն նոցա ինքնին ի բանափն նորա:

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ յորժամ զմի յեկեղեցեաց քաղաքին պահանջէր Վայինաս ի կայսերէ վասն իւրոց արիանոս Վթացն՝ ընդդէմ դարձաւ հայրապետն առնն՝ որոյ առաջի դողալը յայնժամ քաղաքն համօրէն: Այլ իրրեւ նա մրմուռեալ զայրացեալ ի զէն դիմէր, յարեաւ ի վերայ նորա խուժանն ի քաղաքին, արսք հրկէզ 7000 այր ի Վթաց որ թողեալ էին ի քաղաքին եւ ի տաղնապի անդ ապաստանեալ էին յեկեղեցի ուրեք, եւ այնուհետեւ յայտ արարաւ թէ թշնամի հայրենեաց է Վայինաս: Իայց եւ այնպէս՝ իրրեւ ասպատակ եղեալ խաղացեալ զայր նա աւերելով զԻւրուկիա՝ առին առաքեցին թագաւորն եւ խորհրդականք նորա զհայրապետն սուրբ: Ինկալաւ զնա խուժադուժն մեծաւ պատուով եւ զաջ ձեռն սրբոյն կալեալ պնդէր ի վերայ աչաց իւրոց եւ օրդիք նորա ի գուճս՝ փարէին զտալիք սրբոյն, սակայն զինդրուածն նորա չառ յանձն: Յայնժամ ըստ խորհրդոյ ծերակուտին յանձն եղեւ Փրաւխտայ ումեմն հաւատարմի Վութ յագգէ՝ գործ զօրավարութեանն. ելանէր սա ընդառաջ խափանել զանցս հինին ընդ Լզեպոնտոս՝ մանր եւ թեթեւ նաւուք պատրաստելովք փութանակի: Մինչդեռ անտուտ Վայինաս ծանր եւ խորխուլ նաւուք զօր ի փայտահարութենէ անտառացն ետ կազմել՝ սկիզբն անցիցն առնէր, խառնակեաց զնոստ յանկարծ մրրիկն եւ խուճապեցոյց զնոստ Փրաւխտաս. ծածկեցաւ Լզեպոնտոս դիտակամք Վթացն եւ նաւուքն խորտակելովք, եւ ինքն Վայինաս երանէր մաղապուր ի կողմանս Վանուբայ, ուր եւ պարտեցաւ ի ճակատու առաջի Հոնաց եւ իշխանն սոցա (Ուղղէս անուն) առաքէր զզլուխ նորա պարգեւ Լրկաղեայ (401):

Յայնմ հետէ անամօթն, ժլատն եւ բռնաւորն Լզդըսիտ օրերէր առն իւրում եւ համօրէն տէրութեանն: Իսկ եւ իսկ գրողուեցաւ թշնամութիւն ընդ սրբոյն Սկեբերանի որ համարձակ

կշտամբէր ղյոռութիւնս արքունեացն եւ զկանանց . եւ զտառ իսկ Նւղղօսիայ վաղվաղակի ժամ պատեհ ի վրէժխնդրութիւն, այս ինքն ժամանակ Արոգինեան գժաութեանցն :

96

Սող իսկ ի կատարած կոյս երբորդ դարու բազում ինչ հա- կառակութիւն լինէր վասն Արոգինեայ : Նւ արդայեւ իսկ բա- զում ինչ փիղիսոփայական մտածութիւն օտար յեկեղեցական աւանդութենէ կայր ի գիրս նորա . մանաւանդ չարալուր ինչ լսե- լեաց էին բանք նորա վասն Բանին Աստուծոյ, յառաջգոյութիւն ոգւոց, արարչութիւն ի յաւիտենից՝ վասն այնորիկ զե չլինի ինչ փոփոխութիւն յԱստուած, եւ այլ եւս ինչ բանք որ ի նոյն կից իցեն, որպիսի ինչ՝ ուրանալ զմշտնջենաւորութիւն պատժոց գժա- խոց (ըստ Պղատոնի իմն վարդապետութեան որ ասէր թէ ամե- նայն պատիժք Աստուծոյ բժշկական եւեթ են) : Այլ այսպիսի վարդապետութիւնք մանաւանդ ի գիրսն Սասն սկզբանց¹ ընծայա- նային . իսկ ի գիրսն՝ զոր յետոյ գրեալ էր, մեծ մասն մոլորու- թեանցն ուղղեալ էր կամ ի բաց թողեալ : Նա եւ բազում ինչ մոյար ի հերեթիկոսաց մուծաւ ի գիրս նորա, որպէս ինքն իսկ Արոգինէս ունէր վասն նորին բազում անգամ տրտունջ :

Թէպէտ եւ Ս. Գրիգոր Աբանչեղագործ աշակերտ նորա եւ զովն լինէր հովանի եւ պաշտպան Արոգինեայ՝ իւրով ճոխու- թեամբն, սակայն եւ այնպէս ի սկզբան չորրորդ դարու Մեթո- տիոս եպիսկոպոս Տիւրացւոց որ եւ վկայ (309)՝ գրէր հակառակ բազմաց ի մոլորութեանց անտի . այլ անդէն ել ի նորա ջատագո- վութիւն մեւս եւս վկայ Պամփիւղոս երէց՝ զորոյ զպատասխանա- տուութիւնն յետ նորա մահուն (309) հան ի գլուխ Նւսեբիոս Պամփիւղեայ կամ Նեսարացի : Նա աւանիկ եւ մեծամեծք ի վար- դապետաց եկեղեցւոյ Գրիգոր Նազիանզացի, Բասիղիոս, Ասկե- բերան ի նորա գրոց ունէին զհմտութիւն մեկնութեան գրոց սրոց : Նւ անդէն ի ժամանակի արիանոսութեան երկոքին եւս կողմանք կոչէին զԱրոգինէս ի վկայութիւն : Այլ ի կատարած կոյս նորին զարու, յետ արիանոսութեանն ցածնոյ, այնուհետեւ այսպէս ի ղէպ թուեցաւ ոմանց եւ զաղբիւրս եւս նորա ցամաքեցուցանել : Բայց չէր հնար առանց հակառակութեան՝ իրացն վճարել :

Գիտնագոյնք ի վանականաց յարգիպտոս եւ ի Պաղեստին՝ ըն- թեանութի ստեպ զգիրս Արոգինի, եւ նմին հակառակ այն զիրք տտեի էին բազմամբոխ բազմութեան տխմարազանացն ի վանա- կանաց՝ որ անդստին ի գրոց անտի կշտամբեալ լինէին վասն մոլո- րութեան իւրեանց . քանզի սոքա համարէին տխմարութեամբ թէ

1 Περὶ ἀρχῶν .

մարդկեղէն կերպարանն ունիցի Աստուած եւ կոչեցան իսկ սոքա Մարդկակերպականք: Ս. Իսաիական որ ի վանականութենէ կոչեցեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդիայ կամ Սաղամիայ Աիպրացոց (յամէ 367), չէր հաղորդ մոլորութեան նոցա, սակայն միարան էր ընդ նոսա ի մերժումն Արողինեայ: Սա քանզի էր լեալ միջամուխ յամենայն եկեղեցական հակառակութիւնս ժամանակաց իւրոց, գրէր զպատմութիւն հերձուածոց յերխ գիրս (յամի 373) եւ զԱրողինէս եւս եւ զվարդապետութիւն նորա խառնէր ի կարգս հերձուածոցն: Սակայն եւ այնպէս խաղաղութեամբ էին ընդ նմա եւ տային եւ առնուին թուղթս (Յովհաննէս Արուսաղեմայ հայրապետ (386—417) յաջորդ Աիւրղի, Ս. Յերոնիմոս եւ նորին բարեկամ Ռուփինոս երէց Ակուիղէացի, որք առ հասարակ պատուէին զԱրողինէս, մինչեւ յամի 394 միարանեաց ընդ հակառակորդո Արողինեայ եւ ինքն եւս հզօրն (Յերոնիմոս) որ էր զոյգ երեւելի եւ մեծանուն յարեւմուտս եւ յարեւելս, եւ փոփոխեցան այնուհետեւ իրացն կերպարանք:

(Յերոնիմոս († 420, 30 Սեպտ.) ծնաւ ի Սարդոն քաղաքի ի գլուխ սահմանաց Պանոնիայ եւ Գաղմատիայ (յամի իբրեւ 346), առաքեաց զնա հայրն (Եւսեբիոս անուն) ընդ եղբօր իւրում կրօնքոյ Պաւլինիանեայ ի Հռոմ յուսումն, եւ ինէր անդ երեւելի ի դպրոցին Գոնատեայ եւ Աիկտորինեայ հոյակապ ճարտարախօսաց արանց հեթանոսաց: Չառայինն սիրելի էր նմա յաւուրս միաշաբթոց ելանել յայց գեանափոր գերեզմանաց մարտիրոսաց եւ ի շիրման առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, քանզի չէր նմա համարձակ ի քրիստոնէական պաշտամունսն ժողովել, վասն զի երախայ էր տակաւին: Այլ հեթանոսական բարք քաղաքին շանցին զնովաւ անջնաս:

Ս ամս կատարեալ զուսումն գործելոյ շրջեալ ընդ Գաղիա (ի Տրեւիրս) եւ ընդ Ակուիղէա (369—372), ապա առ Ղիբրեալ ի Հռոմ մկրտէր: Այնուհետեւ միայնութեանն սէր ած զնա դարձեալ յԱկուիղէա, ուր ի մէջ կղերականացն Աղերիանոսի եպիսկոպոսի (Քրոմանտիոսի, Եւսեբիոսի, Յովինոսի, Դիկէասայ եւ Քրիստոֆոսեայ) իբրեւ ի մէջ պարու հրեշտակաց զանձն համարէր Յերոնիմոս: Սակայն եւ այնպէս յետ սակաւ ինչ միոյ վասն հակառակութեան իրիք մեկնէր նա անտի բաժանեալ մեծաւ ցաւովք ի ջերմ բարեկամէ իւրմէ ի Ռուփինեայ յերիցուէ Ակուիղէացոյ, զի երթեալ միայնացի ուրեք յարեւելս (372): Առեալ ի Հռոմէ զմատենանս՝ զոր ուստեք ուստեք ընդօրինակեալ էր յիւր իսկ պէտս, շրջէր ընկերօք ոմանք (նմուկկեսարիոսի, Եւսեբիոսի, Հերիտոլորուս եւ Հիւլասաւ) ընդ Թրակիա, Պոնտոս, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա եւ Կիլիկիա, եւ յամուղ ժամանակս ինչ յԱնտիոք Ասորոց վասն հիւանդագին ակաբութեան եւ վասն լսելոյ զուսումն մեկնութեանն Ապողինարեայ Ղաւոզիկեցոյ ի քաղաքի անդ, ապա հասեալ կալաւ բնակութիւն (374) ի Քաղկիս ընդ մէջ երկրին Ասորոց եւ Արարիայ, որ յայնժամ ի ձեռս Յարակինոսոց էր, եւ մեկուսացաւ անդէն զամս 4 ի հանապազորդ ազաշխարութեան եւ ի վաստակս ուսմանց՝ մնալով առ նմա Հիւլասայ միայն եւ աալով եւ առնելով միշտ թուղթս ի բարեկամաց իւրոց ի Փրորենտեայ, ի Քրոման-

տեպ, ի Հեղինոզորայ, ի Նեպոսիանոսե (քեռորդայ Հեղինոզորայ) եւ ի Ռուփինեայ: Այլ առաւել քան զամենայն նեղէին զնա փորձութիւնք: Յնորք նորա տազնապէին զնա ամենայն ուրեք պատկերօք անցեալ կենացն ի Հռոմ: Ի պահս անդ պնդութեան եւ ի լլկանս խորհուրդք նորա շրջէին ի պարանցիկս ի Հռոմ: Բազում անգամ անկաներ առ սան Յիսուսի եւ արտասուզքն թանայր, եւ կոծէր զանձն զցայդ եւ զցերեկ: Երբեմն դամբի իմն հարկաներ եւ ի սենեկէ իսկ անտի իւրմէ իբրեւ ի գիտակցէ իւրոց անսուրբն խորհրդոց՝ զնայր թափառականս ի հովիտս խաւարին կամ ի քարուտս դժնդակս՝ առ ի սանձելոյ զճարմինն ապրատամբ, թէպէտ եւ հանդերձն եւ նորա բուրձ մազեղէն էր եւ մորթն թխացեալ ամենեւին առաջի տապաղին ճառագայթից արեգականն: Եւ զի առաւել եւս զնորսն եւ զմիտս զբազնեցուցէ արկ ձեռն ուսանել զնեղու երբոյցեցի, ի հրէե ումնեկ դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն, եւ յայտ իսկ է թէ քանի դժուարին էր նմա որ ի փափուկ բարբառ Յունացն եւ Հռոմայեցւոց մատենագրացն վարժեալ էր՝ ածել զկոկորդախօս եւ զխեցեակ հեզնայս երբոյականին, մանաւանդ զի բազում պահք եւ պնութիւնք սկարացուցեալ էին զջիզան եւ նուազեցուցեալ զգորութիւն ոգւոցն: Ընդ մատեանսն նորա էր եւ Վիկերոն եւ Պլաւտոս, որովք բազում անգամ զուարձանայր եւ լինէր նմա թեթեւութիւն ի խիտ աշխատութիւնն: Բայց յաճախ իսկ անդէն զկնի պնդիւսի ընթերցուածոցն չյօժարէր ընդ ընթերցուածս մարգարէիցն իբրեւ ընդ անպաճոյճս, մինչեւ տեսնամբ իւկք (զոր յառաջն՝ անտիլ ճշմարիտ համարեցաւ եւ ապա երազ) կշատմբէր վասն նորին թէ Վիկերոնեան իցէ եւ ոչ քրիստոսեան եւ յայն սակս գանախց եւս ի հրեշտակաց համարէր լնալ:

Կէպէտ եւ յաղթէր Յերոնիմոս ներքին պատերազմին, սակայն այլ իմն հակառակութիւն արտաքուտս արտաքս նեղէր զնա: Այլ եւ այլ կողմանք հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ (Մեզենտայն, Պաւլինեայն եւ Վիտաղեայն) պնդէին ստիպէին զնա միաբանել ընդ իւրեանս, բայց Յերոնիմոս չհակէր յոք եւ գրէր առ Պատմաստ քահանայապետս. «Ես յառաջ քան զամենայն զքրիստոսի զճեա երթեալ՝ երանութեան քամ, այս ինքն աթոռոյն Պետրոսի հազարգութեամբ կցորդիմ. զեկեղեցին ի վերայ այնր վիմի շինեալ գիտեմ: Որ ոք արտաքոյ քան զայս սուսն օտիցէ դառնն, պիղծ է: Որ ոք ի տապանի աստ Երի չիցէ, կարիցէ ի սասականալ ըուրցն հեղեղի: ԶՎիտաղիս ոչ ճանաչեմ, զՄեզենտիս մերժեմ, զՊաւլինոս չգիտեմ: Որ ընդ քեզ ոչ ժողովէ, ցրուէ. այս ինքն՝ որ քրիստոսի չէ, Անտիքրիստոսի (Նեոնին) է,» (Թուղթ. 57). եւ այլուր յաւելու. «Ես մինչեւ ցայս վայր բողոք բարձեալ գոչեմ բամ՝ Որ ընդ Աթոռոյն Պետրոսի կցորդեալ է՝ իմ է: Մեղեախոս, Վիտաղիս եւ Պաւլինոս ասեն թէ յարեալ են ի քեզ. կարէի իսկ հաւատալ՝ եթէ մի ոք եւեթ զայն ասէր, այլ արդ կամ երկուք ի նոցանէ սանն եւ կամ ամենեքին,»:

Ս) ասն այսք ամենայնի երանէր նա յանապատէն եւ երթեալ յԱնտիոք (379) եւ տեղեկացեալ իրացն ստուգութեան՝ յանձն առնայր ձեռնագրել ի Պաւլինեայ յերիցութիւն այնպիսի ինչ պոյսմանա՝ զի մի կապեսցի ձալ անդէն յեկեղեցւոյ Անտիոքայ: Համբաւ ուսման եւ ճարտարխօսութեան Գրիգորի Նազիանզացւոյ ձգեաց ան զնա ի կոստանդինուպոլիս (ուր թարգմանեաց զքրոնիկոնն Եւսեբեոսայ՝ մտաուցեալ յառաջ մինչեւ ցՎազէս) (380), անտի կամէր երթեալ գագարել ի

Բեթաշէմ, այլ իսկ եւ իսկ հասանէր նմա հրաւեր գալ ընդ Պաղե- նեայ եւ ընդ Եպիփանոս ի Հռոմ վասն բննութեան իրացն արեւելից :

Ըստ (յամէ 381) ի մեծի պատուի էր Յերոնիմոս. քահանայապետան Դամասոս արկանէր զնա ի կիր յամենայն կարեւոր գործս եկեղեցւոյ եւ նմա իսկ ասյր առնել պատասխանի թղթոցն զոր առաքէին եպիսկոպոս սուրբ ատոի անտի հարցանել խորհուրդ ի քահանայապետէն : Ընդ նմա ընթեանցոր քահանայապետան զդիրսն սուրբս եւ ասյր մեկնել նմա, եւ ասքս յամեն արար նմա համեմատել զպէսպէս հռոմացեցի թարգմանու- թիւնս նորոց կտակարանացն ընդ միմեանս եւ ընդ յունականին եւ յու- ռինել անախ նոր ինչ օրինակ հռոմացեցի ըստ ճշդագոյն եւ ուղիղ մտաց բնամատենիցն : Չայս գործ դժուարին որ կարեւորն էր յայնժամ եկեղեցւոյ՝ Հան ի գլուխ Յերոնիմոս մեծաւ անողակութեամբ, մինչեւ ասել Ս. Աւգոստինեայ թէ չէ մարթ գոհամալ զՅեառնէ որչափ ար- ժանն է՝ վասն այսց վաստակոց Յերոնիմեայ :

Արքայան վաղք նորա, ճարտարութեան թիւն եւ բազում գիտութիւն ասկաւ ձգէին առ նա զկղերն եւ զարս երեւելիս քաղաքին. սլլ առաւ- եւել քան զամենայն զտոհմիկ աիկնայս Հռոմոց : Ամբոխ բազում կու- սանաց խանէին զնովաւ յամախ՝ ունկնդիր լինել մեկնութեան նորա : Ի սոցանէ նշանաւորք եւ սրբութեամբ Ասեղլա, Մարկեղա, Ղէա, Պաւ- ղա եւ դասերք նոցա Պղեսիղլա, Պաւղինա, Յուդիս Եւդոքսիոն եւ Ռուփինա, եւ յորանց անախ Պամենաքիոս, Ռիւանոս, Մարկեղինոս եւ Դամիան, որ համարէն բարեկամք էին Յերոնիմեայ : Ս. Պաւղա առ յա- ճախագոյն եւս ի նորա վարդապետութեանն վայելելոյ՝ եւ նմա բնա- կութիւն ի ասն իւրում, եւ ան Յերոնիմոս յանձն : Այլ աղասարբրան համարձակութիւն նորա որով կշտամբէր զագահութիւն, զգեղծութիւն եւ զընդունայնասիրութիւն Հռոմացեցւոց, յորս էին եւ կղերականք ոմանք՝ արար զնա նոցա ասեղի. բայց մինչ դեռ կենդանին էր Դամասոս՝ չէր յէր որ ի վէճ գալ ընդ նմա, յետ մահուն զօրացաւ նախանձն եւ չարախո- սութիւնն արարուել զանուն նորա : Չհամարէր այնուհետեւ պատշաճ Յերոնիմոս կալ ի Հռոմ եւ յետ զամս իւրեւ կ'կազոյ անդէն՝ դառնայր միւսանդամ յարեւել յանդերձ եղբարք իւրով Պաւղինիանեաւ (395) : Մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Ս. Եպիփանի ի Կիւսարոս եւ յե- լանել նորա ի քաղաքէն Անտիոքացւոց՝ զնայր ընդ նմա ուղեկից հայ- րապետան Պաւղինոս : Կացեալ յԱղեքսանդրիա ամիս մի լոնել զուսումն գիգիւմսի՝ որ անուանի էր յայնժամ մեկնութեամբ գրոց, գարձաւ ի Բեթղաշէմ եւ անդ Ս. Պաւղա, որ ելեալ էր անդր զկնի նորա՝ շե- նեաց նմա վասն, եւ զմենաստան կուսանացն որում վերակացու էր ինքն Պաւղա՝ արար ընդ նորա առաջնորդութեամբ : Ընկեաց Յերոնիմոս եւ օթեւանս վասն պանդխտելոցն որ գային ի սուրբ տեղիսն :

Ի մեկնութիւնս իւր լինէր նմանօր որ ինչ լաւ ի մեկնութիւնս ա- ղեքամդրիական եւ անախորեան դպրոցին գտանէր . յայն սակ զարմա- ցեալ ի՞նչ էր ընդ քաղութիւն մեկնութեանն Արոգինի՝ զորմ տակաւին յամի 392 գրեք գովութեամբ առ Պաւղա թէ “Ոչ որ պնչափ ինչ ըն- թեանս կարող է՝ որչափ Արոգինէսն մատենագրեալ է”, եւ անէ զնու- վիմբ թէ “Չինչ ընդ այնր առ նա հասուցումն : Դեմտարիս եպիսկոպոս դասապարտեաց զնա, իբր ոչ եթէ վասն նորաձեւ ինչ վարդա- պետութեան նորա եւ ոչ վասն հերեաիկոսութեան իբիք, որպէս այժմ շուրքս կատարիք բարբառին զնմանէ, այլ զի չկարէին տանել համբաւոյ ճարտարութեան եւ գիտութեան նորա”, եւ երկուք ամօք կանխա-

գոյն քան զայն ասէր՝ թէ ի բաղում ինչ իրս զհետ գնաց Բրոզինի, զայնր՝ զորմէ ախմարաց է ժխտել թէ չիցէ նա մեծ քան զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ յետ Առաքելոց : Այլ վաղ փոփոխեցան կարծիքն :

Վանզի յամի 394 եկն Ատերբիոս ոմն անուն անհնարին հա-
կառակորդ Արոզինեայ յԱրուսաղէմ, եւ մատուցանէր չարախո-
սութիւն մանաւանդ զՌուփինոսէ՝ թէ ի մոլորութիւնս Արոզի-
նեայ մոլորեալ է : Այլ ինչ ետ ընդ այն պատասխանի Ռուփինոս,
սակայն թուի եթէ հաւանեցաւ իմն յայնժամ Յերոնիմոս բանիցն
Ատերբեայ վասն Արոզինի : Վանզի յետ սակաւ ինչ միոյ իրեւ
դէպ լինէր Եպիփանու երթալ յԱրուսաղէմ եւ անդ ի վեճակին
Յովհաննու ձեռնադրել զՊաւղնիանոս զեղջայր Յերոնիմեայ յե-
րիցութիւն եւ քարոզել եւս յեկեղեցւոջ ընդդէմ Արոզինի, եւ
այնպէս գրգռէր գժտութիւն ընդ Յովհանն Երուսաղեմեայ հայրա-
պետ եւ ընդ Եպիփան, Ռուփինոս կաց ի կողմն Յովհաննու եւ
Յերոնիմոս՝ Եպիփանուն, մինչեւ քակել իսկ Յերոնիմեայ եւ
ընդ նմա վանկանացն Բեթղահեմի ի միաբանութենէ Յովհան-
նու : Միջնորդ ի մէջ անկաւ Խէոփիղոս եպիսկոպոս Աղբքսան-
դրիայ առաքելով զԼեր երէց զԽիզորոս յԱրուսաղէմ եւ ապա Ս.
Մեղանիա երէցն տիկին հռոմայեցի, եւ հաշտեցան ընդ միմեանս
ոչ միայն Յովհանն եւ Յերոնիմոս այլ եւ Ռուփինոս ընդ Յերո-
նիմեայ (397) :

Ի ինել լինէր խաղաղութիւն՝ բայց սակաւժամանակեայ . քան
զեւ եւ ոչ մի կողմն ի կողմանցն թողոյր զկարծիսն : Մեկնեալ Ռու-
փինեայ յԽաղեա՝ թարգմանեաց ի խնդրոյ բարեկամացն զպա-
տասխանատուութիւն Պամփիլոզոսի վասն Արոզինեայ, եւ յետ
այնորիկ զզլխաւորն ի գործոց անտի Արոզինեայ զՍ անն սկզբանց
զիրան ի լեզու հռոմայեցի, եւ զովէ ի յառաջաբանի անդ մատենին
զԱրոզինէս ի բանից անտի Յերոնիմոսի . բայց թարգմանութիւնն
էր առանց հաւատարմութեան, քանզի որպէս ինքնին իսկ ի յա-
ռաջաբանին խոստովան լինի՝ փոփոխեալ իմն է Ռուփինոս ուր ու-
րեք օտար ինչ բանս կամ դժուարալուրս գտեալ է : Ղասկաճ ա-
ռեալ Յերոնիմեայ թէ կամի իմն այնու Ռուփինոս եւ զնա ցու-
ցանել հաղորդ մոլորութեանցն Արոզինի, գրեալ աղաչէր զնա այ-
սուհետեւ դադարել յայնպիսի յերկրան զովութեանց : Յետ սա-
կաւ ինչ միոյ ինքն Յերոնիմոս սու թարգմանեաց հաւատարմու-
թեամբ զնոյն զիրս ի խնդրոյ բարեկամացն իւրոց Պամփիլոզոսի եւ
Ոփէանոսի՝ որք հակառակ կամաց նորա սփռեցին զօրինակն ի Հռոմ :
Օւայրացաւ գժդմեցաւ Ռուփինոս եւ հան զիր պատասխանա-
տուութեան անձինն՝ հակառակ Յերոնիմեայ լի բանիւք սաստկու-
թեան եւ ընկալաւ ի Յերոնիմեայ նոյնպէս սաստկութեամբ պա-
տասխանի (402) : Ի նմին ժամանակի եւ Անաստասիոս քահա-
նայապետ Հռոմայ հան վճիռ ընդդէմ մոլորութեանցն Արոզինի,

քանզի սաստկացեալ իմն էր հակառակութիւնն ի Հոռմ եւ ստիպեցաւ Սուփինաս ուղղափառ դաւանութեամբ արդարացուցանել զանձն առաջի քահանայապետին (401)։ Այլ ըստ դիպաց իմն՝ անց այն գծաութիւն յառաջացուց անտի յԵգիպտոս եւ անտի ի Առասանդինուպողիս, այլ սաստկագոյն եւ բրտագոյն քան զնոյն :

97

Թէոփիղոս՝ որ ի կողմն իմն էր Արագինեայ, ի զառկական թղթին (399) խօսեցաւ սաստիկ ընդդէմ միայնակեցաց Մարդկակերպականաց։ Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ սոցա եւ եկեալ յանապատէ անտի գունդ գունդ յԱղեքսանդրիա՝ ստիպեցին զԹէոփիղոս դատապարտել զգիրան Արագինի։ Հարկ համարեցաւ անսալ նոցա Թէոփիղոս, սակայն ակամայ։ Իայց ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի դէպ ինէր գծտել Թէոփիղեայ ընդ գլխաւորս եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ընդ Խսիդորոսի երիցու ծերունայ եւ ընդ առուանելոց Երկայն եղբարց վանականաց (այս ինքն՝ Վիտակորայ, Ամմոնայ, Լաւերեայ եւ Լաթիմեայ)։ Արար նա սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա (401), յորում նզովեցան գիրք եւ կուսակիցք Արագինեայ, եւ արգելաւ ընթեռնուլ զգիրս նորա, այլ չառին զայն յանձն վանականքն Երկայն եղբարք եւ բազումք ընդ նոսա։

Այնուհետեւ եմուտ Թէոփիղոս զինու զօրութեամբ յանապատ անդր, մերժեաց հան անտի զամենայն վանականսն օրոգինեանս, որք եւ անկան ի կողմանս Պաղեստինացւոց։ Ապա անտի եւս հալածէր զնոսա գրեալ թուղթ առ եպիսկոպոսուանս, եւ այնպէս հասին անկան նորա ի Առասանդինուպողիս։ Անդ ժողովեաց զնոսա Սսկերերան խնամով՝ արս իբրեւ 50, եւ առանց առնելոյ ընդ նոսա հաղորդութիւն կցորդութեան՝ կամէր ինել միջնորդ ընդ նոսա եւ ընդ եպիսկոպոսն նոցա։ Վրեաց գիր առ Թէոփիղոս առնել նմա երեսս իբրեւ որդւոյ եւ եզօր եւ ընդունել միւսանգամ զվանականսն զայնոսիկ ի հաղորդութիւն։ Չառ յանձն Թէոփիղոս զմիջնորդութիւնն։ Արձակ դատաւոր եմ, ասէ, իմոց վանականաց։ Տագնապեալ այնուհետեւ վանականացն՝ հակառակ խրատու հայրապետին դարձան ամբաստանութեամբ առ ղչևոյն Լադրասիա աղաչել զի ստիպեցէ զԹէոփիղոս ինքնին գալ եւ արդարացուցանել զանձն առաջի Սսկերերանի։ Չոգաւ հրեշտակ յԱղեքսանդրիա հրամանաւ տիկնոջն ածել զԹէոփիղոս։ Չկարաց ընդդէմ դառնալ Թէոփիղոս, սակայն յապաղեաց զերթն՝ մինչեւ յինքն արկ զԼապիփան եւ զայլ եւս եպիսկոպոսուանս, եւ նիւթեաց յառաջագոյն զամենայն հակառակ Սսկերերանի։ Այսպէս Լապիփան միամտութեամբ իմն ըստ խրատուն Թէոփիղեայ՝ արարեալ սիւնհոդոս ի

Արարաց, արդեւ եւ նա ընթեռնուլ զգիրս Արտղինեայ, եւ իբրեւ չկարաց հաւանեցուցանել ի դոյն եւ զՌոմիքերան՝ եւ ինքնին ի կոստանդինուպոլիս յօգնականութիւն Խէնոփիղեայ յառաջելով քան զնա : Ի հասանել Եպիփանու ի քաղաքն՝ հրաւիրեաց զնա Ռոմիքերան բազում անդամ գալ ի վանս իւր, բայց Եպիփանս չառ յանձն եւ այնպէս իմն զնայր ի քաղաքին՝ որպէս թէ չզուցէ տեղէն եպիսկոպոս կամ թէ ինքն յիւրում վիճակին իցէ . մատուցանէր պատարագ յեկեղեցւոյ ուրեք եւ կատարէր ձեռնադրութիւն : Մարթի այնու իմն արդարացուցանել զնա՝ զի էր անցեալ զառուրդք եւ սատիկ էր ատելութիւն նորա ընդդէմ Արտղինի : Բայց այսպէս իմն թուի թէ ինքն իսկ երանելին առ յետուստ ի միտ թէ գործի եղեւ նա այլոց ցանկութեան եւ յայն ստեփաննոս, մինչդեռ տակաւին ժամ կայր, մինչ չեւ հասեալ Խէնոփիղեայ եւ գումարեալ ժողովոյն՝ եւ մեկնեցաւ նա դառնալ ի տեղի իւր, ատելով ցեպիսկոպոսունոն որ ի նաւն եկեալ էին յուղարկել զնա, «Ճեղ թողում զքաղաքդ, զալքուսնիտդ եւ զթատարդ եւ ես գնամ, զի փութամ յոյժ, փութամ», : Եկնկալութիւն մահուն զոր բանիւքս յայտ առնէր՝ եւ ի գլուխ, եւ մեռաւ անդէն զձանապարհացն (403) :

Յետ այնորիկ եհաս վարդապետի Խէնոփիղոս (403) : Առ բանք անգամ ոչ լինէին զպատասխանատուութենէ նորա, քանզի Ռոմիքերան համեմատ կանոնացն չառ յանձն դատել զնա՝ թէպէտ եւ կայսեր զդոյն հրամայեալ էր : Նմին հակառակ յանկոյց Խէնոփիղոս յինքն զԱղղոքիտ որ խեթիւ իմն էր ընդ Ռոմիքերանի, եւ զոմանս ի կղերականաց մայրաքաղաքին որոց խտտագոյն թուէին կարգք եպիսկոպոսին իւրեանց, եւ զազուումն ի վանականաց, ի սպասաւորաց արքունի եւ յեպիսկոպոսաց : Բնկալեալ զիր ամբաստանութեան լի չարխօսութեամբ զՌոմիքերանէ՝ կոչեաց զնա ի Վաղկեդան դատել առաջի իւր, եւ անդ յամբարատան ուրեք Ռոմիքիտոսի խնամակալի տէրութեան, որում եւ Ատղնին կոչէին՝ ժողովեալ էր ժողով ըստ Փոտայ Կն եպիսկոպոսաց, եւ ՅԵ ըստ Պարղաստեայ, որ եւ առ Ատղնեաւ ժողովն անուանեցաւ (403) : Յայնժամ Ռոմիքերան զորով էին իսկ նոյնչափ եպիսկոպոսունք՝ յանձն առնոյր երեւել եթէ ոչ թշնամիք իւր նստիցին ընդ դասաւորան, զի բաց ի Խէնոփիղեայ՝ էին անդէն Եկակիոս Բերիայ Եսորոց, Ենտիզոս Պողոմայիտայ Փիւնիկեցւոց, Սեւերիանոս Վաբաղայ Եսորոց որ ատելութեամբ էին ընդ երանելոյն : Սակոյն անարգեցաւ այն պայման, եւ հանաւ ի պաշտամունէն Ռոմիքերան՝ որ կարգաց իսկ բողոք ի ժողով տիեզերական : Այս իսկ բուն ամբաստանութիւն էր զնմանէ թէ խտտութեամբ ընդ իւրոց կղերականացն զնայ եւ թէ թեկն ածէ Արտղինեայ : Այլ ամբաստանութեանն զոր այնուհետեւ մատուցին առ կայսր՝ այլ իմն բարուրդ էին . անպատիւ արար, ասնն, զտուն կայսերն, քանզի յան-

դիմանեալ էր նորա երբեմն գոչեոյն թէ գրաւեաց յանիրաւի զանգա թճէոզնաստոսի ուրումն: Հաւանեցաւ կայսրն տկար, հան վճիռ մերժել ի քաղաքէն զհայրապետն: Եւ Սոկերերան տեղե բռնութեանն եւ եմուտ ի նաւ: Յանկարծ յարեաւ ամբոս ինչ խաղութեան ի ժողովոյեանն, սասանէր երկիրն, սկսաւ խաղել Եւզոքսիա, եւ անդէն կոչեցաւ Սոկերերան յետս մինչդեռ տակաւին ի Բիւթանիտա էր: Եւ եղեւ կիրճ ծովուն նաւակօք եւ լուտաւորեցաւ ամբաւ Չահիւքն որովք դիմեաց ժողովուրդն ընդ առաջ նորա: Իսկ Եւզիպտացին որ անցեալ էր ի Վաղկեդոնէ ի Կոստանդինուպոլիս՝ նստուցանել զայլ ոք յաթոս եպիսկոպոսութեանն եւ գրաւեալ զեկեղեցին զօրտանօք, որ բոքք մտեալ ի ներքս սպանին եւս զմանա (ըստ պատմելոյ Օսիմոսի իսկ տուն հեթանոսի), եւ մագապուր փախստեայ իւրայովքն հանդերձ, քանզի մայեզնեալ ժողովոյեանն ի ծով իսկ կամէին ամալ զնոսա:

Իսկ եւ իսկ կամէր Սոկերերան ժողովել ժողով նոր, զի արդարացուցէ զանձն յամենայն զրապարտ չարախօտութենէն, այլ մինչ չեւ զայն արարեալ՝ դէպ ընէր կանգնել պատկերի դշեոյին մօտ յեկեղեցի անդր Ս. Սոփիայ, եւ հեղաւ ժողովուրդն յանչափ եւ յանարժան ուրախութիւն ի նաւակատիս անդ պատկերին: Աշտամբեաց Սոկերերան զժողովուրդն եւ գրգռեցաւ Եւզոքսիա միւսանգամ ի թշնամութիւն, եւ ետ ժողովել զժողովն զոր նա կամէր՝ համակ ի թշնամեաց նորա (404): Չէին այնուհետեւ բանք ի միջի վասն Արագինեանց եւ լռեալ էր այն գժտութիւն, քանզի հարշտեալ էր թճէոփիղոս ընդ վանականացն: Բայց սակայն արհաւ միւսանգամ Սոկերերան ի պատուոյն, քանզի բերաւ ի մէջ կանոն ժողովոյն Լնտիօքայ (341) յանձահս թէ առանց միւսանգամ զնելոյ ժողովով իւրք յիշխանութիւնն՝ իշխեաց գրաւել այտրէն զպաշտօնն եպիսկոպոսական (404): Եւ քանզի մօտ հասեալ կայր ատն զատկին յորում գայր կայսրն յեկեղեցի՝ երկեւղ իմն էր թէ գուցէ պատկառեալ ի սրբոյն շրջեացին միտք թազաւորին, ամապաւնցին ստիպեցին հանել զհրաման արարածոցն: Լնդէն յերեկոյի կիրակամաթի զատկին կամեցան թճէոփիղեանք մերժել հանել զժողովուրդն յեկեղեցոյն, զի մի սուտ երեւիցին առաջի թազաւորին, այնու զի ասէին թէ զատարկացեալ են եկեղեցիք, չկամի ընդ նա ժողովուրդն: Վաւնորք զօրտանաց առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսաց մտեալ ի ներքս ի ժամ մկրտութեանն՝ ցրուէին զինուք զիրենն եւ զերախայսն՝ մինչ չեւ նոցա զհանդերձսն պրկեալ զիւրեամբք. ներկանէին արեամբ ջուրք աւազանացն մկրտութեան, ընէր զօրտանն միջամուտ ի սրբութիւնսն, եւ յաղմկի անդ պրիւն բաժակին հեղեալ ցանէր ի հանդերձս նոցա:

Իսկ Սոկերերան եղեալ էր ի մտի զայս նուազ բռնութեան եւեթ ապ տեղի. առաքեաց կայսրն առ նա ասել թէ պատրաւ

տեսալ կայ զորականն մերժել զնա . յայնժամ ել Ոսկերերան լռելայն ի բայ՝ տուեալ հրատեշտ կարի ջերմոց ի բարեկամացն, զի մի խռովութիւն ինչ յուզելի, եւ եմուտ ի նաւ անցանել ի Բիւթանիա (9 Յունի. 404) : Յեղի պարտանացն էր Սուլթանու շարոյ (այժմու Սուլթան, որպէս թուի), եւ անցանէր ի աթաղքին ժամանակի ամարայնւոյն ընդ Փոլիզիա, Գաղատիա եւ Սալապոլիս : Ասն ցաւոց պարտանացն, տկարութեանն եւ պակասելոյ ամենայն դարմանոց եւ վասն ճշնութեան ճանապարհին՝ անկու ի հիւանդութիւն զժուարին, եւ այնպէս յամեաց յաւուրս բազումս ի Սեսարիա Գամրաց : Գրեթէ հարածեալ անտի ի նախանձուէ եպիսկոպոսապետի քաղաքին եւ յայլոց թշնամեաց՝ եհաս մեծաւ աշխատութեամբ ի Սուլթանու եւ անդէն հասնէր ի գրուի հանդարտիկ զամբ 406 :

Այլ ջերմեցաւ այն հաճոյ թշնամեաց նորա ի Սոստանգինուպոլիս, քանզի անդուտ ի հեռաստանէ գործէր վճարէր նա բազում ինչ ի Սոստանդինուպոլիս, զի հանապազ հաղորդէին ընդ նմա թղթովք բարեկամք նորա եւ սիրելիք : Թէպէտ եւ կայուցաւ այնուհետեւ փոխանակ նորա յաթոռն՝ մի յերիցանց հակառակելոց հայրապետին՝ Արշակ անուն 80ամեանի (եղբայր՝ Սեւասթեայ), սակայն չընկալաւ զնա ի հաղորդութիւն քահանայապետն շուրջ, որպէս եւ ոչ ուղղափառ ժողովուրդ քաղաքին մտանէր ընդ նմա ի հաղորդութիւն : Ի զուր ստիպեալ առջնապէին զնաս հաղորդել՝ հրովարտակք կայսերն, եւ Արշակեանքն պատճառանօք քննութեան հրդեհին՝ որ յայնժամ յանկարծ դիպեցաւ, մոլեգնէին բանտիւք եւ լլկանօք, որովք վախճանեցան իսկ սուրբքն Աւարոպիոս ընթերցիչ եւ Տիգրիոս երէց . եւ եղեն երեւելի Ողբմպիաս, Պետտադիա եւ Մարտակոս կանայք սարկաւազք, մինչեւ հասնէր հրաման կայսրն (404 Մ. Չ. 27) մի եւս լլկել զզք վասն բանի հրդեհին : Նա եւ յետ վախճանին Արշակոյ (11. Նոյ. 405) Մտրիկոս Սեբաստացի երէց ի Սոստանգինուպոլիս մի թշնամեաց հայրապետին սրբոյ որ անց յաթոռն Սոստանգինուպոլեայ՝ չկարաց ածել զժողովուրդն ուղղափառ կայսերական հրամանօք ի հաղորդութիւն, որպէս եւ ոչ զհայրապետն շուրջ ի հաստատութիւն իշխանութեան իւրոյ :

Վրանզի քահանայապետն սուրբ եւ ամենայն արեւմտեան եպիսկոպոսունք վաղ հասեալ էին յիրացն ստուգութեան վերայ . զի երկրքին կողմանքն դիմեցին առ գլուխն եկեղեցւոյ : Թէպէտ իրոս առաքեալ էր (403) զգործս ժողովոյն առ Սաղնեաւ, եւ երանելին Ոսկերերան բողոքեալ էր թղթով առ աթոռն Պետրոսի մինչդեռ մօտ էր ելանել ի Սոստանգինուպոլեայ (404) : Իսկ եւ իսկ մխիթարեաց զՈսկերերան առանձինն թղթով Իննոպիկետիոս Ս. «Իսիղճ մասաց քոց, ասէ, մխիթարեացէ զսիրելութիւնդ՝ եղբայր

սիրելի. այս իսկ է առաքինութեանն մխիթարութիւն, : Անզոսնեաց զգործան Թէոփիղոսայ, չնկարաւ զկանոնն զայն ժողովոյն Անտիոքայ՝ ոչ ինչ եկեղեցական կանոն ճանաչելով՝ բայց ի կանոնացն Վիկիայ (եւ Սարգիկեայ) :

Այլ բազում եպիսկոպոսուէք եւ երիցունք, կէսք վասն հալածանացն եւ կէսք իրրեւ ամբաստանք, հասանէին ի Հռոմ գուժիւ պըսորանաց հայրապետին սրբոյ. առաջինքն ի նոցանէ էին Աբրիակոս Աիւննարայ Փռիւզացւոց, Լււղիսիոս Ապամէայ Ռիւթանացւոց. իսկ Վեմեարիոս Պեսինունտայ՝ շրջեալ ընդ կողմանս արեւելից եւ ամենայն ուրեք ցուցեալ զԹուղթ Իննովկենտեայ առ երանելին Սսկեբերան՝ ծանուցանէր զհաղորդութիւնն որս ընդ Հռոմայ. երբ սա ընդ իւր եւ Թուղթս յերիցանց եկեղեցւոյն Անտիոքայ, ուր կացուցին ընդ նոյն ժամանակա Թէոփիղեանքն Պորփիրիոս զոմն հակառակաթ ոռ Աոստանդիոսի հայրապետի որ յաջորդեաց զՓղաւիանոս (†404). յայտ առնէին Թուղթքն զկցորդութիւն հաղորդութեան նոցա ընդ ակթոսոյն Հռոմայ, եւ մատուցանէին ամբաստանութիւն զՊորփիրեայ (404) :

Իճերեալ էր եւ Ասսսիանոս սարկաւազ եկեղեցւոյն Աոստանդինուպողեայ Թուղթ ի կղերէն եւ ի ժողովորդենէն առ քահանայապետն Հռոմայ : Գրեաց առ սոսա Իննովկենտիոս պատասխանի մխիթարելով եւ քաջալերելով զնոսա իրրեւ հայր ամենայն քրիստոնէից, եւ քաջալերէր զնոսա յուսով տիեզերական ժողովոյ : Վրդեալ ի քահանայապետէն եւ Անորիոս ինքնակալ արեւմտից գրէր յանդիմանելով իմն զեղբայր իւր զԱրկադ վասն իրացն անցելոց. «Այսմ ամենայնի, ասէ, պարտ էր եպիսկոպոսական դատաստանաւ վճարել, զե եպիսկոպոսաց անկ է մեկնութիւն եւ կատարումն աստուածեղէն իրաց, իսկ մեզ հնազանդութիւն առ հաւատս : Լրկողին կողմանքն առաքեցին հրեշտակութիւն յատաղեա առ քահանայս յաւիտենական քաղաքին (Հռոմայ). ապա պարտ էր մնալ ամենեցուն միաբանն դատաստանի, : Եւ արդեամբք իսկ սահմանեցաւ ի կայսերացն անդի ժողովոյն Թեսաղոնիկէ՝ ըստ առաջարկութեան ժողովոյն Հռոմայ՝ որ գումարեցաւ վասն նորին իրաց յեպիսկոպոսաց համօրէն արեւմտից (405). եւ առաքեցան հրեշտակք քահանայապետին վասն ժողովոյն այնորիկ յարեւելս : Այլ զուր էր ամենայն. չթողին նոցա Թշնամիքն ելանել ի Թեսաղոնիկ, եւ ի Աոստանդինուպողիս հասեալ՝ արգելեալ փակեցան առանձինն ուրեք, եւ առան ի նոցանէ բռնութեամբ Թուղթք նոցա, եւ իրրեւ չկարացին ստիպել զնոսա կաշառօք հաղորդել ընդ Ատտիկեայ՝ արձակեցին Թշնամանօք ի բաց (406) :

Եւ զե ամենեւին կտրիցեն զՍսկեբերան յայսպիսի հաղորդութենէ Թղթոց եւ պատգամաւորութեանց՝ ետուն հեռագոյն եւս

տանել զնա ի Պիտիուս՝ յարեւելեան ծովեզերս Պոնտոսի ի վերջին եզերս հռոմէական պետութեան: Բայց չեհաս անդր սուրբն. ամենեւին լքեալ պարտասեալ հասանէր ի Դոմանա. ստիպէր տազնապէր զնա առաջնորդ նորա անագորոյն՝ խազալ յառաջ, այլ այն ինչ անցեալ զԴոմանաւ իբրեւ կէտ ժամու գնաց ճանապարհի՝ հարկեցաւ դառնալ յետս, զի մերձ ի վախճան էր երանելին. անդ յետ հազորդելոյ կենարար մարմնոյն՝ Բորիստոսի եւ ազօթելոյ միաբան ընդ մօտակացացն՝ հանէր զոգին հանդարտիկ բարբառելով եւ ի մահուն ժամու զայն զոր ի կեանն կրկնէր ստէպ՝ թէ՛ «Ի վերայ ամենայնի օրհնեալ լիցի Աստուած. Ամէն», : (14 Սեպտ. 407):

Ազ իսկ ամենայն եպիսկոպոսուք եւ աթոռն Հռոմայ կարեալ էին զհաղորդութիւնն ոչ միայն ընդ Ատտիկոսի այլ եւ ընդ եպիսկոպոսաց Ասիայ, Թրակիայ եւ Լազիպոսի. այլ յետ մահու հայրապետին սրբոյ (407) դնէր քահանայապետն պայման հաղորդութեան եպիսկոպոսացն ընդ հռոմէական եկեղեցոյ՝ զանուն սրբոյն կարգել ի կարգս անուանց հայրապետացն յիշելոց ի պատարագի: Ատտիկոս յետ աղաչելոյ զքահանայապետն բազում անգամ հրեշտակութեամբ, ընկալաւ զհաղորդութիւնն ընդ աթոռոյն Պետրոսի՝ միայն կատարելով զպայմանն. այսպէս եւ Լազբոսանդրոս յաջորդ Դոստանդեայ († 414) յաթոռն Անտիոքայ, եւ Սիւրղոս յաջորդ Թէոփիլոսայ († 412) յաթոռն Լազբոսանդրոսայ: Եւ զԹէոփիլոսայ եւս պատմի ի (Յովհաննէ՛) Վասնակացոյ՝ ի վերջին ժամու կենացն ապաշաւեալ:

(Յետուստ ուրեմն (438) ածաւ եւ մարմին սրբոյն ի Դոստանդինուպոլիս, անցուցանելով զնա ժողովդեանն ընդ Լազբոսպոնտոս որ շոգայր ի լուսաւորութենէ անբաւ ճրագացն):

Ազ վախճանեալ էր դշխոյն Լազբոսիա անդէն յամի երկրորդ պքսորանաց հայրապետին սրբոյ (404) եւ կայսրն Արկադիոս վախճանէր ի յաջորդ ամի մահուն հայրապետին (408): Լազն յԼազբոսիայ դատերը չորք եւ ուսոր մի. Փղակիղղա (Տն. 397) որ եղեւ վաղամեռիկ, Պուղքերիա (19 Յունու. 399), Լաբադիա (9 Յունու. 400), Թէոդոս (Յունու. կամ 10 Ապր. 401) եւ Սաբինա (10 կամ 11 Փերր. 403):

98

(Չ) Արկադիոս պայազատէր նորին որդի պատանեակն Տամեայ Թէոդոսիոս Բ. (408—450): Այց նա ամս 6 ընդ խնամակալութեամբ Անթեմիոսի վերակացուի՝ որ էր այր աջողակ, քաջասիրտ եւ արգար, եւ պաշտպանէր տէրութեանն յերեսաց թշնամեացն եւ խնտաութեամբ եւ զօրութեամբ զնու: Բատ նմին մտաց ա-

ուսմանը հարկ էր քայր կայսերն Պուղքերիա՝ որ երկուք ամօք եւեթ երիցագոյն էր քան զեղբայրն, սակայն այնպէս իմն եցոյց հանձար եւ իմաստութիւն, մինչեւ յանձն արար նմա ծերակոյտն զառաջնորդութիւն տէրութեանն՝ կոչեցեալ զնա Աւգոստա (414)։ Անձն առ Պուղքերիա՝ իրր ոչ եթէ հրապուրանօք ինչ փառացն, այլ վասն զեղբայրն յառաջնորդութիւն տէրութեան կրթելոյ եւ առնելոյ զնա միջամուտս ի գործս։ Իսկ ինքն սիրէր գլխանս բարեպաշտութեան, օւխտեաց նա Աստուծոյ պատարագ մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ կարգեալ ի պազատանն ժամն տուրնջեան եւ գիշերոյ՝ կայր պատկառ երգոց սաղմոսաց հանդերձ կրտսերագոյն քերթքն Արկադիաւ եւ Մարինաւ, յորս եկեալ յարէր եւ Թէոդոս։ Արապոյ ժամուցն այնոցիկ էին ժամք խորհրդականութեանն յորում նստէր միշտ ինքն Պուղքերիա զահերէց։ Երանելի եւ երջանիկ էին առ նովաւ ազգք եւ ազնիք։

Չանայր նա զի եւ եղբայրն վայելցէ ի բարւոք կրթութեան, մանաւանդ ուսանիցի զճշմարիտն աստուածապաշտութիւն։ Սակայն եւ այնպէս զտաւ Թէոդոս տկար ոք եւ անհաստատ եւ յօժարագոյն յեկեղեցական մարտմունս՝ որոց չէրն իսկ խելամուտ։ Այնչափ կարծահաս էր մտօք՝ զի ի նզովել զնա վանականի օւրուք աննշանի եւ անամօթի՝ զարհուրեցաւ անհնարին, եւ զուր ջանային խելամուտ առնել զնա թէ ընդ վայր են այն նզովք, մինչեւ ածաւ նոյն վանական զի լուծցէ զնզովան։ Բայց է եւ բազում եւս ինչ՝ որ գովի ի նմա, զոր քոյր նորա ետ գործել։

Ամուսնացոյց զնա Պուղքերիա յամի 421 ընդ բարենշանն եւ իմաստունն Աթենայիսայ դատեր Ղեւոնդիոսի փիղիսոփայի աթենացոյ, զոր առեալ դարձոյց ի քրիստոնէութիւն յորժամ եկեալ էր պահանջել ի նմանէ առնել իրաւունս ի մէջ եղբարց իւրոց որ չտային նմա զբաժին ժառանգութեան հօրն իւրեանց, եւ անուանեցաւ Աթենայիս՝ Եւրոքսիա կամ Եւրոկիա ի յիշատակ առաջնոյն Եւրոքսիայ։

Այլ յամէ իրբւ 421՝ մղէր Արտաբուրիոս զօրավար ճակատս ընդ Պարսից եւ կատարէր յաղթութիւնս եւ ի դաշինս խաղաղութեանն եզաւ պայման ազատութեան վասն հաւատոցն քրիստոնէից։ Մեւս եւս դաշամբք մասն մի Հայոց աշխարհին յարեցաւ ի պետութիւնն Հռոմայեցոց. իսկ մեւս մեծ կէս աշխարհին մնաց ի ձեռս Պարսից, զորոց յետոյ մի ըստ միոյն։ Իսափանեցան եւ արշաւանք Հռոմաց առ ժամանակ մի՝ զի ետ նոցա կայսրն հարկ առաւելագոյն՝ որպէս խնդրէինն (442)։

Իսկ այլ եւս մանր պատմութիւնք Թէոդոսեայ Բ. ածեն զմեզ յայլ եւս եկեղեցական գժտութիւնս (ի Աեստորականութեանն եւ յԱռաքիլականութեան) ընդ որոց բազում իմն արտաքին եւ ներքին կցորդութիւն ունէր Պեղագեանն գժտութիւն որ

յառաջ քան զնոսա յուզեաց ոչ միայն զարեւմուտս այլ եւ զարեւելս ոչ սակաւ :

99

Պեղտգիտս ոմն վանական Բրիտանացի եկեալ ի Հռոմ (400) ընէր մեծանուն վարուքն եւ զեղեցիկն զիտուութեամբք, զորոց վկայէ եւ Աւգուստինոս իսկ, թէպէտ եւ Արտսիոս եւ Արտանիմոս տգէտ եւ զեղիս անուանեն, եւ այդեամբք իսկ չէր ազատ ի կեղծաւորութենէ : Աւղեկից նորա եւ աշակերտ մտերիմ էր մեւս եւս վանական Աեղեւստիոս անուն, որ յառաջն խօսնակ էր (զոր Աւգուստինոս սուր մտգք՝ կոչէ) : Միաբան ընդ սմա տարածանէր Պեղտգիտս ի Հռոմ խաղաղիկ զկարծիս վարդապետութեան իւրոց զսկզբնականն մեղաց եւ զչնորհաց (մանաւանդ ի մեկնութեան առ Հռոմայեցիս թղթոյն) :

Պեղտգիտս (բոս Մարեայ Մերկաորեայ) ի բանից ինչ Ռուփինոսի սերուն թորի երկցու, աշակերտի Թեոփրի Մոսիսուեստացայ, առ զսկիզբն ամբարաւան վարդապետութեան իւրոյ՝ որոց դիտաւորութիւն իմ թուի հասանել զպատճառս ծուլացելոցն որ ասեն՝ թէ Չիք մեր բաւական զօրութիւն ի կատարում հրամանաց քրիստոնէութեան : Բովանակի ուսումն նորոք ի յաջորդ յառաջագրութիւնս . Մեղք Ազամայ նմա միայն գործեցին քնաս . անցանել մեզաց նորա յայլս (մեղքն սկզբնական) չմտարանէ ընդ բարութեանն Աստուծոյ . այլ մանաւանդ ամենայն մարդ եւ բոս ողջն եւ բոս մարմնոյն այնպէս այժմ ծնանի, որպէս Ադամն էր . նա աւանիկ եւ մահն բնական իսկզբանէ այնպէս էր կարգեալ յԱստուծոյ, ուստի եւ է իսկ ինչ բնական վասն մարդոյն, յայն սակս ընելոց էր մահ եւ առանց իսկ մեզաց Ազամայ : Իսկ չարն ընդ որում կուրելոց են ամենայն մարդիկ՝ ի նախկայ եւթ եղեւ, եւ ասելն թէ «Ամենեքին մեղան յԱդամ» (Հռոմ. Ե. 12) նշանակէ թէ «Ամենեքին նմանող եղին Ազամայ մեղանչելովն» . ուր կարող էին բոս բնական զօրութեանն իւրեանց կեալ կեանս առանց մեզաց : Առ ընդգէմ դառնալոյ չարին եւ յաղթելոյ՝ բաւական է, ասէ, բնական կարողութիւնն առ բարոյական ինչ գործ (զոր կարողութիւն անուանէր Պեղտգիտս՝ շորհ), եւ առ բարուքն վարել ազգութեամբք եւ կամ առ անելոյ յարդիւնս զկարողութիւնն զայն՝ առեալ են, ասէ, որպէս Հրէից օրհնքն, նշնպէս առանձինն իմ քրիստոնէից՝ վարդապետութիւնն եւ արտաքին օրինակն Անարարին, զոր դարձեալ Պեղտգիտս անուանէր շորհ . եւ յայն սակս իսկ ի ստիպել ուրուք զնա մեկնել զվարդապետութիւն իւր ճշդագոյնս՝ կարէր համարձակ ասել թէ շնորհքն Աստուծոյ կարեւոր են առ ամենայն, ուր ընդ կարեւորութեան շնորհացն բոս մտաց եկեղեցւոյ՝ յայնսպէս կուրէր : Իսկ Աեղեստիոս առանձինն իմ ընդ սկզբնական մեղաց ոգորէր :

Ինչ այսպիսի ուսման ել ի կուր այր մի՝ որ անդէն ընդ ամենայն անցս կենաց իւրոց անձինն իսկ փորձով առեալ էր քաջ ի միա զմտորութիւն այնպիսի վարդապետութեանն եւ զչնոր-

1 Acerrimi ingenii.

Հասցն զօրութիւնն եւ զպիտոյս, այս ինքն՝ Աւրեղիտս Աւգոստինոս, այրն երեւելի ի համօրէն պատմութեան՝ ըստ ամենայն իսկ մտաց :

Նմաւ Աւգոստինոս (13 նոյ. 353) ի Ցագաստէ Նումիդացւոց ի հեթանոս հօրէ՝ որ էր Պարթիկիոս առանպետ (խորհրդակից տանի խորհրդականաց քաղաքին), սաստիկ բարուք եւ անխտիր առ կրօնս, եւ ի քրիստոնեայ մօրէ որ էր Մոնիկա՝ զարդ կանանց ժամանակին, կրթեալ ի մանկութենէ յուսումն, բարեպաշտօն, ժիր յամենայն գործս քրիստոնէութեան, որ ոչ միայն հաւանեցոյց դարձոյց զայր իւր ի քրիստոնէութիւն սակաւ ինչ յառաջ քան զվախճանն, այլ եւ զսերմն եւս քրիստոնէական հաւատոցն արկեալ էր ի մատաղագոյն միտս որդւոյն, որ յետուսա եկն ի բոյս : Ուսաւ Աւգոստինոս ամբառնալ աղաչանօք զձեռս առ Աստուած՝ որ ցուցեալ էր նմա իբրեւ հայր յաճախագութ որ լսէ աղաչանաց մարդկան եւ կարօտութեան նոցա լինի օգնական, բայց զայն մանաւանդ աղաչէր Աւգոստինոս՝ զի մի արքեզ գան ի դպրոցին, այլ իբրեւ եւ այնպէս գանն յաճախէր՝ չլինէր այնուհետեւ այնչափ ինչ վստահ ի զօրութիւն աղօթիցն :

Սառաջինն չսիրէր զուսումն մանաւանդ զսկզբունս դպրութեանն եւ յօժարէր առուել ի խազ : Այլ ի յառաջել ամացն՝ զարթեալ ի նմա ուսումնասիրութիւն հրապուրեալ մանաւանդ ի քերականութենէ (այս ինքն ի գասական բանասիրութենէ) : Այնուհետեւ տեսեալ զնա հօրն աջողակ ի ճարտարեսութիւն՝ եդ ի մտի պատրաստել զնա ի պատիւս տէրութեան եւ յայն սակս առաքեաց զնա ի դպրոց ի Մադաւրա Նումիդացւոց, ուր ի մէջ հեթանոսական բազմութեանն եւ լիտի տօնից ամենեւին սպականեալ զեղծաւ պատանեակն 16ամեայ . ապա (յես հօրն վախճանի) եկն Աւգոստինոս ի Կարթեդոն ի բուն գլխաւոր տեղի ուսմանց Ափրիկեայ եւ կայան անկարգութեանց . անդ պատանեակն որ ի բնէ առջգ եւ զուարթ էր եւ լի ցնորիւք մտաց՝ մասնեցաւ վտարանդի ի խաղս եւ ի տօնս անաւօթս եւ ի թատրն լիտի ի մէջ ուսումնակցացն անառակելոց, նա աւանիկ ըսա օրինակի հասակակցացն՝ 19ամեայ ծնանէր որդի (զԱդէոդատոս), սակայն խիղճ մտացն խիթէր զնա ստէպ : Յետ այնորիկ պասահեալ գրոցն Կիկերոնեայ՝ Հորտենսիոս անուն, հարաւ ի սէր գիտութեանց՝ կանեցեալ լինել նոքիմիք նշանաւոր, բուն հարկանէր զերեւելի երեւելի գրոց՝ ուսանել զնոսա, որպիսի ինչ զՍտորոգութիւնն Արիստոտելեայ, յորս զվարդապետսն գլէր, եւ անցանէր յուսողութիւն, յաստեղագիտութիւն, յերաժշտութիւն եւ յայլ եւս նոյնպիսիս : Ամենայն իմիք կտակէր լինել խելամուտ ի փիղիսոփայութեան եւ ջանայր գտանել յօրինաւորութիւն 1 ինչ որ պարզութեամբ զամեներումք անցուցանիցէ :

Թեպէտ եւ ի ստէպ աղաչելոյ մօրն եկն եւ յընթերցում գրոց սրբբոց, այլ չթուեցան նմա գեղեցիկ եւ ճարտարախօս բանքն եւ չգտր նորա զօրութիւն անտայլ թելադրութեանց նոցա : Բայց սակայն չկամէր իմն ամենեւին ի հաւատոց անտի մօրն հրաժարել, այնու՝ զի որպէս ինքն Աւգոստինոս ասէ, յայն ածեալ էր զնա մւլոյն զի որ ինչ գգրիստոսի անունն չունէր՝ չէր բաւական բովանդակ գրաւել զսիրտ նորա յինքն : Այսպէս ետ նա զանձն ի բանս Մանինեցւոցն որ խոստանային «ցուցանել նմա զկատարեալն ճշմարտութիւն», քրիստոնէութեան : Առ զվարդապետութիւն նոցա եւ ուսուցանէր իսկ, մինչեւ արկանելոյ 1 Systeme.

զբազումն յայն աղանդ. եւ հաստատէր իսկ ի նմին յազմելով բազում արանց ուղղափառաց տկարաց՝ ճարտար լիզոււան:

Ղարձաւ Աւգոստինոս ի քաղաք իւր Հայրենի (375) եւ պայծառաւ նայր իբրեւ վարդապետ ճարտարխօսութեան, այլ առոււելագոյն իմն պարծանաց ակն եդ Աւգոստինոս եւ բազմագոյն ամբոխի աշակերտաց. եւ ի Ցագաստայ, եւ ի Կարբերոնացոց հոյակապ քաղաքին կար վարդապետ ճարտարխօսութեան: Անդ լուեալ եւ դիտեալ եւս թէ ոչ ըստ բանիցն նոյնպէս սրբութեամբ են կեննք Մանինեցոցն, եւ զի հաստատագոյն միջամուխ ի բնական գիտութիւնսն լեալ գիտաց զբարբաջս յիմարութեան ճոցա, եւ երթեալ առ համբաւաւորն ի նոցանէ ուսմամբ աղանդոյն առ Փաւստոս՝ ետես զի պապանձեցաւ առաջի հարցուածոցն իւրոց, ի միա առ թէ չկարնն նորա յագեցուցանել զճշմարտութեանն ցանկութիւն զոր ունէր, եւ այնպէս յուսահատ ի գիւտոյ ճշմարտութեան՝ մանաւանդ վասն խնդրոյ կրօնից, այնուհետեւ սայր զանձն յանմիսթարն վարդապետութիւն տարակուսանաց Ակադեմիական փիղիսոփայիցն (382):

Այսպէս նաւարեց ի տեսական քննութիւնսն իւր եւ սրտաուռ սրտարեկ վասն բիրան եւ անշնորհակալ բարուց աշակերտացն՝ եւ ի Հռոմ, յաղմկի անդ քաղաքին եւ ի շփոթական խռովութեանն փարտաւել զՏոգս խորհրդոցն: Այլ անդէն յետ Գամանայ ժամանակի կղեցաւ գալ կալ վարդապետ ճարտարխօսութեան ի Մեդիոզանն:

Անդ առնայր սկիզբն այլ իմն շրջան կենացն, ի բնութենէ ի շնորհօ: Եկն նա առնել այց Ամբրոսիոսի վասն համբաւոյ նորա, եւ սիրեաց իսկ զնա եւ համարեցաւ մեծարոյ. յաճախէր այնուհետեւ ի ճառս նորա, տեսանել զճարտարխօսութիւն նորա, այլ «տակաւ, ասէ, զային ընդ բանիցն եւ իղբն զոր արհամարհէի՝ ի սիրա իմ, եւ ի զնել իմում այնմ միա թէ որպէս ճարտար խօսիցի եւ այնմ եւս զգայի թէ որպէս ճշմարիտ խօսիցի»: Այնուհետեւ եւ թելադրութիւնք մօրն որ եկեալ էր զհետ նորա ի Մեդիոզանն՝ հզորագոյնք էին: Վաղ սկսեալ էր արկանել խօսս ընդ ջերմագոյն բարեկամացն ընդ Աղիւպիոսի եւ Ներքիգիոսի վասն մեծամեծ ճշմարտութեանց՝ որ ոչ միայն ի կրօնս այլ եւ ի փիլիսոփայութիւն հայիցին, վասն ոգւոցն անմահութեան, վասն դատաստանի եւ այլոց նոյնպիսեաց, քանզի անդասին յառէ 386 սիրեալ էր զզղապանական փիլիսոփայութիւնն՝ որով կնն խորհել յստակագոյնս զԱստուծոյ իբրեւ զմաւոր եւ զամենահայեաց եւ զամենախնամն էութենէ, եւ երբեք երբեք ցանկայր հրաժարել յաշխարհէ եւ իբրեւ պիւթագորական դաշնաւորութեամբ միայնացեալ ընդ բարեկամացն՝ ապ զանձն ի վայելս մտաւորն տեսութեանց: Այլ անդէն երիցագոյնն ի կղերականաց եւ խրատու Ս. Ամբրոսիոսի՝ Աիմպղիկիանոս, որում զամենայն վարանսն յայտ արար Աւգոստինոս, եցոյց նմա թէ որպէս ի քրիստոնէութեան միայն գասնիցէ զսրաին ուրախութիւն: Բայց մինչ դեռ կուռէրն եւ ոգորէր հին մարդն, զի հարկ էր հրաժարել յամենայն մտապարծիկն խորհրդոց եւ ի մնաւ գործոց զգայութեան, լուաւ ի բարեկամացն պատմել զսրբոյն Անտոնեայ եւ զպոյրոց նոյնպիսեաց թէ որպէս յանկարծակի վաղվաղակի լուեալ Աստուծոյ բարբառոյն՝ մեծաւ պնդութեամբ մտաց թողն լքին զաշխարհ եւ իշխակք (երկուք ի Յերւսալիս) հայեցեալ ի նոսա՝ եւ նգրա նոյնպէս զպատիւս եւ զժիրանիս թողն՝ արկանել զաղաբողոն գծուծ վանականութեանն՝ վասն Աստուծոյ եւեթ սիրոյն: Խռովեցաւ պղտորեցաւ ամաչեաց Աւգոստինոս ընդ իւ-

րոց կամեցն անարուժիւն: Յետ սրահու ինչ միջ Տանգարտեայ ասէր
 ցանձն «Զինչ են իրբդ, զինչ է զոր լուարգ, տեմաքք եւ տգեպք կան
 կանգուն, բռնաբարեայ առնուն զերկինս յինքնոնս, եւ մէք մերով
 ցուրան գիտութեամբ թուալիմք տապալիմք ի մարմին եւ յարիւն»,
 Ջրոց ասէր եւ թողեալ զՂըիւպիտու մեկներ ի բուքսասանն միայնուկ,
 Տարեալ յարտասուս ընդ թզնուսին նստեալ պողտուէր առ Աստուած
 «Յեր, յաւիտեան բարկանալոց իցես. ոչ ոչ, մի յիշէր զառաջին յան-
 ցանն իմ. ցերբ իցեմ ասելոց՝ Վարդե վաղիւ, Տիմ պժմ ոչ. վասն
 էր ի ժամու աստ յայտիկ չլինիցի վախճան խայտառականաց իմոց»,
 Յայնմ անձկութեան եւ ի սարժանս սրտին՝ թուէր նմա լսել բարբառ
 աղալոյ ի մերձաւոր ասնէն թէ «Առ ընթերցիր», անգէն փութացաւ
 առ Աղիւպիտու առ որում թողեալ էր զգիրս սուրբս, երաց եւ եզիտ
 զպին անդի թէ Աչ կերակրովք եւ ընզեկեզք եւ անասակ ցանկու-
 թեամբք, Տեոիւ եւ նախանձու, պլ Յիսուսիւ Գրիստոսիւ եւ թէ
 «Մարմնոյ գարման մի ասնիք ի ցանկութիւնս», Ընկալաւ զբանն իբրեւ
 անմիջնորդական բարբառ Աստուծոյ, գասն կամք նորա զարացեալ ի
 կատարումն պատուիրանացն եւ փոխեցաւ յայր պլ: Ապաստում իմն
 էր մօրն ուրախութիւն. ընզ նմա մեկնեցաւ Աւգոստինոս ի Ատսիական
 դասասկիբոս միջ ի բարեկամացն մեծաւ խաղաղութեամբ ոգւոյ, անգ
 անկանէին ասեպ ստեպ ճառք ընդ բարեկամաց որոց մեծ մտան գար-
 ձեալ ի փիղիսոփայութիւնէ էր, պլ մայրն՝ որում Տամարձակ էր պիտու-
 Տեաեւ մտանել ի խօսան, ուղիէր զբանն նոցա ըստ քրիստոնէական
 վարդապետութեանն, եւ ի միում նուագի իբրեւ զԱկագեմականացն
 բանք լնէին, խնդրեաց ի նոցանէ մայրն գիւրահաս ինչ բանիք ցու-
 ցանել նմա զփղըռուս վարդապետութեան նոցա, եւ իբրեւ լուսու՝ ասէ
 «Գաղթելոս են աքքդ», Տաւանեցան նմա ամենեքին եւ եղեւ զտաւ խօ-
 սոցն: — Անգէն ի մօտաւոր դատկին ասնի առնյոր Աւգոստինոս կնիք
 յԱմբրասիոսե (387). ապա փոխեցաւ ի կենաց մայրն՝ յետ զպտուղ ար-
 տասուացն տեսանելոյ:

Իսկ Աւգոստինոս որ վաղ ի Ասասիական արարեալ էր սկիզբն մտքե-
 նադրութեան ընդգէմ Ակագեմականացն, այնուհետեւ գնեք գիրս ընդ-
 գէմ Մանիքեցւոցն ի Հռոմայեցւոց քաղաքին՝ ուստի ել մեկնեցաւ ի
 Յագաստե ի վախճան կոյս 388 ամին ի մեզի եղեալ միայնաւորութեամբ
 ընդ բարեկամացն ասլ զանձն ի մատենագրութիւն: Այլ տարածեցաւ
 Տամբաւ բարեպաշտութեան նորա եւ աստուածխօսական գիտութեանն,
 եւ իբրեւ եկեալ էր ի Հիւպոն վասն կարեւոր ինչ գործոց՝ բռնադա-
 տեցաւ ի ժողովորդենէ առնուլ զերիցութիւն եւ լինել օգնական Վա-
 դերեայ եպիսկոպոսի քաղաքին (391) եւ յետ նորա վախճանին ընտրե-
 ցաւ միաբան բարբառով ¹ յեպիսկոպոսութիւն:

Ոչ որ յեպիսկոպոսաց գտաւ ի կաթողիկէ եկեղեցւոց իբրեւ զԱւ-
 գոստինոս՝ որոյ այնպէս մեծ ազդեցութիւնն լեալ իցէ յեկեղեցւոց ոչ
 միայն յիւր ժամանակս՝ այլ եւ աղայպա, եւ ոչ որ այնպէս յտակ
 եւ խորախորհուրդ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութեան եւ յաս-
 աւածխօսութեան: Անդամն յամէ 400 հապ մի ըստ միոջէ գրէր Աւ-
 գոստինոս ընդգէմ խոովայոյն Դանասեանց եւ ցուցանէր թէ յիրաւի
 զգուշութեամբ իմն եւ ինպեղով գնայ նա ընդ նոսա, զի սովոր էր ա-
 սել զնոցանէ՝ թէ բորբոքեալ զպրացեալ աչք նոցա հեղութեամբ եւ
 Տանդարութեամբ միայն գան ի զգօնութիւն: Այլ հաղիւ հազ թէ

1 Per acclamationem.

բանակցութեամբն ի Կարբեդոն (411), յորում շունչ եւ ոգի՝ ամենեցուն Աւգոստինոս էր, եղև զբաւ Գոնտասեան կուռցն¹, անդէն ի յաջորդ ամին հորոպոյն զբ հակառակորդ ելանէր ընդ Աւգոստինոսի ի կռիւ աստուածխօսութեան, այսինքն՝ Պեղազիտս : Բայց Աւգոստինոս վաղ յառակազոյն սկսեալ էր խորհել զշնորհաց. զի ուր յառաջին գիրոն ասացեալ էր թէ այն՝ զի հաւասամք՝ մեր է, իսկ այն՝ զի զբարիսն գործեմք՝ Աստուծոյ, այնուհետեւ (յամի իբրեւ 397) ի գիրս պատասխանեաց հարցուածոցն Սիմպլիկիանոսի (որ յաջորդեալ էր զԱմբրոսիոս † 397) ուսուցանէր թէ եւ սկիզբն հաւատոցն եւ առաջին կամք բարութեան՝ աստուածեզէն շնորհացն գործ է, եւ յորինեալ էր ի գիրոս անդ զհամարէն յորինաւորութիւն վարդապետութեան իւրոյ զշնորհաց, եւ յետ այնորիկ առաւել եւս ած ի կատարումն յառաջին գիրոսն ընդդէմ Պեղազեայ (յամէ 412—415), եւ ուսուցանէր նա ընդ եկեղեցւոյ այսպէս :

Այլ մարդն ի ձեռաց արարչին արգար, սուրբ եւ ի շնորհս՝ որ ի վերոյ քան զընութիւն, գեղեցիկ միաբանութեամբ զբութեանց հոգւոյն եւ մորմնոյն ընդ միմեանս, եւ ազատ ի մահուանէ : Անդէն յԱզամ՝ որ երեւեցուցիչ էր համարէն մարդկեղէնն ազգի, մեզա ամենայն զառակն նորա եւ ամենեքին բարձեալ կրեն յիւրեանս զամենայն որ ինչ զմեզացն եկն զհետ, զի մերկացան ի սրբարարն շնորհաց, անկան ընդ մորմնաւորն վշտօք եւ ընդ մահուամբ, ծանօթութիւն նոցա զարձառ ի միջարութիւն, եւ կամք սկարացան : Յայն սակս՝ մարդն քանի առաւելագոյն մէտ ի չարիս է քան ի բարիս, հանապազ կարօտ աստուածեզէն շնորհացն է՝ զի կանգնեցի ի վեր, առանց շնորհացն եւ թշուառութեանն անգամ չգոյս : Չամս այսպիսի իմն պիտոյից՝ զբութեամբ վերկութեանն որ քրիստոսիւ եղև, շնորհեալ է մարդոյ շնորհ ի սկզբանէ մինչև ցկատարած սրբութեան իւրոյ, զոր բառ այլ եւ այլ ազգեցութեանն անուանէ Աւգոստինոս շնորհս դրդիչ կամ յառաջահաս, օգնական կամ ընթացակիցս, ածիս յարդիւնս կամ եկեալ զհետ² : Չէին, ասէ, բաւական արտաքին շնորհք վարդապետութեան եւ օրինակին քրիստոսի, որպէս չրեպք որ զօրէնսն ունէին յոյս արարեալ ցուցանեն, քանզի խորագոյն էր չարեացն յետան : Դա աւանդի անդէն իսկ յորժամ ի շնորհան զբ իցէ՝ վառն բնութեանն սկարութեան չէ ձեռնհաս ամենեւին ազատ ի մեզաց զանձն պահել ընդ երկար :

100

Վլխաւորք աղանդոյն Պեղազիտս եւ Աեղեստիոս ի Հռոմաց հասանէին ի Կարբեդոն (411) : Այլ զգուշագոյնս մատուցաւ ի քննութիւն վարդապետութիւն նոցա, յորժամ յետ մեկնելոյ Պեղազիտոսի ի Պաղեստին՝ Աեղեստիոս խնդրէր մտանել ի կարգ կղերականացն յԱփրիկէ, բայց ամբաստանեալ նա առաջի Աւրեզեայ եպիսկոպոսի Կարբեդոնացւոց ի ձեռն Պաւղոսի ուրումն սարկաւագի՝ որ մատոցց առաջի մանրհակ եւ թն զլիտովք միորութեան, անդէն դատապարտեցաւ Աեղեստիոս ի սիւնհոդոսի ի Կարբեդոն (412). բողոքել բողոքեաց առ քահանայապետն Հռոմայ իննով-

1 8 եւ վերագր էլ 265—266:   adjuvans seu comitans; executiva seu
 2 Gratia excitans seu praeveniens; consequens.

կենսիս Ա., բայց ինքն եւ մեկնեցաւ յԱփեասս առնուլ ձեռնադրութիւն երկիցութեան :

Աւգոստինոս որ գործակից էր դատապարտութեան նորա, առնոյր առաքելք զՍտոսիոս զբարեկամ իւր մտանել զհետ Պեղազեայ ի կողմանս արեւելից : Իսկ աստ վաղ յարուցեալ էր ի վերայ Պեղազեայ (Յերոնիմոս մանաւանդ վասն վարդապետութեան նորա՝ թէ կարող է մարդ ամենեւին ազատ ի մեղաց իննել՝ եթէ կամի : Վուամարեցաւ սիւնհոդոս յԵրուսաղէմ (415), Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղեմայ միտազոյն ի Պեղազիոս թուէր, եւ զի ոմանք ի հարցն՝ կամ՝ յունարէն կամ հռոմայեցի չիմանային, սահմանեցաւ առաջարկութեամբ Արտեայ, զի վճիռ դատաստանին յանձն լինիցի քահանայապետին Հռոմայ Խննովկենտիոսի Ա. եւ Պեղազեայ հրամայեցաւ լուս լինել մինչեւ ցորոշումն իրացն :

Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ անդէն ի նմին ամի զհետ հասանէին Պեղազեայ ի կողմանցն Վազկիացւոց Հերոս եպիսկոպոս Երեզաւայ եւ Վազար եպիսկոպոս Լա քաղաքի մերժեալք յաթոռոց իւրեանց վասն իրիք յանցուածոց : Ետուն սքբա մուրհակ ամբաստանութեան առ Եւզղոզիոս եպիսկոպոս Աեարթայ Պաղեստինացւոց վասն մուրթութեանցն Պեղազեայ եւ Աղեւտիոսի. գումարեցաւ սիւնհոդոս 14 եպիսկոպոսաց ի Վիոսպողեայ (կամ Եւզղոս) : Բայց դատախազքն չկարացին գալ ի ժողովն՝ զի մին միւսոյն հիւանդութեամբ խափանեցաւ. նմին իրի եւ Պեղազիոս խորամանկութեամբ զերծաւ՝ մեկնելով զբանս ինչ ի բանից իւրոց յուղղափառ միտս եւ զայլն ուրանալով թէ ասացեալ իցէ եւ նզովելով միանգամայն միաբան ընդ եպիսկոպոսացն՝ 1. թէ մահկանացու առեղծեալ իցէ Եղամ, եւ թէ նմա եւեթ վնասեալ իցէ մեղք նորա, 2. թէ չիցեն պիտոյ շնորհք վասն միոյ միոյ ի գործոց, եւ թէ շնորհքն ոչ այլ ինչ իցէ՝ բայց անձնիշխանութիւնն, օրէնքն եւ վարդապետութիւնն : Այսպէս պատրեալ եպիսկոպոսացն՝ ետուն վճիռ թէ ուղղափառ է Պեղազիոս :

Մինչդեռ Պեղազիոս ընդ ամենայն տեղիս պարծանօք հռչակէր զԵւք յազթութիւնն եւ զընդունելութիւն եպիսկոպոսացն՝ անտուստ յԱփրիկեցւոց աշխարհին ի խորագոյն իմն քննութիւն ածաւ վարդապետութիւն նորա : Օ՛ի իբրեւ հասին անդր Ստոսիոս եւ այլ եւս արեւմտեան եպիսկոպոսուէք յարեւելից՝ քննեաց Աւգոստինոս զգործս ժողովոյն Վիոսպողեայ եւ եցոյց զերկրիմի միտս Պեղազեայ. գումարեցաւ բազմամբոխ ժողով ի Արքեդոն (416) իբրեւ 60 եպիսկոպոսաց եւ մեւս եւս ժողով ի Միղեւէ՝ առաջնորդութեամբ Աւգոստինեայ, մերժեցան Պեղազիոս եւ Աեղեստիոս ի հազորդութենէ եկեղեցւոյ եւ առաքեցին սիւնհոդոսքն երկուքին թուղթս առ Խննովկենտիոս քահանայապետ Հռոմայ՝ զի «վճիռքն իւրեանց իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյ առաւե-

լազոյն ունիցին զօրութիւն, : Գոզեաց զնոսա Իննովիներտոս, զի որպէս արժանն էր դիմեցին յաթոռն Պետրոսի եւ յայտ արար թէ մերժեալ եւ օտարացեալ են Պեղազիոս եւ Կեղեստիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցոյ : Այնուհետեւ ուրախութեամբ բարբառէր Աւգոստինոս, յուսացեալ թէ առցէ իսկ եւ իսկ վախճան մոյրութիւնն . «Այլ ազ, ասէր ցժողովուրդն, երկու ժողովք զայն զոր վասն իրացս սահմանեցին՝ առաքելցին առ աթոռն առաքելբան, անտի եկին թուղթք հաստաստութեան . ազտ առ զառ դառաաստանն, այլ երանի թէ եւ մոյրութիւնն, :»

Եւ այց սակայն իբրեւ ի միւսում ամի պայազատէր զԻննովիներտոս Չոսիմոս (417—418), միւսանդամ Կեղեստիոս եւ Պեղազիոս յուսացան մտանել ի հաղորդութիւն : Այլ արդեամբ իսկ Կեղեստիոս յետ կայոյ ամս ինչ յԱփեսոս եւ անտի փոխելոյ ի Կոստանդինուպոլիս, իբրեւ ետես թէ մերժեցաւ յԱթոսիկոս հայրապետէ վասն մարտ ուսմանց եւ զի զգուշացոյց նա գրով զեղիսիպոսունս Աօխայ, Թեոսաղոնիկեայ եւ Արքեպիսկոպի, ներկալ յամենայն կողմանց՝ բողոքեաց առ Չոսիմոս քահանայապետ : Աս՝ քանզի չէր հմուտ անցից նոցա, ժողովեալ սբնհոդոս՝ քննեաց զդաւանութիւնն՝ զոր մաստցանէր կեղծաւորութեամբ Կեղեստիոս, թէ զոր ինչ խօսեալ իցէ վասն խնդրոցն յուզելոց յանձն առնէ առաքելական դատաստանի նորա, զի եթէ մարդկեղէն ինչ մոյրութիւն ի ներքս սարգեալ իցէ՝ առաքելական ժճուով նորա ուղղեացի . դաւանեմք, ասէ, թէ պարտ է մանկանց աւետու կնիք ի թողութիւն մեղաց բոտ օրինաց կաթութիւնէ եկեղեցոյ եւ բոտ բանից Աւետարանին, քանզի միայն մկրտելոցն սահմանեաց Տէր զարքայութիւն երկնից, եւ յորժամ ասեմքն թէ մանկանք ի թողութիւն մեղաց մկրտին, ոչ զայն կամեմք հաստաստել թէ մեզքն սերրնդեամբ իցէ, որ հեռի է ի կաթութիւնէ եկեղեցոյ . քանզի մեղք ոչ եթէ ի մարդոցն ծնանին, զի չէ արց յանցանք բնութեան՝ այլ կամաց : Չոսիմոս յետ բազում խիւք հարցանելոյ զնա՝ առաքելք առ եպիսկոպոսունան Ափրիկեցոց չլինել վազվազ ի հաւատաղ ամբաստանութեանցն եւ կոչէր իսկ զնոսա՝ գաղ ցուցանել զդատարարութիւնն ընդդէմ Կեղեստիոսի : Այլ իբրեւ այն ինչ յղեալ էր զայն պատգամ Չոսիմեայ (417)՝ հասանէր առ նա թուղթ ի Պեղազեաց հանդերձ մեւս եւս թղթով ընծայութեան Պրայիզոսի եպիսկոպոսի Արուստղեմայ յաջորդին Յովհաննու եւ էր ընդ նմին դաւանութիւն Պեղազեաց հանգոյն Կեղեստեայն, պատ ի պատ ինչ բանիւք զեկզեանկան մեղաց եւ զշնորհաց . «Այնպէս գաւանեմք, ասէ, զանձնիշխոսութիւնն՝ զի եւ զայս ասեմք թէ կարօտ միշտ աստուածեղէն օգնականութեանն եմք, եւ ոչ միայն նորին մոյրեալ են որ ընդ Մանեայ ուսուցանեն թէ չկարէ մարդն խորշել ի մեղաց, այլ եւ այնպիկ որ ընդ Առ-

փանեայ ասե՛ն թէ չկարէ մարգն մեղանչել, քանզի երկդքին եւս բառնան ի միջոյ զազատութիւնն: Այլ մեք ասեմք թէ կարող է մեղանչել միշտ մարգն, զի միշտ զմեր անիշխանութիւնն դաւանիւք: Արպէս ի կեղծաւոր բանիցն Աեղեստեայ նոյնպէս եւ ի սաննէ ըմբռնեցաւ Օստմոս եւ սխանհոգոսն նորա, յանդիմանեցան զբով կախկոպատուք Ափրիկեայ, զի ելին ի բանս արանցն մերժելոց յաթառոց իւրեանց՝ Հերոսի եւ Ղազարու: (Հայնժամ ժողովեցան կախկոպատուք Ափրիկեայ ի ժողով կաաարեալ՝ ի Աարքեղոն, (418) յորում էին կախկոպատուք Չ14: Անդ յօրինեցան ինն կանոնք հախառակ Պեղազեան վարդապետութեան եւ ընդ զործոց ժողովոյն աւարեցան ի Հռոմ հանդերձ թղթով ²:

Տեսեալ Օստմոսեայ զհասատութիւն կախկոպոսացն Ափրիկեաց եւ զչիոթութիւնն զոր յարոց կազմն Պեղազեան ի Հռոմ, եւ քննեալ եւս ստուգադոյնս զգիրն Պեղազեայ, իբրեւ եհասանաւստ եւ թուղթն սխանհոգոսական, ապա դառապարտեաց եւ նա քստ կանոնացն այնոցիկ. կոչեաց միւսանգամ յատեան զԱեղեստիս, բայց նա զիպողադոյն համարեցաւ փախչել ի Հռոմայ, յայն սակս նշովեցաւ եւ մերժեցաւ յեկեղեցւոյ հանդերձ Պեղազեաւ: Օստմոս գառաստան հանդերձ գլխովք մնորութեանց՝ առանձինն իմն թղթով ³ ծանուցանէր Օստմոս Ափրիկեացոյն եւ ամենայն համօրէն եկեղեցւոյ եւ ահամանէր նշանակ ընդունելու-

1 Concilium plenerium.

2 Ար ասէն թէ մահկանացու ստեղծաւ Արամ, այնպէս զի մեռանել հարկ եր նմո, թեպէս մղառնէր թեպէս ոչ, եւ կամ թէ մահ մարգան ոչ զմղաց զհետ եկեալ իցէ, այլ հարկ բնութեանն իցէ, այնպէս որ նշովեալ եղիցէ: 3. Ար ասէն թէ չէ պորա զմեծիւնն մտաղածինն միտել, եւ կամ եթէ միտել եւս որ զնոսս ի թողութեան մղաց՝ ոչ յայն սակս ինչ է՝ զի սղլածական մղա ունիցին, որ միտուութեամբ միտաին մեղաբանն ընկնէր, եւ վասն այնորիկ միտութեանն ի թողութեան մղաց՝ զար ե վասն մանկանց, այնպիսին նշովեալ եղիցէ: 3. Ար ասէն թէ շորհչիկ Աստուծոյ որ քրիստոսիս արգարացաննն զմի միայն ի մղացն զործելոց պատեալ, այլ ոչ եթէ այս օգնականութիւն ընդմեջ յայնմ հետե, նշովեալ լիցի: 4. Ար ասէն թէ այնչափ ինչ միայն օգնական լինին մղ շորհչիկ Աստուծոյ ի քրիստոս Յեսուս, առ ի շեղանելոյ այլ եւս, զի իմացուցանին մղ զպատուիրանն, զի գիտացուք թէ զինչ պորա իցէ մղ զործել եւ զինչ զործել, այլ ոչ եթէ ասմ մղ զբութեանն զբարին՝ զոր ծանեալ, սիրելոյ եւ կոտորելոյ, այնպիսին նշովեալ լիցի: 5. Եթէ ասեցէ որ թէ ասեալ լինին մղ շորհչիկ արգարացուցմամբ, զի գիւրգայնս կատարեցուք զայն ինչ զոր բնութեանն զբութեամբ կատարելոց էալ, այնպէս զի մեք մղելն եւ ասանց ինչ շորհչանց պարգեւի կարող իցեմք զնայն կատարել թեպէս եւ ոչ այն-

պէս գիւրաւ, այնպիսին նշովեալ լիցի: 6. Ար զբանս Յովնանու առաքելոյ թէ յորժամ ասեմք թէ մղա ոչ ունիմք՝ զանձինս խարմք եւ շեմարութիւն ի մղ ոչ զայ, այնպէս ինն մինէ՛ թէ առ իմարհուութեան եւեթ պորա իցէ ասել թէ ունիցիմք մղա, եւ ոչ եթէ արգեամք այնպէս իցէ, այնպիսին նշովեալ լիցի: 7. Եթէ որ ասեցէ թէ սուրբք զբանս անբուժական աղօթիցն թէ թող մղ զպարտեալ մը՝ ոչ զանձանց ինչ իմանայցին, բայց չէն պիտոյ նոցա այն ազաւուք, այլ զայլ մղաւորս ի ժողովրդինն, այնպիսին նշովեալ լիցի: 8. Եթէ որ ասեցէ թէ սուրբքն առ իմարհուութեան ասին թող մղ զպարտեալ մը, եւ ոչ եթէ այնպէս զանձանց հաւատան, այնպիսին նշովեալ լիցի: — Ի հին ինչ մեռնազգի եւ առ Փոստեայ ընդ միջ երկրորդն եւ երրորդ կանոնին կայ մեւս եւս կանոն այսպէս. Ար ասէն թէ ընդ միջ սեղւոյն պատմոց եւ դրոսիսին (արդայութեան) կայ մեւս եւս միջին ասեղի յոր երթան մանկանք շարտուք յերջանիկ ինչ կեանս, այնպիսին նշովեալ լիցի: — Այս կանոն թեպէս եւ թուի թէ համեմատ մաջ Աւգոստինոս յօրինեալ է, այլ չէ ամենայնիւ համեմատ լորդապետութեան եկեղեցւոյ, յայն սակս կործի թէ ընդ այլց կանոնացն եւ առ առաջի եկեալ իցէ ժողովոյն Աւգոստինոսայ, այլ Հաստատեալ ի սխանհոգոսական կախկոպոսացն եւ կամ յետոյ ի քահանայապետէն Հռոմոյ:

3 Epistola tractatoria.

Թեան Պեղազեանց՝ արկանել ձեռնադիր թղթոյն այնորիկ, նոյն պէս եւ Մարտինոս կայսր հան հրամանս¹ (418—421) մերժել զՊեղազիոս եւ զՍեղեւոսիոս ի հռոմէական սահմանաց. զտեղւոյ եւ զժամանակէ վախճանի նոցա չէ յայտ : Միայն 18 եպիսկոպոսունք չառին յանձն արկանել ձեռնադիր եւ արտօրեցան, յորս հոյակապ էր Յուդիանոս եպիսկոպոս Լեղանտնի Լազոսափնեայ՝ ընդ որում բարեկամութեամբ էր երբեմն : Սակայն բազում իւրք մեղմականազոյնս խորհէր նա քան զՊեղազիոս եւ մտաւ իմն ի Նէս պեղազեանս : Իսկ ի վերայ հակառակորդացն իւրոց արկանէր մանիքական մոլորութիւնս, որպիսի ինչ՝ կարծել արմատական ինչ չարութիւն ի մարդկեղէն բնութեան, ստգտանել զամուսնութիւն, եւ վարդապետութիւն մերձաւոր ի ճակատագրականութիւն² : Իբրեւ ետես նա հանրերձ ընկերակցօք պարանացն թէ զուր է բողբջել ի թղթոյ անտի Տօսիմեայ քահանայապետի առ տիեզերական ժողով, երին գնացին ի Նիղիկիա առ Թէոդորոս Մոսիսուստացի : Իայց եւ անդ ի գաւառական սիւնհոդոսի դատապարտեցան : Յետ մահուան Մարտինոս դարձան յիտաղիա զի քննեցցէ զբատաստան նոցա Սեղեւոսիոս քահանայապետ, եւ իբրեւ մերժեցան ի նմանէ՝ դէմ եղին միւսանգամ յարեւելք. բայց անդէն ի Վոստանդինուպոլիս հան զնոսա հալածական Լատիկոս հայրապետ : Թէպէտ եւ նորին երկրորդ յաջորդ Նեստորիոս միտազոյն էր ի նոսա վասն ներքին խնամութեան մոլորութեանն, այլ իբրեւ հասին առ նա հրամանք քահանայապետին Սեղեւոսիեայ, եւ Մարտինոս Մերկատոր բարեկամ Լազոսափնեայ դիպեալ անդէն ի Վոստանդինուպոլիս ունէր զդէմ մոլորեցուցչացն, հան յայնժամ Թէոդոս Ի. օրէնս՝ մերժել զնոսա ի քաղաքէն (429) : Եւ յետ այնորիկ ժողովն Եփեսոսական (431) դատապարտէր զվարդապետութիւն Պեղազեայ եւ Սեղեւոսեայ եւ ինէր անհետ յարեւելքս : Իւանզի այն մոլորութիւն չեզիտ ինչ մուտ ի ժողովրդեանն, այլ ի մէջ գիտնոց եւեթ էր հակառակութիւնն, մինչեւ Յուդիանու պատրելով իմն զանձն ասել յայտնապէս թէ ոչ ընդ եկեղեցւոյ է նմա վեճումն, այլ ընդ երկուց վարդապետաց :

Իսկ յարեւմուտս մատուցաւ հակառակութիւնն յառաջ սակայն յայլ իմն մեղմազոյն կերպարանս, եւ առանձինն՝ վասն Յասագոսահմանութեան (նախասահմանութեան) : — Լազոսափնոս ի մեկնելն իւրում ճշգրտազոյնս զկարեւոր հարկ շնորհացն՝ յաւե-

1 Sacra rescripta (Ս-Կերք) :

2 Fatalismus.

լեալ էր ասել եւ զորս առաջին կան : — Յետ մեզացն Աշխարհայ ըստ կարգի եւ օրինի՝ հարկ էր ամենայն մարդկան կորնել . այլ Աստուած ըստ մեծութեան ողորմութեան իւրոյ ի բազմութենէ անտի զանգուածոյ անկելոցն ընտրեաց զամանս տալ նոցա զչնորհո իւր եւ զպարգեւս իսպառն համբերելոյ . սոքա լինին որդիք Աստուծոյ . եւ եթէ մոլորին եւս նոքա առ սակաւ մի յուղիղ ճանապարհէ, սակայն դառնան ասպարէն ցապաք ի կատարածին ի շնորհո, (զորս եւ կոչէր Պատարեայոյ յառաջագոյն, Սահմանեալս յառաջագոյն¹) : Իսկ հիմն եւ պատճառ ընտրութեանն այնորիկ ոչ այն է, ասէ, զի յառաջագոյն տեսանէ Աստուած եթէ իւրովի գործակից շնորհացն լինելոց է որ, եւ ոչ արժանիք ինչ մարդկան՝ այլ ազար ընտրութեանն Աստուծոյ (զոր կոչէր Յառաջագոյն օահմանուամն առ կեանս²) : Կմին հակառակ թողու, ասէ, Աստուած զայլսն յապականութեան անդ իւրեանց եւ ցուցանէ ի նոսա զիւր արդարութիւնն, երթան նոքա ասպարէն ցապաք ի կորուստ, իրր ոչ եթէ զի փրկել կամէին եւ ոչ կարէին, այլ զի ի չարիսն յարեցան կացին բերկրութեամբ ուրախութեամբ : Այլ պարտ եւ պատշաճ է մարդոյ խնարհեցուցանել եւեթ զզուէ իւր առաջի անքնին դատաստանացն Աստուծոյ որ նոցա ողորմութիւնն եւ սոցա արգարութիւն ցուցանէ : Արբեմն եւս իմն համարձակագոյնս խօսի Աւգոստինոս եւ զնէ երկրորդ իմն յառաջագոյն սահմանուամն Աստուծոյ (յառաջասահմանուամն առ պատիժս³), սակայն յայնժամ ցուցանէ միանգամայն եւ զմեծ խտր երկոցունց յառաջ սահմանութեանցն եւ մեկնէ թէ ոչ զմի եւ զնոցն օրինակ սահմանէ Աստուած առ կեանս եւ առ պատիժս :

Իսկ ակրիկեցի վանականք վանացն յԱղրումետոն հայեցեալ յառաջին ինչ խտագոյն բանս Աւգոստինեայ որ վասն անդրէպ իմն մեղանչելոյ մարդոյն եւ անընդդիմակաց զօրութեան շնորհաց⁴, զորս հարկ էր ուղիղ մտօք իմանալ եթէ համեմատեք որ զնոսա ընդ բանից մոլորութեանն Պեղագեայ, ընդ որոց կուռէրն Աւգոստինոս, համարեցան թէ զանձնիշխանութիւն մարդոյն ամենեւին իսկ բառնայցէ Աւգոստինոս ի միջոյ (յամի իբրեւ 427) : Մինչդեռ երկրորդք գրովք (վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան, եւ վասն յանդիմանութեան եւ շնորհաց) կամէր շինել զմիտս նոցա վարդապետն սուրբ, անտուստ ազդ եղեւ նմա (428) ի ձեռն երկուց արանց ժողովրդականաց գաղիացւոց Պրոպետրայ եւ Հիլարիօսի թէ ի հարաւային Պարթիա բազումք ի վանականաց եւ ի կղերականաց իխտ իմն համարին զվարդապետութիւն նորա, եւ թէպէտ եւ ընդունին եթէ սկզբնականն մեղօք մնասեցաւ եւ տկարացաւ բնականն զօրութիւն, սակայն այոպէս իմն համարին թէ պարօ է մարդ-

1 Praecitii, praedestinati.
2 Praedestinatio ad vitam.

3 Praedestinatio ad poenam.
4 Gratia irresistibilis.

կեղևն կանայ կանխել յընդունելութիւն գործական հաստատոց, եւ ասոյս յեւր այնորիկ գայ յարի ի նա շնորհն Աստուծոյ եւ արեւելեան կատարի վերատին ծնունդն: Եւ գրեւեղ եւս ի շնորհս անդ ոչ շնորհացն Աստուծոյ ասն, այլ որոշման մարդոյն եւ արժանաւորութեան արդեանց նորա: (Այն տակ թէպէտ եւ համեմատ բազմաց ի հարց սրբոց՝ ուսուցանելին թէ վճիռն Աստուծոյ վասն վերջութեան ընտրելոցն՝ է յօրինեալ ըստ կանխադիտութեան արժանաւորութեան արդեանց նոցա, սակայն ոչ զայնպիսի արժանաւորութիւն արդեանց իմանային զոր շնորհոքն Աստուծոյ ստացեալ ուրուք իցէ՝ որպէս հաղքն իմանային, այլ որ ի վարելոյ բնական զօրութեանն լեալ իցէ:

Սրբա կուեցան Աէս պեղագրեանք կամ Մասսիղիացիք: Գրեւտար Զատագոյ մարութեանն այնորիկ էր (Յովհաննէս Աստօրիանոս, (ըստ Գեներարեայ՝ սկիւթացի, ըստ Փոսեայ՝ հռոմայեցի) կրթեալ ի վանականութիւն ի Բեթղահէմ, երթեալ երկիցս տեսանել զվարս վանականաց յԱզիպտոս, եւ ապա (400—405) աշակերտ լեալ եւ մտերիմ՝ Յովհաննէս Բակերընեի եւ ձեռնադրեալ ի նմանէ սարկաւազ, եւ ապա ի Մասսիղիա ընէր երեց եւ հայր վանաց անդէն: Վանդի բուն բանք մարութեան նորա էին ի գլխաւոր գիրսն իւր՝ (24) Բանակցութեանց հարցն¹ (յորում ամփոփեալ էր զամենայն զոր ինչ լուեալ էր ի միայնակեցացն եզիպտացոց վասն վանական կենաց) անուանեցաւ ի հակառակորդաց իւրոց Բանակցիչ²: Բաց ի նմանէ էին եւ Փաւստոս եպիսկոպոս Ուիզլայ, Գեներարիոս Մասսիղիացի եւ բազում վանականք. նա եւ հոյակազ մատենագիրն եկեղեցւոյ Սինիենտիոս Վերիացի (+ յամի իբրեւ 450) կարծի ի նոցա համարի:

Իսկ եւ իսկ իբրեւ լուաւ Աւգոստինոս սկտաւ տալ նոցա պատասխանի ընդարձակագոյնս (ի գիրոն վասն յառաջաճմանութեան սրբոց, վասն պարգեւի իսպառն համբերելոյ), այլ յեւ տակաւինչ միոյ վախճանէր ի բազմափաստակ կենացն (28 Աւգ. 430) ի ժամանակի զի պաշարեալ էր քաղաք եպիսկոպոսութեան նորա Հիպպոն ի Սանդազաց: Փոխանակ Աւգոստինոսի կուէին այնուհետեւ ընդ Մասսիղիացոց Պրոսպէր եւ Հիլարիոս, յորս յարեցաւ յետոյ եւ Փուղզենտիոս եպիսկոպոս Ուուպէ քաղաքի Ափրիկեցոց (+ 533) եւ անձանթ մատենագիր գրոցն «Վան կոչման հեթանոսաց», (որ ըստ ոմանց համարի Պրոսպէր եւ ըստ այլոց Վեռն Ե. ի սարկաւազութեանն) յորում մեղմեցեալ իմն են խոտագոյն ինչ բանք Աւգոստինոսի վասն յառաջաճմանութեան:

Աղբ լեալ էր Արեւոտինոս քահանայապետի ի ձեռն Պրոսպերայ եւ Հիլարեայ վասն նորոգ մարութեանն, եւ կշտամբեր Արեւոտինոս զեպիսկոպոսունս Գաղիայ զի յայնչափ ժամանակս

1 Collationes patrum.

2 Collator.

անցին կացին լուռ: (Յետուստ ուրեմն առհասարակ դատապարտանցաւ եւ վարդապետութիւն Աէս պեղադեանց յերկրորդ սիւնհոդոսին Արաւսիոյ (Ղ)րանժ, 520) եւ Վ աղենախայ (Վ ալանս, 530) եւ հաստատեցաւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ թէ եւ «Առաջին սկիզբն հաւատոցն պտուղ շնորհացն է, եւ պարտ է կաճիել շնորհացն՝ զի կարիցէ գործել մարդն գործ բարութեան, նա եւ վասն արդարացելոցն եւ սրբոց պիտոյ են հանապազորդ շնորհք՝ զի աւելել ի բարին մարթայցեն», — Հաստատեցան վճիռք սիւնհոդոսացս ի Բոնիփակեայ Բ. քահանայապետէ: Այլ ըստ յայտնի իսկ բանից Աեղեւոթինեաց քահանայապետի (ի թուղթն առ եպիսկոպոսս Վաղիայ) զխորազոյն մեկնութիւնս վասն յառաջահմանութեան եւ անցման սկզբնական մեղաց յամենեպին՝ եթող եկեղեցի՝ ազատ առ ի քննութիւն աստուածախօս վարդապետաց, եւ ոչ ամենայն կարծիք Աւգոստինեայ վասն սոցին՝ հանան ի հրամանակարգ վարդապետութիւն՝ եկեղեցւոյ:

102

Մինչդեռ արեւմուտք այսպէս յառաջին ի լուսաւորագոյն մեկնութիւն քրիստոնէական մարդկախօսութեանն (վարդապետութեան զմարդոյ), անդուստ եւ արեւելք ըստ իւրեանց տեսականն ընթացից՝ վարէին յառաջ զմեկնութիւն քրիստոսախօսութեանն (վարդապետութեանն վասն անձին Վրիստոսի):

Վրանզի իբրեւ ընդդէմ Արիանոսացն հաստատեցաւ կաթարեալ ասորոսաժողէնն բնութիւնն ի Վրիստոս, որպէս կանխագոյն ընդդէմ Ուարծականացն եւ յետ այնորիկ ընդդէմ Ապողինորեայ կաթարեալ ժարդիլիլիլն բնութիւն ի Վրիստոս, այնուհետեւ կայր մնայր խնդիր ի միջի վասն փոխադարձն հաղորդութեան բնութեանցն եւ գործողութեանց աստուածութեանն եւ մարդկութեան ի Վրիստոս: Եւթի թէ եւ ի սմին դարձեալ յԱրոզինեայ գրգռեցան իրքն, որ զմարդկեղէն ոգիսն յառաջագոյն դնէր մեղուցեալս եւ ապա անկեալս ի մարմինս. յայն սակս եւ Արիանոսք ասէին Բանին մարմին եւեթ առնուլ եւ ոչ ոգի, եւ յայտնագոյնս իսկ Արօերն Ապողինար ուսուցանէր չառնուլ Բանին՝ ոգի բանական, որում ընդդէմ ոգորէին Մեծն Բարսեղ եւ Վրիգորիոսքն երկզբին (Աստուածաբանն եւ Վիւսացին), զի պարտ էր, ասեն, Բանին առնուլ զամենայն իսկ մատունս մարդոյն, որք միանգամայն փրկելոցն էին, ուր նմին հակառակ ըստ Ապողինարեայ ազնուագոյն իսկ մասն մարդոյն (այս ինքն՝ ոգին) մնայր առանց փրկութեան: Ի մեկնել զայս հաղորդութիւն Բանին ընդ մարդկութեան հաղք որ յԱղէթասաժողէական Եղբայք էին՝

1 Dogue.

մանաւանդ զստակելի թաւորութիւնն աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութեանց ի Վրիստոս պնդազոյնս յառաջ բերելին, ուր նմին հակառակ դարոյն Նախորդեան մանաւանդ թեոզորոս Տարսոնացի եւ Վիորորոս Մոսիսուեստացի ջանային ջերմազոյնս զերկոսին բնութիւնն անջատս ի միմեանց ունել՝ երկուցեալ ի շիթութեանէ: Աստաթին իմն երկայնժամանակեան հակառակութիւնք առին սկիզբն, այս ինքն Նեստորականութիւն եւ Աւստիքականութիւն: Ի վաղընջուց իսկ արկեալ էին սերմանք այսց երկուց ընդդիմակաց մոլորութեանց, եւ յաճախեալ մանաւանդ ի կողմանս սրտեւեղց, այնպէս զի վաղ իսկ Աթմանաս՝ եւ Վրիորդ Նաստիքանցացի՝ կռուէին զյոյզ ընդ երկուց եւս մոլորութեանց: Նա

1 Աթմանաս (ընդգեմ՝ Նեստորականութեան) ի թղթին առ Եղիսիոս եպիսկոպոս Վորջնիստացոց (զբ. յամբ 369). «Չիտրդ կամ թէ քրիստոսեայ իսկ առաւելիքն՝ որ առնն թէ բանն էին ի մարմն սուրբ իբրեւ ի մի որ ի մարգարէից, եւ ոչ եթէ զնոյն իսկ (զբանն) մարդ եղեալ՝ մարմն ի Մարիամայ առնելով. այլ թէ այլ որ քրիստոս էր եւ այլ որ բանն՝ որ նոր զան զՄարիամ եւ յառաջ իսկ զան զյաւիտեանս էր որքէ շոր. եւ կամ զան որպէս քրիստոսեայք իցնն՝ որ առնն թէ այլ որ Արդին է եւ այլ որ Աստուծոյ բանն»:

Այլեւն գործեալ՝ (ընդգեմ՝ Աւստիքականութեան) «Որ գծիք արտաք ժայթքեցնն թէ մարմինն որ ի Մարիամայ նաւ՝ էակից բանին աստուածութեան է... կամ օ՛ յայն ամպարաւութիւնն եհաս՝ առել եւ իտրտել թէ ինչն աստուածութիւնն ի միասին էակոն շոր՝ թղթառեցաւ եւ ի կատարելութեանն յանկատարութիւնն էին, եւ թէ որ ի իւրին թեւեռեալ էր՝ ոչ մարմինն ինչ էր, այլ ինչն ի զիստոյնն եւութիւնն ինաստութեանն, որ աննոյնի նարտարակեան եղեւ, եւ այլն»:

Այլեւն գործեալ՝ «Չի զոր մարդկեղէն մարմնն բանին կրեւ, զայն աննոյնն բանն որ ընդ մարմնայն միաւորեալ էր, առ ինչն հաներ, զի մի հարզդք աստուածութեան բանին կարիցեմք լինել, եւ այն իսկ զարմանալի էր կորի՝ զի նոյնն եւ կրեւ եւ չկրեւ. կրեւ՝ զանգի իւր իսկ մարմնն շարարեւ եւ զի ի շարարեալ մարմնի անդ էր (բանն). չկրեւ՝ զանգի բանն, այնու՝ զի Աստուած է ի բնէ, անկրակն է... առկայն զայս յայն սակառեւ... զի զմերն առեալ բանին եւ մասուցեալ գառարագ, աննեւն իսկ ընկզմացէ. եւ յետ այնորիկ զերթոմ մի զչեքուցեմք: (Ա. Վորջնի. ԺԺ.) Այլ այս ամենայն ոչ եթէ առաջք ինչ եղն, որպէս անանգ կարծեցրին»:

Եւ այլաւ. «Մարմնն՝ էակից բանին եղեւ. որպէս կամ զիտրդ եղեւ էակից եւ զայսից, աւր գառարարեմք. զալ է, եւ թէ մարմնն՝ որ ի բնէ աստուածութիւնն չէ՝ փոփոխմանն աստուածութիւնն լինի, ապա հիմ Վրիստոսեան կառարեցք՝ որ զչայն միտն վամն բանին ի մէջ բերեն»: (Աստիքականութեան. Դար. Բ. ընդգ. Արդ.)

Եւ ի սինհոզոստիան թղթին առ Աւստիքացիս (յամբ 363) (ընդգեմ՝ երկուցուց եւս մարմնութեանց). «Այլ զանգի եւ զմարմնաւորութեանն զնեստորինն օմանք վինել ընդ միմեանն թուէին, հարցոց զերկոսին կողմանս. զոր օմանք գառնեմք՝ ի նոյնն եւ այլէ հառնեմք. այս ինչն թէ ոչ որպէս ի մարգարեոս եղեւ՝ նոյնպէս ինչ բանն Աստուծոյ էին ի լրման յամանակաց ի մարդ սուրբ, այլ թէ ինչն բանն մարմնն եղեւ, եւ որ ի կրկարանս Աստուծոյ էր՝ զկրկարանս նաւալ առ, եւ ի Մարիամայ ըստ մարմնայ վամն մի մարդեանն եղեալ եւ այնպէս զարդ մարդկեղէն ի նմա ոչլ բովանդակ պատեալ ի մարմն՝ մասնել յարդայութիւնն երկից: Եւ զայս գործեալ գառնեմք թէ ոչ մարմնն անշունչ կամ առանց զարդութեան կամ առանց մտոց ուն զնեստորն»:

2 Վրիորդ Նաստիքանցի (ի թղթ. առ Քրեան). 1. «Եթէ որ զուրեմ Մարիամ աստուածութիւնն ոչ հաւատայ, արտաք աստուածութեանն է: 2. Եթէ որ զքրիստոս ընդ նոյնն իբրեւ ընդ իտրդակ ստեղծ անցանել եւ հասել. եւ ոչ թէ ի նմա աստուածապէս՝ զանգի առանց առ մեղացութեան, եւ մարդկարար՝ զանգի ըստ մեղագեանն օրինաց յորինեալ ստեղծ, ի նմին ամպարաւութեանն է: 3. Եթէ որ ստեղծ թէ ստեղծու մարդն եւ յետ այնորիկ եւ մեւս ի նա Աստուած, եւ այլն եւս: 4. Եթէ որ երկուս Արդիս զմին Աստուծոյ եւ ի շորեւ եւ զմեւ ի մեր ճեւծանիցն, եւ ոչ զմի եւ զնոյն, այնպիսին եւ յայնմ որքեզրութեանն ի բաց անկանիցի, որ իտասուցեալ է՝ սրոց ուրդոն հաւատան: 5. Եթէ որ կարծեցիք զաստուածութիւնն ի նմա իբրեւ ի մարգարեի վերայ շարհոց ազգեցութիւն գործեալ եւ ոչ եթէ ըստ էութեանն կարպէս եւ զպիտեալ, եւ այլն: 6. Եթէ որ իտելլոյն երկիր ոչ գագանեւ, եւ այլն: 7. Եթէ որ զնա ի գործեմ ամա ի կատարելութիւնն հասեալ, եւ կամ յետ աստուածութեանն կամ յարութեանն ի մեակուց յարգութիւնն ստեղծ ընկալեալ, նշովեալ լինի: 8. Եթէ որ եթէ որ սկիզբն առնաւ եւ յառաջագեմ լինի՝ Աստուած է. թեպէտ եւ ամի զմեանն այն ամենայն, այլ յայն սակառ ամի զի սակառ նմանք մարդեանն էկաց: 8. Եթէ որ զմարմնայն սրայ ստեղծ

եւ յարեւմուտս ստիպէր եւ երեւելին Մարտինոս մեկնել Ճշրագոյնս զվարդապետութիւն Բանին մարմնացելոյ ընդդէմ Ղեկորիոսի ուրումն՝ որ կանխեալ էր քան զՆեստոր ի նոյն մոլորութիւն, զոր յետոյ առ յետս՝ հաւանեցուցանելով զնա Մարտինեայ, յամի իրրեւ 426¹:

Թէպէտ եւ ոչ հակառակասիրութիւն լոկ իրքն էին, սակայն բազում ինչ լինէր նպաստ յերկայնժամանակեան հակառակութիւնսս եւ այն իսկ զի նախանձընդդէմ ընդ միմեանս էին եկեղեցիքն Մետիոքայ եւ Մղեքսանդրիայ, եւ մանաւանդ եկեղեցին Մղեքսանդրիայ Նանայր հնարէր յաւուրց անտի Վրիգորի՝ Վազիանգացոյ՝ անել ընդ իւրով ճիսութեամբ զեպիսոպոսութիւն արքունական քաղաքին եւ զիճակին Ղոստանդինուպոլեայ, ուր նմին հակառակ յաճախագոյնս ի զիճակէն Մետիոքայ կոչէին յայն աթոռ եպիսոպոսունք, որպէս Ոսկեբերանն, Նեստոր եւ Փղարիանոս:

Նեստորիոս ծնեալ ի Վերմանիկիա Ատրուոց աշակերտ Թէոդորի Մոփաուեստացոյ (+ 428), վանական եւ երէց յ(Նտիոք՝ կոչեցաւ ի հայրապետութիւն Ղոստանդինուպոլեայ յետ Սիսինիոսի զիսճանին (428). ամբարձ զնա Թէոդոս Բ. յայն աթոռ վանս համբաւոյ ճարտարիսուսութեան նորա եւ առաւելագոյն բարեպաշտութեան, Թէպէտ եւ Թէոդորետոս իսկ եպիսոպոս Սիւրեայ նորին ժամանակակից շատխօս իմն կոչէ զնա եւ անտեղեակ բազում իրաց, ցանկացող փառաց առաջի ժողովողեանն եւ կեղծաւորութեամբ ստացեալ անուն բարեպաշտութեան: Նա աւանդիկ ինքն իսկ Նեստոր յայտնագոյն քան զամենեսին եցոյց զիւրոց բարուցն նկարագիր, մանաւանդ զյանձնապաստանութիւնն յառաջնում՝ ճառի անդ զոր ի Ղոստանդինուպոլիս խօսեցաւ. «Տուր ինձ,

պժժ հանեալ եւ ի բաց ելեալ եւ կամ զաստուածութիւնն՝ մերկացեալ ի մարմնոյ անտի, զի առ զպլտեան նորս մի անոց: 9. Եթէ որ զմարմին յերկից իջեալ եւ ոչ ասի եւ ի մէջ լեալ ասիցէ, եւ այլն: 10. Եթէ որ ի մարդ որ առանց մտց իցէ, յուսայ, եւ այլն եւս...»

1 Ղեկորիոս (վանական եւ երէց գաղթացի) ի Թէոփի անդ ուղղութեան (emendationis) առ եպիսոպոսունս քաղցոյ գրէ. «Զինչ ինչ նախ ամբաստանութիւն զանձնէ ժառանգեց, անորք իմ մեծարայք եւ քահանայք երանելիք, ոչ գիտեմ. եւ զինչ ինչ յիս նախ արգարացուցանիցեմ, ոչ գտանեմ: ... Եթէ չառնելով ի միս Ղոստանոյ կարգութիւնն ըստ մարց մտց եւ բանաստեղծեան իորհրդիմք՝ սրբես թէ ի վաթարագոյն ինչ իրս թուիցի մաղ ի շնորհակալ Ղոստանոյ զանձն, եւ յայն սակազմպետ զմարգն ասցիցեմք ընդ Յեառն ծնեալ զի սրբոյն որ ինչ Ղոստանոյն է՝ Ղոստանոյ միջնումս ասցիցեմք, եւ սրբոյն առանկինն որ ինչ միանգամ մարգոյն է՝ մարգոյն եւ թէ հաշտեցիմք, յոյս ե թէ չարբորք իմն զէմս յերբարգութիւնն մեծանիցեմք, եւ ի միջն Ռեզուս Ղոստանոյ՝ սիստիցիմք յօրինել

երկուս քրիստոսս. զոր ինքն Յէր Աստուած քրիստոսս ի բաց ասցիցի: Ապա խոստովան լիցուք զՅէր եւ զԱստուած մարգիսուս քրիստոս՝ մի միայն Ռեզի Աստուծոյ, որ անձին իւրում՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի Հօրէ ննաւ, իսկ մեզ ի ժամանակի Հոգւով արբով ի Մարեմոյ ի միջս Պատէ եւ զիւ մարգ, ծնաւ Աստուած: Եւ խոստովանելով զերկոսին էութիւնն զմարմնոյ եւ զիստին՝ ընդունիմք բարեպաշտ հաւանութեամբ հաւատաց զմի եւ զնոյն Աստուած եւ մարգ միշտ անբաժի եւ անբաժին, եւ ի ժամանակէ անձ մարմնոյն ասելոյ՝ այնպէս զամենայն որ Աստուծոյն է՝ ասեմք անցանել ի մարգ անգր, զի եւ այն ամենայն որ մարգոյն է՝ Աստուած անգր գայցե. եւ սովին մարգ եղև Բանն մարգին, իբր ոչ եթէ ի միմանս ինչ փոխելով կամ այլայլելով մա սկիբն լինելոյ որ ինչ չէրն, այլ իրրեւ զօրութեամբ աստուածնզէն սնանութեանն Բանն Հօր ի Հօրէ երբեք չմեկնելով, մարգ նմարտութեամբ կամացաւ լինել, եւ մարմնացաւ Միանինն ծածուկ իորհրդեամբն՝ զոր ինքն գիտէ. քանզի մաղ արժան է հաւատաւ եւ նմա՝ գիտել: ...»

ասէր յկայսր, զերկիր արբեալ ի Հերեաիկոսաց եւ ես տոց քեզ ընդ այնր զերկինս : Հայածեա դու զհերեաիկոսս ի բաց, եւ ես եղէց քեզ օգնական առնել բնաջինջ զՊարսիկս, : Բառ բանիցն նոյնպէս եւ զգործսն կամէր ցուցանել . արկ նա ի նեղ զԼքիանոսան սր տակաւին ի ծածուկ ժողովէին ի պաշտօն իւրեանց ի Աստուանդինուպոզէս, մինչեւ ինքնին լուծին նոքա զտեղի պաշտամանն իւրեանց, բայց անկաւ ի վտանգ մեծ եւ քաղաքն, զի առ զպարտցան այրել զքաղաքն խորհեցան : Խռովութեամբ եւ ազմկաւ ջանայք ցրուել եւ զայլ եւս աղանգան, մանաւանդ զԼպողինարեանցն :

Բայց զմոլորութիւնն խլէր՝ զի մոլորութիւն ի տեղւոջն անկեցէ : Յետ խոստանալոյ ժողովողեան իւրում ստուգազոյն ինչ վարդապետութիւն վասն Արզւոյն Լատուծոյ ընծայեցուցանել տայք առնել սկիզբն մոլորութեանն ի ձեռն Լնասասաիսի երիցու եկելոյ ընդ նմա ի կողմանց Լնտիոքայ (բառ Սոկրատայ) եւ կամ ի ձեռն Վարդեայ եպիսկոպոսի Մարկիանուպոզացոյ (բառ Ալիքի) : Աս առաջի Վեստորի քարոզէր հակառակ «Լատուածածինն», առնաւն որ առհասարակ ընծայէր Մարիամու, որ եւ յառաքելութեան իսկ հանգանակի էր վաղ ակնարկեալ : Իժէպէտ եւ ամենեքին գայթակղէին, սակայն Վեստորիսս եւ հասասատեաց զբանս Լնասասաիսի կամ Վարդեայ բազում ճառիւք եւ ասէր թէ պարտ է զՄարիամ Վրիստուածին ասել եւ զմարդն որ ծնուա ի նմանէ, Լատուածակիր կամ Լատուածընկալ¹, յորում իբրեւ ի աստուծոյ բնակեալ իցէ Լատուած, որով սպարէն մարմնաւորութիւնն ընծ լսկ բնակուելեւ Ռանին, եւ Ռանն յաւիտենական չեցէ մարդ լեւալ : Եւ ասկաւ մեկնեալ յետոյ՝ յայանեցաւ մոլորութիւն նոքա իբրեւ վարդապետութիւն երկուց անձնաւորութեանց առ միմեանս կացելոց ի Վրիստոսս, որք սպարաբն եւեթ եւ քարոյական իմն օրինակաւ միայն իցեն միաւորեալ ընդ միմեանս . ուր նմին հակառակ ուղղափառ հարքն Եղեքասնդրիականք ղնէին իրական իմն կամ ճշմարիտ միաւորութիւն Ռանին ընդ մարդկութեան, կամ միաւորութիւն երկուցն բնութեանց ի մի անձն Վրիստոսի, այնպէս զի ընկիցի փոփոխ հաղորդութիւն աստուածեղէն եւ մարդկեղէն սեպհականութեանցն (428—429) :

Իսկ եւ իսկ յառնէր խռովութիւն մեծ ի օրեզերական քաղաքին . կէսք յայտնի եւ կէսք ի ծածուկ՝ մեկնեցան ի հաղորդութենէ Վեստորի, մեծ մասն ժողովողեանն գուչէր «Ունել ունիմք արքայիկ, այլ եպիսկոպոս՝ ոչ», եւ յարեցան յեպիսկոպոսն Ալեգեկեցոց ի Պրոկոսոս որ ի քաղաքի անդ էր յայնժամ եւ խօսեցաւ առաջի Վեստորեայ ճառ ի գովութիւն սրբոյ Աուսին եւ կոչէր զնա Լատուածածին, նա աւանիկ եւ ոմն ի վանականաց համարձակեցաւ անդէն յեկեղեցւոջ արգելուլ զՎեստոր չկատարել զխոր-

¹ Θεοφόρος, Θεοδόχος.

Հուրզան սրբութեան՝ վասն զի հերեպիկոս է: Բայց Նեստորիսս խնդրէր զզոյժ իւր բռնութեամբ. ապր առնել զմանս բանապղել, զկէս բրածեծ եւ զայլս ի վտարանդիկս ապր հանել:

Բայց անտուտ ճառքն Նեստորեայ գրով, եւ համբառ իսկ վարդապետութեանն փութանակի տարածեալ սփռէր ի ձեռն աշակերտաց Թէոփորի Մոփսուեստացոյ յարեւելս եւ յետ սակաւինչ միոյ եւ յարեւմուտս: Թէպէտ եւ աստ եւ անդ եզիս բազում հակառակութիւն, սակայն եւ այնպէս բազումք յարեցան ի նոր վարդապետութիւնն Նեստորի, այնու՝ զի դիւրահաս իմն թուէր քան զբուն վարդապետութիւնն եկեղեցոյ, մանաւանդ յորժամ պաշտպանք մոլորութեանն կեղծաւորէին ըստ գրոց իմն խոսել եւ ցուցանէին այլանդակ զաստուածական սեպհականութիւնն ի վերայ մարդկեղէն բնութեանն քարոզել, յասելն՝ թէ Լստուած տկարացաւ, չարչարեցաւ, մեռաւ եւ այլ եւս նոյնպէս: Մանաւանդ կռիւ իմն էր վանականացն եզիպտացոց, ոմանց ընդունելով ասել Լստուածածին եւ ամանց ոչ:

Յայնժամ անց ի մէջ Ալեքեղ հայրապետ Եղեքսանդրիայ (յամէ 412, յետ մահուն Թէոփիղեայ հորեղբոր իւրոյ, յորմէ եւ կրթեալ իսկ էր եւ եկեալ զհետ նորա ի ժողովն առ Աաղնեաւ): Սա թուի յԼստուծոյ իսկ սահմանեալ հակառակ նեստորականութեան, որպէս Եթանաս եւ Եւզոստինոս յարիանոսական եւ ի պեղագեան հակառակութիւնն: Հանէր իսկ եւ իսկ թուղթ հոգւական առ վանականնսն վտան խնդրոյն: Արպէս մտքը, ասէր, որ ըստ սովորական կարգի յղանան եւ ծնանին՝ ոչ մտքը մարմնոյն կոչին, այլ համբռն իսկ մարդոյն յորինելոյ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ, ըստ նմին օրինակի, ասէ, պարտ է եւ զՎերիտտուէ ասել. զի Բանն յաւիտենից որ ի Հօրէ ծնաւ, այնու՝ զի առ զմարդկեղէն բնութիւնն, ծնաւ ըստ մարմնոյն ի Մարիամոյ, եւ յայն սակս Լստուածածին է Մարիամ: Եւսպէր եւ առ կայսր եւ առ երկուս աւղոտասկաննսն (առ Աւգոստինոս եւ առ Պուղքերիոս) թուղթս երկուս, մանաւանդ թէ ճառս վասն ուղղափառ հաւատոց ի Վերիտտոս, բայց զՆեստորէ չառնէր ինչ ցայն վայր յիշատակ յանուանէ:

Եւ յետ այնորիկ սկսաւ եւ ընդ Նեստորեայ հաղորդութիւն թղթոցն: Ալեքեղ ուսուցանէր, իրատէր եւ յորդորէր, եւ Նեստոր ապր պատասխանի համառօտս եւ ամբարաւանազոյնս, եւ զբանն Ալեքեղ չկարէր կամ չկամէր առնուլ քաջ ի միտ: Եւստ առնէր Ալեքեղ յերկրորդ թղթի անդ իւրում թէ «Ազ զայն ա սեմք թէ Բանն ըստ էութեանն ի մարմին փոխեցաւ. չասեմք թէ Բանն զպաճաւ փոխեցաւ ի մարդ՝ որ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ կայ. այլ պս իսկ են մեր հաւատք զի ասեմք թէ Բանն ըստ անձնաւորութեան՝ առ զիւրեւ մարմին ոչ առանց բանաւորն

1 Էոս՝ մոմոտոս

որւոյ. եւ այնպէս եղեւ մարդ օրինակաւ ինչ իւրք որ անձառ է յարարած մտաց. եւ այսպէս Բանն իբրեւ Արդի մարդոյ, աստ շըրջեցաւ, իբր ոչ եթէ լոկով կամաց կամ հաճութեան ինչ միաւորութեամբ, կամ որ նոյն է՝ զդէմն լոկ առնլով, այլ միաւորութեամբ երկուց այլեւայլ բնութեանց ի մի Տէր մեր Արիստու Վրիստոս: Իբր ոչ եթէ այլակերպութիւն բնութեանցն միաւորութեամբն բարձաւ, այլ աստուածեղէն եւ մարդկեղէն բնութիւնքն անձառ իմն օրինակաւ ի մի անձն Վրիստոսի ընդ միմեանս միաւորեցան: Եւ յայն սակս ասեմք թէ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս էր, եւ էր ծնեալ ի Հօրէ, այլ ըստ մարմնոյն ծնաւ ի Առւսէն, ոչ եթէ զի աստուածեղէն բնութիւն նորա յերանելի Առւսին առ նախ սկիզբն, կամ թէ պիտոյ ինչ էր նմա երկրորդ անգամ ծնանել: Աչ ծնաւ նա նախ իբրեւ մարդ որ լոկ յոր յետոյ եկեալ իցէ Բանն, այլ անդէն ի մօրն արգանդի ընդ մարմնոյն միաւորեցաւ, եւ այնպէս ծնաւ ըստ մարմնոյն: Եւ յայտ վերաց հաստատէ ապա եւ զմի երկրպագութիւնն Վրիստոսի եւ զկոչել Առւսին՝ Աստուածածին:

Ամին հակառակ Վեստոր չհամարեալ ի դէպ լայնագոյն բանիւք կացուցանել զիւր վարդապետութիւնն յանդիման, եւ ոչինչ յայտ արարեալ թէ հաւան եւ միաբան իցէ մտացն Արիւրի թէ ոչ, միայն ի մէջ առեալ զբանն նորա՝ «Չարչարել», վեր ի վայր ըստգտանէ, թէպէտ եւ վաղ հասեալ էր Արիւրեղ զամենայն պատճառս իմանալոյ չարաչար զբանն: Ապա գովէ զԱրիւրեղ զի երկուս անշփոթ բնութիւնս ի Վրիստոս ընդունի, եւ հենգնելով իմն ասց նմա խրատ զգուշագոյնս դեգերել յուսման գրոց օրոց:

Իբրեւ ետես Արիւրեղ թէ չեղին սենկն արքունիք թագաւորին թողթոց նորա եւ Վեստոր հնարէր արկանել զքահանայապետն Հռոմայ զԱրիւրեղինոս յինքն՝ առաքելով առ նա եւ ճառս ինչ ի ճառից իւրոց, առ առաքեաց Արիւրեղ ի սկզբան 430 ամին զսարկաւազ իւր զՊոսիդոնիոս հանդերձ գրով ի Հռոմ, հրաման տուեալ զիեթէ եւ Վեստոր տուեալ իցէ զիւր թուղթան եւ զճառան, եւ նա տացէ զայն թուղթ՝ քահանայապետին: Այլ թուղթք եւ ճառք Վեստորի վաղ հասեալ էին ի Հռոմ. հարցանէր ի թուղթս անդ Վեստոր վասն պեղադեան եպիսկոպոսացն (Փարիսոսի, Փղորոսի եւ Արոնտիոսի) փախուցելոց ի Աոստանդինուպոզիս եւ կեզճաւորէր չգիտել զմոլորութիւնս եւ զպատճառս մերժման նոցա, եւ յայն սակս ինդրէր խորհուրդ ի քահանայապետէն թէ զինչ պարտ իցէ ընդ նոսա առնել, եւ ապա յետ այնորիկ իբրեւ յաւելուած ոչ ինչ այնպէս կարեւոր բանից՝ ածէր զնորիմք զսիշատակ կռուոյն իւրոյ ընդ Ապողինարեանց, ընդ Արիստոսաց եւ ընդ կղերականաց ոմանց՝ որ զչարչարանն Վրիստոսի տայցին աստուածութեանն, եւ զանփոփոխն աստուածութեանէ

ասիցենն ի մարմին շրջեալ, եւ թէ զերկոսին բնութիւնսն խառնած կիցեն ընդ միմեանս: Հայհոյեն, ասէ, զԲաննն որպէս եթէ ի Առնէն առեալ իցէ սկիզբն եւ չամաչեն Աստուածածին զՂոյսն անուանել: Թէպէտ եւ մարթ է զայն անուն ներել, այնու զի Բանն զմարմին ընտրեաց իւր ի տաճար, այլ ոչ յայսպիսի ինչ միտս թէ մայր լինեալ իցէ նա Բանին. յայն սակօ պատշաճագոյն է, ասէ, անուանել զնա Վրիտասածին: Թէ զինչ եւ որպիսի պատերազմունս վտան սոցին կրիցէ՝ համարի լինեալ վաղ ծանօթ Աեղեստինեայ ի համբաւոյ. սակայն բազումք, ասէ, յայնցանն որ որոշեալ էին՝ դարձան յուղղութիւն:

Իսկ Ս. Աիւրեղ յայտ առնէր ի թղթի անդ իւրում թէ պարտս իմն համարի չկալ այսուհետեւ լուռ, այլ “ըստ հին եկեղեցական սովորութեան”, տալ զըոյց քահանայապետին վասն իրացն դիպելոց: Անտ ցուցանելոյ նմա մի ըստ միջէ զմոլորութիւնն, պատմէ որ ինչ ցայն վայր գործեցաւ եւ որչափ ճարակեալ չարն է եւ թէ որպիսի ինչ միտք իցեն յարեւելս, եւ խնդրէ խրատ ի նմանէ թէ արդեւք յամիցէ այլ եւս ի հաղորդութեան ընդ Աեստորի:

Ա աղ իսկ ի հասանել ճառիցն Աեստորի ի Հռոմ, տեսչութեամբ՝ Վեռնի սարկաւազապետի (որ է ինքն Վեռն Ա. մեծն) թարգմանեալ էին ի Աասիանոսէ ի հռոմայեցի լեզու, այլ իբրեւ ժամանեաց եւ հրեշտակութիւնն Աիւրղի, իսկ եւ իսկ ժողովքը Աեղեստինոս սիւնհոգոս ի Հռոմ (430): Վատապարտեցաւ վարդապետութիւն Աեստորի եւ եղան եւս նզովք ի վերայ նորա եւ սահմանեցաւ անկանել յաթոռոյն՝ եթէ չկայցէ ի բաց ի մոլորութենէն յետ 10 աւուրց յորմէ հետէ հասանիցէ նմա հրամանն: Առաքեցան թուղթք սիւնհոգոսականք առ եպիսկոպոսունս արեւելից, որպէս եւ առ Աովհան հայրապետ Անտիոքայ յաջորդ Թէոդոսայ († 427), առ կղերն եւ առ ժողովուրդն Աոստանդինուպոլեայ: Իսկ Աիւրղի առանձինն՝ ոչ միայն յանձն եղել վարել զտեսչութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ յորժամ ի բաց անկանիցի Աեստոր, այլ եւ զհամօրէն իսկ կատարումն վճռոց սիւնհոգոսին Հռոմայ յանձն արար քահանայապետն՝ զի “ճոխութեամբ հռոմայական աթոռոյն, ի տեղոջ եւ փոխանակ քահանայապետին վարեսցի ի զմին՝ իշխանութեամբ”,¹:

Հայեցեալ Աիւրղի ընդ գործոյն ծանրութիւն յառաքել իւրում զթուղթ քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ յաւելոյր եւ թուղթ մի յիւրմէ յորդորել զնոսա ի միարան գործակցութիւն, եւ մանաւանդ զհայրապետն Արուստղեմայ զԱղիւնաղին կամ զԱրմաղ, եւ աղաչէր հնարել շրջել զմիտս Աեստորի: Աւ արդեամբք իսկ հան ի գլուխ զպարտս բարեկամութեանն

¹ Nostrae sedis auctoritate adsecta, nostraque vice et loco cum potestate usua.

Յովհաննէս Անտիոքացի՝ աղաչելով յոյժ զԱետոր մի ընդ Ատուածածինն անուան հակառակել որ ի բազմաց երեւելի երեւելի հարց արկաւ ի կիր, որ եւ ըսաւ ՚Աետորի իսկ կարծեացն՝ եթէ սւղիղ զք նովաւ վարէր, չէր ինչ մերժելի: Ինչպէս եւ կարճ իմն է, ասէ, ժամանակ աւուրցն տասանց սահմանելոց ի քահանայապետէն Հռոմաց, սակայն թէ ուղիղ խորհիցիս, մի եւեթ ժամ շատ եւ բաւական է լուծանելոյ զգժտութիւնն եւ դարձուցանելոյ խաղաղութիւն յեկեղեցի անդր յուզեալ: Յետ այնորիկ ժողովէր Ալուրեղ սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա (430), եւ աւարէր անտի Կ եպիսկոպոսունս ի Աոստանդինուպողիս, ցուցանել ՚Աետորի զզճիւ քահանայապետին Հռոմաց եւ ընդունել ի նմանէ զմերժումն մոլորութեանց իւրոց: Բայց վասն զամենայն պատրաստան ՚Աետորի կարծելոյ՝ ես նոցա Ալուրեղ ի ձեռս 12 յառաջագրութիւնս կամ նզովս զե արկցէ նա նոցին ձեռնագիր: Ի վէջ եկն ՚Աետոր, մերժեաց զզճիւ քահանայապետին եւ հակառակ 12

1 Եթէ որք խոստովանեցի՝ եթէ Ատուած է ըսա ճշմարտութեան յմտնուէլ, եւ վասն այնորիկ ասուածածին՝ զուրբ կայն. քանզի նմա մարմնապէս զմարմնացեալ զԲանն որ յԱտուածոյ, նզովեալ եւ զիցի: 2. Եթէ որ ոչ խոստովանի ըսա անձաւորութեան փանել ընդ մարմնոյ Բանն որ յԱտուածոյ չորս եւ թէ մի է քրիստոս հոգեբար իւրով մարմնապէ, այս Բան՝ զնոյն լեալ Ատուած փանդամայն եւ մարդ, Ն. Ե. 3. Եթէ որ ի վերայ փոյն քրիստոսի բաժանէ զանձաւորութիւնն յետ փառաւորութեան՝ փառաւորելով զնոս փոյն յարեւութեամբ որ ըսա պատուոյ իցէ եւ կամ ըսա նախութեան կամ իջնածութեան, եւ ոչ մեծաւանդ զամբարութեամբ՝ որ ըսա ընդան փառաւորութեան իցէ, Ն. Ե. 4. Եթէ որ երկուց երեսուց կամ անձաւորութեանց անհոտեալ սոյ զրանս աւետարանիս եւ աւարելեան զրոց եւ կամ զոր վասն քրիստոսի ի որրոցն ասացեալ է եւ կամ իւր՝ վասն իւր, եւ զիես սոյ իրեւ մարդ՝ իորհելով ուրոյն ի Բանն Ատուածոյ, եւ զիես զարեւել իրեւ զատուածովայնելս՝ փոյն Բանն որ յԱտուածոյ չորս, Ն. Ե. 5. Թե որ տարհի յանդրնել ասել թէ ասուածակիր մարդ է քրիստոս եւ ոչ մեծաւանդ՝ Ատուած ըսա ճշմարտութեան, իրեւ մի Արդի, եւ ընութեամբ, քանզի եղև մարմն Բանն եւ հաղորդ մը եղև մըձաւորութեամբ աւրեան եւ մարմնոյ, Ն. Ե. 6. Եթէ որ յանդրնել ասել թէ Բանն որ ի չորս Ատուած կամ սեր է քրիստոսի, եւ ոչ խոստովան լինի թէ նոյն Ատուած եւ մարդ է փանդամայն, այնու՝ զի Բանն մարմն եղև ըսա զրոց, Ն. Ե. 7. Եթէ որ ստիցէ զԲնուս իրեւ մարդ ընկաղեալ ազգիցութիւն ի Բանն Ատուածոյ, եւ թէ ի Ռիաննիս փառաւորութիւն մըձեցաւ՝ իւրոս եր նա այլ որ արտաքոյ քան զնա կացեալ, Ն. Ե. 8. Եթէ որ քրի ասել եթէ մարմնոյն որ ի վերն աւաւ պարս է

երկրպագակից Բանն Ատուածոյ լինել եւ փառաւորակից եւ ընդ նմին յորըճելե Ատուած իրեւ զայլ որ ընդ այլում, (զի կցն կամ ընդ որ ի վերայ յորի հարկ ասնէ այնպէս իմանալ), եւ ոչ թէ մեծաւանդ փոզ երկրպագութեամբ պատուիցէ զՅմտնուէլ, եւ մի փառաւորութիւն ի վեր աւ նա աւարիցէ, այնու՝ զի Բանն մարմն եղև, Ն. Ե. 9. Եթէ որ ստիցէ զՓ աւեր Յիսուս քրիստոս փառաւորել ի չորս զով, վերեւել նմա իրեւ օտար ինչ զորութեամբ եւ ի նմանէ աւետալ ազգեկցութիւնն ի վերայ պսոցն պղծոց եւ զպատուար ի մարդիկ ընդան ասուածագորս, եւ ոչ թէ մեծաւանդ նորս իսկ սեպտակն զչորսն ստիցէ, որով եւ զատուածագորս զանչլիսն ազգեկցանցեցէ, Ն. Ե. 10. Քահանայապետ եւ առաքեալ խոստովանութեան մըս աւսն լեալ զքրիստոսն ասուածեղեն զիցր եւ մտայնանել զանն վասն մը ի հոս անուչից Ատուածոյ եւ չորս. որք եթէ որ ոչ ստիցէ թէ որ յԱտուածոյ Բանն եր՝ քահանայապետ մը եւ առաքեալ եղև, այնու՝ զի մարմն եւ ըսա մը մարդ եղև, այլ՝ այլ որ ուրոյն մարդ ի կնոթէ. կամ թէ ստիցէ որ թէ եւ վասն իւր մտայն նա պատարագ եւ ոչ թէ վասն մը փոյն, քանզի ոչ եթէ կարոս ինչ պատարագաւ եր՝ որ մըսն ոչ զիւրեր, Ն. Ե. 11. Թր ոչ խոստովանի թէ կենդանարագ է մարմն Յիսուս եւ սեպտակն նորսն իսկ Բանն որ յԱտուածոյ չորս, այլ յայլ ինչ աւրուք քան զնա յարեցելոյ ի նա ըսա պատուոյ, եւ կամ իրեւ ասուածութեանն սուգնչակիսի. եւ ոչ թէ մեծաւանդ կենդանարագ, որպէս ասացին, այնու՝ զի իւր իսկ Բանն է որ կարոզն է զամենայն կենդանի ասնել, Ն. Ե. 12. Եթէ որ ոչ խոստովանեցի զԱտուածոյ Բանն լարբարեալ մարմնով եւ խաչեալ մարմնով եւ զմեծ նաչակեալ մարմնով, որ եւ եղև անդրու նիկ ի մեւելոյ, այնու զի եւ կենդն է եւ կենդանարագ, իրեւ Ատուած, Ն. Ե. 13.

նգովեցն՝ դնէր եւ ինքն երկոտաւան նգովս հակառակ միոյ միոյ ի նոցանէ :

Սակայն եւ եպիսկոպոսունքն արեւելից շրնկաբան զնգովան Աիւրղի, որպէս թէ նպաստաւորը Եպողինարեան աղանդոյն իցեն : Ընդդէմս եպիսկոպոս Սամօտաւայ դնէր առանձին գիրս ընդդէմ նոցա, բայց նշանաւոր է քան զնորայն այն զոր թմեադորեանն գրեաց, եպիսկոպոս Աիւրեայ՝ հրամանաւ հայրապետին իւրոյ Յովհաննու Ընտիրացւոյ : Այնչ գոյ ի սոպա մուրութիւն, բայց զի թերեւս ուրանալ իմն թուի զհազորգութիւն սեպհականութեանց երկուցն բնութեանց, եւ այնպէս գրեթէ ճշմարտութեամբ ընդ ճշմարտութեանն կռուէին : Եպաքէն թմեադորեանս (Ծն. 393) կրթեալ էր ի մանկութենէ ի կեանս վանականութեան առ ոտս Մակեդոնիոսի մեծի վանականի, որոյ աղօթիւք իսկ շնորհեցաւ ծնունդ նորա՝ ծնողացն, երեւելի էր վարուք սրբութեան. ածաւ ակամայ յեպիսկոպոսութիւն Աիւրոս քաղաքի Եսորւոց. թէպէտ եւ յայնժամ եւս դեգերէր յաճախազոյնս յԸնտիրոջ՝ քարոզել յեկեղեցւոջ փոխանակ Յովհաննու : Եթէ չէր նորա ժամանակս ինչ պաշտպան լեալ Նեստորի եւ հակառակ Աիւրղի՝ փայլէր աւնուն նորա յեկեղեցւոջ իբրեւ զՅովհաննու Ոսկեբերանի եւ զմեծին Բարսղի (ըստ թիլլմոնայ գաղտացւոյ) : Եյսպէս յանկարծաւտ փոխեցան միւրք արեւելեայցն :

103

Եւ ընդ նոյն ժամանակս վանականքն եւ կղերականք՝ որ հաւածեալ ի Նեստորէ էին, առեալ էին մուրհակ ամբաստանութեան առ կայսր թմեադոս Բ. եւ աղաչեցեալ զի լինիցի ժողով տիեզերական : Յետուստ ուրեմն յանձն առ կայսրն թելարդեալ ի քահանայապետէն, թէպէտ եւ զայրացեալ իմն էր նա ընդ Աիւրեղ, իբրեւ ընդ այր խռովիչ, պատրեալ այսպէս յիւրոց արքունականացն : Սահմանեցաւ սիւնհոզոսն յանուն երկոցունց կայսերացն թմեադոսի Բ. եւ Աղենտիանոսի Գ. ի պենտակոստէս 431 ամին յԵփեսացւոց քաղաքին : Եւ ճապարեաց եհաս նախ Նեստոր 10 եպիսկոպոսք եւ աւուրքք ինչ կանխագոյն քան զժամանորի ժամանակն հասանէր եւ Աիւրեղ իւրովք եպիսկոպոսք, եւ այլքն եւս յառաջ կամ յետոյ հասանէին աւելի քան զ200 թուով : Միայն Յովհանն Ընտիրացի իւրովք եպիսկոպոսքն չերեւէր ուրեք :

Յետ ընդ երկարն սպասելոյ՝ ապա հասանէր ի նմանէ թուղթ պատճառելով զերկայնութիւն ճանապարհացն. եւ ի վեշտասունբորորում աւուր պենտակոստէիցն հասին երկուք յեպիսկոպոսաց նորա՝ Եպառայն եւ Էրապողեայն՝ յայտ առնել ի նորա անուն զի եթէ դէպք եւ պատահալք տայցեն՝ նմա առաւել եւս յամել,

արասցեն զոր ինչ իցեն առնելոց: Բայց առաքեալ էր կայսրն զՎանդիդիանոս զոմն կոմս յԼփեսոս վասն զկարգաւորութիւնն պահելոյ, հրաման տուեալ «մի խառնել ամենեւին ի խնդիրս հաւատոցն, քանզի անօրէնութիւն է, ասէր, որում յեպիսկոպոսական աշտիճանէ չիցէ՝ յեկեղեցական իրս եւ ի խորհուրդս զանձն միսել»: Սակայն եւ այնպէս քանզի բարեկամ էր Նեստորեայ Վանդիդիանոս՝ զամենայն հնարս հնարեցաւ զի յամեցուցէ զԺողովն մինչեւ ցգալուստ արեւելեայցն, քանզի այնպէս է, ասէր, հրաման կայսերն: Եւ զի չկարաց զրով զհրամանն ցուցանել՝ պատշաճ համարեցաւ այնուհետեւ Վիւրղի առնել սկիզբն առաջին գումարմանն (22 Յունի), նստեալ ինքնին զահերէց յանուն Վեղեստինեայ քահանայապետի: Երիցս հրաւիրեցաւ Նեստոր. յառաջումն միով աւուրբ յառաջ քան զգումարումն ետ պատասխանի թէ խորհեցայց եւ եթէ պիտոյ ինչ իցէ՝ եկից: Բայց անդէն ի նմին ժամանակի 6 եպիսկոպոսք կողմանն նորա բողոքեցին ընդ ժողովել սիւնհոդոսին մինչ չեւ եկեալ արեւելեայցն: Յերկրորդումն եւ յերրորդումն ստիպեալ տայր պատասխանի թէ եկից յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք միանգամայն ի միասին իցեն: Եպիսկոպոսունքն որ առաքեալ էին առ նա՝ սպասեցին յերկարադոյնս առաջի դրանց ապարանիցն՝ նախատեալ եւ թշնամանեալ ի զօրականէն որ պահէին զտուն նորա: Ինքնին իսկ Վանդիդիանոս զայր մտանէր ի ժողովն, խնդրէր գոնեայ աւուրս չորս յամեցուցանել զերօն, այլ չեղաւ նմա ունկն:

Սկիզբն առնէին հարքն քննութեանցն յեկեղեցւոջ սրբոյ Ղուսին. հանգանակն Վիկիայ եւ թուղթք գրեալք յերկուց կողմանց ընթերցան (երկրորդ թուղթն Վիւրղի առ Նեստոր, եւ սորա առ այն պատասխանի եւ որոշումն Վեղեստինոսի քահանայապետի): Աետ այնորիկ ի մէջ բերան վկայութիւնք հարցն (Գետրոսի Աղեքսանդրացւոյ, Աթանասի, Յուղիոսի եւ Փեղեքսի Հռոմայ քահանայապետաց, դարձեալ Թէոփիլոսի, Գրիգորի Վազեանզացւոյ եւ Վիւսացւոյն, Բարսղէ, Արարիանու, Ամբրոսիոսի եւ այլոց) վասն աղերսի երկուց բնութեանց առ միմեանս, եւ յետուստ բազում ճառք ի ճառից Նեստորի համեմատեցան ընդ նոսա: Բնդ թուղթան ընթերցան եւ երկոտասան նզովք Վիւրղի, այլ չքննեցան եւ չեղեւ վճիռ ինչ ղնոցանէ: Եպա ուրեմն յերկոյնի աւուրն այնորիկ դատապարտեցաւ Նեստոր ի 198 եպիսկոպոսաց եւ արկաւ ի պատուոյ եպիսկոպոսութեանն: Իսկ ժողովուրդն Լփեսացւոց որ առաջի դրանցն սպասեալ մնային՝ ընկալան մեծաւ ցրնծալից ուրախութեամբ զվճիռ ժողովոյն եւ տարան զհարսն շքով՝ ջահիւք լուցելովք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս: Ի վաղիւ անդր դատաստան ժողովոյն հրապարակաւ տարածանէր յԼփեսոս եւ հռչակէր քարոզն ընդ քաղաքն ամենայն: Բայց Վանդիդիան տայր

ի բաց պատառել, եւ բողոքէր վասն ամենայնի որ գործեցաւ եւ գրէր առ կայսր ամբաստանութիւն՝ թէ գործեն բռնութիւն Վիւրեղ եւ Մեմնոն եպիսկոպոս Նափեսացոց. զնոյն նոյնպէս եւ Վեստոր ադար իւրովք եպիսկոպոսօքն:

Վպա ուրեմն յետ աւուրց հնգից (27 Յունի) եկեալ հասանէր Յովհաննէս հայրապետ Մնտիոքայ 26 կամ 22 եպիսկոպոսօք: Առաքէր նմա ժողովն ընդ առաջ հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց անտի հրաւիրել զնա եւ ցուցանել միանգամայն թէ ընկեցեալ է Վեստոր ի պատուոյն: Բայց չտուաւ նոցա թոյլ՝ ելանել առաջի նորա, եւ յետոյ տուան ի ձեռս պահապանացն թուղթքն: Իսկ Յովհաննէս իսկ եւ իսկ իրրեւ իջեալ էր ի կառացն՝ ժողովեալ էր սիւնհոդոս յիւրոց եպիսկոպոսաց եւ ի 6 կամ 7 եպիսկոպոսաց որ զՎեստորիւ էին, եւ միայն ի բանից Վանդիդիանոսի եւ վեցից եպիսկոպոսացն այնոցիկ ընկէց յիշխանութենէ զՎիւրեղ եւ զՄեմնոն՝ առանց կոչելոյ զնոսա առաջն՝ իրրեւ արս բռնաւորս. իսկ զայլ եպիսկոպոսուէս որոշեաց ի հաղորդութենէ մինչեւ զգաստացին զատապարտել զերկոտասան նոյովն Վիւրղի: Վործք ժողովոյ սորա աւանդեցան ի գիր եւ առաքեցաւ զրոյց ի Վոստանգինուպողիս՝ դարձեալ մատուցանելով ամբաստանութիւն զՎիւրղէ եւ զՄեմնոնեայ թէ յուզեն խռովութիւնս, ուր զցորականն Վեստոր եւ Յովհաննէս ունէին յիւրեանց անձանց պահպանութիւն:

Ա աղվազակի յետ այնորիկ հասանէին հրեշտակք քահանայապետին՝ Երկադիոս եւ Պրոյեկտոս եպիսկոպոսունք եւ Փիղիպպոս երէց. Աւգոստինոս վախճանեալ էր եւ ավիրիկեցի եպիսկոպոսունք չխարացին զալ ի կոչն վասն արշաւանաց Անդաղաջն, բայց կարէոդոս եպիսկոպոս Վարքեդանի գրով զկարծիսն առաքէր: Եւ քանզի բերեալ էր հրեշտակացն թուղթ ի Աեգեստինեայ քահանայապետէ առ ժողովն՝ եղեւ միւսանգամ գումարումն (10 Յուլ.), յորում ընթերցաւ թուղթ քահանայապետին որ զառաջնն վճիռն իւր զՎեստորէ եւ զյանձնարարութիւնն իւր առ Վիւրեղ երկրորդէր եւ յորդորէր պահել զաւանդութիւնն, յուշ արարեալ թէ անդ ուրեմն են՝ յորում տեղոջ զՏիմոթէոսն կացոյց Պաւղոս առաքեալ եւ եղեւ նմին թելադիր պահել զաւանդն. քանզի «նոյն է, ասէ, տեղի (Նափեսոս), նոյն խնդիր (Վրիստոս Աստուած եւ մարդ) եւ նոյն պաշտօն (եպիսկոպոսութիւն)», «Վախ ի հռմայեցի ապա ի յոյն լեզու ընթերցաւ թուղթն եւ ընկալան եպիսկոպոսունքն միարան բարբառով հռանութեան: Ի վաղիւ անդր յերրորդում գումարմանն արկին հրեշտակքն Հռոմայ ձեռնագիր գործոց առաջին գումարմանն որք տուեալ էին նոցա ի քննութիւն յերկրորդումն: Վրեցաւ վասն ամենայն եղելոցն եւ առաքեցաւ առ կայսր ի ձեռն Նւտիքէօսի վանականի: Վպա ի չորրորդում գումարմանն (16 Յուլ.) ետուն մուրհակ Վիւրեղ եւ Մեմն

նոն վասն արհանելոյ զնոսա Յովհաննու յիշխանութենէ եւ խըն-
դրէին զի կոչեցի նա եւ տացէ ընդ այնք համար : Արկիցս առա-
քեցան առ նա եպիսկոպոսք երեք, բայց չէտղին զնոսա ելանել
առաջի նորա եւ յետ բազում յապազանայ՝ ընկալան նոքա պա-
տասխանի ի կղերականաց նորա թէ ընդ նորոյնոց չունի ինչ նա
հաղորդութիւն : Այլ իրրեւ ի վաղիւ անոք ի հինգերորդում գու-
մարաննն միւսանգամ հրաւիրեցաւ Յովհաննէս եւ չառ յանն
գալ, արգելաւ նա յեպիսկոպոսական պաշտամանէն եւ եթ՝ հան-
դերձ ՅՅ եպիսկոպոսքն, եւ ցուցաւ անոյժ եւ անգոր դատաստան
նորա վասն Աբելղի եւ Մեմնոնի : Ի նմին գումարանն հաստատե-
ցան եւ վճիռք արեւմտեան եկեղեցւոյ վասն Պեղազեանց :

Ասան այսր ամենայնի չէր ինչ տեղեակ կայսրն բայց որչափ
ինչ կողմն Յովհաննեանցն առաքէր զրոյց, քանզի Անտոնիոսնու
կոմս խափանեալ էր զճանապարհսն որ հանէին ի Աոստանդինու-
պողիս : Ասն սակս առաքէր Խէնոզոս զՊարղարիոս յԵփեսոս հան-
դերձ հրովարտակաւ՝ յորում սողտանելը զգործ ժողովոյն Աբելղի,
եւ զամենայն՝ անգոր եւ անհաստատ ցուցանէր, հրաման տուեալ
սկսանել միւսանգամ զքննութիւն խնդրոյն : Արկեղին կողմանքն
տային պատասխանի հրովարտակին. արեւելեայք յարգեալ զու-
վէին զհրաման կայսերն՝ պատմելով չարաչար զգործոց ժողովոյն
եւ զվարդապետութենէն. այլ նմին հակառակ՝ յայտ առնելը ժո-
ղովն թէ յոյզք եւ խնդիրք վասն Աետարի պատշաճ զգուշու-
թեամբ կատարեցան եւ վաղ տուաւ վճիռ. միանգամայն սրտըն-
ջէին զԱնտոնիոսեայ եւ զՅովհաննէ Անտիքոսեայ զի զարեկա-
մութիւնն նախամեծար քան զճշմարտութիւնն տանեն եւ զկայսր
ազաչէին զԱնտոնիոսնուս կոչել յետո : Այլ խնացեալ հարցն թէ
խափանեցաւ թուղթ նոցա զճանապարհայն, զգեցուցին այք մի
խմաստուն եւ հաւատարիմ ի մուրղի կերպարանս եւ զտեղէին ի
փոր գաւազանի նորա զթուղթն առ Վաղմատիոս հայր վանաց ի
Աոստանդինուպողիս : Աորա չէր ելեալ ի վանացն ամս 48, այլ
յայնժամ ժողովեալ զամենայն վանականս քաղաքին երթայր եր-
գովք թաղմոսաց բազմութեամբ ի պազատն արքունի. կոչի Վաղ-
մատիոս այլովք երեւելի հարսակք վանաց առաջի կացսերն, ցու-
ցանէ զնեղութիւն ժողովոյն, եւ տայ կայսր խոստումն՝ կոչել առ
ինքն հրեշտակութիւն ի ժողովոյ անտի :

Գալ եկին հրեշտակքն եւ շինեցին զմոտս կայսերն, եւ ժամա-
նեցին իսկ հասանել երիւք առուրք կանխագոյն քան զԻրենէոս
կոմս՝ որ գայր անսուստ պաշտպանել Աետարի առաջի կացսերն :
Այլ Իրենէոս գարձոյց միւսանգամ աջողութեամբն զամենայն ցա-
սումն թաղաւորին ի վերայ Աբելղի եւ Մեմնոնի, զնուս ցուցեալ
պարտ ամենայն զժառութեանցն, եւ արդեամբք իսկ ելանելոյ էր ի
քաղաքին հրաման՝ թէ անկեալ է Աբելղ յիշխանութենէն, ե-

Թէ չէր աճադարեալ հասեալ յայնժամ ատենադպիր կայսերն եւ բժիշկ Յովհաննէս ոմն անուն կոմս բերեալ զամենայն գործս ժողովոյն եւ այնպէս զիրենէսու կոմս ի բաց մերժեալ :

Այսանէր տարուուսէր այնուհետեւ կայսրն՝ մինչեւ ըստ իրատու թղթոյն 110ամեայ ծերոյ եւ խորամանկն Ակախայ եպիսկոպոսի Վերիացոց՝¹ սահմանէր ընկենուլ յիշխանութենէ միանգամայն զՆեստոր եւ զԱիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ առաքէր յԱփեսոս մեծաւ իշխանութեամբ զՅովհաննէս կոմս կատարել զհրամանն եւ ածել զամենայն ի միաբանութիւն խաղաղութեան : Այլ հազիւ հազ կարէր կոմսն զհայսերական հրովարտաբն առաջի երկուց կողմանց ի միում վայրի եւ ժամանակի ընթեռնուլ . աւերի ինչ քան զայն չկարաց վճարել : Եւ թէպէտ եւ ասպր նա դնել ի դիպահաւ զերեսին եպիսկոպոսունան ընկեցեալս յիշխանութենէ, եւ պահանջէր դաւանութիւն յերկուց կողմանց, այլ ընդդէմ բողոքէր ժողովն վանն կապանացն Աիւրղի եւ Մեմնոնի, եւ վասն դաւանութեանն ասէր թէ «ոչ յայն սակս եկաք եպիսկոպոսունքս, զի քննիցիմք ի հաւատս, այլ զի հաստատեսցուք զհաւատս» :

Յայտպիտում կարևոյ ժամանակի մատուցաւ առաջի նոցա մի ոմն ի կայսերական սուրհանդակացն տանել զթուղթս նոցա հաւատարմութեամբ, եւ գրեալ էր թուղթն առ կղերն Աոստանդինուպոլեայ : Հաւանեալ պաղատանաց կղերականացն թագաւորն հրամայէր ութ ութ հրեշտակս յերկուց կողմանց հասանել յԱփեսոս առ ինքն յարքունիս . պատուէր տուաւ վասն Նեստորի ի բաց գնալ յԱփեսացոց քաղաքէն յառաջին վանսն իւր մօտ յԱնտիգր եւ կամ այլուր ուր կամ իցէ :

Իբրեւ հասեալ էին պատգամաւորք ի Քաղկեդոն (Սեպտ.) պատուէր հասանէր անդէն մնալ, քանզի երկեւղ իմն էր թէ խառլ ինչ ի մայրաքաղաքին յուղիցի : Անդ յառաջ իսկ քան զամենայն պահանջէին հրեշտակք ժողովոյն թողուլ ազատ զԱիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ զհաստատութիւն վճռոց ժողովոյն, իսկ արեւելեայքն՝ պահանջէին զՆեստոր հաստատեսցի յաթոռ իւր, դատաւարտեսցին նզովքն Աիւրղի եւ հաստատեսցի մերժումն Աիւրղի եւ Մեմնոնի : Այլ ոչ սոցա եւ ոչ նոցա հաւանէր կայսր : Իբրեւ բազում հակառակութիւնք լինէին եւ ոչինչ լուծումն, այնուհետեւ կոչէր յանկարծ կայսր զհրեշտակութիւն ժողովոյն ի Աոստանդինուպոլեայ, կացուցանէր փոխանակ Նեստորի զՄարսիմիանոս յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդինուպոլեայ, ջնջէր զհրաման մերժման Աիւրղի եւ Մեմնոնի յիշխանութենէ, եւ պատուէր

¹ Այս Ալիք որ էր գլխաւոր հաւանողն Ռեփրեթի, գրեաց առ իննսուկնստս Հռոմայ քահանայապետ՝ աղաչելով զի բնկայի նա զիս ի հաղորդութիւն : Գրել գրեաց առ նա իննսուկնստս՝ շորհելով զոր ինչդերն . սակայն առաքէր

նախ զգրեմ առ Աղէքսանդրոս հայրապետ Սեպտեմբ, զի սորս քննեալ զհմարտութիւն սարկանաց նորա՝ ապա սոցէ նմա զթուղթն քահանայապետական (414) : Թաղի ինն . առ Ալիք . Անդ . :

ապր ամենայն եպիսկոպոսաց դառնալ յիւրաքանչիւր զինչախ :
 Կանդիկիանոս եւ Իրենէոս յաչաց ելին :

Ղարձան ամենայն եպիսկոպոսուէք յիւրաքանչիւր Եթառ ան-
 դէն ի նմին ամի (381, Հօկո.), այլ չէր միութիւն ընդ նոսա, զի
 խի եւ խի յետ դարձին նոցա ժողովեալ սինհոդոս նախ ի Տար-
 սոն եւ ապա յԱնտիոք՝ դատապարտելին զՎիւրեղ եւ զնզովն նորա :

104

Բայց բազումք յամենայն կողմանց ոգևոյ խաղաղութեան եւ
 զիջմամբ իմն ջանային ի լուծումն գժտութեանն : Առաջին ի նո-
 ցանէ ինքն իսկ Վիւրեղ էր. առաքէր նա հրեշտակութիւն (զՉէր-
 մոգինէս եւ զՂամպակիոս եպիսկոպոսունս) ի Հռոմ (432) խըն-
 դրել ի քահանայապետէն՝ զի զրեացէ թուղթ հասարակաց առ
 եպիսկոպոսունս եփեսոսական ժողովոյն եւ իւրով ճոխութեամբ
 հաւանեցուցէ մեզմագոյնս լինել առ եպիսկոպոսունս բաժա-
 նեալս : Յայն սակս գրէր առ նոսա Վիքստոս Գ. (432—440)
 թէ պարտ եւ պատշաճ է թողուլ յիւրաքանչիւր իշխանութեան
 ղեպիսկոպոսունան որ յԷփեսոս թեկն ածէին՝ Վեստորի, եթէ զու-
 ղիկ վարդապետութիւն եւ զհաղորդութիւն հռոմէական եկեղե-
 ցւոյ ընկալցին : Առանձինն իմն սիրով եւ գորովալից գրեաց քա-
 հանայապետն առ Յովհաննէս անտիոքացի, եւ զՄաքսիմիանոս
 հայրապետ Կոստանդինուպոլեայ յորդորէր՝ ժիր ի զործ մեարա-
 նութեանն լինել :

Այնուհետեւ եւ Խէնդոս՝ քանզի վասն եկեղեցւոյ եւ տէրու-
 թեան առհասարակ վնասակար զբաժանութեանն զայն համարէր՝ խոր-
 հրողակցութեամբ Մաքսիմիանոսի եւ ժողովոյ նորա կամեցեալ հա-
 մաօտագոյնս եւ արագագոյնս զիրան բժշկել, հրաման ետ գլխա-
 ւորաց երկոցունց կողմանցն, այս ինքն՝ Յովհաննու եւ Վիւրղի ա-
 ռանձինն առանց եպիսկոպոսաց գալ ի Վիկոմեդիա եւ հաշտել
 ընդ միմեանս, ապա թէ ոչ՝ չգալ երբեք այնուհետեւ յսկն թա-
 գաւորին : Խէպէտ եւ չգային նոքա առ միմեանս՝ զի հիւանդու-
 թեանն բարրանօք ի չքմեղս լինէր Յովհան, սակայն գործակալ
 հրամանին Արքեղայոս կոմս ստիպէր զնա անկանել ի պատգամն
 հաշտութեան : Յայնժամ ժողովեալ Յովհաննու սինհոդոս յԱն-
 տիոք առաքէին առ Վիւրեղ պայմանք հաշտութեան՝ ինդրջնով
 միանգամայն ի նմանէ մերժել զ12 նզովն իւր : Եւ իջաւ Վիւրեղ
 պայմանացն, բայց որպէս ի դէպ էր՝ չառ յանձն զվերջինն : Ըա-
 տացաւ իմն այնու Յովհաննէս եւ ծերունի եպիսկոպոսն Եկակիոս
 Իերիայ եւ մասամբ իմն եւ Խէնդորետոս, այլ ոչ՝ ամենայն սին-
 հորան : Յայնժամ ընդ մէջ անցանէր Պաւղոս եպիսկոպոս Կմե-
 սայ պատուական հասակաւ ծերութեանն եւ հանձարով եւ

հմուտութեամբ զործոց, հաւանեցուցանէր զնոսա համառօտիւ զիրան վճարել . յօրինեցաւ թուղթ հանդերձ հանգանակաւ իւիք՝ զոր առեալ Պաւղոսի տանէր ի դիմաց ամենեցուն յՂեքսանդրիա: Ինկալաւ Սիւրեղ զհանգանակն տեսեալ զայն միաբան վարդապետութեան իւրում, եւ ի նշանակ միաբանութեան երկուց կողմանցն տայր խօսել Պաւղոսի յեկեղեցւոջ ի մօտաւոր տօնի ծնընդեանն (433). ընդ մէջ հատանէր ժողովուրդն զբանս ծերունւոյն ձայն բարձեալ թէ՛ «Ղհա այս են հաւատք ուղղութեան, զայս իսկ կամէաք լսել: Բարւոք եկիր եպիսկոպոսոց ուղղափառ, արժանիք առ արժանին (Սիւրեղ) եկիր», : Եւս եւ ինքն եւս Սիւրեղ համառօտ բանիւք ի մէջ անցեալ հաստատէր զուղղութիւն բանից նորա եւ յուղարկէր զնա թղթով առ Յովհաննէս անտիոքացի՝ կրկնեալ անդէն զնոյն հանգանակ Ընտիոքացւոց յորոյ վերայ միաբանութիւնն եղեւ, եւ յորում՝ յայտնի իմն նշանակին աստուածեղէն եւ մարդեկեղէն բնութիւնքն ի Բրիստոս¹: «Նոյնպէս եւ Յովհաննէս ի բաց եկաց ի Նեստորէ, դատապարտեաց զվարդապետութիւն նորա, յանձն առ կարդալ զՄարիամ՝ Նստուածածին եւ ընկալաւ զՄարիամիանոս օրինաւոր եպիսկոպոս Առտանդինուպոզեայ (433): Եւ քանզի Սիքստոս եւս քահանայապետ եւ ամենայն արեւմուտք հաւանեալ յարեցան ի միաբանութիւնն յայն, եղեւ այնուհետեւ ժողովն Եփեսոսի երրորդ ժողով Գիեղերսիան: Իչ սակաւ նպաստ եղեն ի սոյն միաբանութիւն երկզքին աստեղք լուսաւորք ժամանակին Սիմէոն սիւնակեաց եւ Իսիդորոս Պեղուսիացի, նա առ արեւելեայս եւ սա առ Սիւրբի եւ Եգիպտացւոց²:

1 «Սաստաժանիք զՅեր մր Յեսուս Քրիստոս, զՍրբին Աստուծոյ, զժամինն՝ առուած կտարեալ եւ մարդ կտարեալ ի բանաւոր սուղ եւ ի մարտիչ, որ յառաջ քան զյաւեանեան ծնաւ ի Հօրէ ըստ աստուածութեանն, իսկ ի վերջին աւարտ՝ զնայ զամբ մր եւ զամբ մարք փրկութեան ծնեալ ի Մարեմոյ կուտ ըստ մարդկութեանն, զնայն ի փառն էական Հօր ըստ աստուածութեանն եւ ի փառն էական մը ըստ մարդկութեանն. քանզի երկուց ընտելեանցն եղև փառաբութիւն, զերկօսին՝ մի Քրիստոս, մի Սրբի, մի Յեր խոստաժանիք: Ըստ օմն մտաց անչիսիմն փառաբութեան զամանիք զորքը կայս՝ աստուածածին, այնու՝ զի Աստուած Բանն մարմնացաւ եւ մարգացաւ եւ անգոսին ի յղբութեանն փառաբեաց ընդ իւր զամբան յոր ի նմանէ առ: Իսկ զամբ աստարտնական եւ առաքելական բանից զՅեսուսէ, զիսեմբ՝ զի սոք աստուածախօսք երբեք հասարեցուցանեն՝ իբրեւ ի մոյ զիմաց վերայ, եւ երբեք ընտրեն՝ իբրեւ յերկուց բնութեանց վերայ, եւ մրթ գաստուածաժայեղուլն՝ ըստ աստուածութեանն Քրիստոսի եւ երբեք զիստարհագրան ըստ մարդկութեան նորա՝ ընտրեն սան նմա»:

2 Իսիդորոս (Սգեքսանդրացի) կոնցեալ Պեղուսոսի վան ի Պեղուսիանն բնակչոյ:

եր երեւելի վանականութեամբ: Պանկանք անպատին Նգիլոպոցւոց երթոյնի զհետ առաջնորդութեան նորա եւ եպիսկոպոսունք ի մտոյ եւ ի հեռասանէ զնէին նմա մեծարան իբրեւ Հօր, եւ զործէին ըստ խորհրդոյ նորա ի գտարթին ինչ զէպս պաշտամեն իւրեանց, նա աւանիկ եւ առաջնորդք քաղաքոյն եւ պատերազմական իրաց եւ սոք արբանականք ապին եւ առնուին թուղթս ի նմանէ: Ի թղթոց անտի նորա որ ամբաւ իմ պատմի լեալ՝ կան պահն ցոյժմ 3013 թուոյթ: Անգեն ի ժամանակի գտաութեանն ընդ Նեստորի՝ բարեկամութեանն համարեակութեամբ զգուշացուցաներ զԻսիդոս: «Պարտ է քեզ, ստէ, զգոյշ լինել ի կանխակալութենէ եւ յտանելութենէ. կանխակալութիւն շտեսանէ յտակ, իսկ աստելութիւնն տանելին իսկ կոյր է: Թէ սրալն չկափս, մի վազվազոր բերել զնք գտապարտութեան, այլ հանգարաւութեամբ, իրաւամբք եւ սրգորութեամբ անլ գտատասան: Սան անոք զքեմ յժիեսոս՝ եղբորդի է թեոփիկեայ եւ ի հետ նորա զնայ. սակոյն խտր մեծ է ընդ նա եւ ընդ քեզ»: Այսպէս ի ժամանակ ժաղովոյն: Այլ յեա ժողովոյն ցրուելոյ գրեր. «Օրինակք արոց սրբոց զարհուրեցուցանեն զիս, եւ հօրկ առնեն ինձ տակ քեզ որ

‘Նեստոր’ որ էր ի կողմանս Անտիոքայ, քանզի չդադարէր անդէն զմոյրութիւնն ապրածանել, տքորեցաւ կայսերական հրամանաւ յանապատս Երզրատսի (435) եւ մեռաւ նա անդ բազում ըկանօք (440):

Այլ ոչ ամենեքին որ յերկուց զՆեստոր կողմանց անտի էին՝ հաճեալ հաւանեալ էին ընդ պայմանս միաբանութեանն, մանաւանդ զիսկարթ լինէին Թէոփորետոս Աբրեայ, Աղբասանդրոս Հերապոլոքայ, Մեղեփոս Մոփսուեստեայ, Մաքսիմիանոս Անարզարայ եւ այլք, առանձինն իմն վասն դատապարտութեան վարդապետութեանն՝ Նեստորի: Բայ նոցին օրինակի եւ բազում նահանգք արեւելեան կողմանց վիճակին Անտիոքայ զատեան ի հայրապետութենէ Անտիոքայ յետ հաշտութեանն (Յովհաննու ընդ Աբարզի: Այլ իբրեւ եւ հրովարտակ սաստիկ ի կայսերէ վասն Նեստորականացն, առ սակաւ սակաւ ընդերմանել սկսան զիսաւորքն՝ Թէոփորետոս, Հեղադրիոս Տարսնի եւ Անդրեաս Սամոսատայ եպիսկոպոսուք եւ դարձան միւսանգամ ի հաղորդութիւն (Յովհաննու գոնեայ արտաքուստ, այլ առանց հաւանելոյ մերժմանն՝ Նեստորի յաթոռոց եւ առանց գնդովն Աբարզի ընդունելոյ: Իսկ որ անդեալ յամառեալ էին ի հերձուածի անդ՝ տքորեցան եւ յաճախեցան սպառնալք օրինաց ի վերայ ամենայն՝ Նեստորականաց: Արքիմիք լինէր առ ժամն արտաքին իմն հանդարտութիւն, այլ ոչ խափանեցան կարծիք վարդապետութեան զրոցն Թէոփորի որ հաճեալաւոր իմն ի կողմանսն էին: Այս եւ յաստուածխօսական գալոցի անդ յԱռհայ կարգելոյ վասն պարսիկ կղերականաց՝ գտան ոմանք ի կողմն Նեստորի, այս ինքն Իբաս երէց եւ Թովմաս Բարսուամ: Օճերկոսին զոսա հալածէր Ռարուզաս եպիսկոպոս Ուռհայեցոց՝ այր նախանձաւոր ուղղափառութեան, որ եւ զգիրսն Վիտորի Տարսնացոյ եւ Թէոփորի Մոփսուեստացոյ իբրեւ սկիզբն եւ աղբեր նեստորականութեան նդովեալ՝ ընդ Ակակիոսի Մեղեփոնացոց եպիսկոպոսի զգուշացուցանէր վասն նոցա եւ զեպիսկոպոսունս Հայոց մեծաց: (Յորդորէր նա եւ զՊրոկզ հայրապետ Կոստանդինուպոլեայ (յամէ 434) եւ զԱբրեղ զլարաշար ինչ բանս ի զրոց անտի նոցա ի մէջ բերեալ կշտամբել: Այլ ողբա իբրեւ տեսին թէ դժուարէին իմն յայտնադէս արեւելեայքն ընդ ստգտանս վարդապետին իւրեանց Թէոփորի, ի բաց կացին ի գործոյն, զի մի եւս իմն առաւելագոյն խոովեսցեն զեկեղեցի որ նորոզն դարձեալ էր ի խաղաղութիւն, որպէս յայտ առինչ պետն իցէ: Եթէ հայր եմ քո, որպէս գուռ ստեւ, երկնքիմ յօրինակէն Հեղեայ: Ապա թէ օրդ եմ, որ առաւելագոյն յանկ ի նմարութիւն է, զարհուրեցուցանէ զիս օրինակն Յոթաթանու որ ոչ օրդէլ զՅոյն հարցանել զհոսկն: Արդ զի քի երկրէն անկանիքիք ի զաստապարտութիւն, որա զբաւ դժտութեանն, եւ

զգոյն լին՝ քի քո սեպհականն զհամութիւն Քոս եկեղեցւոյ զարեցեալ: (Թղթ. 370) — Այլ իբրեւ մտ հասեալ էր զօրթ փարանութեանն, երկուցեալ թէ զուցե մասն լիցի Աբրեղ նմարութեանն՝ գրէր. «Այլ հաստատուն զնմարութիւնն եւ քի լինիր մասն իրուանցն Աստուծոյ, (Թղթ. 384):

ներ Վիւրեղ: Օգործս նախանշաւորութեանն Սարաղայ զգա-
ցուցանէ Իրաս առ Մարիա եպիսկոպոս պարսիկ թղթով զորմէ
յետոյ Հակառակութիւնքն եղին: Իսկ իբրեւ յետ մահուն
Սարաղայ ընտրեցաւ Իրաս յեպիսկոպոսութիւն Սաւայեցւոց
(436—57), պաշտպանէր նա Նեստորականացն պատրիարք, որպէս
եւ Բարսաւման որ յետ մերժելոյ յՍաւայէ՝ եկաց եպիսկոպոս ի
ՄԺԻՆ (435—489): Ըն յաջորդօք սորա յօրինեալ Հաստատե-
ցաւ ինքնազուլս եկեղեցի նեստորական, որում թեկն ածէր եւ
պարսկական տէրութիւնն վանս քաղաքային շահու, այնու զի
միշտ ուղղափառքն որ ցանգ ի Հաղորդութեան էին ընդ ուղղա-
փառաց ի Հռովմական պետութեան, կասկածաւոր էին առաջի
տէրութեանն: Եպիսկոպոսն նեստորականաց ի Տիգրան քաղաքի
(յսմէ 496) կոչէր Վաթուղիոս. ուղղափառք կոչէին զնոսս Նես-
տորականս, իսկ ինքեանք զանձինս՝ Վաղդէացի քրիստոնեայք. իսկ
ի Հրնդիկս կոչին Թովմայական քրիստոնեայք՝ ի Թովմայէ ումն-
մնէ, եւ ասարածեցան իսկ ի ներքնակազմն Մախայ:

Ե

Վ Էրլին ամբ Թեոփոսէ Բ., Վ աղէնպիանոս Գ. միւլիս ցՌոմոսոս
— Երփիլա, Ռրոսիւր — Կործանուած արեմտեան օխորաթեան
Հոմոսյեաց — Պոզէրէիա, Մարիլանոս — Օլնոն (445—480)
— Եսփիւայանոսիւն — Ս. Ղեան Ե. Մեծն, Ս. Փղաւանոս,
Վիստիորոս — Նորորդ ժողով Կիւսպիական (451):

105

ՄԻՍՏՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆ Եղեքսանդրացւոց ընդ արեւելեացոց առ
ժամայն իմն գաղարումն գժտութեանց էր, քան եթէ լուծումն:
Ոչ միայն սոննք յարեւելեացոց, այլ եւ բազումք ի կողմանէ Վիւր-
ղի՝ չէին հաճեալ ընդ միարանութիւնն ընդ այն. զի զոր օրինակ
սոննք ի նոցանէ չհասին յայն պայծառաբոյն իմացումն ուղղու-
թեան մտաց Վիւրղի, յոր Յովհաննէան Ընտիրացի եւ բազումք
ընդ նոնս հասին, նոյնպէս եւ սչ ամենեքին որ ընդ Վիւրղի էին՝
զմիտս Վիւրղի ունէին, զի ոչ ըստ նորա մտացն իմանային զգիրս
նորա եւ զտեսիլն մի Բնաթիւն Բանին մարմնացելոյ. նախ իբր չէին
հաճեալ ընդ գործ միարանութեանն նորա եւ զհանգանակ արե-
ւելեացոցն՝ զոր նայն ընկալաւ եւ Հում՝ հաստատեաց, մերժէին
իրբեւ Նեստորամիտ վասն երկուս ընութիւնսն ասելոյ՝:

1 Ինքն իսկ Վերեղ գրե. «Ձեզմու-
թիւնն զոր արեւելեայքն արտին, մեր-
ժին սոննք եւ ասին. Ըրգէր իսկ ընկա-
լաւ զնոսս եպիսկոպոսն Սղեքանդրոսոց
(Վերեղ) եւ զովնաց եւս զնոսս, որ նո-
քս երկուս Բնաթիւնն սոննքն: Քան-

զի եւ որ զնեստորի զհետ երթան՝ փրկեն
թէ եւ նա զնոյն սոնք. եւ պոպոս զմի-
տան իտրին եւ արեւմնն յերեւանս:
ՍՍԸ պնդութեանց որ պոսս ինչ բոս-
զասնն զմի պարս է առ արտապետին
թէ ոչ յամնայնէ զոր ինչ հերետիկոսն

Այսպէս անկեալ էր վաղ սերմն միտքնեան աղանդոյն եւ պարտէր ի մէջ բազմամբոյն վանականաց ի սահմանս հայրապետացն Առստանդինուպողեայ, Անտիոքայ եւ Աղեքսանդրիայ, յորժամ Աիւրեղ յաշխարհէ վճարէր (444) եւ Վիտակորոս համամիտ եւ խորհրդակից վանականացն այնոցիկ կեղծաւորութեամբ ելանէր յաթոռն: Սա իբրեւ բռնաւոր մանաւանդ քան եպիսկոպոս մութնէր յազգականն Աիւրղի հակառակ կտակի հայրապետին, զսեպհական ինչն նոցա զրաւեալ ի գանձ եկեղեցւոյ եւ ազատուեալ հացարարաց եւ մտազործաց՝ պայմանաւ զի դիւրագնի վաճառեացն զհացն եւ զսիս, զի այնպէս զտոցէ անուն եւ համբաւ ի ժողովրդեանն: Մերժէր յիշխանութենէ զկղերականն առանց դատաստանի եւ վարէր ամբարտաւանս ընդ արքունական վերահացուաց աշխարհին Լռիպոսացւոց:

Սակայն իսկ եւ իսկ ընդարձակեցաւ ասպարէզ գործոց նորա: Օրուն հին խորհուրդ հայրապետաց ոմանց Աղեքսանդրիայ բուռն հարմատուցանել յառաջ, այս ինքն զաթոռն Աղեքսանդրիայ առնել առաջին յարեւելս եւ հրամանատու, կամ խոնարհեցուցանել իմն զիշխանութիւն հայրապետացն Անտիոքայ եւ Առստանդինուպողեայ: Ի սոյն ձեռն ետուն նմա եւ ժամանակացն հանգամանք:

Անտիոք յետ Առհաննու նստեալ էր նորին հօրեղօրորդի Վոննոս (440) որ թէպէտ եւ յօժարեալ էր յամենայն սրտէ ի խաղաղութիւն եւ ի միաբանութիւն, այլ տկար էր եւ անզօր: Նմին իրի դիւրաւ սկսաւ Վիտակորոս ընդունել ի դատ զամբատանութիւնն զեպիսկոպոսաց որ ընդ հայրապետութեամբ Անտիոքայ էին, հալածէր զոմանս եւ կտրէր եւս ի հաղորդութենէ զԹէոդորետոս պատճառանօք՝ որպէս թէ յԱնտիոք հրապարակաւ խօսեալ իցէ հակառակ Աիւրղի եւ ուսուցեալ նստորական վարդապետութիւն, այս ինքն զի Թէոդորետոս բանիւ եւ զբով (ի գիրսն Լորանդոսի Բազմակերպարան անուն) յաղթահարէր զվանականն միաբանայս (446—447):

Ի Առստանդինուպողիս յետ հայրապետին Պրոկղի (434—447) յաջորդէր Փղաւիանոս (447—450) այր հեզ եւ զարմանալի, մեւս եւս Բակեբերան ոչ վարուքն միայն այլ եւ կենացն արկածիւք: Թշնամութեամբ իմն էր ընդ հայրապետին՝ Վրիւսապիոս ներքինի որ յայնժամ աիրէր իսկ յալքունիսն միաբանեալ ընդ Լուզոկիայ դշտոյի ընդդէմ Պուզքերիայ: Վանզի Փղաւիան գոխանակ սուկոյն՝ զոր Օրհնութեանցն անուամբ ապյին մեծամեծացն նորն-

անն՝ իսկ եւ իսկ պարս իցէ խորշիւ եւ մրժել, քանզի բազում ինչ խոտաւորն յայնքանէ զոր եւ մքն հաստանիք... պարսն եւ զնեստրեոյ...: (Վիտել սոստոլիս երէց ագիտորոսի բարձուլ իւր ի Գոթաբարձուպոլս:)

1 «Պանծացեալ գործի (Դիոսկոր) անգագար թէ ունիցի զթոռն Մարկոսի, թէպէտ եւ գրեւ թէ յԱնտիոք սթոռն Պետրոսի կայ, որ վորդապետն էր Մարկոսի եւ առաջին ի մէջ առաջնոցն եւ զլուի նոցա»: (Թիոդորետոս սոս Փղաւիանոս. Թաւրթ 86:)

Ծայ հայրապետք՝ առաքեաց հաց, եւ դարձեալ՝ զն չառ յանձն կարգել զՊուղքերիա ի սարկաւազուհի, զիտացեալ՝ զն նովին ներքինին եւ դշխոյն հեռացուցանել իմն կամին զկոյնն ի գործոց արքունեացն:

Այլ բուն իսկ գործիք եւ սպասաւորք Վիտսկորեայ ամբաւ բազմութիւն մոլեգին վանականացն էր: Վանզե բազումք ի նոցանէ դատարկանձուկք եւ փառասէրք՝ փոխանակ վանական կանանացն պահպանութեան գրաւեալք ի քննութիւն վարդապետութեան, որ ոչ անկ էր նոցա, եւ ծնգեալ միարնեան մտորութեամբ, պառակտեալք յիւրեանց եպիսկոպոսաց՝ որոց դիմադարձ լինելին իրեւ նեստորականաց, էին ի բանի ընդ Վիտսկորեայ ընդ յաջորդին Աիւրղի: Վլուխ նոյնպիսեացն վանականաց ի սահման հայրապետութեան Անտիոքայ էր Բարսումաս գլխաւոր վանաց, այր բռնաւոր՝ որ իրեւ զօրականս գումարէր զիւրեւ զվանականն յԱսորիա: — Սքա միարան էին ընդ վանականաց որ ի հայրապետութեան Աոստանդինուպոլեայ էին եւ գլուխ եւ զբզոխ էր վանականացն աստ Աւտիքէս ոչ սակաւ միջամուխ տեսական իրաց, այլ առանց աջողակութեան: Սա յառաջն գործակից էր Վաղմատեայ ի նպաստաւորութիւն ժողովոյն Լփեսոսի եւ բազում անգամ հաղորդէր թղթով ընդ Վեւնի Ա. քահանայապետին շոքմայ՝ տարով գոյժ թէ տարածանի օր ըստ օրէ աղանդն նեստորական. քանզի չէր հաւանեալ նա ընդ հանգանակ միաբանութեան Աիւրղի ընդ արեւելեայց եւ նեստորական համարէր զնոսա: Այսպէս ծերունին ժանա ելոյց զխարոյկն զոր 200 ամբ չկարացին շեշուցանել:

Անդէն յամի 448 բարեկամ նորա եւ մտերիմ Աւսերիոս եպիսկոպոս Վորիղեայ Փոխաւազուց (այն որ երբեմն յորժամ ժողովրդականն էր՝ ել նախ հակառակ վարդապետութեանն Աետուրի) անց ի մէջ ի ժողովի ուրեք ի Աոստանդինուպոլիս (8 Նոյ.) մատուցանել Փղաւխանեայ՝ մուրհակ ամբաստանութեան զԱւտիքեայ թէ կարծիս հերետիկոսութեան ունի եւ քարոզէ, զարս սուրբս եւ զյաջորդս նոցա նաեւ զՓղաւխանոս իսկ կոչէ հերետիկոս: Աղաչէր Փղաւխանոս զԱւսերիոս զն ինքնին երթեալ շենեացէ զմիտս նորա, բայց չառ զայն Աւսերիոս յանձն. քանզի բազում անգամ փորձեալ էր փորձ եւ չվճարեալ ինչ: Այն սակս սահմանեցաւ կոչել զԱւտիքէս ի ժողով անդր. եւ յետուստ ուրեմն յետ բազում անգամ կոչելոյ եկն (22 Նոյ.) զնորով միով վանականաց եւ զօրականաց զոր տուեալ էր նմա ի պաշտպանութիւն բարեկամ նորա Վրիւսափիոս: Աետ բանից ինչ պատասխանաւոր զոր պատ ի պատ խօսեցաւ՝ ապա եցոյց յայտնապէս եւ համարձակ եթէ՝ Վյսպէս իմն դաւանի թէ ի Տէր մեր Ախաւս Վրիստոս յառաջ քան զմիաւորութիւնն երկու բնութիւնք էին (թերեւս

զՂրոզինեայ կարծիս ունելով զյառաջդոյութենէ ոգւոց), այլ յետ միաւարութեան՝ մի միայն բնութիւն է նորա, եւ թէ աստուածեղէն մարմին նորա չէ ի միասին էական ընդ մեզ, : Բայց զմարմինն Վրիստոսի խոստովանէր յորինեալ ի մարմնայ Ղուսին եւ զլինելն Վրիստոսի կատարելապէս մարդ չուրանայր, եւ չլնէր ինչ խառնակումն, այլ հակառակորդք նորա յառաջ բերէին զայն ի վարդապետութենէ նորա¹, միանգամայն յայտ առնէր թէ զգիրս սուրբս նախամեծար համարի քան զհարս սուրբս (այս ինքն զաւանդութիւն) : Պահանջէին ստիպէին զնա դատապարտել զայն վարդապետութիւն եւ ընդունել ոչ միայն զթուզթն Վիւրղի առ Նեստոր գերկրորդն՝ զոր ընկալաւ ժողովն Եփեսոսի, այլ եւ զհանգանակն միութեան ընդ արեւելեայց : Բայց իբրեւ չառ յանձն՝ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եւ ի պատուոյ երիցութեան եւ յառաջնորդութենէ վանացն. եւ ամենեքին արկին վճռոյն ձեռնադիր : Այնուհետեւ երկրորդն կողմնը դիմէին առ քահանայապետն Էռմայ առ Ղեւոն Ա. :

106

Չէ յայտ ստուգութեամբ՝ որպէս քաղաքն նշնպէս եւ ամ ծնընդեան առնն որ վասն մեծամեծ առաւելութեանց անձինն եւ վասն մեծամեծացն զար յօգուտ եկեղեցւոյ վճարեաց՝ կոռնցաւ Մեծ : Սահայն հառաւորութեան է թէ ծնեալ իցէ Ղեւոն ի Հոսմ, ի առակկաքի հօրէ Կալիստիանոս անուն՝ ի կատարած կոյս չորրորդ դարու : Յայտ ի մասնինց նորա է զն հզորագոյն իմն միոք էին նորա եւ կրթեալ քաջ ի հրահանգս գեղեցիկն դպրութեանց եւ ի գիտութիւնս եկեղեցւոյ : Վաղ առ Զոսիմոսիւ քահանայապետաւ առաքեցաւ նա իբրեւ ջահընկալ կամ արքանեակ եկեղեցւոյն Հոսմոյ ի Կարգեգոն՝ տանել պատգամ վասն խնդրոյն Պեղագեանց (418) : Առ Կեղեւոսինեաւ (423—432) իբրեւ սարկաւազապետ եկեղեցւոյն Հոսմոյ երեւելի էր Ղեւոն, ամենեւին վատահ էր ի նա քահանայապետն, եւ ի նորա ձեռն վճարէր ամենայն ընդգէմ՝ Նեստորի : Ինքնին Ղեւոն յառաջ իսկ քան զժողովն եփեսոսական հրաման եւ պատիանեայ գնել գիրս ընդդէմ նեստորականութեան՝ զմտաւ ածեալ թէ պատիանոս որ հմուտ էր արեւելեան իրաց՝ յարեւելեան հարց անտի յոր յեցեալ էր Նեստորիոս՝ յանդիմանեացէ զնա, մանաւանդ յառկեբերանէ՝ յորոյ ի վարդապետութեանն վայելեալ էր : Այսպէս գրեաց պատիան զեւթն գիրսն վաս Մարմաւորաւիւհառ Տրոսն եւ Նուիրեաց Ղեւոնի սարկաւազապետի առանձինն թղթով (432 կամ 5) : Յոյն սակս եւ սուրբն Վիրեղ Աղեքսանդրացի յետ ժողովոյն եփեսոսի դիմէր առ Ղեւոն, խօսել առ քահանայապետն չառչ հաւանութիւն բանից Յօրնազայ երուստղեմուցւոյ որ կամէր ամբառնալ զպատիւ ամբուոյն իւրոյ : Այսպէս եւ ինչն քահանայապետն Կեղեւոսինոս նմա արտ յանձն զքրննութիւն Կես պեղագեան աղանգոյն յորժամ եկն Պրոսպէր ի Պաղիսոյ ի

1 Յետու քրիստոս, ասեր, էր կատարեալ Աստուած եւ ծնու կատարեալ մարդ ի որոյ Կուսէն, այլ առանց մարմնոյ որ իցէ ի միասին էական (էակից) մը, եւ չառեմ, ասէ, թէ մարմինն Աստուծոյ՝ իցէ մարմն մարդոյ, այլ մարդկեղէն մարմին :

Հուով՝ Աւ Սիբրատու Գ. պրնութեամբն եւ արթնութեամբ մերկեաց Ղեւոն կեղծաւարութիւն ապաշխարութեան Յաղիանայ եպիսկոպոսի Եկղաննի մերժելոյ յաթուոյն վասն պեղազեան մասոյն (439) :

]] Ե՛ծ էր եւ կոցսերակոն աչքունեացն վտասհուծիւն ի վերայ աջողակութեանն Ղեւոնի : Անգէն ի նմին ամի առ առաքեաց զնա Վաղենախանոս Գ. հրեշտակութեամբ ի Գաղիա լուծանել զմիտասկոպ գժարութիւնն զոր ընդ միմեանս ունէին յորափայք երկուք երեւելիք տերութեանն Այտիոս եւ Աղբինոս : Մինչչեա նա զայնու էր՝ վախճանեալ Սիբրատու Գ. (440 Մարտ.), ընտրեցաւ յեկեղեցւոյն ի քահանայապետութիւն Ղեւոն սրկաւարապետ. առաքեցաւ առ սո հրապարակաւ հրեշտակութիւն հրախրանաց եւ ընկալաւ իսկ զնա եկեղեցին ուրախութեամբ յետ 41 առւար :

Վժուարին ի՞նչ էին յոյժ ժամանակացն հանգամանք. տերութիւնն արեւմտեց յար ի քայքայման կայր, ամենայն ուրեք մարտ պատերազմի եւ հակառակութիւն, հեղուին զեղուին գունդք գունդք բարբարոսաց՝ որք սուսեր ի ձեռն ուսուցանէին զվարդապետութիւն արիանուութեանն. շահեալ սիրէր նետարականութիւն յարեւելք, զարեւմուտս պղտորէին Մանիքեցիք, Պրիսկիանեանք, Պեղազեանք եւ Վէս պեղազեանք : Համակ գուպր ընդ սոսա Ղեւոն ի Թուղթան (որ են անելէ քան 9100) յորոց եւ պատմութիւն անցիցն ամիրոփի : Յաբն որպէս եւ 96 ճառքն ասումայնք կան ման յուխանական յիշատակարան գեղեցիկ բարեպաշտութեան նորա եւ բազմատեղեակ գիտութեան եւ աշխատական ոգւոյն : Մատմութիւնք նորա լի են ճշմարտութեամբ, շքեղութեամբ եւ զօրութեամբ, բանք նորա գեղեցիկք եւ ծանունք թափ անցանեն եւ խանդաղասեցուցանեն զսիրտ. գրութիւն նորա՝ կարճաւաստ, լուսաւոր եւ ախորժական :

Ղեւոն որ անհնարին նախանձախնդիր յատակութեան կարգաց եւ վարդապետութեան եկեղեցւոյ էր՝ պապիսի ի՞նչ սկիզբն վասն գործոցն ունէր. «Աթոռն առաքելական, ասէ, զայս սովորութիւն ունի, առ մտլորեալս որ ի միջրութեանն պինդ կայցեն՝ ամենեւին չցուցանել ներուամբ կամ կակզութիւն, իսկ որ զղջանն ընդ միջրութիւնն՝ առ այնպիսիս ամենեւին ներող եւ արգասատող լինել» : Ըստ բանիցն նշոյնպէս ճշդիւ եւ զարդիւնն ցուցանէր :

(Յորժամ առաւ Վաքբեղոն ի Վանդաղաց (439) բազումք ի Մանիքեցւոց անտի եկին վախտտեայ ի Հաով եւ անդ կեղծաւորեալ հաղորդէին ուղղափառաց : Ի միտ առ վարդապետի Ղեւոն (443, Նոյ.) եւ ստուգեալ գիտաց ի վիտից զղղծալից գործս ծանուկ ժողովոց նոցա, ուսոց ժողովորդեան խորշիլ ի նոցանէ ցուցեալ զնշանական նոցա՝ զպահան նոցա յաւուր միաշարաթւոյ եւ երկուշարաթւոյ ի պաշտոն արեգական եւ լուսնի եւ զխոնարհել նոցա յարեւելս կոյս յեղաննն ընդ աստիճանս եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, զհաղորդել նոցա բաժակին՝ համարելով զգինին լեալ արարած ոգւոյ չարի, եւ զպղան եւս նոյնպիսիս : Յայն սակս հրամանս ապր Ղեւոն հաղորդեցուցանել զժողովբարդն եւ ի բաժակն՝ առ ընտրելոյ զՄանինեցիս յուղղափառացն : Արար սիւնհոդոս եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ պատրիկաց քաղաքին, կոչեցան առաջի ոմանք յընտրելոց նոցա որ զզոժութիւնն լինէին խոստովան. եղեւ ընգունելութիւն զղղացելոցն, իսկ յամուտեալքն մերժեցան տարագիր : Բայց զե բազումք ի գաւառսն սփռեին գաղտագողի՝ ազգ արար Ղեւոն եպիսկոպոսացն Խաղիայ, Գաղիայ, Սպանիայ եւ այլոց կողմանց, եւ յամին երկրոր-

զի (Յուլ. 444) երանէր հրովարտակ եւ ի վաղնիափնեայ Գ. բառ թեղա-
գրութեան Ղեւոնի, որով մերժէին Մանիքեցիք յամենայն քաղաքային
իրաւանց, ի զինուորական պաշտամանէ եւ յիրուանց ժառանգութեան :

(Յետ սակաւ ինչ միայ գրեալ զգուշացուցանէր զեպիսկոպոսւնս Վե-
րին Իսաղիայ վասն Պեղազեանց որ ջանային հարեփն սարգել մտանել
յիւրաքրանչիւր աթոռ ուստի մերժեալն էին . առաքէր առ նոսա Ղեւոն
զձեւ գաւանդութեանն որով եւեթ լինելոց էր ընդունելութիւնն գարձելոց
ի նոցանէ : Սուրբն Պրոսպէր էր նորա գալիւ խորհրդակից եւ օգնական :

Ընդէն ընդ նոյն ժամանակս դեպ լինէր Ս. Հիղարեայ Արեղասայ
եպիսկոպոսի ընկենուլ սինհոդոսիւ զՔաղեղանիոս կամ Վեղեղանիոս զե-
պիսկոպոս Վիտանտինի յիշխանութենէն : Գիմեաց սա բարքելով առ
Ղեւոն քահանայապետ որ յետ ճշդագոյն քննութեան գառաստանի նո-
րա՝ արձակեաց զնա : Թանգիմանեալ կշտամբեցաւ Ս. Հիղարիոս ի քա-
հանայապետէն եւ գլխաւորութիւն աթոռոյն Արեղասայ փոխեցաւ յա-
թոն Ղուգղուսայ, եւ Ս. Հիղարիոս խնդրեաց ի նմանէ Խոնարհու-
թեամբ հաշտութիւն (444) : Ի միւսում ամին (445) ելանէր հրովար-
տակ ի վաղնիափնեայ Գ. զի մի իշխիցեն «եպիսկոպոսուք Գաղիայ կամ
պլոց նահանգաց, հակառակ հին սովորութեանն, ձեռն արկանել յիրս
ինչ առանց հրամանի առնն պատուականի եպիսկոպոսի յաւիտեանական
քաղաքին (Հռոմայ) : Այլ լիցի այն ամենայն յորէնս վասն նոցա, որ ինչ
միանգամ սահմանեաց կամ սահմանիցէ իշխանութիւն առաքելական
աթոռոյն . այնպէս զի եթէ որ յեպիսկոպոսաց կօչեցեալ յատեան եպիս-
կոպոսին Հռոմայ՝ չառնուցու յանձն գալ, ի կուսակալէ աշխարհին ստի-
պեսցի գալ, պահեալ ամենայնիւ զամենայն զոր ետուն հարքն մեր հռո-
մէական եկեղեցւոյն :

Հասանէր առ նա ամբաստանութիւն յամի 446 վասն բռնութեան
Անաստասայ մարտադորտի Թեսաղոնիկեայ որ էր միանգամայն տեղապահ
առաքելական աթոռոյն ի Ղեւրիկէ՝ որ էր մասն արեւմտեան հայրապե-
տութեան . սազատանէր զնա քահանայապետն մեծաւ սաստկութեամբ եւ
խրտաեալ թեղադիր լինէր՝ լինել նմանող մեղրեական հեղութեան որ
բնածին իմն է առաքելական աթոռոյն Հռոմայ՝ զորոյ ինքն Անաստաս
զանդապահութիւնն ունէր :

Ըսյն ինչ յարգարեալ էր քահանայապետն առճմային ժողովով Յալե-
դայ եւ զիրս սպանիական եկեղեցւոյն վասն աղանդոյն Պրիսկեղէանոսաց՝
որք միւսանգամ ամբարձեալ էին զգլուխա իւրեանց ի ժամանակս ար-
շաւանաց բարբարոսացն, անտուտ յարեւելից հնչէր աղմուկն Եւսիքա-
կանութեան՝ յոր մանաւանդ պատրաստեալ էր զնա տեսչութիւնն իբրեւ
ախոյեան (438) :

Ինքնին Եւսիքէս յառաջ քան զամենայն գրէր առ Ղեւոն
քահանայապետ, ամբաստան լինել զսինհոդոսէն թէ յառաջա-
գոյն իսկ միաբանեալ իցէ հակառակ նորա ի թշնամութիւն, թէ
զդաւանութիւն նորա գրով չընկալան, ուր ինքն երկուս բնու-
թիւնս ի Վրիտատոս ուսուցանէր եւ նզովէր զայնտիկ որ օչ այն-
պէսն ուսուցանիցեն, եւ միանգամայն թէ դաւաճանութիւնն եւս

գոյր վասն կենաց նորա, եւ թէ բողոքեալ եւս իցէ առ սրբութիւն նորա, այս ինքն՝ առ Վեւոն եպիսկոպոս Հռոմաց, եւ չիցէ ուրուք եղեալ այնմ ունին, եւ յետոյ պիկանէր զվարդապետութիւն իւր ընդ քննութեամբ եւ վճռով քահանայապետին: «Նոյնպէս գրէր եւ առ Ս»: Պետրոս Սիկեթոս սղբեպիսկոպոս (Իսաւեննայ)՝ ուր նստէր կայսրն արեւմտից (եւ գտանեմք զի յետոյ ետ նմա խրատ տուրն անտալ ամենայնի զոր Վեւոն սահմանիցէ, զի առանց քահանայապետին հաւանութեան, ասէ, չկարեմ միեւ ի վարդապետութիւնս հաւատոց): Բայց եւ ինքն իսկ կայսր (Ռէտորոս պատրեալ ի Վրիւսափեայ գրէր առ քահանայապետն եւ յորդորէր հաստատել միւսանգամ զխաղաղութիւնն ի մայրաքաղաքին:

Թուղթք սոցա վաղազոյն հասին ի Հռոմ քան զթուղթն Փղաւիանու, նմին իրի եւ Վեւոն մինչ չեւ հասեալ թղթոյ սորա ի Հռոմ՝ զրով յայտ առնէր Փղաւիանու թէ զարմացեալ է զի չառաքեաց ինչ նա զրոյց վասն իրացն, որպէս որտորք իսկ էին նորա եւ խնդրէր զի գրեցէ զամենայն մանր: (Յայնժամ Փղաւիան առաքէր զհետ թղթոյն եւ զգործս դատաստանին Եւտիքեայ: Եւս մինչ չեւ քահանայապետին զիւր դատաստան առաքեալ՝ անտուստ Եւտիքէս խնդրեաց ընկալաւ ի կայսերէ սիւնհոդոս նոր ի քննութիւն գործոց առաջնոց սիւնհոդոսին՝ յորում դատապարտեցան, ասելով թէ նենդեալ են գործք սիւնհոդոսին այնորիկ. բայց սակայն իբրեւ քննեցան համեմատեցան ի սիւնհոդոսի աստ օրինակքն, գտան համեմատ բուն օրինակին մինչեւ ցսողորաց սպաստան (8—13, Եպր. 449):

Սակայն եւ այնպէս ի մտի եղեալ էր Վրիւսափիոս զԵւտիքէս ապրեցուցանել եւ զՓղաւիանոս հայրապետ եւ զԵւտերիոս արկանել յաթոսոց: «Սմին իրի դրդեաց գրգռեաց զՎիսակորոս հայրապետ Եղեքսանդրիայ (յամէ 444) մեծաւ խոստամամբ՝ հակառակ նոցա, նա եւ զըշխոյն Եւզոպիա յանկոյց յիւքն:

Խնդրեաց Վիսակորոս ժողով տիեզերական եւ ընկալաւ իսկ դիւրաւ. եւ վաղվաղակի հրովարտակ կայսերական (30. Մարտ 449) առ գլխաւորս վիճակացն՝ զի իւրաքանչիւր առեալ 10 մետրապոլիտոս եւ այլ եւս 10 եպիսկոպոսունս հմուտս գիտութեան ճեպեցն հասանել յԵւփեսոս յառաջնում աւուր Եւզոստոս ամսոյ, սպառնացեալ Եստուծոյ եւ կայսեր յաչաց երանել թէ անփոյթ ոք առնիցէ գալ անդր. բայց միայն Ռէտորեոս մի իշխեսցէ գալ, որում վաղ իսկ տուեալ էր հրաման չմեկնել ամենեւին ի քաղաքէ եպիսկոպոսութեան իւրոյ: Համարձակ իցէ այնոցիկ որ դատեցան զԵւտիքէս՝ գալ, բայց մի տացեն ամենեւին վճիռ ի ժողովին: Բարսուսան հայր վանաց յանուանէ իսկ հրաւիրեալ էր ի կայսերական հրովարտակին իբրեւ տեղապահ առաջնորդաց վանաց եւ երեւելի հակառակորդ Նեստորի: Սնան կալգաւորութեանն

պահպանութեան՝ առաքեցան պաշտօնեայք տէրութեան Եղպի-
ղիոս եւ Եւղղղիոս, եւ անթիպատոսն Եսիացւոց կայր կազմ զօ-
րօք ի հրամանս նոցա: Ինքնին՝ Վիտակորոս գրաւեալ կալա զգահ-
երիցութիւնն, թէպէտ եւ առաքեալ էր Վեռն զտեղապահան
իւր զՅուզիոս եպիսկոպոս Պուտեղայ, զՍեմատոս երէց եւ զԷ-
զարիոս սարկաւազ՝ առեալ նոցա ի ձեռն՝ զղարմանալի թուղթ իւր
առ Փղաւհանոս, յորում ոչ միայն զվարդապետութիւնն վասն որոց
հակառակութիւնն էր՝ մեկնէր ամենեւին յստակութեամբ, այլ եւ
զմերժումն Եւտիքեայ հաստատէր՝ պատուէր տուեալ ցուցանել
նմա ողորմութիւն եթէ սորջասցի նա ընդ մոլորութիւնն: Յանձն
առնէր Եւռն զայն թուղթ իբրեւ հիմն որոշման ժողովոյն այսով
իւիք առանձինն թղթով առ ժողովն:

Սկաւ առաջին գումարումն (Եւզ. 8) յեկեղեցւոջ սրբոց
Պուսին: Վիտակոր որ եկեալ էր Պարաբաղանօք՝ Եղեքսանդրացւոց,
եւ նստաւ ի բարձու ուրիշ տեղւոջ. յետ նորա տեղապահ եպիս-
կոպոսին Հոսմայ՝ Յուզիոս, ապա Յորնաղ հայրապետ Երուսա-
ղեմայ, Վոմիոս Եսիաքայ եւ Փղաւհանոս Սոստանդինուպոզեայ,
յետ ամենեցուն որ էին թուով 160՝ նստաւ սարկաւազն Հոսմայ
Հիլարիոս: Իբրեւ ընթերցան կայսերական հրովարտակք կոչման
ժողովոյն եւ յանձնարարութեանց ինչ, խնդրէին հրեշտակքն
Հոսմայ զի ընթերցին եւ թուղթք Վեռնի զոր բերեալ էին առ
Վիտակոր եւ առ ժողովն եւ մանաւանդ թուղթն հաստատութեան
հաւատոց առ Փղաւհանոս: Խոստանայր Վիտակոր, եւ իբրեւ եր-
կիցս եւ երիցս առաջի արարին, նա այլ ինչ յառաջ մատուցանէր

1 Այսպէս անսու սիրէն թուղթն.
«Սոստանաւոր բարեպաշտութիւնն յա-
նախագուծ թագաւորին ի փա առեալ
թէ այն իմ մանաւանդ փառք նորա իցեն՝
զի այնչ շառաւիղ մուրութեան ի կա-
թուղիկէ եկեղեցւոջ բուսանիցի, այսու
իմ անտարեալ պատուեաց զսոստանածեղէն
կարգաւորութիւնն՝ զի վասն անելոյ յար-
գիւնս զնւիրական յորինուածութիւնն՝
զիշխանութիւն առաքելական տժուպնկո-
չեաց յառաջ. քանզի կամցաւ զի անգէն
իսկ յերանելոյն Պետրոսէ յայա արա-
բեալ օսհմանեցի այն՝ որ անգէն ի գա-
ւանութեանն նորա յարգեալ գովեցաւ.
յորժամ ասաց Յէր՝ թէ զո՞ք ար ասն մար-
գիին թէ իցէ Որդին մարգպ, եւ աշ-
կերաքն զայլոց բազմաց զայլ եւ այլ կար-
ծին յիշատակեցին, եւ իբրեւ ցնտահար-
ցաւ թէ զինչ ինչ ինքեանք կարծիցեն՝
անդ ինչանն առաքելոց զբաւե հաւատացն
համառօս բանի բովանդակաւ Դու ես,
ասէ, քրիստոսն Որդի Աստուծոյ, այս
ինքն՝ զու որ նշմարաւ որդի մարգպ ես,
նոյն նշմարաւ Աստուծոյ որդի ես. զու
ասեմ՝ նշմարաւ յոստանուածութեան, նշ-
մարաւ ի մարմնի, եւ յերկոցունց փ ոմ՝
կացեալ քնացեալ ամբողջ սեպհականու-
թեան կրկին բնութեանց: Յայն սակս
առեալ վնի նմա ի Յեռանէ պատասխանի

թէ Երանի բեզ Սիման որդի Յաքիանու
...»: Աս ի մէջ բերեալ եւ «զիւս ես
զեմե եւ ի վերայ այդ զիմ...»: Թաքմով
անհարկէ եպիսկոպոսացն թէ զինչ պար-
տիք իցեն նոցա առ յաջորդն Պետրոսի:
Գրեցա ի նքին ժամանակի եւ ա Պուզ-
բերեա (թուղթ 30) եւ անկեաց յոստ-
կազմին զհակառակական մուրութիւնսն
նեոսորի եւ Եւտիքի:
2 Պարաբաղանօք կամ Պարաբաղք՝ ըն-
կերութիւն ինչ էր Սղեքսանդրիս կոր-
զեալ յառաջ անգտին յերթօք զարե,
որ յայժամ ուրեմ ի ժամանակս ժան-
տին արիանէին զանիին (Παραβαλλειν) ի
վասնզ առ սեր եղբարցն՝ զարմանելով
զհիւանգս ի քրիստոսնէնց եւ ի հեթանո-
սաց: Իբրեւ բազում ժամանակք ի վերայ
անցն՝ զառածէր այն ընկերութիւն յան-
կարգ ինչ իբր, եւ վնէր իսկ բազում ան-
գամ սպասուար կամաց՝ սմանց յանարժան
հայրապետացն Աղեքսանդրիայ: Չյառ-
խուծիւն զգրութեան նոցա անտիգայ առ-
նաւ ի փա՝ զի նոցա օգնականութեամբ
Վերեղ յառաջին ամին իւր մարտեաց հան-
ի քաղաքէ անտի զամենայն Հրեայո՝ որ
բազմացեալ էին ի ժամանակաց անտի Ա-
ղեքսանդրի Որդի, վասն խորհրոյն նոցա
գաւառանութիւն ինչ հակառակ քրի-
ստանէրց:

մինչև այնպէս իմն իրքն յարդարեցան՝ զի փոխանակ զինդիր վարգապետութեանն լուծանելոյ, դատաստանն Լուտիքէայ բերաւ նախ յառաջ : Յայն սակա ընթերցան գործք սիւնհոգոսին Առտանդինուպողեայ յորում նայն դատապարտեցաւ, եւ զառաջինն կարգաւ եւ հանդարտութեամբ ամենայն վճարէր, այլ իբրեւ հասին յայն տեղի՝ ուր հարցանէր Լուսերիոս Վորիղացի թէ Խոսառվանեսցի՝ Լուտիքէս երկուս բնութիւնս ի Վրիստոս յետ միաւորութեանն, եւ թէ իցէ՞ Վրիստոս ի միասին էական ընդ մեզ ըստ մարմնոյն, յայնժամ աղաղակել սկսաւ մասն մի բազմութեանն՝ Ի բաց լիցի Լուսերիոս, արկէք զնա ի խարոյկ, այրեսցի նա կենդանոյն, արժանի է զի պատառեսցի որպէս պատառեսցն եւ բաժանեսց : Իբրեւ եհարց Վիոսկոր զեպիսկոպոսունան թէ որպիսի՞ ինչ թուիցի ձեզ ասելն երկուս բնութիւնս յետ մարմնաւորութեանն : Ետուն ոմանք պատասխանի «Ղնիծեալ որ այնպէսն ուսուցանիցէ», Բայց զի ոչ ամենեքին այնպէս ինչ աղաղակել կարող էին զի լիցի լսելի, եւ կամ զի լուռ իսկ ամենեւին կային, հրաման ետ եգիպտացին ամբառնալ ի վեր զձեռս՝ նշանակ հաւանութեան : Վուչեաց միւսանգամ առաւելագոյն բազմութիւնն «Ար երկու բնութիւնն ասէ՞ նոյվեալ լիցի», Եպա արձակեցաւ Լուտիքէս ի դատապարտութենէն եւ դարձուցաւ յառաջին պատիւն, վասն զի վարդապետութիւն նորա գտաւ առաջի նոցա համեմատ Վիկէական եւ Լսիեսոսական ժողովոց : Իսկ վասն հրեշտակացն չուսմայ չսիշի ինչ ի գումարման աստ, քանզի եւ անդէն իսկ իսկզբանն բողոքեաց Լուտիքէս հակառակ նոցա իբրեւ զբարեկամաց Փղաւհանու : Իբրեւ այսպէս զլափ առ Վիոսկորոս թէ անասն նմա առահին տազնապի եպիսկոպոսունքն, տայր ընթեռնուլ զգործս վեցերորդ գումարման Լսիեսոսական ժողովոյն, որ զհաւատոց ճառեալ արգելոյր առնել նորաձեւս : Եւ ըստ բանիցն այնոցիկ դատապարտէր զՓղաւհանոս եւ զԼուսերիոս թէ հակառակ այնմ գործեցին՝ դատապարտեալ զԼուտիքէս, եւ այնպէս անցին ըստ օրէնս հարցն : այսպիսի ամբաստանութեամբ արկան նոքա յիշխանութենէ : Իսկ Փղաւհանոս ետ գիր բողոքման միում ի հրեշտակացն չուսմայ, եւ չիղարիոս ասրկաւագ հրապարակաւ բողոքէր վասն անիրաւ դատաստանին այնորիկ : Վա եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց անտի անկեալ փարէին զտիւքն Վիոսկորայ, պաղատէին ի բաց կալ յայնպիսի գործոյ : Յայնժամ յոտն եկաց եգիպտացին, գոչեաց մոլեգին եւ ասէ, Ո՛ր են կոմքն : Ընդ բանին իսկ եւ իսկեմուտ ի ներքս յեկեղեցի անդր անթիպատոնն Վսիացւոց եւ զհետ նորա խուժէր ամբոթ զօրականաց, վանականաց եւ խառնաղանձ մարդկան, խարազան եւ շղթայք ի ձեռս : Ըիացան զարհուրեցան եպիսկոպոսունքն : զուրէր ամենայն ջան նոցա, ստիպեցան անցանել ի մէջ եւ արկանել ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի : Իսկ ի վերայ Փղաւհանու

յարձակեալ անկան վանականքն Բարսաւոց բրովք, արկին զնա թ գեաթն, եւ Վիտակոր կոխեաց ոտամբն: Այլ ածաւ ընդ քարշ թ բանա եւ թ վաղեւ անդր յարասրս (յարսակապ Վիտակոց), եւ յաւաքն երբորդի վախճանէր թ լլկանաց անտի: Այնուհետեւ ձեռն արկանէր Վիտակոր զայլ եւս հակառակորդան իւր մերժել յիւրաքանչիւր աթոռոց, որք եւ ընկեցան մի ըստ միոջէ յիշխաւնութենէ, ոչ այնքովի միայն որ թ ժողովն անդ էին կամ չարկեալ ձեռնազիր, այլ եւ որ թ բացեայն էին եւ կամ արկեալ ձեռնազիր: Այսպէս մերժեցաւ թ բաց Իբաս Երեսացի, Թէոդորեոս Աբերացի, Վանիէլ Խառանացի. փոխանակ Իբայ եղաւ Նոննոս ոմն անուն, փոխանակ Վաննոսի Անտիոքայ հայրապետի՝ Մարտինոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փղաւխանու՝ Անատոլիոս երէց Աղեքսանդրացի. եւ յայն եւս յանդգնեցաւ՝ մինչեւ նզովել եւ զքահանայապետն Հասնայ: Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ՝ ել մեկնեցաւ վաղվաղակի Վիտակոր յԵփեսոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն, հաստատեաց զգործս ժողովոյն կայսրն, հան հրաման թէ մի ոք՝ որ զմուրութիւն Նեստորի եւ զՓղաւխանու ունի, կարգեսցի եպիսկոպոս: Այսպէս յարեաւ միւսանգամ հերձուած. եպիսկոպոսուէք Երզնկատոսի, Պողոտաթինեայ եւ Թրակիայ միաստեալ եւ հաւանեալ էին ընդ Վիտակորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին ընդ Վեանի քահանայապետին Հասնայ: Ամենեցուն սոցա այնուհետեւ աչք թ սա հայէին, թ սեննէ յուսային գտանել օգնականութիւն փրկութեան յաղեալին հասելոց: Վեյու խն զաղիս Թուղթն Թէոդորեոսեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ Վեան յորում առէ գիտել առ նա որպէս երբեմն Պաւլոս դիմեաց առ Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ աղաչէ զքահանայապետն, իբրեւ զգլուխ համարէն եկեղեցւոյ հասանել յօգնականութիւն թ ներութեան նորս:

1 Եթէ Պաւլոս, առ, քորով նշմարութեան եւ փոշ Հոգւոյն օրոյ. եւ զնաց առ մեծ Պետրոս, զի թ նմանէ ընկալցի լուծուած վասն օրինական ինքրոյն յուղից յԱմսիք, եւս առաւել մք ապտամուրս եւ փրօւնք զիմեք առ արձաւ մեր առաքելական՝ զի թ նմով ընկալցիք զարման թշուութեան վերաց եկեղեցեացն: քանզի նեղ սնկ է զյառաջկացութիւնն ունել յամենայն. քանզի բազմապատիկ իմ առաւելութեամբք փայլէ աթոս մեր: Ձի զայլ եւս քաղաքս օրոտա երեւցուցանէ կամ մեծութիւնն կամ զեղեցիւթիւնն եւ կամ ընտելացն յանթութիւն, իսկ զիտան՝ որ զիեալ յայն օրոտաց իցին՝ պարզեք ինչ հօգուորակնք շքեղացուցանեն: Իսկ մերում քաղաքիք ես առեւք բարութեանցն զիւսւած յանթութիւն բարութեանցն. քանզի մեծ է նա քան զամենեւին եւ մեծապայծառ, որ եւ զահերեց է սիեղբաց եւ զի թ ընտելացն յանթութեամբ: Հանգրք սո-

քեմք՝ ունի սերութիւն ինքնութեան, եւ ինքն քաղաքն զիւր իսկ անուան ապ թ վերաց ամենայն հաստակելոցն: Այլ առաւել իսկ քան զամենայն հաւաք փառաւոր առ նեն զնա, որում վիպ վարկապան երազ իւրօր է առաւանդելն Պաւլոս օր բողոք բարձալ զայն՝ «Հաւաք մեր պատմն ընդ ամենայն աշխարհս: Եթէ իսկ եւ իսկ յեւ ընդունելոյ զհարաւուս կենտրոք բարութեանն այսպիսի զարմանայք պառաք առաւանդութեան երբ, ապա մը Խաղքաւան իցն յայտ առնել զգորութիւնն այժմու քարոզութեան բարեպաշտութեանն: Բնի զարկեալ զիբրեւ զհասարակաց հարցն եւ զարգապետաց զՊետրոսին եւ զՊաւլոս զառի, որ զարկե հաստացելոցն յուսուորն: Այս երանելի եւ առաւանդելն ամալք՝ Թեպէս եւ յարեւելս էին եւ զհաւաքայթան ընդ ընտ Ծագեալ Ծուպեցին, սակայն անգն յարեւմուտս արտքն ինքնակամ զմուսս կենաց իւրեանց, եւ սնուուսս այժմ զհամբնն արեւելքս լու-

Իսկ քահանայապետան էր վաղ լուեալ զանցան ի շիրաբիտէ՝ որ չտեսեալ յանձն արկանել ձեռնագիր, փախուցեալ յԻրփեսոսէ անդէն ի նախ գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ քահանայարհ ի շառ, բայց անգէտ էր մահուն փրաւիտանայ: Արար քահանայապետան սիւնհորոս ի շառ եւ եղոյց անոյժ եւ անհաստատ զամենայն որ յԻրփեսոս զարծեցաւ. «յաւազակական ժողովն», (որ որդէս կոչէրն զնա՝ Վ. Ե. Ն.): Վրէր առ կայսր թէնորոս եւ առ նորին քոյր Պուղքերիա թախաններով ապա ժողովել այլ ժողով արեգերական յառազեա եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել մինչեւ յայն ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ փրաւիտանա բողոքեալ է առ նա ըստ Ղիկիտական (այս ինքն՝ Սարգիսիտան չորրորդ) կանոնի: Իշւ համարձակութեամբ իմն գրէ առ կայսր թէ «Պարտ եւ պատշաճ է քեզ թողուլ եպիսկոպոսացն ազատութիւն՝ պատերազմել զպատերազմն հաւատաց. կառոյ մնալոց են հաստատուն հաւատք անպարթք ի մարդկեղէն բռնութենէ եւ ի սպառնալիաց, սակայն եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ սանձահարել զպարտիչս խաղաղութեան, զի եւ Վրիտասու հովանի թաղաւորութեանդ ընկիցի»: Դա եւ ի ձեռն Վ շարենախանսի Վ. կայսեր արեւմտից կամեր ածել զթէնորոս ի հաւան. եւ զրեաց ոչ միայն Վ շարենախանսու այլ եւ նորին կին Իւրդորիա, միամոր դուստր թէնորոսի, որդէս եւ նուն նորա Վարդա Պրապիդիա, խանգաղատեալք յաղաւանաց Վ. Ե. Ն.՝ որ ել մեծաւ արամութեամբ ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ եպիսկոպոսացն՝ ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Սաւեննայ ի շառ յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի:

սուրին: Մտա շեղ եւ փառաւոր զներ աթոս զորնեցին. այս իսկ ծայր եւ ծագ ձեռոց բարութեանցն է: Բայց զաթոս նոցա փառաւորաց այժմ Աստուած նոցա, յորժամ նոսոյց է զերայ նոր զներ սրբութիւնդ՝ որ զՊատարագն օգնէ հաստացն ետալէ:

Թեպէտ եւ բազում ինչ է որ զայն յայտ արարեալ զուցանէ, սակայն բաւական է նախան ձեր ընդգէմ Մանիեցւոցն ...: Բաւական են եւ որ գրեցան ի ձեռն առ ի զներ զառաքելական նկարագրից ցանցանբոյ: Քանզի հանգիպեցաւ այժմ՝ զոր գրեալ էր որութեան ձերայ զմարտութեանն անարարին մերայ Աստուծոց, եւ զարմացոյ ընդ զգրութիւն զայն: ... Իսկ մեր սրանցեալք ընդ ձեր հոգեւորն իմաստութիւն զմահո հոգեւորն արայ, որ ձեռն իտեցաւ, օրհնեմք. ազանեմք, փարեմք առնեմք եւ յուր անկեալ ազնուեմք զարութիւն քո զի եկեղեցեանցն Աստուծոյ մրդիւնց օգնական լինեմք»:

Եւս պատմուց թէ սրդէս զաստպարեցաւ ի Դիսկորոս առանց ի զասկանայն՝ առ. Պալ եւ Մամ զնայ՝ աթոսայն մերայ, եւ ապա՛մ եւ աղերսեմ զարութիւն քո, զի ինձ որ կարգամ բու

զք ի ձեր օգնէ եւ արգարտորով առանդ, լիցի օգնական, եւ հրաման առցն զալ առ ձեզ եւ ցուցանել թէ զարգապետութիւն իմ ըստ առաքելական հեռացն է: Են իմ... մասեանք ընդգէմ Արեմասոց եւ Եւնուսանց, ընդգէմ Մալուսն որ ի Պարսից աշխարհին են, զտեսութեան, զաստատութեանն եւ զաստուանեղէն մարտաւորութեանն. զերին է ի սոցունց ճանաչել եթէ զանորժ կանոն հաւատացն պահեցի, թէ յուզութեանն իտարեցայ: Բայց ազանեմք մարտել զմարտանո իմ, եւ մի զներութիւն իմ զհէր յեա բազում զաստակոց թշնամեաք՝ անտես առնել:

Ետալ իսկ քան զամենայն աղաչել օւսանել ի ձեռն թէ պարտ յոյն ինձ այժմ մարման զոր մարտեցայ յամբարս յաթոսոց՝ հաւանել անապ, թէ ոչ: Քանզի մնայ ձերում պատան: Զի եթէ հրաման առցեալ ինձ կալ Մալ ի գաստարտութեան աստ՝ Մասցեց, եւ ոչ փուս օւմք պատահան եղէց ապագուի...:

Չայս, ասէ, (ի նեան հրեշտակոց) առաքեցի առ որութիւնդ ձեր. քանզի կապանք արքունական հրաժարագրացն կապեալ կաշտեղեցին զնա, որդէս եւ զայլն՝ չալ առ ձեզ...:

Այլ ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար . եւ սոցա եւ քահանայապետին տայր Թէոդոս պատասխանի թէ ամենայն ինչ օրինօք կատարեցաւ յԵփեսոս եւ Փղաւիանոս յիրաւի մերժեցաւ : «Կմին իրի իսկ ի թղթին որ առ քահանայապետն՝ ինդրէր հաստատել զՆատողիոս յաթոռ հայրապետութեանն Սոսանդիւնուպոլեայ, որպէս եւ ինքն եւս Նատողիոս հայցէր զհաւանութիւն եւ զհաստատութիւն քահանայապետին : Այլ թուղթ պատասխանեց քահանայապետին եւ հրեշտակութիւն նորա չժամանեաց ելանել առաջի կայսերն, զի կտրեցաւ յանկարծուստ թել մենքեւնաւորութեանց արբունեացն՝ յանկարծ մահուամբն Թէոդոսի Ի :

Այլ ըստ «Կիկեփորայ պատմագրի՝ յորդորեալ Պուղքերիոց ի թղթոց անտի քահանայապետին Վեռնի ելեալ ի միայնութեանէն ձեպէր յարբունիսն, բանայր զաչս եղբօրն՝ որ տկարութեամբն մասնեալ էր ի ձեռս արանց վատաց խրատաուաց . Վրիւսափիոս ընկալաւ պատիժ մահու, իսկ դշխոյն Նադոկիա առ հրաման մեկնել զնալ յԵրուսաղէմ՝ զրկեալ ի կայսերական պատուոյն (449) :

Ստիլիանէր Թէոդոս Ի. (29, Յուլ. 450) անկեալ յերթվարէ յորսն՝ 50 ամաց, յետ թագաւորելոյ ամս 43, մանաւանդ թէ այլոց թագաւորելոյ փոխանակ նորա : Աջողակ էր նա ի գրել, յայն սակս եւ Չեղեցիագիրն անուանեցաւ : Անտիոքոս ոմն անուն հանդերձ այլովք եւ թն իրաւագիտօք փառաւորեաց զանուն նորա Թէոդոսեան մարտիրոս օրինաց, ժողովեալ ի նմա զամենայն հրամանս կայսերաց անդառին ի Սոսանդիանոսէ Մեծէ ի 16 զէրս :

108

Այնուհետեւ ել յաթոռ դշխոյն Պուղքերիա (450—453) . բայց ընտրեաց իւր ի փեսայութիւն պայմանաւ կուսութեան՝ զայրն առաքինի եւ զքաջ զ60ամեայ սինկղիտիկոսն զՍարկիանոս (450—457) թրակացի յազգէ եւ արար զնա բարձակից թագաւորութեանն, որ եւ մեծաւ վստահութեամբ եւ պատրաստութեամբ մատուցանէր թագաւորին շնաց Ատտիղայ երկաթ՝ փոխանակ հարկի ոսկւոյն, եւ այնպէս զանգիտեալ Ատտիղայ ընդհարկանել ընդ տէրութեանն արեւելից՝ դիմէր յարեւմուտս, ուր միայն Սեւն քահանայապետ կերպարանօք հեզութեանն ցածուցանէր զկորուստանս նորա, որպէս յետոյն պատմեցցի :

Ընկալաւ դշխոյն մեծաւ սիրով զհրեշտակութիւնն Վեռնի (որ առ Թէոդոս առաքեալ էր) եւ զթուղթն յորում սահմանէր քահանայապետն վասն ընդունելութեան Նատողեայ պայմանս, այս ինքն թէ լեալ իցէ հեռի ի վերջն գործոց անտի, եւ ընդունիցի զթուղթն իւր առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ : Հրեշտակութիւնն այն (երկուց եպիսկոպոսաց Աբունդիոսի եւ

Լստորիտի եւ երկուց երկցանց) եղեւ ձեռնարկն ի քաղաքին, եւ ի ձեռն նոցա իմանայր այնուհետեւ քահանայապետն զեկեղեցական անցս արեւելից, եւ նորօք հաղորդէր զխորհուրդս իւր կայսերացն: Աննձն առ զպայմանս քահանայապետին Անատողիոս մեծաւ յօժարութեամբ, եւ ժողովեալ զքաղամարտի եպիսկոպոսունան որ եկեալ էին յողջոյն նորոյ կայսեր՝ արկին միարամն ձեռնադիր թղթոյն՝ եւնի առ Փղաւհանոս, եւ ապա առաքէր զայն Անատողիոս իսկ եւ իսկ առ եպիսկոպոսունս արեւելից: Աստաճ լեալ այնուհետեւ ի նա քահանայապետին՝ յանձն արար նախ խորհրդակցութեամբ հրեշտակաց իւրոց որոշել զպայմանն, եւ ընդունել տակաւ ի հաղորդութիւն զտկարացեալսն ի ժողովին Լափեսոսի. պատուէր տուեալ միանգամայն՝ զի մի յիշեսցին առաջի սրբոց սեղանոյ անուանք Վիտակորայ, Արքանաղայ եւ նոյնպիսեաց: Այնչափ գործ միարանութեանն յաջողէր՝ մինչեւ շրջէր այնուհետեւ քահանայապետն զխորհուրդ իւր եւ չկամէր թէ գումարեցի ժողովն տիեզերական՝ զոր խնդրեալ էր ի Կէտողոսէ եւ ի Պուղքերիայ. մանաւանդ զի ածեալ էր Մարկիանեայ փառաւորութեամբ զմարմին Փղաւհանեայ ի Աոստանդինուպոլիս եւ Լաւտիքէս ընկեցեալ էր յերկցութենէ եւ յառաջնորդութեանն պատուոյ: Ապայն յետուս հարկ համարեցաւ զիջանել կամաց զշխոյին եւ Մարկիանեայ, քանզի այսպէս իմն համարէին սոքա թէ նովին առցեն առաւել հաստատութիւն իրք աւերութեանն:

Ահմանեցաւ տեղի ժողովոյն նախ Լափիա, այլ ապա ըստ խրատու հրեշտակաց քահանայապետին, եւ զի չկարէր կայսրն ինքնին գալ ի Լափիա՝ որպէս կամէրն, սահմանեցաւ Վաղկեդոն: Իսկ եպիսկոպոսացն էր առաւել քան զ600, որ է յաճախագոյն քան զամենայն արեւելեան ժողովս. էին ի նոսա եւ բազումք ի հարց արբոց Լափեսոսական ժողովոյն. սակաւաւորք էին եպիսկոպոսունքն արեւմտից վասն ասպատակի Վանդաղացն՝ յԼափիկէ, եւ Վաթացն եւ Փրանկաց՝ ի Վաղիա եւ յԻտաղիա: Արիզեն առ ժողովն (451, Հոկտ. 8) յեկեղեցւոյ Ս. Լափեմիայ առաջի 6 կամ 7 պատգամաւորաց կայսեր յարանց երեւելեաց սինկղիտոսին: Լըկու ինչ էր գործ ժողովոյն, նախ առնել զատաստան ի վերայ Վիտակորի եւ գործակցաց նորա, ի վերայ եպիսկոպոսացն արեւելից՝ որք բարբանօք նեստորականութեան մերժեալ էին յաթոռոց եւ տակաւին գատախազ կայր զնոցանէ կողմն Լազիպտացւոց: Լըկորոզ անգամ՝ լուծանել զինդիրս հաւատոց որ ի ձեռն Լեստորի եւ Լաւտիքեայ յուզեցան: Իրք եպիսկոպոսացն յառաջնում եւ յերկրորդում գումարմանն վճարեցան: Աստան գահերէց ժողովոյն հրեշտակք քահանայապետին Վուկենտիոս Ապոլոնի եւ Պասկասիոս Լիլերէնի եպիսկոպոսունք հանդերձ Բասիղեաւ եւ Բոնիփակեաւ երկցամբք, ապա Անատող Աոստանդինուպոլեայ, Վիտա-

կոր Աղեքսանդրիայ եւ ասպա այլք կարգաւ : Բայց իսկ եւ իսկ յայտ
արար Պատկասիրոս թէ Վիտակորայ չէ արժան նստել ի դատաստան,
այլ ինքն ընդունելոց է դատաստան՝ զի յափշտակեաց յինքն զԷ-
նանութիւնն դատաւարութեան եւ «զի առանց հաւանութեան
առաքելական ավթուոյն արար սիւնհոս, որ ոչ երբեք լեալ է
եւ ոչ արժան իսկ», : Իմէպէտ եւ պատգամաւորք կոյսերն ցուցին
հրեշտակացն թէ չմարթին ինքեանք զատախաղ եւ զատուոր
միանդամացն իննել, սակայն եւ այնպէս հրամայեցաւ Վիտակորի
եղանել ի տեղւոջէն եւ կալ ի միջին վայրի : Վանդի լուեալ զասն
կայսերական պատգամաւարացն Աւսերբոս Վորիզացի այր հմուտ
դատաստանական օրինաց, ել անց ի մէջ իննել զատախաղ զՎիտա-
կորայ եւ ետ զիր ժողովոյն՝ յորում բողանդակեալ կային համառու-
տիւ անցք աւազակական ժողովոյն, եւ խնդրէր զի քննեցի : Հա-
ւանեցան յանձն առին հարցն, եւ սկիզբն եղել ընթեանոց զոր-
ծոց սիւնհոսին այնորիկ, եւ այնպէս գայր յայտ թէ չեա թոյլ
Վիտակոր ընթեանուլ զթուղթն Վեւնի՝ յետ բարում անգամ
երդմամբ խոստանալոյ, եւ թէ նենդեալ է զգործս սիւնհոսին,
եւ թէ ստիպեալ է զեպիսկոպոսուսն արկանել ձեռնազիր ի վե-
րայ անդիր քարտիսի, եւ զՓղաւիսնոս եւ զԱւսերբոս առանց
իրաւանց մերժեալ յաթոռոցն : Այնմամբ վճիռ ետ մեծ մասն
եպիսկոպոսացն թէ անարժան է Վիտակոր եպիսկոպոսական պա-
տուոյն, նոյնպէս եւ վասն Արեւազայ Արուսազեմայ, Տաղատիսի
Աեսարիայ, Աւսերեայ Անկիւրայ, Բասիզիոսի Աեղեւկիայ Իաւրա-
ցւոց եւ Աւստաթիոսի Աերիտասի եպիսկոպոսաց, այնու՝ զի տկա-
րութեամբ անասցին բանից եւ գործոց Վիտակորի : Իմէպորեոս
եւ Իբաս որ յաւազակական ժողովի նզովեալ էին՝ եղին ընկալեալ
ի հարցն յետ նզովելոյ նոցա յայնմայէս զԱեսաոր : Անդէն յեր-
բորդում գումարմանն եկին ելին առաջի արք ոմանք յԱղեքսան-
դրացւոց ամբաստանք զՎիտակորայ . ցուցանէին զգործս բանու-
թեան հայրապետին իւրեանց, զպանութեանց, զյափշտակու-
թեանց եւ զանառակութեանց ընդ կանանց : Արիցս կոչեցաւ Վիտա-
կոր ի ժողով անդր, եւ իբրեւ չառ յանձն գալ, ընկեցաւ նա յե-
պիսկոպոսութենէն եւ ի քահանայական պատուոյն, նախ վճռով
հրեշտակաց քահանայապետին եւ ասպա համբռն իսկ ժողովոյն՝
վասն բանութեանցն յԱփեսոս, վասն անաստեղց ձայնի կոչման
ժողովոյն եւ այլոց անօրէն գործոց իւրոց : Իսկ այլ եւս եպիսկո-
պոսունք, որպէս Արեւազ եւ այլքն ամենեկին օրք ցուցեալ էին
գործակից գործոց նորա յառաջում գումարման անդ՝ ասպա ի
չորրորդում գումարմանն ցուցին առ հասպակ զղջումն եւ ընկա-
լաւ զնոսա ժողովն :

Իսկ հաւատոցն խնդիրք յերկրորդ, ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ
գումարմունն վճարեցան : Աերկրորդում անդ յետ ընթեանոց

վարպետութիւնս ի հարցն առաջնոց՝ ընթերցան թուղթք Կիւրդի առ Ղիստոր եւ առ (Յովհաննէս Անտիոքացի: Իսկ իբրեւ յետ այնորիկ ընթերցար որպէս պտակ ամենայնի եւ հոյակապ թուղթն Ղիւոնի առ Փղաւխանոս՝ գոչել սկսան միարան հարքն. «Այս են հաւատք հարցն եւ առաքելոց. ամենեքին զնոյն հաւատս ունիմք. ի նոյն հաւատս կան ամենայն ուղղափառք. Պետրոս բերանով Ղիւոնի այսպէս խօսեցաւ. առաքեալք այսպէս ուսուցին. ոչ վերաբեաց երբեք Ղիւոն ի վարդապետութենէ աստուածապաշտութեան եւ ճշմարտութեան»:

Ղլտաւոր մասն թղթոյս այս է՝. «Ողջ կացեալ սեպհականութեան երկնոցն ընութեանցն (եւ էութեանց) եւ ի մի դէմն գումարելով՝ ընկալեալ եղեւ ի մեծութենէ՝ խոնարհութիւնն, ի զօրութենէ՝ տկարութիւնն եւ ի մշտնջենաւորութենէ՝ մահկանացութիւնն. եւ զի առնիցե հասուցումն մերոցն պարտեաց՝ ընութիւնն անկրական միաւորեցաւ ընդ չարարելի ընութեան, զի որպէս պիտոյ իսկ ի մեր բժշկութիւն էր՝ մի եւ նոյն միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան, մարդն Յիսուս ֆրիստոս կարող իցէ մեռանել միոյն եւ մի լիցի կարող մեռանել միւսոյն»: (Եւ իբրեւ ատարակուէին իմ ընդ վերջին բանսս եպիսկոպոսունք սմանք Ղիւրիկեայ եւ Պաղեստինեայ՝ ցուցաւ նոցա անդէն ի Ժողովոյն նմանագոյն բան Կիւրդի որ ասէր, «Իպց քանզի բուն մարմին նորա շնորհքն Աստուծոյ ըստ առաքելոցն Պաւղոսի վասն ամենեցուն մեռաւ, յայն սակա ասի զնմանէ վասն մեր մահու համբերեալ. իբր ոչ եթէ ի փորձ մահու եկեալ նորա ըստ իւրում ընութեանն, քանզի անմաութիւն է ասել կամ իմանալ զոյս, այլ զի, որպէս վաղն ասացի, մարմին նորա ճաշակեաց զմահ»:

«Ղպա ողջ եւ կաատրեալ ընութեամբ ճշմարիտ մարդոյ ծնաւ Աստուածն ճշմարիտ, բովանդակ՝ իւրովքն, եւ բոլոր՝ մերովքն: Մեր ասեմք զոր ինչ իսկզբանէ հաստեաց ի մեզ արարիչն, եւ զոր ամն՝ զի նորոգեսցէ: Քանզի այն ամենայն՝ զոր պատրիչն ած ի վերայ եւ մարդն պատրեալ ընկալաւ, չուէր ինչ հետս ի վերայ ձեներարին: Եւ ոչ՝ վասն զի հաղորդութիւն ընդ մարդկօրէն տկարութեանց կալաւ՝ յայն սակա հազորդ ինչ եւ կցորդ մերոց յանցանացն եղեւ: Առ զկերպարանս ծառայի առանց մեղացն ազոյ, զմարդկեղէնսն մեծացոյց եւ զաստուածեղէնսն չփորկացոյց. քանզի ունայնանալն, որով զանձն՝ որ աներեւելի էր՝ երեւելի կացոյց, եւ մինչ արարիչն եւ ակրն ամենայն իրաց էր՝ կամեցաւ մահկանացու ոմն ի մահկանացուաց լինել՝ այն զիջումն ողորմութեանն էր եւ ոչ նուազութիւն զօրութեան: Յայն սակա որ կացեալ մնացեալ ի կերպարանս Աստուծոյ՝ արար զմարդն, նոյն ի կերպարանս ծառայի՝ եղեւ մարդ: Քանզի երկղբին ընութիւնքն առանց թերութեան պահեն զիրեանց սեպհականութիւնն. եւ զոր օրինակ զծառայի կերպարանսն՝ Աստուծոյ կերպարանք չեզձանեն, նոյնպէս եւ զկերպարանսն Աստուծոյ՝ ծառայի կերպարանք ոչ փորկացուցանեն»:

Օ ի որովհետեւ ձեռն յանձին հարեալ պարծէր ստասանայ թէ մարդն նենգութեամբ իւրով խաբեալ յաստուածեղէն պարզեւացն անկաւ, եւ յանմահութեանն օժտէ մերկացեալ զսաստիկ վճիռ մահու ընկալաւ, եւ ինքն ի չարիսն իւր սփոփութիւն իմն եզիտ զզովորութիւն պատուի-

բանազանցին, եւ Աստուած եւս՝ ըստ պահանջերը իրուանցն արգարու-
թեան փոխեաց զվճիւռ իւր ի վերայ մարդոցն՝ զոր յայնպիսում պատուին
հաստեալ էր. նմին իրի պէտք եղեն ծածուկ խորհրդոյ անտեսութեան՝
զի անփոփոխականն Աստուած՝ որոյ կամք չմարթեն վրէպ ի մարդասի-
րութենէ լինել, զառաջին անտեսութիւն զթութեան իւրոյ առ մեզ
լցցէ ծածուկ խորհրդովն, եւ մի մարդն որ ստանայական անօրէնու-
թեանն պատրանօք հրապուրեցաւ ի յանցանս, կորիցէ հակառակ Աս-
տուծոյ առաջագրութեանն:

Ըրգ մտանէ Որդին Աստուծոյ յանարգութիւնս աշխարհիս պտորիկ
յերկնաւորական բնակութենէն իջեալ եւ ի հայրենի փառացն ոչ մեկ-
նեալ, նորով կարգաւ եւ նորով ծննդեամբ ծնեալ: Նորով կարգաւ՝
քանզի որ իւրովքն աներեւոյթ էր՝ մերովքն եղեւ երեւելի, անբովան-
դակական կամեցաւ բովանդակել. կացեալ մնացեալ յառաջ քան
զժամանակս՝ սկիզբն առնէր լինել ի ժամանակի, ամենայն աշխարհաց
տէրն զժառայական կերպարանս առնոյր՝ ծածկեալ զեւր անեզր մեծու-
թիւնն, անկարեկանն Աստուած ոչ գարչեցաւ լինել մարդ չարչարելի,
եւ անմահն՝ ընդ մահու օրինօք անկանել: Իսկ նորովն ծննդեամբ
ծնեալ, քանզի անապական կուսութիւնն անգէտ էր ցանկութեան եւ
միանդամոյն զնիւթ մարմնոյն մատակարարեաց: Առաւ ի մօրէ Տեառն՝
բնութիւն եւ ոչ յանցանք. եւ ոչ այնու ինչ՝ զի պանշելի էր ծնունդն՝
անմահն է մեզ բնութիւնն ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս որ յարգանդէ
Ղուսին ծնաւ: Չի որ ճշմարիտ Աստուածն է, նոյն մարդ է ճշմարիտ. եւ
չիք ինչ ստութիւն ի միութեան աստ յայսմիկ, քանզի ի միասին են խո-
նարհութիւն մարդոյ եւ բարձրութիւն աստուածութեան: Չի որպէս
Աստուած ոչ փոփոխի ողորմելովն, այսպէս եւ մարդն ոչ ծախի ի պա-
տին ելանելով:

Ըի երկրքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միմեանց զոյն՝
որ ինչ սեպհակամն է. այս ինքն՝ Բանն գործէ զոր Բանին է, եւ մարմինն
կատարէ զոր մարմնոյն է: Մին ի նոցանէ պայծառանայ զբանշելեօք եւ
մեւան անկանի ընդ զնկանօք, : (Իբրեւ նոքին եպիսկոպոսունք եւ ընդ
այս բան տարակուսէին՝ ցուցաւ նոցա մեւս բան Նիւրդի որ ասէ, “Ինչ
ինչ ի ձայնից առաւելապէս Աստուածութեանն պատշաճէ եւ ինչ ինչ
մարդկութեանն եւ ինչ ինչ զմիջին կարգն ունի՝ նշանակելով զՈրդին
Աստուծոյ Աստուած լինել եւ մարդ միանգամայն,): “Եւ որպէս Բանն
ի հայրենի փառացն հաւասարութենէ ոչ մեկնի, նոյնպէս եւ մարմինն
զբնութիւն մերոյն ազգի ոչ թողու: Քանզի, զոր պարտ է մեզ ստեպ
յեղյեղով, մի եւ նոյն է ճշմարիտ որդի Աստուծոյ եւ ճշմարիտ որդի
մարդոյ: Աստուած, այնու զի “Իսկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ
Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն, : մարդ, այնու զի “Բանն մարմին եւ
զեւ եւ բնակեաց ի մեզ, : Աստուած, այնու զի “Ամենայն ինչ նովաւ եւ
զեւ եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ, : մարդ, այնու զի “Եղեւ ի կնօղէ,
եւ եմուտ ընդ օրինօք, :

Մարմնոյ ծնունդն՝ մարդկեղէն բնութեանն ցուցիչ է, Ղուսին ծնա-
նել՝ աստուածեղէն զօրութեանն նշանակ: Տղայութիւն մանկանն՝ յայտ
առնի խանձարրոցն խոնարհութեամբ, մեծութիւն Բարձրելոյն՝ ի բար-
բառոյ հրեշտակացն ցուցանի: Նման է մատաղածին մանկուոյն՝ զոր Հե-
րովդէտն ամպարշտութեամբ հնարի սպանանել, այլ տէր է ամենայնի՝
որում մոզք ուրախութեամբ խոնարհին յերկրպագութիւն: Յորժամ ի
մկրտութիւն գայր կարապետին իւրոյ Յովհաննու, զի մի թաղչեցի՝ թէ

ընդ քողով մարմնովն աստուածութիւնն ծածկեալ կայ, Հօրն բարբառ յերկնից որոտալով ասէր. «Դա է որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ» : Արդ զոր իբրեւ մարդ սասանայական խորամանկութիւնն փորձէ՛ նմա իբրեւ Աստուծոյ հրեշտակական պաշտամունք հարկանին :

Վաղցնուլ, ծարաւել, վաստակել եւ ի քուն լինել՝ յոյսնապէս մարդկօրէն իմէ է : Այլ հինգ հացիւ զհինգ հազար մարդկան յագեցուցանել, եւ առ կնոջն շամիտացոյ զլուրն կենդանի, որոյ արբուած շապ որում ըմպէն՝ միւսանգամ ծարաւել, ի վերայ մկանանց ծովուն ցամաքաւ գնալ, եւ սաստելով մրրկին զլեւանացեալ ախն ցածուցանել՝ առանց երկմտութեան աստուածական է : Եւ զի զբազում ինչ իւր զանց առնիցեմ, զոր օրինակ ոչ է միոյ նորին բնութեան վշտակից լինել եւ արատուել ի վերայ բարեկամին մեռելոյ, եւ ի բաց առեալ զկափարիչ չորեքօրեայ գերեզմանին՝ զնոյն ձայնին հրամանաւ միւսանգամ ի կենդանութիւն զարթուցանել . կամ զփայտէ կախել՝ եւ զլոյս տուրնջեանն ի գիշեր դարձուցեալ՝ զամենայն բնութիւնս դողացուցանել . կամ պնդել բեւեռօք՝ եւ զդրունս դրախտին՝ հաւատոց աւազակին բանալ . այնպէս ոչ նմին բնութեան է ասել . «Ես եւ հայր իմ մի եմք» . եւ աւսել . «Հայր իմ մեծ է քան զես» : Չի թէպէտ եւ ի Տէր մեր Յիսուս ֆրիստոս մի գէւք են Աստուծոյ եւ մարդոյ . այլ այլ իմէ այն է՝ որով երկօցունցն եւս հասարակ են թշնամանքն, եւ այլ իմէ այն՝ որով հասարակ են փառքն : Քանզի ի մերոյն է նմա փոքրագոյնն քան զՀայր՝ մարդկութիւնն . իսկ ի Հօրէ է նմա հաւասար ընդ Հօր՝ աստուածութիւնն : Արդ վասն այսր դիմոց մութեան յերկոսին եւս բնութիւնսն իմացելոյ ընթերցեալ լինի թէ «Եւ յերկնից . . .» :

Այս գիր երեւելի եւ անուանի քան զամենայն գիրս վասն մարմնաւորութեան՝ ի մեծի պատուի լիեալ է յեկեղեցւոջ, յառաջն երբեմն ընթերցեալ լինէր ի Հռոմ յեկեղեցւոջ յաւուր տօնի ծնընդեանն Վրիստոսի, նոյնպէս եւ ի Վաղիս . Վեղասիոս քահանայապետ (492—496) եղ նզովս որոց մերժեն կամ փոփոխեն եւ զփոքր ինչ մասն նորա :

Սիայն եպիսկոպոսունք ոմանք Նգիպտացւոց չկամեցան արկանել նմին ձեռնագիր, զի ասէին թէ առանց կամաց հայրապետին մերոյ որ այժմ չեք ի միջի, չկարեմք առնել ինչ, եւ պատու հասեցեն իսկ զմեզ եպիսկոպոսունք յորժամ դառնայցեմք յիւրաքանչիւր տեղիս . եւ յայն սակս պարտ է փոխանակ Վիտակորայ զայլ ոք ընտրել ի հայրապետութիւն՝ զի այնպէս նորա հաւանութեամբ արկցուք ձեռնագիր : Իսկ կայսրն չհամարէր զայն ընդհանրական որոշումն վարդապետութեանն բաւական, այլ կամէր զի սահմանեցի հանգանակ ինչ նոր զոր եւ յետուստ յանձն առ ժողովն, եւ ի հինգերորդում գումարմանն որոշեցան ոմանք յեպիսկոպոսաց յօրինել զայն հանգանակ, որ առնէ սկիզբն ի Ղիկիական եւ Ղոստանդինուպոլեան հանգանակէ եւ ապա յարէ զկնի զթուղթան Ղիւրդի առ Նեստոր եւ առ արեւելեայս, իբրեւ ի յանդիմանութիւն մոլորութեան Նեստորի, եւ ապա զթուղթն Ղեռնի առ Փղաւխանոս ի յանդիմանութիւն Նւտիքեայ եւ յետուստ յարի բուն համառօտ

Հանգանակ ժողովոյն: Իբրեւ ընթերցաւ այն՝ հաստատեցաւ միաբան ի հարցն իբրեւ հաւատք հարց եւ առաքելոց: Վլխաւոր բանք այս են. «Ուսուցանեմք զնոյն՝ կատարեալ յաստուածութեան եւ զնոյն՝ կատարեալ ի մարդկութեան, զնոյն՝ Աստուած ճշմարիտ եւ մարդ ճշմարիտ, ի բանաւոր հազար եւ ի մարմնայ, գնոյն՝ էակից (բնակից) չոր ըստ աստուածութեան եւ էակից (բնակից) մեզ ըստ մարդկութեան. ամենայնիւ մեզ նման՝ բաց ի մեղաց. զնոյն՝ յառաջ քան զյաւիտեանս ի չորէ ծնեալ ըստ աստուածութեանն եւ ի վերջին աւուրս վասն մեր եւ վասն մերոց փրկութեան ի Սարիամայ յաստուածածին կուսէ՝ ըստ մարդկութեանն: Ո՛մի եւ զնոյն Վրիստոս՝ որդի, տէր, միածին, յերկուց բնութեանց՝՝ առանց խառնակութեան, առանց փոփոխութեան, առանց բաժանելոյ, առանց անջատելոյ ծանուցեալ. ոչ ի բաց բարձեալ երբեք պլակեցրպութեան (տարբերութեան) բնութեանց վասն միաւորութեանն, այլ մանաւանդ առաւել անկրուտա պահեալ սեպհականութեան (յատկութեան) երկոցունց բնութեանցն, եւ ի մի դէմն եւ ի մի անձն ի միասին գումարեալ. ոչ յերկուս դէմն անջատեալ կամ բաժանեալ, այլ մի եւ նոյն որդի եւ միածին Աստուած Իւան, Տէր (Յիսուս Վրիստոս),:

Ի վեցերորդ գումարմանն եկն նստաւ ինքն կայսր եւ խօսեցաւ իսկ ի հռոմայեցի լեզու եւ ընթերցաւ առաջին նորա նոյն հանգանակ. հաւանեցաւ, մանաւանդ թէ ընկալաւ հաւատովք եւ յաւել սահմանել քաղաքական պատիժս՝ որոց այլ ինչ ազգ ուսուցանիցեն: Իսկ ի յաջորդ 9 գումարմանն առանձինն ինչ ոմանց սմանց գատաստանք դատեցան, եւ յօրինեցան 28 կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւարութեան, մանաւանդ ընդդէմ վանականաց դատարկացելոց:

Խօսեցան հարջ ժողովոյն առ կայսրն մեծաւ գովութեամբ վասն նորա՝ զի այսպիսի իմն սկիզբն թագաւարութեանն արար, եւ վասն երանելի քահանայապետին՝ Ղեւոնի՝ «զի անգաթին ի ժամանակէ անաթի մելորութեանն (յԼԻՓԵՆՍՍ) զնա զպիթոյց տեսչութիւնն ի վերայ մեծապայծառ աթոռոյն չռոմայ՝ ընել նոցա նահատակ յառաջամարտիկ յաղթող եւ առանց պարտութեան, որ ամենեւին վառեալ զարգարեալ ճշմարտութեամբ եւ բարբա-

1 Հալուաւութիւն իմ եղև հրեշտակոցն Հռոմայ ընդ արեւելեան եպիսկոպոսոց՝ որք ընարեալ էին յօրինել զհանգանակն, վասն բանից ինչ ի նմա, այլ ոչ մտաց, զի սորս կամէն զնել յերկուց քառնիսոց, ուր ի թղթին զեւոնի էր յերկուս քառնիսոց: Երկրորդն եւս ուրիշ էին, այլ զի դիտար եւ Եւալքեոս առաջնաին վարեցան շարապար, իզմէին իմ հրեշտակք քահանայապետին: Ձիւննել զիւն արեւելեան եպիսկոպոսունք, որպէս գործք ժողովոցն ցուցանեն, սակայն ի յոն արեւելս

ե յաւան յերկուց քառնիսոց, որպէս եւ ի բազում գառնական արեւախո: Մտածի ի գործս ժողովոց ի գառնականին եղեալ in duabus naturis, յաւելաւ թէ գրողքը հռոմայեցիք նշանակեալ էրեն ի լուսանցսն թէ ըստ յաւնին ընթեռնելի է ex duabus naturis. Ի սահմանի Գ. կատանա զինուպղ. ժողովոյն (յոմի 680) յարում արն հանգանակ յառաջ բերի՝ ուն յոյն յերկուս քառնիսոց. թեպէտ եւ հարցն ի գործս անդ ժողովոյն զյերկուսն եւ զյերկուսն ի միասին արեւմտն ի կէր:

քեալ նախանձաւ սրբութեան, որպէս երբեմն Պետրոս՝ նոյնպէս եւ սա այժմ զմիտարան ծանօթութիւն եւ զնորհուրդս ամենեցուն ուղղեալ ձգեաց առ Աստուած: Մի որ այսուհետեւ, ասն, խաւարասէր սիրով գժտութեան կուլիցի ընդ բանից թղթոյ նորա իրբեւ թէ օտար ինչ իցէ ի վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, եւ ցայժմ անծանօթ, ասելով թէ չէ օրէն արտաքոյ քան զնոստովանութիւն երեքարիւր ութեւտասն հարցն ընծայեցուցանել մեկնութիւնս: Արդարեւ ճշմարիտ է թէ խոտառվանութիւն հարցն այնոցիկ ունի յինքեան զգլխաւոր կանոնս հաւատոց. սակայն եւ այնպէս դէպ լինի բազում անգամ զի ողջ նմին հակառակն ելանեն՝ տան պատճառս բարբառելոյ հակառակ այնր՝ զոր մոյարն իմանան: Ընդդէմ այնոցիկ՝ որ զճշմարիտ վարդապետութիւնն կամակորեն՝ կարեւոր պիտոյ է ուրոյն ուրոյն տալ պատասխանի նորաձեւութեանցն: Ո՛ր եթէ ամենեքին բաւական համարէին զճրճմարտութիւնն եւ ոչ որ զհետս բարեպաշտութեանն պիտորեր նորաձեւան առնելով, ապա չէր ինչ պիտոյ մանկանց եկեղեցւոյ այլ ինչ ածել զմտաւ՝ բայց որ ի հանգանակի անդ սահմանեալ է. բայց քանզի բազումք բազում շաւրք մարտութեան յուղիղ ճանապարհէ ճշմարտութեանն հեռացան, պիտոյ եղեւ այնուհետեւ մոլորութեանց նոցա կարեւոր յաւելուածովք ընդդէմ ելանել. իբր ոչ եթէ նոր ինչ յօդուս հաւատացելոցն հնարելով, որպէս թէ պակաս ինչ ի հաւատան կարիցէ լինել, այլ զնորութիւնն իսկ գլխովին պատշաճ բանիւք մերժելով »:

Առանձինն թղթով խնդակից եւ շնորհակալ լինէր փունհոդոսն համօրէն՝ քահանայապետին «զի ամենեցուն եկաց թարգման բարբառոյ երանելոյն Պետրոսի», եւ եղեւ ի գործս անդ «առաջնորդ բարեաց», եւ ի ժողովն նոցա «իրբեւ գլուխ առլնթեր անդամոց՝ այնպէս առաջակայ ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց», : Ապա զհաստատութիւն կանոնացն զոր կարգեցին՝ խնդրելով «Արդ աղաչեմք, ասն, զի քոյովք վճռովք զմեր դատաստան պատուեցեա, եւ որպէս մեք ընդ գլխոյդ գտար միարան ի բարիս, այսպէս եւ քո բարձրութիւնդ լցցի որդւոց զվայելուչն», :

Այլ Ղեւոն բաց ի սահմանացն հաւատոց ոչինչ հաստատեաց, այլ մանաւանդ ընդդէմ դարձաւ ամենայն զօրութեամբ վերջին (28երորդ) կանոնի: Վանզի յետ վճարելոյ ամենայնի ի ժողովն՝ որասցեալ Անատողիոս պարապ, յորժամ չէին անդ հրեշտակք քահանայապետին, հաւանեցոյց զեպիսկոպոսունն Յունաց զի վասն քաղաքային առաւելութեան կայսերական քաղաքին Աստանդինուպողեայ, ասցի աթոռոյ նորա երկրորդական պատիւ յետ հռոմէական աթոռոյն, որով ապաքէն աստիճան աթոռոյն Աղեքսանդրիայ եւ Անտիքայ հասանէր յերրորդ եւ ի չորրորդ կարգ, եւ զայս պահանջէր նա հաստատեալ յայնպիսի ինչ սուտ կար-

Ժիս որ եղեւ տակաւ սերմն հերձուածոյն Յունաց յապայ ժամանակս, այս ինքն թէ վասն քաղաքային առաւելութեան քաղաքին շուամայ տուեալ իցէ աթոռոյն շուամայ յառաջահաս պատիւ ի հարց, եւ յայն սակս պահանջէր եւ զերկրորդականն վասն Վոստանդինուպողեայ իբրեւ կայսերական քաղաքի: Այս իսկ է 286-րորդ կանոն ժողովոյն Վաղկեդոնի, որում անդէն ընդդէմ բողոքէին հրեշտակք քահանայապետին, եւ յետոյ բազմագոյն թրջութիք ցուցանէր Վեռն ճշգրիտ իրաւագիտութեամբ եւ խորին գիտութեամբ գրեալ առ եպիսկոպոսունս սիւնհոդոսին, առ Ընասողիոս (+ 459), առ հայրապետն Ըղէքսանդրիայ եւ Ընաթիւքայ, առ կայսրն եւ առ դշխոյն Պուղքերիա, թէ հակառակ նախնական իրաւանց այլոց հայրապետացն է. այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր:

109

Յետ Վաղկեդոնական ժողովոյն (451) իբրեւ յամս 200 զըտաութիւն եւ աղմուկ էր վասն նորա ընդ ամենայն արեւելոս: Շահաւակորդ այնպիսի մեծի ժողովոյ էր կոյր կամ միականի աղանդն Միարնեայց¹, որոյ բուն կայան եւ աթոռ ի բազում վանորայս էր, յորոց վանականք ստահակեալք՝ նախ յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց ջանացին թափել զանձինս, եւ այնուհետեւ իշխել իսկ եպիսկոպոսաց կամէին:

Յիրաւի եւ իմաստութեամբ իսկ հայեցեալ ի հանգամանս ժամանակին՝ չկամէր իմն Վեռն քահանայապետ ընդ գումարումն ժողովոյն այնորիկ, որպէս եւ եպիսկոպոսունք ժողովոյն չյօժարէին յորինել ի նմին նոր հանգանակ, քանզի այն ինչ ի գլուխ ելեալ սիւնհոդոսին՝ անդէն առնոյր սկիզբն աղմուկն:

Վախ ի Պաղեստին աճապարեալ հասանէին ի Վաղկեդոնէ վանականք բազումք՝ յորս նշանաւոր էր Թէոդոսիոս ոմն անուն: Դաշովեալ վանականացն գունդ գունդ ի փողոցս եւ ի հրապարակ՝ գոչէին թէ մատնեցան հաւատք ի Վաղկեդոն, դարձան ի վարդապետութիւն Վեստորի, եւ սահմանեցաւ լինել ի Վրիստոս երկու Որդիք, երկու Վրիստոս եւ երկու անձինք: Պատեալ վանականացն օգնականութիւն եւ յաւերակիայ դշխոյէ՛ որ յարուսաղէմ էր, զբռգռեցին զժողովուրդն, գրաւեալ կալան զքաղաքն, եւ զՅորնաղ հայրապետ մերժեալ հանին փախստեայ, քանզի չառ նա յանձն մերժել զժողովն Վաղկեդոնի եւ չկամէր ուսուցանել թէ Վրիստոս յերկուց բնութեանց իցէ եւ ոչ եթէ յերկուս բնութիւնս. սպանին զեպիսկոպոսն Սիւլթոպողեայ, աւերէին քանգէին զքաղաքս եւ զգիւղս, եւ չկարէր լինել ղիմակալ զօրն: Ընցանէր կայր

¹ Monophysites.

յաթոռն հայրապետութեան ինքն թփփոխուի, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնադրեալն յիւրմէ: Եւ յետ 20 ամսոց նուաձէր զնոսա Մարկիանոսս եւ թփփոխուի ի բաց պքսորեալ՝ միւսանգամ առնցր Յորնաղ զյաթոռն անգէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ զադարեաց աղմուկն:

ՅԱղքատանդրիա խոտագոյն եւս էին իրքն: Այլ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անտի որ զհետ եկեալ էին Վիոսկորայ՝ չորք վաղ վաղակի հաւանեցան սահմանելոցն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոտացան արկանել ձեռնադիր: Հասանէին եպիսկոպոսունքն չորեքին յԱղքատանդրիա եւ ետուն զրոյց թէ մերժեցաւ Վիոսկոր եւ պքսորեցաւ ի Վանգրիս Պափղագոնացոց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սագիւսաւ գապետ նորա Պրոտերիոս: Եւ յկողմն հակառակորդ գրգռեալ զւաճիկն որ մէտ ի Վիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանեն էկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկաներ յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն: Եւ ապէր Մարկիանոսս կայսր զուկն նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, աղօթյան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ: Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զօրավար զօրացն զՓղոբոսս եւ զՊրոտերիոս իսկ զխոյզին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զչնորհան հանեալս եւ շնորհեաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոդոսս յԱղքատանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Եպոդինարեանք (Միսրոնայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Աուզն (Աղուբոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ թփփոխուի (Մոնզոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր պքսորել զնոսա կայսրն:

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովողեանն, յայն սակս յորդորէր Վեոն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տոմար (454)՝ եւ մինչդեռ թղթով զառաքելրս եւ միսիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բաղմանց հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն:

Այսինքնեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ զործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յուկու. 457): Երկրորդն եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցւոջ Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի:

Ընտանիքի հաստատումը և յարեւելիս, եւ այնուհետեւ միջին փաստաւէրքն:

Ընտանիքի Ընտանիքայ, Ընտանիքայ, եւ հզորագոյն քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիանոս էր, չկարէր թաւաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սպարապետն Սեւոն, Սեւոն յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յորդուոցն Ընտանիքայ կացուցէ կեսոր: Պատկեցաւ Սեւոն Ը. (457—474) յԸնտանիքայ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղև այն սովորութիւն յայնմ հետէ: Ընտանիքայ զԸնտանիքայ եւ զորդիս նորա, զի ապրեացի ի ճոխութենէ նորա (471): Ընտանիքայ նա արշաւան յԸնտանիքայ ընդդէմ Վանդալաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Ընտանիքայ իւր սպարապետ Սեւոն, զորդի դասեր իւրոյ Ընտանիքայ եւ ճառագողիստի խաւարացոյ՝ որ կոչեաց զանձն Օնոն, եւ ինքն զխաւարիս յամի 474 (Յունու.):

Սեւոն Ը. առ իւր աթոռակից զհայր իւր զՕնոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Օնոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կողմն Սեւոնի Ը. վառութեամբ զնաց Օնոն փախստեաց եւ եղաւ նորա Բասիլիսկոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յետ մահու կայսերն Մարկիանոսայ (457) Տիմոթէոս Առաջ եւ Պետրոս Թեոթով ժպրհեցան դառնալ ի տեղուջէ աքսորանայն: Տիմոթէոս ժամ սահմանեալ ժողովոյեան գալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջ՝ յեպիսկոպոսութիւն, ապա առեալ զամբոխն հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ ազատասանեալ էր ի մկրտարանն, հար խուժանն զսուրբն եւ զմեց ընկերան ընդ նմա՝ ներկեալ արեամբ զանդին պրութեան, եւ եզան դիտելուք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Ընդէն վաղժադակի նզովէր զժողովն Վաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունն Հռոմայ եւ Առասանդիմուպոլեայ եւ զնէր ընդ ամենայն աշխարհն Ընտանիքայ եւ կախկոպոսունս՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Սեւոն Ը. զառաջինն թուէր իմն դեղեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միթրանայց կամեք զուսմարել ժողով նոր: Ընտանիքայ քանզի ինդիրն սահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցոյ՝ չմարթէր միւսանգամ մառաջանել ի ինդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն ստիպ իսկ ճգնէր Սեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ անտի զհայրն (ի թուղթօն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զի հարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս արեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլիտանայ թէ զմէջ միտք իցնն նոցա զժողովոյն

Վաղկեղտնի. ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զըռնակալ աթուռոյն Լղեքսանդրիայ: Յայնժամ արքորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Վուզ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Լղեքսանդրիայ այլն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս կամ Իմաստունն (460): Ինկալաւ զ'եւոն զԹուղթ հայրապետիս եւ հաստատեաց զընտրութիւն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Լպր. 11):

Կոյնպիսի դէպք եւ յԵնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մեղքինն Բարսուան զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Չմափեւս կամ Խափիչ եկեալ յԵնտիոք ձեռնառուութեամբ Օւնոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելուածովն՝ որ Խաչէցայ, զոր յաւելոյր յԱրեքսրեան երգն. մինչեւ առ սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրոս հայրապետ. բայց անդէն արքորեաց զՊետրոս՝ կայսր զ'եւոն:

Ե՛լ միւսանգամ խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիղիսկոս (475—477). ետ հրաման դառնալոյ Վուզն Տիմոթէայ յԼղեքսանդրիա եւ Խափիչն Պետրոսի յԵնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտակաւ զսուրբ ժողովն Վաղկեղտնի եւ զգիր սրբոյն զ'եւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հուրը մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսուք արեւելեց ծառայամիտք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն: Սակայն Լկակ հայրապետ Սոսանդիմուպողեայ (472—490) յաջորդ Չեննազեայ (459—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիղիսկոս յաթոռոյ:

Ե՛լ յայնժամ շահեալ Օւնոնի զգորավարն դարձաւ միւսանգամ (474). սպան զԲասիղիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք ի դղեկի ուրեք. եւ դաւանութիւն նորա մերժեցաւ: Վարձաւ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս († 482) յաթոռ իւր:

Ունէր Օւնոն ի հաստի զեշխանութիւնն իւր նեւզութեամբք եւ բռնութեամբք: Ինակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա արեւելեան Չուլթք ունելով թագաւոր զԹէոդորիկոս (յամէ 475): Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Օւնոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484): Ե՛լ ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԽաաղիա եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յՍտոակերայ, քանզի եւ Թէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան: Օւսյսմ ամենայնէ պատմեցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոջն: Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Օւնոն անորդի (Լպր. 401): Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Օւնոն՝ անզգոյշ իրատու Լկակիոսի զԵնտիկոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբնեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ. զորոց այլուր մի ըստ միջէ:

Յարեւմուտս դերեւէր ստէպ աթոռ ինքնակալութեանն եւ էր մերձ ի կործանումն: Յետ մահուանն Սնորեայ՝ իբրեւ հասանէր գոյժն առ Թէոդոս Ի. չնչապէր ինչ նա զառաջինն եւ առանց ազմկոյ հրամայէր խաղալ զօրաց ի կողմն Վաղմատիայ՝ զի զամենայն ապստամբութիւն ի բաց խափանիցէ. քանզի իբրեւ թոռն Թէոդոսի Սեծի յառաջնմէ կնոջէ նորա ի Փղակիղոսայ՝ առաւել իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զՎաղոս Պղակիղիա զդուսար Թէոդոսի՝ յերկրորդ կնոջէն ի Վաղոսայ: Այլ գատարկ ինչ էր կասկած մտաց կայսերն. քանզի ժպրհեցաւ Յովհաննէս զաղտնեաց դպիր Սնորեայ՝ առնուլ զծիրանին եւ առաքել առ Թէոդոս պատգամաւորս՝ զի ընկալցի սա զնա իբրեւ կայսր արեւմտից: Թէպէտ եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց, սակայն եւ այնպէս Իտաղիա, Վաղիա եւ Վաղմատիա ընկալան զՅովհանն. հզօրն եւ խորագէտն Այետիոս զօրավար՝ ել ի կողմն նորա. միայն զԱլփրիկէ ի բաց կալաւ Իոնիփակիոս կոմս՝ պահելով զայն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն:

Այնուհանումութեամբ իմն հրաժարեցաւ Թէոդոս յիրաւանցն. սահմանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից (բաց ի մասնէ արեւմտեանն Վիլրիկեայ) մանկանն Վաղենտինեայ, եւ մօր նորա Պղակիղիայ Ազոստայ՝ ինամակալութիւնն. պատրաստեցաւ զունդ հարուստ, սպարապետութեամբ Արդարուրիոսի՝ որում տուան օգնական Աանդիդիանոս եւ Ասպար նորին որդիք: Առաքեցան ընդ զօրուն Պղակիղիա եւ Վաղենտինոս, քանզի ցայն վայր յարքունիս արեւելից էին. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եհաս զհետ նոցա ի Թեսաղոնիկ՝ Հեղինոս որ երեր ի կայսերէ ծիրանի վասն հնդամեայ մանկանն Վաղենտինեայ եւ անուանեաց զնա Ալեսար՝ ի հրամանէն Թէոդոսի (424):

Արդարուր՝ յետ զՎաղմատիա գրաւելոյ (425)՝ նաւարկէր զօրօքն անցանել յԻտաղիա. այլ մինչդեռ անտուտ Ասպար հեծելազօրօքն յանկարծ հասեալ գրաւէր զԱլուիղէս առանց դիմադարձութեան, նաև՝ յորում Արդարուրն էր, հարաւ ի ցամաք ինչ եւ ըմբռնեցաւ սպարապետն ի զօրականացն Յովհաննու: Թէպէտ եւ Աանդիդիանոս մղէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ հնազանդեցուցանէր Վաղենտինու քաղաքս բազումս, սակայն սրաարեկ եզնն զօրն արեւելեան եւ Ասպար ընդ Պղակիղիայ՝ որ առ նմա էր հանդերձ մանկամբն. մանաւանդ զի դիտէին թէ զայ Այետիոս վարձեալ զօրս ի Հոնաց:

Ահն ունէր Յովհաննէս թէ հաւանեցի նմա Թէոդոս վասն փրկութեան սպարապետին իւրոյ, եւ յայն սակա պատուով իսկ ունէր զսա: Այլ Արդարուր յետ շահելոյ զօրավարսն Յովհանն.

նու՝ առաքելք զորոց առ Ասպար զալ անկանել ի վերայ Ռաւեննայ . եհաս յանկարծ Ասպար հեծելազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն . յետ փոքր ինչ կռուոյ ձերբակալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ զօրավարացն օգնականութեամբ , եւ սպանաւ նա կամ անդէն ի Ռաւեննա հրամանաւ Արդարութեայ , կամ յԱկուիղէա՝ յետ զաջ ձեռն կտրելոյ եւ յիշխան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն շրջացուցանելոյ : Յետ երկից աւուրց սպանմանն՝ հասանէր Այետիոս 60,000 շոնօք . ընդ առաջ ել նորա Ասպար . եղեւ պատերազմ արիւնալից , եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն , մինչեւ յետուստ միարանեցին առնել խաղաղութիւն . առաքեցան շոնօք յետս՝ առեալ նոցա զվարձան . Այետեայ օչ միայն առաւ թողութիւն , այլ եւ կոմսութիւն եւս : Ի հանդիսի ձիւնթացից էր թէնդոս Ի . յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին ի Աստանդինուպոզն . «Ի՞նչոք , ասէ կայսր , զկառամարտիկն , երթիցուք գահանալ զԱստուծոյ , եւ երթայր ամենայն բազմութիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս : Առաքեցաւ Հեղինն (այնուհետեւ) պատրիկ՝ յատաղեա , որ եգիտ զԱլաղենտիանոս ի Հռոմ , զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Աւգոստոս (425) :

Այսպէս ել յաթոռ Վաղենտիանոս Գ . (425—455) որդի Աստանդեայ , ընդ խնամակալութեամբ Պղակիղիայ : Երկզքին եւս չէին առակ ունել ի հաստի զաթոռն :

Վփրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա : Այետիոս՝ որ ընդ քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն , նախանձէր ընդ բազում ազգեցութիւն առնն լաւի Բոնիփակեայ կուսակալն Վփրիկեցոց աշխարհին , որ բարեկամն էր Ազատիոնեայ : Արամեցեալ Այետեայ ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զինանէ քսութիւն յարքունիսն եւ ապա զԲոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր թէ ընկեսցեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ : Ապստամբեաց յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդազս ի Ապանիայ ի թիկունս օգնականութեան : Ի՞նչպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս († 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ սոցա հասեալ , բայց Գեներիկոս եւ Վանդազք չհաւանէին դառնալ յետս ի ճանապարհէն : Առին սգրա առ սակաւ սակաւ զամենայն Վփրիկէ (429—430) մեծաւ անագորունութեամբ , պարլին գերիս զամենայն Հռոմացիսն , եւ հաստատեցին զաէրութիւնն Վանդազաց , զոր եւ հպիկ համարեցաւ ընդունել Վաղենտիանոս Գ . յամբ 435 : Յետ սցսորիկ յաւելին առնուլ եւ զԱրդիսիա եւ զԱրսիկա : Բայց յայնժամ ամենայնէ սոյսր Վաղենտիանոս ի բաց զարեւմտեան Գիւրիկէ (այս ինքն՝ զՊանտոնիա , զՎաղմատիա եւ զԱրիկոն) առ աէրութիւնն Երեւելից զի առցէ կնութեան զԵրզրափա զգուստր Ինէնդոսի Ի . (437) :

Աստուած Այտարի կազմեալ իւր գունդս ի ցեղոց Գերմանացւոց, նորք կարգեալ յօրինէր զիրս տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Վաղիա, եւ առաջնորդէր անդ Հռոմէական բաժնին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Բուրգունդացիք, Եղեմանք, Փրանկք, Երմարիկացիք եւ արեւմտեան Գութք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմնս Վաղիայ (Վալանայ) զԱլանն որ մերժեցին անտի զբնակոն (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, գրգռէին Վաղիացիք յապտամարութիւն, ձեռն տային ի Վաղիայ յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զՎալանայէ, զԻտալիէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցՍոմ գետ. թէպէտ եւ Հար զնա Այտարի առ Շինիւն Հեղենայ¹, այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: Աետ սակաւ ինչ միոյ Վաղիայ լախմանեցաւ, եւ Մերովե յաջորդէր:

111

Այս ամենայն Հանգամանք Վաղիայ փոփոխեցան ի գալ Հռոմացն: — Ատարիա՛ եղբայրսպանութեամբ միաբանեաց զայլ եւ այլ ցեղս Հռոմացն բնակելոց ի կողմնսն յորս յառաջագոյն Գութքն բնակէին, այս ինքն ի մէջ Գանուբ եւ Թայս դետոց մինչեւ ցՍոմ գետ (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ գղեկէն իւրմէ առ Թայս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահադէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. դողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, սիրէր նա կոչել զանձն՝ Աստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Ահարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելոց, քանզի ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցՂարիական ծով, ի Գանուբայ մինչեւ ցառհմանս (Յունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զՏիւսիսակողմն Թարակիայ ի Հարաւոյ Գանուբայ, եւ 2100 լիտր ոսկւոյ՝ իբրեւ Հարկս:

Իսկ իբրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մատոյց Ատարիայ երկաթ, եւ դրդէր իսկ զնա թագաւորն Վանդաղաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտոց, Հաճոց թուեցաւ Ատարիայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ գրով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Վաղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): Ատարիայ Թայս դետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Գանուբայ՝ զօրութեանու. զՏետ եկին նորա եւ արեւելեան Գութք, որոց իշխանք

¹ Vicus Helenae. գլ. Vieux Hesdin.

էին Վլադամիր եւ Թէոդոր եւ Վլիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոց իշխանն Հարդերիկոս, Ռուզիացիք եւ Սկիրրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրքինգացիք: Ի կողմանս Ռաբնվայտայ Գուռնդեար արքայ Բուրգունդաց հանդերձ տոհմին իւրով եւ բազում Բուրգունդացւոյք կոտորեցան, եւ մնացեալքն ստիպեցան զհնուորել Լատիղայ: Ենց Լատիղա ընդ Հուենոս (Թերեւս) ի կողմանս Աղոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղիա մինչեւ ցԼԵրեղանոն (Օրլէան):

Մտէր Լյետիոս զօրու իւրով եւ Գերմանացւոյք, որ էին ընդ վերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գուլթք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Ը., Բուրգունդացիք եւ Գետեզերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Ելանք եւ Երմորիկացիք կամ Բրիտոնք: Տեղե տայր Լաթիղա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Ատաղաւնոն (յայժմու Էլոն առ Մառն գետով): Եղև ճակատ ահագին մերձ ի Մուրիակոն (Միւրի). Թէոդորիկոս Ը. թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Թորիսմունդ նորին որդի առ զվեժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Լատիղա, եւ զե աւեր էին կողմանքն՝ եւ ի Գաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451):

Օպրացեալ Լատիղայ ընդ իրան եւ կոչեցեալ եւս յՄուրիայ ի քեռէն Վաղենտինոսի Գ. զե ապրեցուցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յԽտաղիա. եւ հաս առաջի Լկուիղէայ՝ որ էր նախապարիսպ Խտաղիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղև դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ՝ կամէր ի բաց գնալ թագաւորն Հոնաց, տեսեալ թէ տարմահաւք հանեալ զձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերնն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիրան համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Լկուիղէա, քանդեցաւ եղև հարթյատակ: Լյուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զղաշտովայրոն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Խտաղիայ: Փախչէին թագչէին բնակիչք՝ զե ապրեցին ի սրոյ. ի փախաւեից անտի մեկնելոց ի լճակս Եդրիական ծոցուն եղև սկիզբն քաղաքին Վենետացւոց: Հորն եւ նշան այրեցածոյն գծէր զձանապարհ սղաւանին Լատիղայ. Պարաւիոն ամենայն քաղաքօք յԼթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոզան նիսա կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գեախառնունս Տիկինոս եւ Պարոս գետոյ՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հոմայ: Ոչ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջէ էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն: Օի Վաղենտինոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Այստեղից յազգային ճակատուն առ Կաթողիկոսական յուսուցիչ տեսլ էր ի փրկութենէն Իտաղիայ: (Յանկարծ հասանէր ի բանակ անդր Հոնաց Ղեւոն քահանայապետ ընդ ազնուականաց ոմանց Հռոմայեցւոց. խօսեցաւ նա ընդ ահազին թագաւորին Հոնաց, աղաչեաց ինայել ի Հռոմ, սպառնացաւ զվեժժիմդրութիւն զըլխաւոր առաքելոցն պաշտպանչաց մայրաքաղաքին քրիստոնէութեան. ահ կալաւ զխուժադուժն ընդ բանն Ղեւոնի. խոստովանեցել թէ ետես նա տեսիլ ինչ կերպարանաց որ կայր առքնթեր քահանայապետին եւ սպառնայր: Գարձաւ Ատտիղա յետս ամենայն բազմութեամբն ի կէս արշաւանին իւրոյ, թողեալ զաւերակնն (452):

Յետ սակաւ ինչ միոյ զղջացաւ Ատտիղա. սպառնայր միւսանգամ ի վերայ Իտաղիայ, այլ հասեալ յառաջին տեղին՝ գարձաւ այսրէն յետս երթալ ի Գաղիա անցանելով ընդ Հեղուտիա, անք հարաւ նա ի Թարիսմուսայ արքայէ արեւմտեան Գլթաց. գարձաւ յետս ի ղղեակ իւր փայտեղէն առ Թայս գետով եւ անդէն սպանաւ յաղջկանէ միոջէ իբրեւ զՀորոփեան (453): Արդիք նորա՝ քանզի բազումք էին, չկամէին թագաւորել միայն Ալլակայ անդրանկանն. անկաւ սա ի ճակատու ուրեք. ազգք Գերմանականք զերժան եւ մնացորդք Հոնացն մեկնեցան ի կողմն Սեաւ ծոփու եւ անդր եւս (454):

Նոգ նոյն ժամանակս սպան Վաղենտինոս Գ. իւրով ձեռառք զՎյետիոս՝ զի կասկածանօք էր ընդ նմա, եւ զի զրպարտէր զնա Պետրոսիոս Մաքսիմոս. ետ նա սպանանել եւ զբարեկամն նորա (454). բայց եւ ինքն եւս Վաղենտինոս յետ միոյ ամի սպանաւ ի Պետրոսիոսէ Մաքսիմոսէ եւ այսպէս հասաւ տոհմն Թէոփոսի Մեծի եւ յարեւմուտս (455):

112

Առ այնուհետեւ Պետրոսիոս Մաքսիմոս զժիրանին, ամուսնացաւ ընդ Ալլաքսիաց կնոջ Վաղենտինոսու. բայց Ալլաքսիոս կոչեաց զՎենետրիկոս յՎիրիփեայ խնդրել փէժ ի սպանողէն. եկն սա բազում նաւատորմիզ նաւաք ի բերան Տիրերիս գետոց. փախաւեայ զնացին սինկղիտիկօք եւ մեծատունք ի քաղաքացեաց. սպանաւ Մաքսիմոս ի խան եւ Հռոմ երաց զգրուես առաջի Վենետրիկոսի: Ղեւոն քահանայապետ աղաչանքն եւ պարգեւքն յայն աժ զնա՝ զի խոստացաւ չայրել զքաղաքն, չարչարել զանդէնան եւ չմասել գոնեայ երից գլխաւոր եկեղեցեաց:

Այնուհետեւ Հռոմ 14 տիւ եւ 14 գիշեր (15—29 Յունի) աւար տաւաւ, գեղեցիկն Վամպանիա ամենեւին անապատացաւ, Վապուս ի հիմանց քանդեցաւ: Այսա ետ Վենետրիկոս՝ զսպաս

առձարին Լարուաղեմի եւ զանդրիս դից եւ զգիւցազանց ըուլ ի նաւ մի. եւ յայլ նաւս զզանձս եկեղեցւոյ, զկայսերն եւ զայլոց բազմաց. բազում հազարաւորք յերեւելի մարդկանէ յորս էր եւ Լուգորփա հանդերձ երկուք դատերօքն, աւաքեցան յԼիփրիկէ, ընդ սոսա աւաքէր Վեռն եւ քահանայս ի տեսութիւն հոգւոց նոցա, եւ պարէն ի սնունդ աղքատացն. իսկ նաւն՝ յորոյ վերայ մնացորդք հրէութեանն եւ հեթանոսութեան էին, ընկղմեցաւ: Ըյուպէս կործանեցաւ անկաւ փառաւորութիւն Հռոմայ ապակաւնեալ ի Վանդաղացն:

Թէտորիկոս Բ. Թագաւոր արեւմտեան Վթաց՝ զՓղաւիոս Ըւփոս կացոյց կայսր (455), բայց իշխանութիւն տէրութեանն անկաւ ի ձեռս զօրավարաց գերմանացի զօրուն. Ուիլքիմէր զօրավար սոցա Սուեւ յազգէ՝ երաց զհիւսիսային կողմն Վաղիայ առաջի Բաւրգունդացւոց. Թէպէտ եւ եհար նա զՎանդաղս ի ծովու, սակայն ստիպեաց եւ զկայսրն՝ զի հրաժարեացի եւ առցէ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան (456):

Յետ սակաւ ինչ միոյ եդ նա զՅուդ. Մայիորիանոս յինքնակալութիւն (457). բայց զի սա զօրութեամբ եւ առաքինութեամբ տիրէր եւ երեւելի էր ընդգէմ Վերմանացւոց, սպանաւ Թելադրութեամբ Ուիլքիմերայ (461):

Վախճանէր ի նմին ամի եւ Վեռն Ը. քահանայապետ (Ըպր. կամ Վոյ). Բենեդիկտոս ԺՎ. քահանայապետ կարգեաց զնա ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ: Օ՛վ եւան յաջորդէր Հիլարիոս (461—468) եւ զսա՝ Սիմպղիկիոս (468—483):

Լոգ Ուիլքիմէր փոխանակ Մայիորիանեայ զՎերիոս Սեւերոս, զոր չընկալաւ Վաղիա, այլ Լագիտիոս հրամանատար հաստատեաց անդ տէրութիւն զոր եւ եթող որդւոյ իւրում Սիագրիոսի: Իսկ Ըգեմանք խաղացին մինչեւ ցՄոզել գետ: Յետ յազթելոյ Ուիլքիմերայ՝ Ըլանաց դիմելոց յայնժամ յիտաղիա, մեռաւ յանկարծ Սեւերոս՝ Թերեւս Թունեալ ի Ուիլքիմերայ (465): Ըյնուհետեւ տիրէր Ռիփիէր ամս երկուս (465—467), այլ առանց անուան կայսերութեան. մինչեւ կարօտ եղեալ օգնականութեան տէրութեանն արեւելից ընդգէմ Վանդաղաց որ գրաւեալ ունէին զՍիկիդիա, յանձն առ ընդունել կայսր զըք նոր ընտրեալ յարքուսնեացն Կոստանդինուպոլեայ:

Ընկիփոս փեսայ Մարկիանոսի կայսեր ան զԺիրանին (467). եւ Ուիլքիմէր արար կին զմի ի դստերաց նորա: Ըյլ վաղվազակի յարեաւ գժտութիւն եւ պատերազմ ի մէջ նոցա (469): Ս՛ղէր Ուիլքիմէր զպատերազմն՝ հաստատեալ իւր աթոռ ի Սեդիոզանն քաղաքի, ապա յետոյ ան նա ի բուռն զՀռոմ, աւարեաց եւ անդէն սպանաւ Ընթեմիոս (472): Լոգ Ուիլքիմէր զփեսայ Վաղենտինիանոսի՝ զԸնիկիոս Ուելլիփոս յինքնակալութիւն. երկըրն եւս

մեռան, Ուլքիմէր յետ 40 աւուրց եւ Ողբորիոս յետ երկց ամսոց ի ժանտէ (472) :

Պառնդարադը թագաւոր Ռուրգունդացւոց կամեցաւ կացուցանել կայսր զՎղիկերիոս զմն . իսկ տէրութիւնն արեւելեց կացոցց զՅուդիոս Նեպոս, որ էր հրամանատար Վաղմատիայ : Վղիկերիոս հաւանեցաւ ընդ ընտրութիւն Նեպոսի եւ ինքն եղեւ եպիսկոպոս Սազոնայ (474) : Յոռլոս Նեպոս (474—480) ընկալաւ զհաւանութիւն արեւմտեան Վեթաց՝ տալով նոցա զՂլուեռնիա (զՍիվեռն) . այլ ապա հալածեալ նորա ի զօրավարէ իւրմէ Ովքեռտեայ՝ զնաց փախստեայ ի Վաղմատիա (475), ուր պահէր զանձն օգնականութեամբ տէրութեանն արեւելեց : Իսկ Ովքեռտէս եղ զիւր որդի Վոստոհոս Մոսիղոս (31. Հօկա. 475) յաթոռ ինքնակալութեան . յարեաւ ընդդէմ սորա Որոսակէր զօրավար Գերմանացի վարձկանաց բնակելոց ի հարաւային կողմանս Վանուբայ , որք էին ի Սկիրացւոց , ի Հերուզացւոց , ի Տիւրկիղինգացւոց եւ յայլոց ցեղեց , զի կամէին սոքա գտանել ստացուածս երկրի : Յազթեաց Որոսակէր առ Պղակենտիաւ , ապա առ Ռաւեննաւ , ուր կալաւ ձերբակալ զՍոմուղոս եւ առաքեաց ի դղեալն Ղուկուղղիանոն ի Վամպանիա , տուեալ եւ հասս ոտձկի որչափ բաւականն էր (476) : — Յուդիոս Նեպոս էր տուեալ Որոսակերայ զանուն Պատրիկի եւ սա այնուհետեւ առաջնորդէր յանուն նորա Խտաղիայ եւ հարաւային կողմանց Վանուբայ , բայց ինքն Յուդիոս Նեպոս մնաց ի Վաղմատիա եւ անդէն օպանաւ (4 Մայ . 480) :

Որոսակէր չեղ զոք այնուհետեւ ինքնակալ այլ ինքն տիրէր իրրեւ պատրիկ ի վերայ Հռոմայեցւոց եւ իրրեւ թագաւոր ի վերայ Վերմանացւոց :

Ըյսպէս առ վախճան արեւմտեան տէրութիւն Հռոմայեցւոց յետ 1234 ամաց շնուածոյ Հռոմ քաղաքի , յետ 510 ամի կայսերութեան :

Ըրաւել քան ղերկոտասան դարս անցեալ էին՝ յորմէ հետէ Հռոմ յաննշան կերպարանաց տակաւ երթեալ հասեալ էր ի մեծութիւն անհամեմատ . այլ այն ժուժկալութիւն , քաջութիւն եւ ճշմարիտ սէր հայրենեաց քաղաքացեացն վաղ բարձեալ էր անհետ ի միջոյ . ապականութիւն բարոյիցն Վունաց ստուեր իմն լեալ էր առ Հռոմայեցւոցն զեղիտութեամբ : Ըմնայն բարձրագոյն եւ ազնուագոյն ազդմունք եւ խորհուրդք եղծեալ ջնջեալ էին ի մտաց ազգացն այնոցիկ , ամենայն ուրեք նոյն ծառայութիւն , նոյնպիսի եղծագործ ապականութիւն : Իշխանք տէրութեանն բռնաւորք՝ չէին անձանց տեսլք այլ խաղաղիկք ի ձեռս սիրելեացն իրեանց եւ մնըքնաւորութեանց նոցա , կամ խաղաղիկք ստամբակ եւ ժլատ զօրականին՝ որ դնէին եւ ընկնտուին զնոսա , որպէս ինչ կամէին : Երեւակոյտն էր այնուհետեւ խումբ ծառայից անհաս-

առանց՝ որ բազում անգամ երկուց տերանց ի միում աւուր խոնարհէր, մերթ աստուածացուցեալ զայլանդակ ոք յայլանդակաց, մերթ հալածեալ իբրեւ թշնամի հայրենեաց, որպէս ինչ օգուտն թելադրէր: Չգոյր չափ հարստահարութեան գործակալաց ի գաւառսն: Ամենայն ջան եւ վաստակ արանց երեւելեաց Հռոմայեցւոցն էր առ ընչաւէտութիւն՝ որով ապա զեղիւնին յանխնայ:

Ապաքէն բազում ինչ փոփոխէր քրիստոնէութիւնն յապականութենէ անտի բարուց, եւ հազարաւորք իսկ դարձան ի զգաստութիւն, այլ բազումք ի մեծամեծաց եւ յընչաւետաց կային տակաւին կապեալ ի հրապոյրս հեթանոսութեանն. եւ յորժամ զօրացաւ կալաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնն եւ դարդարեցին հալածանք, սակայն եւ այնպէս յովովք ի քրիստոնէից ձգէին երթային յախտս կարեացն որ համօրէն շահեալ տիրեալ էին, եւ այնպէս չէր ինչ առ հասարակ բարձեալ այն ապականութիւն կամ նուազեալ, այլ արկեալ եւեթ էր տերմն հանդերձելոյ նորոգութեանն:

Արտաքուստ արտաքս երթայր եւ յանախէր թշուառութիւն ժողովրդեանն յարշաւանաց անտի ազգացն բարբարոսաց. որ ինչ յաւարէ աստի սոցա մնայր՝ զայն պաշտպանիչք նոցա որ անդրատին յեղբարց իւրեանց էին, առնուին պարս բաշխի: Սով եւ ժանդ զհետ գայր զայնպիսի արկածիցն: Հարստահարութեամբքն եւ ազգի ազգի նեղութեամբք այնչափ վհատեցան ի կոր կործանեցան՝ զի ժամ ի ժամէ սպասէին թէ երբ լուծցի քայքայիցի ամենայն. քանզի չէր իսկ ամենեւին այնուհետեւ սէր հայրենեաց ի սիրտս:

Սքրիմբ գոյ առնուլ ի միտ թէ զիարդ այնպէս դիւրաւ անկաւ կործանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից որ այնպէս ահեղն եւ զօրաւոր էր երբեմն: Ահազին եւ սոսկալի էր աւեր գաւառացն եւ աղէտք բնակչաց նոցա. ընդ ամենայն հուր, սուր, կործանումն եւ ապականութիւն: Ապաքէն դատաստան Աստուծոյ էր այն ի վերայ համաշխարհի չարեաց՝ որպէս Ս. Աւգոստինոս (ի գիրսն քաղաքին Աստուծոյ) եւ Արոսիոս եւ Սազուխանոս մատենագիրք եկեղեցւոյ յանդիման կացուցանեն, բայց էր միանգամայն դարման կարեւոր եւ փրկարար՝ յստակել սրբել զապականութիւն քաղաքային եւ բարոյական համատարած օգոյն՝ զոր ծծեցին ազգք, զի եկեացեն կաթին զնոցա տեղի այլք լուսազոյնք եւ անուսազոյնք քան զնոսս:

Հայաստան (և Պարսկաստան) :

Տրդատ (Բ) , Խորհրդ Բ. , Յիրան Բ. — Քրիստոնեական , Ս. Գրքերը Լուսարարի Արքեպիսկոպոսի , Արևմտի , Յուսի (253—259) :

ԱՌՆՆՑ հասկանալութեան յայտ է՝ եթէ վախճան պարթեական պետութեանն՝ է ի Հայոցն պատմութեան սկիզբն ժամանակի իրիք նորոյ՝ որոյ բազում իմն նկարագիրք են ընտրիչք յառաջնոցն ժամանակաց : Ի գլուխ այսր ժամանակի անցեալ կայ Տրդատ Մեծն , հոյակապ եւ նշանաւոր քան զամենայն թագաւորս Հայոց յետ Յիզրանայ Մեծի արշակունւոյ : Պատմութիւն մանկութեան նորա , պանդխտութեանն եւ (Ճճամեայ) թագաւորութեան լի են այնպիսի ինչ քաղաքային եւ կրօնական գիպզք՝ որ զամենայն հանգամանս կենաց ազգին յայլ իմն կերպարանս փոփոխեն՝ ընծայեցուցանելով միանգամայն մնայուն ինչ կարգս վասն դարուց բազմաց :

Ազգաբոյն ճառեցաւ վասն անցից մանկութեանն եւ ունելոյ զթոռ թագաւորութեան հարցն իւրոց , որպէս ինչ առհասարակ պատմագրութիւնն առաջի ընծայէր¹ : Վաղաքային գէպք թագաւորութեան նորա այս են :

Ասան նորագոյն եւ սերտագոյն բարեկամութեանն եւ գաշնաւորութեան Հայոց ընդ Հռոմայեցւոց հարկ էր գրգռել Ասասնական պըքային ընդ սոցա եւ ընդ նոցա միանգամայն : Վրդեաց հրապուրեաց Շալուհ Վ. յապստամբութիւն անգատին ի միջոց աշխարհին զԱրուկ նահապետ ազգին Աղկունեաց ի Տարօն եւ ի հիւսիսոյ երկրին կոչէր զասպատակ սկիւթական ազգացն արշաւել ի Հայս :

Չօրաժողով լեալ խաղայր ի վերայ սոցա Տրդատ . խառնեցաւ ճակատ ի գաշտին Վարդարացւոց . առնէր Տրդատ յադթութիւն եւ զբաւ պատերազմին՝ կարելով ընդ մէջ զզորավար թշնամեացն զարքայն Վասլաց , յորժամ ձգեալ նորա ըստ սովորական արուեստի² ազգին զներդեայ քեմխտապատ պարանն յառ ձախակողմանն եւ յանութ աջակողմանն Հայոց թագաւորին՝ կամէր ըմբռնել զնա : Վայց մեծագնի յաղթութիւնն կատարեցաւ , զի ընդ բազմամբոխ անկեալն էր եւ սպարապետն Հայոց Արտաւազգ մանդակունի սիրելի դայեակն եւ սնուցիչ թագաւորին :

1 Տե՛ս վերագոյն էլ 170—172 :

2 Տե՛ս Ցակեա . Գամ . Ա . 79 . 5 :

Եւ յի ինչ գարձեալ թագաւորին ի անդելոյ զհետ փախաւեիցն մինչեւ յաշխարհն Հոնաց՝ բերելով ընդ իւր պատանդս, հասա-
 նէին աւետիք թէ անկաւ Սղուկ: Բանզի տանուտերն ապստամբ
 յետ սպանանելոյ զիւր փեսայ զհաւատարիմ ծերունին զԱւտայ՝
 ամբացեալ էր յամուրն նորա յՈղտկան եւ թիկունս արարեալ
 զքնակիչս Սիմն լերին ընդդէմ դառնայր թագաւորին եւ աղմկէր
 զերկիրն: Իսկ թագաւորն քանզի ի վերայ հիւսիսականացն կամէր
 խաղալ ի ժամանակին խոստացաւ զիշխանութիւն զեղից եւ դաս-
 տակերտաց տալ այնմ որ ամիցէ ձերբակալ զՍղուկ: Մամգուն
 գաղթական ի Ղենաց աշխարհէ, ի տոհմէ թագաւորաց նոցա, ան-
 կանէր հասուածի պատճառաւ առ սպստամբն եւ երդմամբք եւ
 գործովք կեղծաւորեալ՝ հարկանէ զնա յորսն նետաձիգ, անի
 զամուրն, կոտորէ զտոհմ՝ ապստամբին եւ երկուք միայն անկանին
 ի դրացի աշխարհն Մոփաց: Իսկ արքայ տալ ետ Մամգունայ
 զամենայն հրովարտակաւ, ըստ խոստմանն, եւ կարգեցաւ իսկ
 տոհմ Մամիկոնեան կամ Մամգունեան ի նախարարութիւն,
 բայց մնացելոցն Սղուկեաց հրաման տայր չմնառել: Արպէս ի դէպ
 իսկ է նշմարել, չէր ինչ խառն թագաւորն յանագործունութիւնն՝
 որ կից իմն է ընդ գործոցն¹:

Յետ մահու սպարապետին՝ ըստ հին օրինակին ի չորս զօրա-
 վարութիւնն բաժանէր. կարգէր ի վերայ հիւսիսային գնդին զքրիս-
 տոնեայ թագաւորն Վրաց զՍիհրան եւ ի վերայ այլոցն գնդից
 զՍաբարատ ասպետ զնահապետ Բազրատունեաց, զՍանաճիհր
 նահապետ Սրշատունեաց եւ զՎահան նահապետ Լճատունեաց:
 Աւ ինքն իւրով իսկ անձամբն առեալ զումարտակ ի հիւսիսական
 ազգացն՝ որոց յաղթեաց, կամէր տալ պատերազմ ընդ Պարսից,
 բայց քանզի բազումք ի նախարարացն անկեալ յարշաւանի անդ՝
 որ վերագոյն ճառեցաւ, չիշխեաց Տրդատ ինքնին յատուկ տալ
 ճակատ, մինչեւ ի յարձակել զօրուն Հռոմայեցեաց ընդ Լսորես-
 տան եւ ինքն ի հիւսիսակոզմանս Պարսից աշխարհին անկանէր եւ
 զերկրորդն՝ Ակրատանս (թերեւս զՂանձակ Լսորպատականի) թա-
 փեալ եւ կարգեալ վերակացուս՝ դառնայր այսին յետս ի խըն-
 դրել Շապուհ Ե. հաշտութիւն ի Արտասանդիանոսէ: Եւ յապէս
 պատմագիրն Հայոց², զոր չէ մարթ միաբանել ընդ հռոմէական
 պատմութեան, բայց փոփոխելով զժամանական ի վեր կոչս:

114.

1) ան հանգամանաց կրկին (արտաքին եւ տոհմային) պատմագրու-
 թեանց՝ զոր զյաջորդացն Արտաւազդայ Ե. մինչեւ ցՏրդատ ցՄեծն ու-
 նիւք, ճառեցաւ ըստ արժան բաւականի: Ի չմիաբանութեան անդ եր-

1 խոր. Բ. ԳԼ. 26. 26: 2 խոր. Բ. ԳԼ. 27. 26:

կոցուանց՝ զարտաքինն ընկալաք, զտոհմայինն ոչ մերժեցաք, հանգերձելոյ միաբանութեանն ակն կալաք :

Այլ ի Յրդասայ եւ անդր՝ այլ ինն են հանգամանք բանադատութեան վասն աղերսի եւ համեմատութեան տոհմայինն եւ արտաքին պատմաբանութեանցն ընդ միմեանս :

1. Ի Տրդասայ մինչեւ ցթոռնորդի նորա ցԱրշակ Բ. արշալուրջք ինն են՝ յորում նշմարի արօտ արօտ միաբանութիւնն ինչ երկոցուանց ընդ միմեանս, թէպէտ եւ իսկզբանն խարխալեմք ինն տակաւն :

2. (Երշակոյ Բ. մինչեւ ցբաժանումն Հայոց թագաւորութեան ընդ յունական եւ ընդ պարսկային վերագոյնն իշխանութեամբ՝ տան միմեանց երկզքին համայր հաշտութեան յետ այնպիսի երկոյնժամանակեան գժտութեանն :

3. Ի բաժանմանէ անտի թագաւորութեան եւ անդր՝ այնպիսի ինն տաւալութիւնն եւ ճշդութիւնն (դիպաց եւ ժամանակագրութեան) տանտ պատմագրութիւնն տոհմայինն (առ Մ. Խորենացւոյ, Կորեան, Եղեշտի եւ Ղ. Փարպեցւոյ), մինչ զի սփին տոհմային պատմագրութեան անկ է այնուհետեւ առնուլ յինքն զերաւունս իւր՝ տալով վճիռ վասն ամենայնի՝ զոր զՀայոց իրաց ունիցի պատմագրութիւնն արտաքին, թէպէտ եւ անօր :

Ինչդիր մեծ է՝ զետեղել զբազմամեայ բազմամեան պատմութիւն անցիցն Տրդասայ ի պատշաճական դիրս տիեզերական պատմութեան : Գժուարութիւնն իրացն յերկուց կողմանց ունի զժագումնն. արտաքին պատմագիրք ժամանակացս՝ թէպէտ բազումք թուով են, այլ ոչ առատ եւ ճիշդ պատմութեանն նիւթով, եւ տոհմայինքն դարձեալ կասկածելիք ըստ ժամանակագրութեանն :

Այսպէս եւ այնպէս է ինչ ինչ՝ որով մերձենան ինն առ միմեանս տոհմայինքն եւ արտաքինքն առանց ամենեւին ձեռն ի ձեռն միմեանց տալլ :

1. Ի կործանել պարթեւական պետութեան ի Պարսս ի ձեռն Սասանեանն Արտաշէի՝ լինի թշնամութիւն ընդ սա եւ ընդ թագաւորն Հայոց (յարձակելով նախ թագաւորին Հայոց յերկիր սահմանացն Պարսից վասն ապրեցուցանելոյ զազգականսն Արտաւանայ) : 2. Յուսայ եւ կոչէ թագաւորն Հայոց զազգակիցսն Արտաւանայ յօգնականութիւն պատերազմի : 3. Արդեամբք կրէ Արտաշիր յարձակումն յազգականաց Արտաւանայ : 4. Ի նեղ իսկ մեծ անկանի Արտաշիր : 5. Լինի փախստեայ (յաշխարհն Հընդկայց) :

Այ սակաւ միաբանէ պատմագիրն օտար (Դիոն Կասիոս ժամանակակից) զի սա է. 1. Թշնամութիւնն էր Արտաշիր ընդ Հայոց. նսին իրի ինքնին իսկ Արտաշիր յարձակի ի Հայս : 2. Քանզի եւ որդիքն Արտաւանայ ի Հայս ապաստանեալ էին : 3. Ի պարսութիւն մասնի Արտաշիր առաջի Հայոց եւ Մարաց : 4. Կռուին ի պատերազմի աստ ընդ նմա եւ որդիքն Արտաւանայ : 5. Երթայ նա ժողովել զօր յօգնականութիւն, եւ արդեամբք իսկ անտանմբ զնա յետ երկից կամ չորից ամաց ի կռուի ընդ Հռոմայեցւոց (եւ ընդ Հայոց) հանգերձ բազմամբոս (Հընդկայցն) փղզք (Ղամպրիդ.) : — Այս հանգամանք էին պատերազմին Հայոց ընդ Արտաշիր ի չորրորդ ամի մահուանն Արտաւանայ յամի 229 :

1 Գրեմ Կաս. ի վերջ կայ գրօցն : «Արտաշիր պարսիկ՝ յորժամ յազմեաց Պարսկեաց երեքումբք պատերազմք, եւ սպան զթագաւոր նոցա զԱրտաւան, ի Հայս յարձակէր. սուտ մարտեալ է բնակաց

անտի, ի Մարաց ոմանց եւ յարգուցն Արտաւանայ, գործու ի փախուտ՝ որդես ոմանք համարին. քանզի այլք գաւառ տան յետս՝ զի յամախաղպի եւս զօր գումարեցէն :

Այս թողու զմեզ Գիտն : Տոհմային մասնագրութիւնն յառաջ մատուցեալ ասէ՝ 1. Թէ այն պատերազմ տեւեաց ամն 10 : 2. Ինգրեցին Հայք զոր հռոմայեցի յօգնականութիւն : 3. Իբրեւ վաստակարեկ եղեւ Արտաշէր՝ թողեալ զպատերազմն՝ ի դաւաճանութիւն ապաստան եղեւ, որով եւ սպանաւ իսկ թագաւորն Հայոց (Խոսրով) յերեքասաներորդ ամի մահուանն Արտասանայ : 4. Հայաստան յեա սակաւ ինչ ժամանակ (չէ յայտ չափն) պահելոյ ի նախարարաց անտի առանց թագաւորի (օգնականութեամբ հռոմեական զորու) գայ մերժէ զզօրս Հռոմայեցացն թագաւորն Պարսից եւ նուաճէ զաշխարհն : 5. Տրդատ որդի թագաւորն սպանելոյ՝ փախչի յերկիր Հռոմայեցաց ընդ դայեկին իւրում Արտաւազդայ Մանդակոնուայ : 6. Անդէն ի միւսումն ամի լինին դաշնեք Հռոմայեցաց ընդ Պարսից, եւ թողեալ լինի սոցա Հայաստան՝ ի բաց առեալ մասն ինչ ի նմանէ : 7. Կացուցանի գործակալ պարսիկ ի վերայ աշխարհին ընդ ամն 27 : 8. Մինչեւ յետուս կացուցանի Տրդատէս ի Գիտեղեւտիանոսէ յերորդում ամի սորա (286) :

Գիտէ եւ արաքքին պատմագրութիւնն թէ 1. պատերազմն Արտաշէր ընդ Հայոց չէր վճարեալ յամի 229, այս ինքն՝ ի չորրորդում ամին . նա աւանիկ տակաւին յամի 231—233 (այս ինքն՝ յամի տասներորդ) էին Հայք թշնամութեամբ ընդ Պարսից, յորժամ Սեւերոսն Աղեքսանդրոս զմի յերկից գնդից առաքէր ընդ դաշնաւորն Հայաստան ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից : 2. Դառնայ Աղեքսանդրոս յարեւմուտս ասնելով ընդ իւր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ Գերմանաց (234), եւ Պարսիկք պարտեալք ի նմանէ կամ վաստակարեկ՝ հանդարտին մինչեւ ցամա 238, եւ այսպէս Հայաստան զաշնաւոր Հռոմայեցաց է ինքնօրէն ազիկամի :

3. Կիսաւ խլրտել Արտաշէր յամի 238. սկիզբն եղեւ թշնամութեանցն յամի 241, Շապուհ Ա. գրաւեաց կալաւ երկիր բազում ի սահմանաց Հռոմայեցաց ի Միջագետս եւ եկն Գորդիանոս Գ. ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեալ առնու յետս զԽարան եւ զՄծբին յամի 242, յեա ճակատուն առ Արորս գետով փախստական լինի Շապուհ յամի 244 : Ի ամին ամի թագաւորեալ Փիղիպպեայ յեա զԳորդիանոս սպանանելոյ՝ կոխն գաշնեք խաղաղութեան ընդ Շապուհ (244) 1 :

4. Այսպէս կայր մայր եւ յեա դաշնացս Հայաստան ազատ ի պարսկային իշխանութենէն մինչեւ ցամա 253 յորում ամի (բոս Զոսիմայ եւ Զոնարայ) արշաւէր Շապուհ մինչեւ յԱնտիոք՝ յեա առնելոյ նախ զՀայաստան (բոս Զոնարայ) : Այլ եթէ ոչ այն ամ (253) եղեւ սկիզբն պատերազմին, այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ յառաջ քան զամ 258 յարշաւանի էր Շապուհ եւ ի ամին ամի եկն ի վերայ նորա կայսր վաղերիանոս եւ անկաւ նա ի ձեռս Շապուհ յամի 260 : Ի պատերազմի սոս Շապուհ օգնական էր նորա Արտաւազդ ոմն արքայ Հայոց առաքելով զբոս, եւ յեա սակաւ ինչ միայ խրատ ապ արքայն Հայոց ցՇապուհ

1 Առաջին արաքքին մասնագիր Սոզոմենոս է՝ որ զՅրդատ յանուանէ յիշէ իբրեւ թագաւոր Հայոց ի սկիզբն չորրորդ դարու : Եւսպր մասնագիր վեցերորդ դարու (Յ4. պոմ. Գիբք Ե. ԳԼ. Ե.) Փիլիպպեայ կայսեր ասէ թողու զՀայաստան ի գաղթան ընդ Շապուհ Ա. (յամի 244) : Զմար մասնագիր Բիւզանդեան զայն կրկնէ (առեալ ի նմանէ՝ որդեւ թուի), սակայն (հայեցեալ ի կորդ երացն) յա-

ւելու թէ յեա սակաւ ինչ միայ ու զայն յետս Փիլիպպոս, յորժամ ետն թէ արանկն Հռոմայեցիք : Յետ այնորիկ պատմ յամ 253 (առ Գաղզոսիւ) զՅրդատ արքայ փախուցեալ ի Հայոց աշխարհէ՝ յարելով որդւոց նորս ի կողմ Պարսից (առ Շապուհ Ա.) : Ի սոյն հայեցեալ երկուս իմ Յրդատոս անանք յերկրացաց եղին, ք՝ զՍոզոմենոսայն եւ մեւ՝ զԶոնարայն :

Թողուլ ազատ զհայսրն շերբակալ¹: Ապա յառաջ քան զամբ 260, որս քնքն ընդ մէջ ամացն 253—258, էր Թագաւոր Հայոց դաշնաւոր Պարսից եւ Հայաստան ընդ վերագոյն իշխանութեամբ սոցա:

Ի նմին հանգամանս անէ Հայաստան առ Արեղիանու՝ յամբ 272—273. Հայք (որպէս եւ Պարսիկք) ի պատերազմի անգ Արեղիանու՝ էին ի կողմն Զենորիայ դշնոյնն արեւելից, որում եւ խոստացեալ իսկ էին զոր յօգնականութիւն: Այլ ի հասանել սոցա՝ Արեղիանոս կամ կաշառաւ եւ կամ բռնութեամբ իսկ ի բաց կայաւ զնոսա, մանաւանդ թէ արկ իսկ զնոսա ի կիր, եւ յետ յաղթութեանն առ Պարսիքաւ՝ առ իւր անուն Հայական (Armeniacus): Ապա իբրեւ ընդ վրաց, Արուսեից եւ Պարսից՝ առաքեցին եւ Հայք հրեշապս մեծարանաց կամ պատարագս՝ արհամարհանք իմն ընկալաւ Արեղիան զհրեշապսն Հայոց եւ Պարսից:

Եւ Այսպէս Թողու Արեղիանոս զՀայաստան մնալ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ Պարսից յամբ 274: Այլ յամբ 295² վաղ գտանեմք զՀայս դաշնաւոր Հռոմայեցոց: Այլ երբ արգելք գործան միւսանգամ յայն դաշնաւորութիւն: Ոչ այլ քնք ժամանակ պատեհ առաջի մատուցանէ հռոմական պատմութիւնն՝ բայց առ Կարոսի՝ յորժամ յարձակեցաւ սա մինչեւ ի Տիգրան³, գրաւեաց զնահանգն անուանեալս յայնկոց Յիզրիա գետայ յամբ 283, եւ առանց վայելելոյ գործարութիւն յաղթութեանն՝ եթող զաւերութիւնն Դիոկղետիանու (284): Այլ առաւել մտթ է առնուլ յանձն՝ թէ Հայաստան յառաջ քան զամբ 283 լեալ իցէ վաղ դաշնաւոր Հռոմայեցոց, քան յետ 284 ամին:

Ըննու աստէն տոհմոյն պատմագրութիւնն վարել յառաջ: 1. Կռուէր Տրդատ ստեպ ընդ Պարսից (առ Շապհով Ա.) ցամբ իբրեւ 323: 2. Վերջին տարեւոր արշաւանն էր զի ընդ հիւսիսայն կողմնս Պարսից աշխարհին յարձակէր, մինչքեռ եւ զոր Հռոմայեցոցն խաղաղ ընդ Ասորեստան, եւ Շապհոյ Ա. պարտեալ խնդրեաց հաշտութիւն ի կոստանդիանոսէ եւ կռեցան գաշնիք խաղաղութեան: 3. Այոց գաշտոց եկն զհետ խաղաղութիւն երկայնժամանակեայ: 4. Թագաւորեալ զամբ 56՝ վախճանէր յամբ իբրեւ 342 գեղակուր: 5. Երկրորն պայազատք նորա Խարսով (ամն 9) եւ Տիրան (ամն 11) Թագաւորնն մի ըսա միջէ գանեայ ցամբ 363:

Արտաքին պատմութեան չէ քնք արգելք հակառակ՝ եթէ Թագաւորն Պարսից (նախ Շապհոյ Ա. եւ ապա Ներսէհ) գրգռեալ իցէ զԹագաւորն Հայոց եւ սորա յարձակեալ իցէ ստեպ ի հիւսիսակողմնս Պարսից աշխարհին ընդ Աարպտասական, սակայն ոչ այսր քան զամբ 297: 2. Այսպէս եւ ոչ պատերազմ քնք կայ Հռոմայեցոց ընդ Պարսից եւ յետ պնորիկ խաղաղութիւն՝ բայց յամբ 296—297, յորս յարձակեցաւ Ներսէհ արքայ Պարսից, գրաւեաց այսրէն յետաճմանն գրեալս առ Կարոսիւն, եւ ապա յաղթեալ ի Պարսերայ ի Հայաստան, ստիպեցաւ կռել դաշնն խաղաղութեան ընդ Դիոկղետիանու եւ Գազերեայ, ի պատերազմի ասսա (ըսա Եւարոպեայ) նիզակակից էր Պարսերեայ ի Հայոց աշխարհին Աիկիանէս (առ որում առհմայն պատմագիրք ասեն սնեալ զՏրդատէս): 3. Տեւէր այն խաղաղութիւն յամբ քառա-

1 Տրեր. Պոլս. Ղ. Գ. 1.
2 Տես վերագոյն էլ 197—198: Նախ իցն Ներսէհ, առ Ամբաստ Մարկելնոս (Ճ. Գ. 5.), մտեալ գրտեալ էր զՀայաստան:

ան՝ զհպատակեալ հռոմեական իշխանութեանն:
3 Յինեմոս ակնարկէ թէ բռնակն Կարոսի շտապէր յարշաւանն եւ զՀայաստան:

սուն: Կ. Ահարկէ իմ արտաքին մտանադրութիւնն թէ վաղ քան զամի 337 յեալ է ի Հայաստան փոխախուան ինչ աթոռակալութեան. զի ի սին սակ գրեթէ այնպիսի հանգամանք նշանակին՝ յորս զատա խոսրով Բ. որդի եւ պայտառա Յրդատայ կամ ի սկզբան թաքաւորութեանն, զի հարկ երեւ նմա զնալ առ Հռոմեացեցի հանդերձ նախարարք, ընթուել ամբութիւն եւ հաստատութիւն թաքաւորութեան իւրոյ ի ղոսանդեայ, եւ կամ յետ ամաց ինչ՝ յորժամ ըստ սոհմոյն իսկ պատմագրութեան տեսանեմք զի կրէ յարձակումն ի Շապհոյ Բ., առ սովաւ ուրեմն զառաջինն զէն ի ձեռն մտանելով Պարսից ի Հայաստան գաշնաւոր Հռոմեացեաց, որ էր հակառակ գաշնաց խաղաղութեան տեւեւոյ զամս 40, եւ յայն սակս չէր մարթ յաւաջ քան զամի 337 գրեւել: Ծ. Նման իրի իսկ թեպէս զանուանս երկոցունց յարդարայն Յրդատայ չիշնն արտաքինը, սակայն փակեն իմ կողմնակի զժամանակ նոցա, զթագաւորութիւն առաջնոյն անդր քան զամի 337 հանելով եւ զթագաւորութիւն երկրորդին ոչ պար քան զամի 350 ձգելով՝ որպէս յետոյն նշմարեցի: Անտիրքս զօրավար վերջոպահաց (անուանեալ ի խորենացւոյն յարդարիչ պաղասան ղոստանդեայ) չէ անծանօթ արտաքին մտանադրութեան. ղոստանդիաթս յամի 326 ապ օրէնս ինչ գրելով առ Անտիրքս:

Ի մերձաւորական համեմատութենէ աստի երկուցն պատմագրութեանց՝ է Ա. ինչ ինչ ապաքէն որ միայ առանց երաշխաւորութեան ի Հայոցն պատմութեան, Բ. ինչ ինչ դարձեալ որ ի միարանութենէ անտի առնու կատարեալ ստուգութիւն պատմութեան, եւ առհասարակ իսկ ընթացք անցից Հայոց աշխարհին միարան են յերկոսին եւս պատմա-

1 Յուդեանս Ա. ճառք աւսթի ղոստանդեայ առէ. "Αλλα μυρία άτοπα και δυσχέρη πανταχούθεν αναφύομενα χαλεποτέρας τῆς ὑπὲρ τοῦ πολέμου παρούσης ἐπιπέδασ. Ἀρμῆνοι, παλαιὸν σύμμαχοι, στασιάζοντες, και μοῖρα σφῶν οὐ σφέλη Πέρσαις προσθίμεινοι, τῆν ὄμορον σφίσι ληστοῖσι κατετρέποντες. Ἀρμένιον δὲ οἱ προσθίμεινοι τοῖς πολεμίοις εὐθύς μετέστησαν, σὺ μὲν τοὺς αἰτίους τῆς φυγῆς τῶ τῆς χώρας ἐκείνης ἀρχοῦσαι παρ' ἡμῶς ἐξαγαγόντες: τοῖς φυγοῦσι δὲ τῆν ἐς τῆν οἰκίαν κάθιστον ἀθεῶ παρασκευάσαντες. Οὕτω δὲ φιλονεικῶντες τοῖς τε παρ' ἡμῶς ἀφικομένοις ἔσται χρῆσάμενοι, και τοῖς ἐκ τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἀρχοῦσαι κατακλησθῶσι πρῶτος ὀμλουῦντες: οἱ μὲν οὖν και πρῶτορον ἀπίστησαν, αὐτοὺς ἀπωλοφύραντο: οἱ δὲ τῶν παρῶσαι τῆσ τῆς πρῶσθεν ἡρώτων μᾶλλον δυνάστας. Καὶ οἱ μὲν φεύγοντες ἐμπροσθεν ἰργῶ σωφρονοῖν ἐρασάν ἔμαθον: οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστήσαι τῆς ἀμοιβῆς ἄβλασ τυγχάνον. Τοσαύτη δὲ ἐχρήσασ περὶ τοὺς κατακλιθόντας ὑπεροβῆ δωροῦσαι τῆσ, ὡσαι μὴ δὲ τοῖς ἐχθροῖσι σφῶν ὑπράστανται, και τὰ ἐκείσασ τιμωμένους ἀχθῶσθαι, μὴ δὲ βασιλεύον. Ταῦτα δὲ ἐν βραχὺ καταστῆσάμενος. . .

(Ի վերջինն, սակ, ղոստանդեան)
 "Այլ ընդ անհարթութիւնք եւ վիշտք ոչ յամենայն կուտաց բուսանէին: գծուացալոյն զյոյս պատերազմի գործէին. մեծաւանդ Հայք, հնն նրկակերջք (գաշնաւորք):

որք անդէն յերեանս յուզեալք պառանդութեամբ եւ ոչ վարք ինչ մտամբ յետք ի Պարսիկան կացեալ էին, եւ յարուարմանեայ սահմանս առաւաղեկին հինգ, . . .

(Ապա յետ յոյս առնելոյ՝ թէ զրդէս ի վալ ղոստանդեայ ի ղոզմանց Պաննոնիացոց հարթեաց խաղաղեաց զամենայն, յաւելու) "Իսկ այնք ի Հայոց որք ի թշնամի անդք յարեալ էին, ի բաց կացին՝ յորժամ եւ ղոստ" յորք իշխան աշխարհն սահմանցաւ փոխել, աներ առ մեզ, եւ այնոցիկ որ փոխեանն այսր՝ ապահով եւ անենդ գարձ ի բուն աշխարհն յարգարեցեր: Եւ այնպէս իսկ մարգարութիւն առ այնտիկ ցուցեր՝ որք յառաջ քան զպակա մի առ մեզ եկեալ էին, եւ քաղցրութեամբ զնոցեր ընդ այնոցիկ՝ որք ընդ իշխանին իւրեանց գարձան յետս, զի սմաք մեծապէս ընդ այն սարկացան զի յառաջադին յետս կացին, այլք ղոմտուարն նախաւորք քան ղոստանդն իշխանութիւնն համարէին: Իսկ որք յառաջադին պար պատասանեալ եկեալ էին՝ սակին թէ յարգանք եւ ի զարծոց ուստք վարել յախաւորութեամբ. իսկ գարձեալ այլք իտասովան լինելն թէ ղոստանդեայն ըստ արժանաւորութեան ընկալք հասուցումն վարեաց: Այնչափ պարզեալ եւ պատիւս յաճարեցեր այնոցիկ որ գարձանն պարեն, զի չարքէին եւ շահեանէին ինչ ընդ թշնամիս իւրեանց՝ որք եւ բախտուարեն էին եւ յերաւի ի պատուի: Չպտանեայն ի օակա ինչ ժամանակի կարգեալ յարգարեալ" . . . :

զրուծիւնս, Գ. եւ է ինչ ինչ՝ որ ուղղի կամ ճշգրի, մանաւանդ՝ ըստ ժամանակագրութեանն: Քանզի ի մասին յայտնի սոհմայինն յերկից իմ կողմնաց ունի զանդաշնակաւորութիւնն, աստի ընդ կայսերացն ժամանակագրութեանն, եւ անտի ընդ ժամանակագրութեան սասանական թափառացն չմտարանէ՝ քսան (աւելի կամ պակաս) ամբ զտոյցն յետս ձգելով եւ զնոցայն ի վեր կղս վարելով, որով համեմատութիւնք զիտոյց եւ պոյտազատաց երեցունց աշխարհացն պատմութեան չփոխեալ խաւնակի. այնպէս ամապարէ յառաջ պատմութիւնն հասնեալսն, ճգնի հասանել Հայոցն ի հեռուս, եւ զտորս զհետ անկեալ գոյ պարսկայինն զանդաղաբոյց: Եւ դարձեալ անգէն յիւրում իսկ ժամանակագրութեանն ունի ուրեք ուրեք անպատեհս, որպիսի ինչ ցուցանէ համեմատութիւն սկզբան եւ վախճանի կենացն Յրդասայ եւ այնոցիկ որ խաւն են ի պատմութեան նորս (Արատաղաց Մանգակունւոյ, Լիկիանու եւ այլոյ)¹:

Յորդադոյն քան զքաղաքային անցան են կրօնական դէպք Հայոց աշխարհի առ Տրդատաւ:

Արտաբոյ պատմութեանցն՝ զոր զՊետրոսէ եւ զՊաւղոսէ վասն վայրաց քարոզութեան նոցա ի գրոց սրբոց եւ ի վաւերական ինչ վկայութեանց ունիմք, կան եւ զայլոցն եւս առաքելոցն զղոյցք, այնպէս՝ զի իւրաքանչիւր ի քրիստոնեայ աշխարհաց՝ առաւելագոյն կամ նուազագոյն հաւանութեան կարծեօք առնու ի դուլէս քրիստոնէական պատմութեան իւրոյ առաքեալ զզք կամ աշակերտ²: Հայատան անդոտին ի չորրորդ դարէ սովոր է զԹադէոս (աշակերտ) եւ զՎարթուղիմէոս (առաքեալ) ճանաչել՝ իբրեւ երկուս ամոլոս վաստակոց առաջին քարոզութեան աւետարանին: Նա եւ առ Եւսեբեայ ի շարս զըուցաց քարոզութեան առաքելոցն՝ Թադէոս ընծայի Հայոց մեծաց³: Սակայն չարի արդեւք արմատս ի խոր՝ քարոզութիւն նոցա: Եթէ յանձն առնումք հաւատալ վկայարանութեանց ինչ՝⁴ յաշակերտութենէ անտի Թադէի ասին լեալ Սսկեանք՝ որ առաջնորդութեամբ Վրիւսեայ (Սսկոյ) ուրումն տմրացեալք ի լերինն Մաղկէոյ՝ ապա յետուս զան յԱրատաշատ

1 Եղիշէ՝ որ կորէր իսկ ընթեանու զՍեպտեմբերոս, եւ մտնի է քով նա աւանիկ եւ հաւանութեան իսկ թերեւ՝ թէ զՄ. Խորենացի չքէ ընթերցեալ, ունի այսպէս զբաժանագրութիւն կորգի պատմութեանն՝ զորն ճառս անկեալ է:
Իբ, ասէ, Հոյց աշխարհի վաղուց բաշտուր Հռոմայեցոց, համարեալ ի նոցանէ դատասկերտ մեծ եւ սիրելի: Պասն այնորիկ յարժամ հարկն եղև Յրդատիոսի աղսյս փոխելէ հորեղաբոց իւրոց ի հայրապետից (այս ինքն՝ որք սպանին զհայր նորս) ապատաներ յերկիրն Հռոմայեցոց: Անգէն անեալ ի Հռոմայեցոց թագաւորեալ տիրէ հայրենի աշխարհին (եջ 123):

Հորեղաբոց անուամբ ահաստարակ սղլականս արեւք անտարկիցէ, եթէ այլ թշնհիմ պատմութեան այլակերպ յԱրտմանգեղեայ: Պայազասն զնա որդի նորս (Խասրով) եւ Թառն Յերան (եջ 12):
2 Տես վերագոյն էջ 30:
3 Եւսեբ. Եկ. Պատմ.: Վկայարանութիւնք թագեթի եւ Բարթուղիմոյս որ ի ճառքն տիրս մեր կան, չեն ի խմբարհ քան զճնչերաբք գար, որպէս համեմատութիւն ընդ (Գիբք Բ. Գլ. ԼԳ եւ ԼԴ) Խորենացեան ցուցանէ:
4 Ի ճառքն տիրս՝ գործ ոչ կանուի թշնժամանակաց:

քարոզել յարդունիս Արտաշեսի եւ ազգականք ոմանք Սաթինկան յազգէ Ալանաց հաւատան: Այսց հաւատացելոց սակաւաւորաց (Սիւքեասանց) պատմի յետ ամաց բազմաց ստիպեալ տազնապել յարքայորդոցն ի մոլեգինն Արտաւազդայ յուրացութիւն, եւ ի չառնուլ նոցա յանձն՝ զլխատել հանդերձ առաջնորդաւն իւրեանց Սիւքիասաւ յիւրեանց բնակութեանն ի լերինսն Բագրեւանդայ: Այն իմն առանց տարակուսանաց է թէ շահեալ տիրեալ էր հեթանոսութիւն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչ միայն ի վերջ կոյս դարուն երկրորդի կամ ի սկզբան դարուն երրորդի՝ յորժամ եկն Բարդեւան ասորի առաքելութեամբ ի Հայս¹, այլ եւ յետոյ եւս հարուտ ինչ ժամանակ:

Պատճառք անազան մտին քրիստոնէութեան ի Հայս թուին՝ 1. Ս աղն փոփոխել մեծի մասին Հրէիցն գաղթելոց անդր՝ զկրօնս իւրեանց ի հեթանոսութիւն. քանզի քարոզք աւետարանին ամենայն ուրեք առ նոսա իբրեւ առ ծանօթս եւ առ ազգակիցս գային եւ ի ժողովրդանոցէ նոցա սփռելին հաւատք քրիստոնէութեան. ուր նմին հակառակ չերեւի ի Հայս ընդ արձակ թագաւորօք՝ ազատութիւն առանձինն ժողովրդանոցաց՝ զոր ի Հռոմայեցւոց պետութեանն վայելին Հրեայքն, եւ ոչ առաքելոց համարձակութիւն քարոզելոյ եւ առնելոյ եկամուտ՝ որպէս անդն: 2. Այլակերպութիւն լեզուին, պակասութիւն յունական գաղթականութեանց, նուազութիւն մտաւորն կրթութեան եւ աշխարհագրական առանձինն զիր երկրին՝ իբրեւ արտաքոյ սահմանաց հռոմէական պետութեան: 3. Հանապազորդ շահուն զինուց եւ սպառազինաց եւ աղմուկ:

Սակայն եւ այնպէս առանց իրիք երկմտութեան է թէ ոչ ամենեւին անհետ եւ անծանօթ էր քրիստոնէութիւն ի Հայոց աշխարհին: Բաւական էր արդեւք առ ի դոյն՝ վկայութիւն դրացւոյն մերոյ Փիրմիղեանու եպիսկոպոսի Վեսարիայ Վամրաց, զորմէ ասի՝ պատմել ի գիրսն Հալաճանաց, թէ այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնէայք՝ մինչեւ արքայի նոցա (Խոսրովու) յարուցանել հալաճանս ի վերայ նոցա եւ զբազումս սպանանել: Այլ աւանդ՝ զի այն վկայութիւն չունի ինչ այնչափ ոյժ, այնու՝ զի այն մատեան՝ զոր իբրեւ մատեան Փիրմիղեանեայ ի կիր արկանէ պատմագիրն հայ, ունի պատմութիւնս հալաճանաց մինչեւ ցամն 311՝ ըստ վկայութեանն նորին պատմագրի, ուր՝ վաղ յամի 260 վախճանեալ էր Փիրմիղեանոս: Վմին իրի հարկ է մեզ շատանալ վկայութեամբն Յերուսղեանու († 240)՝ որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալ՝: Չնոյն բաւական են հաստատել եւ երկուքին հրովարտակք հալաճանաց՝ զոր հան Տրդատ արքայ որդի յա-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԿԶ:
2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԷԵ:
2

3 Յերուսղ. ԸԳԳ. ԷԲ:

առջազոյն ճառերոյ թագաւորին, թէ միայն ցուցցի նոցին վաւերականութիւնն :

Այլ ընդհանրական դարձ չայոց աշխարհին՝ որ առ սովին թագաւորաւ դիպեցաւ, չէր հնար առանց նշանաւոր ինչ դիպաց ի գլուխ ելանել : Բայտ առաջին (տոհմային) զբաժն տեղեկութեան՝ այսպէս իմն իրքն դիպեցան :

116

Աբոյ Տրդատէս՝ էր թշնամութեամբ ընդ քրիստոնէութեան : Օայս ատեղութիւն արկ ի նա օրինակ հօրն¹, կրթութիւնն առ Ղիկիանեայ², արբանեկութիւն կայսերացն շառնայեցւոց՝ յորոց ժառանգեաց զեորշումնն ի քրիստոնէութենէ եւ զՏաճարեւն զնոցն մլտասկար տէրութեանն³, եւ առաւել քան զամենայն հրահանգք փիղիսոսփայութեան՝ ուսեալ ի փիղիսոսփայից ժամանակին անհնարին թշնամեաց քրիստոնէութեան⁴ : Վաստ փազվազակի եւ ճարակ եռանդեան այսր Մարկոսի Աւրեղեայ :

Իբրեւ առսերահարն եղեւ հայր նորա Խոսրով եւ զառաջան նորա Անակ պարթեւ մեռաւ գետալէժ ի փախստեանն, Լաթաղոսն անուն հաւատայեալ Վասիք յազգէ՝ ապրեցաւ ցանէր ի կոտորածէ ազգին Անակայ մանուկ մի երեքամեայ հանդերձ Սոփիառոտնտուաւ նորա՝ քերքն Լաթաղեայ : Վասնայր այնուհետեւ Լաթաղեոս ընդ քեռն իւրում եւ ընդ քեռառնն՝ Բաւրդար անուն՝ Պարթի յազգէ, յաշխարհն կապազովկացւոց : Անդ ի Աեսարացւոց քաղաքին ծաղկեալ պարարէր մանուկն պահլաիկ ի հրահանգս քրիստոնէական ուսման⁵ (ընդ տեսութեամբ հցակապն Փիլիսոսփանու⁶) : Ետեալ էր նմա անուն կապազովկացի՝ Վրիդարիոս : Յետ ամուսնանալոյ ընդ Մարեմայ դատեր ուրումն Վասթի եւ երկուս որդիս զՍթեանէս եւ զԱրիստակէս ծնանելոյ՝ մեկնեցան յերրորդում ամի ամուսնութեանն միարան հաւանութեամբ ի միմեանց : Կրտերն ընդ մօրն մեկնեցաւ ի կարգս կուսանաց : յետ ասկաւ ինչ միոյ եւ հօրն թողեալ զերէց որդին առ դայեկաց, եւ զնաց առ Տրդատ (ի Հռոմ⁷)՝ «Հայրենեացն պարտահատուցանել»⁸ :

Անդէն ի պանդխտութեանն սկիզբն առնէր թագաւորազնն ստիպել զՎրիդար ի պաշտօն դիցն⁷, այլ առաւել եւս՝ յորժամ եմուտ նա յերկիր թագաւորութեան հարցն իւրոց : Իբրեւ կատարեցան զհօր գոհութեան վասն յաղթութեանցն առ Անահատական դիան յԱրեղն աւանի, հրահան ասայր թագաւորն՝ Վրիդարի

1 Խոր. Բ. Գլ. 26.
 2 Աբ-Թ. էջ 88.
 3 Աբ-Թ. էջ 109-104.
 4 Աբ-Թ. էջ 640.
 5 Աբ-Թ. էջ 88.
 6 Թուղթ Աբ-Թեայ առ Խոր. Բ. Գլ. 2.
 7 Աբ-Թ. էջ 88-89.
 8 Աբ-Թ. էջ 89.

առնաւ յընթրեաց անտի իւրոց պսակս ծաղկանց (զորս սովորու-
թիւն էր Հայոց սկուտեղքը դնել ի սեղանի¹) եւ թաւ ուսս՝ տա-
նել առ Անահիտ տիկին «որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ աշ-
խարհն Հայոց» եւ է փառք ազգին եւ «մայր ամենայն զգաստու-
թեան», :

Իբրեւ չառնոյր յանձն Պրիգոր, լինէր այնուհետեւ սկիզբն եր-
կայնաձիգ հարցափորձին՝ յորում հնարէր թագաւորն քայքայել
զմտացն հաստատութիւն՝ խառնելով ողորքանս, սպառնալիս եւ ար-
դեամբք իսկ տանջանս: Արկան մի ըստ միոջէ ի կիր հռոմէական
տանջանարանք յաւուրս բազումս՝ թերեւս ի ձեռն արանցն լեզգոնա-
կանաց եկելոց ընդ թագաւորին ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից²:
Ապա յետուստ լուեալ թագաւորին ի հաճատայ քեռառնէ Ար-
տաւազդայ Մանգակունւոյ սպարապետի զօրաց իւրոց³ թէ Անակայ
որդի է Պրիգոր, հրաման տայր արկանել ի խոր վիրապն Արտաշատու
ի գուբ մահապարտացն⁴: Հանէր այնուհետեւ մի ըստ միոջէ հրո-
ւիրառակս երկուս՝ յորս սահմանէր պատիժ մահու եւ կորուստ ըն-
չից վասն քրիստոնէութեան, եւ որոց գուշակն լինիցին՝ նոցա խոս-
տանայր զարարս այնր՝ վասն որոյ գուշակն եղեն, եւ թագուցանե-
լեացն հաւասար պատիժ ընդ քրիստոնէիցն կրել, եւ միանգա-
մայն առնէր յանձն լինել ջերմեռանդն ի պաշտօն արդյն Արամազ-
դայ, զգաստն Անահտայ եւ քաջին Վահագնի⁵: Այսպէս փակի
առաջին վարագոյր պատմութեան դարձի Հայոց աշխարհին:

Այլ յանկարծ առ ած մրրիկն գունդ մի սրբասէր կուսանաց
ի կողմանց անտի Հռոմայեցւոց, որ զլիսաւորութեամբ Պայիանեայ
ուրումն անկան փախստեայ ի Հայաստան՝ ապրեցուցանելով մա-
նաւանդ զընկերակից առաքինութեան իւրեանց օրիորդ մի մատաղ
ի կայսերական տանէ Հռիփսիմէ՝ անուն, զորմէ ասի խնդրել Վիոն-
զետիանու կայսեր առնուլ կնութեան: Աստ ուրեմն յարքունական
քաղաքին Վաղարշապատու զանխուլ կային՝ կերակրեալ ի ձեռացն
վաստակոյ. քանզի մի ոմն ի նոցանէ՝ որ ունէր այուսեատ ապակա-
զործութեան, յորինէր ուլունա ապակեղէնս եւ տայր զինս ընդ
կեցակրոյ աւուրն պարնի: Հետագոտեալ գտան հետք փախստեան

1 խոր. էջ 393:

2 Գնել գալ ի բերան եւ պնդել ի
զեւրցս պրկեալս առաջածք (զաւուրս 7),
կտեւել զլիւիւլար զփոյ ոտանէն եւ ձեծել
գալար բրբ ստեպ (զաւուրս 7), պնդել
կանգը զուրս ոտին՝ փնդել ի ծայրից
մտանցն ցայտել արտան, հարկանել բե-
ւեաս երկաթիս ընդ ներքանս եւ այն-
պէս զնեանն առեալ յայսկոյս յայնկոյս
չբիցուցանել, հարկանել զալոնուժգին եւ
հանել կուսիս ի զլուին, երեալ զլուին
ի մամուլ ուրել, եւ միանգամայն քացաի
եւ ալ եւ բորակ փռել եղեգամբ ընդ ուն-
գունն, անցուցնալ պարկ լի մերիով ընդ
զլուին՝ կապել թուրգոյնս զպարանո-
ցաւ՝ զի ի սառն եւ սառուլ շունչ վրան-

զեոցի (զաւուրս 6), կտեւել զլիւիւլար կ-
լուր ետացեալ ձագարու յորովոյնն ար-
կանել, քերել զկոտ երկաթի քերչոց,
աարանանել ի գեանի տասասկ երկաթի
բազում եւ թուալել ի վերայ, քորիւլ
չբիցուլ եւ թաղել ի տասասկ անդ,
գնել կապիւս երկաթիս ի ծուկոն եւ վո-
րել ուռունս սուսարս, բառալ ի կտիւ-
զան (զաւուրս 3) եւ կապար հալեալ ջեր-
մաջերմ հոսել զմարմալքի:

3 խոր. Բ. Գլ. 28:
4 Ագաթ. էջ 45-99:
5 Ագաթ. էջ 108-109:
6 Եւանդակն՝ Քրիստոսի, այս էջի՝ Գ-
կեցեալ. տես Ագաթ. էջ 135:

նոցա, առաքեցաւ զղոյց ի կայսերէ առ արքայն Հայոց, խնդրեցան զտան նոքա ի կայանն իւրեանց: Յետ պահելոյ զնոսա անդէն առուրս երկուս ասպարափակ ի ձեռն հետեւակ զօրուն՝ ոսկիապատ զահաւորակք սպասաւորօք եւ մեծապայծառ հանդերձիւք հասանէին՝ Կայսերէ զՀռիփսիմէ ի սենեակ թագաւորին: Անհարկն էին աղէտք եւ վարանք կուսանացն սրբոց: Առաւ ածաւ Հռիփսիմէ ի սպասաւորացն մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ ի վանս թագաւորին: Անդէն յարքունի սենեկին ոգորէր աղջիկն մատաղ ընդ մեծազօր սկային ժամս եւթն: Պարտեցաւ վաստակեցաւ լքաւ եւ արտաքս թագաւորն. նոյնպէս կատարէր եւ մեւս եւս փորձ թագաւորին: Օրիորդն տկար զնշան թագաւորին ցրուեալ կողպտեալ թողոյր զնա ամօթալից, բացեալ զդուռն, հատեալ հերձեալ դամբոս մարդկանն՝ հասանէր առ ընկերսն եւ ապա հարուստ մի արտաքս քան զքաղաքն ելեալ՝ իջեալ ի գուռն ի սարաւանդակի ուրեք՝ մատուցանէր վասն յաղթութեանն գոհութիւնս: Անդր հասանէր զիշերախառն դահճապետն դահճօք հանդերձ. կապեալ պրկեցաւ ի տեղուջն կոյսն ի չորս ցիցս՝ ըստ երկուց ձեռացն եւ երկուց ոտից. ջահիւք խանձեցաւ, հանան խլեցան այքն եւ յօշեցան անդամքն պատառ պատառ: Ընդ նմին կոտորեցան եւ ՅԶ ոգի յընկերաց նորա եւ մի ոմն յառաջին վանս բնակութեանն. իսկ մարմինքն ընկեցան արտաքոյ քաղաքին ի կերակուր գազանաց եւ թռչնոց: Ի վաղեւ անդր պարագլուխ սրբոցն Պայիանէ՝ որ ածեալ էր յասպարանսն զի հաւանեցուցէ զսան իւր ի կամսն թագաւորին, մատուցաւ ի տանջանս հանդերձ երկուք ընկերօք ի տեղուջ մահապարտացն. կապեալք ի մի մի ցից՝ եզեն մորթազերծ: Այսպէս վկայեցին ընդ ամենայն ՅՄ կուսանք: Սնացեալքն յընկերաց նոցա՝ որ աւելի քան զքառասուն հաշուին, ցրուեցան փախուտեամբ: Այլ մահն Հռիփսիմեայ՝ որ առանց թագաւորին հրամանի էր, տրտմեցոյց տխրեցոյց արկ զնա ի սուգ. քանզի հատեալ էր սիրտ նորա զհետ:

Յետ վեց առուր իբրեւ ժամ տուեալ ելանէր յորսս կառօք թագաւորն, հասանէր պատուհաս ի Տեառնէ՝ փոխել յանանաւկան ի խոզակերպն կերպարանս (յագգ ինչ ակտի գայլամարդութեան), նոյն անցք մոլեգնութեան եւ ընդ բազումս յարքունականացն եւ Վաղարշապատացւոցն անցանէին: Այսպիսի հանգամանք իրացն էին՝ յորժամ յայտնէին անուրջք առ Խոսրովիդուխտ՝ քոյր թագաւորին, առ օրիորդն զգաստ. այր մի լուսաւոր հրամանս տայր առաքել յԱրտաշատ եւ հանել ի վեր զՎրիգոր ի վերապէն, զի նա բժշկեցէ զնոսա: Յետ կրկնելոյ այսց անրջոց՝ ապա առաքեցաւ դայեակն նորա Աւտայ Ամատունի յԱրտաշատ. արհաւ պարան երկայն ի ներքս ի վերապն, աղազակեաց Աւտայ կոչելով զՎրիգոր յանուանէ. իբրեւ շարժեցաւ պարանն՝ ձգեցին հանին զՎանիելս

ի գրոյ անտի՝ թխացեալ սեւացեալ: Ի վերայ ճանապարհին Ալազարշապատու՝ գայր ընդ առաջ Գրիգորի թագաւորն մերկ՝ դիմեալ յանառական բնակութենէն, նոյնպէս եւ այլ եւս բազմութիւն մարդկանն մոլեգնելոց եւ փրփրելոց: Եւ ծուր Գրիգորիոս, եւ կացեալ յաղթ վասն նոցա՝ դարձան նորա առ սակաւ մի ի զգաստութիւն: Ի խնդրել նոցա ի նմանէ թողութիւն վասն որոց յանցեանն ի նա, խելամտեցուցանէր զնոսա Գրիգոր թէ ինքն հաւասար նոցա բնութեանն է եւ թէ յումէ պարտ իցէ զակնկալութիւն բժշկութեանն ունել¹:

Չայս ասէր եւ յետ զմարմինս կուսանացն վկայելոց ժողովելոյ եւ պատելոյ իւրաքանչիւր պատառատուն հանդերձիւն, զոր առ ժամն նախամեծար քան զմեծագին պատանսն զբերեալն յարքունուստ արար, անց զնաց նստաւ ի հնձանս թագաւորին, ուր վանքն իսկ վկայիցն լեալ էին, եւ անտուստ խօսէր նա ընդ բազմութեանն խունելոյ յամենայն կողմանց աշխարհին: Էջետ յօժարեցուցանելոյ զմիտս նոցա ի մերժումն կուսապաշտութեանն եւ յընդհանրական իմն ընդունելութիւն միոյն եւ երրորդականն Աստուծոյ, պատրաստէր զնոսա ի մկրտութիւն երկամտեայ վարդապետութեամբ ընծայութեան², որպէս յայտնի իսկ նշմարի՝ ի վերայ կարգի հանգանակի իրիք՝ ըստ երից իմն գլխաւոր բաժանմանց ճառ արկեալ՝ նախ զէօրէ եւ միանգամայն զարարչութենէ, երկրորդ՝ զՍրղոյ եւ միանգամայն զմարմնաւորութենէ, եւ երրորդ զնօգւոյն սրբոյ եւ միանգամայն զեկեղեցւոյ³:

Հանդէս ճշմարտութեան դարձի ժողովողեանն երեւէր յեւանդակից փութոյն՝ որով մատեան ի շնութիւն վկայարանացն սահմանելոց ի Գրիգորէ ըստ տեսլեան իրիք եղելոյ առ նա՝ հանդերձ յայտնութեամբ հանդերձելոց ինչ իրաց ի վերայ եկեղեցւոյն՝ որ ի ծնունդս էր յայնժամ: Ըստ չափոյն՝ զոր ինքնին Գրիգոր զլաւ ճարտարութեանն ի ձեռն առեալ ցուցանէր, կանգնեցան կացին հասարակաց աշխատութեամբ վկայարանք երեք, մի ի տեղոջն՝ ուր շուփսիմէ վկայեաց, եւ մեւս՝ ուր Վայիանէն, եւ երրորդ՝ ի վանս բնակութեան նոցա ի հնձանին: Չետեղեցան ի նոսա մարմնիք նոցա ի տապանս մայրափայտեայս երկաթագամ՝ եղեալ զիւրաքանչիւր իւրով հանդերձիւն, թէպէտ եւ բերեալ կուտեալ կային առաջի Գրիգորի եւզք անուշունք եւ խունկք ազնիւք, գոյնագոյն նարօտք եւ ծիրանիք եւ երկնագոյն սպիտակ դիպակք յօրիորդացն թագաւորազանց եւ ի կանաց պատուականացն: Ալասն տեղեաց տապանացն՝ ինքնին թագաւորն առեալ փայտատ եւ բահ հատանէր զգիրսն. Աշխէն տիկին եւ քոյր թագաւորին օրիորդ Խոսրովիդուխտ ընկալեալ ի հանդերձս իւրեանց

1 Աբթ. էջ 191—536:

2 Catechisme.

3 Աբթ. էջ 101—167:

զհրին բրեալ՝ հանկին արտաքս: (Յես այնորիկ խնդրէր Տիրաա հրածեշտ ի Վրիզորէ եւ եւթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի լեառն Մասիս՝ արձանս ութ բերէր կանգնել առ տեմօք վիպարանին շնիփօսմեայ իբրեւ կոթող յաղթութեան նորա: Ի վերայ տապանացն թաղելոց՝ իբրեւ ի տեղիս սահմանեալս վասն տեղանոց, կանգնէին նշանք խաչի, եւ մեւս եւս չորրորդ նշան ի տեղւոյն՝ որ սահմանեցաւ լինել առաջին եկեղեցի (Վճմիածին) եւ պատեցաւ որմով, դրամօք եւ դռնափակօք: Ըստ ուրեմն աղօթք կատարէին, ուր եւ ժողովէր ամբօն յուսուքն վարդապետութեան: Ըստէն շնորհէր աղօթիւքն Վրիզորի կատարեալ բժշկութիւն թագաւորին եւ այլոցն խօթացելոց (բորոտից, անդամաւորածաց, գօսացելոց, ջրգողելոց, գոնձացելոց եւ պատառորոտաց)¹:

Իբրեւ այսպէս առաւել քան զառաւել սորածանեկին համբաւ եւ երախտիք նորոյ վարդապետութեանն եւ զրաւեալ շահեալ էր ռամիկ մարդկանն ի պանչելեացն զօրութենէ, հնար եւ պատշաճ էր այնուհետեւ շանալ զհեթանոսութիւնն անգէն ի վառարանն շիջուցանել կամ քակելով եւ կամ յեկեղեցիս զմեհեանսն փոխելով: Առաքեալն շայոց չհամարեցաւ ի դէպ զգիրջին հնարսն արկանել ի կիր, զե թէպէտ եւ զտեղիս մեհնացն սահմանեաց վասն շինուածոյ եկեղեցեաց՝ խաչ ի նոսին կանգնելով, տակայն զամենայն յօրինուած մեհնիցն ետ կործանել: Ինչպէս որն՝ զոր առաւելագոյնն մտաղիւրութեամբ ածէր Վրիզոր ի հրահանգս քրիստոնէական կրթութեանն՝ հանգերձ համբռն արշակունի սոհմիւն, տայր հրաման մեծասաստ իշխանութեամբ՝ ի բաց կալ ամենեցուն ի սնտի պաշտամանցն եւ հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Վրիստոսի: Ինքնին Տրդատ ընդ Վրիզորի՝ իշխանօք եւ դրանիկ զօրօք ելանէր ի Վաղարշապատայ շրջել ընդ աշխարհն. բրեցան կործանեցան կամ պրեցան մեհեանք եւ բազինք եւ պատկերք՝ Տիր դից (շերմեայ) մտ յԱրտաշատ, Բարշաթինայ՝ ի թորգան Վարանաղեաց, Արամազդայ՝ յԱնի, Ոսկեմօրն Անահայ՝ յԱրեւն աւանի Եկեղեաց, Եանէական դից (Աթենայ)՝ ի Թիլն աւանի եւ Միհրահան դից (Եփեսոսայ)՝ ի Բազայառիճն: Ի մեծագանձ պարզեւաց մեհնիցն հանաւ մասն աղքատաց եւ ստուտակոց: Մանկունք քրմոցն ցրուելոց կալան ի հրահանգս ուսման, իսկ տեղիք մեհնիցն սահմանեցան խաչանշան եւ որմնապատ ի շինութիւն եկեղեցեաց՝ զոր պատրաստէր Վրիզոր հանգերձելոց հովուին²:

Առանց իրիք երկմտութեան է՝ թէ վաղագոյն իսկ ազդ արարեալ իցէ Վրիզորի յեկեղեցիսն Վամրաց՝ զե առաքեացին պաշտօնեայք խորհրդոց առ ընդունելութիւն նորոցն հաւատացելոց: Այլ զոր խոնարհութիւնն Վրիզորի չտայր նախ իսկ ածել զմտաւ, զայն (որպէս պատմի) Աստուած իսկ ազդէր նորասունի

1 ԱԿԹ. էջ 537—577:

2 ԱԿԹ. էջ 577—591:

Հասաւորեցային: Ինքնին թագաւորն խորհուրդ առեալ ընդ մեծամեծացն իւրոց սահմանէին ունել զԳրիգոր հովիւ աշխարհին: Յետ բազում գիմարդարձութեան յանձն առնողը Սուրբն՝ ուսեալ ի տեսլենէ հրեշտակի թէ Լստուծոյ կամք այս են: Գործ յանձն լինելը երեւելեաց նախարարաց վերտառանից ասնել զԳրիգոր դեսպակաւ ի Վաղարշապատ քաղաքէ ի Կեսարիա Գամրաց՝ հանգերձ հրովարտակաւ թագաւորին եւ պատարագօք: Ձեռնադրեալ ի Վելունդիսէ մեարապողտէ՝ ժողովով եպիսկոպոսոց նահանգին Կեսարիոյ, եւ անցեալ ընդ Կերասսիա՝ ուր յամէր իսկ աւուրս բազումն՝ զի ժողովեցէ իւր գործակիցս քարոզութեան աւետարանին, դառնայր Գրիգոր այսրէն թղթով եպիսկոպոսոցն ժողովեցայ եւ նշարագ Յովհաննու Սհրոշի եւ ԼԹանագինեայ (ԼԹե նագենեայ) վկայի՜:

Ընցեալ նորա ընդ Յարօն եւ ընդ երեքմեհնեանն Ըշտիշատ ուր կործանելը զմեհնանն Վաշագնի, Լնահայ եւ Լատղիան, արկանէր հիմն եկեղեցւոյ զետեղելով զնշարան բերեալս: Ի Բասզուան ընդառաջ եղեւ նմա թագաւորն ամենայն ընտանեօքն եւ զօրօք: Յետ ամսօրեաց պատրաստութեան ժողովողեանն պահօք եւ աղօթիւք՝ մկրտէր Գրիգոր հանդերձ գործակցօքն զթագաւորն, զտիկինն եւ զքոյրն եւ զբանակս զօրուն առ ախամբ Լչփրտա գետոյ, եւ տեւէր այն անրադար աւուրս բազումս. թիւ համարոյ մկրտելոցն յայնժամ ընծայի բազմօք աւելի քան 4,000,000. մաւտացաւ պատարագ եւ հաղորդեցան ի կենդանարար մարմինն եւ յաղինն, եւ փայլին այնուհետեւ յաւուրս քառասուն գունդօք գունդօք մարդկանն սպիտակահանդերձ եւ լոյս ի ձեռս՝:

Ըսնուհետեւ տարածանէր սփռէր մշակն ամենավաստակ զսերմանս վարդապետութեանն, .ուր ուրեք հասանէր կոխել ի մեծասարած քաշտաց մնացելոց ամայի, այնպէս զի եզերք սահմանաց քարոզութեան նորա էին ի հիւսիսոյ Սատաղ քաղաք, Խաղտիք, Աաղարձք, Մազքուխք եւ Կասաք, ի հարաւոյ՝ Ըմիդ, Սժրին, Աոր Ը իրական, Սահքրտան եւ Կորդուք՝:

Այսն հասաստութեան եւ տեւականութեան գործոյն քրիստոնէութեան՝ կարգեցան զանք կանոնօք՝, որոց պարտք էին ընդունել առաքնականութեամբ զայնդուխտսն եւ զտառապեալս. եդան գարոցք ի տեղեւ տեղիս կամ ի յոյն եւ կամ յասորի զպրովութիւն՝ բառ սահմանաց դրացութեան ուսանելեացն. յորս եւ բազումք յորդւոց անտի քրմաց յառաջասունք եւ ձեռասունք Արքայն լինէին, որ իմաստութեան իսկ խորհրդով փութայր զտոհմայինան յառաջ բերել ի կզերականութիւն, զի խորարմաս իրքն հաստատեցին. նա աւանիկ ի սոցա իսկ համարոյ՝ յայնցանէ որ յառաջաւ.

1 Ագաթ. էջ 599-602. 4 Յետ զԵրլին զԼուս Աստուածամբ
 2 Ագաթ. էջ 602-619: Գրք:
 3 Ագաթ. էջ 624: Եղ. Նի. գաժ. Գ. 8:

դէմքն էին, զմի ոմն Աղբիանոս անուն կարգէր եպիսկոպոս արքա- նական դրանն: Վարձեալ ի սոցունց համարոյ յիշին եպիսկոպո- սունք բաց յԱղբիանոսէ (որ եկաց ապա եպիսկոպոս կողմանց Լփրա- տական գետոյն) Լուտաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Սոբսէս, Լուսերիոս, Յովհաննէս, Լգապէս, Լրտիթէս, Լրսուկէս, Լնախղբէս, Տիրի- կէս եւ Արարկոս, թող զայլ եպիսկոպոսունն (զորոց թիւ հա- մարի մատենագիրն ընդ ամենայն աւելի քան զ200, ապաքէն ոչ ա- ռանց աւելարանութեան): Այնուհետեւ համարձակ իմն էր Չրի- գորի՝ միայնանալ ընդ սակաւուց ոմանց՝ տալ զանձն առաւելա- գոյն ի կրթական կեանս, մանաւանդ յետ կարգելոյ զոք իւր փո- խանակ: Վանդի ըստ առաջարկութեան թագաւորին կոչեցան որ- զիք նորա ի Աեսարիայ, առաքելով անոր զԱրտուազ Մանգա- կունի ընդ Տաճատայ Աշոցաց իշխանի եւ ընդ Վաստայ կարապետին արքայի. կրտերն ի նոցանէ Լրիստակէս կուսան՝ որ եղև նախամե- ծար քան զեղբայրն երիցազոյն ամուսնաւոր զԱրթանէս (յայն- ժամ երէց), ձեռնադրեալ ի հօրէն յեպիսկոպոսութիւն՝ ընէր նո- րա տեղապահ¹:

Թէպէտ եւ այսպէս կարգեցաւ յարդարեցաւ ամենայն, այլ մի ինչ տակաւին պիտոյ էր, այս ինքն՝ բարձրագոյն իմն հաստատու- թիւն եւ օծութիւն ամենայնի ի ձեռն բարձրագոյն ճոխութեան կաթողիկէ եկեղեցոյ՝ առ որ համեմատէր նորածին եկեղեցի պար- թեւական առաքելոյն իրրեւ դուստր առ մայր: Վիպող էր ա- այն եւ ժամանակն. քրիստոնէութիւն ելեալ էր ընդ Աոստանդիա- նու մեծի ի դահ կայսերացն, շողայր նշան խաչին ի վերայ դրօշա- հոռմէական լեզէոնացն. հարկ էր եւ թագաւորին շայոց դաշնա- ւորի շոռմայեցւոցն նորոգել կամ կուլ դաշինս ընդ նորոց զխա- ւորաց պետութեանն (Աոստանդիանու. եւ Վիկիանու), մանաւանդ զն յառաջ իսկ քան զսակաւ մի ստիպեալ էր տալ մարտ պատե- րազմի ընդդէմ հոռմէական զօրուն առաջնորդելոյ ի Սաքսիմիսոյ Վայայ: Եւ Վրիգոր ընդ Լրիստակեայ եւ ընդ Աղբիանու ի շոռ- կոյս, որպէս եւ Տրդատ ընդ չորից բոշշխիցն եւ ընդ այլոց մեծա- մեծաց՝ հանդերձ 70,000 զօրու (ապաքէն աւելի քան զզափն է թիւս առ մատենագիրն): Առէին դաշինք ի միջի՝ թագաւորին ընդ կայսերն, եւ աթոռակալն առաքելոյն շայոց ընդունէր պատե- խոստովանողական եւ տայր ընծայութիւն հպատակութեան յա- ջորդի գլխոյն առաքելոց եւ դառնայր ի նմանէ մեծապարգեւ հան- դերձ սպասուք, զետեղել զհոռմէական նուէրն յեկեղեցիս շայ- աստան աշխարհի²:

Յետ ամաց ինչ կոչէր Չրիգոր յառաջին տիեզերական ժողովն ի Վիկիա: Առաքեցաւ փոխանակ նորա Լրիստակէս երեւեցուցա- նել զնուիրապետութիւնն շայաստանի ի պարու անդ եպիսկոպո-

1 Արթ. էջ 631—639: 2 Արթ. էջ 646—653:

սաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (325): Գրիգոր՝ որ յետ զարձին Լրիստակեայ չլաճախէր երեւել ումեք, վախճանէր ի միայնութեան իւրում ի Մանեայ այրան, եւ ի հովուաց ասն թաղեալ: Գլուխ նորա՝ զոր առ Առստանդիանու Առպրոնիմոսիւ փախուցին կուսանք ամանք Բարսեղեանք ի Վէպպողես, պատուի ցայսօր անդէն ի վանս կուսանաց յաջորդաց նոցա¹: Աստարէր Հայաստան զվիշատակ նորա անգատին ի կիսոյ չորրորդ զարու. յարեւմուտս Արդոյ քաղաք եւ Վէպպողես սկսաւ կանուխ կատարել զտօն նորա (30 Սեպտ.) Գրիգոր Ժ.Վ. քահանայապետ Հռոմայ (1837, Սեպտ. 1) եւ համառօտագիր՝ յորում հրամայի զվիշատակ նորա առնուլ ի տօնացոյցն հռոմէական եւ տօնել ամ ըստ ամէ ի 1. Հոկտ.:

Իսկ թագաւորն բարեպաշտօն զմնացուած ամաց խաղաղութեանն յուղղութիւն բարոյից աշխարհին հասնէր, մերթ հաւանեցուցանելով եւ մերթ սաստելով՝ որպէս զնախարարան նոյնպէս եւ զուսմիկն բազմութիւնն՝ ընել արդարեւ Վրիստոսի եւ արդեամբք գործոց հեզութեան եւ զգաստութեան զհաւատսն ցուցանել: Սակայն սոցա խստասրտութիւնն եւ նոցա ամբարհաւածութիւն, մանաւանդ կանանց եւ հարձիցն խոտորեցուցանելով զիրատ նոցա՝ օրտաբեկ սրտառուչ զթագաւորն կացուցանէր, մինչեւ թողուլ նմա այնուհետեւ զթագն եւ ձեպել ի միայնութիւն. կոչեցաւ միւսանգամ յաթոռն, այլ իրրեւ չառ յանձն՝ դեղեցաւ, որպէս պատմի²: Եւ յա կատարած էր Տրդատայ, որ քրիստոնէագոյնն էր քան զԱռստանդիանոս եւ խոնարհ իբրեւ զԿէտոզոս, մեծ եւ վաստակաւոր յեկեղեցւոջ Աստուծոյ եւ ի թագաւորութեան իւրում, տիպ եւ օրինակ նմանութեան պայազատաց իւրոց: Ասան այնորիկ յիրաւի իսկ անդէն ի չորրորդ զարու տարեկան տօնիւ պատուէր զվիշատակ նորա աշխարհն իբրեւ զեւրոյ զյառաջննծայ թագաւորին³, եւ զմարմնաւոր քաջութիւն նորա զարմանք մարդկանն հռչակեցուցեալ անմահացուցին ի կարգս բանից առակաց թէ Իբրեւ զսէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զԹումրս գետոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց⁴:

117

Իժովանդակութիւն վարդապետութեանն՝ զոր յանուն Ս. Գրիգորի ունիմք, պայպիսի ինչ է:

Ս) Է Աստուած, պլ այնպէս՝ զե իցէ եւ երեք ի միութեան անդ, իբրեւ մի «երեքանձնական բնութիւն», կամ «միաբուն երեքանձնակա նութիւն»,: Այս բազմաւորութիւն ոչ է ի նմա (եկամուս) յաւերուածով իրիք՝ որ արտաքոյ քան զէութիւն նորա իցէ. պլ ինքն իսկ եւ-

1 Գրառիտ ասե առնուլ զայս ի հին Թղթոց եկեղեցւոյն նեպոզեայ:
2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԴԲ:

3 Բուլղ. Գոր. Գ. ԳԼ. ԺԴ:
4 Արթ. ԵԼ 99:

Թիւնն յառաջ շարժելով հասանէ յԵրրորդութիւն, այս ինքն՝ ի բա-
զանդակութիւն երկից անձանց ¹, եւ յայն սակս կայ կարգ (Ելման) ի սու-
սա: Թանձինն, յանսկիզբն՝ այլ ի ծնող չօրէ ելանէ ծնեալն (ծնըն-
դեամբ պատճառաւոր = սկզբնաւորն) Որդի: Որպէս Որդի՝ ի չօրէ անտի
իւրմէ է Որդի, նոյնպէս եւ Հայր՝ Որդւովն է Հայր. եւ այնու բովան-
դակեալ կատարի շարժումն յաւիտենական՝ զի յԵրկոցունց անտի (ի
չօրէ եւ յՈրդւոյ) ելանէ (բխէ) Հոգին սուրբ՝ որ ոչ միայն ի նոցունց
է, այլ եւ ի նոսին, քանզի որպէս սա առանց նոցա չէ, նոյնպէս եւ ոչ
նորա առանց սորա են ²:

Ար ինչ արտաքոյ Աստուծոյ է՝ արարածք, յԵրրորդականն Աստուծոյ՝
յարարիչ չօրէ, յարարչակից Որդւոյ եւ ի համագործ Հոգւոյն, ազաւ-
օրէն, առ սիրոյ ի չքոյն ստեղծան: Մարդն որ յեա արարչութեան
աներեւութիցն (հրեշտակաց սահմանելոց ի փառասարութիւն արարին՝
ինքեամբք) եւ երեւելեացն (անբանաւորաց սահմանելոց ի փառասարու-
թիւն արարին՝ պղովք) ստեղծաւ խառնուրդ ի Հոգւոյ եւ ի մարմնոյ՝
կրկին պաշտամամբք ընելոյ նմանող առաջնոցն եւ երեւելցուցիչ փա-
ռասարութեան վերջնոցն առ հասարակաց արարիչ անդր, է պատկեր
Աստուծոյ, իբր ոչ եթէ ըստ աստուածեղէն ինչ ինքնակաց էութեանն՝
որում չկարէ նմանել արարածն սկզբնաւոր, այլ զի առ անբան, անա-
զատ եւ անաստուածածանութ արարածովքն՝ ունի բանաւորութիւն եւ ա-
զատութիւն, աստուածածանութութիւն եւ իշխանութիւն ի վերայ նոցա:
Եւ մարդն ի նեռաց արարչին անմեղ, ի վերայ բնութեանն՝ զարգարեալ
յուելլաւածով պարգեւաց ըստ ծանօթութեանն եւ ըստ կամաց եւ ըստ
զգայութեան, աստի՛ ի միարանութեան ընդ նիւթական բնութեան եւ
ընդ իւրում մարմնոյ (այս ինքն՝ անվիշտ եւ անմահ), եւ անտի՛ յըն-
տանեգոյն հաղորդութեան ընդ Աստուծոյ, ունելով վախճան՝ հաստա-
ւելով ի նմին դաշնակաւոր վիճակի առաւել եւս մերձաւորագոյնս հա-
ղորդելոյ Աստուծոյ՝ թէ ինքնին մարդն պահեսցէ կամ որոշեսցէ պանն
մեալ ի դպին՝ յորում յարարչէ անտի եգաւ ³: Այլ ստուգանութեամբն
մերկացաւ նա եւ զաւակ նորա ընդ նմա ի պարգեւաց անտի, եւ ան-
կառ ընդ անիծիք (այս ինքն՝ եղեւ ընդ մեղօք եւ յանցաւոր առ Աս-
տուածութիւն անդր, ընդ վշտօք, հիւանդութեամբ եւ մահու ըստ խո-
նարհաբոյն կենացն)։ քանզի ազատամբեաց ի նմանէ բնութիւնն անբան,
ստահակեցաւ մարմինն, ըստ սոցին համեմատութեան ակարացաւ հոգին՝
ցանկութեանն հզօրացեալ: Եւ բնութիւնն եւս շնչաւոր-նիւթական որ
վանն մարդոցն եր, ընդ մարդոցն դարձաւ ի պտտման փառթարագոցն:
Նա աւանիկ եւ մեւս եւս մասն արարածոց հրեշտակք՝ պահապանք մարդ-
կան եւ պատգամաւորք առ նոսա (որք ընդ գիւտ միոյ եւեթ մեղաւորի
ուրախ ընին) եղեն ի արամութեան ընդ անկուսն համօրէն մարդկեղէն
ազգի ⁴:

Այնխաւ ի ծածուկ խորհրդեանն Աստուծոյ սահմանեալ էր փրկու-
թիւն մարդոցն. յաւէր՝ զի պատրաստագոյն լինիցին մարդիկ յընդունե-
լութիւնն ⁵: Առ գործ փրկութեան մարդոցն՝ պիտոյ էր ի հարկէ Աս-
տուած ⁶, որպէս պիտոյ էր եւ մարդ ⁷: Որդւոյ անկ եր այն առաւելա-
գոյն. զի որով ստեղծն՝ նովին հարկ էր փրկել չօր՝ որոյ աջ իմն կամ

1 Ὁμοούσιον.
2 Թանախադասում, Գլ. Ա. Բ. Ե. Զ.
3 Աբ-թ. էջ 191. 266.
4 Թանախ. էջ 183. 31-33. 35. 45—
49. 147. 163. Աբ-թ. էջ 61-63. 316.
5 Աբ-թ. էջ 259.
6 Աբ-թ. էջ 260.
7 Աբ-թ. էջ 436.
8 Աբ-թ. էջ 333:

բազուկ է նա¹: Վսին իրի՛ Բանն յեա մարդկակերպ անկեանքն համ յայանութեանսն զմարդիկ ընդելուցանելոյ, ի ժամանակի Հոգևոյ սրբոյ ի զուսէն ծնաւ: Որչափ էրն Աստուած կասարեալ՝ գոյնչափ եղև մարդ կասարեալ շողևոյ եւ մարմնոյ՝: Աղերս աստուածութեանն եւ մարդկութեանն ի Քրիստոս՝ է իրական միաւորութիւն (Խառնումն)⁴: Եղյն սակս կրկին իմն երեւոյթք են ի Քրիստոս, մարդկեղէն եւ աստուածեղէն, երկրաւոր եւ երկնաւոր, խնարհական եւ բարձրական ի գրկախան միաւորութեան ընդ միմեանս՝: Ըսա գործոյ փրկութեանն՝ որպէս իդան երկրորդ էր փոխանակ կուսին առաջոյ (Մարիամ վրդանակ եւայի)՝⁵, այսպէս եւ մարդն կուսածին փոխանակ Տորածինն Ագամոյ. իբր նովան կորուսաք՝ սովաւ նորոգեցաւ՝ ուղղելով զմեզ յառաջին միման անդր՝⁶. այնպէս զի անէծքն առաջինք (մեղքն առաջին՝ Տանդերձ աննայսիւ որ կից ի նոյն է, բարկութիւն Աստուծոյ, յանցաւորութիւն, մահ, Տիւնդութիւն, վիշաք) ըստ արժանեացն բարձեալ են փրիստոսիւ. այլ կոյ մնայ անձնիշխանութեան մարդկան ընդունել յանձնիս զարդարութիւն նորա Տաւառովք եւ գործովք՝:

Այս գործ փրկութեան մատուցանէ յարգիւնս նորոգիչ Հոգին՝ խորհրդովք¹⁰ ի ձեռն եկեղեցւոյ՝ որում աւանդեալ է յՕԾեւոյ անսի (ի Քրիստոսէ) լրումն իշխանութեան (Թագաւորութիւն), վարդապետութեան (մարգարէութիւն) եւ սրբութեան մեղաց (քահանայութիւն)¹¹: Թեպէտ եւ այս իշխանութիւնք ամենայն առաքելոց աւանդեցան, սակայն ոչ եթէ միում միում աւանձինն, այլ առհասարակ գնդին նոցա՝ որոյ գլխաւորութիւն եւ առաջակցութիւն սուաւ Պետրոսի¹², այնպէս զի մէն մի յառաքելոց եղին Տիմն եկեղեցեաց ինչ, այլ Վեարոս եզաւ ի Քրիստոսէ վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց,¹³: Որ ինչ ի վերայ առաքելոցն ի Քրիստոսէ յարգարեցաւ՝ Տարկ էր անցանել ի կղերն եկեղեցւոյ եւ ի նմին տեւել¹⁴: Մի է եկեղեցի՝ որպէս մի մարդկեղէն ազգ է ի միոջ արնէ միոյ Աստուծոյ արարչի արարած¹⁵, եւ զի է նա յաջորդութիւն իմն մարմնաւորութեանն (այնու՝ զի ըստ գրաւորական բանից՝ մարմին կամ Տարմն Քրիստոսի է եկեղեցի), եւ մի առաջնորդ նորա Հոգին սուրբ՝ որ որպէս գցրուեալ լեզուս ամիպիտեաց լեզուացն պարգեւք, այսպէս զազգս մարդկան ժողովեաց ի միութիւն վարդապետութեանն եւ պաշտամանն, զի իցէ յամենայն ժամանակի եւ ի տեղիս համօրէն եկեղեցի մի առւն, մի գունդ, մի ասճար՝ յորմէ ելանիցէ մի ազաղակ որդեգրութեան՝ Աբբա Հայր¹⁶: Որ ի միութենէ աստի հաւատոց կամ կարգաց եկեղեցւոյ քակէ զանձն՝ է անգամ հասեալ ի մարմնոց, ոտ կարեալ ի ծաւոյ, զրկեալ ի բարութեանց միութեանն, արտաքոյ քան զճանապարհ փրկութեան¹⁷:

Աղարացումն է վերասեղծումն¹⁸ ի շնորհացն Քրիստոսի Հոգևոյ արբով¹⁹, այլ ոչ առանց մարդկեղէն գործակցութեան՝ յոր սւնին զօրութիւն չարապարտեալքն եւ անհատաք, զի չէ շփեալ ի նսաս ամն-

1 Աբբա. էլ 283—283:	11 Աբբա. էլ 316. 340: Յանապ. էլ 45:
2 Աբբա. էլ 271:	12 Աբբա. էլ 509. 340:
3 Եանա. էլ 16:	13 Աբբա. էլ 339—340:
4 Աբբա. էլ 273. 277—278. 283:	14 Անդ: Եանապ. էլ 198:
5 Աբբա. էլ 283:	15 Աբբա. էլ 458—457:
6 Աբբա. էլ 86:	16 Աբբա. էլ 453. 463. 513:
7 Եանապ. էլ 48:	17 Եանապ. էլ 114:
8 Եանապ. էլ 48—51. 186:	18 Եանապ. էլ 169:
9 Եանապ. էլ 40. 15:	19 Եանապ. էլ 18. 100—100: Աբբա. էլ 188:
10 Եանապ. էլ 21. 24:	

նեւին թելագրութիւն մասցն խզի (պատկերն Աստուծոյ) ¹, եւ ոչ եզ-
ծեալ անձնիշխանութիւնն՝ որով ունիմք ազատութիւն աւնելոյ զճանա-
պարհս մեր բարիս կամ չարս ², եւ յայն սակս տուեալ են նմին դա-
ստարակք երկու՝ աւեաիք եւ սպանակք ³: Հաւատք եւ գործք բարու-
թեան են ի գործարանաւոր հաղորդութեան ընդ միմեանս ⁴: Կարէ ա-
նու աճուած արդարութիւնն ⁵: Մանր խոստովանութիւն խզի մաց
հանդերձ զզմամբ իբրեւ երկրորդ մկրտութիւն ⁶: Գոյ ընտրութիւն
մեղաց մեծաց եւ մանուկ ⁷, դարձեալ այլ են մեղք եւ այլ պարիք
մեղաց, որոց եւ աստ մարթի պաշխարութեամբ լինել հասուցումն եւ
անդ ⁸: Հրաժարեալքն յաշխարհէ ի բարեգործութեանց կենդանեացն
ընդունին նպաստաւորութիւն ⁹, որպէս եւ կենդանիքն գտանեն օգն-
կանութիւն ի վաստակոց անտի սրբոցն՝ «որ բարեխօսեն Քրիստոսիւ ա-
չպք», ¹⁰: Բարի է ամուսնութիւն եւ սուրբ, այլ նախապատիւ կուտ-
թիւն ¹¹: Առանձինն իմ խորհուրդ է ձեռնագրութիւնն (կարգ) ¹²: Հո-
ղորդութիւն կենարար մարմնոցն եւ արեանն Քրիստոսի (աճազին եւ սոբ-
ստփեղի խորհրդոյն) պատրաստէ զմարմնն մահկանացու ի յարութիւն
անմահութեան ¹³:

118

Ի նծայեցաւ պատմութիւն դարձի Հայոց աշխարհին ի քրիստոնէս-
թիւն՝ որպէս ինչ պատե՛ մասենագիրն Ազատեանգեղոս (որ թարգմանի՝
Հրեշտակ կամ Աւետարանիչ բարութեան): Փ. Բիւզանդացի ամենեւն
հասմանա նմին ունի զամենայն: Մ. Խորենացի զերկօսին արկանէ ի կի-
անփոփոխ (գրեթէ) ըստ ամենայն մասանց. այլք կրսերագոյնք ժամ-
նակաւ կրկնեն եւեթ զնոցայն. ուստի ամենայն իսկ պատասխանատու-
թիւն վասն պատմելոցն ճշմարտութեան՝ դառնայ անկասի ի վերայ Ա-
զատեանգեղեան մասենին:

Ղրղարեւ եթէ ըստ սկզբանց եւրոպական բանադատութեանն կամ-
ցիմք վարել, Ա. Չմարթի զայն մասեան՝ գրութիւն այնց ժամանակոց
համարել յորս գրեալ ասէ զանձնէ ինքն մասեանն, այլ գործ վերլին
կիտոյ՝ դարուն չորրորդի, Բ. ըստ նիւթոյն երեւի 1. սակաւ ինչ անտ-
ղեկութիւն ոչ միայն քաղաքային հանգամանաց ժամանակին՝ որով
գրէ մասենագիրն, այլ եւ եկեղեցական հնախօսութեան, 2. տեղա-
բանութիւն բազում ուրեք, եւ 3. ցանկութիւն սաստիկ՝ պատմելոյ նո-
րանշան զարմանալիս, մինչեւ թուել իմն թէ ըստ Գանիեղի գրոցն ձե-
ւեալ իցէ պատմութիւնն. որպիսի ինչ՝ կուր զգաստն Ղրիփոսիմոս ընդ
թագաւորին, բանալ զդուռն սենեկին եւ վազել արտաքս՝ յիշեցուցանն
զպատերազմն Շուշանոյ ընդ ծերոցն լիտեաց, եւ զդուռնն պարտիզն եւ
զայն ամենայն. փոխել թագաւորին Հայոց ի խոզակերպ կերպարանս եւ
անտառական բնակութիւնն՝ ակնարկէ զանասնակերպն լինել թագաւ-
որին Բարեխաղաց եւ զընակել յանտառոս. արկանել Գրիգորի ի վերայ
մահապարաց, կալ անլիաս, արկանել կնոջ միոյ ազգմամբ հրեշտակի

1 Թանխապ. էջ 75:	7 Թանխապ. էջ 190:
2 Թանխապ. էջ 64:	8 Թանխապ. էջ 140:
3 Թանխապ. էջ 166:	9 Թանխապ. էջ 137. 141—143:
4 Թանխապ. էջ 56. «Որպէս անգա- մբ կանգնի հասակ, այսպէս բարի գոր- ծովք կանգնի հասարգ»:	10 Թանխապ. էջ 137—138:
5 Թանխապ. էջ 16. 60. 103:	11 Թանխապ. էջ 71:
6 Թանխապ. էջ 177. 18:	12 Թանխապ. էջ 133:
	13 Թանխապ. էջ 136:

Նկատակ մի օր ըստ օրէ ի վերազն, ելանել անյոյս՝ այս ասննայն յիշեցուցանէ զարկանել Գանիելի ի գուբն առիւծուց, զբերելն Ամբակումայ կերակուր օգնականութեամբ Տրեշասկին, զմնալն անարատ եւ զելանել արաքս յաղթող :

Սրչափ եւ խիստ եւս այն բանադատութիւն իցէ՝ որ ցայս վայր յանդրքնիցի յառաջել, սակայն աստի յառաջ չիշխէ խաղալ, այս ինքն՝ ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց՝ զէական մասունս պատմութեան դարձին Հայոց ջերել :

Վիճի իրի՝ մեք առանց կրկտելոյ մանր զպատճառս բանադատութեան այնորիկ (որ չէ իսկ անկ տեղւոյս), ընդ երկուց իմն կանոնաց՝ զճանարտութիւն գոնեայ էական մասանց պատմութեանն այնորիկ համեմատեմք, կշռելով՝ Ա. ընդ արաքքին վկայութեան իրիք՝ որ առանց ունելոյ հազորդութիւն ընդ Ագաթանգեղեան գրոց՝ զնոյն դէպս պատմիցէ կամ ակնարկիցէ յայտնապէս. Բ. ընդ համազգային կարծեաց՝ զոր մարթ եւ պարտ իցէ ըստ բաւականութեան ազատ յազդեցութենէ գրոցս համարել :

1. Ըստ ժամանակի դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, աստի՝ ընթացք եկեղեցական հանգամանաց Հայոց աշխարհին եւ անտի՝ արտաքնոցն պատմագրաց ակնարկութիւնք միաբանեն ընդ Ագաթանգեղեայ ոչ ինչ կարի անդր կամ այս քան զսկիզբն չորրորդ դարու զայն դնել : Սոզոմենոս սակաւիկ ինչ յառաջ քան զՎոստանգիանոս ասէ դիպեալ, եւ Եւսեբիոս՝ յամի 311 վաղ համարի զիրսն վճարեալ : Թէպէտ եւ առաւել ազատ ի գծուարութեանց ինչ լինիցիմք՝ եթէ ըստ սովորական օրինակին՝ զնիցեմք զայն դարձ ճշդիւ յամի 301 կամ 302՝ ունելով պինդ զՏաշիւ Մ. Խորենացոյ (Գիրք Բ. Գլ. 2Բ եւ ԴԱ), սակայն այն իմն յայտ է՝ թէ Աթանագիսէս եպիսկոպոս Սերաստեայ՝ զորոյ զնշխարս ոսկերացն ած Ս. Գրիգոր ընդ իւր ի Հայաստան՝ ի դառնալ իւրում՝ ձեռնադրեալ ի Կեսարիայ, պրեցաւ հրով ի հալածանս Գիսկզեախանու, որում սկիզբն եղև յամի 303, Փեբր. 23, եւ տեւեաց սաստկութիւնն ամս երկուս : Եթէ յայսց դիպաց (առ Ագաթանգեղեայ) չկամիցիմք հրաժարել՝ հարկ է հակառակ սովորական համարոյն՝ դնել զժամանակ դարձին ընդ մէջ ամացն 305—310 :

2. Ըստ անձանցն գիտէ Սոզոմենոս թէ նախ ի թագաւորէ անտի Հայոց սկիզբն առ դարձն : Եւսեբիոս թագաւորաւ, զօրօք եւ ժողովըրգեամբ քրիստոնեայս զՀայս ճանաչէ, եւ այն՝ ջերմն կարի յաստուածպաշտութիւն : Սոզոմենոս եւ զանուն եւս զթագաւորին սայ, առ որով Հայքն դարձան, կոչելով Տրդատէս : Յարտաքնոց անտի ի հնոց Աստիկոս հայրապետ Կոստանգիսուպողեայ ի սկզբան հինգերորդ դարու յիշէ զԳրիգորի իբրեւ զժանօթէ ումեքէ, ի թղթին առ Ս. Սահակ : Այժմ մարթ իցէ ումեք թերեւս ունել պատճառս աստիկոսելոյ ընդ ճշգրութիւն թղթոյն այնորիկ, այլ ընդ գոյութիւն այս առաքելոյ Հայոց իցէ ումեք հար եւ երկմտել իսկ : Անդէն իսկ եւ իսկ ի համարէն ընթացս չորրորդ դարու քաղաքային կեանք, ամենայն եկեղեցական կարգք եւ յօրինուածք ի Հայոց աշխարհին, նուիրապետութիւնն, տնք համաշխարհականք, ասանքք եւ գերեզմանք, ամենայն ինչ զմանէ եւ զորոց ընդ նմա յուշ առնեն : Չորք եպիսկոպոսապետք նստին մի ըստ միօրէ (ցամա իբրեւ 373) ի զաւակէ Գրիգորի՝ յառաջ մասուցանելով զնոսա ազգին

1 Չոր Ս. Բարեղ համառօտի յիշէ բաւ վկայարանութիւնն Աթանագիսէայ՝ զԱթանագիսէայ՝ զնոյն մանր՝ ունի լատ. հայերէն :

առ ի պատուելլլ ի նոսա զերթառիս Տօրն նոցա, եւ պիտեալ ի պակասել զաւրկի նորա՝ մատուցանէին ի յաջորդութիւն ի գուակէն Արքիանու առաջնոց եպիսկոպոսի ի նմանէ ձեռնադրելոց, պատուէին նշխարք նորա ի Թորրան Դարանաղեաց՝ ուր թաղէին եւ յարորդք նորա¹։ Մեծարոյ յոյժ է թուզթ Արտիթեոց եպիսկոպոսի (որոյ ծերութիւն անկանի յամէ իբրեւ 380) որ զանցս անկուծեան, սնընդեան եւ ամուսնութեան Գրիգորի պատմէ²։ Անունն իսկ (Գրիգորիոս) որ սեպհական իմն անուն է նպատարովկացունցն, աննարկէ զստուգութենէ անցից մանկութեան նորա ի նպատարովկա եւ զկապագովկացի սնուցանցն։ Այսպիսի ընդհանրական կարծեաց պայպէս կանուի չէր հնար յԱգաթանգեղեան գրոց առ նաւ զԹագաւանն, այլ մանաւանդ յեառ ընդդէմ՝ անին իսկ ի հասարակաց զնուցաց եւ ի գործոց առնուլ զնիւթն։

(յեա գերեզմանացն Գրիգորի եւ Տրդատոյ էին մեծարոյ մատուցը կուսանացն Գայեանեայ եւ Լախիսիմեայ յԱյրարատեան նահանգին, պատուեալ մեծապէս յընթացս չարորդ դարու. փան կարի հնութեանն նորոգ յորինի ի վահանայ Մամիկոննէն գլխաւոր եկեղեցին զազարշապատու յամի իբրեւ 483, եւ ի փառաւորացոյն շինութեան տաճարին Լախիսիմայ՝ բանոյ զովորաս կաթուղիկոս զապարս մարմնոյն Լախիսիմայ, եւ գտանի կնքեալ մատանեաւ Գրիգորի եւ Մահակոյ³։ Արգարեւ չէ ինչ անհաւատոյ՝ կուսանաց օմանց (թէպէս եւ ոչ այնպէս բազմաւորաց եւ ոչ վանականաց) ընդ նոյն ժամանակս ի հարմարոզն կուսէ փախստեայ ի Հայս անկանել արտաքոյ սահմանաց հասնեալն պետութեան, ուր գիտեմք թէ Մաքսիմիոս Դայս յարեւելս եւ Մաքսնտինոս ի Հռոմ էին գարանակալ անմեղութեան կուսանաց եւ կանանց անականաց (հետմանոսաց եւ քրիստոնէից)⁴։

3. Ա սան պոյմանի կամ հանգամանաց դարձին Հայոց գիտէ Սաղմնոս թէ կանխեալ իցեն յառաջագոյն սրանչեմք, եւ այն յարցունիս թագաւորին, եւ թագաւորն յեա դարձին իւրոց հրամանոք կամ քարոզք յօժարեցուցեալ իցէ զժողովուրդ իւր յընգանելութիւն քրիստոնէական հաւատոց։ Եւ արգարեւ այն իսկ սրանչեմք էին՝ եթէ առանց իրիք սրանչելեաց դառնայք գրեթէ յանկարծ Հայաստան, աղք մի անտեղեակ դպրութեան եւ աղաս ի կոյսերական օրինաց՝ որք ապարուսն ձոխութեանս կարճեցին զհետմանութիւնն։ Այլ թէ զինչ սրանչեմք կամ որչափ ինչ. Սոզմենաս օտոտածունչն իմն ասէ⁵։

4. Ա սան երբի իմն ճանապարհորդութեանն՝ ամենեւին պատմեալն իմն բարբառի Ագաթանգեղոս։ Աւազին ի սոցանէ՝ զի երթալ Գրիգոր ի Կեսարիա Գամբաց առնուլ ի Ղեւնդեայ մետրապոլիտ Կեսարացոց ձեռնադրութիւն, եւ հաստատի բանն եպիսկոպոսապետացն Հայոց առնուլ յայնմհետէ ձեռնադրութիւն ի նին արթոյս Բերե ընդ իւր

1 Բուլ. Գ. Գլ. 3Ա. 3Բ. 3Գ. 3Դ.

2 Խար. Բ. Գլ. 2.

3 Եւ. Կաթ. Էլ 53.

4 Չարսիսի բանութեանց Մաքսնտեայ յերկուս զուրս ետէ Եւտրիմոս ի վարս Կոստանդինու. Գրիգ Ա. Գլ. 1Գ.

5 Սոզմեն. Եվ. պատմ. Դար. Բ. Եթէ՞նք ձե՛ մա տն ծոթոն փլնն շո՛ մոցա մե՛ծի, ու՛ մե՛ յի՛ծո՛ս էր՛մո՛սա՛. Արմե՛նո՛ս ձե՛ յա՛նս արժո՛րո՛ն էր՛մո՛ս յրի՛ստո՛ւնս՝ լե՛ցտա՛ չար Կրի՛ստո՛սն տն՛ զո՛սմե՛րո՛ս տո՛ւտո՛ւ տո՛ւ Լծո՛ս, եւ տե՛րս արժո՛նո՛ս օրի՛ստո՛ւնս սո՛մա՛ս յար՛մա՛ս ար՛մա՛ս, ո՛ւ՛ մա տե՛ յրի՛ստո՛ն յըն՛ծա՛ս, ու՛ յա՛նտա՛ս

τοὺς ἀρχομένους ὑφ' ἐνὶ κηρύγματι προ-
σταταίαι ὁμοίως θρησκείαν· ἐπεὶ δὲ καὶ
διὰ τῶν ὁμοίων փυλῶν τὸ δόγμα διεῖθη,
καὶ ἕς πληθὸς ἐπίδοκας· καὶ Περσὸν δὲ
χριστιανισμὸν ἐπὶ ἀρχῇ ἤρουναι, ὅσοι
πρόφασαι τῆς Ὀσσορητων καὶ Ἀρμενίων ἐπι-
μειρίας ὡς εἰσὸς, τοῖς αὐτοῖς θείαις ἀν-
θροσασιν ὠμίλησαν, καὶ τῆς αὐτῶν ἀρετῆς
ἐπιυράσθησαν.

Թուզթ (առ Մ. խորեանոյ) յորինեալ յանուն թագաւորն Գորգի առ Հայս (յոսի իբրեւ 384) հանդարտիւ կուսեալ ճարտարոյ։

Գրիգոր զնշխարս Աթենագենեայ ի Սերաստացւոց քաղաքէն: Պատշաճնն ժամանակացն համեմատութիւնք. զսկիզբն աթոռակալութեանն Ղեւոնդեայ ոչ գիտեմք, սակայն նշմարեմք զնա վաղ ընդ եպիսկոպոսունս ժողովոյն Անկիւրայ յամի 314 կամ քաջ՝ 313: Կանուխ եւ գործական իմն վկայութիւն պատմութեան չորրորդ դարու զնոյն աղերս եւ զկապ եկեղեցւոյն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Կեսարիայ արգեամբք ցուցանէ. յաջորդք Գրիգորի անտի առնուն ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան կամ հաստատութիւն մինչեւ ցամա իբրեւ 373, եւ աստ ուրեմն զանց զնովին առնելով՝ գրգռի հակառակութիւն ի միջի: Մի ի կարի հնագոյն տոնից եկեղեցւոյն Հայոց է ասն Աթենագենեայ՝ զորոյ անուն գաւանեմք կոչեցեալ ի վերայ թողնորդւոյն Գրիգորի, որդւոյ Յուսկանն:

Ծ. 1) ասն երկրորդ ճանապարհորդութեան նորա, այս ինքն՝ ի Հռոմ կցս ընդ Տրգասոս, չիք ինչ ուստեք հակառակութիւն. կարգ ժամանակացն՝ որպէս ինչ Ագաթանգեղեան մատեանն ընծայէ, քաջ իսկ պատշաճէ ընթացից ժամանակագրութեան. զի մինչեւ ցամա 324՝ հարկ էր անցանել յարեմոստ վասն զկայսր Կոստանդիանոս քառանկոյ: Յայտ ի թուականաց անտի օրինացն Կոստանդիանու է՝ թէ էր նա ի Հռոմ առ Սեղբեստրոսի. յամի 315, 318 եւ 319 (յետ ընդմիջելոյ տարւոյն) եւ յայլ եւս ինչ ամն: Ասկայն թերեւս առաւել հաւանութեան է՝ թէ յամի անդ 312 այն կատարեցաւ: Կոստանդիանոս յաղթեալ Մաքսենտեայ յամի 311 (ըստ ճշդագոյն հաշուի) անդէն ի Հռոմէ հանէ հրովարտակ ազատութեան քրիստոնէից, եւ առաքէ եւս առ Մաքսիմիանոս՝ որ ստիպեցաւ իսկ (յամի 311 կամ 312) դադարեցուցանել զհալածունն քրիստոնէիցն, ապա եւ զպատերազմն զոր ընդ Հայոց տայր վասն ստիպելոյ զնոսա ի պաշտօն կոսոյ՝ անդստին յամէ 311, առնելով թշնամիս զՀայս զբաշնաւորս Հռոմէական պետութեանն. այսպէս ոչ միայն եղև յայնմ ամի (312) պարսպ՝ այլ եւ հարկ իսկ Հայոց թաղաւորին յետ թշնամութեան գործով զվաղուց դաշինսն եղծանելոյ՝ երթալ նորոգել զնոյն ընդ նորոց տերանց Հռոմէական պետութեանն (ընդ հաւատակիցն Կոստանդիանու եւ ընդ Ղիկիանու) որք մինչեւ ցիստարած նորին ամի ի Հռոմ էին: Ճշդիւ ի նմին ամի, պատմէ Եւսեբիոս՝ օտարականաց բազմաց դալ առ Կոստանդիանոս ի Հռոմ եւ ընել ի նմանէ մեծապարգեւ: Այն յամի անդ յայնմիկ Սեղբեստրոս չէ ի միջի, այլ թուի թէ զայն իսկ պահանջէ Ագաթանգեղոս, թող զպլ ինչ օրինակ՝ ընտիր օրինակն Փարիզեան գրեալ յամի 1204՝ ունի ոչ Սեղբեստրոս, այլ Եւսեբիոս, որպէս եւ օրինակն հին ուստի յոյն քաղուածոյ թարգմանութիւնն առ Մետափրաստեայ յեղեալ է, այսպէս եւ օրինակն ընտիր ի մերում մատենադարանի: Այն դաշինք Յորդասայ ընդ կայսր՝ առանց տարակուսանաց է, թուղթ մի Արթանայ առ կայսր Կոստանդոս նորին որդի (առ

1 Գեղարտոն Կիւրիկենացի պատմագիր ժողովոյն նիկիայ (Գիրք Բ. Գլ. ԻԻ)՝ «Գեղարտոն, ասն, Կեսարիայ Գամրաց, զորք եկեղեցւոյ Սասնոց, ունէր իջեանութիւն եկեղեցեաց, Գամրաց, Գաղասիայ, Պանտոսի, Պափլագոնիայ, Պրեմենակոնն Պանտոսի, Հայոց Մեծաց եւ Փղոսն»:

2 Եւսեբ. Աւրք Կոստանդիանու, Գիրք Ա. Գլ. ԻԳ:

3 Ի Գրիգորէ կոթուղիկոսէ Յզուլոյ՝ որ ընդ ժամանակս գրութեան Փարիզեան օրինակին էր, ունիմք յիշեալ զանոն Սեղբեստրոսի ի պատմութեան աստ. որ կա-

րէր արգելք յանվարական թղթոյ անտի դաշնոց զնոյն առնուլ: Առաջ զի Եղիշէ յակնարկել անդ զայն պատմութիւն՝ յիշէ զանոն անուն եպիսկոպոսոսեան Հռոմոյ: — Գիտեմք՝ թէ յամէ 311 մինչեւ ցամա 314 երբք բահանայապետք զԿիստոս յաւորդեցին, այս ինքն Եւսեբիոս, Մեղախզէս եւ Սեղբեստրոս, այլ սկիզբն եւ վախճան աթոռակալութեան երկուցն առաջնոց եւ սկիզբն աթոռակալութեան վերջնոյն ընդ յողջոյ ինն ժամանակագրութեան է եւ ոչ հաստատան ինչ պատմութիւն վասն Եւսեբեայ զայ:

Մ. Խորենացւոյ) յիշեցուցանէ զգաշինսն զայնօրիկ, եւ թուղթ եպիսկոպոսացն Հայոց զոր հրեշտակութիւնն Հայոց տարաւ ի քաղաքն կայսերական (յամֆ 450) կրկնէ զնոյն յիշատակ, եւ պատմագիր զք ժամանակացն իբրեւ զեղիշէ յաւելու՝ թէ գաաւ ի դիւանի թուղթ դաշանցն Տրգասայ ընդ Կոստանդինուս¹: Նոյն գումար եպիսկոպոսաց գիտէ եւ ազերս ինչ հաղորդութեան անդէն ի սկզբան դարձին կամ հաւատացն Հայոց ընդ «որոյ եպիսկոպոսապետին Հռոմայ»,²:

6. (Յիշատակ երրորդ ճանապարհորդութեանն, այս ինքն՝ գնալոյ Արիտակեայ ի ժողովն Նիկիական, է գեղեցիկ ինչ կէս՝ յորում մասեան Ագաթանգեղեան ցուցանէ զհանդէս ճշմարտութեան էական մասաց պատմութեան իւրոյ ի վերջ կոյս գրոցն: Քանզի յոյն, հռոմայեցի եւ հայ օրինակք կարգի անուանց եպիսկոպոսաց ժողովոյն Նիկիայ ունին յանուանէ եւ «զԱրիտարկէս ի Հայոց մեծաց», Մեւս եւս եպիսկոպոս ի Հայոց ի կարգի անդ անուանցն Նշմարի՝ «Արտափոս Ծոփաց», որ է թերեւս ինքն Արտակէս, փ ի յառաջատուն եպիսկոպոսացն Գրիգորի զբոց զանուանան յիշէ մի ըստ միովէ մասեան պատմութեան դարձին Հայոց:

7. Այս դարձին Արաց (326) Ռուփինոս³ լուեալ ի Բակուրայ իշխանէ նոցա՝ պատմէ այսպէս: Աին փ քրիստոնեայ աղախին ի թագաւորական քաղաքին Արաց (ի Մծխիթայ) զգաստ եւ վշտամբեր վարուքն զարմացուցանէ զբազումս, բժշկէ զարքայորդին մանուկ եւ զշշիցն գըլխովին: Սա յանձն առեալ զքրիստոնէութիւն ջանայ հաւանեցուցանել եւ զայր իւր ի նոյն: Սակայն յերկարէ զգարձ իւր թագաւոր՝ փնջեւ յորս ուրեք ի մէջ անատուաց պատէ զնա խաւար եւ մատախուղ եւ ազատի կոչմամբ Աստուծոյն քրիստոնէից: Այնուհետեւ թագաւոր հանդերձ զշիշիւն հաւանեցուցանեն զազգն ի քրիստոնէութիւն. ըստ առաջնորդութեան կնոյն շինի եկեղեցի, յորում տիւն փ՝ զոր կանգնել ի վերայ խարսխին ոչ կարէին, աղօթիւք կնոյն իւրովն կանգնեցաւ. առաքի հրեշտակութիւն առ կայսր Կոստանդինոս խնդրել քահանայս եւ այնպէս կատարի դարձ նոցա: Ըստ Խորենացւոյն կինն այն ծառայ է Նուէ եւ թագաւորն Միհրան. նման իմն սքանչելիք պատմին ոչ զսեանէ այլ զեաչէ իմեքէ՝ որ ցայժմ ի պատուի է առ Արաց, եւ թէ ի Հայոց ինզրեցին նոքա հոգիւս, զոր ազերս եկեղեցւոյն Արաց ընդ Հայոց հաստատէ:

— Զգոն իսկ բաւական գինք փոքր այլ ստոյգ պատմութեանն եպիսկոպոսին Կեսարացւոց վասն Հայոց պատերազմին յաղագս հաւատաց ընդ կայսերն Մաքսիմիանայ Դայայ (յամֆ 311)⁵: (Ի վերայ պոյց ինչ նեղութեանց՝ ասէ) «պատերազմ՝ եւս ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց գրգռեցաւ, ընդ արս՝ որ իսկզբանէ (մէ օրχαλου) բարեկամք եւ նիզակտիցք հռոմէական ժողովրդեան էին: Բայց քանզի եւ նոքա քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնք ի բարեպաշտութիւնն որ առ աստուածութիւնն է (τῆν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιοουμένων) ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ անել զնոսս ի պաշտօն կոողն եւ դիւաց եւ յայն սակս՝ զբարեկամն յատելիս, զգաշնաւորսն ի թշնամիս դարձայ», Ապա զեղից պատերազմին ակնարկեալ՝ յաւելու «ինքն (Մաքսիմիոս) ի պատերազմի անդ ընդ Հայոց հանդերձ զբաւ իւրով գունակ գունակ նեղեալ վասնզեցաւ չարաչար (καταπεπονείστο)»,⁶:

1 Չայս թուղթ գալանց՝ չէ պարս ընդ անվանբական համանուն գրոյ գալանցն՝ որ պոժմ կոյ ի փրէ, չիւթեւէ:
2 Եղիշէ, էջ 128—124:
3 Ռուփ. ԵՎ. պատմ. Ա. 10:
4 Չորե աս Վերագոյն էջ 373:
5 Եւսեր. ԵՎ. պատմ. Գրք Բ. ԳԼ. Ը:
6 Աւելու գալանցի թարգմանէ. Varias clades atque aerumnas pertulit.

Պրեթէ ամենեքին իսկ ի պայազատացն Տրդատայ, ոչ զբաշութիւն նորա ունէին եւ ոչ զլաւութիւն, մղէին պատերազմունքն հանապազորդք առանց մտաւորութեան թագաւորին, զբազումն ի նոցանէ տակաւին ջղատէր հեթանոսական բազմակնութիւնն, եւ էին խաղալիք դասու ներքինեացն որ սովորական ժանտն էր արքունեացն արեւելից: Այն սակս եւ ամենայն հրաման արքունեացն չունէր զօրութիւն բաւական ի վերայ նախարարացն անձնասիրաց՝ որք վազ յինքնագլուխ իմն իշխանութիւն ելանէին՝ իւրաքանչիւր յիւր ամուրսն ապաստան, երբեմն տալով ընդ միմեանս մարտ պատերազմի եւ կամ քսութեամբ պատրաստեալ միմեանց կործանուին, եւ երբեմն միարանեալ ընդ միմեանս ընդդէմ թագաւորին, նա աւանիկ ի պատգամն եւս բազում անգամ կամ ընդ Առնայ եւ կամ ընդ Պորսից անկանէին՝ կռիւ դաշինս կամ ընդունել խոստմունս: Արովք յայտ իմն է եթէ ի վախճանել իւրաքանչիւր թագաւորի կրկնէր վտանգ բարձման կամ քայքայման թագաւորութեանն, այնու զի ժառանգական պայազատութիւն տոհմին Արշակունեաց կայր կախեալ եւ յընդունելութենէ նախարարացն: Սի միայն զօրութիւն կենդրոնացուցիչ եւ նեցուկ աթոռոյ թագաւորութեանն դրդելոյ՝ պաշտօնեայք քրիստոնէութեանն էին՝ ունելով աջակից գտոհմն Մամիկոնէից որ զգործ զօրավարութեան աշխարհին գրեթէ որդի ի հօրէ առեալք՝ երախտաւորք մեծամեծք թագաւորութեանն եւ եկեղեցւոյ եղնն: Վրեթէ միշտ իսկ նոյն հաստատատիպ դէպք կրկնին առ իւրաքանչիւր թագաւորոք յայլեւայլ կերպարանս:

Ի Տրդատայ հետէ փոփոխեցաւ իմն աղբրս Հայոց աշխարհին ընդ դրացի պետութեանցն: Վանզի ուր ցայնվայր թագաւորք Հայոց ըստ քաղաքականութեան մերթ յարեւելս յենուին եւ մերթ յարեւմուտս, բայց առաւել յօժարագոյնք եւ միտագոյնք յարեւելս էին՝ իբրեւ ի մերձաւորագոյն ազգակիցսն ի Պարթեւս, եւ զարչէին խորչէին յարեւմտից իբրեւ յօտարոտոց, այնուհետեւ թշնամութեամբ իմն ընդ արեւելից էին միշտ՝ իբրեւ ընդ յափշտակողաց աթոռոյ ազգակից հարստութեանն Արշակունեաց, իբրեւ ընդ այլակրօնից եւ թշնամեաց քրիստոնէութեան, եւ նմին հակառակ կապեալ ընդ Հռոմայեցւոց պետութեանն ամուսնութեամբ մերձաւորաց կայսերական տանն, մշտնջենաւորն դաշամբք եւ շահու կրօնիցն քրիստոնէութեան. նա եւ կրթութիւնն եւս եւ հրահանգք եւ արուեստք յայն կողմն զնոսա յօժարեցուցանէին: Սակայն եւ այնպէս ըստ ներքին կենաց՝ միշտ իսկ նախարարքն եւ մեծամեծք եւ ինքն իսկ թագաւորն բարուքն եւ սովորութեամբք ընտանեգոյնք ի Պարսիկսն էին եւ յաճա-

խաղոյն էր նոցա ընդ սոցա առուրեւառւ : Դ՛մին իրի ոչ երբեք հաստատունն ինչ զեպանական վիճակ յօրինեցաւ վասն Հայոց աշխարհին ի մէջ Հռոմոնցն եւ Պարսից պետութեանց, թէպէտ եւ բազում անգամ թուին ընդ միմեանս միաբանեալ առ ժամանակ մի : Վրեթէ հանապազորդ իմն պատերազմ էր Պարսից ընդ Հայոցն թագաւորաց եւ տակաւ զօրացաւ կալաւ ազդեցութիւն նոցա քան զՀռոմայեցւոցն, մինչեւ նախ բաժանել եւ ապա բառնալ իսկ ամենեւին ի միջոյ զթագաւորութիւնն Հայոց եւ առնել ընդ նահանգաւ զերկիրն :

120

Ոչ ուրեք այնպէս զմի օրինակ իմն միտնել յամենայն ժամանակս պատմութիւնն ընթացաւ որպէս ի Պարսկաստանի : Քանզի եւ առ Սասանեամբք մեծաւ մասամբ կրկնեցան իմն անցք առաջնոցն հարստութեանց, սակայն ոչ այնպիսի հզօր թագաւորք յառաջին հարստութիւնս անդ երեւեցան, որպէս ի սասանականին : Ի տիրապետական առաջնորդութեան անդ սոցա, քանզի միայն կամք արքայից արքայի օրէնք էին, ներքին խաղաղութիւն տէրութեանն մանաւանդ զբարոյից անտի թագաւորին կայր կախեալ : Ցալ եւս Արաաշիր Ա. նոր իմն զօրութիւն տէրութեանն զոր կանգնեաց, եւ բազումք իսկ ի պայազատաց նորա պայծառացան աշխարհակալութեամբ, բայց սակայն յայլոց բազմաց վերայ՝ երեւէին չարիք փնասակարք սովորականք արեւելեան արքունեացն, մեղկութիւն եւ բարուցն ապականութիւն, հզօրագոյն ազդեցութիւն կանանւոյն, անյայտութիւն կարգի պայազատութեան եւ ապստամբութիւնք նախարարացն : Յայն սակս սակաւժամանակեան իմն էին բազում անգամ ժամանակք թագաւորութեան թագաւորացն, եւ յեղափոխք մեծաւ բռնութեամբ լինէին . իսկ ի վերջին ժամանակս կանայք եւս ժպրահեցին կապել թագ :

Ո՛րք եւ Մովսեաք՝ որոց ամենեցուն գլուխ էր մեծ մոգպետն կամ Մովսեաան Մովսեա, ունէին ազդեցութիւն մեծ ի քաղաքային գործան, քանզի ըստ նոցա խորհրդոյն եւ կանխասացութեան ամենայն ինչ վճարէր : Զանային հնարէին նորա ընդդէմ դառնալ այլոց կրօնից եւ զթագաւոր՝ որ հեռանայր յազդեցութենէ նոցա՝ անաստուած կարծեցուցանէին : Քաղաք արքունական թագաւորացն էր Տիղզոն հանդէպ Սելուկիայ Գիլղամ գետոյ ընդ մէջ անցեալ : Ոչ միշտ ի նմին չափու էին սահմանք տէրութեանն . առ աշխարհակալք ո՞մամբք պատմի ձգել ի չընդիկ կամ Ինդոս գետոյ մինչեւ ցծոմի Միջերկրական եւ յՈքսոս (Ճիհուն, Պեհն) եւ Յաբսարտէս (Սիր) գետոց մինչեւ յերջանիկն Արաբիա եւ ցասհանակողմ Եգիպտոսի . այլ միշտ իսկ աշխարհակալութիւնքն այնոքիկ վաղվաղակի ելանէին միւսանգամ ի ձեռաց եւ չեղեւ հնար թագաւորացն Պարսից ունել հաստատուն տէրութիւն անդր քան զՏիգրիս եւ զՅաբսարտէս գետ : Կա աւանիկ եւ ազգք որ ի մէջ այսց բուն սահմանաց նոցա էին՝ չժողովեցան ի միութիւն . տէրութիւնն զոր ի վերայ մասին իրիք Արաբիայ կալաւ Շապուհ Բ. եւ առաւել զօրացայց Խոսրով Բ., չէր ինչ աւելի քան զտէրութիւն պաշտպանութեան եւ ոչ կատարեալ ինչ հնազանդութիւն Արաբացւոց ընդ նորք : Այլ մանաւանդ ի

Տրտման հոգիները կուսե՛ն սպասուհիներն իրանց ահաբեկութեանն ազգք թափա-
 ուսեցնելու համար, ցեղք մնազողեանք եւ թաթարեանք՝ որպէս Բուրքըն
 եւ Խաղաբը եւ Սպիտակ Հոնք (Հեփթաղք կամ Հեփթաղինիկք)՝ :
 Վասնցան թագաւորըն Պարսից արգելուլ զասպատակ նոցա բարձրա-
 բերձ որմովք, սակայն խրամատէին բազում անգամ եւ անհնարին էր
 ընել հաստատուն խաղաղութեան, եւ յաճախ լինէին Պարսից ընդ Սպի-
 տակն Հոնաց գծաութիւնք վասն սահմանաց: Այս Հոնք եւ բարուք
 եւ մարմնոցն կերպարանօք այլակերպ իմն ազգ ի բուն Հոնաց էին եւ
 կային ընդ թագաւորօք: Ի հիւսիսային սահման տերութեանն Պարսից
 մինչեւ ցԳորգոյ քաղաք ձգէր ընտելութիւն նոցա:

Չգոյն Պարսից բարձրագոյն ինչ գիտութիւնք, սակայն ծաղկէին ա-
 բուեստք ինչ եւ անդեկութիւնք: Ի քաղաքն մեծամեծս (ի Բաշլ, ի
 Բուքարա եւ յայլ եւս քաղաքս) յօրինեալ յղեցաւ պարսիկ (Փարսի)
 լեզու, որ էր այնուհետեւ ընտիր բարբառ լեզուն Պարսից եւ պահնցաւ
 յստակ մինչեւ ցժամանակս Մահմատականութեանն: Ժամանակք թա-
 գաւորութեան թագաւորացն երկուց Խոսրովեանց՝ համարին դար սկի
 պարսիկ բանաստեղծութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան
 եւ երաժշտութեան: Ի զբոլորսն պարսկականս յիշին մանաւանդ նկա-
 րիչք Մանի եւ Շապուհ անուն, երաժշտականք՝ նէքիսար եւ Բարբադ,
 եւ քանդակագործ՝ Փերհադ: Իսկ բուն հրահանգք եւ ուսումն Պարսից
 սեպհական իմն մոզուցն էր, որոց գլխաւոր ուսումն էին օրէկքն Չրա-
 դաշապ՝ ի վեց իմն դասակարգս ուսման կամ կեշաս, որ կոչէին՝ Հա-
 մակդեն, Ապարքաշ, Բողպայիտ, Պահլաւիկ, Պարսկագին եւ Մոզպեա: Ի
 Բոլոր տակաւ օտարացան ի սոցանէ, մինչեւ յետուսս պատանեակք Պար-
 սից ուսանէին ասորերէն եւ յունարէն յԱռհայ մինչեւ ցբարձունն
 դպրոցին այնորիկ (435):

Ի ազումք ի թագաւորաց էին աստիչք յունական մատենագրութեան .
 կղերականք նեստորականք էին բժիշկք նոցա, զորս արկանէին ի կիր
 եւ ի հրեշտակութիւնսն ընդ կայսերաց: Վաճառականութիւնն էր պայ-
 ծաւազեալ, բազում էր նոցա հաղորդութիւն ընդ Հընդկաց, եւ ա-
 ծէին մետաքս ի չենաց. զեղեութիւն եւ պաճուռանք մեծամեծացն
 նպաստ լինէին ծաղկելոյ ազգի ազգի արուեստանոցաց, որպիսի ինչ իւ-
 ղոց անուշից, բարակաման կտաւոց եւ պէսպէս անկուածոց: Գլխաւոր
 նիւթ աւրոյ ի ձեռս վաճառականացն արեւմտից էին երկւարք Պար-
 սից: Մշակութեան փոյթ ի վերայ ունէին թագաւորք եւ ամենայն իսկ
 պատուիրանապահաց օրինացն Չրադաշապ էր փոյթ ի դարման ան-
 սնոց եւ անկոց սրբոց:

Ի սահման տերութեանն Պարսից վաղագոյն իսկ տարածեալ էր
 քրիստոնէութիւն: Յեղեկեալ ի գլխաւոր քաղաքին Ուռհայաստանի շե-
 նեցաւ եկեղեցի յամի 228. Ի Միջագետս յիշին կանուխ եկեղեցիքն
 Ամրայ, Մժքնայ եւ Քաշկարայ. եկեղեցին Սեղեւկիայ միացելոյ ընդ
 Տիգրանի էր դպրոց քրիստոնէութեան համարէն տերութեանն Պարթե-
 ւաց կամ Պարսից եւ եպիսկոպոսն Սեղեւկիայ-Տիգրանի էր մետապոզիտ
 համարէն եկեղեցեաց կողմանցն այնօրիկ: Յորժամ զքրիստոնէութիւն
 ընկալան կայսերք Հոռմայեցւոցն, Պարսիկք ի նեղելն ի սոցանէ՝ այնու-
 հետեւ կասկածանք իմն ընդ քրիստոնեայս հայէին, յոր դրդէին զնոսս

1 Եղիշ եւ Ղազար Փարպեցի բազում մատենագիրք յօրջըրէն Հոյութեւթոս կամ
 ուրիշ կոչեն զնոսս այսպէս: Նոյնպէս եւ Հիւթալիթոս:
 Յայն Ղազար զպի տեսանեն: Արարցի 2 Եղիշ, էջ 538:

եւ մեզքն՝ որ ըն իսկ էին առեւթեամբ առ քրիստոնեայն: Գրել գրեաց (333) Կոստանդիանոս առ Շապուհ Բ. գեւոր առնել քրիստոնեայն, այլ զուր. ի Ժամենակի պատերազմացն որ յետ սակաւ ինչ միջ չուանցեցաց ընդ Պարսից գրգռեցան, հրաման ետ Շապուհ զՇամուս եպիսկոպոս Սեղեւկացաց ընդ պլաց 100 կղերականաց կոտորել (343): Այնուհետեւ թելադրութեամբ մեզուցն յառնէր երկոյնժամանակեան եւ ծանր հայանում. երկոքին յաջորդք Շամուսի սպանան եւ մնաց աթոռն գատարկ ամս 20. ըստ Յոզովնայ թիւ սպանեցնց քրիստոնեայն որ յանուանէ ծանօթ իցեն՝ է վեշտասան հազարաց: Թեղէա եւ Յարութաս եպիսկոպոս Տանգրիտայ ի Միջագետս՝ եկեալ առ Յագիբրա Ա. իբրեւ հրեշտակութեամբ ի չուանցեցաց կուտ՝ հուանեցոց զԹագաւորն հայել սիրով ընդ քրիստոնեայն. այլ իբրեւ Աբգաս եպիսկոպոս Շաւշ քաղաքի քակեաց կրակարան մի (յամի իբրեւ 418), միւսանգամ սաստկագոյնս առ սկիզբն հարածումն: Առ յաջորդան նորա վաւանս Ե. որ անհարին թշնամի էր քրիստոնեայն, ի սաստիկ անգործունութիւն իբրն հասանէին՝ մինչեւ սոցեւ իսկ զքրիստոնեայն: Թեոդոս Բ. պատերազմաւ ասոր գաղարեցուցանել զոյն հարածում (422): Աւազ՝ զի յետ այնորիկ վասն նեստորականութեան անգէն ինքն յանձին իւրում բաժանեցաւ եկեղեցին Պարսից ¹:

Կարգ պայազատութեան թագաւորացն Սասանեանց այս է: Արտաշէր (226—240), նորին սրգի Շապուհ Ա. (240—271), որ ի Գորգիանոսէ Գ. պարտեցաւ, ընդ Փիղիպպեայ եզ գաշինս եւ զվազերիանոս կոյսր կալաւ, Ռովիզ կամ Ռոմիլլա Ա. (271—272), վաւաճ Ա. (272—275) որ եղև օգնական Չենարիայ, վաւաճ Բ. (275—292), որ իբն գրեաց հաշտութիւն ի Պրաբոսէ պարգեւօք, եւ կրեաց յարձակումն ի Կարոսէ, վաւաճ Գ. (292, աժիսս ինչ), Ներսէ (292—302), ըմբռնէ զՀայաստան, ի պարտութիւն մասնի ի Գաղերեայ եւ կուտ գաշինս իւրազուլութեան ընդ չուանցեցաց, Ռովիզ կամ Ռոմիլլա Բ. (302—309):

Ոչս յաջորդէ Շապուհ Բ. (309—381), Արտաշէր Բ. (381—385), Շապուհ Գ. (385—389), վաւաճ Գ. Կրման (389—400), Յագիբրա Ա. (400—421), վաւաճ Ե. (421—442), Յագիբրա Բ. (442—460), Պերոզ՝ առնու յետ միջ ամի զշխմանութիւնն սպանեալ զՎեր եղբար Ռովիզ, (461—483), վաղարշ (483—487 կամ 491) եւ այլքն մի ըստ միօրէ: Չանտար ինչ պատմութիւն նոցա կարգեացուք խառն ընդ պատմութեան Հոյոց:

121

Անգէն իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Տրդատայ երկպառակէր աշխարհն ի հիւսիսոյ. Սանատրուկ որ առաքեալն էր վերակացութեամբ ի կողմանս Աղուանից՝ կապեաց թագ ի հին արքունական քաղաքին ի Փայտակարան իբրեւ Արշակունի², նոյնպէս ի հարաւոյ աշխարհին ապստամբեալ եկաց ինքնագլուխ Բակուր բզեաշին Աղմեաց: Այլ երկոքին եւս յեցեալ էին ի զորութիւն Պարսից եւ էին իսկ ի բանի ընդ Շապուհ Բ.՝ Կա աւանիկ եւ պաշտօնեայք կամ ջերմագոյնք հեթանոսութեան ամբարձին վաղվաղակի

¹ Տես վերագոյն էլ 437:

² Նոր. Գ. ԳԼ. Գ.

զգլուխս իւրեանց . Գրիգորիս Աթոռակոս Աղուանից ձգձգեալ սպանաւ ի Ա շանեան դաշտին եւ սորին հայր Ա յթանէս՝ որ վաղ յաջորդեալ էր զեղբայր իւր զԱրիստակէս յեպիսկոպոսապետութիւն, ի մեհնաշատ նահանգին ի Տարօն կրեաց յարձակումն յամբողջն յարձակելոց ի վերայ նորա յեկեղեցւոյ :

Մին իրի հաւատարիւք ի նախարարացն խորհուրդ ի մէջ առեալ ընդ կղերականացն՝ առաքեցին հրեշտակութիւն հանդերձ հրովարտակաւ ժողովոյն առ կայսր Արտաանդիոս հաստատել զխոսքով զորդի Տրդատայ՝ ըստ պայմանի վերջին դաշանցն՝ ի թագաւորութիւն, օգնելով լեզէնօք Հռոմայեցւոցն : Հրեշտակքն էին Մար իշխանն Նոփաց եւ Գագ կամ Գաա իշխանն Հաշտենից, հանդերձ Զ ճիւղ իշխանաւն Արդուաց, Ներսէհու Նոփաց Ը շահի, Ա շաղնակաւ Աիւնուով եւ Մանակաւ իշխանաւն Բասենոյ :

Ենն եհաս զօրավար Անահորոս յարդարիչ պաղաւտանն ¹ զօրու ծանու, բերեալ ծիրանի եւ պսակ հանդերձ հրովարտակաւ : Պսակեցաւ Խոսրով Բ . Արտաի, հաստատեցան չորեքին զօրավարքն ի գործ զօրավարութեանն ի վերայ չորից գումարտակաց : Խոզեալ զՄանածիհր հարաւային հայագունդ զորօք եւ կիղիկեցի լեզէնօք ի պահ զգուշութեան կողմանցն Ասորեստանի եւ Միջագետաց եւ զԱհաան արեւելեան հայ գնդաւն եւ գաղատացի լեզէնօք զկողմամբ Ատրպատականի՝ ինքն հանդերձ Բագարատաւ եւ Միհրանաւ հանէ ի Փայտակարանէ զՍանատրուկ հալածական ի Պարսիկս, եւ գարձեալ լի աւարաւ՝ զնայ առ կայսր :

Այնուհետեւ թագաւորն որ ոչ հասակաւ ² եւ ոչ արութեամբ եւ ուժով հաւասար հօրն էր, պարապէր մտադեւր յորոս հաւուց եւ երէց եւ տայր անկել անտառս, զՏաճարն մայրի եւ զհաղնատունկ պուրակն զԽոսրովակերտ առ Ազատ գետով . եւ զարքունիսն զոր ունէր յԱրտաշատ վասն օգոցն ասպականութեան փոխէր ի Գուին զոր ինքն իսկ եա շինել ³ : Սակայն չէր հեռի ի հօրն բարեպաշտութենէ եւ ի զգաստասէր բարուց . կամէր ի սրտէ ընդ օգուտ աշխարհին, չէր նախանձաբեկ ընդ անուն քաջութեան զօրավարաց իւրոց, որք էին իսկ ասրեցուցիչք աշխարհին եւ նեցուկք աթոռոյ նորա :

Իսկ եւ իսկ յետ փախստեանն Սանատրիոյ առաջի գնդին Մանածիհրի, անկաւ Բակուր եւ զօրն օգնական ի Պարսից վարեցաւ փախստեայ : Այլ չեղել հաճոյ թագաւորին անագորունութիւն զօրավարին, զի դատեցաւ նա սրով անխնայ ոչ միայն զմարդիկ իշխանութեան ասպատակին, այլ եւ զռամիկ շինականսն : Արդուց անտի Բակրոյ ասրեցաւ Հեշայ փախուցեալ ի աուն Մամիկանենից եւ դուստր մի մատաղաճին զոր եա արքայ Ա շաղնակայ իւ-

1 Magister palatii? — Ըտթեգոտեան 2 Խոր. Գ. Գլ. 2 :
մասնին զլուի պահարկաց (առ զսո. 3 Խոր. Գ. Գլ. Ը :
առգրեանու Ա.) :

րում սիրելոյ : Չարար Մանածիհր երեսադաշանաց եպիսկոպոսին Մծրնացոց պանչելոյն (Յակորայ) յորժամ համոզէրն զնա արձակել զգերութիւն ռամկին զոր առ նա ի կողմանց Մծրնայ, նա աւանիկ ի բողոքել նորա առ արքայ՝ զութ սարկաւագունսն նորա որ ընդ գերւոյն էին, տայր հանել ի կապանաց եւ ամալ ի ծով իբրեւ հեճուկս եպիսկոպոսին առնելով, բայց անէճք սրբոյն զարտադարերութիւն նահանգին ջրաւորացն դարձուցին յաղտաղտուկս :

Այնուհետեւ յերկրորդ ի սովորական հնարսն դառնայր սասանականն. որդէր յարուցանէր զազգսն հիւսիսոյ, որք եւ զօրավարութեամբ Սանեսանայ արքայի Մազքթաց անցեալ ընդ Սուրգետ անկանէին ի Հայս իբրեւ 20,000 այր. խորակեցաւ առաջի նոցա գունդն հիւսիսային, անկաւ Միհրան ի ճակատու, եւ ինքեանք ծաւալեցան կալան մինչեւ ցըրունս Վաղարշապատ քաղաքի, սիռեալ յաջմէ մինչեւ ցքաղաքն Սատաղացոց եւ ի ձախմէ ցՎանձակ Արապատականի : Աճապարեցին Ռազարատ եւ Վահան արեւելեան եւ արեւմտեան զօրքն. արկին զնոսա զԱշական առապարքն ի հիւսիսոյ Նրասի գետոյ եւ փակեալ զնոսա ի քարուտ անդիս զի մի ճապաղիցին ի նետաձգութիւն ըստ իւրեանց սովորութեանն, ստիպեցան նոքա տալ ճակատ յանձկի, եւ ընկեցեալ յերկարէ զօրագլխի նիզակաւորացն նոցա ի ձեռն Վահանայ՝ զնդին Հայոց լինէր յաղթութիւնն :

Աւետեօք յաղթութեանն հասանէին զօրավարքն ի Մուսիս առ արքայ, առ որում էր գունդն հարաւային ի պահ զգուշութեան բերդին Վարեւնից՝ յորում էր ամրացեալ արքայ հանդերձ եպիսկոպոսապետաւն, եւ Ռազարատ ինքնին կայր վիշտ հաստատուն առանց նախանձու առաջի թագաւորին վասն Վահանայ քաջութեացն եւ պարգեւեցաւ սնն Աշական՝ տեղի ճակատուն. վարանին միտք թէ ընդ ոյր ի նոցանէ քաջութիւն մանաւանդ զարմանայցեն : Վիզակակից զօրավարացս էին՝ Մեհրանդակ եւ Վարեգին Ուրշտունիք եւ Վարազ Սամինական : Սակայն ըստ այլոյ պատմագրի՝ զսպարապետութիւն կամ զմիազլխապետութիւնն ունէր ըստ պատուոյն Վաչէ որդի Արտաւազդայ եւ էր իսկ ի ճակատու աստ¹ : Իսկ փոխանակ Միհրանայ՝ առ զօրավարութիւնն Վարջյլ Մաղխազ նահապետ Խորխոռունեաց² :

Ի կատարածի յայտնի իսկ գրգռեցաւ պատերազմն ընդ Պարսից. իբրեւ զադարեցոյց զհարկն թագաւորն Հայոց, հաս զօր ի Հէր եւ ի Օարեւանդ գաւառ, եւ ընդ առաջ գունդն նախարարակցոս սպարապետութեամբ Վաչէի, յերկոցունց կողմանց լինէր ծախուսն կոտորածոյ մեծամեծացն եւ ինքն Վաչէ անկանէր ի ճակատուն եւ լինէր վասն նորա սուգ յամենայն աշխարհին : Ռայց եւ ինքն արքայ Խոսրով չյերկարէր յետ այնորիկ ի կեանս. վեր-

1 Տեա Ռուլ. Գ. ԳԼ. Է :

2 Խօր. Գ. ԳԼ. Բ :

Չին գործ ի գործոց նորա այն իսկ էր՝ մատուցանել զպատանեակն Երտաւազդ, զորդի Ա չաչի ի բարձ հայրենի գահուն սպարապետութեան իրբեւ զորդի առն վաստակաւորի ի վաստակաւոր ազգէ, բայց բուն գործ զօրավարութեանն ինէր յանձն Երշաւրայ Կամ սարականի եւ Ենդովկայ իշխանին Սիւնեաց դայեկաց նորա, զի էին նոքա փեսայք տանն Մամիկոնեան¹ :

Իսկ եւ իսկ ինէր ժողով աւագանւոյն եւ կղերականացն, թերեւս յԱշտիշատ կամ ի Շահապիվանի. սահմանեցաւ զվերականցութիւն աշխարհին առ ժամն ունել Երշաւրի Կամսարականի, որ պահեաց իսկ զերկիրն յարշաւանէն Պարսից, յաղթեալ ճակատուն ի Մուղն դաշտի, մինչեւ դարձաւ Տիրան որդի Խոսրուփու, որ առաքեալ էր ընդ եպիսկոպոսապետին Ա ըթանայ՝ ըստ ժողովոյն հաւանութեան առ կայսր Աոստանդիոս՝ առնուլ թագ :

Տիրան որ զՏօրն վատութիւն ունէր առանց հայրենի առաքինութեանն՝ երկակողմանի հարկօք էր ի խաղաղութեան ոչ ընդ Հռոմացեաց միայն՝ այլ եւ ընդ Շապհոյ Ի. որ զերծոցն իսկ զնա յասպատակէ ազգացն հիւսիսականաց անցելոց ընդ դուռն Ղորայ : Սակայն եւ այնպէս ի կատարած կոյս թագաւորութեան իւրոյ անկաւ թշնամութիւն ընդ նա եւ ընդ Շապուհ Ի. :

Պատճառք թշնամութեանն ըստ Մ. Խորենացոյ այսպիսի ինչ էին : Եյնպէս յաղթէ նմա ահ կայսերն Յուղիանու՝ զի յարշաւել նորա ի վերայ Շապհոյ Ի. (յամի 363), արկանէ նմա կամուրջ ի վերայ Եփրատայ՝ մերժելով զպահագանսն Պարսից, տայ նմա պատանդա զիւր երրորդ որդի զՏրդատ եւ զՏիրիթ զորդի Երտաշխի որդւոյ իւրոյ անդրանկան վախճանելոյ, եւ սահմանէ զգունդն հարաւային զօրավարութեամբ Զօրայի պայազատի իշխանութեանն Մանաճիհրայ յօգնականութիւն կայսեր : Եյլ զօրավարն աստուածապաշտ չհամարեալ ի դէպ ինել ձեռնտու առն ուրացողի որ զկորուստ քրիստոնէիցն նկութէր, հաւանեցուցանէ զիւր գունդն ի նոյն խորհուրդ եւ ամրանայ ի Տմորիս մինչեւ խարկանօք ի ձեռն Հայր մարդպետի կոչէ զնա արքայ առ ինքն՝ զարհուրեալ ի սպառնալեաց թղթոյ իրիք Յուղիանու եւ կոտորէ հանդերձ տամբն՝ գրաւեալ եւ զամուրն նոցա զԵղթամար՝ կացուցանելով փոխանակ նորա ի սպարապետութիւն գնդին զՍաղամուտ զտէրն Ենձտայ : Յուսիկ յաջորդ հօր իւրոյ Ա ըթանայ մեռանի ի ցաւոց բրածեծ գանին՝ զոր կրեաց վասն Չախջախելոյ զպատկերն դիւանկար առաքեալ ի Յուղիանեայ առ Տիրան եւ կանգնեալ ի սմանէ յարքունական եկեղեցւոջն ի Ղոփս : Յետ պարտութեանն Յուղիանու եւ դաշանց Յովհանու իրբեւ յանգէտս ինելով կոչեաց զՏիրան՝ արքայն սասանական եւ կշտամբեալ խարեաց զաչս նորա եւ արկ ի բանտ ի Աուաշն աւանի :

¹ Ի-ու-լ. Գ. Գ. ձՆ :

Այլ եթէ ընթացից ժամանակացն միտ գնիցեմք՝ չմարթի ունել Յիրան գործ ընդ (Յուդիանու, եւ յայն սակս դէպքն որ կից ընդ նմին են՝ կամ ի յաջորդ անդր Յիրանոց հային եւ կամ յայրոց իմն պատճառաց ունին զճագուսնն: Այս առանկի եւ արդեամբք իսկ Փաւստոս Իււզանդացի ոչ ի գործ ինչ ընդ Յուդիանու խառնէ զՅիրան, սակայն զգործսն զայնոսիկ պատմէ յայրոց ինչ պատճառաց լեալ:

Սպանութիւնն Օօրայի նահապետի Ռրշուունեաց՝ զօրավարի հարաւային զնդին եւ Չնջուսն տոհմի նորա (որպէս եւ Արծրունեացն) պատմի լեալ ի սոփորական քաութենէ: Հայր մարգարեաթապրեալ միայն մանկանն Տաճատայ սրբուոյ Մեհհրդակայ Ռրշուունուոյ եւ Շաւասպայ սրբուոյ Վայէի Արծրունուոյ ի ձեռն Արտաւազդայ եւ Վասակայ Մամիկոնեանցն որ եւ փեսայացուցինն իսկ զնոսա տոհմին Մամիկոնեանց: Այնպէս եւ զբրածեծն մահ (Յուսկան առ լեալ ի յանդիմանելոյ նորա զթագաւորն (որում եւ Մ. Խորենացի վկայէ՝) եւ ի չկամելոյ ընդունել յեկեղեցի: Այս յետուստ ուրեմն լինել խանգար ի մէջ նորա եւ արքային Պարոից Շապհոյ Բ. (Ներսեհի՝ ըստ հայ պատմագրաց) քութեամբ տիրանենզն Փիտակայ ուրումն Սիւնուոյ, եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ ի Վարազ Շապհոյ պարսիկ կուռակալէ Ատրպատական աշխարհին ի հացի ուրեք, ածաւ Յիրան առաջն արքային Պարսից աչօք խարելովք եւ արկաւ ի բանա՞:

Ի համբէն ընթացս Հայոց պատմութեան՝ յետ պատմութեանն զոր զյաջորդացն Արտաւազդայ Ա. մինչեւ ցՅրգատ Ա., այս երկրորդ անգամ է՝ զն զյաջորդացն Յիրանայ Բ. մինչեւ ցՎարազդատ կամ ցբաժանումն իսկ թագաւորութեանն յերկուս՝ յորդագոյնս զերաց Հայոց աշխարհին ճառէ պատմագրութիւնն հոռմէական. անդ՝ Տակիտոս, եւ աստ՝ (նորին նմանոյ) Ամմիանոս Մարկելղինոս, երկրքն քաջք եւ զլուսաւորք քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոցն:

Որ ինչ առ արձանագրաց եւ առ Տակիտոսոյ ունիմք՝ գժուարին առ միաբանել էր ընդ ասհմայնոյն. այլ աստասին սկիզբն առնու այն ժամանակ պատմութեանն Հայոց որ գայ ի միաբանութիւն ընդ հռոմէական պատմութեանն՝ եթէ կամիցի ոք միաբանել զնոսա: Եարեւոր է ի գոյն առնել ուղղութիւնս ի ժամանակագրութեանն՝ որով սովոր եմք վարել ի տոհմային պատմութեանն ժամանակացս այսոցիկ: Արգարեւ յուղղութեան աստ՝ հարկ է զոհել ինչ ի տոհմային պատմագրութենէ, սակայն ոչ առանց մեծաց փոխարինաց եւ հատուցման: Քանզի այնպիսի ուղղութեամբ ժամանակաց՝ Ա. Բագում գէպք եւ կամ հանգամանք գիտաց զոր տոհմային պատմագրութիւնն աւանդէ, ընդին ի միջոյ, սակայն այլ դէպք եւ հանգամանք գիտաց զան մասննն փոխանակ նոցա յարաւ-

1 խոր. էջ 406:

2 Առ սովաւ իմ յափ իբրեւ 341 ի լինել մեծի շարժման ի համբէն առջուկողման Ասիայ եւ ի Հայո, կործանեցան մեծամեծ բարձուք լերանց եւ գաղտաւարք ի վեր ամբարձան, եւ հասանք բո-

ցոյ եւ սիւնք ինոյ ծառայեալ ի վեր աւրառնային, որ յայտնի իսկ զժիտեանն բարբառմանն ակնարկին: Չայս Ս. Եփրեմ ի Հարթի նախն. այլ այն լէ նշիւ յոսութե արգելք զարժէ 341 ամին, եթէ զ345 ամին ակնարկիցէ:

քննոցն պատմագրութենէ, Բ. Բաղմագոյն գէպք զոր գարձեալ նոյն տոհմային պատմագրութիւն ընծայէ, խախտեալք ի շեղ գրից անտի իւրեանց՝ յայսմ ուղղութեան ժամանակաց զիւրեանց զսեպհական դիր գտանեն, Գ. Այլն ամենայն մնացեալք ի դիպաց գտանեն երաշխաւորութիւն սառգութեան վասն միարան համեմատութեանն իւրեանց :

Ինքեանք իսկ երեքին մատենագիրքն՝ յորոց զպատմութիւն պսոց ժամանակաց ունիմք, նպատա յուղղութիւն անդք ընին : Տարեգիրք Ամեֆուու Մարիեղղնեայ ասն հաստատուն եւ անտարակուսական կէտս ժամանակագրութեան : Ինքն Մ. Խորենացի մատուցանէ այնուհետեւ վկայութիւն ճշմարտութեան պատմագրին հոռմայեցայ, այնպէս զի հարկ իցէ մեզ ի Մովսիսէ առ Մովսէս բողոք առնուլ կամ Մովսիսի զՄովսէս ուղղել : Ոչ զք կարաց ցայսօր ճշդիւ զհետ երթալ ժամանակագրութեան պատմութեան պսոց ժամանակաց զոր Մ. Խորենացի ընծայէ, պղկամեցան իմն ուղղել Բնքնօրէն (որպիսի ինչ՝ սարով Արշակոյ Բ. 15 կամ 18 եւեթ ամս թագաւորութեան, ուր Մ. Խորենացի ապ 80, եւ պղ եւս ինչ նոյնպիսի) : Եթէ ի ներքուստ ի վեր հաշուիցիմք 1. զամ թագաւորաց, 2. զնպիսկուպոսապետացն եւ 3. զնոցին զառ միմեանս համեմատութիւնն՝ գրեթէ մօտ իմն հասանեմք ի ժամանակագրութիւնն զոր ըստ հաստատուն կիտիցն ընծայելոց յԱմեֆուսէ տիպիմք սալ Արշակայ, Պապայ եւ Աարագրասայ՝ մինչեւ ցրաժամուսն թագաւորութեանն : Փ. Բիւզանդացի զդէպս ինչ ի դիպաց որ յուղղել ժամանակագրութեանն ամենեւին ի բաց անկանելոց էին, պատասպարէ պսով իմն հանգամանօք կամ գրիւ զնոյն ցուցեալ (որպէս վերագոյն նշմարեցաւ), եւ կամ միարանեալ ընդ առաջնոյն ի շմարանութեան երկոցունցն : Իբր ոչ եթէ զՓ. քան զՄ. նախամեծար առնիցեմք, այլ այնմ իմն սովորութեան շանսամք՝ որ զնա մերժէ եւեթ, եւ զսա ընդունի եւեթ : Այս ամենայն նշմարեցի մանք յընթացս պատմութեանցս յուրաքանչիւր տեղուղ, յորժամ ջանալցեմք գոնեայ մերձենալ ի զոյն ուղղութիւն :

Բ.

Արշակ Բ., Պոպ († 374), Արագրաս, Մարգարեան-Բնքն, Արշակ Գ., Բախանուհ Էպիսոպոս, Մասմիք Բաքլուծ Բաբաւորանիւն (386). Նոր ցեղ արշակունի, Խասրով Գ., Արաշակունի, Արագրաս Գ., Բախանուհ Բաքլուծ Բաբաւորանիւն (յոժի իբրեւ 350—428) : Ս. Ներսէս († յոժի իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440) :

122

Արշակ որդի Տիրանայ անդրանիկ անց ի պայտազատութիւն (յսմէ իբրեւ 350 — իբրեւ 360). ժամանակ նորա համեմատի ժամանակի Աոստանդեայ, Աուղիանու, Աուիանու եւ առաջին ամացն Ալաղեսի : Նստաւ Արշակ՝ որպէս ի դէպ է ի ձեռն Հապհոյ, որ այնպէս շահել զմիտս ազգին կամեցաւ¹, եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ յետ հատանելոյ աշխարհապաղատ ազաչանաց առ կայսր՝ միարանեցին երկոցին տէրութիւնքն զի ըստ առաջարկութեան իսկ հօրն նորա Տիրանայ՝ թագաւորեցէ Արշակ² : Եթէ իսկզմանէ թագաւորութեանն ոչ՝ սակայն յոյժ վա-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԺԸ. 2 Բուլ. Գ. ԳԼ. ԻԱ :

զազոյն սկսաւ անրտ բարեկամութիւն Արշակայ ընդ տէրութեանն
Հռոմայեցւոց: Գտանեմք գունդ աղեղնաւորաց հեծելոց Հայոց ի
պատերազմի կայսերն Կոստանդեայ ընդ Մազնենտեայ բռնաւորի
ընդ հրամանատարութեամբ Մենեղաւեայ հազարագետի (351)¹:
Հրաման տայ կայսր Կոստանդինոս չառնուլ հարկս ի կալուածոց
անտի՝ զոր ունի Արշակ արքայ Հայոց յերկրի սահմանաց Հռո-
մայեցւոց²: Իբրեւ գրաւական տեւական հաւատարմութեանն
տայր կայսրն Արշակայ կնութեան զորիորդն Ողոմպիա զդուռոր Ե-
րզաւիոսի անձնապահապետի, որ էր լեալ ի խօսման Կոստասայ,
անեալ ի պաղատան նորա (ընդ մէջ ամացն 351—355)³: Փ.
Իլւզանդացի եւ Մ. Խորենացի պատմեն զնոյն զՈղոմպիադայ՝ որ
իցէ ի կայսերական ամանէ եւ տուեալ իցէ նա ի Վլադեա:

Այոյն իմն պահանջէին եւ ժամանակացն հանգամանք: Սպաս
իմն առնէր Շապուհ Ռ. գտանել ժամ դիպող գրաւել միւս-
անգամ զնահանգն որ ի Միջագետս եւ առանձինն իսկ զՀայաս-
տան աշխարհ զոր թող Վերսեհ դաշամբք 40 ամօք յառաջ:
Իսկ եւ իսկ յետ մահուն Կոստանդինոս՝ ծախեալ ամ մի վասն
պատրաստութեան՝ անդէն գրգռէր ի մարտ պատերազմի ընդ նա-
րին որդւոյ Կոստանդեայ. յերկարէր այն պատերազմ եւ երկեւղ
պատերազմին ամս 25 (338 — 363) անցանելով ընդհատ ինչ
ժամանակ ի միջի: Հայսմ իրացն հանգամանս՝ ոչ միայն օգուտ
Հայոց աշխարհին այլ եւ կայսերն Հռոմոց պահանջէր տալ
միմեանց ձեռն: Հայն սակս մտադիւրագոյնս իսկ շահեցաւ զնա
կողմն Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ կարեւոր դաշնաւոր եւ այժ մեծ
ընդդէմ զորութեանն Պարսից: Թեպէտ եւ բազում անգամ
փորձեցաւ Արշակ ի սասանականէն հրապուրանօք, սպառնալօք,
նենգութեամբ՝ թողուլ զկայսրն եւ ի նա յանկէլ, այլ զուր⁴:
Վանզի եւ արդեամբք իսկ ասպարէզ պարսկական պատերազմին
ոչ միայն Միջագետք էին, այլ եւ հարաւային սահմանք Հայոց:
Երիցս պաշարեցաւ քաղաք Մծրնացւոց ի Շապուհի բազմամբոս
զօրօք, զառաջինն յամի 338 յաւուրս 63, երկրորդ անգամ
յամի 347, եւ յետուստ յամի 350 իբրեւ ամիսս երիս, սակայն
սպրեցան քաջալերութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյ եպիսկոպոսին
Իւրեանց Հակոբու. եւ Շապուհ զարհուրեալ յազգի ազգի

1 Մտտեան Թեոփոս. Գիրք Ա. Ց. Ա. 1
Ի սմն օրենս յիշ Եւսեբիոս սէն տեւան
երբեք բռնալի եւ մագիստրոս հեծելոց եւ
հետեւակոց եւ Գասիսիոս գառքիկ. յա-
նուանց արածոց եւ ի պատուոյ նոցա յայս
իսկ ե թէ այն օրէնք ի Կոստանդեայ ժա-
մանակոց եւ եւ ոչ ի Կոստանդիոսու՝ որ-
պէս ունի վրիպակաւ մասեանն Թեոփո-
սեան:

2 Ջոսիմ. Բ. 51:
3 Մ. Խ. 11 եւ այլն. Ս. Աթան. ի
Թղթին առ Միայնակեացո, պարտաւելով

իսկ զԿոստանդիոս՝ աւել. Ջոսեանն Կո-
ստասայ զՈղոմպիոս եւ բարբարոսաց, զոր
նա (Կոստաս) մինչեւ զլուսնան իւր պա-
հեց եւ սնուցանէր զնա զի վրիցի Իւր
էին:

4 Մ. Խ. 11: Audiebat enim (Con-
stantinus) saepius eum (Arsacem) ten-
tatum a rege Persarum fallacis et
minis et dolis, ut Romanorum socie-
tate posthabita, suis rationibus strin-
geretur. Համեմատեա ընդ Բուզանդայ,
էջ 136:

տեսլենէ մեկնեցեալ յետս¹, այլ չեւ էր լեալ խաղաղութեան: Հրաման առնողր ի կայսերէ Մուսնիանոս վերակացու արեւելեց առաքել պատգամ առ արքայից արքայ ի ձեռն Գենշապհոյ² սպարապետի Պարսից ի Միջագետս, վասն խաղաղութեան (357): Բայց զի ի կռուի ուրեմն էր Շապուհ ընդ Հոնաց³, ընդ Վուշանաց⁴, եւ ընդ Գեղաց⁵ ի ծայրս սահմանացն, անագան թուղթքն հասանէին, եւ եղեալ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան եւ թագաւորին Հոնաց Գրումբատայ լեալ դաշնաւոր⁶, այնուհետեւ ամբարտաւանագոյնս գրէր Շապուհ թուղթ առ կայսր առաքելով ի ձեռն Վերսեհի ուրումն, ցուցեալ թէ եւ այն իսկ իւր չափաւորութիւն է զի զՄիջագետս միայն եւ զՀայաստան պահանջեցէ եւ ոչ ինչ աւերի (358)⁷: Չառ յանձն կայսր եւ զհետ Վերսեհի առաքեաց հրեշտակս (զՊրոսպէր կոմս եւ զԱլպեկատոսս տրիբուն եւ նոտար) պատարագօք. յանդիման եղին Շապուհոյ ի Տիզղոն, չկարացին հաւանեցուցանել զնա ի բաց կալ ի պահանջանացն, եւ դարձան յետս (358, Ա.գ.):

Վմին իրի անդէն գարնայնի 359 ամին արծարծեցաւ պատերազմ՝ զօրավարութեամբ Աւրսիկիոսի առն քաջի եւ ճարտարի, բայց զսպարապետութիւնն ունէր Սարինիոս ծերն եւ ակար՝ ի ստորելոյ Աւսերեայ սենեկապանի ներքինւոյ: Այն սակս չյաջողէին ինչ այնչափ իրք Վոստանդեայ: Վմին իրի իսկ խաղաց եկն յառաջադէմ՝ Շապուհ յԱփրատ կոյս՝ անցեալ ընդ Տիզրիս, ունելով ի մտի մտանել յԱտրիս. եհաս հանդերձ թագաւորօքն Հոնաց եւ Աղուանից յԱմիդ (ի Տիզրանակերտ), յորդորէր զքաղաքացիսն տալ ի նա ձեռս. այլ իբրեւ չառին յանձն քաղաքացիքն եւ նետ մի ի քաղաքէ անտի հար ընկէց զպատանեակն կայտառ զորդի Գրումբատայ արքայի Հոնաց, երգուաւ Շապուհ ինդրել զվրէժ դաշնաւորին իւրոյ եւ զքաղաքն Տիզրանակերտեայց գարձուցանել յաճիւն: (Յետ 73 աւուրց պաշարման եւ հարկանելով բաղիսարօք ի թմրից անտի շուրջանակի կազմելոց ըստ յունական արուեստի թելադրելոյ յԱնտոնինեայ ի զօրավարէ ումիքէ հռոմայեցւոյ հատուածելոյ առ նա, առաւ քաղաքն եւ աւերեալ քանդէր, զերեւելի երեւելիս հրամանատարացն Հռոմայեցւոյ եւ Հայոց տայր կախել արքայ Շապուհ, զմնացեալսն (բաց ի սակաւաւորաց ոմանց) վարէր ի գերութիւն (359)⁸: Օայս այսպէս Ամիանոս՝ որ էր ի քաղաքի անդ պաշարելոյ եւ փախուցեալ ապրեցաւ ընդ սահաւաւորսն: Աստ խորենացւոյն գլուխ բերդա-

1 Թեոփորեո. Եկ. Գամ. Բ. 30:
 2 Tameapor.
 3 Chlonitae.
 4 Cusenaec.
 5 Gelani.
 6 Ամ. ձ. 2. 9.

7 Ամ. ձ. 5. Ղերմազէր Թղթոյն է Սարայեց արքայ Շապուհ, կցորդ տասնէրոց, եղբայր արեգակն եւ լուսնի, Կոստանդեայ կայսր եղբոր իմուս՝ ոչկն բուզուս. համմատ Թղթոյ իմք առ Խոր. 8 Ամ. ձ. 1:

պահանջները և Երևանի անկողնի վրա կայացրել է: Այս պահանջները ինչպես թե բաց յանուանեալ առաջին Փղառեան եւ յառաջին Պարթեւական լեզեանացն որ միշտ անդ կային, գտանէր եւ զոր բազում յայդրէնաճնաց²:

Այսպէս անեալ էր ամեն եւ սպառեալ զօրութիւն արարկական բանակին, դարձաւ Շապուհայարէն յետո: Ի միւսում ամի (360) խաղալոր միւսանգամ. առնոյր զԱրեւադարա, զգորն պահանջաբան որ ընդերկար ժուժկալն եղեւ եւ զընակիչսն առաքէր վտարանդի ի հեռաւոր տեղիս Պարսից աշխարհին³: Օտնց արարեալ զԱրեւանաւ յիշելով զառաջին անցնն՝ եհաս առաջի քաղաքին Բեճաւազաց զոր պահէին լեզեանցն՝ երկրորդ Փղառեան, երկրորդ Նապահան եւ երկրորդ Պարթեւական, թող զգունդն Նապահացաց տղեկնաւորաց. տակայն եւ այնպէս յետ սաստիկ կռուոյ առաւ այն քաղաք⁴:

Այդ իսկ ի բաց ելեալ էր Ուրսիկիոս ի գործոց զօրավարութեան. քանզի յետ առին Տիգրանակերտի եթող նա զգեանալն եւ չոգաւ յարջունիսն ցուցանել համարձակ զնեղքիննացն հարս՝ որովք դատարկանային ջանք զօրավարացն, զի կամեցեալ Ուրսիկեայ հասանել ապրեցուցանել զՏիգրանակերտեայսն՝ չեա թող Սարխանոս: Ի նկեցաւ Ուրսիկիոս եւ անց փոխանակ Արիղոյ Գերման յազգէ (ախոռապետ կայսեր)⁵ զուրի սպարակրաց: Ինքն Առտանդիոս՝ որ ցայնժամ ի Առտանդիոնուպոզիս առնոյր սակզ զգոյժ պարտութեանցն եւ զբաղեալ էր ընդ հրահանգս զգորն հանելոյ՝ յետ առին Բեճաւազեաց ապա յանձն իւր առնոյր զգործ զօրավարութեան: Բազմացոյց զգորն, կազմեաց պատրաստեաց եւ յարդարեցաւ ի ճանապարհ (360):

Այլ հարկ իմն էր յառաջագոյն հաստատել զմիտս արքային Նապոց եւ խորհել ընդ նմա վասն ընթացից պատերազմին: Մինչդեռ ի Աեսարիա Գաճրաց էր, հրաւիրեալ կոչեաց անդր զԱրշակ արքայ Նապոց, ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով, զգուշացուցեալ յորգորէր զնա կայսր կալ մնալ հաստատարի՞մ Նապոցեացոց, եւ թագաւորն Նապոց սակզ զներ երգմամբ վկայութիւն թէ յարեւէ մանաւանդ անկայց քան շրջեցից զմիտս իմ. եւ այնպէս մեծապարգեւ դառնայր Արշակ եւ նախարարքն որ ընդ նմոյն եկին՝ այսքն ի Աեսարացոց քաղաքէն (360 Սեպտ.): Այդուստ արձակեալ զնա կայսեր՝ այնուհետեւ ինքն ընդ Մեղեպոնէ, ընդ Ղառոզիկէ եւ ընդ Սամոսատ անցեալ ընդ Արածանի հասանէր ի քաղաքն Ուռհայեցոց. տեսեալ զաւերակս քաղաքին Տիգրանակերտի արտասուեաց, եկն պաշարել մեքենայիւք զԲեճաւ-

1 Խոր. Գ. Գլ. 12:
2 Ա. Գ. 22. 9:
3 Ա. Գ. 1. 6:

4 Ա. Գ. 1. 7:
5 Ա. Գ. 1. 8. 27. 10:

դէս եւ թափել միւսանգամ ի Պարսից, այլ չյաջողեալ դարձաւ ձմերել յԱնտիոք, ուր եւ եհաս իսկ ի վերջ կոյս 360 ամին¹։ Աստատին միւսանգամ առաքէր առ իշխանս որ յայնկոյս Տիգրիս գետոյ իցեն (առ նախարարս հարաւային կողմանցն Հայոց) կալ հաւատարիմ եւ առանձինն առ Արշակ արքայ Հայոց եւ առ Մըրուան կամ Միհրան² արքայ Արաց արձակէր պատգամաւորութիւն հանդերձ երեւելի պատարագօք արքունական ձորձոց, եւ այնպէս ի յաջորդ ամին (361 զարնայնի 1. Մարտ) ել նա ի քաղաքէ Անտիոքացւոց. անցեալ էր նորա ընդ Լփրատ եւ մտեալ յԱռահայ, յորժամ հասանէր զրոյց թէ մեկնեցաւ յետս Ասպուհ ամենայն բանակաւն վասն անյայտ ինչ պատճառաց։ Չուարձացաւ զուարթացաւ կայսր եւ քան զնա արագագոյն ինքն դառնայր յետս, քանզի Յուդիանոս կացուցեալ ինքնակալ ի Պարսիս Պաղեսացւոց հասեալ կայր յայնժամ զօրօք ի Ղիւրիկէ³։ Այլ ի Մարտակրենս Արիլիկեցւոց ջերմամբ վախճանեալ Աստատնոյ՝ Յուդիան առնոյր ի բուռն զաէրութիւնն եւ զգործ պարսկական պատերազմին (361 ի վերջ կոյս աշնայնոյ)։

123

Առ եղև առ Արշակ արքայ. աճապարեալ առաքէր զմեծամեծս ի նախարարացն հրեշտակութեամբ առ կայսր նոր ողջունել զնա եւ նորոգել զդաշինսն. որ եկին յանդիման եղեն կայսեր ի Աստատնոյնուզողին (362 զարնայնի)⁴։ Յետ այնորիկ եկն կայսր Յուդիանոս յԱնտիոք (Յուլ.) եւ զձմեռն ամենայն ընդ անհնարին պատրաստութիւն առն եւ ձիոյ, մեքենայից եւ ոռճկի վասն պատերազմին հանէր՝ յաճախելով զոհս դից, ի մտի եզեալ զառաջին պատերազմացն զվրէժսն միանգումայն ինդրել եւ մեծամեծ պարծանս անձին պատրաստել։ Յայն տակ չարար նա երես հրեշտակութեանն եւ աղաչանացն առաքելոց ի Ասպուհ, այլ եւ պատասեաց եւս զթուղթ թագաւորին։ Պային առ նա այնուհետեւ այլեւայլ հրեշտակութիւնք յիշխանացն եւ ի մանր թագաւորաց արեւելից, մատուցեալ զանձինս ինքնակամ լինել նիդակակից օգնական Հռոմայեցւոց ի պատերազմին մեծի։ Այլ Յուդիան ընդունել ընկալաւ զնոսս սիրով, բայց վստահութիւն իմն պատճառեալ՝ չվայելէ, ասէր, զօրութեանն Հռոմայեցւոց ի նոցանէ գտանել օգնականութիւն, որոց մանաւանդ պաշտպանելն եւ օգնելն պարտի։ Միայն առ Արշակ արքայ Հայոց առաքեալ ազդ առնէր կազմել գունդ հարուստ եւ մնալ պատրաստ խաղալոյ ուր ուրեք հրամայիցի դիմել կամ հարկանել եւ խոստանայր

1 ԱՄ. Ի. 11.
2 Meribanes.

3 ԱՄ. ԻԱ. 6-13.
4 ԱՄ. ԻԲ. 7.

ընդ հուպ տալ վասն նորին զրոյց¹: Այնժամ ուրե՞ն թուի առաքեալ Յուզիանու եւ զիւր պատկերն զգիւանկար առ Արշակ, զոր եւ կանգնէր նա յարքունական եկեղեցւոջն: Վանդէ չէր խփ այս արտաքոյ ինչ սովորութեան Յուզիանու:

Այլ այնուհետեւ կայսր ի քաղաքէն Անտիաքացւոց գարնայնի (363 Մարտ. 5) հանեալ ի ձմերոցաց զգօրսն՝ որք ժողովեցան ի շերապողիս, եւ էին առ հասարակ 35,000 Հռոմայեցւոց, թող զՍկիւթացիսն կամ զՎուլթան եւ զՍարակինոսսն որ եկեալ հասեալ էին յուսով աւարին:

Արթեալ ընդ շերապողիս անց ընդ նաւակամուրջն Եփրատու, որ կայր ի հարաւոյ Բիր դղելի, հասանէր ի Խառան՝ ուր բաժանէր պողոտայն արքունի յերկուս, մի ընդ ձախմէ, ընդ Ադիաբենէ առ Տիգրիս գետով եւ մեւս յաջակողմն ընդ Ասորեստան առ Եփրատ գետով: Անդ բաժանէր վասն ճանապարհին ընդ ձախ Յուզիան զգօրսն, գուե՞ք մի 30,000 արանց ի ձեռն տայր երկուցունց զօրավարացն Պրոկոպիոսի եւ Սերաստիանոսի (մանինեցւոյ) հրաման տուեալ խաղալ ի Մծբին կոյս, անդ մինչ չեւ անցեալ ընդ Տիգրիս, զգուշանալ ասպատակին Պարսից, որ թերեւս յանկարծ հասանիցէ, ապա անցանելով ընդ Ադիաբենս զգեղեցիկ գեղեցիկ անդս զպտղաբերս աշխարհին Պարսից ասպականեալ խանգարել: Այլ խնամով իմն հրաման տայր կայսր զօրավարացն՝ միաբան ընդ Արշակայ արքայի գործել, եւ նովաւ հանդերձ արշաւեալ ընդ աշխարհն Կորդուաց, Մոկաց եւ շէր եւ Օարեւանդ գաւառի փութանակի հասանիցեն յԱսորեստան ի ժամ նեղութեան իրիք եւ պիտոյից լինել թիկունս օգնականութեան եւ այնպէս միանալ ընդ բուն բանակին առաջի Տիգրոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից: Ինքն Յուզիան ընդ աջոյ ճանապարհն հասեալ (Մարտ 27) ի Կաղղինիկոն, որոյ առաջի ժողովեցաւ տորմիդ նաւացն 1100ոց եւ առ Կիրկեսիոնիւ, որ էր բերդ ամուր (շենեալ ի Վիտիղետիանեայ) ի վերայ սահմանաց երկուց թագաւորութեանց ի գետախառնունս Վարոր գետոյ ի գետն Եփրատանցեալ ընդ Եփրատ ձգելով նաւակամուրջ 50 նաւաց, խաղայր ընդ երկիր թշնամւոյն միշտ զգետն ի խոնարհ, իբրեւ առ երկ նաւամարտիկ նաւաց, որ գային ստէպ զհետ. բուն զօրութիւն հետեւակազօրուն էր ի միջին վայրի զոր առ յինքն կայսր, աջ թեւն յայլեւայլ ազգաց ընդ Վեւիտաւ էր միշտ առ երկ նաւացն, իսկ զձախոյ թեւն ծածկէր այրուձին ընդ զօրավարութեամբ Արինթէոսի եւ Որմնդի՝ արքայորդւոյն Պարսից դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն առ Կոստանդիանու. զառաջս գնդին եւ զկողան պահէր Ղուկիղղիանոս 1500 զիւրաշարժ հեծելօքն, իսկ զվերջապահսն ասանէր Սեկունդինոս կուսակալ Ուռհայեցւոց:

Վժուարին արշաւանն էր, այլ յաջող . հարաւ ցրուեցաւ բանաին արքունի առաջի Տիգրանի, հանդերձ վահանաւար եւ փղակոյտ բազմութեամբ եւ ի հնչիւն փողոյ եւ գոչման հռոմայեցի եւ դուժ զօրուն հալածեցաւ ամենայն, մինչեւ ի ներքս ի պարիսպսն քաղաքի, եւ մնաց յաւար բանակն, այլ ոչ առանց մեծի ծախման կոտորածոյ Հռոմայեցւոցն իրքն վճարեցան :

Այլ գործ էր այնուհետեւ առնուլ զՏիգրան . ի խորհրդեան զօրավարացն սահմանեցաւ թէ անհնարին է եւ դժուարին՝ պաշարելով առնուլ ի բռնոն . ազգ առնէր Ք չպուհ ի ձեռն Արմզդի՝ առնել դաշինս խաղաղութեան պատուով վասն Հռոմայեցւոցն, այլ արհամարհեաց անգոսնեաց Յուդիան եւ դրդեալ ի սուտ խրատուէ հակառակ խորհրդոյ զօրավարացն՝ այրեաց զտորմիզ նաւաց իւրոց արտնջելով զօրացն (Յուլ.), զի անարդել մերձենայցէ ընդ հիւսիսի արեւմտից ընդ կողմն Ադիաբենայ միանալ ընդ Արշակայ եւ ընդ հիւսիսային բանակին ընդդէմ՝ զօրուն զոր զումարեալ բերէր ի վերայ նորա Ք չպուհ : Փոշի պարսկական զնդին որ մօտէր՝ կարծեցոյց թէ եկեալ հասեալ իցէ Արշակ զօրօքն, գրգռեցան աստ անդ ճակատք, մինչեւ յետուստ յանկարծակի յարձակումն կրեալ ի հեծելազօրուէն Պարսից եւ ինքն կայսր առանց զրահից մտեալ ի ճակատ՝ եղև նետահար (363. Յուլ.)¹ :

Աստիճարութիւն Հռոմայեցւոցն էր եւ պարտութիւն Հայոց թագաւորին . Յովիանոս պայազատ Յուդիանու զկորանաց դաշինան եղեալ ընդ Ք չպուհոյ՝ թողոյր նմա զնահանգսն յայնկոյս Տիգրիս գետոյ զԱրզն նահանգ, զՄոկաց աշխարհ, զԾաւղէս, զԱփսիս մենա եւ զԱրորուաց աշխարհ՝ հանդերձ 15 բերդիւք մանուսանդ Անգարաւ եւ Մժրնաւ՝ յորմէ հան ակամայ Յովիան զընակիչսն տանել յԱփիդ² : Արկորորդ բուն զլիաւոր մասն դաշանց զոր Ք չպուհ պահանջէր՝ էր թողուլ առանձինն զթագաւորն Հայոց եւ չլինել կայսեր նմին օգնական ի մարտ պատերազմի հակառակ Պարսից : Այսպէս առ երեսս իմն չափաւորութեամբ զնոյն համարէր ընդունել, զոր ի սկզբանն պահանջէր, այս ինքն գրաւել ունել զՀայոց աշխարհ³ :

Յանձն առ կայսր, թողաւ լքաւ Արշակ առաջի պարսկական զօրութեանն՝ որ առաւելագոյնն մրմռեալ զայրանայր յայնժամ, զի թիկունք օգնականութեան Հռոմայեցւոց եղև թագաւորն Հայոց :

Ապաքէն իսկզբանէ իսկ թուի թէ ածէր Արշակ զմտաւ զտագնապն, որ նմա ի վերայ հասանէր՝ եթէ Պարսիկք յաջողէին, եւ յայն սակս խուսափէր իմն լինել արդեամբք օգնական Յուդիանու ,

1 ԱՄ. ԻԵ. 9.
 2 Arganena, Moxoena, Zabdicena,
 3 ԱՄ. ԻԵ. 9. Զուսի. 7. 34.
 4 ԱՄ. ԻԵ. 9.
 Rehimena, Corduena.

մինչ չեւ որոշեալ հանդամանաց պատերազմին : Պատմագիրն հայ որ ընդ Հռոմայեցւոյն միարանէ պատմել թէ խօսակից եւ խորհրդակից էր թագաւորն Հայոց (Արշակ) ընդ Յուզիանու, յաւելաւ թէ հրաժարեցաւ նա անձամբ զալ ի պատերազմն : Կա՛ անցուցանել թագաւորին Հայոց (Արշակայ) զՅուզիանու ընդ Եփրատ վանելով անտի զՊարսիկս՝ չէ ամենեւին հաւանութեան : Չէր մարթ Արշակայ անցուցանել զՅուզիան ընդ Եփրատ, ոչ զառաջին նուազն՝ զի այն կողմանց ի ձեռս Հռոմայեցւոց էին եւ չէր հնար Պարսից անդ արգելուլ զանցան (Յուզիանու, եւ ոչ յետոյ առ Կիրկեսիանիւ, զի չէր ի միասին ինքն Արշակ կամ զօրն նորա ընդ գնդին Յուզիանու, այլ ընդ գնդին որ ընդ հիւսիսահողմն արշաւէր : Ըզօրսն սակաւաւորս զոր առաքեաց (ըստ միարան վկայութեան եւ հայ եւ հռոմայեցի պատմագիրն) կամ իւր իսկ հրամանաւ եւ կամ ինքն զօրավարն նոցա զանդաղազոյնս իմն վարէր, սակայն չէր հնար ամենեւին կալ դատարկ, մանաւանդ յետ թղթոյն զոր գրեաց կայսր սպառնալեօք առ Արշակ իբրեւ «Առ Արշակ նախարար Հայոց»¹ (ըստ Խոր. գործակալ) : Արդեամբ իսկ տեսանե՞՞ք այնուհետեւ զի կամ անձամբ եւ կամ յայլոց ձեռն յարձակեալ աւերեաց Արշակ ղերկէր սահմանացն Պարսից ի կողմանց Եփրատափանի² :

Արկանէր այնուհետեւ Շապուհ յայտնապէս ձեռն ի Հայաստան. ազգի ազգի հնարագիտութիւնք եւ խարէութիւնք զմիմեանս յաջորդէին, հրապուրեալ արկանէր զաննս յերեւելեաց եւ ի նախարարաց եւ զայլն յանկարծ արշաւանօք գրաւէր, մանաւանդ զկողմանս սահմանակիցս Մարաց եւ Եփրատափանի, եւ լի առնէր զաշխարհն գժտութեամբ եւ ազնկաւ³ :

1 Կայ պահի այս թուղթ Յուզիանու առ Արշակ, զորս զմասն ամփոփելով իմ քերէ ի մէջ եւ Սոզոմենոս (ԵՎ. Պամ. զար. Զ. Գլ. Բ.) պատմն թղթոյն առ յորեւնացւոյն (Գիրք Գ. Գլ. ԺԵ.) ունի նմանութիւն մասն : Օրինակ վերագոյն Կառելյ սպառնալից թղթոյն է այսպիսի ինչ : «Արշակայ Հայոց նախարարի : Փութա անպարէլ իսկ եւ իսկ Արշակ. վառես զալ քո ընդգո՞ւ պարսկայնի մոլեգնութեանն : Քանզի է մը այնպիսի կազմութիւն պատերազմ եւ ուժգնութիւն ուղայ, զի մի յերկուց առաջի կայ մէջ. եթէ իրք Պարսիանց յաջողեցին՝ մը քաղութեամբ զպատերազմ մղեալք եւ ամենայն զօրութեամբ ընդ թշնմելոյն մարտակալք՝ մանեցիմք եւ զքեութեանն պարսիս հասուցանիցեմք, եւ կամ եթէ օգնական մը զիքն լինցին՝ զՊարսիկսն վանեալ վիանդեմք զարեցուք այրեն յաղթութեամբ եւ նշն յաղթութեան ի վերայ թշնմացն կանգնեցուք : Ապա զամենայն իսկ յալուսթիւն ծուլութեան եւ ղիւսութիւն ի բաց թօթափեա, եւ զմասս ան զնստանդիմանոն սքանչելի եւ զպարթիւն արանց իրեւելեաց որ ի քեզ եւ յորս նման

քեզ բարբարոսն իցեն՝ նախեցան ի յալեւ եւ ի զառամանն Կոստանդեաց, եւ զիս եւս այժմ ան զմասս զՅուզիանու, զբրտագնա, զիւտար, զԱլգասոսս եւ զպաշտամասար զիցն եւ Արեայ, որ Փրոնիպոն եւ իսգոփոց ստակիւն եղև, իսկ Պաղիստեոցն եւ Իսապիստեոց առաքիլ : Արկեթե այլ ինչ ի մտ խորհրդիս, քանզի լսեմ զքէն թէ խրամանք իմ իցես, եւ զոր շարտարայ եւ սմարտաւան, օրպէս եւ իրք որ առաջի կան ցուցանեն, (քանզի զթշնամք զան հասարակաց օգտի առ քեզ թագուցեալ պահես եւ ի նիցն ցայժմ անեւս՝ գեա ան կալեալ էլից պատերազմն.) մը շատ եւ բաւական է զիցն օգնականութիւն՝ զի զամենայն անիցեմք ստակայինք : Այլ եթէ այլ ինչ բալք բախտիցն կամցին, քանզի սոցա զօրութիւն՝ կամք զիցն են, հանգարուսթեամբ եւ քաղութեամբ առայց : Սակայն այժմ իմ գիտակ լին թէ (յայնժամ) ի հիմանց ոյրեալ առբրիցն առն քո եւ քաղեմ Հայոցն սերութեան՝ եւրցես յաւելուած կամ արբանեակ պարսկական ինքնութեանն :

2 Ամ. ԻԵ. 7 :

3 Ամ. ԻԵ. 18. անս եւ ԻԵ. 7 :

Համեմատութիւն գործող Արշակայ ընդ իւրոց ժամանակակիցն կայսերաց, որպէս ինչ յայժմ ըստ արապքն պատմագրութեան (Ամմիանու.) ընծայեցաւ՝ նշմարի յտակազոյնս եւ ի տոհմայն պատմագրութեանն առ Փ. Բուզանդացւոյ: Յայնի իսկ վասն պատերազմացն Կոստանդնայ եւ Յուղիանու ակնարկեալ՝ (Գպր. Գ. Գլ. ԻԱ.) «Լու լինէր, ասէ, Թագաւորն Պարսից ի Թշնամութենէ եւ խօսէր Համակ ողջող եւ ազաչէր զԱրշակ արքայ Հայոց՝ սիրով Հաշտ եւ միաբան կալ ընդ նմա յուխտի խաղաղութեան: Վասն զի ի մեծ վասնզ շտապի էր Թագաւորն Պարսից ստեպ ստեպ յանդադար պատերազմացն ի Թագաւորաց անտի Յունաց: Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կամէր անսալ նմա, եւ ոչ հուպ ինչ լինել ի նա եւ յլին զեհագանս, եւ ոչ ինչ առ պատարագս ընծայից. եւ զանունն անգամ նոցա ոչ կամէր ըսել: Իսկ Թագաւորն Պարսից ստեպ ստեպ յղէր պատարագս առ նա, տառքեր զեհպանս: Եւ ինքն հապճեպ կուտէր ընդ Թագաւորն Յունաց» (Կոստանդնայ եւ Յուղիանու, 338—363):

(Նեա պնորիկ վասն դաշանց Յովհանու ակնարկեալ՝ յորում Մծբննն աուաւ եւ խոտացաւ կայսր չոգնել Թագաւորն Հայոց հակառակ Պարսից, ասէ. «Այլ իբրեւ եղև խաղաղութիւն ի մէջ Թագաւորացն Յունաց եւ ի մէջ Թագաւորն Պարսից Շապհայ, ախտից նման զբեալ եւ կնքեալ ապք Թագաւորն Յունաց Թագաւորն Պարսից: Եւ գրեալ էր յուխտից նամակին պայտէս. Եաու քեզ, ասէ, զՄծբնն քաղաք որ է յԱրուստանի եւ զՄիշագեաս Ասորոց, եւ մէջաշխարհին Հայոց ձեռն Թոպի եմ, ասէ, թէ կարացես յաղթել նոցա եւ արկանել ի ծառայութիւն, եւ ի թիկունս ոչ եկից նոցա: Արդ ի նեզ ուրեմն անկեալ Թագաւորն Յունաց եւ ի նեզին վշտի՝ զպս ձեւ օրինակի բանիցն կնքեր մարհակ եւ ապք Թագաւորն Պարսից, եւ ապա ճողպրեր ի նմանէ» (364):

(Նեաուա յաւելեալ նորն պատմագրի զայն որ զՏեա դաշանցն պնտջիկ եկն՝ ասէ համեմատ Ամմիանու. «Իբրեւ եղև խաղաղութիւն ի մէջ Թագաւորն Յունաց եւ ի մէջ Թագաւորն Պարսից, այնուհետեւ կաղմէր զգորտ իւր Թագաւորն Պարսից Շապուհ եւ խաղաց ի մերայ Արշակայ արքայի Հայոց մարտի պատերազմաւ: Իսկ սահմանադաշն Թագաւորն Հայոց, որ նտէին ի Գանձակ Արապատականի, վաղ ազդ առնէին նմա զերսն մինչ չեւ հասեալ էր նա ի սահմանս Արապատականի...»:

Այն մասնագիր ի պաշարման Մծբնայ ապարէն յամի 350՝ պատմէ «չուել Արշակայ նախարարքն ընդ Աղձնիս եւ Թափել յերկիրն Արուեստանի դէմ յանդիման Մծբնացւոց քաղաքին, որ երն տեղի ճակատուն՝ յօգնականութիւն Շապհայ» (Գպր. Գ. Գլ. Ի.) : Այլ այն իսկ զի Ամմիանոս միշտ հաւատարիմ լեալ ասէ զԱրշակայ առ Հուսեյնցին՝ ընդ կոսկածանօք զերսն ասնէ :

Ի սոցունց զպս նոր եւ զկարն կարեւոր տեղեկութիւն բերելք յառաջ՝ թէ ոչ միայն ըստ արապքն մասնագրութեանն (Ամմիանու, Թէոգոսեան Մտաննին, Սողոմենայ, Աթանասի եւ Ղիբանիտի), այլ եւ ըստ տոհմայն պատմագրութեանն ոչ Յիբան Բու է ա- Ես-դանու, այլ Արշակ Բ. է- ին խանակի Բաբուարուսիան սորա կռիւն խանակաց Կոստանդնայ, Յուղիանու, Յովհանու եւ առաջն անցն Վալիոյ: Այս գլուխ Փ. Բուզանդացւոյ, որում չեւ էր լեալ մատգրութիւն բաւական, կարէր լինել արդեւք իբրեւ ասաղ բեւեռական առ ուղղութիւն ժամանակագրութեան արց մասանց պատմութեան, եթէ Ամմիանոս եւս չէր ի միջի:

Մի միայն պատուար ամուր թագաւորին Հայոց ընդդէմ թշնամւոյն՝ միաբանութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհին էր. այլ այն իսկ էին աղէտք՝ զի ոչ առ տնին եւ ոչ յառաջնորդութեանն յաջողեալ եւ խաղաղութեամբ էր ընդ նախարարացն Արշակ :

Պատանդք ի Տիրանայ առաքեալ էին առ Հռոմայեցիս՝ Տիրիթ որդի Արտաշեսի անդրանկան արքայի որ վաղամեռիկն եղեւ եւ Տրդատ երրորդ որդի արքայի¹ : Տրդատայ վախճանեալ կամ սպանեալ տարապարտ՝ նորին որդի սիրելին Վնել յետ պատուելոյ հիւպատոսութեամբ՝ դառնայր յաշխարհն հայրենի ընդ հօրեղջօր իւրոյ խանտաւորն Տիրիթայ : Ապա սւրեմն յաջողէր Տիրիթայ հնարիւք միաբանութեամբ ընդ Վարդանայ Մամիկոնոյ զինակրի արքայի արկանել զԱրշակ ի կասկածանս վասն եղջօրորդւոյն իւրոյ Վնելայ, յորժամ փեսայացաւ սա Անտիոքայ նահապետի Աբուսեաց ի դուստրն նորա ի բարենշանն եւ հնարիմաց ի Փառանձեմ. արքունական իմն էին հարսանիքն, ուստերք նախարարացն առւան նմա ի սպաս եւ ի հրահանգս, եւ բնակութիւն էր նորա ի Պուաշ յարքունական նահանգին Արարատայ : Ի՞նչպէտ եւ հրամանաւ արքայի ուստերք նախարարացն արձակեցան եւ ինքն փոխեցաւ բնակել ի Շահապիվանի ի մայրենի ժառանգութեանն, այլ սէր նախարարացն ընդ Վնել եւ խանտանք ընդ մեծութիւն որոոց նորա որպէս եւ ընդ քնոջն զեղն՝ կործանեցին զնա. սպանաւ Վնել հրամանաւ Արշակայ յորսն, զոր պատրաստեաց նա արքայի ի Մաղկոց լերինն, ի ձեռն Վարդանայ՝ իբրեւ ընդ խաբս : ԱՓառանձեմ առ արքայ ի հարձութիւն, այլ սա դեղեալ սպան զգրշխոյն Ողոմպիա վասն տիկնութեանն ի ձեռն Մըջլենկանն անարժան երիցու. սպանաւ այնուհետեւ նորա թելադրութեամբ եւ Վաղինակ Աիւնի՝ զի առցէ Անտիոք կամ Անդովկ հայր նորա զպատիւ նորա : Աս եւ զառաջնոյ իսկ զառնն վրէժ հան կինն ժանտ : Միաբանեալ ընդ Վասակայ մեւս եւս զինակրի՝ կրսերոյ եղջօր Վարդանայ Մամիկոնոյ՝ քուութեամբ տայր սպանանել ի ձեռն նորա զՎարդան, նա եւ զՏիրիթ զնորին սիրելի, յորժամ երթայինն նոքա հատուած ի Պարսս՝ առ չժուժալ թշնամանացն զոր յարքայէ կրեցին² :

Ապա եւ ընդ ամենեցուն իսկ նախարարացն անկաւ թագաւորն ի գժտութիւն : Յօժարեաց շինել Արշակ դաստակերտ առ լեռնատամբն Մասեաց, զԱրշակաւանն, եւ զի փութանակի շէն տեղին լինիցի՝ ըստ օրինակի հիմնարկուին Հռոմայ՝ հրաման տայր զի լինիցի այն տեղի ասպատանաց յանցաւորացն . եւ լլաւ,

1 խոր. Գ. ԳԼ. 27 :

2 խոր. Գ. ԳԼ. 17. 16. 15 : Բուշ. Գ. ԳԼ. 25—26 :

աւանացաւ, քաղաքացաւ վայրն աւանդառուօք, պարտականօք, ծառայիւք փախտեիւք, գողօք, սպանողօք եւ կնահանօք: Չուր էր բողօք նախարարացն, ընդ վայր խրատ եպիսկոպոսապետին՝ Վերսիսի: Անտուտ ուրեմն դառնացան զկծեցան նախարարքն եւ միաբանեալ բազմաց ի նոցանէ անկան յանկարծ ի վերայ արքունական ձեռակերտին եւ սուր ի վերայ եղեալ զքնակիչն կոտորեցին. անագան հաս ի վերայ եպիսկոպոսապետն սուրբ, հաղիւ թափեաց ի նոցանէ զմանկտին ստնդիացս՝ որ ի գերութիւն սահմանեալ էին¹:

Գրգռէր այնուհետեւ Արշակ ընդ իւրոցն իսկ նախարարաց միաբանելոց ընդ առաջնորդութեամբ Վերսեհի Ամնարականի. սակաւաւորօքն մտերմօք եւ վրացի գնդաւ՝ ի նեղ իմն անկաներ թագաւորն, զի նոքա ի Պարսիկս յեցեալ էին եւ ինքն չուներ ակնօգնականութեան իմիք ի Աւանաց: Այնժամ՝ եպիսկոպոսապետն՝ որ յետ անցիցն Գնեւայ թողեալ լքեալ էր ամենեւին զարքունիսն՝ կոչեցաւ անկանել ի մէջ: Խոստումն ուղղութեան թագաւորին եւ ստեպ պազատանք նախարարացն եւ եպիսկոպոսացն ժողովելոց հաւանեցուցին զալ լինել համոզակեր եւ հաշտեցուցիչ ի մէջ պառակտելոցն, եւ հաստատեցաւ իսկ ուխտ ի միջի՝ նոցա ծառայել միամտութեամբ եւ սնն իշխել ուղղութեամբ:

Այլ չսերկարեաց Արշակ ի խոստմանն. ի բազմաց ի նախարարացն ինդրեցաւ վրէժ, ազգ Ամնարականացն կոտորեցաւ, բաց ի փախուցելոցն առ Հոռոմն ի Ապանդարատայ (յեղօրորդւոյն Վերսեհի) եւ յորդոց նորա ի Հաւարշայ եւ ի Վազաւոնէ, եւ գրաւեցան յարքունիս քաղաք ոստանի նոցա Արուանդաշատ եւ ամուրն Արտագերից, եւ համբարք նոցա ածան յԱրմաւիր՝ ուր նստէր թագաւորն: Վիակունք սպանելոց թողան զէշ գազանաց ի բացի, եւ շինականքն՝ որ կամեցան ամփոփել զոսկերս Երանցն, մահու պատուհաս կրեցին. իսկ զԽաղ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց որ ոչ պատահեաց յառաջնում նուազին եւ այսմ ժամանեալ կշտամբէր զթագաւորն, հաղիւ Եպրեցուցին ի քարշանաց եւ ի քարկոծանաց արք կորովք տայգերք դատերն նորա յԱպահունեաց տոհմէ:

Այսպէս անդէն ի ժամանակի զի խաղազութեան դաշինք Պարսից ընդ Աովիանու կռեցան եւ դատարկացաւ ձեռն ժառանգական թշնամւոյն թագաւորութեանն Հայոց, բեկեալ իմն էին սիրտք նախարարացն եւ ցրտացեալ ի թագաւորէն եւ յօժարագոյնք իմն ի Պարսիկս, յանձն լինէին նոցա եւ մեծարեալք յարքայից արքայէ դառնային յիւրեանս²: Չուր ժողովեալ խրատէր զնոսա եպիսկոպոսապետն ի սէր եւ ի հնազանդութիւն հայրենի

1 խոր. Գ. ԳԼ. ԻԷ:

2 Sollicitans quosdam optimatum et satrapas.

Թագաւորին եւ ի միտքան պատերազմ ընդդէմ հայածիչ եւ մազակրօնիկ Թագաւորին: «Այթէ բեւր չար իցէ, ստէ, Արշակ, սակայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն Թագաւոր ձեր է»,¹: Անդէն իսկ յառաջնում հաշտութեանն՝ Մերուժան նահապետ Արծրունեաց եւ նորին քեռայր Ահաան Մամիկոնեան չկամեցեալ հաշտել ընդ Թագաւորին՝ երթեալ էին հաստաժ առ Շապուհ ծառայել նմա հակառակ Թագաւորին իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին՝ յուսով Թագաւորութեան Հայոց:

Այդա առաջնորդութեամբ եւ խորհրդով առաքեցաւ Ահանայորան ոմն պահլաւիկ հզօր զնդաւ՝ գալ անել զԹագաւորն Հայոց: Թողաւ լքաւ Արշակ յերոցն օգնականութենէ, զուր յիշեցուցանէր զօրավարին Պարսից զհամարիւն ազգականութիւնն. այսպէս աստի ի նեղ անկեալ եւ անտի հայեցեալ ի բան խաղաղութեան եւ հաշտութեան եւ հրապարանաց եւ երգման Շապուհի,² յանձն առ երթալ յարքունիս արքային Արեաց հանդերձ սպարապետան իւրով Ատակաւ, արձակելով յառաջագոյն պատարագո՞: Առաջինն մեծարեցաւ Արշակ, ապա յրնութեաց անտի՞ հրաման ապր Շապուհ հանել ասնել զնա ի խորշ մի, խել զաշան՞, եւ կապեալ սարեօք արծաթեօք՞ կամ երկօթեօք ի Խուժաստանի՞ յԱնդմբն (յԱնուշն) բերդի կամ յԱդարանա դղեկի պահել (360). անդ չարագրեալ մեռանէր զբխատմամբ՞ եւ կամ առնէր ինքն անձամբ անձին՞: Իսկ Ահասակ մորթեալ ըստ Պարսից օրինակին կակեցաւ զնմին բերդէ՞:

Այսպէս թողաւ անպատարար ի Հռոմայեցւոց Թագաւորն՝ որ տեւեաց բաւեաց լինել նոցա հաւատարիմ ըստ վկայութեան Ամբիանու. միայն վերջին դանդաղումն նորա յարչաւանին (Յուդիա նու ուժացոյց ասպաքէն զնոսա յուրմէ, մինչեւ Վիրանեաց ճարտարախօսի բիժ եւս մնանութեան ի Պարսիկս զԱրշակաւ արկանել:

Այդ իսկ յառաջ քան զյայտնել թշնամութեանն՝ ստիպեալ էր Շապուհ առաքել Արշակաց հրաման անել եւ զդիւտոյն Հայոց, որպէս եւ զհանայս նախարարացն, ոչ միայն զայնոցիկ որ հաւա-

1 Բուզ. Գ. Գլ. ձԸ.
2 Ամ. ԻԷ. 19. per exquisitas perjuriisque mistas illecebras. եւ փորան ընդ նմա փաւա. Բուզ. Գ. ԾԳ. «Շապուհ արքայ ձեռն աշխարհք եւ պատարագք եւ հրովարանքք եւ սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի արայնն ի մէջ իւրեանց սեր եւ խողազութիւն եւ բարեկամութիւն մեծ». եւ ԾԳ. «Իսկ Արշակ ինքեքր հաւատարիմ երգուեալ... նա (Շապուհ) եւ բերել ըստ օրինացն հաւատարիմ

երգմանց Թագաւորութեան Պարսից՝ աչ, կնքել զորաչ նկարագիր մտածեաւ, եւ յշեաց.»,
3 Խոր. Գ. Գլ. ԼԳ. Բուզ. Գ. Գլ. ԾԳ.
4 Ամ. անդ: Բուզ. Գ. Գլ. ԾԳ. ԵԼ 168.
5 Ամ. անդ:
6 Ամ. անդ:
7 Ամ. անդ:
8 Խոր. Գ. Գլ. ձԵ: Բուզ. Ե. Գլ. Ե:
9 Բուզ. Գ. Գլ. ԾԳ.

տարիքն կացին Արշակոյ, այլ եւ զհասուածերցն առ արքայն Արեաց: (Այն սակս զրգօնցաւ կասկած ամենեցուն մտաց եւ ապա լուեալ եւս զձերբակալ լինել թագաւորին՝ անազան կալաւ զշուռնն զնախարարսն . եւ այնպէս բազումք ի նոցանէ կանամբք եւ որդւովք անկան ի Հռոմայեցիս¹: Նոյնպէս եւ կին թագաւորին (Փառականն) էր անկեալ յԱրտագերսն² ամուր Արշարունեաց աշխարհին հանդերձ արքայօրդւովն Պապաւ եւ գանձուքն արքունի³:

Համարձակ սպա Ալուդակայ ներքինւոյ եւ Արտաւանայ առ ներ յանձն Ըստղուհ գառաջնորդութիւն Հայոց աշխարհին: Սորա խաղաղեալ հասանելին առաջի բերդին, զուր իմն էր պաշարուսնն վասն աննաւոյց զրիցն ի բարձրաւանդակի եւ վասն սաստիւթեան սառաւանդեաց ձմերայնւոյն: (Այնժամ ի գէպ հասարէր Ալուդակ ի կիր արկանել զաջողակութիւնն զոր ունէր վարեց ընդ կանաչի ազգին . առ հրահան ի զշխոյէն հանդերձ Արտաւանաւ գալ ի բերդ անդր՝ խօսել վասն իրացն ի վերայ հասեցոյ: Մտեալ ի ներքս մերթ սպառնալեօք, մերթ խոստանալք յորդորէին տալ ի ձեռս զամուրն: Այլ զշխոյն կական բարձեալ աղիորդով զվիշտան մրմնջէր՝ զիւր եւ զառնն թշուառանաց, մինչեւ մտանիչքն այնորիկ եւ գահիձք իւրեանց բնակ տեառն եւ հայրենի աշխարհին՝ կամ՝ ժամն զի ի զութ իմն դարձան ի վերայ զշխոյին եւ պատանելին արքայօրդւոյ, եւ կամ՝ զի հասուցան իրիք ի Աղեռեւ տին կալան՝ միաբանեցին ընդ կնոջն քաջաբառի:

Յետ երկուանց հաստատութեան դարձան նոքա ի բանակն . աւարս երկուս, ասնն, ինորեաց տիկինն խորհել թէ տացէ արգելք ձեռս թէ ոչ: Իրբեւ ի գեղձի իմն եղեն Պարսիկ երկայնութեամբ ժամանակին՝ յանկարծ բացեալ դրան բերդին եւ զիւրի գունդ մի ի քաջացն երիտասարդաց, յարձակեցան ի զակիշ անդր, զմեծ մասն բանակին կատրեցին, եւ մնացեալքն սակաւաւորք փախեան ի բաց: Կայր մնայր բամբիշնն ի պահ բերդին, բայց զարքայօրդին զերծուցանէր փախստեայ ի սահմանս Հռոմայեցւոց: Ընկալաւ զնա կայր Ալաղէս, սահմանեցաւ արքայօրդւոյն Հայոց տեղի բնակութեան Նէսիտարիա Պանտացւոց, անդ թագաւորաբար ունէին զնա մեծաւ շքով:

Վաջալերեալ ի սիրոյ անտի կայսերն առ Պապ՝ առաքեցին

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԼԾ:
 2 Artogerassa.
 3 ԱՄ. Մարիզ.: Խոր. անգ. այլ ա զՊապ յայնժամ պատեղ առ Հռոմայեցւոց լեալ համարի: — Ստորութիւն է զՊապ Հրատարիկ ի Փառականն՝ հակառակ յայտի վիստութեան ոչ փոյն Փ. Բուզանդացւոյ, այլ եւ Մ. Խորենացւոյ (Գ. ԳԼ. ԻԳ). այլ քովաւորութեանն՝ որով տրեւեցան ի դոյն, բառի ի փլոյ՝ եթէ

զհետ երկուանց կարգի պատմութեան զոր ընտյէ Փ. Բուզ. ի Արտագրոտայ փնջեւ ՅԱրշակ Գ.: Կա աւանդի եւ Ամփոսոս չանուանէ իսկ զանուն մօր նորա եւ չտէ թէ որդի Ողմուրագայ իցե, փնջեւ հարկ հասարել Քիլիմնայ գաղաղայ պիտւ փոյն հաստատել թէ որդի Ողմուրագայ իցե Պապ՝ զի քրիտոսնեայ եր Արշակ եւ չիտրեր լինել երկին:

Արևիկի եւ Արտաւան հրեշտակութիւն առ Ա լաղէս եւ աղաչէին զօրօք առաքել նստուցանել զՊապ յաթառն: Այլ քանզի վաղ զայրացեալ էր անհնարին Շ ապուհ ընդ Հռոմայեցւոց վասն ընդունելութեանն այնորիկ, յայն սակս ի դէպ իմն համարէր կայսր չօգնել առ ժամն զօրու, այլ Տերենտեայ դքսի հրաման տայր ածել մուծանել զՊապ ի Հայս, այսպիսի ինչ զգուշութեան պայմանաւ՝ զի առաջնորդեսցէ Պապ ազգին, բայց զնշանակս թագաւորութեանն եւ զանուն առ ժամն մի կրիցէ, զի մի քակեալ ինչ զդաշինսն Հռոմայեցիքն թուիցին:

Իբրեւ զգաստ լինէր այսմ ամենայնի Շ ապուհ աղքայ, ամենեւին իսկ ի մոլեգնութիւն ելանէր. մեծաւ բազմամբոս զօրօք քինակնդիր ի Հայս արշաւէր կամ ինքն եւ կամ զօրավարքն առաքելովք: Աճաի հարաւ Պապ եւ ընդ նմա Արևիկին եւ Արտաւան, եւ իբրեւ չգոյին ուստեք թիկունք օգնականութեան, գիմեալ անկան յամուրս լերանց ի վերայ սահմանաց Հռոմայեցւոցն եւ ի լերինսն Խաղտեաց (կամ Աղիկայ կամ Աողքեայ)¹. անդ սակաւ գնդաւ վաստակարեկ առնէին զամիսս 5 զգօրս թագաւորին Արեաց, թագուցեալք ի թաւուտս թանձրախուռն անտառացն եւ խոտորեալք յաղամող հետս շաւղաց վայրացն: Այնուհետեւ յուսահատեալ արկանել զնոսա ի բուռն, եւ զի տապ եւս ամարանւոյն սաստկացեալ նեղէր՝ յետ ապականելոյ զամենայն մըրգարերս երկրին եւ զամուր ամուր տեղիսն քանդելոյ կամ առնելոյ² զամուրսն Ա անայ, զԱրտաշատու, զԱ լաղարշապատու, զԱրուանդաշատու, զԱ արհաւանայ, զԱ արիշապատայ³, ապա ամենայն բազմութեամբ պատեալ պաշարէր զԱրտազերսն բերդ եւ յետ ազգի ազգի կռուոց՝ լուծան լքան ամրականքն (որ ընդ ամենայն զամիսս իբրեւ 14 եղնն ժուժկալ՝ յուսալով մանաւանդ թիկանց օգնականութեան զոր բերիցէ Պապ ի կողմանց Հռոմայեցւոց)⁴. վանեալ վկանդեալ առնոյր գունդն Պարսից եւ հրձիգ արարեալ եղծանէր, եւ զլամբիշնն զկին Արշակայ աղքայի հանդերձ զանձուք առեալ վարեին ի գերութիւն⁵:

(3) Ասորեստանի ընդ սայլացից հանեալ սպանաւ արիկնն⁶: Ա լաղ քան զայն եւ Սերուժան Արծրունի նոյնպիսի անցս էր անցուցեալ եւ ընդ կանայս նախարարացն կախելով զնոսա զբերդից իւրաքանչիւր, քանզի նմա իսկ յանձն էր աշխարհն հրամանաւ Արեաց արքային:

Այնուհետեւ հնարէր խորամանգն Շ ապուհ փորձել միւսանգամ փայփայելով եւ ծածուկ պատգամաւորութեամբ ի կաս-

1 Որպէս եւ մեր եւս պատմագիրք զոյն կողմնս խաղտեաց զնն մշտ ապուհն փախստէից. տես Եղիշէ, 231. Բուզ. Գ. Գլ. ԾԲ. Ի վերջն:
2 Ամ. 24:
3 խոր. Գ. Գլ. 16: Բուզ. Գ. Գլ. ԾԵ:
4 Բուզ. Գ. Գլ. ԾԵ:
5 Ամ. 24: Բուզ. 24: խոր. 24: Թեղեա եւ սա ոչ ի բանութենէ, ոչ է կամաց ստէ լինել անձնատուր:
6 խոր. 24: Բուզ. Գ. Գլ. ԾԳ:

կաճանս ի վերայ Աիւղակայ եւ Արտաւանայ, եւ գրգռէր իմն զԹագաւորն մանուկ իբրեւ Թէ իշխիցեն իմն նորա ի նորա վերայ եւ սառուեր իմն իշխանութեան նմին Թողուցուն: Այլ Թագաւորն ի բանս Թշնամույ աշխարհին իւրոց եւ առհմի եւ զգլուխ արանցն առաքէր առ Շ ապուհ:

Յետ Թօթափելոյ զխրատտուս պատանեկին՝ դիւրաւ այնուհետեւ Թագաւորութիւնն հանդերձ Թագաւորաւն իբրեւ աւար կայր առաջի Թագաւորին Պարսից: Ամին իրի հարկ համարեցաւ կայսր առաքել զԱրինթէ կոմս, զայր քաջ հռոմէական լեզէոնօք ի Հայս: Բայց Շ ապուհ քանզի տակաւին չհամարէր զանձն կաղմեալ ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմայեցւոց, կռիւց զգորսն յետս, որք վաղ սկսեալ էին մտանել միւսանգամ ի ներքս առ պատահաւ (370)¹: Այլ որպէս հաւանութեան Թուի՝ այս իրք յետ միոյ ճակատու դիպեցան որ ի Աիրաւն կամ ի դաշտավայրին Բագրեւանդայ առ լեռնոտամբն՝ Ապատայ մղեցաւ, առաջի Ափրատ գետոյ, յորում կային աստի Տերենտ եւ Արինթէ, Սմբատ ասպետ որդի Բագարատայ եւ Մուշեղ որդի Վասակայ եւ Սպանդարատ կամարական, եւ անտի բաց ի պարսկական զօրագլխացն՝ Մերուժան, Աւանայր արքայ Աղուանից եւ Շ երգիր Վեկաց արքայ: Խառնեցաւ ճակատն սաստիկ յերկոցունց կողմանց. նահատակեցան մանկտին Պարսից եւ Հայոց՝ որոց ապաւէն իմն էր առ պարսիական Հռոմայեցւոց:

Ի խառնուրդսն անկաւ Շ երգիր ի ձեռն Սպանդարատայ, Աւանայր հանաւ ի պատերազմէն խոց վերաւոր ի ձեռաց Մուշեղի, որ չառ յանձն սպանանել զայր Թագաւոր. իսկ Մերուժանայ վերաւորեալ երիւարն՝ եղև ձերբակալ յեզերս շամբի Ասգայովտի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի՝ որ ջեռուցեալ շամփուր երկաթի առադոյն եւ բոլորեալ պսակ եղ ի գլուխ նորա եւ ասէր. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի խնդրէիր Թագաւորել Հայոց, եւ ինձ զի ասպետս եմ՝ պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեան իմում²: Իսկ Վահան նորին քեռայր վաղ սպանեալ էր յիւրմէ իսկ որդւոյ ի Սամուելէ՝ որ անկաւ փախստեայ ի Խաղտիս:

Բայց զՊապ չէր Թողեալ զօրավարացն Հռոմայեցւոց մտանել ի ճակատ անդր, այլ ի՝ Ապատական լեռնէ դիտէր տեսանել Թագաւորն սրտաթունդ գլուխն, ունելով առնթեք զեպիսկոպոս. սասպետն սուրբ գլխերսէս, որ մերթ յաղօթս կայր եւ մերթ յորդորէր զԹագաւորն ուղղել զսիրտ իւր: Յետ ճակատուն միջնորդ ի մէջ անկեալ սրբոյն՝ տայր խոստանալ Թագաւորին գնալ հայրաբար ընդ նախարարսն, եւ սոցա չվտարանջել. եւ դարձոց իսկ

1 Սմ. Իջ. հասկան Սիւնեաց սպանու նա ի Կո-
 2 Ըստ Փ. Բուզ. է. Գլ. ԽԳ. յետոյ գայովտին:
 արեմ ի ճակատու սրէք ի Բաբելոնէ նա.

արքայ զամենայն արարս տոհմին Կամարտիանայ զոր հրմեալ էր հօրն՝ ի Սպանդարատ, իբրև պարզեւ քաջութեանն . եւ սպարապետութիւն զօրացն աուաւ հաստատութեամբ Մաշդէն, եւ առանձինն իսկ քաջն Վնել նահապետ Անձեւացեաց էր զօրավար արեւելեան գնդին փոխանակ Վղակայ որ նախ քան զայն գործուէր զմարզպետութիւնն՝ յաջորդելով զՀայր¹ :

Վրեթէ ամենայնիւ միարանէ Ամիանոս ընդ տոհմային պատմութեան, մանաւանդ ընդ Փ. Ռուզանդացւոյ՝ յորժամ պատմեցէ սա զանցս պաշարման Փառանձեմայ ի բերդին Արտազերից :

Իսկ Վիւղակայ վերահացուի ազգին² եւ Արտուանայ զհնակրի³, որ մի ըստ միոջէ նշանակեցաւ ըստ հռոմայեցի պատանգրին՝ մտաամբ իմն այս ինքն՝ իսկզբանն ունի նմանութիւն ընդ գործոց Մերուժանայ Արծրուհւոյ եւ Վահանայ Մասիկոնենի (որ ըստ տոհմին իսկ էր զօրավար) . սակայն վերջին գործք որ զՎիւղակայ եւ զԱրտուանայ պատմին ի նմին մտատեսագրէ՝ չեն ինչ ամենեւին նման գործոցն որ զՄերուժանայ եւ զՎահանայ ի մերոց անախ վիպին, այլ նման իմն են սակաւ ինչ անոյցն որ զՀայր մարդպետն եւ զՎղակայ մարդպետն եւ ապա զզօրավարն՝ առ ի Փ. Ռուզանդայ պատմիցի : Վանդէ զՀայրէ յիշէ մտանել դադա յԱրտագերս բերդ եւ խօսել ընդ գլխային Փառանձեմայ եւ դնել եւս նմին թշնամանս, եւ յայն սակս յետ թաղաւորելոյն Պապայ լեալ զնմանէ ամբաստանութիւն՝ սպանաւ իբրեւ թշնամանիչ մօր թաղաւորին : Այսպէս եւ Վղակ նախ մարդպետ եւ ապա զօրավար տահմանակալ լինի ի բանի ընդ տրքային Պարսից, մտանի, եւ փոռտեալ սպանանի ի Պապայ⁴ :

126

Իսկ Շապուհ չգազարէր արդեւք յետ առ Չիրաւ ճակատուն, բայց իսկ եւ իսկ չկարէր առնել սկիզբն տալոյ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց, այլ կամէր իմն պարսպ պատրաստելոյ : (Նայն սակս նախ առաքէր հրեշտակս առ Վաղէս խնդրել չգինել թիկունս օգնականութեան աշխարհին Հայոց ըստ գաշանցն պայմանի : Չեզ ինչ այնմ ունին կայսր, մանաւանդ զե եւ ինքն իսկ թաղաւորն Արեաց մերժեալ հանեալ էր զալքայն Վրաց զոր Հռոմայեցւոցն կացուցեալ էր ըստ պայմանի գաշանցն որ ի Վաղերեայ ընդ Պարսից երբեմն կռեցան (297), եւ կացուցեալ փոխանակ Սաւրոմակայ զնորին հօրեղբորորդի զԱբակուր : Հրամանս ետ Վաղէս Արինթեայ մեալ ի Հայս եւ Տերենտայ 12 լեզէսօք

1 խոր. Գ. Գլ. 12 — Ի. Փ. Բուզ. Ե. Գլ. Գ.
 2 Praefectus gentis.
 3 Magister armorum. Ամ. Իէ. 12.
 4 Թեպէտ եւ ըստ կոչման անուանց եւ

ըստ անցից առաւել նմանն Վիւղակն եւ Արտուանն Ամիանոս՝ Վաղերեայ (Սիւնուայ) եւ Վարդանայ (Մաթիսեմեմ) այս էին զմեակորս արքայի, բարեկամք Շապուհ, եւ սպանանի Փառանձեմայ (Խոր. Գ. Գլ. 12 Գ.)

խաղալ մասնել ի Վ իրա եւ նառուցանել պարէն զՍաւրմանկ : Իբրեւ զեղերդք Կուր զետոյ հասեալ կայր զօրն՝ մասուցանելը Աս-
րափուր պաղաւտանս բաժանել զԹագաւորութիւնն Վ ըսայ ընդ
հօրեղբորորդոցն . Սաւրմանկայ տնել զհոգմանն սահմանակիցս
Հայոց աշխարհին եւ Խաղաեաց, եւ ինքեան զսահմանափոխն Ա-
րաւանից եւ Պարսից : Աւնոյի իսկ յանձն, ասէր Ասրափուր, զամե-
նայն իսկ Թագաւորութիւնս Թողուլ Սաւրմանկայ՝ եթէ չէր ինձ
երկեւղ ի ցասմանէ անտի Շ ապհոյ, առ որում կայ պատանդ՝
սւտար մի իմ Ուղտրա (Թերեւս Վ խոտանդ) : Առաւ զայն կայսր
եւ հաւանեալ առ զայն յանձն . եւ ընէր Կուր զեա սահման ի
մէջ երկուց հօրեղբորորդուց :

Այրացաւ զիծեցաւ արքայն Արեաց վասն օգնութեանս
Հայոց մասուցանելոյ եւ ի Վ իրա առանց նորա կամաց զիրան կար-
գելոյ : Փութացաւ կազմել զգաւնդս իւր, կոչեաց զգօրս դաշնաւո-
րաց իւրոց եւ մնայր Չեւնոյ աւուրց գարնայնոյն՝ յարձակել յեր-
կիր սահմանացն Հոռոմոց (իսկզբան ամին 371) : :

Այլ թէպէտ եւ կայսր անդէն գարնայնի (Մայ .) երանէր ի
Կոստանդինուպողեայ զնալ յԱնտիոք, սակայն եւ այնպէս անց
այն ամ եւ Հհարան յայտնի ընդ միմեանս : Իայց ի միւստմն ամի
(372) մինչդեռ տարուին երեւելիք ի զօրաժարաց նորա Տերենան
եւ Արինթէն կային ի հիւսիսային սահմանս Պարսից աշխարհին ի
պաշտպանութիւն Վ ըսաց Թագաւորին եւ պատանեկին Պապայ
արքայի Հայոց, անտուտա ինքնին կայսր գարնայնի ելանէր ի պա-
տերազմ . անց նա ընդ Արածանի եւ յամեալ յԱւհայ հալածել
զուղղափառան՝ զիմեաց ի Վիդաթ կոյս եւ չել առաջի նորա
Թննամի : Կեղեցաւ տագնապեցաւ վասն տապախառն օրոցն Մի-
ջագետաց եւ բազումք իսկ ի զօրացն խօթացան, այլ չէր ամե-
նեւին անօգուտ արշաւանն . զի առանց ճակատու զբազումս յազ-
գաց դաշնաւորաց ընդ Շ ապհոյ, մտնաւանդ զհզօր ազգն Սարա-
կինոսաց՝ արկանէր յինքն, եւ այնպէս դառնայր պարէն յԱնտիոք :

Ի գալ ամին միւսոյ (373) գարնայնի անտուտ խաղայր զօր
պարսկական բազմատարած բանակօք . ընդ առաջ աւաբէր Վ աղէօ
զիւր զօրավար զՏրայիանոս կոմս եւ զեշխանն գերմանիկ զՎ ադո-
մար ընտիր ընտիր զօրօք . բայց պատուէր տայր զի թէ հնար ինչ
իցէ՝ առանց ճակատու պատերազմի արգելցն զՊարսիկս ի սահմա-
նացն . քանզի կամէր իմն թէ ոչ ինքն նախ անցեալ ըստ դաշնան
Յովիանու երեւիցի :

Այլ զուր իմն էր այն հոգ . քանզի ինքեանք Պարսիկք կամա-
կար ի վերայ Հոռոմայեւոցն զիմեալ յարձակեցան . եւ թէպէտ եւ
զառաջինն ըստ հրամանին՝ ետուն տեղի Հոռոմայեցիք, այլ յե-
տուտա իբրեւ եկին խռնեցան Պարսիկք՝ հարան նոքա ի զիմի եւ

1 ԱՊ. ԷԶ. ԳԼ. ԺԲ :

վճարեցին յաղթութիւն կատարեալ : Յետ այնորիկ յերկոցունց կողմանց յապաղումն իմն ընէր եւ միայն մանր մանր ինչ ճակատք մղէին՝ երբեմն սոցա եւ երբեմն նոցա յաղթելով : Իբրեւ այսպէս սպառէր մաշէր ժամանակ ամարայնոյն՝ եղեւ առժամն դադարուած պատերազմին յերկոցունց կողմանց : Այնուհետեւ երկոցին տեարք Արեւելիցն եւ Արեւմտից որք հեռի իսկ էին ի դործոյ պատերազմին՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս, կայսր յԱրապոզեայ Ասորւաց յԱնտիոք, եւ Շապուհ (Թերեւս ի Խորասանէ) ի Տիզբան (373)՝ :

127

Մինչ զեռ յԱսորիս էր կայսր՝ ստէպ պատգամ՝ առ նա հասանէր ի կողմանց Հայոց աշխարհին վասն Պապայ արքայի : Տերենտիոս դուքս զօրացն ի Հայս, այր բարեպաշտօն եւ ճշմարտահաւատ², կասկածանօք եւ հակառակութեամբ իմն էր ընդ արքային Հայոց, Թերեւս վասն տարապարտ սպանման եպիսկոպոստպետի աշխարհին Մեծին՝ Ներսիսի, զոր ինքնին նիւթեաց թագաւորն եւ վասն խանգարման կարգացն լաւութեան, եւ բազումք իսկ ի Հայոց անտի միաբան էին ընդ նմա Թերեւս վասն նորին պատճառանաց : Իայց Տերենտեայ չէր մարթ զբուն պատճառս իրացն մերկանալ առաջի արիանոս կայսեր՝ որ յառաջ քան զամենայն ընդ կորուստ ուղղափառ եկեղեցեացն կամէր : Ը առ համարէր Տերենտ ցուցանել կայսեր զամբարհաւածութիւն մանկանն թագաւորի եւ զանագորունութիւնն առ հնազանդեալսն իւր եւ զսպանութիւնն : Այնուհետեւ հրաւիրեալ կոչէր կայսր զարքայն Հայոց յԱսորիս պատուով թագաւորաբար, զն միաբան խորհուրդ խորհեցի իբրեւ ընդ թագաւորի դաշնաւորի ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն ի ժամանակի անդ դադարելոյ պատերազմացն : Այլ ի Տարսոն Սիղկեցւոց հասեալ՝ մեծարանաց իմն պատճառանօք պահեցաւ անգէն թագաւորն, ոչ ի բանակ անդր կայսեր կոչէր եւ ոչ զբուն պատճառս փութանակի զալստեանն կարէր իմանալ, քանզի ոչ որ հանէր նմա ի վեր : Ապա ուրեմն ծածուկ զուշակութեամբ ի վերայ հասանէր թէ Տերենտն թղթով ազդ առնէ կայսեր աճապարել առաքել զայլ որ ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, զն մի, ասէ, առ ատելութեանն զոր ընդ Պապ արքայ Եռնին եւ վասն ահին թէ դուցէ դարձցի նա այսրէն յետս՝ ազգ մի այսչափ եւ այսպիսի եւ մեզ կարեւոր անցցէ ի կողմն Պարսից մտանել ընդ նոցա իշխանութեամբն, որք ի բնէ իսկ ցանկացեալ են յափշտակել զազգն զայն բռնութեամբ կամ ահիւ կամ ողորով : Ի միտ առ այնուհետեւ թագաւորն զվասնզն մտապուտ

1 Ամ. ԻԹ. ԳԼ. Ա.
 2 Ս. Բարսեղ Թղթ. 99, 175 եւ 250.
 Մատենադարանի զարկուածուհիս ի Սա.
 մասա՝ կոչէ «բարեզ շառափոք ի բարեզ որմնոց», (Թուղթ 105 յաթ 373) : Թեւզորեւ. Եկեղ. Պատմ. Գ. ԳԼ. ԻԷ.

Հասեալ խորհեցաւ հնարս եւ ոչ ինչ պատեհագոյն քան զփութանակի փախուսան համարեցաւ ըստ խրատու այնոցիկ յորս վատահն էր, եւ ժողովեալ երեքհարիւրոցն ուղեկցաց՝ ընդ երեկս արագազնաց երիվարօք ելեալ ի քաղաքէն անապարէր կարգաւ գնդովին: Ը ահապ վայրացն փութացաւ զինի եւ աղաչէր դառնալ յետս մինչդեռ յարուարձանեայն էին, եւ իբրեւ ի բաց դարձաւ այրն զանդիտեալ ի մահուն սպառնալեաց՝ առաքեցաւ լեզէոն մի զինի թագաւորին, այլ ինքն իօկ թագաւորն դարձաւ յարձակեցաւ սակաւաձեռն գնդաւն ի վերայ նոցա իբրեւ մօտն հասեալ էին, եւ իբրեւ զկայծակունս այնպէս զնետան սփռէր գունդն շայաստանեաց եւ հանէր զնոսս փախստեայս: Եպա ինքեանք ձեպով եւ մեծաւ սաստիկ աշխատութեամբ ընթացեալ երկուս ախօս եւ երկուս գիշերս՝ այնպէս հասանէին յափն Երաժանոց: Իբրեւ չգտին նաւ անցանել ըստ գետն յաղթ, եւ բազումք չէին տեղեակ ի լեւոն գնալոյ եւ մանուսանդ ինքն թագաւորն առաւել քան զամենեւեան տաղտապէր՝ յայնժամ գտեալ նոցա տիկս, քանզի լի էին այգեստանեօք վայրքն, առին կապեցին յերկուց երկուց տկաց վերայ մի մի բազմոցս եւ նստեալ միոյ միոյ յիշխանաց անտի եւ թագաւորին իսկ ի գլխովին՝ անցեալ հասանէին յայնկոյս (որպէս հաւանութեան թուի՝ առաջի Սամոսատ քաղաքի), եւ մնացեալքն ի դասուէ անտի սպասաւորացն հեծեալ ի ձիս ի լեւզ անցանէին մեծաւ աշխատութեամբ՝ լուծեալք, խոնաւացեալք անդր հասանէին զնոցա կնի: Ենդ իբրեւ առ սակաւ մի ոգի առին եւ արծարծեցան՝ արագագոյնս քան զառաջին աւուրսն փութային:

Ենտուստ իբրեւ զգայր զանցս իրացն կայսր, զմտաւ ածեալ թէ ի թշնամութիւն դարձցի կամ յաւելցէ ի նոյն այնուհետեւ թագաւորն, յորժամ յիւր աշխարհն ճողոպրիցի, անապարէր առաքէր հազար մի աղեղնաւորաց հեծելոց թեթեւազնացից զօրավարութեամբ Գանիելի կոմսի եւ Բարզիմերայ հազարապետի վահանաւորացն: Մինչդեռ թագաւորն իւրովքն հանդերձ շքրջանս իմն զձանապարհայն գործէր եւ յերկարէր զչաւիղսն, սորա քանզի հմուտք վայրացն էին, բաժանեալ յերկուս գունդս ընդ կարծ ձանապարհ կանխեցին կարան զառաջս նորա եւ զգլուխ երկուց ձանապարհացն, զի հարկ էր ընդ մին ի նոցանէ անցանել: Եյլ ամենայն ել ի դերեւ: Վանզի ոմն յուղեւորաց՝ յետ անսանելոյ զգունդս դարանաւորացն՝ պատահեալ շայոց խոնջելոց վաստակելոց ի ձանապարհէն, ածաւ առաջի թագաւորին եւ ազգարար զիրսն զաղտ թագաւորին: Սա թագուցեալ զահն՝ առաքէր վաղվաղակի ընդ կողմն օջակողմեան ձանապարհին հեծեալ մի իբրեւ այն թէ վանս եւ կերակուր պատրաստիցէ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ արձակէր մեւս եւս հեծեալ ընդ կողմն ձախու ձանա-

պարհին, որ չէր ինչ անդեակ թէ այլ որ ընդ այլ յղեցաւ: Ի բրնւ այն յարդարեցաւ առ ի գողանալոյ զմիտս դարտնաւորացն՝ այնուհետեւ թագաւորն ընդ մայրաքաղաքն ընդ որս անցեալ եկեալ էր ուղեւորն՝ նորա առաջնորդութեամբ արացեալ անցանէր ի խանօքն ընդ դերբուհն եւ ընդ նեղ եւ նուրբ շաւիղն որ եւ գրաստու բեռնակրի անձուկ էր: Այսպէս մնայր զօրն հառմայեցի ի թիկանց թագաւորին, եւ ձերբակալ արարեալ զպապստորսն նորա զՏեօփեալսն արձակեալս խորհանօք՝ կային սպասէին դատարի գալտեան թագաւորին իբրեւ որոյ որ ժող դրաւեալ փակեալ իցէ: Այլ թագաւորն չայոց Պապ անդուտ հասանէր ողջունգամ՝ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ եւ ընկալաւ զնա ուրախութեամբ աշխարհն: Սակայն կայ նա հաստատուն ի հաւատարմութեանն ընդ չառմայեցուց իբրեւ դաշնաւոր նոցա եւ արար զղեկանացն մուտցօնա, եւ թերեւս եւ ինքն եւս մի ազէս թոյլ տայր նմա թագաւորեղ եւ պաշտպանէր իսկ նմա: Բայց Պանիէնն եւ Բարդուղիմի իբրեւ խորեպէք պատրեալք դարձան ի բանակն կայսերական՝ հանապազ լեկին թշնամանս վատութեան, որպէս թէ զոր ի բռն կայր՝ կորուսին. յայն օտիս մատան ի տկարակողմն անդր կայսերն՝ որ միշտ մէտ ի կասկածանս էր, մանաւանդ ի հնարից դիւթութեան¹. Ապտարդ է, ասեն, Պապ, եւ արուեստիւ մէզ զանձամբ պատեալ՝ անց յաներեւոյթս. անհնարին հմուտ է Արքեպիսկոպոս մագալթեանցն առ շրջելոյ եւ խեղելոյ եւ ծնդելոյ զմարմինս մարդկան, եւ անհարկէին իմն թէ եւ ինքն կայսր չէ այսուհետեւ յապահովս:

(Յայնմ հետէ անհնարին թշնամութեամբ էր կայսր ընդ չայոց թագաւորին եւ հանապազ նիւթէր դաւ հնարաւորութեամբ՝ զի կամ բունութեամբ եւ կամ գաղտ յարեւէ արհանիցէ, եւ զերացն մենքենաւորութիւն ծածուկ իսկ թղթովք առ նէր յանձն Տրայիանու՝ որ անցեալ կայր յայնժամ ի չայս փոխանակ Տերենտուայ ի գործ զօրագարութեան զնդին չառմայեցուց: Տրայիան յետ գրաւելոյ զմիտս թագաւորին քաղցրութեամբ եւ ողորով, մերթ աշտով թուղթօ ողջունացոյցս ի կայսերէ չբարեկամութեամբ եւ մերթ ինքնին ի խրախուճութեամբ թագաւորին բազմելով, եւ այնպէս յետօտս ուրեմն յորինեալ յարդարեալ զամենայն մենքենայս դաւուն՝ մեծարանօք ի ճաշ հրաւիրէր: Ահն թագաւորն յանդէտս եւ անց բազմեցաւ ի տաճարին խրախուճութեան ի պատուական բարձին: Իբրեւ ընտիրք համադամացն առաջի եղան եւ առնմն մեծ հնչէր ի ձայնէ բարբառոյ տղեացն նուազարանաց եւ փողոցն պրնգաց եւ իբրեւ ընդ զինիս մտին, ինքն կոչնաւէրն (կոմս Տրայիանոս) պատճառանօք ի բաց ել ի հացէն, եւ անդէն մի ոմն ի բարբարոս զօրուէ սակրաւորացն (²)

¹ Յեւ վերոգրւած էլ 351:

² Suprae.

զէն վերացուցեալ յարձակէր հարկանել զԹաղաւորն՝ մինչ զեռ-
 րազմեալն էր, զի գուցէ արանայցէ ի բաց: Այն իբրև ետես
 Թաղաւորն՝ ուղղեցաւ ի բազմականին եւ հանեալ զերանն՝ յտան
 եկաց պաշտպանել անձինն ամենայն զօրութեամբն. այլ հարեալ
 Թափանցանց ընդ կուրծսն անկաւ ասպալեալ ծակոտեալ պա-
 տառեալ եւ ի հարուածոցն կրկնելոց: Փրփրէր սիռէր արիւնն
 ի տաճարին զարդարելոյ եւ ցրուեցան ի բաց բազմականքն զար-
 հուրեալք (Յ74) 1:

Այսպիսի իմն օրհասիւ վախճանէր Թաղաւորն մանուկ՝ որում
 համակ ջատագով մտեալ արդարացուցանէ հռոմէական պատմա-
 գիրն, հակառակ վկայութեան տոհմային պատմագրութեանն՝ որ
 նախ ասպատակեալ զնա զնէ ի կայսերէ: Այլ որպէս ինչ եւ
 իրքն իցեն՝ սակայն լի էր անիրաւութեամբ նենգաւոր գործ սպան-
 մանն « յընթրիտ անդ՝ որ եւ յԼուքսիտոն (հիւրընկալն) Պոնտոս,
 ասէ պատմագիրն, ակնածելի է», : Այն իսկ մանուկն աղէտք են
 զի այնպիսի այր որպիսի Տրացիանոս կոմս էր, լինէր գործի հնարա-
 ւորութեան անագորոյնն եւ կասկածոան կայսեր, եւ գտանէր նմա-
 նող Մարիեղիանեաց ումնմն՝ որ յարեւմուտս զՊարսիսիտ զարքայ
 Առաջաց անդէն ի նմին ասի (Յ74) եւ սպանանել ի հացի:

Ոչ ծեցան զաղբացած նախարարք Հայոց ընդ մահ թաղա-
 ւորին արշակունւոյ, եւ անդէն իսկ ի հացին Պնել նահապետ
 Ենձեւացեաց եւ սպարապետ արեւելեան գնդին յտան կացեալ
 ջանայր խնդրել զփոք թաղաւորին իւրոյ ի սպանչացն, եւ յետ
 գործոցն վճարելոյ զամսարեցաւ խորհուրդ աշխարհորէն զԿառաւ-
 րութեամբ Մուշեղ սպարապետին եւ Հայր մարդպետի. եկաց
 այս բան ի խորհրդեանն՝ անցանել կալ լուռ, քանզի նոյն մի ինչ
 համարէին ի Հռոմայեաց ի բաց կալ եւ Պարսից հեթանոսաց
 ի ծառայութիւն ստրկութեան մտանել 2:

Այսպէս Ամիսնոս զՊապայ, որում բազմօք մանուկնգ վտան օրինակի
 մահու նորս մարտնէ Փ. Բազանդացի 3. նա աւանկի եւ Մ. խարենացի

1 Ամ. Լ. Գլ. Ա.
 2 Փ. Բաւ. Դաբ. Ե. Գլ. 17:
 3 Փ. Բաւ. Դաբ. Ե. Գլ. 18: «Յեւաց,
 ասէ, զեղան մ գաղաւկ թագաւորն
 Յանաց առ իջման զբացն իւրոց (առ
 Յերեմ եւ առ Աբէ), եւ հրաման սայր
 սպանանել զԹաղաւորն Հայոց զՊապ: Եւ
 եղև իբրև ընկալած զայս հրաման ի Թա-
 զաւորն Յանաց իբնան իւր՝ որ էին ի
 Հայոց երբին, սպասէին մահու ի զեղ՝
 սպանանել զԹաղաւորն Հայոց զՊապ: Եւ
 եղև ի զիպտն ժամանակ իբրև զհառ-
 ցն Յերեմն եւ Աբէն զբազարն զբացն
 Յանաց՝ թէ մայն է Թաղաւորն Հայոց
 Պապ, եւ ամենայն մեծածին եւ զբոյն
 Հայոց ընին անգ, եւ եր Թաղաւորն Հայոց
 Պապ բանակեալ է զաշին ի Բազանուդ
 զաւառ ի յաւ անսան անդայն, եւ բա-
 նակ զբացն Յանաց բանակեալ էր անդէն

մա առ բանակն Հայոց սրբային, ապա
 զբազարն Յանաց հաց մեծապէս զբ-
 նեալ յընթրիտ հրակեալ կռնցին զմեծ
 Թաղաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս ըստ
 արժանաւորութեան նորս, որպէս օրին
 էր զայր Թաղաւոր ի հաց մեծ կռել, եւ
 ասնէին կազմութիւն պատրաստութեան:
 Եւ եկեալ Թաղաւորն Պապ յընթրիտ,
 մտեալ բազմեցաւ յուսել եւ յըմբել: Եւ
 իբրև մասնէր սրբայն ի խորան Յերեմ-
 զի զբազարն Յանաց, եւ լեզուն սպա-
 րակի հետեւակն զահան ի նեան, սակաւ
 զբաւայ, շուր ի ներք զարմոք իօրո-
 նին պատեալ պոսկէին. սոյնպէս եւ սր-
 ապա կառնէին ի ներք կուս վտանայք
 եւ ի վերայ հանգրիք զչեղեղայ գաղաւա-
 անին: Իսկ Թաղաւորն Պապ համարէր ի
 մաս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորս զպն
 աւնիցն: Եւ մինչ զեռ ընթրիտն ուսեր,

չէ հեռի ի ժամանակագրութենէ հոռոմայեցի պատմագրին, այնու՝ զի եւ առ նմա հաշուելով զամս թագաւորացն Հայոց ի ներքուստ ի վեր՝ մահն Պապայ անկանի մաս ուրեմ յամի 376: Սակայն եւ այնպէս՝ ըստ պատմութեանն ոչ միայն յերկուց (յարասարին եւ ի սահմային) պատմագրաց անտի, այլ եւ յայսմ իսկ ի սեպհական ժամանակագրութենէ իւրեւ օտարանայ՝ զնելով զՊապ համեմատ ժամանակացն Թէոդոսի Ա., այսպէս:

(Նրա մահուն Արշակայ Բ. աղաչէ, ասէ, եպիսկոպոսապետն Ներսէս զկայսր Թէոդոս՝ օգնականութեամբ Հոռոմայեցւոց թագաւորեցաւցանել Հայոց զորքի նորա զՊապ. գայ Տերենտիանոս սարասելա զօրու ծանու ի Հայս, բերելով զՊապ ընդ իւր եւ մերժի անտի Մերուժան Արծրունի որ գրաւեալ կալեալ էր զերկիրն: Եւսպուհ Բ. զարեալ գումարէ գունդ հարուստ ի ձեռն Մերուժանայ, առարէ եւ Թէոդոս պղզուող սառուարացուցանել զլեզէնսն ի Հայս եւ այսպէս կատարի կռիւն եւ յաղթութիւն ի Չիրուական գաշտին՝ առաջնորդութեամբ Տերենտիանոսի, Ադրէի կոմիե եւ Գորգոնոսի իշխանի հետեւակ զօրուն: Ձազ մուսնայ Պապ զերախտիս կայսերն Թէոդոսի. ի ժամանակի խոսովութեան իրիք ի Բեսաղոնիկ (որս ստղգ թուականն է 390)՝ նշահէ զնա, զՏերենտիանոս լեզէնօք պահապանօք Հայոց ի բաց հալածէ: Դառնայ պարէն Տերենտիանոս հրամանաւ Թէոդոսի, յանկարծ անկանի ի վերայ բանակին Հայոց, առնէ կիսակուր զգլուխ Գնելայ նահապետի Անձեւացեաց սպարապետի արեւելեան զօրուն եւ ըմբռնէ զՊապ: Անկանի յազերս առարի զօրավարին թագաւորն Հայոց՝ մի անդէն սպանանել, այլ յանդիման կացուցանել զնա կայսերն. շնորհէ Տերենտիանոս, յանդիման ընի Պապ առաջի Թէոդոսի ի շղթայս եւ գլխատի սակրով 1:

Եւսլ յայս ի համբռն ընթացից պատմութեան է՝ թէ չէր հնար Թէոդոսի Ա. ունել գործ ընդ Եւսպոյ Բ., եւ ոչ էր նորա այնպիսի զօրութիւն ի Հայոց աշխարհին, Տերենտիանոսն (Տերենան Փ. Բուզանգացայ կամ Տերենտիան Ամփանու), որպէս եւ Ադրէն (Ադէն Փ. Բուզանգացայ կամ Արինթէն Ամփանու) էին զօրօք ի Հայս եւ ի Ախրս (որպէս անաք) ոչ առ Թէոդոսի Ա. (յետ 379 ամին) այլ առ Պաղեսիս նորին առարին աթոռակալաւ: Թէպէս եւ Գորգոնոսն զեռ կենդանի էր առ Թէոդոսի Ա. այնու զի յիշէ նա ի Թէոդոսեան մասնին իւրեւ վերակացու կայսերական կալուածոց (յամի 386), սակայն Տերենան եւ Արինթէ վախճանեալ էին վաղագոյն՝ անկանելով ի ճակա-

սակրուր զորքն ի թիկանց կուտ նորա կարգեալք պատկաւք կային շուրջ զնա վա. յամենայն կուտ: Իբրեւ ընդ զինս մտին, որպէս զառաջին սրբախօթեանցն նուազ մասուցին արքային Պապայ, եւ առհասարակ թմբկահարք եւ սրճիգահարք, քծարահարք եւ փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէտպէս ձայնիւք բարբառեցան: Եւ վահանուար լեզէնին հրաման ետան. եւ մինչ զեռ թագաւորն Պապ զարախօթեան զինին ուներ ի մասուս իւր, եւ նպէր ընդ պէտպէս ամառ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեղեալ բազմալ եր՝ ուներ տալս սակի ի մասուս իւր, իսկ ալ ձեռնն եղեալ էր ի գոստապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յալու ազգերն իւրում, եւ մինչ զեռ բերանն ի բաժակին էր յընդէն, եւ ա-

լըն յառաջ կայս պընդեալ հայեր ընդ պէտպէս ամառն գուսանացն, հրաման լինէր ակնարկելով զօրացն Յունաց: Եւ լեզէն սակրուարքն երկու ի թիկանց կուտ կային ի օպոսու սակիմիբէ վահանօքն, յանկարծօրէն կից ի վեր անեալ զապարտն՝ զարիտեկին թագաւորին Պապայ. մին կիտ զուրն հարկանէր սակրան, եւ մուտ եւս սակրուարն զոլ թափ ձեռնն՝ որ կայր ի վերայ գոստապանին նրանին՝ հարկանէր կարէր եւ ի բաց ընդենայր: Անգէն ի բերանս առաքելք թագաւորն Պապ. եւ զինին ապրիւն եւ արիւնն պարսուցին նովա հանդերք ի վերայ բաժակոլ սիսեղն անկանէր, եւ անգէն ստապէր թագաւորն Պապ: Ընդ չիթեւայ ստանդին խոսովութեան ...»

1 խոր. Գ. ԳԼ. ԼԶ—ԼԲ:

առ անդ ընդդէմ Գթաց առ Ազրիանուպոզեաւ (յամբ 378) ընդ իւրեանց կայսերն ընդ Վաղեսի եւ ընդ 35 զօրավարսն: Ապա յայտ սուրբն է յամենայն կողմանց՝ թէ միայն Վաղեսի ժամանակացն կշռի ժամանակ (6—7ամայ) թագաւորութեանն Պապայ, որով երթեալ կցի այն ընդ ժամանակի թագաւորութեան Տօրն իւրոյ ըստ նորոգ հաշուին որ վերագոյն ընծայեցաւ:

(3) Ետ Փառնեբրսէհի (Փառնայ) ըստ Փ. Բուզ. առնոյր զեպիսկոպոսապետութիւնն սքանչելին Ներսէս Մեծն, թոռն (3ուսկան, յԱթանազինեայ) որ ընդ եղբօրն իւրոյ Պապայ մերժեցան ի կարգէ եպիսկոպոսապետութեանն վասն վարուցն անարժանութեան: Աեալ Ներսիսի ի հրահանգս ի Ղեսարիա Պամրաց (ըստ միաբան վկայութեան Փ. Բուզ. եւ Մ. Խորենացոյ) օւնէր զիտութիւն ուղղիչ եռանդեանն՝ որով եկն ի նորոգութիւն եւ ի յարգարուսն եկեղեցական կարգաց աշխարհին. եղև նա զօդ միաւորութեան երկուց թագաւորացն Հայոց աստի՝ ընդ իւրեանց նախարարացն եւ անտի՝ ընդ զխաւորաց հռոմէական պետութեանն: Ընցք պատմութեան նորա են կից ընդ պատմութեանն Արշակայ Բ. եւ Պապայ եւ ընդ ուղղութեան ժամանակաց նոցա ուղղի եւ սորայն: (3) Երկոցունց տոհմային պատմագրաց պատմի դեղով ի Պապայ վախճանեալ, ապա մօտ ուրեմն յամբ 373—374: Օջաքսորել նորա ի Վաղեսէ ի կղզի մի անքնակ եւ զգառնալ անտի հրամանաւ կայսերն Խէնոզոսի եւ լինել ի տիեզերական ժողովին Առտանդինուպոզեայ (381)՝ ոչ ժամանակագրութիւնն առնու յանձն եւ ոչ արձանագիրք անուանց ժողովոյն այնորիկ, որոց անհնար էր չցուցանել զանուն նորա, որպէս արձանագիրք Նիկիական ժողովոյն ցուցանեն զանուն Արիստակեայ, որ առաւել անձանթագոյն իմն անուն ի (3)ոյնս էր:

Այլ իբրեւ փոխարէն իմն նմին՝ գտանեմք զՍ. Ներսէս ի Ղեսարիա Պամրաց յամբ 371 կամ 372 ի ժողովի (32) եպիսկոպոսաց առ օրոմն Բարսիւղ, զի յանուանէ յիշատակի նա ի միաբանական թղթին առ Վամասոս քահանայապետ Հռոմայ եւ առ եպիսկոպոսունս արեւմտից զի առաքեացին արք՝ որ եկեալ յարդարեացն զիրս եկեղեցեացն արեւելից, ածելով ի միաբանութիւն զեպիսկոպոսունսն յետ այնչափ արիանոսական գժտութեանցն:

128

Քանզի չգոյր Պապայ որդի հուժկու, անապարեաց կայսր Վաղէս առաքել Հայոց թագաւոր զոք արշակունի, եւ ուրախութեամբ ընկալան զնա Հայք (374): Սա էր պատանեակն կորովի Վարազդատ արշակունի եղբօրորդի Պապայ (ըստ Փաւստ. Բուզանդայ). առանց իրիք տարակուսանաց է՝ թէ Վարազդատ

1 ի Բուզ. Ս. Բարսի՝ 69: — 86: եւ վերապն էլ 345—346:

էր զոր փոխանակ Պապոյ պահելոյ ի Տարսն՝ կամէր առաքել ի Հայս Սլաղէս, յառաջ քան զամ մի կամ երկուս: Լք նորա լեալ յաշխարհին Հոռոմոց երեւելի ի բռնամարտիկս եւ ի գազաւնամարտի ի Պիսաս Խաղաղացւոց եւ ի Հեղիուպողիս Եղզարացւոց եւ ի սահմանակողմանս արեւմտից ընդդէմ գերմանական ազգաց (Վոնգորարտաց): Սնոյն արութիւնս քաջութեանց եւ յերում աշխարհին ցուցանէր ի թագաւորութեանն զՏեո աւազակաց պնդեալ ի դժուարս Վարանազւոյ եւ վաղէր զյնի նոցա զԵփրատաւ՝ յորժամ գունդ աւազակացն սրանայր առաջինորա՝ խորտակելով զկամուրջն ընդ որ անցին, եւ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց ի ձեռն եկին¹:

Ընքայ Շապուհ ի վերայ առաջնոց իւրոց ազեաիցն լուեալ եւ զմահն Պապոյ՝ զոր մեծաւ իսկ խնամով ջանացեալ էր ածել զիւրեւ, արամէր տիրէր ի կոր կործանէր: Եւ իբրեւ զայն եւս զգայր թէ զօրանայ իմն զօրն հռոմէական ի մէջ Հայոց աշխարհին՝ զլիաւորութեամբ Տրայիանու բանակեալ (ի Բագրեւանդ), քանզի ոչ միայն ճոխութիւն մեծ էր զօրավարացն Հոռոմոց ի վերայ նորոյ թագաւորին, այլ եւ ըստ խրատու Մուշեղի նոցին զօրավարաց հարցեալ զկայսր՝ հասանէր հրաման ամբացուցանել զաշխարհն անպատուար յերեսաց Պարսից, շինելով մէն մի քաղաք յիւրաքանչիւր գաւառի եւ բազմացուցանելով զբերդան միւշեւ ի Վանձակ Ետրպատականի, եւ զբազումս յազատաց եւ ի շինականաց զինուորեցուցանել կայսերական թոշակօք². ընդ այս ամենացն զարհուրեցաւ թագաւորն:

Տրանջել զանցիցն Պապոյ առաջի կայսեր ոչ կարէր, այնու զի զնոյն անցս եւ ինքն ընդ նորին հայր անցոյց: Եւ մին իրի զայնմանէ լուեալ՝ այլ ինչ մեծամեծ խորհուրդ ի միտ արկանէր. զԼրակ կամ զԼըշակ գեսպանութեամբ առ կայսր առաքելալ խրատ տալը զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին իբրեւ ամենայն իսկ ազեաից եւ շարեաց պատճառք՝ զայն բառնալ ջնջել ի միջոյ, եւ եթէ պոչ, ասէ, չթուի հաճոյ, ապա գոնեայ դադարեցէ այսուհետեւ բաժանումն թագաւորութեանն Սլաց յերկուս, եւ ի բաց ելեալ զօրուն Հռոմայեցւոց՝ որ ի պաշտպանութիւն Սաւրոմակայ ի Սիւրս կայ՝ թագաւորեցէ յայսմհետէ միահեծան Ետրպուր զոր իւրն թագաւորեցուցեալ էր: Բայց Սլաղէս տայր պատասխանի թէ զայժմու հանգամանս երկոցունց թագաւորութեանցն չկարեմ փոփոխել, մանաւանդ զի վասն իրացս պատգիկ վազ իսկ հաւանութեամբ երկոցունցն կողմանց զաշխարհ ի միջի հաստատեցան, եւ ինձ պարտ եւ պատշաճ է պահել ճշդիւ զուխտ դաշանցն (ի փոխման կոչս 374 կամ խկղբան 375 ամին)³:

1 Խոր. Գ. Գլ. Ի:
2 Փ. Բուլ. Գոր. Ե. Գլ. ԼԳ:

3 Ամ. Լ. Գլ. Բ:

Իսկ Խատանականն, Թերեւս վասն զի ժամանակ ի պատարստութիւն պատերազմն կամէր շահել, զրէր այսին պատգամ պատասխանուոյ բարբառելով մեծարանա եւ պատճառելով սնուփս. չէր եւ չէ հնար, առէ, զժառութեանցն կտրել պոնտապի՝ Թէ ոչ եկեացն կացցն ի միջի արք որ ականջալար եւ ականատես զխառի դաշանցն են՝ զոր ես ընդ Եովնանու երի. քանզի զիտէր Ը ապուհ Թէ բազումք ի նոցանէ ի կենաց վախճանեցան:

Ի վարտես իմն անկտու Վ ազէս, եւ խոթհուրդ ի մէջ առեալ՝ հրաման տայր Վ իկտորեայ մագիստրփանասի հեծելոցն եւ Ուրբիկիտի հրամանատարի (դքսի) զօրացն Միջագետաց երթալ վաղ՝ վաղափի ի Պարսս, յայտ առնել առաջի Թագաւորին Թէ զխորդ որ պարծիագ արդար եւ չափաւոր լինել եւ ոչ օտարին ինչ իրաց ցանկանալ՝ արդ յետ բազում անգամ խոստումն Հայոց տայր Թողուլ զնոսս ըստ իւրեանց սահմանագրութեանն եւ օրինաց՝ հասակ զհետ պնդեալ գործես օտէպ գարան, եւ դարձեալ Թէ չկորէ կայսր Թողուլ առանց պաշտպանութեան զՍաւրոմակն, եթէ պիտոյ ինչ այն ընկիցի:

Ըրար իմն էր այն յայտարարութիւն եւ ոչ հեռի ի պատուոյ հրամեական պետութեանն: Սակայն չեզեւ իրացն լուծումն, եւ հրեշտակք Հռոմայեցւոցն գտան օկարագոյնք, քանզի առանց զիտոր հարցանելոյ՝ ընկալան գաւառս ինչ ի գաւառաց Հայոց աշխարհին, սակաւս յոյժ, զոր մատոյց նոցա Թագաւորն իրրեւ բաժանելով իմն զաշխարհն յիւրեանս, զի յայնմհետէ մի խառնեցի կայսր յիրս մնացելոց մասանց Հայաստան աշխարհին եւ Վ ըաց: Աւ անդէն իսկ եւ իսկ յետ դարձի հրեշտակութեանն հասանէր յարքայից պրքայէ Սուրբին՝ որ էր երկրորդ Թագաւորութեանն Ըրեաց, մատուցանել զնոյն գաւառս եւ կայսեր: Թէպէտ եւ մեծաւ շքով եւ առատութեամբ եզեւ ընկալեալ հրեշտակն, բայց զարձաւ ձեռնունայն, քանզի մերժեցաւ ինդիր նորա ի կայսերական արքունեացն (375):

Տայր պատրաստել այնուհետեւ կայսր Վ ազէս կազմութիւն մեծ պատերազմի՝ զի գարնայնի ելլէ արշաւանաւ ի Պարսս ընդ երիս առաջս երեքուճք զնոքք, եւ ամապարեալ վարձէր զօրս ի Սկիւթացւոց (այս ինքն ի Պ-Թաց): Իսկ Ը ապուհ արքայ իրրեւ ի դերեւ ելեալ տեսանէր զամենայն՝ որում մտտի յուսոցն ունէր ակն, անհնարին ի բարկութիւն բրդէր. եւ իրրեւ լսէր Թէ արշաւել որսարաստի կայսր, արհամարհեալ իմն զնա, գործ ի ձեռն տայր Սուրբնայ երթալ զբաւել, եթէ հարկ ինչ իցէ եւ զօրութեամբ զմտու, զնահանգան Հայոց զոր Վ իկտոր կոմս եւ Ուրբիկիտս յանձն առին Թողուլ նմա, եւ զգուեղս Հռոմայեցւոցն որ ի պաշտպանութիւն Սաւրոմակայ արքայի Վ ըաց կային՝ նեղել բազում եւ մերժել անտի զՍաւրոմակ: Այլ ըստ հրամանին նոյնպէս եւ ար-

դիւնքն կատարեցան վաղվաղակի (376)։ Սակայն գործ պատերազմին յերկուց կողմանց պատգամաւորութեամբ յամէր։ Վասնզի որպէս թերեւս ծերութիւնն եւ երկեւղ առաւելութեան զօրութեան Հռոմայեցւոցն խափանէր զթագաւորն Մրեայ, նոյնպէս զՎաղէս՝ շարժումն եւ դղրդումն մեծ ի մէջ Վթաց ազգին, որ ի Խորակիա գիւմէին, արգելոյր ի բախելոյ։ Իբրեւ գոյժ անհնարին ի կողմանց Խորակացւոց հասանէր, մինչ չեւ երթեալ անդր՝ ածապարէր առաքէր առ արքայ Շապուհ զՎիտոր մագիստրոսնս հեծելոցն՝ զի ըստ պահանջելոյ ժամանակին զբաւ իրացն արաոցէ, եւ այնպէս ամօթալից դաշամբք Հռոմայեցւոցն լինէր վախճան հակառակութեանն, եւ կոմն Քրայիանոս իսկ առեալ զլեզէսնսն որ ի Հայոց աշխարհին էին՝ խաղայր այնուհետեւ ի Խորակիա ի վերայ Վթաց, եւ այսպէս թողաւ Հայաստան ի ձեռս զօրութեանն Պարսից (376)։

Ալ Ամիանոս, ոչ Եւնապիոս եւ ոչ Օսիմոս որ զայոց դաշանց յիշեն՝՝ ասեն ինչ ճշդիւ զզայժմանացն, սակայն կարգ բանիցն Ամիանու եւ կարգ պատմութեանցն որ զինի՝ ցուցանեն թէ առ Շապուհ յամօթալից դաշինս անդ զՀայաստան աշխարհ՝ որպէս պահանջէրն, զոր եւ վաղ ի նմին ամի զբաւեալ իսկ էր ի ձեռն Սուրենայ։

ՍՈՒՂ զինչ յայնժամ ի դէպ էր անցանել ընդ Վարազդատ՝ թագաւոր կացուցեալ ի կայսերէ։

Ս. Խորենացի՝ որ զսկիզբն եւ զկատարած (կամեայ) թագաւորութեանն Վարազդատայ դնէ առ Թէոդոսիւ Ա., ամբարտաւանեալ յարութիւնս իւր՝ ոչ հնապանդէր, ասէ, խրատու վերակացուաց զօրացն Հռոմայեցւոց, նա եւ ընդ Շապուհ Բ. խօսէր հրեշտակութեամբ գործուցանել զաշխարհն ի Պարսիկս։ Ազգ լինի զօրավարացն Հռոմայեցւոց՝ որոց հրամայէ կայսր Թէոդոս Ա. առաքել առ ինքն զՎարազդատ ակամայ՝ եթէ ինքնին չյօժարի գալ։ Երթալ երթայ Վարազդատ, բոց կայսր եւ ոչ տեսոյ արժանի առնէ զթագաւորն Հայոց, այլ շղթայակապ առաքէ ի Թուղիս կղզի։ Այսպէս երկու թագաւորք Հայոց մահուամբ կամ գրեթէ մահուամբ պատժին ի Թէոդոսի Ա. Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ առաքէ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ զօրք եւ զօրավարք հանդերձ՝ թագաւորել ի միասին, որք եւ տան մաքապատերազմի ընդ Պարսիկս մեծաւ քաջութեամբ։

Սակայն այս գրութիւնն պատմութեան է ամենեւին ի հակառակութեան ընդ ընթացից տիեզերական պատմութեանն։ Նախ զի ըստ ժամանակագրութեանն ոչ միայն Արշակայ, ոչ միայն Պապայ (+ 374), այլ եւ ոչ Վարազդատայ ամս չորս թագաւորելոյ (374—377) տակաւին գոյ հնար ունել ինչ տուրեւառ ընդ Թէոդոսի Ա. որ յամի 379 եկաց կայսր։ Ի գրութեան աստ՝ հակառակ հռոմէական պատմութեան՝ լեզէսնք եւ զօրավարք Հռոմայեցւոց ի Հայս են գտնելոյ ցամա 378, ուր նոքա վաղ ելեալ էին անտի յառաջ քան զամս երիս ի ժամանակի զի կորանաց դաշինքն կուէին։ Դարձեալ ի ամին դրութեան Հայաստան՝ ոչ միայն մինչեւ ցամա ցայն, այլ եւ յետ այնորիկ կայ մնայ բովանդակ եւ

1 ԱՄ. Լ. ԳԼ. Բ. Կ. ԼԱ. ԳԼ. Ե. 2 ԵՆՊ. ԳՂ. ՀԵԼ. ԶԵԲ. Գ.

անընդհատ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ չցուցանի ի միջի ժամանակ տիրելոյ Պարսից համարէն աշխարհին : Կա եւ համարէն իսկ նկարագիր գործոյն չէ ինչ այնչափ յանկ բարուցն Թէոդոսի :

Ապա հարկ է յայլ իմն գրութիւն պատմութեան դիմել՝ որ առաւել միաբան հռոմէական պատմութեան իցէ :

Իսա Փ. Բուզանդացւոյ, Վարադդատ՝ որ սպան զսպարապետ կամ զզինակիր իւր զՄուշեղ նահապետ Մամիկոնենից կամ ի քսութենէ դայեկին իւրոյ Բասայ Սահառունւոյ՝ որ ակն եղեալ էր իշխանութեան նորա, եւ կամ ունելով քէն ընդ Մուշեղ իբրեւ ընդ պատճառ մահուան հորեղբոր իւրոյ Պապայ, մերժեցաւ յաշխարհն Հռոմոնց ի պարտութիւն մատնեալ առ Կարնով յապատամբ կողմանէն հակելոյ ի Պարսիկս զխաւրութեամբ Մանուէլի եղբոր Մուշեղայ, որում աջակից էր Բարիկ նահապետ Մունեաց : Այսպէս մերժի թագաւորն առեալ ի կայսերէ . քանզի (ըստ սմին առհմային պատմագրի) զօրք Հռոմայեցւոցն չէին անդ, զի յետ Պապայ՝ չյերկարեցին նորա շատ մնալ անդէն ¹ : Սմին համեմատ են եւ ընթացք արապքին պատմութեան (առ Ամիրխանու), քանզի աստի առաքեալ կայսեր զՎիկտոր երթալ վճարել զերս դաշանցն ընդ Շապհոյ յամի 376՝ անառուս արձակէր իսկ եւ իսկ զՊրոփուաուրոս եւ զՏրայիանոս ընգէննզն որ ի Հայս էին՝ ընգգէմ Գլթաց ի Թրակիա ² :

Յառաջ մատուցեալ ասէ նոյն առհմային պատմագիր թէ յետ զՎարադդատ մերժելոյ՝ անկաւ ընդ ձեռամբ Պարսից՝ աշխարհն, որդիք Պապայ տակաւին անհասակաչափք՝ անանէին ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց Զարմանդխտոյ, առաքէր ի Շապհոյ Սուրէն՝ պարսիկ մի ձոխ ի նախարարաց, 10,000աւ՝ յարդարել զերս Հայոց աշխարհին իբրեւ մարզպանութեամբ, եւ շահել զսիրտ տիկնոջն արքունական պարգեւօք : Նոյնպէս եւ Ամիրխանս կամ ի վերջ կոյս նորին ամի (376) եւ կամ իսկզբան 377 ամին ասէ առաքել Շապհոյ զՍուրէն՝ այնպէս զի առանց պատերազմի նուաճեսցէ ընդ ձեռամբ զերկիրն, բայց միանգամայն կազմութեամբ զէն ի գործ արկանելոյ՝ եթէ եղիցի դիմադարձութիւն, եւ արդեամբք իսկ, ասէ, առ ի բուռն զերկիրն վաղվաղակի եւ մնաց իսկ այնպէս ընդ ձեռամբ նորա վասն հանգամանաց իրացն Հռոմայեցւոց ³ : Ապա ըստ համեմատութեան երկոցունց պատմագրացս Յ կամ Կ ալք թագաւորութեանն Վարադդատայ, որպէս ինչ սայ նմա Մ. Խորենացի, զեռեղին կարի քաջ ընդ մէջ ամացն 374. յորում նստու, եւ 377՝ յորում մերժեցաւ Վարադդատ :

Յետ մերժելոյ Վարադդատայ թագաւորեցին հորեղբորդիք նորա Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. կամ ընելով վերջոյն իբրեւ երկրորդ առաջնոյն (ըստ Փ. Բուզանդացւոյ) եւ կամ հաւասար (ըստ Մ. Խորենացւոյ), կամ իսկ եւ իսկ յետ (աքսորանացն) Վարադդատայ (ըստ Մ. Խոր.) եւ կամ յետ ամն ինչ սակաւս կալոյ ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց Զարմանդխտոյ եւ

1 Բուզ. Ե. Գ. Լ. Բ.
2 Ամ. Լ. Ե. Գ. Ե.
3 Ամ. Surenas dedit negotium ut ea...arma repeteret, si quisquam repugnaret...Haec ut statuerat matura-

ta confestim, nec emendari potuerunt nec vindicari, quia rem romanam alius circumsteterat motus totius Gothiae Thracias licentius perumpentis.

ընդ առաջնորդութեամբ Մանուէլի Սամբակոյ եւ Բարկան Սիւնեաց նահապետի, առնելով Արշակոյ կնուխեան զդուստր Բարկան (ըստ Փ. Բիզ. զՍարգանդութեամբ զդուստր Մանուէլի), եւ Սարգանդակոյ զդուստր Սահակոյ ասպետի: Սարգանդակ վախճանէր յիս տարեւոր թագաւորութեանն: Էջտ ամաց ինչ թագաւորութեանն Արշակոյ՝ ընկին գաղիք Պարսից ընդ Հռոմայեցւոց (Ինէտրոսի Ա. ընդ Շապուհայ Գ.) ժամս Հայոց աշխարհին, բաժանելով գաղիսահայ ընդ երկուս՝ յարեւմտեան եւ յարեւելեան, թագաւորութեանն մնարով ի բաժնին Հռոմայեցւոց, եւ ունեւելով քաղաք զԵփեսոս զՍարգիս: (Բանդի ըստ Ս. Խորենացոյ՝ լուսահանրեցաւ Արշակ ընդ քրիստոնեայ իշխանաւ ընկել, եւ դարձեալ՝ զի ի Հռոմայեցւոց սահմանաց անտի էր մայրն): Իսկ կողմն պարսկային առաջնորդէր այնուհետեւ պարսիկ մարզպանս: Բայց զի բազումք ի նախարարաց այսր կողմնն սկսան գալ ժողովել առ Արշակ արքայ ի բաժնի Հռոմայեցւոցն, նմին իրի հարկ համարեցան այնուհետեւ արքունիքն Տիգրանի կարգել թագաւոր քրիստոնեայ արշակունի ի բաժնի անդ իւրեանց՝ զԽոսրով Ա. զթագաւորն Արարատոց, ունեւելով քաղաք Գլխուար զՍարգանդակոյ կամ զՍար քաղաք: Հրովարտակաւ երգման հրովարտել կոչեցան նախարարք գալ առնուլ իւրաքանչիւր զիւր արարս, սպասնացեալ՝ զքնկելոցն դատասկերտս գրաւել յարքունիս:

Միամտեալ կացին մնացին առ Արշակոյ սնունդակիցք արքայի եւ մերձաւորք, Գարա որդի Բարկան տեառն Սիւնեաց աներոց նորա՝ սպարապետ իւր, Գազաւան որդի Սպանգարատոյ տեառն Շիրակոյ եւ Արշարունեաց եւ Պերոզ յազգէն Պարթևանացւոց, թող զայս յայլեայլ նախարարութեանց որ ի նոսին յարեալ էին: Իսկ այլքն ամենեքին ելին խաղացին այսէն յիւրաքանչիւր ժառանգութիւնս՝ որ էին նոցա ի բաժնին Խոսրովու:

Թեմպէս եւ չորսմաս ինչ նոցա ընդգէմ Արշակ արքայ եւ ոչ արգել զոր, այլ եթող զնոսա ազատ երթալ ի կոչ Շապուհայ որպէս էր իսկ խոստացեալ սմա, սակայն վաղվաղակի յայլ իմն կերպարանս իրքն շրջեցան, եւ անկաւ թշնամութիւն երկոցունց բաժանաւոր թագաւորացն ընդ միմեանս:

Սահակ ասպետ աներ Սարգանդակոյ, որոց երկիւր կալուածոց էր ի բաժնին Հռոմայեցւոց, կրեալ արհամարհանս յԱրշակոյ, քանզի գրդէր զսա տիգիմն Սիւնի ընդգէմ սաստիմն՝ որպէս թէ զարդ արքունական ունի սա ի փեսայէն իւրոն մտայեալ, եւ զի քսութիւն եւս սուս զնմանէ մատուցաւ յարգաւանոց իւրոց ի Սպեր գաւառէ, անկաւ պարտով սու Խոսրով: Մեծարեալ ի նմանէ եւ առեալ կալուածս ի ժառանգութենէ նախարարոցն այնոցիկ՝ որ ի բաժնոցն Պարսից առ Արշակոյ մնացին, կարգեցաւ

տպարապետ արեւելեան թագաւորութեանն Հայոց: Եւ պատահալք ի դէպ յաջողէին ցուցանել նմա զգորութիւն զինաց իւրոց. Վ անստեղծալք վարժք յասպատակութիւն՝ ազաւինեալք յանձուկոց Տայոց՝ դեէին արշաւան յիշխանութիւն երկոցոնց թագաւորացն Հայոց: Խաղտոց ի վերայ նոցա տապեան, զկէտն սատակեալ՝ զայն վարէր փախտական մինչեւ ի կողմանս Մանանաղոյ: Աստ ուրեմն ի կողմանս Մանանաղոյ՝ Սամել Մամիկոնեան ի մտերմաց Արշակայ՝ արգելեալ փակեալ ունէր յամուր ուրեք այրի զօրոց զերիս ի նախարարացն՝ որ վաղ ի բանի էին ընդ ասպետին յորժամ առ Արշակայ էր, զՍուրեն Խորխոռունի, զՍահան Առուեղեան եւ զԱշխարատր Վիմարսեան, որք զգանձան Արշակայ՝ ի ժամանակի զի յաճողէն Հանույ ի Կոստաստանէր, յաճեալեալ գային առ Խորոյ: Մինչդեռ Սամէն առնուլ զայն ջանայր՝ ըստ զիւրաց հասեալ ասպետին մերժէր զՍամելեանս եւ ընդ նախարարացն երեցոնց հասուցանէր զգանձան առ արքայ Խորոյ՝ որ հան անտի մասն եւ արքային Արեայ: Չուր պահանջէր Արշակ արքայ զգանձան ի բաց. իրրեւ սպառէր պատգամաւորութիւնն՝ եւ Արշակ խաղալ զորաժողով ի վերայ Խորոյ: Անարարէր եւ սա ի կողմնց ծովուն Վեգամայ, սակայն եւ այնպէս եզիտ նա զԱրշակ մեկալ ի սահմանս թագաւորութեան իւրոց ի գաւառին Վանանդայ. խոնքեալ ճակատն յարեւել զաշտին, ի պարտութիւն մասնեցաւ թագաւորն արեւմտեան, անկաւ Վարա Արունի ի խառնուրդան եւ ելանէր Արշակ փախստեայ սակաւաւորոք: Հասանէր իսկ զհետ նորա սպարապետն Խորոյու, որ պընդեալ էր սակալ զհետ, թէ ոչ քաջն Վազաւոն յետս դարձեալ յարձակէր ցրուէր զհետամուտսն եւ այնպէս տայր ժամ Արշակայ փախստեանն: Այնպէս էր նա ի կեանս յետ պարտութեանն. մաշարայտեան արտիւ յարեղեաց նահանգի վախճանէր թագաւորն լաւ ի լաւաց թագաւորացն Հայոց (386): Անորդի անց Արշակ յաշխարհէ եւ ոչ խեղդոս կացոյց զոք այնուհետեւ յաթոռն, այլ կոմսք ի կայսերէ կացին ի հռոմէական բաժնին¹, նստեալ որպէս հաւանութեան թուի ի Վարին: Վրխաւորութիւն իմն ի վերայ նախարարացն ունէր քաջն Վազաւոն իրրեւ Ստրատելատ:

Այսպէս մասն մի Հայաստանի յամի իրրեւ 386 լինէր նահանգ հռոմէական, կամ բառնայր մեծարոյ թագաւորութիւն Արշակունեացն միով մասամբն: Թէպէտ եւ ըստ Մ. Խորենացոյ Խորոյ Վ. եւ Վ. ռամշապուհ գոնեայ տեսչութիւն ինչ ի վերայ նախարարաց այնք մասին ընդունին ի կայսերաց, այլ վազ առ խեղդոսիւ Ռ. տեսանեմք եւ զայն բարձեալ: Չօրապար սորա Անատողիոս եկեալ շրջեալ ընտրէ զՎարին՝ առնել քաղաք ամրու-

¹ «Եղիմ ժամանակ հետե, սակ Պրու եւ երբ կայր կաճէր՝ կացուցանէր ի վերայ կոմսոս զտամագիր ի վեցերորդ գորու Հայոց. զսա եւ պիմ առ մաք կոչէին (Վասն զինուած. Գ. Գլ. Ա.) մշա զր քր կոմս»

Թեան Հռոմայեցւոց պահապան գնդին. ածաւ ջուր ջրանցիւք ի ներքս, բաղանիք կձեայ ի վերայ ջերմ աղբերացն յօրինեցան, եւ շինեցաւ քաղաքն շուրջանակի խոր փոսիւ եւ պատուարաւ, կաղմեցան աշտարակք շուրջանակի՝ ժայռաւորք կամ բոլորածեք, յորոց մին առ անուն Թէոդոս, եւ մթերանոցն ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի՝ Մարտիրոն, եւ համօրէն իսկ քաղաքն՝ Թէոդուպոլիս, սակայն ի Հայոց առաջին անունն պահեցաւ¹. (սկսեալ յամէ իբրեւ 421 կամ 2) : Առաջինն նախարարք առանց իրիք աղբեցութեան Հռոմայեցւոցն՝ ըստ սովորական կարգի պայազատութեանն յաջորդէին զտանուտերութիւնն, զնշանս եւեթ պատուոյն (զհանդերձան ոսկեթելս եւ ականակապս եւ զկօշիկնն) ի կայսերէ ընդունելով : Ապա առ Անտոնիւ կայսերաւ իբրեւ նախարարք ամանք ապստամբեցին գլխաւորութեամբ Խղբեայ եւ Ղեւոնդեայ, յետ նուաճելոյ զնոսա կայսեր՝ արկ զնոսա յիշխանութենէ եւ հրամանս ետ այնուհետեւ մի ժառանգութեամբ ունել նախարարաց զտանուտերութիւնն, այլ զոր կայսր ընտրեցէ՝ նա կացցէ ի նահապետութեանն : Թէպէտ եւ այսպէս հաւասարեցին իմն նախարարք ընդ այլոց ինչ պաշտօնէից հռոմէական պետութեանն, սակայն զորք շուրջ զնոքօք՝ ոչ ի հռոմայեցի լեզւոնաց էին, այլ ըստ հին սովորութեանն իւրեանց ունէին զօրս ի Հայոց զԼուրեամբք մինչեւ ցժամանակսն (Յուստինիանոսի² :

Մ. Խորենացի զժամանակ Թագաւորութեանն Արշակոյ (եւ Ապարշակոյ) կռէ վերջին ամացն Թէոդոսի Ա. եւ ժամանակին Արկաղեոյ նորին որդւոյ, դնելով զնոսա Թագաւորեալ ի Թէոդոսէ՝ որ առաքէ զնոսա զօրօք եւ զօրավարօք՝ երթալ նաուցանել փոխանակ Արաղդատայ, քանզի (ըստ Մ. Խորենացւոյ) առ Թէոդոսիւ Ա. էր Հայաստան համակ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոցն : Այնպէս զի վասն դաշնոցն՝ որով յետ այնորիկ բաժանեցաւ Հայաստան, ինքն Շապուհ Բ. (այս ինքն՝ Շապուհ Գ.) պաղտաի եւ Արկաղ յանձն եւեթ անու սարգեալ ի զօրավարացն վաստակելոց : Եւ քանզի այսպիսի իմն հանգամանս պատմութեան յայնժամ ի բաժանման Հայոց աշխարհին դնէ մատենագիրն, յայն սակս չիշխէ ինչ տալ զայնր իմն միկնութիւն՝ թէ ընդէր անհամամտ մեծ պարսկային բաժինն քան զհռոմէական բաժինն իցէ :

Եւ ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան, նա եւ ըստ իւրն իսկ համարոյ սկսելոյ ի ներքուստ ի վեր՝ միայն առաջին ամացն Թէոդոսի կռօնսով Թագաւորութեանն Արշակոյ եւ Ապարշակոյ, եւ ի Հայաստանի՝ յորում շահեալ տիրեալ էր պարսկային աղբեցութիւնն՝ չէր հնար Հռոմայեցւոց իսկ եւ իսկ տալ ինքնօրէն Թագաւոր Հայոց փոխանակ Արաղդատայ (մերժելոյ) : Կայնպէս եւ Արշակոյ Գ. յետ հնգամեայ ժամանակի Թագաւորութեանն՝ լինել առ Արկաղեաւ, եւ առ Արկաղեաւ դաշնոց ի միջի կռել՝ անհնարին իմն է, զի այն դաշինք առ հարան նորս եգան, իսկ առ Արկաղեաւ (որ բուն կռի ժամանակացն Առամշապհոյ Հայոց կացելոյ Թագաւորի) էր հանապազորօք հաշտութիւն :

Դիւր պատմութեանն ֆ. Բիւզանդացւոյ (Թողեալ զանգեպ ինչ հան-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԹ :

2 Պրոկոպ. Ասոն լինուած. Գ. ԳԼ. Ա :

գամանն) պրազգ իմն է: Յեա վարազդատայ մերժելոյ՝ է համօրէն աշխարհն ընդ իշխանութեամբ Պարսից: Արքայորդիքն որդիք Պապայ՝ են ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց արշակունւոյ Ջարմանդիտայ եւ ընդ դպեհուութեամբ ասան Մամիկոնեանց եւ Աիւնեաց, եւ մարզպան պարսիկ ունի առ ժամն զտեսչութիւն աշխարհին:

(Յայսմ իրաց հանգամանս՝ ձեռս ասն Հայք միւսանգամ ի Հռոմայեցիս: Այնի աշխարհատորով ի կարին եւ կացուցանի Արշակ ընդ եղբօրն թագաւոր ընդ հովանաւորութեամբ Հռոմայեցւոց ի վերայ համօրէն աշխարհին:

(Յեա սակաւ ինչ միջ միւսանգամ զօրանայ պարսկային կուսակցութիւնն՝ որ ձեռս տայ ի Պարսիկս, խնդրելով ի նոցանէ թագաւոր զոք արշակունի՝ ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեանն: Առաքի Խոսրով պատանեակ արշակունի ի Հայս զօրօք: Յախօի այնուհետեւ Արշակ թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց ելանել ի կողմանս Եկեղեաց՝ ապաստանել յօգնականութիւն Հռոմայեցւոցն:

Այնուհետեւ կայսր եւ արքայից արքայ խօսին դեսպանութեամբ ընդ միմեանս, լինին գաշինք ի միջի եւ բաժանի աշխարհս ընդ երկուս, յերկուս թագաւորս բաժանաւորս, յԱրշակ՝ որոյ փոքր բաժին էր, եւ ի Խոսրով՝ որոյ մեծ էր բաժինն, մին ընդ Հռոմայեցւոց եւ մեւն ընդ Պարսից իշխանութեամբ:

1) Խորենացի ոչ երբեք թողու զՀայաստան ի ձեռս Պարսից, Փ. Բիւզանդացի՝ երկիրս թողու, մի յեա մերժմանն վարազդատայ՝ ըստ բովանդակ մասանց, եւ մեւս առ Արշակաւ Գ. միով մասամբն նա տարեւոր իմն մարզպանութիւն յեա դաշնացն դնէ, եւ սա նոյնպիսի ինչ մարզպանութիւն յեա վարազդատայ՝ յառաջ քան զԱրշակ Գ.: Փ. Բիւզանդացի այսմ եւեթ երաշխաւորութիւն ստուգութեան ունի՝ զի յեա վարազդատայ դնէ զՀայաստան ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեան յամս ոչ սակաւ:

Ասա ոչ գոյզն ինչ նպատակ ի լուսաւորութիւն պատմութեան եւ ժամանակագրութեան Հայոց լինի արտաքնոցն մատենագրութիւն: Մեկնի ի մէնջ Ամմիանոս՝ թողեալ մեզ վկայութիւն թէ յեա 376 ամին տեւեաց Հայաստան ամս ոչ սակաւ ի նմին հանգամանս, Պարսից ճոխացեալ անդէն եւ Հռոմայեցւոց թողեալ անպատասպար՝ չկարացեալ զինուք առնուլ զերաւունս իւրեանց՝ ցորքան ժամանակս ի Գծաց պատերազմունն գրաւեալ էր պետութիւնն, այս իւրն՝ ցամաք 382 (ցերրորդ ամս Թէոդոսի Ա.)¹: Ի դիպող իմն ժամու հասանէ մեզ ի թիկունս մեւս եւս արտաքին մատենագիր՝ Թեմիստիոս փիղիսոփոս եւ Ճարտարախօս, սինկղիսիկոս ժամանակակից ի կոստանդինուպոլիս, որ հաստատագոյն արարեալ զբանն Ամմիանու առաւել եւս ճշդէ՝ ի Ճառին զոր ի սկզբան 383 ամին աւաջի Թէոդոսի Ա. խօսեցաւ: Հայք, առէ, (որպէս եւ վիրք) ի սկզբանէ թագաւորութեանն Թէոդոսի Ա. էին զէն ի ձեռն թշնամիք տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ սակաւն (ի սկզբան 383 ամին) չեն Հայք ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց. սակայն գոյ յոյս ընդ հուպ ընդունելոյ զնոսս այսրէն, եւ այն՝ առանց արեան, քաղցրութեամբ, որպէս սովորութիւնն էր Թէոդոսի Ա. 2: Յընթացս նորին ամի

1 Յե վերագոյն էլ 515, Ծան. 3:
2 Թեմիստ. Ճառ ԺԶ. "Հայք... (Մեր-
ժեցին յինքեանց, կամ) ընդդէմ դարձան
(περοδοσιγιστα) հռոմէական պետութեան:
... Արպէս Սկիւթացւոց (Գծաց) առանց

արեան եւ արտառուց յազմեցաք, այս-
պէս եւ զՊարսիկս ոչ յեա բազմս (οὐκ
αὐς μακροῦ) անցուք զմեք. այսպէս եւ
զՀայս ընկալցուք միւսանգամ":

յիջի իմ զօրավարացն Թեոդոսի առնել յազմութիւնս քն յարեւել
 (ի կազմին Միջագետաց) : Այս քն առանց արարեալսանաց է թէ ի
 մուսում ամի (384) Շապուհ Գ. առաջէ հրեշտակութիւն առ կայսր ի
 Կասանդինուպոլիս վասն հաշտութեան կամ դաշանց, յորում յոյս է
 թէ որոշին իրք Հայոց աշխարհին¹, այնպէս՝ զի վազազոյն քան զամ
 387 մասն մի Հայաստանի իցէ ընդ ձեռամբ Հռոմայեցւոցն (առ թէ-
 դոսի Ա.) իբրեւ նահանգ հռոմեական ընդ սեպհական նախարարք :
 Քանզի ի կես այսր ամի (387, 14 Յունի.) գրէ կայսր Թեոդոս Ա.
 օրէնս քն առ Գադրան (կամ Գազանաս) սատրապ կամ նախարար
 Մոսիսոս՝ ապ յետ զոսկին պատկական զնշանակն հարստակութեան (զոր
 թերեւս զօրագլուխք յունական զօրաց հանեալ էին ի կոմսնց անոխ) :
 Ի նմին օրէնս կայ յիշատակ առ հասարակ եւ զլոյս իմ նախարարաց
 Հայոց եղբւրց ընդ հնազանդութեամբ կայսեր, այլ այն օրէնք առ
 գլխաւորագոյնն ի նոցանէ գրին՝ վասն այցոցն եւս Ք. Բրշափ գլխաւորեալ
 գոյնչափ գեղեցիկ է յայսմ վայրի միաբանութիւն առհասարակ պատմու-
 թեան առ Մ. Խորենացւոյն՝ յորժամ ասիցէ սա թէ յետ վախճանին
 Արշակայ Գ. «սչ կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր. այլ ա-
 ռաջորդէր նախարարացն այնր կողմն քաջն Գաբրուսն . եւ աշխարհին
 իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կռեալ, (կռմս, այս ինքն՝ զօրավարս
 կողմակալս) » :

(Նա թողջ զմեզ Ամմոնու՝ երկուս իմ գլխաւոր կեսս ունիմք
 վասն ճշգրից զժամանակ թագաւորացն ի Պատրիկ միշտել ցվաւաճարոհ,
 (համեմատելով ընդ թուոց ամոցն զորս մուսմ մուսմ ի նոցանէ այս Մ.
 Խորենացի), այս ինքն զամն 374 (իբրեւ ամ մահուան Պատրիկ եւ թա-
 գաւորութեան վարազդատայ) եւ զամն 384 (իբրեւ ամ դաշանցն եւ
 բաժանման Հայոց աշխարհին) : Մ. Խորենացի այս վարազդատայ ամն 4,
 ապա թագաւորեաց սա 374—377. այս Արշակայ Գ. ամն 5 յառաջ եւ
 ամն 2½ յետայ քան զդաշինսն, ուր՝ համեմատութիւն արապին պատ-
 մութեանն շտայ աւելի քան զամն 4 կամ 4½, այս ինքն՝ 383—386
 կամ 387 սկսեալ . իսկ Խասրոպայ Գ. այս ամն 5. բայց քանզի ի միա-
 բանութենէ Խորենացւոյն ընդ Կորեան առանց արարեալսանաց գիտեմք
 զսկիզբն թագաւորութեան վաւաճայցոյ՝ ապա հարկ իմն է ապ Խաս-
 րոպայ ամն իբրեւ 7, 385—391 : Մնան միտոյք ընդ մէջ ամոցն իբրեւ
 377—383, եւ 384—385. զառաջին միջոցն թերեւս քաղ լուսցու
 մարդպանութիւնն Սուրենայ յետ մերժմանն վարազդատայ (լուս փ. Բի-
 ճանդացւոյ), եւ զերկրորդն՝ մարդպանութիւնն զոր յետ դաշանցն այ-
 նոցիկ միշտել ցվաւաճարութիւնն Խասրոպու Գ. անն Մ. Խորենացի :

1 Որոս. Պամ. : Գակաս. : Կլաւդիան.
 Հիւպատ. : Ղերան. :
 2 Մատեան Թեոդ. Գիբք ՃԲ. Ց. ՃԳ.
 Օր. 6 : «Գազանայ նախարարի Մոսիսոս
 աշխարհին : — Սահմանեմք զսկին պատ-
 կական ապ օրէն յետս եւ զարեւոցա-
 ննէ առ նոսս՝ յորոց սչ ըստ օրինի թուի
 հանեալ, զի ըստ հին սովորութեանն օրի-
 նակի՝ ամենայն նախարարք ի սիրոյ հպա-
 տակութեանն՝ օր պարտէ հռոմեական սե-
 բութեանն, պսակ յիւրեանց ի սեպհական
 ընկոյ արացնն մասուցանել փաստաւոր-
 ութեամբ՝ մորսմ լուսաւորութեանս (Se-
 renitali) : Յունեալ ՃԼ. Կազանդացն Յու-
 ճայ, ի Կասանդինուպոլիս, ի վաղնի-
 սիսնեայ Աւգոստոսայ՝ կրթորդ անչամ, եւ
 յեւարդոսայ հիւպատութեանն, (387) :
 3 Խոր. Գ. ԳԼ. ԽԶ :

Յետ վախճանին Արշակայ Գ. փրէր Խոսրով Գ. միահեծան ի Պարսկացիին Հայաստանի՝ որպէս ինչ կոչին արտաքինք ի մասնեագրաց՝: Դ, ա եւ նախարարքը յունական կողմնն եւ Գազաւան իսկ ինքնին զխովին՝ որոց ծանր էր լինել առանց թաղաւորի արշակունոց, յղեցին ամենեքին միարան պատգամ առ թագաւորն Այրարտայ՝ անցանել առ նա պայմանք անյիշութեան յանցանոց, ժառանգութեան առաջնոց կալուածոցն եւ պաշտպաներոյ ընդդէմ գործակալաց կայսեր զայնոսիկ՝ որ ի բաժնին ապառնիցին կալուած: Ը նորհեցան կամ խոստացան պայմանքն մուրհակաւ հիքելով խաչանշան, այլ կալուածք յարքունուստ սահմանեցան վասն այնոցիկ՝ որոց կալուածք վաղ այրոց էին տուեալ. եւ խոստանայր թագաւորն Գազաւանի Պամարականի՝ Արշակունոց ի մօրէ (Մարշանուշայ) գրել ի սոհմ Արշակունեաց, եւ այնպէս անցին նախարարեանն ամենայն: Միայն Սամել Սամբկոնեան (որոյ էր սպանեալ զհայր իւր ի պարզան եւ զմայրն Արծրունի Տաճատուրհի) յինքն ըմբռնեալ զթուղթս երկոցունոց կողմանցն՝ անկաւ առ Թէոդոս Ե. յերկիրն Հռոմայեցաց:

Առ չմերկարէր թագաւորն ի միահեծան թագաւորութեանն. քանզի այն իսկ զի բարեկամեցաւ ընդ կայսեր եւ հան յեպիսկոպատագետութիւն զՍահակ զորդի Դերսիսի, անհրաման ի թագաւորէն Արեաց (380)՝ աճ զսա (զ՛ ապուհ Գ., ըստ այլոց ժամանակագր. զՄրտաշիր Ե.) ի ցասունն: Իբրեւ յղեցաւ ի թագաւորէն Արեաց մեղադրութիւն՝ հանդերձ սպառնալիք՝ ըմբոստացաւ Խոսրով: Յոյս թագաւորին ի կայսր Թէոդոս էր՝ ընդ որում իսկ եւ իսկ սկսաւ լինել պատգամագնաց, խոստացեալ դարձուցանել ի նոսա զաշխարհն համօրէն: Սակայն վաղ ոմանց յիւրոց անտի նախարարաց գուշակ ի գուռն լեալ՝ արքայորդին Պարսից (Արտաշիր, ըստ այլոց ժամանակագրութեան՝ Վաւա՛) զօրու ծանու ի Հայս հասանէր, եւ անկանէր Խոսրով անջան ի բուռն, զի ոչ միայն կայսր ձեռնթափ էր ի նմանէ՝ առ ահի մեծի իրիք պատերազմի սարսափամ գրգռելոյ, այլ եւ ինքն թագաւորն Հայոց չժամանեաց ունել ինչ թիկունս օգնականութեան ի սարմատական ազգացն: Այ միայն Խոսրով ի թագաւորութեանէ, այլ եւ ամենայն նախարարք խախտեցան յեւրոքանչիւր պատուոյ յոր կարգեալ էր զնոսա Խոսրովու, ընդ նոսա եւ եպիսկոպոսապետն Սահակ: Թէոդէա եւ զՍահակապուհ զեղբայր մերժելոյ թագաւորին մատոց ի բարձ թագաւորութեանն, այլ թողաւ զունդ ստուար Պարսիկ ի Հայոց աշխարհին:

Առ սարաւ Արտաշիր զԽոսրով արկանել յԱնուշն բերդ հան-

1 Թէոդորեա. ի Թուղթն (Παροισή Αρμενία). սես եւ ի Վարս Հոց, ԳԼ ԻԶ:

գերձ քաջն Գազաւոնիւ: Թէպէտ եւ եղբայր Գազաւոնի Ըլաւարշ եւ Պարզեւ Ըմատունի արամբք 700ովք ջանացան զերծուցանել զայլքայ, բայց շղթայք ոտից թագաւորին խափան եղն, եւ աղբ լեալ իրացն՝ գրգռեցաւ խազմն, Ըլաւարշ եւ Սանուէլ որդի Պարզեւայ անկան ի խռանն, իսկ Պարզեւ ի բուռն անկեալ մորթեցաւ¹:

Ս ևամշապուհ² ըստ Սորեան եւ Խորենացոյ կամ Ստահրաւշապուհ ըստ Լաղեշէի (391 կամ 392—414) խազաղութեամբ վաւեր զառաջնորդութիւն երկոցունց իսկ բաժնից Հայոց աշխարհին. առաջի՛ առ երեքումբք սասանականօք (Ըրտաշըիւ Ի. ըստ Խոր., Սևամ Իրմանաւ եւ Յազկերտիւ Ը.) եւ անտի՛ առ երեքումբք կայսերօք (Թէոդոսիւ Ը., Լոկարեաւ եւ Թէոդոսիւ Ի.): Վան զի ընդ սոսա եւ ընդ նոսա գնայր նա բազում խնատութեամբ եւ զգուշութեամբ: Աչ փոքու իրիք վստահութեան նշանակ է՝ զօք առաջնորդք երկոցունց պետութեանց ընդ Սևամշապուհ ունէին, այն՝ զի թագաւորն Հայոց էջ ի Սիջազեա լուծանել զգրծտութիւն գործակալաց Պարսիցն եւ Յունաց՝ երկոցունց կործանց զարդարն սահմանելով³:

Ըստեղք լուսաւորութեան ժամանակի թագաւորութեան նորա՝ էին Սահակ եւ Սաշթոց կամ Մեարոպ: Յետ Կերսիտի Մեծի առանց հրամանի արքեպիսկոպոսոսացն Կեսարացոց կարգեցան մի ըստ միոջէ յեպիսկոպոսապետութիւն Ըահակ, Օւաէն եւ Ըսպուրակէս: Յետ Ըսպուրակէայ կայաւ զաթոռն հաւանութեամբ Խոտրովայ Գ. Սահակ (388 կամ 389—410) որդի Ս. Կերսիտի, կրթեալ յունական հրահանգօք:

Սահականոյշ՝ դուստր միամօր Մեծին Սահակայ էր լեալ առն Համազասպայ Սամիկոնենի. աներն սորա Սահակ միջնորդ ի մէջ անկեալ ոչ միայն վասն յորդորելոյ ի դստերէն, այլ զի եւ ազնուական տոհմն Սամիկոնեանց միւսանգամ յառաջին բարձրութիւնն ելանիցէ, յետ մահու Սահակայ ասպետի՛ ինդրէր ստէպ ի Խոտրովայ զՀամազասպ հանել ի պատիւ սպարապետութեանն: Իայց որպէս հաւանութեան թուի՛ ի Գազաւոնէ ածաին թագաւորն, որ զրեթէ զգործ սպարապետութեանն ունէր: Ըյլ իբրեւ երկրորին ի միջոյ հեռացան՝ բարեխօսէր այնուհետեւ Սահակ առ Սևամշապուհ վասն նորին ինդրոյ: Իբրեւ չկամէր թագաւորն անհրաման յալքայից արքայէ զերսն կատարել՝ առ Սահակ թուղթս ի նմանէ եւ երթեալ առ արքայն Պարսից՝ մեծարեցաւ ի նմանէ, ընկալաւ ոչ զսպարապետութիւնն միայն զերոյ փեսային, այլ եւ համօրէն տոհմին Սամիկոնենից՝ ամբառնալ

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԻ:

2 Ի Խոտրովայ հետ սկիզբ լինի գործական սոսանց թագաւորաց Հայոց՝ Իբրեւ առ պիտի թագաւորին Պարսից, սբ ա-

ռաջինքն բռն ընա եւ բուն հոյ կամ գործեւ սնուածք:

3 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԻ:

ի հինգերորդ գահ նախարարացն, եւ թողութիւն վասն զաւակի ազգին Պամնարականաց եւ Ամատունեաց, որ վնասակարն համարեալ էին, զի մոցնն այսրէն ի ժառանգութիւն հարցն կայուածոց, բայց առանց գահուց հայրենականաց: Այս ամենայնի կատարուին յանձն լինէր հրովարտակաւ Արտաշրի (կամ Վ. ամայ) առ թագաւորն Հայոց (393—395):

Սերոպ ի Հացեկաց գեղէն Տարօն նահանգի, ծնեալ յամի 361 (+ 441, 13 Սեհեկանի) ի հօրէ՛ որոյ Վարդան անուն էր. աշխարհ ծնընդեանն եւ հօրն անուն (զի է անուն սեպհական տանն Մամիկոնենից) յայտ առնէ՛ թէ ի Մամիկոնեան տոհմէ էր Սերոպ: Եւ եւ սա վարժեալ ի մանկութենէ ի յունական հրահանգս, (ըստ Մ. Խոր.) սնեալ եւ ուսեալ առ Ս. Կերսիսի (կամ ի դպրոցն կարգեալս ի նմանէ): Առ Արշակաւ Պ. էր յարքունիս իրրեւ ատենագալիր, եւ առ Խոսրովու Պ. թողու զարքունիսն առեալ զանձն վարուց միայնակեցութեան: Անտ զորանայ կրթական ուսմամբ դպրոցի վանականութեանն՝ ելանէ ի քարոզութիւն, շրջելով ընդ համօրէն աշխարհն, ի գինաւէան Պողոթան՝ ուր տակաւին կայր հեթանոսական խմորն եւ հնչէին ցուցք նախնեացն հեթանոսականք, ի Աբենիս, ի Վերս եւ յԱղուանա: Ապա ուրեմն հայերէն նշանագրացն գիւտիւ (406) դնէր զհիմն տոհմային ուսման՝ ոչ միայն վասն ժամանակին իւրոյ, այլ եւ վասն դարուց բազմաց:

Առ հանդարտ եւ իմաստուն թագաւորաւս ոգի առ աշխարհն Հայոց եւ անդէն ներքուստ ի ներքս՝ լռելով անդադար հակառակութեան նախարարութեանցն ընդ միմեանս եւ ընդ թագաւորին: Գործէր նա ձեռն ի ձեռն ընդ եպիսկոպոսապետին եւ ընդ համօրէն կղերականաց՝ որոց էր պատուադիր², օգնական էր նա նոցա ի կրթութիւն բարոյից ազգին եւ ի յստակութիւն կրօնից ջնջմամբ հեթանոսութեանն: Եւր սաաար եւ յառաջացուցիչ դպրութեան ազգին իւրոյ հոգարարձութեամբ գիւտի հայերէն նշանագրաց եւ կարգմամբ դպրոցաց սահմանելով զծախսն յարքունուստ: Ո՛ր ապր թէ եւ գլխութիւն պայազատին իւրոյ եւ որդւոյ հասանէր նմա հանել ի գլուխ: Թողեալ նորա ուսար մի զԱրտաշէս տասնամեայ՝ վախճանէր խաղաղութեամբ, յետ Խոսրովայ Ռ. լեալ առաջին եւ վերջին թագաւոր Արշակունի՝ որ մեռանիցի անշարժ յաթոռոյ միահեծան թագաւորութեանն՝ յոր միանգամ եւ (414):

131

Խոսրով Պ. որ անդատին յամէ 395 արձակեալ ի կապանացն կայր ի նմին բերդի՝ դարձաւ յաթոռն՝ երթալով ի դուռն Սահա-

1 Խոր. Գ. Գ. ԵԱ. ԵԱ.

2 Կրթմ.:

կայ վասն գործն իրաց: Ինչորեսաց իտարով եւ զչրահաս զորդի Վազաւանի, այլ մինչ չեւ հասեալ նորա ի Սաղաստանէ, վախճանէր թագաւորն՝ թագաւորեալ ամիս 8 կամ ամ մի՝:

Մարտի արքայորդին Շապուհ յաթոռ թագաւորութեանն շայոց, քանզի այսպէս իմն խորհէր հայրն (Յապիերտ Ա.) պարսիկ թագաւորաւ եւ խնամութեամբ Սասանեանց ի մի սղջ Մրեաց եւ ի մի օրէնս Սաղգեղանց ձուլել: Ընդէն իսկ եւ իսկ գառնայք արգեւք ազգն ընդդէմ բռնութեանն, այլ այն ինչ վախճանեալ շտանադասաց սպարապետի՝ չկայր որ զլուխ զործայն: Ընկալէս եկն եմուտ Շապուհ ի շայս բերեալ ընդ իւր զչրահաս հանդերձ այսովք վտարանդեօք: Սակայն չկարաց նա հաճել զսիսս նախարարացն, զի չգտին հրապարք մեծութեան եւ հուսութեան տահմին Մրշապունեաց եւ ոչ կրօնից եւ օրինաց հաւատարութիւն. չմեծարէին զնա թագաւորարար՝ յորսսկամ ի խաղու, նա մանաւանդ թշնամանեցաւ իսկ բազում անգամ, որպէս յԵտոմայ Սոխացւոց յորոս ցառւց ի խորամարտան եւ ապա յորոս կնջաց ի շամբո, եւ ի Շաւասպայ Մրծրունւոյ ի մականական խազնն՝:

Կմին իրի չեն ինչ այն զարմանք թէ լուեալ Շապուհ զհօրն հիւանդութիւն՝ իսկ եւ իսկ անապարեաց ի Տիգրոն, այլ անդէն նենդ զործեալ զնա սպանին, եւ անց յաթոռն Վաւամ Ե. (421) Սակայն վաղ հրաման տուեալ էր Շապուհ զօրավարի պարսիկ զնդին՝ որ ի շայս էր, ըմբռնել ածել զմեծամեծս շայոցն զհետ նորա ի Տիգրոն: Եւս պնդեցին զանձինս շայք, անց կաց ի զլուխ իրացն քաջն եւ աջողն՝ Վերսէս Ղիճրակացի, ժողովեցան նախարարք իւրաքանչիւր զօրք, ետուն ճակատս ընդ զնդին Պարսից եւ անկաւ զօրավար նոցա ի ձեռն Մարտանայ Սպանդունւոց: Վաւամբ էր այնուհետեւ Վաւամ զօրս յաշխարհն շայոց, այլ ամբացան նոքա յիւրաքանչիւր ամուրս եւ ի լիբինս եւ անտուտ անկանէին ստեպ ի վերայ պարսկական զնդին, որով երեւեղ ընկին մանաւանդ Վանանդացիքն նահատակեալք քաջութեամբ: Եւսպէս աւերէր ամայանայք աշխարհն անտերրնչութեամբ յամս 3 կամ 4: Ի միտ առ թագաւորն Մրեաց թէ առանց նախարարացն շայոց չմարթի տիրել շայոց աշխարհին. եւ ի ձեռն Սմբատայ ասպետի ցուցանէր զանձն յօժար ի հաշտութիւն: Եւսպեցաւ ի նախարարաց անախ միաբանելոց ի ձեռն եպիսկոպոսականին Սահակայ Սմբատ եւ Վարդան Մամիկոնեան որդի շամադասպայ թոռն Սահակայ ի դուռն արքունի: Յանձն առ Վաւամ Ե. կնքեցաւ մուրհակ անխշոութեան յանցանաց, ի բացել մարզպանն եւ տուաւ թագաւոր Մրտաշէս Բ. որդի 18ամեայ՝ Վաւամշապուհոյ, տուեալ նմա անուն պարսիկ Մրտաշէր (422—428), այլ շայք գոնեայ ի մատենագրութեանն՝ կոչեցին զնա յաճախ Մրտաշէս:

1 խոր. Գ. ԳԼ. ԾԵ. 2 խոր. Գ. ԳԼ. ԾԵ. 3 Կրիւն, խոր. եւ Եղէէ:

Այլ զեղծ բարք մանկանն թագաւորի ձանձրացուցին զնա-
խարարն. եպիսկոպոսապետն՝ որպէս ի զբաստութիւն զթագա-
ւորն, նոյնպէս եւ զոսա յորդորէր ի համբերութիւն յուսով ուղ-
ղութեանն: Այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր. միաբանեցին նա-
խարարն ինդրել ի թագաւորէն Արեաց դատել բառնալ զթա-
գաւորն իւրեանց եւ տալ փոխանակ՝ մարզպան պարսիկ: Յակայն
չառ յանձն միաբանել ընդ նոսա եպիսկոպոսապետն. «Ինձ քա-
լեցի, ասէ, մատնել գայլոց զիմ մելորեալ ոչխար, եւ ոչ պատել
զբեկեալն կամ զհիւանդացեալ, այլ գահագէժ առնել...: Տ. Խմբող
ընկել սյռ, ասէ, փոխանակել զիմ ախաացեալ ոչխար ընդ ա-
ռազը գալանի, որոյ առաջութիւնն է մեզ պատահար»: Այլ
նախարարացն խարկանք բանքն թռեցան, որպէս թէ յապաղեցէ
զնոսա՝ տալ ժամ պատաստութեան թագաւորին: Հաւատտե-
ցաւ ի խորհրդեան նոցա՝ ընդ թագաւորին մերժել եւ զքահա-
նայապետն իւրեանց. սնցին առ Ա. ասով հանդերձ Սաբանկա-
տմաք արժեկեացի (ի Ռֆումեակաց) փառասէրն երկցու՝ կալ չարս-
խոս զթագաւորէն թէ ապտատնութիւն խորհի եւ զեղծ է եւ թէ
ի Հռոմեացիս զլեալ է նա խորհրով: Առեցան ի դուռն թա-
գաւորն եւ եպիսկոպոսապետն, եղև փարսիշ (հարցափորձ
քննութեան) ի մեծի հրապարակին եւ առանց զնելոյ ունին բա-
նից Արտաշէսի՝ ընկեցաւ ի թագաւորութենէ, որպէս ցանկա-
ցեալ իսկ էր Ա. ասով եւ առաքեցաւ մարզպանութեամբ Ա. Ե.
Թիհրաշապտոհ ի Հայս, եւ յեպիսկոպոսապետութիւն՝ Սար-
մակ (429) զոր եւ յաջորդէր Ռոբէշոյ ասորին (430—432):

Այսպէս բարձաւ հարստութիւն Արշակունեակաց եւ ի Հայոց
աշխարհին՝ աեւեալ բաւեալ ասն իրրեւ 580 (150 նախ քան
զՌ. — 428 յետ Ռ.), եւ սպառեցաւ առհմն արքունական,
արիւն Արշակոյ մեծի՝ ի վերջին թագաւորն յԱրտաշէս, որպէս եւ
մեւ. Ե. Ե. ասոհմն արշակունի քահանայական՝ ի Սահակ: Համարեալ
էր այնուհետեւ ի Հայս առհմն Արշակունի՝ Պատմարակամոյցն:

(Յետ սակաւ ինչ միոյ զգըւմն կարաւ զնախարարն, այլ կա-
րի անազան: Ս. Սահակ՝ ի խնորոյ միոյ մնաին ազգին առնու. միւս
անգամ ցամն 440 զհոգեւոր վերակացութիւնն յետ Ռոբէշոյի,
առնելով հակառակութոս զՂ մուէլ ասորի (432—437 կամ 8):

Գ.

Վասի Սիւնի Տարղան, Վարդան Մովսիսեան, Ըն Յաւիբրի Ա. անէ Ղարի
 դէն Մաղրեղանց, աշխարհոտեղով յԱրարաշար (450), դիմագոյնաւորիկն Հայոց լին
 է յետո, ճակար յԱրարդեան գաշարին (451): Կողոտան նախորդոցն եւ այլապար
 (452—464): — Կրկին Ըն Պարոնց անէլոյ Ղարոյ է Տորոնիկն, դիմագոյնաւորիկն
 եւ գործերաշնամտ Վահանայ, Ղարոն արտանետանց Պարոնց (յակ 482), Կարղա
 նաւիկն Վահանայ (484):

132

Ի ԲԱՌՆԱԼ Թագաւորութեանն Հայոց՝ այն ինչ ել ի գլուխ
 զոր յ200 ամաց հետէ նիւթեալ հնարէր հարստութիւն Սասա
 նեանցն: Բայց այս ոչ եթէ սոցա ինչ առաւելագոյն զօրութեամբ
 եւ կամ նոցա տկարութեամբ դիպեցաւ, այլ զի երկողին կող
 մանք՝ ներքինն եւ արտաքինք կարկառեցին ձեռն ի միմեանս ի փ
 միարանութիւն, իւրաքանչիւր վասն անձանցն շահու: Ըմենայն
 հաստատութիւն Հայոց Թագաւորութեանն՝ որոյ միահեծան
 ազնուապետական առաջնորդութիւն էր, ի միարանութեան նա
 խարարացն ընդ միմեանս եւ ընդ Թագաւորին կայր: Սակայն վաղ
 իսկ նախարարք՝ որոց բարձք եւ պատիւք եւ աստիճանք ի Թա
 գաւորէ անտի զօկիզընն ունէին, տակաւ մեծացան սահմանք,
 զօրութեամբ, ամուր ամուր քաղաքք եւ բերդիք. հպարտա
 ցոյց զնոսա եւ հնութիւն ազնուականութեան նոցա. եւ այնպէս
 չէին ինչ զարմանք թէ զայցեն նոքա բազում անգամ ի վէզ ընդ
 իւրեանց Թագաւորին: Բոտ նմին համեմատութեան վտարաբե
 ցաւ, նուազեաց պատիւ մեծարանաց տոհմին Արշակունեաց եւ
 նշմարեցաւ թէ երերի Թագն նոցա եւ աթոռ՝ առանց ձեռաց նո
 ցա: Կրտաւայքն Արշակունեաց տեսին զանձինս բարերարս եւ
 երայտաւորս ազգի եւ տակի Արշակունեացն: Կրտ առանիկ ըմբռ
 նուցն՝ իսկ Թագաւորացն եւ ժամանակք ինչ անխշխանութեան
 ցուցին նոցա եթէ Թագաւորի առանց նոցա չմարթի ընել, այլ
 քաջ մարթի նախարարացն՝ առանց Թագաւորի: Կը որք ընտրու
 թեամբ կամ խնդրովն իւրեանց սովորեցան գնել Թագաւոր, ըն
 դելեալ չհամարեցան ինչ օտար մերժել զնոյն կամ խնդրել
 բառնալ ի միջոյ: Ըպա յետոյ յայն չափ իրքն հասին՝ զի ոչ պա
 տիւ ինչ եւ ոչ բարձ առանց միջնորդի կարէին ընդունել ի Թա
 գաւորէ անտի իւրեանց (անդատին ի ժամանակէ անտի Վասմշա
 պհոյ), ոչ մեծ ինչ պատուհաս կամ սաստ, այլ Թագաւոր նոցա
 էր բուն յարքունիս Տիգրանի: Օհարի աշխարհին՝ զոր Թագաւորն
 հանեալ տայր, կարէր հանել այնուհետեւ մարգպանն՝ որ էր բա
 զում անգամ հայ յազգէ, զայրուձին՝ սպարապետն նոյնպէս հոյ,
 եւ այլքն եւս մի ըստ միոջէ. եւ այսպէս զրեթէ ստուեր իմ
 թուէր այն՝ որ ի միջոյն բարձաւ:

Թէպէս եւ այդպէս ստուեր թագաւորութեանն էր որ ի միջոց բարձաւ, եւ ներքին զօրութիւն Հայոց աշխարհին այնպէս հզօրացոյն էր ի բարձման թագաւորութեանն՝ որպէս դուն ուրեք յառաջագոյն առ թագաւորութեամբն լեալ, սակայն եւ այնու՝ զի որոշեալ էր գաւազանն միայն տոհմին Արշակունեաց, կապ եւ ամեն կայր փառասիրութեան բազմաց: Վմին հակառակ յետ անկանելոյ ազգին Արշակունեաց ի բաց՝ ըստ առաւելուլ յուսոյ թագաւորութեանն՝ յաճախեցին հրապոյրք, որք բաւական էին գրագուել շարժել զերեւելիս ի նախարարացն՝ նմին անկանել զհետ, եւ իւրաքանչիւր իսկ ի խոնարհագունաց նախարարացն ջանային ի բարձրութիւն՝ տեսեալ թէ խախտեալ քայքայեցաւ առաջին դասաւորութիւնն եւ ամենայն կայր կախեալ զհաճոյից արքունեաց Արեաց աշխարհին:

Վիտացին եւ արքունիքն Տիգրանի վարել սովին ներքին հանգամանօք աշխարհին, եւ ածել այնուհետեւ զգործ միաւորութեանն ի կատարումն բովանդակութեան՝ ձգելով զնոսա յորէնք տէրութեանն: Շապուհ Բ. որ յիւրում ի բուն աշխարհին հաւլածէր մոլեգին զքրիստոնեայնն (330—366 եւ 378, 379) երկուցեալ զանդիտէր զնոյն ընդ Հայոց ցուցանել, մինչ չեւ հաստատութեամբ տիրեալ աշխարհին: Թագաւորք ոմանք՝ որ յետ նորակացին, մեղմագոյնք էին, նմին իրի եւ չեն ինչ զարմանք Արտաշրի տալ Հայոց թագաւոր զՎ ռամշապուհ եւ Վ ռամայ Վ. վարել ընդ նմա սիրով ի սպառ, եւ Յագկերտի Ն. որ ի բնէ միտագոյն ի քրիստոնեայնն էր եւ ի մոզուց անտի անաստուած կուչեցեալ՝ տալ զիտորով միւսանգամ ի թագաւորութիւն ըստ Հայոց խնդրելոյ: Նյւ ի վերջին ամեն յորժամ դառնացաւ նա ի վերայ քրիստոնէից (յամէ 418) աւերելով Արշայ եպիսկոպոսի տորուշան մի յաշխարհին Պարսից, թագաւորեցոյց զիւր որդի զՇապուհ ի վերայ Հայոց՝ զի տուրեւառիւք, իրախութեամբք եւ խնամութեամբք ի դեն Մագդեղանց զաշխարհն արկանիցէ: Բայց յետ քառեամ անարգարար թագաւորելոյ՝ գրգռեցաւ համօրէն աշխարհն եւ նախարարք ի մարտ պատերազմի ընդդէմ զօրութեանն Արեաց, ապականեցաւ եղծաւ աշխարհն մինչ չեւ նուաճեալ. լերինք եւ ափափայք լցան փախտեալք, մինչեւ յետ երից ամաց թողութիւն յարքունուստ լեալ ի Վ ռամայ Լ. նորոգեցաւ խաղաղութիւնն, եւ տուաւ Հայոց թագաւոր վերջին: Սոյն իսկ համառօտութիւն իմն պատերազմին Վ արդանանց է եւ նորին յառաջատիպ նմանութիւն: Սակայն եւ այնպէս հարկ էր պայազատի նորին թագաւորի՝ Յագկերտի Բ. (439—458 ըստ միարան հաշուի մերոցն մատենագրաց) զնոյն գործ միւսանգամ փորձել յետ բառնալոյ թագաւորութեանն:

Վ աղ յամի 421 Վ ռամայ Լ. գրգռեալ էր մարտ պատե-

բարձի ընդ Հռոմեացեաց, եւ զօրափար թազաւորին Ներսէ Հա-
րաւ ի զօրաց Կայսերն Թէոփոսի Բ. յԱրքազդէն նահանգի՝ որ ընդ
Պարսից իշխանութեամբ էր: Մտի անց կախն ի Միջագետ:
(Յետ յաղթութեանց ինչ պաշարեցին Հռոմիք զՄժրին, այլ
չյաջողեցան, որպէս եւ ոչ Պարսիկք յաջողէին ի Թէոփոսապոլեաց
(Միւսհայաստանի) պաշարմանն: Հայստփոսով չստու իրացն ա-
ռաջի պիկաներ Թէոփոս խազազութիւն՝ զի թերեւս դարպառն
ընկցի հարածանացն, եւ կեցան ի միջի դաշինք 100անեայ խազա-
զութեանն¹:

Ստիպյն եւ այնպէս նորին որդի եւ պսցազատ Սագիբոս
իրբեւ կոչեաց յառաջ միւսանդամ զՄիհրնեբոսն ի գործ հա-
զարապետութեանն կամ վարչութեանն, որ առ հարն նորս ի
բաց կացեալ էր ի նմին պատուոյ՝ երթալ տալ զանձն ի պաշտօն
կրակատան միջ ի կրակատանցն, նորա խորհրդով միւսանդամ
գրգռէր պատերազմն ընդ Հռոմեացեաց, քանզի անհարն
թշնամի էր նոցա հազարազետն: Գիւնեցին յանկարծ Պարսիկք
եւ հարն մինչեւ ի քաղաքն Մժրին՝ առ սրով կային լեզեմք
Հռոմեացեաց. աւերեցին զքաղսւմ գաւառս Հռոմեցն սասա-
տափաւ, հրձիւք եղին եկեղեցիք, կուտեցաւ աւար բազում: Ի
նմին ժամանակի եւ ի պահանջութիւն Հայոց աշխարհին յեր-
անցն Հռոմեացեաց եւ կամ վասն ասնձեղց զՀայս՝ զի մի սարս-
տամբեալ ձեռս ի Հռոմոն տայցեն՝ առաքեցաւ գաւնդն ասորգա-
տաբան գալ ունել պահ մօտ առ Բագաւանաւ²: Այլ Թէոփոս
Բ. ոչ այն արութեան միւրք էին եւ ոչ ժամանակացն հանգանօք
թողութն մեծի իրիք կուռոց առնել սկիզբն, առաքեցաւ իսկ եւ
իսկ Միտառդես սպարապետ Արեւելից կամ Միտփոքաց գանձաք,
եւ սքքն պարսիկք՝ որ փախստեաց անկեալ էին ի Հռոմեացիս
փոսն քրիստոսնութեան եւ պաշտպանէր նոցա Մտտիկոս հայտա-
պետ, առան ի ձեռս ըստ ինորոց թագաւորին եւ այնպէս նոր-
գեցաւ խաղաղութիւնն (410—411)³:

(Յետ այնորիկ եկեալ պարճանօք յարեւմտից գառնացք յարե-
ւոս կոչս թագաւորն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Վուշանաց
կամ Հոնաց: Մնդէն իսկ յարշաւանի անդ՝ Միհրնեբոսն յորձ
եւ ինքն իսկ թագաւորն ամէր ակն, դրդէր դրգռէր զնա այնու-
հետեւ ոչ միայն ի հաղածանս քրիստոսնեցիցն՝ որ անդէն ի Պար-
կաստանի էին, ճանաւանդ յետ սպասամբութեան իրիք ի խա-
րատան յառնելոյ, այլ եւ ի վերայ Հայոց աշխարհին եւ Ա-
ղուանից եւ յի բաց մատուցանէր նմա խորհուրդս: Մեծ եւ պի-
տանի է, առէ, աշխարհն Հայոց, այլ մօտ եւ սահմանակից կոչ-
անք իշխանութեան եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի. բաց թէ

1 Սուր. է. 16—21. Սուրմ. Բ. 4: 2 Թէոփոսոս. Ե. 39: Եղե՛ն էլ 18
Թէոփոս. Ե. 37: Քրստիկ. Աղեւսանդ. 1: Պարսիկ. Պարս. պարս. Ա. 2:
3 Սուր. Գ. 9. Գ. 9է:

մերոց օրինաց ընտանեցուցանելը զնոսա, այնուհետեւ զմեր թա-
գաւորս սիրեն եւ զԱրեւոց աշխարհս՝ ի կայսերէ հեռացեալ . եւ
յորժամ Հայք սերտա մեր լինին՝ Ա իրք եւ Ազուանք այնուհե-
տեւ մեր իսկ են:

Գառա եւ ի Հայոց աշխարհէ տունն Արևնեաց օգնական խոր-
հրդոցն Միհրնբտհի: Ի վարուց իսկ ի Արևնիս փոփոխ յա-
ջորդէր կուսակցութիւն Հայոց եւ Պարսից: Անս Անգղիայ աներոց
Արշակայ Բ. Արևնեաց նահապետի՝ յառաջ մատուցաւ ի Ը ապհոյ
Բ. Ա յարինակ Ա.: Բարիկ նահապետ աներ Արշակայ Գ. էր ի
կողմն արա հանդերձ որգւով իւրով Իարայի: Ի վերջ կոչս
երրորդ եւ ի սկզբան չորրորդ դարու ունէր զԻշխանութիւնն Ա յա-
ղինակ Բ. որ իրեն վնասակար յարբունիս, թերեւս իրաւամբք,
սպանու: Ա յարէս անց իշխանութիւն տահմին (յամի իրբեւ 410)
յեղքորորդի անդր ի մանուկն Ա յասակ, որ բազում իմիջ տայր ու-
նել տին: Արբիլ էր լեալ ամենեցուն, խնատուն եւ հզօր յա-
ռաջնորդութեան եւ անուանի ի համբէն աշխարհին: Արդեւ նա
օգնական սրբոյ վարդապետին Մեսրոպայ յառաքելութեան նորա ի
Արևնական աշխարհին, ցուցեալ առ նա հպատակութիւն իրբեւ
որդի առ հայր. կարգեցան անդէն դպրոցք ի հրահանգս մանկը-
տաց. նա աւանիկ եւ սկիզբն իմն մատենագարանի ի Վեդաքունի՝
նշմարեմք: Ա թէ արդարեւ, արդէս եղեւ իսկ յետոյ զմաննէ
ամրաստանութիւն, էր լեալ գործակից կործանման հօրեղբօր
իւրոյ, չէք ինչ երկրայութիւն թէ սովին իրբեւ հանդիսիւ հառա-
տարնութեան առաւել եւս հաճոյ եղեւ յարբունիսն պատանեակն
չոյս եւ խորագէտ, այնպէս զի յետ Ա ԵՏ-Միհրաշապհոյ՝ յանձն
եղեւ նմն մարզպանութիւն Հայոց աշխարհին: Ա յարէս անցեալ
կայր նա բարձու ի վերոյ քան զամենայն նախարարս Հայոց աշ-
խարհին:

Այլ անդէն յիւրում տանն պղտորեալ խանգարեցաւ ամե-
նայն: Ա արազվաղան սիւնի նորին փեսայ գժտութեամբ էր ընդ
դատերն նորա եւ յայն սակս հան մերժեաց զնա Ա յասակ յաշ-
խարհէն: Ա արտազփողանայ հատեալ առ հազարապետն Արեւոց՝
ամրաստան քաներոյն, եւ ինքն դարձեալ ի դէն Մազդեզանց՝
խորհրդակից եւ գործի հազարապետին կցորդէր, զի թերեւս յա-
պրատարնութիւն աներն զրգոխցի եւ նուաճեալ մերժիցի յիշ-
խանութենէն:

Այլ զտանուտէր Արտական աշխարհին վաղ մտորեցուցեալ
էին փառացն տենչանք. ոչ միայն յայնպիսի արձուական արու-

1 Խոր. Բ. Գլ. 2:
2 Կորեւ. «Յորում ժամանակ պար-
գեւեալ յԱռաւելոյ՝ հասաներ է գլխի
էջտանութեանն Արևնեաց քաղ սխալանն
զտակ. սր խորհրդակն եւ հանարեզ
եւ յառաջմաց. ընդհուար իմրատու-
թեամբն Առաւելոյ»:
3 Երէն, Փարզ:
4 Ազգերն յառաջ քան զսն 447 որ-
պէս ամբոփի ի յառաջորանէ կտանաց
Հահապետի:

Թիւն դիմադարձութեան չէր զանձն պատշաճեալ, այլ եւ ժամ պատեհ առաջի արկելոցն ցանկութեանց եւ գեղեցիկ դէպս զերան համարեցաւ՝ խաղալ մեւս եւս քայլ յառաջ հասանել ի կատար բարձրութեանն: Տակաւին կենդանի իմն էին յիշատակք ասմային թագաւորութեանն. ընդ վաստակոցն յուրացաւթիւն զաշխարհն անձելոյ՝ անվրէպ վարձս զթագաւորութիւն չայոց աշխարհին անձինն խոստանայր այս Մերուժան երկրորդ:

Այն էին եւ այլ եւս պատուակալք ի նախարարական ցեղեցն. այրն բարեպաշտօն եւ հօր ընչաւէտութեամբ՝ Վահան Անատունի հազարապետ, որ իրբեւ զհայր համարեալ էր աշխարհին, քաջն Արշաւիր Ղամարական եւ Ներշապուհ Արծրունի. այլ առաջնորդ որ պիտոյ էր նոցա դնել զգէմ՝ նիւթելոցն: Տոհմք Բագրատունեացն եւ Մամիկոնեանց ընդ երկուս բաժանեալ էին: Տիրոց ասպետ (յաջորդ Սմբատայ Պ. յասպետութեանն) իշխան պարսկայինն Բագրատունեանց Տարօնոյ (ուրոյն ի Յունական Բագրատունեաց Սպեր նահանգի) շահեալ էր ի կողմն իշխանին Սիւնեաց: Յունականն Մամիկոնեանք հանդերձ համօրէն Ստորին չայօք էին ի խաղաղութեան կուսակալութեամբ Վասակայ Մամիկոնեանի, ընդ իշխանութեամբ Խէնդոսի Բ. եւ Մարկիանու: Ամենայն յոյս էր այնուհետեւ ի վերայ տոհմին Մամիկոնեանից՝ որ ի պարսկային չայաստանի գրաւեալ ունէին զքաղաքան աստանի. զլիսաւոր տեղի նոցա էր Շահապիվանն: Վարդան Բ. որոյ ընդ քաջութեան հայրենի տոհմին՝ էր եւ նախանձ հաւատոց մայրենի ազգին իւրոյ, ունէր ի ժամանակին զասնուտերութիւնն (անդտին յամէ իրբեւ 433), ունելով օգնական զեղբարան իւր զձմայեակ եւ զձամազասպեան, որք առհասարակ վայելեալ էին ի կրթութեան մայրենի հաւուսն իւրեանց Ս. Սահակայ¹:

133

Այսպիսի հանգամանք իրաց էին չայոց աշխարհին՝ յորժամ հաստատեցաւ ի խորհրդեան թագաւորին պատճառանօք արշաւանին Վուշանաց կոչել զայրուծի իւրաքանչիւր ազգաց քրիստոնէից, մանաւանդ զչայոցն, եւ այնպէս նախ անզօրս զնոսա կացուցանել, ապա հնարիւք մուծանել զմոզութիւնն: չրովարտակք առ ամենայն ազգս տերութեանն՝ Արեաց եւ Անարեաց հասանէին, յորս յետ տալոյ նոցա զաւետիս յաղթութեանն ընդգէմ չասմայեցւոց, յայտ առնէր զսկիզբն պատերազմին ընդ Վուշանաց, եւ կոչէին իւրաքանչիւր ազգք անցնիւր այրուծիով (441): Սգբաթէպետ եւ զահի հարեալ էին ի բեկանելոյ չորոմոց առաջի նոցա, տեղոցն եւ այնպէս չայք եւ Վերք եւ Աղուանք հանդերձ լփնօք,

¹ Կրթիւն:

Նրաւոգիւք, Որդուօք եւ Աղանիւք, նա եւ ի կողմանց իսկ Տաճկաստանի (Մարախայ) խաղացին իւրաքանչիւր այրուձիով հասանել ի ժամադիր տեղին յԱպար աշխարհ:

Օտրկեամ տուան ճակատք ընդ Վուշանաց, բայց չկարաց յաղթահարել զնոսա թագաւորն (442—443): Իբրեւ ետես թէ յերկարի գործն՝ արձակեալ զզօրն մարզիկ յիւրաքանչիւր տեղիս, զայլս փոխանակ նոցա առ իւր կոչէր՝ նովին պատրաստութեամբ, եւ այնպէս իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեալ՝ ամ յամէ դնէր արշաւանս զամս իբրեւ 7 (443—448): Ի նեղ մեծ անկաւ թագաւորն շննաց կամ Վուշանաց, աւերեցան եղծան բազում գաւառք նորա, եւ եղաւ պահակ որմնապատ, անուանեալ պահակն շննաց: Ըռաքէր այնուհետեւ արքայից արքայ աւետիս ընդ ամենայն ատրուշանս, առաքեցան ի զոհս կրակին ցուլք սպիտակք եւ նոխազք գիսաւորք, պսակօք եւ պատուովք մեծարեցան մոզքն եւ մոզպետք: Ս երջին արշաւան թագաւորին (յամի 449 գարնայնի) զրաւ իրացն առնէր. փախստեայ երանէր առաջի բազմամբոս զօրու նորա թագաւորն Վուշանաց ի կողմանս հիւսիսային անապատին, առաքէին ասպատակաւորքն Պարսից՝ գաւառաց, տեղեաց, վայրաց. առան բերդք եւ քաղաքք, գերի եւ առ եւ ապուռ եւ աւար ածաւ յերկիր թագաւորութեանն Պարսից:

Մինչեւ ցայն վայր գաղտ իմն մենքենայէր գողանալ զմիտս քրիստոնէիցն որ ի բանակին էին. երբեմն յաճախէր պարսաւանս օրինաց քրիստոնէութեան յատենի հրապարակաւ, երբեմն տայր հանդէս առնել այլեւայլ կրօնիցն՝ ընդ մոզութեան եւ ընդ քաղէութեան եւ ընդ այլոց ուսմանց եւ զքրիստոնէութիւն ի ներքս արկանելով, «շարցէք, ասէր, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն՝ ընտրեալ կայցուք», եւ յետուստ պատուովք հրապուրէր արկանել նախամեծար զկրօներն եւ զանարգս քան զաւազան եւ զպատուականս առնելով: Սակայն ազատ էր տակաւին պաշտօն քրիստոնէութեանն զոր անդէն ի բանակին կղերականքն յայտ յանդիման կատարէին, նա աւանիկ ընդ ամենայն կողմանսն տարածանէր քրիստոնէութիւնն, քանզի յայտնի բռնութիւն չկարէր արկանել ի կիր, այնու՝ զի ոչ համագունդ ի միում վայրի էին մեծամեծք աշխարհացն իւրաքանչիւր (442—448):

Եւ յաղթութիւն 449 ամին համարձակեցոյց այնուհետեւ գործել աներկիրազոյնս: Մոզքն եւ քաղոքայք բարբառէին թէ աստուածքն որ զյաղթութիւնն ետուն՝ ոչ այլ ինչ հատուցուին ինդրեն՝ բայց զաղանդ քրիստոնէութեանն ի միջոյ բառնալ. նմին միարան էր եւ խորհուրդ աւազանւոյն: Ըռաքէին զեսպանք ստիպաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս պարսկային տերութեանն՝ զարեւել յիւրաքանչիւր օրինաց, արեգական միայնոյ գալ յերկրօպագութիւն, սպաս ունել կրակի եւ զմոզութիւն եւս յայնր վե-

րայ առնուլ յանձն, Ենդէն ի ներքս պահ դրանն արգել զպրու-
 ձին Լայոց, զՎրաց եւ զԵղուանից, եւ Տրաման սաստիւ ի վերայ
 դռնապանացն լինէր՝ զորս յարեւելսն գայցին՝ թողուլ, իսկ յա-
 րեւելից յարեւմուտս արգելուլ զանցսն: Իբրեւ յամենայն կող-
 մոնց փակէր, արկանէր այնուհետեւ ձեռն՝ տաղնապել տանջա-
 նօք, կապանօք, անարգութեամբ, նուազութեամբ թոշակի եւ
 դժնեայ վայրօք ձմերոցաց, երբեմն ստիպելով ուտել միս յազեալ
 եւ երբեմն գումարելով ի նոցանէ գունդս գունդս յերկիր հեռա-
 ւոր՝ յանապատն հիւսիսոյ ի մարտ պատերազմի եւ անդէն զբա-
 զումս մատնելով սրոյ:

Եւ աքեցաւ եւ յաշխարհն Լայոց իբրեւ ի գործ արքունի
 Պենշապուհ կամ Վեհ-Պենշապուհ: Սա զառաջինն եկեալ
 բերեալ զողջոյն թագաւորին եւ խաղաղասիրութիւն կեղծառ-
 րեալ՝ առնէր աշխարհագիր՝ որպէս թէ թողութիւն հարկացն
 առնիցէ եւ թեթեւութիւն այրուծիոյն սահմանելոյ: Եւ լա-
 դեամբք՝ 1. եկեղեցին եւ վանորայն հանգերձ կղերանս որ ապա-
 հարկ էր՝ արկան ընդ տրովք հարկաց: 2. Լարի աշխարհին ծան-
 րացաւ կրկին, եւ անհնարին իմն էին մուտք եւ սակք եւ բաժք եւ
 հասք լերանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց. նա աւանիկ ոչ միայն շէ-
 նաց, այլ եւ աւերակաց իսկ: 3. Երկ բանասրկութեամբ զնա-
 խարարսն ընդ միմեանս եւ յամենայն տան յարոցց խռովութիւն:
 4. Գարգռեաց յարոցց ամբաստանութիւն ի վերայ հայրաբարութիւն
 Վահանայ Եմատունոյ հազարապետի աշխարհին, մերժեցաւ նա
 ի գործոյն եւ ածաւ պարսիկ փոխտնակ նորա (Մշկան անուն):
 5. Եծաւ եւ այք մոգպետ ի գործ դատաւորութեան՝ զի խափա-
 նեցին գատաստանք որ յատեանս եպիսկոպոսացն լինէին:

Իբրեւ այս ամենայն յարդարեցաւ ի քայքայումն միաբանու-
 թեան աշխարհին եւ ի փախուցանել զվանականս, ի ցրուել զշի-
 նականս եւ զի առ աղքատութեան վտանգի դիմեսցին յօրէնս մե-
 զութեան, այնուհետեւ հասանէր հրովարտակ ի հազարապետէն
 Երեաց եւ Ենարեաց (Լարան եւ Քաներան), յորում աւանգէր
 ուսումն զբարաշատական եւ դեն մազդեզն, թէ ի միութենէ (ի
 Օքուանոյ, ի Ժամանակէ) ել երկուորականութիւն արնատարան՝
 երկուց արարչացն (Որմրզդի եւ Երհմենի) եւ արարածոց բարւոյ
 եւ չարի, եւ յանդիմանէր քրիստոնէութիւն իբրեւ վարդապետու-
 թիւն հակառակ մտաց մարդոյն եւ զգայնոց նորա:

Ի նէր ժողով յԱրտաշատ նախարարացն եւ կղերականաց (ե-
 պիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց եւ երիցանց): 317 եպիսկոպո-
 սացն էին երեւելիք (Յովսէփ եպիսկոպոս Եկրարատայ կամ Աա-
 թուղիկոսն, Մեղետ՝ Մանազկերտայ, Ասհակ՝ Արշտունեաց, Լազ-
 նակ՝ Բաղբեւանդայ, Մուշէ՝ Երծրունեաց, Սուրմակ՝ Բաղունեաց
 (երբեմն հակառակաթառ Սահակոյ), Լաղշայ՝ Եմատունեաց. երե-

ւերիք յերկրանցն՝ Վ Էւոնդ եւ Խորէն ի Մրենայ եւ այլք. յաւագ վանաբանաց՝ Ըղան արծրունի: Ի նախարարաց անտի երեւելիք Մարզպանն եւ տէր Սիւնեաց Վ ատակ, տէրն Երծրունեաց Վերշապուհ, Մաղխազն Վ ըիւ, Սպարապետն Հայոց Վ արդան Մամիկոնեան, երբեմն հազարապետ աշխարհին Վ ասան Ըմատունի եւ այլք, թող զաւագ սեպուհս իւրաքանչիւր տօհմիցն: Միաբանեաց ամենայն բազմութիւնն մեծաւ հաւանութեամբ ի մեծամեծաց ցփոքունս, եւ երդմամբ եղին վկայութիւն կենօք եւ մահու հալ ի հաւատս ուղղութեանն: Գրեցաւ պատասխանի հազարապետին՝ յայտ արարեալ թէ զպարտս կամակար հնազանդութեան առ տեսրս, զոր կրօնք քրիստոնէութեանն պատուիրեն, որպէս ցայժմ՝ նոյնպէս եւ յետ այսորիկ հատուցեն անվրէպ, բայց հրամանաց վասն կրօնից՝ ոչ ձեր ինչ որ տայք՝ գոյ իշխանութիւն եւ ոչ մեր պարտք հնազանդութեան: Բայց ըստ Լեղեշայի՝ բան առ բան դնեն յանդիմանութիւն զրադաշտական վարդապետութեան՝ ցուցեալ զմիութիւն աստուածութեանն ընդդէմ երկուորականութեանն, զարարչութիւն յոչնչէ, զանձնիշխանութիւն մարդոյն, զսկիզբն չարեացն, զանկուսն մարդկութեան եւ զփրկութիւնն, միքելով այսպէս՝ զի Լեթէ օովնն հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քո, եւ ոչ յերկինս այլ Ըստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Վրիստոսի: Ի քէն օանջանք եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո եւ պարանոցք մեր: Լեթէ անմահք իսկ էպք եւ մեռանել մարթ էր մեղ, վասն Վրիստոսի սիրոյն՝ արժան էք, այնու՝ զի եւ նա անմահ էք, եւ այնչափ սիրեաց զմեզ՝ մինչեւ մահ յանձն առ՝ զի եւ մեք նորա մահուամբն ի յաւիտենական մահուանէ ապրեացուք (ի վերջ ԿԳ կամ ի սկզբան Կ50 ամին):

Արտամեցոյց զայրացոյց զԹագաւորն համարձակութիւն զրոյն, զրդեաց զնա եւ հազարապետն. Վայսր, ասէ, չելանէ ըստ քո հրամանն եւ Հոնք կան քեզ ի ծառայութեան, որ մարդ է յերկրի՝ եթէ կարող իցէ քու՝ հրամանիդ ընդդէմ դառնալ: Լաւ այսպէս ըստ նորա խրատուն հրովարտակ սպառնալից ի Հայս (որպէս եւ յԸղուանս եւ ի Վ իրս) հասանէր՝ կոչել ի դուռն զերեւելիս ի նախարարացն, յանուանէ՝ զմարզպանն, զսպարապետն եւ զերբեմն հազարապետն, զՎերշապուհ Երծրունի, զԱրտակ Ուրշտունի, զՎադիշոյ Խորխոռունի, զԱրտակ Մոկացի, զՄանէճ Եպահուանի, զՎիտ Վ ասեւունի, զԸմատուն Ընձեւացի: Եւ յլք ի նախարարացն առ Թագաւորին իսկ ի կարաւանին կամ ի ձմերոցին էին եւ կէպք ի Հոնաց պահակին ի կողմանս հիւսիսոյ, թող զորս մնացեալ էին անդէն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչինչ կարի նշանաւորք: Եյնուհետեւ յետ բազում խորհրդոց՝ սահմանեցաւ երթալ անխափան ի կոչն: Լինէին եւ երթեւելք պապազամաւորաց երեցունց

կողմանց աշխարհաց՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ընդ միմեանս . եղին ընդ միմեանս ուխտ եւ դաշնաւորութիւն : Պնդեաց քաջաւրեաց եպիսկոպոսապետն Յովսէփ զգնացականսն եւ հաստատեալ զնոսա յուխտին՝ յուղարկէր զնոսա օրհնութեամբ :

Առանց մեծարանաց ընկալաւ զնոսա գուռնն եւ ոչ բոս սովորական մեծարանացն զօրագլուխ ընդ առաջ առաքելով ի Թագաւորէն կամ երկիցս եւ երիցս հանդէս այրուձիոյն առնելով կամ զնախնեացն իւրաքանչիւր վաստակս եւ զառն առն քաջութիւն առաջե աթոռակցացն գովելով (450 Փետրուար . — Ապր .) : Օրուր յիշեցուցանէին Թագաւորին նախարարք զժամանակն Շապհոյ Բ . հօր հաւուռն նորա, առ որով էր Հայոց ազատութիւն կրօնից եւ զվաստակս նախնեաց իւրեանց առ նովաւ եւ առ նորին յաջորդօք եւ այժմ՝ զիւրեանցն եւս վաստակս Թերեւս լաւագոյն քան զառաջնոցն՝ զգինուորական վաստակն եւ զյաճախութիւն հարկացն զոր առ սէր նորա առին յանձն : Սերժեցան ելին անարգանօք յերեսաց Թագաւորին որ սպառնացաւ նոցա ի Սագաստան տալ անցուցանել զնոսա, եւ յիւրաքանչիւր աշխարհ առաքել զօրս անթիւս հանդերձ փօքօք, եւ զկին եւ զորդիս ի Խուժաստան տալ խաղացուցանել, զեկեղեցիս եւ զվիայարանս քակել քանդել եւ յապականութիւն դարձուցանել : Այն սպառնալիք քայքայեցին զմիտս նոցա . խնդրեցաւ ի Թագաւորէն ժամանակ վասն տալոյ պատասխանի : Իբրեւ ի դերեւ եւ յոյսն շահելոյ զմեծամեծս դրանն ի ձեռն կարասւոյ, այնուհետեւ ի կարուղ անդ՝ յաղթէր խորհուրդ ոմանց ի Թուլացելոցն որ ետուն խրատ առ ժամն կեղծաւորել ի պաշտօն ստութեանն . յայն խոնարհեցաւ յետուսա արտասուօք եւ սքանչելին Վարդան՝ ոչ յետ սակաւ դիմադարձութեան :

Օրուարձացաւ զուարթացաւ Թագաւորն, տօն մեծ էր արքունեացն, հաշուելով զայն օր լինել անշարժ հաստատութեան Թագաւորութեանն իւրեանց : Առաքեցաւ աւետիք յատրուշանս առ մոզսն եւ մոզպետս աշխարհին : Ինքն Թագաւորն մինչ չեւելեալ ի պատերազմ ընդ Վուշանաց՝ յուղարկէր զնախարարսն, յանձն արարեալ ի զլուխ տանել զպատարումն խորհրդոյն ի վերայ համօրէն աշխարհին : Բայց զի ոչ առանց կասկածանաց էր, ունէք իբրեւ ի պատանդի զԹագաւորսն Աղուանից եւ Վրաց՝ զՎազգէնն եւ զՎաչէ, զըղեշխն Վուգարացւոց զՂաուշայ, եւ զՎարսիկ Բ . եւ զՎմիրներսեհ զորդիս Վասակայ իբրեւ զնշանաւորի քան զամենայն Հայոց : Բնդ նախարարացն Հայոց գումարէր յաշխարհն Հայոց այրուձի եւ ի մոզուց իբրեւ 700 հանդերձ մոզպետիւ, որք մեծաւ խնդութեամբ համագունդ ի տեղեաց տեղեաց խաղային յերկիրն արեւմտից, զձանապարհայն փայտ ընկենդին, վիճակս արկանէին Թէ որ լեզու որով՛ դատու հասցէ յաշակերտութիւն : Այր նոցա

հրովարտակ արքունի ի ձեռին մինչեւ ցլաւատարդ գլուխ տա-
րւոյն՝ փակել կնքել զգրունս եկեղեցեացն, գրով համարով առ-
նուլ զսպասս նոցա յարքունիս, առնել դադարումն պաշտամանցն,
եւ չուսուցանել կղերականաց զժողովուրդն, եւ վանականաց եւ
հաւատաւոր կուսանաց փոխել զհանդերձիկն եւ լինել ըստ աշ-
խարհական կարգի: Այլիզն առնել կանանց նախարարացն եւ զըս-
տերաց ազատացն եւ շինականաց ուսուցանել զուսումն մոզուցն,
կարծել օրինաց քրիստոնէական ամուսնութեանն, եւ փոխանակ
նոցա ի բազմակնութիւն գալ՝ զի ածնցեալ բազմացին ազգք
Հայոց, դատելք հարանց լինիցին եւ քորք եղբարց. մարք մի ելցեն
յորդուոց, սակայն թառուկք ելցեն յանկողնս հաւուց: Պատրու-
ձակք մի զնցին անյազ, հայք առանց փանդամի մի զանգջին,
ծիւղք եւ քակորկք ի կրակ մի եկեցեն, ձեռք առանց գոժկոյ
(միզոյ կովու, որում տայ զօրութիւն սրբիչ՝ մատեանն Տրադաշ-
տայ) մի լուսոցին¹:

134

Գոյժ իրացն վաղադոյն ի կղերէ անտի Հայոց որ ի Յիզրոնն
ընդ զօրսն էին՝ առաքեցաւ ի Հայս առ ժողով եպիսկոպոսացն:
Այսուհետեւ սփռեցան եպիսկոպոսուէքն յիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւնս, առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեղս եւ յազարակս.
Կրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց եւ կանանց, շինականաց
եւ ազատաց, զքահանայից եւ զմենակեցաց, խրատ եղին պնդե-
ցին զամենեսեան. յառաջ քան զամենայն միտարանեալ զնոսս
յայն՝ զի ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ
իցէ ըստ ուխտ հաւատոցն: Առեցան կազմեցան Ապրքեդոնա-
ցիքն քրիստոնեայք, սուր ընդ մէջ եւ վահան ի ձեռին՝ ոչ արանց
միայն, այլ եւ կանանց առնականաց:

Այսպէս կազմ եւ պատրաստ էր ամենայն՝ յորժամ հաս ի
Հայս զունդն (ի Մայ. ամսեան) եւ բանակեցաւ ի Նրազկոտն
նահանգի առ գեղաքաղաքաւն Անգղ: Աետ 25 աւուր փորձ փոր-
ձէր ինքնին մոզպեան մոզօքն՝ յաւուր միաշարաթուն մտանել
զրաւել զեկեղեցին. յարեաւ խռով ի տեղւոջն եւ հազիւ ելին
անձնապուր մոզքն: Մոզպեան ի գլխովին՝ որ քարկոծեալ հազիւ
դարձաւ կենդանի ի վանսն, գրեթէ վհատեալ եւ յուսահատ էր
այնուհետեւ ի գործոյն յաջողութենէ. «Դթէ ինքեանք, ասէ,
սոսուածքն եկեղեցին յօգնականութիւն, սակայն չէ հնար օրինացս
մոզութեան ի Հայս առնուլ հաստատութիւն. թող գրեմ եւ
ցուցանեմ, ասէ ցմարզպանն, ի դուռն մոզպետան մոզպետի եւ
գերանդերձապետի եւ մեծի հազարապետին, զի ածցեն զպիւրայ ի
հաւանութիւն՝ զի ըստ առաջին օրինակին տայէ ազատութիւն

1 Եղիւ, էջ 17-89: Փորպ. էջ 72-94:

օրինաց. քանզի մարդ իսկ է աշխարհս, յորժամ ի վեջ զապրին՝ վառնեացին յառարութիւնս:

Այլ քաջապետք զնա իշխանն Արևնաց՝ լինել երկայնամիտ. հանէր նա հրոս ի Սիւնական աշխարհէն՝ ստուարացուցանել զիւր զունը ի թիկունս օգնականութեան մարգարէն, եւ զմիտս մարգարէանն պատրաստէր՝ շահելով զոմննս կայսրուով բերելով յարքունուստ, զայլս որդրով եւ զաւմիկն պառնապետք, յերկապէր գնուազան ուրախութեան մաշելով զերկայնութիւն գիշերոցն ի յուրս, ի գինիս եւ ի կաքաւս յլտութեան, եւ պարպս հնարէր մեղիկէլ աակաւ զազգն հզօր: Քայր իսկ բաշխել մագս ի սունս սունս նախարարացն եւ կարգել ռոճիկս աւատութեամբ, զոհել պատրուճակս եւ բռնարար աալ ուտել միս յազածոց եւ երկիր պարպանել արեգական: Աերեւելի տեղիս շինեցան կրակատունք, որպէս ի Վուին Ըլաւասոյ Արծրունի եւ Ա ընդոյ Վրնեցի շինեցին ատրուշանս եւ Ը երոյ եւ որդի Ա ընդոյ եկաց քրմապետ որոշտաման կրակին: Այլ որպէս հաւանութեան թուի, ոչ ինչ կարի յայտնի էր՝ թէ այս ամենայն ի մարդպանէն գործի, քանզի եւ պարագրուստ արաքսս ի բարեկամութիւն կեղծաւորէր: Սակայն անվտաս իմն էին ի նա միշտ, ոչ միայն վասն որդւոցն պատունութեան, այլ եւ վասն առաւելութեան փառացն տնայանաց:

Այնուհետեւ մի միայն յոյս կղերին ի վերայ սպարապետին էր: Սա իսկ եւ իսկ իբրեւ հաս ի Հայս՝ ելանէր տամբ եւ ազխել զնալ փախտեսայ յերկիր տահմանացն Հռոմայեցւոց կալ զաւուրս իւր այո՝ յառարութեան, այլ սոսանց խղճի: Սակայն անդէն ի զեզն Վնայրանա Բաղրեւանդացւոց աշխարհին ի վերայ տահմանացն Բասնեոյ ղլինի հասանէին պատգամաւորք երեւելիք ի նախորարացն (Արշաիր Արշարունի, Հմայեակ Վիսնպրեան, Վաղիկ Արեղէն) բերեալ թուղթ ի տեառնէն Արևնաց եւ յայլոց նախորարաց եւ յեպիսկոպոսաց աշխարհին՝ պաղտտել գառնալ յետս, եւ մի զանձն եւեթ խորհել, այլ զՏամօրէն աշխարհին զօգուտն: Աագ՛ էր ամենայն խորհուրդ սպաստամբութեանն, այլ կամէր իմն մարդպանն յապաղեցուցանել զնոսս պատճառանօք վտանգի պատանդացն եւ այլոց նոյնպիսեաց: Սակայն յետուստ յորժամ դեռ ի խորհրդեան ուրեմն էին նախարարքն ի վանս սպարապետին ի զօրանխան Ըլահայիվանի եւ չկարէին որոշել ինչ հաստատութեամբ, ժողով բազմութեան եպիսկոպոսացն նեղեալ գիմեցին ի վանս անգր սպարապետին: Ընդ երկրորդ անգամ հաստատեցաւ ուխտ միարանութեան հաւատաց ի մէջ ասանուերանցն եւ տեղհոց: Սահմանեցաւ ժամագիր ժամանակ ի կատարումն խորհրդոցն (Յունիոս ամիս): Ս՛ի ոմն յոստանիկ տանէ Օլապանդան անուն որ բրբռնեալ էր իբրեւ զուշակ ամենայն խորհելոցն առ մարդպանն յԱրծակ զեղջ եւ արկեալ ի բանս ի միւսում զեղջ ի Բերդկունս

ի նմին Բաղրեւանդ քաւառի՝ քարկոծեալ ուղանաւ : Սես այն-
րիկ հանդերձ սպարապետաւն մնին առ մարդպանն, ստիպեցին
յայտ առնել զանձն եւ մի այդ անդր սայթաքել : (Յանձն առ
մարզպանն կանայ կամ ագանայ, դնէր եւ կիքէր զերդուքնն եւ
հասկեր զաւետարանէն, որպէս եւ ամենեքին իսկ որոց ասկաւին
մատուանեաւ չեւ էր կիքեալ զաւետարանն՝ կիքէին եւ սային յե-
պիսկոպոսունան :

Այսպէս յայտ եկին եւ օփուեցան իրքն եւ փնդրանացաւ զը-
րութիւն մեղպեափն ի Բաղրեւանդ առ Օլարեհաւանաւ : Ան-
տուաաւ Հայք ի ժառնգիր ժամուն եկին ժողովեցան առ Անդղ
բերդաւ, յարձակեցան զօրաժողով ի վերայ կրակատանն ի Օլա-
րեհաւանի (= Արեղաւան) ուր բազմութիւն մոզուցն էր, քակե-
ցաւ ասորւշանն, խօսիուցաւ կրակն, բմբունեցան մոզքն եւ օղա-
նան ի նոցանէ ի վաղիւն ոչ բազումք : «Նոյնպէս եւ ի Գուսին
Շաւառայ Արծրաւի եւ հաղարապետն պարսիկ Մշկան, Վ ընդոյ
եւ նորին որդի Շերոյ եղեն ձերբակալ : Այնուհետեւ արկեալ
էին քուէքն. դիմեցին ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց զոր Պարսիկքն
զրաւեալ ունէին. առաւ Արտաշատ, Գառնի, Անի, Արտազերք,
Նրկայնտրդք, Արհնի, Բարձբուղ, Խորանիատ, Արախանիտ, Ող-
կան, Արփանեալ, Վ անն աւան, Գուեալն, Ղապոյտն, Որտոն եւ
Վաստակաշատ, հանդերձ աւանք, զեղիւք եւ ազարակաք իւրեանց :
Օլամենայն այր պարսիկ երեւելի՝ պահեցին ի բերդս զգուշու-
թեամբ իրրեւ փոխանակ զբաւելոցն ի Պարսս : Առաքեցաւ Յե-
պով իսկ եւ իսկ դեօպանութեամբ Ատա՛մ գնունի ընդ Հմայեկայ
մամիկոնէի առ կայսր ինչդով՝ օգնականութիւն ցուցեալ զհրո-
վարտափն զոր գրէր «(Յսովեփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսանցօք
եւ ամենայն զօրք Հայոց, Վ ասակ մարզպան եւ Ներշապուհ
Սրբիտեան հանդերձ սպարապետաւն եւ ամենայն մեծամեծ նա-
խարարք՝ առ մեծանունն թէ՛դոս կայսր», յիշեցուցեալ թէ
որպէս ի բնէ ցանկալի էր Հռոմայեցւոց՝ Հայոց աշխարհ ա-
նուանեալ ի նոցանէ դաստակերա մեծ եւ սիրելի, եւ թէ որպէս
փրկութիւն առհմի թաղաւորացն իւրեանց արշակունեաց եւ թա-
գաւորութիւն իսկ Հայոց ի Հռոմայեցւոց անտի եղել, որպէս եւ
հաւասար քրիստոնէութեանն Հայոց ի որոց եպիսկոպոսապետն
Հռոմայ, զոր այժմ կամին հանել ի նոցանէ աղքքն արեւելից :
Քանէին եւ Վահան Ամատունի եւ Սերհուժան Արծրունի եղ-
բայր Աղանայ թուղթս առ իշխանս Հայոց բաժնին Հռոմայեցւոց,

1 Ըստ Եղիշի՝ յետ իւրհրդոյ ի Հա-
հայիւանի՝ անգէն ի նմին գիւղերի վանեցան
պարտատեցան ընդ երես զչունչն բաժա-
նեալ յարեւելից, յարեւմտից եւ ի հե-
օթոյ փակեցին ի ներքս զամափն պար-
սկային ի Բաղրեւանդ, մարզպանն ձերբա-
կալ լեալ փարսներ ընդ նստս երգմամբ,

անկաներ ապաշխարութեամբ յոտս եպի-
սկոպոսոցն եւ ազաւեր իսպապատելով՝ փ-
մբժել նախ ի նոցանէ. կրկնելով եւ ե-
րկրկնելով զերգումն առաջի բազմու-
թեանն՝ ազաւեր զի Ստաւուկայ իմարտեց-
վել՝ եւ փ ներսս մարզկարաբ ստատկե-
ցին : Եւ այնպէս ընկաւան զնա այնուհետեւ :

առ բզեշին Աղձնեաց, առ իշխանն Անգեղ տան, ի Մոսիս, ի Հաշտեանս, յԱշխեղեաց, եւ առ այլ իշխանս կողմանցն եւ առ անձինն առ Անատողիոս սպարապետն արեւելից յԱնտիոք՝ վան թիկանց օգնականութեան (մտա ի սկիզբն (Յուլ. ամսոյ) :

Բայց պատասխանուց հրեշտակութեանցն մնալ չէր ինչ հար. պատգամաւորութիւն գլխաւորութեամբ եպիսկոպոսապետի աշխարհին եկեալ հասեալ կայր ի դաշնաւոր աշխարհէն Վրաց թէ գունդ պարսկային ի կողմանց Հոնաց այսր դարձաւ յօգնականութիւն 300 մոզուցն՝ որ ստիպեալ տաղնապեն ի քրիստոնէութենէ ի բաց կալ եւ զեկեղեցիս քակել : Այնուհետեւ զգօրն Հայոց՝ որ էր այրուած մեծաւ մասամբ՝ ժողովեալ յիւրաքանչիւր տանէ նախարարութեանցն եւ յարքունի (յոստանիկ) տանէ՝ ընդ երիս բաժանէին հասարակաց հաւանութեամբ : Վրունդն առաջին տուա ջրերշապուհ Ռոբոստան՝ գումարեալ զնա պահապան աշխարհին ի վերայ սահմանաց Արարատականի ի Հէր եւ Վարեանդ գաւառի. զգունդն երկրորդ առնոյր Վարդան անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարզպանին Ղորայ որ կայր ի վերայ Աղուանից աշխարհին . իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռս իշխանին Արեւեաց՝ որոյ էր գումարեալ զիւրեւ զհամախորհուրդսն իւրաքանչիւր զօրօք :

Ստեալ այնուհետեւ Վասակ կեղծաւորէր թնել գարնաւ մուտ յամուրս իւրոյ աշխարհին, իբրեւ թէ ընդ նեղուցս ի վերայ պարսկական գնդին յԱղուանս յարձակիցի, բայց արդեամբք՝ գաղտնէր գունդի Աբուխայ մարզպանին Ղորայ՝ զիւրաց Հայոց աշխարհին եւ զսակաւութենէ գնդին Վարդանայ որ ի վերայ նորա գայր : Անց մարզպանն պարսիկ ի կողմանց Ղորայ ըստ Վուր գետ այսր եւ թագաւորազունք ոմանք կողմանցն ընդ նմա . Վարդան յերիս առաջս զգունդն բաժանէր, զաջակնոցն տայր Արշտարոյ կամարականի իւրում փետայի եւ նիզակակից նմին՝ Մուշ սեպուհ Վիմարսեան, եւ զահեակն ցխորէն Խորխոռունի եւ նիզակակից՝ Հմայեակ Վիմարսեան, եւ զմիջոցն յինքն առնոյր : Ի նահանգի Ուտէացւոց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի ձմերոցի արքայութեան Աղուանից ի դաշտավայրի խոնեցաւ ճակասն . խորտակեցաւ աջ թեւ Պարսից գնդին, եւ փախտականքն յամուրս մայրեաց ախորազոյն դարիւք Սոփնաս գետոյ կտորեցան, հազիւ տղեր գուժկան ի մեծ շահաստանն (Ղիւշապուհ) : Մեծամեծք Պարսից որ ընդ Վուր գետ նաւարկեալ երթային փախտեայ՝ կորեան գետավէժ : Մուշ միայն յերեւելեաց Հայոց թանձրախոր մօրից դեպեալ կորեաւ :

Այնուհետեւ առան մի ըստ միոջէ ամուրք Աղուանից աշխարհին եւ քակեցան ատրուշանքն . այլ աւանդ զե եղաւ բիծ յաջութեանն կոտորելով զերամս մոզուցն : Ընկանաւք աշխարհին

որ վասն աստուածաշուքութեան անկեալ էին փախստեաց յաճուերս լեբանց Սաղմոսի՝ դարձան եւ աստուարացեալ նորօր զնոցին Սաղմոսայ, խաղաղին յորմ անոր պահակին Հոնաց կամ Ղարայ. աւերեցաւ ամբութիւն տեղւոյն զոր թագաւորին կողմեալ էր. հարան պահակապանքն եւ դուռնն ի ձեռն տուաւ Սահանայ որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուանից: Առաքեցաւ նոյն Սահան հրեշտակութեամբ յաշխարհն Հոնաց եւ դաշնաւորաց նոցա, եւ կռեցան դաշնիք միարանութեան Հայոց ընդ Հոնաց:

135

Սարխութիւն յաղթութեանն պղտորէր գուծիւ՝ որ ի Հայոց աշխարհէ եհաս՝ թէ յուխտէ քրիստոնէութեանն յետ եկաց Սասակ, աւերեաց հրձիգ արար զքաղուճ կողմանս միջոցի աշխարհին, առան ձմերոցք արքունի եւ կայեանք զօրացն Վասնի, Արամնիք, զաստակերտն մեծ Վրոհանակերտ, Սարգանաշատ, ամուրն Աշական, Փառախոտ, Արդեանք, Յողակերտ (Յողակերտ), Արմաւիր, Պուշն աւան, Արուճ, Աշնակ, ամենայն ոտն Արագածու, Արաշատ, եւ ամենայն գեղք եւ աւանք նոցա, ընտանիք իւրպանչիւր նախարարաց փախուցեալ մերժեալ, սպառք եկեղեցեացն ի բաց կողոպտեալ, քահանայք ի կապանս. քանզի գունդն Արշակունիս չժամանեաց տալ ձեռն ի միջոց աշխարհին, եւ զօրն սակաւաւոր որ աստ ուրեմն կային, մեկնեցան յարեւմտեան եզր աշխարհին:

Ղեկէր ժողովէր սպարապետն Հայոց զկաց մնաց զօրացն եւ թէպէտ եւ շատ եւս ածապարէր՝ յետ ամուսնոր ժամանակի հազիւ հասանէր ի սահմանս Հայոց աշխարհին (450 Հոկտ. — Նոյ.): Սահայն հահն նորա վաղազոյն ընթանայր առաջի նորա. լուր յաղթութեանցն փութացոյց տագնապեցոյց զԷջեանն Արեւեոց ելանել յԱյրարատ գաւառէ թողեալ զգերին եւ զաւարն, ապաստանել յամուրս աշխարհին իւրոյ: Այսպէս ինքն սպարապետն եւ նախարարքն գործակիցք բռնացան կալան միւսանգամ զթագաւորանիստ տեղինն եւ սփռեցին զգօրն ընդ ամենայն աշխարհն, քանզի զԵսթիկս՝ թշնամեաց գնդին հարեալ էր եւ չքոր այնուհետեւ պատերազմ ի միջի, զի ձմեռն ի վերոյ կայր, բայց միայն յառապատակաւորացն՝ զոր յարձակէր ստեպ յաշխարհն Արեւեոց: Սահանեցաւ յեպիստոսապետէն զամիսն քաղոց անցուցանել պահովք եւ աղօթիւք եւ յետ այնորիկ վասն գահութեան յաղթութեանն առնել տարեկան մշանջենաւոր խառն ընդ տօնի (Յայնուութեանն Վրիստոսի (451 (Յունուար.):

Այնուհետեւ զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն յերկուս իմն

բանախ բաժանեալ էր աշխարհն : Օտարաբանան կողմն ունէր Վարդան ուխտապահ ընկերօքն՝ Կերշապուհ Երծրունի (կամ Ուրշոտանան) Խորէն Խորխոռունի, Երասկ Պարունի, Վահան Եմնատունի, գոււղն Վահեւունեաց, Թաթուլ Գիւմրսեան, Երշախ Երշարունի, Եմնուն Ընձաւացի, Յաճատ Գրնդունի, Ետամ Գնունի, Խոսրով Գարեգեան, Վարէն Սահառունի, Հնայեակ Գիւմրսեան եւ մեւս եւս այլ Գազղիկ Գիւմրսեան, Կերսեհ Վաջբերունի, Փարսման Սանդախունի, Երսէն Բնայեցի, Եյրուկ Սղիունի, Վրէն Տաշրացի, Եպրսամ Երծրունեացն, Եւհաստապետան արքունի, Խուրս Սրուանձտեաց, Վողեանք, Եկէացիք, Տրպատունիք, զօրքն Ուրշտունեաց եւ ամենայն գործակալք արքունի իւրաքանչիւր զօրօք : Յետոյ եւս գոթսանակ յետս կացելոց տանուտեարց զեղըարս եւ զեղըօրորդիս ի տեղե նոցա մատուցանէր զօրագարն առաջնորդել իւրաքանչիւր զօրու : Իւր ընդ նոսա միաբանեալ էին ամենայն կղերականք, մանաւանդ էին իսկ շունչ եւ ողի ամենայն գործոցն գործելոց . յաղթութիւն պատերազմին յԵղեւանս ետ նոցա զէն եւ զարդ բաւական, եւ տեղքն ամուլքը էին ի ձեռս նոցա : Իսկ զարեւելեան կողմն աշխարհին գրաւեալ ունէր մարզպանն Հայոց : Սիամտեալ հաւանեալ էին ընդ նմա իշխանն Ուրշտունեաց Երասկ, Խորխոռունեաց՝ Գաղիշայ, Վահեւունեաց՝ Գիււա, Բագրատունեաց՝ Տիրոց, Եպահտանեաց՝ Սանէճ, Գարեղինից (կամ Երեղինից)՝ Երսէն, Եկեաց Բնջուղ, Ուրծայ՝ Կերսեհ, մեւս եւս Պարունեաց՝ Վարազապուհ, սեպուհ մի Եմնատունի՝ Սանէն, թող զայլ ազատ մարդիկ եւ զօրս յառանիկ տանէ : Իւր ի բանի ընդ նմա եւ Վասակ Սամկոնեան կուսակալ Ստորին Հայոց :

Յերկոցունց կողմանց առաքէին պատգամք ի Տիրզան : Օրիկ հրեշտակութեանն առաքելոց ի Վասակայ՝ զմի ոմն յառաջին կուսելոցն Պարսից առաքելցին ուխտապահքն հրեշտակութեանք յաղերս՝ ցուցեալ նմա զամենայն վնասն որ եղեւ, եւ զուեր աշխարհին եւ զհարուած զօրացն արքունի եւ զնոցին պատմաւանան՝ զի զուր տարապարտուց ներեաց զնոսա ի հայրենի օրինացն յետս կալ, զխարեութիւնս Սիսական իշխանին որ յանձնէ տուտախաւ պատ ընկեր՝ իրբեւ չէր ուրուք ի Հայոց ընդ նմա բանս եղեալ : Թաղաւորն յետ հրեշտակութեանն առաքելոց ի Վասակայ, իրբեւ եւ այս եւս հրեշտակութիւն առ նա հասանէր, մեղմանայր ապաք մի . քանզի ի Հոնաց արշաւանէ անտի կորակոր էր դարձեալ եւ երկեւղ եւս ի վերայ կայր՝ թերեւս կայսր եղջէ կալ պաշտպան ներկելոցն : Կոմն իրի ըստ խորհրդեան արքունեացն անառուսա ի մերոցէն ելանէր հրովարտակ թողութեան եւ հրամանն ազատութեան կրօնից, եւ իսկ եւ իսկ զկալանաւորսն՝ որ ի դրանն էին՝ հանեալ յազատութիւն առաջին ռոմիօք եւ ստացուածովք մեծաբէր :

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ միւտանգամ յառաջին խորհուրդն բանութեան զառաժանէր թարգմանորն, կամ վասն զի սորտարեւ խորհուրթեամբ իսկ հրամանն էր, եւ կամ զի սոս. քաջալերա իրբեւեռտեա թէ ձեռնթափ եղեւ. կայսր ի Հայոց: Վանքի յանդիման լեալ պատրանաւորութեանն Հայոց ի պառաւտան կայսերն, ցուցին զպազատանս Հայոց աշխարհին: Թուի թէ վասն դաշանցն Առասանդիանու ընդ Տրդատայ հաւանեցաւ Թէոփոս Բ. (+ 450 Յուլ. 29), անցանել կալ պաշտօնան Հայոց աշխարհին: Այլ նորին պայտաւտ Պուգըրբիա եւ Մարկիանոս եւ ասեանն խորհրդականութեանն ըստ խրատու սպարապետին արեւելից Անտաղեայ եւ Փղորենտեայ մագիստրիանոսի ասորոյ¹ (ըստ Փարսոյ.) կամ Եղիփարեայ ասորոյ² (ըստ Եղիշէի) կամ թէ կրկնցանցն եւս, առաքեցաւ ինքն Երփարիոս (Երփարտրիոս), հրեշտակութեամբ առ թագաւորն Արեաց տալ պատասխանի հարցանն արքայից արքայի³ եւ ցուցանել թէ ձեռնթափ է կայսր ի Հայոց աշխարհէ զօրու եւ զինու եւ աննոյնն օգնականութեամբ (451, մօտ ի Փեբր.): Այլ միայն զօրութիւն դաշանցն առաջնոց կայսերաց եւ երկեւղ մեծի եւ անսպառ պատերազմի⁴ (որպիսի առ Առասանդեաւ եւ առ Վազեպի էր) ի բաց կալաւ զկայսր եւ գրչեայն յօգնականութենէ Հայոց աշխարհին, այլ զի եւ արեւելեան պետութիւնն Հռոմայեցոց ի մեծի ճգնութեան էր յայնժամ յերեսաց Հոնացն որ զՎաստիգաւ գումարեալ էին, եւ ճշգիւ իսկ ի նմին ժամանակի (450—451) էր Սարգիստոս ի պատգամաւորութեան ընդ ահազինն Աստիղայ արքայի նոցա: Առաւել եւս ի նոյն խորհուրդ հաստատեցան պղբունիքն Առասանդիանուպողեայ՝ յորժամ զազտ միարանեալ Վաստիայ ընդ միւսում Վաստիայ Ստմիկաննի սպարապետ կացիրց ի կայսերէ ի վերայ Մատրին Հայոց, ընդ նորա ձեռն մտնուցանէր հրովարտակ առ կայսր՝ ցուցեալ հրաման թողութեան քրիստոնէութեան յարքանուտաւ եւ թէ շանտան Վարդանանդն՝ վասն զի ապատարեւ եւ ի բաց եւեթ կալ ի թագաւորէն խորհին, նա աւանիկ եւ զփոս եւս ուխտի եկեղեցւոյն Առասանդիանուպողեայ գրաւէր երկդրամիք երիցամիքն Օանգակաւ եւ Պետրոսիւ Չայնողաւ Աիւնւով եւ Սահակաւ Երկաթեաւ սարկաւազաւ Աիւնւով՝ ի կողմն աստուածպաշտութեան զանձն ցուցեալ. եւ այնպէս ել ի դերեւ եւ հրեշտակութիւն

1 Փղորենտեայ զոր յիշէ Ղ. Փարսոյցի, է պարսիկն երեւելի՝ որ եկաց վերակացու արեւելից (Նահանգին) առ Թէոփոս Բ. Վիցոց (31 Ապր. 438—440), եւ եկաց առ Մարկիանու Նոյնպէս վերակացու արեւելից յամս 450, 451, 454 եւ 455: Էր նա նախանաւոր բարեաց տէրութեանն եւ Քրիստոնէան ի հաւատաւ. սակայն չհակառակէր նա այնչափ կողմանն Քրիստոնէայ եւ Եւաղիայ: Էր նա եւ ի շրջորդ տիգրեակոս ժողով ընդ Երեսանն:

2 Եղիփարեան (կամ Թերեւս Եղիփարեան) առ Եղիշէի թուի լեալ Արտաբիոս Առն յազգէ հրաբոս եւ պարսիկ. Թուռ Արտաբիոս սպարապետ թեոփոս Բ. եւ որդի Արտաբոյ՝ որ էր հզոր եւ մեծաբայ առ Մարկիանու: Չայն կրտսերն Արտաբիոսն եղ կայսր Մարկիանոս սպարապետ զօրացն արեւելից: Էր առ արեւնոս, որպես եւ հայրն նորա եւ հաւն:

3 Եղիշէ: 148:
4 Փարսոյ: 126:

եպիսկոպոսացն զոր յետ յաղթութեանն յԱղուանս եւ գրաւելոյ այսրէն Այրարատ նահանգի ի ձեռն Վարդանայ՝ առաքեալ էին՝ պատմել ուխտին Ղոստանդինուպոզեայ զաւետիտն, եւ ինդրել զաղթս նոցա, եւ սրպէս հաւանութեան թուի՝ զբարեխօսութիւն նոցա առ կայսր վասն օգնականութեան Հայոց աշխարհին:

Այդին հնարիւք ի բաց կալաւ Վասակ եւ զիշխանս ամբական կողմանցն զՏմորեացն, զՂորդուաց, զԽաղտեաց, որ են զԱրցախաւ, զՎրաց եւ զԱղուանից եւ ի բաժնէն (Յունաց զբղեշին Աշնեաց որ յօժարազոյն էր յօգնականութիւն, թէպէտ եւ բելք աղաչեցին հրեշտակքն առաքեալք ի Հայոց: Վոյնպէս եւ Հօգն գաշտաւորք արգելան անցանել ընդ պահակն ի ձեռն զօրացն արքունի կոչելոյ ի Վասակայ:

Ինդ այս ամենայն հայեցեալ թագաւորին Արեաց եւ զի յառին յանձն Հայք հաւատալ խարերայ խոտոմանն թողութեան, այնուհետեւ առաքեցաւ ինքնին հազարապետն Արեաց Միհրնբեհհ գունդս գունդս յամենայն աշխարհաց ի ձեռն գումարեալ եւ երամակօ փրոցս. հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, անդ զեղ առեալ կայր զխտել ի մօտուստ զամենայն եւ իմանալ ի պատգամաւորաց իշխանին Սիւնեաց զանցս ներքին կողմանց Հայոց աշխարհին եւ զչափ զօրութեան նոցա եւ պատերազմական արուեստին: Իբրեւ զամենայն յարդարեաց, եւ ստուարացոյց զգունդն ի վարձկանաց անտի Վինաց, Ղղբաց, Վատաց, Գուաց, Գղուարաց, Հեճմատակաց, Փասխաց, Փոսխաց, Թաւաւսպացուց եւ այլոց խառնադանձ ազգաց լեռնորդեայց, այնուհետեւ զամենայն գունդն յանձն առնէր միւսում յաւազացն Մուշկան Ղիւսալաւուքս անուն եւ երկրորդ նմին թողոյր զՎողբլձն, որոց գործակից էր եւ ոմն յաւազացն Արարթիզ՝ որ էր լեալ յառաջագոյն գործակալ ի Հայս, ջուլցանէր նոցա զիշխանն Սիւնեաց խրատաւ եւ առաջնորդ, զի քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յուսցեալ յետ ուրախ առնելոյ զնա յուսով թագաւորութեան Հայոց աշխարհին, եւ պատերազմի հրամանս տուեալ վասն գորնայնոյն, ինքն ի Տիգրան առ թագաւորն փութայր: Այս հանգամանք էին իրացն ի վերջ կոյս ձմերայնոյն (451)¹:

Այն ինչ կատարեալ Հայոց զտօն աւուրց զատկացն ուրախութեամբ՝ լու ընէր թէ գունդն պարսկային ի Հէր եւ ի Գարաւանդ գաւառ հասեալ է՝ բանակ բազրեալ, փոս հատեալ, պտտնէշ կանգնեալ, շերտաւոր փակեալ եւ անտուստ սփռեալ ապատակաւ ի գաւառս գաւառս: Հրամանս տայր այնուհետեւ զ-

1 Եղիշ. էջ 134—169: Փորգ. էջ 113—116:

րավարն Հայոց ժողովել զօրաց իւրպքանչիւր նախարարացն մեկնեոց յիւրպքանչիւր տունս՝ ժողովել յԱրտաշատ քաղաք. անդ հանդէս առնէր սպարապետն, յանձանձէր եւ տեսանէր զպակասութիւն զինուոն կամ երիվարի կամ հանդերձից զօրականին, եւ անտուտ առաքէր տեպուհ յազգէն Ամատունեաց Առանձար անուն լի իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ՝ երթալ դիտել յառաջագոյն զգորութիւն եւ զգիր թշնամւոյն: Կորա երթեալ 300 հեծելովք (ըստ Փարս.) կամ 2000 արամբք (ըստ Եղիշայի), եւ վճարեալ յոր զործ առաքեալ էր՝ անկանէր սպա յանկարծակի զգիրջապահ թեւով միով թշնամւոյն, զկէսս կոտորեալ՝ զայլսն փախստեայ ի բանակն հանէր:

Աթափեցան զուարթացան զօրքն, եւ զի լուան յԱտոմնացն թէ վաղ ի միջոց կոյս աշխարհին շարժէր զօրն պարսկական, հաստատեցաւ ի խորհրդեան գլխաւորաց պատերազմին ինքնին ելանել ընդ առաջ թշնամւոյն յեզր աշխարհին՝ զի մի բուն աշխարհն քնատեցի կոտորածիւ կամ գերութեամբ: Այլ գունդն արքունի ձեպեալ հասանէր ունէր վաղագոյն զմիջոց աշխարհին եւ յԱրտազ գաւառի առ գեղջն Աւարայրի ի շրջափակ տեղի տգմուտ դաշտին առ Տղմուտ գետով զակիշ գործեալ բանակէին: Անդէն դէմ՝ յանդիման յԱրտազեան դաշտին հասեալ բանակէր եւ զօրն Հայոց (Մայ. 27): Գարձեալ երթեւեկք պատգամաւորաց լինէր՝ բերել խոտամունս թողութեան ի Աստիկայ բանիւ թագաւորին, լքուցանել զմիտս զօրականին: Այլ զօրավարն Հայոց ի մէջ անցեալ քաջայերէր զնոսա, յետ բազում բանից զգիրս Մակարայեցւոցն ի ձեռն առեալ ընթեռնոյր նոցա, եւ զելս իրացն ցուցանէր համառօտիւ:

Անդ ի վերջնում գիշերին առաջի հրեշտակաց գնդին արքունի հրամանաւ եպիսկոպոսապետին (Յովսեփայ խրատեալ վառէր զնոսա երէցն՝ Գեւորդ: Ար երախայ ոք էր՝ մկրտեցաւ ի գիշերին, եւ ի հաւախօսին կատարէր պաշտօն կանոնին, եւ ապա ընդ առաւօտս սեղան ուղղեալ՝ հաղորդեցան զօրքն ամենայն տէրունական մարմնոյն եւ արեանն, իբրեւ նովին նպարակեալք. արաղակեաց ամենայն բազմութիւնն թէ խառնեացի արիւն մեր ընդ արիւն մարտիրոսացն եւ լեցուք պատարագ հաշտութեան վասն փրկութեան եկեղեցւոյն Աստուծոյ:

Իբրեւ հատան պատգամաւորքն ի միջոյ՝ յիշեցուցանէր զօրավարն Պարսից զհրաման թագաւորին, զեւղն եւ զպսակն եւ զուռսն եւ զառատաձեռն պարգեւան որ յարքունուտ շնորհչիցին, զկին եւ զորդիս, զանդս եւ զագարտիս եւ զպատուհաս փախստէիցն: Կարդէր կազմէր Մուշկանն՝ Կիւսալաւուրտ զիւր ճակատն, առ մի մի փիղ՝ երեք հազար սպառազէնս յաջմէ եւ յահեկէ կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, եւ զգունդն Մատենիկ ամրացուցեալ

իրբեւ զորդ մի անուր՝ յինքն առնոցք, եւ առաւելագոյն իմե աւրացոցանէր զաջակողմն զնորին ընտիր ընտիր զօրս ի Աստուայ¹, ի Հանայց եւ ի Գեղաց, եւ սխնի գնդաւ իրբեւ ընդդէմ Հայց զօրավարին :

Վանդե եւ Վարդան ըստ միարան խորհրդոց առաջանոցն զամենայն զօրսն՝ որոց զյաւաւոր զօրութիւն թուի թէ ի Տեծեւ լագօրսն էր, յերիս գունդս կամ յառաջս բաժանեալ՝ զահեակ գունդն յինքն առնոցր եւ նիզակազկոց իւր զՄարշալիս Աստուային (ըստ Փարսոյ . գփափաղ Առաւելգեանն եւ վերջապահ զիւր եղբայր Համազասպեանն), զգունդն աջակողմեան տայր Խորենայց Մալխազու (Խորխոռուսուոյ) եւ նիզակազկոց նմին զԱրտէն Ննկայցի, զՎերտեհ Վաղբերունի եւ զԹեաթուլ Ամանդեցի : (Սոս Եղիշի՛ մեւս եւս առանձինն գունդ էր իԹաթրոց Վանանդեցոյ ունելլ նիզակազկոց զՏաճառ Գնդունի) : Իսկ զմիջապայր ձախառուն ունէր Ներշտպուհ Վրծրունի եւ նիզակազկոց նմին Արտաղ Մակոցի եւ այլ եւս նախարարեան համհարզք նոցունց՝ Միհրջապուհ մարպեա (ըստ Փարսոյ . եւ Մարշալիս Աստուայականն) եւ այլք յառաջն նախարարաց : Իժող զԹեւեւն աստի անտի զոր իւրաքանչիւր ի զնդիցն ունէր : Այսպէս կարգէր ձախառն ընդ երեսոս դաշտին դէմ յանդիմանն Արեաց զնորին առ ասին Տրմուազ Գեայոյ : Ի ջինջ եւ ի պայծառ առաւօտուն՝ ի ձայն զայլաբարոցն եւ ի գոչիւն մեծի աղաղակի զօրացն ըստ պարտկական օրինակին՝ ընէր սկիզբն կռուցն նեւառձգութեամբ աստի անտի դեպեղերին, տայս դիմադրաւ սոցանէր հեծեղազօրն Հայոց ընդ դեսն՝ մինչեւ դաւնզն պարփկ զանդիտեալ ի դժուարութենէ փակկին՝ գտեղեւան գեռային : Բուն սաստիկ կռիւ էր ի ձախակողմանն զնորին Հայոց յանդիմանն աջակողմանն Պարսից . անդ յետ բազմաց յերկուց կողմանց սնկաներոց՝ Հայոց թուէր յաղթութիւնն, մինչեւ մօտ իսկ ի քայքայել էր գունդն Մատեան :

Սակայն անդէն ի ճգնտկան ժաման մտան մի հոյտողունդ զօրսն առաջնորդօք հանդերձ ի բաց ել ի ձախառուէ՞ . շփոթէր աղմկէր այնուհետեւ ձախառն Հայոց, ոգի առ զօրագիւրսն Արեաց, քաջալերեաց շաւջ զիւրեաւ զօրսն ընդդէմ՝ գնդին Վարդանայ, կռիւ զփոզակոցան հանդերձ փղապանաւն Արտաշէի եւ փակեցան շարջանակի Վարդանեանքն . անդ անկաւ սարաբայեան նիզակազկօք՝ օչ սակաւ նախձիրս ի սեղւոջն գործեալ :

Յետ գիւնադարձութեան իրիք՝ ապա վառանել եւ ցրուել սկսան մնացեալքն ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն՝ հարածեալք ի պարտկական զօրութեն, մինչեւ օրն տարածանէր եւ մօտ առ երկիս կարձատեր : Վանդե թէպէտ եւ ստիպաւաւարք անկան, սակայն զ-

1 Աք՝ զոր հին մասնագիրք Յունաց արկել թէ եւ հոտեալ եւս իտե Գորի (Գորիսիոն, Սարսոն) Καθουσιος կոչն : զգունդն Հայոց, սակայն փրո մութի՞ 2 Բանք Ղալ . Փարսիցուց թուին սկիւն Կ բանն :

բազմաթիվ եւ բազումք ի զլիաւորաց պակասեցան ի միջոյ եւ չքար պնտահեաւել զլիաւոր ի միջե՛ յոր յեցեալ ժողովոցի գունգ Թաւ յերցն: Վսին իրի իսկ հասեալ անկանէին իւրաքանչիւր ի անդիտ անդիտ յամուրս աշխարհին բռնանալ ի վերայ բազում գաւառաց եւ բերդից: Իմիւ համարոյ անկերցն էր միահամուռ 1086 (բաւ Նդդէէի) կամ 1085 (բաւ Փարպեցւոյն)¹. երեւելիք յանկերցն արք ինն (Վ արզան, Խարէն, Ղրտակ, Քաճաւ, Հմայեակ Վիմպրեան, Ղերսեհ, Վ ասան Գնուհի, Ղրտէն Բնչային եւ Գարեգին Սրուանձ ապ): Իսկ ի Պարսից անտի եւ ի Սիւնեաց գնդէն 3544², նշնպէս ինն ի նոցանէ յարանց երեւելեաց էին, Վ ասակ (երկրորդն Սեբուստան) ի մէջ փոց զանձն թագուցեալ արքեւոյց (451 Յուլի 2): Փութանակի առաքէր զօրավարն Ղրեաց զաւետիս յաղթութեանն առ թագաւորն հանդերձ մանր անգեկութեամբ անցից պատերազմին:

Եւ լ չեւ էր զլու կռուոյն, զի թէպէտ եւ ճակատ առ ճակատ կռուել չէր հնար, սակայն բաւ հին իսկ սովորութեան Հայոց՝ առին այնուհետեւ մանր մանր պատերազմուիք: Ի հարսուոյ՝ որք յամուր կողմնս Յմորեացն անկեալ էին՝ զնէին ստէպ սասպատակ ի սահմանս Պարսից գործել ապականութիւն բազում: Ի հիւսիսոյ՝ որ ի թանձրախիտ մայրիսն Ղրձախու ապառտանեալ կային՝ յգէին յաշխարհն Հոնաց որ յառաջագոյնն իսկ գաշնաւոր էին ընդ Հայոց, որք եւ հաւանէին դիմեալ յարձակել ի հիւսիսակողմնս անթութեանն Ղրեաց եւ գործէին աւեր բազում պահակին: Իսկ որ ի լեւորնսն իսպառեաց յամուրն Պարխարու ամրացեալ էին ընդ առաջնորդութեամբ Հմայեկայ Սամիկոնոյ եղբոր սպարապետին Հայոց՝ յարձակէին ստէպ ի ձորագաւառն Տայոց ի վերայ պարսիկ զօրուն եւ յետ բազում վնասու մեկնէին անդրէն ի նոյն լեռուն: Ղրցնպէս եւ ի միջոցի աշխարհին բազում բերդք զբաւեալ էին, մանաւանդ մեծ ամուրք Սապոյտ լեւորն:

Վ արանեցաւ տարակուսեցաւ զօրավարն Ղրեաց, զուր ցուցանէր զհրամանն թողութեանն յարունուստ, ոչ որ անսպար պատգամաւորացն Վ ասակայ, յետ միոյ նուագի՝ զի խաբեցան արք բերդի միջ եւ ետուն ձեռս, բայց անդէն կոտորեցան ոգիք 213 հրամանաւ զօրավարին բաւ խրատուն Վ ասակայ, բայց յեպիսկոպոսապետին Յովսեփայ եւ ի Վ եւոնդէ երիցուէ որ բողոք ի գուռն կարդացին: Եւ յուհետեւ յետ կոտորածի պարսիկ զօրուն առ Սրջնհաղ գեղել Տայոց աշխարհին, զոր կոտորեցին միարանեալքն ընդ

1 Եղիշէ՝ Բահամու ընդ ինուցն՝ ոգիս 296 ստէ սկիւալ եւ 740 եւս յստամիկ ամէ եւ ի ամեն Սթորուեաց եւ յիւրաքանչիւր նախարարաց ամեն անդէն ի նմին տուր: Իսկ Փարպեցի՝ յետ անկանելոյ, ստէ, ի ճակատու անդ 285 արանց հանգերձ ինուցն՝ ապա ըստանալ ի փա-

խառեից սպանին որով կամ փոք կոտորեցին 750 այր յերկրորդուսն աւուրն (Յուլ. 3.): 2 Փարպեցի որ զայս փառն ընդ Եղիշոյի ստէ՝ հաստատ է վկայութենէ տանց որ անգեկացեալ իցեն ի զբողոքած Պարսից:

Հմայեկայ եւ յորում անկաւ ինքն իսկ Հմայեակ, դադարեցին զորք թագաւորին ինել խառնամուխ յամենայն կողմանս աշխարհն համարձակ եւ ինէին ձեռնպահ եկեղեցեացն, եւ գրեալ հարցանէր միւսանգամ Մուշկանն Վիւսալաուրտ յարքունիսն՝ ցուցեալ զիրացն նեղութիւն եւ զամենայն վնաս գործոյն զայն զՎ ասական արկանէր: Եւ յս հանգամանք էին իրացն ի վախճան կոյս ամբարանոցն:

Տրտմէր թագաւորն մանաւանդ ընդ աւեր պահակին Հոնոյն, առաքէր հրաման յարքունուստ զի Մուշկանն ամենայն բանախան ի վերայ Հոնոյ խաղայցէ եւ նորին նիզակակից Ատրորմիզդ Աշուկան կայցի զՀայս մարզպանութեամբ փոխանակ Վ ասակայ՝ որում հրամայեցաւ ի դուռն գալ, եւ սիրով եւ խաղաղութեամբ նուաճեցէ այսրէն զամենայն: Ինքնին մարզպանն շուրջ եկեալ ժողովէր եւ շինէր զամենեւին ուխտիւ հաստատութեան թողութեանն արքունի. բաց յեպիսկոպոսացն եւ յերիցանց (ի Սահակայ եպիսկոպոսէ Ռըշտունեաց, ի Մուշեայ երիցուէ Արծրունեաց, ի Սամուելէ եւ յԱրահամէ երիցանց, ի Յովսեփայ եպիսկոպոսապետէ, ի Վեոնդայ երիցուէ, ի Վաջաջայ սարկաւազէ եւ յԱշենէ երիցուէ) որ վասն աւերելոյ ատրուշանաց կամ բողոքելոյ՝ կապանք յարքունիսն առաքեցան. այլոց եպիսկոպոսացն հրաման տայր զուռաջին իշխանութիւնն եւ զպաշտօն հրապարակաւ ունել, թողոր առ վայր մի զհարկս աշխարհին, զայրուծին թեթեւացուցանէր, եւ միայնակեցաց հրաման առնէր դառնալ այսրէն յետս եւ ամենեցուն իսկ փախտէից, ազատաց եւ շինականաց յարքունուստ ցուցանէր հրաման գալ ունել զեւրպանչիւր արարս. նա աւանիկ հրովարտակք արքունի հրաման տային՝ որոց ակամայ կախեալ իցէ զմոզութիւն՝ իշխել անդրէն ունել զքրիստոնէութիւն:

Ընութիւն աշխարհին եւ հաստատութիւն եկեղեցեացն հաւանեցուցին զնախարարսն որ վաղ իսկ կամ ուռնկին նուազութեամբ եւ կամ սաստկութեամբ ձմերայնայն սկսելոյ ի տագնապի կային՝ անկանել ի պատգամս ընդ մարզպանին՝ որ ետ ածել զբողոքանաց եւ ուխտ հաստատութեան թողութեան յարքունուստ վասն նոցա: Եւ յս հարկ էր նոցա այնուհետեւ (ի վերջ 451 ամին)¹ երթալ ի կոչ թագաւորին ի ձմերոցն արքունի փութանապի առանց կապանաց, թողեալ զին եւ զորդիս եւ զինչս ի ձեռս մարզպանին²:

137

Ինէր (իսկզբան 452 ամին) ատեան հարցափորձի նախ առաջի հազարապետին Միհրնբրեսհի եւ ապա յանդիմանն թագաւորին ի մէջ կողման նախարարացն եւ կողմանն Վ ասակայ. ի մէջ եկեալ

1 Փարգ. էջ 129—130:

2 Եղեւ. էջ 171—234: Փարգ. էջ 129—135:

երեւէին թուղթքն Վլաակայ վաւերական մատանեօք նորա յաշխարհն Վրաց, Եղուանից, յԵղնիս, առ կայսր եւ առ օպարայեանն Ընտիրայ¹ Ընատողոս . մի ըստ միողէ երն ամբատան Սուշկանն Վիւսարաւուրտ վասն խարէութեանց նորա եւ գողութեան հարկաց արքունի, մոզքն նեղեալք ի Հայոց աշխարհին, իւր իսկ ազգականք ցուցանէին զմիաբանութիւն նորա երբեմն ընդ Հեռանայ Հոնի, որ աւերեալ էր զերկիր տէրութեանն Պարսից, Եղուանից, Հայոց եւ Հոռոմոց, եւ յետ այնորիկ զմիաբանութիւնն եւ զառաջնորդն լինել Հայոց ապստամբութեանն, նոյնպէս եւ քահանայք չմտին ինչ նմին ջատագով : Յանդիմանեաց զնա օստկակոճ թագաւորն, ետ մերկացուցանել յօրինաց պատուոյն՝ որով զարգարեալ նստեալ կայր ի ներքին հրապարակի մեծամեծացն, կապեալ ձեռօք եւ կապեալ ոտիւք հեծուցեալ ի ձի մատակ կանացարար տարան ետուն ի բանտ մահապարտացն . խափանած հարկաց աշխարհին արկաւ ի վերայ տան նորա, անգամ եւ զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զզարդս կանանց եւս ետ ի տոյժան եւ ոչ կարաց հատուցանել, մինչեւ հարցանել թէ կայցէ ինչ զանձ ի գերեզմանս նախնեաց իւրոց : Ընդ կեցեալ ի մուրոյ ձեռասուն ծառայիցն՝ ապա քամեալ ի թանձրամութենէն՝ տրորեալ որդնալից մեռանէր, հեծեծեալ ընդ յանցանուն ամս քանի մի, ծեծելով զիւր դէմն «ընկալ, ասէր, անձն մեղաւոր, զձաղսս զոր ետ բերել քեզ ուխտանենդութիւն աւետարանին եւ արիւնն Վարդանայ եւ այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա»,² Եւ յապէս այն որ կամէրն մեղօք թագաւոր լինել Հայոց աշխարհին ոչ երեւեցաւ անդի գերեզմանի նորա յայնմ աշխարհի : Իսկ տէրութիւն Միւնեաց աշխարհին անդէն ի նմին աւուր մահապարտութեանն տուաւ թշնամւոյ նորա եւ փեսայի՝ Վարազվաղանայ :

Սակայն եւ ոչ նախարարքն ինչ արձակեցան իբրեւ արդարացեալք . պահեցան նոքա զգուշութեամբ ընդ այն ի նախարարաց որ յառաջագոյնն արգելեալ կային անդ՝ ի ձմերոցին ի Վրկանս եւ յամէ 454 ի դղեկին Վիւշապուհ քաղաքի յԵպար աշխարհին, առհասարակ արք իբրեւ 35 կամ 37 : Յազգէն Միւնեաց՝ Բարգէն եւ Բակուր եղբարք, յԱրծրունեաց՝ Ներշապուհ, Էաւասպ, Ընդին (կամ Ընդին), Մեհրուժան, Պարգեւ եւ Տաճատ, ի Մամիկոնեից՝ Համազասպեան, Համազասպ, Արտաւազդ եւ Սուշեղ, ի Վամարականաց՝ Արշալիր, Խաթ, Վարձ (կամ Վարձայ), Ներսեհ եւ Աշոտ, յԱմատունեաց՝ Վահան եւ Առանձար եւ Սրանակ (կամ Առնակ), ի Գնտունեաց՝ Ատոմ, ի Պիմաքսեանից՝ Խաթուլ եւ Սատոյ այլ եւս երկու ազգակցօք, յԱնձեւացեաց՝ Ըմաւոն, Օււարէն եւ Առաւան, յԱռաւելեից՝ Փա-

¹ Չոր ֆարդ . Սպարապետ Սնտրոպ, առ, օրինակք Եղեղսի ունին՝ Սպարապետ Սնտրոպ, .
² Բանք զոր ի ծառայեց իօ նորա լուեալ գրէ ֆարպեցի :

պակ, Ալարազդէն եւ Ղազ, ի մեւա Արծրունեաց՝ Ապրտամ, ի Մանդակունեաց՝ Սահակ եւ Փարսման, ի Տաշրացեաց՝ Աբէն, յՈփսեներից՝ Բարիկ եւ Յոհան (կամ Յուխնան):

Վահանայք որոց մեծ մասն զառաջինն ընդ սոսա էր կապեալ ստուար շղթայիւք յօրինելովք ի մոզուցն՝ սպանան մի ըստ միոջէ: Վանզի իրրեւ վաթարացաւ թագաւորն յարշաւանի անդ ընդդէմ Վուշանաց (յամի 454) որք ի նեզ արկին զնա անկանելով ի վերայ միոյ միոյ ի թեւոց նրա անձուկ գնդաւ, ըստ խրատու հազարապետին՝ արկին մոզքն զվնասն զկապելովքն քահանայիւք, զի իրրեւ ի սպանողաց կրակի շննդրեցաւ վրէժ աստուածոյն իւրեանց: Անգէն Սամուէլ երէց եւ Արրահամ սարկաւազ երկոքին յԱրած գեղջէ Արարատայ որ ի կարաւանին էին՝ սպանան գազա ի Ալարէս (ըստ Փարպ. Ալարգէս), որպէս եւ Թաթիկ եպիսկոպոս Բասենայ առաքեալ երբեմն ի Ասսակայ (յամի 450) իրրեւ վնասակար յարքունիս՝ սպանաւ այժմ յԱսորեստանի: Այս առաքեցաւ ամբարակապետն Վենշապուհ կամ Ահ Վենշապուհ ի Վիշապուհ եւ յանապատի ուրեք հեռի ի քաղաքէն մօտ ի Ուեւան գեւղ սպանան յետ բազում հարցափորձի Սահակ եպիսկոպոս Ուրշուունեաց, Յովսէփ ի Ալայոց ձորոյ ի գեղջէ Հաղցմանց, Ղեւոնդ երէց ի Վանանգայ ի գեղջէ Իջեւանից, Մուշէ դրան երէց Արծրունեաց յԱղբակոյ, Արշէն երէց յԱղեգեկայ Բազրեւանդայ, Վաջաջ սարկաւազ Ուրշուունեաց ի Վիշապուհ քաղաքէ (Յուլ. 31): Մոզպետ մի իշխան դենպետ Ապր աշխարհին, անհնարին հմեւ օրինացն նոցա, որում յանձն իսկ էր պահպանութիւն կապելոցն քահանայից, այն ինչ դարձեալ էր ի քրիստոնէութիւն յետ տեպեան իրիք եւ յայտնութեան նմին ընկելոյ. հարց զնա Վահանայք ի ծածուկ եւ առաքեցաւ զազա յայնկոյս քան զՍուրան եւ զՄակուրան եւ անգէն ընկեցաւ ի վերապ (454)¹: Աշակերտք եպիսկոպոսացն, Խորէն եւ Արրահամ, յետ կորելոյ զանկանջն մօտ՝ առաքեցան յերկիրն Բաբելացւոց ի Շահուղ (կամ Շաբուղ) ի գործ մշակութեան արքունի, որք անգազար ճանապարհորդութեամբ ընդ Շահուղ, ընդ Մեշալի եւ ընդ Վաշխար՝ ժողովէին տուրս ի հաւատացելոց աշխարհին Ասորեստանի եւ Խուժաստանի, ասնել կամ առաքել թոշակս առ նախարարսն կապեալս՝ ամ յամն, մինչեւ առ ջերմոյն վտանգի վախճանէր Խորէնն յԱսորեստանի, եւ յետ ամաց ինչ արաչեցեալ ի նախարարացն, եւ հաւատացելոցն Ասորեստանեաց տալով երաշխաւորութիւն ընկից փոխանակ ընդ հարկի նորա՝ եֆն ի Հայս եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իրրեւ կարապետ գալստեան նախարարացն (463) եւ յետ ամաց ինչ կարգէր յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին Բաղուունեաց²:

1 Աստ մզգտիս չիք աճնելն յշատկ առ Փարպեւոյն: 2 Փարպ. 185:

Իսկ ընդ նախարարան՝ որ ոչ ի նոցանէ միայն, այլ եւ ի կանանց անտի ընդունէին թողակս՝ զոր առաքէին նոքա ամ՝ յամէ ի մխիթարութիւն, հատանելով ի ռոճիկէն կարգելոյ նոցա յարբունուստ¹, վաղ գութ արկեալ էր վերակացու աշխարհին Հրեայ Հարեւ Շղոմշապուհ կամ Հրեւ Շնոմշապուհ եւ Չանայր ազգի ազգի հնարիւք ածել ի հաւան զթագաւորն արձակել զնոսա: Այլ թագաւորին վախճանեալ ընդ նոյն աւուրս (458), ընդ հակառակս ելեալ երկուց որդւոցն Արմիզատայ եւ Պերոզայ ի վերայ տէրութեանն կուռէին. եւ էր այնուհետեւ ընդ երկուս բաժանեալ գունդն Արեաց՝ մինչեւ դայեաին կրտսերոյն Ռասամ անուն ի Մեհրան տոհմէն ետ ճակատ ընդ երիցուն, արար ձերբակալ եւ սպան տռ ետեղ, եւ այնպէս թագաւորեաց սանն նորա Պերոզ միահեծան (յամէ 460): Անդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն առաքեցաւ ի թագաւորէն Արզատ Վ ըշնասպ նորին դայեկորդի սիրելի, արձակեցան նախարարք ի կապանացն, ածան ի Հրեւ եւ կարգեցաւ նոցա ռոճիկ եւ տուեալ նոցա սպառազինութիւն եւս՝ հրամանաւ Աշտատայ հօր Արզատն Վ ըշնասպայ առաքեցան ի մարտ պատերազմի ընդ այրուձիոյն²: Արդեւան նոքա այնպէս յարքունիս ամն երիս կամ չորս՝ վասն ապրտամբութեան Աղուանից արքայի քեռորդոյն Պերոզի (457—463). զի զգջացեալ նորա ընդ ուրացութիւնն՝ առ զէն, խրամատեաց զպահան ճորայ, երեր զորս ի Մազքթաց, միարանեաց զԱ թագաւորն լեռնորդեայս եւ ընդդէմ եկաց պատերազմու ընդ Արեաց գնդին եւ գրով եւ պատգամաւ յանդիմանէր զարքունիսն «ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոց Հայոց աշխարհին, փոխանակ կեանս առնելոյ՝ զարեւ հատէք, ասէր»։ Աետուսս յանձն առ թագաւորն կալ նմա քրիստոնէութեամբ, որ եւ թողեալ զթագաւորութիւնն զարձաւ ի վարս վանականութեան (463): Ի միւսում ամին արձակեցան նախարարք յիւրաքանչիւր տունս իւրաքանչիւր կենօք եւ պատուով (464):

Այսպէս ընդ բառնալ թագաւորին եւ գործակցացն նորա՝ լուծեալ խաղաղէր ամենայն աշխարհն. Միհրներսհ յառաջ իսկ քան զմահն Ազգկերտի կամ առ Պերոզիւ փոխեալ էր ի գործոյ հազարապետութեանն եւ վնասակար եւս գտեալ ի գործարքունի. սակայն պատմի զնմանէ՝ ապա ուրեմն յազթեալ ի հաստատութեանէ մտաց կապելոցն՝ սէր արկեալ ընդ նոսա, եւ բարեխօս լեալ վասն նոցա առ թագաւորին եւ զամենայն աւեր աշխարհին Հայոց յինքն կրթեալ³:

1 Եղիշ. էջ 360:

2 Այսպէս ըստ Փարզ. այլ Եղիշէ զպատմնայն զնէ առ Յազկերտիւ լեալ, սակայն ժամանակագրութիւն նորս՝ որ հակառակ է սոս պատմութեանն իւրում՝ է փոքրն պատմութեանն եւ ժամանակա-

գրութեան Փարզիցւոյն, բռնիկ ինքն Եղիշէ 9 ամն եւ ամիս 6 ամէ լինել նախարարաց ի կապանս, որ է 459—460, ուր ըստ նորին իսկ Եղիշէի մուս. Յազի. յամ 458: 3 Եղիշ. 346—347: 4 Եղիշէ. էջ 334—335: Փարզ. 139—190:

Սակայն այն ամենայն շրջան մի էր կրօնական պատերազմին. մեւս եւս շրջան նորին պատերազմի ի վերայ կայր առ այլով թագաւորաւ եւ այլովք գործակցօք՝ հակառակ այլոյ ուրուք ի դիւցազանց Մամիկոնեան տոհմին :

138

Ընդ նոյն ժամանակս արքունիքն Արեաց մեղմնական հնարիք զայն վարէին յառաջ զոր նախն ի մտի եղին : Ի գլուխ գործոյն կայր մարզպան պարսիկ նստեալ ի Վուլին, նախ Ատորոմիզդ (յամէ 452) եւ յետ նորա Ատրափշնասպ (Յոզմանդեան հանդերձ պարսիկ հազարապետաւն Հայոց՝ օրոյ Վեհ Վեհնամ անուան էր : Տակաւ իբրեւ խմոր սփռէր գաղտ դենն մազդէզն. որպէս ի հեռաւրութեան նախարարացն կալանաւորաց, նոյնպէս եւ յետ արձակմանն նոցա՝ գահք տանուտէրութեան նախարարութեանց, գործակալութիւնք արքունի եւ ամենայն պատիւ մեծարանաց յաշխարհին Հայոց՝ էր գնոց ուրացութեան յարքունիս թագաւորին, չգոյր մարդ անարգ՝ որ ոչ փառաւորէր ի թագաւորէն ընդ երկրպագութեան արեգական, եւ ոչ վաստակ ինչ երեւեկ՝ որ հաճոց իցէ արքունեաց առանց պաշտաման կրակի : Այսպէս տակաւ յետ ընկրկէին որ առաքինիք որ քաջք էին յիրի եւ ի բանի, չէր այնուհետեւ այն այրուձին քաջ որ բուն զօրութիւն պարսկական բանակին էր, այլ վատ եւ ապաժաման քան զամենայն զունդս Արեաց՝ զՀայոց գունդն անուանէր թագաւորն : Վախաւոր ուրացելոցն էր մաղխազն կամ Խորխոռունին Վաղիշոյ, յոր յարեցաւ յետոյ եւ նորին ազգակից Վարջոյլ, եւ Վաղիհոն տէր Արեանց՝ պայազատ Վարազդադանայ. սղբին էին խրատտօք եւ քաջալերիչք մարզպանացն եւ զօրավարացն Պարսից առ ի վեաս իւրեանց տոհմային քաղաքացեացն :

Յետ Յովսեփայ՝ կային մի ըստ միոջէ Մեղիտէ կամ Մեղեա Մանազկերտացի, Մովսէս Մանազկերտացի եւ Վիւտ յԱրահեզայ Տայոց : Սա անդատին յամէ 465 յորդ հմտութեամբն եւ ճարտարխօսութեամբ զոր ի վերայ եկեղեցական նախանձաւորութեանն ունէր՝ առաւել իմն զօրութեամբ հակառակ չարեացն ելանէր, փոյթ ի վերայ ունելով հրահանգաց կրթութեան ժողովորեանն, բայց առանձինն իսկ ի վերայ մանկտոյ նախարարացն, մանաւանդ տոհմին Մամիկոնէից եւ Ամասրականաց :

Վրանգի եւ արդեամիք իսկ մեւս եւս աստղ ակնկալութեան դարձեալ ի տոհմն անտի Մամիկոնէից շողայր ի պղտոր միգին : Վարդանայ անժառանգ յարու մանկանէ վախճանեալ՝ մնայր տանուտէրութիւն այնր տոհմի՝ եղբորորդւոցն յետ մահու հօրն նոցա Հմայեկի : Վաստկայ վաղ ըմբռնեալ էր ի զսոսա ձեռաց զայե-

կացն (450) եւ առաքեալ յարքունիսն (453) իբրեւ հաճոյ ինչ կամեցեալ առնել թագաւորին՝ որ ետ զմանկտին ցիւր հազարապետ ցՄ իրհնբունհ, մինչեւ արար երեսո աղաչանաց Աշուշայի Վ ըաց բղեշնի եւ պարգեւեաց նմա իբրեւ կարի առն սիրելոյ եւ վաստակաւորի, որ դարձոյց իսկ զնոսա առ մայրն իւրեանց 'Չուիկ' զօրոյ զքոյրն զԱնոյշվում ունէր ի կնութեան բղեշին: Անդէն թ Վ ըաց աշխարհին ընդ իմաստուն առաջնորդութեամբ մօրն անեալ զարգանային Վ շահանն եւ Վ ասակ եւ Արտաշէս, իսկ կրսերագոյն քան զամենեօին Վ արդ՝ նա առ դայեակնն թ Տայս էր եւ ապա ածաւ ի դուռն սղքունի: Ի տոհմէ Ամասարականացն խնամեցոց տանն Մամիկոնենից՝ էին նշանաւոր որդիքն Աշուշայ՝ 'Կերսեհ տէր Ը իրակայ եւ Հրահատ: Յաջողակութիւն պատանեկացն՝ մանաւանդ անդրանկանն Մամիկոնենից Վ շահանայ՝ որում յանձն էր գործ սկսեհատին արքունի, սիրելի առնէր զնոսա գործակաւ լացն Պարսից որ ի դրանէ գային, եւ համբաւն նոցա առ թագաւոր անդր հասանէր: Սակայն ոչ միայն յիշատակք գործոց նախնեացն նոցա՝ որոց հանուպազ պատերազմաւ աշխատ կայեալ էր զԱրիս, արգել լինէին ընդունելոյ զարժան պատիւն, այլ եւ ազգակցացն ամբաստանութիւնը վասն ապստամբութեան հապ օտէպ յարքունիս զՎ շահանայ հասանէին: Այնչափ հրապոյրքն եւ մենքեւաւորութիւնը զօրեցին՝ զի ածին զսա երթալ թ դուռն եւ տկարանալ ըստ հօրեղբօրն օրինակի եւ արձակեցաւ թ Հայս յետ գալոյ եղբօր նորա Վ արդայ մնալ անդէն իբրեւ պատանդ (յամի իբրեւ 479): Այլ այն ստրջանք յանկարծական գործոյն՝ առաւելազոյն եռանդն ածին նմա թ ջնջումն այնպիսի արատոյ կենացն եւ միանգամայն թ շահ եկեղեցոյ:

Վ ալ իսկ միարան խորհրգով եպիսկոպոսապետին Վիւտայ եւ նախարարացն աստուածապաշտաց առաքեցաւ մի անգամ եւ երկիցս գաղա պատգամաւորութիւն առ կայսր Վ եւոն Ա. (յամի իբրեւ 470), այլ առաւել քան զյոյս եւ զխոստումն՝ ոչ ինչ օգնականութիւն արդեամբք թ կայսերէ հասանէր, միայն հրաման տայր կայսր պաշտպանելոյ փախստելիցն Հայոց յիւրում բաժնին: Ամբաստանութիւն եւս վասն նորին կրէր եպիսկոպոսապետն թ ձեռն Վաղիշոյի, կոչեցաւ եւ թ դուռն եւ թ գործոյ պաշտամանն թ բաց մերժեալ՝ դարձաւ յաշխարհն կալ առանց իշխանութեան (472—475):

Սակայն խորհուրդ նախարարացն կայր մնայր դիպող ժամու՝ որ յետ ամաց ինչ եւ նոցա ընդ առաջ: Մինչդեռ թ կուռի ուրեմն էր թագաւորն ընդ Հոնացն Հեփթաղաց (481)¹, Վ շախմանդ բղեշն Վ ըաց սպան զուրացեալ թագաւորն Վ ըաց զՎ ազգէն,

1 Փարպ. էջ 205: Պարպուզ. Պարս. պատեր. Ա. 3:

զայրն Շուշանայ, զիեհայ Վարդանայ Մամիկոնէի, եւ ապառամ բեցոյ զՎիրս, զի եւ նոքա ընդ նովին ծածուկ հալածանք ան կեալ կային՝ որով Հայքն նեղէին: Վարձաւ թագաւորն յարշաւանէն ամբօտից գաշամբ՝ զոր եր ընդ թագաւորին Հանայ, եւ գունդն հայաբունդ որ ի պահեստ կայր յԱղուանն՝ գործաւ ի գաշան Շիրակայ՝ կողմել պատրաստել զորովարութեամբ Օտրմիհր Հազարաուխտայ ի վերայ Վրաց աշխարհին: Անդէն հաստակեցաւ ի խորհրդեան նախարարացն արհանել ի կիր զժամն արտեհ, միարանեցաւ եւ Վահան ի նոյն յետ ընդդէմ գառնաւոյ նոցա առ վայր մի՝ յիշեցուցեալ նոցա զհայերական կողմանն զթուլութիւնն եւ զՎրեաց զոյժն եւ զստամբակութիւն, զՎրաց ստիպաւորութիւն եւ զանասուգութիւն թիկանց օրնականութեան ի Հանայ, բայց առաւել քան զամենայն՝ զՀայոցն իսկ չմիարանութիւն սովորական: Արդուան մի ըստ միջէ յաւետարանն՝ զոր կարաւ նոցա առաջի Վթիկ երեջ Ռձնեցի: Վարձեալ մի ամն ի միջոյ խորհրդեանն նոցա Վարազ-Շապուհ Մանուկի գուշակ ի նմին զիշերի առ թշնամիս անդր հասաներ: Օտրմիհր հարաւ մարզպանն Վարդանայ եւ ջոկովք Հայոցն ուրացելոյ այգունն երթեալ բանակէին մօտ ի բերդն Անի եւ ի գիշերին յանկարծ մարզպանն հազարապետաւն հանդերձ Վահ-Վահանաւ եւ ամենայն բազմութեամբն հասեալ անդանային փոխտանոց յամուրն Արտաշատու, անտի յայլում գիշերի անկանէին ի կողմանս Երաբատական աշխարհին: Պերեցան Հայք զհետ, ըմբռնեցան զբաստք եւ կահք փախստեիցն, ձերբակալ երեւ Վարդիշոյ մարտազ եւ զբաւեցաւ Պուին՝ քաղաք մարզպանութեանն. եւ Սահակ ասպետ (Սեկենասն Սովետի Խորենացոյ) միտրան հաւանութեամբ նախարարացն ընտրեցաւ ի գործ մարզպանութեան, եւ Վահան՝ ի սպարապետութիւն, եւ այլ եւս իշխանք ի ստանուտութիւն տոհմիցն՝ որոց իշխանք յուրացութիւն անկեալ էին, որպէս կարգեցաւ Ռարզէն յիշխանութիւն տէրութեանն Սիւնեաց փոխանակ Վգիհնի: Առաքեցաւ արտազամաւորութիւն առ Վախթանկ՝ որ խոտանայր առաքել առ նոսա Հանա յօգնականութիւն եւ կռեցան ընդ Վրաց գաշինք, այսպէս յղցին եւ առ կայսր Օննն զգնորէ՝ ապաստանք ի յոյսն զոր եցոյց նոցա կայսր Վահան:

Սակայն մարզպանն ըստ խրատու Հայոց՝ ար զնովան էին, խորհորդ ի միտ արկանէր՝ մինչ չեւ արատրաստեալ քաջ եւ ստուարացեալ Հայոցն ապաստանելոց՝ արագ արագ ստիպաւան հասեալ զգործն վճարել եւ ստանալ անուն փոստակոց առաջի ար-

1 Փորովցի սա սե զազ լիեալ ձերբակալ զՊրիհն եւ ապա զնէ զնա ի ստիպուցեալ ի Սիւնեաց Բարձրնէ, որպէս յետոյ ի Նախաւ եղև:

քունեացն: Ելլ նա յՎարպատականէ առեալ զունդ ի Կոպրեաց մերդպանէն եւ ի դրացի Կատաղաց՝ իբրեւ 7000, եւ հասաներ ի գետեղերուն Լչրասխայ դէմ՝ յանդիման Կաթառանայ: Առաւջինն զսան զի գեռ անկաղբէ էին՝ ամրանալ յամուրս Թայոցն խորհէին չայք, այլ ապա միարանեալ քաջացն ի նոցանէ, մանաւանդ զի եւ զչափ իսկ զօրութեանն թշնամւոյն քաջ չգիտէին, օրհնութեամբ կաթուղիկոսի (Յովհաննու եւ քաջաղերութեամբն Սահակայ եւ Ալահանայ) որ յաստունին ի Գուին մնացին, առաքեցան սահաւաւորք (400 այր) յորս նշանաւորք էին Արեւին Բարգէն եւ Ալատին եղբայր ուսարապեալին, Գարջոյլ Խորխոսունի, Աամ սարակունքն Կերսեհ եւ Հրահատ, եւ եղբայրք Գնունիք Ատոմ եւ Առաստոմ, քնտուել պարսկական զնդին ի ժամ անցիցն ընդ դեան, յորժամ կիսով՝ յայսկոց իցեն եւ կիսով՝ յայնկոյս: Ի Ալարապերա դեղջէ յղեցաւ եղբայր ուսարապեալին կանխազոյն ի Առուտիս գեւղ՝ առնուլ զհանգամանս զնդին Պարսից: Իբրեւ եւ բեր զըոյց թէ բազում է գունդն եւ մօտ ի վերայ հասեալ՝ սահմանեաց խորհուրդ զլիաւորացն՝ ի դաշտէ անտի ի լեռնակողմն փոխել, եւ զՄատիս արարեալ իւրեանց թիկունս՝ բանակեցան առ Արոսի գեղին, բաժանեալք ի չորս առաջս, միջնոյն զօրագրութ՝ Բարգէն եւ Ալատի, աջուցն՝ Ատոմ եւ Առաստոմ, եւ սհեկին՝ Գարջոյլ, Կերսեհ եւ Հրահատ ի վերայ պահեստ գնդին: Ի խառնել ճակատուն՝ Գարջոյլ հարիւրովն ի կողմ երանէր, սահայն եւ այնտէս անկաւ մարդպանն պարսիկ առաջի աջակողմն չայոց զնդին ընդ բազանց ի զլիաւորացն, եւ զրուեցաւ զօրն դաշտաց եւ առապարաց: Թէպէտ եւ ժողովեալ Գարջուլայ զօրուեալան ի Կատաղաց եին անկանել յանկարծ ի թիկանց ի վերայ չայոց զընդին, բայց չկարացին ունել ժոյժ առաջի Կերսեհի եւ Հրահատայ: Իսկ զԳողիհոն ապրեցոյց Արեւին Բարգէն մտապաւր ի ձեռացն Ատոմայ եւ Առաստոմայ, թերեւս վտոն զի երախտաւոր լեալ էր նմա իւրք՝ որ չլցէ յայտ: Ալատոյ Գնթունի եւ Ալատի Ահասունի աճապարեցին ի Գուին գուժիւ արտմեցուցանել զկաթուղիկոսն (Յովհան հանգերձ Սահակաւ եւ Ալահանու, այլ փող հասաներ ի վերայ Առաստոմ աւետեօք եւ ինէին գոհութիւնք յաղթութեանն ի տան Ատուծոյ (481 աշնայնի):

Այնուհետեւ ի հանգիստ ձմերայնւոյն դարձեալ՝ մեզոսի պատրաստէին փան դաքնայնոյն ժամանակի: Առաքէին ի Ալիրս զնդէ: Բայց Ալաթիանի յետ բազում յապաղանաց 300 շոնս ուստեք գտեալ առաքէր եւ յետ ամսաւոր ժամանակի կոչէր անդրէն յետս (Կոյնեք): Աղէր սպարապետն չայոց յակնաւոր սոհմն Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Մոկաց եւ առ ազատ որեարն Սրշաունեաց՝ ալ զըոյց զիրացն անցելոց եւ յորդորել զնոսա ի նիզակազից հաւասարութիւն հաւասոց պատերազմին: Այլ զայս

նուազ սակաւք միարանեցին ընդ Մամիկոնեան տոհմին. մայր սեպուհք ոմանք, (Յովհանն Լնձաւացի եւ Դերբեհ՛ Նըրուանդունի, եկին ի կոչն պատրաստութեամբ. նա աւանիկ եւ զոցա եւս պնդեցան զՏեո իշխանիք Լնձաւացեացն եւ Մակայ՛ Սեւուկ եւ Յովհանն այրուձիով առ քաղաքագրեղիւն Լուեաաւ (482 Մարտ կամ Ապր.) :

Ընդէն զարնայնի հասաներ գունդ պարսիկ ի շէր եւ Օպոււանդ գաւառ զլիւսուորքն՝ պահաւն Սուրենաւ, Վինաւ Կիւրեան, Լարդինասպաւ Կիտայեան կամ Խաապեան կամ Տապեան եւ Գրիհհոնաւ տերաձն Սիւնեաց, եւ ի վերայ ամենեցուն Լտրներսեհ՛ փուշտիպանացն օաղար: Ղեպեաց Վահան ի Գընայ, եւ յետ օրհնութեան կաթուղիկոսին՝ որ ընդ նոսա իսկ եկեալ էր, դարձեալ յԵրազ գաւառի առ Կերսեհասպատն գեղիւ ճակատն յարդարեցաւ: Ըմենայն զօրութիւն ճակատուն պրուձին էր, ի միջոցի՛ մարզպանն Սահակ, ընդ աջմէ՛ Բաշը կամ Բարշը Վահեւունի, Բարգէն, Լտամ եւ Փապակ Գալունի, յահեկէ՛ կամնարականքն եւ եղբայր օպարապետին, եւ ինքն իսկ օպարապետն հանրերձ Վրենաւ Վանանդացւով պատրաստէր յօղնականութիւն տկարացեալ կողմանն: Օառաջինն՝ միջոց զնորն շայոց աղմկեցաւ եւ աջակողմնն զնորին շայոց հարաւ եւ երթայր փախտեայ, այլ յաղթութիւնն որ ի ձախտում թեւի սնդ միարան գործակցութեամբ զնորին Վահանայ ընդդէմ՛ աջոյ թեւին՝ ուր Վատուշքն եւ գունդն սիւնիէր, գործեցաւ, քաջալերեաց զնոսա դառնալ յանկարծ ի վերայ հալածչացն: Կրուէր բանափ պարսիկ՛ թողեալ վերաւորս առաւել քան զմեռեալսն: Գաւնային շայք լցեալ աւարաւ առ կաթուղիկոսն (Յովհանն խնդակց որ «ոչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինէր, որչափ ընդ այն՛ զե հաշտ զԼուսուած ընդ նոսա տեսանէր»): Երումն ուրախութեանն լինէր աւետեօք դալտեանն Վարդայ կրտսոյ եղբօր օպարապետին՝ որ ի կապանացն փախուցեալ եկեալ էր պանչեկ իմօ օրինակաւ (Մայ. — Յուն.):

Ընն ինչ ի գլուխ հանեալ նոցա զպատերազմն եւ հանդէկն ի ջերմկին Վարշակի՛ դեսպանք ի Վրաց հասանելին. քանզի մեւս եւս գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Միհրանայ անդր դիմեալ էր, եւ թաղաւոր աշխարհին Վախթանկ չժամանեալ հանել շոնա՛ խոյս տուեալ ի սահմանակից լերինսն շայոց՛ խնդրէր թիկունս ի շայոց ըստ դաշանցն պայմանի, առանց ի վեր հանելոյ թէ շոնք չեկին ի կռիւն: Ղեպէր զօրն հայազունդ ի սահմանակից գաւառն Սանգաւաց, պատրէր զնոսա Վախթանգ մօտարուս դալտեամբ շոնաց՛ մինչեւ ի լերանց անտի առ տարաւ զնոսա ի գաշտավայրան Ղարմանայնու առ Սուր գետով: Եւտ աւուրց ինչ հասանէր կայր եւ Միհրան յայնկոյս գետոյն. եկն յայս խարէու-

Թիւն թագաւորին, այլ հարկ էր այնուհետեւ ճակատել սակաւածեռն ընդ հարուստ գնդին, զաջակողմն թեւոյն առեալ Բարշղի Վահեւունուոյ եւ Սատոնի Գարեղինի, զձախակողմն՝ Վախթանգայ, եւ զմիջոցն՝ Վահանայ: Մասն մի գնդին Հայոց անց ի կողմն, անկաւ Սահակ ասպետ եւ մարզպան եւ եղայր սպարապետին Վասակ՝ որ ի խառնուրդս անդ տեսեալ զԵրեսն համարական զի խնդրէր նիզակ փոխանակ այնր որ բեկաւ, ձայն ի վերայ եղեալ ասէր «Փութա, Ներսէս, գտանել նիզակ եւ դարձիր եկ արագ, քանզի ոչ երբեք կարեմք գտանել ժամ դրանչերի այսպիսի վաճառաց, ուր մահ զանմահութիւն եւ առժամայնն՝ զլաւիտենականն առնու»: Երուեցաւ գունդն Վրաց եւ զօրն Հայոց ուշ ունէր այնուհետեւ փախստեան ոչ առանց ինչ կարգի: Օ՛հարգէն Աիւնի եգիտ խոց կարեմէր սպարապետն ի մէջ դիականցն զճանապարհայն եւ հեծոյց ի նժուզի, բայց Հրահատ Վամարական՝ զոր ընկէջ երիւար իւր, անկաւ ի ձեռս Միհրանայ (482 Յուլ. կամ Աւգոստ.):

Այնուհետեւ մանր մանր կռուովք՝ օգնեալ ի տեղեացն հրմտութենէ խաղ առնէր Վահան սակաւաւորօք զգորավարս Պարօից մի ըստ միոջէ: Միհրան ընգ որով նուաճեալ էր համօրէն աշխարհն Վրաց՝ պնդել պնդէր համարձակ զհեա Վահանայ եւ զսակաւաւորացն որ գնովաւ էին. բայց մինչդեռ ի սահմանակցութեան Ստորին Հայոց ի Գու գեղջէ խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ սպարապետին՝ որ ի Մկնառինջն բանակեալ էր բացազոյն ի նմանէ երկուք հրասախօք, կոչեցաւ նա յանկարծ յետո ի դրանէ, եւ մեկնէր անդէն զօրավարն պարսիկ յետ զՀրահատ արձակելոյ եւ զՅազդ Աիւնի չարախօսութեամբ Աիւնուոյն Գղիհօնի գլխատելոյ ի Բագաւանի (Սեպտ. 25)¹:

Գրաւէր այնուհետեւ Վահան համարձակ զմիջոց աշխարհին, մատչէին ուխաք պատարագաց ի Վաղարշապատ եւ յուսանին իւրում ի Գուլին: Ել ի գլուխ ձմեռն մինչեւ զարնայնի հասանէր նոր գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Օւսումիհր Հազարաուխտայ (483): Սա անցեալ ընդ Երասխ առ Արաաշատաւ՝ թեւադրութեամբ Հայոց օմանց ուխտանենդաց աճապարեալ եկն յուսան անդր. ճակատեցաւ վաղվաղակի առաջի մայրեացն Խաւորովակերտի մօտ ի Գուլին ի դաշտագետին վայրի: Ելլ Հայք յետ մլնասելոյ նոցա՝ ապա ելին փախստեայ միւսանգամ յամուր տեղիս սահմանացն Խաղտեաց. կաթուղիկոսն Յովհան՝ որ չժամանեաց մեկնել ի քաղաքէ յառաջ քան զճակատան, առ տագնապի փա-

1 Փորո. էլ 190—245:

խրատեանն անկեալ թ ձիոյն՝ զտաւ կիսամահ: Օհետ մտանէր զՍահանայ շաղարաւելիտ աւեալ զձանազարհայն զամուրս աշխարհին եւ գործեալ կոտորած բազում հասեալ թ Եզքնաղ նահանգ եւ թ Շաղազումն յերկիր սահմանայ Հռոմայեցեաց բաժնին եւ վերպեալ ըմբռնել անդրէն զՍահան՝ դառնայր թ Բասեան թ Վու գեւղ թ դաշա Արծաթաղբերացն: Անդր դեպան թ դրանէ հասանէր բերեալ հրաման երթալ շաղարաւելիտայ թ վերայ Սաղտանգայ Սրայ արքայի, յօգնականութիւն արշաւանին զոր դէր պրքայ Պերող թ վերայ Հոնացն Հեփթաղաց: Ի Սիրս եւս յերկուս բաժանեալ էր ժողովուրդն. ձեռն ետուն գործարին սխտաննգքն եւ ել Սախտանի փախստեայ թ կողմնս Եզեր աշխարհին: Իսկ թ վերայ Հայոց թողեալ էր շաղարաւելիտայ մարզական զՀապուհ թ Սիհրան տահմէ պարսիկ այլուձիով եւ այրենաբ գնդաւ, եւ զՎգիհն նմին օգնական Սիւնեայ գնդաւ, եւ գործ յանձն էր նոցա թ շաղարաւելիտայ զՍահան արհանել թ բուռն՝ մինչ չեւ գտեալ նորա իւր զօրութիւն: Փորձեաց Հապուհ անկանել թ վերայ նորա թ զեզծի՝ նախ առ Նրաղիկ գեղիւ թ սահմանակցութեանն շաղտենից, առ Արծաթեալ Պարնոյ (թ հիւսիսակողման ծովուն Վարնոյ), առ Երէզն գեղիւ Արշափունեաց գաւառին՝ ուր հարաւ զակիշ գնդին Պարսից, օգնականութեամբ Երեզացեացն, եւ առ Շտեայ գեղիւ՝ ուր մօտ առաջի յոյժ սահաւաւրացն Սահանայ անկաւ Վդիհն թ ձակատու գրդիչն առաջնորդ զօրավարին Պարսից եւ ցրուեցաւ գունդն Սիւնի. սահայն ոչ առանց կոտորածի Սահանեանցն: Օսհի հարեալ էր Հապուհ գուցէ առաքեալ Սահանայ թ տահմանակից անդիւն Անձտայ, Նրոփայ եւ շաղտենից առ հայ մարդիկ՝ ստուարացուսցէ զեւր գունդն, եւ խորհէր մեկնել թ միջոց աշխարհին Հայոց եւ այլով հզօրագոյն գնդաւ թ պատահ ժամու զգործն վճարել: Այն ինչ չուեալ յնդուարն գեւղ Բասենոյ՝ գուժկան առ Հապուհ հասանէր սող զոյց պարտութեանն եւ սպանման թագաւորին Պերող թ Հեփթաղացն եւ զկոտորածի մեծամեծացն, եւ որպէս թ Սրայ աշխարհէ շաղարաւելիտայ պնպէս եւ թ Հայոց Հապուհ թ գունդից թ խորհուրդ աւագանւոյն: Վարձաւ Սահան թ վերջ կոտորանւոյն երրորդ անգամ եւ գրաւեաց կալաւ զմիջոց աշխարհին եւ կատարէին սխտք պատարագացն գոհութեան թ Սաղարշապատ:

Անտուտ ընտրեաց աւագանին Արեաց թ բարձ թագաւորութեան զՍաղարշ գեղայր՝ բուռն եւ անձնահասձն Պերող, զայր հեզ եւ աշխարհաչէն: Նորա առաջի պատմեցան մի ըստ միոջէ հանգամանք Հայոց աշխարհին, քաջութիւն Սահանայ եւ ակամայ ապստամբութիւնն: Այնուհետեւ ըստ խորհրդեան

1 Փարպ. Պրկուպ. Պարս. պատեր. Ա. 4: Ագաթ. Գ:

Օլառմիհր Հազարաւախտայ եւ Շտպհոյ՝ դորժ յանձն ընկեր ի
 Թաղաւորէն ց'Ախոր ոմն Ս շնասպաատ, ցայր իմնատուն եւ խազա-
 ղաւեր, երթալ ամենայն իսկ քաղցրութեամբ ըստ կամացն Ս ա-
 հանայ եւ նորին ընկերացն նուածել զաշխարհն: Գարնայնի (484)
 Ժողովեալ զայրուծին Ատրպատականի վասն զգուշութեան՝ հա-
 սեալ կայր 'Ախորն ի 'Նուարակ գեւղ Հէր եւ Օլաբեւանոյ
 գաւառի: Անտուտ առաքեցաւ առ Ս շահան՝ Շտպուհ խորհրո-
 դեան դպիր եւ Միհր Ս շնասպ Ղուարնացի: Ժողովէր սպա-
 րապետն զնախարարս եւ զազատս Հայոց եւ զամենայն պրուծին
 եւ ցուցանէր զբանս պատգամաւորացն, եւ այնպէս միաբան հա-
 ւանութեամբ յառաջարանական պայմանս հաշտութեան զայս ա-
 ռաքեցին. 1. Ազատութիւն հայրենի օրինաց քրիստոնէութեան,
 զհայ այր զոք չդարձուցանել ի մոգութիւն, կամ վասն մոգու-
 թեան չտալ գահ եւ պառիւ, կրակարանս ի Հայոց աշխարհին
 չլինել: 2. Անել խտիր ազնուականացն Հայոց եւ ազտաց ըստ
 հայրենի օրինակին, նոյնպէս եւ վառտակաւորացն եւ չվատա-
 կաւորաց, եւ մի խառն ի խուռն զանարգնս յառաջ մատուցանել:
 3. Արքայից արքայի՝ բանից քսուացն եւ սուտակասպասաց չգնել
 միա, պլ իւրով աչոք եւ իւրով ականջոք լսել եւ դատել զա-
 մենայն:

Առաքեցան պայմանքս առ 'Ախոր ի ձեռն Յաշկուրայ Ար-
 ծրունուոյ, Սահակայ օրդոց Արշաւրի Ասմարականի, Սասունուր-
 տայ Ալաբայնոյ, Առաւանայ Աղբիւրկացոյ եւ Պաճուկայ ի մարդ-
 պետական տանէն: Աւրախութեամբ յանձն առ 'Ախոր զպատգամն
 եւ հրաւիրեաց զՍ շահան գալ կռել զդաշինսն: Անդէն յԱզգինգ
 գեւղ Արտազու հասեալ Ս շահանայ՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ պա-
 տանդս ի մեծամեծացն Պարսից՝ զ'Աողէ զառպատական Շահապ,
 զՍ Եհ-Ս Եհնամ որ երբեմն հազարապետն էր Հայոց եւ զՍեր-
 շապուհ զեղբայրն Միհրանայ, հանդերձ պլովք հնգեքումիք ա-
 բամբք աւազօք. ապա եմուտ ի բանափն Արեաց ի հնչիւն փողոց
 ըստ օրինակի սպարապետին Արեաց, պատուեալ մեծարեցան Ս ա-
 հան եւ ուխտապահք ի նախարարացն յատենի աւազանուցն. խոս-
 տացաւ 'Ախոր ի բանէ Թաղաւորին անյիշութիւն իրացն անցելոց,
 եզեն ընթրիք հաշտութեան յաւուրս բազումն, յորոց մերժեալ
 էին ուխտանենդքն ամօթալից:

Աետ այնորիկ իսկ եւ իսկ դէպ ժամանակ առաջի պատա-
 հէր ցուցանել Ս շահանայ վաստակս առաջի Թաղաւորին: Քան-
 զն հաս զրոյց թէ Օլաբեհ որդի Պերոզի եւ հակառակ ընարու-
 թեանն Արեաց եւ եկն ի վերայ հօրեղծօրն զօրու: Աստ խըն-
 զրոյն 'Ախորայ կազմեալ առաքէր վաղվաղակի ի դուռն խառն
 ընդ գնդին 'Ախորայ՝ Ս շահան զայրուծին, գումարեալ ի ձեռն
 Ս յենայ Ս անանդացոյ: Ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն զա-

բեհեան, ձերբակալ եղել ինքն աղքատորդին յամուրս լերանց եւ փողոտեցաւ յաղքունի հրապարակին իբրեւ զանասուն: Ի խառնուրդս ճակատուն երեւելի լինէր եղջորորդի օպարապետին շայց մանուկն Վրիգոր որդի Վասակայ: Ըմենայն ինչ ի գլուխ ելեալ էր՝ յորժամ ինքնին Վահանն միւտով մտնամբ այրուձիոյն ի գուռն հասանէր: Երկկիցս ելեալ յատեան թագաւորին՝ գրով եւ կնքով աղքունի տուաւ հաստատութիւն զաշանցն՝ որ ընդ Վիխորայ եղան, տուաւ նմա տանուտէրութիւն ատհմին Սամիկոնեանց եւ օպարապետութիւն ի վերայ այրուձիոյն, եւ ապա առանձինն խնդրէր Վահանն եւ զտանուտէրութիւն ամեն Վամարապետաց վասն ժառանգին որ ի ատհմի անդ էր. իսկ վասն տէրութեանն Երծրունեաց խոստացաւ թագաւորն՝ տալ յետ անասնելոյ վտաակո ինչ զնոցա:

Ղարձաւ այնուհետեւ ուխտապահ նախարարքն յիւր ասանն ի Վուին՝ ողջունեալ ի կաթուղիկոսէն Յովհաննէ՝ որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա, եւ այց արարեալ եկեղեցւոյն Վաղարշապատու եւ տեղեաց կուսանացն վկայելոց՝ կատարել զուխտն իւրեանց եւ զնուէրս: Ընդեկան պարսիկ՝ որ ի նմին ամի մարզպան ի շայս առաքեցաւ, յետ խազաղութեամբ եւ խմաստութեամբ առաջնորդելոյ աշխարհին՝ հաւանեցոյց զգուռնն միւսանգամ ի շայոց անտի կացուցանել մարզպան ի վերայ աշխարհին, եւ այնպէս անդէն ի միւսում ամի առաքէր ի թագաւորէն հրովարտակ մարզպանութեան առ Վահանն ի Վուին: Իսկ եւ իսկ յետ ընթերցուածի հրովարտակին՝ եւ օպարապետն ի տունն Ըստուծոց ի գոհութիւն, ընդ մէջ ամբոխի բազմութեանն խուռնընթաց դիմելոյ, եւ ազնուական կաթուղիկոսն Յովհանն յառաջանէ բեմն յայտ առնէր զուրախութիւնն ընդ գեղեցիկ յաղթութիւն հաւբերութեանն եւ զցաւս արտին ընդ անկուսն ուխտանենգացն, քաջալերեալ զնոսա ի հանապազորդն տեւողութիւն եւ զոոս ի բժշկութիւն ազաշխարութեանն: «Օրհնեալ տէր Ըստուած Իւրայեղի, ասէ, որ ետ ինձ անասնել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Վրիտոսէ: Փախեաւ Եդոնիս որ առանց Ըստուծոց կարծէր թագաւորել, օգնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սալացեալք ընդ սեղանօք թագչին: Ըյլ ձեռն տուք գթալով, չէ աստ ի քարեղէն սարգրեալ անթողութիւնք օրինացն: Վրիտոսս է աստ՝ որ ասէ Ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն», (484):

Առաջարկութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք :

Այլքս եկեղեցւոյ ընդ տիրութեան : Ցերութիւնն յառաջին երկու դարսն թշնամութեամբ եւ հակառակութեամբ էր ընդ եկեղեցւոյ, այլ առնոյր յանձն եկեղեցի կալ հպատակ ամենայն տէրութեան՝ որ միանգամ հաստատեալ կայցէ, եւ հնազանդել իսկ ամենայն հրամանաց նորա՝ որ ոչ հակառակ պատուիրանաց ֆրիստոսի կրօնիցն իցեն : Իսկ առ Վոստան դիանու փոփոխեցաւ աղերսն, զթշնամութիւնն փոխանակեաց վաստահութիւն եւ սէր : Իսկ եւ իսկ իբրեւ ընկալեալ եղև եկեղեցի ֆրիստոսի ի քաղաքական օրինաց իբրեւ մարմին կամ ընկերութիւն օրինաւոր, սահմանեցան նմա օրինօք իբրեւ առաւելութիւնք, 1. Ազատութիւն կղերականաց ի պաշտամանց եւ ի պարտուց տէրութեան, 2. Առանձինն ատենն դատաստանի վասն կղերականաց, 3. Իրաւունք ստանալոյ պարգեւա եւ ժառանգութիւնս՝ որոց մեծ ինչ մասն ծախէր հրամանաւ եպիսկոպոսին ի դարման հիւանդաց եւ որբոց եւ անպատասպարան ծերոց, 4. Իրաւունք ազատասանաց նուիրական տեղեաց, 5. Իրաւունք դատաւորութեան եպիսկոպոսին ի քաղաքային հակառակութիւնս, յորժամ ժողովուրդականք միաբանեցին դիմել յատենն եպիսկոպոսին վասն քաղաքային ինչ գրծաութեան ընդ միմեանս¹, 6. Իշխանութիւն խրատելոյ եւ յորդորելոյ զքաղաքային դատաւորսն՝ մարդասիրութիւն առ բանաւորսն ցուցանել, եւ միանգամայն եպիսկոպոսաց՝ այց առնելոյ բանաւորաց յաւուրս չորեքշաբաթւոյ եւ ուրբաթու :

Այլ թեպէս եւ քրիստոնէութիւն չէր իբրեւ զՏեթանոսական կրօնսն ընդ քաղաքային տէրութեան բուսեալ եւ աճեցեալ, այլ առանց զնմանէ կախելոյ՝ հաստատեալ կայր յատուածուսա եւ նմին իրի չէր պարազքաղաքային իշխանութիւն ընդ իշխանութեան եկեղեցւոյ խառնակել, զոր եւ գոնեայ բանիւք բազում անգամ յայտարար առաջին կայսրն քրիստոնեայ՝ Վոստանդիանոս. սակայն ոչ ինքն միշտ եւ ոչ ամենայն յաջորդք նորա գործովք ցուցին : Այնուհետեւ չարաչար ինն սովորեցան կայսերքն յարեւելս խառնել յիրս կրօնից՝ հանելով հրամանս հաւատոց, գնելով եւ բառնալով զեպիսկոպոսունս եւ այնպէս խառնակեալ շփութեցին զամենայն, որպէս ցայս վայր նշմարեցաք եւ յետ այսորիկ տեսցօք առաւել սաստկագոյնս զնոյն յարեւելս : Այլ յարեւմուտս առաւել ազատագոյնս ի քաղաքային իշխանութենէ յարգարեցան իրք եկեղեցւոյ, եւ տակաւ ազգեցութիւն տէրութեան՝ մանաւանդ ի վերոյ ներքին հանգամանաց նուազէր, մինչեւ ի բուն Միջնուսն ժամանակի յետս ընդդէմ՝ ինքն եկեղեցի կալաւ առաւելագոյն ազգեցութիւն ի վերոյ տէրութեան յարեւմուտս, ուր յարեւելս էր լեալ վաղ սարուկ եւ աղախին ընդ երկաթեղէն ձեռամբք կայսերացն Բիւզանդացւոց :

Վիզիտիանոս : Ըստ բազմանալ գործոց եկեղեցւոյ՝ յաճախեցին եւ նոր

1 Տե՛ս Ա. Կորնթ. 2. 1....

պաշտօնեայք: Ի անշուժիւն ընկեց եկեղեցւոյ կացուցին եպիսկոպոսունք ի Հինգերորդ դարէ հետէ Տնօս¹ զոր որ եւ ապր համար եղիւ կողոսին, վասն նշանակելոյ զեկեղեցական գործս, Նոտար² կամ նշանգիրս, ի պահպանութիւն գրելոցն՝ դիւանապանս Յ, Պաշտօնէ³ որ իրականց եկեղեցւոյ կայր ջատագով առաջի աշխարհական աստնի: Զեպիսկոպոսան եր միշտ ի չորրորդ դարէ հետէ պաշտօնեայ որ անեկակից կամ Ալեկլոս⁴: Երէջարտիս փոխանակ եպիսկոպոսին կատարեք զպատանա եկեղեցւոյ ի պահանել նորա, իսկ Սուրիստիս⁵ կամ արքիդիսին՝ որ յարեւելս էր գլխաւոր քան զամենայն կղերականս յետ եպիսկոպոսապետին, կայր ի գլուխ գործոց առաջնորդութեան, էր անդապահ եպիսկոպոսին ի սիւնհոգոսա եւ ի մահուան նորա առաջնորդէր եկեղեցւոյ մինչեւ ցրնարութիւն եպիսկոպոսի ուրուք: Նմին հակառակ յարեւմտա ընդ նոյն ժամանակս բարձաւ ասիաւ պաշտօն սարկիաւագուհեաց, զի յարեւելս անէր: Նոյնպէս բարձան ասիաւ եւ Քորնելիսկոպոսունք՝ զի մի անուն եւ ճոխութիւն եպիսկոպոսին իրցե յանարգութիւն: Նս եւ վասն գարնանոյ հիւանդաց եւ թաղման մեռելոց կային ինչ ընկերութիւնք՝ որպէս Ամանասայցքն կամ Բրիչք⁶: Բայց քանզի մեծ մասն մեռելոց սոցա ի կղերականաց սակի էին, եւ կային ճապին հին խտրահարցն կարգքն կէս սարկիաւագաց, անապանոսաց, երգեցիկաց կամ փաշտաց, երգեցեցուցաց եւ գունապանաց՝ յարեւելս, կէս սարկիաւագաց, արքանեկաց (քահակալաց) եւ պիտոց մի ըստ մտնէ՝ յարեւմտաւ, յոյս ասկա վասն զանչափ յամենաութիւն կղերականաց կարճելոյ՝ ելին որպէ ինչ կայսերականք, որ դժուարին գործէին բազմոց մասել ի կղերական պատիւ եւ զառաւելութիւնսն ինչ կղերականաց ամենափեկին: Սակայն եւ պիտոյն որինք ինչ (ի 520 ամի) սահմանեցաւ զի գլխաւոր եկեղեցին Հռոմոյ ունիցի երկրոնս 60, սարկիաւագունս 100, կէս սարկիաւագունս 90, արքանեկա 110, երգեցիկս 20 եւ գունապանս 110:

Կղերականք՝ որպէս յառաջն՝ նոյնպէս եւ իսկզբան ժամանակացս տեսցիկ ընդունելն զհրահանգս ուսմանց ի բանից վարդապետութեան իւրեանց եպիսկոպոսին, քանզի եւ մեծամեծք իսկ ի վարդապետաց ե յաստատանապետաց ժամանակին նախ ըստ աշխարհական ուսմանց կրթեալ էին եւ ապա եկին յեկեղեցական կարգ: Սակայն ստեղա յամենայն եկեղեցական գպորոցք ըստ որինակի Աղէքսանդրիական եւ Սափորեան գպորոցանց, որպէս յԱռհայ՝ վասն պարսիկ կղերականաց, ի նախորտ Պաղեստինացւոց (հաստատեալ ի Պանփիւղեայ վիայէ), ի Մծրին Միջագետաց՝ վասն Սարուոց, եւ ի Հոնիսկորուրա Պաղեստինացւոց: Իսկ յարեւմտաւ՝ մեծն Ագատոսինոս իւրովք իսկ գրովք կրթէր զիւրն իւր եւ ըստ որինակի նորա բազում եկեղեցական վարժոցք՝ Մփրթիկ եւ յրապիա հաստատեցան: Վասն վարուց եւ կարգաց ուղղութեան քահանայից գրեցան եւ մատենաք գեղեցիկք, որպիսի ինչ՝ Ամբրոսիոս մթն պարտոց պաշտօնէն, Գրիգորի Նազիանզոս՝ Բան վան ֆոֆուսեան (իւրայ ի քահանայութենէ), Ռոմեբերանի՝ անհամեմատ գիրն վրան Իսկոնյոսիկոս: Ել առաւել քան զամենայն՝ Հոնիսիկոս իսկոնյոսիկոս Գրիգորի Մեծի քահանայապետին Հռոմոց: Զխրատա եւ զկարգս զոր ոյ՝ մատենաք թելադրեին՝ վճիռքն եւս սիւնհոգոսաց եւ հրամանք քահանայապետաց Հռոմոց ստիպելն անել յարգիւնս:

1 Ὀσκόνομος
 2 Notarii, Excoepiores.
 3 Χαρτοφύλακος.
 4 Ἐπίσκοπος.
 5 Στόγχιλλος.
 6 Parabolani, Copiatae, Fossores.
 7 Seminarium.

Թէպէս եւ օրէն էր առնուլ մանկանց՝ խոնարհագոյն աստիճանս, սակայն պատուէր էր զձեռնադրութիւն սարկաւազութեանն յՅՅերրորդ ամի հասակին եւեթ տալ, եւ յետ 5 ամաց՝ զքահանայութեանն, եւ ապա ցուցեալ ուղղութիւն յամենայն աշտիճանս՝ յետ 10 ամաց լինել արժանի եպիսկոպոսութեան: Բայց բազում անգամ չպահէին այս օրէնք, քանզի բազումք յեպիսկոպոսաց վասն կուսելոյ ամբոխ կղերականաց զեւրեամբք առ ի ցոյցս իմն՝ աճապարէին դնել տարածած ձեռն յայնպիսեացն վերայ որ առ արապքին շահու դիմէին յայն պատիւ: — Չէր պարտ դարձելոց ի հերետիկոսաց կամ ի հերձուածողաց կամ հրապարական ապաշխարողաց տալ ձեռնադրութիւն: Ի ձեռնադրութեան Երիցանց՝ կարեւոր էր եւ վկայութիւն աւաջակայ ժողովոյղեանն՝ թէ «Արժանի է»: Միշտ իսկ ձեռնադրութիւնն լինէր վասն պաշտաման պար նիշ կամ այնր եկեղեցւոյ, իսկ ազատ ձեռնադրութիւն դուռ ուրեք ընէր. փոխել երիցու կամ սարկաւագի յայլ ինչ եկեղեցի՝ վասն մեծամեծ ինչ պատճառաց եւեթ շնորհէր: — Նատարելագոյն ի մէջ գոյին պարտք կուսակցեան կամ անկուսակցեան կղերականաց. եւ ըստ յայտնի բանից եւսերայ, Յերոնիմայ, Ոսկերեանի, Եպիփանու եւ պլոց՝ առ Կաստանայ շահեալ տիրէր յարեւելս պահպանութիւն կուսութեան կղերականաց, մինչեւ (ըստ Գրիգորի Նազեանցւոցւոյ) այնպէս իմն տարածեալ եւ հաստատեալ էր այն ի միտս ժողովոյղեանն՝ զի չկամէր ժողովուրդն յերիցանց ամուսնացելոց ընդունել խորհուրդս: Եւ զայս իսկ, ասէին հարքն, պահանջէ ի քահանայից՝ սրբութիւնն ի պաշտաման պատարագի եւ ի մատակարարութեան խորհրդոց սրբոց, եւ այն՝ «զի ուսուցիչքն եւ քարոզք անտարանին ազատագոյնս կարիցեն տալ զանձինս ի բարձրագոյն ուսմունսն. եւ թէ նորք՝ որ վաստակենն յաստուածեղէն եւ ի հոգեւորն ծնունդ, ոչ եթէ մի կամ երկուս մանկունս իցեն կրթելոց՝ այլ զկրթութիւն եւ զանունդ բազմամբոխ բազմութեան առնլոց են յանձն»: 1) Եպիսկոպոս եւ այնպէս՝ բազում դէպք ի պատմութեան եւ յաւելուած բանիցն Եպիփանեայ թէ «ուր եկեղեցական օրէնքն պահին», ցուցանեն թէ ոչ ճշդիւ ամենայն ուրեք այն պահէր. յայն սակս եւ ի նիկիական ժողովին ըստ իրատուն Պափնուսիոսի եպիսկոպոսի՝ այնչափ ինչ եւեթ պատուիրեցաւ՝ որչափ ժողովքն Անկիւրայ եւ Նեոկեսարեայ հրամայեալ էին, այս ինքն՝ զի սարկաւագունք, երիցունք եւ եպիսկոպոսունք յետ ձեռնադրութեանն մի իշխիցեն ամուսնանալ: Այլ յարեւմուտս ճշգրտագոյն էր պահպանութիւն կուսութեանն օրինաց, ընդ որով կային պանուհեան եւ կէս սարկաւագունք, այնու զի եւ սորա մատուցեալ էին յայնժամ ի պաշտօն սեղանոյ: Ի դոյն պահպանութիւն յօժարեցուցեալ փութացուցին մանաւանդ Ամբրոսիոս, Ագոստինոս եւ Յերոնիմոս. Սիրիկիոս եւ Իննովկենտիոս Ա. քահանայապետք կրկնեցին եւ երեքնեցին զհրամանս ընդ խտտագոյն պատժովք: Իսկ յարեւելս թէպէտ եւ Յուստինիանոս աշխարհական օրինոք ստիպէր ի նոյն, այլ զուրբ նմին իրի եւ յունական ժողովն Տրուղղեան (692) որ միայն ի կղերականաց հպրապետութեանն Վոստանդինուպոլեայ էր ժողովեալ, յեպիսկոպոսաց եւեթ պահանջէր կուսութեան կեանս, իսկ ի սարկաւագաց եւ յերիցանց չպահանջէր յառաջ քան զձեռնադրութիւնն խոստումն կեանաց ժողովութեանն եթէ վաղ ամուսնաւորք էին, եւ հրաման ապր ամուսնութեան յառաջ քան զձեռնադրութիւնն: Այսպէս մինչեւ ցայսօր առ նոսա:

Պէտք կենաց կղերականացն, որպէս կանխագոյն ասացաւ, վճարէին ի

Կամեյական արքայ Տաւառացելոցն զոր ապաքին ըստ Բրիտանոսի բանկոյն¹, յոր եւ յայտնի իսկ յորդորէին զնոսա Ամբրոսիոս, Աւգուստինոս, Յերոնիմոս, Ոսկերեբան եւ այլք: Յաւելան ի նոյն եւ Ժառանգութիւնք Թադեոսք, եւ շնորհեալ էր Կոստանդիանոս կղերականաց ամ ըստ ամէ ցորեան ի Տաւարակոց մթերից: Յարեւմուտս Տադք եկեղեցւոյ բաժանէին ի չոր մասունս՝ վասն եպիսկոպոսի, վասն կղերքին, վասն աղքատաց եւ վան շինուածոց եկեղեցւոյն: Սակայն գտան բազումք՝ ոչ միայն յերկրոց եւ ի սարկուստոց, այլ եւ յեպիսկոպոսաց իսկ՝ որ յիւրեանց ձեռացն վաւաստեց կէին, յոր եւ յորդորէր զնոսա չորրորդ Ժողովն Կարբեդոնի: Բայ սահմանեալ նշանակեալ էին եւ գործք ինչ եւ որաշատանկք՝ յոր չէր արժան մտել կղերականաց:

141

Եպիսկոպոսն եւ վեհաճն նորա: Ի փոփոխել Տանգամանաց եկեղեցւոյ իսկզբան չորրորդ դարու, եպիսկոպոսունք՝ որք յառաջն առաւել քան զամենեւին ընդ Տալածանօք եւ ընդ վաւանգաւ կենաց էին, այնուհետեւ քան զամենեւին ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս վայելէին: Եւ սակաւ եւ բազումք յանարժանից ան գնէին աթոռոց, եւ կէսք ի անապործութիւն եւ ի վասնութիւն Տաւանէին: Սակայն եւ այնպէս մեծ մասն եպիսկոպոսացն, որպէս եւ այրն հեթանոս Ամիանոս Մարկեղինոս միայն՝ կայն մնացին յառաջին անպաճոյճ կեանսն:

Նշարութեան եպիսկոպոսաց ունէր ինչ մասն Ժողովուրդն եւ ի սկզբան չորրորդ դարու՝ որպէս եւ յառաջ քան զայն, կամ առաջի արկանէր Ժողովուրդն զոք յեպիսկոպոսութիւն եւ եպիսկոպոսունք նահանգին Տաստատէին զնա, եւ կամ յետս ընդգէմ: Ըստ սահմանեց Ղիկիական Ժողովոյ որ յետոյ յարեւելս եւ յարեւմուտս պահեցաւ իբրեւ կանոն Տաստատուն՝ պարտ էր ընարութեան եպիսկոպոսին, եթէ նոր ինչ էր, ըննել յամենայն եպիսկոպոսաց եւ կամ յերկից եպիսկոպոսաց նահանգին այնորիկ, եւ յետ Տասանելոյ գրով Տաւանութեան հեռաւորաց՝ առնուլ Տաստատութիւն ի Մեարապողտէն: Զնոյն սահմանէր եւ սինհագոսն Անտիոքայ (341) եւ չորրորդ Ժողովն Կարբեդոնի (398): Եւ կոչսերք եւս ունէին մասն յընարութեանն՝ կամ առաջի արկանելով եւ կամ Տաստատելով: Բայց քանզի Ժողովուրդն ոչ միշտ այնուհետեւ զբժանաւորսն, այլ զփառասէրսն բազում անգամ, նա մասնաւոր եւ հերետիկոսս եւս ընտրէր, անկաւ ի շնորհաց անտի, եւ այնուհետեւ սահմանք սինհոգոսին Ղաւոդիկեայ (372) առկաւ ընկալան զօրութիւն, որ պատուիրէ թէ միայն կղերն եւ եպիսկոպոսունքն եւ Մեարապողտեան նահանգին ընտրեսցեն եւ կացուացեն զեպիսկոպոսունսն: Իսկ կայսերք բըւնաւորք, որպիսի դք Կոստանդիոսն եւ Վաղէս էին, ի պաղատանէ առաքէին արս յեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյ (որպէս Աթանաս ասէ): Սակայն եւ բարեպաշտքն ի կոչսերաց վասն առնելոյ զառաջս յուզմանց եւ նենգութեանց՝ ինքնին աճապարեալ ընտրէին արժանաւոր զոք, որպէս Արկադիոս ի մուանել Նեկտարեայ՝ նստոց զմեծն Յովհան Ոսկերեբան, եւ ապա կղերն եւ Ժողովուրդն Տաւանեցան իբրեւ երկրորդ ընտրութեամբ: Եպիսկոպոսն իբրեւ փեսայ իմ Տամարեալ էր իւրում եկեղեցւոյն եւ վիճակին եւ իբրեւ անքակ իմ կաղով կապեալ, յայն սակաւ

1 Ղուկ. Ժ. 7: Ա. Գործք. Թ. 18:

բազում հաննիք արգելուին խափն՝ փոփոխել եպիսկոպոսաց զվիճակ եպիսկոպոսութեան իւրեանց :

Կայ ձեաց եպիսկոպոսաց իբրև բուն գործ նոցա ձեռնագրութիւնն եւ Տրապարակաւ վարդապետութիւնն : Յակաւ ուրեմն սկիզբն եղև եւ ընդանց քարոզելոյ յիկեղեցւոջ առաջի եպիսկոպոսին՝ որ յետ երկցուն ելեալ Տաստաւեր սահաւաք զբանս նորա . իսկ յարեամուտս զառաջինն Աւգոստինոս արար սոյն՝ սկիզբն Տրամանաւ եպիսկոպոսին իւրոյ Աղեր ըրոսի : Մեւս եւս գործ եպիսկոպոսին էր պղծութիւն վիճակին իւրոյ , զոր եթէ անձամբ չկարել զձարել՝ առնել յանձն առանձինն Աւցելուացն ¹ որ կարգեալ էին յայնժամ փոխանակ քրեւոյսկոպոսաց : Յարածեալ քրիստոնէութեան ընդարձակագոյնս՝ ոչ միայն ի քաղաքս այլ եւ ի գեղա կացին եկեղեցիք . նմին իրի եպիսկոպոսն ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ որ ժողովրդականն եկեղեցի՞ կոչել , առ ընարելոյ ի բուն յեղեկոպոսական եկեղեցւոյն՝ որ կոչել եկեղեցի աթոռական ² , եւ յԱփրիկէ՞ մայր ³ եկեղեցի , կացուցանել ըստ օրինակի առաջին քրեւոյսկոպոսացն՝ մէն մի երեց ⁴ զո զք եւ ինքն կամեր . այլ Յաւատնիանոս , Տանեալ օրէնս ինչ յամի 541՝ արկանել Տրիմ Գարդաւաթան իբրոսոնց ⁵ , ուրով այնոցիկ որք եկեղեցի ինչ ուրեք շինիցեն՝ կարգեալ Տաստ կղերականացն որ անդ կարոց իցեն՝ առան իբրաւնք նոցա եւ յարդրաց նոցա՝ առաջի արհամեղ եպիսկոպոսին արս արժանաւարս զի կարգեացին ի պաշտան եկեղեցւոյն այնորիկ :

Մտորպոյնորտ եւ կայրպոյնորտ : Առ յառաջին ժամանակաց յօրինեալ կայրն Տանգամաւք Մետրապոլիտական իշխանութեան : Ի միջոյ անսի Մետրապոլիտացն վաղ լեալ էին երեւելի Մետրապոլիտացն Հռոմոյ , Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ՝ մինչեւ առնել ընդ իւրեանք եւ զայլ եւս բազում Մետրապոլիտական վիճակս . զայս առաւելութիւն Տաստաւեաց եւ ժողովն Նիկիական ⁶ : Առանց իրիք երկնութեան է՝ թէ եկեղեցական բաժանումն մտորաքաղաքաց (կամ մետրոպոլիտաց) մասամբ ինչ իւրք էր յարգարեալ ըստ քաղաքոյն աշխարհագրական բաժանման Հռոմեական պետութեանն (առ Աեսպիանոս) : ԸնդՏանդական քան զամենայն բաժանումն եկեղեցական սահմանաց՝ էր բաժանումն Արեւելից եւ Արեւմտից : Յարեւելիցն էր 1 . Վիճակ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրիոյ կամ Հպրապետութիւնն Աղեքսանդրիոյ , ի վերայ 4 նահանգաց Եփրատոսի , Թերաքիոյ , Ղիբիոյ եւ Պենտապոլիտայ , 2 . Վիճակն կամ Հպրապետութիւնն Անտիոքայ՝ որ կայր ի 13 նահանգաց Տառնական քաղաքոյն վիճակին Արեւելից , այս ինքն՝ Ասորոց , Ստորին Ասորոց կամ Առաջին Ասորոց , Փիւնիկիայ , Ղիբանանեանն Փիւնիկիայ , Քաւհայական նահանգին , Միջագետաց , Արաբիայ , Կիպրոսի , Կիզիկիայ , Ստորին Աիդիկիոյ , Իտալիոյ եւ Պաղեստինայ եւ Կիպրոսի . այսպէս ձգէին սահմանք Տայրապետութեանն Անտիոքայ ի ծովեկերաց Միջերկրական ծովան մինչեւ ցեղերս Յիպրիս գետոյ , 3 . Վիճակն Եփեսոսի 11 նահանգք , այս ինքն՝ Ասիա , Պամփիլիոն , Ղիւրիոն , Հեղեքսպոլիտոս , Պիտիւիոն , Ղիկաւանիոն , երկզբն Փոլիպատոսանք , Ղիսիոն , Կարիոն եւ Եգեան կղզիք , 4 . Վիճակն Պանասի 11 նահանգք , որ ձգէր ի Փիւթանիոյ մինչեւ ցՀոյաստան աշխարհ Տանգերձ Գաղաթախա եւ Կապա-

1 Παροιστης.
2 Παροια, Ecclesia plebana, Titulus.
3 Cathedralis.
4 Matrix.

5 Πάροχος
6 Jus patronatus.
7 Տես վերգրի էջ 230—231 :
8 Կան . Կիւ . 6 :

գտնվիս, եւ էր նորա մայրաքաղաք՝ Կեսարիա Կապադովկացոց, 5, Ալիճակն Թրակիայ՝ 6 նահանգօք, յորում մայրաքաղաք էր Հերակլէս Թրակացոց: Եպիսկոպոսք մայրաքաղաքացոս այսոցիկ ըսա անան բաղաբային վերակացուն կոչէին Ալեքսանդրոս կամ Արեպսիոս (Եպիսկոպոսագետ): յետոյ անա ի կիր Հայրապետ (Պատրիարք) անն՝ որ յետ սակա ինչ միոյ եղեւ անուն նշանակիչ Տնգից երեւել Քեարսպողոսաց, այս ինքն՝ Հռոմոյ, Աղեքսանդրիայ, Անտիոքոյ, Երուսղեմի եւ Կոստանդինուպոլեայ:

1) Երջին երկուք ի հայրապետութեանցս յետոյ ուրեմ յաւրան: Զի ի սահմանաց անտի հայրապետութեան Անտիոքոյ ոչ միայն Կիպրոս բաժանեցաւ ի պատճառս արիանոսութեան ամբողջն Անտիոքոյ, այլ եւ եկեղեցին Երուսղեմի իբրեւ պատմական «Մայր ամենայն եկեղեցոց» ամբարձաւ ի ձեռն ժողովոց¹ ի պատիւ, մինչեւ ճոխանալ եւ ի վերջ Կեսարիայ Պարեսպինացոց որ էր Մետրապոլիտան ամբոս նորա, եւ ի չորրորդ ժողովոյն հաստատեցաւ ընդ իշխանութեամբ նորա Աւարին եւ Երկրորդ եւ Առողջ Պարեսպին, եւ այսպէս կոչէր համբռն՝ հայրապետութիւն Երուսղեմի:

Իսա նմին օրինակի եւ եպիսկոպոսունք նորոյ քաղաքին Կոստանդինուպոլեայ, որք յառաջագոյն էին ընդ իշխանութեամբ Մետրապոլիտան Հերակլէայ, խորամանկութեամբ եւ պատճառանք կայսերական գոտուոյ քաղաքին՝ ապին ի ժողովս ինչ (382—451) ամբառնալ զմիտ իւրեանց յերկրորդական պատիւ յետ եպիսկոպոսին Հռոմոյ՝ յարելով յիւրեանս զեկեղեցական իշխանութիւն սահմանաց բազմաց առ Գանաբ գետով եւ զվիճակս ինքնագլուխ Մետրապոլիտանց կամ Կողմապետացն² Հերակլէայ, Եփեսոսի եւ Կեսարիայ Կապադովկացոց, իսկ գաճերիցութիւնն եւ գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենեցուն³ ընծայեր միշտ յաղորդացն Պետրոսի:

Իսկ յարեւմուտս ուր քաղաքային բաժանումն բաժանէր համբռն զերկիր սահմանացն յերիս վերակացութիւնս՝ ի Ղիւրիկէ, յառաջս (յոր կից էր Ափրիկէ) եւ ի Գաղիա, չգոյր ամբոս առաքելական՝ բոլ յամբողջն Հռոմոյ եւ ոչ մեծամեծ ինչ եւ ճոխ քաղաք: Եայն սակ չերեւի ինչ աստ ճշգրիտ բաժանումն եկեղեցական վիճակաց: Մանաւանդ զն գոտարին է զընդարձակութիւն Հռոմէական հայրապետութեան սահմանել, այնու զի բազում անգամ չէ դիւրին աստ ընտրել ի միեանց զհայրապետական եւ զգաճերիցական իրաւունս քահանայապետին: Այսչափ ինչ ստոյգ է թէ հայրապետութիւն եպիսկոպոսին Հռոմոյ «զլեցո՞ւ արեւմտից», բովանդակէր զիտաղիա, զԳաղիա, զՍպանիա, զՍարգիս, զԱփրիկիա, զարեւմտեան եւ զարեւելեան Ղիւրիկէ՝ յորում առաքելական տեղապահք յանուն եպիսկոպոսին Հռոմոյ վարէին զերաւունս հայրապետութեան: Իսկ եկեղեցին Ափրիկեցոց՝ որոց բազմամբոս յոյժ էին եպիսկոպոսունքն, չառնուին յանձն իննել ընդ հռոմէական հայրապետութեամբ՝ մինչեւ ցժամանակ Անագաղացն, թէպէտ եւ զգաճերիցութեան իրաւունս գիտէին քաջ եւ ընդունէին մեծաւ հպատակութեամբ առաւել քան զայլ կողմանս: Այսպէս եւ Մարոս արքեպիսկոպոս Հռաւեննայ հակառակ կայր այնմ՝ առանց գառնալոյ ընդդէմ քահանայապետական կամ գաճերիցական իրաւանց եպիսկոպոսին Հռոմոյ:

Իսն իրաւունք հայրապետացն եւ կողմնապետաց էին՝ հաստատել զմետրապոլիտան որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, ժողովել վի-

1 Կոստ. Կ. 7:

2 Եփեսոս:

3 Πρὸ πάντων πρώτος:

ճակատան սիւնհողոսս եւ լինել գահերէց, ընդունել բողոքս ի գաւառական սիւնհողոսաց, ծանուցանել մեարապողտաց զկայսերական հրամանն եւ այլ եւս նշնայիսիք: Բայց հրաման էր հայրապետաց եւ մեարապողտաց ի չորրորդ տիեզերական ժողովոյ՝ չսահմանել մեծամեծ ինչ իրս առանց հաւանութեան վիճակական սիւնհողոսաց:

142

Գաւերիցոօրինն իմ գլխաւորութիւն եղիսկոպոսն Հոռոյ: Ամենայն իսկ համօրէն հանգամանք ժամանակացս նպաստաւոր իմն էին ցուցանել աակաւ յայտնագոյն զգլխաւոր վարդապետութիւն եկեղեցւոյ որ վասն գլխաւորութեան կամ գահերիցութեան (ոչ պատուոյ միայն այլ եւ իւրաւանց) իբրեւ զկէտ միութեան, զմիջավայր եւ զվէժ անկեան եկեղեցւոյ, զեպիսկոպոսն Հոռոյ՝ երեւեցուցիչ այսր միութեան, պաշտպանիչ եւ հովանի հաւատաց եւ եկեղեցական օրինաց, իշխան վերագոյն ի վերայ հայրապետաց եւ յայն սակս նստեալ եւ ծանուցեալ գահերէց ի տիեզերական ժողովս իբրեւ գլուխ համօրէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: — Ընդունելութիւն գահերիցութեան եպիսկոպոսն Հոռոյ եւ գլուխութիւն հռոմէական կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ է մի ի մեծամեծ սքանչելեաց անտի զոր Ցէր եցոյց, եթէ միս եղեալ նկատիցէ որ զհետ, զամբարտաւան, զհիառասէր եւ զանձնասէր բարս իւրաքանչիւր մարդոյ, կամ միով իսկ բանիւ ասել զմիտագոյնն լինել ամենեցուն ի բաժանումն եւ յինքնագլուխ ազատութիւն: Ապաքէն անհնարին է ճոխսիրութեան (իշխանասիրութեան) առաջնոց եպիսկոպոսաց կամ սիւնհողոսաց կամ միոյ իսկ առն փառասիրի յաջողութիւն զիրոն համարել: ուր յամենայն իսկ եւ ի բնաւ ժամանակի հաշարաւորք արանց ճոխսիրաց եւ փառասիրաց զմիմեամբք ելելել առնէին: Արդ զեմօրդ յայսմ ընդ միմեանս փառանեցին, որպէս արկին զանձինս ընդ հպատակութեամբ մարդիկ՝ ազգաւ, լեզուաւ եւ միութեամբք ընդ միմեանս հակառակք, ընդէր ետուն թոյլ զե մի որ միայն աակաւ յաճախեցէ արիւր եւ հրաման տալ, մանաւանդ զե ոչ զէնք գոյն սորա եւ ոչ սպառազէնք: Ապա ոչ եթէ մի այն յօրինեալ կազմեաց իւր զեկեղեցին զայն զմեծ ընդ պոպիսի միութեամբ, այլ հաւատքն որ առ մի Ցէր եւ առ մի կոչումն կամ վախճան, եւ սէրն մեծ միաւորինն ամենայնի, Ցէրն եւ Հոգի նորա սուրբ որ նշնայէս մի է: Նա աւանիկ՝ ոչ միայն ինքն քահանայապետն Հոռոյ չած ի գոյ զկաթուղիկէական եկեղեցին, այլ մանաւանդ ինքն բարձրացումն քահանայապետին է անեալ յառաջ ի Հոգւոյ անտի՝ որ ի կաթուղիկէականութեան կամ յընդհանրականութեան անդ եկեղեցւոյն զանձն երեւեցուցանէ:

1) ազվադակի ի յառնել կռուոյ արիանսութեանն՝ գիմեցին հայրապետք, եպիսկոպոսունք, նորին իսկ համապայծառ աստեղք արեւելից, Աթանաս Աղեքսանդրիայ, Եւստաթիոս Ընտիզայ, Մարկելղոս Անկիւրայ, Ղուկիոս Արքիանուպոլեայ, յետոյ Ոսկեբերան եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրիայ, առ եպիսկոպոսն Հոռոյ: Նա աւանիկ եւ բազումք իսկ ի հերեւակոսաց անտի, որպէս Գոնատեանք եւ Եւսեբեանք, Պեղագիոս, Կեղեսափոս, Պրիսկիլիանոս, Վիաաղիս ապոդինարեան, Նեստոր եւ Եւտիքէս, ծանուցեալ գիտէին զգահերէց աւագութիւն նորա, եւ յայն սակս ջանային առաջի նորա արդարացուցանել զանձինս, այնպէս զե զամենայն ինչ վճարեալ համարէին՝ եթէ յաջողէր երբեք նոցա զնա ունել ապաւէն եւ պաշտպան:

Իսկ եպիսկոպոսականքն Հռոմոց ընկալան ընդ պաշտպանութեամբ իւրեանց զեպիսկոպոսականսն զայնոսիկ զՏալածեալսն, աւեֆն յայնապէս՝ թէ առանց իւրեանց հասանութեան չէ պարտ զըբ յեպիսկոպոսոց ընկենալ յաթոսոց, զոր եւ բազմամարտի տիեզերական ժողովն Սարգիկոց (347) ընդունէր¹։ Յամենեցունց ընկալեալ էր եւ մեւս եւս իբրևանց որ զՏեա գայ գլխաւորութեան նորա ի վերայ համարէն եկեղեցւոյ, պիմքն՝ իրաւունք հասանելոյ կոչման եւ հաստատելոյ զտիեզերական ժողով, մինչեւ ստգասնել չարաչար Դիոսկորոց հայրապետի Աղէքսանդրոց՝ զի զայն իրաւունս յինքն յափշտակեաց եւ աւեֆն հազքն բազմամարտք թէ «ոչ օրէն էր եւ ոչ լեալ իսկ երբեք»։ Յամենայն կողմանց ընկալային առ եպիսկոպոսն Հռոմոց բողոքմունք եւ հարցուածք վասն պլեւալ խնդրոց եկեղեցական հրահանգաց, որոց ապին քահանայապետքն պատասխանի անուանեալ ինչպէս թղթովք՝ որ անուան սկիզբն ի Արիկիոսէ քահանայապետէ (յամէ 385)։ Առաջէին հրեշտակք քահանայապետին եւ ի կարի իսկ հեռաւոր կողմանս՝ տանել հրամանս եւ կատարել քննութիւնս գատաստանաց. նա աւանիկ եւ օրէնք կայսերացն Հռոմայեցւոց զերաւունս գլխաւորութեան նոցա հաստատեին։ Յայմ անայնն յայտ է թէ յիրաւի իսկ ի ժողովել թեոզորիկեայ արքայի փնջագոս ի Հռոմ՝ զի քննեսցի Սիմմուքոս քահանայապետն՝ զորն բազմապարտութիւնքն կային, յայտ արարին եպիսկոպոսունք սինհագոսն թէ գլուխն եկեղեցւոյ չամկանի ընդ դատաստանաւ իւրոց հաւաքակեղցն եւ թէ չիք իսկ երբեք դիպեալ այսպիսի ինչ²։

1 Թաղ. Սարգ. Կան. 3։ Ուրիս եպիսկոպոս առե. — Եթէ որ «յեպիսկոպոսոց գատեսցի վասն իրիք եւ համարիցի գանձնէ թիւ արդար է եւ կափքի զի միասնագամ ժողով լինիցի, յայնժամ եթէ համայն ձեզ թուի՝ պատուեսցուք զիշխատակ սրբայն Կեդրոսի առաքելոյ, զի ոչք զգատաստանն զպեք քննեսցին՝ զրեպեն Եռւշիսի եպիսկոպոսի Հռոմոյ. եւ սա եթէ պատշաճ համարեսցի լինել միասնագամ գատաստան, լինի եւ սահմանեցի նա գատաստարան։ Ապա թէ անոց զի... Թուի այս ամենեւ ճշուն հանդ։ նա պատասխանի սինհագոսն զհանդ եւ Կան. 4. Գաւազնաբոս եպիսկոպոս ասաց. Եթէ հանդ թուի՝ պարտ է յայդ վերս զոր բերեք եւ լի է սրբութեամբ, յուելալ այսպէս. զի եթէ եպիսկոպոս որ անկցի յիշխանութենն գատաստանս եպիսկոպոսոցն այնոցիկ՝ որ յարուարանեսցայ անդիտի իցեն, եւ բողոքիցի զի գատաստան իւր կատարեսցի ի Հռոմ յողաբի, պիմուհեանս այլ եպիսկոպոս ի նորա աթոռ ամենեւին մի գիցի՝ յետ բողոքելոյ այն որ անկեալն համարի յիշխանութենն. բայց եթէ յարժամ գատաստանն վարիցի յամենի եպիսկոպոսին Հռոմոյ, Կան. 7. Ուրիս եպիսկոպոս ասաց. Եւ այս եւս համայն թուեսցաւ, զի յարժամ եպիսկոպոս որ ամբաստանութիւն կրիցի եւ եպիսկոպոսունք նահանգին այնորիկ ժողովեալ գատիցին զնա եւ արկանիցին զնա յատանանն, յարժամ բողոք կարգայցի որ անկեալն համարեալ է եւ ասպատանիցի առ երանելի եպիսկոպոսն եկեղեցւոյն Հռոմոյ եւ կամիցի քննութիւն, յայնժամ եթէ իրաւ համարիցի եպիսկոպոսն Հռոմոյ թէ միասնագամ լինիցի քննութիւն, արժանի համարիցի զրել առ եպիսկոպոս-

անանս այնորիկ՝ որ յայլամ ի սահմանից եւ ի մարմաւոր նահանգի իցեն, մի զգուշութեամբ զամենայն քննիցեն եւ ըստ նշմարութեանն սահմանիցեն։ Ապա թէ նա որ աշայիցի միասնագամ ամեն կարգաբար քննութեան վասն անմինն՝ անից պաշտպանոց զեպիսկոպոսն Հռոմոյ ի հուանն՝ զի առաջեսցի յիւրեք անիք (a lalere) երկցունս, այն ի կամս եպիսկոպոսն Հռոմոյ պատաստան իցէ՝ զինչ կափքի եւ զինչ ի զեպ համարիցի։ Եթէ արժան համարիցի առաջել զերկցունսն որք երբեւզ գատիցին հանգերն եպիսկոպոսոցն՝ անկցի զեպութիւն կամ զիշխանութիւն այն յարե առաջինն. այն ի նորա կամն յանիցի։ Ապա թէ այսպէս համարիցի թէ բուսական են գաւառակից եպիսկոպոսունք ամենը վախճան գատաստանին, արտք որ ինչ զեպոյ Հարուիցի ըստ իմաստան իւրհրդոց իւրոց»։ 3։ Յն է Կանանոսի 4։

2 Արմատաւոր են եւ բանք Սարգիսոց յիւր եւ նախապիման պատմագրի. Եկ. Գամ. Բ. 8. «Բայց եւ ոչ Եռւշիսոս Հռոմայեցոց քաղաքի եպիսկոպոս անդ էր եւ ոչ սասքեաց զըբ անգր (ի ժողով) որ զնորա անդին կայցի. ուր զի եկեղեցւոսն կաննն հրամայէր մի առանց հաւանութեան բահանայապետին ձառնոց սահմանել ինչ յեկեղեցւոյն։ Եւ զարձանալ Բ. 15. «Մեկեպոս Գաղայ, Սարգիզոս Անիկոսոս արաստանեալ մարմաւ յեկեղեցեաց իւրեանց՝ եկին ի քաղաքն սրբուածիկան (ի Հռոմ)։ Եւ իբրև անդ ցուցին զիրաւունս իւրեանց Եռւշիսոսի եպիսկոպոսն Հռոմոյ, յայնժամ եւ Յուլիանոս, որքան է իսկ սուսանելութիւն իրաւանց եկեղեցւոյն սուսարիկ, արձակեաց զնոսա յարեւելս համարակալայն թղթովք եւ զարեւոյց զիւր-

Իսկ Տիմեոսը եւ սկիզբն այսպիսի իշխանութեան ոչ մտադիմելն ինչ համարեալ էր, այլ առաւածադիր, այն իսկ՝ զի եպիսկոպոսն Հռոմոյ է յարդգ Պետրոսի՝ այնոր որ ի Քրիստոսէ գլուխ առաքելոցն կամ քահանայապետութեան եկեղեցւոյ կացուցաւ յինքն եւ ի յարդոյն իւր։ «Յայն սակս, ասէ Յերոնիմոս, ի մէջ երկոտասանիցն մը ընտրի, զի գլուխ կացուցեալ ամենայն պատճառք հերձուածոց բարձրին ի միջոյ ընդ աթոռոյն Պետրոսի հարդոյութեամբ կցորդիմ. որ ընդ հռոմեական եկեղեցւոյ կապեալ չէ՝ արտաքոյ եկեղեցւոյ է»։ Նոյնպէս բարբառի եւ Աւգոստինոս. «Դատաստանն Հռոմոյ՝ է դատաստան համբռնն եկեղեցւոյ, չէ մարմն՝ զվճիռ նորա արհանել այլ եւս ընդ քննութեամբ, այլ պարտ է ընդօժնել խաղաղութեամբ եւ անել յարդիւնս»։ «Որ ի Հռոմոյ դատապարտեալ է՝ ի համբռնն արեղբբաց դատապարտեալ է։ Բարբառեցաւ Հռոմ, կատարեցաւ դատն, երանի թէ առնչոր վախճան եւ մորորութիւնս»։ Այլ անուն որոշիչ առաւելութեան նորա յետոյ ուրեմն եկն ի մէջ. քանզի անունն Պապ (այս ինքն Հայր) եւ զայլոց եւս եպիսկոպոսաց արհանէր ի հինն խառն ի խուսն ի կիր։ Չառաջինն յարեւմուտս ի վեցերորդ դարու եղև սովորական առանձինն իմն՝ զեպիսկոպոսն Հռոմոյ կոչել Պապ։ Յետ անուանն «Յիեղերական հայրապետ», զոր ամբարտաւանութեամբ առ իւր Յովհաննէս Պահոյ հայրապետ Աստուծոյ պողոտայ՝ առ անուն եւ քահանայապետն Հռոմոյ Գրիգոր Ա. Մեծն կոչել «Երաւոյ ծառայիցն Աստուծոյ», ի կշտամբութիւն ամբարտաւանելոյն զուր, եւ այն անուն պահից ցոյժմ՝ նոյնպէս առանց յաւելուածոյ։

143

Երկուսն էլ զարդ նշոյ։ Յետ ազատելոյ քրիստոնէից ի հալածանաց եւ ի բռնութենէ՝ յորինեալ յարդարեցան վաղվաղակի արտաքին հրապարակաւ պաշտամունք ըստ ներքին ոգւոյ քրիստոնէութեան, որք եւ առանց էական ինչ փոփոխման կան մնան հաստատուն վասն ամենայն իսկ ժամանակաց։

Իսկ փոխանակ ասնց առանձնականացն եւ գեանափոր վայրաց՝ առձարք կամ եկեղեցիք յաճախեցին եւ գեղեցկացան, մանաւանդ փութոյն Աստուծոյ խնամքն եւ մօր նորա շնորհնայ. ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբք պատուականօք զարդարեցան, եւ ի նոցին նիւթոց յորինեցան եւ սպասքն սուրբք, մինչեւ ուրեք ուրեք անցանել եւ ըստ չափ։ Նա առանիկ եւ մեհանք հիմնուաց եւ շինուածք հասարակաց, մանաւանդ որ Բասիլիկըն կամ Արքունականըն կոչէին (որ էին անդիք դատաստանաց) տուան ի պէտս հասարակաց պաշտամանց քրիստոնէից, որ եւ փոխեցան յեկեղեցիս վասն պաշտաճութեան ձեւոյն, ուստի եւ զանունն իսկ ընկալան մեծամեծ եկեղեցիքն կոչել Արքունականս¹։ Սովորականն ձեւ եկեղեցեաց էր նաւակաձեւ, այլ առաւել ի կերպարանս խաչի։ Ներքինն նոցա բաժանէր յաճախագոյն յերիս մասունս, 1. յաւելմուտս Արահն², վասն այնոցիկ որ չիցեն քրիստոնէս, 2. Նաւակն³,

բանիւր յիւր եկեղեցի՝ յանգիմանեալ եւ զայնտակ որ խառն ի խուսն արհն զսոս յաթուոց,։ Եւ Սոզոմենայն՝ Եկ. Պատմ. Գ. 18. «Քահանայական (պատրիարք) օրհնք են զի անպէ եւ անձք համարեցի որ ինչ առանց կամաց (պարզ յոսմոյ) եպիսկոպոսին Հռոմոյ գործեցի»։ Եւ գարեալ՝ Գ. 8.

«Բանդի վասն պատուոյ աթոռոյն, ասէ, ամենեցուն հոգ առ նա (առ եպիսկոպոսն Հռոմոյ) պատուէր, գործայց եւ ամենեցուն զիւրաքանչիւր եկեղեցիս»։
 1 Basilicae.
 2 Νάρος, παρόνος
 3 Νάος, navia, oratorium laicorum.

վասն երախտից, ապաշխարողաց եւ հաւատացեալաց ուրցն ուրցն կարգելոց, 3. Դասն կամ բեմն¹ էր յաճախագոյնս բարձրագոյն, փակաբանաւ եւ վարագուրաւ անջրպետեալ, արապուստ՝ իբրեւ կէս բազրակ: Անդ կայր սեղանն, յառաջին ժամանակն՝ յաճախ ի փայտե, իսկ ի չորրորդ գարե հեռե՝ յաճախ ի վիմէ, հանգերձ խաչիւ եւ ճրագոյք ի վերայ սեղանոյն սաւառնեալ կայր Հոգի սուրբ ի կերպարանս ազաւնայ: Նախ ի վախճան կոյս ուրեմն չորրորդ դարու յիշատակին լեալ բազում սեղանոց ի փում եկեղեցւոյ, ուր յառաջն մի եւեթ սեղան էր ի միում եկեղեցւոյ, եւ կոչէր «միածին»: Կամ ի սահմանի անդ ուր կցէր նաւն եւ Դասն, կամ ի նաւի անդ՝ կոյնն մի կամ երկու բարձրագոյն աստիճանք², իսկ վասն կայոյ եպիսկոպոսին յուսուցանելն զժողովուրդն՝ կայր ի Դասու անդ մեւս եւս բարձրագոյն սեղի: Կանթեղք անշէջք լուսաւորէին զվայրսն իբրեւ նշանակք մշտնջնաւորն փառաւորութեան Յեսուս ասճարին որ ի վերն է քան զտիւ եւ քան զգիշեր: Ի մասանդ եկեղեցւոյն կայր աւազան ջրոյ կամ Արբուր³ ի լուացումն մաղանց: Մեծամեծք յեկեղեցեաց ունէին առնթներ եւ այլ եւս շինուածս, մանաւանդ Մկրտարանս⁴ ի ձեւ Արիստոս եկեղեցւոյ ի Հում (որ ուրեք ուրեք այնչափ ընդարձակագոյնք էին՝ մինչեւ ժողովել անգէն փնհողոսաց), դարձեալ եւ տեղիս պահելոյ ապաստուց եւ կահուց եկեղեցւոյ⁵: Նուիրումն եկեղեցեաց յիշի ի միասին ընդ շինութեան աւազնն եկեղեցեաց, կատարէր ամ ըստ ամէ սոն յիշատակի նոխրմանն՝ այս ինքն է նաւակաթիւք⁶: Գեղեցիկ գիւտ զանգակացն եւ աշարակաց նացա յիերորդ դարու ասարածեցաւ: Ի պատկերաց անտի որ յորճուած եկեղեցեացն եւ ի աունս էին՝ գլխաւոր խաչն էր. ի աունս, ի տանիս, ի քաղաքս եւ ի գեղս, ի լերինս եւ ի դաշտս, ի ծովու՝ ի վերայ նաւաց, ի վերայ զինուց, մասանից եւ այլոց նոյնպիսեաց շողայր նշան խաչնն, յիշեցուցանել քրիստոնէիցն զկոչումն քրիստոնէական կենաց, այս ինքն՝ կրել վասն Աստուծոյ եւ շարչարանոք մասնել ընդ Քրիստոսի ի փառս: Նա եւ պատկերք կերպարանաց Քրիստոսի, սրբոց, մարտիրոսաց եւ նկարք ի պատմութեանց ինչ գրոց սրբոց դնէին հրապարակաւ վասն տխմարաց եւ իմասանոց յօգուտ եւ ի շինութիւն մեծ: Այս պատկերք էին կամ ըստ պատմական ինչ կերպարանաց եւ կամ նմանութեամբ եւ նշանակաւ իւր: Միայն վասն երեւեցուցանելոյ զՔրիստոս իբրեւ գառն, ընդդէմ դարձաւ Տրուղդեան (յունական) ժողովն, այլ ոչ իրաւամբք, եւ վասն այսորիկ յաճախէր իսկ միշտ այն պատկեր եւ յետ այնորիկ:

{ Եւստիանոսի եւ այլնայլ զարդք եւ անասկան հանգերձք կղերականաց յայլնայլ գործս եկեղեցական սպասաւորութեանն. նշանաւոր էր մանաւանդ եպիսկոպոսական հանդերձն. առ Յոյնս գոյր Ուրար⁷ եւ արկանելի ինչ շուրջանակի ի սպիտակ ասուէ⁸ իբրեւ նշանակ գառնն գտելոյ եւ բարձելոյ յուս⁹ Հովուին: Զայլ (պալլիուս) արկանէին ի կիր եւ յարեւմուտս եւ անդատին ի Յերորդ դարե առաքէր այն ի քահանայապետաց Հռոմոյ առ Մետրապոլիտս իբրեւ նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան ընդ նոսա եւ հպատակութեան սոցա առ երեւելի գլուխն եկեղեցւոյ: Խցոյն¹⁰ յօրինեալ ի մեծագին կերպասուց, բազում ան-

1 Βήμα, sanctuarium.	6 Encaenia.
2 Ἄμβων.	7 Ὀράριον, orarium որ յիւր առաջ
3 Κανθή, cantharus.	8 Ἄσφοδέριον, օմեփսոն, Ուսակեր, pallium, պալլեւն:
4 Βαπτιστήριον, օբտիստիւրիւմ, baptisterium, illuminatorium.	9 Ἄμωσ
5 Secretarium կամ diaconicum magnum.	10 Tiara կամ mitra.

գամ սոկեհեռու եւ անանական՝ էր նշանակ եպիսկոպոսական ճգնաթեան եւ յարեւելք եւ յարեւմուտս. իսկ յարեւմուտս վարեխն եպիսկոպոսուէք եւ հովուական մտանեալ եւ գաւազանաւ :

Օ շրջարեցաւ հրապարակաւ պաշտօնն Աստուծոյ եկեղեցական բանաստեղծութեամբ եւ երթո՞ւթեամբ : Յարեւելք լինէր մեծանուն խորախորհուրդն Ամենախա խորհրդական օրհնութեամբն, նոյնպէս եւ Եփրեմ Ասորի՝ որ յօրինէր եկեղեցական երգս փոխանակ երգոյն Բարդեանու, երկոքն Ապողինարքն, Գրիգոր Նազիւնզացի եւ Բասիղիոս Մեծն. ի մէջ արեւմտեաց՝ Հիղարիոս Պիկասիացի եւ Ամբրոսիոս զորոյ զերգոն գովութեամբ ընկալաւ Գ. Ժողովն Յոլեդոյ. դարձեալ՝ քրիստոնեաց պուեալքն Նիզաքիոս Մամերասոս, Պաղիսոս եպիսկոպոս Նորայ, Անդուղիոս, Պրոսպեր, Գրիգոր Մեծն, եւ երեւելին քան զնոսս բանաստեղծական արուեստին՝ Պրուդենտիոս (+ յետ 405 ամբ) : Երգն՝ որ անուանի Ամբրոսիոսեան («Չքեզ Աստուած գովեմք») պատմի իմն ասացեալ ի սրբոյն Ամբրոսիոսէ ափ յափոյ վաղվադակի ի լուսութենէ ուրախութեան սրտին ի մկրտելն զԱբոսահինոս : Ձկնորդից եւ զխորից սաղմուսաց պրամեն մեծեալ անդամին ի սրբոյն Իգնատիոսէ Աստուածազգեցէ : Վասն նուագաց եւ ձայնից երեւելի քան զամենեկն եղին յարեւմուտս Ամբրոսիոս եւ Գրիգոր Մեծն, նա՛ Ամբրոսեան եւ սա՛ Գրիգորեան նուագօքն : Նուագքն Գրիգորեանիք առաւել քան զառաւելածան ի կատարումն ի ձեռն գալրոցին երգեցողաց զոր հաստատեաց ինքն իսկ քահանայապետան եւ տակաւ ասարածեցաւ ընդ ամենայն արեւմուտս : Յետ սակաւ ինչ միոյ յաւելաւ երգիանացն բարբառ՝ արժանի կոչելոյ «արձագանգս երգոց հրեշտակականն դասուց» :

Տն՝ որ հաստատեալ կային յառաջին ժամանակն, այս ինքն՝ միաշարաթոյն, զատկաց, պենտակոստեից, եւ պահք չորեքշաբաթեայ եւ ուրբաթով՝ կային ձայնն նոյնպէս. իսկ ի դեմէ կոստանդիանոսի օրէնս «ի միաշարաթուց առուր չառնել դատաստանս եւ գաղարեւ յայոց եւս աշխատութեանց եւ զորականն ժողովել ի հասարակաց աղթան», եւ դարձեալ ի կարգել ժողովոյն Ղաւոզիկեայ կանոնս շանցուցանել պսուշեանէ զոր շարաթուսն անգործ ըստ օրինակի Հրէից, առաւելագոյն փառաւորեցաւ օր միաշարաթուցն : Եւ վասն ամսի զատկաց ի ժողովն Արեղասայ եւ Նիկիայ սահմանեցաւ մի եւ նոյն ժամանակ վասն ամենեցուն. թէպէտ եւ եղեւ միւսանգամ պլակերպութիւն վասն պլ եւ պլ հաշուոց Հռոմայեցւոցն եւ Աղեքսանդրացւոց, սակայն եւ այն բարձաւ յետուսա՝ յետ մտանելոյ յարեւմտեայ Գիոնիսեան շրջանին : Նոյնպէս եւ 40օրեայ պահոցն պատրաստութիւն առ այն ամս առ հասարակ յամենեպն ձգեցաւ, եւ յաւուրս պահոցս պսոցիկ չէր օրէն կատարել ամս մարտիրոսաց, հարանիս եւ պլ եւս նոյնպիսիս : Մանաւանդ սրբագոյն իմն էր վերջին շարաթն յառաջ քան զամս զատկին՝ եւ ի նմին՝ Հինգշաբաթին, օր տարեկան ընթրեաց Տեառն՝, Ուրբաթին՝ օր Խաչի՝ եւ Հարաթին : — Ըստ ստոյգ վկայութեանց՝ իսկզբան չորրորդ դարու կատարէր ամս Վերացման կամ Համբարձման՝ եւ օրինակաւ Մամերտոսի եպիսկոպոսի Ալեքնայ Գաղիացւոց (469) յառաջ քան զայն ամս կատարէին նախ ի Գաղիա սպա հրամանաւ Ղեւնի Գ. յամենայն իսկ

1 Cantus ambrosianus, cantus gregorianus. 2 Ժող. Ղաւոզ. Գան. 51 եւ 58. ան եւ 48, 50 : 3 Έβδομος μεγάλη. Աւագ շաբաթ : 4 Dies anniversarius coenae Domini. 5 Ημέρα του σταυροῦ, dies crucis. 6 Έορτή τῆς ἀναλήψεως կամ ἡ ἑπισκοζομένη. Օր քրիստոնեան :

արեւմտեան երկը ծառայք իբրև առուք պաշտամանց 1: Բայց հանդիմ
 պատ քաղցած անգամ կրկնէին հարցն (Ոսկերեքան, Յերոնիմոս եւ
 այլք) Թէ ամենայն իսկ առուք հաւատար են, ամենայն որ վասն բխ-
 անեկց՝ ուրաթ է, որ յիշատակի մահան Բրիտանի, ամենայն որ կի-
 բակէ՝ զի կարող է բրիտաննայն զորհանապաղ հարգութեամբ կոր-
 դել Բրիտանի յարուցելոյ ի մեռելոց: պահք եւ եկեղեցական խմբի
 անեկց յարանց իմաստնաց եւ աստուածասիրաց՝ նոցա վասն կարգեցն՝
 որ զամենայն աւուրս իւրեանց զարկարհաս զգածեալ՝ չխորեն կամ չխ-
 մին մատուցանել Աստուծոյ զպատարագ օրհնութեան իւրեանց: Կս ու-
 անիկ ըստ Աւարելական սահմանագրութեանցն ընէր խրատ եւ թեր-
 զբութիւն առ հաւատացեալսն՝ վեցեցոս յաւուրն մատուցանել աղբն,
 այս ինքն՝ ընդ ծագել արեւուն՝ գոհանալ զԱստուծոյ վասն նորոց աւարն,
 զերբորդ ժամու՝ զի ի նմին ժամու դատարարեցաւ: Կենդանս ի մի,
 զվեցերորդ ժամու՝ յարում խաչեցաւ, զիններորդ ժամու՝ յարում մ-
 աւա, ընդ երեկոց՝ վասն շարհեցոյ հանգստեան քնայն, ի հաւատի՝
 վասն գարնի սուրնջեանն 2: Յաւելան եւ այլ եւս ամբ յընթացը
 բորդ գարու՝ զի կատարեալ բովանդակեցի սրբական յիշատակ խր-
 հրոցոց բրիտանեկութեան: Յոնն Յայանութեան կամ Աստուածայց-
 անութեան տարածեցաւ այնուհետեւ յարեւելից յարեւմուտս, այլ այլ
 ինն մաք 3: Կմին հակառակ ամեն Ծնընդեանն առ սկիզբն յարեւմելոց եւ
 տարածեալ ինն էր անդ վաղ առ Գլբերեաւ, իսկ յարեւելս մեծա
 յամի իբրև 376, եւ յեա գովելոց զևս Քսկերեքանի՝ իբրև մայր պոյ
 ամենայն անեկց, տարածեցաւ վաղվազակի ընդհանուրն 4: Խորհոր-
 հուրդը եւ իմաստունը ի վարդապետաց եկեղեցւոյ (Գրիգոր Կիւսոցի,
 Ագոստինոս, Գեւան Մեծն) հայեցեալ ի ժամանակ ամենի՝ որ դիպ
 յԱրեւադարձին ձմերայնայ՝ յիրուի, ասին, Ծնունդն Բրիտանի ան-
 կանի ի ժամանակ ամենելին յերկարագոյն գիշերոյ՝ որ սկիզբն անէ
 նուազելոյ եւ ամենելին կարճագոյն սուրնջեանն՝ որ սկսանի անել, զի ան-
 հաւատութիւնն յայնժամ զամենայն համբընտն արեւելս մածեալ անէր
 իբրև գիշեր թանձրամած, այլ յայնժեանէ նուազելոյ էր ասիւս գի-
 շերն, եւ հաւատըն Բրիտանի անելոյ: Բրպէս վասն ամեն Չափոյ՝
 նոյնպէս եւ վասն Ծնընդեանն ամի սահմանեցան առուքը պատարա-
 թեանն յարեւմուտս անգապին յՆերորդ դարէ: Իսկ վասն խափանելոյ
 զհեթանոսական ամեն նորոց տարւոյ եւ զաւելորդ կարծիան հանդիմ
 ըզմութեամբ որ կից էին ընդ ամեն այնմիկ՝ յառաջագոյն սահմ-
 նեալ էին յեկեղեցւոջ պահք իբրև հակառակ հեթանոսական շար-
 աութեանն որ լինէր ի ամեր անդ: այլ յեաոյ կարգեցաւ ամն թլխառ-
 թեանն Բրիտանի, միանդամայն իբրև թլխառութիւն սրբի տարջե-
 րութեամբ հակառակ հեթանոսական անառակ զեղխութեանն: Յարե-
 ցան ի սոյն այլ եւս երկու նոր ամբ՝ Ընծայման Բրիտանի ի ամարմն,
 որ առ Յոյն կոչէր Ընթաւաջ 5, ուստի առ մեզ Յեռան ընդ առաջ (ըստ
 Գուկ. Ս. 25, ուր ել Սիռիան ընդ առաջ մանկանն Յիսուսի եւ ընկալ-
 զնա՝ իբրև Նշմարիտ Մեծիս): Իսկ յարեւմուտս յեաոյ փոխեցաւ այն

1 Dies rogationum.

2 Յահմանք. Առաք. Ը. 36. ուր եւ
 յաւելու պատկէս. «Եթէ վասն անհաւա-
 անցն անճարմն իցե կրթալ յեկեղեցին,
 ժաղվեցին ի ամն սփեք. ով եպիսկո-
 պոսք զգուշ լեր զի ք բարեպաշտն մայրէ
 յեկեղեցի անպարտաց. քանզի ոչ եթէ

անցն ին է՝ որ զմարդն որբէ, այլ մորս՝
 զանցնն»:

- 3 Տես վերագոյն էլ 231:
- 4 Ոսկ. Կոս. Ի 35. Բք. 25 Դեկտ.
- 5 Adventus.
- 6 Festum praesentationis Christi in templo.
- 7 Կառաստի, occursus.

ի Կանոն սրբոց Կուսին (ի Կանոն սրբութեան) 1 եւ կատարի յձրորդ աւուր Փեքր: Իսկ երկրորդն էր Կանոն Կարապետի 2 որոյ սկիզբն այն- յայտ իմն է, բայց ստուգութեամբ կոչ յիշեալ ի Յրուզեան սինհոդոսի (692): Յօնէր եկեղեցին Յունաց անդամին յ7երորդ դարէ մեւ եւս Կանոն զԱյսկերպութեանն Բրիտանի 3 եւ յաւելլոր Կանոն ըստ Կանոն վասն յիշատակի Հոմերի Կանոն, զոր եւ առաւել շքեղացուցանէր կայսր Վաղինտինոս Տրաման սուրբալ գաղարկելոյ յաւար յայնմի Կանոնն Կանոնն: Յօնք յիշատակի Կանոնն Կանոնն ի մարտիրոսաց առաւել եւս բազմեցեալ յաւարեցին: յիշատակ Ստեփանոսի 4 Կանոնն Կար- ակիրոսացն յարեցաւ յարեմուս իսկ եւ իսկ զհետ Կանոնն Յնրեղեանն Բրիտանի 5 աչ առանց խորհրդոց: Օր մահուան Պետրոսի Կանոնն (29 եւ 30 Յունի) Կանոնն էր՝ մանաւանդ ի Հոմոս: Կատարած Կանոնն Կանոնն իրբեւ Կանոն մարտիրոսաց եւ մանկանց կատարէր (28 Գեղա): Հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ Յունաց եւ Կանոնն յիշատակի Հոմերի Կանոնն Կանոնն ի Սրբոց իրբեւ բովանդակութիւն Կանոնն Պենտակոստէից, այնու զի ի նոսա երեւեցաւ զօրութիւն սրբարար Հոգւոյն սրբոց: Կայն Կանոն մուծաւ յարեմուս (յամէ 606, 1. Նոյ) առ Բոնիփակեալ Գ. Կանոնն յայտեալ, յարժամ եւս նոսա Փոփոս կայսր զԿանոնն կամ զԱմենադիւց մեհեանն ի Հոմոս, որ եւ փոխեցաւ Կանոնն յեկեղեցի նուիրեալ Սրբոց Կուսին եւ մարտիրոսաց: Կայն վայր բաց ի Յնրեղեանն Բրիտանի միայն շրջանս Կանոնն Սրբոց Կանոնն Կանոնն ի Կանոնն ի զի վաղ սկիզբն առնեն աւուրքն նուազելոյ (24 Յունի), վասն որոց եւ Ազոսափոս յուշ առնէ զԿանոնն Սրբոց ի «Կանոնն Կանոնն եւ Կանոնն նուազել», (Կանոնն Գ. 30): Կանոնն Կանոնն ի սկզբն Կանոնն յաղթութեանն քրիստոնէութեան ի վերայ Հեթանոսութեանն գաւա ի Հեղինայ իսաչն Բրիտանի, լցան սիրող քրիստոնէիցն ցաւագին իմն ուրախութեամբ, եւ անգամին եղեւ պատճառ Հաստատելոյ Կանոնն Կանոնն ի Կանոնն եւ յորժամ նոյն իսաչ առաւ ի ձեռաց Պարսից մեծաւ յաղթութեամբ ի ձեռն Հերակղեց կայսեր՝ սկոսն եւ յարեւելս եւ յարեմուս յամէ 631 իմբել Կանոնն Սրբոց Կանոնն կամ Սրբոց Կանոնն 6:

144

Կարեւորք: — Սրբոց Կանոնն եւ գրոյ: — Ի ձեռս մկրտութեանն յերգանցուցմանն վերայ եւ այն յաւելաւ զի փէր եղիսկոպոսն յերեսս մկրտելոյն, եւ շուսփէր զպիանջն սակոյժ՝ Եփեսոսի (Մարկ. Է. 34) իրբեւ ի հոգեւորն լսելութիւն, եւ ապր ի բերան աղ օրհնեալ իրբեւ նշանակ աստուածեղէն բանին, եւ ի տեղին տեղիս՝ կամ ի եւս եւ մեզը՝ նշանակ վերստին ծննդեանն շնորհաց եւ աւետարանական քաղցրութեանն, այլ առ Հասարակ իմն էր հեղուլ եւլ ի գլուխ մկրտելոյն: Զուրն եւ եւզն մկրտութեան լինէր օրհնեալ այլեւայլ իմն օրինակաւ յայլեւայլ տեղիս, առաքելական իմն աւանդութիւն զայն զնելոյժ ի Կանոնն մկրտութեանն՝ որ մկրտելոյն էր ունէր ի ձեռնն ճրագ լուցեալ, դառնալով յարեմուս կոյս՝ հրաժարէր ի սատանայէ եւ ի գործոց նորա, գառնալով յարեւելս՝ մատուցանէր զանձն Բրիտանի: Ազոս զԿանոնն հանդերձ սպիտակ նշանակ անարտաութեան վարուց: Բայց ապաւ

1 Festum purificationis. 3 Μεταμορφώσεως
 2 Ἡ τοῦ ἀγγελοσμοῦ, festum annun- 4 Festum exaltationis st. crucis.
 tiationis.

անհասարակ իմն կալաւ սովորութիւն յարեւելք եւ յարեւմուտս մկրտանելոյ զմանկանսն: Կշտամբեալ յանդիմանէ Գրիգոր Աստուածաբան զաւերորդ հոգս մարցն վասն տկարութեան մանկանցն, ասելով թէ «Մի ապք անդէ չարին ի վերայ մանկանն, ի խանձարոց սրբեցոյի, Հոգւոյն սրբոյ նուիրեսցի»: Դու երկնչիս յաստատմեղէն կիբոյն վասն բնութեանն տկարութեան, որչափ փոքրորդի ես դու, մայրք: Աննա նուիրեաց Աստուծոյ զորդեակն իւր զՍամուէլ մինչ շու ծնեալ, իսկ եւ իսկ յես ծննդեանն՝ եւս զնա ի քահանայութիւն եւ կրթեաց զնա ի հանդերձս քահանայութեան: Գոխանակ ի մարդկորէն իրաց երկնչելոյ՝ եղեւ նա վստահ յԱստուած», եւ յամախելին իսկ բազում անգամ արասնելք հարցն սրբոց վասն յամեցուցանելոյ արանց հասակաչափաց զմկրտութիւն: Առանձինն սահմանեալ ժամանակ մկրտութեան էին ասիքն Յայանութեան եւ Աննասակաստէից, բայց մանաւանդ ասն Զատկին: Ի Զատկին նորատունկքն մկրտեալք արկանէին հանդերձս սոխափա եւ նովին չորէին զաբաթն ամենայն, եւ ի յաջորդ կիրակէի ի բաց դնէին, ուստի եւ կիրակէն այն յարեւմուտս կոչէր Վիւրակէ յես սոխափաց կամ սոխափաց ի բաց հանելոց¹:

Սիւր յառաջին ժամանակն միշտ ընդ մկրտութեան տուեալ ընէր գրոշմն, այժմ՝ յամախազոյնս բաժանեցաւ ի մկրտութենէ, մանաւանդ յարեւմուտս: քանզի այժմ՝ յամախելին մկրտել երիցունք, ուր գրոշմն յամախոյնս էր համարեալ սեպհական գործ եպիսկոպոսին, եւ սովոր էր առ զայն եպիսկոպոսն արտաքոյ եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն իւրոց՝ ի ժամանակի պղծութեանց իւրոց: Զեւղն գրոշմն օրհնէր եպիսկոպոսն ի վերայ սեղանոյ:

145

Ս) Ի շափոյր եւ կենդրոն եկեղեցական խմբից եր պարտաբն եւ խորհուրդն Գոհոնիկան: Անդէն ի սկզբան ժամանակաց կոչէր Ժողովորդն յեկեղեցի՝ ոչ միայն ի սովորական առաւօտաւ եւ երեկոյն տղթան, այլ եւ ի պատարագն՝ նշանաւ հարման ուռան ի վերայ քրէական նիւթոյ, եւ ապա ձայնիւ զանդակի անդասին յԵրրորդ դարէ: Երկու գլխաւոր մասովք էին պատարագին. առաջումն (պարտաբն երեւոյն²) մտա կային եւ երախոյքն եւ հեթանոսք իսկ, իսկ երկրորդումն՝ միայն հաւատացեալքն մկրտեալք: Սկիզբն ընէր պատարագին երախոյից՝ ըստ պղեւայն պատարագամասուցաց կամ երգովք սաղմոսաց եւ կամ ընթերցուածովք գրոց սրբոց: Իսկ զսաղմոսն կամ ամենայն իսկ Ժողովեալքն միարարբառ երգէին եւ կամ՝ յերկուս գասս բաժանեալ՝ փոփոխ կցէին զեւրաքանչիւր տուն սաղմոսացն յերկուց կողմանց՝ մանաւանդ անդասին ի չորրորդ դարէ յարեւելք, եւ յարեւմուտս՝ անդասին յԱմբրոսիոսէ: Յետ առաջոյ սաղմոսին (որ մուսն³ կոչի)՝ ըստ բուն հին պատարագամասուցաց գային պաղաւանք վասն ողորմութեան (Տէր ողորմեա⁴), ապա ընդարձակաբոյն Փառաբանութիւն⁵ պղեւայլ օրինակաւ յայլեալ պատարագամասուցս: ապր եպիսկոպոսն ողջոյն Ժողովորդեանն (Խաղաղութիւն ընդ ձեզ կամ ընդ ամենեսին) եւ ապա յանուն ամենեցուն տղթա ինչ (որ կոչի Ժողովածք⁶, իբրեւ թէ զնկորուածս Ժողովորդեանն

1 Dominica in albis sc. deposita, a. dominica post albas.
 2 Missa catechumenorum.
 3 Introitus.
 4 Κύριε ἐλεησον
 5 Δοξολογία, gloria
 6 Collecta.

ժողովէ)։ Յետ այնորիկ նստեր յաթոռն բարձու եւ միով աստիճանաւ խոնարհագոյն նստէին երիցունքն՝ ի կէս բողբոկ, իսկ սարկաւագունը կային կանգուն։ Երանէր ընթերցիչն կամ անագանոսն յամբիոնն եւ ընթերնոյր հատուած ինչ յառաքելական թղթոց կամ ի հնոց կառկարանաց ի բարբառ ժողովողեան, բազում ուրեք ըստ ճաշոցաց առանձինն ի դոյն իսկ յօրինելոց. եւ ապա յետ երգոյ սաղմոսին (որ աստիճանաւորն¹ կոչի) անդէն ընթերցիչն, իսկ ի վեցերորդ դարէ հետեւ՝ միայն սարկաւագն ընթերնոյր զաւետարանն՝ զոր յետոյ եպիսկոպոսն յաթոռոյ անտի իւրմէ եւ կամ առ սեղանոյն կանդուն կոցեալ մեկնէր՝ խառնելով խրատս գործականս (եւ կոչէր՝ խօսք ընտանութեանն²) եւ կամ արձակ ինչ ճառս³։ Իբրեւ կարի ինչ հաճոյ ժողովողեանն լինէր բանն՝ երբեմն ըստ հեթանոսական սովորութեանն յաճախէր հարկանել ծափս կամ հանել կայթիւնս, մինչև հարկ համարել Ոսկեբերանի ասել երբեմն ցնոսա թէ «2է սաս թատր, չէք նստեալ տեսանել զետաղարկան», եւ մեւս եւս նուագ՝ թէ «Գուք կայթէք, այլ ինձ արասաւք բան»։ Ապա հրաման ապր սարկաւագն բարձրաբարբառ ի բաց երանել կարգաւ նախ անհաւատից, ապա երախոյից, դիւահարաց եւ ապա շխարհաց։ Ի փակել զբանցն՝ յորդորէր սարկաւագն զձեացեալսն ի ներքս՝ զհաւատացեալոսն մկրտեալս՝ մատուցանել աղօթս վասն արձակելոցն, վասն ուխտի մանկանց (կղերականաց), վասն համօրէն եկեղեցւոյ, վասն արանց եւ կանանց եւ վասն ամենայն չափոյ հասակի, վասն բարեկամաց եւ թշնամեաց։ Եւ որ մօտ առ միմեանս կային՝ ապին իրերաց համբոյր խաղաղութեան եւ սիրոյ։

Այսպէս առնոյր այնուհետեւ սկիզբն պարտաք հաւատացելոցն⁴, եւ սարկաւագունքն (եւ կէս սարկաւագունք յարեւմուտս) զատանէին յընծայից կամ ի նուիրաց⁵ անտի հաւատացելոցն եկելոց անդր՝ գիտբարբն վասն պատարագին եւ հաղորդութեան ժողովողեանն եւ բերեալ լինէր ի վերայ սեղանոյն, եւ ընդին գինի ի բաժակն խառնեալ եւ ջուր անվրեպ. անդէն իսկ յաղօթս մատուցման ընծայիցն⁶, անուանին ընծայքն նկատելով զհանդերձեալ նուիրագործութիւն նոցա՝ «պատարագ անարատ, ճնեալ ի ծոցոյ Մարիամոյ», եւ միանգամայն լինէր խնկարկութիւն (որ յիշի անդափն ի չորրորդ դարէ)։ Ապա մատուցանէր սարկաւագն ջուր՝ եպիսկոպոսին լուանալ զձեռսն, եւ երկրորդ քննութիւն խղճի մասոց թէ արդեւք ունիցի որ խէթ զեղբօրէն, եւ յետ այնորիկ յորդորական աղօթք (որ Յառաջբանն կամ Գոհաւթիւն⁷ կոչի) թէ «Եպիստոք առ Ցեր ահիւ եւ գողութեամբ, ի վեր (ընծայեցուցէք) զմիտս», եւ ապր ժողովուրդն պատասխանի՝ «Ունիմք առ Ցեր զմիտս», եւ ի յորդորել եպիսկոպոսին լինել հաղորդ գոհացողութեանն՝ ապր պատասխանի թէ «Արժան եւ իրաւ է...», եւ կատարէր Յառաջբանն կամ Գոհաւթիւնն հրեշտակական երգովն՝ Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ, յոր խառնէր եւ ժողովուրդն զբարբառ իւր։ Յետ այնորիկ սկանէր բուն գլխաւոր մասն պատարագի (որ կոչի Մատուցումն⁸) եւ անուանի կանոն ի ժամանակէ անտի Գրիգորի Մեծի։ Անդէն լինէր մի ըստ միոջէ յիշատակ վասն ամենայն հաւատացելոց, վասն եպիսկոպոսին կամ հայրապետին, վասն կայսեր կամ թագաւորին, եւ վասն ամենայն երախտաւորաց եկեղեցւոյ եւ առանձինն ինն վասն քահանայապետին Հռոմոյ՝ որոյ ա-

1 Gradualis.
 2 Omissa, Homilia, tractatus.
 3 Logos, sermo.
 4 Missa fidelium.
 5 Oblatio.
 6 Offertorium.
 7 Prologos, exhortatio, Praefatio.
 8 Anaphora, actio, secretum.

Նաան նշանակեալ կար եւ ի Գիպսիքս եկեղեցւոյն: Իսկ եւ իսկ իբրեւ ի գլուխ հասեր եպիսկոպոսն զնախրագործութիւնն՝ յետ անոց զնա հաստատութեան խորհրդոյն «Այս է մարմին իմ», եւ կատարելոյ չհաշու: Էրպէս որ Էրպէս ըստ արեւելեան պատարագամասուցոյն՝ ի բաց ձգէր վարագոյն որ ծածկեր զՄարութիւնն, եւ ամբառնար զմարմինն Բրիտանոսի ի վեր, զոր եւ անեալ ժողովրդեանն անկաներ ի գեօսն յերկրագլուխութիւն: Ամբարձումն է այն անագան ուրեմ անց յարեւմտեան եկեղեցի, սակայն վաղ (ըստ վիպութեան Ամբրոսիոսի եւ Աւգոստինոսի) ամենքն որ հաղորդէին խորհրդեանն նախ երկիր պազանէին: Յետ այնորիկ վիսանգամ լինէին աղօթք վասն որոց ի հաղորդութեան եկեղեցոյ վախճանեցան՝ եպիսկոպոսաց, կայսերաց եւ ժողովրդականաց, եւ ըստ պատարագամասուցաց ինչ (որպէս ըստ պատարագամասուցի Յ. Կիրիլ Երոս.) Էրպէս որ Գառն Աստուծոց. եւ յետ այնորիկ վիսանգամ հաղորդ խորհրդութեան՝ սկսեալ յեպիսկոպոսէն մինչեւ ցժողովուրդն: Կատարէր սաղմոս ինչ ի ժամ հաղորդելոյ եպիսկոպոսն եւ ապա կարգաւ երկրոցն, խոնարհագոյն կղերականաց, վանականաց, հաւատար կուսանաց եւ ժողովրդականաց (նախ արանց, ապա կանանց եւ ապա մանկանց). բան մատակարարութեանն էր յաւաղագոյն՝ «Մարմին Յեառն», եւ «Մրին Բրիտանոսի», կամ «Բաժակ կենաց», եւ պատասխանի «Սէն», յետոյ յարեցան եւ այլ ինչ սակաւ բանք (ընթակաւք) ի վեցերորդ դարէ հետէ. եւ յետ կատարելոյ աղթից ինչ լինէր արձակում ժողովրդեանն: — Պատարագն մասչեր զզոք հասարակ որպէս վասն կենդանեացն նոյնպէս եւ վասն հանգուցելոցն հաւատացելոց. ըստ Յերուսաղիմանո պատարագն վասն հանգուցելոյն անդէն յաւուր մահուանն կատարեր, եւ ըստ Յահմանագրութեանց առաջելոցն՝ եւ յերրորդ, յիններորդ եւ ի քառաներորդ աւուր յետ մահուան:

Հաղորդութիւն ժողովրդեանն լինէր ի հինն յաճախագոյն ի ժամ պատարագի. չէր իշխանութիւն ժողովրդականաց անուղ հաղորդութիւն ի գասու, եւ որ հաղորդելոցն էին՝ կային կանգուն յոտս՝ խոնարհեցուցեալ զգլուխս, եւ ապին զմասն հաղորդութեանն յորոց արեւ ձեւաց նոցա երկելոց խաչաձեւ ի վերայ միժեանց՝ զի ինքեանք ապրին ի բերան. իսկ կանայք (գոնեայ յարեւմուտս) ծածկէին զձեռան սպիտակ կառավ: Եւ ժողովրդականք եւս յաճախագոյնս հաղորդէին ընդ երկրումք կերպարանօք, կամ ապով զբաժակն ի ձեռս իւրաքանչիւր եւ կամ անելով քահանային ի բերան իւրաքանչիւր ուրուք. բայց վասն զգուշութեան զի մի հնդումն ինչ լինիցի՝ հնարեցաւ եղեգն սկիզբէն կամ արծաթեղէն, որով ծծէին ի բաժակէ որ հաղորդելոցն էին անտի. այլ բազում անգամ թացեալ երեցն զմարմինն ի սուրբ արկնն՝ այնպէս ապր ի բերան. իսկ մանկանք ծծէին ի ծայրէ մտոն քահանային: Սակայն որպէս յորս իսկ է՝ միշտ իսկ հաւատացին թէ եւ ընդ միով կերպարանօք կատարեալ է խորհուրդն. որպէս եւ յայնի իսկ ցուցանէր բան Առաքելոցն թէ «Որ անարժանութեամբ ուսէ կամ ընկէ (Վար. ԺԱ. 27, սեւ եւ Գործոց. Բ. 42), նա անտիկ բաց ի հիւանդաց եւ որոց յերկոր ուրիշ ճանապարհաղորդելոց էին կամ վանականաց յանպատոս բնակելոց՝ որոց չգլոր երեց, շնորհեալ լինէր բազում անգամ՝ անտեղ ընդ իւրեանս ընդ միով միայն կերպարանօք (հայր) եւ ի գեղ ժամաւ ըստ պի-

1 Ἐπικλησις.

2 Elevatio.

3 Missa, dimissio.

4 Linteolum կամ dominicale.

5 Calmus, fistula pugillaria.

այսից ճաշակել: Իսկ մանկունք՝ միայն ընդ կերպարանք գինւոյ ընդու-
նէին: Հայն որով վարէին ի խորհուրդն՝ եր իտրեալ յարեւերը, նոյնպէս
եւ յարեւմուտս՝ բաց ի սահաւ ինչ դիպաց ուրեք ուրեք. բայց առ ժա-
մանակը փաստոսի վաղ զօրացեալ կայեալ էր յարեւմտեան եկեղե-
ցաջ՝ անխմորն կամ բազարջն. այլ խառնուած սակաւ ինչ ջրոյ ի բա-
ժակն էր միաբան առհասարակ յարեւմուտս եւ յարեւելս ի բուն իսկ
վաղ ժամանակաց: Վասն առաւելագոյն երկիւղածութեան եւ մեծարա-
նաց խորհրդոյն սրբոյ՝ կամակար ծածկին հաւատացեալքն եւ անսուղ
հաղորդէին (որպէս յիշատակէ Յերուդիանոս), զոր ապա ժողովք վար-
քեզանի Գ. (397, Կան. 29) յայտնի հրամայէ եւ ի բաց անուռ զուագ
հինգշաբաթին՝ յորում հաղորդութիւնն լինէր ընդ երեկոյ ըստ օրինակի
ընկերեացն Քրիստոսի: Կսին հակառակ ուրեք ուրեք շուպտել եւս հա-
տանէր յԱրտապն՝ որ կից էին ընդ Խորհրդեան գոհութեան. յայն սակս
աստախ կշտամբէին զայն հարքն, եւ ժողովքն Ղրուդիկեայ (372) եւ
Հիպոպոնի (393) արգելին գանեայ յեկեղեցւոջ չուտել Ագապոս. եւ ար-
գեամբք իսկ նուագեալ բարձաւ այն տակաւ ի միջոյ:

(Յոյսմ ամենայնի ամենեւին իսկ կենդանագոյնս երեւին հաւաքը եւ
վարդապետութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ ղեկավարոյ հաղորդութեան
թէ ճշմարիտ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի է հոյսփոխութեամբ եւ միան-
դամայն պատարագ. ապա թէ ոչ՝ զմէ՛ այնչափ հրամանք եւ զգուշու-
թիւն վասն կարի մանր փշրանաց՝ մինչեւ պատուիրել ստէպ հարցն, այն-
պէս զգոյշ լինել զե ի հաղորդելն մի ինչ մասն ոստիցէ կամ անկանիցի,
որպէս զգոյշ զը լինիցի եւ վասն աւագահասոյ ոսկւոյ:

Ապաքէն ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ բազում ուրեք ծածկութիւն
էր առաջն արտաքնոց վասն դժուարալուր վարդապետութեանց ըստ
խրատու կենարարին (Մատթ. Է. 6), եւ մանաւանդ վասն մտաւորու-
թեան Քրիստոսի ի խորհրդեանս ըստ աստուածութեան եւ ըստ մար-
դկութեան՝ լուութիւն էր առաջն երախայիցն եւ բազումք իսկ ի հարց
եւ ի գիրսն եւս զգուշութեամբ գրէին զայնպիսի իրաց. այսպիսի վար-
դապետութիւնք կոչէին Անճառք կամ ծածուկք: Սակայն եւ այնպէս
երբեք երբեք վերացուցանէին հարքն զքոջ ծածկութեանցն ըստ պի-
տելիցն եւ ըստ հանգամանաց ժամանակին: Այսպէս Կիւրեղ Երուսա-
ղեմացի զայնոսիկ՝ որ յեա երախայութեանն կատարելոյ նորոգ մկրտեալ
էին ի զասկին, անէր միջամուխ խորհրդոցն ասելով՝ «Երբեմն ի Կանս
Գալիկեացւոց զուր փոխեաց ի գինի՝ որ մերձաւոր է արեան, արդ չհա-
մարին զնս արժանի հաւատարմութեան՝ յորժամ զգինի յարիւն փոխի-
ցէ: Առ մարմնաւոր հարսանիսն կոչեցեալ՝ զայնպիսի զարմանալի նշան ե-
ցոյց, որչափ եւս առաւել պարտ եւ պատշաճ իցէ հաւատալ թէ զմար-
մին իւր եւ զարիւն ապցէ կերակուր որդւոց առագաստի: Ապա ամենեւին
իսկ հաւանութեամբ ընկալուք իբրեւ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի:
Քանզի ի կերպարանս հացի տուեալ լինի քեզ մարմին եւ ի կերպարանս
գինւոյ տուեալ լինի քեզ արիւն, զի յորժամ առնուցուս զմարմին եւ
զարիւն Քրիստոսի՝ մարմնակից եւ արիւնակից նմա եղիցես: Քանզի այն-
պէս քրիստոսակիրք լինիմք՝ բաշխելով մարմնոյ նորա եւ արեան յանդամս
մեր. այսպէս ըստ երանելոյն Պետրոսի աստուածեզէն բնութեանն թ-
նիմք հաղորդակիցք: — Յայն սակս մի իբրեւ ի դոյզն ինչ հաց եւ ի գինի
հայիցես, քանզի մարմին եւ արիւն Քրիստոսի են ըստ Քրիստոսի իսկ բա-
նից: Զի թէպէտ եւ զգայութիւնն այնպէս թերագրիցէ քեզ, սակայն

1 Ἀόφρα, arcana.

Հաւաքը հաւանեցուցեն եւ հաստատեցեն զքեզ : Մի ըստ ճաշարացն զերան դատիր, այլ հաւատովք վստահ լըր առանց իրիք երկբարյութեան՝ թէ զմարմին եւ զարին գրիտասոսի արժանի եղեր ընդունել պարգեւ,, 1 :

Պատարագամատոյցք արեւելեան եկեղեցւոյ են՝ 1. Պատարագամատոյց եկեղեցւոյն Երուսաղեմի կամ Ս. Յակոբայ եւ Կիրղի Երուս., 2. Պատարագամատոյցք եկեղեցւոյն Կոստանդնուպոզեայ կամ Բարդղի եւ Ռփերբրանի, 3. Պատարագամատոյցք եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ կամ Մարկոսի եւ Կիրղի Աղեքսանդ., 4. Պատարագամատոյցք Հայոց, 5. Պատարագամատոյցք Յակոբիտեան Միաբնեայց յեգիպոսս (յօրինեալ ըստ պատարագամատուցի եկեղեցւոյն Աղեքսանդրիայ եւ ըստ պղոյց երկուց պատարագամատուցաց զոր համարին նոքա Գրիգորի՝ Նազիանզացւոյ եւ Բարդղի, 6. Եթովպացւոց՝ 12 պատարագամատոյցք յօրինեալ յեգիպոսացւոց Յակոբիտեանց, 7. Նեստորականաց՝ 3 ասորերէն պատարագամատոյցք, մին հնազանն ի նոսա է անուանեալն պատարագամատոյց Աւսպեբոց, երկրորդն՝ Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ, երրորդն՝ Նեստորի : Իսկ յարեւմտեան եկեղեցւոյ՝ 1. Պատարագամատոյցն Հռոմէական, 2. Պատարագամատոյցն Մեգիոզանու կամ Ս. Ամբրոսիոսի նման եւ մերձաւոր արեւելեան պատարագամատուցաց, 3. Պատարագամատոյցն Գաղղիական, 4. Պատարագամատոյցն Գլիացի-սպանիական կամ Մոզարաբացի :

146

Իւօրէնօրք ոպաշխարութեան, կարէ ոպաշխարութեան, ներզօնութեան : — Ի ժամանակէ անտի աղատութեան եկեղեցւոյ՝ զօրութիւն քահանայապետական իշխանութեանն կապելլոյ եւ արձակելլոյ եւ հարկ մի ըստ միջ խառնովան զմեղսն ընելլոյ՝ յայտնագոյնս գայ ի մէջ : Ոսկեբերան իբրեւ առանձինն պատիւ եւ բարձրութիւն քահանային զայն նշանակէ զի ոչ իբրեւ զեշխանս աշխարհի ի վերայ մարմնոց ունին իշխանութիւն, այլ զի իշխանութիւն եւ զօրութիւն նոցա ի վերայ ոգւոցն է եւ յերկինս իսկ հասանէ, եւ զոր յերկրի կատարիցէ արձակելլոյն եւ կապելլոյն իշխանութեամբ՝ այն յերկինս վճարիցի : Այսմ իշխանութեան իբրեւ պաշտաման յանձն եղելլոյ քահանայից՝ մտանէ ջատագով Ամբրոսիոս ընդդէմ Նովատեանց : Պակիսնոս եպիսկոպոս Բարկեղղոսայ (ծաղկ. 370) զգուշացուցեալ թելադիր ընի չեարել իւրք զքահանայն : Բարսեղ Մեծն յայտնի իսկ բարբառի՝ թէ Խոստովանութիւնն մեղաց նման է

1 կոչ. ընծ. Խորհրդած. Գ. Թ. 2. 3. 6), — Նշանակտ Գրիգ. Նրւս. Ճաւ կոչ. ընծ. Գլ. 37 : «Բանիւն Աստուծոյ եւ ազութիւնք իսկ եւ իսկ ի մարմն Բանին խիթ կամ խորհիլ (μεταθεωλλεσται) հացն սրբեալ» : Ամբրոսիոս վասն Խորհրդոց, Գլ. Ը. «Այդ կերպիւր զոր առնուս, այդ հաց կենդանի որ ել յերկինց՝ Լուսալուսի զխոյսցաօրինած յափօրնալով ննաց, է մարմն գրիտասոսի» : եւ զարձեալ Գլ. Թ. «Թերեւս ասիցես՝ այլ ինչ առանձն,՝ զու զիարդ ասեոցիս թէ զգրիտասոսի մարմն առնում : Եւ այս իսկ կոչ միջ ասկուսին առաջի ցուցանել : — Եթէ այնչափ ինչ բուսական եղև վճարել մարդկեզնն օրհնութիւնն (Գ. Թաղ. ԾԸ. 36) մինչև խորհիլլոյ զխոսիլանն, զի ոչ պարտ էր ասել զԱստուծոյ իսկ օրհնութենէ, ուր Յեառն իսկ կենարարի բառք զօրենն աչ-

զեցութիւն : Քանզի խորհուրդս այս զոր առնուս՝ գրիտասոսի բանիւն կատարի : Եթէ այնչափ ինչ կարող եղև վճարել բանն Եգիպտի՝ մինչև իկուցանել հուր յերկինց, չիկինցի կարող բանն գրիտասոսի խորհիլլոյ զուր քորեթը (ut species mutet elementorum) : — Բանն գրիտասոսի որ կարող յաշնէ առնել զէնծ, չիարիցէ՝ զոր ինչ յոթ խիթ զոր յիմն» : Ոսկեբերան վասն քահան. Գ. 4. «Յորժամ առանիցես զՅերդի զնեալ գնիցի եւ զքահանայն զբարեալ զպատարագան եւ ի պագառամս եւ զամենիսն ներկեալս պատուական արեամբն, համարիցիս թէ ասկուսին ընդ մարդեան եւ յերկրի կաս, եւ ոչ մտնուածք ի զիս իսկ յերկինս փոխեալ. ո՞վ պատեղեացն. ո՞վ Աստուծոյ մարդափրութեանն» :

ցուցանելոյ զմարմնոյ Տիանդուծիւնս. զի որպէս զախտս որ Տիւնս բժշկի միայն ցուցանէ, նոյնպէս եւ զխտասովանութիւն մեղաց միայն նոցա առաջի պարս է առնել՝ որ բժշկելն կարող են: Զնոյն խանդաղատագոյնս յորդարեալ թելադրէ Գրիգոր Նիւսացի: Յոյց Տամարձակ՝ քահանային զժածկեալսն, բաց առաջն նորա զգազանիս ուղտոյ, որպէս բանաս բժշկի զվերադ. նա փոյթ արտայտէ ոչ միայն վասն պատուոյդ, այլ եւ վասն առողջութեանդ: Յորժամ մեղաւոր դր խոստովան լինէր առաջի Ամբրոսիոսի, (որպէս պատմագիր վարուց նորա Պաւղինոս ասէ) այնչափ դառնապէս լայր եպիսկոպոսն սուրբ՝ մինչեւ եւ զմեղաւորն ածել յարտասուս. բայց զլուեալ մեղսն պահէր ծածուկ՝ Աստուծոյ միայն յայանելով, որում մատուցանէր աղօթս վասն մեղաւորին:

Խոստովանութիւնն մեղաց կամ ի ծածուկ միայն լինէր, եւ կամ Տրապարակաւ միանգամայն, այս ինքն՝ յայնժամ յորժամ Տրապարակաւ ծածուկ յանցանքն էին, կամ եթէ ինքն մեղաւորն կամակար առ եւրոպական ապաշխարութեանն Տրապարակաւ կամէր լինել խոստովան, եւ կամ այնպէս ինչ Տարի Տամարէր երէցն ապաշխարութեան վասն մեծի իրիք պատճառաց:

Այն երէց ապաշխարութեան որ կարգեալ էր ի ժամանակաց անտի Տալածանացն Գեկեայ, յետ լսելոյ զժածուկ խոստովանութիւն ապաշխարողացն՝ սահմանէր իւրաքանչիւր ումէք զօրինակ եւ զաստիճան ապաշխարութեան իւրոյ, զիտէր անսանէր զքնացս ապաշխարողացն եւ սահմանէր զժամանակն մատչելոյ այնուհետեւ ի Տաղորդութիւն խորհրդոյն գոհութեան:

Իսկ կարգք ապաշխարութեան եւ յերկարութիւն եկեղեցական պատժոցն վաղ յառաջին ժամանակն անդասին ի Տալածանաց անտի Գեկիոսի մեղմացեալ էր բազում իւրք, սակայն կային մնային եւ ընդ այս եւս ժամանակս Տասաստուն չորք աշտիճանք ապաշխարողաց եւ Տրապարակաւ ապաշխարութիւնն որ կից նոցուն էր. ընդ սովաւ արկ Ամբրոսիոս եւ զկայսր Թէոդոս զՄեծն, եւ կղերականք իսկ երիցունք եւ եպիսկոպոսունք չէին յայնմանէ ազատ. նա եւ գտանին իսկ օրինակք անկելոց ընդ մեծագոյն նղովիւք, վասն որոց զգացուցանէին եպիսկոպոսունք մարտապողացն Տեաւաորաց եւ մերձաւորաց, որով զղկէին նղովեալքն եւ ի Տաղորդութենէ ընկերական կենաց:

Եւ վասն մեծի իրիք գայթաղութեան որ ի Տրապարական խոստովանութենէ գիպեցաւ յեկեղեցաջ ի Կասանդինուպոլիս՝ եւ բարձրեկապարիսս եպիսկոպոս քաղաքին զերէցն ապաշխարութեան ի միջոյ (390). այնուհետեւ դադարեաց ապաշխարական խոստովանութիւն. նախ յարեւելս շնորհեցաւ իւրաքանչիւր ումէք զեւր զժածուկ խոստովանութիւնն առնել առաջի երիցու՝ ում ինքն կամիցի, որ եւ զարձեալ սահմանէր զօրինակ ապաշխարութեան, բայց զկատարումն նորա եւ զՏաղորդելն խորհրդոյն՝ զայն իւրաքանչիւր խղճի մտաց առնէր յանձն: Սոյնն առ սակաւ սակաւ բարձան ի միջոյ աստիճանք Տրապարական ապաշխարութեան: Յարեւմուտս սփռեալ ատարածեաց զայս սովորութիւն մանուսնդ Ղեւոն Մեծն 2:

1 Սօհր. Ե. 19: Սոզմն. Ը. 19:
 2 Գեղեցիկ եւ իմաստութեամբ մեկնէ քահանայապետն զպատճառ բարձմանն, թուղթ 168, առ եպիսկոպ. Կամպան. — Պատմ. ապաշխարութեան, ասէ, որ ի Տաւատացիւց պահանջի, մի կարգացի խոստովանութիւնն Տրապարակաւ գրեալ է

մութհակի զազգ իւրաքանչիւր մեղաց. քան զի բաւական է զի ի ծածուկ խոստովանութեան քահանայի միայն յայանեցին յանցանք իւրաքանչիւր մտաց իղճի: Զի թեպէտ եւ գովութեան արժանի է լրսմն հաւատացն որ վասն երկիւզին Աստուծոյ՝ չգանգալի ամաչել մարդկան առաջի. սովորութիւնն մնաւ 37

Իսկ զի մի ինչ ինքնորէն եւ աննախամ գնացցին թահապետքն ի տահմանել անդ ի մերոյ ապաշխարողոյ պիաննախան պատժման, այլ զի ըստ արժանաւորն կարգի եւ միով որքնակաւ առհասարակ ընկոյ՛ գրեցին երեւելիք ի Չարգասպետաց կանոնական թուղթս կամ գիրս, յարեւելս՝ Գրիգոր Աքանջելագործ, Բարսեղ (թուղթք կանոնականք 85 կանոնօք), Ամիրդողխոս Իմանինի, Գրիգոր Նիսեաց (թղ. կան. առ Ղեւոյթոս եպ. Մեղիտինայ)։ Իսկ յարեւմուտս՝ Ամիրոսիտ եւ Պակիանոս ի չորրորդ դարու։ Յետոյ յորինեցան առանձինն իսկ զիւր ապաշխարութեան յերրորդ դարու, յարեւելս՝ ի Յովհաննէ Պահօղէ, յարեւմուտս՝ ի Թեոդորոսէ արքեպիսկոպոսէ կանանբրուբեոյ։

Այլ իսկ յառաջագոյն երեւելք թուղթին բազմաց յապաշխարողացն յորժամ զմարտն թողութեան ի խոստովանողացն խընդրէին, այլ այժմ առաւել եւս հովացեալ բազմոյ՛ փոխանակ ընդ առաջին խոստովոյն հրահանգօք ապաշխարութեան զանձինս արկանկոյ՛ ինդրէին զի կօմիացն եկեղեցական պատիւն անեմակոյ յառաջն փառապայ (որ է ինքն ներողութիւն), կամ փառել զայն պատժս ի գործ ինչ ժուժկալութեան կամ բարերարութեան։ Եւ որպէս աբար Աստղեալ ընդ աղգապիղծն՝ զի յետ հանկոյ զնա յեկեղեցացն արդնթացուց, ապա անսեալ զզղուան նարա եւ զտարջանս՝ ընկալաւ զնա միասնաբամ (Ա. կոր. Ե. 1... անս Բ. կոր. Բ. 5...) թէպէտ եւ արժանի էր առկալն կարոյ ի պատժի անդ յերկարացոյնս, այսպէս եւ եկեղեցի ներդրան մի եկեղեցական պատժօք՝ եթէ առանձինն ինն եւսանդն ապաշխարութեան ցուցանելք ապաշխարողն, կամ վասնզ անփանկոյ ի հաւատոյ ի մերոյ կոյր, եւ կամ ինքն ապաշխարողն պնդակ նախանձաւոր բարեաց գտանկոյ՛ մինչեւ եւ զայլ զբ անել ի դարձ կամ ի հաւատա։ Իսկ ներողութիւն ահաւոյն իսկ եկեղեցական պատժօք զան ուրիշ երբեք գիտել։

Պատկ, Գրէկն զոմն, Բաղան Գոգիւց։ — Զարթութեան ամուսնական դաշտն եւ զարմարանայոյ նարա ի կարգ խորհրոյ, որպէս եւ զքահանայական օրհնութեան պատկին առաւել եւս յառաջագոյն բարբառեցան հարբ ժամանակացս։ Օրհնութիւնն թահապետական ընկեր ի ժամ պատարագի. անդ ձեռք հարսն եւ փետոյն սպիտակ եւ կարմիր ինչ կապով պնդեցին։ Սակոյն անլուծութիւն կապանաց ամուսնութեան ուրիշ ուրիշ դեղեւեր։ Հայեցեալ ի դժուարիմոց բանն Մատթէի Ե. 32 եւ ԺԹ. 7, լուծանեցին զամուսնութիւնն վասն շնութեան միոյ ի լծակցան, եւ այս մանաւանդ յարեւելս. եւ բարում իւր նորաստար այնպիսի չարաշար սովորութեան ընկին օրէնքն կայսերականք, թէպէտ եւ վաղ կանոնքն առաքելականք (կան. 46) ասկին զաննեւին անլուծանելն ընկել ամուսնութեան եւ նորձս եւս սպառնացեալ. բայց յա-

կայն քանզի ոչ ամենցուն այնպիսի մղք են՝ զի որք զապաշխարութեան խորհուրդն ինդրեն՝ ընթացցին ի հրապարակագոյժն անելոյ, յայն սակս ի բաց բարձր այն սովորութիւն անպատժ, զի մի բազումք յապաշխարութեան զարմանոց արգելեալ խափանեցին կամ անտելով եւ կամ երկընչելով թէ յայանին թշնամաց իւրեանց գործք իւրեանց, որովք մարմնն եւ ընդ պատժովք օրինացն անկանել։ Քանզի բաւա. կան է իստովանութիւնն որ նախ Սասունց մասուցանի, ապա եւ թահապետոյն՝ որ մասուցեալ կայ պաղանել վասն յանցանոց ապաշխարողացն։

1 Իննովհինգ. Ա. ի Թղթ. 9. առ Պրո.

բաւ. «Վասն նորա որպէս կին գործաւ ի գերութեան՝ սահմանի թէ ըստ սուրբապատարայ՝ այն փոյն ի անամուսնեան որ նախ կարողացաւ ապուստոյնի շարժու, իսկ լծակցութիւն ընդ երկրորդ կնոջն ի կննգութեան առաջնայն որ եւ յիսն մարտեալ թաժանմամբ, ոչ ինչ օրինակաւ մարթի թէ ինչ օրինաւոր։» — Ամիրոսիտ վասն Սերահ. Ա. զլ. 8. «Ինչէ զայլ որ անկոյն (եւլանկոյն յառաջ անկոյնն) անլուծել պնդեցին յառաւան զորպէս զարման բաւարարել, զմարտն լուծանել. եւ յոյստի իսկ՝ կան զի յառաջ Գրեգորի, զհարգութեան երկուսոր իւրեկոյժի կարտանել։»

րևածուստ աակառ հաստատագրեա եւ ճշգրտոյն ունէին զոյն անքափու-
թիւն ամուսնութեան իբրեւ սփարանակա եւ սասիւլիան կարգ : Ա-
մուսնութիւն ուղղափառաց ընդ հերեփիկոսաց բազում անգամ արդե-
լաւ յարեւելս եւ ցուցաւ անհաստա (Ժող. Ղաւար. [372] կան. 47
եւ 31. Ժող. Յրուղ. [602] կան. 72) :

Օխորհուրդ օծման հիւանդաց ի մէջ բերէ Ասիերեան իբրեւ
առանձինն առաւելութիւն քահանայութեան նորոց կաակարանաց քան
զՆոցն կաակարանաց ¹. եւ Աւգոստինոս եւ այլք վկայեն մասակարարու-
թեան խորհրդոյն այնորիկ ². Գրիգոր Մեծն զօրինակ մասակարարու-
թեան եւ զեւնն զի ըստ միտէ կարգէ ի գիրան մասակարարութեան
խորհրդոց :

Իսկ մարմին վախճանելոցն, որ առճարն ընալ էր Հողոյն սրբոց զա-
մնայն ժամանակս կենացն եւ սրբեալ ստեպ հարորդութեամբ խորհր-
դաց եւ սահմանեալ երբեմն աւնուլ փառաւորութիւն՝ անճալ լինէր ի
Փորոզաց ³ ի անդին գերեզմանաց (որ տապաւեքն կամ քնարանքն ⁴ կո-
չէին) երգովք սարմոսաց . առ գերեզմանաւն լինէին աղօթք, եւ ապա՝
եթէ ընդ առաւօսս էր թաղումն՝ մտաչէր պատարագ : Եւ ըստ օտեպ
յորդանիւլ յեկեղեցւոյ՝ լինէին առտա աուլք ողորմութեանց վասն ան-
ջաանելոցն, եւ ամ ըստ ամէ կատարէր ան յիշատակի նորա մատուցմամբ
պատարագի : Ար վասն յանցանացն սղանեալ լինէին եւ անձնատպանաց եւ
որք կամակար առանց միջառութեան եւ այլոց խորհրդոց յաշխարհէ վճա-
րէին նոցա չնորհէր թաղումն :

147

Ընդայնմ կեանք արհարանիցն եւ վանականութիւն — Ընդհանրական առ-
րածումն քրիստոնէութեան եւ նորոգ ինչ հիմնարկութիւնք ի կրթու-
թիւն եւ ի հրահանգս մարդկանն՝ արարին փոփոխումն մեծ ի լաւ անդր :
Սակայն՝ զոր բազումք ի հարց յերրորդ դարու անդ ասէին՝ թէ ամառէլք
հայածանացն թուլացուցանեն զքրիստոնեայան, զնոյն առաւել եւս
յայսմհետէ էր տեսնել յերկայնժամանակեան խաղաղութեանն՝ որ հո-
վացուցեալ ցրտացոյց զքրիստոնեայան : Չիք գտանել գսերան եւ զտեւա-
կան ընկերսիրութիւն առաջնոցն գարուց եւ ոչ միշտ զնոյն ներող գնացս
առ հեթանոսսն՝ զոր ինքեանք քրիստոնեայքն յառաջագոյն պահանջէին
ի նոցանէ վասն անձանց ի ժամանակի հայածանացն : Գլխաւոր պատ-
ճառք այն էին՝ զի առաջնորդք եկեղեցեացն, որպէս եւ քրիստոնեայքն
առհասարակ՝ ոչ եթէ վիշտս եւ նեղութիւնս եւ զրկումն ընդունելու-
թեամբ քրիստոնէութեանն գտանէին, այլ պաշտպանութիւն, պատիւ
եւ մեծութիւն : Այսպէս՝ էր յեկեղեցւոյ բազմութիւն քրիստոնէից որ
զանուն եւեթ եւ զկերպարանս քրիստոնէութեան ունէին, կամ զարտա-
քին եւեթ գործս քրիստոնէութեան՝ առանց ներքին ճշմարիտն բարե-
պաշտութեան ցուցանէին : Երթալ երթային բազումք զերմեռանդն իմ
յերուսաղէմ ի սուրբ անդիան (մանաւանդ մօտ ի ժամանակս Չատկաց),
այլ բազումք այնորիկ էին որ վասն արապքին ինչ պատճառաց առնէին
զայն պանդխտութիւն՝ մինչեւ յուշ առնել նոցա Ս. Յերոնիմոսի, թէ ոչ
յերուսաղէմն լինել ինչ օգուտ է, այլ աստուածոհայտնայ կեանս յերու-

1 վասն քահան. Գ. Գլ. 6 : 3 Fossarii.
2 ճառ 215, Չժամանակէ : Իննովկ. Ա. 4 Arcae, coemeteria, dormitoria.
3 զԷթ. 1. առ Դեկեմ. Եւգուր. Գլ. 8 :

տաղմ կեալ : Դարձեալ ի մեծամեծ գծաուձիւնս անդ հաւատաց յարեւելս՝ երեւէին նշանակք սիրոյ եւ հաւատարիմ պահպանութեան հաւատոյ . բայց բազում ինչ նպտատ եղեն այն գծաուձիւնք ի խանգարում օրինաւոր կարգաց եւ բարոյից լաւութեան :

Սակայն ոչ իրաւացի ինչ գատաստան է՝ եթէ զթերութիւնս զոչնոսիկ զք ի վերայ ամենեցուն առհասարակ արկանկցէ : Անհամեմատ իմ գեղեցիկ են նկարագրէք հարցն սրբոց եւ վարդապետաց՝ որք յոյժ բազմաւորք ի դարսս յայտսիկ կացին , որովք եւ յետոյ եւս ի դարս բազումն եգիտ եկեղեցի շինութիւն մեծ : Մարք նոցա բարեպաշտօնք (Բարդի , Ոսկեբերանի , Աւգոստինոսոյ , Թէոդորեանոսոյ եւ այլոց) եւ ժողովուրդք եկեղեցեացն՝ որք սերտ սիրով կապեալ էին ընդ եպիսկոպոսին իւրեանց , յայտ արարեալ ցուցանեն թէ էր յայնժամ պանշեղ ինչ ոգի աստուածպաշտութեան : Արժանի իմն մտադրութեան է եւ այն՝ զի ազատօրէն բարձաւ վիճակ գերեացն . ի սոյն յորդորէին սակզ գծողութիւնս երեւեղք յեպիսկոպոսաց ժամանակին , բայց առաւել քան զամենեպն Ոսկեբերան՝ որ խօսէր յաճախ՝ յայտ արարեալ զսկիզբն գերութեանն եւ զընածին ազատութիւն մարդոյն եւ զանկարօտս իրաւունս նորա՝ ըստ լուսաւորութեանն ընծայելոյ մեղ յօրինաց անտի-Քրիստոսի , թելադիր ընէր տերանց նոցա կրթել եւ ուսուցանել զնոսա եւ թողուլ իսկ ազատ : Պատգ թելադրութեանցն այնոցիկ երեւէր իսկ եւ իսկ՝ յորժամ հաւանէր եւ իշխանութիւնն քաղաքային հանել օրէնս մի ըստ միոցէ ի դիւրութիւն եւ յազատութիւն գերեացն :

Սակայն եւ վայելութիւն բարոյական կենաց ժամանակացս են կեանք վանականութեան՝ որ է կանխուամ իմն հրեշտակական կենաց՝ որ կոչ մեղ ամենեցուն յանտի կեանս (Ղուկ . Ի . 35) : Վանականութիւն էր գոլորց ամենայն իսկ արանց երեւելեաց ժամանակիս . Աթմաստ , Բարոնզ , Գրիգոր Նազեանցացի , Ոսկեբերան , Եփրեմ , Յերոնիմոս , Աւգոստինոս , Թէոդորեոս եւ այլք զառատութիւն լուսոյն որով զմարդիկ զկերեանց եւ զհանդերձելոց ժամանակաց լուսաւորեցին , ի վանականութենէ ծծեցին : Ծանրութիւն եւ զարմանալի զգաստութիւն վարուց նոցա եւ զնացից , իմաստութիւն վարդապետութեան նոցա , խորութիւն մտածութեանց նոցա եւ օճութիւն բանից նոցա ոչ այն արտաքին դրոշմ էր զոր ի դպրոցաց անտի Աթմասցոց եւ Աղեքսանդրացոց առին , այլ պատգ ինչ խայծեալ՝ մենաւոր ճգնական կենաց իւրեանց՝ զոր վարեցին կամ առանձինն եւ կամ ընդ առաջնորդութեամբ վանականաց երկիւղածաց յանապատսն Եգիպտացոց կամ Ասորոց : Սակայն եւ այն առանց երկմտութեան է՝ թէ բազում ինչ անկարգ ի վանականս ժամանակիս երեւեցաւ , որպէս յայտ ի պատմութենէ Նեստորականութեան եւ Եւտիքականութեան է : Յայն սակս ճշմարիտ եւ դիպող իմն է նկարագրէք Աւգոստինոսոյ՝ որ ասէ . «Որպէս ոչ տեսի մարդիկ լաւագոյն քան զլուսն՝ որ ի վանս իցեն , նոյնպէս չէ իմ տեսեալ մարդիկ վաւթարագոյն քան զվաւթարսն վանականս» :

Սակայն իսկ կային նշմարանք այնց կենաց յառաջին ժամանակսն¹ , որք բուն սկիզբն է ի Ս . Անտոնէ : Ծնաւ սա յազնուական եւ ի մեծատուն ծնողաց , մեաց որք ի նոցանէ ի մանուկ հասակին . Հէր յօժար ի խազ հասակակցացն եւ ոչ ուսման ինչ այնչափ , այլ ճգնական կենաց ունէր սէր : Ի պատանեկութեանն զհետ երթեալ բանիցն Քրիստոսի (Մատթ . ԺԹ . 21 , եւ Զ . 34) եթող զինչսն եւ չոգաւ զհետ անապատաւորաց

ժամանակին: Յետ միջեկը ընդ բնութեան եւ ընդ ստատակայի եւ յաղ-
 թեկը շնորհօքն Աստուծոյ, եթող զմիայնութիւնն ի ժամանակի հալա-
 ծանացն Մաքսիմինեայ (311) երթալ ընել բազմաց պաշապան, միսթար
 եւ քաջաբերէ յԱզգեբանդրիա: Ի դառնալ նորա անտի՝ բաղուվք յարե-
 ցան ի նա աշակերտել եւ նմանել նմա, որք եւ շուրջ եկեալ զնովա, ի-
 բրեւ որդիք զհարբ՝ զմիմեամբք ելեւել առնէին ի հրահանգս առաքինու-
 թեան եւ աստուածպաշառութեան, պարապելով եւ ի ձեռագործս՝ առ ի
 բարերարութիւն աղքատաց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց: Անտն յամե-
 նեցունց պատուեալ եւ համբաւեալ իբրեւ սքանչելագործ՝ միշտ է խո-
 նարհուութեան զանձն ունէր: Յորժամ կայսր Կոստանդիանոս եւ նորին
 որդիք գրեցին առ նա՝ ասէր յովանականս. Մի ինչ ընդ այն զարմանայք՝
 եթէ կայսր գրէ առ ձեզ, զի մարդ որ լոկ է նա. այլ ընդ այն սքանչա-
 ցաբուք՝ զի Աստուած զօրէնսն մարդկան եւս եւ Որդւովն խօսեցաւ առ
 մեզ: Գրեալ պատասխանի առ կայսր՝ ուրախ ընիմ, ասէ, զի քրիստոսի
 երկիր պագանէք. կատարեցէք զպարսոս առաջնորդութեան ձերոյ, յի-
 շեցէք զհանդերձեալ դատաստանն, եւ թէ քրիստոս միայն է ճշմարիտ
 եւ յաւիտենից թագաւոր: Ջպակասութիւն հրահանգաց դիտութեանն
 ընդդ առաստութիւն մտաց նորա՝ որ կիրթ էր ի դիտողութիւն բնութեան
 եւ կենդանի ընթերցուած գրոց սրբոց, որովք ընդ ուսելոց եւ չուսելոց
 կարող էր միանգամայն խօսել եւ շինել զնոսա: Սովին պապանձեցոյց
 զփիղիսոփայսն. բաղուվ ինչ նպաստ եղեւ ի խոստովանութիւն աստուա-
 ծութեանն քրիստոսի եւ ի խաղաղութիւն եկեղեցւոյ՝ ի գժտութիւնս
 անդ Արիանոսացն եւ Մեղեախիանոսաց. ետես նա ի զարմացման եւ զհան-
 դերձեալ նեղութիւնս եկեղեցւոյ եւ արատուեաց: Ջգացեալ թէ մօտ
 է վախճան իւր, միայնացաւ խորագոյն յանապասն. յեւ խրատելոյ զվա-
 նականն հեռուալ ի մղորութեանց եւ պահել զաւանդութիւն հարցն՝
 վախճանեցաւ. ամաց 105 (350), թողլով գեղեցիկ ինչ եւ բազմամտե
 ընտանիս: Վասն զուարթութեան ոգւոյ իւրոյ ոչ երբեք երեւեցաւ խո-
 ժուադէմ, վասն ուրախութեան սրտին՝ ոչ երբեք արտում: Այսպիսի
 ինչ կեանք գրեալ ի մատենի յառնէ՝ որպիսի որ Աթանասիոսն էր,
 հարկ էր թէ հրապուրէին զբաղումն նմանել եւ երթալ զհետ:

Պաքոմիոս զառաջինն ղկեցկունն (laurae) որ աստ անդ եւ կամ մօտ
 առ միմեանս կանգնեալ կային, եւ զմիայնակեացն (μοναχοί) որ ուրոյն
 ուրոյն բնակեալ էին, ած ի մի սերտագոյն միաբանութիւն, եղեալ (340)
 ի Տաբեննս կղզւոյ Նեղոս գեղոյ կարգ ինչ վանականաց (κωνόβιον,
 claustrum) եւ միաբանական միաձեւ կեանս հասարակաց: Ի նմին ժա-
 մանակի նոյնպիսի ինչ միաբանութիւն վանականաց յորինէր ի վերոյ
 նիտրեան լերանց՝ Ամմոնիոս, եւ յանապատին Գաղայ՝ Ս. Հիլարիոն, եւ
 աստատին տարածեցան կեանք վանականութեան ի Պաղեստին եւ յԱ-
 սորիս: Ջանայր ինն Եւստատիոս Մերաստացի զնոյն ի Հպաստանի եւ ի
 Փոքրն Ասիա տարածանել. թէպէտ եւ ճգնէր կայսր Վաղէս կարծել
 զբազմամտե յաճախութիւն վանականաց՝ առնլով զնոսա ի կարգս զօ-
 րաց իւրոց, այլ զուր: Առաւել քան զամենեւին զարգացոյց զվանակա-
 նութիւն յարեւելք Մեծն Բասիղիոս. գրեաց նա ոչ միայն նր կանոնս,
 այլ եւ վանս եւս եղ մօտ ի Նեոկեսարիա, իբրեւ զօրութիւն մեծ ընդ-
 դէմ Արիանոսութեան:

Չառաջինն Ժողովրդականք էին վանականքն, միայն վերականգուք
 կամ առաջնորդք վանիցն (ηγούμενος, ἀρχιμωδοντης, ἀββάς) էին
 քահանայք. ամենեքին էին ընդ տեսչութեամբ եպիսկոպոսին: Յետ այ-

նորիկ վանորայն եղև գլխաւոր գաղտոց կղերականաց ի մանր կաթոց մինչև յերեսիսպարան իսկ: Ըստ ամենայն իսկ կանոնաց վանականաց՝ կան երեք ուխտքն (ազբատութեան, ժաժկալութեան եւ հաւանութեան), սակայն չէին համարեալ պինք անլուծանելի: Ըսցց եւ այնպէս դարձն յաշխարհ համարեալ էր սկարութիւն հաւատոց եւ նշանակ անգոր կամաց: Այսպէս յորինէ Ռոկերերան զկարագիր օրինակի կենաց վանականի: Ողջունի, սակ, առաւօտն երգովք օրհնութեան: ապա զան մասնութիւնք ի վերայ բանից գրոց սրբոց: յերրորդ, ի վնցերորդ եւ յիններորդ ժամու ընին միարան տղովք: պէն եւս ժամանակն ծախ յաշխատութիւն: — Յայլեւայլ ձեւս վանական կենաց զարմանալի բան զամենայն Սինակեցացն էր, որպէս Սիմէոն իսեան վերայ մտ յՄտաբար, որոց բազումք եղին նմանողք յարեւելս, յորոց էր եւ Գանիէլ երեց եւ վանական ի Վասանդինուպոլիս, յարեւմուսս՝ միայն Վուզիիզպար ասրկաւագ ի կողմանս Յրեւիթացւոց:

Կա եւ ազգ կանանց շնաց ինչ իւրք յեանեալ ի նմանութենէ անտի հրեշտակականն կենաց: Վրասնք եւ այրիք միարանեցին ի հասարակաց կեանս: Գբեռէ Ս. Անտոնեոց ասն գլխաւոր կացեալ առաջնոյ կասանացն միարանութեան եւ զՊարթեմայ պատանն զառաջին կանանն վանն նոցա գրեալ: Եմպճ զպն սալբութիւն Բասիդոս եւ ի Վազագափիս: Իսկզբանն քող, խուրակ (mitrella) մի ակի՝ իբրև պոսկ կառութեան, երբեմն եւ մասանի էր արատքին նշան նոցա:

Զպատիւորդ՝ վանական կամ յոստիպոսիան կենաց: — ԶՊարիկիզպանեանց յառաջագոյն ճառեցաւ: Ագեղիփոս ամ անուն ի Միջագետաս արար սկիզբն Աղեղիփեանց կամ Մեսասգիանեանց ազանդոյն՝ որ զազգութն միայն կարեւոր համարէին առ յազգութեց զիւին չարի՝ որ իբրև ժառանգութեամբ իցէ յամենայն: Զամենայն աշխատութիւն որ զազգութն ընդ մէջ հասանիցէ՝ համարէին մեղս: Խորհուրդք, սակին, վասն զարգացելոց հողեւորն կատարելութեամբ, անօգուտ են: Թեպէտ եւ խտտութեամբ ինն վարեցաւ ընդ նոսա ժողովն Ամարոսայ (390), սակայն եւ այնպէս տարածեցան նոր ոչ սակաւ, մանաւանդ յԱսորիս: — Այերիս երեց արիանոս ի Սերասուս՝ յորժամ Եւստաթիոսն բարեկամ նոր երբեմն ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս, սկսաւ ասել թէ ընդ երեց եւ ընդ եպիսկոպոս չիք խտիր ի միջի, ազգիք եւ ողբմութիւն վանն վարձանեաց՝ անօգուտ են, ասն զատկաց է հրեական ինն առաւելորդ պաշտան: Նմն հակառակ՝ Եւստաթիոս յորժամ առ զեպիսկոպոսութիւնն Սերասատցւոց (+ 376) խտարեցաւ ի մեւս եւս ծայր ձգնական կենաց՝ պատուիրելով պահս խտտութեան եւ ի փիւրակէս եւ յաւարս ասնից, զամուսնութիւն պղծիչ ինչ համարէր, խրատեր չունել ինչ հազարութիւն ընդ լատինայից ամուսնաւորաց: զպս ամենայն խտտեալ մերժեցին կանոնք սին հողասին Գանգրայ (ընդ մէջ ամացն 362—370): — Յովնիսիանոս վանական հռոմայեցի վարիկակեաց բարեկեցիկ, եպիսկոպոս քրիտոսանեաց, ուրացաւ զնախամեծար առաւելութիւն վանական կենաց: մի միայն աստիճան երանութեան կայ, սակ, յայն սակս՝ որչափ ոք աշխատս ընկցի, չխաբ աւելագոյն ինչ վարձս քան զպլան ընդունել, նոյնպէս եւ զամենայն մեղս հաւատարս դնէր, եւ զկառութեան կենաց ասեր միարան ընդ Հեղուիդիոսի աշակերտի Աբսինտեայ արիանոս եպիսկոպոսի Մեղիսիանուպոլեոց (յամի իբրև 390) թէ չունի ինչ առաւելութիւն քան զամուսնութիւն: Մարիամ յեւ գէրիստոս նմանելոյ շնաց կայ: — Ախի-

1 Յեւ վերգոյն էլ 364:

զանախոս երեց գաղղեացի (102) հակառակեցաւ զբող եւ բանիւ ան-
 հնութեան կղերականաց, պաշտաման սրբոց եւ Եշտարաց նոցա, խոսե-
 լով զհաւատացեալն իբրեւ մեկոյ եւ փուլոյ երկրպագուս: Յայր նմին
 պատասխանի Յերոնիմոս՝ թէ «Բարեպաշտութիւն հաւատացեցոյն ան-
 նեւին սյլ ինչ անասնէ ի նոսա, եւ զգայ թէ չէ ինչ ի նոսա մեռելոսի:
 Ի անասնել անդ զՆշխարսն ի վեր ուրեմն ընծայեցուցանեն զժիտս՝ առ
 սուրբսն որ կենդանի են առ Աստուծոյ՝ որ չէն Աստուած մեռելոց այլ
 կենդանեաց», շեղուիդիտս եւ Բոնասոս Ասորդիկեցի առաւել եւս քան
 զՅովնիմանոս յանդգնեցան ասել զորոց իւրեան՝ թէ որ ի նոր կտակա-
 րանսն եղբարք եւ քորքն Յիսուսի յիշեն, իցեն որդիք Մարեմոյ եւ
 Յովսեփոս: Հակառակ Բոնասոսայ պաշտպանէր Ամբրոսիոս անփոփոխ
 վաղարարեալութեան կաթաղիկէ եկեղեցւոյ վասն մշանջնաւոր կուսու-
 թեանն Մարեմոյ. նմին հակառակ ընդդէմ դարձաւ եկեղեցի երկրպա-
 գութեանն զոր մատուցանէին Մարեմոյ իբրեւ Աստուծոյ՝ կանայքն իող-
 դիւրիդիանեակք յԱրարեալ:

Բ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն:

ՍԱՐԴՈՒՅ եւ զգործոց մատենագրաց չորրորդ եւ հինգերորդ դարու
 ճատեցաւ բաւականութեամբ: Իսկ զամենայն ճառս մատենից նոցա մանր
 ի համար արկեալ թուել՝ այն անցանէ ըստ չափ եւ ըստ պատեհութիւն
 մատենիս: Գլխաւոր գրութիւնք եկեղեցական մատենագրաց (մինչեւ
 ցԾ. դար) այս են՝ ըստ նիւթոյն կարգի:

Պատմութիւն: — Եկեղեցական մատենագրաց անկ էր եկեղեցական
 իմն պատմութիւն գրել: Այլ զեկեղեցւոյ պատմութիւն յոյնժամ ու-
 րեմն դիպող էր սկսանել արկանել ընդ գրով՝ յորժամ տարածեալ
 սիրէր եկեղեցի, ազգի ազգի յոյզս կրէր եւ ընդ բազում պատահարս
 անցանէր: Յնա չորից աւետարանացն եւ գործոց առաքելոց որ սկիզբն
 իմն եկեղեցական պատմութեան է՝ առաւել ամբողջապէս իմն եկեղե-
 ցական պատմութիւն ընծայեցոյց Հեգեսիպարոս քրիստոնեայ դարձեալ
 ի հրէութենէ առ Ալիքիանու ըստ Եւսեբեայ, կամ առ Մարկոնն Աւրե-
 ղեաւ ըստ Յերոնիմեայ, որ գրեաց Յիշատակս եկեղեցական գործոց¹ ի
 հինգ գիրս. սակայն եւ այն չէր ինչ կատարեալ: Նմին իրի յիրաւի ա-
 սիցէ Եւսեբիոս Կեսարացի (ծն. յամի իբրեւ 270, † 338) զանձնէ ի
 յառաջարանին՝ թէ ինքն զառաջինն բուռն հարկանիցէ գրել եկեղեցա-
 կան պատմութիւն: Ի վերայ հիման Գրոնիկանին իւրոյ՝ գրեաց նա զԵւր
 եկեղեցական պատմութիւն ի 10 գիրս որ եւ հասանէ ցամ 324: Քան-
 զի սիրելի էր նա Կոստանդիանոս՝ եմու ա նա համարձակ ի գիւտնտ ակ-
 րութեանն, յորոց զամենայն բազում փութով եւ հաւատարմութեամբ
 ժողովեաց, եւ յայն տակս գտանեմք առ նմա մթերս տեղեկութեանց
 վասն ազգի ազգի հանգամանաց եկեղեցական կենաց: Յիրաւի ասէ ոմն
 ի մատենագրաց՝ թէ գոհմանալ պարս է զամենախնամն Աստուծոյ վասն
 պահպանութեան այսց գրոց, զի առանց սորա մութ իմն մնալու մեզ ծա-
 նութութիւն երկց առաջնոցն դարուց: Այլ այն միայն են աղէաք՝ զի ոչ

1 Ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράξεων.

ամենայն ուրիշ զվարեւոր բանադատութիւնն ի կէր արկ Եւսեբիոս եւ վարքն Կոստանդիանու (ի 4 գիրս) առաւել իբրեւ ճառ ինչ գովութեան գրեալ է : Ի կէս Հինդերորդ դարու յառաջ մատոյց զԵւսեբիոս՝ Սեդուտէս խօսնակ¹, ի Կոստանդինուպոլիս : Մասեան պատմութեան նորա (306—439) գրեալ է փութով, ճշդութեամբ եւ մտքնական հանդարտութեամբ : ԶԵւսեբիոս յառաջ մատոյց դարձեալ յամի 323 մինչեւ ցամ 423 Հերոփաս Սողոմնոս (յառաջ քան զամի 446), նշնպէս խօսնակ ի Կոստանդինուպոլիս : Եթէ համեմատիցէ որ զՍոկրատ ընդ Սողոմնեայ՝ յայտ է թէ առանց հայեղի ի միմեանս գրեցին զպատմութիւն ժամանակացն այնոցիկ : Թէոդորեոս եպիսկոպոս Կիւրեայ (+ 457 կամ 458) ունէր ի մաի դարձեալ մատուցանել յառաջ զԵւսեբիոս յամի 322—427, որելով զամենայն յանձնէ եւ ոչ մոռացածոյ ինչ օրինակաւ, որ բազմօր անցոյց զՍոկրատաւ եւ զՍողոմնեաւ : Գրեաց եւ Փիղոստորգիոս գամրացի եւնամիանոս՝ պատմութիւն եկեղեցւոյ (300—425) իբրեւ ի պատասխանատուութիւն արիանոսաց աղանջոյ, զորոյ զհասակոտորս միջն ունիմք ի Փոսիոսի մատենադարանին : Թէոդորոս ընթերցիչ իսկզբան վեցերորդ դարու արար քաղուածոյս ի Սոկրատայ եւ ի Թէոդորեոսեայ յերկուս դպրութիւնս, մատոյց յառաջ եւ զՍոկրատայ պատմութիւն (435—518), յայնց գրոց յորս յառաջն մատոյ՝ հասակոտորք եւեթկան առ Կիկեփորայ Կաղղիստեան՝ որ եկաց մատենագիր ի չորեքստասներորդ դարու : Եւագրիոս ի կէս վեցերորդ դարու յառաջ մատոյց զՍոկրատայ եւ զԹէոդորեայ պատմութիւնս (431—594) : Ապա յաջորդեն զնոսա ի վեցերորդ դարուն մատենագիրք որ ի Կոստանդինուպոլիս երեւեցան, եւ անուանին Բիւզանդեանք :

Իսկ ի Հոռոմոց չերեւեցաւ որ ժամանակին յայնմիկ մատենագիրք եկեղեցւոյ պատմութեան որ յանձնէ քննեալ գրիցէ ինչ, պլ ամենեքին թարգմանիչք եւ քաղիչք էին Յունացն, որպէս Ռուփինոս երեց ափուղէացի որ զԵւսեբիոս փոխեաց ի հռոմ լեզու (յամի իբրեւ 400) եւ զաան դպրութիւնսն յինն դպրութիւնս ամփոփեաց, եւ յառաջ մատուցեալ զգործն՝ յաւել եւ զպատմութիւն արիանոսացն յերկուս դպրութիւնս մինչեւ ցամ 395 : Ժամանակակից նորա Սուլպիկիոս Սեւերոս երեց գաղիացի, որ քրիստոնեայ Սաղուստիոս անուն ժառանգեաց, գրեաց զպատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ց400 ամ Տեառն, յորում կայ քաղում ինչ եւ զեկեղեցւոյ իրաց : Պաւղոս Արոսիոս սպանիացի յազգէ՝ որ նեղեալ ի հինէ եկն առ Աւգոստինոս եւ Յերոնիմոս, հրամանաւ Աւգոստինեայ գրեաց պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 416, յորում յայտ կամի առնել թէ զհարուածսն որ հասին ի վերայ Հոռոմոց ի հինիցն արշաւանաց, չէ պարս ընդունելութեան քրիստոնէութեանն գրել : Մարկոս Արեղիոս Կասսիոդորոս հանդերձ Եպիփանեաւ ոմամբ արար քաղուածոյս ի Հոռոմոց լեզու ի Սոկրատայ, ի Սողոմնայ եւ ի Թէոդորեայ², եւ յառաջ եւս մատոյց զՍոկրատայ պատմութիւնս մինչեւ ցամ 518, որ ի միջուամի ժամանակի եղեւ պղծն աղբււր հին եկեղեցւոյ պատմութեան : Դիոնիսիոս Եքսիգուոս հռոմ յազգէ հայր վանաց ի վեցերորդ դարու՝ կացոյց զթիւ ամացն քրիստոսի փոխանակ պլոց թուականաց եւ ժողովեաց զթուղթս քահանայապետականս :

Ինչո՞րէ՞ Կիւրեայ եւ Հրեայ : — Եւսեբեայ Կեսարացւոյ 15 գիրք «Պատրաստութեան աւետարանի», գործ զեղեցիկ, լի կարեւոր յիշատա-

1 Scholasticus.

2 Historia tripartita.

կարանջը եւ վիպութեամբը, որովք պտորաստէ իմ զընթերցողն մտանադիրն յընդունելութիւն քրիստոնէութեան, դարձեալ՝ մեւս եւս «Գիր հակառակ Հիերոկղի», իբրեւ յանդիմանութիւն Հիերոկղի գրոյն, անուանելոյ «Ճշմարտասէբ», — Աթանասի «Ճառ հակառակ հեթանոսաց», յորում զընդունայնութենէ կոոցն ճառէ: — Գրիգորի Նազիանզացոյ երկու ճառք կշամբութեան ի Յուդիանոս Ուրացեալ: — Թէոդորեոսոյ «Ճառք Ժ. վասն տեսութեան», որովք զմարտական կարծիս հեթանոսացն վասն ճակատագրի ջրէ, եւ մեւս եւս մատեան «Վասն դարմանոյ հեթանոսացն ախտից՝ գիրք ԺԲ», հակառակ Յուդիանու: — Վիւրդի Աղեքսանդրացոյ «Վասն սրբոց հաւատոց քրիստոնէիցն հակառակ գրոց ամպարշտին Յուդիանու», յորում մի ըսա միոջէ ապ պատասխանի պատճառացն Յուդիանու հակառակ քրիստոնէութեան: — Մարթիի սոյն կարգ հանել եւ զԲարսղի «գր. Ճառս վեցօրեայ արարչութեան», իբրեւ հակառակ անասառածիցն: — Գրիգորի Նիւսացոյ «Վասն արարչութեան մարգոյն», յորում զմարտութիւնս փիղիսոփայիցն Յունաց վասն բնութեան ոգւոյն կշամբէ, նոյնպէս մեւս եւս գիր «Հակառակ հեթանոսաց ի հասարակաց ծանօթութեանց», — Ոսկերբրանի «Գ. Ճառք հակառակ պնոցիկ՝ որ գիւտցա ասնն վարել զմարդկեղէն իբս», դարձեալ «Գիրն ի Բարբիղաս եւ հակառակ Յուդիանու եւ հեթանոսաց», — Նեմեսեայ Եմեսացոյ «Գիր վասն բնութեան մարդոյն», յորում ճառի հակառակ չարաչար կարծեաց փիղիսոփայիցն, ճակատագրի, եւ հաստատի ազատութիւն մարդոյն եւ Աստուծոյ տեսութիւնն, իմաստութիւնն եւ մարդասիրութիւն: — Ջաքարիայ Միտիդենացոց եպիսկոպոսի «Վասն օրհասի ախեղերաց, կամ վասն արարչութեան աշխարհի եւ հակառակ ինքնակաց նիւթոյ փիղիսոփայիցն:

Ի հոռոյնցի մատենագրաց անտի՝ Աւետիսի «Գիրք Է. հակառակ հեթանոսաց», — Ղակամանիոսի «Աստուածեղէն հրահանգաց գիրք Է», յորս զմիութիւն Աստուծոյ ցուցանէ, զկուսպաշտութիւն եւ զհեթանոսական փիղիսոփայութիւնն յանդիմանէ, զքրիստոնէական վարդապետութենէ, զարդարութենէ քրիստոնէական օրինաց եւ զանիրաւութենէ հեթանոսացն, զճշմարիտ պաշտամանէ Աստուծոյ, զերանեքի կենաց եւ զոգուցն անմահութենէ ճառէ. դարձեալ մեւս եւս «Գիր վասն արարչութեանն Աստուծոյ» յորում որպէս զօգի՝ նոյնպէս եւ զմարդին մարդոյն ցուցանէ գեղեցիկ նշանակ Աստուծոյ զբութեանն, բարութեանն եւ իմաստութեան: «Գիրն վասն մահու հայածաց», գրեալ առ Դոնատոս խոստովանող ցուցանել ի մահուց անտի Գիոկղեախանու, Գաղերեայ եւ այլոց՝ զԱստուծոյ վրէժխնդրութիւնն եւ զճշմարտութիւն քրիստոնէութեանն: — Արուգենտեայ «Գիրք Բ. հակառակ Սիււմաքեայ», հեթանոսի առ Վաղենախանու: — Յուդեայ Փիրմիկեայ Մատեանայ «Վասն մոլորութեան արտաքնոցն կրօնից», — Պաւղոսի Որոսիոսի «Է. Գիրք պատմութեանց», որովք շանայ մերժել զզրպարտութիւն հեթանոսացն որ զքրիստոնէութիւն զնէին պատճառս թշուառութեանցն յայնժամ ի վերայ հռովական տերութեանն հասելոց: — Աւգոստինեայ՝ «Գ. Գիրք հակառակ Ակագեմականաց», զորոց զսկեպոսիկեան կարծիս քակեալ յորդորէ զՌոմանիանոս ոճն դալ ի ճշմարիտ փիղիսոփայութիւն (ի քրիստոնէութիւն). «Գիրն առ Մանդիոս Թեսզարոս», վասն երանեքի կենաց զոր ի ծանօթութեան ճշմարիտն Աստուծոյ զնէ հայրն. «Գ. Գիրք վասն կարգի», առ Ջենոբիոս՝ յորում ճառէ զինամակալութենէ. «Մեկնութիւն վեցիցն խնդրոց հակառակ հեթանոսաց», յորում

ձառի վասն յորութեանն քրիստոսի, հնութեան քրիստոնէական կրօնից եւ զպոյս. մասեան նորա ընտիր «Վասն բարոյքն Աստուծոյ Գիրք ԻԲ», յորոց առաջին 10 գիրք են հախուսի պաշտամանց հեթանոսացն, եւ երկուսսանքն վերջինք զճշմարութիւն քրիստոնէական կրօնից ի հանդիսի ցուցանեն:

Հախուսի Հրէիցն—Աթանասոյ Մարտունն ընդ Ջակքէի, եւ գարձեալ մեւս եւս Մարտունն ընդ Հրէից վասն երկիր պագանեցոյ խաչն սրբոյ: — Բարսղի Սեղեւկիացոյ «Գիր հախուսի Հրէից», — Գեննազեց յանդիմանութիւն հրէական մոլորութեան ի գրոց սրբոց եւ թերագրութիւն ի քրիստոնէութիւն: — Եւսեբեայ Կեսարացոյ «Աւետարանական յանդիմանութեան գիրք Ի», (յորոց Ժ. միայն այժմ կոյ) յոր զճշմարտութիւն քրիստոնէական հաւատոց ի մարգարէութեանց հնոց կտակարանաց ցուցանէ: — Գրիգորի Նիւսացոյ «Վասն երրորդութեան վիպութիւնք ի հնոց կտակարանաց, յորում ցուցանէ թէ Բան եւ Ռզի ունի Աստուած, որք եւ անձնաւորք իսկ են: — Ռփեբեբանի «Հախուսի Հրէից եւ հեթանոսաց յանդիմանութիւն» թէ Աստուած է-Գրիստոսն», նորին դարձեալ Ճառք Ը. հախուսի Հրէից: — Աւգոստինոս «Ճառ հախուսի Հրէից վասն մարմնաւորութեան Յեանն», — Գրեգենս Երեսնի կամ Պարղապեայ Աղեքսանդրացոյ «Մարտունն ընդ Հերթանեց հրէի», — Ս. Անաստասոյ Աբբայի Պաղեստինացոյ «Էջմգ մաքսամանք հախուսի Հրէից», նորոգ դառեալ:

149

Հախուսի Երեսնի իսկ կերպիւսաց գրեցաւ գիրն Եպիփանեոսոյ Ջակքիւզ կամ բժշկարան անուն՝ յորում (80) հերետիկոսաց վարդապետութիւնք ոչ միայն մի ըստ միոզէ ընծային, այլ եւ յանդիմանեալ մեծին: — Աւգոստինոս «Գիրն վասն հերձուածոց աւ ձուտվաղագէտ», յորում զ88 հերձուածոց ի Սիմոնեանց մինչեւ ցՊեղազեանս բան ձառի: — Վինկենսեայ Ղերիմացոյ Յիշատակարան կամ «Թերագրութիւն, վասն հնութեան եւ ընդհանրականութեան կաթոլիկէական հաւատոց: — Թեոդորեոս «Ե. գիրք հերետիկոսական առասպելաց», — Թովհանու Պամսահացոյ «Գիր վասն հերձուածոց», — Եւթիմեոս Ջիզաբենոց վանականի Վոսանդինոպոլոսոյ «Պատարձնութիւն (Παρονοσία) վարդապետական՝ ուղղափառ հաւատոց», հրամանաւ Աղեքսեայ Կաթնեոց կայսեր ի գրոց հնոցն խմբագրեալ:

Ինքզեւ Գիրաց Ե- Մովսիսոսաց գրեցին մանուանգ Գիրգինա, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան, Մարիոս Ալեքսանդրիոս Ափրիկեցի եւ առաւել բան զամենեւին Աւգոստինոս:

Ինքզեւ Հոխոսիբերդոսիանոյ՝ Եւսեբեայ Կեսարացոյ «Գիրք Բ. հախուսի Մարկեղեայ եւ գրոց նորոց. դարձեալ «Գիրք Գ. վասն եկեղեցական աստուածիսութեան», նոյնպէս հախուսի Մարկեղեայ Անկիւրացոց եպիսկոպի, դարձեալ «Ճառք երկու հախուսի Մարկեղեայ», — Աթանասի «Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոյ հախուսի Պաւլոսի Յամոսասացոյ», դարձեալ հախուսի Մարկեղեանց «Ճառ վասն յաւիտեանական գոյացութեան Ռոյւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ընդ Հոգ», — Բարսղի «Ճառք ԻԳ», հախուսի Սարգիսեանց, Արիոսի եւ Անտիոնոյ. նորին թուղթ Յէկերոզ առ աւագս եկեղեցւոյն Նէոկեսարացոյ: — Գրիգորի Նիւսացոյ «Բան հախուսի Արիոսի եւ Սարգիսեայ»,

Հոգեւոր նախնանց, Ղազարիանց եւ Գրիգորիանց Եփեսոսոսաց: — Ս. Պապիանոս «Ընդդէմ Նովատեանց թուղթը Գ.», յորոց առաջինքն երկուք զմէջ միոյնց եւ զճշմարիտ եկեղեցւոյ խօսին եւ վերջինն՝ վասն ապաշխարութեան եւ մաքրութեանց Նովատեանոսաց: — Ամիրոսիոսի Գիրք Բ. վասն ապաշխարութեան: — Յերոնիմոս «Թուղթ առ Մարկեղոս Տափառակ Նովատեանոսի», դարձեալ «Մաքառուած Ղակիմերիանոսի եւ ուղղափառի», — Ս. Ռոքոսոսեայ Միղեւիտացւոյ «Վասն Տերմուսոսոց Գոնատեանց գիրք Ե.», «Հակառակ Պարմենիանոսի», եպիսկոպոսի Գոնատեանց ի կարգեղան: — Աւգուստինոսեայ բազում իմն են գիրք, ճառք եւ թուղթք Տափառակ Գոնատեանց:

Հոգեւոր Արեւոսոս, Եւսեբիոսոս եւ Մակիմոսեանց: — Ս. Ազգաբանորդի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոց Թուղթք ինչ վասն Արեւոսեան Տերմուսոսոցն եւ արկանելոյ զԱրիոս յիշխանութենէ: — Աթանասոս «Գառաւութիւն Արիանոսաց», կրճատ իսկզբանն. «Թուղթ առ վանականս», «Գառապարտութիւն Արիոսի եւ ընկերացն ի ձեռն Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի», «Ճառ յայն՝ զի առ Ամենայն ինչ առաւ ինձ ի Հօրն», ճառք Ե. Տակառակ Արեւոսոսաց, որ են զեկեղեցի ինչ միջութիւնք. «Թուղթ վասն ձեռնադրութեան Պիատոսի եւ Գրիգորի», արիանոս եպիսկոպոսաց. «Գառախանաւորութիւն Տափառակ Արիանոսաց», «Թուղթ վասն սահմանաց Նիկիական սինչագոսին Տափառակ Տերմուսոսոցն Արիանոսաց», յորում շատագոզ կոչ Տարցն թէ յիրաւ եղին զմիասին էականն. «Առ Յերոսոլիմ եպիսկոպոս թուղթ վասն մահուան Արիոսի», այլ չորք թուղթք առ Նոյն, յորոց յառաջուածն, յերրորդուածն եւ ի չորրորդում զաստուածութենէ Հօգւոյն ճառի, իսկ յերրորդուածն՝ զաստուածութենէ Որդւոյն. Թուղթ «Վասն Արիմիման եւ Մեղեպեան սինչագոսաց», «Վասն մարմնաւորութեան եւ Տակառակ Արիանոսաց», «Թուղթ առ Աղեղզիմոս», եւ «Թուղթ առ Մաքսիմոս փիղիսոսիոս», — Բարսղի «Պառնոսք Տաւաքարանականք Տակառակ Արիանոսաց», թէ Աստուած է Որդին. «Մաքառուած ընդդէմ ամպարչափն Եւմոսեայ» ի Ե. գիրս՝ վասն քրիստոսի եւ Հօգւոյն սրբոյ աստուածութեանն. «Գիր առ Ամփիղոջիոս «Վասն Հոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ», — Ամփիղոջեայ «Թուղթ սինչագոսական», վասն աստուածութեան Հօգւոյն սրբոյ: — Գրիգորի Նիւսացւոյ «ԺԲ. Գիրք մաքառման Տակառակ Եւմոսեայ», (որ գրեալ էր պատասխանի Մաքառմանն Բարսղի վախճանելոյ յայնժամ): — Գրիգորի Նազիանդացւոյ «Ճառ առ Արիանոսն եւ զանձնէ», այլ առաւել քան զայն զամենայն՝ Տինգ «Ճառք վասն աստուածութեան», յորոց առաջինն իբրեւ յառաջաբան իմն է վիճմանն ընդդէմ Եւմոսեանց, այլ եւս երեք Տակառակ նոցա՝ վասն աստուածութեան Որդւոյն, իսկ վերջինն վասն Հոգւոյն սրբոյ Տակառակ Մակեդոնեանց: Այս մասեան նորա (առ մեզ կոչեցեալ Առ որո) այնպէս գրանչելի ամենեցուն թուեցաւ՝ մինչեւ անդստին կոչել զԳրիգոր՝ Աստուածաբոս (Աստուածաբան): — Եպիփանեայ «Նարխան», կամ թուղթն պատասխանելոյ գրեալ առ երեցունս Պամփիղզիայ առ ի պնդելոյ զյոյդոտորուածն Տաւաքոսոց նոցա վասն աստուածութեան Որդւոյն եւ Հոգւոյն՝ իբրեւ խարսխաւ: — Ազիմերանի «Վասն անհասականին՝ Տակառակ Եւմոսեանց ճառք Զ.», դարձեալ Գիրք (կամ ճառք) ԺԱ. Տակառակ նոցա: — Վերջն Աղեքսանդրացւոյ «Գանձ կամ խօսք Է.», վասն սրբոյ եւ միասնական երրորդութեան. ութերորդ խօսք «Վասն մարմնաւորութեան Միաննին»,:

Ի հոռոմայեցի մասննագրաց անոթ՝ Հիղարեայ Պիփառեայցւոյ «Գիրք

ԺԲ. վասն Ս. Երրորդութեան, նորին «Գիր վասն սինհոգոսաց կամ վասն հաւատաց արեւելեացն», յորում կան սինհոգոսաց Արիանոսացն որ աստ անդ գումարեցան եւ գաւառութիւնը նոցա. դարձեալ «Գիր առ Կասանդիոս Ագոստոս», յորում խնդրէ կարճել զհայտնան Արիանոսացն. «Առ նոյն երկրորդ», յորում առաջն զնէ կոչուեք զձեւ ուղիղ գաւառութեան, եւ այլ եւս գիրը նորա: — Մարտիոս Վիկտորինոսի «Վասն երրորդութեան Գիրը Գ. Վասն ընդունելոյ զժիտոսի էականն. Վասն ծննդեան աստուածեղէն Բանին հակառակ Կանդիգոսի արիանոսի»: — Ս. Եւսեբեոյ Վերկեղացաց «Թուղթ առ Կասանդիոս», դարձեալ «Թուղթ առ երիցունս եւ առ ժողովուրդն Վերկեղացաց», յորժամ յաջարան երթայր: — Ղուկիւբեոյ Կազարիտացաց «Առ Կասանդիոս Ագոստոս ի պաշտպանութիւն Ս. Աթանասի Գիրը Բ.» խնդրեաց կոչոր զանուն այնր՝ որ զայս սաստիկ թուղթ գրեաց, խոստովան եղեւ Ղուկիւբեր համարձակ՝ յայս արարեալ թէ պատրաստ է ի մարտիրոսութիւն եւ եղ մեւս եւս գիր՝ թէ «Պարա է մեռանել վասն Որդւոյ Աստուծոց»: — Փաւստինեոյ Ղուկիւբերեան երիցու «Վասն երրորդութեան Է. գիրը կամ գրուիք»: — Ամբրոսիոսի «Գիրը Ե. վասն հաւատաց առ Գրատիանոս Ագոստոս», նորին «Գիր վասն խորհրդոյ աերանական մարմնաւորութեան», (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց), դարձեալ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ գիրը Գ. առ Գրատիանոս», (հակառակ Մակեդոնեանց): — Ս. Փեբադիոսի «Հակառակ Արիանոսաց գիր», (հակառակ երկրորդ Արիանոս հանգանակի): — Պատափոսի եպիսկոպոսի Ողբոտպոնացոյ մինչ չեւ յարիանոսութիւն դարձեալ՝ «Թուղթ Վասն ի միտսն էականութեան Որդւոյ Աստուծոց», առ Աթանաս: — Եբրեսիմեոյ Թուղթը 14. 15. 16. առ Դամասոս քահանայապետ եւ առ Մարկոս երեց: — Ագոստինեոյ «Հակառակ ձառի իրիք Արիանոսաց», յորում նախ զմոլորութիւնս աղանդոյն այնորիկ ի մի գումարէ եւ ապա յանդիմանէ. դարձեալ «Բանակցութիւն (ի Հիպոլոս քաղաքի) ընդ Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսի Արիանոսաց եւ գիրը երկու հակառակ նորա», դարձեալ «Վասն երրորդութեան գիրը ժԵ», — Ս. Փաւստեոյ Հակեղացոյ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց գիրը Բ.»: — Վիգիլիոս Ծախեացոյ «Վիճառն ընդ Արիոսի, գրեալ յանուն Աթանասի, որ են խօսք ինչ ընդ Արիոս եւ ընդ Աթանաս իբրեւ ի նիկիտեան ժողովի լեալ՝ Պոսթոլ կացեալ գաատար ի միջի: Նորին եւ կամ Իգակիտի Գիրը ԺԲ. «Վասն երրորդութեան», կամ «Վասն միացելոյ երրորդութեանն Աստուածութեան», դարձեալ Գիրը Գ. վասն երրորդութեան հակառակ Մարիլադեոյ սարկաւագի բարեկամի Հուներիկեոյ արքայի Վանդաղաց: — Կերէացեոյ «Մատեան վիճման վասն հաւատաց Ս. երրորդութեան հակառակ Մաքսիմիանոս», եպիսկոպոսի Արիանոսաց: — Ս. Աւիտոսի «Բանակցութիւն եպիսկոպոսաց հակառակ Արիանոսաց յանդիման Գունդաբաղաց արքայի»: — Ս. Փաղգենեանց Ռուսպացոյ «Հակառակ Արիանոսաց գիր», «Գիրը Գ. առ Տրատիմանդոս թագաւոր», եւ «Գիր վասն աստուածութեանն Գրիտասի առ Վիկտոր»:

Հարկաւ Ապողիտարեանց: — Աթանասի «Թուղթ առ եպիսկոպոսոս, Կարճնթացաց եպիսկոպոս. «Վասն մարդկեղէն բնութեանն առելոյ ի Միածինն Բանէ», (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց). «Գիրը Բ. վասն մարմնաւորութեանն Գրիտասի եւ վասն կենարար գալտեանն Տեառն Եփեսոսի Գրիտասի», (հակառակ Ապողինարի): — Գրիգորի

Նախնազարցայ «Երկու ձառք կամ թուղթք առ կղերականներու երէց հակառակ Ապողինարեայ», — Գրիգորի Նիւսացւոյ «Հակառակ Ապողինարեայ թուղթ առ Թէոփիղոս», (եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոյ) : Նորին «Բան հակառակախօսական (ἀντιρρητικός) ընդդէմ Ապողինարեայ», յորում յոյժ հաւաստեալ զաղանդոյն ձառէ : — Ոսկերեանի «Թուղթ առ կեսարիոս վանական», — Ս. Դամասոսի քահանայապետի թուղթ առ Պաւղինոս Անտիոքացի վասն կանոնաց հաւաստոյ ընդդէմ Մակեդոնի, Եւնոմեայ եւ Ապողինարեայ¹ : Նորին «Թուղթ սինհոդոսական հակառակ Ապողինարեայ եւ Տիմոթեայ», — Ղեւոնդիոսի Բիւզանդացւոյ «Հակառակ այնոցիկ՝ որ զԱպողինարին բարբառին», :

1 Նորդէմ փորձեց ամենց հերձուածապետաց (Պրիվիլեյնայ, Էւզուերեայ, Յովնիւնայ եւ Ալէիլուերեայ) : — Ս. Արիսկիոսի քահանայապետի «Թուղթ (Երրորդ) հակառակ Յովնիանեայ հերետիկոսի», առաքեալ առ այլ եւ այլ եպիսկոպոսունս, յորում զվարդապետութիւն Յովնիանու եւ զընկերացն ի մէջ բերեալ ծանուցանէ հրապարակաւ եւ զգլխաւոր վարդապետս մուրուլթեանն այնորիկ դատապարտէ յանուանէ : — Ամբրոսիոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց «Թուղթ (42երրորդ) առ Սիրիկիոս քահանայապետ», յորում Յովնիանեայ մուրուլթինը դատապարտին : — Յերոնիմեայ «Գիր հակառակ Հեղուիղեայ», եւ «Վասն մշտնջենաւոր կուսութեան Ս. Մարեմոյ», դարձեալ «Գիրք Բ. հակառակ Յովնիանեայ», եւ Պատասխանատուութիւն (վասն սորին գրոց) առ Պամմաքիոս : դարձեալ «Թուղթ առ Վիգիլանտիոս», երէց Բարկիսնացի, եւ «Թուղթ (37երրորդ) առ Ռիպարիոս», երէց Տաուկոնացի՝ որ գրեալ էր նմա թէ Վիգիլանտիոս սագառանէ զմեծարանս Նշխարաց մարտիրոսացն եւ զՏակմուս քրիստոնէիցն առ գերեզմանօք նոցա : աստտին յորդորեալ գրէ Յերոնիմոս «ԴԳիրսն ընդդէմ Վիգիլանտեայ», ցուցեալ զսովորութիւն եկեղեցւոյ վասն պաշտաման սրբոց եւ մեծարանաց Նշխարաց : — Արոսեայ՝ «Ազդեցութիւն վասն մուրուլթեան Պրիսկիլղիանեանց եւ Արոգիսեանց», որ է թուղթ ինչ՝ յորում հարցանէ վասն նոցին զԱւգոստինոս, եւ ապա Աւգոստինոս պատասխանի ի «Գիրսն առ Արոսիոս հակառակ Պրիսկիլղիանեանց եւ Արոգիսեանց» : — Ղեւոնի մեծի «Թուղթ առ Տուրիբիոս», հակառակ Պրիսկիլղիանեանց, եւ Տուրիբեայ եպիսկոպոսի Հիսպաղացւոյ «Թուղթ վասն աղանդոյն Պրիսկիլղիանեանց առ Իգակիոս եւ Կապոնիոս», — Ս. Խղերսիմոսի Տողեացւոյ «Գիր վասն անարատ կուսութեան երանելոյն Մարիամն», :

2 Ընդդէմ Պելագիանց եւ Կե Պելագիանց : — Յերոնիմեայ թուղթ (43.) առ Կեսարիան եւ «Եւսօք հակառակ Պելագեանց», ի գիրս Գ. : — Արոսիոսի «Բան պատասխանատուութեան հակառակ Պելագեանց վասն անձնիշխանութեան», յորում պատմէ հաւատեալ զսինհոդոսէն Երուսաղեմացւոյ (415) : — Աւգոստինոսի բազում են հակառակ Պելագեանց մատեանք : գլխաւորք ի նոցանէ «Վասն մեղացն արժանեաց եւ թողութեան եւ վասն միբրութեան մանկանց առ Մարկեղղինոս գիրք Գ. Վասն ոգւոյ եւ գրոյ առ նոյն. Վասն բնութեան եւ շնորհաց. Վասն շնորհացն Բրիտանոսի եւ սկզբնական մեղաց գիրք Բ. Վասն հարսանեաց եւ ցանկութեան. Վասն ոգւոյ եւ ծագման նորա հակառակ Յուզիանու (եպիսկոպոսի Եկղանոնի) գիրք Զ. առ երկրորդ պատասխանին Յուզիանու գիրք Զ.», : Պատրաստէր Աւգոստինոս մեւս եւս գիր առ երրորդ պատասխանի Յուզիանու, այլ արգել զայն օրհաս նորա : — Մարեայ Մերկատորի

“Յայտարարութիւն (commonitorium) վասն ոմանան վեղբանաց, աւ կայսր Թէոզոս Բ. յորում կայ համառօտիւ պատմութիւն Պեղազեան հերձուածոյն. նորին “Յայտարարութիւն հերձուածոյն Պեղազեայ եւ վեղբանաց, — Ս. Գեղազեայ քահանայապետի “Հակառակ հերձուածոյն Պեղազեանց,“:

Ի նգրեմ վեա Պեղազեանց գրեաց նախ Աւգոստինոս զԳիրան “Վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան, առ Վաղենականոս Աբրաո եւ վանականոս Ադրուանտացիս. “Վասն յանգիմանութեան եւ շնորհաց. Վասն յառաջահանութեան սրբոց (առ վանականոս ոմանոս Մասիկեացիս). Վասն պարզելի ի սպառն համբերութեան, — Հիզարեայ Թուղթ առ Աւգոստինոս: — Ս. Գրոսպերայ Աղուիանացւոյ “Թուղթ առ Աւգոստինոս վասն մատցորդաց Պեղազեան ազանգոյն ի Գաղիա,“. “Թուղթ առ Պուփինոս վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան,“. “Պատասխանիք վասն Աւգոստինոսի առ բան հակառակութեան Գաղղիացւոցն զպարտաւոր,“. “Պատասխանիք Վինկենզեան հակառակութեանցն, ի պաշտպանութիւն Աւգոստինոսի (հակառակ Վինկենզեայ) որ կամ է Ս. Վինկենտիան Ղերմիցի եւ կամ ոյլ որ անուանակից) եւ ոյլք: — Ս. Փուղզեանաց Պոստոլոսացւոյ գիրք Բ. առ Մանիսոս, Գիրք Գ. առ Յովհաննէս եւ Ձեյնթիս: — Ս. Սեպար ուրաք մասնադրի գիր “Վասն կոչման անկոյն աղբոց,“. — Ս. Փառսեայ Պեղիացւոյ “Թուղթ առ Ղուկիոս երէց,“. նորին “Վասն շնորհացն Աստուծոյ եւ անձնիշխանութեան մարգիկեղէն մասոյ՝ գիրք Բ.՝:

150

Հակառակ նետարականոց եւ Եպիփանոց: — Ի Յունաց անտի՝ Վիւրդե Աղեքսանդրացւոյ “Հակառակ հայհոյութեանցն նետարի յանգիմանութեան գիրք Ե.՝. “Մեկնութիւն ծր. գլխոց կամ նորոնց,“. “Գիր վասն երրորդութեան, յորում յորդագոյնս զերկուց բնութեանց ի Բրիտանոս ճառէ. “Գուք (միներորդ) Թէ մի է Բրիտանոս, հակառակ նետարական հերձուածոյն. “Պարապմունք վասն մարմնաւորութեան Միանման,“. “Վասն մարմնաւորութեան ճառ համառօտագոյն,“. “Պատասխանատուութիւն վասն ծր. գլխոց հակառակ արեւելեան եպիսկոպոսաց,“. “Բան պատասխանատուութեան հակառակ Թէոդորեանց, (Վիւրցւոյ) գարնեայ վասն ծր. գլխոց). մեւ եւս “Պատասխանատուութիւն առ կայսր Թէոզոս, (Բ.) վասն իրացն նետարի: — Թէոդորեայ Անկիւրացւոյ ճառ հակառակ նետարեայ, նորին “Հակառակ նետարի,“. — Ս. Պոսիգի “Պափութիւն ի Ս. Աստուածածինն Մարիամ,“. մեւ եւս ճառ “Վասն մարմնաւորութեան Յեռան Յիսուսի Բրիտանոսի, գարնեայ “Թուղթ վասն հաւատաց,“. — Թէոդորեանց՝ գիրն “Երանիստէս, կամ “Գաղմակերպարան, ի շոր մասունս կամ գիրս. ի ոյն հային՝ ի “Հերեմիական անասպեղաց, անտի ծր. եւ ծր. գլուխք չորրորդ գրոյն. քաղւանք ի Իւ. գրոց անտի “Ալեւոյն յառաջագրութեանց, (հակառակ Եւաղեանց), զոր փոփոս ի մէջ բերէ. կայ Թէոդորեանց եւ “Յանգիմանութիւն ծր. նորոնց կամ գլխոցն Վիւրդե, Յովհաննէս Մարտինիոսի Սիկիւրացւոցւոյ (յասն իբրեւ 520) “Գլուխք կամ նորոք հակառակ նետարականց, նորին “Գոսից հակառակ նետարեայ գիրք Բ.՝ առ Թէոփիլոս: — Եփրեմի Աղեքսանդրացւոյ “Հակառակ Միաբնեանց, (որոյ կան քաղւանք եւեթ առ Փոսեայ): — Յուսափնոսի Սիկիւրացւոյ “Մեկնութիւն ուղեղ

խառնվածութեան, յարում գոյ զմարմնաորութենէ ինչ ինչ մարտ: — Ղեւծարեայ Բիւրանգացոյ «Հակառակ Նեաւորի եւ Եւտիքեայ գիրք Գ.», (որ ստեմ է հառնայեցի լեզու միայն պահեալ է): Նորին «Տարաբու- սութիւնք եւ սահմանք հակառակ Եւտիքականաց, կամ ընդդէմ պնո- ցիկ» որ առնն թէ յեա միաւորութեան երկու բնութիւնք ի քրիստոս ոչ գնն (նշնայէս միայն ի հառնայեցի լեզու պահեալ է): — Յիւնիկեայ երեքու Կրասնագիտութեանցացոյ «Վասն պնոցիկ որ ի հերետիկոսաց յե- կեղեցի մտայն», (որ բազում ինչ նպատա ի պատմութիւն Միաբնեայց լինի): — Ս. Անաստասայ Ահնայեցոյ «Առաջնորդ ճանապարհի (Օժոյց) հակառակ Անգլիոցն», — Եւրոպեայ Աղեքսանդրացոյ «Գլուխք Է. Վասն երկուց բնութեանց Յեռան մերց եւ Աստուծոյ ձեւարարք», եւ նորա եւ այլ հաստիտարք առ Փոռեայ: — Թեոզոքայ Արուկարոյ «Վասն միաւորութեան եւ մարմնաորութեան», — Յովհաննու Գամակացոյ «Գիր հակառակ Անգլիոցն», (Յակորիականց) եւ ճառ «Վասն յօդու- ծոց բնութեան հակառակ Անգլիոցն», եւ մեւ եւս ճառ հակառակ Միա- կանականաց, յարում կոց եւ զերկուց բնութեանց ի քրիստոս եւ զմտղէ- անձնաւորութենէ:

Ի հառնայեցի մտանադրաց անտի՝ Ղեւզարեայ «Գիր ուղղութեան առ եպիսկոպոսական Գաղիայ», 1: — Յովհ. Կասարեան «Վասն մարմնաորու- թեանն քրիստոսի գիրք Է.», հակառակ մարտութեանց Նեաւորի: — Մա- րեայ Մերկատարի «Թանգիմանութիւն հանգանակի Թեոզոքի Մոսիսուես- տացոյ», (մեկնութիւն մորտութեանն Թեոզոքի): «Հասնմաստութիւն վար- դապետութեանց Պաւլոսի Սամաստացոյ եւ Նեաւորի», «Գանք հակա- րակք (ԺԲ.) նպոխն Նեաւորի», — Կապրէողի եպիսկոպոսն Կարբեգո- նացոյ «Վասն մից անձին (persona) քրիստոսի Աստուծոյ եւ մարդոյ հակառակ Նեաւորի», որ են թուղթք երկու հանդերձ հասակաւորով եր- րորդին: — Ս. Պետրոսի Ասիսիոսի «Թուղթ առ Եւտիքեւ Հայր վանաց», — Պասպերայ Արտիստանցոյ «Արձանագիր գամբանական Նեաւորական եւ Պեղագեան հերձուածոյն», — Ղեւծի Մեծի թուղթ առ Փառախմասո. Նորին թուղթ առ Ղեւծն Աբգասոս: — Ս. Փեղիքի Գ. քահանայա- պետի «Թուղթ առ Պետրոս Թափիչ», (ի Անհտղաւէն Հռոմոյ) որով յորդորի առ յուղղութիւն. մեւ եւս թուղթ առ նոյն, որով արկանի յիշխանութենէն եւ նոցովի: — Փաւստեայ Ռեզիացոյ «Թուղթ առ Գրատիոս սարկաւազ», — Գեղասիոսի քահանայապետի բնծայի գիրն «Վասն երկուց բնութեանց ի քրիստոս», հակառակ Եւտիքեայ եւ Նեա- ւորի: — Ղեւզարեայ Տափացոյ «Հակառակ Նեաւորի եւ Եւտիքի գիրք Ե.», ի ջատագոյնութիւն քաղկեդոնական սինհագոսին: — Սեւեբքինեայ Բոյնթիոսի «Հակառակ Եւտիքեայ եւ Նեաւորի վասն երկուց բնու- թեանց եւ մից անձինն քրիստոսի», գրեալ առ Յովհաննէս սարկաւազ Հռոմոյ: — Փաղքենեանց Փերրանդոսի «Թուղթ առ Անտաղիոս սար- կաւազ Հռոմոյ» (վասն երկուց բնութեանց ի քրիստոս, եւ թէ մարթ է առն Միցն յերբորդութենէ՝ ծնեալ եւ չարչարեալ):

151

Այստեղ Ռոբիմիտեց եւ լուս երէցն ի լոյս: Վասն հակառակութեանն զՈրոգինեայ ի սկզբանէ՝ ճառեցաւ Է: Յեա թարգմանեցոյ Ռուփինեայ զՎասն սկզբանց գիրնն Որոգինի՝ տեսեալ նորա թէ այլ ինչ թարգմա- 1 Ցեւ վերագրեմ էլ 413: 2 Ցեւ վերագրեմ էլ 366—394:

նույն ժամանակ Երանյանն ի Հուսիս արևելքաց, զժամակեցաւ, եւ «Պատասխանատուութիւն վասն անձինն առ Անաստասիոս քահանայապետ», միանգամայն հանէր երկուս գիրս կշտամութեան ի Երանյանն: Գրեաց յայնժամ Երանյանն «Բանս պատասխանատուութեան հակառակ Յուսիսնայ՝ գիրս Գ».: յետ այնորիկ մի ըսա միտքէ գրէր Երանյանն «Գրուղէն առ Պատմաբիոս հակառակ մոլորութեանց Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ», եւ «Գրուղէն առ Թէոփիղոս հակառակ նորին Յովհաննու»: զարձեալ «Գրուղէն վասն մոլորութեանց Արոգինի առ Պատմաբիոս եւ Ռիւանոս», եւ զայլ եւս թուղթան: — Եպիփանեայ թուղթք երկու՝ մի առ Երանյանն, եւ մեւ առ Յովհաննէս Երուսաղեմացի: — Ս. Անաստասիոսի Ա. քահանայապետի «Առ Յովհան Երուսաղեմացի վասն անձինն Ռուփինեայ», պատասխանի հարցմանն թէ արդեւք պարտ իցէ զՌուփինոս դատապարտ առնել այնու՝ զի զգիրսն Արոգինի ի յունէ անտի թարգմանեաց. մեւս եւս «Թուղթ առ Միմպղիկիոս Մեգիդոնացւոց եպիսկոպոս», որում յայտ արարեալ զգիտմն Թէոփիղեայ առ ի խելոյ զմոլորութիւնն՝ եւ եւ, ապէ, զմոլորութիւնս Արոգինեանցն նզովեցի: — Ազոստինեայ «Հակառակ Արիսկիղեանեանց եւ Արոգինեանց գիր», առ Արոսիոս: — Թէոդորի Մկիւթոպոլացւոյ «Գիր վասն մոլորութեանցն Արոգինի», յետ թուղթոյ զմոլորութիւնսն զայնոսիկ՝ զորս պինդ իսկ ունէր յառաջագոյն:

(Նետ գաղարկելոյ այսր Արոգինեան գժտութեան՝ գրգռեցաւ այն երրորդ անգամ ի պատճառս հերձուածոյն Միաբնեայց, եւ աստափն ծագեցաւ մեւս եւս սասակագոյն վիճուած վասն երիցն գլխոց (որ են գիրք Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ, Թէոդորեանայ պատասխանի ծԲ. նշովիցն Նիւրդի եւ Իբայ Եղեսացւոյ թուղթ առ Մարիս պարսիկ)՝: Ի խնդիր այսր հայն՝ վիճիղեայ քահանայապետի թուղթ առ համբէն եկեղեցի, թուղթ առ Ռուստիկոս սարկաւազ եւ Մերաստիանոս, եւ թուղթ «Գրեթականացն Իսաղիայ եւ պլն», մանաւանդ վիճիղեայ Սահմանագրութիւնն (Constitutum) յորում գիրք Թէոդորի Մոփսուեստացւոյ դատապարտին իբրեւ մոլորականք, իսկ անձն ոչ դատապարտի, այլ վասն Թէոդորեանայ եւ Իբայ ոչ ինչ նոր սահմանի. վիճիղեայ «Թուղթ առ եւսիբիոս», յորում երեք գլուխք դատապարտին: Յուստինիանու կայսեր «Թուղթ առ Ե. Ժողովն Կիւստանդան», յորում կայ մուծեալ մասն մի Դատաստանին (Judicatum) վիճիղեայ, նշնպէս «Թուղթ առ Մեննատ հակառակ ամպարտին Արոգինեայ», եւ «Գաւանութիւն ուղիղ հաւատոց Յուստինիանու հակառակ երիցն գլխոց»:

Վրդիսկոպոսունք եկեղեցւոյն Ափրիկեցւոց՝ որ համարէին թէ դատապարտութեամբ երիցն գլխոց՝ անարգի ինն ճոխութիւն քաղկեդոնական սիւնհոդոսին՝ եղին բազում գիրս ի ջատագովութիւն ժողովոյն, որք են Փուղքեանեայ Փերրանդոսի «Թուղթ առ Պեղագիոս եւ Անաստոփոս սարկաւազս Հռոմոյ վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս», զարձեալ «Ի ջատագովութիւն թղթոյ Իբայ Եղեսացւոյ եւ երիցն գլխոց», (ընդգէմ Անգլխոցն): — Ռուստիկեայ սարկաւազի Հռոմոյ «Վիճուած ընդգէմ Անգլխոց», — Պոնտիանեայ եպիսկոպոսի Ափրիկեցւոց «Թուղթ առ Յուստինիանոս կայսր», (ի ջատագովութիւն երիցն գլխոց): — Փակունդեայ Հերմիանացւոց եպիսկոպոսի «Վասն պաշտպանութեան երից գլխոց քաղկեդոնական ժողովոյն գիրք ծԲ.», (առ Յուստինիանոս կայսր): — Ղիբեթատեայ սարկաւազի Վարքեդոնացւոց «Համանուութիւն իբայ նետարականացն եւ Եւտիքականաց», յորում ոչ միայն զպատմութիւն անցից

աղանդոցն այնոցիկ աողէ, այլ եւ վարդապետութիւն եւս ի պաշտպանութիւն երկնց գլխոց ընծայեցուցանէ :

(Եւրդի՛ Միախախտեալն : — Ս. Սոփրոնիոսի Հայրապետի Երուսաղեմացւոց «Թուղթ սիւնհոգոսական վասն Հերձուածոց Հակառակ (Հայրապետացն) զհարոսի Աղէքսանդրացւոյ եւ Սերգեայ Կոստանդինուպոզացւոյ» : — Յովհաննու Դ. եւ Մարտինեայ Ա. թուղթք : — Ս. Մաքսիմեայ Աբբայի եւ Խոստովանողի «Մաքառունք ընդ Պիւրոսի», Միակամահանն Հայրապետի մերժելոյ յաթոռոյն. նորին «Վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս», գրուիք թ : — Ս. Անաստասիոսի Աբբայի ի Պաղեստին ի վանս Ս. Եւթիմիոսի՝ թուղթ առ վանականս Կաղարիտացիս Հակառակ Միակամականաց : — Ս. Անաստասիոսի երկցու եւ պատասխանագրի (apocrisarius) հոռնայեցւոյ «Թուղթ առ Թեոդոսիոս երեց Գանդրացի», : — Անաստասիոսի գիւանապանի «Ժողովածոցք» այս թքն՝ այլ եւ այլ թուղթք եւ անդեկութիւնք վասն մոլորութեանց Միակամանցն : — Յովհաննու Դամասկացւոյ «Վասն երկուց կամաց եւ ազլեցութեանց ի Քրիստոս», :

Զախտի Պարիբրատեալն : — Ս. Գերմանոսի Հայրապետի Կոստանդինուպոզեայ Թուղթք երեք : — Ս. Գրիգորի Բ. Հոռնայ քահանայապետի, մի՛ առ Գերմանոս եւ երկու «առ Ղեւոն Իսաւրացի», կայսր : — Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ «Պատմութիւն ծագման Պատկերամարտացն Խոռովութեանց» : — Նիկեիոսի Հայրապետի Կոստանդինուպոզեայ «Հակառակ Պատկերամարտից գիրք Դ.», նորին «Վիճունք ընդ Ղեւոնի Հայրոյ եւ «Դաւանութիւն առ Ս. Ղեւոն Գ. քահանայապետ», : — «Ս. Թեոդորոս Սառղիսայ թուղթք», «Գիրք վարդապետական Հակառակ Պատկերամարտից», «Բան վասն պաշտաման եւ մեծարանաց սրբոց պատկերաց», «Ճառ յերկարագութիւն պատուական եւ կենդանարար խաչին», : — Յովհաննու Դամասկացւոյ «Վասն սրբոց պատկերաց ճառք Գ» :

Ի բաց եղեալ զհանգամանս ժամանակաց՝ զոր տայ Մ. Խորենացի պատմութեան Արտաշիսի Բ. (տալով սմին 41 ամս թագաւորութեան՝ ըստ հաշուի, այլ ըստ համեմատութեան դիպացն՝ աւելի քան զամս 75 ընծայելով, այնու՝ զի համեմատէ զդէպոս Արտաշիսի ընդ ժամանակաց՝ Ներոնի, Վեսպիանու, Տիտոսի, Գոմիտիանու, Ներուայ, Տրայիանոսի եւ Ադրիանու իսկ.) զայս, ասեմ, եւ զայլ եւս ինչ հանգամանս պատմութեան առ Խորենացւոցն ի բաց թողեալ, այնչափ ինչ նմանութիւն զոյ պատմութեանն Արտաշիսի Բ. ըստ դիպացն ընծայելոց յերգոցն վիպասանաց՝ ըդ պատմութեան Տրդատայ առ Տակիտայ եւ Յովսեպայ (տես էջ 107—124), մինչեւ գրեթէ առանց յերկուանաց մարթի նոյն զերկոսին համարել: Գլխաւոր կէտք համեմատութեան են՝ Մ. Գիր եւ աղբրս Պարթեւաց եւ Հռոմայեցւոց ընդ միմեանս, նոյն յերկոսին եւս պատմութիւնսն: Բ. Յերկոսին եւս՝ մերժի յայնժամութագաւորն Հայոց, եւ ի Պարթեւաց կացուցանի զօրօք (անդ ի ձեռն Սմբատայ, աստ ի ձեռն Վասակայ) թագաւոր Հայոց: Գ. Որպէս աստ, նոյնպէս եւ անդ Փարսման ոմն արքայ Վրացէ հակառակ Պարթեւաց եւ Հայոց: Գ. Գոմէոս ոմն ըստ երգոցն վիպասանաց՝ (Գոմիտիոս Սորբուղոնն Տակիտայ) եկեալ ի Հռոմայեցւոց կողմանց հակառակ թագաւորին Հայոց հաստատելոյ ի Պարթեւաց: Ե. Եւ անդ եւ աստ՝ շինութիւն Արտաշատ քաղաքի: Զ. Մարտ պատերազմի ընդ Մլանաց (երկիցս): — Թող զոյ ինչ մերձաւորագոյն յիշատակս առ Խորենացւոցն, որպիսի ինչ՝ Հռոմէական զօրաց չժամանել ի դէպ ժամու յօգնականութիւն (Նրոուանդայ). յետ (Արտաշիսի) գրաւելոյ յինքն զաշխարհն՝ հասանել Հռոմայեցւոցն լեզէոնաց անազան. երթալ (Արտաշիսի) ընդ առաջ կայսեր եւ ցածուցանել զնա, եւ այլ եւս նոյնպիսի:

Տ Ե Ի Տ Ե Կ Ժ Ե Մ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Ց Ը Կ Ը Ն

Մ Ի Ն 2 Ե Ի 8 Ս Մ Ն 490

ՊԱՇՏԵՐԻ ԸՌՏՄԱՆՑՆԻՑ

ԲԱԳՈՒՊԻՐ ԸՆՑՑ

ՔԱՆԿԱՆՍՏԱՆՑՆԵՐ

30	Ա. Գրատես փաշեան		
20		Տիգրան (Բ.)	
5		Տիգրան (Գ.) եւ Երասայ	
		Արատապաղ (Գ.) (Աբէր)	
3			
3. Գ. 1		Աբիրարզան Արատապաղ; Տիգրան (Գ.)	
14	Տիգրիտ		ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ † 33
16		Ռնան	
18		Արատաղէս (Գ.)	
34		Արշակ (Բ.)	
35		Միհրդատ, (Ան- նան) (Սանարթ-ի)	
36			
37	Աստղիկազա		
41	Ազադիտ		
42			Ս. Պետրոս
45		Հապատափրդ Տրդատ (Ա.)	
53			
54	Ներան		
60		Տիգրան (Ե.)	
62		Տրդատ (Ա.) փրկան- գամ (Երասայ)	
63			
68	Գաղատ		Ս. Ղինոս
69	ՈՄՆ		
	Վեպեղիտ		
	Վեպեղանոս		
79	Տիտոս		Ս. Ազնաւս կամ Ան- կղեան
80		(Արարդիւ Բ.)	
81	Դամասիանոս	Աշտար	
91			Ս. Աղեմէս Ա.
96	Ներուս		
98	Տրդիանոս		
100			Ս. Եւարդաւոս
107		Պարթամասիր	
109			Ս. Աղէքանեղոս
117	Ադրիանոս	Պարթամասպատ	
119			Ս. Ալբրատոս
127			Ս. Տեղեփոս
125		(Արարատապաղ. Բ.)	
138	Անանիան Պետ	(Տիգրան Ա.)	
139			Ս. Հիւրիանոս
140		Աբեմեմիդ	
142			Ս. Պետրոս Ա.

ՊԱՅՄԱՆՔԻ ՆՈՒՄԵՐ	Տ Ա Ի Տ Ա Կ Ի Ե Մ Ը Ն Ը Կ Ե Կ Ե Կ Ե Ն		
	ՎԱՅՄԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԾԵՑԻՑ	ԲՈՎԱՆՈՒՄԻ ՀԱՅՈՑ	ԳԵՆԱՆՈՑԵՂԵՑԷ
156		(Տիկրան Գ.)	
157			Ս. Եփեմատ
160		Սյունի	
161	Մարկոս Աբրահիմ Ղուկիոս Վերոս † 169		
168			Ս. Ստեփանոս
177			Ս. Եղեւթերոս
180	Կոմագոս		
192		Սանատրուկ	
193	Պերսիանոս Յիւս. Յուդիանոս Սեպոս. Սեւերոս		Ս. Վիկտոր
195		Վաղարշ	
202		(Վաղարշ)	Ս. Զեփիլարիանոս
210		(Խոսրոհ Ա. † 260)	
211	Կարակաղզոս		
217	Մակրիմոս		
218	Հեղիոզարաղոս		
219			Ս. Կաղիքոսոս Ա.
222	Աղէքոս. Մեւերոս		Ս. Ուրբանոս
230			Ս. Գանսիանոս
235	Մարսիմիանոս		Ս. Անտոնոս
236			Ս. Փարիանոս † 250
237	{ Գորգիանոս Ա. Գորգիանոս Բ.		
238	{ Պուպիլենոս Բաղդրիանոս Գորգիանոս Գ.		
244	Փիղիպպոս		
249	Դեկիոս	Արտուազդ	
261	Դրեք. Գաղղոս		Ս. Կոնստանդինոս
252			Ս. Ղուկիոս Ա.
253	Եմիլիանոս Վաղերիանոս		Ս. Ստեփանոս Ա.
257			Ս. Աղբոսոս Բ. † 258
259	Գաղենոս		Ս. Դիմիտրիոս
268	Աւր. Կալագիոս		
269			Ս. Փեղէքոս
570	Աբրահիմանոս		
275	Յակիմոս		Ս. Եւաղիանոս
276	Աբրեղ. Պարոս		
282	Աբրեղ. Կարոս		
283	Կարիմոս † 285 Նուսթրիանոս		Ս. Գաղիոս
284	{ Դիոկղեանոս — 305	(Թրդատ)	
286	{ Մարսիմիանոս — 305		
292	Բաժանաճ տերութեան		
296			Ս. Մարկեղէնոս

Յ Ե Ւ Ց Ը Կ Ժ Ը Թ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Գ Ը Կ Ը Ն

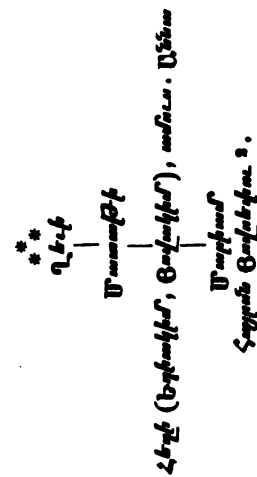
Մ Ի Կ Գ Ե Ի Ց Ը Թ Ն 480

658
ԳՐԻՑՈՒԻ

ԿԱՅՍԵՐԷ ՀԹՈՄԱՅԵՑԻՈՑ	ԲԱԳԱՆՈՐԷ ՀԱՅՈՑ	ԲԱՀԱՆԱՅԵՆԳԵՑԷ
297		
305	Գաղերիս + 311	
	Կոստանդիս + 306	
	Երկրորդ Բաժանույն	
306	Կոստանդիանոս Ա.	
	Սեւերոս + 307	
	Մարտինոս + 312	
	Մարտինոս + 310	
307	Մարտինոս + 313	
	Ղեկերիս + 324	
308		
311		Ս. Մարկեղոս Ա.
		Ս. Եւսեբիոս
314		Ս. Մեղքիազէս
324	Կոստանդիանոս Մեծն միահեծան	Ս. Սեղբապոս
336		
337		Ս. Մարկոս Ս. Յուզէիս
	Խոսրով Բ.	
	{ Կոստանդիանոս Բ. + 340	
337	{ Կոստանդիոս Բ. + 361	
	{ Կոստանդ. Ա. + 350	
342		
350		
352		
355		
361	Յուզիանոս Ուրացոյ	
363	Յուզիանոս	
364	Վաղենախանոս Ա. + 375	
	Վաղէս + 378	
366		
369		Ս. Դամասոս Ա. + 384
374		
	Պատրիկ Վարդապետ	
375	Գրատիանոս + 383	
379	Թեոդոս Մեծն + 395	
383	Վաղենախանոս Բ. + 392	
	Մարտինոս + 388	
385		
391	Եւզեբիոս + 394	
392		Ս. Արիկիոս
	Վ. Կոստանդուլոս	

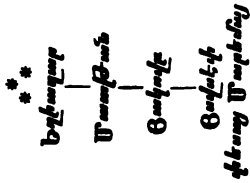
Տ Ե Ի Տ Ե Կ Ժ Ը Մ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Ց Ը Կ Ը Ն			
Մ Ի Ն Զ Ե Ի Ց Ը Մ Ն 490			
ԳԵՏԵՐԻՔ	Կ Ա Յ Ս Ե Ր Ք Հ Ռ Ո Մ Ա Յ Ե Ց Ի Ց		Հ Ա Յ Գ
	Յ Ա Ր Ե Ի Մ ՈՒ Ց Ս	Յ Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ս	
394	Թեոզոսթոս Մեծ		
395	Սեպրիանոս	Ալեքսանդրոս	
398			Ս. Անտոնոսիոս Ա.
401			Ս. Իննոկենտիոս Ա.
408		Թեոզոս Բ (Պաղքերիոս)	
414			Խարոլդ Գ. ժիււ- անդամ Հարութ
415			
417			Ս. Ջորժիոս
419		Անիշտանոս Թեոֆան	Ս. Բանդիմոնիոս Ա.
422		Արամաշէն Գ.	Ս. Կեղեցաբնոս
423	(Թեոզոս Բ.)		
425	Վաղենաբանոս Գ.		(Մարդուծ)
429			Վէհ-Միհրաշապուհ.
432			Ս. Ալբրաստ Գ.
440			Ս. Ղեւոն Ա. Մեծ
442			Վասակ Արեւիկ
445			
450		Պաղքերիոս † 453 Մարկիանոս	
452			Ապրովիդ Արշա- կան
455	Պետրոս Մարգարիտ	Ղեւոն Ա.	
456	Աւետիս		
457	Ռիքիմէր † 472		
457	Յուլիան Մայիսի- անոս		
461	Սեւերոս † 465		
464			Ապրովիտայ Յարմանդեան
467	Անթեմիոս		Ս. Հիլարիոս
468			Ս. Անդրէոս † 482
472	Անիկ. Ողբերիոս		
473	Գրիգորիոս	{ Ղեւոն Բ. } Ջեան † 491	
474	Յուլ. Նեպոս † 480	(Բասիլիոսիոս † 477)	
475	Ռամուլոս Աւգոս- տոս		
480	Ոգոստինէր Հերու- լանդոս Թագաւոր		
481			Սահակ Բ. Բա- ղրատունի Հարութ Միհրա- նեան Վահան Մամիկո- նեան
483			Ս. Փեղկոս Գ. † 492
484			

Ա. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱՆԿԱՆ
Աղջակամութիւն հրատարակ.

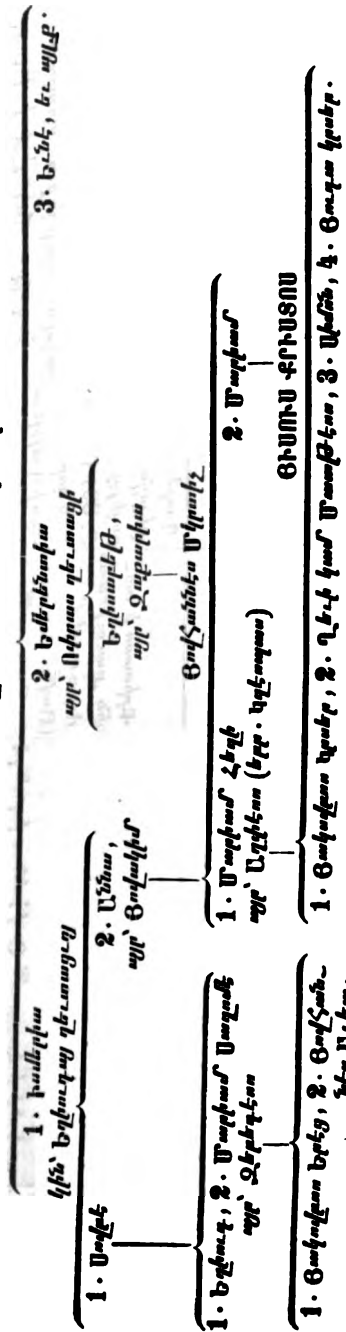

Ե.

Բ.

Ստաղանս, ամուս. Ե.Մարիամի

1 Աղջակամի Հայրնի՝ առ Մասնաթան, Ա. 1...
 2 Աղջակամի Մարիամի՝ առ Ղեկիւմ, Գ. 23...

Քննիչի անունը և գրությունը	Քննիչի անունը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը	Քննիչի աստիճանը
Թովհաննես Գևորգյան ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	Թովհաննես Գևորգյան	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
Թովհաննես Գևորգյան ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	Թովհաննես Գևորգյան	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
Թովհաննես Գևորգյան ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	Թովհաննես Գևորգյան	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ	ԲՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Բ. Տ Ա Ի Տ Ա Կ Ա Ջ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ա Կ Ա Կ

Աղբարանութիւն տանն Աւգոստոսայ.

Ա. Տանձ Թաղիւն:

Գ. Յուզիտս կետար, բղեւջի, ամուս. Աւրեղիտ

1. Յուզիտս Երեցն, 2. Կ. ՅՈՒՂԻՈՍ ԿԵՍԱՐ 3. Յուզիտս կրտսերն,
 ամուս. կրտսերիկան, զուտար կրտսերայ այր՝ Ատիտ կամ Ակիկտս Բաղասո
- Յուզիտս, Ատիտ կամ Ակիկտս
 այր՝ Կն. Պոմիկտոս այր՝ Գ. Ոկտաւիտոս
- Գ. Ոկտաւիտոս, որդեկիր Գ. Յուզիտայ կետարեայ,
 եւ կոչեցեալ Գ. Յուզիտս կետար Ոկտաւիտոս
 (Աւգոստոս) կայար 31 նախ քան զԲր. — 14
 յետ Բրիտանոսի:

Բ. Տանձ Ոկտաւիտոս:

Գ. Ոկտաւիտոս, եղիլ, բղեւջի, ամուս. Ատիտ՝ զուտար քեան Յ. կետարու.

1. Ոկտաւիտոս, 2. Գ. Ոկտաւիտոս՝ ապա Գ. Յուզիտոս կետար, այս իջն՝
 ՈԿՏԱՒԻԱՆՈՍ ԱՒԳՈՍՏՈՍ
- ամուս. 1. Կլաւդիտ, 2. Սիլիանիտ, 3. Լիւիտ, աես ի Կլաւդիտն Տոհմի
- Յուզիտ
 այր՝ 1. Մ. Մարկեղղոս, 2. Մ. Վիպրանտոս Աղբիւղայ, 3. Տիրեղիտոս,
1. Գ. կետար, 2. Ղ. կետար, 3. Աղբիւղայիտ, 4. Յուզիտ, 5. Մ. Աղբիւղայ
 ամուս. Լիւիտ, այր՝ Գերմանոս այր՝ Ղ. Եմիլ. Պոտահումբոս
 զուտար Դրուսայ, քայր Գերմանիկայ. Նիկոս Պաւլոս

Գ. Տանձ Կլաւդիտոս Ժառարեայ ընդ Ոկտաւիտոս Գոհմի՝ Ա-Ժառարեայ:

Տիր. Կլաւդիտոս Ներան, ամուս. Լիւիտ Դրուսիղղոս՝ յետ Ակաեան ճակտան կրն Աւգոստոսայ

1. Տիր. Կլաւդիտոս Ներան կայար 14—37 2. Կլ. Դրուսոս Ներան ամուս. Անտանիտ
- Դրուսոս, ամուս. Լիւիղղոս 1. կետար Գերմանիկոս, 2. Լիւիղղոս, 3. Տիր. զուտար Դրուսոսայ երիցու. Կլաւդ. ամուս. Աղբիւղայիտ Կ. Դրուս. 40—54
1. Աղբիւղայիտ, 2. Դրուսիղղոս, 3. Յուզիտ, 4. Ներան Դրուսոս, 5. Գ. կետար կաղիկուղայ կայար 37—40
- Ղ. Դոմիտիտոս Եփրարոս որդեկիր Կլաւդեայ, որ կոչեցաւ Ներան Կլաւդիտոս Կ. ամուս. 1. Ոկտաւիտ, 2. Պոպուլեա Ատրիտ, 3. Սաուտիղիտ Միկոտաղղիտ.

Գ. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Յո՛հմ կտտանդիւմնոսի Մե՛նի.

կտտանդիւմնոսի ԲՅՅՅ. 1. 306. ամուս. Հի՛ննէ, 2. Բե՛ւոյրս

ԿՈՍՏԱՆԴՒՆՈՍ Մ., կոյր 306—337

Ամուս. Միննրուհիս, 2. Փաւստոս.

1 2 2

Կրկնայս. կտտանդիւմնոս. կտտանդիւմնոս.

1 336. կոյր 1 340. կոյր 1 361. կոյր 1 350.

Երեսնակիս 337.

Երեսնակիս, կոյր. 1 324 Ամուս. Գաղա. 2. Բա՛սիլիս.

Գաղա. Եռակնան Ուրացոյ. Գաղանարիս.

1 354. կոյր. 1 363. 359.

Անհրապարտանս

Ամուս. Ա. Ա.

Անհրապարտանս

1 386.

Յո՛հմ Բե՛ւոյրսի Մե՛նի

Բե՛ւոյրսիս զորակար ողանդոցի

Բե՛ւոյրսի Մե՛նի, կոյր 379. 1 395.

Սե՛րնոս, այ՛ Սանդրան զորակար. 1 408.

Մարիամ, Բե՛ւոյրսիս.

ամուսինք Սե՛րնոյ Կ. 1 408.

Ամուս. Երկն Փլակիկոյ, 2. Գաղա կուտար Աղեկոսիանոսի Ա.

1 395—408.

Արիստիս կոյր արեւելոց. Սե՛րնոս կոյր արեւելոց.

Ամուս. Եւդոքիս. Ամուս. Մարիամ, 2. Բե՛ւոյրսիս

Գաղա. Գաղա. Գաղա. Գաղա. Գաղա.

1 417—421.

Բե՛ւոյրս Բ. կոյր 408—450.

Ամուս. Եւդոքիս (Աթենայիս)

Եւդոքիս, այ՛ Աղեկոսիանոս Գ.

1 450—453.

Գաղա. Մարիանոս, կոյր 1 457.

Ամուս. Եւդոքիս, գուտար Բե՛ւոյր. Բ.

2 425—455.

Աղեկոսիանոս Գ.

կոյր 425—455.

Ամուս. Եւդոքիս, գուտար Բե՛ւոյր. Բ.

2 417—421.

Աղեկոսիանոս Գ.

կոյր 425—455.

Ամուս. Եւդոքիս, գուտար Բե՛ւոյր. Բ.

Դ. ՅԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅՈՇՏ ԱՐՄԱՆՅԻՒՄ Ա.

Արտաշէս Ա. որդի Արշակայ Ա., թոռն Վաղարշակայ Ա.
 Տիգրան Մեծ, Արտաշէս, Գուր, Արտաշանայ
 որդիք երկու անանուանիք, Տիգրան թագ. Ծովիայ, Արտաւաղք (Ա.), այլ՝ Միհրդատ Զ. այլքայ Պոնտոսի
 Արտաշէս (Արտաքսիան), Տիգրան, Արգար, անուս. Հեղինէ, Ա. դէ. Մեհար, Փառնակ, Միհրդատէ,
 Տիգրան (Գ.) որդիք կոտորեալք է Սանատրուկ Նիւսա եւ այլք
 * * * Վին աղշակունի Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է
 երուանդ թագ. երուալ քրմապետ. Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է

ՅՈՇՏ ԱՐՄԱՆՅԻՒՄ Բ.

Արտաշէս (Բ.) որդի Սանատրուկի . անուս. 1. Սաթրապի գուար արքային Արանայ, Յ. Մանդու. Հարճ Արգանայ
 Արտաւաղք (Բ.), Տիգրան, Վրդ, Մանան, Զարիչ, Տիգրան (Գ.)
 անուս. Ա. Ա. յի՞ն՝ յի՞նայ երանեակ, որդ՝ Տիգրան թագ. անուս. 1. Ա. Ա. Յ. Սաթրապի Հրանայիք
 կին երանեակայ ան. զրուանի որդի Սմբատուհնայ 1. Վաղարշ, Հար խարտուս. Ա. Յ. զրուանիք Հար Նահապետի թագ. որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է Սանատրուկի որդիք կոտորեալք է

Կ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Յեղիմ Յոհն Աղշակունեացն զարթեաց.

Աղշակունի զարթեա անանան

Աղշակ Աբուուան Գ.,

Աղշակ Որդեա, Դարեհ, Աղշակ Գառաղ

Բագ. Հոյոց Բագ. Հոյոց

Անանան

անհայտական

Բագ. Պարթևեա

անհայտ

Աղշակ Որդեա Բ.

Աղշակ Աղագան, Աղշակ Աղագաղ

Բակագ, Տրեան

Բագ. Մարաց Բագ. Հոյոց

Աղշակ Խաղաղ, Աղշակ Բակագ

Աղշակ Աղագաղ Բ. զարթեանի

Բագ. Հոյոց

Տրեան

Աղշակ Աղագաղ Գ.

Աղշակ Աբուուան Գ., Աղշակ Բագ. Հոյոց (Ըստ զարթեաց)

Ձ. Տ Ա Խ Տ Ա Կ Ա Ջ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

ՏՈՂԺ ՏՐԴՊԱՍՅ ՄԵԵԻ.

Խոսորով Ա.

Տրդաստ (Բ.), Խոսորովի դուստր

ամուս. Աշխենի գուտար Աշխուզարայ

Խոսորով Բ.

Տրդան Բ.

Աբուսուլեն, Տրդով

Արշակ Բ.

ամուս. 1. Ռիզնայիս

գուտար Աբրահամայ

2. Փառանձեմ գուտար

Անդրակայ կամ Անտիբայ.

Ա. Ա., Պայ.

ամուս. 1. Ա. Ա.

ի կուսանդիկուսարայեայ,

2. Զարնանդուխտ.

ամուս. Ա. Արշակ.

գուտար Մանուկի Մանուկայ կամ Բարիան Ախնայ.

Տրդաստ, ամուս. Ա. Ա. Դուտար Գնեղայ Գնուհայ,

Գնեղ, ամուս. Փառանձեմ.

Պայ, ամուս. Աբրահամայեայ, Աթանայիկեայ, ամուս. Բամբիկեայ

Ներսէս, ամուս. Ա. Ա. գուտար Ապիմեի ուրուան Հուտով.

Ա. Ա. Դուտար

այր Յուսիկ.

Է. ՅԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՅՏՏԻ ԳՆԻՆԻԿԻ ԼՈՒՈՒՄԻՆԻ

Գրիգոր որդի Անակայ Պարթևեի
անու. Մարիամ գուտոր Գաթի կապուղովացու

Արթուր, Արիստակես.

Գրիգորիս, Թուսիկ

անու. Ս. Ս. գուտոր Տիրանոս Բ.

Աթանազիոս

Պեկեմեհ

անու. Բառիկչ

Աբիկ

Ներսես, անու. գուտոր Աստուխոսյան

Սահակ

Սահականդուշ, այլ՝ Համուղայ Մամիկոնեան

Հմայեակ

Արթուր, Համուղայան, անու. Գասպիկ կամ Գուտոր

Առհայր, Արտակ, Արտաշէս, Ասոր

Գրիգոր

Ը. Յ Ա Խ Ց Ա Կ Ա Ջ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

ՅոՏճՐ Բազմաառուներաց .

Համաց Բազմաբան (Բազմաբան) Ա. Առկեա ի գլուսակէ Համաբանաց Հրեի

Ենանս Առկեա

Սահմանիս (Սահման), Աղլարիս

Բնորանս Առկեա, (ԸՏՏՏ Նորս) Սանս, այր՝ Խաթէն Արծրունի

Սահման Ա.

Սահմանաց, Սահմանուհի այր՝ Բազմաառուներ

Տրգան, անու. 1. Երանեակ գու.այր Տրգանաց Ա. Ց. Կաղնիկի Հարճ Բակրոց Ար.Նուց

Սահման Բ. Առկեա

Բազմաբան Բ. Առկեա

Սահման Գ. Առկեա

(յաջորդ այրս յառկեառութեան)

Տրգաց Առկեա Ի 451

(յաջորդ այրս յառկեառութեան)

Սահման Բ. Առկեա Ի 463

* * *

Սահման Ա. Առկեա Ի յամի իբրև. 390

Ա. Ա. գու.այր, այր՝ Աղլարուակ Բ.

Թ. Տ Ա Խ Տ Ա Կ Ա Ջ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

Յոճմ Մասնկաներան

Մասնաբան ճենաթ

Վ ա չ է Ա . Ս Վ զ ար ա ղ ե ռ

Արտուագդ Ա ., Ա . Ա . գ ու ա ր ' Տ ար ան Արշալույսի էլ ի ն ան ք ի ն Տ ա ճ մ ա ա ղ Արշալույս, Ա . Ա . գ ու ա ր ' Տ ար ան Անդրակոյի էլ ի ն ան ք ի ն Սիւնեայ

Ա . Ա . գ ու ա ր ' այր Շ ա ա ղ Արժ ր ու չ ի կ ա մ Տ ա ճ մ ա ա ղ Որշալույսի

Վ արդ ան Ա . ն ա Տ ա ղ .,

Վ ա ա ղ Ա . Ս Վ զ ար ա ղ .,

Մ ու շ է Ղ Ս Վ զ ար ա ղ ., Ա . Ա . գ ու ա ր

այր ' Տ ա ճ մ ա ա ղ Որշ-

ա ղ չ ի կ ա մ Շ ա ա ղ

Արտաչէն Արժ ր ու չ ի

Մ ու շ է Ղ Ս Վ զ ար ա ղ ., Մ ա ն ու է Ղ Ս Վ զ ար ա ղ . ա ն ու . Վ ար դ ան ք ի ն, Կ ու ն

Արտաչէր, Հ մ ց ե ա կ Ա ., Արտաչէն Ա ., Վ ար դ ան ք ի ն, այր ' Արշալ Գ .

Վ արդ ան Գ ., Հ ա մ ճ ար ա ղ ., ա ն ու . Մ ա Տ ա կ ան ք ի ն, Հ ա մ ճ ար ա ղ կ ու ն կ ու ն Արշալույսի էլ ի ն . Գ ու ղ ար ա ղ ., Հ ա մ ճ ար ա ղ կ ու ն

Վ արդ ան Գ . Ս Ո Ր Ք Ա Ն Ե Ա Մ

Հ մ ց ե ա կ Ա ., ա ն ու . Զ ու ի կ այր Անդրակոյի կ ու ն Արշալույսի էլ ի ն . Գ ու ղ ար ա ղ ., Հ ա մ ճ ար ա ղ կ ու ն

Վ ա չ է Ա . Ա ., Ա ա ա ղ Ա ., Արտաչէն Ա ., Վ ար դ .

Գ ի կ Գ .

Շ ա ճ մ ա ա ղ կ ա մ Վ ար դ ան ք ի ն, այր

Վ ար դ է ն թ զ ե ա չ ն Ա լ լ ա ղ .,

Վ ար դ ան ք ի ն, այր Արտաչէր կ ա մ ճ ար ա ղ կ ու ն .

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ի Ե Ն

Ա՛ՆՍ վախճանի եւ վասն սկզբանց ինչ որովք յօրինեցանն եւ որովք յօրինեսցին մատունք մատենիս՝ խօսեցաք ի յառաջարանի առաջնոյ տուամարին բաւականութեամբ :

Սի ինչ միայն է որ զընթացս այսր տուամարի՝ որ առաջիս կայ, այլակերպ քան զառաջինն ցուցանիցէ, այս ինքն՝ ներքին ընդարձակութիւն պատմութեանն, որպէս վաղ իսկ ի նմին յառաջարանի կանխեցաք ասել՝ հանդերձ պատճառաւն :

Բովանդակեալ ունի հատորս զպատմութիւն դարուց իբրեւ հնգից, զայնպիսի ինչ ժամանակաց՝ որ հոժ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ սոհմային իրօք : Օ՛երեսին զսոսայնպէս չէր դիպող զատեալ եւ ուրոյն ի միմեանց գրել ամբողջութեամբ եւ իմանալ ճշդութեամբ՝ որպէս չենն իսկ դիպեալ արդեամբք զատեալք եւ ուրոյնք ի միմեանց՝ առանց ազդեցութիւն յիրեարս գործելոյ : Ա՛թէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեանն ունել նկարեալ ի մտի, ապա այսց ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսոյն իբրեւ քաղաքացւոյ, իբրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իբրեւ արեւելեան առն : Աս եւ հանգամանք իսկ ժամանակացս, որպէս թուի, առաւելուն իմն զաստիճան կարեւորութեանն :

Ա՛ղբիւրք կամ օգնականք՝ զորս ի կիրն արկաք, մանաւանդ թէ խմբագրեցաք իսկ ի նոցանէ, են՝ ԽԻՅԼՄՆ, Շ ԹՈՎԿԵՐԿ, ՎԱԹԵՂԵՐԱՄԳ, ՌԻԹԹԷՐ, ԱՂՐՈԿ, ԱՓՈՐԶԵԼ, ՓԷՐՄԱՆԷՏԷՐ, ՄԷՊԷՐ, ՖԷՅԷՐ եւ այլք բազումք :

Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան առհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն : Այդ իսկ ածէր զմեզ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզերական : Այս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ

դիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի ճշմարիտ կայանն՝ ի դիրս կարգի տիեզերական պատմութեանն ղետեղել: Ի դոյն հարկ էր այնուհետեւ զըովանդակն եւ զմասունսն ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միարանել: Յետ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր զառանց աչառութեան բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ: Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենադրութեան Հայոց այլում ընդարձակագոյն տեղոյ եւ ժամանակի պահեմք:

Արպէս յայլում ամենայնի՝ նոյնպէս եւ ի սմին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մտի՝ բայց ջերմեռանդն սեր ճշմարտութեանն, այն՝ զի չճգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ ժամացուցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Ասկայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջն ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զման մի ի հիմանցն ղետեղեցաք:

Թողումք այսուհետեւ ընթերցանելեաց զայլն եւս ամենայն ընթացս մատենիս ինքնին առնուլ ի միտ եւ զտանել միանգամայն զօգուտն՝ որում ունիմք անվրէպ ակն, եթէ հաճեսցի ամենախնամն Տէր օրհնել զդոյզն վաստակ ձեռաց մերոց: Առաւել ինչ քան զայս՝ ոչ Բարերարն ազնուական պահանջէ եւ ոչ վատակաւորն:

ՏԻՆՔԵՐԸ ԳԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՑ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Պատկեր բաժանման պատմութեան յետ քրիստոսի: — Երկը միջոց պատմութեան յետ քրիստոսի եւ նոյն շրջանը եւ հասածը . . . 12 1

ՄԻՋՈՒՆ ԳԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԾՆԸՆԴԻՆԷ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑԳԻՒՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅ (1—1500)

Ա.

ՅԵ-Գոսպեայ միշտ ցլիսոսանդիանոս ցՄԷճՆ (1—313 կամ 324, ժամանակ իբրեւ 300 ամայ):

Ե. Յիսուս Վրիստոս . Ծնունդ նորա եւ կեանք եւ վերացումն:

- Հած. 1 Պատրաստութիւն. վեճակ պետութեանն Հռոմայեցւոյ. կրօնք եւ ակնկալութիւն ազգաց 7
- 2 Հրեայք ի սփիւռս հեթանոսաց եւ ի Հրէաստանի. Փարիսեցիք, Սադուկեցիք, Նսենացիք. Գալիլեացիք եւ Սամարացիք 10
- 3 Մարգարէութիւնք գալտեան կենարարին, ծնունդ նորա եւ մանկութիւն 12
- 4 Յովհաննէս Մկրտիչ. յայտնութիւն քրիստոսի, վարդապետութիւնն եւ զբանջելիք 15
- 5 Վերջին ընթացիք, խորհուրդն գահութեան, չարչարանք, խառնելութիւնն, յարութիւն, գնել զՊետրոս փոխանակ իւր եւ վերացումն 18
- 6 Յեղ Հերովդի սքզայի, Պաղեստին նահանգ Հռոմայեցւոյ. Հերովդէս Ազրիպա 21

Բ. Եկեղեցի Վրիստոսի:

Ի Գալտենէ Հոգւոյն սրբոյ մինչեւ զմահ Յովհաննու առաքելոյ (ՅԳ — 100, որ է Առաքելական ժամանակ):

- 7 Առաքումն Հոգւոյն սրբոյ, առաջին քարոզութիւն Պետրոսի, զբանջելիք առաքելոց. մահ Ստեփանոսի եւ հալածումն 23
- 8 Վարձ Սաւուղոյ (Պաւլոսի) եւ կուսնեղեայ հարկադրեալութեան. քրիստոնէայք յԱնտիոք. մահ Յակոբոյ Երեցու. առաջին ճանապարհորդութիւն Պաւլոսի, թուղթը նորա, առաքումն ի Հռոմ. Պետրոսի ճանապարհորդութիւնք, թուղթը եւ մահ 25
- 9 Պատմութիւն այլոց առաքելոց եւ երանելոյ կուսին 29
- 10 Կերբին հանգամանք Առաքելական եկեղեցւոյ — եւթն խորհուրդք. սարկաւազութիւն, երկցութիւն, եպիսկոպոսութիւն. զԻսաւորութիւն Պետրոսի 33
- 11 Մոլորութիւնք յԱռաքելական ժամանակի — Երեմեանք եւ նազարացիք. Ամին Մոզ. կերինթոս եւ կիկոզայիտեանք 36

Գ. Հոսանքական պետութիւն եւ եկեղեցի Վրիստասի:

Ա. Տօճաճ պետարեայ — Առաջին հալածում ըրիսանէից — Աւեր
Երուսաղեմի (1—70):

- 12 Տարածութիւն եւ նահանգը Հոսանքական պետութեան. սահմանակիցք. Պարթեւք եւ Գերմանացիք: — Կայր Աւգոստոս. վարչութիւն նորա. պատերազմուիք ընդդէմ Գերմանաց. Արմինիոս. աղէտք եւ շխտք ընդանեացն Աւգոստոսայ եւ մահ 39
- 13 Տիրերիս. ապստամբութիւնք. Գերմանիկոս. Սէրանոս. անազորունութիւնք, մահ եւ նկարագիր Տիրերի 49
- 14 Պաղկադա, մայեգնութիւն նորա. — Կղաւթոս. սահմանութիւնք Մեսսողիմայ եւ Ազրիպպիմայ. յաղթութիւնք 58
- 15 Վերոն, անազորունութիւնք նորա. Սենեկա. Պուլէա Սարինա. մահ Բրիտանիկոսայ. սէր նուագածութեան. հարսեացք Հրոմայ. առաջին հալածում ըրիստանէից. վախճան Ներսի. — Գաղբա. — Աթոն. — Ախեղեա 56
- 16 Սարգարեութիւնք Քրիստոսի ի վերայ Երուսաղեմի. երեւոյթք եւ նշանք յառաջացոյցք. ապստամբութիւն Հրէից. սիլղան պատերազմ. պատերազմուիք ի Գալիլեա. յաղթութիւնք Հրոմայեցոց. կռիւք կառակցութեանց եւ անազորունութիւնք յերուսաղեմ. պաշարումն Երուսաղեմի ի Տրոտէ. կարտաութիւն եւ թշուառութիւն. առումն քաղաքին, պրեշ ատմութիւն. աղէտք Հրէից. ապստամբութիւն Բար-Վղքեփայ. արգելումն մտանելոյ Հրէից յերուսաղեմ. շինութիւն Եղիայ 61

Բ. Հայք առ կայսերոց կեսարեան տանն (ըստ սահմանայն պատմագրաց): Առ հասարակ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ եւ արեւմտին աշխարհացն սահմանակցաց Հայոց: Առ հայաստան — Արշամ, Արգար, Անանուն, Սանատրուկ եւ Երուանդ (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեա Քր.):

- 17 Վահանք եւ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ 70
- 18 Տիրութիւնք սահմանակիցք Հայոց, Գամիքը, Պոնտոս, Փոքր Հայք, Կողքիս, Ախք, Ազուանք, Աշխարհնէ, Կոմագենէ, Եմեսա եւ Քաղկիդենէ 72
- 19 Սիջակեայք. հանգամանք Առհայաստանի. Արշամ, Արգար, պատերազմ ընդ Հերովդի — Անանուն — Սանատրուկ — Երուանդ հրատարի ի թագաւորութենէն Առհայեցոց եւ շնէ գերուանդաշատ 78

Գ. Հայաստան (եւ Պարթեւստան) առ կայսերոց կեսարեան տանն (ըստ արտաքին պատմագրաց): Արտաշէս (Բ.), Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրօնք, Արիոնարզան, Արտաւազդ (Բ.), Տիգրան (Դ.), Ոնոն, Արշակ (Բ.), Ռագամիդք, Տրգատ (Ա.) (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեա Քր.):

- 20 Համեմատութիւն արտաքին պատմագրութեան ընդ սահմանային պատմագրութեան ի սիլղանէ մինչեւ յվախճան երրորդ գարու 84
- 21 Վաղաքահանութիւն Հայոց. Պարթեւստան, վանապահանութիւն, առանին բարք, զնուարական հրահանքք, վարչութիւն, կարգ թագաւորացն Պարթեւայ 89
- 22 Արտաւազդ եւ պայտապար նորա. Արտաշէս, Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրօնք երրորդ, Արիոնարզան, Արտաւազդ Բ. Տիգրան (Դ.). արեւմտային Անիկոսայ. երրորդ միւսանգամ 93
- 23 Հրահատ թագաւոր Պարթեւայ. Հրահատակ, Ռոսք (Բ.), Ոնոն, Արտաւան (Գ.), Ոնոն ի Հայո թագաւոր. Գերմանիկոս թագաւորեցուցանէ զԱրտաշէս (Գ.) Հայոց 98
- 24 Արտակ որդի Արտաւանայ թագաւոր Հայոց. գաւ հակառակ Արտաւանայ. Տրգատէս առաջեալ ի կայսերէ ընդդէմ Արտաւան . . . . .

նայ. Մրհրդառ փոխանակ Արշակայ. դալ Արտաւանայ զօրք ի
 Հայս. Գտարբղ ընդգէմ Մրհրդասայ. վսնն (Բ.) վաղարշ Ա. 101

25 Ղաալամիդդ ի Հայս. Հռոնայեցիք. Տրդատ. Չենոբիա . . . 107

26 Արրուզոն, գծաութիւնք ընդ նա եւ ընդ Կուարբատոս. աւեր
 Արտաշատու, Յիզրանակերտ տուեալ ձեռս, Տիզրան Գափր . . . 110

27 Վ աղարշ ի Հայս. Հայք ինչեօրէն աղեկամի 115

28 Արրուզոն ի Հայս. Տրդատէս ի Հռոմ. աանուլ նորա Թագ. ի
 կայսերէ. պատերազմ Արտայ 120

Դ. Փղաւեանք — Տրայիանոս, Ազրիանոս, Անտոնինոսք, Սեպտի-
 միոս Սեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. Հալածումն (70—211):

29 Վ եպպիանո կայսր. պատերազմ, նկարագիր նորա, պատամ-
 բութիւնք. — Տիտոս. շինութիւնք նորա. — Դամիտիանոս, պա-
 տերազմ ընդ Դակաց, Հալածումն քրիստոնէից 124

30 Աբրուա, բարերարութիւնք նորա. Տրայիանոս. կարգաւորու-
 թիւնք, շինութիւնք, պատերազմ ընդ Դակաց, արշաւան ի
 Պարթեա եւ ի Հայս, նկարագիր նորա. Հալածումն. Թուլթ
 Պղինեայ Արտերոյ. Ս. Իգնատիոս Ատուածակիր 129

31 Ազրիանոս, Հոգարբանութիւն վան տերութեանն եւ արուես-
 տից, պատերազմ ընդ Հրէից. Գրանիանոս Սերենոս. — Անտո-
 նինոս Պիոս, կարգաւորութիւնք նորա, արտաութիւն քրիստոս-
 նէից. Յուստինոս. Հրաման կայսերն ի քաղաքս Աքայեցաց.
 Փարիոս Ալեքսան, բարձակից Ղակիոս վերս. պատերազմ.
 Հալածումն յԱտիս եւ ի Գաղիս, վկայութիւն Պողիկարպոսի
 եւ Յուստինոսի. — Կամիլոս, սասհակութիւնք նորա. Պեր-
 սինպա. Յուլիանոս. Կիզեր, Ալքինոս եւ Սեւերոս. փճակ
 քրիստոնէից ի Կոնսդեայ ցՍեւերոս. վկայութիւն Ս. Իրենեայ . . . 134

Ե. կայսերք ի կարտեղոյայ մինչեւ ցԴիոկղետիանոս. — Կուա-
 զումն տերութեանն, Չ. Է. Ը. Թ. Հալածումն (211—284):

32 Արարագիր Ժամանակիս. կարտեղոյայ եղբայրասպան. Մաիլինոս,
 որւալն Դիադումնիանոս. Անդրոպարադոս. Աղէքսանդրոս
 Սեւերոս. ուղղութիւնք նորա. պատերազմ ընդ Արտաշի . . . 148

33 Վ իճակ քրիստոնէիցն առ Աղէքսանդրոսն Սեւերոսի. Գոր-
 գիանոսք Ա. եւ Բ. Սփրիէ. Պուպիանոս եւ Բաղդինոս եւ ըն-
 կեր նոցա Գորգիանոս Արտեր. ուղղութիւնք Գորգիանու Գ. Մի-
 սիթէոս. Փիղիպոս. 1000երորդ ամն շինութեան Հռոնայ.
 նորաւորութիւն քրիստոնէից. Դեկիոս. Հալածումն յառ 38
 ամայ խաղապութեան. Գաղղոս Հանդերձ որւալն վղոտօրա-
 նոսի. Եմիլիանոս. — Վաղերիանոս ըմբռնեալ ի Շապհոյ Ա.
 Գաղղիէնոս. երեսուն բանաորք. Հալածումն առ Գաղղոսի եւ
 Վաղերիանոսի. Ալեքիանոս. պատերազմ ընդ Չենոբիայ. Տա-
 կիտոս եւ Փարիանոս. Պրորոս, շինութիւն 70 քաղաքաց. կարոս
 ընդ կարինոսի եւ Կուսերիանեայ. արշաւան ի Պարսիկս . . . 153

Չ. Հայք առ մնացեալ Հեթմանոս կայսերոք (ըսա առՏնային պա-
 մագրաց): Արաաշէս Բ. Արաաւաղդ Բ. Տիրան Ա. Տիրան
 Բ. Վաղարշ. Խոսրով Ա. Տրդատ. սկիզբն Թագաւորու-
 թեանն (յառէ իբրեւ 80—286):

34 Մանկութիւն Արտաշիսի. պատերազմ ընդ Երուանդայ. առումն
 Երուանդաշատայ. Հասուցումն երախտեայ առ Յիթոս Բա-
 գրատանի. սաղատակ Արանայ. Հարանութիւն Սաթիւնկան.
 Հանդամանք ընտանեայ Արտաշիսի 162

35 Արաաւաղդ Բ. Տիրան Ա. Տրդատ Բագրատունի եւ Երա-
 նեակ. Տիրան Բ. Ռոսիի. Վաղարշ. տոն նաւասարդաց. պա-
 տերազմ ընդ Սարատուական աղլաց եւ մահ. Խոսրով Ա. պա-
 տերազմ ընդ Արտաշիսի. սպանումն Սմակայ. Հոջատան մարդ-
 Պարսից. մանկութիւն Տրդատայ, սկիզբն Թագաւորութեանն . . . 167

Ի. Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ Ձեռքեալ Հեթման կոչ- սերօք (ըստ արասքին պատմագրաց) : Աշխազար, Պարթեւ- մասիր, դեսպան վերակացու հռոմայեցի, Պարթեւաստաս, Աքեմենիդ, Սոյեմնա, Սանաարուկ, Վաղարշ, Ցրգաս (Բ.), Արտաւազդ (Գ.), Ցրդաս (Գ.), (80—287) :

36 Աշխազար յաջորդ Ցրգասայ Ա. Պարթեւասիր եղբորդէ խարովայ արքայէ Պարթեւայ. Ցրայիանոս ի Հոյո, Հոյոս- տան նահանգ Հռոմայեցւոց. Պարթեւաստաս ի Հոյո թագաւ- ար. Աքեմենիդ. ի Ղուկիոնս Վերսէ աուեալ Հոյոց թագաւար Սոյեմնո. Սանաարուկ չմիտեալ ի Կիզեր. Վաղարշ միարանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեայ հակառակ Հռոմայեցւոց ըմբռնեալ ի Կարակաղղոյ. Թեոկրիտոս պարտեալ ի Հոյոց. աւարք ի Մակրինեայ թագ առ Ցրգասէս Բ. 172

37 Աքշաւանք Աղէքրանդրի Սեւերեայ ընդգէմ Արտաշէի, Գորդի- անու Գ. ընդգէմ Էպիֆան Ա. արշաւան պղծ կայսերաց մինչեւ ցԳաղերիս, հանդամանք Հոյոց ի սկզբանէ Սասանեան պետաւ- թեանն ցամ 297 178

Ը. Բաժանմունք տերութեանն, ի Դիոկղետիանոսէ ցՄիսհե- ծան իշխանութիւնն Կոստանդիանոսի. Ժ. հալածումն եկե- ղեցւոյ (284—324) :

38 Վ արեանս պինտարական բռնակալութեան. մահ Կուսմերիանու, ոպանումն Կարինոսի. Դիոկղետիանոս, Մաքրսիմիանոս. պատե- րազմունք Մաքրսիմիանեայ. օգնական Դիոկղետիանու՝ Գաղե- րիոս, Մաքրսիմիանու՝ Կոստանդիոս Քղորոս. բաժանումն սահ- մանայ 180

39 Հալածումն քրիստոնէից. օր սօնի Ցերմինոսի. հրովրասակ հա- լածմանն, ըմպումն եկեղեցւոյ ի Կիկիմդեա. չորրորդ հրովր- ասակ հալածման. ազգի ազգի ասնմանք 184

40 Հրատարել Դիոկղետիանու եւ Մաքրսիմիանու. Գաղերիոս փո- խանակ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիոս փոխանակ Մաքրսիմի- նեայ. կեսարք Սեւերոս եւ Մաքրսիմիոս. նկարագիր Գաղերեայ եւ Կոստանդեայ. Կոստանդիանու յաջորդել զհոյք իւր զԿոս- տանդիոս. Սեւերոս, Մաքրսիմիոս, Մաքրսիմիանոս միւտանգամ. Ղիկիմիոս փոխանակ Սեւերեայ. մահ Մաքրսիմիանու եւ Գաղե- րեայ. Կոստանդիանոս ի վերայ Մաքրսիմեայ. մուս Կոստան- գրիանու ի Հռոմ. Մաքրսիմիոս գաշնաւոր Մաքրսիմեայ. ծա- կաս առ Արքիանուպոլեա. Կոստանդիանու եւ Ղիկիմիոս հրո- վարասակ ազատութեան քրիստոնէից. պատերազմ ընդ միմեանս եւ ծակաս առ Ազրիանուպոլեա. Կոստանդիանոս միահեծան տէր համօրէն պետութեան 190

41 Վ արեանս հալածմանայ, յազմութիւն քրիստոնէութեան, խա- փանիւք եւ նպատաւորութիւնք առաջադիմութեան նորս 196

42. 43 Վ երջին հեթմանոսական մասնազրութիւն, բռնատեղ- ծուութիւն, պատմազրութիւն, աշխարհազրութիւն, ճարտադ- խօտութիւն, օրէնադիտութիւն եւ փիլղասոփայութիւն 199

Գ. Կերբին հանդամանք եկեղեցւոյ :

Ա. Ըղանգք եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ :

44. 45. 46 Գէտք. Հելլենական գէտք, Կարպիտատէս, Բասի- ղիգէս, Վալենտինոս, Ոփիգք. Ասորական գէտք, Յասուսիֆ- նոս, Բաղդեծան, Ցասիանոս, Մարկիոն. Մանիքեականութիւն, Մանանեանք 205

47 Միտոպեականք. ոքը հրէաբան խորհին երբնեանք, Արամնոն, Պաւլոս Սամասասացի. ժողովք Անտիոքոյ. Հորոյաբարձք՝ Պարսէտոս, Կոյեան Զմիւռնացի, Բերիլլոս եպիսկոպոս Բոս-

արացւոյ. Սարել Պաղտայիցայի. Գիտնիսիս Աղէքանդրացի ընդդէմ գաւանայ եւ զգացուցանէ Սիբասեայ Բ. Հռոմոյ քահանայապետի. ամբաստանութիւն զԴիոնիսեայ առ Գիտնիսիս Հռոմոյ եւ արգարանան . . . . .

211

48 Ս արգապետութիւն եկեղեցւոյ. Իրենէոս եւ Տերտուլիանոս վասն միութեան եկեղեցւոյ, Գաւազուլեան եւ Գրոց սրբոց. վարդապետութիւն եկեղեցւոյ վասն արարչութեան ի չգոյէ, առատութեան մարդոյն, աստուածութեանն քրիստոսի, մարդկութեանն քրիստոսի, վասն միոյ եւ երեքանձնեայ աստուածութեանն իբրեւ Երրորդութեան . . . . .

214

Բ. Երկրապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:

49. 50 Եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւազունք. սյլ խոնարհագոյն պաշտօնեայք. ընտրութիւն, հասք, անկնութիւն կղերկականոց. միութիւն եւ գահերիցութիւն եկեղեցւոյ . . . . .

216

51 Պաշտամունք եւ խորհուրդք. միտութիւն եւ գոյժ, խոստովանութիւն կամ ապաշխարութիւն. հերձուածք Նովատեայ ի Կաղէրզոն, Նովատիանեայ ի Հռոմ, Մեղեանեայ յԵգիպտոս. խորհուրդ հաղորդութեան եւ պատարագ . . . . .

223

52 Տօնք եւ պահք. ինգիր վասն Չասիկն անի. ասանքք եւ նշանակք հոգեւոր իրաց. խորհուրդ ամուսնութեան. վերջին օժուածք . . . . .

229

Գ. Եկեղեցական մասնագրութիւն:

53 Աստուածաշունչ գիրք հնոց եւ նորոց կտակարանաց. հաքք առաքելականք Բաւնարաս, Հերմաս, Կղեմէս, Իգնատիոս Աստուածակիր, Թուղթ առ Գիողնեսոս, Պասքիաս, Կուադրատոս, Պողոնկարպոս. յերկուական կամ ստանուն գրութիւնք . . . . .

233

54 Եկարագիր մասնագրաց երկրորդ գարու. Յուստինոս, Տատիանոս, Աթենագորաս, Թէոփիլոս Անտիզացի, Հերմիաս, մասնագրէք ծանօթք անուամբ եւեթ կամ գոյժն նշեարգք զբոց իւրեանց. վկայարանութիւնք երկրորդ գարու հարազատք . . . . .

235

55 Եկարագիր մասնագրութեան երրորդ գարու. գպրոց Աղէքանդրիական՝ Պանանեսոս, Կղեմէս, Բրուգինէս, վարք, վեցօրինակք նորա եւ մեկնութիւնք. Հիպոպոլիտոս եպ. Պարտուացւոց. աշակերպք Բրուգինի՝ Գրիգոր Աբանջեւազործ, Գիտնիսիոս Աղէքանդրացւոց, Փիրմիդիանոս եպ. Կեսարեայ Գամբոց. Արքեղաւոս եպ. Բաշիար քաղաքի. Պամփիւղոս վկայ, Մեթոգիոս. վկայարանութիւնք երրորդ գարու հարազատք . . . . .

239

56 Եկարագիր տրեւանեան - Հռոմէական եկեղեցական մասնագրութեան. Տերտուլիանոս, կեանք նորա եւ մատենայք. Միտակիոս Փեղիք. Կիպրիանոս, կեանք նորա եւ մատենայք. մանր ինչ մասնագրութիւնք. վաւերական վկայարանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ . . . . .

249

Բ.

Ի Առասանդրիանոսի միջեւ յԱորթանոսի արեւմտեան պերտութեան Հրոմայեցւոց (313—480, Ժամանակ իբրեւ 170 տնայ) :

Ե. Աստանդիանոս, նորոգ յարդարումն տերութեանն — Թիրել քրիստոնէութեան, հերձուած Պոնաստեանց, Երիոս, Ժողով Երիկիայ Ե. Տիեզերական, Ս. Եթանաս (313—337) :

57 Առասանդիանոս մահեծան տէր պետութեանն. օրէնք նորա քրիստոնէականք. շինութիւն եկեղեցեաց յԵրուսաղէմ, ի Կիւստանդիոս, յԱնտիզ եւ ի Մամբրէ . . . . .

258

58 Հերձուած Դանաստեանց — ընտրութիւն Կեկիլիանոս. Ղու

- կերպ, Գանասա. Ժողով Արեղասաց (314). բարձր առկասան-
գիանոս. Կրկումներենք. հրամանք կոչերաց վասն Գան-
սանց. վարդապետութիւն Գանասանց. Աւարտորմոս. բա-
նակցութիւն ի կարքեդոն (411). գարձ Գանասանց. 260
- 59 Վ արդապետութիւն հնոցն վասն Քրիտասի աստուծու-
թեանն. Արիտ, բովանդակութիւն վարդապետութեան նորս.
Աղէքամեդրոս եպ. Աղէքամեդրոս. Եւսերիտ Կիւմուդայի.
Թաղմոյն Արիտի 260
- 60 Ոսիտ կորուստի աւարեալ ի կոյտերէ յԱղէքամեդրոս.
Թուղթ կոչերն. սինհոդոս յԱղէքամեդրոս. Ս. Ժողով Կե-
կից Տիեզերական (325). պարտ Արիտի եւ կուսակցացն. Ի
միասին էականն. քան կաննիք 273
- 61 Վասնամական կոստանդիանու. կրիպոս կիտար. սպանութիւնք
կոստանդիանու ի Հռոմ. Ս. Հեղինէ. յինութիւն կոստանդի-
անաղղեայ (նորն Հռոմայ). բաժանումն, կարգաւորութիւն,
նաւաստուիք եւ հարք աւերութեանն 277
- 62 Կարձ Արիտի յարարանաց. Ժողով Անտիոքայ (330). Ս. Ա-
թանաս, վարդապետութիւն նորս հակառակ Արիանոսաց. Մե-
ղեարանոք, ամբաստանութիւն զԱթանասէ եւ արդարանալն. 283
- 63 Միւսանդամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. սինհոդոս ի
Տիւրոս (335). նաւակառիք եկեղեցւոյն Յարութեան յերու-
սաղէմ. պարտել Աթանասի ի Տրեւիրս (336). մահ Արիտի 287
- 64 Ղրեմնամակն կոստանդիանու. բաժանումն աւերութեան ի մէջ
եղբարց եւ որդւոց նորս. հեշտակութիւնք աղղաց. հեան-
դութիւն կոստանդիանու եւ մահ. կասորած արդականաց նորս
ի կոստանդիոսէ 291

Բ. Կոստանդիանոս Բ., կոստաս, կոստանդիոս, Յուղինոս
Ուրացեալ (355—363) — Յուղինոս, Գիրեր, Աթանաս,
Հիղալիոս — Արիանասութիւն, Ժողով Սարգիկեայ (347),
Ժողովք Մեղիողանու (355) եւ Արիմնեայ (359):

- 65 կոստանդիանոս Բ. կոստաս եւ կոստանդիոս. գարձ պարտերոց
եպիսկոպոսացն. արդաութիւնք Արիանոսացն. ամբաստանութիւն
զԱթանասէ. Ժողով Մնտիք (330). հեշտակութիւն Արիանո-
սաց ի Հռոմ. Գրիգոր կապադովցայի յԱղէքամեդրոս. գիմումն
Աթանասի ի Հռոմ. սինհոդոս Հռոմայ (343). Թուղթ Յու-
ղինոսի քահանայապետի առ Եւսերեանս 294
- 66 Ժողով Սարգիկեայ (347). փախուտ Արիանոսաց ի Սարգիկեայ,
արդարանալ եպիսկոպոսացն գասապարտերոց. կաննիք 21. Ժու-
ղով Արիանոսաց ի Փիղիպպոսքէս. հեշտակութիւն ի Հռոմայ
առ կոստանդիոս. գարձ Աթանասի յԱղէքամեդրոս (349) 298
- 67 Մաղնենտիոս ապոստամբ. մահ կոստասայ. վերանից ապու-
սամբ. ճակատ առ Մուրուս (351). մահ Մաղնենտեայ 302
- 68 Միւսանդամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. հեշտակութիւն
Արիանոսաց ի Հռոմ վասն Աթանասի. Ժողով Մերեդասոս (353).
Ժողով Մեղիողանու (355). գասապարտութիւն Աթանասի եւ
պարտ պղք եպիսկոպոսաց, ըմբռնել Ղիրերեայ քահանայա-
պետի եւ պարտ նորս ի Բերիա Թրակացոց 304
- 69 Իսկոնութիւնք յԱղէքամեդրոս. Գեորգ կապադովցայի փոխա-
նակ Գրիգորի. Թագուտ Աթանասի. Ս. Հիգերիտ. Թուղթք
Հիղալեայ եւ Ոսիտի առ կոչոր համարձակախօսութեամբ 307
- 70 Չյաղողել իրաց Արիանոսացն ի Հռոմ. երթ կոստանդեայ ի
Հռոմ. ինդիք տիմնացն եւ գարձ Ղիրերեայ 310
- 71 Այլ եւ այլ գաւանութիւնք եւ ապանք Արիանոսացն. Եման-
էականքն եւ Աննմանէականք կամ Օտարէականք 312
- 72 Գժտութիւնք Արիանոսացն եւ կէս Արիանոսաց. բարեղնոս

- Սնկիրաց. խորհուրդ երկուց ժողովոց յարեւերս եւ յարեւմուտս. ժողով արեւմտեանց յԱրիմիման (359) 313
- 73 Ժողով Սեղեկիայ (359). Անտանիք եւ Ակոկեանք. մեւ եւս սինհչոզս ի կոստանդինուպոլիս (360). վերջին ժողով Հրամանաւ կոստանդեայ յԱնտիք (361). ընարութիւն Մեղեանայ. Արիւնտութիւն հասեալ ի ծոցս փոստուորութեան 317
- 74 Լնչք Գաղղոսի եւ Յուդիանու. կրթութիւն Յուդիանու ի Մակեդոնի. սէր փիղիսոփոյութեան ժամանակին, ապել նորս յանդից եղջօրն. երթ յԱթենս. կեսար ի Գաղես (355) 319
- 75 Պատերազմանք Յուդիանու ի Գաղես. գաղափարաբանութեան. ննչութիւնք եւ նախան աղբանեայն. ազատափութիւն զօրաց ի Ղուսեանա Պարիսպոց. ընարութիւն Յուդիանու յազատասու. հրեշտակութիւն առ կոստանդիտոս. Հրամանութիւն կոստանդեայ, պատրաստութիւն պատերազմի եւ մահ (361). ընգանելութիւն Յուդիանու յանննցանց. Թաղուն կոստանդեայ եւ նկարագիր 322
- 76 Գլան Յուդիանու նորոգել զհեթանոսութիւնն. Թելազրութիւն առ քրմապետս, ծակք զհէց. հնդմութիւն քրիստոնէից. փոյթ շինութեան սանձարին Երուսաղեմացոց 327
- 77 Գլանն զարձի եպիսկոպոսացն պարսերց. զարձ Աթանասի. սինհչոզս Աղէքսանդրիայ (362). Մեղեանիք եւ Եւստատիանք. Ղուկիէր կաղարիտացի. խոյր զտն երկն անձանց. ջառու Յուդիանու ընդ Աթանաս. փախուտ Աթանասի 330
- 78 Պատրաստութիւն պատերազմի ընդ Պարսից. անցք մահին Ապոլոնեայ ի Գափնիս Անտիքացոց. արշաւան Յուդիանու, լերգահար մահ (363) եւ նկարագիր 333

Գ. Յովնանոս, Վաղենտինոս Ա. եւ Վաղէս, Գրատինոս, Վաղենտինոս Բ., Խէնոզոս Ա. Մեծն (363—395) — Գամասոս, Բարսեղ, Ամբրոսիոս — Լերկորդ Տիեզերական Ժողով (381) — վախճան հեթանոսութեան եւ արիանոսութեան:

- 79 Վաղիք Յովնիանու ընդ Պարսից վան հնդից նահանգաց. ջանն Արիանոսաց ձգել զնա յիւրեանս. տարածամ մահ (364). ընարութիւն Վաղենտինոս Ա. Վաղէս նորին եղջոյր աթոռակից. արտաքին նկարագիր երկոցանցն 335
- 80 Բաժանումն աերութեան. պղ եւ պղ օրէնք Վաղենտինոս. Արքանախոս արիանոս եպիսկոպոս Մեղիտոյանու. պատերազմանք. յանկարծ մահ կայսերն (375) նկարագիր բարաց նորս. Գրատինոս. Վաղենտինոս Բ. աթոռակից, նկարագիր եւ գովութիւն Գրատինոս 337
- 81 Առաջնորդութիւն Վաղեոի. ազատափութիւն Պոկոպոյեց, ծակտա առ ոահմանք Գաղատիայ. ապառապ Գթաց ի Թրակիս, արշաւան կայսերն եւ զաղիք 341
- 82 Հալածումն սղքափառաց. ժողով կէս Արիանոսաց ի Ղամփոպոս. գրեւէ սոցա առ Ղիրերիս. ընարութիւն Գամասոսի. բահնոպոպոսի, Ուրօնոս հակառակաթոռ. զարձ հրեշտակութեան կէս Արիանոսացն յարեւմտից. ժողով Տիանայ 342
- 83 Խաղանումն ժողովոյն Տարսոսի սահմանելոյ (367). Ս. Բատիկոս. հրեշտակութիւն առ Աթանաս եւ յարեւմուտս վանն փոքանութեան արեւելեան եպիսկոպոսաց. զարշաւ Վաղեոի ի կեսարիս Գամաց. ստիպել Բարսղէ ի կայսերէ յարիանոսութիւն. զիջումն կայսեր. վախճան Բարսղէ 344
- 84 Արար եպիսկոպոսաց. մեկնել Աթանասի եւթներորդ անգամ Աղէքսանդրիայ եւ գառնալ իսկ եւ իսկ. մահ Աթանասի. ըն-

- արութիւն Պետրոսի. Ղուկիս արիւնս հախաւովութեա. ան-
կարգութիւնք յեկեղեցւոջ արքայ Թեոֆայ. պարս վանականաց
Թգիպատս 347
- 85 Արեւելեան եւ արեւմտեան Գութք. Ուղփիզոս. գաղթել արեւ-
մտեան Գթաց ի Միւսիա. ճակատ առ Ազրիանուարդեաւ. մահ
Վաղեսի եւ կոտորած զորավարաց (378) 349
- 86 Սեփանձնութիւն Գրատիանաւ. ընտրութիւն Թեոդոսի կոմի
ի կայսր արեւելից. ճակատք Թեոդոսի ընդ Գթաց 352
- 87 Հրաման Գրատիանաւ վտան գարձի եպիսկոպոսաց պարտելոյ.
Հռչակաւոր Հրաման Թեոդոսի ի կոստանդինուպոլիս (380).
անցք կրօնից իրաց ի կոստանդինուպոլիս. Գրիգոր Նաղիան-
բացի. Մաքրիմոս փիղիսոփոս 353
- 88 Ա. Ժողով կոստանդինուպոլեայ Տիեզերական (381). մահ Մե-
ղեսեայ եւ ընտրութիւն Փղաւիանաւ. հրատեալ Գրիգորի Նա-
ղիանու եւ ընտրութիւն Նեկատրեայ. սահման վտան աստու-
ծութեան Հրդեղն արքայ հակառակ Մակեդոնեանց. գառապար-
աութիւն վարդապետութեան Փոտրիեանց եւ Ապոլինարեանց.
սահման ժողովցն Հռոմոյ առ Գամաստիւ. հակառակութիւնք
արեւմտեայց եւ արեւելեայց վտան Փղաւիանեայց եւ Նեկատրի-
սի. վախճան հերձուածոյն Անտիոքայ 355
- 89 Գ. մե Գրատիանաւ ի ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմտոս.
Մաքրիմոս զորավար ապստամբ. ճակատ առ Ղուսեմիաւ Պա-
րիսացոյց. մահ կայսերն ի Ղուգուանն (383). Մաքրիմոս կայսր
ի Տրեւիքո. Վաղենտիանոս Բ. հանգերձ մարն Յուստինաւ. գա-
ղինք խաղաղութեան Մաքրիմեայ ընդ Թեոդոսի. գառապատն
Պրիսկիղիանաւ 363
- 90 Վ արք Ս. Ամբրոսիոսի. գժտութիւն գլխոյն Յուստինայ ընդ
Ամբրոսիոսի, Լան գլխոյն ասարածանելոյ զաղանդ Արիանոսոցն
յիսապիա 364
- 91 Ապուսանալք Մաքրիմոսի. պղ առնել Ամբրոսիոս վտան թըշ-
նամութեան մասցն Մաքրիմեայ եւ թերահաւատութիւն ար-
բունեացն. յարձակումն Մաքրիմեայ, փախուտ Վաղենտիա-
նա եւ Յուստինայ ի Թեսաղոնիկ. արշաւան Թեոդոսի. ճակատ
առ Սաւա գետով. բռնանումն Մաքրիմեայ եւ մահ 366
- 92 Ապստամբութիւն ժողովոգեանն Սմոնիք. պատահա քաղա-
քին. բարեխօսութիւն եպիսկոպոսին Փղաւիանաւ. թողութիւն
կայսերն (387). խռովութիւն Թեսաղոնիկեցոցն. կոտորած
7000այն հրամանաւ կայսեր. կշտամբել Ամբրոսիոսի զկայսր եւ
ապաշխարութիւնն. օրէնք ինչ Թեոդոսի 367
- 93 Ապանումն Վաղենտիանաւ Բ. նկարագիր նորա. նոսել Եւզե-
նիոսի եւ նպատակ հեթանոսաց. մեւ եւս արշաւան Թեոդոսի.
ճակատ առ Փրիգիզոս գետով եւ կոտորած զորոն Թեոդոսի.
պանչեկեք իմ յաղթութիւն Թեոդոսի. ձերբակալ լինել Եւ-
զենեայ. միաւորութիւն համօրէն տէրութեանն. հիւանդու-
թիւն, մահ եւ նկարագիր Թեոդոսի Ա. ջնջումն հեթանոսու-
թեան, կործանումն մահնից. Սերապիան յԱղեքսանդրիա. ի
ուպա ջնջումն հեթանոսութեան յարեւելս եւ յարեւմտոս . 371

Գ. Արկադիոս եւ Սնորիոս, Թեոդոս Բ., Վաղենտիանոս Գ.
(395—450) — Ոսկերերան, Լպիլիան, Յերոնիմոս, Թեո-
փիղոս — առաջին Արոզինեան գժտութիւն — Ազոս-
տիմոս, Աիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղազեան եւ Նիս-
տորեան աղանդք — Լորրորդ Ժողով Տիեզերական (431)

94 Վ երջն բաժանումն տէրութեանն. Սնորիոս. Բուսիմոս. ապո-
սամբութիւն Գթաց առաջնորդութեամբ Ալարիկեայ. Ստի-

- գլխին զօրավար . յարձակումն Աղարկեաց յԽառնիս, արշաւան
Քաղաքացիաց . սարնուան Ստիղիքոնի . պաշարել Աղարկեաց եւ
աւանդ զՀուսոմ եւ մահ (410) . Արնք, Սուեք եւ Վանգալք թ
Սպանիա (411) . արեւմտեան Գուլթք թ Հարաւային Գաղիա .
Վաղղեա թագաւոր . Բրիտանիա ազատ (410) . Բուրգունդացիք
յԵրաս եւ Փրանկք թ Հելսիային Գաղիա (420) . մահ Սնարեաց 377
95 Արկազիս . Եւարսպիս . Գայինաս . գշեցն Եւգլքսիա . վաքք 384
Ռակերբանի եւ Հայածումն . . . . .
96 Ատրծիք վանն Ռուգինեաց . վաքք Ս . Յերանիմեաց . զժառութիւնք 388
վանն Ռուգինեաց . . . . .
97 Թէոփիղոս Աղէքսանդրացի . ժողով առ Կազնեա . պարտ Ռու- 393
կերբանի եւ մահ (407) . պատգամաւորութիւնք Հուսմայ . . .
98 Թէոդոս Բ . եւ նկարագիր նորա . Պուղքերիա . Արդարութիս 398
զօրավար . . . . .
99 Պեղազիս . վարդապետութիւն նորա վանն Հնորճայ . վաքք Աւ- 400
զասաինեաց . բովանդակութիւն վարդապետութեան նորա վանն
Հնորճայ . . . . .
100 Ժողով թ Կարբեղան (411) վանն Կեղեսեաց . սինհաղոս թ Դիոսպոլիս 404
վանն յառաջագոյն Պեղազեաց եւ Կեղեսաիսի . մեւ եւս ժողով
բազմաբոխ թ Կարբեղան վանն նոցին (416) . խարէութիւն Կե-
ղեսեաց թ պատրել զՉոսիմոս քահանայապետ . ժողով կատա-
րեալ թ Կարբեղան (418) եւ ինն կանոնք Հակառակ Պեղազեան
ազանդոյն . Հաստատութիւն այսր ամենայնի թ Չոսիմեաց . վախ-
ճան Պեղազեան ազանդոյն . . . . .
101 Խնդիր Կէս Պեղազեանց . վարդապետութիւն Աւզասաինեաց 408
վանն յառաջագոյն Տիմոթեան . Պրոսպեր եւ Հիղարիոս . ժողով
Արաւսից եւ Վաղենաից եւ Հաստատութիւն նոցայ թ Բանի-
փակեաց Բ . . . . .
102 Վ արդապետութիւն վանն միաւորութեան երկուցն ընութեանց . 411
կրկին դադոքք Աղէքսանդրիական եւ Անաիդեան . սերմանք կրք-
կին մոլորութեանցն (Նեստորականութեան եւ Եւտիքրականու-
թեան) . Ղեպորիոս . Նեստոր, վարդապետութիւն նորա վանն
բարդապետ եւնթ միաւորութեան ընութեանցն . Կիւրեղ Ա-
ղէքսանդրացի . երկուստան նզովք Կիւրիլ եւ Նեստորի . սինհա-
ղոս Հուսմայ (430) . արեւելեայքն եւ Թէոդորեանս . . . . .
103 Ժողով Եփեսոսի Տիեզերական . յապազումն արեւելեայքն . յա- 419
մուսութիւն Նեստորի եւ գառապարսութիւն . բանութիւն գոր-
ծապալաց կայսերի թ պաշտպանութիւն Նեստորի . Հրեշտակու-
թիւն երկուց կողմանց առ կայսր . Հերձուած յարեւելս . . . . .
104 Զ վան միաբանութեան . Թելազրութիւնք Աղէքսանդրի . քահա- 424
նայապետի Հուսմայ . սինհաղոս յԱնաիդ . Հրեշտակութիւն
Պաղոսի Եմեսացւոյ առ Կիւրեղ . Հաշտութիւն ընդ միմեանս
թ վերայ յայսնի դաւանութեան երկուց ընութեանց միաւորե-
լոց . Հաստատութիւն ամենայնի թ Աղէքսանդրի . անչք Նեստու-
րականաց . դարոցն Ուււհայեցւոց . . . . .

Եւ . Վ Երջին ամբ Թէոդոսի Բ ., Վ աղենտիանոս Գ . մինչեւ ցՈւո-
մուղոս — Ատաիղա . Ողոսկեր — կործանուան արեւմտեան
պետութեան Հուսմայեցւոց — Պուղքերիա, Մարկիանոս
— Օ. Ենոն (445—480) Եւտիքրականութիւն — Ս . Գ . Ե-
ւոն Ե . Ս . Եճն, Ս . Փղաւխանոս, Վիտակորոս — Չորրորդ
Ժողով Տիեզերական (451) :

105 . 106 Հերձուած Միաբնեաց . Դիոսկորոս Աղէքսանդրացի .
Փղաւխանոս եպ . Կոստանդինուպոլեաց . Եւտիքրեւ եւ Բարսու-

- 107 ժողով ֆլախանու ի կոստանդինուպոլիս . զատապար-
տութիւն Եւաիքեայ . բողոք առ Ղեւոն Ս . ժողք Ղեւոնի 427
- 108 ժողով Եփեսոսի աւազակական . բանութիւնք Գիտողի . մահ
ֆլախանեայ . մեւ եւս հերձուած եպիսկոպոսոց յարեւել .
բողոք Թէոդորեայ ի Հռոմ . շան Ղեւոնի վասն խաղաղութեան
եկեղեցւոյ . մահ Թէոդորի Բ 432
- 109 Պուղբերիտ եւ Մարիանոս . Անտաղիոս հարապետ կոստան-
զինուպոլիս . ժողով քաղկեդոնի Յեղեբրանիս (451) . զշուան
եպիսկոպոսոցն . զլիակար մասն թղթոյն Ղեւոնի . Պետրոս ի
բերանոյ Ղեւոնի խօսեալ . օտհման ժողովոյն . թուլթ հարցն
առ Ղեւոն 438
- 110 Իրաւութիւնք Միաբնեայ ի Պաղեստին եւ յԱղէքանդրոս .
Ս . Պետրոսի , քաջաւերութիւն Ղեւոնի . մահ Պուղբերիտ եւ
Մարիանոս . Ղեւոն Ս . եւ Բ . , Չեան 446
- 111 Ղեղեւեւ աթուոյն յարեւմուտ . Վաղեմաբանոս Գ . ընդ մեր իւ-
րում Պղակիդեայ , Արզարուր զորավար Թէոդորի Բ . բնիւնեալ
ի Յովհաննէ ապոստոլէ . Յովհաննէս մերթապալ . Այստեա
զորավար եւ Բանիփակիոս կուսակալ Ափրիկեացոյ . Վանդալք
Միքիկէ 450
- 112 Նմիք , Ատաիդոս . Ճակատ առ Մուրիակոնիոս . արշաւան Ատաի-
դոյ յիտաղիոս . հաւանեցուցանել Ղեւոնի Ս . քահանայապետի
զԱտաիդոս զառնալ յեսոս (452) . մահ Ատաիդոյ եւ քոյքայել
թագաւորութեան Հոնաց . սարսուռն Վաղեմաբանոս Գ 458
- 113 Պետրոսիոս Մաքսիմոս կոչոյր . յարձականք Գնեսերիկեայ աղքատի
Վանդալոց . աւեր Հռոմոյ (455) . Աւիտոս , Մոյսիսիանոս կոչ-
անք . վախճան Ղեւոնի Ս . քահանայապետի (461) . Ռիքիմեր .
Անթեմիոս . Ողբերիտ . Յուլիոս Կեպոս եւ Ռոմանոս Մամիլոս
կոչոյրք . Ողբերիտ պատրիկ . վախճան արեւմտեան պետութեան
Հռոմոյեցւոյ (480) 454

Օ . Հայաստան (եւ Պարսկաստան)

- Ս . Տրդատ (Բ .) Խաթրով Բ . Տրիդան Բ . — քրիստոնէութիւն .
Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ , Արիստակէս , Վրթանէս , Յուսիկ
(253—352)
- 113 Նոր հանդամանք պատմութեան Հայոց . Տրդատ Մեծն . ապրու-
տամբութիւն Սղկայ նահապետի Սղկունեայ . Ճակատ ի զարմին
Գարգարացւոյ ընդդէմ Յիւլիանոս . մահ Արտաւազդոյ Ման-
գակունւոյ . Մամիլոն նահապետ Մամիկոնեանոյ . բաժանուան
զորավարութեան ի չար 458
- 114 Համեմատութիւն արապին եւ առհմային պատմազրութեանոյ
115 Լուսին քարոզութիւնք քրիստոնէութեան ի Հայոց աշխար-
հին . պատճառք անազան մտին քրիստոնէութեան 464
- 116 Կոստանեալ դարձ Հայոց աշխարհին . մանկութիւն եւ սնունդ
Ս . Գրիգորի Լուսաւորչի . խոստովանութիւն . տանջանք Գրիգորի
եւ արկանել ի վերապն . անցք Հռիփսիմեանոց . հարուածք ի
Տեառնէ . ելանել Գրիգորի ի վերապն . քարոզութիւն , դարձ եւ
բովնութիւն հարուածելոցն . քանդուան մահացոց . մեծապարու-
թիւն Գրիգորի շինութիւն վրդարանոց . զպրոցք . երթ Գրիգ-
որի ի Հռոմ . զաշինք Տրդատոյ ընդ կոստանդիանոս ի Հռոմ .
վախճան եւ նշխարք Գրիգորի . վախճան եւ նկարագիր Տրդատոյ
117 Բովանդակութիւն վարդապետութեանն Գրիգորի վասն միու-
թեան եւ Երրորդութեան Ատուծոյ , վասն անկման մարդոցն ,
վասն փրկութեանն քրիստոսի , վասն եկեղեցւոյ եւ միութեան
ճարս , վասն արդարացուցման եւ խորհրդոց 473
- 118 Բանադատութիւն վասն պատմութեան զարմին Հայոց . Գարձ

- ձրաց. կրօնական պատերազմ Լոյսը ընդ Մաքսիմիանոս Գայետայ (311) 476
- 119 Կիարազի բարձրացն Յրգատայ. ազերս նոցա ընդ նախարարաց. քաղաքականութիւն ընդ երկուց գրացի պետութեանց 481
- 120 անդամներ, սահմանք եւ նկարագիր Սասանեան պետութեան. կարգ եւ ժամանակագրութիւն պոչպետութեան Սասանեանց (չառ սչ սահմային պատմագրաց) 482
- 121 Խոսրով Բ., Սանսորուկի Փայտակարան եւ Բաղուր յԱղձնիս աւրասամեակը. հրեշտակութիւն նախարարաց առ Կաստանդիոս. առաքումն Անտիոքայ. նուածել ապստամբացն. չորս զօրավարք ընդ չորս կոչ աշխարհին. Մանուէի՛հր. յարձակումն Սկիւթական արգաց. ճակատ յԱշտիանի. Տիրան Բ. բանագատութիւն պատմութեան սրբա 484
- Բ. Արշակ Բ., Պայ († 374), Վարազատ. Մարզպանութիւն. Արշակ Գ. Բաժանումն Հայաստանի. մասամբ բարձունքն թագաւորութեան. նոր ցեղ արշակունի, Խոսրով Գ., Վրամշապուհ, Արտաշէս Գ. Բովանդակ բարձունքն թագաւորութեան (յամէ իբրեւ 350—428). Ս. Ներսէս († յամբի իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440):
- 122 Արշակ Բ. ազերս նորս ընդ Հռոմայեցաց տերութեան եւ ընդ Հապհայ Բ. պատերազմունք Կաստանդեայ վասն Լոյսոց աշխարհին. պարարունք Տիգրանակերտի եւ առումն (390). երթ Արշակայ ի Կեսարիա Գամբաց առ Կաստանդիոս 489
- 123 Երեշտակութիւն Արշակայ առ կոչար Յուզիանոս. արշաւան Յուզիանոս ի Պարսա. պարտութիւն եւ մահ. գործակցութիւն Արշակայ. գաղնիք Հռոմայեցացն վասն Լոյսոց թագաւորին. յարձակումն Պարսից ի Հոյստասան. միարանութիւն սահմային պատմագրութեան ընդ առապնոցն 493
- 124 Կերթին սնոքը Լոյսոց աշխարհին առ Արշակաւ. Տիրիթ եւ Գնել. Արշակաւան, Ներսէ՛հ Կամարական. միջնորդութիւն Ներսիսի կաթողիկոսի. Այնայսպան Պահլաւիկ առաքնու ի Հապհայ Բ. ի Լոյս. հրախիւղ Արշակայ ի Տիգրան. Արշակ յԱնուշն բերգի 498
- 125 Պայ եւ մայր նորս Փառանձե՛մ ի նեղութեան. պարարունք բերգին Արապերից, Վիլքակ եւ Արատան. Պայ ի Նեոկեսարիա Պանտացոց. աւեր աշխարհին Լոյսոց. առաքումն Արիթեայ կամի ի Հոյս եւ թագաւորել Պայայ (369 կամ 370). ճակատ ի Չերակական գաղտին 500
- 126 Անքը Վրաց աշխարհին. զօք Հռոմայեցաց ի պաշտպանութիւն Պայայ. հանդամներ պատերազմին Հռոմայեցոց ընդ Հապհայ Բ. (373). 504
- 127 Ամաստանութիւն զօրավարացն Հռոմայեցաց զՊայայ առ կոչար Վաղէս. կռումն Պայայ եւ արգելուլ նորս ի Տարսոն Կիզնիկեցոց. փախուսան սակաւաւորք. կասկած կոչարն վասն Պայայ. ուղանումն Պայայ ի իրախանս հրամանալ Տրոպիանո կամի. բանագատութիւն պատմութեանցն զՊայայ. Ներսէ՛ս Մեծն. աղբութիւն ժամանակագրութեան նորս. Ներսէ՛ս ի սինհազոսի ի Կեսարիա Գամբաց (371) 506
- 128 Վարազատ. առաջին կեանք Վարազատայ. պատմութեան ընդ Հապհայ Բ. ընդ Հռոմայեցոց վասն Լոյսոց աշխարհին. մեկնել զօրացն Հռոմայեցոց ի Լոյսոց աշխարհէ. գրաւել Պարսից զՀոյստասան. բանագատութիւն պատմութեան ժամանակաց 511
- 129 Արշակ Գ. եւ Վազարշակ Բ. բաժանումն թագաւորութեան. մահ Արշակայ Գ. եւ մասամբ բարձունքն թագաւորութեան Ար-

- շահունեաց (398) . քննութիւն եւ բանադատութիւն ժամանակագրութեան պատմութեանցս 515
- 130 Խոսրով Գ. ի Պարսկոյն Հայաստանի . գալ առ նա նախարարացն միամտեւրց ընդ Արշակոյ Գ. խորով յԱնուշ բերդի . Վառչայուն Հաղապատեր եւ աշխարհայէն . Սահակ եւ Մեղրապ 521
- 131 Խոսրով Գ. միւսանգամ . Հապուհ արքայորդի Պարսից թագաւոր Հայոց . երեքամեաց անտերընչութիւն . Արտաշէր կամ Արտաշէս Գ. միարանել նախարարացն հակառակ թագաւորին . դիմադարձութիւն Ս . Սահակոյ կաթողիկոսի . անկանել երկացունցն յաթոռոյ . վախճան թագաւորութեանն Արշակունեաց (428) եւ եպիսկոպոսպետութեան Գրիգորեան առհինի (440) 523
- Գ . Այսասակ Արևիկ մարզպան . Վարդան Մամիկոնեան, ջան Յազկերտի Բ . ածել զՀայս ի դէն Մազզեղանց, աշխարհաժողով յԱրտաշատ (450), դիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս, ճակատ յԱրտազեան դաշտին (451) . կապուած նախարարացն եւ արձակուրդ . (452—464) : — Երկին ջան Պարսից ածելոյ զՀայս ի մոզութիւն, դիմադարձութիւն եւ պատերազմուիք Վաշանոյ . զԵջումն արքունեացն Պարսից (յառէ 482), մարզպանութիւն Վաշանոյ (484) :
- 132 Հանգամանք Հայոց աշխարհին ի բառնալ թագաւորութեան Հայոց . քաղաքականութիւն արքունեացն Յիզանի վասն Հայոց աշխարհին . Յազկերտ Բ . Միհրեմեան հաղապատեա . առնն Արևնեաց . Վասակ նահապետ Արևնեաց եւ մարզպան . հանգամանք առհինի Բագրատունեաց եւ Մամիկոնեաց 526
- 133 Խորհրդ արքունեացն Պարսից վասն զարձուցանելոյ զՀայս ի մոզութիւն . կոչումն պրուձիոյն Հայոց (441) . ստիպումն յարացութիւն . յաղթութիւն 449 ամին ընդդէմ Բուշանոց . առաքումն Դենշապոյ . պատարտել զմիտ մարդկանն . դիր զաշխարհական վարդապետութեան առեալ ի Հայոս . աշխարհաժողով յԱրտաշատ . կոչումն նախարարաց յարքունիս եւ տիրանալ նոցա 530
- 134 Վիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս հակառակ մոզպետացն առաքելոց . Վարդան Մամիկոնեան . ուխտ միարանութեան հակառակ հրամանի թագաւորին . հրեշտակութիւն առ կոյսր վասն օգնականութեան . երթ Հայոց ի թիկունս օգնականութեան Վրացն դաշնաւորաց 535
- 135 Ուխտանեղութիւն Վասակոյ . գարձ Վարդանոյ եւ միւսանգամ դրանել զմիջոց աշխարհին . պատարտութիւն պատերազմի վասն զարնայնոյ 451 ամին . կուսակցութիւնք նախարարացն . ձեռնթափ լինել կոյսերն յօգնականութենէ . պատարտութիւն արքունեացն նուանել զՀայաստան 539
- 136 Մօտել զօրուն Պարսից . առաքումն Առանձարեանց դիտել զգրութիւն Պարսից . ճակատն Աւարոյրի . անկումն Վարդանոյ . մանր կռիւք . վարանք արքունեացն . խոստումն թողութեան, նենգութիւնք Վասակոյ, կոչումն նախարարաց 542
- 137 Ատեան գառատասանի նախարարացն եւ տեառն Արևնեաց յարքունիս, դասապարտութիւն Վասակոյ, անկումն յիշխանութենէ եւ մահ . կապումն նախարարացն . մահ, շարքարանք եւ սքոթ կղերականացն . ազատութիւն նախարարացն եւ գարձ ի Հայոս 546
- 138 Նախարարութիւն արքունեացն մեզմով ածել զՀայոս ի մոզութիւն . Վաշան Մամիկոնեան . Գրեալ կաթողիկոս . հրեշտակութիւն առ կոյսր . ուխտ միարանութեան . գառնալ ընդդէմ հնարից արքունեացն զօրութեամբ զնուց . Սահակ ասպետ մարզպան . ճակատ առ Ակոսեա . (481) . ճակատն շարժանոյնս ի Վիրո . (482) մանր կռիւք Վաշանոյ 550

139 Ղակաս ի գաշաավայրին Դրւնայ (483). Համբաւ մահան Պե-
րոպոյ. գաշինք ընդ աղբունեաց. Վահան մարդկան (484). 555

Լ. Ներքին հանգամանք եկեղեցւոյ:

Ա. Ընտրութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք:

140 Աղբրո եկեղեցւոյ ընդ անրութեան. կղերականք, ուսումն նոցա
եւ կրթութիւն, անկումութիւն, պէտք կենաց նոցա 559

141 Լայտնկարսն եւ վճնակ նորա. ընտրութիւն եպիսկոպոսին եւ
պատան. Մեարապողտք եւ հայրապետք 562

142 Ղահարիցութիւն կամ գլխաւորութիւն եպիսկոպոսին Հրամայ.
կանանք ժողովոյն Սարգիկեայ 565

143 Լիկեղեցիք եւ զարգք նոցա. սօնք եւ պահք 567

144 Խորհուրդք. միտութիւն եւ գրոյժ 571

145 Պատարագ եւ խորհուրդ գահութեան, հաղորդութիւն. վար-
դապետութիւն գլխապետութեան. պատարագամատոյցք 572

146 Խորհուրդ եւ կարգ ապաշխարութեան, ներողութիւն, պտակ,
վերջն օժան, Թաղումն մեռելոց 576

147 Լարդական կեննք քրիստոնէիցն. վանականութիւն, Ս. Ան-
տան, Ս. Պաղտիոս. հակառակորդք վանական եւ ժուժկալու-
թեան կենաց. Պրիսկիլիանոս, Այերիոս, Յովնիանոս, Վիգի-
լանտիոս եւ Հեղուկիոս 579

Բ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:

148 Պատմագրութիւն. Եւսերիս կենտրացի, Սպիտակ, Սողոմոնոս,
Թէոդորեոս, Փիղոստորգիոս, Եւագր, Ռուփինոս, Սուղպիկիոս
Սեւրոս, Պաւղոս Որոսիոս, կատարողոս, Իրմնիոս Եքսի-
զուս: — Ընդդէմ հեթանոսաց եւ հրէից. Եւսերիս կենտրացի,
Աթանաս, Գրիգոր Նազիանզացի, Թէոդորեոս, կիրեղ Աղե-
քսանդրացի, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի, Ոսկերեան եւ այլք.
ի Հրամայեցւոց՝ Աւարիոս, Ղակամանիս, Պրուքնտիոս, Փիլ-
միկոս Մատենոս, Աւգոստինոս եւ այլք. 583

149 Հակառակ հերետիկոսաց առ հասարակ. Եպիփան, Աւ-
գոստինոս, Թէոդորեոս Յովհաննէս Դամասկացի եւ այլք:
Հակառակ Արիանոսաց. Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազիան-
զացի, Եպիփան, Ոսկերեան, կիրեղ Աղեքսանդրացի. ի Հրամայ-
եցւոց՝ Հիլարիոս, Եւսերիս Վերկեղացի, Ամբրոսիոս, Աւ-
գոստինոս եւ այլք: Հակառակ Ապոլինարեանց. Աթանաս,
Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի, Դամասոս, Ոսկերե-
ան: Հակառակ Պեղագեանց. Յերմիմոս, Աւգոստինոս, Մա-
րիոս Մերկատոր, Հիլարիոս, Պրոպեր Ակուխանացի եւ այլք. 586

150 Հակառակ նենատրականաց եւ Եւսիքեանց. կիրեղ Աղեքսան-
դրացի, Պրոկղ, Թէոդորեոս, Ղեւնդիոս Բիւզանդացի, Անաս-
տաս Սինայեցի, Եւզղիոս Աղեքսանդրացի, Յովհաննէս Դամաս-
կացի եւ այլք. ի Հրամայեցւոց՝ կատինոս, Մարիոս Մերկատոր,
Ղեւն Մեծ, Գեղասիոս, Վիգիլիոս Տափացի եւ այլք. 590

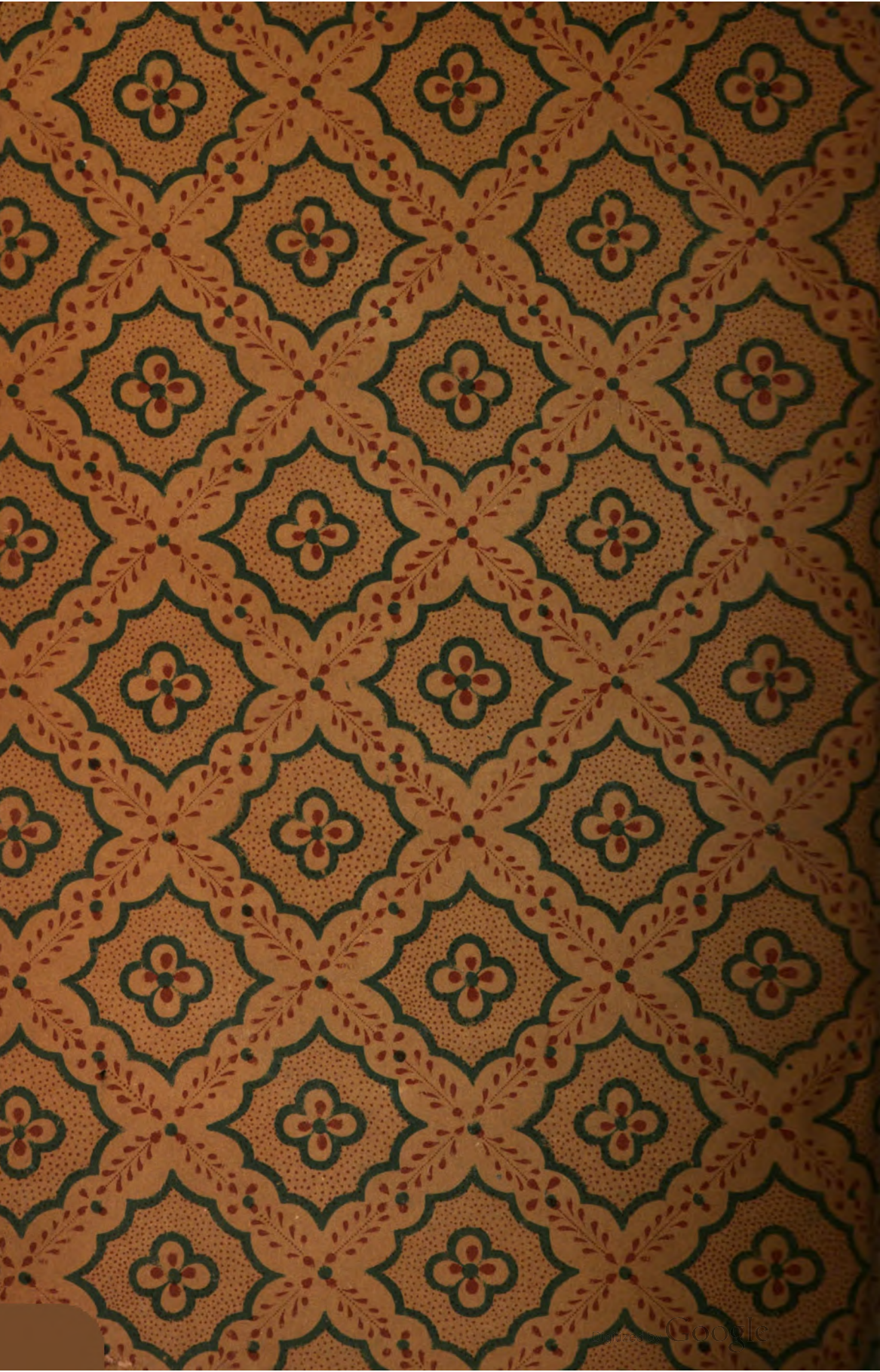
151 Հակառակ Որոգինեանց. Յերմիմոս, Եպիփան, Անտաս
քահանայապետ, Աւգոստինոս. ի Հասարակութիւն երկնց՝
Փուղզենտիոս Փերրանզոս, Ռուստիկոս, Պրոտիանոս, Ղիլի-
րասոս եւ այլք: Ընդդէմ Միակամականացն. Սոփրոնիոս, Մա-
քսիմոս Աբբոյ, Անտաստիոս Աբբոյ, Յովհան Դամասկացի եւ
այլք: Հակառակ պատկերամարտացն. Գերմանոս, Գրիգոր Բ.
քահանայապետ, Յովհաննէս Երուսաղեմացի, Նիկեփորոս եւ այլք
Եւսեանականացական առիտակք 591
Աղգահամարական առիտակք 595
Աղգահամարական առիտակք 599

Էջ	ՅՈՂ	ՎՐԻՊԱՆՔ	ՈՒՂՂՔ
115	1	Տիգրան (Գ.)	Տիգրան (Գ.)
141	14	Ιρηγόρχος	Ειρηγόρχης
330	40	Գրիգոր	Գէորգ
399	32	Արտաբուրիս	Արտաբուրիս
412	33	Քղեզն	Կղեզն
428	30	Երանխատէս Բագլ- մախրաբարան (253—352)	Երանխատէս կամ Բագլմա- խրաբարան (253—350)
458	5	πολέμον	πολέμου
463	29	είκον	οίκον
378	53	Arganena	Arzanena
495	43	Corduena	Carduena
"	44	(421)	(421, ըստ մերոցն՝ 419)
524	21	Արտաշէս Բ.	Արտաշէս Գ.
"	40	Արտաշէս Բ.	Արտաշէս Գ.
525	1	Յազկերտի Ա.	Յազկերտի Բ.
526	1	Թագաւորեցոց	սակայն եւ յառաջ իսկ քան զոյն՝ Թագաւորեցոց
527	29	Սասանանց	Սասանաւորանց
543	13	Վարազվազանայ	Վարազվազանայ
550	26 (յօրին. ԲՆ)	ի զոսսա ձեռաց	զոսսա ի ձեռաց
"	41	Վեցերորդապետ	Էքսարք
564	5	πρωτεία	πρωτεία
564	50	Ναός	Ναός
567	49	որ է ի վեր է	որ է ի վեր
568	15 (յօրին. ԲՆ)		

3 2044 017 959 263

WIDENER LIBRARY

Harvard College, Cambridge, MA 02138: (617) 495-2413

If the item is recalled, the borrower will be notified of the need for an earlier return. (Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.)

Thank you for helping us to preserve our collection!

